

घ—कालिकाताराजधान्यामङ्कितम् । कुङ्कुमभट्टकृतटीकासमेतम् ।

न—मिरजइत्याख्यनगरामहाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।

ब—बडोदाराजधान्याः सकाशाद्वाप्येपनामकसदाशिववात्मजवासुदेवैः प्रेषितम् । कुङ्कुमभट्टकृतटीकासमेतम् ।

भ—जयपुरइत्याख्यनगराद्विडोपनामकलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासमेतम् ।

म—मद्रासइत्याख्यस्थानाद्विवाणनवाहुराररघुनाथरावाभिः प्रेषितम् । मन्दनकृतटीकायुक्तम् ।

य — पुष्पपत्तनदंडगांवकरोपनामकगणेशाभिषेक्यातिविदासकाशास्त्रीशैत्युपनामकबलवन्तरावशर्मभिर्गृह्यत्वा प्रहितम् ।

मूलमेव

र—पुष्पपत्तनाद्विडोपनामकमद्रनारायणाभिः प्रेषितम् । मूलमेव ।

रु—जयपुरइत्याख्यनगराद्विडोपनामकलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । मूलमेव ।

व—इदंतुलकीयम् । सर्वज्ञनारायणटीकासमेतम् ।

श
अथवा }—आर्षेणामकग्रामास्त्रिमयेइत्युपाद्रोडदेवात्मजगोविन्दशर्मभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।
क्ष }

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य मूलगतापाठभेदानहं निश्चितवान् । तेचटिप्पनीरूपेणमदर्शिताः ।

अथ टीकापाठभेदास्तावत्कथ्यन्ते । भट्टमेधातिथिरुक्तव्याख्यायाः पाठभेदावद्वलिपिपुस्तकादृहीताः । तेषु कतिप-
याअस्मिन्प्रश्नेऽधस्ताद्विप्पनीरूपेण दत्ताः । अवशिष्टाश्चान्ते निवेदिताः । इण्डियाथाफिसपुस्तकालयभासादष्टममेधातिथि-
रितिसंज्ञितपुस्तकादृहीताः कतिपयाः पाठभेदास्तथैव टिप्पनीरूपेण दत्ताः सन्ति ।

कुङ्कुमभट्टकृतटीकायाः पाठभेदासंज्ञितपुस्तकादृहीतामूलएव दत्ताः । डाक्टरपिटरसननामभ्योलब्धे पुस्तके दृष्टानि
पाठान्तराण्यप्ये दत्तानि सन्ति ।

राघ० २, ३, ४ एषु पाठभेदामूलग्रन्थएव दत्ताः । तथा च द्वितीयराघवानन्दपुस्तकस्यावशिष्टाः पाठास्तथैवपञ्चमपुस्त-
कस्याः पाठभेदाश्चास्य ग्रन्थस्यान्ते विनिवेदिताः ।

मन्दनकृतव्याख्यायाः पाठान्तराण्यप्ये नियोजितान्येवसन्ति ।

टीकापुस्तकानि अस्मिन् तदर्थपत्रोऽनुपास्तएव । अत ऊर्ध्वपुस्तकान्तराण्युपलभ्य पाठभेदांश्च पश्येयचेत् तानवश्य-
मागामिन्यां मुद्रणावृत्तौ दर्शयिष्यामीति दृढमाशासे ।

इदानीं टीकापाठभेदाः केभ्योपुस्तकेभ्यो निश्चितास्तत्कथ्यन्ते । आसुटीकास्वतिभाषीनामेधातिथिरुक्ता मनुभाष्यनाम्नी
टीका वर्तते । तस्याः पुस्तकानि कालिकातावाराणसीन्दूरपुष्पपत्तनमुम्बापुरीलन्दनेभ्यः समानीतानि । तथापि साधमे-
धातिथिभाष्यनाद्याप्युपलब्धमिष्येतत्पुस्तकदर्शनाद्यर्कभविष्यति । अस्यांटीकायांयद्य [] एतादृशचिह्नं वर्तते तत्र
निर्दिष्टासंमितावर्णां अष्टादशल्लेषेषु च पुस्तकेषु न कस्मिंश्चिदपि लभ्यन्तइति विभावनीयम् । कालिकातानगर्यां एति-
यट्टिकसोसैटिनामकपुष्पदः पुस्तकसङ्ग्रहालयस्य (आ आ) इति संज्ञकं पुस्तकं ख्रिस्तशकस्य १८२५ तमात्संवत्सरात्माग्लिखि-
तमिव दृश्यते । तथा तस्यामेव नगर्यासंस्कृतपाठशालायांमन्यपुस्तकं वर्तते तत्पूर्वपुस्तकादेव प्रतिलिखितमिति तयोस्तु-
लनया स्पष्टमवभासते । तस्मिन्लभ्येतादृशानि खण्डितल्लिखितानि सन्ति । तत्पुस्तकद्वयंकस्मात्पुस्तकाल्पलिलिखितमिति निर्ण-
तं सन्ति साधनं नोपलभ्यते । मेधातिथिभाष्यपुस्तकानामतीवविरक्तया लब्धपुस्तकानां पाठनिश्चयेऽप्यस्मिताया च तस्मिन्

न शाङ्गास्थानानि कतिचिद्वर्तन्त इति जानन्नप्यकरणान्मन्दकरणश्रेय इति न्यायेन यथासंभवं शोधितस्य ग्रन्थस्य मुद्रणम्-
मुद्रणाद्वरमिति मनस्य करवम् । एतद्ग्राह्यस्थोद्धारो यः कोऽपि प्रवर्त्येति तस्य मदीययत्नात्मिकमपि साहाय्यं स्याच्चेद्वात्मा-
नं कृतार्थं मन्ये । अस्याष्टीकायाः संशोधने विद्वन्मणीनां बोडसोपनामकराजारायणशशिनामतीव साहाय्यं जातम् ।

सर्वज्ञनारायणकृतटीकायास्त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि । तेषांसमवलोकनाद्वस्तुतटीका निश्चिता । तानि यथा
सर्व० १ एतत्त्वकीयपुरातनटीकापुस्तकं गुर्जरदेशात्संप्राप्तम् । तत्तुषायः द्विशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनमिति दृश्यते ।
सर्व० २ एतद्वज्रपुरनगराद्विडोपनामभिर्विद्वन्मणिजिह्मिनाथशास्त्रिभिर्लेखयित्वा प्रेषितम् ।
सर्व० ३ इदं श्रीकाशीक्षेत्राद्विडोपनामैः कैलासवासि विष्णुधर्मभिः प्रेषितम् । तस्य प्रथमभागोऽतिमाचीनो वर्तते । सत्तु-
षायस्त्रिशतवर्षेभ्योऽपि पुरातन इति पत्राक्षराभ्यामवभासते । तस्य आद्यानि पञ्चाशत्पत्राणि विनष्टानि । चरमभागो-
नूतनमालेख्यं प्रेषितः । एते द्वे अन्त्ये पुस्तके गुर्जरदेशादेव प्रथमतः प्राप्ते इत्यनुमीयते ।
कुल्लूककृतटीकायाः पुस्तकपञ्चकं लब्धम् । तथथा

कु० १ इदं त्रयोपुस्तकं हेमिण्डियुनामकं हरशेयान्मज्जापूशेठनामभीरामदासात्मजमहन्तमथुरादासनाम्नां पुस्तकादवतार्य
स्वकीयशिलायस्त्रे मुद्रितं शालिवाहनशाकान्दाः १७८० ।

कु० २ वर्णचिन्हितग्रन्थेष्वस्य अ इति संज्ञा वर्तते । तस्य उपरि वर्णनं कृतमेव ।

कु० ३ नगरकोट्युपनामकरावबहादुरदाजीसाहेबनामभिः प्रेषितं तस्यास्मिन्पुस्तके कचित्स्थलेषु निवेशः कृतः ।

कु० ४ इदं पुस्तकं एच्युकीकोलब्रुकानाम्नाम् । तदिण्डिया आफिसपुस्तकालयाधिकारिभ्यः डाक्टररेनहोल्डरास्टनामभ्य-
उपलब्धम् । एतन्मदीय पुस्तकेन प्रायः सदृशम् ।

कु० ५ मुम्बापुरस्थ एल्फिन्स्टननामकपाठशालासंस्कृताभ्यापकेभ्यः डाक्टरपिटरसननामभ्यः प्राप्तम् ।

राघवानन्दकृतटीकायाः पञ्चपुस्तकानि लब्धानि तानि यथा

राघ० १ वर्णचिन्हितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भ्रष्टसंज्ञा वर्तते तपदरिवर्णितमेव ।

राघ० २ इदं पुस्तकं कुन्दीश्वरपुस्तकालयात् डाक्टरपिटरसननामभिरानीतं दत्तं च । अस्य प्रायः राघवानन्दप्रथमपुस्तकेन सादृ-
श्यं वर्तते । एतत्स्थपाठदर्शनेऽष्टमाभ्यायस्य प्रथमश्लोकादारभ्य पञ्चाधिकशतश्लोकपर्यन्तं चतुर्थराघवानन्द इति संज्ञा-
प्रमादाद्वा ।

राघ० ३ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य न इति संज्ञा वर्तते । अस्य चतुर्थराघवानन्दस्य च बाहुल्येन सादृश्यदिक्स्मादेव-
पुस्तकादेतद्वयं लिखितमथैकस्मादप्यल्लिखितमिति भाति ।

राघ० ४ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य शवा क्षवा सज्ञा वर्तते ।

राघ० ५ इदं पुस्तकं कालिकातानगर्याशोभाबाजारवासीभ्यो राजाकोमलकृष्णबहादुरनामभ्यो न्यायरत्नेषु पदधारिभिः प-
ण्डितमहेशचन्द्रनामभिरानीय दत्तम् ।

नन्दनकृतटीकापुस्तकद्वयं लब्धम् । तथथा

नं० १ एतत्पुस्तकं चावणकोरेश्वरैर्महाराजाधिराजारायमर्मभिः प्रेषितम् । तत्तु वैरेव संशोभ्यास्मिन्पुस्तके निवेशनार्थं दत्तम् ।

नं० २ संज्ञितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भ्रष्टसंज्ञा वर्तते । इदं विवाणबहादुरोपपदधारिभिः आररघुनाथरावेः शर्मण्यदेशे

प्रेषणार्थमत्र प्रहितम् । तत्तु तेषामनुमत्या कंचित्कालमद्वस्तुआसीत् । तस्य प्रतिष्ठेयनंकारितम् । एतच्चातिवा
शुद्धवर्तते तथापि धानि कानिचित्पाठान्तराणि ग्राह्य्यासंस्तानि गृहीतान्येव ।

रामचन्द्रकृतायाष्टीकायाः पुस्तकान्तरं कुत्रापि प्राप्तम् । सञ्ज्ञितग्रन्थेष्वस्य स्वइतिसंज्ञावर्तते । तस्य विशेषः, तत्रैव
स्पष्टीकृतः । एषा टीकाऽतीवावाचीनापि मनुस्मृतिरद्यापि धर्मशास्त्रेष्वपेक्षरत्वेन गृह्यते परिक्रियते चेति दर्शयितु-
मेस्मिन्पुस्तके प्रतिनिवेशिता ।

एतद्विन्ना मानवधर्मशास्त्रव्याख्याः सन्तीति तत्तद्धर्मशास्त्रनिबन्धे-
भ्योऽवगम्यते । ताभ्ययथा

१ श्रीमाधवाचार्यकृता	५ रुचिदत्तकृता
२ धरणीधरकृता	६ विश्वरूपकृता
३ गोविन्दराजकृता	७ भोजदेवकृता
४ श्रीपरस्वामिकृता	८ भारुचिकृता

हिन्दुधर्मानुयायिसमयाभिज्ञानां मनुस्मृतिविभववर्णनं सर्वथा पुनरुक्तं भवेदिति न किमपि तद्विषयेऽत्रोच्यते । केव-
लमिदंमार्थं यन्मदीयमिममाम्भमृजुपियोधर्मशास्त्रविदः परीक्षन्तां तत्रस्थान्दोषांश्च तथा प्रकाशन्तां यथा तन्निरसनेऽह-
समर्थो भवेयम् । अखिलभारतवर्षे हिन्दुधर्मविषयकमज्ञानमनुदिनं वर्धमानमास्तइतिपश्यतोमेऽतीव दूषते चेत्तः । तत्प्रती-
कारार्थकृतोऽयमल्प-समारम्भोजगत्पूजाय परमात्मने निवेदितो भवत्वित्यलम् ।

फाल्गुनकृष्ण १४ शालिवाहनशके १८०७

विश्वनाथरामः

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः

[स्वयं भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १६ ॥]

मनुमेकायमासीनमभिगम्य महर्षयः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

*(१) मेधातिथिरुतमनुमान्यम्

श्रीकृष्णभनमः ॥ वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगच्चित्तयुतेवे । अध्वस्ताशोपदोषाय परमै ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ चतुर्भिः पद-
श्लोकैर्विशिष्टकृतृत्वमनन्यमाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वाचास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिषाध्यम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः
स्वर्गपथसौ प्राप्येते यावत्संसारमनपायिनी च भवतः शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते । यदि तत्र केचिदध्ययनश्रवणचिन्तनादिषु
भवन्ते न च 'बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिस्वनवधूतमयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्त्यतः पुरुषार्थसिद्धावुपायपरिज्ञानार्थमिद-
शास्त्रमारभ्यतद्व्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ ॥ न च वाच्यमन्तरेणैवादितः प्रयोजनवचनं वक्ष्यमाण-
शास्त्रपूर्वार्पणपर्यालोचनयैवेदपर्यवस्यामः किंतु त्वतिपादनार्थेन यत्नेनेति किंच उक्तमपि प्रयोजनयावत्परस्तात्मावष्ट-
तावन्न निश्चीयते नहि सर्वाणि पुरुषव्यास्यर्थेनिश्चयनिमित्तम् नचैपनियमः सर्वत्रप्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः
स्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमाद्रियते तथाहि
भगवान्पाणिनिरनुकेवप्रयोजनमर्थशब्दानुशासनमिति सूत्रसंदर्भमारभते । अत्रोच्यते : आरम्भेऽनवधूतमयोजनायैव
प्रथमतोऽग्रमपाददीर्घा । अनुपादानां च कुतः शास्त्रकात्स्न्येन पर्यालोचयेयुः । किंच पूर्वार्पणपर्यालोचनया योऽर्थो-
बुद्धिगोचरमावहति स एव त्वादितः सक्षेपेणोच्यमानः सुप्रहो भवति । तदुक्तम् । इष्ट हि विवृणोके सभासव्यासधारण-
मिति । तत्तुक्तमपि न निश्चीयते पौरुषेयेभ्योवाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् एवमेवार्थपुरुषावेदेति भवति प्रत्ययोनित्वेवमर्थ-
इति नात्र विवदामहे निश्चयोनास्ति नास्तीति प्रथमगौरवमसद्भावात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयोत्पत्ति-
तान्तरेण प्रयोजनवचनम् । अनुक्ते हि किमिदं मर्यादासंशयः शास्त्रकादन्तपरीक्षादिलक्षणरूपवैरपि संशयः स्यात् ।
अभिहिते तु प्रयोजनेऽयतावेदेव महाश्रेयसः पन्थानदर्शयामीति । न च मे प्रवृत्तस्य काचित्कतिरस्ति भवतु पर्यालो-
चयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः । या तु स्वाध्यायाध्ययनेप्रवृत्तिः साऽऽचार्यमयुक्तस्य न स्वाधिकारप्रतिपत्त्या न हि तदानीं
बालत्वात्स्वाधिकारप्रतिपत्तुमुत्सहते परमयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः । नाधिकारप्रतिपादनेनापि चावेद्यते । अतस्तत्र प्रवृ-
त्तस्य प्रयोजनमर्थविशेषोऽस्तथ प्रवृत्तिः । इह तु योऽनधीन्य द्विजोवेदमन्यत्र कुरुते अममिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः ।
तदानींचाव्युत्पन्नबुद्धित्वात्मयोजनमन्विच्छति । भगवतः पुनः पाणिनेरितिसंज्ञामानि । सूत्राणि नैवाथान्तराभिधानपरत्वाश-
ङ्का । तत्राकुमारं च यशः पाणिनिः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वाद्गुणग्यासः । अयं तु विततोऽग्रमर्थोऽनेकार्थवादवहुलः
सर्वपुरुषार्थोपयोगी तत्र सुखावबोधाथै प्रयोजनाभिधाने न किंचित्परिहीणम् । द्वयेच प्रतिपत्तारोप्यायप्रतिसरणाः प्रसिद्धि-
प्रतिसरणाश्च । तत्र मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्वेषमिति ऋचोयजूषि सामानि मन्त्राआधर्वणाश्च ये समर्पयिस्तु यत्कोत्त-

१ अयं श्लोकः क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, द, त, थ, न, म, य, र, ल, चिह्नितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ।
तस्य व्याख्यानं सर्वज्ञानारायणराधावनन्दारम्भां रूतवृत्तीयचतुर्गणपदयोः क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥

* वस्तुतस्तु भाष्यारम्भद्वयम् ।

तत्सर्वमनुरब्रवीदित्याद्यर्थवादतिहासपुराणादिभ्यः मख्यातप्रभावोक्तैकतत्त्वसिद्धयैव वा निरूपितमूलपातेन प्रजापतिनैत-
त्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः प्रवर्तन्ते इति तान्त्रिके कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यद्वयम् । अतएवच प्रश्नप्रतिवचनमन्त्रया
प्रज्ञोजनोपन्यासोमहर्षयः प्रहारः प्रजापतिर्वक्ता धर्मलक्षणाश्रयान् लोकव्यगम्यः शास्त्रैकगोचरोऽयम् । यत्र महर्षयोऽपि
संशेरतइत्येवंपरादेशोऽपि सतैः पृष्टदति नाहंपृष्टइति तथाऽऽत्मनोब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिमत्वं ज्ञेयवमादिस्तद्युत्पादनाश्रयोक्तः-
शास्त्रारम्भइति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यथा चानेन पुरुषार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थमयोजनात्व-
तिपादयित्वाऽयम् । तत्र मनुमभिगम्य महर्षयद्वचनमनुब्रुवन् धर्मान्बोवक्तुमर्हन्ति सपृष्टः प्रत्युवाच । श्रूयतामित्येवं प्रश्नप्र-
तिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः । अतोधर्मोअवप्रतिपाद्यन्तइत्युक्तंभवति । धर्मशब्दश्च लोकं श्रेयःसाधने
प्रत्यक्षादिभिलोकिके, प्रमाणैः शब्दादितरेरेविहिते प्रयुज्यते । अतः सश्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं
भवति । मनुनां कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशास्त्राभ्ययनविज्ञानानुष्ठानसंपन्नः स्मृतिपरंपराप्रसिद्धस्तप्रभिमग्न्याभिमुख्येन
तत्समीपगत्वा ध्यापारान्तरन्यायेन, यदच्छया संगम्य । अनेनचाभिगमनमप्यनेन पृष्ठयमानंवस्तुगौरववक्तुम् प्रमाण्य-
ख्याप्यते । नह्यकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते । आगत्यैकाग्रमासीनमेकार्य स्थितमेकाग्रसंततत्वत्र स्रष्टाद्युपवे-
शनमासनमनुपयोगात् । आसनेन त्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थोभवति । अभिमग्न्येति केवलत्वेन म-
नुः कर्मप्रश्रियायात्त्वेकाग्रमासीनमिति विशेषणम् । कुशल्यश्चानुरूपकथाप्रवृत्त्यादिनैकाग्रमवित्तमनस्क ज्ञात्वा प्रश्न-
अवगणे दत्तावधानमिदवचनमनुब्रुवन् । एकाग्रशब्दोक्त्या निश्चलताद्वाह । प्रत्याहारेण परित्तरागादिदोषसंसर्गस्य विक-
ल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधोपचितोपार्थमनसः स्थैर्यमेकाग्रता । तथाभूतएव चसनिहितरूपशब्दादिविषयानवधारणे योग्योभवति
नसदसद्विकल्पयुक्तः । अथवा योगीन्द्रोऽयमनसि वर्तते ऽर्थग्रहणेचक्षुरादिभ्योऽप्रणामित्वात् । मयमवृत्तिपुक्तः
पुरःसरोक्तोऽयमउच्यते । एकस्मिन्ध्येये माहे वाऽप्रमत्येतिविषयहोष्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्गमकत्वात् । अत्रापि
ध्याक्षेपनिवृत्तिरैकाग्रता । प्रतिपूज्य यथाभ्यासम् न्यायः शास्त्रविहिता मर्यादा तामनतिक्रम्य सादृशी शास्त्रेणाभिवादनो-
पासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तया पूजयित्वा भक्ष्यादरी दर्शयित्वा । महर्षयः कृपिर्द्वंद्वतदभ्यसनवि-
ज्ञानतदर्थानुष्ठानतिशययोगात्पुरुषेऽप्युपशब्दः महान्तश्च धर्मपथश्च, तेषामेव गुणानामन्यत्वातिशयेन महान्तोभवन्ति
यथा सुषिष्ठिर, श्रेष्ठतमः कुरुणामिति अथवा तपोविशेषावपूजाख्यातिविशेषाद्वा महान्तः । इद्वचनमनुब्रुवन् उच्यते
ऽनेनेतिवचनवक्ष्यमाणद्वितीयश्लोकप्रश्रवाक्षयमिति । तदेव ग्रन्थासम्भवादिदमिति प्रतिनिर्दिशति । येषामपि प्रत्यक्षवस्तु-
प्रतिनिर्देशकइदशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात्प्रश्रयः प्रत्यक्षात् । अथवोच्यतइतिवचनपृष्ठयमानंवस्त्वनुब्रुवन् । वाक्यस्यइद-
वाक्यभुचारितवन्तः । कर्मसाधने तु वचनशब्दइदमपृच्छन् । द्विकर्मकश्चतुर्ब्रूवन् । अकथितकर्मणा मनुना तिसृणांकि-
याणामनुकर्म ॥ १ ॥

(२.) सर्वज्ञपारायणकृतमन्वर्थनिवन्धः

अनम, श्रीमहागणपतये ॥ अनेकशास्त्रेतिपादार्थसर्वज्ञनारायणनिर्मितेन ॥ मनुस्मृतेरर्थनिवन्धनेन बुधः स्वधर्मपु-
त्रियविधत्ते ॥ १ ॥ इहहि श्रुतिभ्यएवतिथयिततपःप्रज्ञाभ्ययनप्रकपेवरमर्माखिलपुरुषार्थसाधनसमभिगमः संभवन्मपि
तासांरुहविषयकीर्तिर्यथा संभाषितैकदेशोन्मादतया च प्रतिद्वपद्वप्रकरणादिशब्दबोधसाधनेपेतोत्सन्नशास्त्रार्थमरक-
म्भ्यादितापेक्षेणवाच्यचीमानामुदेति । निखिलस्य लोकस्य आवितपःप्रज्ञाभ्ययनापकर्मविमर्शकारितकरुणापुरवशः पर-
मेशो धर्मशास्त्रमेतन्मणीय मनुमभ्यापयामास । मनुश्च मृगमभ्याप्य तन्मूलेन महर्षीन्प्रापयामास । ततः पुनः सपेव मृगः

शिष्यान्तरेभ्यो मनुनिदेशमवृत्तपौरुषस्याभ्यापनवृत्तान्तानुकथनपूर्वकं तत्कथयन्मल्लिविघ्नोत्सारद्वारा शास्त्रसंग्रहायाविच्छे-
दाय देवतानमस्कारानिबन्ध स्वयंभुवे नमस्कृत्येति । त्वय्यापारमात्रगृहीतदेहः स्वयंभूर्ब्रह्मा बृहकोऽमिततेजा-
अनवच्छिन्नविषयज्ञानः । क्रियापहर्णकल्पमिति वचनांचतुर्थी । मनुप्रणीतान्मनुनाथकाशितान् विविधानवर्णादिभेदेनैहि-
कसुखमौक्षरूपफलभेदेन च नानाप्रकारान् । धर्मसाधनानि कर्माणि लक्षणया धर्मादित्युच्यन्ते । शास्त्रवानिति कल्पान्ते-
रप्यविविचिन्नानुशानान् वक्ष्यामीति शास्त्राभिधेयमतिज्ञाऽपि । नचास्य ग्रन्थसंदर्भस्य भृगुप्रोक्तत्वे ततस्तथा सतेनोक्तइत्या-
दिपरोक्षोक्तयनुपपत्तिः । सर्वस्यैवास्वग्रन्थसंदर्भस्य ब्रह्मणैव प्रणीतत्वात् । तथाच वक्ष्यति, इदंशास्त्रं कृत्वाऽसाविति ।
शास्त्रकारेणैवं स्वसंदर्भेवोक्तेः कृत्वैत्यभिधानात् । एवंपरोक्तयनुवादिनोमृगीभूतभाविबृत्तान्तकथनमवृत्तस्य ब्रह्मणः स्व-
त्तिनूपरोक्षोक्तिर्न संभाविनीति मनुप्रणीतानां त्वप्रणीतंऽपि परोक्षोक्तिः ॥१॥

[अथ प्रकृतप्रक्रमते मनुमेकाग्रमिति । मननाम्ननुः । एकाग्रमविक्षिप्तमनस्कम् । आसीनं त्वस्थतयोपविष्टम् ।
अभिगम्य संमुखतः प्राप्य । महर्षयोमरोच्यादिसंततिप्रभावाः । प्रतिपूज्य प्रत्येकपूजयित्वा । यथान्याययेन यादृशी
पूजा कर्तव्या तेत तथैव ॥ १ ॥]

(३) कुल्लुकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अन्नमोमगवते वासुदेवाय ॥ गौडे नन्दनवासिनाम्रिजसुजनैर्वन्द्यैरेन्द्याकुले श्रीमद्भट्टदिव्याकरस्य
तनयः कुल्लुकभट्टोऽभवत् । काश्यामुत्तरवाहिजन्तुतनयातीरे समपण्डितैस्तेनेयक्रियते हिताय विदुषामन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥
सर्वज्ञस्वप्ननोरसर्वविदपि व्याख्यामिषाद्वाग्रयुक्त्या तद्बहुभिर्यतोमुनिवरेरेतद्बहु ध्यान्वतम् । ताव्याप्यामधुनातनैर-
पिकृतां न्याय्यांनुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भवमिदे भूयादशेषेन्द्वरः ॥ २ ॥ श्रीमसिबहुसेविताऽसि सुहृद्-
स्तर्काः समस्ताः स्थ मे वेदान्ताः परमात्मबोधपुरवोपूयमयोपासिताः । जाता ध्याकरणानि बालेसखिता युष्माभिरभ्य-
र्थये प्रामोऽद्यसमयमनूक्तविद्वतोसाहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥ द्वेपादिदोषरहितस्य सतांहिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममो-
द्यतस्य । देवाद्यदि क्वचिदिह स्खलनतथापि निस्तारकोभवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥ मानववृत्तावस्थांज्ञेया व्याख्या
नवा मयोद्भवा । प्राचीनांऽपि रुचिरा व्याख्यातृणांमशेषाणाम् ॥ ५ ॥ मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि अत्र महर्ष्याणां धर्म-
विषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रश्नपुत्तानि विषयसम्बन्धप्रयोजना-
न्युक्तानि । तत्र धर्मपूव विषयः । तेन सहवचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः प्रमाणा-
न्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि तस्य धर्माधीनत्वात् ।
यद्यपिपञ्चपुगमनादिरूपः कामोऽप्यत्राभिहितस्तथापि ऋतुकालाभिगामी, स्यात्स्वदारनिरतः सदेष्टृतुकालादिनिषेधेन
सोऽपि धर्मपूव । एवचार्थजनमपि क्रताष्टताभ्यांजीवेदित्यादिनियमेन धर्मपूवेत्यवगन्तव्यम् । मोक्षोपायत्वेनाभिहितस्या-
त्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्वर्धमविषयत्वंमोक्षोपदेशकत्वंचास्वशास्त्रस्योपपन्नम् । पौरोषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजन-
परिमहोच्छ्रयुपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते मनुर्वै यार्कचिदवदत्तदेवजंभेजता-
यादिति । बृहस्पतिरप्याह वेदाथोपनिबद्धत्वात्वाधाम्यहि मनोः स्थवम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्थितिः सा विनश्यति ॥
तावच्छास्त्राणि शोभन्ति तर्कध्याकरणाणि च । धर्माश्रमोक्षोपदेश मनुयावन् द्रश्यते । महाभारतेऽप्युक्तं पुराणमानवो-
धर्मःसाहोवेदश्चिकित्सिसम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हुन्तव्यानि हेतुभिः ॥ विरोधिबौद्धादिवैकं हन्तव्यानि । अनु-
कूलस्तुमोमासादितकः प्रवर्तनीयपूव । अतएव वक्ष्यति आर्षधर्मापदेशं च वेदशास्त्राविर्रोधिना । यस्तर्केणानुसंधते सधर्म-

वेद नेनरइति । सकलवेदाद्यादिमननान्मनुमहर्षयदर्शद्वितीयलोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेतिवचनमनुवन् । श्लोकस्यादौ
 मनुनिर्देशोमद्वयार्थः परमात्मनएव ससारित्येतत् सावर्त्यैर्व्यापितं पन्नमुरुषेण ग्राह्यभूतत्वात् तदभिधानस्य मद्वयति-
 शयत्वात् । वक्ष्यति हि एनमेकैवदन्त्याद्यमनुमन्ये भजापतिमिति । एकग्रहविषयान्तराभ्याक्षिप्तचित्तम् । आसीनमुखोप-
 विष्टमीदृशस्यैवमहर्षिमश्रोतृदानयोग्यत्वात् । अभिगम्यअभिमुखंगत्वा । महर्षयोमहान्तश्चतुर्दशयशैतितथा । प्रतिपूज्य
 पूजयित्वा । यद्वा मनुना पूर्वस्वागतासनगतादिनां पूजितास्तस्य पूजाकृत्येति प्रतिशब्दादुच्चार्यते यथाभ्यासयेन न्यायेन
 विधानेन मयः कर्तुमुच्यते धर्मानैश्चिद्विद्वानिरायादिना वक्ष्यतिच नापृष्ट-कस्यचिद्बुधानाचान्यायेन पृच्छतइति । अ-
 भिगम्य प्रतिपूज्यानुबलितिक्रियाद्यप्येपिमनुमित्येवकर्म । अनुबलित्यत्राकथितकर्मता बुविषातोर्द्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दसरस्वतीरचितमन्वर्थचन्द्रिका.

श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दमजरत्रल सर्वानर्थविवर्जिनम् ॥ गृह्य नत्वा रचिता राघवानन्दभिरुणा ॥ १ ॥ मन्वर्थ-
 कुमुदमथिथविकासनपदीयसी । चन्द्रिकालु मुदे विद्ब्रह्मदयाम्भोर्वाधिनी ॥ २ ॥ मृगुणोक्तपदार्थोऽत्र वाक्यार्थमित्ये
 मया । विविच्यते ममासेन श्रुतित्यायानुसारिणा ॥ ३ ॥ कुल्लूकनारायणसमतानि श्रौतिसंवेष्टातिथिद्वयानि ॥ ज्ञात्वा
 च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मनःस्थपकदीकरोमि ॥ ४ ॥ तत्र सर्वैर्योगुनिवाक्यैर्मनोऽतिशयेनादृत्यमनुवाक्यमित्यत्र श्रु-
 तिसूतपः । तमया । यद्यन्मनुवदनद्वेयभेजमिति श्रुतिः (अ) । सृष्टिरपि वेदागोपनिषत्त्वात्तथाप्यहि मनोः सूतम् ।
 मन्वर्थविपरीता तु या सृष्टिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानिच । पूर्वमीक्षोपदेशा तु मनुर्वाचिन
 रूपतश्चिद्वहर्षिर्न । भारतेऽपि पुराणमानवोपमः साहोवेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतु-
 मिति । पित्रिमितमिषक्यासं हेतुभिः प्रतिकूलतर्कं हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किंतु मीमांसितव्यानि । तथाच
 वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं वेदशास्त्रविरोधिना । यस्तर्केणानुसूयते सधर्मवेद नेतरः ॥ तर्केण मीमांसया अतश्च हेतुक-
 र्मन्तर्गित्वेनोपादानकारणः । तथाचाह मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदोऽर्थाभासः काशम्बुलवणात्मव-
 दिति ॥ अतएवान् यद्वास्यान्तरमुपादीयते न तन्माभाष्यदाह्याय किंतु ध्याप्यानदाह्याय । अत्रापिभिः साकमनोयः
 संवादावृत्तिर्नैकादिमयीनान्तरेववात्तरत्नातिसहितानां वतुर्गोवर्णानामाभ्यासां च तंनुवचनमङ्गीर्य वक्तुप्रवृत्ते भग-
 वात्पुत्रः स्वपुत्रे नमस्कृत्येतिप्रथमः । स्वपुत्रे स्वभवनेऽन्यानपेक्षाय स्वयदामास्वपतिनदतिवन् अनदप्यदतिवायव् ।
 ब्रह्मणे दृष्टे अमितजन्मअमिनाति सुदृष्टिस्थितिसंहरणे तेजासि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै यागवतायवेदोक्तस्त्विन निग्यान् ॥१॥
 [मनुमिति ।] एकापण्येपुषमैववृत्तान्तेपुषाभ्येष्टएकापचित्तवा । यथाभ्यासम् । न्यायोऽवज्ञात्रियेपुत्राक्षणादीनां
 ननमस्कृत्यः किंतु वाक्यशासननतिप्रम्य वृष्टवन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

(५) नन्दनहत्तमुध्याप्यानम्.

श्रीगणेशाय नमः ॥ मनुमिति मनुः स्थापपुरतयाच वक्ष्यति स्थापपुरोमनुर्धामानिदे शारुमकल्पयदिति । एका-
 धमवर्तिन अनेन वक्ष्यमाणेधर्मेषु सदेहगति समभिवेतम् । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्ररत्नमनुवाचार्थचन्द्रिका.

श्रीमदिन्द्रिगणेशाय नमः ॥ गङ्गागिर्यगदगतिरुदसिदेऽश्वरोमिन्द्रिगस्वर्गोचः । नमामि यमया परया च नियं

(अ) यद्विद्वानमनुवदनैर्जिनम् ॥

विश्वेश्वरविश्वविवोधरूपम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा कुल्लूक भर्त्तृच, दृष्ट्वा चैव मितोत्तराम् । उता वै रामचन्द्रेण मनुभावायच-
न्द्रिका ॥ २ ॥ हनूमानेव जानाति अमंसागररुद्धने । तथैव ग्रन्थकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ॥ ३ ॥ ये केचिदवसगुणा-
नपि दूषयन्तःसन्तोऽप्यसन्तइति ते न विचारणीयाः । ये तु मगलभमतयः कृतसारविज्ञालोकेषु ते कृतिमिमांभवधारयन्तु ॥
॥ ४ ॥ ऋषीणांसमवाये* मृगुरुवाच मनुष्यानां तान्त्रायभुवेन मनुना शनीतान्धर्वातान्धर्मान्वदयामीति । कीदृशान्धर्मा-
न्नाशश्चतान्पारंपर्यक्रमगतान् पुनःकीदृशान् विविधान्द्विधान् तद्यथा वर्णधर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुण-
धर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्रवर्णधर्मः कथ्यते नित्यमथब्राह्मणोवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नी-
धनभैक्ष्यवर्गादिः । वर्णाश्रमधर्मः पात्वारोदण्डोब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिप्रेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञः
प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणपतिषिद्धसेवर्गनिमित्तभाष्यवित्तम् । साधारणधर्मः आर्हसादिः नार्हस्यात्सर्वाभू-
तानीति श्रुतेस्तथाशौचाचारान्शिक्षयेदित्यादिः । किंरुत्वा ब्रह्मणे व्यापकाय नमस्करं । कीदृशाय ब्रह्मणे त्वय्यभुवे त्वयं-
भवंतीति त्वय्यभु तस्मै त्वय्यभुवेऽजन्मत्वात् । पुनःकीदृशाय अभिततेजसे परिपूर्णतेजसद्व्यर्थः । मनुमिति महर्षयः श्रव-
णधारणयोग्याएकप्रमेकान्तआसीनमनुमभिगम्य ग्रन्थेदवचनं वदयमाणलक्षणमनुबन्तुक्तवन्तः । किं कृत्वा यथान्याय-
प्रतिपूज्यपूजयित्वा यथान्यायमेव यादृशी पूजा कर्तुंशक्यते तेन तथेति ॥ १ ॥

• भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ (अ) अन्तरप्रभवानां च धर्मानोवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथासंत्वेदजोद्भिदाम् ॥ भूतधामस्य सर्वस्य प्रभवंप्रलयंतथा ॥ १ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ यथाकामं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २ ॥ ५५]

• (१) मेधातिथिः । ऐश्वर्योद्धार्यपरोवीर्यादिभगवद्दः सोऽस्यास्तीति मनुः । तेन सबोधनभगवन्निति । वर्णशब्दश्च
तिसृषु ब्राह्मणादिज्ञातिषु वर्तते । सर्वग्रहणशब्दावरोधार्यम् । इतरथा महर्षीणांप्रवृत्तात् । चैवर्णिकविषये च प्रश्नः कृतः
स्यादनन्तरतश्चप्यह्योज्ञात्योः सकरादिकाभ्यपरिपूर्णा ज्ञातिः अन्तरे प्रभवत्पत्तिर्घेषांतेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोमपूर्वा-
वसिक्ताम्वहस्रवैदेहिकादयः । न हि ते मातापित्रोरन्यतरयापि जात्या व्यपदेयुग्यन्ते ॥ यथा रासभाभ्वसंयोगजः खरोन
रासभोनाश्वोजात्यन्तरमेव । अतोवर्णग्रहणेनाग्रहणात्पृथगुपादीयन्ते । नन्वनुलोमाग्रहणात्पृथगुपादीयन्ते । नैति ब्रूमः ।
सदृशानेवतानाहुरिति मातृजातिसदृशास्तेतज्जातीयाएव सोऽप्येषां धर्मावाचनिकोवस्तुत्वाभावस्तत्प्रातः प्रमाणांतरमीचरवा-
न्धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशाह्मण्येव । प्रतिलोमानाम्प्राह्मण्योद्धार्योद्धार्यधर्मावद्व्यते । यन्तु धर्मादिनादिति तद्वतोपवासादि-
धर्माभावाभिप्रायेण सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रवृत्त्यते । यथावदहर्ह्यर्थे वतिः येन प्रकारेणानुब्रानमर्हतिद-
हेनित्यमिदकाम्यमिदमगमिदमधान्नद्व्यदेशकालकत्रादिनियमश्च प्रकारोर्हतेर्विषयः । अनुपूर्वशः । आनुपूर्वी क्रमः । येन
क्रमेणानुष्ठेयानि सांप्रुच्यताम् । जातकर्मानन्तरचौडौमोजीनिवधनैत्यादि यथावदित्यत्र पदार्थविषयकात्स्न्यमुपात्तक्रमस्तुप-
दार्थो न भवत्यतः । पृथगनुपूर्वशइत्युपात्तम् । धर्मशब्दः कर्त्तव्याकर्तव्ययोर्विधिमतिषधयोरद्वैतार्थयोस्तद्विधयामा-
चक्रियायां दृष्टप्रयोगस्तस्य तु किमुभयपदार्थउताभ्यतरव गोणइति नायविचारः क्रियते । धर्मांतरे विस्तरणे कृतत्वा-

(अ) अन्तरप्रभवानां च । सङ्करप्रभवानां, (क), (घ), (अ), "चिह्नितपुस्तकेषु

(x) काम=काल (ग), (च) (ख)

(५५) (क), (ख), (ट), (त), अनयोर्व्याख्याननन्दनरामचन्द्राभ्यांरुतपठे पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दिहानुपयोगश्च सर्वथा तावदृष्टकाः कर्तव्याः न कलञ्जे भक्षयेदित्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते । कलञ्ज-
क्षणाविषयश्च प्रतिषेधः । तदाष्टकाव्ययकर्मधर्मस्तद्विषया वाकर्तव्येति फले न विशेषः । धर्मरूपोपदेशाच्च यच्च द्विपरीतमध-
र्मोऽसावित्यर्थोऽस्ति ध्येति । अतो धर्मो धर्मावुभावि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति । तत्राष्टकाकरणं धर्मो ब्रह्महत्यादिवर्ज-
नधर्मः । अष्टकानामकरणमधर्मो ब्रह्महत्यायाश्चकरणमधर्मोऽतो धर्मो धर्मयोर्विवेकः । अहंसीतिसम्पत्त्यलक्षणया योग्यतया
प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः ॥ यत्सर्वं सप्तर्षी धर्मान्वक्तुमतोषिष्ठतः सन्त्येभ्यसे ब्रूहीति । योग्यत्राधिकृतस्तत्तेन कर्त-
व्यमिति । सामर्थ्यगम्य ब्रूहीत्यभ्येपणापदमभ्याह्रियते । उक्तमदृष्टार्थं व्यापारमात्रेण धर्मशब्दो वर्तते । तत्र यथाष्टकादौ
तस्य प्रयोग एवं चेत्यवन्दनादावपीति । तत्र कतमे धर्मा अत्रोच्यन्त इति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्य-
प्रतिपादनार्थं च लम्बेक इति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । भगवन्ति । यथावत् यस्य यत्कारो धर्मस्तथा । अनुपूर्वशः ब्राह्मणादिक्रमेण । अन्तर-
भवानां च वर्णद्वयसमन्वयतां प्रति लोमजादीनाम् ॥ २ ॥

(३) कुलूकशब्दः । किमनुवन्तित्यपेक्षायामाह । भगवन्तित्यादि । ऐश्वर्यादीनां भगवत्त्वोवाचकम् । तद्वक्तृविष्णु-
राणे । ऐश्वर्यस्य समस्य वीर्यस्य यशस्य श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोर्धैव्यपणां भगवती इति ॥ मनुवन्तेन संबोधनं भगवन्ति-
ति । वर्णाब्राह्मणक्षत्रियवैश्यगुद्राः सर्वे चे ते वर्णाभेति सर्ववर्णाः तेषामन्तरभवानां च सकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्र-
तिलोमजातीनाम् । अन्तरवत्सर्गकर्मभूतीनां तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरुगुरीयसंपर्काज्जाताश्च तद्वत्जात्यन्तरत्वा-
द्वर्णशब्देनाग्रहणान्प्रवृत्त्यशः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वदर्शितम् । यथावत्सो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारे-
णाहंतीत्यनेनाश्रमधर्मोऽतीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना धर्मान् लोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि
मत्र धर्माभिधाने योग्यो भवति तस्माद्ब्रूहीत्यभ्येपणमभ्याहार्यम् । यत् ब्रह्महत्यादिरूपा धर्मकीर्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तवि-
धित्वधर्मविषयत्वेन न रतमन्तरता ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । भगवन्पुत्रायुक्त ऐश्वर्यादिशालित्वात् ॥ (अ) सर्ववर्णानां विभवाजन्मवैशेष्यगुद्राणां यथावत्
प्रागात्तथ्येन अनुपूर्वशः ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या अन्तरभवानां सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः धर्मान् निवेकादिमन्त्रा-
नां तावन्तु कर्तव्यान् भगवत्त्वादिव वक्तुं योग्योऽसीति नोऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) नन्दन । न केवलं वैवाहिकानामेव किन्तु गुद्राणामपीत्युक्तसर्वशब्दप्रहणेन । अन्तरभवानां वर्णसङ्करजाता-
नाम् । धर्मा विहितानुग्रहप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणान् ॥ २ ॥

जगपुजेति । भूतार्थमस्य महदादितत्त्वसङ्कल्पस्य । आचाराणामितिकार्याणां विवादप्रदानाम् । यथाकालमवसरेषामे ।
यथायोगमुचितोपायेन लक्षणं प्रतिपदोक्त्यापेति यावत् ॥

(६) रामचन्द्रः । भगवन्ति । तत्र प्रश्नाह । हे भगवन् सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यगुद्राणां यथावत्प्रयोग-
अनुपूर्वशः अनुक्रमेण न । आत्मिकधर्मान्वक्तुमप्यलक्षणान् वक्तुमर्हसि च पुनः अन्तरभवानां अनुलोमजातीनां मूर्धाभि-
कादीनां धर्मान्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[यथाऽन्तरमाह जगपुजेति । ह्याभ्यां युग्मं । सर्वस्य भूतार्थमस्य चतुर्विधानां जगपुजादीनां तावन्तु लक्षणं भावयितुमर्हमि च

पुन सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तथानुक्रमेणानुसारेण यथायोगवत्तुमर्हति तथा कार्यस्य उत्कृष्टस्य अकार्यस्य च विनिर्णयवत्तुमर्हति यथाक्रमब्राह्मणादिवर्णक्रमक्रमानुसारेण यथायोगवत्तुमर्हति ॥]

त्वमेकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ॥ अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रज्ञो ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथि । त्वमेवैकोऽसहायोऽद्वितीय सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थविद् । विधानशास्त्रविधीयन्तेऽनेन कर्माणीति तस्य स्वयंभुवोऽनित्यस्याकृतकस्यापौरुषेयस्य वेदाख्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य चाग्निहोत्रजुहु-
यादभ्यसहस्रमानवद्वत्येतयाहवनीयोपस्थाने विनियोगः । अष्टका कर्तव्या इत्यत्र तु स्मृत्यानुमीयते वेदः । बर्हिर्द्वसदन-
दामोति लिङ्गादेन बर्हिर्दुनातीति श्रुतेरनुमानम् । अयं हि मन्त्रोऽर्धपूर्णमासप्रकरणे पठितो बर्हिर्द्वनच तत्राभ्रातमनेन मन्त्रेण
नुमीयादित्येतनु नास्ति । मन्त्र पुनारुपादार्हर्त्वनप्रकाशनसमर्थः । प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धः । स्वसा-
मर्थ्येन तु बर्हिर्द्वने प्रयुज्यते । एषा सच मतीति प्रकरणादर्थपूर्णमासावेनेन मन्त्रेण कुर्यात्कथमिति यथाशक्तुधादि-
त्यनुक्तमपि शक्तिः सर्वत्र महकारिणी । किंच शक्तौति मन्त्रं कर्तुं बर्हिर्द्वनप्रकाशयितुं तत्र प्रकरणात्स्वसामर्थ्याच्चानेन मन्त्रे-
ण बर्हिर्दुनातीति मुद्गौ शब्दआगच्छत्वविकल्पकविज्ञाने पूर्वशब्द प्रतीयतइति । स बुद्धिश्च शब्दोऽनुमेयो वेदोऽप्युच्यते ।
वेदत्वत्र तस्य दर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यां श्रुत्यन्तराभ्यां स्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादिति कुमारिलपक्षः । अथवा वि-
धिर्द्विधानमनुष्ठानमयोजनसंपत्तिस्तस्य स्वयंभुवोऽनित्यस्यानादिपरंपरायास्तस्य स्वयंभुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणान-
रप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नसामर्थ्यगम्यस्य च द्विविधो हि वैदिको विधिः । कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रतिपाद्यो यथा सौर्यचरुनिर्वपेत्-
ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्यं चरौ ब्रह्मवर्चसकामोऽधिक्रियते । तस्य चरौ ब्रह्मवर्चससाधयतइत्यमिति कर्तव्यता आग्नेयव-
दित्यत्र गमयति । उभयत्रापि चैयमतीति शब्दावगममूलत्वात् । शब्दोऽपि शब्दादभिधानतः प्रतीयते । यथाभिधेय
प्रतिपत्तिरविशेषस्तु व्यवधानादिरुतोऽन शब्दाविवहन्ति । यथावा पीत्यमुदकहस्तेनाभिहतमधेशान्तरमभिहन्ति तदपि हस्त
सौर्यगेनैवाभिहतमवति ननु साक्षात् । शर्करोरेचककर्मण्याद्यप्रयत्नकृता एवोन्मुख्योऽनुसृत्य पाता । तादृशमेतद्वद्वेदे कथं
विशिष्टेति कर्तव्यतासंबन्धोऽप्यवविश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकारस्य स्तीति स्वर्गकाम इत्यधिकारावगतिः प्रतिपन्नार्थ
सामर्थ्यगम्या । अन्यतोऽहैरुप्ये विधानस्य सर्वस्येति पदसर्वस्य तात्पर्यमेव रूपवेदमूलं स्मृतय इति ज्ञापयितुम् । द्वितीये चैतद्दर्श-
यिष्यामः । ननु लिङ्गादिप्रतिपाद्योऽर्थः कर्तव्यतारूपो विधिः । सच सर्वत्र प्रत्यक्षशब्दप्रतिपाद्य एव । तत्र किमुच्यते । द्वि-
धा हि वैदिको विधिरिति निर्वर्णयितुं कर्तव्यतावगम्यते । इति कर्तव्यतार्थसामर्थ्यगम्या । उक्तेन प्रकरणेन नैपदोपः । निर्वपे-
यजेतेति न केवलेषां त्वर्थविषयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति । यावदशान्तराण्यधिकारेति कर्तव्यता प्रयोगरूपाणि
नावगतानि । एतेरशौचतत्त्वो विधिः प्रतीयते । अतोऽशुद्धाण्यपि विधिशब्दाभिलष्यतया न विरुद्धान्येतदेवाह अ-
चिन्त्यस्येति । अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षस्तनुभूयतइत्युच्यते । अचिन्त्यते न समर्थतइति । अप्रमेयस्य कल्पस्य श
यशः स्मृतिवाक्यमूलस्य तद्वि प्रत्यक्षेण प्रमीयते । अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते । अथवाऽप्रमेयस्येयस्य परिमातुमशक्यस्या
तिमहत्त्वादेन कशाखाभेदभिन्नो भेदो न शक्यते संवे प्रमातुम् । अतएवाचिन्त्यस्य यदतिचतुः तदुग्रहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते ।
यथाच लोके वक्ता रो भवन्ति । अन्येषां गतिश्चिन्तयितुमप्येतन्न शक्यतइति । मनः किल सर्वविषयम् । अयं चातिमहत्त्वात्तस्यापि
न विषय इति पदद्वयेन बाह्या त करणविषयतया महत्त्वस्य । एतेनाचार्य मोक्षान्ते त्वयैव केवलैर्नैव विमो वेदआगमितौ
नस्तस्य य कार्यरूपस्तत्त्वार्थस्तवेति जानीषे कार्यमनुष्यमुच्यते । यत्र पुरुषोऽनुष्ठानत्वेन विनियुज्यत इदं त्वया कर्तव्य-
मिदं त्वया न कर्तव्यमित्यभिज्ञादि कर्तव्यम् कलत्रभक्षणानि न कर्तव्यम् । प्रतिषेधोऽप्यनुष्ठानमेव । यद्ब्राह्मणवधस्यानु-

श्रान्तदेव प्रतिषेधस्यानुशान्तवृत्तिश्चक्रिया निवृत्तिश्चक्रियेति । नहि पारस्पन्दमानसाधनसाध्यमवानुशानमुच्यते किन्तु हि ममि
तद्वपे तन्निवृत्तिरपि यथाहितसर्वीचिरापुरिति । यमांशे काले भुङ्क्तेऽग्रे न भुङ्क्ते । अभोजनमपि हितमेव । अथवाकार्य-
शब्दः प्रवृत्तानां विषये प्रतिषेधस्तथा । एतावाचैदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थोयस्तुतिवृत्तसंवर्णनरूपः सौरोदीयदोदी-
चदुदस्य रुद्वमिति । सन तत्त्वार्थविध्यन्तरेणैकान्यत्वात्ययसांपरत्वेन स्वायंनित्वाभावात् । अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् ।
तस्मादहं हि रजते न देशमिति सौरोदीयत्वादीनि पुराणस्य संवत्सराद्देहे रजते भवतीत्यन्तानि तदेकवाक्यतापन्नानि । बहिर्णि रजे-
तदानन्विद्या तत्प्रतिषेधस्तुति । तदुक्तसाध्योऽर्थं वेदः प्रमाणं न सिद्धरूपे । अथवाद्यानाहि सिद्धरूपोऽर्थो नहि तदर्थस्य
कर्तव्यतामुत्पायेत । विन्युपदेशपरत्वच प्रतीयते । यदिच स्वार्थपराअपि स्तुतिवृत्तिपरत्वव्याहृत्येत । ततश्च प्रतीयमानै-
कवाक्यतायोधनेन च संभृत्यैकवाक्यत्वे वाक्यभेदोऽभ्यास्यः । नच साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाक्यता । घटते ।
तथाहि । न किंचिदेवेनोपदिश्यते कर्तव्यम् । अतश्चाप्रमाणमेव वेदः स्यात् । विध्यर्थता चावगम्यमाना लिङादीनां त्यक्ता
स्यात् । तस्मात्कार्यरूपो वेदस्य तत्त्वार्थइति प्रभुगवानाह । जैमिनिनाच्युक्तम् कार्योऽर्थं वेदः प्रमाणम् । चोदनालक्षणोऽर्थो-
धर्मइति । अतश्च निरवशेषं दायेपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मप्रवचनसामर्थ्यसिद्धवदुपादाय प्रभो इत्यामन्त्रणम् । हेनमो धर्मा-
भिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति । एवमनया चिन्त्योऽन्या धर्मान्निष्ठदन्तरेण श्लोकेन प्रतिज्ञे ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वमेकइति । स्वर्गमुवः प्रजापतेरभिधेयतया सवन्धनोविधानस्य त्रिधेर्देवरायाचिन्त्यस्या-
तत्कार्यतयाप्रमेयस्य प्रमाणावरागोरस्य कार्यतयानुष्ठेयतया सत्त्वर्थातत्त्विकोर्धस्तदेहितात्वमेवास्येकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लुकः । सकलधर्माभिधानयोग्यत्वेहेतुमाह त्वमेकइत्यादि हिशब्देहेतौ । यत्तात्त्विकोऽद्वितीयः ।
अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्थत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्मागम्यमिहोपादीनीति विधानवेदस्तस्य
स्वर्गमुवोऽशौचेयस्याचिन्त्यस्य बहुप्राप्ताविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य मीमांसाविन्यायनिरपे-
क्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमप्रिष्टोनाहि तत्त्वब्रह्म सत्यंज्ञानपनन्तब्रह्मेत्यादिविद्वान्तवेद्य तदेवार्थः । भविष्य-
पाद्यभागतवेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविवृत । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावार्तनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः सत्वेत्तीति कार्य-
तत्त्वार्थं विदिति व्याचष्टे तन् । वेदान्ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान् कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापन-
समर्थत्वात्प्रभोइति सवीधनम् ॥ ३ ॥

(४) राघवाचमन्त्रः । त्वमिति । अस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्य सर्वस्य स्थत्याद्यनुमेयस्य विधीयते कर्मानेनेति विधानवेदः
तस्य विधानस्याग्रिहोत्रादिकर्मक्रयगोपकस्येति यावत् स्वर्गमुवोऽशौचेयस्य ब्रह्मस्वर्गभूरिति श्रुतेः । त्वं भूयः प्रभवात्वे-
दोगीतस्त्वमापुरा । शिवाचारूपिपर्यन्ताऽवतारोऽस्त्यनकारकाइति स्मृत्यैव । अचिन्त्यस्य अनेकयासादेभिन्नत्वादियत्त-
यापरिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्याचिन्त्यत्वमुक्तम् । कार्यतत्त्वार्थविवृत कार्यधर्मः तदेववे-
दस्य तात्पर्यविषयत्वात्सत्त्वं तदेत्तीति । तत्प्रतिषेधातिथिः । वस्तुतस्तु कार्यधर्मः तत्त्वार्थो ब्रह्म तदुभयवैदार्थस्तद्विद्वत् अन्वया-
ज्ञानकाण्डस्य अग्रामाण्यापत्तिः कल्पवेदार्थो विदित्वापत्तेश्च प्रभोद्व्युपगम्यकथने सामर्थ्यमुक्तम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । विधीयतइति विधानम् । स्वर्गमुवा भगवता विहितस्य अचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य । अप्रमेयस्य जगदीत-
स्य । सर्वस्य प्राणिजतरस्य । कार्यधर्मस्तस्य तत्त्वपारमार्थ्यतत्त्वार्थः प्रयोजनमनुद्यसिद्धिरतत्त्वमेकोवेत्ति तेन भवानेव
प्रत्युपोन्यइति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति एकअद्वितीयः हिहेत्वर्थः । अस्य विधानस्य सर्वस्य चतुर्भिर्मुख्य भूतप्राप्तस्य रुद्रिदस्वदे-
आण्डजरापुनस्त्वेत्यर्थः । कार्यतत्त्वार्थविवृतत्वात्ति हे भवो मनो यः प्रभुः सर्वजानातीत्यर्थः । तथा स्वर्गमुवोऽशौचेयस्य

कार्यतत्त्वार्थविद् । कीदृशस्य स्वयंभुवः अचिन्त्यस्य वादानुसाम्यामचिन्त्यप्रभावस्य । पुनः कीदृशस्य अप्रमेयस्य ॥ ३ ॥
सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजामहात्मभिः ॥ प्रत्युवाचार्य्यतान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । समनुमितौजास्त्वैर्महर्षिभिर्महात्मभिः पृष्टस्तथा तानप्रत्युवाच श्रूयतामिति । तथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण । पृष्ठमानवस्तुयश्चिद्विधश्च प्रकारवचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः । तेनायमर्थस्तथापृष्टस्तानुधर्मोऽपृष्टः प्रत्युवाच । अथवा तथेतिशकारमात्रमात्रेपृष्टइतिपूर्वश्लोकात्पृच्छमानविशेषोबुद्धौ विपरिवर्ततेऽप्येव । तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच श्रूयतामिति प्रश्नप्रतिवचनयोरैककर्मता सिद्धा भवति । तदाच तथाशब्दः श्लोकेपूरणार्थः । आद्ये तु व्याख्याने तथाशब्दोपात्तैव प्रश्नप्रतिवचनयोरैककर्मता । सम्यक्शब्दः प्रतिवचनविशेषणसम्यक्प्रत्युवाच । प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादिद्वयेन । अमितौजाऽक्षीणवाग्विभवैर्मितमन्तमोजोवीर्यमभिधानसामर्थ्यमस्येति । महात्मतयामहर्षीणां धर्मशब्दत्वं महर्षित्वं चाविरुद्धमित्याह महर्षीति । परार्थकारी सततं महात्मैरुच्यते । तेन यद्यपि त्वयविद्वांसोऽधिगतयाथातथ्या अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेस्तथापि परार्थमपृच्छन् । मनुः प्रख्याततरुप्रमाणभावः । एतेनयदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते । प्रत्ययतोऽयसमुपास्यतेऽतः शास्त्रावतारार्थमुपाध्यायीकुर्मः । अस्माभिश्चपृच्छचमानः प्रमाणतरीकरिष्यतेऽनेनेति । अतएवाचार्य्यतान्सर्वानित्यर्थेनमविहङ्गम् । अन्यथाशिव्यस्योपाध्यायात्कीदृश्येति । अर्थयतैराहपूर्वस्यस्यबन्तस्यरूपमाच्येति । पाठान्तरमर्चयित्वा तानिति । अत्र यथोच्यते । यद्विद्वानुपास्यमर्थः कृतः प्ररोपदेशेन युक्तः सतैः पृष्टः प्रत्युवाचेत्यहंपृष्टः प्रत्यब्रवमिति न्याय्यम् । अथाप्युत्तरएव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति । तदाचार्य्येनायेन ग्रन्थकाराः स्वमतंपरापदेशेन ब्रूयते । अत्राह अत्र परिहरन्तीत्येवमहतेः पृष्टइति । योयः पूर्वतरुः सप्रमाणतरोल्लोकेनाभ्युपगम्यते । तत्प्रमाणबादरायणस्येति । अथवा भूगुप्तोक्ता सहितेयमानवीतुष्टतिरूपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः । प्रत्युवाचतामहर्षीन् । किञ्चदहंपृष्टस्ततः श्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सतरिति । सम्यग्विनयाभ्युपेत्यथाभवति । अमितौजा अमितबलः । आचार्य्यार्चयित्वा ॥ ४ ॥

(३) कुहूकः । सतैः पृष्टस्तथा सम्यगित्यादि । समनुस्त्वैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिम-

क्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तानुसाम्यग्यथातत्त्वप्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य सत्ता । अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्लेषः । महात्मभिर्महानुभावैः । आचार्य्य पूजयित्वा आहपूर्वस्यार्चतेत्यर्थबन्तस्यरूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य सपृष्टः प्रत्युवाच इति न युक्तमहंपृष्टोब्रवीमीति युज्यते । अन्यप्रणीतत्वे च कथमानवीयसहितेति । उच्यते प्रायेणाचार्याणांमिर्यशैली यत्त्वाभिप्रायमपि प्ररोपदेशमिव वर्णयन्ति । अतएव कर्माप्यपि जैमिनिः फलाद्येवादिति जैमिनेरेव सूत्रम् । अतएव तदुपर्यपि बादरायणः सप्रवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टानामस्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञोपनिबद्धाः । अतएव वक्ष्यति एतद्दोऽयमृगुः शास्त्रावयमित्यत्यशेषतदित्यतोऽयुज्यतएव सपृष्टः प्रत्युवाचइति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तैर्महर्षिभिः पृष्टः सन्मनुमितौजा धर्मब्रह्मणोर्वेदने शक्त आचार्य्य सपूज्य श्रूयतामित्याह ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आचार्य्य भवन्तएवसर्वधर्मज्ञा इतिवाचा सभाष्य । आत्मनः प्रवचनादप्रकर्षार्थमुक्तः श्रूयता-

मिति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदिति तैर्महर्षिभिः समनु सम्यग्यथा स्यात्तथा पृष्टस्तान्सर्वान्महर्षीन् इति श्रूयतामित्यर्थः संपूज्योवाच । कीदृशः मनुः अमितौजाः अमितशक्तिः प्रभावो यस्यसः ॥ ४ ॥

आसीदिवंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयप्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कास्ताऽक निपतिताःशास्त्रोक्तनिपतितान् धर्मानपृष्टस्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोऽप्या-
कृतावस्थावर्णनमप्यतपपुरुषार्थं च सोऽयंसत्योजनमवादः आशानपृष्ट कोविदारानाचष्टेति । नचारिमवस्तुनि प्रमाणन-
चयोजनमित्यतः सर्वव्यायमध्यायो नाध्येत्ययः । उच्यते । शास्त्रस्यमहाप्रयोजनत्वमनेनसर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः
स्थावरपर्यन्ताः ससारगतयोधार्मधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यतिच । एता-
दृष्टातु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेत्तसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मोऽध्यात्मसा मनइति॥ ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरी-
तस्याधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानाश्रमिदंशास्त्रमहाप्रयोजनमभ्येत्यमित्यध्यायतात्पर्यम् । सूत्रत्रयत्र मन्त्रार्थवादाः सामान्यतोदृष्ट्य ।
तथाचमन्त्र । तमआसीत्तमसा गृह्यहमयेप्रकेतं सत्त्वित्सर्वमाददंतुच्छेनाश्वपिहित्यदसीत्तमस्तमहिनाजायतेकम् । चन्द्रार्का
दयादिवु बासाध्यात्मिकेषु महाप्रत्यये प्रकाशकेषु नेष्टु तमएवकेवलमासीत् । तदपि तमः स्थूलरूपतमसा रुदंसंवृत्तम् । न
हि तदानीकश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति । अतोज्ञातुरभाषान् कस्यचिन्नानमस्तीति तमसागृह्यमुच्यते । अग्रे भूतहृष्टैरर्वा-
क्रमकेतमज्ञातं तवेव । आसीदित्सत्त्वित्सरणधर्मकम् । क्रियावचायांकचिच्छेदवत्तत्सर्वान्निशेधमासीत् । तुच्छेन सूक्ष्मेणा
भूस्थूलमपिहितमरुत्यात्मनि विशेषरूपत्वंजीनमित्यर्थः । एतावता अध्याकृतावस्था जगतोऽपिनिपतिता । चतुर्थेन पादेना-
द्या तृप्तवस्थोच्यते । तमसस्तमहिना महत्त्वेनैकयदासीत्तदजायत । विशेषात्मनाऽभिव्यज्यतेरम । कर्मवशात्पुनः
प्रादुर्भूत्वैत्यर्थः । अथवा तस्यामस्यायांतमःकर्मणा महत्त्वेनहिरण्यगर्भआत्मनाऽजायत प्रादुरासीत् । यथावक्ष्यति ततः
स्वयंमृतिरिति । सामान्यतोदृष्टेन महाप्रत्ययेऽपि सभाव्यते । यस्य सेकदेशे नाशोदृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशोऽस्यते । यथा
शास्त्रेऽपि कचिद्वसमाना दृष्टा कदाचित्सर्वोपायोदसते । ये च कर्तृपूर्वाभावास्ते सर्वे विनश्वरा शुभप्रासादादयःकर्तृपूर्वचेद-
जगत्सस्तिमद्रौलायांतमकम् । अतोऽगृहादिवनस्थतीति सभाव्यते । कर्तृपूर्वतै व न सिदेतिचेत्तन्निवेशविरोधवत्त्वादिना
गृहादिवत्तापि साध्यतइत्यादि सामान्यतोदृष्टम् । नच प्रमाणसिद्धौ तद्रूपेण वा भयतामहे ऽनिदपरत्वाच्छास्त्रस्य ।
एतद्विषयान्न विचार्यनिरूपित तावन्न सम्यगवधार्यते । तथा निरूपणे च तर्कशास्त्रता स्याच्चधर्मशास्त्रता ग्रन्थ-
विस्तरश्च प्रसज्यते । प्रक्रियावद्ब्रह्म चेदसर्वमुपपत्तिरुच्यते । कचित्पौराणी प्रक्रिया कचित्सांख्यानाम् । नतया ज्ञातयाऽ-
ज्ञातया वा कश्चिद्विधार्मधर्मोविशेषइतिनिगुणतया नै निरूप्यते । अर्थात्तचित्ततत्त्वावेत्या पदार्थयोजना । व्याख्यानमार्ग-
त्वंन्यायस्योपदिश्यते तदेवकरिष्युम । तात्पर्यमुपदिशतमैव । आसीदिवजगत्तमोभूत तमइव । भूतशब्दोऽनेकार्थोऽप्युप-
पायांरपुर्नोक्तोयथा यत्तद्विज्ञेयमिच्छिमिच्छिन्नसामान्यभूतशब्दइत्तिसामान्यभूतइति सामान्यमिवेत्यर्थः । किंतमसा
जगतः सादृश्यमतआह । अत्रज्ञातविशेषाणांस्वभावानाविकाराणांप्रकृतानुपपत्त्यनारताः श्रयक्षेणाज्ञातम् । अनुमानात्तर्हि
ज्ञायते । तदपिचाटक्षणम् । एक्षणलिङ्ग चिन्हस्तदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव सर्वविकाराणांविशेषात्मना विनष्टत्वात् ।
अप्रतर्क्ययद्रूपमासीत्कीयतुमपि न तद्रूपतया ज्ञाप्यम् । तर्ककारमनुभाजनपेक्षति । नसामान्यतोदृष्टमनुमानमस्ति ।
तद्रूपकविदकन विशेषतोदृष्टमत्रविज्ञेयम् । नेवतर्हसीदसदेवाजायतेति ग्राममेतन्निषेधति प्रसुप्तमिव सर्वतः । नास्त-
सतउच्यते । उक्त्य सदेव सोऽपेदप्रयआसीत् कथमसताऽसजायेतेत्याद्युपनिषत्सु । अतश्च विज्ञेयमवच्छेदविषयः
प्रमाणगमप्राप्ताच्छादेव गम्यते । प्रसुप्तमिव जायतव्यमवत्तांपरित्यज्य सप्रसादावस्था सुषुप्तिदृष्टान्तत्वेनोपात्ता ग्रथायमात्मा-
शुशुभावस्थापाणि सगोष्ठेशमवस्थाशेषविकल्पव्याप्ते । नचनास्तीतिशक्यते वक्तुं प्रबुद्धस्य शुलमत्तासमितिप्रत्य

भिज्ञानदर्शनात् । एवं जगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्च तार्किकाणां भवसीयते । आसीदिति । वर्तमानानुसारस्थान-
कस्य विज्ञेयेत्यत उक्तमविज्ञेयं सर्वतो नैकदेशमल्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्र च वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेवसंभवतस्त्वीकिज्ञानाद्ब्रह्मणादिवर्णा-
नां पूर्वपूर्वश्रैष्ठ्यप्रतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादिविशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषां श्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थशास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्ति-
प्रकारं च कथयितुं स्पष्टनिष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थां तावदाह आसीदिति । ततः शब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समु-
दायभूता प्रकतिरुक्ता । जगतश्चोत्पत्तिसंभूदात्मकत्वेन तस्य प्रपत्तिपादत्वात् । अप्रज्ञातं प्रत्यक्षागम्यम् । अलक्षणमलिङ्गम् ।
अप्रतर्क्यमतर्कविषयम् । अविज्ञेयं शब्दादिहीनतया विरोपतो ज्ञातुमशक्यम् । अधुनापि शब्दतः प्रतीयमानं यथा प्रतीयते तदाह
प्रसुप्तमिवेति । वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थानात्तत्त्वरूपसाम्प्यम् । सर्वतः सर्वैः प्रकारैः । अतएवाकर्ममिवेति ॥ ५ ॥

(३) कुतूहकः । श्रूयतामिदं पक्षिप्रथमं माह आसीदिति । * ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोच्यते तदुचितं त-
त्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः । अत्र मेधातिथिः समाधेः । शास्त्रस्य महाप्रयो-
जनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्मा धर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वे-
ष्टिताः कर्महेतुवन्ति । वक्ष्यति च । एतादृशस्य जीवस्य गतीः खेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदामनइति ।
ततश्च निरतिशयैर्धर्महेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्विपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमभ्येत्यमित्याद्यध्यायतात्पर्यमित्य-
न्तेन गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम् । नैतन्मनोहरम् धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनतदप्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिर्मा-
त्रादिं शास्त्रमर्थवत् । किंच कर्मणां फलनिर्वाहोक्तशेत्स्युक्ते महर्षिभिर्वादिषु वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते । इदं तु वदामः
मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनधर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूप-
त्वान्मुनेनैव धृतिः क्षमादमोऽस्त्येवं शोचमिन्द्रियनिग्रहः धीविद्या सत्यमक्रोधदशकधर्मलक्षणमिति दशविधधर्माभिधा-
ने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानधर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृपेत्यात्मज्ञानधर्म-
त्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदाह इज्याचारदमाहं तस्मान्स्वाभ्यायकर्म च । अयं तु परमो धर्मो यद्योगे-
नात्मदर्शनमिति । जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणमतएव ब्रह्ममीमांसायां अर्थातो ब्रह्मसिद्धान्तेति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणक-
थनाय जन्माद्यस्य यतइति द्वितीयसूत्रं भगवान्ब्रह्माराधणः शिष्याय अस्य जगतोपयोग्यादिसृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिस्त विशन्ति तद्विजिज्ञासत्स्व ।
तद्ब्रह्मेति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनमआत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा
संस्कारादिरूपधर्मतद्वत्तया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादर्थ-
मदुक्तोऽर्थोल्लस्यते । तथाहि धर्मे षूटे मनुब्रह्म जगतः कारणं बुवन् । आत्मज्ञानपरं धर्मविशेषेति ध्यतमुक्तवान् । भाषा-
न्यायप्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽयंस्तु तद्ब्रह्मवाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् । इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिमां-
समानत्वात् जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत्तमोभूततमसि स्थितं लीनमासीत्तमः शब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तमइव तमः ।
यथा तमसि लीनाः पदार्थाः अध्यक्षेण न प्रकाशयन्त एव प्रकृतिर्लीना अपि भावानावगम्यन्तइति गुणयोगः । मलयकाळे
सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । तमआसीत्तमसा गूढहमप्रदति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽध्या-
कृतासीत् । अतएवाप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलधर्माणश्चेष्टतया प्रत्यक्षगोचरप्रज्ञातइत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् अलक्षणमन-

नुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणलिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणमप्रतर्क्यतर्कयितुमशक्यमदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात्तच्छब्द-
तोऽप्यत्रिज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयसत्तर्कद्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतमप्रतएवाविज्ञेयमित्यर्थपत्त्याद्यगोचरमिति धरणी-
धरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यतदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते तदेदंतर्हस्याकृतमासीच्छब्दोऽप्ये-
ति पञ्च सदेव सौम्येदमप्रतर्क्यासीदिदं जगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रथममिव सर्वतः ।
प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याभावात्पञ्चमुखतोवक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविष-
कत्वं प्रकटयच्छ्रुतव्यमाह आसीदित्यादि यावत्समाप्ति । इदमिदानीं प्रमाणपट्टकजधीयोऽयं जगत्सृष्टेः पूर्वतमो भूतः तमः
प्रधाना विद्यातदवच्छिन्नब्रह्म तद्भूततत्त्वामतत्तादात्म्यगतं ननु तद्व्यतिरेकेणोपलब्धमासीदिति यावत् । तेन शून्यमतनिरात्ममत-
चनिरस्तमतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं पुरमाणूपादानमतचनिरस्तं स्वात्ममतमस्तीकृतेः । तथा च श्रुतयः सदे-
वसौम्येदमप्रतर्क्यासीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमप्रतर्क्यासीत् तदेदंतर्हस्याकृतमासीत् नासदासीन्नो सदासीत्तमआसीत् नैवेह-
किंचनाय आसीत् श्रुत्युनैवेदमावृतमासीदित्यनेनात्र ब्रह्मैवोपक्रान्तं संस्थासेनापहृत्येनः श्रोतेति परमांगतिमिति । मध्येऽपि त-
देव परामृष्टं ब्रह्मानैव एवंयः सर्वभूतेषु पराध्यात्मानमात्मना । ससर्वस्रमतमित्युक्तब्रह्माभ्येति परंपदमिति ॥ अत्र चाप्रज्ञातमिति
कीर्तनादपूर्वता ऽऽद्यन्तमव्येकयुनादभ्यासः परमांगतिमिति पलमिति चित्तयदंशितम् । तथा आत्मैवेदेवताः सर्वाः सर्वमात्मा-
न्यवस्थितम् आत्मा हि जनयत्येपां कर्मयोगशरीरिणामित्यर्थवादोपपत्तीं दर्शिते तस्मादुपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवाव-
विवक्षितम् । तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तीं च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयद्वितितच्छेपता धर्मस्य ।
तथाच श्रुतिः तमेव वेदानुवचने न ब्राह्मणाविधिदिपति यज्ञेन दानेनेत्यादि । तथा धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः । सृष्टिरपि,
ज्ञानमुपच्यते ह्यंसांस्यात्पापस्य कर्मणः । सर्वकर्माणि लियार्थं ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिका । तदर्थमप्युपदेशोऽत्रैव सर्वेपि
क्रमशस्त्वैते यथाशास्त्रनिषेविताः । यथोक्तकारिणं विभं नयन्ति परमंपदमिति । सर्वेऽथोक्ता धर्मधीहारेणेतेशोऽस्यथा नत-
प्र दक्षिणापन्तिनाविद्वांसीऽतपस्विन इति श्रुतेर्बाधः । तथा तमेव विदित्वातिश्रुत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेति च । अनेन
धीकर्माणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतेस्तयोः समविषमसमुच्चयोऽपिनिरस्तः । तथाचैव । सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दूशनेन विहीनस्तु संसारमपि पचत इति । तस्माद्ब्रह्मधीशेता धर्मस्य । धर्मस्तु देहांदिहृष्टिं विना नेतीं सृष्टिहारिकासगतिः
शास्त्रस्येति । अप्रज्ञातमनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चार्वाकमतनिरस्तम् । अलंक्षां लक्षणमनुमानंतदगम्य तेन सादृश्यमत-
निरस्तं तेषां तदतिन्यानुमेयत्वात् । अप्रतर्क्यतर्कविषं तेन नैवाधिकमर्तनिरस्तम् । अविज्ञेयतदानीमागतः तेन मीमां-
सकमतनिरस्तम् । तर्हसनेत्याह प्रमुप्रमिव सर्वतः सर्वेषां सुमिरिव तत्र यथात्मभावंगतस्य विश्वस्य तस्मादेवोत्पत्ति-
स्तगाह । यया अग्निः शुद्धाविस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ति सरूपा एव मैवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकः सर्वे वेदाः सर्वोणिभूता-
नि व्युच्चरन्ति जायन्ते तथान्यत्रापि श्रुत्युनैवेदमावृतमासीत् कथमसतः सज्जायेत नासतो विद्यते भावो नाभाधो विद्यते सत-
स्यादि श्रुतिनिरस्यति शतैवागत्तसत्तत्त्वस्य नास्तत्त्वम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमेषु मुच्यतत्त्वात्ताविवक्षस्ततः पूर्वस्याप्रलयावस्थायां जगदवस्थानं ताव-
दाह आसीदिति । सर्वतः सर्वमिदं कार्यजातम् तमोमूलकृतिः तत्तद्गतकार्यावस्थाविहाय कारणतामधिगतम् । अलंक्षां
लक्षणमाकरो धर्मः गम्यरसादिधर्मरहितमिति यावत् । अनेन प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् । अप्रतर्क्यमित्यनुमानाविषयत्वमुक्तम् ।
अविज्ञेयमित्यागमाविषयत्वमुक्तम् । एवमप्राणचयाऽगोचरत्वादप्रज्ञातमुपरतः क्रियत्वात् तदनुमितिमासीत् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीदिति । मनुस्वाच इदं विषयं पूर्वतमो भूतमासीत् । कीदृशविषयं न प्रज्ञातकैः अथ न प्रकर्षणं ज्ञातं

तत्क्षणपूर्वापरं वा यस्य तदलक्षणम् पुनः कीदृशं विश्वं अप्रत्यक्षं तर्कागोचरं तथाऽविज्ञेयं किमिव सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ५ ॥

ततः स्वयं भूर्भगवानव्यक्तोऽव्यञ्जयन्निदम् ॥ महाभूतादिब्रह्मज्ञाः प्रादुरासीत्तमो नुदः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यामहारात्र्याऽनन्तरं स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वच्छया कृतशरीरपरिग्रहो न संसार्यात्मवत्कर्म परतद्वंशशरीरग्रहणमस्य । अव्यक्तो ध्यानयोगाभ्यासभावेनावर्जितानामपकाशः अथवा अव्यक्तमिदमित्येवंपठित-
व्यम् । इदमव्यक्तावस्थं व्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् । यदिच्छयापुनर्जगत्प्रादुर्भवति प्रादुरासीत् ।
प्रादुःशब्दः शकारस्ये । तमो नुदः तमो महाप्रलयावस्था । तानुदति विनाशयति पुनर्जगत्सृज्यत इतमो नुदः । महाभूतानि
पृथिव्यादीनि । आदिग्रहणात्तदुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते तेषु वृत्तमात्ममोक्षोर्वीर्यसृष्टिसामर्थ्यस्य । स एव मुक्तः स्वयमसमर्थानि
महाभूतानि जगन्निवर्तयितुं यदा संतु तेन तत्र शक्तिराधीमते तदा ब्रह्माद्यात्मना विक्रियन्ते । ननु प्रकृतिराक्षयवस्थानि
प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि । प्रमात्रं महाभूतानुब्रह्मज्ञा इति । अनुब्रह्मनुग-
मिति प्रागुक्तैवार्थः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तत इति । स्वयंभूर्भगवान् जगज्जननीचिंतनीयवानव्यक्तः प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा
व्यञ्जयन्निदं महाभूतैश्चिदप्रकृतिव्यक्तं कुर्वन्नेवं प्रादुरासीद्यत्कोऽभवत् । जगत्तत्तदुपादेयस्य व्यक्तेरिव तदा चिन्ता-
व्येत्यर्थः । महाभूतानामादौ सृष्टेरधे ब्रह्मज्ञाः प्रवृत्तवल्ः सृष्टौ तमो नुदो महापनोदकः सृष्टौ प्रलयकालिकतमोऽभिभवेत्
रजसः प्राबल्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुड्मूकः । अथ किमभूदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि । ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा
स्वयंभवति स्वच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत्कर्मण्यसत्तदेहः । तथा च श्रुतिः । स एकमा भवति द्विधा
भवति । भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो बाह्यकरणगोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि आकाशादी-
नि महाभूतान्यादिग्रहणान्महादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं यथार्मसूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । ब्रह्मो-
जाब्रह्मममतिहतमुच्यतेऽतएव वृत्तिसर्गतयानेषु क्रमइत्यत्र वृत्तिरमतिधातइति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तममतिहतमो-
क्षः सृष्टिसामर्थ्यस्य स तथा । तमो नुदः प्रकृतिपेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति ॥
प्रादुरासीत्प्रकाशितोऽभवत् । तमो नुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वकारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह तत इति । ततः प्रलयानन्तरं स्वयंभूः स्वभवनेऽन्यानवे-
क्षोऽभादिरित्युक्तम् । तस्य सृष्टिसामर्थ्योत्पत्तिरिति भगवानिति । उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूतानामागतगतं । वेति विद्याम-
विद्यां च सत्त्वाद्यो भगवानित्युक्तेः । अव्यक्तः उपनिषद्ब्रह्मातिरिक्तप्रमाणगम्यः । तथा च श्रुतिः । तेष्वोपनिषदं पुरं पृच्छा-
मीति व्यञ्जयन् ब्रह्मकणिकायां स्थितं षट्संख्यं ब्रह्मकेवदं । तदा तमोभूतमविद्याद्वाराऽऽत्मन्यन्तर्धानं व्यञ्जयन् व्यक्त-
तामापादयन् प्रादुरासीत् कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तन्नामरूपाभ्यामेव व्या-
क्रियत इति । कथंभूतः महाभूतादिब्रह्मज्ञाः महाभूतादिर्महाभूतस्यादिरहद्भारतत्वं तत्र वृत्तसृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमो-
क्षस्य ततः । तमो नुदः तमोऽभिभवरूपः सत्त्ववृत्तिसंज्ञां कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः । तदैक्षत बहुस्यान्मजायेयेति । एतदेवेक्षण-
महत्त्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरेण जगत्सृष्टिवदनसंश्लेषोपादानं सूच्य च संक्षिप्ततावदाह तत इति । ततः प्रलयावसाने ।
स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयंभूः । भगवाञ्ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजोरूपः । अव्यक्तोऽविज्ञानः । विशेषणत्रयेण परस्य पुमोनि

त्यत्स्वरूपमहिमा चोच्यते । तमोनुदऋतेः प्रेरक-परिणमयिता । महाभूतादिवृत्तौजास्तद्रूपसंविज्ञानोद्यद्ग्रीहिः । तेषु महा-
भूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तवीर्यः । अनयोर्विशेषगयोश्चायमर्थः । चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुप्रविष्टं भगवद्वीर्यजगदु-
पादानमिति । इदंकार्यजातव्यञ्जयत्वाविष्कुर्वन्प्रादुरासीत् । प्रादुर्भावश्चात्रतत्त्वानुप्रविष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन व्यक्ती-
भावः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत इति । ततस्तस्मात्कारणादव्यक्तो भगवानिदं विश्वं व्यञ्जयन् प्रादुरासीद्यतः स्वयंभूः । कीर-
शः तमोनुदः प्रकाशकर्ता । पुनः कीदृशः महाभूतादिर्महदादीनि भूतानि तेषामादिः । पुनः कीदृशः वृत्तौजामहदादीनां भूताना-
मादौ प्रधाने वृत्तौजावृत्तयलः ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियप्राज्ञः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्य मुद्गञ्जी ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । योसावितिसर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परब्रह्मोद्दिशति । योऽसौ वैदान्तेष्वन्यास्तु चाभ्यात्म-
विद्यावित्तिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो विद्यमानो धर्मैः स एव प्रादुरासीदित्यत्रोक्तः स्वयमुद्भवावुद्भूतः शरीरग्रहणं कृतवान् ।
भातिरनेकार्थत्वादुद्भूतं वर्तते । अथवा दीप्यर्थ एव स्वयं प्रकाश आसीन्नादित्याद्यलोकपेशः । इन्द्रियाणामप्ययोऽतीन्द्रियम् ।
अव्ययीभावः । अतीन्द्रियप्राज्ञः सुसुप्तेति समासः । इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः । अन्यदेव
तद्योगजज्ञानयेन गृह्यते । अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मन उच्यते । प्रोक्षत्वादिन्द्रियाणामविषयः । तथाच वै-
शेषिकायुगपेक्षानानुत्पत्तिर्मनसोल्लिङ्गमित्यानुमानिकत्वं मनसः श्रुतिपन्नास्तेन गृह्यते । तथाच भगवान्यासः । नैवासा
चक्षुषा प्राज्ञो ननु शिष्टैरीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शभिरिति ॥ प्रसन्नेन रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपा-
सनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः । सूक्ष्मईव सूक्ष्मोऽणुर्न ह्यसावगुणस्थूलविविकल्पानामाश्रयः । सर्वविकल्पाती-
तोऽसौ । उक्तं च । यः सर्वपरिकल्पानामभ्यासेऽप्यनवस्थितः । तर्कांगमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः । व्यतीतो भेदसर्गा-
द्भावाभावोक्तमाक्रमौ । सत्यावृत्ते च विश्वात्मा सविवेकात्प्रकाशत इति । सूक्ष्मत्वादव्यक्तः सनातनोऽव्यक्तत्वाभावेकानना
दिनिघनेनैश्वर्येण युक्तियेषामपि कर्मप्राप्त्यहेरण्यगर्भपदं तन्मेतेषां सनातनव्यवस्थादिमत्त्वेऽन्तत्वाभावात् । नहि
सर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति । सर्वाणि भूतानि मया सृष्टव्यानीत्येवंभावितचित्तो भूतामैवं संपन्नः सर्वभूत-
मय इत्युच्यते । यथा वृन्मयो घ्नोऽष्टद्विकारत्वात्तद्विरारब्धशरीर एव यः कश्चित्किंचिदत्यन्तं भावयति स तन्मय इत्युपचारा-
हुच्यते । यथास्त्रीमयोऽयं पुरुषः ऋद्धमयोऽयं जुर्मय इति । अथवाऽहेतुदर्शनेनैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्चे न सन्ति तस्यै-
वायविवर्तः । अतो विवर्तानां भूतमयत्वात्तैश्च तस्याभेदाद्युक्तमेव तन्मयत्वम् । कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्ततोऽप्यतिरेक-
त्वाद्विरोधिनी । उच्यते । एवमाहुर्विवर्तवादिनो यथा समुद्राद्यानुनाभिहिता ऊर्मयः समुन्निर्गन्ति ते च न ततोऽभिपद्यन्ते नापि-
लिन्यन्ते । सर्वथाभेदाभेदाभ्यामभिर्वाच्या एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः । अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । स्वरूपे स्थितोऽप्राप्तो
विवर्तावस्थायामिन्द्रियप्राज्ञः । एवसूक्ष्मः । अपिशब्दात् स्थूलवस्थायामस्थूलः । अव्यक्तोऽव्यक्तश्च शाश्वतोऽशाश्वतश्च ।
भूतमयस्तद्रूपरहितश्च । विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम् । अचिन्त्यः आश्रयरूपः सर्वविकल्पाश्रया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योऽसाविति । योऽसौ परमात्मा अतीन्द्रियोऽप्रत्यक्षः अप्राप्तोऽधार्मः सूक्ष्मो मनसोऽप्यगो-

१ योप्राज्ञः = योऽप्राज्ञः (सर्वज्ञनारायणमते)

X स एव = स एष (ख, ग, घ, च, अ, ज झ, ड,)

चरः अव्यक्तोऽव्यक्तकक्षस्थः सनातनोऽनित्यः सर्वभूतमयः सर्वप्राणिनां तदुपादानवत्त्वात् अचिन्त्यस्तर्कागम्यः स एव परमात्मैव जगद्रूपेण स्वयमुद्भवाविवर्तते इति । एवं चित्स्वयोपादानप्रकृतियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) कुक्षुकः । योऽसाविति । योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धपरमात्मानं निदर्शयति । अतीन्द्रियप्रासद्विन्द्रियमतीत्य वर्तते इत्यतीन्द्रियमनस्तद्वास्तव्यार्थः । यदाह व्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शयिभिः ॥ सूक्ष्मो बहिर्निन्द्रियागोचरः । अव्यक्तोऽव्यक्तव्यवस्तद्वहितः । सनातनोऽनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचिन्त्यः इत्युक्तं परिच्छेत्तुमशक्यः । स एव स्वयमुद्भवो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्भव उत्पूर्वाभातिः प्रादुर्भाववर्तते पातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच योऽसाविति । अतीन्द्रियश्चासौ प्रासद्येति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः । चक्षुराद्यविषयत्वेऽपि शब्दजन्यलक्षणवृत्तिविषयतया प्रासः सूक्ष्मो निरवयवोऽतएवाव्यक्तः सनातनोऽनित्यः सर्वभूतमयः सर्वभूतानामभिन्ननिमित्तोपादानवत्त्वात् । तथा च जगद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्न्यभिर्निविशन्ति तद्विज्ञासत्य तद्ब्रह्मेति । अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थश्रुतिरुदाहृता कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वात् कारणतयाऽचिन्त्योऽपि विचारसहोऽन्यात्मा पञ्चभूतकारणतांगतइत्याह स्वयमुद्भवविति । प्रादुरासीदित्यस्यानुवादमात्रम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । सुष्ठो भगवान्स्वयमेव प्रवर्तते नान्यनियोगेनेत्याह योऽसाविति । स पञ्चयोगसंस्कारमनोऽतीन्द्रियतेन प्रासः । अतीन्द्रियप्रासद्विन्द्रियमयमेव साधुः पाठः । सूक्ष्मः अणोरणीयान् । अव्यक्तः दर्शनगोचरः । सनातनः अनादिनिधनः । योऽसावेव लोकालम्बसिद्धः स एव परमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपः स्वयं न कस्यचिन्नियोगेन नापि कर्मवशो नोद्भवोऽव्यक्तोऽव्यक्तः । एतदुक्तं भवत्यतीन्द्रियप्रासत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरितेन जगदाकारेण स्फुरन्स्वेच्छया विहरीति । नन्वतीन्द्रियप्रासत्वादिकल्याणगुणयुक्तस्य तत्प्रतिपत्त्यपञ्चरूपधारणकिमर्थमिति चोदनायामचिन्त्यइत्युक्तम् । अचिन्त्यः दुर्विज्ञानोर्द्विरूपाहीवरमवृत्तिः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वि । स एवेश्वरः स्वयमुद्भवो स्वयमुत्पन्नः । योऽसावतीन्द्रियो मनोप्रासद्विन्द्रियाण्यतिक्रम्य वर्तते सः । पुनः कीदृशः मनोवाकायकर्मभिरप्रासः सूक्ष्मः । पुनः कीदृशः अव्यक्तः न व्यक्तोऽव्यक्तः । पुनः कीदृशः सनातनः लयेऽपि यो वर्तते ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्यात्सिद्धिर्विविधाः प्रजाः ॥ अपएव ससर्जादौ तासु वीर्जमवास्तर्जन् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सपूर्वनिर्दिष्टविशेषोर्णोर्णगर्भः समवर्तताय इत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्धहिरण्यगर्भाभिधानः । प्रजावि-
विधानारूपाः सिद्धयः सद्गुमिच्छन्नाः उदकमादौ प्रथमं ससर्जोत्पादितवान् । शरीरात्त्वाद्यत्नेन गृहीतशरीरमदेतद-
र्शनं । प्रधानमेव । तस्येदं शरीरतदिच्छानुवर्तित्वात् स्वतः स्वशरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च सर्वलोकानां शरीरकिंभौतिकेन ध्या-
पोरणं कुंहालक्षणमादिना ससर्जं नेत्याह । कथं तर्हीभिध्यायापउत्पत्त्यन्तमेवमिच्छामावेण । अत्रेत्येवोच्यते ।

(८) भिध्याय = भिध्यायन् (ख, च,)

(१८) बीज = वीर्यं (च, ग, क, ख)

(२८) सृजन् = क्षिपन् (क)

पृथिव्यादीनां तदानीमभावदशां स्मृतां कथाधारः । अन्येभ्य इदमुच्यते सत्पुरुषि परमेश्वरस्य शरीतशरीरस्य कथाधार इत्यपि वाच्यम् । अथ विलक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरमद्बोधा प्रकृतं धर्मसामान्येनेत्येवमेवपि द्रष्टव्यम् । तासु वीर्यशुक्रमवासृजत्वं न्यपिञ्चत ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सृष्टिक्रममाह सोऽभिध्यायेति । शरीराच्छरीरतुल्याच्छक्तिभूतात्मधानां दुपादानां भूतान्तिस्तुष्टुः प्रजा अपः ससर्ज । बीजाधारतया वीर्यं बीजभूता भूतमात्राः ॥ ८ ॥

(३) कुहूकः । सोऽभिध्यायेति । सपरमात्मा नानाविधान्जगःसिद्धसुरभिध्यायापोज्ञापनामित्यभिध्यानमात्रेणापएव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकांस्तृष्टिवदतोमनोऽप्रकृतिरेवाचेतनाऽस्वतन्त्रा परिणमतइत्ययंपक्षोन संमतः किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्तएवाभिमतः प्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत् तद्वैज्ञत बहुस्याप्रजायेयेति । अतएव शरीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमोक्षतोर्नाशवदमिति । ईशतरोक्षणश्रवणान् प्रधानं जगत्कारणम् अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः । स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपाव्याकृतमेव भगवद्भास्करोपवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरमव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धिद्विषयकर्मोद्भयप्राणमनः कर्माविद्यावासनाएव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिताऽभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारात् । ब्रह्माद्वैतशक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमतइत्युभयमन्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेः प्रागप्यसृष्टिश्रेयमहदहङ्कारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या महाभूतादिभ्यञ्जयन्ति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वैद्व्यमाणत्वात् । तासु सुबीजशक्तिरूपमारोपितवान् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोऽहिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह सोऽभिध्यायेति । सर्वेश्वरोऽभिध्याय सृज्यमानसूक्ष्मपञ्चमाभिमुख्येन प्रापावृत्तिभिराजोच्य त्वादध्यस्ताच्छरीरादवच्छेदकतया शरीरस्थानीमादविद्यातुल्यविचित्रशक्तितोऽपः समर्जैत्येवम्यः । आदौ । सृष्टेः । किंकुर्वन् विविधाः स्थावरादिभेदभिन्नाः प्रजाः सिद्धसुरापोऽपञ्चीकृतपञ्चभूतानि अपञ्च्योमात्राविनाशिन्योदशार्धानां याः स्थिताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुर्वशाश्च त्रौपसहारे वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानावस्थेन क्षिप्तान्प्रसिद्धोन्नादिसमवायीनि तासु बीजं हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावासितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यमवासृजत्प्रकटतमन्यदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य हिरण्यगर्भत्वात् । तथा । तपसा चीयन्ते ब्रह्म ततोऽन्ममभिजायते । अन्मात्राण इति श्रुतेः । अन्मत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मात्प्राणोऽहिरण्यगर्भोऽभिजायतइत्यनुपपन्नः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । तत्सृष्टांसलेपेणोक्त्वा तात्त्विकोऽसृष्टिविस्तरेण वज्रमुपक्रमते सहति । स भगवान्स्वाच्छरीरादिविधाः प्रजाः सिद्धसुरित्यभिध्यायापः सृष्टा तत्रस्वीयं मुखा तदण्डाकरेण परिणमम्य तत्रहिरण्यगर्भाख्यमात्मनः शरीरतपाय तस्मादेवोपादानात् प्रजासृजेयमिति विगणभ्येत्यर्थः । आदावण्डादौ वीर्यमण्डपरिमाणानुगुणशक्तिविशेषमवासृजदुमवान्पानानुयाविशदित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सहति । ईश्वरोऽभिध्याय ध्यानं कृत्वा कुतः सृष्टिकरोमीति ध्यात्वा त्वात्तशरीरादिविधान्प्रजाः सिद्धसुः सन्नादौ सुखादावपएव ससर्ज । तासु सु बीजविच्छक्तिमवासृजत् ॥ ८ ॥

तदण्डमजवद्धैर्मसहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमप्रधानं सर्वज्ञो भवष्टूपसंपद्यते । हिरण्यगर्भवीर्यसयोगात्काष्ठिन्यप्रतिपद्यते । तदण्डसमं भव-
दित्युच्यते । हेमप्रदहैम्, स्वर्णमयमित्यर्थः । अंशुसामान्यान्तस्य सुवर्णमयस्य । ननु नागमिकोयमर्थो न चात्र इवशब्द-
श्रूयते तत्र कथमुपचारादव्याख्यानमसति प्रमाणात्तरे । उच्यते । वक्ष्यति ताभ्यांशकलाभ्यां तु दिवभूमिचर्चिर्ममदिति ।
इयभूमिर्धूमयो न सर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचार आश्रितः । सहस्रांशुरादित्यित्यर्थः । अंशवीर्यमयस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्त-
स्याण्डस्य तस्मिन्ण्डे स्वयं ब्रह्मा जातो जज्ञे सभूतः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ एव । स्वयमिति उक्तार्थम् । योगशक्त्या प्रागुद्गीतशरी-
रपरित्यज्यान्तरण्डमनुमाविशत् । अथाशरीरएवयः ससर्ज ततोऽन्तरण्डत्वशरीरजयाह । अथवाऽऽयोयोसावित्यचर्चिर्निर्दिष्टः ।
अन्यथायमण्डजो ब्रह्मेति । तथा च वक्ष्यति तद्विस्तृष्टिति । तेनैवरेण सृष्टः । कथं तर्हि स्वयं जज्ञे स्वयंभूतं तत्र ब्रह्मोच्यते ।
नैव दोषः । पितृनाम्ना पुत्रोऽप्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञ आत्मन इति । अनिदपरेभ्य आगमैभ्यो लिखितमाचार्येण न चात्राभि-
निवेष्टव्यम् । स एव स्वयं जायतामन्योवा तेन सृज्यतामिति न धर्माभिधान उपयुज्यत इत्युक्तम् । सर्वलोकानां पितामह इति
सजातस्योपचारात्तोवास्तवदृष्टत्वात् पितुरपि सकाशादधिकः पितामह-पूज्यः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तदण्डमिति । तद्वीजयं वदसृष्ट तेजः तस्य च तेजोपात्कृत्यावन्तुमुक्त सहस्रांशुसमप्रभ-
मिति । तस्मिन्ण्डे ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात्सर्वलोकपितामह इत्युच्यते । पितुरपि तज्ज्ञानत्वात्पितामहः ॥ ९ ॥

(३) ह्रुत्कृतः । तदण्डमभवद्धैमिति । तद्वीजपरमेश्वरेभ्यः हेममण्डमभवत् । हैममिव हैमशुद्धिगुणयोगा न तु
हेममेव । तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद् हेमशब्दस्यैव प्रत्यक्षत्वात्पुचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्य-
स्तत्तुल्यप्रभतस्मिन्ण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना
कृता तदीयलिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयंपरमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो-
जनः सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । ततो विराट् जज्ञे इत्याह तदिति । तत्पूर्वोपस्थितजगत्कल्पमपश्चीरुतपश्चीरुतपञ्चभूताण्डाका-
रिणा भवत्परिणामात् सोऽकामयत् द्वितीयोऽमात्मा जायतेत्युपक्रम्य तजातमभिर्याददातीति श्रुतेः । सहिरण्यगर्भो द्वितीय
विपयककामनां रत्वा तपुषस्थानीयं ब्रह्माण्डजनयित्वाऽनुमुखमभिर्याददादिति श्रुतेरर्थः । तेन हिरण्यगर्भस्य कार्य-
विराडिति । हैमबहुलप्रकाश न तु हेममयमपश्चीरुतपञ्चभूतमयत्वादण्डस्य । अहगौर इति मनुष्यदेह आत्मा भिमान इव
तत्र तच्चैतन्याभिमानो ब्रह्म इत्याह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्ण्डे ब्रह्मा विराट् जज्ञेऽभिमानो जातः पश्चीरुतपञ्चभूताभिमा-
निनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात् । तथा च श्रुतिः आपएवेदमय आमुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं
प्रजापतिं देवानिति । अपश्चीरुतपञ्चभूतानि ताः सत्यहिरण्यगर्भजनयामासुः । सत्यकर्तृ ब्रह्म विराज जनयामास । तच्च
ब्रह्म कर्तृ प्रजापतिमनुसच मनुर्देवा व्रतयामासेत्यनुपज्यत इति श्रुतेरर्थः । तथा च वार्तिकम् । आपो ह्यनुतरा सत्यमसृ-
जन्त इति श्रुतिः । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोति ब्रह्माऽसृजत्परः । विराट् ब्रह्मा ससृजे मनुदेव प्रजापतिम् । मनुर्देवा मनु-
ष्याश्च रथास्तु क्रतुश्चरिण्युच्येति । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकायाद्विराट् ब्रह्मणः परोवर्तत इति परशब्दार्थः ॥ ९ ॥

(९) तस्मिन् = अस्मिन् (स्व, च)

भाषनान्तरानुपपत्तेः अण्डाभिमानिनारायणइति केचित् । तन्न । नारायणः परोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्त-
स्त्वमेव लोकाः समद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परोनारायणः सकथं ब्रह्माण्डमात्राभिमानो
त्यादिति ॥ १० ॥

(५) नृन्दनः । अथ भगवतो जलसृष्टिलब्धांसंज्ञासनिर्वचनामाह आपोनाराइति । आपोनाराइति भोक्ताः । कुतो
तस्य पुरुषस्य सनवो भगवता सृष्टा इत्यर्थः । कैशब्दो हेतौ । ता. आपः अस्य नरस्य पूर्वप्रथममयनमनुपवेशस्थानमासी-
तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपइति । नाराइत्यापःभोक्ताः । वै. निश्चयेन । आपोनरसनवो नराख्यस्य परमात्मनो नारा जी-
समूहास्ता आपो यद्यस्मादस्य ईश्वरस्य पूर्वमयन शयनस्थानमासीत् । तेन नारायणः स्मृतः नारायणः परो व्यक्तान्
ण्डस्यान्तस्त्वमेव लोकाः सत्पद्मीपा च मेदिनी । पिप्पलीजन्म्यायेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥ नद्विष्टटः सपुरुषोलोके ब्रह्मेति कीर्त्तने ॥ ११ ॥

(१) मेधांतिथिः । कारणमेव न कार्यान् परेच्छाविधेयशरीरः । स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तमव्यक्तमित्युक्तमित्यु-
त्वा विरुद्धस्य भावाभावरूपधर्मद्वयस्य योग उच्यते । अर्वावर्धनानां तद्विषयाया उपलब्धेरभावात्सत्ता यवहारयोग्यत्वादिम-
त्मेत्युच्यते । आगमैरप्य. सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम् । अतः प्रतिपत्तृत्वभेदादुभयतोऽपि व्यवहारो ब्रह्मण्य-
विरुद्धः । ननु च सर्वेषु भावावस्थाषु. स्वेन रूपेण सदात्मका. पररूपेणासन्तः किमुन्यते ब्रह्मण्यविरुद्ध इति उच्यते अद्वैत-
नेनैवाव्यवहाराः किंचिदस्तीति कित्परं यत्तद्वृत्तं तथा भावइत्युच्यते । तेन विसृष्टउत्पादितोऽन्तरण्डनिर्मितः पुरुषोलोके ब्रह्मे-
तकीर्त्यते । योऽसावुपपत्तिसादेवाहुरमहर्षीणां वरदानार्थतत्रतत्रोपविष्टइति महाभारतादौ श्रूयते स एतन् महापुरुषेण परेण-
ः श्रूणा प्रथमविसृष्टः । अन्येतु त्वमेवैकइत्याद्यन्यायां वर्णयन्ति । अस्येति प्रत्यक्षाभिनयने जगन्निर्दिश्यते सर्वस्यास्य जगता-
द्विधाननिर्माणतत्त्वयमुक्तः सव्यधेऽचिन्मयमद्वैतरूपविचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यसर्वेण ज्ञातुम् । तथाक्वपि । कोऽहं-
देकइहप्रबोचत कुत आजाता कुत इयं विसृष्टि रिति । किमिदं जगत्सर्वमुपादानमवैक्ष्य जायत उत नैर्माणिकमात्रम् । यद्यनुधस्य
निर्माणिकीऽश्वरेच्छाधीनमूत केवलकर्मवशाजमुत स्वाभाविकमप्रमेयं तथा किमहदादिक्रमेणोत्पद्यत इत घणुकादि क्रमेणा-
य त्वकार्यतत्त्वमर्थं वेत्ति । कार्यमहतोऽहङ्कारो विशेषतस्तन्मात्राण्यहकारस्य तन्मात्राणां विशेषा. पञ्चमहाभूतानि । अह-
रस्येन्द्रियाण्येकादश । विशेषाणामपि पिण्डीकार्यब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः । तेषामपि प्रत्ययान्तरत्वात्स्वभावो यथा महतोर्मिता-
त्त्वप्रधानस्य सर्वस्य विकारावस्था महदित्युच्यते । प्रकृतेर्महानिति प्रकृतिः प्रधानमित्येकोऽर्थः । अहङ्कारस्य तत्त्वमस्मि-
प्रत्ययमात्रत्वमविशेषाणामविशेषप्रत्ययसत्वेत्यन्विति । अर्थः प्रयोजनपुरुषार्थमिदं वस्तुवनेन. प्रकारेण पुरुषायोपयुज्यते
चार्थसाधयति । यद्यपि धर्मजिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंनिधिनी न. वचिदुपकारिणी न च प्रष्टव्या
गम्यतोदुर्विज्ञानमहर्षाणां वैषम्याजगन्निर्माणमादौ प्रशार्हं भवति । मनोऽवबोधनीयम् । यद्वस्तुप्रमाणपङ्क्तस्याप्यविषयस्तद-
त्वमात्रेण चक्षुषा वेत्ति । धर्मः पुनर्वैदगोचरः सोऽव्यक्तव्या विज्ञातइत्येव प्रकृतविषयैव प्रवृत्तमशता । एवस्तुत्या
साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति आसीदिति । तत् स्वयमूर्तिरिति । प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते । स्वयं भवति
रणमति विक्रियां मेति महदादितत्त्वभावेन । न कश्चिदश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति यथेच्छमचेतन प्रधानमनुवर्तते वस्तु-

त्वभावप्रवाय तदुत प्रकृतिरूपप्रधानं पुनर्विक्रियते । यथाक्षीरमज्जेतनं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति । भगवानिति ।
 स्वव्यापारइन्द्रोर्महाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः । स्वकार्योत्साहोजः सामर्थ्यम् । आदिशब्दः प्रकरे व्यवस्थायातेन महदादि-
 कारणमव्यक्तंभवति । 'विकारावस्थायांभ्युत्पत्तंशमूपापन्नसूक्ष्मभावात्प्रकाशमयतमोनुदीप्त्युच्यते । अर्थशब्दाध्याहारेण वा
 प्रधाने पुष्टिर्ननिर्देशः । पुरुषशब्दश्चप्रधानादियु दृष्टः । तेषामिदंनु समानांपुरुषाणामिति । योऽसाविति पूर्ववत् । सोऽभिध्याये-
 ति । अभिध्यानगुणतोऽचेतनान्प्रधानस्याभिधानासंभवात् । यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यनिवर्तयेदन्यकार्यनिर्पक्षमेववस्तु-
 त्वाभावेन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाभिध्यायेत्युच्यते । अपआदौ ससर्ज । महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वेननु
 महदादितत्त्वोत्पत्तेः । वक्ष्यति हि तेषामिदंनुसमानामिति । प्रथमतस्त्वोत्पत्तिस्तथा भूतानाम् । तासु वीर्यमिति । वीर्य-
 शक्तिमवाप्तुञ्जत् । प्रधानमेव कर्तुं भवति । सर्वतः प्रधानंरूपिण्यादिभूतोत्पत्तौ काष्ठिन्यमिति । अण्डरूपेसंपद्यते । तदण्ड-
 मिति । यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंयोगविनोत्पन्नानि प्रथममेवपूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि स्वमहिम्नैवायोनिरजतस्य शरीरदशमश-
 कादिवत् । तद्विसृष्टस्तेन प्रधानेन विसृष्टस्तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्टइत्युच्यते । शेषपूर्ववत् । यदब्रार्थतत्त्वतदस्मा
 भिरुक्तमेव । अर्थावादाएतु यथाकथंचिदुणवादेन नीयन्ते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्तदिति । कारणवित्तस्य हेतुरव्यक्तंसदानुपलभ्यरूपं नित्यमनाशि सदसदात्मकंवेत-
 मानावर्तमानात्मकसर्वस्य तत्रोपदिष्टत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च विसृष्टोयः पुरुषः सन्नत्ता कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(३) कुटूंकः । यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि । यत्तदिति सर्वनामभ्यालोकेवेदादिसर्वमस्तिद्वं परमात्माननिर्दिशति ।
 कारणसर्वोत्पत्तिमतमव्यक्तवहिरिन्द्रियायोगोचरनित्यमुत्पत्तिविनाशरहितवेदान्तसिद्धत्वात्सत्यभावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-
 दसत्त्वभावमिव । अथवा सद्भावजातमसदभावस्तयोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति । तद्विसृ-
 ष्टस्तेनोत्पादितः सपुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भजोहि ब्रह्माभूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुंतदण्डमिदंयुक्तममुवदति यदिनि
 द्वाभ्याम् । अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकमप्राग्द्वयार्थं तदेवाव्यक्तमाविष्णोर्व्यक्तं जातंकार्यतया अतएव हिरण्यगर्भदिः
 कारणं सत्पृथिव्यमेतत् इतित्रयम् । असंतद्वयुक्ताकाशौभूतद्वयं तदुभयात्मकंनित्यंकारणात्मना अमरादेवाइतिवद्वा ।
 अन्यथाऽद्वैतश्रुतिविरोधः । तैर्हिरण्यगर्भावच्छेदकैः सूक्ष्मभूतैः पञ्चीकृततामापन्नैः सृष्टोच्चनितः पञ्चीकृतपञ्चभूतावच्छिन्-
 न्निदात्मापुरुषो विराट् ब्रह्मेति कथ्यतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(५) मन्दनः । अथाण्डोद्भवस्यसंज्ञामाह अदिति । कारणशब्देन भगवानुच्यते सदसदात्मकंरूपितिकारणमसदि-
 त्प्रकृत्यादिकार्यं प्रपञ्चद्वयमात्मादिद्वेयस्य तथोक्तम् । तद्विसृष्टेन कारणाख्येनभगवता सृष्टः पुरुषशब्दोऽमराजपुरुष-
 शब्दवदधिकारवचनोभगवन्नियोगकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । यद्व्यक्तंकारणंतनित्यं ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं तद्वत्
 तन्नत्तत्त्वा विसृष्टः विशेषेण सृष्टः सन् सोऽपुरुषः लोकं ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्ण्डे सभगवानुपित्वा परिवत्सरम् ॥ स्वयमेवात्मनोऽध्यानान्तदण्डमकरोद्विधा ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । सभगवानब्रह्मा परिवत्सरं सवत्सरमुपित्वा तस्मिन्ण्डे स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छे
 यमिति ध्यातवान् । तदण्डमकरोद्विधा तावता कालेन शर्माः परिपच्यते । अण्डमपि तावत्कालेन भेदजात परिपाकादतः
 फाकतालीयन्यायेन तदण्डमकरोद्विधेत्युच्यते ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति । स एव तस्मिन्मण्डे परिवत्सरं वत्सरमभिव्याप्य त्वयमेव द्विधाकरोदात्म-
नोभ्यानादात्मसंबन्धिनोधारणाविशेषात् ॥ १२ ॥

(३) कुड्मकः । तस्मिन्मण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुपित्वा
स्थित्वाऽऽत्मनेवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डद्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्मण्डे ब्रह्माण्डे स उपित्वा परिवत्सरं संवत्सरं स्थित्वाऽऽत्मनोभ्यानादहंविदात्मा देहा-
दिविलक्षणइत्यनुसंधानादण्डं द्विधा भूम्यन्तरिक्षे अकरोदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनआत्मनोभ्यानादिदमण्डं द्विधा कृत्यशकला-
भ्यां दिवं भूमितयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणप्य स्वयमेवात्मेव न शक्यतु पुरुषवत्पराधीनइत्यर्थः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्निति । पञ्चभिराहुः । सः कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । स भगवानात्मनोभ्यानादृशकार्यमिति
विचिन्त्य तदण्डं त्वयमेव द्विधाकरोत् । किदृत्वा तस्मिन्मण्डे परिवत्सरं सहस्रवत्सरमुपित्वा वासं कृत्वा ॥ १२ ॥

ताभ्यांसशकलाभ्यांच दिवं भूमीं च निर्ममोऽम्ये व्योमदिशश्चाष्टावपांस्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ॥ एकमेव त्रिधां भूतमहानित्येव संस्थितम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणांसमस्तानां भजं प्रलयं तथा ॥ *]

(१) मेधातिथिः । शकलमण्डकपाले ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं निर्ममे निर्मितवानधरेण पृथिवी-
मध्ये व्योमाकाशदिशोऽष्टौ च प्रागाद्याः । अवाप्तरदिग्भिक्षणपूर्वदिग्भिः सहस्रांस्थानमन्तरिक्षे समुद्रमाकाशं च पृथिवी-
पातालमंता ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताभ्यामिति । शकलाभ्यामपि शकलात् भूमिर्भूवश्शकलादिवम् । शकलस्य लोकावच्छे-
दकतया मूलतया विवक्षया पञ्चमी । व्योमान्तरिक्षलोकं दिशः काशादष्टौ निर्मितवान् । अपांस्थानं समुद्रम् ॥ १३ ॥

(३) कुड्मकः । ताभ्यांसशकलाभ्यांचेत्यादि । शकलखण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यामुत्तरेण दिवं तल्लोकमधरेण
भूलोकमुभयोर्मध्ये आकाशदिशश्चान्तरालदिग्भिः सहस्रां समुद्राख्यमं पांस्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोऽष्टादिचतुर्दश भुवनानां निर्माणमाह । ताभ्यामिति । शकलाभ्यां खण्डाभ्यां निर्ममदस्य-
न्वयः । तदण्डं निरवर्तत । तत्संवत्सरस्य भागप्राप्तयत्तत्तैरिभिरप्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चामवताम् । तद्वज्रज-
तैयपृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौरित्यादिश्रुतेः । भागप्राप्तिमात्रं व्याख्याश्रमत् तृतीयौ । अपांस्थानं समुद्राख्यं यद्वास्तैयमुदकस्त-
मुदइति श्रुतेः । अस्ति मूर्त्रस्थानम् । शाश्वतस्थिरं द्विपरार्धकालपर्यन्तस्थायित्वात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । स ब्रह्मा ताभ्यामखण्डखण्डाभ्यां दिवं स्वर्गादिलोकपट्टं भूमिसप्तमपातालं त्वर्गभूम्योरुर्ध्वाधोऽवस्थितयो-

(१३) ताभ्यांसशकलाभ्यां = ताभ्यांच शकलाभ्यां (ख)

= मण्डकपालाभ्यां (च)

वपांस्थानं च शाश्वतम् = वपांस्थानमकल्पयत् (ग ,)

अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिह्नितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ॥

मध्ये व्योमान्तरिक्षलोकमष्टोदिशश्च तामु शाश्वतंयावत्प्रलयावस्थानमपांस्थानं समुद्रांश्च निर्ममे । एवंतावद्ब्रह्मा भगवत्सु-
ख्यनुमविष्टतत्त्वसंघातविग्रहो भगवता सृष्टो भगवन्मय उक्तः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताम्यामिति । सन्नह्ना ताम्यांशकलाम्यांस्त्र्यंशं दिवं त्वंगभूमि च निर्ममे । तयोः शक्ययोर्मध्ये
व्योम च पुनः अष्टो दिशः । कीदृशं व्योमशाश्वतमपांजलानां स्थानमास्पदम् ॥ १३ ॥

उद्वहर्हाम्नश्चैव मनः सदसदात्मकम् ॥ मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽर्थान्पूर्वेति तथोक्तम् । तत्प्रधानात्त्व-
स्माद्रूपान्मन उद्धृतवान् । प्रातिज्योमेनेयं तत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते । मनसः पूर्वमहकारमभिमन्तारमहमित्यभिमानिताहकारस्त-
वृत्तिः । ईश्वरं कार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्वहर्हेति । आत्मनः त्वसादेव त्वस्मिन् सुसंक्षमतया स्थितं मनो महत्तत्त्वमुद्वहर्हं तत्त्वभूत-
मुपादयामास । अहकारमनांस्मि परमार्थतोऽभिन्नान्यप्यध्यवसायाभिमानविकल्पस्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितु-
मत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणोमन उक्तं सदसदात्मकं वर्तमानावर्तमानात्मकं तस्मात्प्रमनसो अहंकारमीश्वरमीशानादिवर्त-
धर्मवर्तमानमभिमन्तारस्त्वेष्टाभिमननशील्यपारधर्मम् ॥ १४ ॥

(३) कृष्णकः । इदानीं महदादित्रयेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्त्वसृष्टिमाह उद्वहर्हाम्नश्चैवत्यादि । ब्रह्मा-
आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन उद्धृतवान् परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात् परमात्मन एव च मनः सृष्टिर्वेदात्-
दर्शनेन प्रधानात् । तथा च श्रुतिः । एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि च । स्वययुज्योतिरापश्य पृथिवी विश्वस्य धारि-
णी । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरिहोच्यते । सदस्यत्वात् सदसिदिति । मनसः पूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमाना-
रूपकार्ययुक्तमीश्वरं कार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिच्छिद्गुणशरीरजन्म वक्तव्यमासीत् । 'अपञ्चीकृतभूतकार्य-
त्वात्तस्य तदिदानीमाह उद्वहर्हेति द्वाभ्याम् । उद्वहर्हं जनितवानात्मनः त्वस्माज्जीवस्य भोगार्थं वा । एतस्माज्जायते प्राणो-
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स्वययुज्योतिरापश्य पृथिवी विश्वधारिणीति ॥ तन्मनो कुरुत आत्मन्वीर्यामिति श्रुतेः । मन आ-
दिका सर्वास्तिष्ठितस्य सदसदात्मकं तादृशापञ्चीकृतकार्यत्वात् मनस इति मनोवृत्त्यनन्तरमाविश्योऽहङ्कार इत्युद्धृतकल्प-
अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्थमिति निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहङ्कारविशिष्टाभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहगी-
रइत्याद्यभिमानिनमीश्वरत्वात्तस्यात् सर्वप्रवृत्तेरहङ्काराधीनत्वादीश्वरः न ह्यनहङ्कृतिः प्रवर्तत इति ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतस्य सर्वभूतानि सिद्धक्षतउपादानश्लोकत्रयेणाह उद्वहर्हेति । आत्मनः आत्मसंघनिधि । सद-
सदात्मकम् प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनः महत्तत्त्वम् । तथाचोक्तं मनो महान्मतिर्ब्रह्माप्युद्धिः ख्यातिरीश्वर इति । मनसो मह-
त्तत्त्वादनन्तरमभिमन्तारमस्मिताप्रत्ययरूपमीश्वरं सर्वकर्मप्रवर्तकमहङ्कारचोद्वहर्होद्धृतवान् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्वहर्हेति । स आत्मनः सकाशात् सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकमन उद्वहर्होद्धृतवानाविर-
कतेन । अपि निश्चयेन । मनसः सकाशादहङ्कारमसृजत् । कीदृशमहङ्कारमभिमन्तारमहमस्मीति भावः । पुनः कीदृशम् ।
ईश्वरसृष्ट्यादिकार्यं प्रभुम् ॥ १४ ॥

कृतभूतक्रमेण । चकारः कर्मेन्द्रियमाणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनविंशतित्वदिको नविंशतिमुखनि-
श्रुतेः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । महान्तेमात्मानंस्थूलमन्तःकरणमनइतियावत् । तत्तत्स्वरूपेण विषयरूपेणैन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता
यावत्स्या तांत्रिगुणानीति तन्मात्राण्युच्यन्ते । तानिच सर्वाणितथा विषयाणां प्रहीतृणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारात्
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चस्यैः क्रमादुदयं हेतुयनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानां महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्म-
न्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात्स एव भगवानुपादानमिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान्तमिति । स आत्मानं महान्तमेव महन्त्वरूपं चाकरोत् । च शब्दात्सर्वाण्यहङ्कारादीनि
त्रिगुणानि त्रिगुणात्मकानि राजसाहङ्कारतामसाहङ्कारसात्त्विकाहङ्काररूपाणि ॥ १५ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानूपपण्णामप्यमितौजसाम् ॥ सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

(१) मेघातिथिः । तेषां पण्णां या आत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान्सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे । तत्र पदसंख्यया
वक्ष्यमाणानि पञ्चतन्मात्राणि अतिक्रान्तश्चाहङ्कारः प्रतिनिर्दिश्यते । आत्ममात्रास्तेषां स्वविकारस्तन्मात्राणां भूतानि ।
अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठन्सु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्राहङ्कारात् सन्निवेश्य यथास्थानयो-
जनं कृत्वा सर्वभूतानि देवमनुष्यतिथिर्कृषिस्थावरादीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । पञ्चविशेषा अवयवा एके देशात्सम्भवाः
सर्वस्य जगतस्तस्य तदारब्धत्वात्सूक्ष्मत्वं तन्मात्रसंज्ञयैव सिद्ध्यतानि सन्निवेश्य सन्निहस्य तेषामेवात्ममात्रास्तद्विकारो ।
भूतेन्द्रियाणि निर्ममे तैश्च पिण्डवष्टिम् । चकारात्मात्राण्यत्र मात्राभिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषामिति । एतस्मादीश्वरात् प्राणमनसेन्द्रियाणां महदहङ्कारमनोरूपमकारवत्स्थान-
करणस्येत्येव पण्णामहो जसां कार्योत्पत्तावैति वलानां सूक्ष्मानवयवानिति । एवं च पुत्रादि देहस्य लिङ्गदेहभूतानां मन-
स्वप्रकाशस्य मात्रास्तेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तदस्यानि ॥ १६ ॥

(३) कृच्छुकः । तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि । तेषां पण्णां पूर्वाक्ताहङ्कारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मावयवा-
स्तांतात्ममात्रासु पण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिथिर्कृष्यावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् । तत्र
तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि । अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहङ्कारयो-
जनं कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अतएवमितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भायस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यवेदयन्नात्म-
नामाविर्भावमाह तेषामिति । तत्र च मनआदिचतुष्टयमनोरूपान्तःकरणैकैकैकस्य कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रिय-
त्वेन गृहीतानीति पदकपण्णामित्युपसहारात् पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन प्राणाद्येन समुच्यते । तेन युक्तस्य वन्धोवे तेन मुक्तस्य
मुक्ततेति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । पूर्वाह्नकस्य पञ्चतन्मात्रवदेकोनविंशतरेभ्यन्तर्भावः । मनःपञ्चानिन्द्रियाणि प्रकृति-
स्थानि कर्पयतीति भगवदुक्तेः ॥ पदत्वंतत्र प्रकृतिर्गोलकोऽवयवान्कार्यभूतान्दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मा-
नस्मदाद्यदस्यरूपानूपण्णां मनआदीनामिति तौजसांसमष्टिरूपाणां जगन्मण्डलव्यापिनाम् । सर्वे एव समाः सर्वो-

नन्तइति श्रुतेः । आत्ममात्रात्परिच्छिन्नस्यैकस्यात्मनऽप्राप्यविशदवयवव्यतीयमानेष्वाम्नासु ममैवांशोर्जावलीके जी-
वभूतः सनातनइति स्थितेशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च तासु मनआदिपडवयवान्सूक्ष्मात्मनिवेश्य तत्तददृष्टवशेन लिङ्ग-
देहात्मनस्तादात्म्याध्यासंगमयित्वा सर्वभूतानि सर्वास्तीवान्निर्ममइत्यन्वयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीव-
त्वात् ससंदर्शकेनैव राशिना युज्यते पृथगिति ध्यासोक्तेरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेव निर्माणं वस्तुतः । तथा च श्रुतिः ।
एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे यस्मात्सर्वाणिभूतानि सर्वेष्वाम्नामनोव्युच्चरन्तीति । व्युच्चरन्ति जायन्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तच्छब्देन महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि पराश्रयन्ते । तत्रोच्यते पात्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां वर्गत्रयाभिप्रायेण पण्णामित्युक्तम् । अमितीजसामुपयुज्यमानेष्वव्यवयवेषु दीपवदक्षस्य वीर्याणाम् । अवयवानात्म-
माद्यासु त्वजीवांशेषु सन्निवेश्यात्मकार्यसर्वभूतानि देवमनुष्यादीनिर्भमे । एतानि सर्वभूतोपादानमित्येतावदेवात्र विवक्षि-
तं न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधाकृत्वेत्यादिना तस्यावक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति तेषांपण्णामिन्द्रियाणां मध्ये पठनः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामवयवानात्ममात्रासु
शब्दादिष्वसु विकारेषु संनिवेश्य सर्वाणि भूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्मात्राश्रयन्ति पट् ॥ तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिमनीषिणः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिः शरीरतदर्थोस्तत्संपादकावयववाः सूक्ष्माः पटुक्तरूपाश्च विशेषाख्यास्तानीमान्निन्द्रिया-
णि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम् । पठितच पञ्चभ्यः
पञ्चभूतानीति यथेन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात्कारणाच्छरीरम् । तस्य प्रधानस्य येयमूर्तिः शरीरमित्युच्यते । मनीषिणः म-
नीषाबुद्धिस्तद्वन्तः । पण्डिताः । अथवा विपरीतः कर्तृभावः । सूक्ष्माः कर्तारइन्द्रियाणि कर्म । अवयवाभेदिन्द्रियाणामाश्रयभा-
वमतिपद्यमानां आश्रयन्तीत्युच्यते । यथा बहुभिर्भुक्तइति भोजयन्भुक्तइत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्दानामाश्रय-
न्ति जनयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यन्मूर्त्यवयवा इति । यवानामूर्तिभूता लिङ्गदेहभूतास्ते ऽवयवाः पट् तस्यात्मन इमानि
स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मा इत्यादि । यस्मान्मूर्तिः शरीरतत्संपादकावयववाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहङ्काररूपा-
पटस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्येमानि वक्ष्यमाणानि भूतानिन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्तितन्मात्रेभ्योभूतो-
त्पत्तेः अहङ्काराच्चइन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति प्रकृतेर्महांस्ततोहङ्कारस्तस्मादण्मपोऽशकः तस्मादपि षोडशरात्प-
ञ्चभ्यः पञ्चभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणोपा मूर्तिस्त्वभावस्तां तथापरिणतामिन्द्रियादिशालिर्लोकाः शरीरमिति वदन्ति
पदाश्रयणाच्छरीरमिति । शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रमएव दधीरतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्ता तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टिमुक्ता स्थूलशरीरसृष्टिवदच्छरीरपदव्युत्प-
त्तिमाह यदिति । यन्मयस्मान्नस्य हिरण्यगर्भस्य मूर्तेरपञ्चीरतपञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेः कायस्य देवायज्ञसङ्गो-
रूपेर्मर्तचामूर्तेरिति श्रुतेः । अवयवा अवयवप्रायाः सूक्ष्मा अहङ्काराः पट्मनआदय इमानि ग्रन्थज्ञानिदानीं पञ्चीरतपञ्च-

भूतारंघानि चतुर्विधजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिन्नरूपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेनाश्रयन्ति । अतोमूर्तीनां मनआसी-
नामाश्रयत्वाच्चरीरमूर्तिमाहुस्तस्य जीवात्मनः । अतएवेन्द्रियाश्रयशरीरमिति तार्किका अवयवंगतद्रव्यपरिमाणमूर्तिरिति
मूर्तिलक्षणमाहुः । तेन सर्वः प्रपञ्चोमूर्तिः । श्रुतावमूर्तपदसूक्ष्मतापरम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वं शरीरशब्दनिर्वचनेनाप्याह यदिति । तस्य ब्रह्मणो मूर्त्यवयवा-
देहांशाः पटपूर्वोक्तामहदादयः । इमान्नीतिपूर्वश्रेकोक्तानां परामर्शः । आश्रयन्ति इयामुवन्तीति यावत् । तस्माच्छ्रयणाच्छरी-
रमिति तस्य ब्रह्मणो मूर्तिमाहुर्नैह त्काः । एतदुक्तं भवति । सर्वभूतान्यशेषरूपादानत्वेन अयतोतिहिरण्यगर्भशरीरस्य शरी-
रत्वं पुनः शकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यत इति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मूर्तीति । यद्यस्मात्कारणात् मूर्तेरहङ्काररूपस्यात्मनो वयवाः सूक्ष्मा अन्यविषया इन्द्रियाणि
पटपञ्च तस्मात् आश्रयंतीति ॥ १७ ॥

तदा विशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ॥ मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतैर्द्रव्ययम् ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्प्रधानं सर्वभूतरुद्भवति । अव्ययमविनाशकारणात्मना कथं सर्वाणि भूतानि करोति । य-
स्तदा विशन्तीमानि । कानि पुनस्तानि । मनः सूक्ष्मैरवयवैः सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्षणैः । अनन्तरमहान्ति भूतानि
पृथिव्यग्नेजोवास्वाकाशाख्यानि । सहकर्मभिर्भूतिं संहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि । तत्र भूतिः
कारणसरणपतनधर्मस्य । एकशोऽवस्थानसंभाहकाद्विकीर्णस्य संहनन यथा पांसवो विकीर्णा उदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्रि-
यन्ते । पक्तिरन्वोपधृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा । व्यूहो विन्यासः सन्निवेशः अवकाशो मूर्त्यन्तरेण प्रतिबन्धः । महि-
यस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता । तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानसुवर्णपिण्डे न कस्य चिदन्तः संभवः । मनो ग्रहणं सर्वैर्द्रव्यध-
र्शनार्थम् । कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते । अथवा तत्कार्यसूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिगति ।
पश्चादित्येवं योजना इन्द्रियाणि च मनः शब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तदा विशन्तीति । तदिति लिङ्गशरीरं महान्ति भूतानि स्थूलदेहारम्भकाण्यविशन्ति
सहकर्मभिर्धर्मैरधर्मैश्च धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ कार्योत्पादार्थमभिध्यक्तौ तदाश्रयत इत्यर्थः । मनश्च
अव्ययाभिष्यक्तिमात्म । अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मो धर्मभावना संस्कारैः सूक्ष्मैर्दुर्विवेकभेदैः सहितसर्व-
भूतरुत्सर्वगण्युपादानां भूतशरीरमध्ययं प्रत्येकस्यात्यन्तिकनाशशून्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तदा विशन्ति भूतानीत्यादि । पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्म तदिति पराष्टयते । तद्वत् शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रात्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीन्याविशन्ति तेन्युत्पद्यन्ते सह कर्मभिः स्वकार्यैः तत्राकाशाख्यावकाशादा-
नकर्म वायोव्यूहं विन्यासरूपतेजसः पाकोऽपसं ग्रहणपिण्डीकरणरूपपृथिव्याधारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितब्रह्म मनआ-
विशन्त्यहङ्कारादुत्पद्यत इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पमुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियाणोचरैः सर्वभूतरुत्सर्व-
त्पत्तिभिर्मित्तमनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाच्चरतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमर्थसंकलयति तदिति । तत्स्थूलशरीरजातं तत्तददृशकष्टं कर्माभूतमहान्ति-भूतानि
कृन्तुणि वेष्टनरूपाण्यारम्भकतया विशन्ति मनश्च जीवोपाधिः सह कर्मभिर्धर्मोद्यैरवयवभार्यैरिन्द्रियैश्च सह भोगार्थमवि-

शरीरानुपपन्नं मनुष्योहमित्याद्यध्यासमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतकंदिति मनसोविशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थमा । अव्य-
यज्ञानातिरिक्तानाक्षयम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरतु सर्वभूतानांशरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि न कदाचिदपि क्षीयतइत्याहत् ।
दिति । तत्र हिरण्यगर्भशरीरसहभैरवयवैः सर्वभूतकृतं सर्वभूतानिकुर्वाणमप्यक्षय्यावयवयथा भवति तथाऽप्ययमहान्ति
भूतान्यहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मनश्च महत्तत्त्वच कर्मभिर्जीवैः सहाविशन्ति ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेदिति । तस्मिन्काले कर्मभिः सह महान्ति महत्तत्त्वादीनि भूतानि पृथिव्यादीनि अहङ्का-
रात्मनः शरीर आविशन्ति च पुनः पञ्चमनःकर्तृभूतसहभैरवयवैः सह प्रविशति । कीदृशमनः सर्वभूतकृतं । पुनः कीदृशमनः ।
अव्ययविनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ॥ १८ ॥

तेषामिदंतु समानांपुरुषाणां महौजसाम् ॥ सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति । अव्ययाद्ययमित्येतावति तात्पर्यं नतु पण्णासमानांवा तत्त्वा-
नामात्राभ्यइति । चतुर्विंशतितत्त्वानि तानिसृष्टौ सर्वेषामिति । अथवा पिण्डसृष्टौ सप्तैव प्रधानकारणम् । षड्विंशेधाः
सप्तमोमहान्तेभ्योभूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डोभवति शरीरम् । अथ यावत्प्रधानावुपसमृत्तसर्वविकारादि-
कीभूताद्ययंबहुधा विभक्तीर्यविश्वरूपजगदुत्पद्यते किंः युगपदेव समस्तोविकारैः स्थूलरूपैः प्रधानविक्रियते । नेत्याह तेषा-
मिदमिति । यादृशः मायुक्तः क्रमस्तेनैव प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्रणस्तु षोडशकइतिपुरुषशब्दस्तस्त्वेतुपुरुषार्थत्वात्प्र-
युक्तं । महौजसांस्वकार्यैर्वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वान्महत्त्वम् । तेषांयाः सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीर तदर्थमात्रा-
स्ताभ्यइदभवति । अतउच्यतेऽव्ययाद्ययमिति । काः पुनस्तेषांसूक्ष्माभावाः । नहितन्मात्राणामप्यभावाः सम्भवन्ति येनते-
षांसूक्ष्माभावाडितिव्यतिरेकउपपद्यते । नतेषांत्वागतमात्रापेक्षत्वम् । किताहि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मोमहान्महतः प्रभुरिति ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषामिति । अन्तःकरणषड्वेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सम । तेषापुरुषाणां-
पुरुषदेहे सीदतां कार्योत्पादने महाबलानां सूक्ष्माभ्योलिङ्गमूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाद्य अकृतैर्यमविनाशि स्थूलदेहहृ-
पंकोर्यसंभवत्युत्पद्यते ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषामिदंतुसमानाभित्यादि । तेषांपूर्वप्रकृतीनामहदहङ्कारतत्त्वाभाषाणांसप्तसंख्यानांपुरुषादात्मन-
उत्पन्नत्वात् तद्विग्राहत्वाच्च पुरुषाणांमहौजसांस्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतासूक्ष्माभ्योमूर्ति । मात्राः शरीरसंपादकभागा-
स्ताभ्यइदजगन्मन्त्रसंभवत्यनश्वराद्यतत्त्वार्थतद्दिनाशि त्वकारणे जीयते । कारणंतु कारणपेक्षाया स्थिर, परमकारणंतु
अज्ञानित्यमुपासनीयमित्येतदंशयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । सप्रति स्थूलभूतगुणान्वक्तु स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह तेषामिति ह्याम्याम् ।
इदस्थूलदेहं पुरुषाणां मनआदिपुरुषान्तानां समानांप्रहौजसां यमण्डलव्यापिनांतेषाभोगार्थं सूक्ष्माभ्योऽपञ्चीरुताभ्यो
यामूर्तिमात्राः पञ्चीरुतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदस्थूलशरीरं संभवत्युत्पद्यतइत्यन्वयः । अव्ययात् अव्ययजीवं अतन्म
वच्छिन्नतीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् स्वतश्च व्यसृज्यक्षविनाशीति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । यदुक्तहिरण्यगर्भशरीरादपहतमहददितत्त्वतदंशजीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदनिगमयति
तेषामिति । समानांमहदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानांपुरत्वेन शरीरत्वेन शरीरतइतिमहदादीनांपुरुषत्वं पुरेशरत-
इति जीवानाम् । हौजसामक्षयशक्तीनामव्ययाद्रसशरीरात्सर्वभूताभ्यः सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षमाभ्योऽव्य-

यं नःवरमिदं कार्यजातं संभवति । हिरण्यगर्भशरीरस्याः समतत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति । तेषांसमानांपुरुषाणामहदहद्वारपञ्चतन्मात्राणामवयवामसूक्ष्माः सूक्ष्मान्योभूतमात्रा-
भ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । अव्ययादीश्वराद्ययैर्विश्वसंभवतीति ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवामोति परःपरः ॥ यो यो यावतिथश्चैषांससतावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वश्लोके केचिदप्यथासमसंख्यां परिकल्पयन्ति । पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गादुक्तान्ये-
कीभवन्ति । बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते । एकैकमेन्द्रियाणि तौ च वर्गद्वित्वाद्वापुरुषोभवतः । पञ्च-
भूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात् । तदेवं समपुरुषास्तेषां या मूर्त्यर्थाः सूक्ष्मा मात्रा निर्माणकार्याणि तन्मात्राण्यह-
ङ्कारश्च । अन्यत्समानम् । अतश्च भूतानांपूर्वश्लोके संनिधानादेवामिति तेषामिति निर्देशः । यद्यपि च ध्वनिहेतु बहूनि
च तानि संनिहितानि तथापि यद्द्वितीयः प्रतिपाद्यते विविष्टसंख्याकं गुणवत्त्वं तदुक्तानामेव संभवति नान्येषां प्रकृत-
त्विसत्यपि । अतोऽयं श्लोकार्थे एषां भूतानां यदाद्यन्तवत्त्वस्य यद्वर्तमानं ततो नन्तरं पठितम् । तत्तत्पूर्वस्य संबन्धेन गुणं गृह्णाति । गुण-
शब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वाच्च वक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशजायते इति । गुणत्वं च शब्दादीनां तदेव
वक्ष्यति । योऽपि आकाशादिलक्षणोऽर्थो यावतिथः यावतां पूरणः । वतेरियुक् । द्वितीये तु तयैव स्थाने स्थितः सतावद्गुण-
स्तावन्तो गुणास्तस्य भवन्ति । द्वितीयस्थाने स्थितो द्विगुण इत्यादि परस्परआद्याद्यगुणसंबन्धित्वं प्रथमेऽर्थश्लोके उक्तम् ।
तत्र यः त्वशब्देन यस्यैव यो गुणोऽभिहितस्तस्य शब्दगुणविदुस्तद्वत्पुणमुच्यते इत्यादि । तन्मप्यपूर्णगुणां वा मां द्वैगुण्यमा-
काशवर्जयित्वा भूतानां प्राप्तमतोक्तं यो यो यावतिथ इति । तेन द्विगुणो वा युस्त्रिगुणं त्रैज्यं श्रुतं गुणा आपः पञ्चगुणा भूमिरिति ।
आद्याद्यस्येति कथम् । आद्यस्याद्यस्येह भवितव्यं । नित्यवीनस्योरिति द्विवचनेन । यथा परःपर इति । छन्दोभिरविशेषात्
स्थतीनां दुग्धानुरोधाच्चैव पठितम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आद्याद्यस्येति । तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानिति प्राक्प्रमाणानि महाभूतानि
परावृणोति । आकाशवायुतेजोजलक्षितक्रमेणोत्पत्तेस्तत्क्रमेणाद्यस्याद्यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
न्महत्परःपरः अनेति स्वगुणेन च युज्यते इत्यर्थः यो यो यावतिथो यावत्पूरणः सतावद्गुणः प्रथम एक गुणोऽप्येः क्रमेण
व्यादिगुणा इत्यर्थः ॥ २० ॥

(३) कुम्भकः । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि । एवामिति पूर्वश्लोके तदा विशन्ति भूतानित्यत्र भूतानां परा-
प्रशः । तेषां आकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादिगुणं शब्दादिकं वा व्यादिः परःपरः
इति । एतदेव स्पष्टयति योमिति । एषामध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः वतेरियुक् ससद्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः
तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतम् । एतेनेतदुक्तं भवति आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शो तेजसः शब्दस्पर्श-
रूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीनस्योरिति । द्विवचनेनाद्यस्याद्यस्येति
प्राप्तं तथापि स्थतीनां छन्दःसमानविषयत्वात्सुखासुखुगिति प्रथमाद्यस्य सुष्ठुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानां गुणान्संकलयति आद्याद्यस्येति ।
एवामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानामध्ये यो यो भूतविशेषो यावतिथो यावतां पूरणः स्मृतो मनीषिभिः ससतावद्गुणः ।
तेनाकाशाद्वायोऽद्वितीयतया वायोर्गुणद्वयम् एवमुत्तरत्रापि तेन स्थूलशरीरतावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मक-
त्वेऽपि पृथिवीमयआपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमय इति श्रुतौ तत्तत्प्राधान्याच्च विवक्षितम् ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अयमश्वभूतानां गुणगणसंख्यानप्रसङ्गादाह आयेति । तेषां पञ्चानां पुरुषाणामभ्यआद्याद्यस्य पूर्वपूर्वस्य गुणां शब्दादिकास्तानेतानपरः परः पुरुष प्राप्नोति । ततश्च यो यो यावति यो यावतां पुरुषाणां यावत्संख्याकः सतावद्वृणुः स्मृतः । एतदुक्तमवति । आकाशः पुरुषः तस्यैकगुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शा । तेजस्त्र्तीयस्तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि । आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः । भूमि पञ्चमस्तस्य पञ्चशब्दरूपरसगन्धा इति । एवतावत्सर्वभूतानि, सिद्धस्ततो हिरण्यगर्भस्य स्वशरीरभूतमित्युक्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्र । आयेति । एषां पञ्चमहभूतानाम् । आद्याद्यस्य पर-परमवामेति । तद्यथा आकाशस्य शब्दगुण वायो, स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शा भवत तेजसो रूपगुण तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमग्रेप्रेउक्तम् । वैषा-पञ्च महाभूतानां यो यो यावति यो यावत्संख्यावान् सतावत्संख्याकगुणयुक्तः स्मृतः तद्यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धापञ्च-गुणा पृथ्वीत्यादि ॥ २० ॥

सर्वेषां तु सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) मेघातिथिः । सप्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्रे । यथा कश्चित् पुत्राणां जातानामन्येषां वा सव्यव-हारार्थं करोति । बृद्धिरादैच् धीश्रीस्त्रीमिति शब्दार्थसम्बन्धस्तवान् गौरश्च, पुरुष इति । कर्माणि च निर्ममे । धर्माधर्माभ्याम्यदृष्टान्यभिहोत्रादीनि च । सृष्ट्या च कर्माणि तत्र सस्याव्यवस्थाश्चकार । इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं कालेऽमुमे च फलाय । अथवा दृष्टार्थान्यादा सस्या गोप्रचारइह च प्रदेशेन कर्तव्य उदक । सत्यसेकार्थममुष्मिन्प्रामे नदेय । यावत्त-त्माज्ञादत्माभिरयमुपकारो न लब्ध । इष्टानि च कर्माणि निर्ममे । तत्र यान्यदृष्टार्थानि तानि वेदशब्देभ्यो वैदिकेभ्यो-वाक्येभ्यः । ननु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात् सत्यवत्तात्तद्व्याप्तेः ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थमित्येव वक्तव्यं वेदसृष्टि-वक्ष्यते अग्निवायुरविभ्यभ्येत्यत्रान्तरे । उच्यते । भिन्नमप्रदर्शनम् । केचिदाहुर्न्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनापीतास्ते च महा-प्रलयेन प्रलीना, पुनरन्यस्मिन्कल्पे सुप्रमबुद्धवत्सर्वप्रथमप्रतिभाति त्वमपठितो यथा कस्यपिच्छोक, प्रतिभाति । भाति च वेदे गौरनुबन्ध्याऽश्वस्तूपरोगोष्ठगृहत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुस्मृतिपूर्वक इदिति तानर्थानुस्मृत्वोत्पद्यमानांश्च पदार्थान् दृष्ट्वा तस्यार्थस्यायशब्दः कल्पान्तरे नामासीत्सप्रत्यस्यैव क्रियतामित्युभयवेदशब्देभ्य एव नामानि कर्माणि च सृष्टवान् । अथवा नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि । योऽसौ पुरुषः केवाचिद्विद्वस्तथावेदा आसते । स एवात्तरण्ड ब्रह्माख्यपुरु-निर्माणं वेदान्भ्यापयामास । एव स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वत्रिभूतवान् । यदत्र तत्त्वतदत्माभिहृतमेव । अथ पौराणिकी-मग्निवायुपुच्छते तास्मानि नृसर्वतपुच्छ । अत्रादौ जगत्सर्गइत्यर्थः । अथवादौ यानि नामान्यन्यपञ्चगानि न पुनरिहानि-तानान्यशक्तिजानि गव्यादीनि पृथक् । यथा शरीरत्वसमुदायरूपमेव निर्ममे । किं तर्हि पृथक् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति । नामानि ब्राह्मणइत्यादीनि । कर्माणि याजनादीनि । वेदशब्देभ्योऽपि गम्य-निर्ममेभ्यवस्थापितवान् । पृथक्त्वभिन्ना सस्या सस्यानां द्विधात्वादीनि ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूक । सर्वेषां तु सनामानां इत्यादि । सपरमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थित सर्वेषां नामानि गोजाते गौरिति अश्वजातेरश्व इति । कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि । पृथक्पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्य-भूवन् । आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायावेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्यु-त्पादिता । तथा च शारीरकसूत्र शब्द इति चेन्नात प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अस्यार्थं देवतानां विग्रहवत्त्वे वेदिके ब्राह्मदिशब्दे देवतावार्चिनि विरोधः स्यादेदस्यादिभस्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कलादत्त शब्दादेव जगत प्रभवा-

दुत्पत्तेः प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्य वस्थान्तरमनापन्नाः सुषुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तजगदभिव्येयमूर्तिर्निर्मितीत्येवमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्थितिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात् अनुमानं श्रुतिरनुमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवानसृजतामृषमदिति मनुष्यानिन्दवदिति पितृस्तिरपवित्रमिति ग्रहानसवदिति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रमिति सौभगायेत्यन्याः प्रजाः । स्थितिस्तु सर्वेषां तु सनामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक् संस्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणकुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागो निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदिति । प्रजापतिर्देवानसृजतामृषमदिति मनुष्यानिन्दवदिति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानसवदिति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रसौभगायेत्येताः प्रजास्तथाभूरिति भूमिभसृजदित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह सर्वेषामिति । नामानि देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि कर्माणि यजनयाजनादीनि । पृथक् संस्थाः कुलालस्य कम्बुपीषादि घटनिर्माणकुविन्दस्य पटनिर्माणद्विचतुष्पदाचारुतीर्वा निर्ममदित्यन्वयः । पुरश्चक्रे द्विपदः पुनश्चक्रे चतुष्पद इति श्रुतेः । पुरःशरीराणि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं तेन सृज्यमानानां भूतविशेषाणां नाभकर्मरूपपृथक्करणकुतस्त्यभिर्यपेक्षायामाह सर्वेषामिति । स ब्रह्मानामानि देवामनुष्याः पशव इत्यादीनि कर्माणि देवा एव कुर्वन्तु मनुष्या एव पशव एवमितिसंस्थाः संस्थानां निरूपणीति यावत् देवानामेवं संस्था मनुष्याणामेवं पशूनामेवमिति । वेदशब्देभ्यो मन्त्रार्थवादितिहासादिप्रमालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामिति । स ब्रह्मा सर्वेषां प्राणिनां ब्राह्मणादीनां वंशानां नामान्येवं पृथक् पृथक् निर्ममे । आसौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः ब्राह्मणोऽस्य मुंक्षमासीद्ब्राह्मराज्यः कृत इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यो ज्ञात्वा पृथक् कर्माणि ब्राह्मणादीनां निर्ममे पृथक् संस्थां र्थार्थत्रिलोक्याः संस्थां मर्यादां निर्ममे ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ॥ साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मात्मानः शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परामनुष्या उच्यन्ते । तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृजत् । ये ब्रह्मोपासनात्प्रभिरताः पुत्रपश्वादिकलार्थिनो द्वैतपक्षातितास्ते कर्मानुष्ठानपरत्वात् कर्मात्मान उच्यन्ते । पक्ष्यपि तादृशं भूत इति तदर्थं यज्ञमसृजदिति गम्यते । देवानां च गणं तदर्थं मेवासृजत् । तं कर्मात्मानं चेत्ययमदयो चः पठितः । तस्य देशादेवानां भित्यतो नन्तरं यज्ञससर्ज । अग्निरग्नीषोमाग्निव्द्वाग्नीत्यादियज्ञसिद्धयर्थं देवानां गणमसृजत् । तथा साध्यानां देवानां गणमित्यनुपगम्यते । भेदेनोपादानमहविभक्तत्वात्तेषां स्तुतिभाज एव ते केवलम् । यच्च पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति । साध्या वै नाम देवा इति । साध्या वै नाम देवा आसन् । अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । सूक्ष्मं मरुतो रुद्राङ्गिरस इत्येतदपेक्षया साध्यगणः सूक्ष्मः । साध्यग्रहणं चान्यासां मध्यहविः संबन्धिनी नदि देवता नां वै नोस्तु नीतिरित्यादीनां दर्शनार्थम् । अन्ये तु कर्मात्मनां देवानां प्राणिनामिति समानाधिकरणानिमग्न्यन्ते । कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिष्ठभोयेषां ते कर्मात्मानः । यागादिकर्मनिवर्तनपरत्वात् प्रधानतया वा कर्मात्मानः । काश्चिद्देवतायागादिकर्मण्येव स्वरूपतदितिहासे श्रूयन्ते यथेन्द्रो रुद्रो विष्णुरिति । अन्यासां तु याग एव देवतात्वन स्वरूपतः । अक्षायावाणोरथाङ्गानि । नहि यथा भारते इन्द्रादीनां वाङ्मिदिरसुरैर्युद्धादिकर्म श्रूयते तथाक्षादीनां वर्ण्यते । अस्ति च सूक्ष्महविः संबन्धे तेषामपि देवतात्वम् । अक्षाणां प्रायेषामादिति ग्राह्यमितेवदमिवति । वनस्पतेर्वृद्ध इति रथाङ्गानाम् । अतएव प्राणिनामिति । द्विविधा हि देवताः । प्राणवत्यस्तद्गहिताश्च । यथेन्द्रादयः

पुरुषविग्रहा प्राणवन्त पुराणेष्वप्यन्ते । नाक्षादय इतिहासदर्शना । अतश्चायसर्वं सर्गादिप्रपञ्च । चरादश्चात्र द्रक्ष्य । प्राणिनामप्राणिनामपि निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवता । अश्वामानोमित्र इति । शकुनि कनिष्ठददिति । गावश्चापावो अम्मन्ति । एता प्राणवन्त्य । प्राणाउक्ता । सनातनग्रहणयज्ञविशेषणपूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्य भावात्प्रवाहनित्येतया नित्यत्वम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कर्मात्मनामिति । कर्मात्मनादेवदेहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनादेवानां ये कर्मणा देवत्वमाप्नुवन्ति तेषां कर्मदेवानां गणमसृजत् । ये तु देवसु तत्त्वेनाजानदेवास्तेदैवैरेव सृज्या । तथा प्राणिनामपि पितृयज्ञादीनां गण तथा सांख्यानां पूर्वकल्पदेवानां गण यज्ञयज्ञकर्माभिमानिनपुरुषम् ॥ २२ ॥

(३) कुट्टकं । कर्मात्मना च देवानामित्यादि । सन्नह्ना देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्मण्यान्मास्त्वभावोयेतां पशुप्राणिनां च यावादीनां देवानां सांख्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञचर्योतिष्ठोमादिक कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वा नित्य सांख्यानां च गणस्य पृथग्वचनसूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वभूतानि निर्मम इत्युक्तासृष्टिविबुधवन् विराट्सृष्टिमाह कर्मात्मनामिति दशमि । कर्मात्मना कर्मणैव प्राप्तदेवत्वानां ये कर्मणा देवत्वमायान्तीति श्रुते । कर्मणो यज्ञादे स्वरूपनिर्वाहकत्वेन वा अमुकस्य देवत्वाये इदममेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनामभ्ये सूक्ष्मस्मदाद्यद्वयैरुपदेवानां गणमसृजत् । तथा सांख्यानां गणयज्ञकर्म सनातनवेदिकं कर्मब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृतेरवश्यफलदत्वात् ॥ २२ ॥

(५) नन्दन । अथलोकतत्त्वप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनां देवतानां सृष्टिचतुर्भिः श्लोकैराह कर्मेति । प्राणिनामर्थशान्तिन्यर्थार्जनादीनि स्वभावमात्रायाहारनिद्रादीनि च यानि कर्माणि तदभिमानिनो देवा कर्मात्मान कर्मनिर्वर्त्यफलभिमानिनस्तु देवा सांख्यास्तेषां पशुभ्ये शास्त्रसंशयितगणतया सनातनमादिकालप्रवाहरूपेण नित्ययज्ञयज्ञाभिमानिनी च देवतासोऽसृजत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्र । कर्मेति ॥ सप्रभु हिरण्यगर्भ कर्मात्मना गणमसृजत् च पुन प्राणिना गणमसृजत् सांख्यानां गणमसृजत् सनातनमविनाशसूक्ष्ममतीन्द्रिययज्ञमपूर्वचैवासृजत् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयब्रह्म सनातनम् । इदोह यज्ञसिद्धार्थम्यजु सामलक्षणम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथि । तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति नैरुक्ता सत्यम्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेन नोच्यते । एतां धर्मांस्तु त्रयमपि सति तदर्थं यगमप्रदानं ब्राह्मणाभ्युत्थं । त्रयम्यजु सामलक्षणं ब्रह्म वेदाख्युद्गरोह । द्विकर्मकोऽयं यजु प्रधानकर्म त्रयमप्रधानेन द्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । न च तदस्ति । अतः पञ्चम्येवेयमिति मन्यमाने । अग्न्यादिभ्यो इदोहाक्षारयदभावयत् । कथं पुनरग्न्यादिभ्यो वर्णात्मा शब्दो मत्वाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि च भवेयुः । किं नोपपद्यते । कश्चात्तीरदृष्टा असतीर्वक्तुमर्हति । नाख्याताथैविकल्पयितुं युक्तं । पञ्चमी तर्हि किमर्थं दुहियाचीति द्वितीया भवितव्यम् । किंच दृष्टमप्राणविरोधी प्राग्वृत्तोऽर्थोऽध्यमानो मनसः परितोऽपमपद्यते प्राणाणिकानां परित्वतो विरोधः । स्वरूपपरत्वाश्रयणेनैषां प्राणानां पृथ्वेदेवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायो सामवेद आदित्यादिति । अग्न्यादयोऽपि देवता एवैवमर्थभाजो निरतिशयशान्तिश्च भजापतिस्तत्र कानामनुपपत्तिः । अस्मिन् दर्शने पञ्चम्यपि विवक्ष्या । अतः कारकाणि कथितान्यत्रापादानसंज्ञेत्यपादानविवक्षायाभाप्ये समर्थतानि । अयं दर्शने कथंचतुर्थी तावद्युक्तैव । अर्थवादाश्चैते तत्र द्वितीयकर्मात्मैव भजापतिरात्मानदुद्गोह । दोहनचाभ्यापनपरसंक्रातिसामान्येन । अथापि पञ्चमी तत्राभ्यापनाद्युद्वादादुद्गोहोऽप्रेरजायते मु-

च्यतेयजुर्वेदेऽपिद्विषत्वोर्जेत्वेति । इदन्तन्मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । ऊर्कमाणः स वायुरेव । अत आदितो वायुकार्यसंबन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाध्वर्वयमार्त्विज्यं बहुप्रकाराश्रेष्ठाश्च सर्वावायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जम् यजुर्वेदस्यानधिकारस्यसामगीत्ययोग्यत्वाद्भुत्तमाभ्ययनानि सामान्यतमस्थानाश्चादित्येति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिवाप्सिचि । अयं ब्रह्म वेदत्रयं दुदोहान्तर्धृतमालुष्टवान् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अभिवापुरविभ्यस्त्वित्यादि । ब्रह्म ऋग्यजुःसामसज्ञेवेदत्रयं अभिवापुरविभ्यआलुष्टवान् सनातननित्यम् । वेदापोरुहैयत्वपक्षेव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्तपवपरमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्थित्यारूढाः । तानेव कल्पादौ अभिवापुरविभ्यआचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः । तथा च श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेदइति । आकर्षणार्थत्वाद्दुहिषातोर्नाभिवापुरवीणाभक्त्यनकर्मता केन्द्रपादान्तरेव यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंघाद्यत्वात् यज्ञानां आपीनस्थक्षीरद्विधमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् । आकर्षणवाचकोगौणोद्दिष्टयुक्तः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवापुरविभ्यइति । अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदइति श्रुतेः । ब्रह्म वेदंसनातननित्यं विसृष्टाक्रमराहित्यात् यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः । सुमश्रुदस्येवाविर्भावाच्च यज्ञसिद्ध्यर्थं आध्वयं वीणावादिभेदेनैव यज्ञसिध्यतीति दुदोहादित्यादिद्वाराविश्वकारात्तथा वेदस्य कर्तृत्वान्ययसङ्गात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । आग्नेवायुराविचसृष्टुतिभ्यइत्यर्थः । ब्रह्म वेदाभिमानिर्नदेवतादुदोह मादुष्टकृतवान् । तदुक्तं बह्वच ब्राह्मणे ऋग्वेदएवाग्नेराजयत यजुर्वेदोवायो स्सामवेदआदित्यादिति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमिरिति । सनातनब्रह्मत्रयवेदत्रयमभिवापुरविभ्यो दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम् । कौदशं ब्रह्म ऋग्यजुःसामलक्षणं अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाच्च यजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेदइति नियमं निर्मितवानितिसिद्धम् ॥ २३ ॥
कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि गृह्णांस्तथा ॥ सरितः सागराञ्छैलान्समानि विपमाणि च ॥ २४ ॥

(१) मेघातिथिः । परमसामान्यादाह । द्रव्यात्मा कालो वैरोपिकाणां क्रियारूढोऽप्येषामादित्यादिगतिप्रदानाद्भुत्तिमादे । कालविभक्तयोर्विभागमासृत्वेयमसंवत्सराद्या । नक्षत्राणि कृत्तिकारोहिण्यादीनि । गृहा आदित्यादयः । सरितो नद्यः । सागराः समुद्राः । शैलाः पर्वताः । समानि स्थलान्येकरूपाभूभागाः स्वातप्रदरवर्जिताः । विपमाणि आरोहावरोहवन्ति ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कालमिति ॥ कालसामान्यकालात्मानं पुरुषं कालविभक्तीः कालविभागकल्पाद्यभिमानिदेवताः नक्षत्राण्यस्त्विन्यादीनि समानि समवस्थानानि विपमाणि विपमस्थानानि ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । कालकालविभक्तीभ्येत्यादि । अत्रससर्जत्युत्तरमध्येकर्वातिनी क्रिया संवध्यते । आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपकालकालविभक्तीर्मासत्वेयनाद्याः । नक्षत्राणि कृत्तिकारीनि गृहानसूयादीन् सरितोनदीः सागरान्समुद्रान् शैलान्पर्वतान् समानि समवस्थानानि विपमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालमादित्यक्रियाप्रचय कालविभक्तीर्मासत्वेयनाद्याः समानि एकाकारसंस्थानानि मनुष्यान् विपमाणीति देवादितिरश्वः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चन्द्रादित्यास्त्विन्यादिग्रहनक्षत्रस्पन्दनः सामान्यलक्षणः कालः । कालविभक्तिसुदुर्लभादिरवयवः । नक्षत्राणि कृत्तिकारीनि । ससर्जति वक्ष्यमाणत्वेन संबन्धः । एता आन्तरिक्षो देवताः । सरितादयो भूम्याः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कालमिति । सुमसब्रह्माचेमाभ्याः सृष्टिमुच्छिस्तं दामुर्विमांसृष्टिससर्ज कालदिर्मुष्टिससर्ज

तथापूर्वकालकालमैकसंवत्सररूपं कालमसृजत् च पुनः कालविभक्तीः कालस्य विभागांश्च पदतून् अयनादींश्च पुनः नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तथा नवग्रहांश्च सृज्यदीनससर्जं सरितादींश्चसर्जं ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोवाचुर्रतिचैव कामंच क्रोधमेव च ॥ सृष्टिसर्जं चैवेमांसदुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । रतिर्मेनसः परितोषः । कामोऽभिलाषोमन्मथोवा । अन्यत्पसिद्धम् । एवमादिकांसृष्टिससर्जं मामत्रश्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता । इमाः प्रजाः सधुमिच्छन् देवासुरायासाराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणतदात्मधर्मवच्छरीरं धर्मचादावसृजदित्यर्थः । अथ केयवाचोयुक्तिः सृष्टिससर्जंति यएवार्थः सृष्टिकृतवानिति । सर्वेषां तवः करोत्यर्थस्यविशेषावच्छिन्नेवर्तन्ते पचति पाकंकरोति यजति यागंकरोति । तत्ररुदन्तादिशेषेऽवगतआख्यातगनोधातुः करोत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरोभवति । तस्मिन्पिकृतश्चित्प्रतिपन्ने पुनःप्रतिपादनेऽनुवाददोषोभाभूदिति कालकादिपुतात्पर्यम् । अथवासृज्यमानविशेषाः प्रमाणवाचिन्ना सृष्टिः सामान्यसृष्टिः कर्म यथा स्वपोषंषुष्टइति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपइति । तपोऽनशनादि वाचमक्षरादिकां रतिकाममुखं कामरूपभिलाषं क्रोधद्वेषमइमांसृष्टिपञ्चादिकामन्यांच पूर्वोक्तसृष्टिससर्जं इमावर्तमाना प्रजास्तत्तद्वारासधुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(३) कुड्मकः । तपोऽवाचमित्यादि । तपःशजापत्यादि वाचंवाणीं रतिचेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधंचेतोविकार इमांसृष्ट्योक्तोक्तोक्तपूर्वश्लोकोक्तोक्तं सृष्टिचकार । सृज्यतइति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् । इमाः प्रजावक्ष्यमाणानां देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यान्धायणादि वाचसृष्ट्यादिरूपां रतिचेतःपरितोषं कामरूपाद्यभिलाषं क्रोधमाशोदेहेतुम् । सृष्टिमिति सृज्यतेइति सृष्टिः । तपआदेर्विशेषणम् सृष्टिससर्जंति पाकंपचतीति वत् । प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः ॥ २५ ॥

(५) मन्दनः । वाचंसरस्वतीतपःप्रभृतयो भूतधर्माभिमानिन्योदेवता इमाः प्रजाः सधुमिच्छन्नासादिवमनुज्यादीनांसृष्टित्यर्थमित्यर्थः इमांकर्मात्मनानित्याश्रयानुक्रान्तांसृष्टिससर्जं चकार ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थधर्माधर्मो व्यवचयत् ॥ द्वन्द्वैर्योजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मो धर्मोऽव्यवेचयद्विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान्, अयं धर्मोऽपवायमधर्मएव । ननुच नैवार्थविवेकोऽस्ति सन्तिहि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि यथा दुःखखलनि वैदिकानि कर्माणि हिंसासाधनकत्वात् यथाज्योतिशोमलरूपेण धर्मो हिंसाङ्गत्वात्त्वधर्मइति अतआह कर्मणां तु विवेकाय । कर्मशब्देनात्रप्रयोगः कर्मणामनुष्ठानमुच्यते । सएव पदार्थोऽन्यथाप्रयुज्यमानो विपरीतत्वभावोभवति । धर्मः सन्धर्मरूपतामापचतेऽधर्मोऽधर्मत्वम् । तथा हिंसेव हिंसाबहिः प्रयुज्यमाना अधर्मः सः न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिप्रतिषेधगोचरत्वात् । अन्तर्वैदिकताअग्नीधोमीधर्मो विधिलक्षणत्वात् । एवतयोर्धर्मस्तदेवतु दम्भेनासम्पूर्णवाक्रियमाणमधर्मः । एवंदेवरगमनं स्त्रीणामधर्मो गुह्यनिधुक्तानां पुत्रार्थिनीनांधृताकाद्यनुपहेणधर्मः । अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्धर्मोऽधर्मव्यवस्था । एकत्वं च प्रमाणान्तररूपानुस्वरूपभेदएव । अथच कर्मफलेषु कर्मशब्दः कारणे कार्योपचारात् । तेनैतदुक्तमवति कर्मणित्यवेचयत्कर्मफलविभागाय । कः पुनः कर्मणां फलविभागोऽतउचं द्वन्द्वैर्योजयत्सुखदुःखादिभिः । धर्मस्य फलसुखमधर्मस्य दुःखम् । अतउभयकारिणो द्वन्द्वैर्योज्यन्ते धर्मकारित्वात्सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन । द्वन्द्वशब्दोऽयल्लया परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्ततेतीतो-

णवृत्त्यातपशुत्साहित्यादिषु । आदियहणं सामान्यविशेषभावेन ज्ञेयम् । केवलौ सुखदुःखशब्दौ स्वर्गनरकयोर्वाचकौ निरतिशयानन्दपरितापवचनौवा । विशेषस्वर्गग्रामपुत्रपत्न्यादिलाभस्तदपहारश्चादिशब्दस्य विषयः । कर्मणां पूर्वमुत्पत्तिरुक्त-
ऽनेनेतपामेवश्रयोर्विभागः फलविभागश्च जापतिना कृत इति यतिपाद्यविवेकः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । कर्मणामिति । कर्मणां कार्याणामकार्येभ्यो विवेकार्थं धर्माधर्मसाधने कर्मणी व्यवचयनं
इन्द्रियोन्मयविरुद्धरूपतया सदा युग्मनयैव बुद्धिसन्निहितैः सुखदुःखकामक्रोधादिभिः इमाः प्रजाः सृष्टाः अयोजयन् ॥ २६ ॥

(३) कुडूकः । कर्मणां चेति । धर्मोयज्ञादिः सच कर्तव्यः अधर्मो ब्रह्मवधादिः सनकर्तव्यः इति कर्मणां विभागाय
धर्माधर्मो व्यवचयन् पृथक्त्वेनाभ्यधान् । धर्मस्य फलसुखं अधर्मस्य फलदुःखं धर्माधर्मफलभूते इन्द्रैः परस्परविरुद्धैः सुखदुः-
खादिभिरीमाः प्रजाः योजितवान् । आदियहणात् कामक्रोधादिरागद्वेषभुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । मुख्यमानकारणमाह कर्मणामिति । इत्येवमेवादिधर्मकारणं ब्राह्मणवधाद्यधर्मकारणमिति
कर्तव्याकर्तव्यार्थे व्यवचयन् विवेकेनोक्तवान् । इन्द्रैः सुखदुःखाद्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । इदकार्यमिदं न्यमिति ज्ञानविवेकः । तदर्थं धर्माधर्मो व्यवचयदसंकोणरूपौ कृतवान् । इमाः
प्रजाः सुखदुःखादिभिर्इन्द्रसृष्टैर्योजितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणामिति । ब्राह्मणादीनां विवेकाय ब्राह्मणस्य इदं कर्म क्षत्रियस्य इदं कर्मेति विवेकाय
धर्माधर्मो व्यवचयनयचारयन् । च पुनः इमाः प्रजाः इन्द्रैः सुखदुःखादिभिः अयोजयन् समयोजयन् ॥ २६ ॥

अण्व्योमात्राविनाशिन्यो दशाधर्मान्तु याः स्मृताः ॥ ताजिः सार्धमिदं सर्वं स भवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसहाराऽयम् । दशाधर्मापञ्चानामहाभूतानां या अण्व्यः सूक्ष्ममात्रा अवयवास्तामात्रा स्ता-
विनाशिन्यः परिणामधर्मात्वात् स्थौल्यमतिपत्त्या विनाशिन्यं उच्यन्ते ताभिः सार्धमिदं जगत्सर्वं सम्भवत्युत्पद्यते । अनुपूर्वशः
क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरम् । यादृशो वाक्रमउक्तः प्राक् ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अण्व्य इति । दशाधर्मापञ्चानामहाभूतानां या अण्व्यः सूक्ष्ममात्राः अवयवाः विनाशि-
न्यः प्रागस्वभूतलयास्तन्मात्ररूपास्ताभिः सार्धमिदं स्वकारणोत्पत्तिक्रमेण संभवति ॥ २७ ॥

(३) कुडूकः । अण्व्योमात्रा इति । दशाधर्मापञ्चानामहाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चम-
हाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तवक्ष्यमाणयेदं सर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूल-
तरमिन्मयेन सर्वगतैर्ब्रह्मगोमानससृष्टिः कदाचित्त्वनिरपेक्षास्यादितो मांशङ्कामपनिनीयन्तद्वारेणैवेत्येवमिति मध्ये पुनः
पूर्वोक्तमास्तिवान् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अण्वः ससर्जादवित्यत्रोक्ता । अपोऽनुबदनतासां सर्वोपादानत्वमाह अण्व्य इति । दशा-
धर्मापञ्चानां अपञ्चीकृतानां आपस्वेदमग्राहुरित्याद्यप्यशब्दाचार्यानां जगत्सृष्टिकार्यं प्रत्युपादानकारणानां अण्व्यः
सूक्ष्ममात्राः भवन्ति अमुं विनाशिन्यः जनितत्वात् ताभिश्च सार्धमिदं चैतन्यं हिरण्यगर्भादिस्थावरपर्यन्तं अनुपूर्वशः हि-
रण्यगर्भादिप्रक्रमेण जगदभूवेत्यर्थः । तत्र ताभ्योऽपञ्चीकृतपुनमात्राभ्योऽन्तःकरणचतुष्टयं इन्द्रियदशकं माणपञ्चकं च
ममष्टिपट्टिर्गुणस्तोभ्यः पञ्चीकृताभ्यः चतुर्दशपुवनानि ब्रह्माण्डं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधस्थूलशरीरं भोग्य-

चान्नपानादिकं भवतीति । वेदान्तप्रक्रियातत्रापञ्चीकृतानि परस्परप्रविष्टानि पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधाकृतानि स्वे-
तराविभूक्तार्धभागेषु स्वत्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्व्यदिति । दशार्धानां पञ्चतन्मात्राः याः अविनाशिन्यः मात्राः विषयाः ताः मात्राः अण्व्यः सू-
क्ष्माः सृष्टाः तु पुनः ताभिः सार्द्धसर्वद्विविधैः सन्तुपूर्वराः क्रमशः सम्भवति उत्पद्यते ॥ २७ ॥

यंतु कर्मणि यस्मिन्सन्त्ययुक्प्रथमं प्रभुः ॥ सतदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यायमर्थः । यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छमाणिनः सृष्टुं तथापि
न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति येन यादृशपुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिमायां जातो जनयति
न जात्यन्तरेषु भेन कर्मणा तत्कलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातो जनयति विपरीतेन तिर्यक्मेतादिषु । यथैव भूतेन्द्रियगुणा-
कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रकृत्यै स्वप्रकृतिस्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गादौ । ततः शेषेणेत्येवमप्यास्त-
त्राप्यस्त्येव । यदि तादृशकर्मपेक्षोत्पत्तिः कप्रजापतेरेश्वर्यमुपयोगि कीदृशवासापेक्षस्यैश्वर्यं तस्मिन्सति जगतउत्पत्तेः । कथ-
मनुपयोगः नतमन्तरेण स्थित्युपपत्तिप्रकृत्याः सन्ति निर्विघ्नास्तस्यैव कर्मणि कारणं तद्विघ्नापि प्रकृतिपरिणामम् । एतस्याः
कारणसाम्य्याददजगदुत्पद्यते तिष्ठति प्रलीयते च । सापेक्षस्याप्यैश्वर्येण विहन्यते यथेह राजादिरीश्वरो भूमादीन् प्रकृ-
तयो जयेदेवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति न चानीश्वरः । ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते । किं हि यतीयेत । विधातुं स्व-
प्राणिनां कर्मविनियोगे स्वातन्त्र्यम् । सयप्राणिनं प्रथमं सर्गादीयस्मिन् कर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा न्ययुक्तं सतदेव कर्म-
भजते करोति न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छायान्ध्यामवर्तते । किं हि श्रूयमाणं प्राणिनिपयोगवशात्साध्वसाधुवारणम-
न्यानुशासननिरपेक्षोऽनुतिष्ठति । सृज्यमानः पुनर्जायमानः कल्पातन्तरेऽस्मिन्नेवं वा कल्पे प्रजापतिरेव क्षेत्रज्ञास्तत्कर्तृत्वे-
न निपुणः । अतस्तन्वियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनशुभमशुभवाकर्मकुर्वन्ति । तदुक्तम् । कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते अनीशाः खेपु कर्मसु ।
महेश्वरेण प्रेष्यन्ते शुभे वायदिवाशुभे इति । अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुप्तः स योः ईश्वरप्रेरितो ज्ञेयत्वेन वाचमभे-
दवा । उच्यते । एवं सति कर्मफलसंशयस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थसंशयः स्यादपि होवादिकर्मांशुपदेयो ब्रह्मोपासनाभ्य-
स्यार्थाः प्रसज्येरन् । यद्वेश्वरस्य लुपाऽनभिज्ञास्तत्पुत्र दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु प्रवर्तन् । ये तु तदधीनकर्तृत्वभोक्तृत्वं च मन्यन्ते
ते पांसवर्चमवृत्तिप्रसङ्गः । कृतमपि न तत्कर्म कर्तुं अकारिणोऽपि भोक्ष्यामददतिमन्यमाना उदासीनान् न च ध्यापि रिवा-
पभ्यादिदुष्पांशलादिच्छोपजायते कर्तृत्व ईश्वरप्रेरणया । अथ कर्मफलसृष्ट्या तद्विघ्ना निश्चिता अस्माकमङ्गदकृतं-
फलं भवतीति । न ताहि यंतुकर्मणीयेतदुपि आत्मादेव नियोगः प्रतिपत्तव्यः । तस्माद्यं पुरुषसंभूतः प्रथमं न्ययुक्तानां संसारं
प्रथमं वर्तमानपि क्षयनियोक्तृत्वं चास्य सर्वभावे बुद्धिफलनिमित्तकारणत्वात् । अन्ये तु ध्यावक्षते । जात्यन्तरापरन्तरा-
त्मनो न पूर्वजातिस्कारापेक्षा अतः स्वभावानुवृत्तिः संजातिविशेषं यस्मिन् कर्मणि नियुक्तवान् परवपादौ स सिद्धादिजातीय-
आत्मा संपन्नो मनुष्यत्वमादधमन्यस्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते । अन्ये नानुपदिष्टमपि स्वाभावात्मजापतिरुद्भावा-
नकर्माणिवल्वान्तिप्रमाणस्यासजान्यन्तरगतस्थे विस्मयन्तीति प्रवर्तिगतिं भवति । एतदेव विस्तरायति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । अणूनां नित्यत्वपक्षे निरस्यति यद्विनि । ययज्जातीयं यद्रकर्मण्यनभक्षणं भूनादिरु-
कर्मणि न्ययुक्तं सतज्जातीयस्तदेव तज्जातीयं कर्म स्वयतेनाप्रेरितो भेजे ॥ २८ ॥

(३) कुल्लुकः । यंतुकर्मणीति । सप्रजापतिर्यजातिविशेषव्याघादिकं यस्याक्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । सजातिविशेषः पुनः पुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसोपेक्षमजुपतेरुत्तमाधमजातिभिर्माणं रागद्वेषाधीनमिति दाशितम् । अतएव वक्ष्यति यथा 'कर्मतपोयोगात्सृष्टस्यावरजसमिति' ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मपूर्वप्रज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह यमिति । यंत्रालंघनादि यस्मिन् यजनादौ तथा घंघ्याघादि यस्मिन् हस्तादौ शयमन्ययुक्तं सतदेव कर्म स्वयं भजे । किंभूतः पुनः पुनः सृज्यमानः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः प्रजाब्रह्मा योजितवान् किंतु तद्धेतुभूतैः कर्मभिरपीत्याह यंतु कर्मणीति । मधुरीश्वरः प्रथमं गर्भनिपेककाले यंदेहिन् यस्मिन् कर्मण्ययुक्तं अयोजयत्तसदेही तदेवैश्वरं नियुक्तमेव कर्म स्वयं अनन्यापेक्षया भजेन केवलमेकस्मिन्नेव जन्मनीश्वरनिपुक्तं कर्म देही भजतेऽपि तु सर्वस्मिन् नपि जन्मनि तस्मिन् निपेककाले नियुक्तं भजत इत्युक्तं सृज्यमानः पुनः पुनरिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमिति । सप्रभुः समर्थः यस्मिन् कर्मणि यंतु र्वयं यमं यमतः न्ययुक्तं संयुक्तमकरोत् पुनः पुनः सृज्यमानः सन्तः जातिविशेषस्तदेव कर्म जन्मान्तरकर्म स्वयं भजे भजतीत्यर्थ इतिसिद्धम् ॥ २८ ॥

हिंसा हिंसे षडुक्रे धर्माधर्माद्यतान्ते ॥ ययस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशात् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसपरमाणवियोगकरं सर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीतमाहिंसंरूपं पतादि । षडुपेशलमनामांसम् । कूर्कठिनं परदुःखोत्पादनात्मकम् । अन्यत्रसिद्धम् । यदेतद्दिशः प्रसिद्धं कर्म जातं ततो यस्य यदेव अदधात्तवान् कल्पितवान् ममजापतिः सर्गं सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मानुरूपमवेक्ष्य तत्कर्मसंस्तुष्टः प्राणी स्वयमाविशात्प्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । आद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदिष्टस्य स्वयंप्रतिपत्तिर्दर्शयान् । अवच्छान्तः ॥ २९ ॥

(२) सार्वज्ञानारायणः । न केवलं तादृशमेव कर्म किंतु धर्माधर्मसाधने अन्येवमित्याह हिंसा हिंसेति । हिंसं कर्मव्याघादेः आहिंसंशरादेः षडु दुःखाजनकं क्रूरदुःखजनकं धर्माधर्मौ धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मप्रतिकूले भ्रतः सत्यस्वर्गादिहेतुः अनृतमिध्या ययस्य सोऽदधात् व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गं सर्गादौ तत्तज्जातीयसतज्जातीयैः त्वयमोश्वरेच्छाविना प्राविशत्यामीति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लुकः । शतदेव श्रपयति हिंसा हिंसेत्यादि । हिंसं कर्म सिंहदेः करिमारणादिकं आहिंसं हरिणादेः षडु द्यापघार्षादिः क्रूरक्षत्रिपादिः धर्मायथा ब्रह्मचार्यादिः गुरुशूत्रादिः अधर्मायथा तस्यैव भासंमेशुनसेवादिः । अतस्तत्संस्तुतश्च प्रायेण देवानां अनृतमसन्त्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्या इति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्तसृष्ट्युत्तरकालमपि सतदेव कर्म शक्तनाष्टवशात् स्वयमेव भजे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तया हिंसं हिंसं आहिंसं तद्विन् षडु मार्दवं क्रूरक्रौर्यं संविद्याकर्मणी सप्तवारभेते पूर्वज्ञातेति विद्याविहितादिचतुर्विधं शानं पूर्वज्ञा पूर्वानुभूतिविषयवासनातंगमनागमनशीलं शमाचारभेते स्वच्छदाने 'न समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः । स्थितिरपि । प्रकृतियान्ति भूतानि निग्रहः किंकरित्यन्तीत्यत्र प्रकृतिः पूर्वज्ञास्तनपानादिसंस्कारः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थविशदयति हिंसेति । हिंसा हिंसे षडु क्रूरइति च भावप्रधानो निर्देशः हिंसा हिंसे मार्दवक्रौर्यं

धर्माधर्मावृत्तावृत्ते इत्येवमादिषु शुभाशुभेष्विष्वरोपकर्म यस्य देहिनः सर्वे जन्मन्यदवाप्तवांस्तत्तदेहो स्वयमेवा-
विशतकृतवान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसेति जन्मान्तरकर्माह भाक्तकर्मत्वभावमाह । सन्नद्धा यस्य पुंस्यत्त्वभावतत्त्वसर्गे
जन्मकाले तस्य अदधात् तत्त्वभावत्वार्थाहिंसाहिंसेत्याविशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ २९ ॥

यथर्तुलिङ्गान्यतः स्वयमेवर्तुपर्यये ॥ स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अचेतना अपि यथाभावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितत्वभावा एव चेतना अपि पुरुषकृतकर्मसहा-
येन प्रजापतिना कृतां मर्यादां नातिक्रामन्ति यस्यां जातौ जातास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम् । अत-
वो वसन्तादयः स्वलिङ्गानि चिन्हानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि । पर्यये । यस्य तौ र्यः पर्यायः स्वकार्यावसरस्तस्मिन् स-
क्रतुस्त्वं धर्मत्वयमेव प्रतिपद्यते न पुरुषप्रत्यक्षमपेक्षते । चूतमज्रयो वसन्ते स्वयमेव पुण्यति न मूले सलिलसेकमपेक्षते । एवं
पुरुषकर्मण्यदृष्टानि । नास्ति सपदार्थो योनिकर्मापेक्षते । तथाहि । वर्षाणां त्वत्त्वभावो यो वृष्टिप्रदो भवति च । राजदोषाद्वा द्रोषाद्वा
कदाचिदवग्रहः तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या । वृत्तानुरोधादसरुदनुग्रहणम् । अन्ये तु श्लोकत्रयमन्यथा व्या-
चक्षते । कर्मशक्तीनां त्वत्त्वभावनियमोऽभिनोच्यत इत्याहुः । यत्फलं यस्मिन्कर्मण्याहितं प्रजापतिना स कर्मविशेषः पुनः पुनः
सृज्यमानोऽनुशीलयमानः स्वयंतत्फलं भजते ददातीत्यर्थः । तेन यागः कृतो यदा फलित्यति न तदा किंचिदपेक्षत इति
प्रतिपादितं भवति । सर्वां हि लकृतावपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते नैव यागः । दृष्टु व्यापारस्तेन अपेक्षते । दृष्टा-
दृष्टकारणद्वयजन्मत्वात्सर्वस्वकार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षानिषिध्यते तदानीम् । कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिमतिष्वपि विषयाणि
कर्माणि द्विशब्दाहरति हिंसा हिंसेति । हिंसा मतिपिडा । तस्यानरकादिफलप्रदाननियमितम् । यो ब्राह्मणायावगुरेत् यो-
मामकायावगुरेत् शतेन मृतमिति वाक्यशेषेभ्यः सा ततः त्वभावान् व्ययते । प्रायश्चित्तेषु विशेषवक्ष्यामः । अहिंसं विहितम् ।
तस्यापि नैष्टफलदानात् त्वत्त्वभावच्युतिरस्ति । धर्माधर्मयोरेव विशेषायते । विहितकर्म धर्मः प्रतिपिद्धमधर्मस्तयोर्विशेषाः
सत्याऽवृत्तावयः सत्यविहितममृतमतिपिद्धम् । एवं सर्वाणि पूर्वोत्तरप्रदानि विहितमतिपिडविशेषप्रदर्शनानि । अप्यभिपरित-
दृष्टकार्यकारणसंश्रद्धीनि कर्माणि । दृष्टान्तः यथर्तुलिङ्गवतीति । शेषसमानम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाविति । अतुलिङ्गानि भूतकुसुमादीनि अतः पूर्वतः पर्ययेऽप्यगमे त्वमनादिष्टा-
एव कर्माणि हिंसादीनि ॥ ३० ॥

(३) कुडूकः । अत्र दृष्टान्तमाह यथाविति । यथा वसन्तादिकृतवस्तुचिन्हानि भूतमज्रयोदीनि क्रतुप्रत्यये
स्वकार्यावसरे स्वयमेवानुवन्ति तथा देहिनीऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामावश्यकफलारम्भकत्वे दृष्टान्तोपयेति । यथर्तुवसन्तावृत्तमनतिक्रम्य लिङ्गानि क्रतु-
लिङ्गानि वासन्तशारदीयानि फलपुष्पाणि क्रतवः वसन्तादयः क्रतुपर्ययेऽपि मिव वसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा त्वत्त्व-
माणि देहिनः सृष्ट्यन्तरे प्रपद्यन्त इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । तमेवार्थे दृष्टान्तेन स्यात्पर्ययति यथाविति । अतुलिङ्गानि सहकारमडिकादम्बकुसुमादीनि स्वा-
नि स्वानि कर्माणि स्वस्य स्वस्यैव धर्मेण विहितानि ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेति । क्रतवः पर्यये क्रतूनां पर्यये क्रतवन्ते यथा अन्यर्तुलिङ्गानि स्वयमेव भवन्ति के-
चिदनोद्यमानत्वात् तथा देहिनः प्राणिनः कर्माणि भाक्त्यानि सानि स्वानि अभिपद्यन्ते प्रपद्यन्ते ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्धार्थं मुखबाहूरुपादतः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यादीनां लोकानां विवृद्धार्थं वृद्धिः पुष्टिर्बाहुल्यं वा ब्राह्मणादिषु चतुर्पुर्वणेषु संस्तु त्रयाः
णां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । चेतनाया गाद्यपि कृता अतस्तेः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुर-
कर्मप्रचोदितो देवाः । आदित्या जायते वृष्टिरिति अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः । ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयन्निर्व-
र्तितवान् । असृजन् मुखाहूरुपादतः । यथाक्रमं मुखब्राह्मणं स्वमुखावयवैभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । अद्यतनानां
सर्वेषां मिथुनसंयोगक्षेत्रेण तत्त्वैभ्य उत्पत्तिदर्शनात् । परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां
प्रजापतिः श्रेष्ठस्तस्यापि सर्वेषां भूतानां मुखब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखादुत्पन्नस्य
च्यते मुखकर्माभ्यापनाद्यतिशयांश्च मुखत इत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्मसुद्धवैश्यस्याप्यूरुकर्मपशुरुपं रक्षतौ गोमिश-
रन्तिभिर्भ्रमणस्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्यायै गमनम् । शूद्रस्य पादकर्मसु श्रूपा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षेत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभि-
स्तैस्तेर्वर्णैर्लोकैर्लक्षणं संवर्तनार्थम् ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । लोकानां विवृति । भूलोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं निर्मि-
तवान् । ब्राह्मणादिभिः सायं शत्रुप्रांवाहुतिः भक्षिता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याहृष्टिर्वृष्टेरन्त्यमन्त्रात्मजवाहुल्यं । वक्ष्यति च अग्नौ-
प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमित्यादि । दैव्या च शक्त्या अर्थादित्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणोऽपि विशङ्कनीयः श्रुति-
द्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदादिष्वधिकारार्थं वर्णानां निश्चयान् दत्तैश्चेत्याह । लोकानां विवृति । विवृद्धार्थं स्वधर्म-
नुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्धयर्थं निरवर्तयत् मुखादिभ्यो विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ चानुर्वण्याभिमानिनो देवतानां सृष्टिमाह लोकानामिति । लोकानां प्रजानां विवृद्धार्थं बाहुल्य-
र्थं निरवर्तयत् सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहुल्यरुपादतः लोकानां विवृद्धार्थं ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयत् शवर्तयत् ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ अर्धेन नारी तस्यां स विराजमस्तजत्पशुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणस्तस्यैवेत्यन्ये । यत्तदन्तरण्डं समुद्रतः शरीरतडि-
धारुत्वाऽर्धेन पुरुषोऽभवत् पुमान्संपन्नः शुक्रसेकसमर्थोऽर्धेन नारी गौरां वरभद्राश्चाऽथवा पृथगेव तानि मितवान् । तानिर्माणं
तस्यामैश्वर्येण धर्मेण विराटिति तस्य नाम प्रसिद्धं जनितवान् । एतदुच्यते प्रजापतिः त्वां दुहितरमगच्छत् । इदमपि आधा-
त्योः शरीरमात्रभेदात् । सर्वप्रकार्यैर्विभागान् । तदात्मनो द्वैधकारवचनम् ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिमसृजत् । तदेहद्विधा कृत्वा तदर्धेन पुमान् संपन्नः ।
अपराधेन नारी लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ॥ ३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । द्विधा कृत्वेति । सन्नरां निजदेहं द्विरण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्यामैश्वर्यधर्मेण विराट्मन्त्रं पुरुषं नि-
मित्तवान् । शुनिभ ततो विराट् जायतेति ॥ ३२ ॥

(१) अर्थादिभ्योऽमुखादिभ्यो (अ)

(४) राघवानन्दः । संप्रति मन्वादिद्वारामैथुनजामृष्टिमाह द्विषेति नवमिः । आत्मनोदेहं द्विधा कृत्वा स्थितादस्माद्रक्षणः । पूर्वार्धविच्छिन्नोजगत्सृष्टिभावितात्तत्करणोजीवोमन्वाख्यः पुरुषोभवत् तादृशजीवात्तरमुत्तरार्धविच्छिन्नं शतरूपाख्या नारी बभूव तस्यांभोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेनतमन्वाख्यं विराजमयूयुजत्सृष्टे विविधराजमानत्वात् विराजमिति सृष्टे मनुदेवं प्रजापतिरिति वार्तिकोक्तेः । अतःश्रुतिः । सर्वे नैव स्मेततस्मादेकाकी नरमते सद्द्वितीयमेच्छन् संहैतावानास यथा स्त्रीपुमासौ संपरिप्वक्तौ सइममेवात्मानद्देहा यातयनततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । अतएव भागवतमपि । तस्य कायमभूद्देहा यत्कायमभिक्रमते । ताभ्यांरूपविभागाभ्यामियुनसमपद्यत । यस्तु तत्र पुमानसौभूयः स्वायभुवत्पराद् । स्त्री चासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततोमैथुनधर्मेण प्रजाएषांबभूविरदिति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथसर्वं भूतानोसृष्टिवस्तुमुपक्रमते द्विधकृत्वेति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विषेति । प्रभुः ब्रह्मात्मनःस्वत्सदेहद्विधाकृत्वा अर्द्धेन दक्षिणां च पुरुषःअभवत् अर्द्धेन वामां नारी स्त्रीअभवत् तस्यांनार्यास पुरुषःविराजविराद् पुरुषं स्वायंभुवसंज्ञमनुमसृजत् उदपादयत् ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वा ऽसृजयंतु सत्यंपुरुषोविराद् ॥ तमांविज्ञास्य सर्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सविराट्पस्तत्स्वार्थपुरुषमसृजत् तमांविज् जानीष्वम् । एवंसृष्टिपरंपरया नात्रवः किञ्चिद्विदितमं वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्येसुद्धिमात्मनआचष्टे । अस्य सर्वस्य सृष्टारमनेन सर्वशक्तिमाह । जन्मकर्मातिशयवन्तमां प्रत्यपि तैरीकरिष्यतीत्यभिप्रायः निश्चयोत्पत्त्यर्थचान्यतोऽवगतेऽपि मनुजन्मनि स्वयमभिधानात् । यथाऽन्यतः श्रुतोऽपि कश्चित्पृच्छत्येते देवदत्तस्यव पुत्रइति बाटमिति तेनोक्ते निश्चयउपजायते । अभिजनवर्णनकवी नामत्रपाकरं सत्यामपि पारपर्येणामस्तुतौ । द्विजसत्तमादित्यामस्त्रणम् । सत्तमाः साधुतमाः श्रेष्ठाइति यावत् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपस्तप्त्वेति । स्वयमसृजदित्यन्वयः । पुरुषःपुरुषशब्देन श्रुतोप्रसिद्धः तमांजानीत अस्य सकलस्य परंपरया च सृष्टारम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । तपस्तप्त्वेति । सविराट्पतिविधायं यन्निर्मितवान्तमांमनुजानीत । अस्य सर्वस्य जगतःसृष्टारंभो द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानांप्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति तपइति । यमनुतमेव मांविज्जानीत सृष्टारतेषांभरीच्यादीनांसृष्टदेहावच्छिन्नानां द्विजसत्तमाद्विजश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । न ब्रह्माणमपेक्षितवानित्युक्तस्वयमिति स्त्रियमपेक्षितवानित्युक्तम् पुरुषइति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपइति । स पुरुषःविराट्पस्तत्स्वार्थपुरुषमसृजत् हे द्विजसत्तमाः तमांसंविज्जानीत । पर्यदर्शनास्य विश्वस्य सृष्टारम् ॥ ३३ ॥

अहंप्रजाःसिद्धस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ॥ पतीन्प्रजानामसृजमहर्षीनादितोदश ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अहमसृजमुत्पादितवान् । दशप्रजापतीन्महर्षीन् । आदितःसुदुश्चरतपःकृत्वा सुदुःखेन तपश्चर्यतेऽतिपीडाकरबहुकां च । तांमहर्षीन्नामप्रतोनिर्दिशति ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहमिति । प्रजाःसिद्धुर्भरीच्यादिद्वारा आदितःसर्गादे ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहमिति । अहंप्रजाः सृष्टुमिच्छन् सुदुश्चरतपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रमसृष्टवान् तैरपि प्रजानां सृजमानत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहमपि तथा चन्द्रे इत्याह अहमिति । महर्षीन् प्रजानां पतीन् दशासृजमित्यन्वयः । आदित आदौ ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहमिति प्रजासिंघुः अहं प्रजानां पतीन् महर्षीन् आदितः प्रथमतः दशासृजं सृष्टवान् । मरीच्यादीन् देवनि कायान् देवसमूहान् ॥ ३४ ॥

मरीचिमन्यद्विरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वसिष्ठं च शृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरीचिमिति दशैत्यस्य अपञ्चः ॥ ३५ ॥

(३) कुड्मकः । मरीचिमित्यादि । त एते दश भजापत्यो नाम तो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नाम तस्तानेवाह मरीचिमिति । प्राचेतसदक्षम् ॥ ३५ ॥

एते मनुस्तु सप्तान्यान् सृजन् भूरितेजसः ॥ देवान् देवनि कायांश्च महर्षींश्चामितौ जसः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते महर्षयः सप्तान्यान् मनु सृजन् । अधिकाराद्बोध्यं भूरिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासौ तत्स्थितौ वा अधिकार उक्तेन प्रकरणे समनुरित्युच्यते । भूरितेजसः अमितौर्जस इति चैक एवार्थः । एकं प्रशमान्तं स्रष्टुं विशेषणमाहितौ न्यान्तं स्रष्टुं न्यानां मन्वादीनां विशेषणम् । ननु देवा ब्रह्मणैव सृष्टाः । सत्यं न सर्वं अपरिमिता हि देवसंघाताः । देवनि काया हि देवस्थानानि त्वर्गलीक ब्रह्मलोकादीनि ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एत इति । भजापत्तिः सर्गद्वारा परंपरया सप्तान्यान् प्रजापतीन् मनु स्रष्टुं मनुनामोऽसृजन् । सावर्णिमनुनाष्टमेन सह त्रायं भुवादयः स्वा रोचिपादयः समेत्यष्टमव्यवच्छेदाद्यर्थम् । तेनाऽन्येऽपि षण्मनव उपलक्ष्यन्ते । देवानि । देवान् वत्सादीन् तेषां नि कायान् विमानानीति केचित् । नितरां कायोऽप्येते तानि देवनि कायानि सधचारीणि विश्वादीनीत्यन्ये ॥ ३६ ॥

(३) कुड्मकः । एते मनुस्त्विति । एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्तापरिमित तेजस्कान् मनु देवान् ब्रह्मणा सृष्टान् देवनि वासस्थानानि त्वर्गादीन् महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुष्येऽप्यधिकारवाची । चतुर्दशान् मन्वन्तरे तु यस्य यत्र सर्गाधिकारः स एतस्मिन् मन्वन्तरे त्वायुः प्रवत्सारीचिपादिनामभिर्भनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामपि कृत्यमाह एत इति । एते मरीच्यादयो मनु स्रष्टुं मन्वन्तराधिपान् सावर्णिमनुतीन् भूरितेजसः भूरीणि एकसमति युगपरिमितः कालस्तत्रत्या देवतास्तदिन्द्रो मनुष्याः क्रपयः ईश्वरावतारव्यपते पृथ्वीति मन्वन्तरे पालने सहकारीणि येषां तथेति कर्मणो विशेषणम् । देवनि कायान् देवस्थानानि देवभृत्यान् च महर्षीन् धामदेवादीन् ॥ ३६ ॥

(५) मन्दनः । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च क्षत्रियश्च क्षत्रिया च वैश्यश्च च वैश्या च शूद्रश्च शूद्रा चेत्यष्टौ शास्तेषु मानवा उच्यन्ते । एतेषु ब्राह्मणामनुवेन मरीच्यादयो मनुवेन हि सृष्टा असृष्टा ब्राह्मणीभूतयः सप्त शिष्यानेतान् मनुजः देवान् दत्त्वा दीन् देवनि कायान् महृणादीन् ॥ ३६ ॥

यक्षराक्षः पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ॥ नागां नृसर्पां नृसुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादीनां स्वरूपभेदेभ्यो हि साक्षाद्विषमाणक एव न प्रत्यक्षादीनामन्यतमेन परिच्छिद्यते । तत्र वैश्वणुपरायज्ञाः । रक्षांसि विभीषणादयः । तेभ्यः क्रूरतराः पिशाचाः अंशुचिमरुदेशादिवासिनेति नृपयक्षराक्षसेभ्यः हि सास्तु सर्व एव । उच्यकरणेन केनचित्प्राणिनां जीवमाकर्षयत्यष्टया शस्त्राणां व्याधीभजनयन्तीत्येति हासिकामञ्जरीनाम् ।

अथ गन्धर्वादेवानुचरापीतनृतप्रधानाः । अम्बरसौदेवगणिका उर्वस्याद्याः । अमुरादेवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । नागावासुकिताक्षकादयः । सर्पाः प्रसिद्धाः । सुपर्णाः पक्षिविशेषाग्रहन्त्यप्रभृतयः । पितरः सोमपाज्यपादिनामानः स्वस्या-
ने देववहन्ते तेपाङ्गणमसृजन् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यक्षामणिभद्रादयः । रक्षांसिदैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । पिशाचाः पितृन्चेतसोदैत्यजा-
तिभेदा अक्रव्यादादेवसत्त्वाः । नागानामेरुर्ध्वनराकाराः अधःसर्पाकृतयः । सर्पास्तदन्ये फणिधराः । सुपर्णाः गरुडादयः ।
पक्षिभेदाः । पितृणाङ्गणानघिष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यक्षरक्ष इति । एतेऽसृजन्ति पूर्वस्यैवात्रानुपङ्गः उत्तरत्र च श्लोकद्वये च । यक्षोवैश्रवणस्तदनुच-
राश्च रक्षांसि रावणादीनि पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टाः अशुचिमहेशनिवासिनः गन्धर्वाश्चित्रयादयः अम्बरसउर्वस्यादयः
अमुराविरोचनादयः नागावासुकादयः सर्पास्ततोपकृष्टाः अलग्नादयः सुपर्णागरुडादयः पितृणामाज्यपादीनाङ्गणः समू-
हः । एषां च भेद इति ह्यसादिमसिद्धोन्नाध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

(४) राघवामन्दः । यक्षेति । यक्षवैश्रवणादयः । रक्षांसि रावणादयः । पिशाचाः पूतिनरमांसाशिनः । गन्धर्वाश्चि-
त्रयादयः । अम्बरसः उर्वशीमभृतयः । अमुराः हिरण्याक्षादयस्तान् । नागान्देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन् । सुपर्णान्-
गरुडादीन् । पितृणां पृथङ्गणानभिष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(५) जग्दन् । नागाः सौरसेयाः सर्पाः काद्वेयाः । तदुक्तं महाभारते सुरसाजनयनानाङ्गणकह्वराजस्तुपन्नगा-
निति ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनुं च ॥ उत्कानिर्घातकेतूँश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मेघोदरदश्यमभ्यन्म्योतिर्विद्युदुच्यते । यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्यायाविशेषाश्च ।
अयनिः शिलाभूताहिमकणिका सूक्ष्मदश्यश्च वर्षधारादिवत्पतन्त्योविगवहानपेरिताः सस्यादिविनाशिन्यउच्यन्ते । मेघा-
भोदकमरुद्भ्योतिः संघाता आन्तरिक्षाः । रोहितदण्डकारमन्तरिक्षं नीलरोहितरूपं कदाचिदृश्यते । आदित्यमण्डलप्रकटा-
चिद्वा कदाचित्देशान्तरेषु । तस्यैव विशेष इन्द्रधनुः वक्रस्वधनुराकारात्ताडिकास्थ । उत्कानिर्घातकेतुर्वायु-
त्पाते दिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते । निर्घातः भूम्यन्तरिक्षउत्पातशब्दः । केतवउत्पातेदश्यमानानि शिखावन्तिन्यो-
तींषि । प्रसिद्धान्यमान्यपिभुवाग्रहस्याग्रहन्तीमभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युतोविद्युदधिष्ठात्रीदेवताम् । एवमुत्तरेषु । रोहितमृग्विन्द्रधनुः । निर्घातोव्योममदुर ।
ज्योतींषिनिक्षत्रादीनि । उच्चावचानि नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्युत इति । मेघेषु दश्यदीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युन् मेघादेव यज्योतिर्वृक्षादिविनाशकं तदयनिः
मेघा प्रसिद्धाः रोहितदण्डाकारं नानावर्णीदिवि दृश्यते यज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रधनुः । उत्कारेखाकारमन्तरिक्षान्तर्भव्योति ।
निर्घातोभूम्यन्तरिक्षगतउत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्तिज्योतींषि उत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि भुवाग्रहस्यादीनि
नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च विद्युतइति । रोहितं नानाकारदण्डायमानं तदेवेन्द्रधनुः । निर्घातोन्तरिक्षजउत्पातध्वनिः केतवः शिखारवन्ति ज्योतीर्षि । उच्चावचानि महन्क्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । ऋजुदार्ढ्यभिन्द्वायुधं रोहितंभिन्द्वायुधंशक्रधनुस्तदेवजुरोहितं इत्यमरासिंहेनाभिहितम् । निर्घातः पवनाहतस्य वायोर्वगोभूतः । तथा च सहितायामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौयदासमापतति भवतितदा निर्घातइति । केतवः सपुच्छनक्षत्राणि । ज्योतीर्षिनक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्चानरान्मत्स्यान्विधिविधांश्चविहङ्गमान् ॥ पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदत् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अश्वमुखाः प्राणिनोहिमवदादिपर्वतेषु भवन्तितेकिन्नराः । वानरा मर्कटमुखापुरुषविग्रहा । विहङ्गमाः पक्षिणः । अजाविकोष्टृगर्भादयः पशवः । मृगारूपपतादयः । व्यालाः सिंहव्याघ्रादयः । द्वेदन्तपङ्कीडत्तराधरे येषांभवतस्तेउभयतोदत् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किन्नरानिति । किन्नरानरान्ममूर्तिमिश्रदेहा । पशून्प्राण्यारण्यान् । मृगानारण्याचरारण्यान्पयसद । व्यालान्गर्हासाम्यामादीन् । उभयतोदत्ःउभयोष्मान्तदष्टावत् ॥ ३९ ॥

(३) कुडूक । किन्नरानिति । किन्नराअश्वमुखदेवयोमयोनरविग्रहाः । वानराःप्रसिद्धाः । मत्स्यारोहितादयः । विहङ्गमाःपक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मृगाहरिणाद्याः । व्यालाःसिंहाद्याः । उभयतोदत्ःद्वेदन्तपङ्कीडत्तराधरेभवत ॥ ३९ ॥

(४) राघवानुन्दः । किञ्च किन्नरान् अश्वमुखनराकारान् । विहङ्गमान्पक्षिणः । पशून्गवादीन् । मृगान्हरिणादीन् । पामारण्याभेदेनवा । व्यालान् सिंहादीन् । उभयतोदत्ः उभयतोदन्तपङ्क्तिर्येषांअस्वादीनातानपि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दन । आस्थाधरोत्तरभागयोर्दन्तायेपातउभयतोदतोर्गर्भादयः ॥ ३९ ॥

रुमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ सर्वं च दंशमशकंस्थावरंच पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्म्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ यथायुगंयथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ ४० ॥]

(१) मेधातिथिः । रुमयोऽन्त्यस्तसूक्ष्माः प्राणिनः । कीटास्तेभ्यर्धपत्स्थूलाभूमिचराः । पतङ्गाः शलमादयः । स्थावरवृक्षपर्वतादिः । पृथग्विधंनानाप्रकारम् । क्षुद्रजन्तवर्धयेकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुमीति । रुमयोमलादिसन्नाःक्षुद्रजन्तवः । कीटयोनिजाःपिपीलिकादयः । मत्कुण्डदेशः । स्थावरवृक्षादि ॥ ४० ॥

(३) कुडूक । रुमिकीति । कीटाःरुमिभ्य क्वचित्स्थूलाः । पतङ्गाःशलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । क्षुद्रजन्तवर्धयेनैकवद्भावः । स्थावरवृक्षशलादिभेदेन त्रिविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानुन्दः । किञ्च रुमयः अपादा । सपादाः कीटाः । पतङ्गाःशलमादयः । मत्कुणादृक्षा । दंशास्तु वनमक्षिकाः । यूकादीनामिकवद्भावः । क्षुद्रजन्तुन्वेषापनार्थः । असृजन्तित्यन्वयः ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । पतङ्गान् शलमान्मसृजन्तुर्न्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

× (क, ख, ग)

• यथावृत्तिःयथावृत्ति (१) •

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ॥ यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति प्रकृतप्रकारप्रत्ययपरामर्शः । एतैर्महात्मभिर्मरीच्यादिभिः । इदं सर्वं स्थावरजङ्गमसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्मान्तरे यादृशकर्म तदपेक्षं । यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तिकर्मवशात्तस्यामेवोत्पादितः । मन्त्रियोगान्महात्म्या । तपोयोगान्महत्कृत्वा तपः । यार्वाकचिन्महदेश्वर्येतत्सर्वतपसा प्राप्यमित्येतदनेनाह ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एवमिति । मन्त्रियोगात्प्रपञ्चानोपदेशात् आत्मनस्तपोयोगात् यथाकर्मयादृगुत्पाधानां कर्म तदनुकूलम् ॥ ४१ ॥

(३) कुड्मूकः । एवमेतैरिति । एवमित्युक्तप्रकरणे एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तो-
यादृशकर्म तदनुकूलतस्तप देवमनुष्यतिर्यगादियोनिरूपादनमन्त्रियोगात्प्रपञ्चानां तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा सर्वमैश्वर्यं तपो-
धीनमिति दांशुतम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं त्रुवाणोजरायुजस्वेदजान् प्रतियोगितया भिनक्ति एव-
मिति दशभिः । स्थावरजङ्गम जङ्गमवत्स्थावरमपि सृष्टमित्यर्थः । आज्ञागुरुणां सवधारणीयेतं मानयन्नाह मन्त्रियो-
गादिति । मम मनोर्नियोगादाज्ञातः । मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वयस्यावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । यथाकर्म सुख्यमानप्राणिरुक्तकर्मनिरूपम् । तपोयोगात्प्रज्ञानयोगेन सुख्यमानदेहिकर्माणि ज्ञानचक्षु-
षा द्रष्टव्यार्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । एवमन्त्रियोगात् एतैर्मपिमरीच्यादिभिः तपोयोगात् स्थावरजङ्गमसृष्टं यथाक-
र्मपूर्ववृत्त्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशकर्म भूतानां भिहकीर्तितम् ॥ तत्तथा बोधिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां भूतानां यादृशकर्म स्वभावतो हि स महिसा तद्वत्तथैव कीर्तितम् । इदानीं जन्मक्रमयोगमभि-
धास्यामि । क पुनः कर्म कीर्तितं यथेदं यक्षराक्षसादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः । उच्यते नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः । कर्म-
निमित्तत्वादिषां नामप्रतिष्ठम्भस्य । तथाहि यक्षणाक्षणाद्या यक्षाः । रहसिखण्डनादक्षांसि । पिशिताशनात्पिशाचाः । अन्धः
सूता इत्यन्तरसः । अमृताख्यायाः सुराया अलाभादसुरा इत्याद्यप्युक्तम् । जन्मनि क्रमयोगो जरायुजाण्डजा इत्यादि-
वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । येषां त्विति । यज्जातीयस्य यदभ्यापनादि कर्म कीर्तितविक्षिप्तं तद्विहाभिधास्यामि । तथा
जन्मनि क्रमयोगेन क्रमेण यज्जायते येन च जराप्वादिना युक्त्यज्जायते तच्चाभिधास्यामि ॥ ४२ ॥

(३) कुड्मूकः । येषां मित्यादि । येषां पुनर्यादृशकर्म इह ससारे पूर्वार्थैः कथितं यथोपभ्यः फलपाकान्तावदुत्पन्न-
लोपगाः ब्राह्मणादीनां चाभ्ययनादि कर्म तत्तथैव बोधय्माकवेद्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । येषां प्राणिनां जन्मनिमित्तयादृशकर्म स्थावराणां कायिकनिर्निद्राचरणे पक्ष्यादीनां वाचनिक-
देवादीनां कायादिजपुष्पमनुष्यादीनां उभयमिति इह मनुना कीर्तितं तत्तदभिधास्यामीत्यन्वयः । क्रमयोगश्च ब्राह्मणादि-
क्रमेण ॥ ४२ ॥

(५) नन्दन । अथ वृत्तमर्थवर्तिष्यमाणं च विवेचयति येषामिति । येषां भूतानां यादृशानां यत्प्रकारपूर्वकृतं कर्म तेषां तत्प्रकारफलमिह स्पष्टीभवतीति वकीर्तितम् । इदानीं जन्मनि क्रमयोगत्वमिधास्यामि जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकमभिधास्यामीत्यर्थः । तच्च तारतम्यं पशवद्व्यादिनाश्लोकपट्केण वक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणमित्यनुसंधातव्यम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषामिति । येषां भूतानां चतुर्विधानां यादृशकर्महेतुर्कीर्तितं तथा तत्कर्म वः युष्माकं अभिधास्यामि । च पुनः । जन्मनि क्रमयोगक्रमानुसारेण कथयिष्यामि ॥ ४२ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

(१) मेघानिधिः । एते जरायुजाः जरायुर्लम्बगर्भस्या तत्र प्रथमते संभवन्ति ततो मुक्ता जायन्ते । एष एतेषां जन्मक्रमः । दन्तशब्दसमानार्थोदशब्दोऽन्योस्तीत्युभयतोदत इति प्रथमा बहुवचने रूपयुज्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र लघुत्वाद्वादी जन्मक्रममाह पशवश्चेति । एते जरायुजा जरायुसंहिता जायन्ते ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । पशवश्चेति । जरायुर्गर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः शत्रुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमभागो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थोदशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्येदं प्रथमा बहुवचने रूपपठभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच, पशवश्चेति । जरायुर्लम्बगर्भपरिवेष्टनत्वकृततो जाता पशवद्व्याद्यनुवादो जरायुजत्वविधेयम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशव इति । पश्चादिमनुष्यास्ता जरायुजाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पान्कामत्याश्च कच्छपाः । यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

(१) मेघानिधिः । नक्राः शिशुमारादयः । कच्छपाः कूर्मः । यानि चैवंप्रकाराणि रुक्मसादीनि स्थलजानि । एवंरूपाण्यौदकानि जलजानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अण्डजा इति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि नकुलादीनि । औदकानि मण्डूकादीनि । एतां स्थण्डयुक्तानि जायन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । अण्डजाः पक्षिण इति । अण्डाद्री सम्भवन्ति ततो जायन्त इति एषा जन्मक्रमः । नक्रः कुभीरः । स्थलजानि रुक्मसादीनि । औदकानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पक्षिण इत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वविधेयम् । एवं पशवोऽप्यनुवादोऽस्वेदजत्वविधेयम् । औदकानि उदकजातानि ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्डजा इति । अण्डजाः पक्षिणः । औदकानि जलजातान्यनन्तानि । अण्डजा स्मृताः द्विविधाः स्थलज उदकजाः ॥ ४४ ॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमल्लुण्णम् ॥ ऊष्मणश्चोपजायते यच्चान्यात्कचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

(१) मेघानिधिः । स्वेदः पार्थिवानां द्रव्याणामप्यादित्यादितापसम्बन्धादन्तःक्रेदस्ततो जायते दंशमशकादि । अन्यदपि पदोऽयम् पततसंभूतिकपिपीटिकादि यदूष्मण उभजायते । उष्मा स्वेद एव तद्धेतुतापः उपजायन्तेति वा पाठोऽप्येवमपि दीदृशा इति पठितव्यम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खेदजमिति । खेदस्तेजसोष्णाजलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते रुमयः । यच्चान्यदण्डजादिजातौ । ईदृशवृश्चिकाद्यपि ॥ ४५ ॥

(३) कुड्मकः । खेदजमिति । खेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः ततोदशमशकादिर्जायते । ऊष्मणश्च खेदहेतुतापादपि अन्यतदशादिसदृशपुस्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमशकाद्यनुवादः खेदजत्वविधेयम् । ऊष्मणः खेदहेतुतापात् । ईदृशयूकादितुल्यम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । खेदजमिति । ऊष्मणः संकाशात्खेदजं दशादिभक्तुणान्तमुपजायते यच्चान्यत्किञ्चित् ईदृश खेदजस्युतम् ॥ ४५ ॥

उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ॥ ओषध्यः फलपाकान्तावद्बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्भेदनमुद्भित्भावेकिप् । ततो जायन्ते इति उद्भिजाः । उभबीजभूमिच भित्त्वा विदार्पजायन्ते वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्चप्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिना दृढीभवन्ति । तथौषध्यः ओषधय इति युक्तमीकारः रुदिकारादिति छान्दसीवा । इदतासांत्वाभाविककर्म पाकान्ताः फलपाकः अन्तो नाशआसामिति । पके फले बीजादयो नश्यन्ति बहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ताभवन्ति । ओषधीनां वृक्षाणां च यथासंभवमेतद्दिशेषणम् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्भिजा इति । भुवमुद्भिजजायन्त इत्युद्भिजाः स्थावरा इत्यस्य प्रपञ्चः । बीजकाण्डेत्यादि । बीजप्ररोहिणो ये बीजाजायन्ते काण्डप्ररोहिणो ये शाखायारोपिता जायन्ते । फलस्य पाकएवाग्नौ नाशकोयासांता ओषध्यापि बहुपुष्पफला उद्भिजा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुड्मकः । उद्भिजा इति । उद्भेदनमुद्भिद् भावे किप् ततो जायन्ते ऊर्ध्वबीजभूमिच भित्त्वेत्युद्भिजा वृक्षाः ते च द्विविधाः केचिद्बीजादिव जायन्ते केचित्काण्डान्तरा एव रोपिता वृक्षतां यावन्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते ओषध्य इति । ओषध्यां बीहियवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफलमुक्ताश्च भवन्ति । ओषधिषाब्ददेव रुदिकारादिकिन इति बीजादीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्भिजाः ऊर्ध्वभिन्नंतीति उद्भिद् तज्जनिवत्विधेयं तथापि बीजमुद्भिज जातास्तरवः भूमिमुद्भिज जातास्तृणवृक्षादयः बीजकाण्डप्ररोहिणः प्ररोहोद्भूतः बीजप्ररोहिणो वयस्वत्यादयः काण्डाभिल्लना अचिन्नावा-शाखास्तेभ्यः जाताः इक्षुगृह्यादयः वदयादयश्च बहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां ब्राह्म्यादिजातीनाम् ॥ ४६ ॥

(५) जन्दनः । बीजप्ररोहिण आश्रयः । काण्डप्ररोहिणोऽकेतव्यादयः । फलपाकान्ताः कदल्यादयः । बहुपुष्पफलोपगानिष्पावकादयः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वे स्थावरा वृक्षजातयः उद्भिजाः उद्भिजातीयाः एकानि बीजानि जातानि एकानि काण्ड-रूपाणि वल्ल्यादीनि वटरूपाणि यस्या ल्हेदनजातानि लताप्रतानि नीवीरु इत्यमरः ॥ ४६ ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥ पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूजयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

(१) मेघातिथिः । विना पुष्पेण फलं जायते स्याते वनस्पतयः कथ्यन्ते न वृक्षाः । पुष्पिण फलिनश्च वृक्षास्तूज-ययोगात्कृद्भिन्नस्पतयो वृक्षा अपि उच्यन्ते वृक्षाभवनस्पतयोऽपि । तत्र विशेषहेतुत्वदर्शयिष्याम । वयतुन्नमः । नायशब्दा-

शंसवधविधिर्वाकरणस्यतिवत् । तेननायमर्थोऽप्येवंस्वभावास्तेवनस्पत्यादिशब्दत्राच्याः । किंतिहि पुष्पफलानांजन्मोच्यते । तस्य वक्तव्यतया प्रकृतत्वात्क्रमयोगांतु जन्मनीति द्विधा फलानामुत्पत्तिःअन्तरेणपुष्पाणिजायन्ते पुष्पेभ्यश्च एवंपुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन यद्यप्येवमभिधानंये फलिनस्तेवनस्पतयोज्ञेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदोच्येत्ययःकतव्यः, ये वनस्प-
तयइति एवंमसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यःपुष्पमन्तरेण फलानिजायन्तेइतिसामर्थ्याच्चायंक्रमोऽवतिष्ठते । यथावाससा-
स्तम्भपरिविष्टयेति वासतिपरिधातयेऽयमर्थोऽस्य भवति स्तम्भेनिधाय वासः परिधापयति । प्रसिद्धमप्येतदनुयते तमसा
बहुरूपेणेत्येतत्प्रतिपादयितुम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपुष्पाइति । ते घनस्पतयउद्भिजाःसृष्टाः । उभयतः उभयेन पुष्पफलभ्याम् ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुः । अपुष्पाइति । नास्य श्लोकस्याभिधानक्रीपवत्संज्ञासंज्ञिर्बधिपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रम-
योगाच्च जन्मनीति प्रकृतंतदर्थमिदमुच्यते । ये घनस्पतयस्तेषांपुष्पमन्तरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः-
फलानीति एवंब्रूताउभयरूपाः । ग्रंथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुष्पाः पुष्पविनैव फलवन्तोये ते वनस्पतयः पुष्पिनःपुष्पपूर्वकाःफलिनः तेउभयेपि-
ब्रूताः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । अपुष्पाइति । पुष्पैर्वैनाफलवन्तउद्भृतरादयोवनस्पतयः पुष्पिणः फलिनश्चूतपनसादयः फलिनः
फलयाहिण उभयत उभयर्थेत्यर्थः । उभयधेतिसाधुः पाठः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मंतु विविधंतथैव तृणजातयः ॥ बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्लयएव च ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । या सहताभूमेर्ब्रूदाएकमूलाअनेकमूलाश्रलंतौउत्तिष्ठन्ति नच ब्रूद्धिमहतीप्राप्नुवन्ति तासांसंघातो
गुच्छगुल्मशब्दवाच्यः । तृणमूलकादिस्तथोस्तुभेदः । पुष्पवदपुष्परुतोवास्यावा तृणजातयः कुशाशाद्वल्गुःपुष्पीप्रभृतयः ।
प्रतानावीर्षाभूमिगतस्तृणप्ररोहाः । वल्लोन्नतत्वं, भूमेरुत्पत्त्य वृक्षमन्यथा कश्चित्प्रविष्टयोर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतद्वृक्ष-
वत्बीजकाण्डरुहम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुच्छेति । गुच्छोमल्लिकादिः । गुल्मोवंशादिः । प्रतानाश्चैव वल्लयश्च बीर्षापरिकीर्तिता-
इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुषःकीर्तिताश्रोद्धिजाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुः । गुच्छगुल्मविवेति । मूलतएव यत्र लतासमूहोभवति नच प्रकाण्डानि ते गुच्छामल्लिकादयः ।
गुल्माएकमूलासंघातजाताःगरेक्षुप्रभृतयः तृणजातयश्चरूपाद्याः । प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुण्ड्रजम्भृतयः वल्लोन्नोद्गुच्छादयः
यामूमेर्बृक्षमारोहन्ति एतांन्यपिबीजकाण्डरुहाणि । नपुंसकमनपुंसकेनैकवक्ष्यास्याप्यनरस्यामिति नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुच्छाः पृथक्जनिपूर्वक मिळितामल्लिकाद्याः गुल्माएकमूलाशरादयः प्रताना कुशपाण्डाल-
सुप्रभृतयः शंकुशःवल्लयोवास्तस्यादयः एतांन्यपि बीजकाण्डरुहाणीत्यनुवादः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । गुच्छगुल्मं स्तवकवद्गुल्मेशैफलिकादि । प्रतानामल्लिकादयः । वल्लयः कारवल्लयादयः ॥ ४८ ॥

(४८) रुहाण्येव=रुहश्चैव (ग, च)

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥ अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मअपर्याप्त्यहेतुर्यस्य तमसस्तेन वेष्टिताः व्याप्ताः । बहुरूपेण विचित्रदुःखानुभवि-
मितेन । यद्यपि सर्वत्रिगुणं तथाप्येषां तमोऽद्रिक्तमपचिते सत्त्वजसौ अतस्तमोबाहुल्यानित्यनिर्वेददुःखादियुक्ता अधर्म-
फलमनुभवन्तः सुचिरमासते । सत्त्वस्थोपि तत्र भावात् कस्यांचिदवस्थायां सुखलेशमपि भुञ्जते । तदाह सुखदुःखसम-
न्विता इति अन्तःसंज्ञा युद्धिस्तल्लिङ्गस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चेष्टारूपस्याभावादनन्तसंज्ञा उच्यन्ते । अन्यथा न-
रेव सर्वः पुरुषश्चेतयते । अथवा यथा मनुष्याः कण्टकादितोदमाकुचेतयन्ते नैव स्थावराः तेहि महान्तं पतोदपरशु-
विदारणादिदुःखसंज्ञामपेक्षन्ते यथा स्थापमदमूर्च्छावस्थया गताः प्राणिनः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । तमसेति । तमसा गुणेन बहुरूपेण नानाविधेनाल्पबहुत्वादिना कर्महेतुना अधर्मसं-
भवेन वेष्टिताः व्याप्ताः अन्तःसंज्ञा मानसज्ञानमात्रवन्तः । तदेवोक्तमुत्खेनेति । उपलक्षणज्ञानादेरप्येतत् ॥ ४९ ॥

(३) कुड्मकः । तमसेति । एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ताः अन्तःसंज्ञेत्याभवन्ति ।
यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेपि चैतन्तमोगुणबा-
हुल्यात्तथा व्यपदेशः । अतएव सुखदुःखसमन्विताः । सत्त्वस्थापि भावात् कदाचित्सुखलेशोपि जलपरजनितजलसम्प-
र्कादिपांजायते ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहि न इति श्रुतिमाश्रित्याह तमसेति । कर्महेतुना कश्चि-
कनिषिद्धाचरणजेन हेतुना शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतानर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो बहुरूपेण स्थावरसूक्ष्मीनाम-
न्तत्वात् अन्तःसंज्ञाः पेपीयमानस्तिष्ठतीति श्रुतेः तस्मात्प्रस्थान्ति पादुप्रा इति सृष्टेश्च । एतदन्ताः स्थावरान्ताः गतय-
इति गति फलोपभोगार्थगमनम् तया उत्पत्तिरपि लक्षिता ॥ ४९ ॥

(५) मन्दनः । स्थावराणां चैतन्योपलम्भात्कर्मफलानुभवः कश्चित्प्राप्त्यशङ्क्य परिहरति तमसेति । एते स्थावरा-
दयः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसेति । कर्महेतुना बहुरूपेण एतेऽद्रिज्वाः अन्तःसंज्ञा सुखदुःखसमन्विताः भवन्ति मोक्षधर्मे-
न्युक्तं यतीप्सुमाहिनाः भवन्ति ॥ ४९ ॥

एतदन्तास्तु मत्तयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ॥ घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततया यिनि ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । एषोऽन्तोऽवसानवल्ली गतिर्यासां गतिनां ता एतदन्ताः । एतत्कर्मफलोपभोगार्थमनन्त-
च्छरीरसम्बन्धयोगतिरुच्यते । अस्याः स्थावरात्मिकाया गतेरन्या त्रिलंघा दुःखबहुला गतिर्नास्ति । ब्रह्मगतेऽस्याऽऽघो-
चमागतिरानन्दरूपा नास्ति । एतागतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माभ्ये व्याप्यन्ते । परब्रह्मावाविस्तु मोक्षलक्षणा केवला-
नन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयादेति वक्ष्यामः । भूतसंसारे भूतानां क्षेत्रज्ञानां संसारे जन्ममरणप्रबन्धे जात्यन्तरा-
मने । घोरेऽपमादात्त्यवर्ताभाषणे । इष्टवियोगानिष्टयोगोत्पत्त्या सततसर्वकाल्यगमनशालिनि विनाशिन्यसारेऽपि नित्यं घोरे

(४९) अन्तःसंज्ञा = अन्तःसंज्ञा (क)

= अन्तःसंज्ञा (ज, ज, झ, ङ)

सुखदुःख = फलपुष्प (भ, न)

न कदाविदधोरे । देवादिगतिं स्विप्सुचिरस्थित्वा मर्त्यमिति नित्यधोरे । तदनेन धर्माधर्मानिमित्तत्वसंवर्णनेन संसारस्य शास्त्रस्य महामयोजनता प्रतिपादिता भवति । शास्त्रादि धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यन्वेतव्यम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदन्ताहति । स्थावरान्ताब्रह्माद्यामृतयोर्विधाभवन्यस्मिन् भूतानां भागिनां संसारे नित्ये अविच्छिन्नप्रवाहे स्तनयायिनि सर्वदा नाशशीले । नित्यमिति पठे नित्यधोरदित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(३) कुटूकः । एतदन्ताहति । स्थावरपर्यन्ताब्रह्मोपक्रमागतयत्नत्तयः कथिताः भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रवाधे दुःखबहुलतया भीषणे सदाविनश्यते ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । भूतसंसारे भूतः क्षेत्रज्ञस्तस्य संसारे प्रवाहरूपेण नित्यसततयायिनि अनुवर्तमानं सततं सान्त्त्यननवच्छिन्नमिति यावत् जायस्य भियस्वेत्यनुपरमश्रवणात् ॥ ५० ॥

(५) जन्दनः । सृष्टिमुपसहरति एतदिति । गत्यस्तत्तत्कर्मफलानुरोधे देहमाश्रयः । एतदन्ताः स्थावरान्ताः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदिति । अस्मिन् भूतसंसारे ब्रह्माधागतयः एतदन्ताः स्थावरान्ताः पापपुण्यानां गतयः ब्रह्मादित्यन्वपर्यन्ता उदात्ताः । कीदृशोऽस्मिन्धोरे । पुनः कीदृशे नित्यसततयायिनि गच्छति अनित्यत्वात् ॥ ५० ॥

एवं सर्वसत्त्वज्ञेदं मां चाचिन्त्य पराक्रमः ॥ आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति साक्षात्किंचित्त्वजापतिनियोगेन स भगवान् सर्वमिदमगस्तुष्टोत्पाद्यमांशं जगत्स्थितौ नियोज्य तैः श्रुतेरचिन्त्यपराक्रमं श्रुतमहान् प्रवाधः पराक्रमः सर्वविषयाग्निकिर्यस्य सत्सृष्ट्याऽन्तर्दधेऽन्तर्धानं कृतवानिच्छादृष्टीतशरीरयोगशक्तयोभित्त्वा पुनरुपाशः सवृचः । आत्मनीति । यथाऽन्ये भावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्त एवमेतैः श्रुतेष्वेवं न । किंतु ह्यात्मन्येव प्रलीनः न हि तदुद्यान्मप्रकृतिरस्ति यन्नान्तर्धीयते सर्वभूतानां तन्मकृतित्वात् । जगत्सर्वभावाः परास्मिन्वृत्तिर्वाऽन्तर्धानम् । भूयः कालकालेन पीडयन् सृष्ट्येतत्किंचिदपेक्षाः शताद्वैतव्यः प्रत्येककालसर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । भूयः पुनरित्यर्थः । वक्ष्यमनन्ताः सर्गसंहरादिति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । सौचित्यपराक्रमः प्रत्येककाल आत्मन्यन्तर्दधे अन्तर्हितान्प्रकरोत् । भूयः पुनः पुनः । कालेन्द्रिकालं प्रत्येककालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(३) कुटूकः । इत्थं सर्गमभिप्राय प्रत्येककालाद् एव सर्वमिति । एवमुक्तप्रकारेण इदं सर्वं स्थावरजडमजगत्सृष्टुः स्रजपतिरचिन्त्ययाति रात्रिनि शरीरत्यागरूपेऽन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकालप्रत्येककालेन नाशयन् भागिनां कर्मवशेन पुनः पुनः सर्गप्रलयात्करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य लयसृष्टीलापप्रबोधत्वेन निरूपयति एवमिति ज्ञाप्याम् । मां च सृष्ट्यनुपश्यते । आत्मनि हि रण्ययने अन्तर्दधे तिरोहितो भूत् । भूयदिति । प्रवाहानां विन्यसूचनायम् । कालसर्गकालकालेन चतुर्धुगसहस्रान्तमासः सप्तकेन प्रत्येककालेन पीडयन्तिरोपयन् ॥ ५१ ॥

(५) जन्दनः । एवतावन्महद्विहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेर्गवत्कर्तृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् । इदानीं हिरण्यगर्भमन्वाद्यश्चराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेवं न साक्षात्सदृशः साक्षात्सदृश तु स भगवान्नाम्यः तच्च न कस्यचिद्वर्यतोत्पाद् एवमिति अचिन्त्यपराक्रमोऽभिमन्यसक्तिः । स इति परमप्रकृतस्य भगवतः पराप्रधानं तु तत्सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य अचिन्त्यपराक्रम इति विशेषणेन । योऽसावतीन्द्रियापासः सुरूपाव्यक्तः सत्तातः सर्वभूतमयोऽचिन्त्य इत्यचिन्त्यशब्देन भगवतएव प्रत्यभिज्ञान्यमानत्वात् । स एव स एव कालं कालेन प्राणिनां कर्मानुरूपमुलकात्तदुलकात्तः कालेन दःखकाल-

सुखकालेन च पीडयन्भूयोभूयस्तिरस्कुर्वन्नात्मनि स्वस्मिन्तदर्थेस्वरूपं कस्यचिद्वासातवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः एवमिति । सईश्वरः इदं विश्वसर्वं एव सृष्ट्वा मां च सृष्ट्वा आत्मनि भूयः अन्तर्दधे । किं कुर्वन् कालपूर्वकाले कालोत्तरकालेन प्रयाणकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

यदा सदेवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ॥ यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वनिमीलति ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सदेवो यदा जागर्ति यदेतद्विद्युतीदं जगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च कालमियत्तलभतामिति तदा चेष्टते । मानसवृत्तिर्भूतिरैक्यापारैरन्तरैर्मांसैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहाररूपियागादिभिर्युक्तं भवति । यदा स्वपिति यदानिवृत्तेऽप्येवमिति जगत्सर्गस्थितिभ्यां तदा सर्वनिमीलति प्रलयं प्राप्नोति । जागृत्यां स्वापश्च प्रजापतेरिच्छा प्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते । शान्तात्मत्वं भेदावस्थोपसंहारः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्प्रपञ्चयति यदेति । जागर्ति, सृष्ट्यर्थं चेष्टते स्वपिति ततो विरमति शान्तात्मानिदं प्रयत्नः ॥ ५२ ॥

(६) कुडूकः । अत्र हेतुमाह यदेति । यदा सप्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थितौ दृश्यते तदेदं जगच्छ्वासप्रश्वासाहारविशेषलभते । यदा स्वपिति निवृत्तेऽप्येवमिति शान्तात्मा उपसंहारमनाः तदेदं जगत्लीयते ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवोद्योतनात्मकः जागर्ति स्थूलकाशाद्याकारेण च विवर्तते चेष्टते कर्म करोति यदा स्वपिति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अस्थितिप्रलयकालावाह यदेति । यथा स भगवाञ्जागर्ति देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्भूषो भवति चेष्टते जीवति शान्तात्मा सुकृद्वृत्तः स्वपितियोगेन निद्राति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । सदेव ईश्वरः यदा जागर्ति तदेदं जगं चेष्टते उत्पद्यते । यदा शान्तात्मा तत्स्वपिति । लीनचैष्टो भवति तदा सर्वं जगत् निमीलति लम्पे प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ॥ स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमुच्छति ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वव्याख्याभ्यो कोऽयं विस्पष्टार्थः । स्वस्थे सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्ध रूपे स्वात्मव्यवस्थानभौ पाधिकभेदनिवृत्तिः । कर्मात्मानः कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः शरीरिणः कर्मसम्पन्नेन शरीरसम्पन्नामुत्पदादेवमुच्यन्ते । तस्मिन् स्वपति शयाने स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । दानिवर्तते । शरीरचैष्टानिवृत्तिरेतेनोच्यते । मनश्च ग्लानिमुच्छति । एतेनान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतोवाहान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतोवाहान्तरव्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । ग्लानिर्निवृत्त्याहः स्वव्यापारेऽशक्ततामुच्छति प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्निति । स्वस्थे स्वमात्रवेदिनि कर्मात्मानः कर्मसहिता आत्मानः न केवलं कर्माणि कुर्वन्ति मनोपि तेषां वृत्तिश्चैष्टो भवति इत्याह मनोऽपि ॥ ५३ ॥

(३) कुडूकः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन् स्वपति । तस्मिन् प्रजापते निवृत्तेऽपि सुस्थे उपसंहृतदेहमनोऽप्यापारे कर्मरूपदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहग्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वैर्द्रव्यसहितवृत्तिरहित भवति ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्मिन्निति । निवर्तन्ते न कर्म कुर्वन्ति ग्लानिं सर्वैर्द्रव्यसहितमनः निवृत्तव्यापारतामुच्छति स्थूलकाशाद्यभावेन तदारब्धस्थूलजरायुजादि देहाभावात् आकाशाद्यभावाच्च आकाशाद्यभावे तस्मात्प्रपञ्चः

गुणविदुस्ति-वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन् हिरण्यगर्भे स्वस्थे स्वस्मिन् आत्मन्ये कारणे विवृति सति स्वयंविराट् स्वपिति लीयते । स्वपतीति पठे स्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे समन्वये । अयमेव द्वैतदिनमलयो-
वक्ष्यते । तावती रात्रिरित्यादिना नात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलय इति सिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

(६) नन्दनः । तस्मिन् भगवति स्वस्थ आत्मस्थे जगद्ध्यापारतत्परते कर्मान्मानोऽनुभवितव्यफलकमनुत्तमानः स्वकर्मभ्यस्तदानीं पुण्यपातंभ्यः क्रियमाणेष्वथ मनश्च महत्तत्त्वं जगदिति यावत् तत्कार्यत्वाज्जगत्तो ग्लानिस्तंकोचं प्रलय-
मिति यावत् ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनस्तस्मिन् ईश्वरे स्वपति सति कर्मान्मानः शरीरिणः सर्वकर्मभ्यो निवर्तते । अथ पुनः मनः-
ग्लानिलयमच्छति प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ॥ तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

(१) भेदातिथिः । यत्तदोर्ध्वतयेनायेऽणोको व्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वस्थोकापेक्षयेतेतराशयः प्रसज्येत । एतदुक्तं यदा स्वपिति तदा निमीलितसर्वं । सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखस्वरूपमेव परब्रह्मा न तस्य स्वाभावस्या-
यसि सुखमन्यदाऽऽप्तम् । स्वापश्च तस्य यादृशः समायुक्त एव निर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । न ह्यसौ परमात्माऽविद्योपहृ-
तरहै राशुपते । केवलसुखं मयस्तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं प्रपद्यते । यथाऽयं पुनरुपपत्तौ गृहकृत्येभ्यः कृतकृत्यतया किं तं मया धन-
गृहीतव्येति निरुपद्रवश्चिरं सत्सुखं तस्यैव सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशा इत्यात्मयापवमुपपीयेत सावधि । तस्याऽपीदं जगत्
कुटुम्बं भूतिमिति शशः । प्रधानविषयो वाऽयं लोको विवर्तनीयः । तदा प्रधानं स्वपिति । यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र
प्रलीयन्ते तदात्मतां कारुण्यरूपतामापद्यते विकारावस्थामुद्गच्छति युगपच्चावन्ति चेत् लोको विवर्तनीयः । स्वापश्च परिणाम
निर्वृतिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहतिश्चैतस्य प्रधानस्य सुखं चोपपत्तौऽचेतनत्वादिव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यदा ह्येदं शः स्वापस्तदाह युगपत्स्विति । युगपत् समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदा-
स्यास्वपतोपि स्वाप उच्यत इत्यर्थः । यदाऽयं सर्वभूतानामात्माधिष्ठानसुखदुःखसमावृत्तिजनकरजोर्गुणविरहेण निर्वृतो
निब्रह्माज्ञानावरणः ॥ ५४ ॥

(३) कुटुम्बः । इदानीं महाप्रलयमाह युगपत्स्विति । एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन् पुरमात्मनि सर्वभूतानि प्रलय-
यन्ति तदायं सर्वभूतानामात्मानिर्वृतः निब्रह्मजापस्त्वम्यापारः सुखस्वपिति सुषुप्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानन्द
स्वरूपे परमात्मनि न सुप्ताव तर्थापि जीवधर्मोऽयमुपपद्यते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भोऽपि नृहृषति इति ह्यायन् महाप्रलयमाह युगपदिति । यदा हि परार्धकाले युग-
पत् हिरण्यगर्भविराट् स्थानं पूर्वोक्तकर्मान्मानो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि प्रलीयन्ते तदायं सर्वभूतात्मा ईश्वरः
सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखेऽनन्दनिर्वृतः शान्तः जगद्ध्यापारोपरमः स्वपित्युपपद्यते स्वस्थ स्वापमबोधयोरभावात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति भगवतश्च किं कृत्यमित्यपेक्षायां माह युगपदिति । सर्वकार्याणां नि-
जोनाशो युगपच्छब्दप्रयोगोक्तः । महात्मनि महावकाशे प्रलीयन्ते । शरीरिण इत्यनुग्रहः । सर्वे भूतात्मानो जीवा यस्मिन्नि
सर्वभूतात्मा स्वेनान्देन निर्वृती जगत्कार्यवित्ताराहृत्येन सुखं स्वपिति ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगपदिति । तस्मिन् महात्मनि महत्तत्त्वे युगपत्तदा शरीरिणः प्रलीयन्ते लीना यवन्ति ॥ ५४ ॥

तमोयंतु समाश्रित्य चिरंतिष्ठति सेन्द्रियः ॥ न च स्वंकुरुते कर्म तदोक्तामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं ससारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तर गतिर्भ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते । तमोज्ञान-
निवृत्तिस्तां समाश्रित्य चिरतिष्ठत्यास्ते सेन्द्रियः न च स्वं कुरुते कर्म स्वात्मप्रश्वासादिक तदा मूर्तितः, शरीरादुत्क्रामति
गच्छति । ननु च सर्वगतं आत्माऽऽकाशवद्विभुस्तस्य कीदृशमुत्क्रान्तिः । कर्मोपाजितशरीरत्याग एवोत्क्रान्तिः न पुनर्मूर्तित्वे-
वार्थस्य देशादिगान्तरगमनम् । अथवा कैश्चिदिष्यते अस्त्यन्यदन्तराभवशरीरसूक्ष्मपश्येयमुत्क्रान्तिः । अन्यैस्त्वन्तरा-
भवदेहेनियते । यथाह भगवान्ध्यासः अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्यन्नराधिप । इन्द्रियाणि व सन्त्येव तस्मान्ना-
स्त्यन्तराभवः । सांख्या अपि केचिन्त्वान्तराभवमिच्छन्ति विन्यन्वासात्प्रभृतयः । कौयमन्तराभवो नामास्मिच्छरीरे भृष्ट
मानुकृष्टादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावन्न प्राप्तावदन्तरा निरूपयोगिशरीरमुपजायते स द्धमस्य न ह चित्संयोगी-
नाम्नादिवारो न महाभूते प्रतिपद्यते । अन्ये तु मूर्तिपरमात्मानमाहुः । सर्वान्तरूपः परमात्मा समुद्रस्थानीयस्ततः प्रादुर्भ-
वन्ति जीवा विधावशाब्दे समुपयाति महोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निन्नामतः पुर्यष्टकाख्यलिङ्गमभ्युपगम्यते । धर्मा-
धर्मपूर्वकतवास्त्येकस्य जीवस्य वासः स्थानीयसूक्ष्मशरीरम् । यथापुराणउक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन
समुप्यते । तेन यदस्य वैवन्धोमोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥ ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्चभूतेन्द्रियवर्ग एव कर्म-
न्द्रियवर्गोऽष्टममन इत्येतत्पुष्टकम् । तच्छरीरं न सत्यामी क्षावस्थायाः । तदुक्तं ससरति निरूपभोगमवैरधिवा-
सितलिङ्गम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रलयसङ्गेन भूच्छाश्रित्य अपि दर्शयति यमोयमिति । तमोगुणमाश्रित्य चिरतिष्ठति तथा
च रजसोभिभूतत्वासेन्द्रियोमनः प्रभृतीन्द्रियवानपि न स्वयं कर्मकुरुते तदा मूर्तिष्ठतो भूत्वोत्क्रामति । जीवस्य लिङ्गदेहः
प्रदेशान्तरे तिष्ठति सैयमूच्छैत्युच्यते ॥ ५५ ॥

(३) कुट्टकः । इदानीं प्रलयसङ्गेन जीवस्योक्तमणमपि श्लोकद्वयेनाह तमोयमिति । अयं जीवरतमोज्ञाननि-
वृत्तिप्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्ततिष्ठति । न चान्तीयकर्म स्वात्मप्रश्वासादिक करोति तदा मूर्तित पूर्वदेहादुत्क्रामति
अग्न्यं गच्छति लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमान्मननमभ्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके तमुत्क्रामन्तं प्रणि-
नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणाऽनूत्क्रामन्ति । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रलयसङ्गेन मरणमाह तम इति ह्यायाम् । अयं जीवात्मा यदा तमोचैतन्यमाश्रित्य जडत्व-
प्राप्य देहाभ्यासपरित्यागात् एवमेवायमात्मेन्द्रशरीरनिहत्यादिषां गमयित्वा मयि शिवतर कन्याणतरं रूपं तनुदति कुते ।
बहुकाशमेन्द्रियः वागादीन्द्रियपुक्तोपि न च कर्म कुरुते शुभिवत् श्वासादिरूपं कुतः । यतः मूर्तितस्य लङ्गरी-
रात् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अयं भगवत्समो मूलप्रकृतिमाश्रित्य यदा चिरं यावत्फलं कालं तिष्ठति तदा सेन्द्रियोर्मिमात्रभवति
जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किंच तमः समाश्रित्यामलकर्मदिष्ट्यादिकयदा न कुरुते तदा मूर्तिन उतर्जयति जगदाकारे-
ण न स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तम इति । यदा तम समाश्रित्य सेन्द्रिय सचिरतिष्ठति स्वकर्म न कुरुते तदा मूर्तिन उतर्जयति
मूर्तिर्नानिर्गत एव भवति ॥ ५५ ॥

यदाणुमात्रिकोभूत्वा बीजं स्थासु चरिण्युच ॥ समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिविमुञ्चति ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अण्व्यः सूक्ष्माभावावयववास्य सोऽणुमात्रिकः । पुर्यष्टकमन्तराभवदेहोवा । स्वभावतएव वाऽऽत्मनः सूक्ष्माः यथोक्तम् स एष आत्माऽन्तर्दयेऽणीयानित्यादिबीजं शरीरोत्पत्तिकारणम् । स्थासु वृक्षादिजन्महेतुभूत-
चरिण्युज्ज्वलमसमाविशत्यधितिष्ठति प्रतिनिबध्यतेयदा संसृष्टः प्राणादिभिस्तदा मूर्तिविमुञ्चत्यवगच्छति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५६

(२) सर्वज्ञानाराधणः । श्रुतिमाह यदेति । अणुमात्रिको मनसानुभावछेदाननुत्पत्तिपरिमाणः संसृष्टो लिङ्गदेहेन सहितः स्थासु स्थावरज्जरीण्युज्ज्वलमच बीजरेत शोणितादि प्रविशति तदामूर्तिं पूर्वदेहं त्यजति संसृष्ट्युरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(३) कुडूकः । कदा देहान्तरगृह्णातीत्यत आह यदाणुमात्रिक इति । अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमा-
त्रिकः । पुर्यष्टकरादेन । भूतादीन् यथावुच्यते । तदुक्तसंनन्देन भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मावायवः अविद्या चाष्टकमोक्त-
पुर्यष्टपिसत्तमैः । ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन बद्धस्य वेद्यधोमोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥
यदाऽणुमात्रिको भूत्वासंस्पृष्टः स्थासु वृक्षादिहेतुभूतचरिण्यु मानुषादिकारणबीजं प्रविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकमुक्तो भू-
तिस्थूलदेहान्तरकर्मनुरूपविमुञ्चति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानम्भुः । सदा मरणकालोत्क्रांतिं देहान्तरार्थं किंभूतः अणुमात्रिकाः अणवोऽणुतुल्यामात्राः पुर्यष्ट-
करूपा अवच्छेदत्वेन यस्य चैतन्यस्य स तथा पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते तेन बद्धस्य वेद्यधो मोक्षो मुक्तस्य-
मुन्मत्ता । तेन त्विन्द्रियमुक्तम् । बीजविद्याकर्मवासनाः भूत्वासंस्पृष्टं तद्विद्याकर्मणी समन्वारयेते पूर्ववद्वाचेति श्रुतेरुक्तत्वात् ।
तदनुत्पत्तेन सृष्टस्यावरजज्ज्वलमा विशति वृक्षेह मनुष्योहमिति अभिमन्यते । संसृष्टः पूर्वदेहेन जन्मना निपुक्तः सन्मुञ्चति च
मूर्तिपूर्वमिति ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । अभ्युदयकालमाह यदेति । अणुमात्रिकं चैतन्याशी भुयबीजं तत्त्वसंघातं समाविशत्यनुप्रविशति संसृ-
ष्टोऽष्टांमूर्तिजगद्विमुञ्चति सृजति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । देहत्यागो वर्ण्यते । यदा अणुमात्रिको भूत्वा स्थासु स्थावरेषु चरिण्यु जरेषु बीजं
बीजरूपसमाविशति संसृष्टः सयुक्तः तदामूर्तिं शरीरमुञ्चति ॥ ५६ ॥

एवं सजायत्यमाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ॥ संजीवयति चाजसं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसत्त्वगन्धिभ्यां जायतस्त्वमाभ्यां चराचरं स्थावरज्ज्वलमजीवयति मारय-
ति च जगत् । अव्ययोऽविनाशी ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एवमिति । स्वैन जायता संजीवयति स्वीयेन स्वनेनाव्ययोऽविनाशी प्रमापयति मा-
रयति चरमचरं अजस्रसर्वदा ॥ ५७ ॥

(३) कुडूकः । मसद्विक्रजीवस्योत्क्रमणमभिप्राय प्रकृतमुपसंहरति एव स जायतस्त्वमाभ्यामिति । स ब्रह्मा अनेन
प्रकरणेन स्वीयतापत्त्वमाभ्यामिदं स्थावरज्ज्वलमसजीवयति मारयति च । अजसं सततम् । अविनाशी अव्ययः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानम्भुः । प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । जायतस्त्वमाभ्यां द्वेन दिनसृष्टिप्रत्ययभ्यां प्रमापयति नारायति
रमोऽत्र सुभुविः स्वपितीत्युक्तेः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । प्रकरणार्थमुपसंहरति एवमिति । जागृदिति पाठः । जागृज्जाग्रणं सम्पदादित्वात्किप् । अजस्रमिति च्छेदेन ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । स ईश्वरः जाग्रदवस्थामुस्थितः सन्निदं चराचरं सर्वमेवमजस्रं सञ्जीवयति । स्व-
मेस्थितः सन् नृजस्रमिदमापयति नाशयति स्वयमव्ययः देशतः कालतश्च ॥ ५७ ॥

उदंशास्त्रंतु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ॥ विधिवद्वाहयामास मरीच्यादींस्तहंमनुनिन् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इह शास्त्राद्येन स्मार्तविधिप्रतिषेधसमूहश्च्यते ननु ग्रन्थस्तस्य मनुना कृतत्वात् । तथा हि मानव इति व्यपदेशोऽस्येतरथा हि हिरण्यगर्भ इति व्यपदिश्यते । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि एते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशोऽयुज्यतएव यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽन्यतोऽप्युत्पन्ना हेमवतीति व्यपदिश्यते यथा च नित्यदर्शनात्काठकमवचनकठेन व्यपदिश्यते । सत्त्वग्रन्थेऽप्येतेष्वेतदुक्तव्याप्यितृषु च प्रवचनप्रकर्षात्कठेनव्यपदेशः । नारदश्च स्मरति शतसाहस्रोऽयग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः समन्वादिभिः क्रमेण ससिन् इति । अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशोऽनं विरुद्धः । शास्त्राद्येन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपाऽर्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव । मामेव ग्राहयामासाहेतनाध्यापित इत्यर्थः । स्वयमादितो विधिवदित्येभिः पदेरागमस्याविश्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वकृतोऽग्रन्थः स्वयमग्रन्थ इत्येते ग्रन्थमेतत्र मात्रापि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमभ्याप्यतो नतद्ग्रन्थाविनाशे यत्नो भवति कर्तुरन्यमभ्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितोपि मया पूर्वमय ग्रन्थ इति द्वितीयवारं प्रमादात्कस्यादिना भ्रंशः संभाव्यते अत आदित इत्युक्तम् । विधिवच्छिष्योपाध्याययोरेनमनस्कतादिगुणोऽवहितचित्ततात्रिभिः । अर्हवतिः । मरीच्यार्दास्त्वहमुद्गीमरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावास्तैरन्येतन्मत्सकाशादधीतमित्यात्मनो विशिष्टशिष्यसङ्गर्भेन सिद्धमोपाध्यायिकदर्शयन्महर्षीणां शास्त्रमाहात्म्येन च अद्वातिशयजनयत्यध्ययनविरामाय । एवमिदमेतद्वह्यच्छास्त्रं मरीच्यादिभिरन्यधीतम् । एष एव शोभताम्मानुस्तेषामुपाध्याय इति युक्तमेतस्य सकाशादितद्ग्रन्थाध्ययनमित्यां शास्त्रपरिसमाप्तेन परमन्ते श्रोतार इत्युभयभाषि शास्त्रमर्शा ॥ ५८ ॥

(१२.) सर्वज्ञनारायणः । इदमिति । इदस्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं न ग्रन्थंशालं सर्वज्ञोहितरूपं भातुं शक्य-
मांमुक्तानामनेव रूपयाऽध्यापयामास । पुनरहंमरीच्यादिदशमुनीन् बहुविशिष्टेभ्यःशिष्येभ्यः आदित.सर्वेभ्यः पूर्वम्॥१८॥

(३) कुल्लूकः । इदंशास्त्रमिति । असौ ब्रह्माइदंशास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादी भवेन विधिवच्छास्त्रोक्तं ज्ञातानुष्ठानेनाभ्या-
पितवान् । अहं तु मरीच्यादीनाभ्यापितवान् । ननु ब्रह्मैकतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः । अत्र मेधातिथिः शास्त्र-
शब्देन शास्त्रांशीविधिनिषेधसमूह उच्यते तत्र ब्रह्मा मनुयाह्याभास मनुस्तु तत्प्रतिपादकप्रत्यक्षतत्त्वमिति न विरोधः । अन्ये
तु ब्रह्मैकतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथममरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात्मानवव्यपदेशः वेदाशीरोपेयवेषि काठ
कादि व्यपदेशवत् । इत्यूच्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुस्त्वापित आसीत्तस्तेन च स्ववचनेन सतिभ्य
शिष्येभ्य प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः शतसाहस्रोऽप्यस्य इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुपराशरगतमिदं शास्त्रं न समनीपाकल्पितमिष्यह इदमिति । आदितः सृष्ट्यादौ असौ वि-
राड्गङ्गा मांभुंआह मनुर्मरीच्यादीन्मनीन् याहितवानस्मीत्यन्वयः । आदावस्य मनुवक्तृत्वं कर्तृत्वं विरानप्येति
ध्वनिः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावजगत्सृष्टिप्रलयवृत्तौ इदानीमप्यदानींस्यापनशास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेणस्यितिमन्याह
इदमिति । शास्त्रस्य तदा मनसि विपरिवर्तमानत्वादिदमिति परामर्शोयुज्यते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्र । मनुस्वाच । असावीश्वरइदंशास्त्रं कृत्वामामेवादितः विधिवन्तस्वयमाहयामास । तु पुनः मरी-
च्यादीनमुनीन्प्राहयामास प्राहयतिस्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयंभृगुः शास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः ॥ एतद्धिमत्तोऽधिजगे सर्वभेयोऽखिलंमुनिः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्छास्त्रंवेद्युष्माकमयभृगुरशेषतः सर्वंश्रावयिष्यति कृष्णपथनेत्यन्यध्यापयिष्यति ध्या-
रास्यतिच । एतच्छास्त्रस्येतदा प्रत्यवमर्शः । एतच्छास्त्रमेपमुनिरखिलमशेषमत्तोमत्सकाशादधिजगेऽधिगतवाञ्छातवान् ।
गुरुमुवाह्वयानिष्कामतीव्रं शिष्यं प्रतिशृद्धातीवेत्यतोपादाने तस्मिन्तद्वि युक्तं । भृगुस्तु महर्षीणांप्रख्याततरत्नभावं ।
तस्य प्रबलत्वनिषेगेनानेकाशेषनिरतिशयविद्याविद्याभागमनपरपरयागतमेतच्छास्त्रमितिप्रदर्श्यते । अतश्च केषापिद्वयमपि
प्रवृत्तिप्रकारोदश्यते । बहुभ्योमहात्मन्यः शास्त्रमिदमवतीर्णमिति किमिति नाधीमंरहस्यभ्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुख्यशास्त्रे ज-
न्यते ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतदिति । अखिलंकृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुम् । एतद्वोयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयभृगुः युष्माकमखिलंकथयिष्यति यस्मादेवोऽशेषमेतमत्तोऽधी-
तवान् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगुरपि गुर्वधीनविद्यत्प्रसूयति एतदिति । मत्तोमत्तोऽधिजगे ज्ञातवान् सर्वमखिल एते-
नाक्षरमात्रमन्यस्य न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अखिलनिरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्र । एतदिति । अयंभृगु एतच्छास्त्रंमर्माशास्त्रं च अशेषतः श्रावयिष्यति मुनि भृगुः एतत् शास्त्रं सर्वमे-
व अखिलसरहस्यमत्तं सकाशात्अधिजगे ज्ञातवान् । गैशब्दे इत्यस्य धातोरुप अधिजगेभे गत्यर्थोस्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

ततस्तथा सतेनोक्तोमहर्षिर्मनुना भृगुः ॥ तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । समर्हपिभृगुस्तेन मनुना तथोक्तपक्ष श्रावयिष्यतीति निदुक्तरतोऽनन्तरतानृषीन्ब्रवीदृष्टु-
तामिति । प्रीतात्माऽनेकविध्यसन्निपातबह्वन् निरुक्तइति बहुमानेन प्रीतात्मत्वप्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन सभावि-
तइत्यात्मनि भृगोर्यदुमान् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ततदिति । सभृगुरित्यात्मनि परोक्षस्वरूपेण ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुम् । ततस्तथेति । सभृगुर्मनुना तथोक्तोऽयंश्रावयिष्यतीतीत्यस्मादेवोऽधिजगदित्युक्तं । ततोऽनन्तरमनेक-
मुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तानृषीन्श्रूयवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापनेपि गुर्वज्ञात्प्रसूयतामाह ततइति । तान्मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् प्रीतात्मा प्री-
तियुक्तः । एतेमन्यः समान्यानित्यनेन सावर्ण्याधामनवत्ताअपरइति विशेषणत्वात् सावर्ण्यादिभ्यः स्थायभुवाद्याभिनाः
अन्यथा मनूनाचतुर्दशत्वव्याहृत्येत ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । तमा तनोक्तोयुष्मानयभृगुरेतच्छास्त्रंश्रावयिष्यतीति मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः तत इति । मृगस्वाच मृगः धर्मानाह । ततः मनुवचनानन्तरं समर्हपिमृगः तात्सर्वान्क्रवीन्क्षयता
मिष्यन्विवीत् । क्रीदशः प्रीतात्मा प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोः पट्वंश्यामनवोऽपरे ॥ सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वामहात्मानो महौजसः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपाध्यायो धर्मान्मृष्टेजगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान् । तथैव शिष्योऽपि तं नियुक्तस्तच्छिष्यमेव वर्ण-
यितुमावश्यः । अस्म्येति साक्षात्कारेण मनुप्रत्यववृणोति । अस्मदुपाध्यायस्य स्वायंभुव इति ख्यातस्य पट्वंश्यामनवोऽ-
स्या एकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वे वंश्याः । सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसंभवाद्दश्या उच्यन्ते । अथवा अस्मिन्-
व्यासोऽधिकृता वंश्या एकैकमन्वयेन प्राणिनां वंशव्यवहारो भवति । द्वौ मुनी ध्याकरणस्य वंशयो तेषां धर्मदर्शयति सृष्ट-
वन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः, इति । मन्वन्तरे मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः स एव प्रजानां पूर्वमन्वन्तरविनष्टानां सृष्टा पालयिता च ।
अतो येन याः प्रजा सृज्यन्ते तास्तस्य स्वाभवन्ति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वायंभुवस्येति । अस्य वंशप्रभाः अन्ये पणमनवोऽपि स्वाहति अन्येषु पण-
पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

(३) कुलकः । स्वायंभुवस्येति । ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः पट्वंश्यामनवोऽप्येवमनवः एवकार्यकारिणः स्वत्वकाले सृष्टिपा-
लनादावधिकृता स्वा स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु कश्यपवंश्यां किं नामान इत्यपेक्षायामाह स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । सृष्टिकरणे तेषां सा-
मर्थ्यामाह अमिताजस इति अमितो जोजो बलज्ञानैतत्पथ येपाते तथा ॥ ६१ ॥

(५) मन्दनः । स्वायंभुवो भगवतः शिष्यत्वात् स्वायंभुव इदं शास्त्रमिदं पणनेन भगवतो हि मनुः शिष्यत्वोक्तः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य मनोः पट्वंश्याः अपरे मनवश्चासन् ॥ ६१ ॥

स्वारोचिपथोत्तमश्च तामसोरैव तस्तथा ॥ चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ताम्मनूनामनो निर्दिशति । महातेजा इति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रुद्ध्या संयन्धेन वा ।
विवस्वत्सुत इति समासपदरूपशब्दान्तररूपसर्पनरासिहादिशब्दवत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वारोचिप इति । विवस्वत्सुतः प्रकृतमन्वन्तरापि पः ॥ ६२ ॥

(३) कुलकः । स्वारोचिप इति । एते ये देव मनवः पराः नास्तीति दिशः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां नामापेक्षां पूरयति । स्वारोचिप इत्यादिनामाणि । विवस्वत्सुतो यमः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेति । तेषां मनुनां नामान्याह द्वाभ्यां स्वारोचिप इत्यादिना । विवस्वत्सुतो वैवस्वतः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याः समन्ते मनवो भूरितेजसः ॥ स्वेस्वेन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्या पुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

[कालप्रमाणं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोधत*]

(१) मेधातिथिः । अत्र सप्त मनवो यमा शोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दशसंयन्ते । स्वे स्वेन्तरेऽवसरे शनिऽपिकारकानि

(६२) उत्तमश्च=भोक्तृमिश्र (अ, द, ध)

* (ग.) ॥ इदमर्थ (क) चिन्हितपुस्तके समतिनमन्त्रेकेपठितम् ।

इति यावत् । उत्पाद्य प्रजा आपुः पालितवन्तः । स्वे स्वेन्तरेऽधिकारावसरे यस्य मनोर्यस्मिन्काळे भ्रातः सर्गस्थितिपालनाधिकारः । अन्यत्वंतरशब्दमासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनमन्यन्ते तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयोमन्वन्तरोनाम कालोननु केवलइति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वायभुवायाइति । आपुव्यामिवन्तश्चराचरतत्सर्वमध्यतिष्ठन्तिन्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३) कुड्मूकः । त्रायभुवेति । स्वायभुवमुखा समीपो मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकालेददंस्थावरजद्वममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीं वर्तमानत्वेत्वेऽन्तरे स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे इदंस्वानुरूपाः प्रजादत्तमाद्य चराचरसर्वे आपुः रक्षितवन्तः मन्वन्तरास्यभुवादीनां नामतएव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ॥ ६३ ॥

(५) मन्दनः । अन्तराख्येन कालविशेषदध्यते । आपुः पालितः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वर्वाचिप २ औत्तम ३ तामस ४ रेवत ५ चाक्षुष ६ वैवस्वत् ७ एतेस्वायंभुवाद्याः सप्तमनवः स्वेस्वेन्तरे इदं सर्वचराचरमुत्पाद्यापुः अगमन् ॥ ६३ ॥

निमेषादशचाष्टौच काष्ठा त्रिंशत्तुताः कला ॥ त्रिंशत्कलामूर्हताः स्यादहोरात्रं तावतः ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थेऽप्येतिः शास्त्रगोचरकालविभागवस्तुपक्रमते । अष्टादश निमेषाः काष्ठानाम कालोभवति । त्रिंशत्काष्ठाः कलात्रिंशत्कलाव । एकोमुहूर्तः स्यात् । तावतः त्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशामूर्हताः महोरात्रम् । विद्यादिति क्रियापदमात्मस्य तावेदिति द्वितीयावहुवचनम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यायार्थकालविभक्तीर्गणयति निमेषादिति । अक्षिपद्मद्वयसंयोगहेतुकमनिमेषः । सपदा शीमस्तदपेक्षयापञ्चदशनिमेषाकाष्ठा पुराणेषुक्ता । अत्रतुमन्दकर्माभिप्रायेणाष्टादशेति । ताकाष्ठा त्रिंशत्कला । तावतस्तावन्त विभक्तिव्यत्ययानां त्रिंशदित्यर्थः । तावतेतिकचित्पाठः ॥ ६४ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टाविति । अक्षिपद्मणोः स्वाभाविकस्पन्दगैरस्य सप्तकरीनिमेषः । तेषां दशकाष्ठानामकालः त्रिंशच्च काष्ठाः कलासङ्गः । त्रिंशत्कलामूर्हताः सप्तकालः । त्रिंशत्त्रिंशत्तुतां महोरात्रं कालविद्यात् । तावतइति द्वितीयातिदेशात् विद्यादित्यभ्याहारः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालकालविभक्तीभ्यस्तुक्तं सर्गादिज्ञापनार्थविवरणेति निमेषादिति दशभिः । पद्मणो रसाभारिकः कश्चोनिमेषः सच मनुन्याधिकारकः शास्त्रमिति व्यापामनुन्यस्यैव देवानां निमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैः कालं स्यात् । काष्ठानां त्रिंशत्काष्ठास्यात् कलानां त्रिंशत्कलामूर्हताः दण्डद्वयम् । तावतोमुहूर्तानां त्रिंशत्तुतां महोरात्रं कालविद्यादिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) मन्दनः । अथ सृष्टिसंहारौ कालतः परिच्छेदं कालपरिमाणविभागतावन्वयमितिः श्लोकेराह निमेषादिति । तावन्त तावन्तमनुहृताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्य परिमाणमाह निमेषेति । अष्टादशनिमेषैः काष्ठासंज्ञोच्यते ।

(११) धातुश्चधातुश्च (क. र. ग)

* स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सप्तकरीत्येव विभक्तौ उन्मेषसंज्ञोचः । अ)

तास्तुत्रिंशत्काशाः कलात्रिंशत्कलात्मकः कालोमुहूर्तः स्यात् । तावतामुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशत्मुहूर्तात्मके न कालेन अहो-
रात्रे स्यात्मानुषाणाम् ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्योमानुषदैविके ॥ रात्रिः स्वभाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ कोयनिमेषोनाम । अक्षिपस्मरणेनैसागिककर्मान्मेषसहचारी । अन्येस्तु पठित भावता-
कालेनाविक्तमक्षरमुच्चार्यते सनिमेषः । अहश्च रात्रिश्च ते अहोरात्रे । तयोर्विभागं करोति । आदित्यउदितआदित्येयावत्त-
दीयारमयोदश्यन्ते तावदहर्भवहारः । अस्तमिते तु प्रागुदयाद्रात्रिव्यवहारः । मनुष्यलोके देवलोके वा यत्र तस्यां हि त्मो न
व्याप्नोति रश्मिभस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयोऽत आह रात्रिः स्वभायेति । स्वयमभेधु भूतेषु नित्यमकाशत्वात्कर्म-
चेष्टाकार्यारम्भेण स्वापेन च विभागः । यथैवौषधीनानियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाव्यादेव कर्मचेष्टात्वापावपि कालस्व-
भावतएव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहोरात्रे इति । सूर्यो यथा मानुषमहोरात्रविभजते तथा दैविकमन्यनस्य सूर्यगत्यधी
नत्वात् । पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्रनियम्यत्वान्न सूर्योनियापकः । मानुषलौकिकइतिकथित्वातः । तत्र
मानुषलोकासंघमिधनी इत्यर्थः । यद्यपिलोके तादृगन्धकारादेव रात्रित्वाभिष्यङ्गरूपाभावस्तथापि चेष्टादिब्रह्मैतथोच्य-
त इत्याह रात्रिरिति । स्वस्याभिष्याभिर्बाह्वनिवृत्तिरुता स्वमर्थेष्टानिवृत्तिः तदर्थः कालः सरात्रिः भूतानां कर्मणां
क्रियाणां चेष्टायै निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) कुडूकः । अहोरात्रे इति । मानुषदेवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावदित्यवृथक् करोति । तयोर्मध्ये भूतानां
स्वभार्शरात्रिर्भवति । कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्सर्वसूर्यक्रियाकृतमित्याह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके इति ब्राह्मपित्र्ययौ रभ्युपलक्षणम् ।
स्वभाय निर्व्यापाराय । चेष्टायै कर्मणां कर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थे वा । भूतानां मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके मनुष्यदेवसम्बन्धे अहोरात्रे सूर्यउदया-
स्तमयान्यां विभजते । पित्र्यहोरात्रस्याभ्युपलक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरिति । सूर्यः स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे विभजते त्रि-
भागं करोति । भूतानां प्राणिनां रात्रिः स्वभाय शयनार्थं कर्मणां चेष्टायै कर्मणां क्रियायै अहः संज्ञः ॥ ६५ ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी भासः प्रविभागास्तपक्षयोः ॥ कर्मचेष्टासहः कृष्णः शुक्लः स्वभाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । यो मनुष्याणां भासः स पितृणामर्हति शम् । कतरदहं कंतमा च रात्रिरिति मविं भागः । इदमहरि-
यं रात्रिरित्येव विभागः । पक्षयोः पञ्चदशरात्रिसंमितयोरर्धभासयोर्व्यवस्थितः पक्षाभित इत्यर्थः । एकः पक्षो हरपरो रात्रिस्तयो-
श्च भिन्नस्वभाववान्नियतकमत्वाच्च विरोधमाह । अहः कृष्णः पक्षः शुक्लः पक्षः शर्वरी रात्रिः । कर्मचेष्टाभ्येति युक्तः
पाठो यथा स्वभायेति तादर्थ्यमेव त्रिष्यभावेन विवक्षितवृत्तानुरोधादत समी ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्ये इति । पक्षयोः पक्षाभ्यां विभागः कर्मचेष्टासु पितृकर्मांश्च चेष्टासु कर्तव्यासु वृत्ता-
पक्षो हस्वेन हेतुः । एवमुत्तरम् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । पिच्येदिति । मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय । पूर्वपक्षोऽहः स्वापार्थं शुक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किमन्यत आह पिच्येदिति । प्राधान्यान्निमेषादित्यनेन प्रामाणां नृणां पञ्चदशाहोरात्रे पक्षः तयोर्द्वयमासः । सच पिच्येरारभ्यहनी प्रविभागः पक्षयोः प्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कृष्णोहः । सच साधु-कर्मचैष्टासु पितृणां शुक्ल-पक्ष-शर्वरी सच तेषां त्वप्रायेति तयोर्विभागः । अहरित्यतिदेशो यत्पलेकाष्टन्यायेन कार्यार्थः । अवरिते तादृशे कष्टे यथा पशुर्भूयते तथाच कृष्णपक्षश्चाद्वादिकं क्रियत इति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अथ पितृणामहोरात्रपरिमाणमाह पिच्येदिति । प्रविभागस्तुच्यत इति शेषः । कर्मचैष्टासु कर्मचैष्टार्थमित्यर्थः । पितृलोके सूर्यः । कृष्णपक्षे ननु शुक्लपक्षे । तस्मात्कृष्णशुक्लपक्षौ पितृणामहोरात्रे तेन पिच्यकर्मानुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रे ब्रूयते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणामहोरात्रमाह पिच्येदिति । मासः कृष्णादिमास पिच्ये पितृणां राभ्यहनी रात्रिश्च अहश्च राभ्यहनी च कृष्णशुक्लपक्षयोः प्रविभागः । कर्मचैष्टासु अह-स्थतः कृष्णपक्षोऽह-स्थतः शुक्ल-शुक्लपक्षः स्वमाय निद्रायै शर्वरी रात्रिस्तद्वेति क्षेपमिति ॥ ६६ ॥

दैवे राभ्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

(१) मेघातिथिः । वर्षमनुष्याणां द्वादशमासास्ते देवकर्महोरात्रदेवानाम् । तयोश्च विभाग उदगयनदक्षिणाभ्यां तत्रौ दीर्घादिशमभितृष्टमानस्यादित्यस्य मृगमासा उदगयनं भवति । अयनगमनमधिष्ठानवा । तस्यादिशि पन्मासानादित्य उदति । ततः परावृत्तस्य दक्षिणायनम् । तथा हि दक्षिणादिशमाक्रम्योदीचीं हित्वा सुदृक् करोति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवेदिति । उदगयनात्सूर्यक्रियानिमित्ततोक्तेः सौरमानः ऋतुवंत्सरस्यैवाहोरात्रत्वं वाग्द्रमानेन ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवे राभ्यहनी वर्षमिति । मानुषाणां वर्षदेवानारात्रिदिने भवतः । तयोश्च प्रविभागः नराणां मुदगयनदेवानामहः । तत्र प्रायेण देवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा दैवेदिति । द्वादशभिमासैः वर्षतत्त्वे दैवे राभ्यहनी तयोर्दगयनदैवकर्मयज्ञादि प्रवृत्त्यर्थं महः दक्षिणापनरात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । देवलोके सूर्यउत्तरायणे दक्षयते न तु दक्षिणायने । तस्मादेतदेवानां महोरात्रम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवेदिति, देवानामहः परिमाणमाह । वर्षसंवत्सरस्य कालदेवानाराभ्यहनी इत्युच्यते पुनस्तयैवाराभ्यहोः प्रविभागः क्रियते । तत्र विभागे उदगयन उत्तरायणं देवानामह-रुच्यते । दक्षिणापनरात्रिः स्यात् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ॥ एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेघातिथिः । ब्रह्मा प्रजानां प्रष्टा तस्य योलोके स्तत्र क्षपाहस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणं युगानां चेतत्समासतः सक्षेपेण निबोधत मत्सकाशाच्छृणुत । एकैकशो एकैकस्य युगस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकरणस्य पिण्डार्थक्यनार्थोऽयं लोको-श्रौतृणां भवपारणाम् । तथा च संनुच्यन्ते निबोधतेति । प्रवृत्ते कालविभागे पुनः प्रतिक्षाकरणतत्त्वज्ञापनार्थम् । तेन वक्ष्य-

माणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशब्दवाचि तु धर्मायापि । तथाच वक्ष्यति ब्राह्मपुण्यमहर्षिवदुरिति । तदेदनाच्च पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ब्राह्मस्येति । क्षपाहस्याहोरात्रस्य । समासतः संक्षेपतः ॥ ६८ ॥

(३) कुहूकः । ब्राह्मस्येति । ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकयुगीनां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च ब्राह्मपुण्यमहर्षिवदुरिति । तदेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च भूनुयस्य युगानां सत्यत्रेताद्वापरकल्पसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं तु ब्रह्मणः क्षपाहस्य क्षपा-
राधि तथा सहस्रह क्षपाहः तस्य प्रमाणमिति प्रतिज्ञाद्वयम् । प्रमाणं परिमाणम् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मस्य हेरप्यगर्भस्य प्रमाणपरिमाणक्रमशोऽर्थक्रमेण न निर्दिष्टक्रमेण ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाणं कालमाह ब्राह्मेति । ब्राह्मस्य क्षपाहस्य क्षपा-राधिः अहं दिवसः
एतयोः प्रमाणं वर्षाणां यत्परिमाणं अहकथयिष्ये । समासतः कृतादीनां एकैकस्य परिमाणं क्रमशो वक्ष्ये ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ॥ तस्य तावच्छतीसं ध्या सं ध्यां शश्वतथाविधः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतत्वाद्वैकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते । तथा च पुराणकारः इत्येतद्विभिर्गीतं । विषया
सत्त्वया द्विजां विष्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तता । तानि चत्वारि सहस्राणि कृतयुगानामकालस्तस्य कृतयुगस्य
तावच्चैव शतानि चत्वारि संध्या । संध्यांशस्तस्य तथाविधस्तत्परिमाणं चत्वारिवर्षशतानीत्यर्थः । तत्रातीतस्य कालस्या-
गामिनश्च स्वभावानुवृत्तिः सा संध्या । उभयकालधर्मानुविधानसंध्यांशो यत्रैव पूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनी युगस्य ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । चत्वारोति । देवमानेन चत्वारि सहस्राणि वर्षाः कृतम् । तस्य च चत्वार्येव शतानि-
दैवेन संध्या पूर्वसंध्या संध्यांश उत्तरयुगादिसंध्याभागतयोत्तरसंध्योच्यते सोपितावानेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुहूकः । चत्वार्याहुर्ति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालमवाद्यो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि
संध्यासंध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वसंध्या उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्प्रमाणैः शतं संध्यापूर्वा तत्रा-
भिधीयते । संध्यांशश्च तनुव्यो युगस्यानन्तराहियः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तरं काये मुनिस्तम् । युगांश्च सतु विज्ञे-
यः कृतचेतादि सज्जनः ॥ तस्मै संध्यांशे दिव्यमानेन तस्मै संध्यांशं प्रकृत्य तस्मै दिव्ये त्रयं हं कृतं कृतचेतादि मज्जनम् ॥ ६९ ॥
गद्गादशभिस्तदिभागनिशोध म इति विष्णुपुराणं च वचनाच्च ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सत्ययुगसहस्रानामाह चत्वारोति । कृतसत्याय्यं वर्षाणां देवसंवत्सराणां च तत्तु युगत्रि-
मयेन देवद्वादशसहस्रस्य न्यूनताप्रामिसंध्यासंध्यांशान्यां पूरयन्माह तस्येति । तावच्छतीसं चतुःशती संध्यासंध्यांशः
सत्ययोः पूर्वापरभागः सतथाविधश्चतुःशतपरिमाणः । तेनाद्युगताधिकचतुःसहस्रपरिमितं कृतम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । वर्षाणां देववर्षाणां संध्यायुगारम्भकालः संध्यांशो युगावसानकालः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगानां परिमाणमाह चत्वारोति । वर्षाणां चत्वारि सहस्राणि तत्कृतयुगाहुः । तस्य
कृतयुगस्य संध्या तावती चत्वारिंशत् शतानि भवन्ति तथाविधः तेन चकारिणः संध्यांशश्च तावती चतुःशतानि
भवन्ति ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यंशेषु च त्रिषु ॥ एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतयुगाद्व्येषु त्रेतादिषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते । हानित्पायः । एकसहस्रीनां त्रेतायां ऋतयुगात् । एवं त्रेताऽतोद्वापरस्य द्वापरकालेः । एवं च त्रीणिवर्षसहस्राणि त्रेता द्वे द्वापर एककलिरिति भवति । शतानिहीयन्ते सन्ध्यातदंशयोर्विशिष्टोऽहः सघातोयुगाख्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः । तावच्छतीति ईकारः स्मृत्यः । इह स्थितिः तावतांशतानां समाहारस्तावच्छब्दस्य बहुगणवतुडतीति वृत्तन्तान्तांख्यासंज्ञायां सत्यां संख्यापूर्वाद्द्विरिति द्वियुसंज्ञायां सत्यां टापोपवायोद्दिगोरिति डीप् । शतपरिमाणमस्य यत्तदेतेभ्य इति वतुप् । आसर्वनामस्य कारः । अन्यथा बहुबोहो तावन्तिशतानियस्याः शतशब्दस्याकारान्तत्वादजाद्यतष्टाविति टापाभावित्यम् । तस्मिन्ने तावच्छताइति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । ससंध्येषु ससंध्यंशेषु युगेषु यावन्त्युक्तान्यव्यसहस्राण्येन शतानि सहस्राणि च ताव्येकैकसंख्यापायेनोक्तक्रमाद्व्ययुगेषु । सहस्रत्रयशतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैककलैरित्यर्थः ॥ ५० ॥

(३) कुड्मकः । इतरेष्विति । अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहास्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवसम्पद्यते । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगतस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्यासन्ध्यांशश्च । एवं द्विवर्षसहस्रेद्वापरः तस्य द्वे वर्षाते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रकलिः तस्यैकवर्षशतसन्ध्यासन्ध्यांशश्च ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु एकापायेनेत्ययमर्थः । त्रेताख्ययुगपदशताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ५० ॥

(५) वन्दनः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु । एकापायेन एकलोपेन ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषु त्रेतादिषु त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन एक चरणयूनां व्येन वर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगत्रीणि सहस्राणि त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च द्वापरयुगद्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतसन्ध्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ५० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ॥ एतद्वादशासाहसं देवानां युगमुच्यते ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदिति लौकिकोवाचोपुक्तिः । समुदायेन मन्त्रान्तोऽर्थः पराश्रयते । यदेतच्चतुर्युगपरिसंख्यातं चत्वारिसहस्राण्येत्यादिना निश्चितसंख्यमज्ञौ प्रागल्भ्येन्द्रोकाकस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगनामाकलित्वर्थः । सहस्रशब्दात्प्रायेऽण् । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि परिमाणं यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदेतदिति । एतच्चतुर्युगद्वादशासाहसं द्वादशभिर्वस्रसहस्रैर्देवैर्देवैर्भवति । तच्च देवानामेव युगमुच्यते ॥ ५१ ॥

(३) कुड्मकः । यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतच्चतुर्युगपरिमाणं तदेतद्देवानां युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोः परिमाणमात्र एतद्वादशासाहसमिति । त्वार्थेऽण् । चतुर्युगेरेव द्वादशसंख्याद्वयं युगमिति तु मेघनिर्गन्धेनादत्तम् । मनुनान्तरद्वययुगसहमेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् । निष्पुपुराणि च मानुषचतुर्युगसहमेण ब्रह्मा-

इकीर्तनान्तापचतुर्गुणैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्गुणम् । शोध्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसोमुने ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवयुगमाह यदिति । एतानि द्वादशसहस्राणि क्रियापरिच्छेदकानि यस्य ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । साहस्रदेवानामिति पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसहस्रद्वादशसहस्रकालोदेवानांयुगमुच्यते ॥ ७१ ॥

दैविकानांयुगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्होयं तावती रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । देवयुगसाहस्रब्राह्ममेकमहः । तावती ब्रह्मणो रात्रिर्दैवयुगसहस्रमेव । परिसंख्यया संख्यानेन यत्सहस्रमिति संबंधः । श्लोकपूर्णाध्यायमनुवादः । सप्तसंख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौ तृतीया ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविकानामिति । रात्रिः पल्लवकालः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लुकः । दैविकानामिति । देवयुगानां सहस्रं ब्राह्मदिनज्ञातव्यं सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूर्णाध्यायानुवादः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्ममहाराह । दैविकानां दिवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्मकानां परिसंख्यया गणनया सहस्रं ब्राह्ममहः । ब्रह्मावविवाहस्य संबन्धितया तावती रात्रिर्देवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतोऽभिधानदैव युगसहस्रे द्वे ब्राह्मशतत्वेव होरात्रे मनुष्याणां युगानां मष्टौ सहस्राणि । कृतत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्गुणं शोध्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसमुने इति विष्णुपुराणोक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्महैरण्यगर्भम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवानां युगानां सहस्रसंख्यया ब्राह्ममहः ब्रह्मणः एकक्षेत्रं रात्रिरेव तावती सख्यायुगानां सहस्रसंख्ययारात्रिज्ञातव्या ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्हिवंदुः ॥ रात्रिच तावतीमेव तेषां होरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । युगसहस्रमन्तोयस्याकृतस्तद्युगसहस्रान्तम् येन नृणां पतञ्जानते तेषां होरात्रविदः । किंतेषां मित्यपेक्षायां पुण्यमवर्तयति संबंधः । ब्राह्मस्याहः परिमाणवेदनं पुण्यमतस्तद्वैदित्यमिति स्तुत्या विधिमतिपत्तिः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वस्तु ब्रह्मणो दिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्थानुक्रमं सूर्यगत्यादिस्तद्वच्चलेदकस्याभावादेत आह तद्यत इति । ये ब्रह्मलोकनिवासिनः स्थलैकस्थोपाध्यवच्छेदेन ब्राह्ममहर्गुणसहस्रपरिमाणविदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव तथा च तल्लोकस्थोपाधिरेवावच्छेद इत्यर्थः । पूर्वचतुर्मुखापवर्गान्तरकल्पभाविचतुर्मुखासृष्टिरुक्ता ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लुकः । तद्वै युगेति । युगसहस्रेणान्तं समाभिषेयं तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणं च रात्रिये जानन्ति तेषां होरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्पते । अतएव पुण्यं हेतुत्वात् पुण्यमिति विशेषणरूपम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तद्वा इति । पुण्यपुण्यं हेतुत्वात् । तद्वै युगेत्यनुवादः । अहोरात्रत्वं विशेषम् ॥ ७३ ॥

(७३) तद्वै युगसहस्रान्तं = तथैव युगसाहस्रम् (क)

= एतद्युगसहस्रं तु (ग)

= एतद्युगसहस्रान्तं (स)

(५) नन्दन । अथ हिरण्यगर्भहोरात्रविदाफलमाह तद्वदिति । युगसहस्रा तदेवयुगसहस्रा तत्त्वपरिमाणविदापुण्य फलमदत्त्वावपुण्यतद्ब्रह्महस्तावतीरात्रिच ये विदुस्ते जनाअहोरात्रविदोभवन्ति ब्रह्मलोकप्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसद धतइत्यथ ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । दैविकेऽप्यन्यन्तम । ते ब्रह्मलोकनिवासिनोजना अहोरात्रविद ब्रह्मण अहोरात्रगानीता ॥ ७३ ॥ तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्त प्रतिबुध्यते ॥ प्रतिबुद्धश्च सृजति मन सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथि । सत्रह्ना तावतीदीर्घानिशांमनुभूय * निद्राप्रतिबुध्यते । तत पुनर्जगत्सृजति । त्वापीब्रह्मणउक्त रूप । नहसा माकृतपुरुषवरूपेति नित्यमतिबोधान् । तत्र सर्गक्रममाह मन सदसदात्मकमिति । ननु चापएवससर्गादा विमुक्तम् । केचिदाहुर्द्विविध मध्य महाप्रलयोऽवातरप्रलयश्च । अवान्तरप्रलये ऽयम्क्रम । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गततत्त्व पूर्वमुपलब्धत्वात् । किंतीहि यजापनि प्रयुद्ध मनसर्गाय सृजति नियुद्धइत्यर्थ । द्वितीयेतुमहाप्रलयपक्षे मन कारणत्वा न्नहन्त्वमवमनस्ततश्च श्रागुक्तमहानिति । पुराणेहि मनोमहान्यतिर्बुद्धिर्महत्त्व च कीर्यते । पर्यायवाचका शब्दामहद परिकीर्तिता इति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अथतस्यैवाहोरात्र्य तर्भाविनमवान्तरसृष्टिक्रममाह तस्येति । मनोमहान्तवर्तमानावर्तमान वस्तुपादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) कुण्डुक । तस्येति । सत्रह्ना तस्य पूर्वोक्तस्य त्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धोभवति । प्रतिबुद्धश्च त्वीय मनसृजति भूगकादिनपसृष्टये नियुद्धे न तु जनयति । तस्य महाप्रलयान्तरजातत्वादनष्टत्वाच्चावातरप्रलये भूगकादिनयमाननाराय सृष्ट्ययमनोनियुक्तिरेव मन सृष्टि । तथा च पुराणे श्रूयते मनसिद्धत्वाया मुक्तसर्गाय निदधे पुनरिति । अथवा मन शब्दोयमहन्त्वपरएव । यद्यपि तन्महाप्रलया तरमुत्पन्नमहा तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्यनुक्त भूतानामुपपत्तिरमतदृणाश्च कथयितुं महाप्रलयान्तरितमेव मूहदाविसृष्टिभूतसृष्टिच हिरण्यगर्भस्यापि ऽ परमा शब्दात्कृततामनुवदति । एतेनदमुक्तंभवति । त्रह्ना महाप्रलयान्तरितसृष्ट्यादौपरमात्मरूपेण मूहदावितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यं सृजति । अतएव शेष वक्ष्यात इयेषासृष्टिरादितइति । अवातरप्रलयान्तरतु मन प्रभृतिस्तृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यमात्ररित्येषासृष्टिरादितइति निश्चयाजनोनुवाद स्यात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवान् । अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह तस्येति । अहर्निशस्य अहम्भविशाचेति अहर्निशतस्य निशायात्र तइत्यथ । प्रतिबुद्ध किचकारेयाह प्रतिबुद्धश्चेति । मनोच्छिन्नशरीरतत्तत्रशाण्ड्यदृष्टसमुक्त सृजति प्रेरयति पुनर्भग्याय तन्मनोःकुशला मवास्याततत्त्वापेक्षाया तइति श्रुते ॥ ७४ ॥

(५) नन्दन । सभगवास्तस्यब्रह्मणोऽहर्निशस्यअज्ञानिगानात्तेआयुषोऽ तइत्यर्थ । नचैकनिशान्तइत्येववर्तनम् । प्रसुप्तत्वात्तकाभ्युपगतिक्रियोभूत्वा प्रतिबुध्यते पुन सृष्टुं मुखाभवति । सदसदात्मकप्रकृतिविकृत्यात्मकम् । अत्र मनस्यन्वेन महदहकारमग्रासि गृह्णते नातिमहत्त्वावतपेवैषम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्येति सत्रह्ना तस्य सहस्राहर्निशस्याते प्रसुप्त शयनकरोति निद्रायाअन्तेप्रतिबुध्यते जागता । प्रतिबुद्ध सन्नसदसदात्मनकार्पकारणा मक्रमन सृजति ॥ ७४ ॥

मनःस्यैष्टविकुरुते चोद्यमानसिस्तक्षया ॥ आकाशंजायते तस्मात्तस्य शब्दंगुणंविदुः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ताऽप्येता तत्त्वस्य सृष्टिर्यो विशेषो नोक्तस्तत्प्रतिपादनाय पुनरुच्यते ब्रह्मणा चोद्यमानं तस्मान्नोदितादाकाशजायते । तस्याकाशस्य शब्दाख्योगुणो भवति । गुणार्थित उच्यते । आकाशात्तस्याश्रयान्नहाकाशविना शब्दस्य सभवः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनदौते । सृष्टिसृज्यविकुरुते तद्रूपेण विक्रियते । ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणान्तरे-
ष्वप्या तस्मादहंकारतया परिणतान् यद्यद्विशिष्टमेव गम्यते सतस्यं गुणद्विती राजवार्त्तिकम् ॥ ५५ ॥

१. (३) क्लृप्तः । मनःसृष्टमिति । मनोमहान्सृष्टिकरोति परमानन्दः सृष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणतमादाकाशमुत्पद्यते । तच्च पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मायकमेणाकाशस्य शब्दगुणविदुर्मन्वादयः । ५५ ।

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादितृष्टिः अत आह मन इति । तृष्टेर्मनः कर्तुं चोद्यमानं जीवाद्यष्टासु तृष्टिस्थूलाकारादि कुरुते हिरण्यगर्भावच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनां तदानीं सत्त्वान् न तेषां प्रजापतिस्तृष्ट्वमिन्द्रियाणां वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । सिसृक्षया, भगवतः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनइति । सिसृक्षया सृष्टः शिक्षया नोद्यमानंतामसाहंकारात्मकमनः सृष्ट्विकुरुते करोति तस्मात्तामसाहंकारात्आकाशंआकाशसंज्ञप्रथमंजायते तस्याकाशस्यगुणंशब्दविदुः शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ बलवाञ्जायते वायुःसर्वै स्पर्शगुणोमतः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नैव्यते । मूहतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात्तेनैवव्याख्यायते । आका-
शादनंतरंमहतोविर्कुर्वाणस्पर्शमात्राभावंगताह्युजायते सर्वगंभारुद्ध्युचीनशुचींश्च वहति । अथचशुचिः पवित्रः । बलश-
क्तचिच्चलनरुतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्मणः कम्पाक्षेपोर्ध्वधस्तिर्गमनादिलक्षणा यत्किञ्चिच्चलितंस्पन्दिततत्संबन्धा-
यत्नमित्येतत्पददर्शयितुंचलवानित्युक्तम् । उत्तरत्रापियाःपञ्चम्यस्तानजन्मथापेक्षाः किंतिह वायोः परतोऽनन्तरमित्येव
योजनीयाः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवहदिति तदर्थक्रियोपदर्शनम् ॥ ७६ ॥

३) सूत्रकः । आकाशादिति । आकाशातुविकारजनकात्सूरभ्यसुरभिगन्धवहःपवित्रोयत्तत्वांश्च वायुरपचते ।
सच स्पर्शाद्यगुणवान्मन्वादीनांसंमतः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यस्य गुणत्वेषामित्यत्रोक्तान् भूतगुणान्प्रपञ्चयितुं तानुवदति आकारमिति सार्ध-
त्रिभिः । आकारामत्र स्थूलविकृर्वाणात् कार्याकारिण परिणममानात् । शुचिः पावनः पन्थानम् विशुध्यति सोमसूर्यशु-
भास्तेरित्युक्तेः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकृतेणाद्रूपाभिरयामवतः वायुर्जायते सर्ववायुः रश्मि-
गुणोमतः ॥ ५९ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ॥ ज्योतिरुत्पद्यते आस्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७॥

(१) मेघातिथिः । विरोचिष्युभास्वदिति समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपरशब्दायता प्रतिपाद्यते । स्वयंदंनिमन्परचं भासयति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोनुदमन्धकारविरोधि । भास्व परमकाशकदीप्तिमत् । ज्योतिस्तेजः ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । वायोरपीति । वायोरपि तेजोत्पद्यते विरोचिष्णु परमकाशकं तमोनाशनं भास्वकाशकं तस्य गुणरूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । रोचिष्णु परमकाशकं अतएव तमोनुदं भास्वत्वप्रकाशम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात्तरुपान्तरप्रभवतः सकाशाज्ज्योतिरुत्पद्यते तस्य च ज्योतिष, रूपगुणमाहुः । अन्यत्सर्वविशेषज्ञातव्यम् ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापोरसगुणाः स्मृताः ॥ अद्भ्योगन्धगुणान्भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्भारयन्ति परस्परम् ॥ गुणपूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥^१]

(१) मेधातिथिः । रसोमधुरादिः सखिगुणोगन्धः सुरभिरसुरभिश्च सम्भोगुणः । तथा च वैशेषिकाः कृतावेव गन्धस्त्वेते सांख्यिका एकैकस्य गुणाः ससर्गात्संकीर्णत्वेत्तदुक्तं यो यो यावदिति यदिति । एतच्च गुणानुक्रमेण न मध्यात्मचिन्तायां मुपपद्यते । उक्तं हि पुराणकारेण दशमन्वन्तराणां हि तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतपूर्णसहस्रत्वमिमानि नः ॥ अहंकारचिन्तकाः । महात्मकाः सहस्राणि दशतिष्ठन्ति विस्वराः । पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । पुरुषनिर्गुणमप्यपरिसंख्या न विद्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति । रसगुणत्वमात्मा स्वभावो वा यासां तारसगुणात्मिकाः । आदितो वा न्तरस्तत्त्वादी । जलभूमीयोरर्थक्रियायां प्रसिद्धत्वेनानभिधानम् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्योतिषश्चेति । तेजसोऽप्युत्पद्यते । ताश्च रसगुणपुक्ता अद्भ्योगन्धगुणपुक्ता भूमिरित्येषा महात्मकान्तरस्तत्त्वादी भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरमलयान्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः स्थूलजलाण्डसृष्टेः पूर्वम् ॥ ७८ ॥

(५) चन्द्रमः । गन्धवहा गन्धगुणा । आदितोऽण्डसृष्टेः प्राक् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिष इति ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः उत्पद्यन्ते कीदृशः आपः रसगुणात्मकाः रसः गुणोपासताः रमगुणात्मकाः अद्भ्यः सकाशात् भूमिरुत्पन्ना जाता कीदृशी भूमिः गन्धगुणा आदितः प्रथमतः एवासृष्टिः उदिता ॥ ७८ ॥

[रामचन्द्रः । परस्परैति । महाभूतानां आकाशादीनां परस्परानुप्रवेशात् परस्परम् धारयन्ति । तद्यथा कारणस्य आकाशस्य कार्यं वायौ प्रवेशः । एवमेव यत्तम् । पूर्वपूर्वस्य, उत्तरोत्तरगुणधारयन्ति तद्यथा आकाशस्य शब्दगुणवायोरस्पर्शगुण वायौ शब्दस्पर्शो भवतः तेजसः रूपगुण तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अयमेकहम् ॥ १ ॥]

यत्पाकद्वादशासाहसमुदितैर्देविकं युगम् ॥ तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एकसप्ततिर्देविकानि युगानि मन्वन्तरनामकाः ॥ ७९ ॥

^१ अथ (स, ग, अ) चिन्तितपुस्तकेषु दृष्टः ।

(७९) सप्ततिगुणं सप्ततियुगं (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्प्रागिति । एकसप्ततिगुणां किंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । मनोरथिकारत्नाभस्यान्तरमेकमनुपाठनावच्छिन्नाकालइत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुहूकः । यत्प्रागिति । यत्पूर्वद्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्गुणदेवानामेकं युगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यकालइह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्थ मनो-सर्गाधिकारः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनार्थपूर्वाकमनुवदति यदिति । देवैकयुगसप्ततिपरिमितमन्वन्तरमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ मन्वन्तरकालेन परिच्छिन्नं यत्प्रागिति । द्वादशसाहसं देववर्षाणां गणः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदिति । तदैविकं युगएकसप्ततिगुणं मन्वन्तरसङ्गक कालइहोच्यते । परमेष्ठीपितामहइत्यमरः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ॥ क्रीडन्निवैतकुसुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । नैषां संख्याविद्यतइत्यसंख्यानि । ननु चतुर्दशमन्वन्तराणीति संख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ उच्यते आवृत्त्या संख्यायानि यथा द्वादशमासाः । सर्गसंहारयोरप्यावृत्तिरनुपरतैव । क्रीडन्निवैतकुसुतइति सुसार्थतया क्रीडातस्य चानकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ । सर्गसंहारावतइव शब्दः प्रयुक्तः अत्र परिहारः सशयुक्त एव । लीलापिकौतुकेनापिलोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यतइति ब्रह्मविदः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन्वन्तराणीति । असङ्ख्याभ्येकस्मिन्ब्रह्मायुषि क्रीडन्निवैति किमर्थं करोतीति प्रयोजनमश्रनिरासार्थम् ॥ ८० ॥

(३) कुहूकः । मन्वन्तराणीति । यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गमलयानामानन्त्या दसङ्ख्यानि आवृत्त्यासर्गः संहारश्चासङ्ख्यः । एतत्सर्वक्रीडन्निव प्रजापति-पुनः पुनः कुसुते । सुसार्थाहि प्रवृत्तिः क्रीडा तस्य चानकामत्वात् नृणां इति इव शब्दः प्रयुक्तः । परमेस्थानिऽनावृत्तदर्शने दिद्यतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः सुष्ठवादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलयेव एवत्वभावत्वादित्यर्थः व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्रलोकवत्तुलीलकैवल्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सृष्ट्यादि ब्रह्मणो लीलाभावमित्याह मन्विति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । असंख्यानीधतया रहितानि । एतद्वजगत् । परमेष्ठी भगवान् । यन्मन्वन्तरमुक्तं क्रीडन्निवैति स्पष्टम् ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ॥ नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्मतिवर्तते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । चत्वारः पादा यस्य चतुष्पाद्वर्गः । यागादेश्च धर्मत्वानस्य चानुष्ठेयत्वभावत्वादिप्रहाभात्तन्नाशपादशब्द-शरीराद्येव यचनः किं हि अशमावयचनं न हि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधपशुपक्ष्यादिविधं । तेन साधेभ-तुर्भिरुपेतश्चतुष्पादुच्यते । तेन योयधर्म-चतुष्पात्तत्तयुग आसीत् यागस्य तावत्प्रयोगवत्तस्य चत्वारोऽष्टकाः । होता

सुसार्थतिथिः सुसार्थंति (अ)

ब्रह्मा उद्गाता अर्धयुरिति चत्वारोवर्णाः कर्तारिआश्रमा वा सर्वथा यावान्वेदेधर्मउक्तः ससर्वस्त्वस्मिन्कार्त्तेशतोपिनहीनः
अविगुणः सर्वोऽनुदीयते । बाहुल्येन चतुःसंख्याः । एवंदानादिष्वपि योज्यम् । दाता द्रव्य पात्रं भावस्तुतिः अथवा यागदा-
नतपांसि ज्ञानं च । तथा वक्ष्यति तपः परमिति । अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारिपदजा-
ताः । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताम् । तथा चाह चत्वारिवाक्परिभूतापदानितानि विदुर्ब्राह्मणाय मनीषिणः । मनस-
ईषिणः समर्थाविद्वांसो धार्मिकाः । अद्यत्वे तु गुहायां त्रीणि निहितानि नेद्वयन्ति न हि प्रकाशन्ते । तुरीयं भागवेदिकानां-
मनुष्यावदन्ति । एतदुक्तं भवति किंचिदन्तरितम् । न च काचिद्देशास्त्रा । अद्यत्वे तु बह्वन्तरितम् । सत्पुत्रैव सकलमित्यनु-
पदः । सत्यपि सत्यस्य विहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थः पृथगुपदेशः हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यहेतुः । येन नृ-
तिनस्ते लोकावर्जनां र्थांश्चिदनुमिदस्य सत्यस्य जन्ति । नाधर्मेण निषिद्धेन मार्गेण कश्चिदागमो विद्या वार्थवानुष्ठानरूपवर्त-
त्वागच्छति युगत्वाभाष्यान्मनुष्या अधर्मेण विद्यामागमयन्ति नापि धनमर्जयन्ति । विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे तत्परिशुद्धिः
सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेन नोच्यते ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । चतुष्पादिति । धर्मो हितपो ज्ञानयज्ञदानपादचतुष्टयवान् सत्यमूर्ध । अधर्मस्तु चौरिका-
नृतमाया रूपचरणत्रयमात्रात् । यथाचाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्ण एव चतुष्पाद्धर्मः । सत्यं चैव सकलं । आगमो र्थांगमौ ना-
धर्मेणोपवर्तते । यत इति साकल्यहेतुः ॥ ८१ ॥

(३) कुड्मूकः । चतुष्पात्सकलो धर्म इति । सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वान् सत्पूर्ण आसीत् । धर्मे मुख्यपादासंभवा-
त् । ब्रूणेहि भगवान् धर्म इत्याद्यागमे ब्रूषत्वेन कौतंतातत्तस्य पादचतुष्टयेन सत्पूर्णं सत्त्वात्सत्ययुगेऽपि यज्ञादि धर्माणां सर्वैरङ्गै-
समपत्त्वात् सत्पूर्णत्वं परोऽयं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपः परमित्यत्र मनुष्यैव तपो ज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात् तस्य पाद-
चतुष्टयेन सत्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुगमासीत् सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य
पृथक्प्रहणम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादि रागमदत्तमिति मनुष्यान् प्रति सम्प्रच्यते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ त्रेतादिषु पादशोधर्मस्य न्हासवक्तुं सत्पयुगस्य धर्मस्य संपूर्णत्वं दर्शयति चतुष्पादि-
ति । ब्रूणेहि भगवान् धर्म इत्यागमात् तपो ज्ञानयज्ञदानानां पादत्वेन निरूपणम् । अतएवाह सकल इति । कलावयवत्वात्पाद-
रक्षाणां तप आदय इतः सहितः सत्यस्य सकलधर्मवत्त्वेन श्रेष्ठत्वं ज्ञापनाय पृथक् निर्देशः । सत्यमिति । अधर्मेण शास्त्रनि-
षेधेन धर्मविद्यादेशागमदत्तमिति मनुष्यान् गच्छतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अशोकपरिमाणानां कृतादिपुणानां स्वभावपदभिः श्लोकैराह चतुष्पादिति । चतुष्पाच्चतुर्धर्मैश्च ।
सकलः संपूर्णः । सत्यस्य पृथगुपादानां प्राधान्यमिति प्रत्यर्थम् । आगमोऽर्थादेः धर्मिनः । नाधर्मेणागमः कश्चिदिति च पद-
न्ति । तत्रायमर्थः । नाधर्ममनुष्यानुपवर्तते । आगमः शास्त्रसंचालिनीोपावर्तते । शास्त्रपेक्षातत्परास्ति । स्वयमेव धर्मधर्मक-
लं च ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठउत्तरश्लोकानुगुण्यात् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरिति । कृते युगे चतुष्पात्चतुश्चरणः सकलः पूर्णः धर्मः सत्यसंज्ञकः अधर्मेण कश्चिदार्था-
गमः स्वीकारः मनुष्यान् प्रति नोपवर्तते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वंगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ॥ चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतयुगादयेषु युगेष्वंगमादेराह पादशः । युगेषु पादेनावरोपितो ध्ययनीतः अन्त-
रितः तावदेव शास्त्रापुराणां प्रहणावपारण्यत्वे कस्याप्यर्थः । सत्यत्वे धर्मो न्येति शोभादिभ्यश्चरति सोऽपि चोपादिभिः पाद-

शोहीयते । ऋत्विजां यजमानानां दातृणां संपदानां च ते शेषं कृत्वा न्यथाविधि धर्मो निष्पद्यते । फलमतीत्यशोकं न परि-
मान्यते तेन धर्मापायहेतूनां चौरिकादीनां न युगैर्यथासख्यसर्वपापघोषलभ्यात् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । त्रेतादिचर्वागमार्थात् निषिद्धात्पादशः तपआद्येकैकपदार्थापचयेन धर्मो
वरोपितः तानेव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीन्पदार्थान् । चौरिकेति । चौरिकापरस्वापह्वः । अनृतमिध्योक्तिः । माया पर-
विश्लम्भसाधनाचरणम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लुकः । इतरेष्विति । सत्ययुगादप्येषु त्रेतादिषु आगमान् अधर्मेण धनविचादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके
प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजोमेधातिथिश्च । धर्मायागादिः । यथाक्रमप्रतियुगं पादपादमवरोपितोहीनः
कृतस्तथाधनविचारजितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यल्लभः प्रतियुगं पादशोऽहसाद्यपगच्छति । त्रेतादियुगे
सहचौरिकानृतच्छब्दानां न यथासङ्गत्वं सर्वत्र सर्वपाददर्शनात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेतादिषु आगमान् चौरिकादेः पादशः अंशेन तपआदिचतुर्णामिति शेषः । अवरोपित-
स्याजितः अतएवाह चौरिकेति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेतादिचर्वागमाच्छास्त्रार्जोऽध्यवसीयते । सन्तु धर्मः पादशोऽवरोपितः । धर्माध्यवसायाव-
रोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् । चौरकमिति पाठः । चौरकं चौर्यमनोज्ञातित्वाहुः । द्वितीयोत्रधर्मशब्दोऽनुज्ञानवचनः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्विति । इतरेषु त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य आगमान् अधर्मात्पादशः एकचरणः धर्मः अव-
रोपितः न्यूनचरणः कृतः । तथा च त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मेण धर्मः पादशः अपैति एकचरणन्यूनो भवति । द्वापरेऽनृता-
ख्येनाधर्मेण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति । कलौ मात्राख्येनाधर्मेण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्विंशतायुयः ॥ कृते त्रेतादिषु हेपरायायुर्हसति पादशः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मस्य रोगकारणस्याभावादरोगः । रोगोऽप्याधिः । सर्वेष्व चत्वारो वर्णाः सिद्धाभिप्रेताः ।
अर्थः प्रयोजनम् अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणां प्रतिबन्धकाभावादव्याक्षेपेणाशेषफलसिद्धिः । चतुर्विंशता-
युपइति । ननु सहस्रोदशवर्षशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते अतएवाहुः वर्षशतशब्दोऽश्वमेधेदं प्रतिपादकः चत्वारि-
व्यांसीजीवन्तीति । नैपुरायुयः प्रतीयते नाशम्यचतुर्विंशत्यभिप्रेतम् । अतएव द्वितीये श्लोकापे वयोऽहसतीत्याह । पूर्वत्र
वयसोऽवृद्धानुत्पायामुत्तरत्र तस्यैव ह्यसामिधानोपपत्तिः । पादशइति । नचात्र चतुर्थोऽंशः पादः किं तर्हि भागमात्रमशत-
आयुः क्षीयतइत्यर्थः । तथा च केचिदालाभियन्ते केचित्तरुणाः केचित्त्वानजरसः परिपूर्णमायुर्दुर्लभम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरोगाइति । सर्वसिद्धेऽप्येवाभौपेक्षितो वा कर्मणां पत्नैर्न येषां ते सर्वसिद्धार्थाः । धयो-
हसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थत्वे अपीति शास्त्रम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुकः । अरोगाइति । रोगनिमिच्छाधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यपत्त्याः प्रतिबन्धकाधर्माभावाच्चतुर्विंश-
तायुष्वेव स्वाभाविककर्मधिकायाः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामोऽराग्यमकारयदित्याद्यविरो-
धः । शतायुर्वैपुरुषइत्यादिश्रुते तु शतशब्दोऽनुत्तरपरः कल्पितो वा । एवमप्यनुन्याः कृतं भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादपादमा-
युरूपं भवतीति ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किमसाध्यधर्मस्येति साध्यमह अरोगाइति । सर्वसिद्धार्थाः सर्वेऽकारमाः परन्ति । चतु-
र्विंशतायुपइति शतायुर्वैपुरुषइति श्रुतेः । विरोधे त्वनमेक्षस्यादसतिस्तनुमानमिति न्यायेन यतपरिमितपुरुषायुर्वेव अपि

यन्तु तपोविद्यावशात् अतएव दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयदित्यादिसंगतम् । यद्वावर्षशतशब्दोच्चारणमिदं यत्तु-
परः तेन शतान्तएव मितयेत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेः प्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । न्हासवचनं तु तपोविद्या-
गहित्यसूचनपरम् ॥ ८३ ॥

(८८) नन्दनः । रतयुगे पुरुषाणां त्वभावशोभामायुश्चत्वारिवर्षशतानि । यन्प्रनरितिहासपुराणेषु तेषां तत्र बहुवर्ष-
सहस्रजीवित्वमुक्तं तेषां श्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथाच महाभारते रतयुगपुरुषानां धृत्य समर्थते । याव-
चावत्कृता श्रद्धा देहधारयितुं तृणाम् । तावत्तावदजीवस्ते नासीद्यमकृतं भयमिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरोगेति । रतयुगे चतुर्वर्षशतायुषः प्रजाभवंति तत्रेतादियु युगेषु एषां प्रजानां वयः पादशः कसति
तद्यथा चेतायुगे प्रजानां आयुः त्रिशतानि द्वापरे युगे प्रजानां आयुर्द्वैशते कलौ शतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्यादनामाशिष्यैश्च कर्मणाम् ॥ फलन्त्यनुयुगं लोके प्रजावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(१) ज्ञेयातिथिः । केचिदाहुर्वेदिकैः कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिर्वेक्षितमायुर्वेदोक्तम् । तदनुयुगं फलति युगानु-
रूपेण संपद्यते न सर्वेषु युगेषु । नाद्यकश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवीय सर्वश्रिरजीवितसवर्षशततदपरैर्नाद्रियन्ते यतो दीर्घसंवे-
संवत्सराब्दे दिवसेष्वयमवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाङ्मयभेदापत्तेः । एषहितत्र ग्रन्थः । पञ्चपञ्चाशत्तत्त्ववृत्तः संवत्सरा-
दित्यादि । तत्र वीण्यहानिगवामयनप्रकृतिस्त्वात्मानानि विशिष्टानुसंख्यां पञ्चपञ्चाशत्तत्त्वप्रामविधेया । यद्यपि संवत्सरा-
प्रतीयते वाक्यभेदे तत्रावश्यं मन्यतरस्यानुवादआश्रयितव्यः । संवत्सराब्दः सौरसावनार्दिमानभेदेन पृथगधिकशतशत-
यात्मनोऽसृष्टातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोगएवेति । तस्यैव लक्षणया दिवसेष्वनुवादोयुक्तइति । अन्ये तु मन्त्रार्थवादेषु शत-
मिन्नुशरदोऽन्ति देवाः शतायुर्वै पुरुषः इति । शतशब्दस्य बहुनामसु परितीक्ष्णवृत्तचानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजी-
विनोऽप्युपपन्नं भवति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुषश्च भवन्ति । अथ वायुः काम्यस्य यानि कर्मणि
न च तत्र प्रमाणश्रुतम् । तत्रानुयुगपरिमाणवेद्यम् । आशिषीन्यापि फलविषयावेदशासनाः काम्यानां कर्मणाम् । आयु-
प. काम्यत्वेपि शाध्यान्पृथगुपदेशः । तंथाहाह आयुर्वै परमः कामः । प्रभावोऽलौकिकी शक्तिरणिमादिनुयुगो-
र्गमशापीवरदानम् । अनुयुगं फलन्तीति सर्वत्र योग्यम् ॥ ८४ ॥

(२) सप्तज्ञानारायणः । वेदोक्तमिति । यद्यपि शतायुः पुरुषइति वेदे पठ्यते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षवैवो-
क्तम् । भवति हि वयं दे. परिमाणोक्तं देवादिषु तद्विधिप्रमनुष्येष्वपि श्रामम् । तथा कर्मणामनुष्ठितानामाशिषीपि
यथाकारिमादिभिः कर्मण्यर्थतानि अनुयुगयुगानुरूपेण फलन्ति । यथाकृते कारोपादिभिः शीघ्रमहतीव कृष्टिः न तथा
चेतादित्यर्थः । तथा परमतप आदिशाशक्तिरनुयुगफलति । इति सदेव फलन्त्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुम्भकः । वेदोक्तमायुरिति । शतायुर्वै पुरुषइत्यादि वेदोक्तमायुः कर्मणां च काम्यानां फलविषयाः मर्यादा
ब्राह्मणादीनां च आपानुमरत्तमत्वादिप्रभावमायुगानुरूपेण फलन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वेदोक्तमायुरित्यादि । अयमर्थः शतायुर्वै पुरुषइति वेदोक्तमायुः काम्यकर्मणां
माशिषः फलशरीरिणां शापानुपहृषभावश्च अनुयुगं युगे युगे फलति असति प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८) नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आशिषः । फलानि । प्रभावः शापानुपहृषादिराक्तिः । अनुयुगयुगानुरूपेण
पूर्णानिष्टानि हिनन्तराणि हिनन्तमानि चमवन्तोऽन्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्र । वेदोक्तमिति । अनुयुगयुगानुरूपलोके सर्वफलमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रितायाद्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे नृणाद्युगक्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तोऽस्य कालभेदेन पदार्थत्वभावभेदस्योपसंहारः धर्मशब्देन यागादिवचनएव किंताहं पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानाधर्मा प्रतियुगभवन्ति यथा प्राकृर्दाशितम् । यथावसन्तेन्य पदार्थानात्वभावोऽन्यो धीष्मेन्य एववर्षास्त्रिवयुगेष्वपि । अन्यत्वचात्र न कारणानादृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमप्यपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात्तदाहुर्गुणहासानुरूपतइति । क्रासोन्मूलता ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अन्यइति । युगक्रासस्यानुरूपेण शक्यपेक्षया धर्मावस्थिताइत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूक । अन्यइति । कृतयुगेऽन्यधर्माभवन्ति त्रेतादिष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाह । अन्यइति । सकलासकलाम्याभिन्नाइति अतआह युगहासानुरूपतइति युगाहासोयुगेयुगे धर्महास तदनुसारेण पृथक्कम् न तु शूद्रस्य वेदाध्ययन विप्रस्य सेवेति भावः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दन । युगहासानुरूपतः परेभ्योभवन्तीत्यनुपह । यथायुगानामदौ धर्मानं तथा मध्ये यथामध्ये न तथाऽन्तइत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्येति । कृतादीनायुगानाधर्मा युगक्रासानुरूपतः भवन्तिवाह तपइति । कृतेतु मान्वाधर्मास्त्रितायागौतमा रघता । द्वापरे शङ्खखलित्रिता कलो पाराशरा रघता ॥ ८५ ॥

तप परंकृतयुगे त्रेतायाज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेककलौ युगे ॥ ८६ ॥

[ब्राह्मकृतयुगप्रोक्त त्रेतातुल्यत्रियंयुगम् ॥ वैश्योद्वापरमित्याहुः शूद्र कलियुग सृजतः ॥]

(१) मेधातिथिः । अयमन्योयुगत्वभावभेदः कथ्यते । तपःप्रभृतीनावेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वान्यनुष्ठेयानि । अयत्वनुवादीयथाकथंचिदाख्येयम् । इतिहासेषु श्लेषवर्ण्यते । तपःप्रधानतत्त्वमहाफलम् । दीर्घायुषोरीगवजितास्तपसिसमर्थाभवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । ज्ञानमभ्यासविषयशरीररक्षेष्टादन्तनियमोनातिदुष्करः । यागे तु न महत्सु-शइति द्वापरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु नशरीररक्षेष्टोनातः समयो न चातीवविहृष्टोपयुज्यतइति ह्युपायान्ना ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तपइति । परअन्याहृततपोऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपोहनाशकाद्यतिबले-रेव शक्यतइति कृते तस्य प्राधान्यम् । त्रेताया ज्ञानम् मन्दकल्पतया तपस्यशक्त्याकृतयुगानुरूपतः परिकल्प-पायाणाज्ञाने सामर्थ्यसम्भवात् । तत्रोपशक्तानाहोमाद्यल्पव्यापारोयज्ञएव द्वापरे शक्यइति तत्त्वधानोद्वापरे धर्मः । यज्ञा-द्बहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पायाससाध्य दानमेककलौ तपःप्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूक । तपःपरमिति । यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपःप्रधानम् । हाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानत्रेतायुगे द्वापरे यज्ञः दानकलौ ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वेपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह तपइति तपोध्यान ज्ञानमात्मधी-शास्त्रधीर्वा ॥ ८६ ॥

(८५) युगक्रासानुरूपतः = तत्तद्धर्मानुरूपतः (४)

‡ अयं (ख) पुस्तके दृष्टोरामचन्द्रेण व्याख्यातम्

(५) नन्दनः । धर्मभेदमेव दर्शयति तद्वति । तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः रजस्तमोऽयं कर्म तपसस्तत्त्वलक्षण-
मिति महाभारतस्मरणम् । परं प्रधानज्ञानं नानाशास्त्रविज्ञानम् । यत्तु फलाभिर्साधयुक्तं यत्कर्म एव शब्दाभ्यां पूर्वपूर्वधर्मानादरः
सूचितः ॥ ८६ ॥

रामचन्द्रः । [ब्राह्ममिति । कृतयुगं ब्राह्मणोक्तं सत्त्वगुणसंज्ञामित्यर्थः । त्रेतायुगं क्षत्रियाभिहितं सत्त्वरजोगुणमित्यर्थः ।
द्वापरवैश्यः वैश्याभिहितं रजस्तमोभ्यामुक्तम् । कलियुगः शूद्रः शूद्राभिहितः तमोगुणरूपः एतन्तद्रूपमाचार्या आहुः ॥ १ ॥]

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुम्यर्थसमहाद्युतिः ॥ मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणाश्चार्वाककल्पयन्ते । तत्रायमुपक्रमः । सर्वस्य सर्गस्य सर्व-
पात्रेकानां गुम्यर्थरक्षार्थमहातेजाऽनृजपतिः सुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विधां दृष्ट्वा दृष्टार्थानि कर्माण्यकल्पयद्यवस्था-
पितवान् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां तु यादृशमिति प्राकृत्यतिज्ञातं प्रक्रमते सर्वस्येति । गुम्यर्थं ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यैरक्ष-
णादिद्वारा गुमिरक्षां कर्तुं ॥ ८७ ॥

(३) कुतूहकः । सर्वस्यास्येति । सत्रज्ञा महातेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थमुखा-
दिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्ट्वा दृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । संपन्त्यनुवादपुरःसरं पतिवर्णव्यवस्थया धर्मानाह सर्वस्येति पञ्चमिः । सर्वस्य सृज्यमान-
प्रपञ्चस्य सत्रज्ञा मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयदित्यन्वयः । तथाच श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि पञ्चार्था-
शूद्र इति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः । अकल्पयदिति यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः । तेनानादि-
व्यवस्थेति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भेणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरोऽत्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह सर्व-
स्येति । हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणादीनां मुखोद्यज्ञात् तत्त्वोपन्यासो वर्णानामुत्कर्षापकर्षपद-
धानार्थः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं चतुर्वर्णादीनां कर्माभ्याह प्रथमं ब्राह्मणस्य धर्ममाह सर्वस्येति । मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मण-
सत्त्वित्वादां कर्माणि पृथक्पृथक् अकल्पयत् सकल्पयामास ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजन्त्याजन्तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यापनमिति । अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणानाम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८८ ॥

(३) कुतूहकः । अध्यापनमिति । अध्यापनादीनामिह सृष्टिमकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधानं विधितेषामुत्तरत्र भवि-
ष्यति । अध्यापनादीनि पञ्चकर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्माण्येवाह अध्यापनमिति । अध्यापनमिति न्याय्यवृत्तिपादनम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणि त्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य षट्कर्मण्याह अध्येति । त्वयं अधीयति शिष्यान् अध्यापयेदित्यर्थः । त्वयं जेतुं अन्या-
ध्यापयेत्तदानंदयात्त्वयगृण्हीयाच्च ॥ ८८ ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयाणि लोपजनकांगीतशब्दादयो भावा उच्यन्ते । तत्रापसंगः पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजानामिति । विषयेषु स्यादपि प्रसक्तिमतिशयेन चित्तस्य निवेशनम् । यद्यपि विप्रा-
देरप्येतद्वश्यकर्म तथापि विभादानां प्यसनेनापकर्षणं एव व्यसनी तस्यैव नाशो रक्षस्तु व्यसनकृष्टवे राष्ट्रस्यैव विना-
शा इत्येतदर्थमत्रोक्तम् ॥ ८९ ॥

(३) कुम्भकः । प्रजानामिति । प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतज्ञत्ववन्तोपभो-
गादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनं समासतः संक्षेपेण ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । इज्या यज्ञः । अपसक्तिरनासङ्गः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य धर्माह प्रजेति । प्रजानां रक्षणं दानं इज्या यागः अध्ययनवेदाध्ययनं विषयेऽप्यप्रसक्तिम-
मासक्तिमब्रह्मा आदिशति ॥ ८९ ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृपिमेव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । वणिक्पथः वणिक्कर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनमुपपुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यस-
न्निधापनं यस्य राज्ञो विषये वसति । कुसीदं बृहद्व्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनामिति । वणिक्पथवाणिज्यम् । कुसीदं बृहद्विजीवनम् । एषु च त्रयाणामपि वर्णानां
इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः ॥ ९० ॥

(३) कुम्भकः । पशूनामिति । पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिक्पथं स्थलजलादिना वाणिज्यं कुसी-
दं बृहद्व्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्पथं वाणिज्यम् । कुसीदं व्याधेन वित्तवर्धनम् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । वणिक्पथवाणिज्यार्थं स्थलजलयात्राम् । कुसीदं वाधुष्यं अकल्पयदित्यनुवर्तते ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनामिति वैश्यस्य धर्माह कुसीदं बृहद्विजीविका ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥ एतेषामेव वर्णानां शूद्रस्यामनस्यया ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रभुः प्रजापतिरेककर्म शूद्रस्यादिष्टवान् एतेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्राणां त्वया कर्तव्या
ऽनस्ययाऽनिन्दया चिन्तेनापितदुपरि विषादो न कर्तव्यः । शूद्राणां परिचर्या तदुपयोगिकं करणशरीरसंवाहनादिचित्ता-
नुपालनम् । एतदृष्टार्थं शूद्रस्य अविधायकत्वाच्चैकमेवेति नदानादयो निषिध्यन्ते । विधेरीणां कर्मणां मुत्तत्र भविष्यति अतः

स्वरूपविभागेन यागादीनां तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥ ९१ ॥

८९) विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ (न, भ, ल, य, ग, क,)

क्षत्रिणीणामकल्पयत् ॥ (ए)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकमेवेति । शृश्रूपाद्देशो अशृश्रूष्यमाणेष्वपि द्विजेषु तदहितेकरिर्मथ्यन ब्राह्मणे क्षत्रिय वैश्ये वा शृश्रूपा परिचरणम् । एतच्चास्थ जीविकार्थपारत्रिकं च । अतएवास्यजीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमाशङ्क्यैकमेवेति व्यवच्छिन्नमिति ॥ ९१ ॥

(३) कुक्षूकः । एकमेवेति । मधुब्रह्माश्रमस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मककर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनायदानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमेवेत्यापद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं मधुविराह अनसूययेत्ययमभिप्रायः द्विजानां वेदाध्ययनाद्युक्तप्राप्तहिण्युतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेदमुपशृण्वतः ऋषुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतिः । प्राणान्तिकप्रायश्चित्तश्रवणादिति भावः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अनसूयया अनहंकारेण ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमिति एतेषां चतुर्णां वर्णानां सेवा अनसूयया निष्कपटेनैत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ऊर्ध्वनाभेर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्यं यं भुवा ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । आपादान्ताभ्यः पुरुषस्तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यततोऽपि मुखम् । एतच्च त्वयमेव जगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्वर्णकार्यमुक्त्वा प्रकृतशास्त्राभ्यापकत्वेन ब्राह्मणानियन्तुं त्वशसामुपक्रमते ऊर्ध्वनाभेरिति । कृत्स्न एव पुरुषो मेध्यत्वस्य नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरं तस्मात्तु अपि मुखं मेध्यतममित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुक्षूकः । इदानीमाध्यायेन सर्गस्यार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । सर्वतएव पुरुषो मेध्यः नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यः ततोऽपि मुखमस्य मेध्यतमब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीमर्थवादपूर्वकब्राह्मणस्यैव श्रेष्ठ्यं ह्यव्यक्त्यादिभोक्तृत्वनिध्यादित्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं विधत्ते ऊर्ध्वमिति षोडशभिः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्गर्भधर्माणामश्रेयस्यतमत्वमुक्तम् । इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणा ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यवस्तुमाह ऊर्ध्वमिति । तस्मान्नाभेरूर्ध्वदेशादवसामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरेण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति । नाभेः ऊर्ध्वमेध्यतरः अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः तद्वये मध्ये पुरुषः पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः सर्वतः इत्यादित्यतिष्ठत्वाष्टमिति श्रुतिः । तस्मात् पुरुषाधिष्ठितान् तस्य स्वयं मुखमेध्यतमहेयम् ॥ ९२ ॥

उत्तमाद्भोद्भवाज्यैष्टयाद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ॥ सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । ततः किमत आह । उत्तमाद्भूम्यां तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य । ज्यैष्ठ्यासावज्यैष्ठ्यो वर्गभ्यः पूर्वब्रह्मणः सृष्टः । ब्रह्मणे वेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषतदिहितमतः सर्वस्य जगतोऽस्मादितुत्रयाद्ब्राह्मणः प्रभुः प्रभुरिव । मधुर्धनयेनोपसर्पणीयः । तदाज्ञायां धर्मं स्थातव्यं धर्मतः प्रभुर्धर्मप्रभुरित्यर्थः । आधादित्वात्तसिः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमत आह । उत्तमाद्देति । तस्मात्मेध्यतमं ब्रह्मणमुत्तमाद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपा न ज्यैष्ठ्या न वेदस्य च क्षत्रियाद्यपेक्षायां सम्प्रकारणात् । सर्गस्य सृज्यमानस्य । धर्मनो न यत्नः । प्रभुर्धर्मोत्पत्तिनियोगकारी ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततः किमत आह उत्तमाङ्गोद्भव इति । उत्तमाङ्गमुत्तमदुःखत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वात्पन्नत्वा-
दध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात् सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणप्रभुः । सत्कारस्य
विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणप्रभुः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्ततोपि उत्तमाङ्गं शिरः तदेकदेशमुत्तमदुःखत्वाज्ज्यैष्ठ्यात्प्रथमत्वात् । ब्रह्मवाङ्मयमथा-
सीदिति श्रुतेः । ब्रह्मब्राह्मणजातिः ब्रह्मणो वेदस्य सर्गस्य सृष्टस्य ब्राह्मणदेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यंगुरवो विप्रा इत्युक्ते-
विप्रस्यापि विप्रशास्ता ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमाङ्गमुत्तमेष्वन्तममित्युक्त्वा ब्रह्मणो वेदस्य धारणादध्यापनात् । धर्मतो न्यायतो हेतोरित्यर्थः
प्रभुः तामी ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमाङ्गेति । उत्तमाङ्गात् उद्देश्यस्य सत्तमाङ्गोद्भवः तस्मात् उत्तमाङ्गोद्भावात् ब्राह्मणोऽस्य मुख-
मासीदिति श्रुतिः । ज्यैष्ठ्यात् प्रथमोत्पन्नत्वात् ब्रह्मणो वेदस्य धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य विप्रस्य ब्राह्मणः धर्मतः
प्रभुः सृष्टतः ॥ ९३ ॥

तंहि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादादितोऽमृजत् ॥ हव्यकव्यातिवासाय सर्वस्यास्य च गुमये ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम् । अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गप्रधानम् । तं पुनर्ब्राह्मणस्वय-
भूः स्वादास्यामुखादमृजत् । तपस्य कृत्यैषोत्तमाङ्गोदुत्पत्तिः । ज्यैष्ठ्यामाह आदितः । यदेवानुदिश्य क्रियते तद्व्यापि-
तुनुदिश्य तत्कव्यतपोरभिवहनाय देवान्पितृभ्यः प्रति प्रापणाय अभिवासायेति भावे कव्यः कथंचिद्व्यस्यः सकर्मत्वाद्ब्रह्मतेः ।
तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुमिः परिपालनं भवति । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च शीतोष्णवपरोपधीः पाचय-
न्ति । अतः परस्परपकाराद्गुमिः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यदप्याह तंहीति । यतः स्वादास्यादादितोऽमृजत्तपस्तप्त्वा अतस्तपः प्रभावादपि
प्रभुरसौ न त्वेवंमन्ये तपसा सृष्टा इत्यर्थः । हव्यदेवभागः कव्यपिभ्यभागस्तद्रूपयदभिवाहमभिवर्तनीय तस्मै तदर्थतस्य
देवपितृनामय इति यावत् । गुमये होमजन्यवृष्टिद्वारा ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कस्योत्तमं द्वादशमद्वयत्वं तद्व्यत आह तंहि स्वयम्भूरिति । तत्राक्षणां ब्रह्मा आत्मीयमुखात् देवपितृभ्यो-
विः कव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतोरक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमसृष्टवान् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवासाय साक्षात्ब्रह्मणो देवाद्यर्थगुमये संरक्षणाय च यथा गुमय धनमुत्तरकाले सुखहे-
तुस्तथा ब्राह्मणापितमपि । ब्राह्मणो हि निर्दिष्टवर्ति वक्ष्यति ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । नचैषां हेतुनामसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह तंहीति । आस्यामुखाद्व्यकव्यातिवासाय । हव्यदेवक-
व्यपिभ्यमभिवाहमभिवाहनां प्रापणदेवान्पितृभ्यः हव्यकव्यादिमन्त्रैः प्रापयितुमिति यावत् । अत्र स्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्-
भवत्वं समर्थ्यते । तपस्तपेत्यादरातिशयः । आदित इति ज्यैष्ठ्यम् । हव्यकव्यातिवासायेति वेदधारणम् । अत्यगुमय इति प्रपञ्च-
रक्षणम् । गुमिश्चाध्यापनयूजनीतिग्रहे रित्यवगन्तव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमिति । स्वयंभूः तपस्तप्त्वा स्वात् आस्यात् मुखान् आदितः तत्राक्षणां हव्यकव्याभिवासाय
अमृजत् । हव्यकव्यानां अभिवासाः हव्यकव्याभिवासाः तस्मै हव्यदेवानां कव्यं पितृणां प्रापकयैत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यस्यास्येनं सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ॥ कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकंततः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । हव्यादिवहनं पूर्वोक्तं दर्शयति । त्रिदिवभोगो गृह्येभ्यस्तत्त्वमुच्यन्ते । स्वर्गासिनो देवाः । ब्राह्मणेन भुक्तमन्त्रे देवा उपतिष्ठन्ति आद्रे पित्र्यस्य कर्मणो ब्रूतं विष्वेदेवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनविहितम् । तदपेक्षे तदुत्तमम् । किंभूतमन्यदधिकं श्रेष्ठतस्तस्मादिति । स्वयं विस्मर्यते । देवाः पितरश्चोत्तमस्थानामप्यमस्थानाश्चाप्यक्षान् तेषां भोजनोपायोऽस्योत्थं स्यतो ब्राह्मणभोजनादतो महान् ब्राह्मणः ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यस्यास्येनेति । आस्थेनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मकः । पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं दर्शयति यस्यास्येनेति । यस्य विप्रस्य मुखेन आब्जादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यत्र कष्टतमं भूतं किमेवेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन ब्राह्मण्ये मनुष्येष्विति श्रुतेः । अप्रिखिदवदिति शेषः । हव्यानि देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि कव्यानि पित्रोद्देश्यानि आब्जादीनि किंभूतं जन्तुः इत्तस्य कल्याणकवा ततो विमान् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य आस्थेन मुखेन देवताः पितरश्च हव्य कव्यानि अश्रन्ति भुञ्जते । तत् ब्राह्मणात् अधिकं किंभूतं प्राणाधिक इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिर्जीविनः ॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यां भावाः स्थावरा वृक्षादयो जङ्गमाः कमिकीटादयस्ते भूतशब्देनोच्यन्ते । तेषां प्राणिनां आहारविहारादिपेक्षा समस्तानि श्रेष्ठाः प्राणिनस्ते हि पृथ्वरसु खमनुभवन्ति । तेषां बुद्ध्या जीवन्ति हिताहिते विचिन्वन्ति स्वशालादयः ते हि धर्मणोपतप्ताः छाया मुपसर्पन्ति शीतेनार्द्रता आतपनिराहारस्थानव्यजन्ति । तेषामधिकतरमनुप्यास्तेषां ब्राह्मणा ते हि लोके पूज्यतमाः । न च सर्वेण परिभूयन्ते जातिमात्राद्यहि तद्वधे महत्याश्चित्तम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तद्विषया तथा ब्राह्मणः श्रेष्ठानि सभ्ययनादिप्रकर्षोऽप्यर्थ इति नेत्याह भूतानामिति । भूतानामाकाशादिभूतविशेषाणां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि तेषां वराः स्वपरस्पर्शानां मध्ये वराः बुद्धिर्जीविनः । स्वबुद्धिरुत चेष्टया स्वहिताचरणक्षमा श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

(३) कुड्मकः । भूतानामिति । भूतारव्यानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनः कीदृशः श्रेष्ठाः । कदाचित्सुखलेशान् । तेषामपि बुद्धिर्जीविनां सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्वादयः । तेभ्योपि मनुष्यान् कष्टज्ञानसंवेधान् । तेभ्योपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वान् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूतानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनो जङ्गमाः महीयतादिभ्यः श्रेष्ठाः । तेभ्योपि बुद्धिर्जीविनः पशुतिथेः । तेषु नराः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । न च सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येति लोकाभ्यामाह भूतानामिति । अनयोः पूर्वश्लोकोद्देशात् । भूतानां जङ्गमस्थावराणां प्राणिनो जङ्गमाः बुद्धिर्जीविनः पश्वादयः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां चराचरादीनां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेपु च विद्वांसोविद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिपु कर्तारः कर्तृपु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

[तेषां न पूजनीयो न्यस्त्रिपु लोकेपु विद्यते ॥ तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥ ९ ॥]

[ब्रह्मविद्वाः परंभूतं न किंचिद्विद्विद्यते § ॥-]

(१) मेधातिथिः । विदुषां श्रेष्ठ्यं महाफलपु यागादिष्वधिकारात् । तेषामपि कृतबुद्धयः परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्थानयोद्देशिभिः कटुप्रीक्रियन्ते । तेषामपि कर्तारः कर्मणामनुष्ठतारः । ते हि विहितकरणात्यतिपिडासेवनाच्च नोपहृन्त्यन्ते तेषामपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्रक्षस्यानन्दः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसः कर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । कृतबुद्धयः कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । कर्तारो विद्वि त्वानुष्ठतारः । ब्रह्मवादिनो ब्रह्मकाण्डार्थं तत्त्वविदः । ब्रह्मवेदिन इति कृत्वात्प्राः । अत्र च सर्वत्र पूर्वविशेषणत्रात्मैवोत्तरो नरविशेषणसंबन्धवैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरेष्वननुष्ठत्यापत्तेः ॥ ९७ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणेपु चेति । ब्राह्मणेपु तु मध्ये विद्वांसो महाफलस्येति शोभादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योपि कृतबुद्धयः अनागतैःपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठाने रूप्यन्त कर्तव्यता बुद्धय इत्यर्थः । तेभ्योपि अनुष्ठतारः हिताहितमानिपरिहारभागीत्वात् । तेभ्योपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्योपि विद्वांसः यज्ञशास्त्रविदः । तेषु कृतबुद्धयः कृतकर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा आलस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथा त्वनिश्चये अनुष्ठतारो ये ते कर्तारः । तेभ्योपि ब्रह्मविदो ब्रह्मतत्त्वज्ञाः श्रेष्ठारो सर्वत्रानुपपद्यते सर्वकर्मणां पारपर्येण ब्रह्मण्येव । तात्पर्येणोपयोगात् सर्वकर्मातिरूपार्थज्ञाने परिसमाभ्यतदति भगवदुक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । विद्वांसो वेदविदः । कृतबुद्धयः परिचितवेदार्थाः । कर्तारो दितकर्मकृतः । ब्रह्मवेदिनः परमार्थवेदिनः । एवं वेदा ब्रह्मविद्विरपि कर्मकर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेपि । सम्यक्कृता बुद्धिर्येस्ते कृतबुद्धयस्तेपु कृतबुद्धिपु कर्मकर्तारः श्रेष्ठाः । कर्मकर्तृपु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शश्वती ॥ सहि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्वत्प्रादुर्गुणसन्निपिनो ब्राह्मणस्य विशेषे ईक्षते जातिभावब्राह्मणकामिदवममेत तन्निर्ध्वंशमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपहाय जन्मेव ब्राह्मणस्य जातिरेव शश्वती धर्मस्य भूतिः शरीरम् । धर्मार्थमुत्पन्नी द्वितीयेन जन्मनोपनयनेन सरुद्धतः सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मवाय कल्पते सपद्यते । धर्मशरीरमुज्जित्वा परानन्दधर्माभवतीति श्रुतिः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पत्तिरिति । यात्रिपस्थ शरीरोत्पत्तिः सा धर्मस्य मूर्तिर्मूर्तिवत्स्था शरीरवस्थेति यावत् । शश्वती चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः । तदाह सहति । धर्मार्थमुत्पादनार्थं किंचार्थस्योत्प्रेतदधिक यथासौ ब्रह्मभूयाय कल्पते मोक्षाय समर्थो न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानधिकारात् । अतएवोक्तपुराणे क्षत्रियस्यापि यतिधर्मो विधीयत इति । यतिधर्मोऽनन्यमादिः न तु यतिरेव अत्रापि पश्यायाये ब्राह्मणस्येत्युपसहरिष्यति ९८

(३) कुहूकः । उत्पत्तिरेवेति । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि यस्मादसौ धर्मार्थजातः धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुरुत्पत्तिरिति । मूर्तिर्देहद्वय शाश्वती शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुत्वात् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय मुक्त्यदिति यावत् । अन्यथा ब्राह्मण्यावामिष्येयमेवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न सत्कारविशेषत इत्याह उत्पत्तिरिति । उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरम् । कल्पते शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पत्तिरिति । विप्रस्य मूर्तिः धर्मस्य मूर्तिरित्यर्थः शाश्वती एषा उत्पत्तिः उदिता । सः ब्राह्मणः ब्रह्मभयाय ब्रह्मरूपाय कल्पते समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणोजायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वलोकस्योपरि भवति । औद्यमुपरि भावेनाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति प्रभुबंधमाल्यस्य कोशस्य गुप्तये जायते । द्रव्यसंक्षयः कोशोपमानाद्धर्मसंक्षय उच्यते कोश इति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मण इति । जायमान एव पृथिव्यां पृथिव्याधीश्वरो भूत्वा जायते । ननु क्षत्रियादिः । अतोऽसौ सर्वभूतानामीश्वरः । स्वेच्छया आदिष्टायतः उपदेशाद्विद्वान् धर्मस्य रूपत्वकोशस्य गुप्तयेऽसौ जनिताः ॥ ९९ ॥

(३) कुहूकः । ब्राह्मण इति । यस्माद्ब्राह्मणोजायमानः पृथिव्यामधिउपरि भवति । श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्मसमूहक्षाये प्रभुः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वपर्याणाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जायमानो जातमात्रः पृथिव्यां वर्तमानो नामाधिक्येन आधिक्यमाह ईश्वर इति । धर्मकोशस्य वेदस्य वेदाद्धर्मो हि निर्बन्धो तथा ब्रह्मकोर्द्रवविद्धीति स्मृतेः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । पृथिव्यां पृथिवीजातस्त्वधिजायत उपरि जायते सर्वस्मादिशिष्ट इत्यर्थः । अत एव सर्वभूतानामीश्वरः । धर्मकोशस्य वेदस्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति । जायमान उत्पन्नमात्रो ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य धर्म एव भाषागारः तस्य गुप्तये रक्षणाय ईश्वरः प्रभुः ॥ ९९ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ श्रेष्ठयेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । असंतुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामायङ्मय समाधत्ते । सर्वमिदं वैलोक्यमानं धर्मविधनं ब्राह्मणस्य त्वं नात्र गतियहो विद्यते प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति न प्रतिग्रहीतृ तयेति । प्रशंसैषा न विधिरत एवाहति शब्दः । अभिजनोऽभिजातताविशिष्टत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वत्वमिति । सर्वस्या ब्राह्मणस्य यत्सर्वं त्वत्वं तत्र ब्राह्मणस्येव । एतच्च तस्य हरणे दोषान्पत्तेनोपचारात् तत्र हेतुः श्रेष्ठयेनेति । अभिजन उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ॥ १०० ॥

(३) कुहूकः । सर्वत्वमिति । यत्किंचिज्जगद्विधनं तद्ब्राह्मणस्य त्वमिति स्तुत्योच्यते । त्वमिव त्वं न तु त्वमेव ब्राह्मणस्यापि भवनास्तेष्वस्यैव ह्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोऽवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिजनेन उत्कृष्टस्थानजन्मना ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेति । इदं वस्तु यत्किञ्चित्स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं सर्वस्वम् ब्राह्मणस्येत्यर्थः । इदं सर्वं विश्वस्याधिपत्यब्राह्मणः श्रेष्ठत्वेन अर्हति । अभिजनेन कुल्याभिमानेन ॥ १०० ॥

स्वमेवं ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥ आनुशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरेजनाः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परगृह आतिथ्यादिरूपेण भुङ्क्ते तदात्मीयमेव नैव मन्तव्यपरपाकेनेति । स्ववस्ते याचित्वाऽयाचित्वा वा वस्त्रं धत्ते नासौ तस्य छाभाम् अपितु स्वकृत्याच्छादने विनियोगः । निष्ठु तावदात्मोपयोगि गृह्णाति तत्र प्रभृत्यदन्त्येभ्यो ददाति परकीयं तदपि तस्य नानुज्ञितम् । आनुशस्यं कारुण्यं तदीयया महासत्त्वतया वृथित्या राजानः स्वाभिधान्युपयुञ्जते । अन्यथा यद्यसाविच्छेदहमेतदादायत्तकार्यं विनियुज्येति तदा सर्वं निर्धनाः निरुपयोगाः स्युः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वमेवेति । क्षत्रियादियत्त्वाजितमपि भुङ्क्ते आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्त्वमेव । अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात्स्यासौ भेष्यश्च भेष्यो मृत्यः मृत्यश्चेत्येतत् आह आनुशंस्यादिति । ब्राह्मणस्य करुणया प्राणिनां स्वेच्छया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वात् मुख्यप्रभुतेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वमेवेति । यत्परस्थाप्यन् ब्राह्मणो भुङ्क्ते परस्य च वस्त्रपरिधत्ते परस्य गृहीत्वाऽन्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य त्वमिव पूर्ववस्तुति एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्त्ये भोजनादि कुर्वति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्ते परिदधाति वसनादिक आनुशंस्यादकारुण्यात् कारुण्याद्वा ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति । ब्राह्मणः स्वमेव वस्तु भुङ्क्ते भोजनं करोति । स्ववस्ते स्ववस्तु त्ववन्वस्ते आच्छादयति । वस आच्छादने इत्यस्य धातोर्लुपम् । ब्राह्मणस्य आनुशंस्यात् लुपात् इतरेजनाः क्षत्रियादयः भुञ्जते भोगं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥ स्वायं भुवो मनुर्धामानि दिंशास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्या ब्राह्मणश्रुतेः कल्पप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवमिदं सर्वं तद्वार्थशास्त्रं तस्य त्वमहिम्नाऽऽत्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानीमानि वर्ज्याणि एवमिवेकस्तदर्थं शेषाणां च क्षत्रियादीनामनुपूर्वशः प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुपद्वात् क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य धर्मो धर्मविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियाणां वैश्यानां यानुपूर्वशो ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिप्रायकतया शास्त्रप्रशस्तप्रक्रमे तस्य कर्मविवेकार्थमिति । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भुवो ब्रह्मपुत्रो धीमानसर्वविषयज्ञानवानमनु रिदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुद्धयर्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च द्दमन्वाक्यं शास्त्रं अकल्पयत् पूर्वसर्गानुरोधात् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेयादिषु पतनदण्डमापञ्चितोपदेशादेव तावद्ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रमप्योजनमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य शेषाणां क्षत्रियादीनां च शास्त्रमकल्पयत् पूर्वमगवता विस्तरेण कृत्वा आहितस्वरूपं यथार्थं स्मृतिवतान् । नैव चेदिदं शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थशेषाणाक्षत्रियादीनाकर्मविवेकार्थानुपूर्वश क्रमेण त्वा यभुवोमनु इदंशास्त्रअकल्पपतृकल्पयामासित्यर्थ ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यप्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केन चित् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथि । अन्येतव्यप्रवक्तव्यमित्यर्हेकृत्योन विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रवृत्तिशास्त्रप्रवर्तिभ्यते । अयं ह्यध्यायोऽर्थवादएव नात्र कश्चिद्विपरिणतिः । तेन यथा राजभोजनां शाल्यइति शालिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजन निषेध एवमापि नान्येन केनचिदिति नाप्यनिषेध ईकल्पशास्त्रस्तुतिः । सर्वलिङ्गगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः, सर्वशास्त्राणां शास्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याऽभ्ययनप्रवचनार्हं सामायेन शक्यते अभ्येतुमवक्तुं वा । अतएवाह प्रयत्नत इति । यावन्नमहान्प्रयत्न आस्थितोयावन्नशास्त्रान्तरैस्तंकृत्याकरणमीमासादिभिः सरूढात्मना वा देवतप्रवक्तुं न शक्यते । अतएवाभ्ययनेन अवगच्छ्यते । तत्र हि विद्वन्नोपयोगिनी न संपाठे । विधौ ह्यभ्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायेव स्थानं च विशेष अवगमनभ्ययनेन लक्ष्यत इति युक्तवत्तुन विषये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणात्तरानुसारेण गुणवादी न दोषाय । तस्मात्त्रैवर्णिकाधिकारशास्त्रमेतच्च परस्ताद्विशेषतो वक्ष्यते ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधय । विदुषेति । प्रयत्नतो वक्ष्यमभ्येत यम् । अन्ययोस्तु वचनमप्ये न न कर्तव्य किंतु विमर्शः । सम्यक्प्रयत्नविधि ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूक । विदुषेति । एतच्छास्त्राभ्ययनपरलक्षणेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितप्रयत्नतोऽभ्ययनकतव्य शिष्येभ्यश्चेदध्याख्यातव्यं नायेन क्षत्रियादिना । अभ्ययनमात्रमुत्पाद्यानाध्यापनरहितक्षत्रियवैश्ययो रपि निषेकादिभ्रमशान्तरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतं तन्मनोहर द्विजैरभ्ययनब्राह्मणेन वाध्यापनव्याख्यानेदस्यस्यालभात् । यत्तु अधीर्धाररूपमेवर्णादित्यादि तद्वैदविषयमिति वक्ष्यते । विमर्शैवाध्यापनमिति विधानेन सभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथामेधातिथेर्पह ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्द । विदुषाधीतवेदवेदाङ्ग्येन प्रयत्नतः प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना नान्येन क्षत्रियादिना । अयं मर्शः । इदं हि धर्मशास्त्रधर्मवदलक्ष्यं विप्रस्थैव न राजपादे । तेनात्र विधिनिषेधाभ्यामविप्रस्थाधिक्रियते । वैदिकत्वा विशेषेण बृहस्पतिसवइवअभ्येतव्यमित्यर्हार्थनान्येनेति । राजभोजनां शाल्यइति वक्ष्याम्येयानिषेधइति मेधातिथि ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । अथ शास्त्राभ्ययनेऽधिकारिणमाह विदुषेति । विदुषा साहचरे विदा । प्रयत्नत आदरेण । अन्ये नाविदुषा ब्राह्मणेन विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थ ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । विदुषेति । ब्राह्मणेन इदमशस्त्रअक्षेपतः सम्पूर्णतः प्रयत्नत अभ्येतव्यं सम्यक्ज्ञानेन सम्यक्प्रकारेण केनचित् विदुषाऽपि नान्येभ्य वक्तव्यम् ॥ १०३ ॥

इदंशास्त्रमधीयानो ब्राह्मण शसितव्यतः ॥ मनोवाग्देहजैर्नित्यकर्मदोषैर्न लिप्यन्ते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथि । एवमर्शः पक्षेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रस्तुत्वाऽधुना साक्षात्स्तौति । इदंशास्त्रजानान शसितव्रतो भवताति परिपूर्णयमनियमानुधायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायेऽज्ञान्वात दयादनुतिष्ठति सर्वान्यमनियमा यथाशास्त्रं सवमनुतिष्ठति । अतुतिष्ठति वद्वितातिप्रमत्तपिद्वयमजनिर्दोषैर्न लिप्यन्ते न सवभ्यते ॥ १०४ ॥

(१०३) शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं (४, ५, ६, ७, ८, ९)

(२) सर्वज्ञानारायणः । शास्त्रपर्यासाङ्क्रमते इदमिति । शसितव्रतः चीर्णव्रतः कर्मजन्यदोषैः पापैर्मनोवाक्का-
यकारणभेदभिन्नेन लिप्यते प्रत्यवायज्ञानेन तत्राप्रवृत्तेः ॥ १०४ ॥

३ कुड्मकः । इदं शास्त्रमिति । इदं शास्त्रपरहन्ते दीयमर्थज्ञात्वा शसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसम्भवैः पापैर्न-
संयज्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतपर्यादिव्रतः कर्मदोषैः पापैः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इदमिति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमिति । शसितव्रतः परिपूर्णव्रतः ब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिर्वश्यांश्च समसप्त परावरान् ॥ पृथिवीमाप चैवेमांस्तन्मात्रेकोऽपि सोऽहंति ॥ १०५ ॥

[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा । अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिपावनो भवति । विशिष्टानुपूर्वीकः सघातः पङ्क्तिरूप्ये तां पुनाति निर्मलीकरोति । भवं
दुष्टास्तत्सन्निधानाद्दुष्टाः संयज्यन्ते । वश्यान्त्यकुलसभूतान् समपरानुपरितनान् पित्रादीनां गामिनोऽवराजनिष्यमाणान्संशु-
ष्यन्तां पृथिवीं गतिमहीतुमर्हन्ति । धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुरित्यर्थः सर्वे धर्माज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पुनातीति । पुनाति निष्पापां करोति । पङ्क्तिर्येकपङ्क्तिस्त्याज्यनतां वश्यान्त्यवशे जा-
न्तून् पूर्वापरान् समसप्त । पृथिवीमिति विद्यानिमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम् । पृथिवीं भूमात्रमर्हति । किं वा वाच्यमपि चेमापृथ्वी-
कृत्वा सर्वधनपूणमर्हतीति ॥ १०५ ॥

(३) कुड्मकः । पुनातीति । इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्क्त्योपहृतां पङ्क्तिमानुपूर्व्यानि विष्टं जनसमूह-
वित्रीकरोति वशभवांश्च समपरान् पित्रादीन् अवरांश्च पुत्रादीन् पृथिवीमपि सर्वांसकृत् धर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुयोग्य-
मवति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुनातीति । पङ्क्तिः । यस्यापङ्क्तौ भुङ्क्ते पठति वा परावरानपि न्यादीन् अवरां पुत्रा-
दीन् विशिष्टस्कारवत् कुलजत्वात् कृत्वा ससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन धर्मज्ञता प्रतिपदेहेतुः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययिनो वैशिष्ट्यमाह पुनातीति ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनातीति । पङ्क्तिर्वश्यांश्च वशभवावस्थास्तान् ॥ १०५ ॥

[यथेति । त्रिवेदाध्ययनत्रयाणां वेदानां अध्ययने यथापठ्यते तत्स्वर्गसाधनमवति । तथा स्वर्गमिच्छता ब्राह्मणेन नियतं द-
धर्मशास्त्राध्ययनम् ॥ १ ॥]

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिर्विवर्धनम् ॥ इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्यभिप्रेतस्यार्थस्याविनाशोऽयनप्रापणत्वात् प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमप्येवो-
ज्यपहोमादिभ्यः । नहि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानसंभवंति अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्छ्रेष्ठमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थं वा-
न्युव श्रेयस्यान्यनुष्ठानतु क्लेशकरमत उच्यते श्रेष्ठमिति । इदं बुद्धिर्विवर्धनम् । शास्त्रे ज्ञातेऽप्येवमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्वि-
न्य-

(५) मन्दनः । अत्र कारणमाह आतिथिर्निति । कर्मणां विहिततथैविद्वानां गुणदोषावित्पत्त्युपेयानिदं दोषः । पैर्मा-
पिसागमिभिर्नशोपाचमनादित्क्षणः त्रियाविशेषाचारः ॥ १०५ ॥

• (६) रामचन्द्र । अग्निनिवि । अस्मिन्धर्मशास्त्रे अग्निनेन प्रकारेण धर्मोक्तः । अस्मिन्धर्मशास्त्रे चतुर्णामपि वणा-
नागुणदोषोक्तौ । शाश्वता पारम्पर्यक्रमागता आचारा उक्ता ॥ १०७ ॥

आचार परमोधर्म श्रुत्युक्त स्मार्त एव च ॥ तस्मादस्मिन्सदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान् द्विज ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथि । परम प्रकटोधर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे य उक्त स्मार्त स्मृतिपूतस्तस्मादाचारधर्मं नित्यमु-
क्तस्यानित्यमनुतिषेदात्मवानात्मनोहितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्त्यतो मनुषा तद्विदितपरत्वमुच्यते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नवाचारोयदिनसाक्षादधर्महेतु किमिति कर्तव्यइत्यत आह आचार इति । यद्यप्यसा-
वज्ञमेव न प्रधानतथाप्ययमपि परमोधर्मस्तद्विनाप्यमहत्ते । सच श्रुत्युक्त दीक्षादो नवनीताभ्यङ्गनादि आचमना-
दि स्मार्त यद्यप्यसावपि श्रौतस्तथापि श्रुते प्रत्यक्षाया तत्परया भुल्लोकेऽनभ्ययनात्स्मार्ततोक्ता । अस्मिन्नाचारे । सदायु-
क्त उच्यते । आत्मवानुद्धृतिमान् ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूक । प्राधान्यमेव स्पष्टयति । आचार इति । युक्तोयत्नवान् आत्महितेऽपि सर्वस्यात्मास्तीति आत्म-
वेदेन आत्महितेऽपि लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्द । आचारहानि न पुनरिति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्य वेदार्थानुष्ठानहेतुमाचारविधायस्तमेव सममाण-
कस्तीति आचार इति विधि । सदा युक्ता सर्वदोयुक्ता आत्मवानपारलौकिककामतत्त्वज्ञानतदभावे आचारविश्वसन्-
मत्तदृष्टमनावा ॥ १०८ ॥

(५) नन्दन । धर्म एव नित्यससाधन तस्मात्स एव वक्तव्य किमाचारेणेति चेद आह आचार इति । श्रुत्युक्तो विप्रो
ब्रह्मोऽपि स्मार्ताऽष्टकादि । अस्मिन्त्ये ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्र । आचरेति । श्रुत्युक्त स्मृत्युक्त एव आचार परमोधर्म उक्त । तस्मात्कारणान् आचारे सदा युक्त-
स्याद्विज नित्य आत्मवान् भवेत्तज्जितेन्द्रिय भवेत् ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ॥ आचारेण तु सयुक्त सपूर्णफलभागभवेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथि । प्रकारा तरेण यमाचारस्तुति । आचारा न्न्युत आचारहानौ न वैदिकप्रमाणोति । वदवि-
हितकर्मानुष्ठानफलवेदफलमित्युक्तम् । समयागिनिवदिकानि कर्माप्यनुतिष्ठयमाचारभेदेन तत पुनर्कामादिकफलमश्नुत इति
निन्दा । एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । आचारेण तु सयुक्त सकलफलभाषोति । काम्यानाचार यद्वदिति सपूर्णवचनादाचारहा-
नस्याप्यस्ति काम्येभ्य फलसंबन्धेन कृत्स्नफलमश्नति तन्म किंचिदर्थवादत्वादस्य ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आचारादिति । विच्युत सम्यगकर्ता वेदफलवेदिककर्मफलसंपूर्णनाश्रुते व्यङ्गानादु-
पगसिद्धे अतएवाह आचारेणत्विति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूक । आचारादिति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदिकफलभेत् । आचारयुक्त पुन समग्रफलभागभवति
॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्द । आचारात् यथाविध्याचमनादि ॥ १०९ ॥

(८) नन्दनः । श्रौतस्मार्तचाराणामादरार्थमेतमेवार्थप्रपञ्चयति आचारादितिद्वयाम् वेदफलं । वेदोक्तफलधर्म-
फलमिति यावत् ॥ १०९ ॥

(९) रामचन्द्रः । आचारेति । वेदफलवेदाध्ययननश्रुते नमामहेति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिम् ॥ सर्वस्यतपसोमूलमाचारंजगृहुः परम् ॥ ११० ॥

(१) मेधानितिः । यावत्किञ्चित्तपः प्राणायाममौनयमनियमकच्छ्रवाद्वायोजनशनादि तस्य सर्वस्य फलप्रसवे
मूलमाचारोऽतस्तमेव मुनयस्तपःफलार्थिनोमूलत्वेन कारणतया जगृहुः गृहीतवन्तः । आचारान्दृष्ट्वा धर्मस्यमुनयोगतिमिति-
मतिद्वेष्टाकारतपस्तदाभ्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गतिमिति तपसः प्रधानस्य धर्मसाधनस्य मूलवृक्षस्यैवमूलं प्रधानमङ्गम् ॥ ११० ॥

(३) कुङ्कुम् । एवमिति । उत्तमकारेणाचाराद्धर्ममितिप्रयोजित्वा तपसश्चान्द्रायणदेः समग्रस्य कारणमाचार-
रमुपेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र बक्ष्यमाणस्याचारस्य इह स्तुतिः शालस्त्वत्यर्था ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । आचारतः आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणत्वात् धर्मस्य गतिस्वरूपदृष्ट्वा ज्ञात्वा सर्वस्य तपसो
धर्मस्य आचारीमूलमित्यनुष्ठेयतया जगृहुरित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अथशिष्टपुरुषस्यवह्निर्धर्मस्याचाराधीनत्वंद्वयमिति एवमिति । यथामुनयस्तात्पर्येणधर्मान्तर-
मुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वधर्मस्य दृष्टवन्तइत्यभिप्रायः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । अस्मिन्धर्मशास्त्रे एतद्वस्तुनासद्व्यवहारमितिः कथयिष्ये ॥ ११० ॥

जगतश्च समुत्पत्तिर्निराकारविधिमेवच ॥ व्रतचर्योपचारं च स्नानस्यच परंविधिम् ॥ १११ ॥

(१) मेधानितिः । उक्तधर्माश्च विशिष्यन्ते । श्रौतमन्त्र्यर्थचान्तफलता धर्मस्योक्ता एतदन्तास्त्वित्यादिना ।
तत्रातीन्द्रियैः यमनन्तोदुष्पारदति मन्वानाअवसीदेपुरतल्लाहजननार्थशास्त्रार्थसकलनात्मिकामनुक्रमणीपठति । एताव-
न्मय यस्तुनि नातिवृत्ति शय्यन्तेश्चधर्माः पुष्पेक्षानुमिति सक्षेपोपदिष्टधर्मोऽक्राम्यमाणो न दुःसहोभवतीति ।
जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणतत्त्वभावभेदो ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वजगदुत्पत्तावन्तर्भूतम् । एतच्चाश्चवाह्ययो-
क्तन प्रमेयतया । सत्कारनिधिव्रतचर्योपचारच गर्भाधानादयः सत्काराः, तेनाविधिः, कर्तव्यता ब्रह्मचारिणोव्रतचर्यायाऽ-
पचागेनुष्ठानमिति कर्तव्यता वा । एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः । स्नानं गुरुकुलान्वितमानस्य सत्कारविशेषः । दारुणम-
धिगमन भार्यासम्राजः, जिगहानाब्राह्मणादीनां तस्याद्युपायानां च लक्षणं रूपरूपाधिगमने हेतुम् । महायज्ञाः पञ्चैश्वदेवादयः ।
आश्वस्य पितृयज्ञस्य नक्षत्रोपाधिपरितर्कितव्यता । परग्रहणश्रावतग्रहणच वृत्तपूरणार्थम् । एतन्तीयाध्यायार्थः ।
वृत्तानां जीवनापायानां पनाज्जनात्मजानां भृत्यादीनां लक्षणं स्नातकस्य समामवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्वितस्य व्रतानि नै-
क्षेनोच्यन्तमादित्यमित्यादीनि । एष्यतुर्थोऽर्थः । अस्यामन्त्रपञ्चपञ्चनराभस्या अपभ्रष्टपलाण्डादि शीर्षकालटतजम्भा-
दावृत्तादिनाच द्रष्टव्यशुद्धिः । स्त्रीधर्मयोगः सधर्मोवाच सुवेत्यादि । एतपाञ्चमिकम् । तापसाय हितंतापस्य तपःप्रधान-
स्तापोवानप्रश्मन्तस्यधर्मस्तापस्य मोक्षः, परिव्राजकधर्मः सत्यासश्च तद्विशेष एव सच तत्रैव दर्शयिष्यते । पश्याध्यायव-
न्तेतन् । राज्ञः पृथिवीपालनाधिष्ठितस्य धर्मोऽप्यग्निदृष्टार्थोऽष्टाधर्मश्च । पृथसममाध्यायगोचरः । कार्या-
न्त्यादीनां विनिर्णयोत्रिचार्यसंशयच्छेदनापचारमनुष्ठेयमिष्यति । सातिणाचयश्चे योनिभिः प्राधान्यान्वष्टाद्विदशः । आष्ट-

मिकोऽयमर्थ धर्मं स्वीयुस्तयोरित्येकादशे स्थितयो प्रवासवियुक्तयोश्च परस्परवृत्ति । ऋक्थविभागधर्म । द्यूततद्विषयो-
विधि द्यूतशब्देनोक्त । कण्टकादीनाचौरादविकादीनाशोधन राष्टान्निरसनोपाय । यद्यपि विभागादिरादशपदान्तगं-
तत्वात्कार्याणांचेत्यनेनेवोपादानाद्विषयवृत्तिर्द्वैत्यो-ध्यायेभदात्तपृष्ठाद्वैश । वेश्यशब्दयोरुपचार स्वधर्मानु-
धानम् । एतन्नवमे । सक्रीणानाक्षत्रियवैदेहकादीनासंभवमुत्पत्ति मापद्धर्मच इववृत्त्या-जीवताभाणात्यये योधर्म । एतद्दशमे ।
प्रायश्चित्तविधिरेकादशे । संसारगमनधर्मेण धर्मा लक्ष्यते । संसारी पुरुषआत्मा तस्य गमनदेहाद्विहान्तराविरथवाससार-
विषया पृथिव्यादयो लोका उच्यन्ते । तत्र गमनपूर्ववर्तिविधमुत्तमाधममध्यमकर्मसंभवशुभाशुभकर्मनिमित्तम् नि श्रेयसा-
न केवलकर्मनिमित्तागत्यउत्तायावद्यत परमभ्यर्चयेथोनास्ति तदुपायोप्य-ध्यात्मज्ञानमुक्तम् । कर्मणाथ विहितप्रति-
पिद्धानागुणदोषपरीक्षा ॥ १११ § ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अथ सक्षिप्याशास्त्रवाच्यमर्थजातमाह जगतश्चेति श्लोकेऽष्टमि । जगत समुत्पत्तिप्रथमे
ध्यायेउक्तवान् । संस्कारो जातकर्मादि व्रतचर्या नियमचरणव्रतिन । उपचारगुरो शिष्यस्य । सातकस्यविधिगुरुकुल-
समावृत्तसंस्कारस्य ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूक । इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्त्ये^० वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह जगतश्चसमुत्पत्तिमिति पादण्ड
गणधर्माश्चेत्य तम् । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्चसर्गरक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिव च सृष्टवैवांन्तर्भवति ।
एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जातकर्मादानां विधिमनुष्ठानब्रह्मचारिणोव्रताचरणउपचारच गुवादीनामभिवादानोपास-
नादि । सर्वाद्ब्रह्मोविभाषयेकवद्रवतित्येकवद्राव । एतद्विंशत्याध्यायप्रमेयम् । स्नानगुरुकुलानिवर्तमानस्य संस्कारविशेष-
स्तस्य प्रकृष्टविधानम् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । समनि द्वादशभिरध्यायेत्यतिपाद्यत सक्षेपत सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति जानीते जगतश्चेत्यष्ट-
मि । समुत्पत्तिमाप्तिरिदं तनोभूतमित्यादिना च सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकसंस्कारविधिजातकर्मादिविधानम् । व्रतचर्या
पचार ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । उपचारगुवादीनापूजाभिवादानादीनि । द्वैतीयकम् । स्नानस्य समावर्तनाख्यस्य ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । अथशास्त्रविषयानर्थानभ्येतृशरीरचार्थसक्षेपेणानुब्रामति जगतइति । संस्कारो निषेकादि । व्रतच-
र्या ब्रह्मचारिधर्म । उपचारगुरुशुश्रूषाम् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । जगतइति । प्रथमत जगदुत्पत्तिसंस्कारविधिम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनचैव विवाहानाच लक्षणम् ॥ महायज्ञविधानचआद्धकल्पचशाश्वतम् ॥ ११२ ॥

(७) सर्वज्ञानाराधण । दाराधिगमनदागजायादृशाना अधिगमनकार्यम् । विवाहानाब्राह्मादीनाम् । महायज्ञावे-
श्वदेवादि । आद्धस्यपि यस्य कर्मण कल्पप्रकारम् ॥ ११२ ॥

(८) कुल्लूक । दाराधिगमनमिति । दाराधिगमनविवाह सक्षिपेणब्राह्मादीनाच लक्षणां महायज्ञा पञ्चैश्वदेवादय
आद्धस्य विधि शाश्वत प्रतिसर्गमनादिनवाह्यवृत्त्या नित्य । एतृतीयाध्यायार्थ ॥ ११२ ॥

§ जगतश्चेत्यादि संसारगमनमित्यन्तनासमाना श्लोकाना व्याख्या अत्रैव द्रष्टव्या

(४) राघवानन्दः । दाराधिगमनविवाहः । विवाहानां ब्राह्मदीनालक्षणमाच्छाद्येत्यादि । महायज्ञविधानवैवे-
वाद्यः पञ्चयज्ञस्तेषां विधानमनुष्ठानम् । आद्रकस्वरूपं आद्रविधिराश्वतं प्रवाहनादितदिति । तार्तयके ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारेति । गम्यागम्यदाराणां अधिगमनं प्राप्तिं अष्टविवाहानां लक्षणं पञ्चयज्ञविधानवैश्वदेवविधानम्
॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ॥ अक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तीनां पनार्जनानां पाणयात्राथानाम् । स्नातकस्य स्नातस्य व्रतान्यभ्युदयसाधनान्य-
करणमप्यवायकारीणि । भक्ष्यदध्याद्यभक्ष्यं लघुनादि । शौचं सूतकादि । शुद्धिद्रव्याणां तेजसादीनां शुद्धिपा-
विष्यम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । वृत्तीनामिति । वृत्तीनां जीवनोपायानां फलादीनां लक्षणं स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एत-
न्वृत्त्याध्यायमेवम् । भक्ष्यदध्यादि अभक्ष्यं लघुनादि शौचमरणादौ ब्राह्मणविद्वसाहादिना द्रव्याणां शुद्धिमुद्रकादिना ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तीनां जीवनोपायानां श्लोठच्छादिभेदभिनानाम् । स्नातकस्य स्नातकादिनवकल्पस्य
व्रतानि नियमाः एतस्माद्ब्राह्मणैस्तस्मान्नेति । चातुर्थिकम् । भक्ष्यदध्यादि अभक्ष्यं लघुनादि । शौचमरणादौ दशाहादिना ।
शुद्धिद्रव्याणां चोद्रकादिना ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तीनां जीवनानाम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तीति । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यमोक्षसंन्यासमेव च ॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीधर्मयोगं धर्मसयोगं धर्मसंन्यासम् । तापस्यवानप्रस्थम् । मोक्षमोक्षहेतुकर्मसंन्या-
सकर्मफलत्यागम् । राज्ञो धर्मधर्मसाधनम् । कार्याणां व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीधर्मयोगमिति । स्त्रीधर्मयोगं धर्मोपाय एतत्प्राप्त्यर्थम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाया, हितं तप्यधर्मम् ।
मोक्षहेतुत्वात् मोक्षयति धर्मम् । यतिधर्मं वेति संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राप्यज्ञापनायार्थः । एषपराध्यायार्थः । राज्ञो भि-
षिक्तस्य सर्वदृष्टदृष्टार्थो धर्मः । एषसमाध्यायार्थः । कार्याणां पृष्ठादीनामभिप्रेत्याधिसमाधितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-
निर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाञ्चमिकम् । तापस्यं वानप्रस्थानां धर्मः । मोक्ष-
मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मं यतिधर्मत्वेति संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राप्यज्ञापनायार्थेति पाठम् । राज्ञो भिषिक्तस्य अखिलं जा-
ह्नदृष्टदृष्टार्थमिति साममिकम् । कार्याणां पृष्ठादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीधर्मलक्षणम् । तापस्यं वानप्रस्थधर्मः । कार्याणां विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीति । कण्टकानां शोषनं चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रविधानं च धर्मस्त्रीपुंसयोगौ च ॥ विभागधर्मैर्युतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुंसयोर्धर्मसंन्यासार्थम् । विभागधर्मविभजनम् । कण्टकाणां चौरादीनामुपद्रवहे-
तुनां शोषनं तदपहानोपायम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः साक्षीतिसाक्षिणां च प्रभेयद्विधानव्यवहाराद्वत्वेऽपि साक्षिमश्रस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाद्यष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्मर्त्योपत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानक्रव्यभागस्य च धर्मम् । यद्यपि क्रव्यभागोपिकार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव आमतथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । द्यूतविषयोविधिद्यूतशब्देनोच्यते कण्टकानां चोरादीनां शोधननिरसनम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणां व्यवहाराद्वत्वेऽपि प्रधानत्वव्यापनार्थं पृथङ्निर्देश इत्याद्यष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोः सन्निधानासन्निधाननिवृत्तधर्मनुष्ठानम् । धनविभागस्य व्यवहाराद्वत्वेऽपि अध्यायपृथक्कात्पृथक्कृतविर्देशः । द्यूतद्विविधम् । कण्टकानां चोराणां शोधननिरसनम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुंसधर्मोदम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यधर्मः ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ॥ आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तिविधिं विधत्ता ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यशूद्राभ्यां कार्यमुपचारम् । वर्णस्य संकीर्णानामनुद्योमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मोत्पादनविधिम् । प्रायश्चित्तस्याधर्मनिवर्तककर्मणो विधिम् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रोपचारचेति । वैश्यशूद्रोपचार स्वधर्मनुष्ठानेनैव । एवं सङ्कीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमानामनुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशो आपद्धर्मोत्पत्तेश्च । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रोपचारं च स्वधर्मनुष्ठानमिति नावमिकम् । सङ्कीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानां संभवमुत्पत्तिम् । आपद्धर्मजीविकान्तराद्युपदेशादिति द्वायमिकम् । धर्मभिक्षुकादिप्रायश्चित्तविधानमित्येकादशिकम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । वैश्यशूद्रोपचारतयोराचारधर्ममिति यावत् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्य । गमनागमनविधिर्धर्मकायिककर्मसंभववद्ध्यै ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ॥ निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारो जीवस्य गमन उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन त्रिविधं कर्मणां निःश्रेयससाधनवत्त्वम् । कर्मणामेव गुणदोषयोः पुण्यहेतुत्वपापहेतुत्वयोः परीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । संसारगमनमिति । संसारगमनदेहान्तराभिरूपोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमोक्षप्राप्त्यर्थं तत्कष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । संसारगमनं चैव । तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं कायिककर्मणामिति चेति निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं नोपाकायभेदेन कर्मणानि श्रेयसं श्रेयोनिःश्रेयसं तत्र भवतः श्रेयसम् । सत्काराणां कर्मणां मध्यमकष्टतरकर्मवत्त्वम् ॥ ११७ ॥

इति लक्षणाचार्यात्मजेन श्रीवीरमल्लविरचितेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

देशधर्माज्ञातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ॥ पापण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मुनः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानं द्रष्टव्यम् । प्रतिनियते देशेऽनुवीयमानां न कर्षस्यां पृथिव्यां

ते दशधर्माः । ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंश प्रवर्तिताः । पाखण्डं प्रतिपिद्धव्रतचर्या । गणः-
संघातो वणिक्कारकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छास्त्र उक्तवान् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशधर्मास्तत्तद्देशासाधारणधर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु कण्ठरेवेण । एवंजातिधर्मान्
ब्राह्मणादिजातिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तद्साधारणगोत्रधर्मान् । पापण्डधर्मान्पापण्डान् प्रतिषेधैःकार्याधर्माः तेपापण्ड-
धर्मास्तथागणधर्मानैगमादिगणधर्मास्तान्प्रति तैर्वाक्यैस्तान् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । देशधर्मानिति । प्रतिनियतदेशेषुशुधीयमानदेशधर्माः । ब्राह्मणादिजातिनियतजातिधर्माः । कुलविशेष-
पाश्र्याःकुलधर्माः । वेदब्राह्मणमसमाश्रयाप्रतिपिद्धव्रतचर्यापापण्डं तद्योगात्पुरुषोपि पापण्डः तन्निमित्तायेधर्माः पापण्डिनो
विकर्मस्थानित्यादयःतेषांपृथग्धर्मानभिधानात् । गणःसमूहोवणिगादीनाम् ॥१८॥

(४) राघवानन्दः । देशधर्मान्प्रतिनियतदेशानुष्ठेयहोलिकादिधर्मानिति । जातिधर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतानध्या-
पनादीन् । कुलधर्मादीन्पृथेन्याश्रयानमासीत्प्यादिकान् । पाखण्डधर्मान्बैदवाह्याचारान् । गणःसंघातस्तद्युक्तानांविष्णुकार्क-
शीलवादीनां धर्मान् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिच्छास्त्रेतेषांस्तूनांनिर्णयमनुःउक्तवान्पूर्वम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरा पृष्टोमनुर्मया ॥ तथेदंयूयमप्यथ मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानंद्वयमिति । प्रतिनियते देशेषुशुधीयमाना नसर्वस्यां पृथिव्यान्ते देशधर्मा
ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंशप्रवर्तिताइति पाखण्डप्रतिपिद्ध व्रतचर्याऽऽवास सृष्टिसमाश्रया
स्तत्रये धर्माः । पापण्डिनोविकर्मस्थानिति । गणोंगणःसंघातो वणिक्कारकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छा
स्त्रउक्तवान् । यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरापृष्टोमनुर्मया । तथेदंयूयमप्यथ मत्सकाशान्निबोधत अवधानार्थः प्रतिबोधः ॥ ११९ ॥
इतिश्रीमद्भूमिभातिविरचिते मनुभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदमिति । यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ॥ ११९ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञरेतावृत्तिर्मनुस्मृते । कुनिबन्धकृतव्याख्येयमियदूरे निरस्यति । सर्वज्ञनारायणकृतो मनुसमस्त
व्यवहाराशातनिकानाम् प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । यथेदमिति । पूर्वमया पृष्टोमनुयथेदशास्त्रमभिहितवान् तथैवान्यूनानतिरिक्तंमत्सकाशास्त्रणुते-
ति ऋषीणां श्रद्धातिशयाथेपुनरभिधानम् ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीकुल्लूकमहर्षकृतायांपन्वर्थमुक्तावल्यामनुवृत्तौ प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यायमुपसहरति यथेदमिति ॥ ११९ ॥

॥ इतिश्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायांपन्वर्थचन्द्रिकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(५) रामचन्द्रः । मत्सकाशाद्भृगुःप्रोक्तवात्तयूयंकरपयोनिवोधत जानतेति ॥ ११९ ॥

इतिश्रीरामचन्द्रविरचितायांचन्द्रिकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ॥ रुदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १ ॥

(१) मेधातिथि । प्रथमोऽध्यायः शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुगन्त । जगत्सृष्ट्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातीर्थोजगत्सर्गादिवर्णनेन व्यावायाद्विस्मृतं इत्यनुसधानार्थं पुनः शिष्यान् प्रतिबोधयति । यो धर्मो भवतां श्रूयितस्तमिदानीमयोच्यमाननिबोधावहिताभूत्वा शृणुत । प्रथमोऽध्याये पञ्चपा श्लोका प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चेन्नातिसम्यगवधारितनधर्मपरिज्ञाने भवतीक्षति । इह तु साक्षाद्दर्शनपदिश्यते । ततोऽवधानवद्भिरवधारणीयोऽयमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम् । धर्मशब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुगानवचन । बाह्यदर्शनिस्तु मत्प्रकपालादि धारणमपि धर्ममन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । विद्वांसः शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाण प्रमेयत्वरूपविज्ञानकुशलाः । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये यतो वेदा इत्यनधर्मप्रतिषेधे गृहीतप्रमाण्यस्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादिविद्वांस एव । एतच्चामीमांसातस्तत्त्वतो निश्चीयते । सन्त साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितशामिपरिहारार्थमयत्नवन्तः । हिताहितच दृष्टसिद्धम् । अदृष्टच विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुगानबाह्यासन्त उच्यन्ते । अतः उभयमत्रोपात्तं ज्ञानप्रमुद्धानर्थं । विद्यमानतावचनं सच्छब्देन सम्भवत्यानर्थक्यात् । यदि येन सेध्यते तत्तेन विद्यमानेनैव सेवानुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेनानादिकालप्रवृत्ततामाह । नायमष्टकादिप्रथमोऽध्याये केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवदेतदेव नित्यशब्देन दर्शयति । यावत्सारासरेषधर्मः । बाह्यधर्मस्तु सर्वे मूर्खदुःशीलपुरुषप्रवर्तिता कथनकारलब्धवासरा अपि पुनरुन्तर्थायन्ते । नहि ध्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्यया सच्छान्मपि तत्क्षये निर्मलतामेवेति । न हि तस्य निर्मलता छेदः सम्भव इति । अद्वेषरागिभिर्बाह्यधर्मांशुपाने द्वितीयकारणम् । ध्यामोहः पूर्वमुक्तः । अनेन लोभादय उच्यन्ते रागद्वेषग्रहणस्य प्रद्वर्णार्थत्वात् । लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभोन्तर्भूतः । आत्मानये भोगोपयोगासरेण जीवितुमसमर्थस्तिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तमलकपालादि धारण नम्रता कापाये च बाससीमुद्दिपोरुहनीनानाजीविकेति । द्वेषो विपरीतानुगानकारणम् । द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वावधारणे समर्थमवस्थितोऽधर्ममेव धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति । अथवोभावपि रागद्वेषी तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धको । सत्यामपि कस्याचिच्छास्त्रवेदनमात्राया लब्धेऽपि विद्वद्यपदेरे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुगानसंभवति । जानाना अपि यथावच्छास्त्रकस्याचिद्व्यस्योपघाताय म्रियस्य चोपकाराय कौसाद्याद्यधर्मसेवन्ते तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयकारणात्तरस्य रागेद्वेषलक्षणस्य सम्वादतस्तत्त्वतिषेधः । अत्र चोच्यते सद्भिरिति सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः । क्रीदशीलं साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मः प्रवृत्तिः सम्भाव्यते तस्माद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम् । एव तर्हि हेतुत्वेनाच्यते । यतो रागादिर्वाञ्छा अतः सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वतदभावो ग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते । तथाच श्रुतिः न ह वै सगरीरस्य सतः म्रियाम्रिययोरपहतिरस्तीति । रागो-

विषयोपभोगगृह्णता तत्पतिपेक्षयापरोक्षेयः । लोभोमात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा परस्य चैतन्माभूद्विभोऽप्यस्यापीति । चित्तधर्मादिति । अथवा चेतनावत्सुखीसुतसुन्दरान्धवादिषु सेहोरागः लोभोऽचेतनेष्वपि घनादिषु स्पृहा । तद्दयेन तद्दयशब्देन चित्तमाचष्टे । अनुज्ञानंच तद्दयस्य प्रसादः । एषाहि स्थितिरन्तर्दयवर्तीनिगुह्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाभक्षणादिषु मूढधर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि तद्दयाक्रोशनतेषांभवति । वैदिके त्वनुष्ठाने परितु-
ष्यति मनः । तद्दय सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति किंतु य एवंविधैर्महा-
त्मभिरनुशीयते स्वयंच यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा । अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा तद्दयैवेदः । सस-
र्धानोभावनारूपेण तद्दयस्थितो तद्दयम् । ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम् । यदि तावद्विचार्यैव त्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचि-
त्तथाप्यत्रैवेयुक्तः । एतद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेनोच्यते । अथाप्यन्यायोमहाजनोयेन गतः सपन्थाइति तद्दयत्रैवा-
स्ति । विद्वांसोऽस्य निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्द्याश्च लोकैः । अध्यापनाणि क्रीडवृत्तिः सापि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्व-
प्रकारप्रवृत्त्याभिमुख्यमेवेन जन्यते । अन्यत्वेन लोकैः सामान्येन धर्मलक्षणार्थं व्याचक्षते । एवविधैर्यः सेव्यते सधर्मोऽवगन्त-
व्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाचाचारः श्रामस्य सर्वस्यैतल्लक्षणविद्यते । अत्रतु यद्वैतैः सेव्यते तं धर्मनिबोधते-
ति पाद्योयुक्तः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातं धर्मसाधनमभिधातुमवतारयति । विद्वद्भिर्विधावद्भिः सद्भिराचारपरो-
क्षेयः क्रोधाधुनवधो रागोभिलाषानुबन्धः तद्गतिर्येऽवेतितोयो धर्मो धर्महेतुः तथा सेव्यमानोऽपि तद्दयेन शङ्कावर्तानाभ्य-
नुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽत उक्तं तद्दयेनेति । अभ्यनुज्ञातः स्वीकृतः एवविधोऽयो धर्मस्त-अस्माच्छास्त्रान्निबोधत । तत्तत्काल-
पल्यमानश्रुतिप्रतिपादितोऽपि हि धर्मस्ततएव प्रसिद्धोऽपि दुरुहप्रदाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्मृतिमपेक्षतएव ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतसंस्कारा विरुद्धं
धर्मप्रतिपादयिषु धर्मसामान्यलक्षणप्रथममाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्दार्ढ्यैः कुर्याद्वैषम्यं यैरनुष्ठितः । तद्दयेना-
भिमुख्येन ज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसात्मनोऽभिमुखीभवति वेदविद्विज्ञातइति विशेषणोपादान-
सामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वविवक्षितम् । खड्गधारिणा हतइत्युक्ते धृतपद्मस्यैव हनने प्राधान्य
मतौ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मइत्युक्तम् । एवंविधोऽयो धर्मस्तन्निबोधत । उक्तार्थसमहं लोकैः । वेदविद्विज्ञातइति प्रयुज्जानोवि-
शेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्मइत्युक्तवान्मुनयः ॥ तद्दयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनप्रतिपाद तत्रहिभिर्मुन-
यः ॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनधर्मइत्यतः । मनुक्तमेव मुनयः श्रियं धर्मलक्षणम् ॥ अतएव हारीतः अथातो धर्मव्याख्यास्यामः
श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च । भविष्यपुराणे धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽमुदधलक्षणम् । सतु पञ्चवि-
धनीतोऽवेदभूतः सनातनः ॥ अस्य सम्पन्नगुणानां लक्षणं मोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमनुलुचं खगापि च ॥ श्रेयःसाध-
नमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयन् चोदानालक्षणोऽर्थो धर्मइति । उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनज्यो-
तिशोमादिः अनर्थः प्रत्ययामसाधनं श्रेयादिः तत्र वेदप्रमाणकश्रेयःसाधनज्योतिशोमादिधर्मइति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वे-
दमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यन्त-करणविचिकित्सासूच्यहतिव्याख्यात
वान् । तन्मते वेदविद्विरनुष्ठितसंशयपरितृप्त्यर्थं धर्मइति धर्मलक्षणस्यात् । एवंच दृष्टार्थमगमनादिसाधारणधर्मलक्षण-
विचक्षणान् श्रद्धयते । मेधातिथिस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइति यत्र चित्तप्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा तद्दयैवेदः ससर्धानो-
भावनारूपेण तद्दयस्थितो तद्दयमभिमुख्यतइत्युक्तवान् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमाचारतोदृष्टा धर्मस्य मुनयोगतिमित्यनेन पूर्वाभ्याये धर्मउपक्षिप्तस्तनुषातृविशेषानुष्ठे
यत्वेनाह । विद्वद्विरिति । विद्वद्भिर्धर्मगुह्यानुष्ठेयस्यैव वेदवेदाध्यायिभिर्ज्ञेयस्यैव वेदप्रमाणकाग्रिहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः एतेन
बोद्धादीनां परजिगीषाकुतुहलादिना वेदतत्त्वार्थविलेपि वेदार्थानुष्ठानत्वमाश्लेषताख्यायता । अद्वैतरागिभिरित्यनेन
स्येनयागवामदेव्युपासनादीनावेदबोधितवेषि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । तद्वदेनेति शारुद्धेयैः सति साधूना
मनस्यतोविशेषः स धर्मः । तथाच व्यासः वैकल्पिके आत्मतुष्टिः ममीणमिति । तन्निबोधतेत्यन्वयः । इति तु कामयमान
एतावान्वैकामसति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दिता ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । धर्मो नित्यं सेवितो धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोकोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन किंच तद्वैभवा-
भ्यनुज्ञातद्वदेव श्रेयसित्वारस्य युक्तेन तद्वदेन स्वीकृतो ननु करोता । एवमूतो योऽर्थस्तं धर्मं व्यवस्यत हे महर्षयो निश्चिनुत ।
तधर्मं व्यवस्यतेतिसाधु पाठः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वद्भिः सेवितः धर्मः तधर्मनिबोधत कीदृशैः सद्भिः नित्यं अद्वैतरागिभिः रागद्वैतरहितैः य
धर्मं तद्वदेन अभ्यनुज्ञातः मनसा ज्ञातु ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्स कामता ॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्नित्यस्य सकामात्मा तद्वत्त्वव कामात्मता । तत्प्रधानता आत्मशब्देन प्र-
तिपाद्यते । ज्ञान प्रशस्ता निन्दिता अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमानेन न कर्तव्येति प्रतीयते । अर्थात्सौर्षादीना सर्वपातना-
भ्यानां निषेधोऽयम् । अथवा किं विशेषेण ब्रूम सौर्षादीनामिति सर्वमेव क्रियानुष्ठानफलसिद्ध्यर्थं स्वरूपनिष्पत्तये । नच क्लृ-
प्तं निष्फला क्रिया । यदपि न कुर्वीत वृथा चेष्टामिति भस्मनि हुतविषया-न्तरे देशराजवत्संघ-वैषणतत्रापि क्रियाफलविर्यते
किंतु प्रधानफलस्वरूपमादि पुरुषस्य यदृष्टादृष्टयोरुपयुज्यते तदभावाद्वाचा चेष्टस्युच्यते । अथोच्यते । भवतु क्रियाफलवती
तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यो वस्तुत्वाभावात्फलभविष्यति । अत्रापि सौर्षादीनामफलत्वकाम्यमानफलज्ञातं नानिच्छो-
स्तद्विषयतीति । नच लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते फलभिसिन्धुनिरपेक्षा । नचात्र विशेषः श्रुतावैदिकेषु कर्मसु फलनाभिसंशय-
मिति । तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिर्घादाप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः । नित्येषु तु शमितेव नास्ति । विशेषानुपादानाद्य
लौकिककल्याणपरिवृत्तौ दृष्टविरोधः । तद्विद्वत्प्रतिपत्तयः न किंचि केनचित्कर्तव्यसर्ववैरूप्याभूतै रथातव्यम् । उच्यते । यत्किं-
वेदकृत्स्नस्येयुः सौर्षादिषु निषेधप्रसङ्ग इति तत्र वक्ष्यति यथा सकल्पिता भेदसर्वनामानुसमभूत इति । निषेधे हि कुतः सं-
कल्पः कुतश्च कामावाप्तिः । तदपि विशेषानुपादानालौकिकेऽपि प्रसङ्ग इति । तत्रोपात्त एव विशेषः यो धर्मस्तन्निबोधतेति
धर्मस्य प्रकृतत्वात् । यदप्युक्तं निवेद्येषु फलश्रयणात् फलभिसन्धे शमितेव नास्ति किं निषेधेनेति तत्राप्युच्यते । फलाभावा-
त्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो भवतीति । सौर्षादिषु चाश्रुतफलेषु फलभिसिन्धुप्रविकाशप्रवृत्तिदृष्टा सामान्यतोदृष्टेन यत्कर्तव्यं
तेत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलभिसदधीतं तन्निष्ठवर्गमिदमारभ्यते । यस्य यस्या यो यत्फलवद्भुतततयैव कर्त-
व्यम् यदापि निष्फलमेव कर्तव्यतया शारुणे यावज्जीवादिपदैर्वैचैव विश्वजिज्ञासयेन फलरूपनयावगमिति तस्या-
न्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि यत्तत्त्याय प्रतिपत्तुमसमर्थः सर्ववनेन प्रतिपाद्यते । न्यायत प्रतिपत्तौ हि शौरव-
म् । वचनान्तु लघोपसौ सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्वत्प्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स् । नचैवेहास्स कामता । कामशब्दो यस्य
पि लच्छयवचनोदृष्टस्तथापि तस्येहास्यपवाकामिदं चालिष्यन्त्यनर्थात्तम् । तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण

न सर्वत्र प्रवर्तितमिति यमर्थः स्यात्स्यति । परस्तु कामात्मताभिच्छामात्रसंबन्धमात्रपदार्थमन्वानश्चोदयति । न च वेदास्य-
कामतेति । न चेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । आस्तांतावत्कृपिवाणिज्यादि ध्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाण-
यः स्वयवेदाधिगमोवेदाध्ययनधालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानः सोपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनं हि शब्दोच्चा-
रणरूपम् । न चोच्चारणमिच्छया विना निर्धातध्वनिवदुत्तिष्ठति । इच्छति चेत्किमिति ताड्यतइति सेव तथेच्छीपज्यते ।
अभिमतेतु विषये स्वयमुपजायतइत्येतावान्विशेषः । यश्चायवेदिकोवेदविहितकर्मयोगोदर्थपूर्णमासादिकर्मनानुष्ठाने निर्यत्वे-
नावगतः सोपि न शंभोति । न ह निच्छतोदेवतोद्देशेन स्वद्रव्य त्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनि-
षेधः प्रसक्तइति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातप्रज्ञावृष्टांति । कामात्मता रागपरता न प्रशस्ता
आयत्यानाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तौ पुनः पुनर्वसिस्तानुच्छेदे संसारानुच्छेदात् । न चाकामताइहलोकेरिति ।
सेभवत्वादुपपादयतिकाम्योहीति । वेदानामधिगमोध्ययनं काम्यः कामत्रिपयः कर्मनोपनिबद्धयज्ञनप्राजनादितात्पर्येण
तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरकर्तव्योपि वेदिकोवेदश्रितादित कर्मयोगः कर्मप्रयोगः काङ्क्ष्यः कामनाविषयः तद्वाराध्ययनमपि त-
थैत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुड्मकः । कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादि-
फलाभिलाषेण काम्यानि कामाण्यनुशीयमानानि पुनर्जन्मे कारणं भवन्ति । निर्यत्वेनैवैकिकानि त्वाम्ज्ञानसहकारितया
मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते तदाह न च वेदास्यकामतेति । यतोवेदस्वीकरणवेदिकसंकलधर्मसम्-
बन्धश्चेच्छाविषयएव ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां कर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धा तस्तत्रव्यवस्थामाह कामात्मतेति चतुर्भिः ।
इहेति प्राणिभूमौ अतीव फलाभिलाषिता कामात्मता तदभावस्वकामता तथा च किकार्यमिदमपेक्षायामाह वेदाधिगमेति
वेदाधिगम वेदतदज्ञानवेदिकवेदमगमकीं संहितादिः चकारात्स्मातोपि धर्मपत्नीसवोयादिकाम्यः । एतेनैवपुमर्थसि-
द्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

(५) मन्दनः । अस्मिच्छास्तेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यापि निवृत्तिफलत्वं क्रियाविरोपसाध्यमिति च-
तुर्भिः श्लोकिराह कामात्मतेति । चोदितेषु कर्मसु फलाभिसंधिः कामात्मता सा न प्रशस्ता निन्दिता प्रतिपिद्धेतिया-
वत् । न च कर्मण स्वरूपप्रवृत्तिनिष्कामता प्रशस्तेऽमुक्त न च वेदास्त्वकामतेति । इहा प्रवृत्तिः । अत्र हेतुमत्तः
काम्योहीति । वेदाध्ययनवेदागंज्ञानं च वेदाधिगम कर्मयोगः पञ्चमहायज्ञादिकः काम्यः कामसाध्यः तौ काममन्तरेण-
हुक्कारित्वमिमायः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामेऽन्त्या यस्य सः कामात्मनोभावः कामात्मताप्रशस्ता न सकामता इहाः चेष्टाः प्रशस्ता न
वेदाधिगमः काम्यवेदानां अधिगमः अध्ययनं काम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वेदिकः वेदश्रोतः काम्यः
कार्यः ॥ २ ॥

संकल्पमूलः कामो विवक्षाः संकल्पसंज्ञाः ॥ व्रतानियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

(१) मेघानिधिः । ततश्च यदुक्तं यागस्य कर्मन विना नररूपनिष्पत्तिरिति तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति ।

सकृन्ध्यायादीनामूल्य कामस्य च । यागादींश्चिकीर्षन्वत्सकृन्पुनरोति । सकल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन स-
निधातव्यमनिष्टेनापि यथा पात्राभिर्नोन्वलनकुर्वन्तस्तत्तमानकारणोधुमोऽप्यनिष्टोजायते । तत्र नशङ्क यज्ञादय क-
रिष्यन्ते कामश्च न भविष्यताति । अथक्रियसकल्पोनाम य सर्वक्रियामुत्तर । उच्यते । यच्चेत मदर्शननाम यदन्तर-
मार्थेनाध्यवसायो क्रमेण भवति । एते हि मानसांस्त्वपागा सर्वक्रियाप्रवृत्तिषु मूलतःप्रतिपद्यन्ते । नहि भौतिकाव्यापारा-
स्तमन्तरेण सभवन्ति । तथाहि प्रथमपदार्थावरूपनिरूपणम् । अयपदार्थममार्थक्रियासाधनतीत्यज्ञानसद्वह सत्त्वल्पा-
ऽभिप्रेत । अनन्तमार्थेना भवति इच्छासैव काम । कथमहमिदमनेन साधयामोनीच्छाया सत्यामध्यवस्यति करोमीति
निश्चिनोतिसोऽध्यवसायः । तत साधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि बुभुक्षित आदौ भुजिक्रिया पश्यति
तत इच्छति भुज्येति ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तेरभोविनिवृत्त्य भोजन करोमीति तत कमकरणस्थानाधिकारिणां आ-
हं सज्जीकुरुत रसवतीसिधारयतेति । नन्वेवसति न यज्ञादयं सकल्पमात्राद्वन्ति अपितु सकल्पमार्थनाध्यवसाये
भ्य तत्र किमुच्यते यज्ञा सकल्पसम्भवा इति । सकल्पसाधकारणत्वाददोष । अतएवोत्तरत्र नाकामस्य क्रिया कश्चि-
द्व्यतति वक्ष्यति । व्रतानि मानसोऽध्यवसायोव्रतमिदमया यावज्जीवकर्त यमिति यद्विहितम् यथा स्नातकव्रतानि ।
यमधर्मा प्रतिषेधरूपा । आर्हसादय कर्तव्येषु प्रवृत्तिर्निषिद्धेभ्योनिवृत्तिर्नान्तरेण सकल्पमस्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । तथापचम्याह सकल्पमिति । सकल्पपदसकल्पममसपद्यतामिति पञ्चभिर्नप तमूल
कामं साक्षात्पश्यन्हेतु तत्साधनविषयेच्छा । न चेतावता वैत्तिकर्मणाकामहेतुक्ता सिध्यतीत्यत उत्पन्नज्ञानेति । यज्ञा
पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपा । व्रतानि स्नातकव्रतानि । यगानिर्निश्चाननुष्ठाननियमा । सर्वे सकल्पजा संक-
ल्पाश्चकामवति । सङ्गाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषानुबन्ध । तत कथमर्धद्वेषिणाविदुषारागद्वेषराहित्यसम्भवाती-
त्याक्षेपनात्पर्यम् ॥ ३ ॥

(३) कुड्मुक । अयोपपत्तिमाह सकल्पमूल इति । अनेनकर्मणोदमिष्टफलसाध्यतव्यवविषया बुद्धि, सकल्प ।
तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते तन्मर्थप्रयत्नकुरुते चेत्येवयज्ञा सकल्पसम्भवा । व्रतानि यमरूपाश्च
धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणा । सर्वइत्यनेन पदेनान्यपि शास्त्रार्था सकल्पादेव जायन्तइच्छाम तरेण तान्यपि न सभव-
न्तीत्यर्थ । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्मा प्रतिषेधार्थंरुद्राज्ञाह ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्द । सध काम सकल्पमूलइत्याह सकल्पमूल इति काम जानामि ते मूलसकल्पात्किलजायमे
इत्यशुद्धे । सकल्पानामात्मेन कर्मणोदफलसाध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्कर्मणो कार्त्त
तदनन्तरमयनइत्येव यज्ञा सकल्पसम्भवा इति मनसा सकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चापपादयतीति श्रुते ॥ ३ ॥

(५) नन्दन । एतद्वैषम्यव्यधितसकल्पमूलमिति । सकल्प कर्मनुष्ठानाध्यवसाय तस्य मूलकारणकाम । यत्त-
इतिगृहस्थधर्मावक्ष्यते । व्रतानांति ब्रह्मचारिधम । यमधर्मा इतिवानमस्यसन्ध्यासिधर्मा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्र । काम इच्छासकल्पमल काम । सकृन्प कर्म मानसमित्यमर ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रियाकश्चिद्व्यथ्यते नेह कश्चित् ॥ यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्त कामस्य चेदितम् ॥ २ ॥

(७) मेवातिथि । पूर्वण शास्त्राये प्रवृत्तिनिवृत्ती सकल्पाधीन व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीन
तोच्यतइति निशय । नेह लोके कश्चित्कदापिदपि जायदवस्थाया किञ्चिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छत सभवति । यत्किञ्चिद्वैकि
कवैदिकवा कुन्ते कर्मविहितमतिपिच्छत् त सर्वकामस्य चेदितम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंचाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलेवेत्याह अकाम्यस्यातः । कारणप्राप्तव्यातर-
कमुक्त्वावयमाह यद्यद्वीति ॥ ४ ॥

(३) कुसूकः । अत्रैव लौकिकनियमं दर्शयति अकामस्येति । लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साध्यनिष्ठतो न
कदाचिद्वर्त्यते । ततश्च सर्वकर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भवते काममूलतामन्वयव्यातिरेकाभ्यामाह । अकामस्येति । नात्र प्रमाणयुक्तं
पेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाच्चतिरेकांश्वयाभ्यामेतदेव निगमयति अकामस्येति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्हिचित्कदाचित् अकामस्य निष्कामस्य क्रिया न दृश्यते ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ॥ यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तकामेषु कामोपहतचेतनः ॥ नरकंसमवाप्नोति तत्फलं समश्नुते ॥ ५ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ॥ काम्यं कर्म ह भवति श्रेयसे न विपर्ययः* ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । हेतुत्वाच्चेष्टितं कामस्यैवेत्युक्तं तदिदमिति संकटं कामात्मता न प्रशस्ता न चानया विना किंचिद-
नुदानमस्ति अत्र प्रतिबिधते । तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम् । कापुनः सम्यग्भूतिः यद्यथा श्रुततत्तथैवानुष्ठेयमित्येव फलना-
भिसंधेयम् । अश्रुतत्वात्काम्येषु त्वनिषेधः । तथा तेषां श्रुतत्वात्फलसाधनतयैव तानि विधितो वगम्यन्ते । फलानिच्छोस्तद-
नुदानमश्रुतकारणं स्यात् । नित्येषु फलाभिसंधिर्व्यामोहपंथः । न ह्यभिसंधिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुप-
पत्तेः । एव कुर्वन्गच्छति प्राप्तेत्यमरलोकताम् अमराः देवास्तेषां लोकः स्वर्गः तन्निवासादमेव लोकशब्दः स्थानस्थानिनोरे-
हात् । मन्थाः क्रोशन्तीति वत् । तेनान्यसमासः अमराश्च हे लोकश्चाथ अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता देवजननवं प्रामोति ।
देवत्वं प्रामोतीत्यर्थः । वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवाऽभराल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः । कर्मण्यण्युतदन्ताद्भावप्रत्ययः ।
देवदत्तोऽसिपद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवैवाका भवति । अथवाऽमरद्वयं लोकयते लोकः । अर्थवादश्चाप्यनात्र स्वर्गः-
फलत्वेन विधीयते नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसंपत्तिरेवोच्यते लक्ष-
णया यदर्शकर्मण्यनुष्ठानतत्संपत्तिर्इत्यर्थः । तत्रेति नित्यानां मित्यवायानुत्पत्तिर्विपर्ययसंपत्तिर्विपर्ययजनम् । काम्येषु युतयासं-
ग्नितानाम्प्रयाश्रुतसंकल्पिताम्योगकाले यस्य कर्मणो यत्फलश्रुतसंकल्पादभिसंधाय मनसा कामपित्वेदमहमतः फलमा-
मुपाप्नोति । ततः सर्वान्कामान्काम्यान्प्राप्त्यनुभवेति प्राप्नोति । अतः परित्यक्ता संकटपत्तिः यतो न सर्वविषयः कामो निवि-
ध्यते किंति हि नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः । साधनसंपत्तिस्तु काम्येव । ब्रह्मवादिनस्तु सौपार्दीनां निषेधार्थं कामात्मतेति-
मन्यन्ते । फलाश्रितप्राप्तिप्रमाणान्वयामकमवन्ति । निष्कामस्तु ब्रह्मपण्ययायेन कुर्वन्मुच्यते । तदुक्ते भगवता दृष्ण-
होपापनेन भाकर्मफलहेतुषः । तथा साधनानामदृष्टत्वात्प्रौढ्यान्कर्मकृतस्तथा । फलस्य चाभिसंधानादपवित्रो विधिः
स्थतरति । यद्वत्त्वाच्च व्याख्यामिरूपा असारत्वानु न प्रदर्शिताः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र समाधिः तेन वि । तेषु यथादिषु सम्यक्प्रामपरतां विहाय केचिद्विद्वद्वारपणव-
द्वया येषु पि न साकालोपनिपतिता वरसंपत्तिपराश्रयतावर्तमानोऽमरलोकतां प्रियते यत्र सोमस्तदृशी लोको यत्र तद्भाव-
मोक्षं गच्छति भगवत्यापत्तेः । फलार्थं तत्तेषां सांस्कृतिकतां कामान् काम्यानि फलान्यश्नुते ॥ ५ ॥

(३) कलङ्कः । सम्प्रति पूर्वोक्तफलाभिलाषनिषेधनियमयति तेपुसम्यग्बर्तमान इति । नापेच्छानिषिध्यते किंतु शास्त्रे न कर्मसु सम्यग्बृत्तिविधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषविना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानतेपु सम्यग्बृत्तिः । सम्यग्बर्तमानोऽमरलो-
कतामरधर्मकब्रह्मभार्वगच्छति मोक्षप्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलाषितानुभवीति ।
तथा च छान्दोग्ये सयदा 'पितृलोककामोभवति सङ्कल्पादेवास्यापितर समुत्तिष्ठतीत्यादि ॥ ५ ॥

(४) राघवानुन्दः । तत किमप्याह तेति । तेपु कर्मसु सम्यगिति अथकामाद्युपाधिना भवतीति योनु-
ष्टाता सोऽमरलोकास्वर्गसाक्षात्पुक्तिवा सत्त्वसुद्धिद्वारेति भावः । इह च मर्त्य लोके कामानुष्टुपादीनां अनुभूते मानो-
ति । इह सकल्पिताद्या परलोकं मानोति यथा क्रतुरसिद्धलोकं पुरुषोभवति तथेत मेत्य भवतीति श्रुते । ऋतु-
रत्र सकल्पः ॥ ५ ॥

(५) नञ्दुन । फलनिरपेक्षेण कर्मानुष्ठायिन फलातिशयमाह तेति । तेपु वेदाऽधिगमादिपु सम्यग्बर्तमान-
समीचीनवर्तमानः । समीचीनवृत्तिव्यवचकर्मफलत्यागेनचोदितकर्मानुष्ठानम् । अमरलोकाशाश्वतलोकानुक्तिमित्यर्थः ।
इहास्मिद्धलोकं यथासकल्पितानुत्पत्तिसकलपानुरूपाकामानुभोगान् । केचिन्नु वक्ष्यमाणधीर्धर्मप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षविरा-
करणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीमप्याचक्षते । कामानुभवेति कामानुभवा निषिद्धेष्वपि प्रवर्तकं काममकर्म, नचैवेहास्त्यक्का-
मतेतिका मस्यान्यन्तोच्छेद प्रतिषिध्यते कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वान्अविहितत्वेन सर्वत्र कामोदुस्यजइत्यर्थः ।
काम्योहीत्यर्थेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वप्रतिपाद्यते । संकल्पमूलमिति । सम्यगधिगतज्ञानसकल्प तत्सम्भवो-
पहाधनुर्धानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीय सिद्धइत्यर्थः । अकामस्येत्यत्र नास्ति ध्यादप्याविकल्पः ।
तेति । सम्यग्बर्तमान समीचीनकाम समीचीनसकल्पश्च । अमरलोकादेवैवर्तमानिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेपु कर्मसु वर्तमानः । अमरलोकास्वर्गलोकमार्गगच्छति काम्यस्य चेदितकर्मणश्चेदिति
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । कोस्याभिसम्बन्धः । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः स च विधितिरेव ल-
क्षणः । तत्र नवेदस्य धर्ममूलता विधेया । वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मशास्त्राण्यप्यवधारणीयः । अन्तरेणोपदेशनस्ति चे-
नहि मन्वाद्युपदेशसामर्थ्यागम्यवेदस्य धर्ममूलत्वमपि त्वयापि विषयप्रतीतिजनकत्वेनावीर्येपतया च पुण्यसंसर्गदोषै-
रपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात् स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्तरतः प्रामाण्यमसिद्धिः । अथोच्यते म्यायतः सिद्धवे-
दस्य प्रामाण्यमत्रूय मन्वादिस्मृतीनाममूलता वशेन ज्ञाप्यत इति तदपि । तत्रापि पूर्वज्ञानसपेक्षात्वात्स्मरणस्य भागित-
विप्रकृमभादीनामराजनपरिमहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियार्थदर्शनमशक्यभावाच्च पुण्यस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदार्थस्मरणस्य
वेदमूलत्वेनावशिष्यते । नहि वेदविदाकार्यार्थविषये स्मरणसम्भवति । वेदस्य च मूलत्वेन मूलान्तरफलनाशान्नयस्य ।
नाप्येतद्युज्यते वक्तुं स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनुद्यते बाह्यस्मृतीनामप्रामाण्याय यतस्तासां न्यायतएव सिद्धमनामप्य-
म् । नहि शाक्यभोजकक्षणकादीनामवेदस्योपसम्भवोपेतममूलतया स्वविषयप्रमाणस्युः स्वयमनन्युपगमात्तैश्च वेदस्याना-
माण्याभिधानात्प्रत्यक्षवैविध्यमप्युपदेशाच्च । तत्रासम्भवस्तासु स्मृतिषु वेदाध्ययननिषेधात् । सति हि वेदाध्ययने सुखादीना-
ममूलतास्यान्वेति जायते विचारणा । यत्र तु तत्सम्बन्धोदूरापेतस्वतः कातः कृताशङ्का । स्वयं च मूलान्तरस्मृतिपरंपरापदान-
मन्युपगच्छन्ति । पर्याप्त्यर्थमिन्नकानादिभ्येन चक्षुषा सुगतिदुर्गति च । पूर्वसर्गएव बाह्यमोजकभक्षारानिरतिर्यगानाम-

धादपाशुपतप्रभृतयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतृपुरुषातिशयान् देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्शनांशोऽभ्युपयन्ति । न वेदमन्त्रमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तु वाचां उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसाचिदर्थ उच्यते, समारामो चक्रादिभिः साचात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथान्यत्र तीर्थस्नानमधर्माऽभ्युपयन्ते इह त्वहरहः स्नायातीर्थांस्ते वेदेति, च-विधिः । तथा-प्रिष्टोमीयव-५, कृत्विपापहेतुरिष्यते सच ज्योतिशोमविधिना विरुद्धः । तथान्ये सर्वानेव योगहेतूनां त्मार्थांस्तमन्यन्ते देवताभेदविधिभिर्नानादेवत्यास्तेष्वगमिताऽन्तो विरोधः । येऽप्याहुर्ग्रहणाय ग्रहणवदुदितानुदितहोमकात्त्वत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधदर्शनात् स्यात्संभवः । आगन्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धां विधिपरस्य । अनन्ता हि वेदशास्त्रास्ताः, कथमेकस्य प्रत्यक्षा उत्सादश्च संभवतीति । तत्र स्यात्तादृशां वेदशास्त्रा यस्यामयनरास्थिपात्रभोजननम्रचर्मादिरूपदिष्टो भवेत् । उच्यते न वयं ब्रूम वेदविरुद्धार्थोपदेशास्तभवदिति । किन्तु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितश्रुत्योगयोरव्याघातः । इहतु क-स्त्वोवेदेन च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनायाथेवसरः । न च स भवमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिनिश्चितेन । नृवानिश्चितवाच्यते । शास्त्रोत्सादपक्षचात्रैव श्लोके परस्तात्प्रश्नमिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्त्रादिस्मृतीनाम्यतिपद्मः क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिदेव तया क्वचिद्व्यतिविधिभिः । न च भास्वामि तत्संभवतीति तासामपामागम्यम् । एवमाचारस्यापि वेदविद्भिर्न रक्षार्थतया चर्ममाणस्य स्थितिबेदे प्रामाण्यमूलसंभवात् । असाध्याचारस्यापि दृष्टकारणादिसंभवादि-दुर्वाच्य, आन्यादिसंभवादिप्रामाण्यम् । एवमात्मनस्तुष्टेरपि । यदि च वेदस्मृत्याचारानां मन्त्राद्युपदेशसमधिगम्यमामागम्यमन्त्रादीनां कथतन्त्राद्युपदेशान्तरात् । मन्त्रेण च मनुजब्रवीदित्यादेस्तत्र कथतस्माद्विदममाणमिदमप्रमाणमिति युक्तितत्पदवसेसम् । नोपदेशास्तस्माच्चायमनर्थकः, श्लोकः । एतत्समानरूपाउत्तरं । अत्रोच्यते । इहमे धर्मसूत्रकाराभ्युपगम्यन्तु पुरुषं पुरुषा-दनाथं पदार्थसंपादनपरतया धन्यसंदर्भानामभ्यन्ते तत्र यथेवाष्टकादीनविद्वान्प्रत्यक्षकर्तव्यतामवगम्य परावचो धनार्थमुपनिब-न्ध । एवमप्रमाणान्तरमिदं च वेदप्रामाण्यादि सति केचित्प्रत्यतिपत्तारौ मे न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्थाऽहोपोहादिरुपबुद्धय-भावात् । तान्यति न्यायसिद्धोपपत्तिः । सुहृदुपदेशावदुपदिश्यते तत्र न्यायायतः सिद्धवेदस्य धर्ममूलत्वं तदेव नानुयते । वेदो-धर्ममूलधर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो नात्राप्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थ-नामुपदेशारः । न त्वया जीर्णोभोक्तव्यमजीर्णप्रभावि रोगः । न चैतद्वक्तव्यम् ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शतुर्वन्ति-निपन्तु ते वचनादपि न प्रत्येक्यन्ति । अतोदस्यते । यथाप्रत्वेन प्रसिद्धास्तदीयवचनमविचार्य के चन प्रमाणमिति । तद्वैतसंभिदप्रकरणन्यायमूलं न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादी यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसरदर्शयिष्याम । अष्टकादीनामपि वेदमूलता तथात्रैव निर्दिश्यते । वेदशब्देन गम्यन्तु सामानि ब्राह्मणसंहिताऽप्युच्यन्ते । तानि चाध्येतृणा-वास्यान्तर-प्रसिद्धभेदाद्युपदेशपरस्य तादृशेऽभ्यन्तारः श्रुत्वेव वेदायमिति प्रतिपद्यन्ते, यथा ब्राह्मणायमिति । तत्र-वात्सल्यसमृ-त्प्यप्रमिष्टेऽप्रिदेवानामवमदस्यादी सप्तमिद्युवसेऽभमहादतमित्यन्ते वेदशब्दः प्रयुज्यते तदवयवभूतेषु केव-लेषु वाऽप्येवम् । न च ग्रामादि शब्दवद्वैतमूल्यता विद्यते । तस्मिन्नुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्त इत्येव न्यायः । ग्रामगच्छादि प्रसिद्धभूमिप्रयोगः । समुदायश्च ग्रामोदग्धस्यादि पदसंज्ञास्तदवयववर्तते । कतिपयशालादहोपि लोकि-कापामोदग्यदति प्रयुज्यते । अथवा तत्रापि समुदायवचनमत्र । दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसंज्ञप्रतया व्यपदिश्यते । अव-यवदाहकञ्च समुदायस्य क्रियासंज्ञः । एष एव समुदायस्य क्रियासंज्ञो यो यवनाम । न संवयवान्प्रतिहास्य समुदायोऽदु-स्मृताऽप्युच्यते । ध्युत्पाद्यते च वेदशब्दविद्वान्यनन्यप्रमाणवेद्यधर्मलक्षणमर्थमलादिनि वेदः । तस्य वेदमन्त्रैकत्वादा-यमादगति न पराशरवेदादिशब्दवाच्योऽभ्यासानुवाकसमूहः । एषोदाहारेण जिह्वाच्छेदस्यैकत्वावयवविषयोऽप्यवदः ।

न्यद्वा सांप्रतिकभूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुराआत्मनोवपोत्प्लाताउत्खिदतुमावाउत्खिदतुकिमस्माकमेतेन । तथाप्ये-
रपि सर्वदेवतात्मत्वमाग्रेयकर्मण्युपयुज्यते । अग्निराग्नेर्देवार्थनिवृत्तेरन्यदेवत्वोऽन्यत्वादेवैरुद्देशएव नास्ति । आवाहन-
स्यापि वचनान्तरेणाग्निमग्न्यावहेत्यादिना विहितत्वात्सदेवत्वान्वाहयति च जुहोति चेत्यादिरनर्थकः । मन्त्रादपि न मृत्यु-
रासीदमृततन्तर्हि सुदेवोऽस्यपतिनावृद्धित्यादयोभाववृत्तपरिदेवनादिरूपार्थाभिधायिनः कथमर्थप्रतिपत्तेः । तस्मिन्काले न मृत्यु-
जतोनाम्यमृतजीवितं ग्राह्यमृतेभूतानामनुत्पन्नत्वान्नकस्यचिज्जीवितमासीन्नापि मृत्युः प्रलये सर्वेषाममृतत्वाद्भवतुवा मृत्यु-
भावा न किंचिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टमिति । एवं सुदेवोऽसौ महापुण्यो देवतुल्यो मनुष्यो यो यमपतेच्छुभ्रं आत्मानं क्षिपेदनावृद्धा-
वृत्तिः प्रत्युज्जीवनेयस्मात्प्रपातान्न भवति । उक्तस्यापि प्रलम्भः पुरुषाः परिदेव्यां चक्रे तथा नामधेयमुद्दिष्टा यजेत बालभिक्षा-
यजेतेत्यादि न कस्यचिदर्थस्य क्रियायाद्रूपस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियायां विधानादद्रूपवचनत्वाच्च बलभिक्षादेः
सोमस्य चाव्यक्तचोदनेन प्रकृतितः प्राप्तत्वात् क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाग्नायेन धर्मोऽपदिश्यते । अतः
कथमुच्यते कृत्स्नो वेदो धर्ममूलमिति । उच्यते । अनयैवाशङ्क्याऽऽरिष्यहणं छतयतः सर्वेषामेतेषां धर्ममतिपादनपरत्वम् ।
तथा ह्यर्थवादानैव विधायकस्योवाक्येभ्यः पृथगर्थः येन धर्मप्रतिपत्तिरिति । विभज्यमानसाकाङ्क्षात्वे विधिपरत्वावगमात्-
त्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां यथा तदर्थानुगुण्यमतिपद्यन्ते तथाप्याख्येयाः । अतः प्रजापतिर्वैपोत्प्लादनवचनं
त्वार्थनिर्णयकं हि विशेषम् । नच विधेयद्रव्यगुणार्थत्वादेभ्यः प्रतीयत इति प्रकारान्तरेण विधेयार्थत्वावकत्वेन तच्छे-
पतामिति पद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयत एव । इत्येताम पशुयागः कतेव्योयदसस्तु पशुपु गन्धर्वराभावात्प्रजापतिनात्मैव-
पशुत्वेन कल्पितोवाप चोत्प्लिन्ना यतस्तत्सहितायेव विधायकानि यत्रार्थवादाः सन्ति । यद्यपि तैर्विनापि भवति वि-
ध्यार्थवगतिर्वैष्णुद्देशादेव वसन्ताय कपिज्जलानालभत इति तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सन्तु न केवलमवगतिः ।
नच केन चित्कृतो वेदो धर्मो नैवेत्येव यथान्यत्र न सति तत्रात्रापि भाववृत्तः । सत्त्वार्थत्वादेव स्वत्माभिर्गतित्वं कथं सौ चोक्ता ।
नचायमलौकिकोऽर्थलोकोपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा श्रुति वा नैव ब्रह्मस्य त्वामिनः कश्चिद्-
तकः प्रीत्याचष्टे साधुर्वेदतो नित्यसनिहितः परिचर्याभूमिस्तत्परश्चेति । अतो विधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादाविधायका एव ।
तथा कचिदर्थवादादेव विधेयविशेषावगतिर्यथाक्ताः शर्कराउपदधाति । अत्र ह्यज्ञानसाधनसंप्रतिस्तेलदि यत्किंचिद्वि-
धिनैवेक्षितम् । तेजोवैश्रुतमित्यर्थवादे घृतस्तुत्या घृतमभ्यस्यते । एवं प्रतिष्ठितय एतारात्रोपपत्तीति रात्रिबन्ध-
वादादधिकारावगमस्तस्मादर्थवादा अपि धर्ममूलम् । मन्त्रास्तु केचिद्विधायका एव यथा वसन्ताय कपिज्जलानिति ।
आधारे देवताविधिमात्रवर्णिक एव । नहि तत्र देवता कर्मोत्पत्तिर्वाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता । मन्त्रस्तु
विहितो नित्युक्त इत्येव द्रष्टव्यः । अतो मन्त्रमात्रवर्णितवता प्रतिपत्तिः । सहस्रशेष मन्त्रवर्णिकादेवताविधयः सन्ति ।
येष्वन्ये क्रियमाणानुवादिनस्तेपि स्मृतिलक्षणधर्ममेव बुद्धकुर्वन्तीति । भवति धर्ममूलमनुष्यार्थवकाशेनेन । नाम त्वाख्या-
तार्थादिभिन्नार्थमाख्यातार्थवस्तुप्रसिद्धधर्ममूलभावं । गुणविधयश्च प्रायशोनामार्थका एव । शरदिवाजपेयेन यजेतुत्या-
ज्यकामोवाजपेयेनेति । तस्मात्सिद्धं कृतस्य वेदस्य धर्ममूलत्वमत्र अन्ये तु श्येनादिवाक्यानां धर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमा-
शङ्कमानिपेक्षानां च न द्युनमंक्ष्येदित्यादीनामस्मिन्नहणं मन्यन्ते । अभिचारादि श्येनादयो मारणात्मनो हि सारुपाः ।
श्रुत्वाच्च हि साया अभिचाराणां प्रतिषेधादधर्मत्वमतो कृत्स्नो वेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यधर्मोऽतः । ब्रह्महत्यादिश्च
न कर्तव्यः । अतः कथं तद्विधायिनः धर्ममूलस्युः । किंच येषु पशुयागादयो भोयादयस्तेपि हिंसासकत्वाद्भूतधर्म-
भावाः । हिंसाहि पापमिति सर्वत्रादेव श्रुत्युपगमः । उक्तं यत्रापि वैधो धर्मः अधर्मस्तत्र कीदृशः । कथमुनिरियमाश-

इति पण्यते अखिलं पण्यते । न ह्यस्यान्यत्वयोजनमस्ति । हेतुर्नैतद्विषेदोऽपि मध्यमो यस्य सद्धर्ममाह । हेतुर्विधोऽपि मा-
सातोर्विनीयते । अस्माभिर्भक्त यथागममात्रेण प्रतिपत्तारस्ताऽन्येतदुच्यते । विवरणकारास्तु युक्तिशेषमवदंशयन्ति य-
दुक्तं श्येनादयं प्रतिषिद्धत्वादधर्म इति तत्सत्यम् तथापि प्रतिषिद्धत्वेऽपि तेषु योऽन्यन्तमवृद्धद्वेषो न हि स्याद्दृष्टान्तीत्य-
निक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणाधीर्तिमनुशीयमानानिर्बर्तयन्तीत्येतावतांशेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवा-
क्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि योगात् प्रवृत्तो ह्यनेन स निषेधे नियुज्यते एतदेव निषेधस्यानुष्ठानार्थनिविध्यमानस्या-
ननुष्ठानम् । अशीघ्रोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोऽस्ति द्वेष्टलक्षणायाऽलौकिकया हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु वि-
धिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते लौकिकया चरितार्थत्वान्निषेधस्य । न च सामान्यतोऽदृष्टेन हिंसात्वाद्द्वैतिका हिंसावैद्-
दिक्या पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते यतो न हिंसात्वापहेतुत्वे कारण अपि तु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । न चान्यमतिषेधो
ऽस्तीत्युक्तम् । केचित्तु मूलशब्दं कारणपर्यायोप्याख्यायते । धर्मस्य वेदो मूलप्रतिष्ठा कारणसाक्षात्पणाद्व्याच । स्वाध्या-
यमधीयीत ऋग्वेदधारयन्विमहत्यादि चोदनात् साक्षादग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाद्व्या । स्मृतिशिलेख तद्विदामनु-
भूतार्थविषयविज्ञानस्य तिरुच्यते । तच्छब्देन वेदं प्रत्यववृष्यते । तद्विदंति तद्विदं । वेदार्थविदामिदकर्तव्यमिदं न कर्तव्य-
मिति यत्स्मरणं तदपि प्रमाणम् । ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः साहि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थपरि-
च्छिन्नतीति वदन्ति । सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणानात्मीया स्मृतिः । अस्माकतु मन्वादिस्य तिरि-
व-प्रमाणम् । नहि वयतामन्तरेणान्यतोऽपि दिकर्तव्यतामवगच्छाम । तच्च मन्वादीनामीदृशस्मरणतत्त्वतस्त्येवाक्येभ्य-
स्मृतिपरंपराभातेभ्योऽवसीयते । तस्माच्च स्मरणानुभूतोऽयमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिन्तनीयमप्युते स्मरन्ति ।
न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्तिः । अनु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबन्धीयुरननुभूयैव केन चित्प्रमाणेन यथोत्पाद्यवस्तु क-
थानकैकेचन कवय कथयेयुः । अत्रोच्यते । अवेदेव यच्च कर्तव्यतोऽपदेशो न स्यात् । कर्तव्यतोऽपदेशोऽनुष्ठानार्थः ।
न च केन चित्त्वेच्छया कश्चित् बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठानमर्हन्ति । आन्याप्यनुष्ठानसिद्धिरिति चेन्न स्यादप्ये-
कस्य भान्ति सर्वस्य जगतो भान्तिर्भावस्तसारभावविधीत्यलौकिकी कल्पना । न च सम्भवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे
आन्यादेरवसार । अतएव प्रत्यक्षतो मन्वादयो धर्मान्ददृशन्ति नाभ्युपगम्यते । इन्द्रियैरर्थानासन्निकर्षं यज्ज्ञानं तत्प्र-
त्यक्षम् । न च धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षः सम्भवति तस्य कर्तव्यतास्य भावत्वात् । असिद्धं कर्तव्यम् सिद्धवस्तुविषयश्च
सन्निकर्षः । अनुमानादीनि तदात्वे अद्यस्य सन्तमर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसंचारेण हि भविष्यत्तद्विदितुमिमेत तस्यापि
नन्तेभ्य कर्तव्यतावगतिः । तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुष्ठानकारणकल्पनामभिददृशोऽपि दृश्यते । सच वेदोऽनुमीयमानो म-
न्वादिभिरुपलब्धः । इदानीमुत्सनासा शाखा यस्याममीस्मात्तां धर्मा आसन् । तथा किमेकाशाखाऽथ वदद्यस्तासु च कर्मि-
दृष्टादि कस्याचिदित्येतदनुमानप्रवर्तते । अथाद्यत्वे पठ्यन्तएवता शाखाः किंतु विप्रकीर्णस्ते धर्मा कस्याचिच्छा-
खायामष्टकादीनां कर्मणामुपपत्तिः कस्याचिद्ग्रन्थकचिदेवता कचिन्मन्त्रइत्येव विप्रकीर्णानां मन्वादयोऽपि सहासुषावयवो-
धार्यचक्रुः । अथ मन्त्रार्थवादस्त्रिमात्रप्रभावाते धर्मा । अयायमनादिरनुष्ठेयोऽपि विच्छिन्नपारपत्यसदयायातो वेदं-
नित्यजतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्ययाऽनुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिकडत्वेवमादि बहुविकल्पविचारमा तविवरण-
कारा । एतावास्तु निर्णयो वेदिकमेतदनुष्ठानस्यातो नावेदिकैर्विधिभिर्नित्यपि पञ्चावगमादनुष्ठानाच्च तदनुष्ठानाद्यतिपदश्च द-
शितः । कचिद्वैदिकमन्त्रप्रधानत्वात्कचिदेतदेव विपरीतकचिदुत्पत्तिः कचिदधिकारः कचिदर्थवादइत्येवमवैष्यन्तातो वे-
दिकैर्वैदिकपञ्चा । निष्पुणतश्चेत निर्णीतमस्माभिः स्मृतिविवेके । स्मात्तैर्वैदिकयो नित्यव्यतिषद्वात्परस्परम् । कर्तव्यं धर्मो

वापि वियुज्येते न जातुतौ ॥ प्रत्यक्षश्रुति निर्दिष्टेयुतिष्ठन्ति केचन । तएव यदि कुर्वन्ति तथास्याद्देदमूलता ॥ प्राप्ताप्यकारणं मुख्यवेदविद्भिः परिग्रहः । तदुक्तं कर्तृसाध्यायानुमानंश्रुतीः श्रुतिः ॥ विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं प्रयोजनम् । उक्तादपि संभाव्यते दृश्यन्ते हि प्रविरलाध्येतृका अद्यत्वेपि शाखास्ताभ्यः संभाव्य भाव्युक्तादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्ध्योपनिबद्धस्मृतिकारैरिति केचिदभ्युपगम्यते । ब्राह्मणोक्ताविधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इत्यापस्तम्बः । अत्रतुयैवं महाप्रयोजनाशाखा यस्यां सर्वे स्मार्ताग्राह्याश्च सर्ववर्णाश्रमधर्मांश्चाप्नोतास्तस्याउपेक्षणमसंभाव्यम् । सर्वाभ्येतृणां चोक्तादइत्यादि बह्वदृष्टप्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णान्त्वर्थवादगहनान्तां कृत्वैश्वरुपायतया च दुर्विज्ञानानां प्रयोगेन लघनमभियुक्तानां व्यापतो निश्चितार्थानां घटते । अस्मिन्सु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रोतत्वादिकल्पेन स्मृत्यर्थः । सचविशिष्टानां अभिमतः । स्मृतिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः । एवमप्याह गौतमः । ऐकाग्र्यत्वाद्यायाः प्रत्यक्षविधानाद्बह्वस्म्यस्येति । यदि हि मन्वादीनां प्रत्यक्षास्ताः शाखाः अवयवकैयं वाचोयुक्तिग्राह्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननु सर्वेष्वप्यत्राः प्रत्यक्षविधानाः स्वमतमेव चैतद्वैतमेवाचार्यां पदेष्वनौपदिष्टतस्याश्रमविकल्पमित्याद्युपक्रम्यानेनोपसंस्तत्वात् । मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादविभुद्देशस्तुतिपरा न त्वाभ्यस्य विधायकास्तथापि केषांचिदप्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयो विधिनविगमितः यथास्तेनोद्दिश्यस्यतुरां पिबेत्त्यादेः पञ्चाभिप्रविशेषतेवमेतावतैव नोपपद्यते यावद्विरण्यस्तेषादेः प्रतिषेधो नावगमितः । यदतां विद्यामधीते सद्गिरण्यस्तेषां व्याचरन्तैश्च संवत्सलपतति अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा । अथ विभुद्देशो विधेः प्रतिषेधको नार्थवादइति केनैवा परिभाषा कृता । एतेपतन्ति चत्वारिदं चान्याख्यायताश्रवणमस्ति । लिङादयो न सन्तीति चैत्रतितिष्ठन्तीति रात्रिचपि नैव लिङ्श्रुतिरिति । अथ तत्राधिकाराकाङ्क्षां योमेकवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विभ्यवसायः एवमत्रापि भविष्यति । बह्वस्य द्रव्यदेवताविषयोर्थवादवागम्याः सन्ति । तत्र यस्य विधेः शेषाः अर्थवादस्तद्दिष्टिनैव द्रव्यदेवतादिरपेक्षितत्वाद्दिशेषसमर्पणमात्रे ध्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थवादानीना न दोषाय । इह तु तदस्य द्रव्य विधयन्तरस्येव्यमाणत्वाद्वाह्यस्य भेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता । तदभावे च तन्मूलप्रतिषेधावगतिर्न स्यादतस्तानाः शर्कराउपधाति तेजोषे घृतमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः । तदसत् । सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यता मूलवादस्याः स्वगतेनास्तित्वाक्यभेदाभिचोद्यापत्तिः । मन्त्राः प्रयोगप्रकाशत्वेन रूपदेवावगतास्तस्य प्रयोगस्यान्यतोऽस्तिः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाशकल्पयन्ति । नवा सतीत्यस्य अधिकारयोः प्रकाशनमहर्कार्यासंभवतीत्यस्य अधिकारिनियोगप्रयोगोपकल्पः मन्त्राः । एवंमात्रवर्णिकाश्च विषयोऽभ्युपगम्यन्ते यथाघारे देवतात्रिषिभ्यस्तुत्यादिधर्मोऽभ्युपगतस्तत्राप्यन्तरांशः श्रुतः सकलैतरांशोपेतुस्तथाविषय एव विषयसंग्रहप्रहणादिति सर्वथा तावत्संभवति वेदसंग्रहः । मनुसंहृतिर्बहुशाखाभ्याधिभिः शिष्यैरन्यैश्चोत्रियैः संगतस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा धर्मचकार ताश्च मूलत्वेन प्रारम्भप्रमाणानीकृतवान् । एवमप्ये तत्त्वस्य यादनुष्ठानमात्रवत्तो न मूलोपलब्धे यत्नकुर्वन्ति । अस्माकंचैतदनुमानम् । अनौचित्येभ्यः सत्यपि तुल्यं श्रोतत्वेनापोषणः । प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसंपत्तो श्रुत्यन्तर्प्रत्याकाङ्क्षेव नास्ति । यथा सामिपेनीषु सामदशपदादशपयोः पाक्षद्वयेन प्रकृतिरवरुद्धा सामदशयं त्यक्तश्रुतमपि नाकाङ्क्षति । आभिधानिकोऽर्थः सत्यस्यनेऽभिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यप्रत्ययविप्रकाशोर्बलं बाधते । नचैतावताऽप्रमाण्यापत्तिः । यथा शकृत्पञ्चानि त्रिंशदपि षोडशपदानि वृत्तिर्नैकैर्विद्वद्भ्यमानानिवाप्यन्ते तद्देव द्रष्टव्यम् । यत्र । संप्रदायविच्छेदस्तत्र च परंपरापत्तिः । नहि तत्र परंपराप्रमाणं नबुद्धम् । नित्यानुमेयपक्षोऽपि संप्रदायप्रज्ञानातीव भिद्यते । मन्वादि संरणस्य वयमूलं पती-

क्षितुं वृत्ताः । यदिच तेषामप्यसावनुमेयोवेदोर्वयमिव न ते एतारः । नच यः पदार्थान् कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता
संभवत्यन्वयासंभवात् । क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव संबन्धदर्शनम् । यदि वार्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न चेहान्पथा-
नुपपत्तिरस्ति । तस्मादस्तिमन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसंबन्धो न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम् । द्वायसी कतंच-
तावगतिर्वेदविदांवेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं आख्यादिप्रत्येकवगत्यनुरूपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविष-
कोर्मन्त्रार्थवादेप्रत्यक्षचोदनाकारणानांसंभवात्कल्प्यत्वमुपदिश्यते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः क्वचिन्मूलत्वेन दृश्यते न मत्वद्वा-
ससा सह संबन्धेति । सचाभ्ययने चोपनयने च पठ्यते । तदेतद्वैयर्थ्यतोऽस्माभिरुक्तम् । विस्तरस्तु दृष्टतिविवेकाज्ञातव्यः ।
शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः पक्षो नैवमतो म । पक्षेस्मिन्नप्रमाणहि बह्वदृष्टसम्पत्ते । उपपन्नतरः पक्षो विज्ञानानांततस्ततः ।
उत्पत्त्यादि समाहारः माययोदश्यते हृदः । अनेकशान्द्योपाध्यायेः श्रोत्रियैराद्यतोपरैः । शक्नोत्यपि तु भुत्वा शास्त्रांतांतीकृत
श्चन ॥ उपपन्नस्तदानीं च दृष्टमूलैः परिग्रहः । निश्चयोऽस्माकमन्यथा यथा संभवतः स्थितः ॥ श्रयोगद्योतकामन्त्राद्योतन-
तस्य नामतः । नन्तधिकारोत्पत्तिश्चापयोगस्यास्ति संभवः । विशिष्टदेवतात्वाभाधारे मातृवार्णिकः । त्रकाराकाव्यामन्त्र-
स्य तन्निर्वहणहेतुकः ॥ यासिद्धेरूपकालिनरूपान्तरगतिर्भवेत् । नसात्वरूपनायाय विभजित्यधिकारवत् ॥ प्रतिपन्ने
विधौ युक्ततत्संबन्धार्थकल्पनम् । गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्यो न दृष्टा चेद्विधेः क्वचित् ॥ लिङ्गादिगन्धभगवान्निर्वाणैरति पाणि-
निः । नशक्तास्ते विधिवक्तुंसिद्धवस्त्वभिधायिनः ॥ ध्यात्येयोगुणवादेन योर्थवादादतत्परत्वात् । अर्थोपिगन्तुमिष्येत कभं-
स्यात्तस्य सत्यता ॥ भिन्दुद्वाक्येन प्रतिष्ठाः साकाङ्क्षारात्रयोयतः विशेषे तद्वत् युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥ स्तेपादीनां
निषेधेपि विध्यन्तरगतिर्भुवा । ततश्च वाक्यभेदः स्थानोपपत्त्यास्ततः समः ॥ वाचःस्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रविधिभुते ।
नाष्टकादौ विशेषोस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ॥ विनासामान्यसंबन्धात्लिङ्गं च विनियोजकम् । नच नास्त्यस्य संबन्धाविधा
प्रकरणादिभिः ॥ परिहारमुवन्मय केचित्तन्मूलवादिनः । रात्रिषु प्रतिनिष्ठन्तीत्यसत्त्वैवलिङ्गादिषु ॥ पञ्चमेन एकत्रिण तदर्थ-
गतिरिष्यते । पतन्तिनम्लेछितवाङ्मयादिषु तथा भवेत् ॥ ऋचांविधिर्वाचिस्तोमे सर्वदाशतयीरिति । दशम्योमन्त्रोऽभ्य-
स्तावांजिताः पठिताबहिः ॥ सामान्यसंबन्धकारोसमाख्यैवेति गीयते । समाख्यागृहसमन्त्राणांतेन तेनास्ति कर्मणाम् ॥ पञ्चा-
भिधियाद्योत्पत्तिरिष्यस्तेन निन्दया । स्तेनोद्विष्यवाक्यस्य न विना तन्निषेधतः ॥ गोपत्वावगमोऽर्थास्तु तदकर्तव्यता
तु या । द्रविणैरोपतायाः सा न पुनस्तद्विरोधिनी ॥ नित्यानुमेयपक्षोपाख्यागमपरंपरा । तयोरेभ्यनवाहन्वन भेदः कश्चिद्दीक्ष-
ते ॥ एवंच सति यागीतमेव प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्त सा शब्दस्याप्यवहितव्यापरात्प्रतिपाद्येन । श्रवणानन्तरयो-
र्थः प्रतीयते सम्यक्क्षपस्तु प्रतीतिः ॥ तत्सामान्यपर्यालोचनया गम्यः सवितृम्बितत्वात्तत्पतेनैव न्यपहरति सर्वमुप-
नमः । स्थितिगतेचतद्विदाम् । दृष्टतिश्चशीलं च दृष्टतिर्गति शीलं रागद्वेषग्रहणमादृष्टतत्त्वपरमसु । वैदरश्चिन्मन्त्रापर-

तोपेण सर्वनिर्मलीक्रियते ॥ अतोयथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशिनि विधिनानुष्ठीयमानं न दोषाय । नचात्र ग्रहणवद्विकल्पः । प्रतिषेधाज्ञान्मनुष्टिर्यतितेकेणाप्यत्र विषये ध्यवस्थायन्ते । अथवानेवतेषामधर्मोऽत्मापरितुष्यति यथाविषयोमेवौषधी नकुलोदशति नान्याम् अतउच्यते नकुलोपांदाशति सांसाविषमीति । इह भवन्तश्चाहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थारंतेषु यस्मिन्पक्षे ममः प्रसीदति सपक्षआश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ श्रयश्चित्तेषु च तस्मिन्सावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टि-
करं भवेत् । अथवा योऽश्रद्धाधनो नास्तिकतया तस्यानधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसादउपदिश्यते । अनुष्ठानकाले ज्ञेयधर्मो हेतुर्गोकादि-
त्यक्ता प्रमुदितेन भाव्यम् । अंतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एवमधर्मव्यवस्थायाम् तत्र प्रमाणान्याह । वेदोऽस्ति इति अखिलसार्थवादः तेषामपि विधितान्यर्थान् संवेदो धर्मस्य मूलप्रमाणम् । यत्र साक्षात्श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं तदुक्तं स्मृतिशीलेष्वेति । वेदविदां या स्मृतिर्वाक्यमविशेषविक्षोत्पादिकार्थविशेषे विषय चिन्तातत्प्रभवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः । वेदेनुपलभ्यमाने सा धर्मप्रमाणम् । तस्याअप्यनुपलम्भे यत्र वेदविदांबहूनां शीलं चित्तस्य त्वभावप्रवणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा क्षुतिः यद्वैकिचानूचा-
मूलहितदार्पणवेदयन्तीति । तस्याप्यनुपलम्भउक्तमाचारइति । साधवो वेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेषामाचारः स्वस्व-
फाल्गुनसाध्वनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमनुष्ठानं तच्च प्रमाणांधर्मं स्वधर्मादप्यनुपलम्भवत्वाद्ग्राहिता निधार्तितमूलमि-
मिषिद्धमूलतां शालाकलुपितमीषमव्यवरमिति क्रमार्थः । यत्राचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह आत्मनइति । वक्ष्यति च
किं कुर्वतोऽस्यस्यात्परितोषइति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलम्भउत्सादादिवशा-
त् यत्कर्म कुर्वतश्चेतसोऽलघवापरनामाप्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् । किंत्वेकगुरुवर्गप्रतिभानतया-
पि शीलाराधन्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनाप्योभ्यसेवादशमदादध्यायां किंचिदपलम्भमिति ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींधर्मप्रमाणान्याह । वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति । वेदभक्त्यनुसामाधर्मवलक्षणः ससर्वो विध्यर्थ-
मन्त्रात्मा धर्मं मूलप्रमाणमर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतयास्तावत्त्वेन धर्मं प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः विधिनात्वेक-
मप्यत्वात्स्तुत्यर्थे न विधीनास्त्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मं प्रामाण्ययोगकाले धानुषेयसमाक-
वदस्य च धर्मं प्रामाण्ययथानुभवाकरणत्वरूपं श्रयसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनाय मनू-
ते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिप-
द्यते । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता धृदुताऽपारुण्य-
प्रता मियवादिर्वत्तज्ञता शरण्यता कारुण्यप्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग-
माह । आचारः कम्बध्वल्कस्तथाचरणरूपः । साधूनां पार्मिकाणामानुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मं प्रमाणम् । तदाह
गर्गः । वैकल्पिकेऽत्मानुष्टिः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुना प्रत्यक्षवेदमात्रप्रमितो धर्मइति तु नार्थइत्याह वेदइति चतुर्भिः । अस्मिन्मन्ये नुः
माश्रवाणः धर्ममूलधर्मं प्रमाणम् । स्मृतिशीले स्मृतिमन्वाख्याया शीलवत्तत्परिचयम् । तद्विदामनुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् ।
सम्पत्तापिनृदेवभक्तता अपरोपतापिता धृदुता अनसूयता अपारुण्यमित्रता मियवादिर्वत्तज्ञता शरण्यता कारुण्यम्

(५) नन्दनः । एतुपर्युर्ध्वगत्यः वेदविदां स्मृतिः समाणमित्युक्तम् । वेदवित्तमत्वात्मानुनामणीति शास्त्रं शृण्व-
 म्तेत्यर्थः । समाणपि यमिमांयेणाह यः कश्चिदिनि । सर्वज्ञानमयः सर्ववेदांगज्ञानमष्टयः ॥ ७ ॥

‘(६) रामचन्द्रः । यः कश्चित्धर्मः कस्यचिद्विषये धर्मः मनुना परिकीर्तितः सः सर्व-धर्मः वेदेऽभिहितः उक्त-
सर्वदेः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानातीत्यर्थः । यद्वा समनुः सर्वज्ञानमयः ॥ ७ ॥

सर्वतु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानं चक्षुषा ॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मं निविशेत् वै ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वज्ञेयकृतकारुतकशास्त्रगोचरप्रत्यक्षादिगोचरसमवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा तर्कव्याकरणा-
निरुक्तमीमांसादिविद्यारथानश्रवणचिन्तनात्मकेन चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात् । यथा
चक्षुषा रूपज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यसमवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकनिरूप्य श्रुतिप्रमाणतो वेदप्रामाण्येन
धर्मं निविशेत् धर्ममनुतिष्ठेत् । सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते नाज्ञातेषु । तथाहि तानि शास्त्राणि
निपुणत्वेन चिन्तयन्ति न ते प्राप्तामप्ये सम्यग्युक्तिरस्ति वेदे त्वस्तीति निश्चिनोति । सर्वग्रहणज्ञेयविशेषणम् । निखिलश-
ब्दस्य समवेक्ष्येति क्रियाविशेषणम् । निखिलसमवेक्ष्य निरोपेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये वेदस्य वा प्रामाण्ये याव-
न्त्यकाश्चन युक्त्यः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य सिद्धान्तसिद्धेर्हेतुभिर्यथा लक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोप-
न्यस्तवेदप्रामाण्यमवतिष्ठति इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ, पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्पुनरुक्तौ ।
त्वग्रहणमनुवादः । यो ह्यस्य धर्मः सोऽस्य धर्म एव ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वविविधः । सम्यगवेक्ष्यालोच्य इदमानवशास्त्र-एतच्छास्त्रोक्तेन ज्ञानरूपचक्षुषाऽनुपलभ्य-
मानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च श्रुतेरपि प्रामाण्यतः प्रमाणत्वेन सिद्धे, तदुक्ते त्वधर्मं त्वसपाद्यधर्मं निविशेत्
नितान्तमन्तर्भवेत् । वैप्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वविविधः । सर्वशास्त्रजातवेदार्थाविगमोचितज्ञानं भीमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखि-
लज्ञानशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य त्वधर्मं स्वतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत् किं तत्राह सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानगुरु स एव चक्षुस्तेनोपदिष्टमवेक्ष्य
शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । इदमनुशास्त्रं श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिस्तिष्ठवाक्यमकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यार्थः । विद्वान्
स्वधर्मं अनुष्ठेयं कर्तव्यकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

(५) जम्बूनः । शीलादिभ्यः श्रुतिस्मृतौ बलीयस्यावित्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । इदं श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । निखिलनि-
रवशेषम् । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या । श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिशब्द स्मृतेरप्युपलक्षणार्थ उक्तदोक्तोक्तानुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्यु-
पगमाच्च ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमनिखिलसर्वधर्मविप्रादीनां धर्मज्ञानचक्षुषा अवक्षेप विचार्य विद्वान्श्रुतिप्रामाण्यात् त्वं निश्चयेन
निविशेत् त्वधर्मं प्रविष्टो भवेत् ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुरवम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । योनास्तिकतया वैदिकानि निष्पन्नानि कर्माणीति व्यासस्य नतदनुवाक्ये प्रवर्तते तस्य प्रवृत्त्य-
र्थं मुक्तद्वन्द्वेष्टकलप्रदर्शनकरोति । तिष्ठतु तावदन्यत्फलश्रुतौ स्थितिषु च यदुदितमुक्तधर्माव्यकर्मतदनुतिष्ठति हि हिमालयोके
यावज्जीवति तावत्कीर्तिप्रशस्त्यतापूज्यतासौभाग्यलभते न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्यो यमिति सर्वेण पूज्यते मियश्च सर्व-
स्य भवति । प्रेत्य देहान्तरे यस्मादन्यदुत्तममस्ति तत्सुखमाप्नोति प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारी । निरतिशया च मीतिः

स्वर्गस्तत उच्यते अनुत्तममिति । तस्मान्नोस्ति कस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तयेव परमेतत् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवफलमाह श्रुतीति । श्रुतिस्तत्कालोपलब्ध्या अनुत्तमसुखवर्गात्म्यमोक्षारण्यै । अत्र चर्चादिदीनानुत्तिरपकृष्टत्वकथनार्थम् अतएव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीघ्रादावपि प्रसङ्गनिवारणितु श्रुतिस्मृतिपदार्थो व्याकृतव्यो ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितधर्ममनुतिष्ठमानवद्वह लोके धार्मिकत्वेनानुपपन्निकोर्कांतितर-
लोके च धर्मफलमुत्कृष्टस्वर्गापवर्गादिमुत्पल्लवमिति । अनेन वास्तवयुगकथने श्रुतिस्मृत्युदितधर्ममनुतिष्ठेदिति विधि-
ल्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रुतीति । अनुत्तमनास्त्युत्तमं यस्मात् । मानवमनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्ता ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुत्यकक्षतां विनाशयति श्रुतीति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिस्मृत्युदितश्रुतिस्मृतिभ्यां यत्तदितं उक्तं धर्ममानवः अनुतिष्ठन् इह लोके प्रेत्य परलोके कर्त्तुं-
मुत्तमवामोति ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥ ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्धनौ ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । किमिदं शब्दार्थसम्बन्ध स्मरणमभिधानकोशशास्त्रमात्मभूः परमेष्ठीत्यादिवन् धर्मशास्त्रयेनेदमुच्य-
ते श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति उच्यते । इह सदाचारो न श्रुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावान्निबन्धाक्षराहिरुत्पन्नः गति-
द्वाऽतस्तस्य स्मृतिवत्त्वमुपपादयति । यत्कार्यं धर्मशास्त्रार्थतद्धर्मशास्त्रेयव धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः निबन्धादि-
भावमयोजक शिष्टसमाचारादां धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः सोऽपि स्मृतिरिव । ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानेनैव
सदाचारोपि ग्रहीतव्यः । धर्मशास्त्रे स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यधर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतिवत्त्वमस्ति निबन्धस्य माह
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनं शब्दः सा श्रुतिः । यत्र च स्मर्यते सा स्मृतिः । तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सोऽ-
पि स्मृतिरिव । नहि तत्राप्यस्मृत्यवैदिके शब्दे प्रामाण्यमथवा श्रुतिग्रहणं स्मृतेर्वैदिकस्यैवार्थक्यं पुनः श्रुतिस्मृत्योः समानकार्य-
वत्समाचारेऽप्येव प्राप्यते । उच्यते । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ते श्रुतिस्मृती सर्वेऽर्थेऽवश्यं तासं भाष्येष्वपि दृष्टविधौ प्रमाणै-
र्वा तस्मादेव हि साक्षात्पदार्थान्तरकचिदभ्युदयः कश्चित्प्रत्यवायः स्यात् । सोमपानान्पापशुद्धिरित्यादौ पक्षप्रतिपक्ष-
गमनेन विचारो न कर्तव्यः । आगच्छापक्षान्तरसंभावनमीमांसनम् । यथा हि सा चेत्पापहेतुः तत्र पापविशेषाद्विद्यमानं तत्र
भविष्यतीति । अयमेवैदिकमभ्युदयहेतुर्लोकिकमपि तथा स्यात् । तद्वत्समान्वाच्यस्य पक्षपक्षेदादवगततस्य तद्विपरीतरूप-
भत्यनमसत्कर्त्तव्यस्य पक्षे तु भिद्येद्विचारणतस्तिद्वाऽन्ताभिनिवेशः सद्द प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्यायः पूर्व-
पक्ष उत त्रिषयः सिद्धान्तस्तेषाममीमांसानिबन्धते । यतो वक्ष्यति यस्तर्कणानुसंधते सधर्मवेद नेतरदिति । किंपुनरयमस्मादी-
मीमांसनप्रतिषेधः नेतिवृत्तम् । ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्धनवनेन तार्किकप्रमाणानावेदार्थे निषीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशा-
दितेषां तेषां वेदिकी हि सा पापहेतुः हि सा त्वाञ्जोक्तिर्हि सा त्वत् । तत्र हि सा मां पापहेतुत्वं कुतः भिद्यन् । प्रमाणान्ति-
मन्तेऽप्यगमम् । एवमेवास्ति हि सा पापसाधनं सिद्धहेतुः यावदागमः प्रमाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगते पाप-
शान्तये तद्विद्वे हेतुर्न युज्यते अगमाप्यापतेरागमस्य । ततश्चेत्तेतरस्यापारः पूर्वमागम्येन परिपह्य पश्चादगमाप्यमिति ।
सोऽर्थ इत्यपनविन्दः पक्षान्तेन तार्किका अनुमन्यन्ते ममानावन्त्येति वदामविरुद्धम् । अगोच्यतेनेवागम प्रमाणम्

सधर्मवेदनेतरइति । त्रयंमुविदितंज्ञेयकार्यंतिष्ठिमभीप्सतेति । त्रयंमन्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसा हि पुजितविचारवचने
धातोर्धर्मजिज्ञासेत्यादि । तत्र ज्ञातंतया सुत्यादिषट्कैर्निर्णेतव्येष्टेन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठते अस्याःश्रुतेरपि परतावत् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्ष्यतामिव प्रकान्तरेणाहश्रुतिस्त्विति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः श्रुतिः वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रे श्रुतिस्मृती सर्वाथैषु सर्वकार्येषु अमीमांस्येअविचार्ये । मानविचारो
इत्यस्य धातोरूपम् । ताभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मः निर्बभौ नितरांभौ ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ॥ ससाधुभिर्वहिष्कार्योनास्तिकोवेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यप्रामाण्यहेतोर्वेदस्य योद्विज्ञोहेतुशास्त्राश्रयादेतुशास्त्रनास्तिकतर्कशास्त्रबौद्धाचार्याकारि
शास्त्र यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरुच्यते तादृशं तर्कमाश्रित्य योऽवज्ञांकुर्याच्छ्रुतौ स्मृतौ च केनचिदकार्यानि
क्षत्यंतमेवकार्याः प्रतिपिद्धेदेवेनेति तमनाद्यन्य चिकीर्षात्कनाम वेदे यदि वेदे स्मृतिपु वा प्रतिपिद्धकितयोः सम्यक्प्रामाण्य-
मस्तीति कथयेन्मनसा वाविचिन्तयेत्तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृश्येत ससाधुभिः शिष्यैर्बहिःकार्यस्तत्कार्येषु
याजनाभ्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः । क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्विद्वद्दार्शन्यइति गम्यते यतोऽविद्वान् सम्यगसंस्मृतानां
सांफिकगन्धितमैवव्यवहरति आहु च क्रियासु विज्ञानधिक्रियते । अतएव पूर्वश्लोके विचारइदृशः प्रतिपिध्यते यतस्त-
द्विज्ञानपरतया क्रियते । ननु यतस्तदर्थविशेषजिज्ञासयैवमर्थमेवहेतुमाह नास्तिकोवेदनिन्दकः । अतश्च पूर्वपक्षे योवेदस्या-
प्रामाण्यंश्रूयान्तातौ नास्तिकः स्यात् । सिद्धान्तदाल्पार्थमेवपूर्वपक्षे हेतुकथनवेदनिन्दकइति । स्मृतिग्रहणं नक्तंतुन्यवै-
नोभयोः मक्तत्वादन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । यइति । तथा च शीलादिभिस्तदपवादिधर्मव्यवस्थैव न स्यात् अतस्तदुभयं विषा-
यम् । हेतुशास्त्रंश्रुतिविरोधितर्कशासनम् । बहिष्कार्यःसाधुभावात् । सहि नास्तिकोनास्ति परलोके इत्येवंच वर्तते । वे-
दानांचनिन्दकोभवति । असौबहिष्कार्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) सुहृदः । योवमन्येतेति । यःपुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत सशिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाभ्ययनादिकर्मणोति-
सार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्येइति मीमांसिनिषेधावनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति श्रीमामाभूदिति विशेषयति
हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणवाक्यत्वाद्विश्लेषकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतविष्टमेव चार्वाकादिनास्तिकइव । ना-
स्तिकोयतोवेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह यइति । अवमन्येतअप्रमाणोयवेद स्वर्गकामोयजेतेत्यादिभुञ्जानस्तृप्यती-
तिवत्कार्यकारणादृष्टे पाषाणशृणुतेत्यादिरर्थव्यभिचाराच्चत्यादिहेतुशास्त्रम् । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात्सर्वधर्मानधिकृता-
तिवत्माह बहिष्कार्यइति ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तेऽश्रुतिस्मृती । वेदस्मृतिनिन्दकइत्येव वक्तव्ये वेदनिन्दकइत्युक्तंस्मृतेरपितन्मूलत्वाद्वेदत्वाभ्युप-
गमेनोक्तम् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुनः तेऽपि श्रुतिस्मृतिहेतुशास्त्राश्रयात्हेतुः तर्कमया पातण्ड्यशास्त्राश्रयात् अवमन्येत
साधुभिर्बहिष्कार्यं, वेदनिन्दकत्वात् ॥ ११ ॥

वेदः सृष्टिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधंप्राहुः सांक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव मत्वा सृष्टिनिन्दकस्य न बहिष्कारोनेन वेदनिन्दकस्यैव विहितइतिप्रतिपद्येत तप्त्याह नान्न कश्चिद्विशेषः वेदनिन्दाप्रतिपेधेन सृष्टिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोनेन विहितस्तेषामपि वेदमूलधर्माभिधानमतः सृष्ट्यादिनिन्दकोवेदनिन्दकएव । ननु श्लोकद्वयेनार्थः । एवंवक्तव्यं । श्रुत्यादीनामनुसन्ताहेतुशास्त्राभ्यामिद्वजः । योनिन्देत्सबहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्वतः) उच्यते । नाचार्याग्रन्थगौरवं मन्यन्ते । बुद्धिगौरवं यत्नेन परिहरन्ति तस्मिन्नुक्तस्य सम्यगवबोधो धर्मस्य संच पुरुषार्थविहान्ति । भेदविदंरोषि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेव कर्तव्यं सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात् तस्माद्विस्पष्टार्थभेदेनोभयनिर्देशः । संक्षिप्तस्वीनापूर्वश्लोकोऽप्येषां श्लोकद्वयम् । त्वस्य च प्रियमात्मन इत्यनेन प्रागुक्ताऽऽत्मतुष्टिरेवोक्ता । स्वग्रहणवृत्तपूरणार्थम् । एतत्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणमिति ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षम् यथा मैरुक्तसाक्षात्कृतधर्माणइति । विधाशब्दः प्रकारवचनः । एकमेव धर्मप्रमाणवेदाख्य तस्यत्वेते, भेदाः सृष्ट्यादयः । अन्ये रूपसंहारार्थमिर्मश्लोकं व्याचक्षते । समाधुर्मलक्षणप्रकरणमिति पुनः पाठः समासि चयति यथा द्विरभ्यासो वेदाद्वेषु सस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्त इति । तथा च पिण्डाकृतं द्वं प्रागुक्तेऽर्थोद्दिष्टवर्तते । यथा नैयायिका अनित्यः शब्दइतिप्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति तस्मादनित्यः शब्दइति । प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणां रीतिः । तथा महाभाष्यकारोऽपि कचित्सूत्रवार्तिकेवा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वेदसृष्ट्योरेवान्न पुनः पुनरभिधानात् शीलादीनाम्यवच्छेदोभाभूदिति प्रागुक्तानि मूलानि संक्षिप्य दर्शयति वेदइति । सदाचारपर्यवहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकृतानुष्ठानपरम् । तेन शीलप्रहः स्वस्य स्वीयस्यात्मनः मनसः प्रियसाक्षात् साक्षादिव साक्षात्कारइत्यर्थः आचारादात्मशीतिरपि प्रमाणमेव धर्मं किन्तु तयोः नात्यन्तश्रुतिसृष्टिवन्निःशङ्कजवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥ १२ ॥

(३) कुतूहकः । इदानीं शीलस्याचारएवान्तर्भावसंभवाद्देमूलत्वाएव तत्त्वं न सृष्टिशीलादिप्रकारनियमइति दर्शयितुं चतुर्थं धर्मप्रमाणमाह वेदइति । वेदीधर्मप्रमाणसकचित्त्वित्यक्षं कचित्सृष्ट्यानुमित इत्येव तात्पर्यं ननु प्रमाणपरिगणने । अतएव श्रुतिसृष्ट्युदितधर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः । त्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

(४) राधयानन्दः । वेदास्त्रिलोक्यत्रोक्तमनुबदंस्तत्राभ्येषां मम निमाह । वेदइति । वेदइत्यत्र पाठक्रमः सृष्टेर्वेदो मूलमिति सूचनार्थः । सृष्टिपूर्वकत्वाद्यन्तरेति आचारः । आचारेष्वनुष्ठानप्रत्यक्षम् । कर्तव्यताभीस्तु सृष्टिमूलैव । लोभाद्यसत्त्वं स्वस्य वेदार्थानुष्ठानप्रियारागाद्यनुष्ठिततदपि धर्मं प्रमाणमित्यन्वयः । समातिद्योतयति प्राहुरिति । लक्षणमानम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणान्युपसहरति वेदइति । सदाचारशब्देनान्न शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेवेनेति लक्षणं प्रमाणम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदः वेदोक्तधर्मः सृष्टिः सृष्ट्युक्तधर्मः सदाचारः सतामाचारः आत्मनः त्वस्य यन्मिदं तथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रियमयत् । चकार समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिप्रेक्षणमियं भवेद्वेत्तव्यं चतुर्विधमपि तस्मात्त्वस्य आत्मनः प्रिय एतच्चतुर्विधधर्मप्राहुः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसत्त्वानां धर्मज्ञानविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

(१) मेवातिथिः । गोभूमिहिरण्यादिधनमर्थः । तत्र सक्ति स्तात्पर्येण तदजनरक्षणार्थं रुपिते वा दिव्यापारकरणम् । काम. स्त्रीसभोगः तत्र सक्तिर्नित्यतदासेवनं तदज्ञानां च गीतवादिनादीनाम् । तद्वर्जितानां पुरुषाणां धर्मज्ञानं धर्मावबोधो विधीयते विशेषेण धीयते व्यवस्थितं भवति । पाआधार इत्यस्यैतद्रूपम् । किमर्थं पुनस्तत्र सत्त्वानां भवति धर्मज्ञानं यावता तेषि यथा लक्षणतदविरोधिष्वप्यसरे भोजनादाविति हासश्रवणादन्योपदेशात्समाचाराद्वा शकुन्तिज्ञातुमित्यत आह धर्मजिज्ञासमानानामिति । मुख्यप्रमाणं धर्मवेदः स अर्थात् न शक्यो ज्ञातुम् । अल्पत दुर्बिज्ञानोऽसौ निगमनिवृत्त्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते त्वार्थबोधे । न चेयान्मन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विनाशक्य आसादयितुम् । समाचरितिहासादेः कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते । न वेदादिवत्समस्ताऽप्युक्तोऽप्येति शोभादिप्रयोगः । अत उक्तप्रमाणं परमं श्रुतिः । ननु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः तद्वक्तृ योऽहं विदुः धनाद्वैतो मिथान्वाद्य विपादिब । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति । अपरे त्वर्थकामदृष्टकलैविण उच्यन्ते । तत्र सत्त्वानां पूजाख्यात्यादिकामानां दृष्टफलाधिपत्या लोकपक्तिमात्र प्रयोजनानां धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानविधीयत उपदिश्यते । ज्ञायतेऽस्मिन्निनि ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते । अनुधीयमानो हि धर्मोऽप्युक्ततरो भवति शास्त्रावगमकातरोऽपि अतोऽनुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते । अत एतदुक्तं भवति । यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकऽप्यस्य यदि दृष्टप्रयोजनमुपलक्ष्यते तथापि न तस्मिन्निदं परतया तत्र प्रवर्तितं धर्मम् । किं तर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपि भवति भवतु न विचार्यते । तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दृष्टफलमनुवदति यथा लोकेऽप्युक्तिरिति । लोकः पश्यमानः श्रुतुर्भरेणं मुनः क्ति । अर्थपादानेनाजेयतया चावध्यतयेत्येदि । श्लोकभात्र भवति यथेक्षहेतोरिह सौचित्यपरवृत्तानि वल्लीरपि च प्रसिद्धति । तथा नरोऽमर्षयेन संचरन्त्यशश्रकामांश्च वसूनि आश्रुते । ननु च प्रस्ययः स्वभावोऽवगतः सोऽप्योद्देशेनाप्यपुष्टीयमानो न स्वभावाच्च्यवते करोत्येव तत्कार्यम् यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतं हृष्येव । अतोऽद्वयार्थतयाप्यनुधीयमानानि कर्माणि शास्त्रायाप्यद्वयार्थान्यपि भविष्यन्ति । की भवतोऽमरसरो लोकावर्जनं हेतुतया न प्रवर्तितमिति येनात्यन्त आह धर्मजिज्ञासमानानां वेदो धर्मं प्रमाणम् । तेन चैतदुक्तं दृष्टफलकामार्थानां दृष्टं भवति । न केवलमदृष्टं भवति । यावत्प्रतिपदिसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तयामि श्रुतेः माध्याम्याह अर्थेति । धर्मविरोधि नोऽर्थकामयोः प्रवर्धने प्रवृत्तिस्तद्वस्तद्विज्ञानमेव धर्मज्ञानविधेयम् । तदीपरस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषां च परमप्रमाणं श्रुतिरेव । अतः श्रुतिरेकवाक्यतयैव स्मृतेरप्यादरणीयतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थकामेष्वसत्त्वानामर्थकाममित्याशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । येऽस्वर्थकामसमीहया लोके प्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां कष्टप्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थानादरणीय इति भावः । अत एव जाबालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यस्मार्तवैदिकव्यवस्था । भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् श्रुत्यासह विरोधे तु नाप्यते विपर्ययविना । जैमिनिरप्याह विरोधे त्वनपेक्षत्वादासतिस्सनुमानकम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमस्ति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति अधिकारिणं विशिनष्टि अर्थकामेष्विति । असत्तानां अतोत्पन्नांतद्वभाणां धर्म^अस्वासात् धर्मज्ञानधर्मानुष्ठानविधीयते कर्तव्यतया उपदिश्यते । परमं भगणं परतत्त्वम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । यथा धर्मस्य श्रुत्यादीनध्यवसायमूलतथार्थकामेष्वनतिसक्तिरपीत्यभिप्रायेणाहअर्थेति । प्रम
 णेषु बलाश्चैतज्ज्ञासायामुक्तमुत्तरार्धम् । औतस्मार्तसन्निपाते औतप्रमाणबलीयइत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वेधंतु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुज्जौ स्थितौ॥ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः॥१४॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तोऽप्याघातः परिच्छिद्यते । यत्र श्रुत्योद्देशविहङ्गाभिधानस्य धर्मोऽयमिति काचित्श्रुतिरिति तमेवाधर्ममित्यन्या तत्र उभावपि तौ धर्मावतुष्टयो विकल्पेन । तुल्यबले हि ते श्रुतौ । तत्रैव प्रमाणमित्यनेन्यथाश्रयोविवेकः अतएकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्पइत्युभावपि तौ धर्मावित्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्रागेति । एवमुक्तौ धर्मो भवतोऽस्य एकः स्यात् । नेति ह्यमः । पर्यायेणापि प्रयोगेनोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः न ह्यसप्तेक्षद्वयविवक्षएव । न्याय्यश्च विकल्पः । यथाऽग्निहोत्राख्यमेककर्म तस्य कालत्रयमुपदिष्टत्र कर्मप्रधानकालागुणः । न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसंभवः । कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्युक्तं । नाहानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम् । तस्मान्नाप्योऽयंतुल्यबलविरोधे विकल्पइति न तत्र नादुभावपि हि तौ धर्मौ । ननु च क्रीभेदस्तत्र धर्मावित्यस्मादेतस्य न कश्चित् । पूर्वेष्वस्मत्प्रत्यस्तमुत्तेराणां मनीषिभिरितेद्वोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसवादेन द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतिह्रैषमिति । द्वैषविहृद्दार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन्नुपवस्था उभौ धर्मौ तत्तच्छास्त्र-
परतया विकल्पेनवा । सन्त्यगित्यध्ययम् । समीचीनौ मनीषिमहत्तौ यतदित्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुड्डूक । श्रुतिद्वैधवति । यत्र पुन. श्रुत्येवैव द्वैधपरस्परविरुद्धार्थवतिपादनतत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक्समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मावुक्तौ समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्पद्विति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषाच्च । तदाह गौतमः तुल्य-
बलविरोधेविकल्पः ॥ १४ ॥

• (४) राघवानन्दः । मात मातरन्तते वदति पुरोद्याज्जुहति येमिहोचतथाअतिथये ऋताय बलिहरगितं यदुत्ति
जहोतीत्यधवापेतोदिते जहोतीत्यनुदिते जहोतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह श्रुतिद्वैपमिति । ह्याभ्याम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्र.) यत्र पीलाकायं श्रुतिद्वयमेकत्र पीलाकार्येद्वयोः यत्रोऽप्यपि तौ यत्रोऽप्यपि
सम्यगुक्तौ ॥ १४ ॥

उदितेऽनुदिते चैव सभयाध्युषिते तथा ॥ सर्वथा वर्तते यज्ञाद्वितीयवैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथा स्मृतिः ॥ तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ १ ॥

धर्मव्यतिक्रमोदृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ॥ तदन्वीक्ष्य प्रयुक्तानाः सीदन्त्य परधर्मजाः ॥ २ ॥]

(१) मेघान्तिथि । उदाहरणमिदमन्तरप्रदर्शिते विरोधे । यस्ते श्रयः कालान्तरेतरनिन्दया होमस्य विधि-
ना, तत्रायमर्थं श्रुतिवाक्यानाम् । सर्वथावर्ततेयज्ञ, सर्वप्रकारोहोम, प्रवर्तते प्रवर्तनीयइत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा ॥

न तत्प्रतिपेक्षार्थं किं तदनुदितहोमविध्यार्थं । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थः उक्तो भवति सर्वथा कर्तव्यएतेषां कालानामन्यत-
मस्मि काले तत्रयस्मिन्कृतस्तत्र संपूर्णं शास्त्रार्थो भवतीतीत्यवैदिकी श्रुतिरेव परा अस्मिन्त्यैऽस्यास्तात्पर्येन पुनर्निन्द्यमानप्रति-
पेक्षे । यज्ञोहोमोऽग्निहोत्राख्योऽभिमतेयोगहोमयोऽर्थतोऽनान्यत्प्रभेदः । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वव्यागोनेदम देवतायाद-
मिति याग । एतच्चस्वरूपहोमेऽप्यस्ति । अयत्तु विशेषोऽप्यस्य होमे प्रक्षेपोऽधिकआरोपण विशेषोऽस्यादावतोयज्ञश-
ब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमेऽस्तेऽकाला श्रुतावाप्रातान यागमात्रे । उदितानुदितयोः । सन्निधानात्तत्र
देहोऽन्येन लक्ष्यते । येनमुदिते होतव्यनोदिते होतव्यमिति श्रुति सैव परेत्येव योजना । समयाभ्युपितशब्देन समुदायेनैवौपस
काल उच्यते । अयेतु पदद्वयमेतदित्याहुः । समयाशब्द समीपवचन समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयोः । सन्निधानात्तत्र
समीपसभ्याकाल । अभ्युपितरात्रे विवासकालोऽप्युपस्थाया रात्रावित्यर्थः । कामु विच्छति त्वेव पठितकामुचिद्वेदमिति श्रुतिवा-
क्यानुकरणमेवा स्मृतिस्तत्राधिकपदद्वयेन तदुक्तैकमिति तत्तद्वचनार्णयः । अतो विकल्पेनैकहोमाख्यकर्मप्रतिकालाद्येऽपि श्रुति
विधानान्नास्ति विरोधः । सिद्धरूपे हि वस्तुनोऽतिरेतरविरुद्धरूपसमावेशासम्भवस्तस्माद्विरोधान् साध्ये साध्यह्यनेनापि सिध्य-
त्यनेनापीति एवमवगम्यते । तत्र कुतो विरोधः । एष एव च स्मृतीनां विरुद्धानां विकल्पोऽप्यप्य ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विरोधमुदाहरति उदितइति । समयाभ्युपिते उदयसमीपे यज्ञोऽग्निहोत्रहोम वैदिकी
वेदरूपाश्रुति शब्दः । एतन्न श्रुतिविरापे उक्त स्मृत्योरप्ययोऽप्यविरोधेऽदृष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लुक । अत्र दृष्टां तमाह उदितेऽनुदितेऽपेवेति । सूर्यनक्षत्रजित काल समयाभ्युपितशब्देन उच्यते । उद-
या पूर्वमहर्णकिरणानामविरलतारकोऽनुदितकाल परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोम प्रवर्तते ।
देवनोद्देशेन द्रव्यागणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र गौणः । उदिते होतव्यमिति यादिका वैदिकी श्रुति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्द । समयाभ्युपित सूर्यनक्षत्ररहिते काले अत्र व्यवस्थितं विकल्पोऽधिकारी भेदेन सर्वथा
त्रिविधः प्रक्षेपः होमस्य । नियमसिद्धिरित्यर्थः । वतते कर्तव्यतया ॥ १५ ॥

(५) नन्दन । अत्रोदाहरणमाह उदितइति । समयाभ्युपिते उदितानुदितइत्यर्थः । सूर्यइति शेषः । अतएव स्मृ-
त्यादिद्वेधेऽपि न्यायोऽवगतः ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्र । श्रुतिद्वेधे दृष्टा तमाह । उदिते जुहुयात् अनुदिते जुहुयात् तथा समयाभ्युपिते उदितसमये जुहुयात्
यज्ञ सूर्यावर्ततदानीं वैदिकी श्रुति । कात्यायन स्यात्तु षोडशोभागे घहनक्षत्रभूषिते । कालचानुदितज्ञात्वा होमं कुर्या
द्विषक्षणः । तथा चरात समये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन् दृश्येत समयाभ्युपितचतवः । रेखाभ्यामत्र दृश्येत रश्मिभिर्य
ममन्वितः । उदितं तजिज्ञानायात्तत्र होमप्रकल्पयेत् । बोधायनापस्तम्बाख्यनमृतिभिरुदिते उदयान्तरहोम कार्यः ।
मध्यदिनराजसनेपि भिरनुदित उदयात्पूर्वहोमकार्यदित्युक्तम् ॥ १५ ॥

नियेकादिशमशानान्तोमन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नेहोऽन्यान्यस्य कस्य
चित् ॥ १६ ॥

(१) मेवातिथिः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमिति पठितसमायवाद् । तत्र तत्प्रत्ययपदार्थानां कस्यचिद्विधिभिर-
ति स्थानतया च तति क्षत्रियपैश्ययोः प्रत्ययान्वर्तत इत्येतदाशङ्कति त्रिष्वर्थाऽप्यन्येन क्षत्रियवैश्ययोः शान्तिदर्शय-
नि । तथा यथा कामी गृहोऽप्यर्गतेषां द्रव्येनैव तन्निवृत्त्यर्थं योऽपि मर्मः लोकपूर्वे व्याचक्षते । शास्त्रान्तो

यमानवयन्थवचनः अधिकारोमयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः । नच शब्दराशेः सिद्धत्वाभावात्प्राप्त्यानुष्ठेयत्वावगतिः संभवति । नहि-
 द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषसाध्यतयावगम्यते । अतः शास्त्रविषयायां कस्यां चिद्विषयायामधिकारइत्यवगम्यते । तत्र-
 कृत्वस्तयस्तावन्विषयतया प्रतीयन्ते । स्वसोरभवत्यर्थत्वात् । स्वस्तिसंबन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते शास्त्रस्य यद्ब्रह्मनया
 चसत्ता तामनुतिष्ठेदिति । नचान्यदीयायां सत्तायामन्यस्यानुष्ठानत्वसंभवः । करोत्यर्थेऽपि न संभवति पदानानित्यत्वाद्वा-
 क्यानां चान्येन कृतत्वात् । अतः शास्त्रसहकारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते । अतोऽयमर्थउक्तोभवति । शास्त्राध्ययने तस्या-
 धिकारः यथैवाध्ययने तथैव तदर्थश्रवणेऽपि । नचादिमत्त्वात्प्राप्तवस्य ग्रन्थस्य कथतद्विषयोविधिरनादिवेदमूलक-
 शास्त्रयते वक्तुम् । उच्यते । यानि कानि च शास्त्रप्रतिपादकानि वाक्यानि न तानि श्रद्धेणाभ्येयानीति शक्यते । सामान्यतो-
 ऽनुमानंयानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानावक्यानि ध्याख्यातृणां तत्प्रतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहनिवत्यतया-
 नित्याभ्येव । अनुष्ठानतु शास्त्रविषयः । तत्र ज्ञानुर्वर्णस्याधिकारः । नचेवसत्यनुपात्तकर्तृविशेषेण सामान्यधर्मेषु शूद्रस्या-
 धिकारप्रसङ्गः । यथा च न भवति तथा च तत्र तत्र कथयिष्यामः । ननु कथमभ्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्मा-
 धिकारः नह्यद्वितिकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसंभवः । नत्राध्ययनमन्तरेण तदर्थवबोधसंभवः नचावैद्योऽधिक्रियते । सत्यम् ।
 परोपदेशादपि यावत्तावत्सिद्ध्यति ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानमाश्रित शूद्रोयोवार्थतः प्रवृत्तः सपुत्रशिक्षिष्यतीदृक्त्वे दकुर्वति ।
 अतोऽनकर्मनुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने स्त्रीवत्प्रमत्तयादाप्यनुष्ठानसिद्धेः यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति । न
 कर्मभ्रुतयोविद्याप्रयुज्यतेतेशामेव त्वमत्ययोऽनुष्ठानहेतुर्भूत्वाभ्यासोऽभ्येत्ययति विधिरस्ति पुंसां सच पुंसां वैवाणिकान-
 नातिपामपि नाथंज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदनैः अपितु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना त्वाभ्यासाध्ययनविधिना च । निपे-
 कोगर्भाधानसआदिर्यस्य सस्कारकल्पस्य सनिषेकादिः । गर्भाधानच विवाहादनन्तरप्रथमोपगमे विष्णुयौनिकल्पप्रवृत्ति-
 मन्त्रवत्केपाचिद्विहित परेपामगर्भग्रहणात्प्रवृत्तम् । श्मशानमन्तोऽस्येतिस्मशानान्तः । श्मशानशब्देन घृतशरीराणि यत्र
 निधीयन्तेतत्स्थानमुच्यते । तच्च साहचर्यान्वितसस्कारपराचीमिष्टिक्षयति साहिमन्त्रवती न स्थानम् । अनेन च हि-
 जातयोलक्ष्यन्ते । तेषां हिमन्त्रवन्तः सस्काराः द्विजातीनामिति नोक्तम् । विचित्राश्लोकानां कृतिः स्वायभुवस्यास्य मनो ।
 मन्त्रैरुदितउक्तोविधिरितिनापसवचः । नहिमन्त्राविधिवदन्तिकर्तारिप्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मरकानविधायकाः ।
 तत्तादिव्याख्येयमन्त्रैर्युक्तः समन्त्रकोयेषामयविधिरिति नाम्नस्य कस्य चिदित्यनुवादोद्विजातीनानियतत्वात् । अथवाक-
 श्चिन्त्येत द्विजातीनामयविहितोऽवश्यकर्तव्यः । शूद्राणां त्वविशेषप्रतिषिद्ध इति तदा शूद्रानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । निषेकोरतः । सेकः गर्भाधानम् । श्मशानमन्त्येष्टिः । अधिकारोऽप्यनेनाभ्यस्य शूद्रस्य
 सुकरस्यवा ॥ १६ ॥

(३) कुम्भकः । निषेकादीति । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तोयस्यवर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकल्पपठकोद्विजातेरित्य-
 नस्यास्मिन्प्राप्तवधर्मशास्त्रे अध्ययने अवगतिऽधिकारो न त्वस्य कस्य चिच्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानवधमाधिकार-
 सर्वैरेवकर्तव्यम् । प्रवचनत्वस्याभ्यापनव्याख्यानरूपब्रह्मज्ञानकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(४) गृध्रवानन्दः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमित्युक्तं तत्र पतितस्य ब्रह्मचर्योः मकारान्तरेण संपादितवि-
 दस्य नास्त्यधिकारइत्यभ्यासे नद्वयत्वाद् निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैः साक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वेनोदित तस्यैवात्राधिकारः ।
 तेन क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणाधिकारिता । अत्र अपयुंरस्ततया वैवाणिकोनिषेकादियोग्योविवक्षितः अन्येषां श्मशानान्तत्वाद्य-
 भावात् । निषेकीगर्भाधानम् । श्मशानान्तोऽह्वाह्वादीनान्त्येष्टिः । अस्मिन्शास्त्रे सर्वेऽह्वाह्वादीनाम् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मममाणयोः श्रुतिस्पृष्टयोरभ्ययनाधिकारिणमाहनिषेकेति । मन्त्रैः सहितोविधिः क्रियाकलापः । तस्य त्रैवर्णिकस्य अस्मिन्प्रकृतेशास्त्रे श्रुतिस्पृष्ट्याख्येऽधिकारः अभ्ययनाधिकारः । अन्यस्यश्रद्धस्य ॥ १६ ॥ ..

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसःमन्त्रैर्निषेकादिर्गर्भाधानादिश्मशानान्तर्विधिःतस्य पुंसःअस्मिन्शास्त्रे अधिकारोभवेत् कस्य चिदन्यस्य नाधिकारः ॥ १६ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनयोर्यदन्तरम् ॥ तदेवनिर्मितदेशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानि धर्मं प्रमाणानि विरोधे च विकल्पोऽभिहितोऽधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः । इदानीं येषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते तेषां व्याख्येयं । सरस्वतीनाम नदी अपरा दृषद्वती तयोर्नद्योर्दन्तरमभ्यन्तरे देशं ब्रह्मावर्त इत्यनयां संज्ञया प्रचक्षते ध्वजहरन्तिशिष्टाः । देवग्रहणमवभ्यवधिमतोः स्तुत्यर्थेदेवैः सन्निर्मितोऽतः सर्वभ्योदेशेभ्यः पावनतर इति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तं शिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य निमित्तान्निवासदेशविशेषमाह सरस्वतीति । दननद्योर्देवैरपि सेष्ययोनयोः देवनिर्मितं देवैरुत्तमदेशतया विहितम् । ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । सरस्वतीति । धर्मस्य स्वरूपप्रमाणं परिभाषां चोक्तवेदानां धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योर्भयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवद्विदेवनिर्मितशब्दौ नदीदिशश्चास्त्यर्थो ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारश्चिदुक्तं तत्र किदेशीयः स आचारः किममाणकः कस्माद्गुरोः शिक्षणीय इत्यपेक्षां पूरयस्ते पावसतिनियममाह सरस्वतीति समभिः । देवनिर्मितं देवानां निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यक्यज्ञादि तदर्थनिर्मितं देवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वसतामाचारः प्रमाणमित्युक्तं स पुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां वक्तुमारभते सरस्वतीति । अब्रदेवसंबन्धवचनं प्रशस्त्यर्थम् । ब्रह्म धर्मः आबृत्तमागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुण्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्दन्तरं देवनयोः गङ्गायमुनयोः अन्तरदेशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तं संज्ञं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे यथाचारः पारम्पर्यक्रमगतः ॥ वर्णानां सान्तरालानां सप्तदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरुद्धाच्च विगीताच्च दृष्टार्थादिदृष्टकारणे ॥ स्मृतिर्नश्रुति मूलार्थाद्याचैपासंभवश्रुतिः ॥ ११ ॥ ११]

(१) मेधातिथिः । अथास्मिन्देशे यथाचारस्तस्य प्रमाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता योपाधिरङ्गीक्रियते अथाविदुः प्रमाण्येऽपि देशोपाधिरिव प्रमाणम् । किञ्चातः यदि नापेक्ष्यते यत्कुङ्कुम्भ आचारश्चैव साधुनामिति विशेषणद्वयमनर्थकम् । नन्वसाध्याचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते वेदसयोगासंभवात् । अथापेक्ष्यते देशविशेषसंबन्धानुपकारो न हि देशान्तरेऽपिशिष्टसाचारस्याप्रमाण्यं शक्यते वक्तुम् । उच्यते प्रायिकमेतदभिधानं ग्रामीरूप्यास्मिन्देशे शिष्टानां संभवद्व्युक्तं तस्मिन्देशे यथाचारः सप्तदाचार इति । अन्ये तु देशान्तरे मातुल्यद्विहितः परिणयनादेशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः स्तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तदेशकुलजातीनामविरुद्धप्रकल्पयेत् सच विरुद्ध ऊर्ध्वसम्प्रामात्रवन्धुभ्योमात्रवन्धुभ्यश्च पञ्चमादित्येतेषां भिन्नभिन्न देशेषु पत्नीनेन सह भोजनदाराचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते । नच स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रमाण्यसंभवः । श्रुतिः

विप्रकर्षाद्याचारस्मृतिरनुमातव्या स्मृते 'श्रुति' स्मृतिस्त्वव्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति । किञ्चकारणप्रहासैवमादेराचा-
रस्य रूपवर्तोमानुलकन्याकामयमानाराजभयादृढवन्तं कन्यागमनदण्डोमाभूदिति । अन्येत्त्वविदांसेयिनास्य पितृगेषाता-
इत्यस्य यथा श्रुतमर्थगृहीत्वा धर्मायमितिप्रतिपन्नाः । अपिच । एतास्तिस्मस्तु भार्यायै नोपयच्छेतेति श्रायश्चित्तश्रुत
मपि भ्रान्तिर्हेतुराभ्यस्तस्त्वभ्योऽन्यानप्रतिपिदादति । ययाचास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्याम । नच दृष्टकारणयो स्मृत्या-
चारयो प्रामाण्यम् । उक्तचभट्टभादे विरुद्धाचविगीताच दृष्टार्थादृष्टकारणे । स्मृतिर्नश्रुतिमूल्यास्याद्याचैषासभवदुति ॥ त-
स्मादेतान्निजजतयोदेशान्स्वश्रयेरान्न्येतद्विधिवेधोदशशससाश्रवादापुते परपरैव पारपर्यमन्यस्मादन्यमुपसक्रामति । तस्माद-
न्यततोऽन्यन्धमिथेवहप प्रवाह परपरान्तम् । तदविच्छेदस्ततुआगत सप्राम सकीर्णयोनयोऽतरात्य तन्संहिताना-
वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आचार आचर्यमाणो धर्म पारपर्यपि त्रादिपरपराक्रमेणागतो न त्वधुना तनेन केनचि-
दनुद्धितः । अन्तर्गता सकरजाना । सदाचारः सद्भिराचीर्णो धर्मस्त्युच्यते ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मिन्देशेति । तस्मिन्देशे प्रायेणशिशानासुभवात्तेपात्राह्मणादिवर्णानासकीर्णजातिपर्यन्तानयश्च-
चार पारम्पर्यक्रमागतोन्विदानीतन ससदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्द । तस्मिन्पारपर्यक्रमप्रमाणआचार सान्तरालानाञ्चन्तराल सकरजाति तत्सहितानाञ्चान्तरे-
ऽप्यवहित किञ्चिन्पुनोवा ॥१८॥

(५) नन्दनः । सान्तरालनावर्णनसंकरणसहितानां ससदाचारः । तस्य धर्मप्रतिग्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

* (६) रामचन्द्रः । तामिन्द्रसावर्तेकदेशे पारपर्यन्तमागत य आचारः स आचार वर्णानाम्राक्षणादीनां तथा चान्तरा-
त्नानां द्वयजातानां अनुलोमप्रतिलोमजातीनां स सदाचार ईषदुच्यते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शृङ्गसेनकाः ॥ एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तदिनन्तरः ॥ ११ ॥

• (१) भेदातिथिः । देशनामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रे समन्ततपश्चकर्मसिद्धकुरवस्तत्क्षणगता कुरुत वा सुहृन्निशमन्त्रं
त्राणभवतीति द्युत्पत्तिः । मत्स्यादयः शब्दा बहुवचनान्ता एव देशवचनाः । ब्रह्मर्षिदेश इति समुदायसङ्गाः । देवनिर्मितो देशो-
ब्रह्मावर्तः देवेभ्यः किञ्चिन्न्यूना ब्रह्मर्षय इत्यतोऽयं देशो ब्रह्मर्षिसम्बन्धाद्ब्रह्मावर्तान्न्यूना । तथा वाहब्रह्मावर्तादित्तर्गर्भपद्मिन् । तत्रे-
दर्धायैषानुष्णायवागुपित्रेदामयावीतीपदुष्णामुपदिशन्ति । अनन्तरशब्दोऽयं भेदवचनः । नारीपुरं पतयामन्तरमहदन्तरमिति-
यथा ॥ १९ ॥

• (२) सर्वज्ञानाराधण । सरसेनका सरसेनाय्यनृपतिना निवासत्वेननिर्मिता नामपुराणलक्षितदेशा अनन्त-
रेतिविशेष ॥ १९ ॥ -

(३) कल्लुक । कुक्षग्रामिनि । मत्स्यादिशब्दाबहुवचनान्ताएव देशविशेषवाचका. पञ्चाङ्गा काव्यकुट्टनदेशा
शूरसेनकामथरादेशा । एषग्रन्थार्थदेशोब्रह्मावर्तात्किञ्चिदुन ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मर्षिदेशइत्यपि समाख्या ॥ १५ ॥

५१ (५) नन्दनः । अथापि ब्रह्मार्पणसन्धवचनमशसार्थम् । अनन्तरं किञ्चिन्मूढ ॥ १९ ॥

(१९) शूरसेनका=रसशून्यता (क, ख, च,)

विभक्तपदिचारात्स्मृतिरनुमातव्या स्युते त्रीध्यापश्चिमः । उद्गदक्षिणयोर्हिमवद्भिः एतौ हवधित्वेनोपात्तौ । न तयो-
रस्य रूपवर्तमानात्कल्याणमयमान शमद्वयमाह ॥ २२ ॥

इत्यस्य यथा श्रुतमर्गशृङ्खला धर्मयोर्हिमवद्भिः पर्वतयोर्मध्य आरात् पापेभ्योगता आयास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति
मपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्या ॥ २३ ॥

चारयोः प्रामाण्यम् । उक्तंच भट्टपादे चति । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्रादिमवद्भिः पर्वतयोर्मध्य आरात् पापेभ्योगता आयास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति
स्मादेतान्दिजातयोर्देशान्संश्रयेरनित्येभ्यो तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्थावर्तता । आर्याअनावर्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्या-
न्यततोऽप्यन्यमित्येवंरूपः प्रवाहः पश्चिमसमुद्रात्पश्चिमोर्हिमवतोर्मध्यदेशः सः सार्थावर्तनद्वयार्थः । तयोर्हिमवद्भि-

वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यः । तेन समुद्रद्वीपानां पर्वतयोर्मध्यनार्थावर्तत्वम् । उक्तार्थावर्तनद्वयार्थोर्मध्यदेशस्त-
दनुवितः । अन्तरालाः सकरजाताः । सदा ॥ २२ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मिन्देशोऽस्ति । तस्मिन् नार्थावर्तः । हिमवद्भिः पर्वतयोर्मध्यदेशोऽप्येतद्देशमस्रुतस्येति श्लोक-
चारः पारम्पर्यक्रमगतो नन्विदानीतः सप्तद्वीपारोः पूर्वदेशाचारो नलीपानित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्पारम्पर्यक्रम-
नार्थावर्तनयोः गिर्योर्हिमवद्भिः पर्वतयोर्मध्यदेशस्तदनुवितः । अन्तरालाः सकरजाताः । सदा ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । साम्प्रताराणां वर्णसकरजसहितः सज्जोयोजितो देशोऽस्ति । देशस्ततः परः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्रह्मावर्तकदेशे पारः पश्चिमसारङ्गोद्योगश्च चरति निवसति । संभवत्पत्तिर्यत्र देश-
यानां वर्णद्वयजातानां अनुलोमपत्तिलोमजातीनां सदाचारः संवेचनानीतस्य किञ्चन्तमपि, कालनिवासः सदेशोपज्ञोपागमो-
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनक्राः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रे-
यदेशस्य विधीयते । समयेजेतेतिवचरतीति वर्तमाननिर्देशान् ।

आर्णभवतीति व्युत्पत्तिः मत्स्यादयः शब्दावहुवचनान्ताएव
पश्चिमोर्हिमवतोर्मध्यदेशोऽधिकरणतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
ब्रह्मावर्तः देवेभ्यः किञ्चिन्पुनः ब्रह्मपर्वतस्यतोऽयदेशो ब्रह्मावर्तः
पश्चिमोर्हिमवतोर्मध्यदेशोऽधिकरणतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-

वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-

वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-

वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-
वृत्तिः स्यादिति तु तैलमतिवत् । किं तर्हि एकदेशतत्साधनकर्त्ताधिकारकाश्रितद्वयविधारण-

तोयैराजा साध्वाचरणोन्मेष्यान्पराजयेतचानुवर्ण्यवासयेत्, स्तेच्छांश्चायवितेद्व चाण्डाला व्यवस्थापयेत्सोपि स्याद्य-
ज्ञिय । यतोन भूमि स्वतोदृष्टा ससर्गाद्धिस्तादुप्यन्यमेवोपहतेव । अतस्तत्तद्देशव्यतिरेकेणापि सतिसामध्ये त्रैवर्णिकेता-
कृष्टमृगचरणेऽपि देशे यत्प्यमेवतस्मादनुवाद्येयम् । सज्जेयोयन्नियंदिशाम्तेच्छदेशस्त्वत परद्वन्द्वुत्तरविधिशेष ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । स्वभावज्ञानं न्वन्येननीत सआयोषितां बहिर्भूतोपि याज्ञिकोयज्ञाहं अतः परोयो
न्मेष्यानायज्ञानुष्ठानानर्हणामेव निवासदेशः । एतेनाचारशिक्षान्वितम् यज्ञानुष्ठानोचितादेशाः नमाहुक्ता ॥ २३ ॥

(३) कुट्टक । कृष्णसारस्वति । कृष्णसाग्रेषुगोमयः स्वभावतोवसति न तु चलादानीत सयज्ञाहोदेशोज्ञातव्यः ।
अन्योन्मेष्यदेशान् यक्षार्हद्वयम् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यज्ञस्य दशादिकालोद्धतथा कृष्णसारविशिष्टदेशोपीत्याह कृष्णइति । स्वभा-
वन एताकावित ॥ २३ ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वदेशेषु यज्ञाहंदेशमाह कृष्णोति । स्वभावतः स्वरम् । अतः परम्भ्योत्रसावतांदिभ्योऽन्यो-
न्मेष्यदेशः । स्तेच्छाहियज्ञानधिक्ता ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्र । कृष्णसारः, षष्ठः परविशोस्वभावतः स्वच्छन्दतः चरति विचरति । संदेशः, यज्ञियः यष्टुयोग्यः, यज्ञार्होक्ते-
यः जानीयात् । ततः परः अन्यदेशः, स्तेच्छदेशोऽध्यते ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयोदेशान्स्त्रयेरन्वयलतः ॥ शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्तव्यतः ॥ २४ ॥

मन्त्रशान्तं तत्संघनिधितयोच्यते । यथावर्षकृते सुभिक्षसुभिक्षे वर्षाभावरुतं दुर्भिक्षवर्षकृतत्वेन व्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे चैते निवासयोग्या इत्याह । एतानिति । म्लेच्छदेशादन्यान् मयन्तनाम्हता-
प्यायासेन यस्मिन्कस्मिन्म्लेच्छदेशेऽपि वृत्तिकर्षिताननु त्वस्थः सोऽपि जीवनसंभवे सर्वशेष्वेव निवसेत् द्विजानपु
वृत्तिकर्षितान् म्लेच्छदेशे संवर्सेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

(३) कुट्टुकः । एतानिति । अन्यदेशाद्गवाऽपि द्विजातयोपज्ञार्थत्वाद्दृष्टार्थत्वाच्चेतादेशान्नयन्नादाश्रयान् ।
शङ्कस्तु वृत्तिर्षादितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रयेरन्विद्यतेनान्यत्र वसतिर्योग्येति श्रुत्वा । शृङ्गस्य वसतेर्न निषमस्याह शृङ्गमिद-
ति । वृत्तिकर्षितः वृत्त्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) मन्दनः । एतान्मन्त्रावर्तादीन्कृष्णसारस्वतैरसंचरितदेशपर्यन्तान्मयन्तनाम्पयसि संश्रयेरन्विद्यतेऽपि । एतन्म-
न्त्रपूर्वदेशः । मन्त्रस्तद्भयवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिकर्षितः शृङ्गयस्मिन्कस्मिन्देशे निवसेत् द्विजाऽनान्संश्रयेयुः ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वीर्योनिःसमासेन प्रकीर्तिता ॥ संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वे-
कथाश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संभवतीति । वर्णधर्मः
स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यार्थाधिकारः प्रवर्तते । स सत्त्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ।
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौज्जीया मेखला यथा । योगुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः
स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्राय-
श्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणं वक्तुं वृत्तनिगमयति एषेति । योनिः कारणम् । श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशै-
र्विना धर्मो न जायत इति भावः । संभवः प्रथमाध्यायोक्तः सर्गः । वर्णधर्मान्ते तेन भविष्यपुराणोक्तानां वर्णमाश्रित्य यो-
धर्मो वर्णधर्मः स उच्यते । यथा विमोच हन्तव्यः सुरापया न च द्विजैः । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यार्थाधिकारः प्रवर्तते ॥ सत्त्वा-
श्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा । वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौज्जीयमेखला यथा ॥
योगुणेन समुद्भूतो गुणधर्मः स उच्यते ॥ यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संभवतीति ॥
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते । इत्यादिवर्णाश्रमगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामपञ्चानां संग्रहः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । योनिः कारणं परिज्ञानोपाय इति यावत् । संभवश्चास्य सर्वस्येति प्रथमाधीनानुभाषणम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुष्पाकं एषा धर्मस्य योनिः उत्पत्तिः ज्ञानिकारणप्रकीर्तिता तथा अस्य सर्वस्य विश्वस्य
सम्भवः उक्तः ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ॥ कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेहं च ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रयोगवैदिककर्माणि । वेदमन्त्रादहोभिषेतास्ते पांयान्पुष्पारणानि तानि तत्र भवान्पत्यो-
ध्यात्मादित्वाहूक् वेदमूलवाहोपचरितो वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यताहर्षकर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः
संस्कारः कार्य इति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधाननिषेकीमन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यतानिषेकोयोनौ शुक्रनिक्षेपः सत्त्वा-
दियस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्यैकवचनशरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुण-
शरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेकाद्यानि विशेषजनकान्येतदेवाह पावन इति पावयति । अशुद्धतामपकर्षति पावनः । प्रेत्य
चेहं चेति । संस्कृतस्य सर्वत्र दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीग्योतिष्ठेमादि-चपिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह । पुण्यैः शुभैर्मगले-
निनिपात । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यापापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः द्विजन्मनामिति श्रद्धपर्युदासात् । संस्का-
रनिर्देशमाश्रयज्ञानया च त्रैविण्यकः प्रतीयन्ते । नहि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । वेदोक्तेः क्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगताति-
शयजननकार्यं दहैहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु पावनोपकारहेतुः पापनाशकः एवं प्रेत्येत्यत्रापि तत्र निषेकः पित्रैव
कायः ततोऽन्यानि कर्माण्यन्येनापि संस्कारश्रुतेरित्यन्तत्वात् स्थितेरेत्येनापि करणसम्भाव्यम् ॥ २६ ॥

(३) कुतूहकः । वैदिकैरिति । वेदमूलवाहैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिर्द्विजन्तानां गर्भाधानादिशरीर-
संस्कारकर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिपट्यसम्बन्धम् । इह लोके च वेदाध्ययना-
प्यधिकारात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेकादिसंस्कारस्यैव स्वादिरादिवदधिकाराय तात्पर्यं तत्र फलतायेमाह वैदिकैरिति ।

वेदिकैः कर्मभिर्वेदमन्त्रप्रयोगैः भृत्यचेति संस्कृतस्यैव वैषकर्मद्वारा स्वर्गमोक्षौ इह च वेदाद्यधिकारिता ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । वेदिकैः । श्रोतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव पावनः किल भविष्य-
तोऽपीत्युक्तमेव्यचपावनइति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविश्वामित्रिकदिःशरीरस्य संस्कारः गर्भादि संस्कारः मन्त्रैः पुण्यैः कर्मभिः
कार्यः ॥ २६ ॥

गार्भेहोमैर्जातकर्मचौडमौक्षीनिबन्धनैः ॥ वैजकंगार्भिकचैनोद्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तसंस्कारप्रयोजनपावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्ष-
णम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशङ्क्यामाह । वैजकंगार्भिकचैनइति बीजे अर्बबीजनिमित्तं वैजिकपुंवगार्भिकम् ।
एतः पापमदृष्टदुःखकारणतस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते । शुक्तशोणितं पुंसस्य बीजेतश्च स्व-
भावादशुचिर्न गर्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वमुपपन्नस्य संस्कारैरपमृज्यतेऽपनुद्यते । तानी-
दानीकाश्विन्नामधेयेन काश्वित्सकार्यविशेषोपलक्षितारुत्वा निर्दिशति । गार्भेहोमैः । गर्भसंभूतेनार्याः क्रियन्ते । गर्भ-
वायहीतुगर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रं प्रयोजकस्तु गर्भप्राप्ततत्त्वमुक्तत्वाच्च तदद्याहोमाभिसंवनसीमन्तो-
नयनगर्भाधानानि । होमशब्दउपलक्षणार्थः । कर्ममात्रस्य । नहिगर्भाधानहोमप्राप्तौ च कर्मणां इव्यदेवतादिरूपगृहसृष्टि-
भ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भेहोमैरेवंजातकर्माख्येन संस्कारेण । एवंचौडेन चूडार्थः चौडः मौक्षीनिबन्धनमुपनयनम् ।
सत्रहि मुञ्जविकारोमेखला बन्धते । अतस्तेनोपनयनक्रमोपलक्ष्यते । बन्धनमेवनिबन्धननिर्वृतेपूरण जातकर्मादीनि संस्का-
रनामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एकोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते । संस्कारश्च सर्वः । संस्कार्यैकगार्भारशेषभूते, क-
सार्थं करिष्यमाणार्थं वा कंचिद्दृष्टमदृष्टविशेषमादाधातिब्रीहीनवहन्तीति । ब्रीहिभिर्यजेतेति यागनिवर्तिष्यन्तातुपकृपाविष-
मोक्षोदष्टोविशेषादाधाति शिरसीऽवतार्य स्रजंशुचौ देशे निदधातीति । उपभुक्तायाः आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाद-
दृष्टः स्रजोविशेषस्तत्रैव संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः नच गन्धपाचपकर्षणं गृह्णारिसंस्कारादिवशरीरे द्रव्यते । तेनेयज्ञ-
नादिकालशुद्धिवददृष्टविशेषा शुद्धिर्बदितव्या । एतया च शुद्ध्यया पूतः श्रौतस्मार्तौ कर्मसंक्षिप्तये । यथा मन्त्रपूत-
माय्यहीमे लौकिके तुकार्ये द्रव्यशुद्ध्यैव शुद्धिर्याज्यस्य योजनानी । स्वरूपमाहि कुमारास्यादिर्गोत्राणि शुभ्यन्तीत्येता-
वतैव भवति । तथा चाह । न तपुस्पर्शनादशौचमिति । कथंपुनः कर्मार्थत्वमेतेषां युक्तमुपवनस्याद्यद्वारकप्रकरणेन वि-
नियोगान् अस्मिन् बाह्या न कस्त्रयिकर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मायंता कुम्भणा । तथासति कार्योपयोगे
स्वरूपतः संस्कारएव निर्वर्त्यः । तथासति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च कार्यः शरीरसंस्कारइति कु-
मोर जाति पुराणैरालम्भादिति च द्वितीया श्रुतिर्वाच्यते । शत्रुहोतीति वह्निप्रयोगमन्त्रस्यासन्नचाधिकारकल्पनेत्यादि-
बह्वसमजसमाप्तेति । उच्यते न वयश्चुत्वा ग्रामाण्यापेक्ष्यतादध्यर्गमाल्लक्षणभूमः । अपितूपकारकत्वं तच्चान्नत्वेऽप्युपप-
द्यते । यथाधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । नस्य अत्यादयः सन्ति । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयोविनि-
युक्ताः । अलौकिकत्वाच्चतत्त्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिरिति ब्राह्मणोद्गीतादधीतेति । अत आहवनीयादि निर्वृतिद्वि-
णाधानं क्रतुपुण्यते नचाहम् । अध्ययनविविधव्यार्थब्रह्मधरेण क्रतूपकारकएव ममी संस्काराएतत्संस्कृतस्याध्ययन-
विधिनिष्पादितोध्ययनविध्यर्थश्च विवाहः कृतविवाहस्थाधानमाहिताभेरधिकारइत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्यपु-
ष्टसंस्काराणाम् । निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारस्तथा च जातकर्मणि मन्त्रः आन्मावै पुत्रनामासीति । तस्य सप्तपत्नी-

त्यादनमपत्यानुशासनंच विहितम् । ऋणानि त्रिण्यपारुत्येति । तस्मादनुशिष्टपुत्रं लोक्यमाहुरिति अनुशासनच स्वावि-
कारप्रतिपादनतच्च वेदाभ्यापनेनार्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अतएवोभयोपकारकाः सस्कारा अपत्योत्पत्ति-
विधौ पितुर्माणवकस्य च सस्कृतसाभ्यासु क्रियासु तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावेतत्स्थानापन्नस्य तथा चाह असस्कृता-
स्तु सस्काराभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्नैवेकादिकर्मभिः । तथा होमैरपि सीमन्तकर्मादिनामकैर्गर्भे
रेव जातानन्तरकर्तव्यैश्च जातकर्मभिः । तैश्च वैजिकपितृगततत्तत्पापविशेषदूषितशुक्लसंभवपाप तथा गर्भोमातृजस्तदो-
पमभवच्च पापद्विजानामपनीयते अथोपनयनादिभिः सस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनार्थानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुडूकः । कुतः पापसंभवोयेनैषां पापक्षयहेतुत्वमतआह गर्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गर्भाः । होम-
ग्रहणमुपलक्षणगर्भोधानादेरहोमरूपत्वान् । जातस्य यत्कर्ममन्त्रवत्सर्पिः प्राशनादिरुपतजातकर्म । चौडचूडाकरणकर्म ।
मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्वैजिकप्रतिपदभैर्युनसकल्पादिना च पैतृकरोतोदोपाद्यत्तत्पापगांभिकचाशुचिमातृगर्भवास-
जतद्विजातीनामपवृज्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । शरीरसंस्कारइत्युक्ततत्र कथकस्य सस्कारस्तरत्राह गर्भैरिति द्वाभ्यां । गर्भेदेहि सिनीवाली-
ध्यादिमन्त्रांकेः गर्भसंस्कारैः गर्भहोमैः सीमन्तोपनयनादिमयुक्ते । जातकर्म जातस्य यत्कर्म समन्त्रकसर्पिः प्राशनाद-
रूपतः । चौडचूडाकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमौञ्जीनिबन्धनेनेति मौञ्जीनिबन्धनउपनयन एतैरेन । पापमपवृज्यते नाशयने न-
यतीति यापः । वैजिकप्रतिपदभैर्युनसकल्पादिना पैतृकरोतोदोपादणोत्पन्न । गांभिकअशुचिमातृगर्भवासजंमातृवर्धभिचा-
रमकल्पज च । यन्मे माता मलुलोभेधादिश्रुतेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिना कर्ष्ये । संस्कारैरुपनयपापमाह गर्भैरिति । गर्भैर्नैवेकपुसवनविष्णुबलिसीमन्तो-
पनसंविधिभिर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैश्च । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । वैजिकगांभिकपितृश्रमातृश्रापराधैः हतमि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भे । गर्भसंस्कारहोमैः । शडामकदीनांहोमैः । जातकर्मभिः । चौलमौञ्जीनिबन्धनैरिते । संस्कारै-
र्द्विजानावैजिकमेव । अपवृज्यते पापनाशमेति वैजिकशुक्लशोणितसम्बन्धजमित्यर्थः । गोवध्यापितसम्प्रमनिमित्तम् ॥ २७ ॥

त्याभ्यायेन व्रतेर्होमैर्विद्येनेज्ययासुतः ॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयंकियतेतनुः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । येन कर्मसु माणवकस्य सस्कारा उपकारकास्तानि दानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति । अध्वयन-
क्रिया ताभ्यां पशव्येनाश्रयेता तस्याप्य विषयोर्देशस्यैविद्येनेति । ध्वयधानेप्यर्थलक्षण । सवन्धोयस्य येनार्थसंबन्ध-
नि न्यायेन । अतएव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुते विषयविषयिभावो विभक्तिविपरिणामेन । त्रयाणां वेदानामध्ययनेनेत्यर्थः ।
त्रयस्य वेदा । त्रैविषयानुर्वर्ण्यादिवदृष्टतिष्ठः । अथवा त्याभ्यायेनेति । वेदाभ्यापनं विद्येनेति तदर्थोवबोधः । व्रतेः सा-
त्रिनादिभिर्ब्रह्मचारीकृतैः होमैर्व्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायमातः समिद्धिर्गर्भोपनयनब्रह्मचारिणो होमशब्देना-
ध्यायासंबन्धसामान्यादुच्यते । अथ किं समिद्धिधानं होमोयेनेवमुच्यते संबन्धसामान्यादिति न भवतीति श्रुवन्ति अदनी-
पश्यन्त्याभ्यासाद्याहोमयोः । कथं तर्हि सायमातस्य जुहुयात्ताभिरभिमततद्विदित्युक्तम् । लक्षणया समिद्धिधानं होमशब्दे-
नोच्यते । यथैव दूयमानं दूयमग्नौ पक्षिप्यते । एवं समिद्धिधाराः समिद्धोऽप्यतएव सामान्येन समिद्धिधनमेव । होमइत्युच्य-
ते । उत्पत्तिराद्ये हि समिद्धिमाध्यादिति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरभिमित्यनुवादोयमन्यार्थ इति परस्ताद्वक्ष्यामः । नयानुवा-

दे लक्षणादोषः । इदं तु युक्त्यन्वेष्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ । तथा च सति बह्व्यश्चोदनायथार्थाभवन्ति । यथा सूत्रवा-
केन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र हि प्रस्तरद्रव्यमाहुर्हरति च यजति । अथ वचनादसौ तादृश एव यागः । दर्भाभ्यान्पदनीपाः के-
पांचित् । कर्षंशाकलहोमं । तत्रापि हिशकलान्यस्यादधातीत्युत्पत्तिरिति चेद्ब्रह्मज्ञे कागतिः । प्रहेभ्यपैकैकस्मै सप्तमिधोजु-
हुयादकादीनां अतोऽयं जुहुयादिति देवतासंबन्धश्च काष्ठदेरपि श्रुतउत्पत्तिवाक्ये सोऽपि होम एव । इक्ष्यादेवार्थितर्पणेन ।
एषतावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः । इदानीं गृहस्थधर्माः । सुतेरपत्योत्पत्तिविधिना महायज्ञैः । पञ्चभिर्ब्रह्मज्ञादि-
भिः । यज्ञैः श्रौतेर्गोमतिशोमादिभिः ननु यथेषां कर्मणां किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थावधारः संस्कारा-
अर्थवन्तः स्युः । अत आह ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः तस्यैयं संयमिणी तनुः शरीरमेतैः श्रौतरमा-
तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्भावापत्तिरक्षणा सहि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वेषां कर्त्तव्य-
त्कारणत्वेन सिद्धत्वात्माभिर्लपितव्यानि । ततो मोक्षशान्तिरुक्ता भवति । ब्राह्मीयनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषोत्त-
म इत्येव हेतुः शरीरद्वारकाः संस्काराः तस्यैव च मोक्षशान्तिः शरीरस्य पञ्चतापघ्नेः । अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मसत्त्वधामो योग्यां
क्रियते । नहि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्क्रियते मोक्षः एतैस्तु संस्कृतआत्मोपासनात्पि क्रियते ।
तथा च श्रुतिः य एतदक्षरं गमय विदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवैदेवास्य तद्भवतीति । ननु च नैते-
षां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम् । तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलाभ्येव कल्पनायां च पौरुषेयत्वं यावज्जीवादिवैदेव नित्यता-
यां अवगमितत्वाद्ब्रह्मनिष्कान्यायोऽपि नास्त्यथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति । यदुच्येत मोक्षाधिपः तदाधिकारः स्यात्तथा
च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति चेत् कामाननुष्ठानात्प्रमाणस्य प्रमेयाव-
गतिरर्थः साचेत्कृताजातमर्थत्वम् । अस्ति चान्न कर्तव्यतावगतिः सत्यं च तस्यामकरणे शास्त्रातिनिष्ठमस्ततश्च प्रत्यवाय-
ईदृश एवायै लोकादीनां वृद्धयवहारो ध्युत्पत्तिः । यो हि मृत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञानतुः सेवेतन्नाथं वितन न लभते ।
यदिवा प्रत्यवायेन योज्यते । तत्र फलस्याश्रुतत्वात् फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः । अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु । एवं सर्वपु-
रुषाधिकारो नित्यः समर्थो भवति । तस्मान्न नित्यानां किंचित्फलं कस्यानारब्धवैदेव । फलं न मोक्षः श्रुतवाच्यं च कस्य-
मेतत्सर्वकर्मनुष्ठानसाध्यः परः पुरुष इति । अत एव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति व्यारण्यायते । संस्कारविधिः स्तुत्यर्थः ।
अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किंचिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदस्तदुच्चारणार्हा तत्कर्मोपकारिणी च । यत्-
हि गौतमेनोक्तम् । चत्वारिंशत्संस्कारा इति । तदर्थं तत्र हि सोमसंस्काराऽपि संस्कारत्वेनोक्तं न च प्रज्ञानकर्मणां संस्कारा-
त्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यमस्याख्यातुमविरोधत्वात् । तथाप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वं व्यापारोपेण स्तुतिः । एवमि-
हापि संस्कारैः संस्कारान्न समानीक्यतुल्यफलताभ्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामापष्टे तथाच संस्कारमकरणा-
नोत्पद्यते स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानापदेशो न विधिभिर्भित्तं कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलवाच्यमः । नचात्र कर्मणि विधी-
यन्ते येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशः रात्रिसत्रे प्रतिशक्त्यन्तर्निर्देशः स्यात् । तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव न-
वमेतदुच्यते । येषां विभागेन वर्णयन्ति नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलकाम्यानां यथा श्रुतमेव तदप्यप्रमाणसर्वव्यापारवा-
दत्वाच्चदन्तेरेण च फलनित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः । प्रतिपादितत्वात्तदुक्तकामागमना नमरास्तेति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानराशयः । उपनयनान्तरक्रियमाणेन स्वाध्यायेन क्रतेः स्वाध्यायममयमारभ्य स्तंभेः सायन-
तरपिसां निष्पन्नादिभिः स्नातककृतादिभिश्च होमैरुपाकरणोत्सर्जनहोमैः वैविधेन पञ्चविंशद्विधैर्वेदत्रयाभ्यपनार्थं गृह-

कृत्वासेन त्रैविद्येन त्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसम्बन्ध इत्यया पाकयज्ञेन हविर्यज्ञे हुतै पुत्रोत्पादनेन महायज्ञे ब्रह्म-
ज्ञाये पञ्चभिर्गन्तैरिष्टोमादिभि सामयज्ञै इयमेतस्मिन्लोके या तनुर्देह सत्रास्त्री ब्रह्मप्राप्तियोग्याक्रियते अपाकृतर्णत्रय-
स्य मोक्षोपायेधिकारात् ॥ २८ ॥

(३) कुरुकुरु । वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमासवेर्जनादिनियमैर्होमै सावित्रचरुहोमादिभि सायमातर्होमैश्च त्रिविद्याख्येन
च व्रतेन्वमाधानादस्यपृथगुपन्यास । इत्यया ब्रह्मचर्यावस्थायादेर्वापिपूतर्पणरूपया गृहस्थावस्थायापुत्रोत्पादनेन
महायज्ञे पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभि । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभि । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येतनुस्तन्ववच्छिन्नधात्माक्रियते कर्म-
सहजतन्त्रज्ञानेन मोक्षावाप्ते ॥ २८ ॥

(४) राघवामन्द । त्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमासादिवर्जनात्मकै होमै । सायमात समिदाधानै ।
त्रैविद्येन पयःशर्वाद्वदकारुष्यादिव्रतेन । इत्यया ब्रह्मचारिक्रियमाणदेर्वाभिपूतर्पणरूपया । हुतै पुत्रोत्पादने । एकवा-
यमापात्तवैतैवावाष्टपात्नीवतजुहोतीतिवतसमुच्चय । महायज्ञै वैश्वदेवादिपञ्चभि । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभि । ब्राह्मी
ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनु क्रियतइत्यन्वय ॥ २८ ॥

(५) नन्दन । अथोत्तरैषासस्काराणाकृत्वविरोपमाह त्वाध्यायेनेति त्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । व्रतै माजापत्या-
दिभि । होमैः समिदाधानादिभिर्नान्यनैर्मित्तिकै । त्रिविद्यावेदेति त्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविद्यवदत्रयार्थज्ञानमितियावत् । इ-
त्यया स्मार्तैः पाकयज्ञेन हुतशब्देन समावर्तनविवाहश्चोपचर्यते । महायज्ञैर्देवादिपञ्चमुप्यव्रतब्रह्मयज्ञैरेक्याधानादिभि ।
ब्राह्मीब्रह्मप्राप्त्यर्हं ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्र । वेदाध्ययनेन व्रतैर्होमै त्रिविधेन वेदयुक्तकर्मणा श्रुतै पुत्रोत्पत्तिभि एतेर्धर्मैर्ब्राह्मीब्रह्मप्रा-
प्तियोग्यादयंतनु क्रियते ॥ २८ ॥

प्राद्वानिवर्धनात्पुत्रोत्पातकर्म विधीयते ॥ मन्त्रवत्प्राशनचास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

(१) मेधासिद्धि । वर्धनेऽद्वन्द्वजातकर्मणि कर्मनामधेयमेतत् । रूपचास्य गृहस्थतिष्ठोऽज्ञातव्यकस्य पुन कर्मणो-
जातकर्मणि नाम तदर्थमुक्तप्राशनहिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्मेति दारकस्यपदिशन्ति । कर्मवास्य जातकर्मणइदमपानम् ।
प मन्त्रवत्प्राशनमिति । समन्त्रकमन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थ मन्त्रस्य चेद्वानुक्तत्वात् । सर्वस्मृतीनांचैकार्थ्याद्यद्यत्रोक्ततदत्रापि
प्रतीयते तेन गृहस्थतिष्ठे ये मन्त्राउपात्तास्तेर्मन्त्रवदिति द्रष्टव्यम् यदि गृहस्थतपोऽपेक्षतेऽष्टव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्य ।
एवमिति तत्र पश्यते । सर्पिर्मधुंभि हिरण्यनिकापहिरण्येन प्राशयेत् । प्रातर्दद्यामि मधुनोपूतस्वेति । किंच बह्व्योऽगृहस्थ-
योभिन्नाश्च प्रतिगृहमन्त्रा । अयापि भिन्नेतिकर्तव्यतातत्र काऽऽश्रीयतामिति न विव्य । अथ चरणसमाख्या निया-
मिकाभविष्यति ध्यर्थस्तर्हि जातकर्मोद्युपदेशस्ततएवसिद्धे । कठानागृहबह्वृचमाभ्वलायनानात्र गृहमिति यद्येन समा-
ख्यायते सतदुक्तमनुशास्यमिति । उच्यते । दृष्टादिनिर्देशेन सुस्पष्टकर्मकत्वमिति प्रतीयते । तथा हिरण्यमिहोऽसिद्धि । तदेवे-
ननामधेयकर्मचर्मातस्तदेवेदमिति भूयसा दृष्टतदुपयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यद्वज्रजातकर्मिन्नोक्ततद्विद्वद्व-
स्यतन्नानेत्यप्ययमासर्गस्यैव यमेककर्म एवसर्वस्मृतिग्रन्थमपि । यत्तु बहुत्वाद्द्विस्मृतीनाकाऽऽश्रीयतामित्यनध्यव-
साय । सर्गांसायामप्याविशोपादेकार्थानाचविकल्प । भिन्नार्थानासमुच्चय । चरणसमाख्यातुनेव नियामिका यतो न समा-
ख्यायमा पुनस्य नियतः सचपः शीघ्रवरवत् । येव शास्त्रायेनापीता सन्त्य तथा समाख्यायतेक्योऽबहुचदिति । नचाध्य-
यने नियमैः तन्मनेनेपरागाध्यतव्येति । अनेकशास्त्राध्ययनमप्यस्ति वेदानधीत्येति तत्र त्रिवेदाभ्यासिन सर्वव्यपदेशा

प्रयतन्ते । केच्युः कठो बद्धच इति तत्रावश्यं विकल्प आस्येय एकशाखाभ्यामिनस्तु यद्वयं यथा शाखायासमाख्यायते तदुक्तमेव
तस्य युक्तं कर्तुम् । एषहि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्राएव तेनाधीताः शक्नोति ताग्रयोक्तुं तमेव वा तदेवे
वेदनेच कर्मागुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रां कर्मोपयोगिनोभ्येष्यत इत्युच्यते । स्वाध्याय विधिवशेन वेदाध्ययन
अनधीतवेदं स्थापनाधिकारो न कर्मोपयोगिनोभ्येष्यत इत्युच्यते । अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव कर्मागुष्ठानां सन्ने
यिनागुष्ठमिति । यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्वस्तुतया समाख्यायते । प्रमाणं गृह्यसूत्रेति
सांकायनामिदमिति व्यपदिश्य माना बह्वचानामपि स्वाध्यायगमनं करोत्येव कर्तव्यता वेदस्य स्वार्थस्थतीनां च । अवगतायां
च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषावशेन स्वाधिकारो न स्याद्यथाच तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां निषेधाद्वा पतितम् । नचेह द्विषम-
व्यस्ति । नच शक्यं कल्पयितुं नहि कठानां बाहुल्यं न प्रमाणं बह्वचानां वा काश्चक्येतोय एव कठः स एवाकठोऽसति तच्छाखा-
ध्यायेन । गोत्रतु नियतमित्यसमान एवार्थः । तत्सूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत इति । यथेति इति तदेव क तर्हि त्वक्य-
दधीततदर्थः शक्यो नुष्ठान् । तेन स्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखायां कर्माणि कुर्यात्तद्वस्तुच समाधयेन तस्य शाखा-
त्यागदोषः पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतां शाखां न अभ्यापितः माणवकस्यात्र दोषो नास्ति यदाहृतपितृकोशा-
बालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदायेनास्य पितरो याता इत्यनेन शास्त्रेण सौवाभ्येत्युक्तस्यान । अथात्मशाखाध्य-
नं न संभवति तदा त्वशाखात्यागः । अत स्थितमिदं सर्वसर्वास्तु स्थितिपु जातकर्मण्युपदिश्यते तत्र भिन्नार्थं मद्भजतम-
मुच्चीयते विश्वं विकल्प्यते समानार्थं च । पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थमप्यन्ये । दिङ्-
मनामिति सामान्येन वैवाणिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो नच प्रधानेति द्विसंख्यादिविशेषश्च
विवक्ष्यते । महंसं मार्गीति सत्यम्येकवचने सर्वे ग्रहाः संभ्रज्यन्ते । ज्वरितज्वरमुक्तं च दिनात्ते भोजयेन्नरमिति नार्याश्च
ज्वरिताया एष एव भोजनकालस्तथाच प्राग्गतिपेक्षणीणाममन्त्रिका तु कर्मा इयं स्त्रीणामाहु इति नपुंसकानां च पाणिग्रहणभ-
न्यद्यधीतानुद्वारेः स्वाल्कीबादीनामिति तत्रोच्यते । नार्यपुशाब्दो नपुंजजातिवचनो नराध्वयेन विभक्तिवाच्य इति नक्षि-
वक्ष्यते एषहि सर्वस्वस्थावरमूर्तामूर्तगतदिङ् विशेषमसवरूपमाचष्टे । मातिपदिकार्थोऽसन्नं छिन्नं विभक्तिवाच्यरसस्यस्य इ-
वक्षावक्षे युज्यते यतो न विभक्तेर्वचनमैकैकप्रयोजनकर्माद्यन्तराभिधानेनाप्यथैवत्वात् । इह त्वविदक्षायामानर्थस्यम-
भामोति पुष्टवदस्य यथा तत्रैव ग्रहगतिपदिकार्थविवक्ष्यते । वाक्यानर्थक्यपरिहाराय । अथोच्येत न प्रत्ययार्थमात्रस्य
विवक्षा क्लृप्तोऽपि पदार्थ उपदिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते । यथा यस्योभयहविरिति सत्यम्युभयपदश्रवणे इदिपद-
तोरन्तरात्तद्वस्तुतयापि तद्वैद-मयाभिरिति तद्विद्वत्सिद्धिप्रयशब्दः । अत्र केचित्परिहारात्पुष्टः नैतत्तेन समानग्रहिहविरर्थः
पञ्चशरावाहोर्विनाशे हि नैमित्तिकोधिकारः । इह तु माणवकार्थाएव संस्काराः । एषत्वप्रयोजको विशेषः वाक्यभेदभ-
माद्विशेषणविवक्षा नैष्यते । तादर्थ्येन वाक्यभेदेनैवापैति तन्मादर्थपरिहारः एतदेवोपपत्तिवाच्यजगतकर्मणां वेदिके-
कर्मोभिरित्येतदुपक्रमं तत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टस्तद्विवक्षायां वाक्यानर्थक्यस्य यथा तत्रैव हविःपदविवक्ष्यते । यदे-
वशब्दस्यापि शान्तिर्जातिविशेषान्निर्दिष्टान्नाप्यस्यति मन्त्रसाध्यत्वात् । अथवा दिङ्मनामिति वाच्यशेषः को भवित्यति नच
तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टोयेन ततएव संस्कार्यावगती पुंस इत्येतदुभयपदविवक्षितमाशङ्क्यते स्त्रीणां च ग्रामेऽपि वि-
धानमुपपद्यते इति वस्यापि दारदर्शनं वा तरेतायः इति बोधमय्यज्ञानोपबृत्तेन्द्रियोवा बहुप्रकारव्यावृत्तिकरजातकमादि संस्का-
रकालोपरिच्छेदं वाच्यक्यप्रतीकारत्वाच्च नच योननि यतो धर्मः सौधिकारव्यावृत्तयति यथाऽद्रव्यत्वेन तद्रव्यनि-
तजातिवचनवाच्यः सौपिद्रव्यवाच्यः भवति । चिरमधनो भूत्वा भवत्यन्धमहापनः इदं सत्येव परस्परवधेन गतभारकशुद्धिः स-

सहस्रकृतोत्पत्तयः शान्त्यै न कस्यचित्प्रति । अतःस्थितं पुंसामेवैते संस्काराश्चर्माभिधीयन्ते । विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्र-
का नपुंसकस्य नैव सन्तीति ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्षेन छेदं जातकर्म तन्नामकर्म मन्त्रवन्मेध्यं तेदेव सवितेत्यादि मन्त्रयुक्तं यद्वि-
रूप्यसप्तज्ञानां भुसर्पाणां अस्म्य शिशोः प्राशनं तदपि भगवे न अभिच्छेदात् एतच्च गृहसूत्रेषु जातकर्म जातसाक्षादिवर्णन-
द्वमनुमन्यते पुंसो न नपुंसकस्य स्त्रीणां तु वक्ष्यते ॥ २९ ॥

(३) कुट्टकः । नाभिच्छेदनात्पाकपुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते तदाचार्यस्य गृहोक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुघृ-
तानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

(४) राधवाग्भट्टः । जातकर्मान्नामाशनचौदोपनयनानां योग्यकार्त्तदर्थं यत्स्वरूपमाह । प्रागिति । दशभिः । ना-
भिर्धनं नात्नाभिच्छेदात् । वृधुच्छेदनं हयस्य धातोरूपम् । मन्त्रवत्प्राशनमेव सुवर्णादिरस्य जातरूप । द्विजातिः कर्म ।
जातकर्म ॥ २९ ॥

(५) मन्दनः । अथ जातकर्मणः फालेस्वरूपं चाह प्रागिति । वर्षेन छेदनम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाभिर्वर्द्धनात्प्राकृणालच्छेदात् प्राक्पूर्वजातकर्म विधीयते जातकर्मणि हिरण्यमधुसर्पाभिः अस्य
कुमारस्य मन्त्रवत्प्राक्पूर्वकं प्राशनं कारयेत् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ॥ पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

(१) मेघातिथिः । दशम्यां तिथौ द्वादश्यां चोस्य दारकस्य नामधेयं कुर्वीत । शिजर्थो न विवक्षितः तथाच गृहं द-
शम्यामुत्थाप्य पिता नामकरोतीति नामैव नामधेयं येन शब्देन कार्यं प्वाहूयते तन्नाम शङ्काभिवर्धनादिति जातकर्मणः प्र-
सूतार्जुनः मभूतिदशमीद्वादश्यां गृह्यते न च द्वातिथी । इह केचिद्दशमीपूजणमाशौचनिवृत्तिरिमुपलक्षणार्थं वर्णयन्ति अतीति-
धामिति चाभ्याहारः दशम्यामतीत्यां ब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यां वैश्यस्येति । तदयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावा-
ज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यते यदि तु ब्राह्मणभोजनविहितं कचित् तदा युक्तलक्षणा । यदि दशमीद्वादश्यां वक्ष्यमाणगुणयुक्ते
भवत तदा तयोः कर्तव्यमथन तदाऽप्यस्मिन्पुण्येहि पुण्येहानि द्वितीयापश्चम्यादीनि पुण्यं भशस्तेन वमीचतुर्द-
श्यादयोरित्यस्ति यदपुण्याः मुहूर्तैस्तद्वक्तुमादि तस्मिन्पुण्ये पापघ्नेरनभिहितं गुरुभ्यां च दशम्याने छत्रशुद्धिर्ज्योतिषा-
द्वगम्यते । नक्षत्रे च गुणयुक्ते । नक्षत्रं अविशद्यै तद्यस्मिन् हनिगुणयुक्तं भवति नक्षत्रगुणाभ्यं क्रूरपहपापपहविष्टिपातवि-
जित्वा शब्दः समुच्चये । तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे छत्रद्वयपदिष्टं भवति । समुच्चयश्च ज्योतिषावगम्यः । अयं च
परमार्थः दशमीद्वादश्यामर्वाङ्ग कर्तव्यम् । उत्तरफालच यदहर्नक्षत्रं परित्यज्य तदहरेव कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नाम्नोव्यवस्थानं दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा कारयेत् । स्वयं करणां शाक्तवन्नेनापि इत्ये-
तदर्थं कारयेदित्युक्तम् । मम नामप्रथमं मातवेदः पिता माता च दधतुरिति मन्त्रलिङ्गात्पि प्रौरिव मुख्यत्वेनाधिकारत्वात् तत्र च-
तिथिच्छासबृद्धयोरपि दशमतिथावेव नामधेयं न दशमेह्येवेत्येतदर्थं खलीलिङ्गादिर्नर्देशः कचिद्विधिविशेषणतया स्त्री-
लिङ्गवत् । तथा चाहोरात्रोपलक्षणं मित्याहुः । पुण्ये मद्भूलयोग्ये वा यत्र कापि तिथौ तादृशोवा मुहूर्तं छत्रे नक्षत्रं मात्रे
वा ज्योतिषोक्तगुणवतीति पक्षत्रयं पूर्वोक्तपक्षद्वयासंभवे ॥ ३० ॥

(३) कुट्टकः । जातकर्मैति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जम्भापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽह्नयस्य शिशोर्नामधेय-
कारयेत् । अथवाऽशौचे तु व्यतिश्रान्ते नामकर्मविधीयत इति शङ्कवचनादशमेऽह्नयतीति एकादशाह इति ध्या-

ख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्तएव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वा शब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । नामेति दशम्यामिति पूर्वाशौचनिवृत्तिपरम् । आशौचेतु व्यतिक्रान्तेनामकर्म विधीयतइति शब्दोक्तः । सामीप्येसममीवा । अह्नयेकादशे नामेति याज्ञवल्क्यः । एकादशेहम्यपिनामकर्मादिति श्रुतेः । द्वादशीपदमारास्यपरमतएवाह । पुण्यमित्यादि ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । दशमीयाद्वादश्यांतिथौ जन्मदिनादशमे द्वादशे वादिद्वयार्थः । पुण्येमुहूर्तेद्वयम्वयः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शत्रोकर्माधिकारोनास्ति तेन कारणेन एकादशेऽह्नि नामधेयनामकर्मकारयेत् । दशमदिवसे वा द्वादशेहिवाकारयेत् कार्यस्यपसया द्वादशेहि नामकरणं यदा न जातंतदा सुमुहूर्ते पुण्येहिगुणान्विते नक्षत्रेज्योतिर्विद्विष्टे काले शुक्रास्तादिवाजिते काले नामधेयकार्यम् विष्णुपुराणम्वचनात् तत्तस्य नामकुर्वात पितेवदशमेहनीत्यादि वाक्यम् । शङ्खः दशमेहनि सूक्तिकापूर्वस्थतः उत्थाप्य कशरान्नस्य पिण्डवर्द्धननाम कर्म कार्यमितिवा ॥ ३० ॥

मङ्गल्यब्राह्मणस्य स्यारक्षत्रियस्य घलान्वितम् ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्यतु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीयादशनामकर्तव्यतन्निमग्नप्रतिपत्तिरुपतोर्यतश्च तत्र स्वरूपमवधारयिष्यन्नाहंमङ्गलाय हितं तत्र वा साधुमाह्वयमिति ध्युत्पत्तिः । अभिमतस्याथैस्य चिरजीवित्वबहुभनादेष्टाष्टसुखफलस्य सिद्धिमङ्गल । तदभिधानमेव शब्दाभ्याहितत्वंसाधुत्वंचेति तद्विस्तारिद्विनामिमेतार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितं । किंतिह यआशास्यते तद्वचनेनैव सिद्धिसमासाधायुसिद्धिर्धनसिद्धिः पुत्रलभ्यत्यादेः प्रतीयते । तद्विदाह्य हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयात् तत्र गृह्येति तद्विस्तारप्रतिपिद्विस्तारकुप्योन्नतं तद्वितीमिति । समासेपि पदद्वयेकार्याभावस्तत्र बन्धुक्षरप्रयोगप्रसंगेपतोवक्ष्यति शर्मप्रब्राह्मणस्येत्पुत्रपदनिमग्नतत्र चतुरक्षरे भ्यक्षरे वा नास्ति शर्मशब्दे औपपदे पञ्चाक्षरपदक्षरनामभवति तच्च प्रतिपिद्विस्तारचतुरक्षरवा कुर्यादिति तेन यद्यर्थाक्षित्वायेण सर्वस्याभिलषणीयमगहितं पुत्रपशुपामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दानामपेयत्वेननियोक्तव्याः शर्मान्तास्तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा सङ्ख्यशर्मत्यादिशब्दपरिपरः सिद्धोभवति । अथवा मङ्गलधर्मस्तत्साधनंमङ्गल्यनामकतमपुनर्धर्मसाधनं नाम यन्ते देवताशब्दाः इन्द्रोभिर्वायुः तथा ऋषिशब्दावसवोविश्वामित्रोमेधातिथिस्तैरामपि धर्मसाधनमस्ति ऋषीस्तर्पयेत्पुण्यश्च तोमनसा भ्यायेदिति देवतानाष्टयीणां च द्विजानांपुण्यकर्मणां प्रातःप्रयुक्तः श्रीकामोरोनामानि कीर्तयेदिति मङ्गल्यमहणाच्च यदशस्तपमोष्टुत्युरित्यादितन्निरस्यते मयानर्थकद्विस्तारद्विस्तारस्थाननिमित्तं क्षत्रियस्यबलान्वितं बलसंयुक्तं बलवाचि अन्वयः संमन्थशब्दः पार्थेन संमन्थः प्रतिपादकभावएव । सामर्थ्यतयेन येन प्रतिपाद्यते तादृशनाम क्षत्रियस्य कर्तव्यश्रुतपः दुर्योधनः प्रजापालइत्यादिविभागेन च नामनिर्देशो जातिमलचिह्नैर्हृष्यवैदपर्यं धनसंयुक्तनपात्र पर्यायाएव युक्तं तधनवित्तसापतेयमिति किंतिहियेन प्रकारेण प्रतिपत्तिः यदिवा चनादि शब्दप्रयोगादशसंभवाद्वा धनकर्मा महाधनः गोमान्याप्यमहर्त्येवसर्वत्र द्रष्टव्यं तथाचान्वितादिशब्दप्रयोगोवध्यन्वितं धनसंयुक्तमिति । इतरथा एवमेवावक्ष्यद्वलनामानि कुर्यादिति । (त्वबलद्वयार्थवाचिनामानन्यायाश्च पुरुषव्यक्तीनां इववधाने भेदे व्यवहारोच्चेदएवस्यत्वात् । शूद्रस्य जुगुप्सितंरूपणकोटीनः शत्रुरकइत्यादिस्वरूपत्वाद्वाद्यर्थवाचिनामानन्यायाश्च ॥ ३१ ॥

(३१) वैदपर्यपनसंयुक्तं शूद्रस्यतु जुगुप्सितम् ॥ (ख, ट, ठ) .

शूद्रस्यैष्यसंयुतम् ॥ (क, त, थ,) .

(च, ण,) एतयो पुस्तकयोः द्वावपि पाठोऽप्येते ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मङ्गलवत् भद्रमित्यादि राज्ञः क्षत्रस्य बलसमन्वित उदयवीरइत्यादि धनसयुक्तं धनं

करइत्यादि जुगुप्सित पाण्डुरित्यादि ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । ब्राह्मणादीनायथाक्रममङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभमङ्गलसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मङ्गल्यमङ्गलदं अयणेन बलान्वितं बलसूचकं धनसूचकधनवत्ख्यापकं जुगुप्सितादिजदास-
द्विजगुम्बरूपम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । मङ्गल्यविष्णुमित्रादि । बलान्वितपरतपादि । धनसयुक्तनिभिपालादि । जुगुप्सितपैलवकादि ।
अत्रनामधेयमित्यनुकर्षः । कारयेत्पिताऽप्योवा तत्स्थानोयः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गल्यमिति । नामकरणविमिराहब्राह्मणस्य नाम माङ्गल्यशर्मन्तस्यान्तद्यथा विष्णुशर्मन्ति
नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितबलान्वितनाम द्वयथा नृसिंहवर्मेति । वैश्यस्य नाम पुष्टिद्विजसमन्वितकुर्यात्
धनपतिरिति नाम शूद्रस्य नाम प्रेयसयुक्तकुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ॥ ३१ । ३२ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञोरक्षासमन्वितम् ॥ वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेयसंयुतम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्वरूपग्रहणपाठानुक्रमभावाद् मङ्गल्यमेतत् शर्मशब्दाः । तथाचोदाहृतं । क्षत्रियादिनाम्नां तु
नेतृत्वमभवत् रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुसासामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थ-
ग्रहणवाक्यभेदाच्च समुच्चयः । यन्मङ्गल्यतच्छर्मार्थवच्छर्मशरणमाश्रयः । सुखचार्थग्रहणात्सामिदं तन्मभवभूत्यादिशब्दप-
रिग्रह इन्द्रत्वामीन्द्राश्रय इन्द्रावतोपि तदाश्रयता प्रतीयते एव सर्वत्रोन्नेयम् । अथ कोयहेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चयइति ।
ब्रीहिर्मिजेत यवैर्मिजेतिति किं समुच्चयइति । उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्स्मरूपेयत्वात् । ग्रन्थस्य विकल्पेऽभि-
प्रेतमङ्गल्यशर्मवद्वेति लाघवाद्बल्यत् । वाक्यभेदे हि हिराल्पार्थोत्तारणतद्गुरुभवति रक्षा परिपालनपुष्टिद्विजगुम्बरम् । गौ-
ब्धो धनगुम्बरइति । प्रेय्यादासो ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रितो देवताश्रितइति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवनामान्युक्ता तत्रेदमितितिनित्यान्वितानि पदान्याह शर्मवदिति । अन्ते शर्मपदवत्
रक्षासमन्वितयतिरित्यादिवत् पुष्टिसंयुक्तं आप्योगोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यात प्रेयपदवत् प्रेयसयुक्तं दासादि-
पदवत् ॥ ३२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । इदानीमुपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषामथाक्रमशर्मरक्षापुष्टिप्रेयवाचकानि कर्तव्या-
नि शर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा बहुभूति दीनदास इति । तथा च यम-
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेत् । विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवद्ब्राह्मणस्यो-
त्तवर्मेति क्षत्रसमुत्तमं गुप्तदासात्मकनाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरूपव्यवस्थित्या समाचारान्निगमयति शर्मवदिति यथाह यमः ।
शर्मदवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदपुष्टेरुत्पत्त्यर्थम् । एतेन पूर्वपदे
नियमाभावः । रक्षकतुरक्षरवा नामकुर्यादिति स्मृतेः । मङ्गलादिस्वचकदेवादीनाहर्षादिनामकार्यशर्मादिपदवत्परतेन
शर्मशरणमित्यादीति मेधातिथिः ॥ ३२ ॥

(३२) प्रेयसयुतम् = प्रेयसयुतम् (अ, द)

राज्ञोरक्षासमन्वितम् = राज्ञोरक्षसमन्वितम् (ब)

(५) नन्दन । प्रकारान्तरमाहमिति । शर्मवत्सुखवत्सुखमक्राशनसमर्थमित्यर्थ । एवमुत्तरव । यथासुमति सुम-
न्तुरित्यादि । रक्षासमन्वितधतराष्ट्रादि । पुष्टिं सष्टिद्विस्तेनसयुक्तम् । तेनधनसयुक्तमित्यनेननपुनरुक्ति । यथासीरभदादि ।
मेयसयुतपशुसत्तादि । अन्ये तु शर्मादीनाशब्दपरत्वमेवमन्यन्ते । नन्तर्यपरत्वम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणासुरबोध्यमक्रूरविस्पष्टार्थमनोहरम् ॥ मङ्गल्यपदीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथि । पुसद्व्यधिष्ठत्वास्त्रीणामपामौ नियम्यते । सुखेनोद्यते सुखोद्यस्त्रीवात्तेरपि यत्सुखेनोच्चारयितु
शक्यते तत्स्त्रीणानाम् कर्तव्यं चाहुल्येन स्त्रीणास्त्रिभिर्गोलेष्वप्यवहारस्तेषां च त्वकारणसौष्टवाभावान्न सर्वसंस्कृतशब्दमु
च्चारयितुशक्तिरस्ति । अतोविशेषणोपदिश्यते तत्पुसासुखोद्यमस्यनुज्ञायते । उदाहरणमङ्गल्यदेवीचारवती सुवदनेत्यादि
मत्पुदाहरणशर्मिष्ठा सुष्ठिताङ्गाति । अक्रूरमक्रूरार्थवाची क्रूरार्थावाचिक्रूरार्थडाकिनीपरहेति । विस्पष्टार्थयस्याथाव्याख्या-
नगम्यो न भवति श्रुतएव विदुषामविदुषावार्थप्रतीतिकरोत्स्य विस्पष्टार्थयथा कामनिधाकारोपगम्येति । कामस्य निधेव
निधा तया कामस्तत्रैव तिष्ठताति । एवयावन्व्याख्याततावन्नावगम्यते । एवकारीपगम्येर्दुहिताकारावगम्येति व्याख्या
नमपेक्ष्यते मनोहरचिन्ताल्लादकश्रेयसीविपरीततु कालाक्षी शर्मवती रुद्रवतीतिमङ्गलविपरीतमभागा मंदभागेति दीर्घवर्णा
न्तेयस्य विपरीतशरत् आशिषवतीत्याशावादिमभिधानशब्द तयोर्विशेषणसमासस्तद्यस्मिन्नास्ति विद्यते तदाशीर्वादा
भिधानवत्सपुनाबहुपुत्राकुलवाहिकेति एतत्सर्वांशार्थविषयाविपरीताश्रयशस्ता अलक्षणेति । अथमङ्गलस्याशीर्वादस्य च
कोविशेष । न कश्चिद्वृत्तपूरणार्थतु भेदेनोपादानम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सुखोद्यदुरुच्चारसररहित अक्रूरहिंसादितीक्ष्णार्थशून्य विस्पष्टार्थशीघ्रेणार्थगत्यायक म
नोहरमीतिजनकाथवत् मङ्गल्यशुभहेतु वसूचक दीर्घवर्णान्तमीकरायन्त आशीर्वादाभिधानवत् । आशीर्वादाभिधामि
मत्ययाविपुक्त यशोदेत्यादि स्त्रीणा अत्रचनरूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरुपवत्त्वे ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कुम । स्त्रीणामिति । सुखोच्चार्यमक्रूरार्थवाचिप्यन्ताभिधेयमनप्रीतिजननमङ्गलवाचिदीघत्तरातआशीर्वा
चक्रेनाभिधानेन शब्देनोपेतस्त्रीणानाम् कर्तव्ययथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्द । सुखोद्यअनायासोच्चार्यमक्रूरमीतिजनकशर्मदायशोदेत्यादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । सुखोद्यसुखिन वदितुमीरयितुंशक्यमयशोदादि । अक्रूरसुमित्रादि । विस्पष्टार्थचिन्तादादि । मनोहर
चाहमत्यादि । मङ्गल्यकल्याणादि । दीर्घवर्णा तत्सुमङ्गादि । आशीर्वादाभिधानवत्आशीर्वाचकशब्दमुक्तशुभंदादि । अ
त्रापि नामधेयस्यादित्यनुकर्ष ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्र । स्त्रीणामिति । स्त्रीणाक सानानाम् सुखोद्यमिति । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थ अक्रूररत्नत्वर
हितमिति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यशिशोर्निष्क्रमणगृहात् ॥ पष्ठेऽन्धशशनमासि यद्वेष्टमङ्गलकुले ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथि । जन्मचतुर्थमासे ग्रहाद्वर्हिनिष्क्रमणमादित्यदर्शनशिशोर्वाल्स्य कर्त्तव्यम् । त्रीमासान्धमभेष्ट
एव वासयेत् । शिशुयहणशूद्रस्यापि प्राग्वर्थम् । एवपि मास्यप्यन्यमाशनपञ्चमासाक्षीराहारएव । यदा कुलंदारकस्य
अयस्यमङ्गल्यपूतना शुक्लिकैकवृक्षोपहारादि गतिद्वकालविशेषे वा तत्कर्त्तव्यमयच संस्कार शेष तेन नामधेयमुक्त

लक्षणव्यतिरेकेणापि यथा कुलधर्मलभ्यते । इन्द्रसामी इन्द्रशर्मा, इन्द्रभूमि इन्द्रधोष इन्द्ररात इन्द्रविष्णु इन्द्रदेव इन्द्रस्यो-
ति इन्द्रयशा इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जन्मदिनाच्चतुर्थे गृहान् प्रसवगृहान् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यनमाशनं यच्च गृहोक्त-
विधानवदनभक्षणम् । यद्वैष्टमिति । अयनमपि यत्कर्णविधादिदृष्टमपेक्षितमनिर्दिष्टकालकर्म यच्च मङ्गलं शुभंकराशिशूनां
कुले तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि पञ्चैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहानिष्क्रमणमादित्यदर्शनाय कार्यम् । अन्नमाशनं-
च षष्ठे मासे ऽथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टतत्कृतव्यतिरेकोक्तकालादय्यकालेपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः ततस्तृतीये
कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारशेषैश्चायं तेनास्त्रांशमादिकमप्युपपदकुलचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्क्रमणं सूर्यावलोकनार्थम् । ततस्तृतीये कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीये
चतुर्थोपलक्षणं इष्टकुलधर्मतया ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम् । अयमपि कश्चित्संस्कारविशेषः । कुले कुलधर्मानुसारे-
णेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुले तत्कुले यद्वा इष्टमङ्गलं चूडावत्कुलचारीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमेव्ये तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । चूडा शिखा तदर्थकर्म चूडाकर्म केषु चिन्मूर्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचना विशेषश्चैतच्चूडा-
कर्मोच्यते । प्रथमवर्षे तृतीये वा यत्सौस्थित्या विकल्पः श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तत्पूलतयैव शान्मन्यस्योक्तत्वात् । अथ-
वा श्रुतिशब्देन न विध्यापकश्चैव वाक्यानुच्यन्ते । किं हि मन्त्रास्ते च चूडाकर्मस्य अनादित्वददृष्टमकाशयन्ति पञ्चपुरेण
मार्जयेतेत्यादि तेन समस्त्रकमेतत्कर्मैत्युक्तं भवति विशेषापेक्षार्थां गार्वाविपिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नार्यसंस्कारः
द्विजातिप्रहणाच्च अनियतकालतु केशवपनं शूद्रस्यार्थमात्रं न निवार्यते ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां द्विजातीनां न विषयैव धर्मतः, कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणत्वात् प्रथमेव्ये तृतीये-
वाव्ये कर्तव्यं इति मन्त्ररूपायाश्चोदनात् द्वितायाः धर्मतत्त्वात् मन्त्रश्च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति । बाण-
वत्सपतन्येयमया तृतीयएव संभवाति इति कुमारपदेनाभिधाने ततः प्रागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टा विशिष्टशिखा इति
विशेषेण कृतमिति ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चूडाकर्मैति । चूडाकरणप्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थकार्यश्रुतिचोदनात् ।
यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मानुसारेणायव्यवस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनगृहम् ।
तृतीये वर्षे चौरमप्याकुलधर्मत्वात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । चूडाकर्म केषुचिन्मूर्धदेशेषु केशानां स्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौरमित्याश्वलायनोक्तेः ।
श्रुतिचोदनात् । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति श्रुतेः । सशिखते पाण्डितम् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । चूडा शिखा । द्विजातिप्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । धर्मतः कुलधर्मतः । चूडानिविशिष्टविशेषश्च गोत्र-

विशेषेण स्मर्यते दक्षिणतश्च बसिष्ठानां वामतो भारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडकर्मण्यादरातिशयमकाशपति
श्रुतिचोदनादिति । श्रूयतेहि । कुमारविशिखांश्चेति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वपाद्विजातीनां परमतः चूडकर्मण्यमेवे कार्यश्रुतिनोदनात् तृतीयवर्षं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

गर्भादिमण्डले कुर्यात् ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ गर्भादिकादशे राज्ञो गभार्त्तुद्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भस्थस्य यः सवत्सरस्तत आरभ्यते योष्टमोदः गर्भशब्दे साहचर्यात्सवत्सरोल्लङ्घ्यते न हि
मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य सवत्सरोष्टमइति व्यपदेशलभते तस्मिन् उपनायनब्राह्मणस्य कुर्यात् । उपनयनमेवोपनायनत्वा-
धिकोऽणअन्येषामपि द्रव्यत इत्युत्तरपदस्य दीर्घः छांदसत्वाद्बोभयपदवृत्तिः उपनयनमिति हि एषस्तत्कारो वेदविदां गृह-
स्थितिषु प्रसिद्धो मौञ्जो वधनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं गच्छते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थं कुड्यचकटवा कर्तुं श-
क्यं । विशिष्टस्य सस्कारकर्मणो नामधेयमेतत् । गर्भादिकादशे राज्ञः । गर्भात्पि मृति गर्भाद्वा परोपकादशोऽस्तत्र
क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दो व्यक्षत्रियजातिवचनो नाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनाद्ब्राह्मणादिजा-
तिशब्दसाहचर्याच्चगुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात्क्षत्रियस्य तुमोर्वीति यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरै-
श्यादौ प्रयोगः । सगौणइति वक्ष्यामः मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथाच गृहकारः । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयनपेक्षा-
दशेक्षत्रिय द्वादशे वैश्यमिति । भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो राज्ञः कर्म राज्यइति राज्यशब्दस्य राज्यशब्दप्रतिपत्त्य-
तित्वब्रुवन्नेव जनपदैर्वर्षेण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह । एवं गभार्त्तु द्वादशे विशः वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तन्मातुर्गर्भमहणदिनादष्टमे तत्रापि उपनयनपित्रा कार्यसमवेत्येनापि कारयितव्यमि-
त्येतदगममुपनयनमिति प्रयोजनव्यापारः पित्रादीनां दार्शितः राज्ञः कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्भाष्टमइति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनकर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि
क्षर्यतइति दीर्घः । गर्भेकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(४) नन्दनः । नामधेयादिषु पुंभारभ्यकालसंख्योक्ता उपनयने सामाभूतिगर्भग्रहणम् । गर्भशब्देन च गर्भ-
सहचरितो ब्योऽपि विवक्षितः । गर्भाष्टमे गर्भादारभ्याष्टमे । उपनयनमेवोपनायनम् । उपनयनापूर्वमेव जन्मतएव
ब्राह्मण्यमस्तीति सूचितम् ब्राह्मणस्येयव्यवस्थानियमस्यायमभिप्रायः ब्रह्मक्षत्रविशांगायत्रचैषु भगवतां श्लक्ष्णोभिः ।
सहजत्वश्रूयते तत्रैव तेषामुपनयनम् तस्मादुपनयनाब्दा अपि स्वस्वच्छन्दोऽक्षरसमसंख्या भवितुमर्हन्तीति ॥ ३६ ॥

(५) रामचन्द्रः । अतः परदिजानां उपनयनकालमाह ब्राह्मणस्योपनयनगर्भाष्टमे ब्ये गर्भाष्टमे वर्षे उपनयनका-
र्यं राज्ञः गर्भात्एकादशे वर्षे वा कर्तव्यम् । वैश्यस्य गर्भाद्द्वादशे वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्ष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यविप्रस्य पञ्चमे ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृवर्षेणापत्यव्यादिशति ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादिति पुत्रकामनया पुत्रोच्यपदिष्टत-
त्कामस्येति पुत्रस्य बालत्वात्नैव विधा कामना सम्भवति । न तु चैवमन्यरुतात्कर्मण अन्यस्य फलेश्च्युपगम्यमानेऽरुता-
भ्यागमनोपापति । अक्राम्यमानं च फलभवत्येतदप्युक्तान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्थादयोच्यते । नैपतेषु श्येनवदेतद्ग-
विष्यति श्येनमभिररक्तरीत्यभिरन्यमाणश्च श्रियते । अयोच्यते कामिन एतैतत्फलश्रुमरणहि यजमान क. मयते तदेव

चानोतीति नाकर्तृगमिता फलस्य । अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तात्क्षणमुपनेतुर्वचनं यथा पुत्रस्यारोम्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनाप्यतोऽधिकृतस्य कर्तुश्च पितुरेव तत्फल मन्वयानुसारीह शास्त्रार्थविस्मयइहच पुत्रस्य फलकामेनेवंकर्तृव्यमित्यन्वयः प्रतीयते । नच यथाश्रुतावयवापरोकिचनप्रमाणमस्ति । एतेन पितुरोर्ष्वेदहिकः पुत्रकृतोपकारोऽप्याख्यातस्तत्रापिहि पुत्रः कर्ता पितृमित्र फलतथाच छिद्रमात्मावै पुत्रनामासीति । पित्रैव हि तावत्प्राज्ञात्मसम्पदानं क्वस्तुतः कृतमेव येनाप्यन्त्योत्पादनमेवमर्थमेवकृतं । यथा सर्वस्वार्थे स्तस्यार्थाकावमानाये पराश्रयपदार्थास्तेऽपि यजमानस्येव कर्तृत्वं ब्राह्मणाः संस्थापयतयज्ञमिति प्रेषेण दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमाप्तावृत्तिर्जातिनिधोक्तत्वादेवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यत्वाद्वादिर्कपित्रार्थक्रियते पित्रैव तत्कृतं भवति अभ्ययनविज्ञानसंपन्नब्रह्मवर्चसंबलसामर्थ्यमाभ्यन्तरं वासं चोत्साहशक्तिर्महाराणताचेतदाभ्यन्तरं वासं हस्त्यन्तरपदातिकोरासंपत्तुर्कंवांगभ्युच्चयं तांयोगिकानां वार्थानामिति । ईहाचेष्टा बहुना धनेन रुपाणि न्यादित्यवहारः सर्वत्र गर्भादिसंख्याच वर्णाणां गर्भादिति स्तुवते ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुततपः प्रभृतिभिरुक्तैर्ब्रह्मवर्चसं पञ्चमेजन्मत आरभ्य बलार्थिनः सामर्थ्योतिशार्थिनः ईहाकृप्यादावुद्यमः तदतिशयार्थिनः अत्र बालस्य तादृकामनाया असंभवेऽपि तत्पित्रादिकामनायाएव तदीयत्वापचारोपनयन सामानाधिकरण्यात् एतादृकामस्य पुत्रस्येत्यधिकरणे पक्षीवा ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादि प्रकर्षकृततेजो ब्रह्मवर्चसंतत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनकार्यम् क्षत्रियस्य हस्त्यन्तरादिराज्यबलार्थिनो गर्भपक्षे वैश्यस्य बहुकृप्यादिवेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसंवृत्तत्वाभ्यामनिमित्ततेजः बलार्थिनः बन्धुहस्त्यन्तरादि शारीरवा । ईहार्थिनः ईहाकृप्यादिवेष्टा । अत्र फलं एकस्य दुर्भफले संयोगवृथकमिति न्यायेन । अस्याधः एकस्य कर्मणोऽभ्यर्थं वचनद्वयेन श्रुतेः । फलसाधनाभेदइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५) मन्दनः । ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं पञ्चमे गर्भात्पञ्चमेऽब्दे ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विषयस्य पञ्चमे वा त्रये कार्यं राज्ञः षष्ठे वा वैश्यस्य अर्थार्थिनः अष्टमे वा वर्षे कार्यम् ॥ ३७ ॥

आपोऽहंशां द्राक्षणस्य सावित्री नातिवर्तते ॥ आह्वाविशाराक्षधबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । एतत्तन्मुख्यकाम्यानुपनयनकालावुत्तरी । इदानीं पितुरभावे व्याध्यादिना वा कथंचिदनुपनीते माणवके कालातिपत्तावनुपनयना भाषा सत्यपि फलस्याद्भुत्वितदभावेऽधिकारनिवृत्ते यथा सायपातः कालातिपत्तावतिहोत्रस्याकरणे । अतोऽद्विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते यावत्पौडशवर्षगर्भादारभ्य तावद्ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते । सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनारम्भकर्म लक्ष्यते नातिवर्तते नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः । एवमाह्वाविशाराक्षधबन्धोः क्षत्रियजातिपर्यन्तः बन्धुवाद्येयकचिकुत्सायां भवति । यत्तत्कथंचेच्छ ब्रह्मवर्थाविति ज्ञातिवचनोऽथवा धामताजनतांचैव बन्धुताच सहायता महेंद्रस्याप्यगम्यासौ भूमिभागभुजांकुतः । इत्यवचनोऽजात्यन्ताच्च बन्धुनीति तत्र पूर्वोपर्ययोरसंभवाच्चतोऽर्थो गृह्यते । ह्वाविशते पूरणो ह्वाविशोऽब्दः तद्विधायः । आचतुर्विंशतेर्विशः शशोऽप्यत्र पूरणमभ्य-

योद्वसानुतोधानरुतः प्रतीयेतनुतदर्थः । नहि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्यायाश्वविधत्वेन संभवः तदवयवस्तु चतुर्विंशो भवति सवत्सरोवधिः । आङ्गमभिविधौ व्याचक्षते लिङ्गदर्शनं चोदाहरन्ति गायत्र्या ब्रह्मणमुपनयन्ति त्रिष्टुभा राजन्यजगत्या वैश्यमित्येतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते । तावन्तकालं बलवन्ति न त्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वाधान । तृतीये तु पादेऽप्रकृते गतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समामिमुपयान्ति यथा पञ्चाशतास्थविरो मनुष्य इत्यतश्च नैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तवर्णततो न गायत्रो ब्राह्मणो न त्रैष्टुभो राजन्यो न जागतो वैश्य इति । सविता देवता यस्यारुचः सा सावित्री सा ज्ञ गायत्रोद्भूता । प्रदीयता गृह्णाच्च एव क्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री आरुणेनेति वैश्यस्य जगती ॥ विश्वारूपाणीति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तसमय उपनयनाशक्तौ षोडशाब्द समामिष्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते नातिक्रान्तकाला भवति । आङ्गमभिविधौ तच्छब्दः पादाक्षरवद्वदसमवाय उपनयनमिति हारातवचने गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसंबन्धिनां छन्दसां पादाक्षरसङ्ख्यै रव्यैरुपनयनस्य विधेर्मुख्यासंभवे च तद्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे क्षत्रबन्धो क्षत्रजातेः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपोडशादिति । अभिविधावाद् ब्राह्मणक्षत्रियविश्वामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् । षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थे वचनमुपनयननातिक्रान्तकाला भवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादाया माह्मेचिच्चाख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां गोवाच वदतां वर । विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मा र्थतत्त्ववित् ॥ सशिववपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यभोजयेदन्नब्राह्मणां समं पञ्चवा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपनयनस्योत्तरार्धघोतयनसार्थवादेन सह संसर्गनिषेधति आपोडशादिति त्रिविधः । आङ्गमर्यादायां गभ्रादित्यनुवर्तते नातिवर्तते अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तविना आधिकारित्वेन सावित्रां पतिता म्रशति सावित्री नाधिगच्छति । पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च येत्युपक्रम्य । सशिववपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यभोजयेदन्नब्राह्मणां समं पञ्च येति । यमोक्तप्रायश्चित्तम् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आपोडशाब्दात् आकारोऽत्राभिविधिवर्चनः मुख्यकल्पसख्याद्वैगुण्यानसावित्रीमधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीतितस्य भेदोपचारनिर्देशः । क्षत्रबन्धो क्षत्रियस्येति । यावच्चतुर्विंशतेराचतुर्विंशत् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनयनार्थकार्यव्ययतया तस्य तस्य कालातिक्रमो भवेच्चैतर्हि किं कर्तव्यतयाह । ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यन्तं औपनायनिकः कालः क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं विश्वामुक्ताविंशतिवर्षपर्यन्तं उपनयनकालः । अतः सावित्रीपतितो भवेत् ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताः ॥ सावित्रीपतिता ब्राह्मणा भवन्त्या र्यविगहिताः ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्मात्कालदूर्ध्वपरेण त्रयोप्येते वर्णाः ब्राह्मणादयो यथा कालं यद्येव उपनयनकालस्य अनुकल्पिकेन संस्कृता अकृतोपनयनाः सावित्री पतिता । उपनयनभ्रश भवन्ति ब्राह्मणाश्च सङ्गपाऽऽर्यैः शिष्टैः विगहिताः निर्दिता ब्राह्मणसङ्गाव्यवहारप्रसिद्धयर्थोऽलोकः । अनुपनयेत्वंतु पूर्वेण च सिद्धमुक्तमार्थे निन्दित इति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाकालपोडशादवाक् सावित्री पतिताः कालतिक्रमेण सावित्र्याअपगताः ब्राह्मणा-
न्यसंज्ञाः संज्ञात्वोत्तरव्यवहारोत्पद्युक्ताः आर्याः प्रापेभ्यः आराद्रताः ॥ ३९ ॥

(३) कुडूकः । अत ऊर्ध्वमिति । एते ब्राह्मणादयो यथाकालं योयस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकालउक्तः षोडशवर्षादि-
पर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वसावित्रीपतिताउपनयनहीनाः शिष्टगर्हितावात्यंसंज्ञाभवन्ति । संज्ञामयोजनं च ब्राह्म्यानां याजन-
कृत्वेत्यादिनाव्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्म्यादित्यपूर्वसंज्ञा ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अतः षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृताअनुपनीताः सावित्रीपतिताः । सावित्र्युपदेशहीनाः । ब्राह्म्या-
न्यत्यानामानः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृवोपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितृमहः । तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सौद्रः ॥ कालाति-
क्रमेण भिन्नमाह अत ऊर्ध्वं षोडशावर्षावशर्वाङ्गूर्ध्वं एते द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्रगयाभवन्ति । अकृतमायश्चित्तमाह योगी-
श्वरः । ब्राह्म्यस्तोमात्रकतोः ब्राह्म्यस्तोमसंज्ञाकृतोत्यज्ञादित्यादिनाकृते तु । वात्यस्तोमयज्ञउपनयनाधिकारो भवत्येव ॥ ३९ ॥

नैतैरपूर्तैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिञ्चित् ॥ ब्राह्मण्यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कापुनरेषान्दिनेत्याह । एते ब्राह्मणैरपूर्तरकृतमायश्चित्तैर्विधिवदादशो विधिः । प्रायश्चित्ते शालेणोप-
दिष्टः ताभ्यामपित्वा ग्रीष्मकृत्स्नानित्यापद्यपि हिर्काहचिक्त्वाऽप्यपि न संवन्धानाचरेत्कुप्यते सह किं सर्वसंवन्धानिये-
धोनेत्याह । ब्राह्मण्यौनांश्च । ब्रह्मवेदः । तन्निमित्तान्संवन्धान्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहान् । नते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः
एवनाभ्याप्यनैतैरभ्येत्यप्येवदार्थविदुषः प्रतिग्रहाधिकारदोषोपि ब्राह्मसंवन्धो भवति । यौनः संवन्धः कन्यायादानादने ।
ब्राह्मणप्रहणमदर्शनार्थम् । अस्माच्च दोषदर्शनाद्ब्राह्मण्यता परिहारार्थं पितुरभावोपि व्युत्पन्नबुद्धिनामाणवकेनाभ्यात्मनात्मो-
पनापयितव्य इति प्रतीयते । तथाच । श्रुतिः सत्यकामो जाबालः सहहरिद्रुमंतगौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वक्ष्यामोति
रयमाचार्यमभ्यर्थात्तु उपनयनार्थम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवत् ब्राह्मण्यौनादिनायेनपूतास्तेः ब्राह्मण्यैदिकानभ्यापनादिसंवन्धान् यौनान्क-
न्यादानमतिप्रहृष्टान् ब्राह्मण इति वचनं क्षत्रादेस्तत्संवन्धे तादृक्दोषाभावकथनार्थं ब्राह्मणैरित्यपि पाठः तदोपाधिकयो-
पदर्शनार्थं तदिति यास्य ॥ ४० ॥

(३) कुडूकः । नैतेरिति । एतेरपूर्तैर्ब्राह्मण्यैर्विधिवत् प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सहोपकालेऽपि कदाचिदभ्यापनकन्या-
दानादींस्संवन्धान् ब्राह्मणानानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अभ्ययनाभ्यापनादीन् यौनान् ब्राह्मण्यर्थं विवाहान् ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अपूर्तरकृतमायश्चित्तेः । ब्राह्मणभ्ययनाभ्यापनादीन् यौनान् कन्यादानमतिप्रहृष्टादीन् । अत्र ब्राह्मण-
यस्य संज्ञां कथयन् एतच्छब्देन मरुतवर्णनयपरमाणुना सामानाधिकरण्यावगमात् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपद्यपि कर्हिचिद्रूपैः अकृतमायश्चित्तेः एतेः विधिर्वर्णः सह ब्राह्मणः ब्राह्मणसंवन्धाननाच-
रेत्तेदाभ्यापनमवधानं न कारयेत् । पुनः यौनादप्यनित्यसंवन्धानविवाहादीन् एतेः अकृतमायश्चित्तेः सह न आचरेत्
न वर्तयेत् ॥ ४० ॥

कार्णरोरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥ वसीरन्मानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) मेघातिथिः । कृष्णशब्दोद्ययपि कृष्णगुणयुक्तवस्तमात्रे वर्तते कृष्णा गोः कृष्णः कम्बलइति तथापीह स्फुट-
त्यन्तराद्गौरवसाहचर्याच्च घृगएव प्रतीयते रुद्रगजातिविशेषः वस्तः छागः सर्वत्र विकारोऽवयवेवा तद्विदितः । कृष्णाजिनं
ब्राह्मणोरुचर्मक्षत्रियोर्वैश्यश्छागचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः शणक्षुमोर्णास्तत्र कृता नि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये ।
तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात्कोपीनाच्छादनानि च वस्त्राण्यानुपूर्व्येण नैकेकस्य सर्वैरभिसंवन्धो-
नापिप्युक्तमेव । पृथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेण च संवन्धोद्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथाच दर्शितं ।
ननु चान्तरेणापि वचनलोकतएवैतत्सिद्धं चूर्णिताक्षिमदधानां वस्त्रानिललुताशनैरिति यथाक्रमं संवन्धप्रतिपत्तिः चूर्णिता वस्त्रे-
णाक्षिमानिलेन दग्धाऽभिनेति । उच्यते भवेदेवं यदि भेदेन निर्देशस्यान्तमसङ्ख्यात्वं च । इह तु ब्रह्मचारिण इत्येकशब्दोपादा-
नात्तत्त्वमोवगम्यते त्रयश्च ब्रह्मचारिणः पञ्चदेशिन् स्त्रीणि चर्माणि वस्त्राणि । आनुपूर्व्यगृहणे तु सति वाक्यान्तरोपातः क्रम-
आश्रीयते । तथाच चर्मभिः सन्नभ्युपन ब्रह्मचारिपदमावर्धवासीभिः संवन्धयते । ततः संख्यासामुद्रतिद्धिः । ईदृशएव विषये
भगवता पाणिनि ना यत्नः कृतो यथासख्यमनुदेशः समाज्ञमिति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृष्णः कृष्णघृगः तस्य चर्मावैरुत्पादितं रौरवहरीः बास्तंछागस्य एतानि चर्माणि वि-
प्रादयः क्रमाद्वसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः अजिनत्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात् । तथाशणातसीमेपरोमसूत्र कृतानि वासां-
सि क्रमाद्वसीरन् अगोदधः पण्णाविधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्वेणेति त्रिषु त्रिषु क्रमद्वयार्थः ॥ ४१ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । कार्ण इति विशेषानभिधानेऽपि घृगविशेषोद्वसाहचर्यात् हारिणमैषेयवा कार्णोवाब्राह्मणस्यै-
व्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णघृगो गृह्यते । कृष्णघृगरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् चर्माण्युत्तरीयाणि-
ति गृह्यवचनात् । तथाशणक्षुमा मेपल्लोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिधीरन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिण्यतवस्त्रमेखलायुक्षोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहिताह कार्ण्यानि
सप्तभिः । कार्ण्यं कृष्णहारिणं सर्वभिहारिणरेण्येयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणात् । रुद्रव्यामः रुद्रं प्रविलकुदिति
क्रमदीपिकायाम् वस्तोऽज. एतामुत्तरीयाणि शाणादीनि वसनानि तत्र शाणक्षुमसूत्रनिमित्तसौमक्षुमापरिण्डपयाय. आ-
विकं अविमं पस्तल्लोमजं अत्र यथासहस्यविवक्षितम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । कृष्णः कृष्णघृगः रुद्रः घृपतघृगः वस्तं छागविशेषः । तत्संवन्धीनकार्ण्योरौरवचास्तानि । शण-
विकारः शाण्यं क्षुमाऽतसी । तद्विकारक्षौमं अविच्छागविशेषो रक्तवर्णः तद्रोमकृतमाविकम् । चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादी-
न्यन्तरीयाणीति विवेकः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य कार्ण्याजिनसंज्ञचर्म पार्यं । क्षत्रस्य रौरवहृजातीयघृगस्य चर्म रौरवाजिनपार्यं ।
वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः बास्तंयजाजिनपार्यं आनुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियोर्वैश्ये एतानि चर्माणि शाणक्षौमाविकानि पक्षान्तरे पू-
र्वेषामलभेवसीरन्नाच्छादयेयुः । शणस्य इदं शाणक्षुमाऽतसी तस्य इदं क्षौमं ॥ ४१ ॥

मौञ्जीत्रिरसमा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ॥ क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य
शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

(१) मेघातिथिः । मुञ्जस्तृणजातिस्तद्विकारो मौञ्जीसा ब्राह्मणस्य मेखला रथना कर्तव्यामध्यमपनी त्रिविचिगुणा

समा न कचित्कृत्स्ना न कचित्कृत्स्नतरा किं तर्हि सर्वतएव समा श्लक्षणा तनुत्वगुणयुक्ता परिच्छेदा च । क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणाः साकदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचित्चर्ममयी भद्रोमादिरज्जुर्वा तदर्थमाह । मोर्वीति तेषां धनुषोवतारितया श्रोणी-
बन्धः कर्तव्यः यद्यपि त्रिवृत्तादिगुणोपेक्षया मात्राश्रितोमौञ्ज्याएवं तथापि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसंगान्भवति । शणतन्तुवि-
कारः शणतान्तवी छांदसंत्वादुत्तरपदबुद्धिः अथवा केवलात्तनुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः संबन्धः । शणानां तान्त-
वीति । विष्टतौ विकारः शणतान्तवौ ॥ प्रकृतिसर्वभित्तया व्युपदिश्यते । गव्यघृतदेवदत्तस्य पौत्र इति तनुः सर्वशणमौञ्जी-
वन्कृतस्या । गृहकारैरेवं यमेष्टलायां स्त्रिवृत्तादिष्वर्गः सुस्पष्ट एवोक्तः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मौञ्जीमुञ्जवत्कृता त्रिवृत् त्रिगुणवलिता समामध्ये निम्नोन्नतशून्या श्लक्षणा घट्टस्पर्शा
मौर्वीनामौषधिभेदश्च तावदधनुषि गुणत्वेनाप्येता अतएवास्यां त्रिवृतेति नान्वित ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुकृतायां तु
त्रिवृत्त्वमन्वीयते विरोधात् ॥ ४२ ॥

(३) कुट्टूकः । मौञ्जीति । मुञ्जमयी त्रिगुणासमगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या क्षत्रियस्य
मुरांमयी ज्याधनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वनास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी ।
अथ त्रैगुण्यमनुवर्तत एव त्रिगुणाः प्रदक्षिणामेखला इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौञ्जीति मुञ्जः शरवत् त्रिवृत् त्रिगुणासमा गुणमता न्यूनातिरिक्तपरिमाणा श्लक्षणा घट्टीमौर्वी
ज्या मूर्वातृणविशेषः तद्विकृतिः ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसोवचनात् मेखलात्रयं
तुल्यत्रयानाम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । त्रिवृत् त्रिवृद्गुणासमा सगुणा श्लक्षणा परिषर्पणेन घट्टस्पर्शा मूर्वायाविकारोमौर्वीति ज्याविशे-
षणम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जीद्रवामौञ्जीत्रिवृत्तमेखलां समा ग्रन्थिरहिता ब्राह्मणस्य कार्या । क्षत्रियस्य मौर्वीज्या मेखलां
कार्या । मुरस्तृणविशेषः मुरोद्रवामौर्वीज्या मेखला कार्या । वैश्यस्य शणतान्तवत्तृणस्य वा मेखला तन्तोः सूत्रस्य वा मेखला
कार्या । शणतान्तवमिश्रिता वा कार्या ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्बजैः ॥ त्रिवृता ग्रन्थिनैके नञ्भिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिशब्द लोपमत्रापरिणतिः । मुञ्जालाभ इति कर्तव्या इति च बहुवचनमुपपन्नमभिन्नजाति-
संनिधितया सुव्यक्तोपेक्षाभेदः एकजातिसमिधत्वेतुकेवल्यक्तिकेभेदात्तन्त्र्यबहुवचनस्थानात् । विपर्ययेति च प्रकृतस्य
बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः विकल्पश्चेकत्रियपर्यव स्यात् न च संप्रवर्त्या गतो विकल्पोयुक्तः तेन मुञ्जाभावेऽप्येव
लोभ्याः मापेऽश्मन्तकेन शानानां वल्बजैस्तृणोपधिप्रवचनात्कुशाद्यः प्रतिनिधिनिमित्तमश्वार्थकुशाद्यभावेऽप्यन्यमुञ्जादिसदृशमु-
षांर्युतिरहिता ग्रन्थिनैकेन । नायग्रन्थिसत्त्वाभेदे विर्णभेदेन । अपि तु त्रयोऽविकल्पः । कुशादिमेखलात्वन्यपग्रन्थिभेदो-
धर्मभेदोद्यमानः स्मृत्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्मन्तकादिति उल्लेखः मुञ्जालाभ इति विशेषनिर्देशान् मौर्वीशण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां
अप्यन्तमस्यः प्रतिनिधिः वाचनिकप्रयोगः केचित्तु प्रतिनिधौ त्रिवृत्दर्शनात् वर्णक्रमेणाश्रयमाह । तथा च मुञ्जा-
लाभस्यादिपदं न द्रष्टव्यं सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता त्रिवृता कर्तुं त्रिवर्णेन धार्यात्रिभिरपि च वेष्टनेरेकोग्रन्थिः त्रयो-
पयः पयः वा कारग्रन्थिदिप्रमेगाश्वयन्त्रिरासाधे । केचित्स्वरसङ्ख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्प इत्याहुः एतच्च प्रति

निधिसनिधिप्राप्तिं मुख्येनाप्यन्वितं तत्रापि ग्रन्थोदरपेक्षितत्वात् वित्तस्य दैव्योद्यन्निर्माविश्रसति मन्थिरुत्वेति
मोघमेव लौगाक्षिस्मरणञ्च ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । मुञ्जालाभेति । कर्तव्यादिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वात्पुण्यालाभेतिष्यपे-
क्षायाः समत्वात् । कौशादीनांच तिसृणां विधानां मुञ्जाद्यलाभ इति बोद्धव्यम् । कर्तव्यादिति बहुवचनमुपपन्नतरं भिक्षा-
तिसर्वन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः । मुञ्जाद्यलाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिरुत्पत्ति-
शेषैर्मेखला कार्याः । त्रिगुणेनैकयन्त्रिनायुक्तास्त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा । अत्र च वाचाद्विनिर्देशाद्ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण सं-
बन्धः कितु सर्वत्र यथाकुलाचारविकल्पः । मन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यपेक्षासम्बाद्ब्रह्मीतव्यः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह मुञ्जेति मुञ्जस्य मुञ्जाद्यस्य अलाभे मुञ्जा-
द्विषीका मिति श्रुतेः मुञ्जं अश्मन्तकीं मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः चत्वनइति बगई इति भस्मिद्धृत्यं वा शब्दोच धाद-
च्छि कार्यः तेन एते चालनीन्यायात् ग्रन्थीनां विमादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारव्यवस्था ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । मुञ्जाग्रहणं पूर्वाश्रयतन्त्रोरप्युपलक्षणम् । कुशादयो विप्रादीनां यथासंख्यम् । अश्मन्तकं दाशविशेषः
बलवजस्तृणविशेषः । अन्नमेखलेनैव उपपद्यते । मेखला नाम मुख्यानामनुकल्पोक्तानां च ग्रन्थिविकल्प उत्तरार्धेनैकः । शिव-
तात्रिगुणेन । एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्मन्थिभिः पंचभिर्वापलक्षिता । त्रयाणां विप्रीनां नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः ।
नात्र यथासंख्यवाच्येन सर्वेषामेकविषयत्वावगमात् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणस्य कुष्ठे कार्या मेखला । क्षत्रियस्य अश्मन्तकतृणविशेषस्तस्य वा मेखला
कार्या । वैश्यस्य बलवजैः वा मेखला कार्या । एकेन त्रिवृता मौञ्जी कार्या त्रिभिर्वाग्रन्थिभिः त्रिवृता कार्या पञ्चभिर्मन्थिभिः
त्रिवृता वा कार्या ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतस्याद्विप्रस्योर्ध्ववर्तं घृष्टत् ॥ शणसूत्रमधराज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवीतशब्देन वासोविन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यत्युत्पृष्टे दक्षिणे पाणाविति तथ धर्म माधु-
तरूप नकार्पासता सभक्त्यतो धर्मेण धर्मा लक्ष्यते यस्यासौ विन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अशौचादिव्यादा मन्वर्थाधोकारः
कर्तव्यः । उपवीतबहुवचनीति । ऊर्ध्ववृत्त ऊर्ध्वादिश्रुतिवर्ण्यते वेद्यते त्रिवृतात्रिगुणकर्तनिकाभ्यो लक्ष्यसूत्रभावरयत्रिगुणो-
त्तवेदमूर्धनि वर्तनं विधीयते । सहाय तन्तुत्रयमूर्ध्वेष्टनेन रज्ज्वाकाररुत्वातेनोपवीतकृपांत्सापरसुरैकेव भारपितव्यातिस-
पञ्चसमवा मज्ञसवन्भादितयज्ञोपवीताख्यालभते । यज्ञार्थं यमुद्यत इति भक्त्योपचर्यते तत्रेष्टिपशुमोमादी यज्ञरुतयेकत्वादि-
कतन्तुक्रियते । अत्रित्रयसाभ्यत्पादहीनैकाहसत्रभेदाद्वा त्रितन्तुसोमसरथानां समसंस्पृत्वात्मत्वा तत्तवः प्रीणितना-
नि त्रिसध्येनेति पञ्चसत्राभावेपि पद्यादिनापि कर्तव्यम् । स्थूलतरणमुक्तं । अत्रिको मेघस्तस्य सूत्रेन एतं आविकसः
त्रिकजम्ब्यामादित्वाद्भूकृतव्यः । आविकसु त्रिकमिति वा पठितव्यतः च मन्वर्थाधेयना रूपसिद्धिः ॥ ४४ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । उपवीत ब्रह्मसूत्र त्रिवृत् त्रिसूत्रक तथोर्ध्ववृत्तदक्षिणवर्तितं तावपि सूत्राणि त्रिभिः
सूत्रैः कृतानीति स्थूलतरासिद्धं तानि चापदक्षिणवर्तितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासमिति । यदीयविन्यासविशेषरयोपवीतमज्ञां वदति तद्ब्रह्मसूत्रस्य कार्पासं क्षत्रियस्य
शणसूत्रमधरेणस्य मेघलेमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणरत्वा ऊर्ध्ववृत्तदक्षिणावर्तितं एतच्च सर्वत्रावप्यते यदापि

गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तमनुनोक्तं तथापि त्रिगुणोरुत्पत्तिं त्रिगुणकार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्नुत्रयम-
ध्ववृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यानस्यैकोऽग्रन्थिरिष्यते । देवलोप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्त्रवः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्पासमिति ऊर्ध्ववृत्तपूर्वऊर्ध्वाकारिण वृत्तत्रिगुणितं यत्सूत्रं अधोवृत्तत्रिवृत्तदेव त्रिवृ-
त्कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्नुत्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यानस्यैकोऽग्रन्थिरिष्यते इति ॥ अतो-
नवगुणमात्रम् । तथा च देवतः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्त्रवदिति । कार्पासवत्क्षणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कार्पासं कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । ऊर्ध्ववृत्तस्य हस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले-
चोर्ध्वमार्वात्तत्तमूर्ध्ववृत्तत्रिवृदिति च शणाविकसूत्रयोरपि मत्त्येकविशेषणे । आविकसूत्रिकं अविभवं आविकरोमेति यावत् ।
सूत्रिकसूत्रनिर्मितमविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विरस्य उपवीतं कार्पासं स्यात् । कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः । त्रिवृत्तऊर्ध्ववृत्तकार्यं तन्नुत्रयं तन्नुत्रयजान्तं तन्नुत्रय-
सकाशात् तत्तन्नुत्रयगुणऊर्ध्वकार्यं उदीच्यानां मतम् । अयदाक्षिणात्यानां मतम् । पूर्वतन्नुत्रयं अधोवृत्तं अधः सकाशात् उर्ध्वकार्यं त-
न्नुत्रयवृत्तऊर्ध्वनवगुणं अधः कार्यम् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो वै त्वपालाशौ क्षत्रियो वाटस्वादिरे ॥ पैलवौ दुम्बरौ वैश्यो दण्डानां हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

(१) मेघानिधिः । सत्यपि हन्तिर्निर्देशो गुणविषये कत्वश्रवणात्के शान्तक इति प्रतिगृह्ये स्मितदण्डमिति च विकल्प-
तमेकदण्डधारणमतीत्यते बेल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड इति गृह्ये गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह केवला दण्डसत्ता
श्रूयते ॥ दण्डानां हन्तिर्निर्देशो दण्डा एते ब्रह्मचारिणां योग्याः कस्यां क्रियायां दित्येतदत्र चोक्तं उच्यते भविष्यति प्रतिगृह्ये स्मितमिति ।
तस्मिन् ग्रहणे दण्डस्योपायत्वा द्विविधो मेकत्वमत इह द्विवचननिर्देशो विवेकः । रूपं कुर्यादिति यथा मामानुवादः वि-
ल्वपालाशवदस्मिन् पीलू दुम्बरवृक्षजातिविशेषो नामधेयानि । बिल्वस्य विकारो वपवो वा बेल्वः । एव सर्ववर्णदर्शनार्थं भवेति यज्ञि-
यावा सर्वेषामिति वचनात् । एतान् दण्डान् वक्ष्यमाणे कार्ये अहन्ति । धर्मतः शास्त्रतः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मतः । कुलशीलानुरोधेन ह्योर्ध्वोऽपर्यन्तरो विल्वदिश्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः ।
अतएवात्र विकल्पोऽसर्वेषां न द्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः प्रतिगृह्ये स्मित-दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् औदुम्बरः काष्ठ-
साहचर्यान् तावन्मयः ॥ ४५ ॥

(३) कुरुक्षुः । ब्राह्मण इति । यद्यपि हन्तिर्निर्देशेन समुच्चयावगमाद्वारणमपि समुचितस्यैव आमतं तथापि केशान्ति-
को ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति तथा प्रतिगृह्ये स्मितदण्डमिति विधिविकल्पस्य विवक्षितत्वात् । बेल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासि-
ष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकरथेव दण्डस्य धारणविकल्पितयोरेकब्राह्मणसंभवात् समुच्चयो हन्तिर्निर्देशो ब्राह्मणादयो विकल्-
पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां दण्डानां विधये ब्राह्मण इति । बेल्वपालाशावित्यादिषु हन्तिर्निर्देशो विवक्षितः ।
वक्ष्यति प्रतिगृह्ये स्मितदण्डमिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । बेल्वः पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्प-
दर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हन्तिर्निर्देशोऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृह्ये स्मितदण्डमित्येकवचननिर्देशेन वक्ष्य-
माणत्वात् । पैलवोऽप्यवश्यः । धर्मतः समानवर्णयोगादित्यर्थः । ब्राह्मणो बेल्वदण्डं धर्मतोऽर्ह्युपयोरपि ब्रह्मवर्चस-
सम्पत्तिसामान्यात् । ब्रह्मवर्चसाधिकरणं ब्राह्मणः । बेल्वस्तु ब्रह्मवर्चसविकारः असौ वाऽदित्योपतोऽजायत ततो विल्व उदयति-

सयोन्मेवन्नक्षत्रचंसमवहन्द्देइति श्रुते । ब्राह्मण पात्वाशचार्यं युभयोर्गायत्रवातगायत्रीवे ब्राह्मण गायत्र पणंदांत श्रूयते । वाटदण्डक्षत्रियोधर्मतोऽर्हं युभयोरेकवर्णं वा । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणेक्षत्रवाएतद्वनस्पतीनायन्ययोध क्षत्र्ये राजन्यइति । क्षत्रिय स्वादिचार्यं इति धर्मतउभयोर्बलिष्वसामान्यात् । वैश्य पेत्पलदण्डधर्मतोऽर्हं यश्च वैश्ययोरोज सम्बन्धसामान्यात् मरुतावाएतदोजोयदश्वत्थ । मरुतोर्वेदेवानाविशइति हि श्रुते । वैश्य औदुम्बरचार्यं धर्मतउभयोरे-
पि पशुसम्बन्धसामान्यात् पशुपालो वैश्य मसिद्ध पशुविकारउदुम्बर ऊरुपशवइति श्रुते । वैश्वतिपाठे समानधर्मयो-
गोन्वेष्टव्य पालो गुडकल ससीत्यमर ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विजानादण्डानाह । ब्राह्मणस्य वैश्वपाळाशी भवन पात्वाशस्याभावे भित्त्व ब्रह्मस्य दण्ड कार्य । राज्ञ वाटखादिरो वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्ड । वैश्यस्य पेत्त्व । पातुवृक्षोद्भवो वा दण्ड उदुम्बरवृक्ष जोवा दण्ड । एतान् धर्मत भारयितुमर्हति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्ड कार्य प्रमाणतः ॥ ललाटसमितो राज्ञ स्यात् नासान्तिको विशा ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथि । आकारविशेषवचनोदण्डशब्दे दीर्घकाण्डसम्मितायामदण्डइत्युच्यते । कियत्तस्य दैर्घ्यमि-यपे क्षायामाह केशान्तगच्छति प्रामोति केशान्तगोमूर्ध्वप्रमाण पादापादादभ्य मूर्द्धावधि केशान्तग केशान्ता-स्ये-
ति केशान्तक समासान्तककार प्रमाणतः प्रमाणेनानेव युक्तोदण्ड कार्य कारयितव्यो ब्राह्मणस्याचार्येण ललाटसमित
ललाटान्तमित ललाटान्तप्रमाण ललाटमाने चतुरद्वुत्तेन भीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादिव्याख्यायते पादापादा-
दभ्य यावद्ब्रह्मललाटान्तप्राम । एवविशो वैश्यस्य नासान्तगइति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । केशा एवातोद्वच्छेदो यस्य ललाटे परिस्थकेशपर्यन्त इत्यर्थ ललाटसमितो ललाटा-
दधीमित ॥ ४६ ॥

(३) कुट्टुक । केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाण श्रमेण ब्राह्मणान्तीनादण्डा कर्तव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । दण्डानापरिमाणमाह केशेति । केशान्तगइति मेधातिथि । केशान्तस्य मूर्द्धावधि तल्लभ-
मिति यावत् । केशान्तिकइति पाठेपि स एवार्थ ॥ ४६ ॥

(५) नन्दन । ललाटसमित ललाटान्तिक ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्र । दण्डस्य प्रमाणमाह । ब्राह्मणस्य दण्ड प्रमाणतः केशान्तिक कार्य । राज्ञ दण्ड ललाटसमित
ललाटपर्यन्त उक्त । विशा वैश्यस्य दण्ड नासान्तिक नासिकापर्यन्तस्यात् ॥ ४६ ॥

ऋजवस्तेतु सर्वेऽयुरवर्णा सौम्यदर्शना ॥ अनुद्वेगकरानूणासित्वे चो नमिद्रूपिता ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथि । ऋजव अवर्णा सर्वे इत्युवाद प्रकृतवाविशेषात् । अत्रणाश्रयिडा सौम्यविर्यकर दर्शन-
मेवाते सौम्यदर्शना वर्णपरिशुद्धा । अकण्टकिताश्च अनुद्वेगकरा नैते कश्चिदुद्वेगयितव्य श्वा वा मनुष्या नृणामिति
प्रदर्शनाथ । सत्व च अतएव अनमिद्रूपिता वैद्युतेन दाबोचन वाऽस्पृष्टा ॥ ४७ ॥

(४६) केशान्तिको-केशान्तगो (मेधा) । एव नासान्तगइति ।

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रणामध्ये काष्ठभागे छेदगुन्याः सौम्यदर्शनाभयहेतवः अनुदेगकरानिश्चिन्तादि-
देहेणाधुन्यहेतवः नाग्निद्रुपिता अग्निर्सर्वत्रेन अष्टपूर्वरूपाः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । ते दण्डाअवणाअक्षताः शीमनदर्शनाः सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) गेयवानन्दः । किञ्च ऋजवर्ति ऋजुताऽवकता अवणाः छिद्ररहिता अनुदेगकरा नातिस्थूलाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । ते दण्डाः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निद्रुपिता दण्डा न कार्याः न वणाः ॥ ४७ ॥

प्रतिगृह्येस्मितेदण्डमुपस्थाप्य चास्करम् ॥ प्रदक्षिणंपरीत्याग्निचरेद्वैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनकर्तव्यम् । आचम्यमेखलामुपनयनकर्तव्यं कृतेषोपवीते दण्डय-
हर्गदण्डगृहीत्वा भास्कर आदित्यउपस्थेयः अभिमुखंस्थित्वाऽऽदित्यदेवतेरभिधानमादित्यस्य कर्तव्यं गृह्णामन्नावगमः
अन्मा चैतिकर्तव्यता तत्पत्र यत्सर्वसाधारणंसादिहोच्यते प्रदक्षिणंपरीत्यसर्वतो गत्वाग्निचरेत्कुर्यात् । भेक्षभिक्षाणां समूहो-
भेक्षनचोद्याचेत यथाविधीन वक्ष्यमाणविधियुवादः भिक्षागच्छेन स्वस्वपरिमाणंभक्तबुध्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ईप्सित उपनयनकालपत्र नियतत्वेनपरिगृहीतजातीयं मध्ये विजातीय धूहणनि-
पे शर्ममेतत् उपस्थाप्य सौर्मन्त्रैः परीत्य वेष्टित्वा त्रयसन्त्येतन्भिक्षाङ्गयथाविधिवक्ष्यमाणविधिना ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । न च तेनाग्निजातमुदेजनीयमित्याह प्रतिगृह्येस्मितमिति । उक्तलक्षणं प्राप्नुमिदं दण्डगृहीत्वाऽऽ-
दित्याभिमुखंस्थित्वाग्निप्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भेक्षं याचेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । भास्करोपर्यार्थभिक्षायाः पूर्वकालेषीत्याह उपस्थापेति । परीत्याग्निआग्निपरिक्रम्य प्रद-
क्षिणीयमास्थापना न सत्यापसच्येन भिक्षेन भेक्षभिक्षासमूहः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । वैकल्पिकयोरोप्सितम् । भिक्षेव भेक्षभिक्षायाश्चाचरेत्कुर्यात् । ब्रह्मचारीतिशेषः । केचिदेत-
द्वैक्षापणमुपनयनाद्भमाहुरग्येत् नित्यम् । नित्यपक्षे भास्करोपरस्थानमग्निप्रदक्षिणं पाण्डिहकर्मोपलक्षणम् ॥ ४८ ॥

(६) रासचन्द्रः । ईप्सितदण्डयथोक्तदण्डप्रगृह्य भास्करमुपस्थाप्य कस्य ब्रह्मचारिण इति उपस्थाप्य अग्निप्रदक्षिणं प-
रीत्यगत्वा यथा विधिवद्वैक्षं चरेत् ॥ ४८ ॥

अथपूर्वचरेद्वैक्षमुपनीतोद्विजोत्तमः ॥ अयन्यन्ध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षा धार्मनावाक्यमत्र भेक्ष्येन्नोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता संभ्रति । भक्तोद्देश्यस्य
स्वीकारं प्रथमभिक्षमाणतयांपदेशात्प्राप्तार्थनायां च प्राच्यमानस्य संशोध्यत्वात्संजिद्विभिन्नप्रतः स्वीच्छिद्रोभवच्छब्दः प्रयो-
क्तव्यः प्रमत्त पात्रादशोभोनिषद्यते यथार्थतु शब्दप्रयोगो भवति भिक्षादेर्हीति कुतः पुनः सस्त्वशब्दार्थलाभः याव-
नाभिस्य, संशोध्यतेताव मस्त्वतनावबुध्यन्ते । नित्यमुपनयनतस्य च शब्दोच्चारणमद्वैतेनोक्तमितिनित्याभापभ्रंशाः
न नैक्यस्य संयोगउपपद्यते । तस्यैव च तिष्ठानमाधुपश्रुत्यैकदेशमाह्वयेन साधुसंस्पृत्याभयतित्यन्यसाधुनुमानेन
यापयति दर्शनेन मागर्जोहि साहचर्याद्वैश्वदेवमुपापयति । ततोर्गंतपिनेवेष्टियः साहचर्यादसाधुष्यसाधुनुत्य-
समेषासाधुगानेयोर्गंतव्यमिति । मन्पाक्षेयतत्पदचयंसर्ववर्गमिदंस्वीभिरपि सुष्ठानं । एवंभवच्यंक्षत्रियः भिक्षा-
भक्षणंदेशीति । तथा वैश्योभास्करउत्तममयेति भाद्रुचरेवास्यमपागार्गः । उपनीत इति प्रनय्यपनिर्देशाद्वैश्वदेव-
नित्यपयं भेक्षपयःपयैव विधीति दर्शयति । एषोर्गोर्हि द्विजातीनामोपनायनिकद्वययोपनयनमकरणमुपभरन्तु-

पनयनाद्भस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह । अन्यथाकरणादुपनयनाद्भवेत्तस्यायदिव न प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरण-
वाचित्वा वृत्त्यर्थेव भैक्ष्यउपनीयमानस्यतदङ्गयज्ञैश्चहारहर्त्तव्यर्थतः सर्वत्रार्थधर्मः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । चरेदिति याज्ञिकस्यति । अतः कर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षादेहीति वाक्यरचनाशसि-
द्धा तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण सगौरवसंबोधनार्थी भवत्पदकार्यमिति विधियुते तच्च सचुन्यत सामर्थ्यात्
श्रोतव्यपयच्च तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात् तेन भवति भिक्षादेहीत्यादि प्रार्थनाववाक्यम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूक । ब्राह्मणोभवति भिक्षादेहीति भवच्छब्दपूर्वभिक्षायाचनवाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियोभिक्षाभवति देशानि
भवन्मध्य । वैश्योभिक्षादेहि भवतीति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । आथमिकाभिक्षाद्भूतसंबोधनपदस्य स्थाननियमयन्तद्व्यापाराद्वाक्या । भवपूर्वमिति ।
भवति भिक्षादेहि भिक्षा भवतिदेहि भिक्षादेहिभवतीत्येवमयोगः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । यथाविधीतियदुक्ततदाह भवदिति । भवच्छब्दमुपनयनाद्वत्वेनोक्तोप्ययभिक्षाचरणविधि सावं
त्रिक मवेत्यव्य ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । उपवीतीद्विजोतम रुतयःज्ञोपवीत भवत्पूर्वभैक्ष्यचरत् । राजस्य भवन्मध्यचरत् । वैश्य भवदुत्त
रभैक्ष्यकार्यं । तद्यथा ब्राह्मण उच्यते भवतिभिक्षादेहीति उच्येत् । क्षत्रिय भिक्षाभवति देहीतिउच्येत् । भिक्षादेहिभवता
त्येववर्णक्रमेण ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीनिजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षाप्रथमं याचनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथि । मातादय शब्दा प्रसिद्धाया निजासौदर्यायाचनविमानयेत् । विमानना अवज्ञान मदीयतन्त्र
प्रत्याख्यान । तथा च गृह्य । अपत्याख्यायिनमम भिक्षेताप्रत्याख्यायिर्नावेति । तदेव हि मुर्यभाष्यस्य यदुपनीयमानस्या
हरहस्तु न विमानना भयमाश्रयणीयम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । एवञ्च गुरो ऋते नभिक्षेतेत्यादेर्वैश्यमाणनिषेधस्यापवाद अतस्तत्रापि गुरुपदमाचार्यं
परमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तदहभिक्षण न निषिद्ध निजासौदर्गं भिक्षेत याचेत् प्रथमतोभितारभ्येत्य याचनमि
त्यवशिष्टेपि स्त्रीत्विनिर्देशात् स्त्रीत्वेव भैक्षारणम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूक । उपनयनाद्भूताभिक्षाप्रथममातरभगिनी वा मातुर्वाभगिनीसहोदरायाचेत् । याचनं प्रथम
रिणप्रत्याख्यानेन नावमन्येत पूर्वार्थभवउत्तरपरिग्रहः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्द । अपत्याख्यायिर्नाचाये भिक्षेतेति गृह्यते । अतामातृप्रथमभिक्षेत निजासौदरायाचनं न
विमानयेत् ननिरिक्त्युपात्तः । विमानितो गालोत्रलक्ष्यमन्त्रे क्षुण्ण स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

(५) नन्दन । पूर्वस्त्रिमेषानुपमत्तय भिक्षेत न पुमाममिषाह मातरमिति । विमानना प्रत्याख्यानम भितानि-
यमो.यमशमभिक्षाविषय । देवयज्ञैरह्मनामि.यादिनाहितीयादौ निषमव न्यति ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्र । निजाभगिनीभिक्षाभिक्षेत याचेत् यण्वबलक्षारिणं न विमानयेत् न अवमन्येत ॥ ५० ॥
समाहृत्य तु तद्वैक्षयावदन्ममायया ॥ निषेद्यगृध्वेश्वीयादाचम्य ब्रह्मपुत्र शुचि ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथि । समाहृत्येति शब्दोपलक्ष्ययातरणशयनि । नैकस्या मराभाषायापरान्त्या । तदिति

(५१) यावदन्न=यावदन्नं (मेधा०)

यस्यानन्तराश्वसनिर्विर्ह्यर्थस्य नशाकरणिकस्योपनयनाद्भवति । तस्यहिगुह्यकारे रनुप्रवचनीयं श्रययेदिति विहितं न भोजनतिष्ठदहः शेषमिति च तत्रातराशस्य चोपनयनं अतो नोपनयनाद्भैक्षभोजनं । यावदर्थं यावता भैक्षेण तृप्त्याप्येजेननिर्वृतिः न बहुभिक्षित्यममाययानिवेद्य गुरवे न कदन्नेन सत्कृतमन्त्रच्छाद्य कदन्गुरोः प्रकाशयेत् । नदन्क्रिद पृथग्वहीन्यतीत्यनया बुद्ध्यानिवेदनमिदमिति प्रकटीकरणम् । अगृहीतं गुरुणा नुज्ञातोनाश्रीयत् । कथंपुनर्निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवतीतिहासप्रामाण्यात् तथा च भगवान्यासः । स्त्रितकृपाह्वयेन गुरुणा गृहीतमिति दर्शितवान् । अनुज्ञातोभुज्जीतेति यत्कचिच्छूयते । आचम्य प्राङ्मुखः आचमनेप्राङ्मुखतेयमानन्त्यादिति कैचित्तदमुक्तम् । प्रागुद्भूयइत्याचमनेदिद्विषमोभविष्यति तस्माद्भोजने नैवसबन्धः शुचिश्चाण्डालादि दर्शनमशुचिदेशाक्रमनिषीदनादिकृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ॥ ५१ ॥

(२) शर्वज्ञनारायणः । यावदर्थंयावत् स्वोपयुक्तंअमायया अतारणाद्यकृत्वा निवेद्य उपदर्शयमाङ्मुखआचम्येति भोजनाद्वाचमनउद्भूयतातिष्ठति । न तु प्राङ्मुखोश्रीयादित्यर्थः तद्यथात्राचमननिरप्यतःप्राङ्मुखत्वञ्च विधीयतइत्याहुः शुचि कृतसम्यक्शोचो नामयतः गृहस्थस्य भोजने प्राक्शयङ्मुखतारूपदिद्विषमः स्थित्यन्तरसिद्धोमनोरप्यभिमतएव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृद्विषमोब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ॥ ५१ ॥

(३) छद्मः । तद्देश्यंयद्बुध्यआत्मन्य यावदन्तरिमिमात्रोचितगुरवे निवेद्य निवेदनकृत्वा ऽमायया न कदन्नेन सत्कृतमन्त्राद्यैवमेतद्वर्हन्तीत्यतीत्यादिमायाप्यतिरेकेण तदनुज्ञातआचमनकृत्वा शुचि सन्भुज्जीतं प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सायतनादिसचयपुर सरगुरवे निवेद्यैव भुज्जीतेत्यादिनियममाह समाह्वयेति अमायया निवेद्य जुषदन्नेन सत्कृतममायान्यत्र स्थापयित्वा वा किञ्चिन्निवेदयेदिति । अष्टौघासासुनेमोक्तः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य षमैष्टब्रह्मचारिण इति । घासनियमाभावपरं न तु बहुवारपरततःकयावदर्थंयावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्वायादन्तथाग्नौरेति वक्ष्यति तेन भोजनद्वयम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दः । भैक्षमक्षासमूहम् । यावदर्थंयावत्समूहशानम् । अमायया रागद्वेषपरित्यागेन । गुरवे निवेद्य गुरुमनुज्ञाप्येत्यर्थः । गुरुनिवेदनचमिक्षासंस्कारार्थम् ॥ ५१ ॥

(६) रामश्रद्धः । यावदर्थंयावत्अर्थभोजनतत्त्वैत्यर्थंनसमाह्वयआनीयअमायया गुरवे निवेद्य तदाज्ञया गुरोः आज्ञायाऽऽचम्य प्राङ्मुखस्तन्श्रीयत् ॥ ५१ ॥

आयुष्यंप्राङ्मुखोभुक्कृत्याशस्पर्दाक्षणाभिरुवः ॥ श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुक्कृतंतंभुक्कृतसुदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातांहिजातीना मशनंस्मृतिनोदितम् ॥ नान्तरेभोजनंकर्यादित्त्रिहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥ १]

(१) मेघातिथिः । निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनविहितनियतयेदानींकास्याविषयउच्यन्ते । आशुषे हितआपुष्यप्राङ्मुखोभुज्जीति । यदि तत्रेजेनादायुः प्राप्यते ततआपुष्यतद्भवति तेनायमर्थं सपद्यते । आयुष्कामः प्राङ्मुखोभुज्जीतअधिकारद्वयमाच्यानित्यकाम्यच । आयुष्कामः षट्मभिसंदधीतदतरस्तु न तथेति यथा नित्यमभितोत्रैत्यर्गकामस्य या सत्त्वयोगान्तेण षट्कामस्य नित्योपधिकारोतिवर्तते । एवमर्थः कामोदक्षिणामुख इमे काम्याएवविषयः । श्रियमिच्छविषयः नवयजन्ताच्छता हतं श्रियेतित्रया श्रियमिति मकारान्न पादः । आयुष्यादिवत्प्राप्यद्वत्वात्त्वार्थं भुज्जीतेनेमर्गनंभुज्जीति श्रियभोजनात्प्रतीतिर्तीति तथा च द्वितीयाप्तः पादः श्रियमिति । नादर्व्यं वाचतुर्थी श्रिये प्रत्यगिति । कर्त-

१ (ए, २) । परत् (ग) पुरतःकं स्थितिनोदितमित्यस्यस्थानेश्रुतिनोदिनमिति वर्तते ।

सत्ययज्ञश्च तत्फलं वा स्वर्गः स्वर्गकामउदङ्मुखो भुञ्जीत । अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्बिध्यर्थवगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया । एवमेतद्दिग्विभागेन भोजनफलविशेषार्थः । विदिग्भोजनत्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङ्मुखतानिधमेनोपपद्यते । अयुक्तकाम्योविधिर्न ब्रह्मचारिणएव भैक्ष्यभोजनविषयोऽपि तु गृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः तथा चाश्रीयदिति प्रकृतमुक्त-इत्याख्यातास्तरनिर्देशोत्पन्नमितरथाश्रीयदिति यतोनि.सदिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते । तदेव निरर्देक्ष्यत् । भुङ्क्ते इति तु निर्देशे किंप्रकृतएवार्थः.शब्दान्तरेण निर्दिष्टउतशब्दार्थतया भोजनमात्रमिति सदेहआख्यातावृत्तावर्थान्तरावगतिर्न प्रकृतप्रत्य-भिज्ञानमेव । यत्तु विधिमन्यथाभावादर्थवादएवायपूर्वशेषदिति चोक्तः परिहारवचनानि त्वपूर्वत्वादिति न च पूर्वैकवाक्यता हेतुर्विभज्यमानसाकाङ्क्षावदिरिति । यद्यप्युत्तरेषां चैतद्वरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलतु न स्यादुष्णकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् । खादिरंवीर्यकामस्येति विकृतिपु न्येयते कैश्चित् ॥ ५२ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । सर्वाहुविशुक्लानिदर्शयति आयुष्यमिति । यन्भुंक्ते तदायुष्यमायुषोहितमिति योग्यं यदुदङ्मुखो भुंक्ते तदाश्रित्यभुक्तइत्यावर्तनीय एवधृतमित्यत्रापि ऋतंयज्ञःसत्यं वा ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कूकः । इदानींकाम्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्त्रप्राङ्मुखो भुङ्क्ते आयुःकामप्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः । यशसे हितं वक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतसत्यं तत्फलमिच्छन्तुदङ्मुखो भुञ्जीत ॥ ५२ ॥

(४) राधवामन्दः । ग्राहमुखइत्युक्तं तत्र गोदोहनन्यायेन गुणफलविधास्यनाह । आयुष्यमिति । चमसेनापः-मणयेदोदोहनेन पशुकामस्य इत्यत्र श्रुतो यथा चमसमुपलक्षणोक्त्य गोदोहनमवशेन पशुफलमेव भोजनमाश्रित्य ग्राहमुख-त्वमुपलक्षणोक्त्य वक्षिणामुखादित्रैशोपधोऽकफलाय आयुष्यमायुषोहिततन्मायुःकामप्राङ्मुखो श्रीयादिति । एवमन्यत्र श्रियं श्रियमिच्छन् ऋतसत्यमिच्छन् विदिग्भोजनं तु प्राङ्मुखत्वनियमेन निरस्तम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकाम्यभोजनविधिमाह आयुष्यमिति । ग्राह्मस्तेपदन्भुङ्क्ते तदायुष्यं तदायुष्करमित्यर्थः । वक्षिणामुखोपदुङ्कृतघशस्यैयशस्करमित्यर्थः । पश्चान्मुखोपदुङ्कृतच्छिष्टं शीकरमित्यर्थः । उदङ्मुखोपदुङ्कृतदत्तवृत्ति-मित्सत्यवादिविधिमित्समित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतसत्यउदङ्मुख.सन्भुंक्ते । एतद्दोष्यकाम्यपरम् ॥ ५२ ॥

[रामचन्द्रः । सायमिति अन्तरेदिवसमध्ये भोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्य द्विजोनित्यमन्त्रमद्यात्समाहितः॥ शुक्ला चोपस्पृशेत्सम्यगग्निः खानि च संस्पृशेत्॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानागौ स्पृश्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टप्यवहारदवगम्येते प-क्षुपस्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्रमिरप्यदनमात्रे तथापि विशेषणं सोपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थेति प्रतीयते । स्पृशेः सामा-न्यविषयत्वेऽपि प्रयोगो निषामको गृहिवदनैकदेशे पठ्यते । सच कपोलएव गण्डदति प्रयुज्यते । नैकदेशान्तरे पुष्पसिद्धौ नक्षत्रमात्रे पठ्यते विशेषे च वर्तते । धाव्याशब्दः सामिपेनीमात्रे पठ्यते । आवापिकीयु च वर्तते । अतोपस्वाचम्ये-त्यर्थः । स एवोपस्पृशेति सच परस्ताद्विधायिष्यते । सामानाधिकरण्यं चानयोर्दश्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिप्रायः त्रिराचा-मेदित्याहातः समानार्थोऽकेष्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तर्यार्थमनन्तरमेव भुञ्जीत न प्यापारान्तरेण-प्यवधीत । तथा च भगवाचम्यासः पश्चाद्भोञ्जतेनित्येतिपु घन्याम्यहहरे । श्रीः किंत्वमाह । द्वौ हस्तौ द्वौ च पादावावयव-प्यापचार्द्रतायाचोपरपशानन्तरं भुञ्जानस्य भवति न विलम्बमानस्य । इहापि वक्ष्यन्त्यार्द्रतादस्तु भुञ्जीतेति सातकप्रतेपु

तस्यापोनरुक्तयच वक्ष्याम । नित्यग्रहणप्रकरणार्द्रलक्षारीधर्मभोजनतामाविज्ञायि भोजनमात्रधर्मोयथास्याहुपदेशतएव । अ
 द्विजग्रहणभोक्तृमात्रधर्मार्थं चाहु नित्यग्रहणचानुवादनते सम्यग्मन्यते । यदिद्विजशब्द प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशे
 न्तदा स्यादपि । यदा तु तस्याप्येतदभिधानतदा ना तरेण नित्यग्रहणप्रकरणवाचोपलभ्यते समाहित भुज्यमानद्रव्यस्या
 त्मशक्तिचावेष्टाणोन्यचेतस्करस्यहि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं स्वात्म भोजनच नस्याहुक्ता चोपस्पृशेत् स्नेहादिलेपापनयन-
 द्रव्यशुद्धाद्युक्तं कृते तस्मिन्भुक्तवतद्वदमाचमनविधीयते । अत्र केचिन्मन्यन्तेतुल्यार्थमेकमाचमनमुच्चाक्षुत्वा च भुक्त्वाचेति ।
 अनेनादृष्टाद्वितीयकर्तव्यम् । एवच पश्यतेआचान्तं पुनराचमेदिति । एतत्पञ्चमे स्थापयिष्याम सम्यगिति वधतामाच
 नपदार्थस्यानुवदति यादृशोविधिरुक्तस्तत्सर्वमनुतिवेदं द्वि खानिचसस्पृशेत् खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि ननु चैतदुक्तमेव
 खानि चैव स्पृशेदिति । आत्मशिरसोर्ध्वावृत्त्यर्थमिति केचित् । यदा शुचि सन्नभोजनार्थतयैवाचामति । येषाच भो
 जनोत्तरकालमेकशुभ्यर्थमाचमनमपरमदृष्टार्थतवाद्यर्थआत्मशिरसी नस्पृश्येते शुभ्यर्थतु तादृशमुत्पन्नतस्य सपूर्णस्यप्र
 योगोवक्ष्यते शौचेप्सु सर्वदाचामेदिति यदिवा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थशास्त्रीयमेतदाचमन नैौकिकमिति । ज्ञानाहविशेषसबन्ध-
 स्यतद्विनिर्देशतोदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धिः । अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र नयस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य भक्षणमात्रप्रती-
 यते किं हि शास्त्रीयस्यसंस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्ततर्द्दशितमवति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । समाहित वैवानरोपासनादिरुपचितसमाधिमान् भुक्त्वाचोपस्पृशेदाचामेत् तथाप्रा
 णादि क्रियाशक्त्यधिगृह्यदेवतानामप्यायनस्यशानाहुतिभि र्हतत्वात् शुद्धिश्च या मकबुद्धीद्रियाधिगतादेवताना आ
 प्यायनार्थं सानि शुद्धीद्रियाधिगानछिद्राण्यदि सहितेन हस्तेनोपस्पृशेदित्याचमनाह खस्पर्शान्दान् यत् भोजनाहमेत
 द्विरित आचमनाह्नु वक्ष्यति । एतच्चोपस्पृशेत्स्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितु नित्यमित्युक्तं सर्वदायावज्जीवमि
 त्यथ ॥ ५३ ॥

(३) कुट्टुक । निवेद्यगुरुवे श्रीपादाचम्येति यद्यपि भोजनान्नागाचमनविहिततथाप्यद्वि सानि च सस्पृशे
 दिति गुणविधानार्थानुवादः । नित्यग्रहणार्थान्तरमपि द्विजआचम्यानभुङ्गीत । समाहितोऽनन्यमना । भुक्त्वा
 चागमदिति सम्यग्ययाशास्त्रतेन । प्रकाल्य हस्तौ पारौ च त्रिपिण्डेदम्बुवीक्षितइत्यादि दक्षाद्युक्तमपि स्पृष्ट्वा
 ति । जनेन सानिद्रियाणि पण्डित्वाणि च स्पृशेत् । तानि च शिरस्थानि घ्राणचक्षु श्रोत्रादीनि प्रहीतव्यानि । सानि
 चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गौतमवचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि सस्पृशेदिति पृथग्विधानात् चिरवभक्षणमात्रमाचमन-
 उपस्पर्शनादिकमितिरुक्तव्यता इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आचम्ये युक्ततदनुष्ठानप्राप्तयनतत्करणकालभोजननियमसाधेवादंचाह उपस्पृशेदिति द
 शभिः । उपस्पृशेदाचामेत् वामहस्तस्थाभिराद्रि सम्यक्क्यथाशास्त्रसानि शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चकाराद्वयशिरसा ॥ ५३ ॥

(५) नन्दन । उपस्पृश्याचम्य नियमाश्रमान्तरेऽपि । समाहिताऽनन्यपर । सानि नेत्रादीनि । अद्वि
 सर ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विज अपतपस्पृ य आत्म्य अन्न अद्या द्रक्ष्येत् । भुक्ष्यनंतरापउपस्पृशेत् आचामेत् अ-
 द्वि सानि छिद्राणि मुग्धनासिकादीनि सस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशननित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा तृप्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वश ॥ ५४ ॥

(१) भेषातिवि । अ यतदपरान्नभक्तसन्तुप्राप्त्युच्यते । तदशनार्थमानीतदेवतारूपेण पश्येत् । एषा वै परम्

देवता यदन्तस्तस्य सर्वेषां । भूतानां सृष्टत्वेन स्थितिहेतुनया च यद्दर्शनं सास्य पूजा । अथवा प्राणार्थत्वेन भावनं ध्यानं-
यजन्मतदर्शवंसंपूजयति मांसदेति नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणं पूजा । अद्याच्चैतदकुत्सयन् । कदन्तया दुःसंस्कारो-
मग्रहणेन वा कुत्साहेतु संभवे नान्कुकुत्सयेत् । किमिदमस्यते । अहचिकरं धातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाभिधानेन
ताद्विषेत् । यदि तु तद्रूपमवति तदा नाद्यान्कुत्सयन्नाहृष्टैव हृष्येत् । पुनरुपादिसं दर्शनेन चिरमवासप्रत्युपगतद्वे शुष्येत
ग्रीयेत प्रसीदेष्व निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्दर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत् । प्रतिनन्देच्च सष्टध्याशंसनं प्रतिनन्दनं
नित्यमुक्ताएते नस्यामेत्यादरोपदर्शनमभिनन्दनं सर्वशः सर्वदा । अन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानास्मभ्यर्थं
शस्तकर्तव्यः । सर्वदेति वा पठितव्यम् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृनुतोपमित्यादिमन्त्रैश्च स्तुतिः पूजा अकुत्सयन् विरसमेतदन्तित्याद्यनवदन् हृष्ये-
त्सन्तोषं कुर्वन् प्रसीदेदुत्तान् द्वेषोपि पूर्वतदेतन्निवर्तयेत् प्रतिनन्देत् गीतिद्योतकवचनाद्युच्चारयेत् ॥ ५४ ॥

(३) कुत्सुकः । सर्वदाऽन्पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे अन्त्रिष्णुः स्वयं प्राह ह्यनुवृत्तो ।
प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसपूजयेत्सदा । अनिन्द्यैतदद्यात्तुष्टाहृष्येतप्रसीदेष्वेति ॥ हेत्वंतरमपि रिदमन्दर्शनेन त्यजेत्
प्रतिनन्देत् । नित्यमस्माकमेतदस्तिव्यभिधायवन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे अन्त्रिष्णुः प्राणम्यादौ माञ्जलिः कश्य-
प्ततः । अस्माकनित्यमस्वेतदिति भक्षया स्तुवन्मेव । सर्वशः सर्वमन्त्रम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पूजयेदिति अक्षयतह्यशनमन्त्रं पूजयेद्ब्रह्मरूपं पश्येत् अकुत्सयन् अनिन्दयन् हृष्येत् अ-
होप्राणानृतिर्भविष्यतीति प्रसीदेत् तत्काले प्रकारान्तरोपरिश्रितस्तेद्व्यजेत् अभिनन्देत् नित्यमेत्सादिति ॥ ५४ ॥

(५) ब्रह्मन्तः । नित्यमाश्रमात्तरेऽपि पूजयेद्देवतामिव सत्कुर्वन् । प्रसीदेद्व्यसमं कुपितोऽपि । सर्वदा अभोजनस-
मयेऽपि ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रथमनित्यं अशनं अन्नं पूजयेत् । एतन् अन्नं अकुत्सयन् अथाद्रक्षयेत् अन्नं । दृष्ट्वा हृष्येतप्रसीदेत्
प्रसन्नो भवेत् ॥ ५४ ॥

पूजितस्पर्शनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ॥ अपूजितं तु तद्गन्तुमभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोपमर्थवादान्तु फलविधिः फलविधौ हि काम्योयविधिः स्यादूर्जकामस्य बलक-
नस्य क तत्प्रशान्तिप्रशान्तोपपद्येत मूर्ध्नि संशान्तिः नित्यमिति शतोपमेष्वप्येति ॥ अश्रुजितं भक्त-
भयं नाशयेद्दलमूर्जं च बलं सामर्थ्यमनायासेन भारोपमनादिशक्त्या दृशस्याऽर्जं पराप्राणताऽर्जोपपद्यः महाकायो महा-
बलश्च भवति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलं सामर्थ्यं ऊर्जं भुत्साहं ॥ ५५ ॥

(३) कुत्सुकः । पूजितमिति । यस्मात्पूजितमन्त्रसामर्थ्यवीर्यं दद्यात्पूजितं पुनरेतदुभयनाशयति तस्मात्प्रसादा-
ऽन्पूजयेदिति पूर्वणैकवाक्यतापत्त्यमिदफलश्रवणम् । सन्ध्यावन्दनादावुपातदुहितक्षयवन् नित्यमनादिविषयवन्नापि
नित्यश्रुतिरिदं नित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणस्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजितानन्देऽहं फलमाह पूजितमिति । बलं वै हि ऊर्जं अमयलोपरिश्रिततानं प्रतिरेकेदो-
माह अपूजितमिति । भक्तं भुज्यत इति अन्नं उभयबलमूर्जं च ॥ ५५ ॥

(५) नन्दन । पूजाकुत्सनयोरर्थवादमाह पूजितमिति । तत्रापि भक्तमित्यपलुप्य सबध्यते । नित्यमचलशास्त्र-
तस्य । बलमूर्जमुत्साहम् । उभयमिदंबलचोर्जच ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्र । पूजितसंस्तुतअन्यबलऊर्जप्रभावनियच्छति । अपूजितअन्यद्रुतददतुउभयबलओज नाशयेत् ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टकस्य चिद्विधानाद्याच्चैव तथान्तराग्नौ चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्ट कचिद्वजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथि । पात्रीस्थमन्मनास्यस्पर्शदूषितमुच्छिष्टमुच्यते तन्न कस्यचिद्विद्यादनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु य
शुद्धविषय प्रतिषेध सतत्रैव निरूपयिष्यते चतुर्थ्यां प्राप्ताया षष्ठीसबन्धमात्रनिषेधार्थायेऽपि दत्तमिदमभ्यमिति न विदुस्तेषा
मपि भोजनाय प्रकल्पश्वविडालादीनाम् । नह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णस्त्वन्निवृत्तिमात्रदातु । परस्य सत्त्वापत्तिर्नास्ति । अन्त
राशब्दो मध्यवचन । द्वौ भोजनकालौ सायमातश्चततोऽन्यमिन्काले न भुज्जीत । अथवा व्यवधाने नान्तराशब्द त्यक्तभो
नव्यापार क्रियान्तरेण व्यवधीय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न भुज्जीत । स्थूलान्तरे तु विशेष पठ्यते । उक्त्यानाधमन्मना
पेतमिति केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते । सव्येन पाणिना पात्रमन्वालय्य दक्षिणेनावदाय प्राणायास्ये जुहोतीति श्रूयते ।
तत्र य सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदन्तरनचैवात्यशनमतिमात्रमशनं कुर्यात् एतच्चानारोग्यकारणगुरुविहृदादीनामप्रदर्शना-
शङ्कतूपदेशान्मात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या । यावदशितमन्ममुदरपूरनकरोति सम्पत्तिरिति तावदशितव्ययम् ।
त्रय कुतेर्भागाअध्यर्धमन्मस्य भागार्धपात्रस्य भागोदोषसंचाराय । अन्यथा नारोग्यनचोच्छिष्ट, कचिद्वजेदत्तमुच्छिष्ट
मपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देशआचान्तव्ययम् ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्ट पात्रोच्छेपण एतदन्मन्तरासायमातरतरातयोर्मध्येनाद्यात् ॥
अनशनशक्तपन्नरागद्विषादधिकशासन कचिदुच्छिष्टासन्निकर्षानिकर्षादप्यत्र ॥ ५६ ॥

(३) कुम्भक । भुक्तावशेषकस्यचिन्मिदधान् । चतुर्थ्याप्राप्तायासबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव साधान्यनिषे-
धेन शुद्धस्याप्युच्छिष्टदान निषेधे सिद्धे नोच्छिष्टेन हविष्कृतमिति शुद्ध्योचरनिषेधश्चातुर्थं स्नातकव्रतत्वार्थं । विवासा-
यभोजनयोश्च मध्ये न भुज्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजन न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्ट
सन्नकचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्द । किंचनेति । उच्छिष्टभुक्तावशिष्टकस्यचिदिति सबन्धिसामान्यमयोगात्शुद्धादेरपि निषे
धोब्रह्मपारिविषय । यत्तु वक्ष्यति उच्छिष्टमन्मनादव्यजोर्णानिवसनानि चेति तथ, त्वदासविषय । चातुर्थिकत्वं । नो-
च्छिष्टेन बहिष्कृतमिति शुद्धसामान्यविषयमिति भेदः । अन्तरामभ्यान्तसायान्हाकालीनयोर्भोजनयोर्मध्येनाद्याह्निकार्च-
य सायमातर्द्विजातीनामशनं देवमिदं तमिति भोजनहिव्रमभि ॥ ५६ ॥

(५) नन्दन । एतदुच्छिष्टमन्तरा भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तनाद्यात् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्र । अयान्तरा भोजनमध्ये एतदुच्छिष्टं नायातनमक्षयेत् । अत्यशनचतु भोजनन कुर्यात्तथापि रस्यारो-
ग्यार्थेनातुच्छिष्टसन्नकचिन्न ब्रजेत गच्छेदिति ॥ ५६ ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यचातिभोजनम् ॥ अपुण्यलोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथि । दृष्टमूतानत्यशनपतिषेधस्याचरे । अनारोग्यव्याभ्युत्पत्तिर्ज्वरोदरादिपीडा विषुधिकादिना

जीवितनाश अनायुष्यंसर्वतएवाम्भानंगोपायेदिति शरीरपरिरक्षादि व्यतिक्रमादस्वर्ग्यनरकपाप्मिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते । अपुण्यदौर्भाग्यकरं लोकविद्विष्टं बहु भोजितया निन्द्यते तस्मात्कारणादित्यशनं परिवर्जयेन कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । रोगजनकत्वाद् अनायुष्यं ततएव स्वविहितकर्माशक्तिस्तुत्वादस्वर्ग्यं अपुण्यं च अपुण्यपापंतदेतुरपुण्यं लोकविद्विष्टं ब्रह्मयमश्रातीति प्रसिद्धेलोकद्वेषकरत्वात् धृष्ट्यपरोपसंभवाच्च ॥ ५७ ॥

(३) कुड्मूकः । अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति । अरोगोरोगाभावस्तस्मैहितमारोग्यं । आयुषेहितमायुष्यं यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अत्युष्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यमतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहु भोजितया लोकैर्नन्दनात् । तस्मात्तन्मकुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राधवरनन्दः । अत्यशनमतीव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह अनारोग्यमिति । अनारोग्यं ब्रह्माशिनौविपुचिकादिरोगदर्शनात् अनायुष्यं अजीर्णं धातुक्षयात् बहुभुजभोजनउदरगरिष्णाकाम्पनिन्त्यानधिकृतत्वेन स्वर्गपुण्ये न स्यातालोकविद्विष्टमयं बहु भोजी लुब्धइत्यादिद्वेषविषयमिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अनारोग्यमनारोग्यकरं तस्मादनायुष्यं नियमादिक्रमहेतुत्वादपुण्यं तस्मादस्वर्ग्यम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥ कायत्रैदशिकाभ्यांवा नपिच्छेणं कदाचन ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापमोचनार्थं च तिष्ठतीति तीर्थं । कश्चित्तुरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तृदकाधारकरतलैकदेशोऽच्यते स्तुत्या वा तीर्थशब्दप्रयोगो न हि तत्र नित्यस्या आपस्तेनोपस्पृशेदाचमिब्राह्मेणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव ब्रह्मा देवतास्येति न हि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वाद् मन्त्रत्वाच्च यागरूपतां च केन चिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाप्यारोप्य देवता तद्धितः नित्यकालं चौत्थार्थं कर्माङ्गे च क. प्रजापतिः सेवित्वास्येति कार्यं एव त्रिदशादेवतास्येति त्रैदशिकत्रिदशशब्दादेवताणिरुते स्वार्थैकः देवतात्वं पूर्ववत् । एभिस्तीर्थैरुपस्पृशेद्विप्रमङ्गणमविवक्षितं यतः क्षत्रियादीनां विशेषवक्ष्यति । न चास्त्यां सामान्यतः यमौ विशेषविधानमुपपद्यते कण्ठगाभिस्तु भूमिपद्म्यादि नपिच्छेण पितृदेवत्येन कदाचिदपि स्पर्शपिष्टकादिना ब्राह्मादितीर्थैर्ब्यगोप्यतामायातेष्वपि ननु चाविधानवदेव पिच्छस्यापामिरस्त्यत्राशका पितृतीर्थज्ञापनार्थतावत्पिच्छं योरवक्ष्यवक्तव्यं न च तस्येह कार्यनिर्दिश्यते कार्या कांक्षायां प्रकृतत्वात्तेन कार्येण संबन्धआशङ्क्येताद्यपुनः प्रतिषेधे सति पिच्छमिति मृमाख्ययैव कार्यवगतिरुदकतर्पणादि पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यं । एवस्तुतिरन्वयिनी भवति श्रुतिनोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनां तदभावे प्राप्तांशकानिबृत्त्यर्थमुक्तमस्याभिधानम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पूर्वविहितस्याचमनस्य प्रकारमाह ब्राह्मेणेति । नित्यकालं गार्हपत्यादिकालेपि कश्चिन्नत्रवणादिनाचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यां तयोरन्यतरेणेत्यर्थः । कायमात्रापत्यं । तयोरपि वणादि द्रव्ये तु तीर्थेनैवाचमेन तु तीर्थस्याप्यात् पिच्छेण तदर्थं न पिच्छेणेत्युक्तं विप्रइति प्राधान्यादुक्तं शुद्धवैश्ययोरन्याचमनविधिः तस्य चेति कर्तव्यतापेक्षत्वात् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मेणेति । ब्राह्मादिस्त्रैयशाखे संध्यवहारार्था स्तुत्यर्था च न तु मुर्त्यब्रह्मदेवताकत्वं संभवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदाविपादिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीशस्तस्येदमित्यण् इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यांवा पिच्छेण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदमस्तिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचमनाद्वतीर्थान्याह ब्राह्मेणेति । कायेतिकं प्रजापतिः तस्येदं तथा त्रैदशिकं त्रिदशदे-
वोऽनेषामिदं उपस्पृशेदाचामेत् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । भोजनस्याद्यन्तयो रूपस्पर्शनविहितं तत्प्रकारो नोक्तं स्तमिदानीमाह ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण हिरं-
प्यगभंदेवत्वेन सत्त्वाभावे कायेन कः प्रजापतिः दक्षः तद्देवत्वं कार्यं तदभावे त्रैदशिकेन त्रिदशदेवत्वेन । कुतोऽयं विकल्प-
नाभ्युपगमः देवतातारुतम्पवत्तार्तारुतस्यस्यापि प्रतीयमानत्वेन तुल्यत्रिकल्पवत्संभवात् । अत्र देवतासंबन्धेन तीर्थव-
चनमरोचनायै ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकालं पादप्रक्षालनपूर्वकं अपस्पृशेत् आचामेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा
कायेन देवेन तीर्थेन वा पिब्येण कदाचन न पिबतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ॥ ५८ ॥

अद्भुतमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥ कायमद्भुलिमूलेऽपि देवं पिब्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

(१) मेघातिथिः । अद्भुतस्य मूलमधोभागः । तस्य तलदेशो ब्राह्मं तीर्थं । हस्ताभ्यन्तरं तलमाह महारिखांतमभि-
मुख्यमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये अङ्गुलीनां मूले वृणोत्याङ्गुर्ध्वं कायमये अङ्गुलीनां देवमुपसर्जनी भूतोऽपि मूले अद्भुलिशब्दः सापेक्ष-
त्वादप्रशब्दस्य संबध्यते पिब्यतयोरधः । अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलीशब्दस्याद्भुतस्य च संबन्धः त्रैदशिकी चात्राङ्गुलिर्विष-
यः । तयोरधः अन्तरपिब्यस्त्वन्तरशिष्टसिद्धिसामर्थ्यादेव तस्याख्यायते यथा श्रुताव्यासं भवात्तथा च शंसः अद्भुत-
स्याधस्तः माग्रापाश्रये ग्राया ब्राह्मं तीर्थं त्रैदशिकं तलमधोऽपि पिब्यं कनिशांतरलयोः कार्यपूर्वणां यमङ्गुलीनां देविकमिति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च ब्राह्मेणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि श्रुति प्रवेत्तसंस्मृतेर्दक्षिणप्राङ्गुलिमूलस्थल इति
स्मृत्याधोभागमभ्यभिषेति ब्राह्मं ब्रह्मदेवतं एवं कायादौ काये अद्भुलिपदं कनिशापरं कनिशादेशिनीति याज्ञवल्क्यवच-
नान् । अपश्यंङ्गुलीपदमन्वीर्यं तच्च सर्वांगुलिपरमयं करस्थं वेति वचनात् तयोरित्यत्राङ्गुलिशब्दयो मूलं तत्र चा-
ङ्गुलीतर्जनीर्द्विगुनी याज्ञवल्क्यवचनात् तथा च तयोरिव इति हृदयमूलं हृदयमध्यभागे ग्राह्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मादितीर्थान्याह अद्भुतमूलस्येति । अद्भुतमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिशाङ्गुलिमूलं कायमङ्गुली-
नामपि देवमद्भुतं त्रैदशिकं मध्ये पिब्यं तीर्थं मन्वादय आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूले तयोरधस्य च अद्भुलिमात्रं श्रुतं तथा-
पि स्पृश्यन्तर्गद्विगोपनिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिशादेशिन्मङ्गुलिमूलान्यपरं करस्थं च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवती-
र्थांस्तु कननात् ॥ ५९ ॥

त्रिराचामेदपःपूर्वद्विःप्रमृज्यात्तनोमुखम् ॥ खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानंशिरएव च ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतमेन तीर्थेन त्रिरपउदरुमाचामेदास्येन जठरपत्रेयायेत्ततउदकभक्षणान्तरद्विरभ्यर्चनं मुखमोक्षद्वयपरिप्रमृज्यादौर्वच्छिष्टानामुदकावयवानांसोदकेन हस्तेनापनयनप्रमार्जनमत्र कुतः पुनर्हस्तेनेति समाचारातीर्थाधिकाराद्वातीर्थेनैवाद्भिरिति चोत्तरव श्रुतमत्राप्यपरुष्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्दएकदेशे पर्योक्ते भवति । खानि छिद्राणि चोपस्पृशेदद्भिरहस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनंमुलस्य च प्रकृतत्वात्सुप्पायानामेव खानामेवस्पर्शनविधिः गीतमथाह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यान्यात्मानमिति त्वदर्थनाभिवा निर्दिशति । उपनिषत्सुहिंसान्तत्त्वद्वयमात्मानं पश्येदिति कथ्यते । अतोत्त्वद्वयस्यायस्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनोविभोः । अमूर्तस्य न स्पर्शसंभवः नाभिमा जमेतेति क्वचित्समर्थते तेन नाभिमन्यामहे शिरःप्रसिद्धस्मृतीनामैकार्थ्यादामणिचन्पात्पाणीप्रक्षालयेत्येवमादित्युच्यते तथाऽशब्दस्पर्शवाद्द्वयमः पादान्मुक्षुण महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दीशतम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह त्रिरिति । आचामेत्त्रिषुक्षतीर्थेन मुखमुदरभ्रस्तनोमकोशपरिद्विः प्रमृज्यात् । खानीन्द्रियाणि सजलेन पाणिनास्पृशेदद्भिरिति वचनाद्वाद्भ्वेपि पुनःपुनर्जलमुपादायस्पर्शः कार्य इत्युक्तः । आत्मानमिति तत्स्थानं त्वदयम् ॥ ६० ॥

(३) कुक्षुकः । सामान्येनैपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति । पूर्वब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डपत्रपत्रिवेत् । अनन्तरसबन्धौषधपरो वारहम्यमङ्गुष्ठमूलेन स्पृज्यात् संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्तनोमुखमितिदक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेन्मुखस्य सन्निधानांमुखस्त्रायैव । गीतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि त्वदन्तर्ग्योतिं पुरुषदर्शमुपनिषत्सु त्वदभ्यदेशत्वेनात्मनः श्रवणाद्यात्मानं त्वद्वयशिरःकादिद्वेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रसङ्ख्यामाह त्रिरिति । प्रमृज्यादितिओष्ठिलिष्टानामुदकावयवानांसोदकेन हस्तेनापनयनमिति मेधातिथिः । खानि शीर्षण्यानि ईन्द्रियाणि चक्षु ओत्रनासिका आत्मानं त्वदयजलानुकादमायोयम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । मुखप्रास्मोक्षाविति यावत् । अद्भिः सह । आत्मानं त्वदयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अपःपूर्वात्रिवारआचामेत् । तत आचमनानन्तरं मुखद्विःप्रमृज्यादद्भिः खानि मुखोदीन्द्रियाणि स्पृशेत् । य पुन आत्मानं त्वदयशिरएव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ॥ गौचेषुःसर्वदाचामेदेकाग्रे प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णशब्दः षाण्डोपलक्षणार्थः तथा हि परकृतअश्रुताभिरद्भिरिति । एव च धीष्मन्मतमा एव भावोष्णाश्च न प्रतिपिष्यन्ते । केनघहणनुदुदानामपिप्रदर्शनार्थः । पठित च हानाभिः फेनमुदुदिरिति तीर्थेन धर्मविरिति इत्युष्णमेव शौचमाधुमिच्छुः शौचेषु । शुद्धिकामस्त्यर्थः । नान्यथा शुद्धोभवति सर्वदा न प्रमृज्याद्भोजनएव क्तिहि नेतरेकस्मिन्माद्विशुद्धिस्त्वप्यपांभक्षणे कर्मत्वान्तुतीयातिर्दशोन भक्षमाणांनामेवावयवमोऽपि तु करणभूतान्नमपि पादान्मुक्षुणादौ । वयनु ब्रह्मोभक्षणेऽपि कर्णमेवापोनहि तासामाचमनसस्कारः । एकाग्रेतुशौचेशेषकान्तेहि जनेनानुज्ञाः प्रायेण शुचिर्भवत प्रागुदङ्मुखः । मुखशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रागुदरदङ्मुखोवा । एवहि गीतमेव पठितम् । त्रिरपःस्पर्शवत्त यः शौचदङ्गुलमस्येति । नायद्वदगर्भोवजुर्वाहीरपि तु वजुर्वाहीरेव । द्वेदगर्भतायां समाहर्हि समासा देनाकारेण पठितमस्मिन्तरयोर्नापि नैव । नहि युगपदुभयदिशुता समवति तत्र कभिदाचमनभागः प्रागुमेव पठितः कभिदुदङ्मुखेन-

न्यायतति । नचैकदेशाआचमनं नच दिगर्थउपादेयोयेन परस्परापेक्षे संबध्येयातां नापि दक्षिणपूर्वादिवर्त्तागुदक्षशब्दोपरा-
जितायादिशोवाचं कवेन प्रसिद्धोयेन दिक्समासबहुव्रीहिरूपिते । तस्मान्नायवृत्त्यन्तरगर्भाबहुव्रीहिरतोविकल्पः । उदात्तत्वं च
स्मृत्यन्तरे प्राङ्मुखदङ्मुखोवा शौचमारभेतेति । यथाबृहद्रथन्तरसाम षडहृति केमु चिदहरहः सुबृहत् केमुचिदथन्तरं
नार्वेकमिन्नहति समस्तोभयसामन्वम ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमृताभिरिति शङ्खस्थितेरात्रि न मौढ्यं निषिद्धं एकान्ते कचिदस्पृशन् प्राग्दङ्मुखः प्रा-
ङ्मुखदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥

(३) कुड्मकः । अनुष्णाभिरिति । अनुष्णाभिरुताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मणादितोर्थेन शौचमिच्छन्नेकांतेजनैरना-
कीर्णै शुचिदेशादित्यर्थः । प्राङ्मुखदङ्मुखोवा सर्वदाचामेव । आपस्तम्बेन तमाभिश्च कारणादित्यभिधानाद्याध्यादि-
कारणव्यतिरेकेण नाचामेव । ध्याध्यादौ तु उष्णाभिरुताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभावइति
दर्शयितुमुक्तस्यापितीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपोविशिनष्टि 'अनुष्णेति' । तीर्थेन ब्राह्मेणेत्युक्तेन शौचेषुःशुचितामिच्छुःप्राग्दङ्मुखः प्र-
त्येकंविशिष्टं च तज्जलावर्धविधत्ते हृदिति ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनुष्णाभिरनग्नितमाभिः । तीर्थेन मुख्यानुकल्पेषु यथासम्भवमन्यतमेन । एकान्ते शुद्धे देशे । प्रा-
ग्दङ्मुखैशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखोवा । अत्राचमनकल्पेनोक्तं सर्वधर्मशास्त्रान्तरेषु विद्यादित्यभिप्रायेणोक्तधर्मविहिते ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मविद्वान्नेनञ्जिह्वः एकान्तेएकाग्रचित्तः सनसर्वदाआचामेव । प्राङ्मुखोवा दङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥
तद्वाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तुभूमिपः ॥ वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । इत्तमाचमनं तीर्थेनार्पभक्षणं परिमाणंतु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह । तदयमच्छन्तिभामु-
वतिन्दन् । अन्येष्वपि दृश्यतइति गमेऽः त्वयस्म्यहृदिति योगविभागाद्देशः पूयते पवित्रतांशमोत्यशुचित्वव्यावर्तते
स्पर्शपद्मचुलुकमात्रंमाणः । कण्ठगाभिरुताभिः । कण्ठमात्रव्यापिनीभिः भूमिपः क्षत्रियः भूमेराधिपत्यंक्षत्रियस्य विहि-
ततेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते । आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मत्वेवावक्ष्यत । वैश्यः प्राशिताभिरन्तरस्य
प्रवेशिताभिः कण्ठमात्रमात्रपि शुद्धिहेतवैश्वस्यस्य शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः अन्तेनेत्याद्यादिव्यावृत्तीपार्थे ततः । अन्तश्शब्दोप-
समीपवचनोत्पुदकांतेगत्तदकसमीपमिति गम्यते । अस्त्यवयववचनोवस्त्रान्तोवसान्तइत्युभयत्रापि वर्तमानः संबन्ध्य-
न्तरमपेक्ष्यते । अस्य समीपकस्य वायव्यवदति तत्रेह्येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनविहितंतीर्थेज्ज्योद्धे मचतदन्ते-
नेति प्रतीयते समीपवचनस्तु नक्षत्राव्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वात्संभवात्स्पर्शेपि प्राशनमस्ति जिह्वोद्धे नहि
स्पृश्यमानस्य रसात्सादनमवयवमावि तत्र वैश्यपरिमाणान्तिक्षिप्यूनताञ्जविशिता जिह्वामूर्त्यावहैश्यस्य जिह्वायशूद्रस्य
श्रवणावुदकस्योपरिहार्योऽवध्यतिक्रम अवध्य प्रामो न्वशुद्धिः सर्वश्चापतीर्थविभागोदक्षिणहस्तस्योपरस्पर्शने हस्तस्यो-
पिण्यादक्षिणाचारतापश्च-पुरपधर्मतया विहितत्वादिवमर्थमेव चालिन्नवधावित्युच्यते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्वाः तदयमाशः यावन्त्य आपोतदयमामियोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्दयमाभिस्ताव-
न्तिसर्पणं गच्छन्तर्पातमित्यर्थान्तिस्सद् प्राशिताभिर्वत्कविवरयवशामेण अन्ततोमुखान्तभागैर्नोपी न स्पृष्टाभिः संबद्धा
भिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुङ्कुः । तद्गभिरित्याचमनजलपरिमाणमाह । ब्राह्मणोद्धयगामिनीभिः । क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्वैश्यो-
न्तरास्यप्रविष्टाभिः । कण्ठमप्राप्ताभिरपिशुद्रोलिच्छहोष्ठान्तेनोपिस्पृष्टाभिरङ्घ्रिः पूतोभवति । अन्ततइति तृतीयायै तसिः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राशिताभिः तालुगाभिः अन्ततो जिह्वायेण शूद्रइति खोणामुपलक्षणम् । शुष्येरलीचशूद्रश्च ।
सकृत्स्पृष्टाभि रन्ततइति याज्ञवल्क्यवचनात् । अनेनैव जलपरिमाणमपि मामम् ॥ ६२ ॥

(५) मन्दनः । प्राशिताभिर्जिह्वागताभिः । अन्ततो ऽन्तेनास्यान्तेनैधितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः तद्गभिर्ऋद्धिः पूयते । भूमिपः कण्ठगामिर्ऋद्धिः पूयते । प्राशिताभिर्ऋद्धिः तालुगताभिर्वै-
श्यः पूयते । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः वर्णान्ततः स्पृष्टाभिर्ऋद्धिः पूयते ॥ ६२ ॥

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः ॥ सव्ये प्राचीनआवीती निवीतीकण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च लोक्तः सिद्धाः पदार्थाधर्मशास्त्रेभ्यश्चीयन्ते न पदार्थसंबिज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि
ध्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् । उक्तमस्याभिर्योनातिप्रसिद्धोर्थस्तचेष्टक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति अस्ति चात्र किंचि-
त्ययोजनमन्यदस्याचमनक्रममुच्यमानमुपस्थानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायते । यद्यप्युपवीतधारणं ब्रतार्थतया पुंसाध-
तया वा सर्वदाप्राप्ततयापि तेन विनाचमनपरिपूर्णमेव स्यात् असत्यमित्यवचने ब्रते वैगुण्यपुरुषदोषव्यवसात् । अथ पुनरन्त-
रेणोपवीतमाचमनं कृतमन्यकृतसमदोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमप्राप्तमक्षयमिति कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता
यावताम्यवप्यत्र निर्दिष्टप्राचीनावीति च उच्यते । प्राचीनावीतस्य सव्येनैव पिच्ये कर्मणि विहिततत्त्वार्थवत्तायामुपयातायां
नाह तार्थिनोपवीतेन विकल्पितमर्हति निवीतमन्यभिचार्यवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति तथापि स्मृतीनामै-
काध्याय्यत्रयोविनियोगे स्तेनहास्यर्थवसा भवत्येव पाणिग्रहणबाहुपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुयतो लोकोपवीतीत्युच्यते । सार्व-
कालिकचोपवीतवक्ष्यामः । नच केवलपाणानुद्धृतोपवीतीत्येव उद्धृते प्राचीनावीती समासपदान्तामधेयम समासस्तु वृत्तानु-
रोधितया कण्ठसज्जने कण्ठसज्जनंसङ्घः स्थापनं यदा वक्षस्य सूत्रस्य वाग्यतरोपि बाहुर्द्वयमेतं तदा निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतइति । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरिस्थिते अर्थात्सव्ये अपरस्ये सव्ये उद्धृते अर्थात्स-
मिन्मधस्ये प्राचीनावीती प्राणवित्युभयत्र बाहुपर कण्ठसद्भावे कण्ठमावेष्ट्य । बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्गे अर्थात्
पुरतो लम्बमानेन च चोपवीति प्रदेशात् तत स्मारितं कार्पासमुवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुदरणादिप्रतियोगितया
याह्यम् ॥ ६३ ॥

(३) कुङ्कुः । उद्धृते इत्याचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणततः मसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह ।
दक्षिणे पाणानुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वक्षोवोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणानुद्धृते दक्षि-
णस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दो नुरोधादुक्तं । तथा च गोभि-
लः दक्षिणबाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्ये संप्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनमवत्येव यज्ञोपवीती भवति सव्यबाहु-
मुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽस्ते संप्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनमवत्येव प्राचीनावीती भवति निवीतीकण्ठसज्जनइति शिरो-
वधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जनं रुजुपालम्बे यज्ञसूत्रे वक्षेच निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्यज्ञोपवीती कथंब्राह्मणस्यादिति श्रुतेः । यज्ञोपवीतपरमं पवित्रं भजापतेयं स ह्यंजं पुरस्तात् ।

आयुष्मन्मरणंतिमुश्च शुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तु ते जहति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपलभ्यते देवलक्ष्ममेवतत्कुर्वते । त्रिवृत्सर्व-
 त्पजेद्विद्वान्वहति सूरत्यजेदुभइतिश्रुतंयंज्ञोपवीतिनाआचाग्रतोदकेन कृत्यमिति गोभिलस्मरणान् । विशिषोद्युपवीतश्च
 यत्करेति न तत्कृतमित्यादिरुतेत्य । नित्यवत्प्रामाण्यज्ञानुवादेन तत्तत्कर्मनियतोपवीतत्वादेर्लक्षणमाह । उद्धतेति ।
 उपवीतं देवाभिविवातं मनुष्याणामाचीनावीतं पितृणामिति श्रुतेर्देक्षिणबाहुमुद्धृत्य सर्व्ये संप्रतिष्ठापयति दक्षिणं फलमवलम्ब्य ।
 भवति एवं यज्ञोपवीतीत्यादिरुतेत्य अतएवाभिधानं । उपवीतं यज्ञसूत्रं योद्धते दक्षिणे करे । आचीनावीतं मनुष्यस्मिन्निवातं-
 कण्डलवितमिति ॥ यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयार्थाधिरिति सदापवीतिना भाष्यमिति बाधित्वानिवीतिवादेः भवेशादिति-
 केचित् ॥ ६३ ॥

(६) नन्दनः । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह उद्धत इति । सूत्रस्य गीवासञ्ज्ञे निवीतमिति संज्ञा तद-
 दस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्येर्दक्षिणे पाणाबुद्धते यः सन्निवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तीत्युपवीती । सच्ये
 पाणाबुद्धते तु यः सन्निवेशविशेषस्तथाचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति आचीनावीती । अत्र आचीनावीतं निवीतयो रूपन्यासः
 भासद्भिकः । इमं श्लोकमुपरि द्वादश श्लोकान्तोऽपि पठन्ति तल्लेखकजनप्रमादादित्यवगत्यस्य ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनंदणमुपवीतं कमण्डलुम् ॥ अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीताभ्यानि मन्त्रवन्तः ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । विनष्टानामप्सु प्रासनमर्थे पात्र ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनमग्रहणयोः पूर्वोपपद्यंथा क्रुतमे-
 वाग्राच पुनरुपादानमपामुपपन्नमाह तैव तद्वत्त्वे हि तत्त्वयोगावर्गितेव स्यात् । किंतिह यावद्ब्रह्मचर्यधारणं च अथ किमु-
 पनयनकाल एव प्राक्कर्म निष्पत्तेः । देवाम्नामुपाहा प्रतिचलाहिनष्टानां प्रतिपत्तिर्न संभवति प्रयोगसमाप्त्यर्थं पुनरुपादानं यथा
 कृपालस्य येनैव मुच्यत अस्मात्पुनरुपादानाद्वारणमुपनीयते । उच्यते । ग्रहणं तावदण्डस्य चोदितमेखलायाचधनन्तव
 सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाद्वत्त्वेनावश्यकर्तव्यं । कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः उत्तरकालिकेनैतरेनैवाऽङ्गनाशे च प्रतिपत्ति-
 विशेषकर्मोपकारको भवति । नच तेषां किंच न कार्यमाप्रातयेन तस्मिन्कृतार्थविशिष्टेकाले वाचनिकमुपादानमकृतत्वाच्च का-
 र्यस्य तत्त्वमुक्तपुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धूरणमहं नच प्रयोगापूर्वमिति यतः
 कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवृत्तिना तुल्यवन्निर्देशावेवाम्पुत्तरानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च अत्राह तदुभयार्थमेखलाद-
 यः प्रकण्ठादुपनयनार्थं निवृत्ते चोपनयने दर्शनायावद्ब्रह्मचर्यभाविनः कमण्डलुना चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधा-
 नादयमथा यदा कमण्डलुस्तद्वत्प्रतिपत्तिरिति । पाक्षिकवस्यात्तत्र दण्डधारणं श्रुतमुत्तरं दण्डभिक्षाचरेदिति क्रमाद्वैश्यव्याह-
 रत्वमेव प्रातः समाचारदक्षेऽर्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव । नतु सर्वदेव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि तथा च-
 राध्यायं ब्रह्मजलिर्वक्ष्यति मन्त्रवदित्युपनयनविधिना दहमनुवदति तत्र च मेखलायामप्यहो न दण्डस्य ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रासनमादौ ततोऽप्यग्रहणपूर्वपरिष्कारकालमुक्तं मन्त्रैः कमण्डलावधि बोधायनेन मन्त्रः
 पठितः ॥ ६४ ॥

(३) कुड्मूकः । मेखलमिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले शस्तिप्याभ्यानि रत्नवर्णसो-
 कपत्रैर्गृहीताम् ॥ ६४ ॥

(४) राधवानन्दः । जीर्णोपवीतमप्युपास्य नूतनयासमिति अप्सु प्रास्येति चात्राकाले एषा विधाणां प्रारयतीति वद-
 नतिपत्तिः मन्त्रवदिति क्रियाविशेषणं स्वगृहोक्तेन मन्त्रेण गृहोपादित्यर्थं ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वमजिनमेषलादीनिधार्यन्वेनोक्तानि इदानींतद्दिनाशे किंकर्तव्यमित्याहमेषलामिति । अत्रमृच-
मेवोपवीतशिवेनोच्यते न संनिवेशविशेषः । विनष्टानि जीर्णानिष्वस्तानिवा ॥ क्रमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वान्मे-
षलादिवदवश्यंभावोनाभिधेतइत्यवगन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनष्टानि । मेषलादीनिअसुग्रास्य विनिक्षिप्यअन्यानिनूतनानि मन्त्रवत्मन्त्रपूर्वकंगृहीयान्
॥ ६४ ॥

केशान्तःपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यवंधोर्द्वाविशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । केशान्तोनाम संस्कारः सगर्भपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः । तस्य च त्वरुपपरिज्ञाने गृहमे-
व शरणं द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविशस्तस्य सप्तमिद्वाधिके द्वाविशेऽथवा कालश्चात्रमन्यपदार्थः ततोद्वाविशार्द्धाधिके का-
ले वैश्यस्येति द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव सत्येयानि प्रकृतानि हि तानि ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वानुकेशान्वापयन्तइति क्वचित् गृहे विकल्पेन गोदानं कर्मणि सर्वकेशवपनत्रि-
धेस्तेनेमलक्षणेन गोदानकर्मकेशान्त उच्यते केशानामन्तोत्रेति द्युतपस्या ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । केशान्ताख्योगृह्योक्तसंस्कारोर्गर्भादिसंज्ञ्यावर्षाणामिति बोधायनवचनाद्गर्भपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य
क्षत्रियस्य गर्भद्वाविशे वैश्यस्य ततोऽधिकेगर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । गृह्योक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह । केशान्तइति पोडशद्वयागर्भात् । तथा च बोधायनः ।
केशान्ताख्यःस्वगृह्योक्तःसंस्कारोर्गर्भादिसंज्ञ्यावर्षाणामिति द्वाधिके ततश्चतुर्विंशतिवर्षेऽतदेव पुनर्गोदानाख्यकर्म ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । पोडशे जन्मनआरभ्य । ततोऽधिकेचतुर्विंशे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानांगोदानाख्यकर्ममाह । ब्राह्मणस्य केशान्त संस्कारःगोदानाख्यकर्मस्यर्थः । पोडशे वर्षेविधी-
यते । क्षत्रियस्य द्वाविंशे वर्षे केशान्तसंस्कारःकार्यः । वैश्यस्य द्वाधिके द्वाभ्यांऽधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तकर्म ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्ययस्त्रीणामाष्टदशोपतः ॥ संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमावृद्धिरोपतस्त्रीणाममन्त्रिका कार्या जातकर्मणआभ्येयसंस्काराणामावृत्तिरपारी सैत्तिक-
संध्यता कः संस्कारफलापदति यावत् । संस्कारार्थंशुद्धयर्थंशरीरस्य पौममेव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह । यथा कालेयमि-
च्छाले यः संस्कारउक्तस्तकालमनतिक्रम्य पदार्थानतिवृत्तो, यथासाध्यमेऽप्ययोभावः । एवंक्रमेण दृष्टव्यम् । मन्त्रमा-
भरहितायाआवृत्तोविहितत्वादयथाकालक्रममाभिरवस्थास्तीत्यतोऽनियेयोनित्यानुवादोवृत्तपूरणार्थः । एतावद्विवक्षितस्त्रीणां चै-
तेनमन्त्रकारति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राङ्गानाभिवर्धनात्पुंसहृदयनुवर्ततेऽन्तःस्त्रीणामभ्यो विधिः इयमावृत्तातकर्मोदि त्रियापरिपारी
गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः, स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात् अशेषतः सक्त्याद्ववती संस्कारार्थं वैजिकग्राधिकदोषन्-
त्याक्तःवायधिकारसिद्धयर्थं यथाकालदंशश्चानामधेयमित्यादिकातेपि कार्या संभवेन्येनापि रसकाले च कर्तुं शक्तानां
कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र श्रद्धस्य विशेषानभिधानात् ना-
मकरणगुणविशेष स्त्रीणामेवामन्त्रकसंस्कार्यमिति गम्यते ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अमन्त्रिकेति । इयमावृद्धजातकर्मोदि त्रियाफलापः समग्रउक्तकालत्रयेण शरीरसंस्कारार्थ-
स्त्रीणाममन्त्रकःकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु स्त्रीणांविशेषमाह । अमन्त्रिकाविति द्वाभ्याम् । आवृतज्ञातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाठो-
अमन्त्रिकाश्चो पयुक्ताहोमास्तु समन्त्रक्राएव ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवतावज्ञातकर्मादयः संस्काराः पुंसांमुक्ताः स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशतिअमन्त्रकेति ।
आवृतप्रयोगः क्रियेतियावत् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांकन्यानां आवृतज्ञातकर्मादिक्रिया प्रधानक्रिया अमन्त्रिका कर्तव्या आविवाहंशरी-
रस्य संस्कारार्थं यथाकालकालानुसारेण ॥ ६६ ॥

वैवाहिकोविधिः स्त्रीणांसंस्कारोवैदिकः स्मृतः ॥ पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥
[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ॥ कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इतिकर्मच वैदिकम् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पूर्वणावृद्धयेन जातकर्मादिवदुपनयनेप्यमन्त्रके ग्रामे तदापत्तिवचनंविवाहस्य तन्निवृत्त्यर्थ-
मारभ्यते । वेदग्रहणार्थोवैदिकः संस्कारउपनयनाख्योयः सस्त्रीणांवैवाहिकोविधिः । विवाहे भवोविवाहविषयोविवाहसा-
ध्यःअतोविवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्सत्यं निवृत्तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरोहन्त ग्रामवेदाध्ययनमात्रा च व्रतचर्योप-
नयनंनाम माभूद्रवदुभयमपि निवर्तयति । पतिसेवा गुरौ वासः पतियत्सेवतउपग्रन्थाराधयति सएवास्या गुरौ वसतिः
गुरौ वसत्याध्ययनकर्तव्यं चास्या गुरौ वासोस्त्यतःकुतोध्ययनं गृहार्थोगृहकृत्यानि रन्धनपारिणक्षमन्त्रवेक्षणदीनि यानि
नवमेवक्ष्यन्तेऽर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादि सायंभ्रातब्रह्मचारिणोयंसंमिदाधानंतेदेवास्या गृहकृत्यमप्रक्रियया च यावाग्न्यम-
नियमसमूहोब्रह्मचारिणः ससर्वउपलक्ष्यते । एवंचैतदुक्तंविवाहस्योपनयनापत्यर्थैवमनुष्योपनयनान्त्रमृतिश्रौताःस्मार्ता-
आचारमात्राश्च विधयोभवन्ति प्राकृतः कामचारवादभक्षत्वमेवंस्त्रीणांश्रौतविवाहात्कामचारः परस्मात्श्रौतस्मार्तैर्वधिकारएवं-
वा पदयोजना विवाहएव स्त्रीणांवैदिकः संस्कारउपनयनमनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते । किंतदुपनयनेन
विवाहस्य सामर्थ्येनारभ्य तद्यपदेशअतआहपतिसेवेत्यादि ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उपनयनेन न कार्यतासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः । वैदिकोवे-
दाभिगमार्थउपनयनरूपः धर्मातिदेशार्थं तद्वत्संपादनेोक्तापतिसेवेति यथा गुरुशुश्रूषा व्रतिनस्तेनेव प्रकारेण स्त्रियापतिः
शुश्रूष्यः । यथाचाममादेनाम्युपचरणतश्च यथागृहार्थेषु गृहप्रयोजनेषु पाकादिवचनस्य भावयमित्यर्थः । परिक्रिया
परिचर्या श्रद्धस्य तु दिजसेवैव गुरौ वासइति प्राप्तम् ॥ ६७ ॥

(३) कुश्लुकः । अनेनोपनयनेऽपि ग्रामे विशेषमाह वैवाहिकइति । विवाहविधिरेव स्त्रीणांवैदिकःसंस्कारउपनय-
नाग्न्योमन्त्राविधिःस्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासोवेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेवसायंभ्रातःसमिद्धोमरूपोऽग्निपरिच-
र्या । तस्माद्विवाहदेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवाहिकोवक्ष्यमाणविवाहसंबन्धीसंस्कारःउपनयनसंस्कारइत्यानीयः । तेन तन्निवृत्तिः वैदि-

(६७) संस्कारो वैदिकः स्मृतः=ओपनायनिकः स्मृतः (४)

(६७) गृहार्थोऽपिपरिक्रिया=गृहार्थोऽपिपरिग्रहः (क)

=गृहार्थोऽपिपरिक्रिया (र, ग)

क वेदमन्त्ररुत विवाहस्तु सप्तम्वक्त्रकइ युक्ते । तासापतिसेवैव गुरुकुलवासतया विधीयते । अकरणेप्रयवायस्मरणात् ।
करणे च स्तुतिस्मरणात् । एवं गृहार्थो गृहकृत्यमेव सायमान समिद्धीमरुपाग्निपरिचर्या ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । उपनयनात्तासासप्तम्वक्त्रक तच्चविवाहएव याह वैवाहिकइति । सस्कारउपनयनम् । वैदिकं सप्त
म्वक्त्रक । तत्रगुरुकुलवासोऽग्निकार्यचोत्तरार्धेनोत्तरम् । गृहार्थं गृहकार्यम् । अग्निपरिक्रियाऽग्निपरिचर्या । विवाहस्योपनय
नव्रमतिपादनततर्ज्यकामचारवादभक्षादिवर्जनार्थम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । स्त्रीणासस्कार वैवाहिकोविधि वैदिक वेदमन्त्रैरुच्यते स्त्रीधर्माह पतिसेवा गुरो वास गुरो
आचार्यस्यसमीपेवास । कार्यअग्रे परिक्रिया गृहार्थं पाकनिमित्तम् ॥ ६७ ॥

[रामचन्द्र । अधिहोत्रस्येति स्त्रीभि । अधिहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायकालेउद्वासवैदिक अग्निकर्म प्रतिदिन
पत्न्या कार्यम् ॥ १ ॥]

एषप्रोक्तोद्दिजातीनामौपनीत्यनिकोविधि ॥ उत्पत्तिव्यञ्जक पुण्य कर्मयोगनिबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथि । श्रृङ्गणोपसर्गः । एतावदुपनयनप्रकरणम् । अनयदुत्ततत्सर्वमुपनयनार्थम् । ननु केशा
न्तोन्मेषवशाभेति नानिवृत्तउपनयने त्वकाले तस्य विधानात् प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्यादयार्थता भवति । तथा च
केशान्त समावृत्त्यापि कैमिद्विष्यते । उपनयने भवओपनायनिकउत्तरपदस्य दीर्घव । पूर्ववदुत्पत्तिस्तन्मातापिना
सकाशाज्जन्मताव्यनक्ति प्रकाशयति । सगुणता करोतीत्युत्पत्तिव्यञ्जक जातोऽप्यजातसमोऽनुपनीतोऽधिकारोभावात् । अतो
यविधिरुत्पत्तिव्यञ्जक पुण्यइत्युत्तार्धमुपनीतस्य येन कर्मणा योग सबोधिकारोयतेनोपनीतेन कर्तव्यतदीदृशानव
क्ष्यमाणनिबोधत ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारोपण । उपनयनसमय उत्पत्तेर्हितयस्याद्विजत्वरूपाव्यञ्जकोजनक । कमयोगमुपनयेस्य क
र्मणासबधम् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूक । एषइति । औपनायनिकइत्यनुष्ठितादिवाङ्मयपदवृद्धि । अपद्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी
कर्मकलापउक्त । उत्पत्तेर्हितोपेज्जन्मोव्यञ्जक ॥ ६८ ॥

(४) राघवानम् । वर्तव्यमाणकर्मयागवक्तुवृत्तकीर्तयति एषइति । औपनायनिकउपनयनसम्बन्धीउपनयन
पदोत्तोऽपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तउ पत्तिव्यञ्जकउत्पत्तेर्हितोयजमान व्यञ्जक पुण्यस्तेपद ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । उत्पत्तिव्यञ्जकोभातापितृज मविशेषक उपनयनस्य सस्कारा तरेभ्य प्रधानस्कारव्रमतिपादितं
पुण्यइति कर्मयोगकर्मासासौचाचारादिषुकोशम् अत्रापिद्विजातीनामि युनुकर्ष कर्मयोगपतिचपडति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । अत कमयोगनिबोधत ॥ ६८ ॥

उपनीय गुरु शिष्यशिक्षयेच्छौचमादितः ॥ आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथि । शिक्षयेद्युत्पादयेच्छौचमादित । अदित इति वचनेनाचारमिदं प्रागुपदेश गोचरस्येष्टे ।
किंतर्हिनयतत्रमका परस्परमेते केवलमुपनयनानन्तरव्रतादेशनवद्वयति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाभ्ययनमतोग्रीधनस

ध्योपासनयोः समस्त्रकत्वादकृतेवतादेशे मन्त्रोच्चारणमपामंविधीयते शौचं चानियतकालं तदवश्यं तदहरेवोपेष्टव्यमे-
वमाचारोपि । अतद्वदमादित इति वचनमादराय न प्रथमोपदेश्यतां शौचस्य विधत्ते । शौचमेकाद्विहृत्यायाचमनान्तम् ।
आचोसे गुर्वादीनामप्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः । अधिकार्यमभ्याधानकार्यसमिधं समिधनं संभ्यायामादित्यस्यो-
पासनं तत्त्वत्प्राप्तव्यं संभ्यायाटपासन एववा पूर्वोक्तसंभ्यामित्यादि । एषव्रतधर्मः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचं मृज्जलपरिमाणनियमादिविनिर्दिष्टं आदितः पूर्वोक्तमाचारं अभिवादानादि अधिकार्यं
समिदाधानं संभ्योपासनं संभ्यात्रयस्याचरणम् ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणायोगस्त्वृणुतेत्याह उपनीत गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथम-
मेकाद्विहृत्येति तद्व्यादिवक्ष्यमाणशौचं स्नानाचमनाद्याचारमग्नौ सार्धमातः समिद्धोमानुष्ठानम् । अतोवक्ष्यति । अभ्येष्ट्यमा-
णस्यैकवचनान्तं शौचवक्ष्यते एकाद्विहृत्यादिभिः । अग्निकार्ये अग्नौ सार्धमातः समिद्धोमानुष्ठानम् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रारौ गुरुशिक्षणीयमाह उपनीयेति । शिष्यमिति लिङ्गसङ्ख्येयविवक्षिते अष्टवर्त्रास्त्र-
णमुपनीतेत्यादिश्रुतेर्जातिवत्पशुमालभेतिवत्विधेयगतत्वात्पूर्वोक्तमग्नौ सार्धमातः समिद्धोमानुष्ठानम् । अतोवक्ष्यति । अभ्येष्ट्यमा-
णस्यैकवचनान्तं शौचवक्ष्यते एकाद्विहृत्यादिभिः । अग्निकार्ये अग्नौ सार्धमातः समिद्धोमानुष्ठानम् ॥ १९ ॥

(५) मन्दनः । शौचं हस्तपादादिमस्त्रालनम् । आचारमाचमनादिकम् ॥ १९ ॥

अभ्येष्ट्यमाणस्त्वाचान्तोयथाशास्त्रमुदङ्मुखः ॥ ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासाजितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्ययनधर्मानिदानीमाह । प्रत्यासन्ने भविष्यति लङ्यद्वयः । अभ्ययने प्रवर्तमान अभ्ययन-
मारभमाण अभ्येतुमिच्छन्ति यावत् । उदङ्मुखोऽध्याप्यः गौतमीये तु प्राङ्मुखो वा शिष्यः प्रत्यङ्मुख आचार्य इति आचान्तो-
यमाशास्त्रमिति प्रागुक्तमाचमनविधिस्मारयति ब्रह्माञ्जलिः इतोयेनेति । आहिताग्नेदेरादृतिगणत्वान्निष्ठातस्य परिनिपातः ।
ब्रह्माञ्जलि इति वा पाठः । लघुवासापौतवासाः प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतो लघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते । अ-
थवापरोमादिस्थूलवसनः चित्तभ्याक्षेपताड्यमानो न प्रहारवेदयेत्तत्त्वं न युक्तः परेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः
स्यात् । निरावरणे च काये रज्वादिना ताड्यमानो महर्तो बालो वेदानामनुभवेदतोऽष्टार्थलघुवासस्तत्त्वम् । जितानि नियमितानी-
न्द्रियाण्यनुवक्ष्यति येन सजितेन्द्रियः नदतस्ततोर्विशिष्टं यार्कचिन्त्यशृणुयादभ्ययनेऽवहितो भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखः शिष्यः प्राङ्मुखोऽध्याप्यो ब्रह्माञ्जलिकृतः इत ब्रह्माञ्जलिः
लघुवासाः स्तूलवासाः जितेन्द्रियोऽन्यमनाः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अभ्येष्ट्यमाण इति । अभ्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं इताचमन उत्तराभिमुख इतोऽञ्जलिः
पवित्रवस्त्रः इतोऽन्यसंयमी गुरुणा अध्याप्यः प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वेति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यभ्ययनम् ।
ब्रह्माञ्जलि इति वाहिताग्नेदित्येकवचनेन इतश्चद्वयः परिनिपातः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । शिष्यस्य वेदपठननियममाह अभ्येष्ट्यमाण इति त्रिभिः । लघुवासा गुरुतो लघुवासाः प-
रिवासा वा एव विषयाध्याप्यः ॥ ७० ॥

(५) मन्दनः । यथाभ्ययननियमानाह अभ्येष्ट्यमाण इति । यथाशास्त्रमाचान्तः प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणत उदङ्मुख-
आसीनः । अध्याप्यो गुरुणा ब्रह्मपारी लघुवासाः अनुवक्ष्य वस्त्रः । ब्रह्माञ्जलि इतः इत ब्रह्माञ्जलिः ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्व आचान्तःयथाशास्त्रं यथावेदं उदङ्मुखं अभ्येक्ष्यमाणः शिष्यः ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः । अ-
भ्यासः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेवसाने च पादौ पाशौ गुरोः सदा ॥ संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मशब्दोपमनेकार्थोऽभ्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्यारम्भे निमित्तसम्प्र-
भा । अभ्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽभ्ययनक्रिया तस्यायमारम्भः प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य तत्रेदपादग्रहणवेदस्य तृप्ता-
न्यायक्षराभ्यग्निरिन्द्रिष्ट्वेत्वाअप्रआयाहीति न सोत्रारम्भउच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः सम्भावितः नित्यत्वात् । कादा-
चित्कहि निमित्तं भवति तेनैतदुक्तं भवति । वेदाभ्ययनमारम्भमानो गुरोः पादसंग्रहणकुर्यात्कृत्वा ततः त्वाभ्यायाक्षराभ्यु-
श्चरियेन पुनः प्रवृत्ताभ्ययनक्रियाः पादौ गृह्णीयात् । ननु चायं क्रियाक्षणारम्भः सच निमित्तं विद्यमानस्य च निमित्तत्वं
मुक्तं जीवन्त्येव । अत्र गेहदाहाद्यन्ततमपि निमित्तं तत्र तथैव अवगम्य । तस्मात्सहप्रयोगएवाभ्ययनपादोपसंग्रहणयोग्य-
क्तः । उच्यते । अभ्यापनाभ्यवसायारम्भउच्यते । नायः क्रियाक्षणः यदैव गुरुधीचेत्याह तदैवाभ्यवस्यति माणवकः ।
अतस्तदन्तरपादोपग्रहणप्रकारप्रवृत्तस्य गुरोर्भित्तप्रसादनमेतत् यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तसमाजप्रयतिवाचा ननु यवम-
रमात्पापान्मोचिताइति । अनक्षरा चेयमभ्येक्षणोपसम्भाः स्माभ्ययनायेति । नहि गुरुस्पर्शोऽभ्यापयति केवलमुपसदनप-
स्य कर्तव्यसंबोधार्थमवसरोऽभ्ययनस्येति । अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणमपि च संहृत्य हस्तावध्येतव्यमित्युच्य-
ते । तन्नाथीपान्, पादोपसंग्रहणविधिप्रतिक्रमेत । अवसानसमाप्तिरभ्ययनादुपरमः यद्यपि ब्रह्मशब्दारम्भे गुणभूतस्तर्था-
भ्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद्ब्रह्मप्रदेनैव संबन्धः प्रयते ऽन्यस्याश्रुतत्वात्सदाग्रहणमवहं भाविमयोगारम्भे वासा-
येति विधिर्ध्यायादितरथा यएव व्रतदिशानन्तरोमुख्यमारम्भः तत्रैव स्यात् । अथाचारम्भणीयादर्शपूर्णमासारम्भे चो-
दितोयएवाधानानन्तराभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भः तत्रैव भवति । न मासिकप्रयोगारम्भे । न मासिकत्रयोवारम्भे प्रातः
प्रातरारभ्य यावदाह्निकं न निवृत्तप्रपाठकद्वयमात्रपरिमाणतावदेकैव साभ्ययनक्रियेत्यतरा कथं चिद्विच्छेदेपि पुनः प्रवृत्तानां
रम्भशब्दवाच्यतास्तीति न पुनः पादोपसदनं क्रियते । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते पादोपग्रहणं गुरोः प्रातरन्वहमिति । संहृत्य
संलग्नौ सम्मिल्यौ परस्परकृत्वाऽभ्येकं कञ्छपकर्णइति यः सन्निवेशो हस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यः स हि ब्रह्माञ्जलिः ।
पदार्थकथनमेतत् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदा प्रत्यहं सेहन्त्य हस्तौ हस्ततले समौल्य ॥ ७१ ॥

(३) कुञ्जकः । ब्रह्मारम्भेवसानेचेति । वेदाभ्ययनस्यारम्भकर्तव्ये सभापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणकर्तव्यं
हस्तौ संहृत्य सम्मिल्यौ कृत्वाऽभ्येतव्यं सएव ब्रह्माञ्जलिः स्मृतइति पूर्वश्लोकोक्तं ब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्यापारः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्रजेति । ब्रह्मारम्भे वेदस्याभ्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृतइत्युक्तं तल्लक्षणमाह संहृत्येति ।
अञ्जलिरेव कदलीपुष्पाकारः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माञ्जलिश्च त्रिब्रह्मारम्भइति । सदा अहरहः । पाशौ ब्रह्मचारिणा ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मारम्भे वेदारम्भे तथा वेदावसाने गुरोः पादौ पाशौ भवतः । हस्तौ संहृत्य सयोग्य अ-
ध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्गहणगुरोः ॥ सव्येन सव्यः स्पष्टव्योदक्षिणे न च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथि । यदुपसङ्गहणपूर्वस्थोके गुरोर्दक्षतद्यस्तपाणिना कार्यं कीदृशं पुनः पाण्योर्व्यत्यासं कर्तव्यं इत्यत आह । सव्येन हस्तेन सव्यं पादस्पष्टव्यः स्पर्शो भर्तव्योनेतु विरेलिपीडयासितव्यं । एवं च व्यत्यासोऽयमपदितरेतर-
द्विसंभारेण हस्तेयोर्भवति अथ तस्थितेनसमुत्सेन गुरोरुपसङ्गहणकर्तव्यम् । तत्र वामोदक्षिणमार्गनीयते दक्षिणे वाम-
मित्येवसव्येन सव्यं स्पष्टोभवति दक्षिणे न च दक्षिणदक्षेपाणिव्यत्यासः अन्येतु । विन्यस्तपाणिनेति पठन्ति । स्पर्शादेव
च विन्यासेतिद्धे आश्रितताय पिण्डस्पर्शान्वद्वाहर्भपादबुद्धयमपानेन स्पर्शेन न कर्तव्यमपितु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ-
पीडनतु पीडाकरनिषिद्धमिति वर्णयन्ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उपसङ्गहणप्रकारमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तौ दक्षिणोत्तरो स्तितिकोकारिण सहतौ
पाणी यस्यएवचार्यादाभिमुख्येनाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शो प्राप्तः तयोपि यत्र पश्येत्कर्त्तव्यं दक्षिण-
व्यत्यस्त पादपवास्ते गुरुः तत्र पाणि व्यत्यासो न कार्यं तथा सव्यायामारम्भाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य
स्पर्शो स्पर्शार्थत्वात् व्यत्यासस्य इत्येतदर्थं सव्येन सव्यहस्त्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुम् । व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसङ्गहणकार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते ।
कोदशोव्यत्यासः कार्यद्वयत आह सव्येनपाणिनासव्यं पादोदक्षिणेनपाणिनादक्षिण पादः गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्तौ-
भ्यांचेदपादयो स्पर्शनकार्यम् । यदाह पैठीनसि । उत्तानाभ्याहस्ताभ्यामदक्षिणेन दक्षिण सव्यसव्येन पादाभिवादादेवेति ।
दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासोवायशिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवाचार्य । गुरो पादौ ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसङ्गहणपादयोरिति शेषः पृ-
थगन्ति सव्येनेति सव्येन स्वस्य वामहस्तेन सव्योगुरोः पादे एवमुत्तरत्रनायक्रमं तथा च पैठीनसि । उत्ताना-
भ्यामदक्षिणदक्षिणेन सव्यसव्येन पादाभिवादादेवेति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दने । कथमाहौ पादावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसङ्गहणगुरुपादस्पर्शः । अस्यव्याख्यानमुत्तरा-
धर्मः । सव्येन पाणिना सव्यं पाद स्पष्टव्यः ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणानु गुरुनित्यकालमनन्त्रितः ॥ अधीप्स्व त्रोटति त्रयादिरामोस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्येष्यमाणमित्यादीनि श्राम्याख्यातानि पदानि गुरोरप्यनिर्णयः । गुरोर्देहा माणवकोध्या-
पयितुमभिलषितस्तदाधीप्स्वमोक्षपान्नचित्तव्यः । अनापात्ततेन न गुरुः खेदमित्यथ उपदिशानुवाकमिति । उक्तं च ।
आहूतश्चाप्यधीयीतेति विरामोस्त्वित्येतदशब्दसमुच्चारणमेव निवर्तते । कः गुरुः । प्रथमान्त निर्देशात् । अथवा गुरुणो-
त्थेतिवर्तते । न त्वेच्छया एवं च तदाख्यायते । यदा गुरुर्विरामोस्त्विति त्रयास्तदा विरमिद्वल्लचारी । अन्ये त्वध्येष्यमा-
नस्य शिष्याणामुपाध्यायस्य च उपरमणकाले धर्ममिमिच्छन्ति । तथा च स्पष्ट्य तत्रम् । स्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले
प्रदेशिन्मा प्रृथिवीमालस्य स्वस्तीति त्रयादिरस्पष्टमिति सामस्य विराम परमास्पृष्टारमस्त्वथवेत्तु । अतश्चित्तानलसः ।
तदाऽऽलस्यतयोगांशुपुरस्तराद्भूतइत्युच्यते त्यक्कालस्यमति द्रुतः । अनुवादार्थेनान्न तद्व्याख्यानं नवित्यप्योपाशङ्कतव्या ।
यमतश्चित्तस्तस्यापविधा । आलस्यवत्स्वप्य ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अध्ययनार्थशिष्यो गुरुमधीव्वेति ब्रूयात् स्वाध्यायान्ते विरामोस्त्विति ब्रूयात् । अत्र पादे अधीव्वेत्यन्तर्भावितप्रथमशिष्येण गुरुमिति वाच्यम् । अध्येप्यमाणानु गुरुरिति क्वचित्पाठः । तत्र गुरुणातद्वाच्यम् ॥ ७३ ॥

(३) कुञ्जक । अध्येप्यमाणमिति । अध्ययनकरिष्यमाणशिष्यसर्वदा जलसो गुरुमधीव्व भो इति प्रथमवदेव । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तते ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्द । गुरुशिष्ययोर्नियममाह अध्येप्यमाणत्विति विधिः । अध्येप्यमाणशिष्यमधीव्वेति ब्रूयात् तथा विरामोऽस्त्विति विरामोऽस्त्वित्युक्ते आरमेन निवर्तताध्ययनात् शिष्यइति शेषः ॥ ७३ ॥

(५) मन्दन । अधीव्वेति मार्थनायालकारः विधेरत्रायुक्तत्वात् । ब्रूयात्ब्रह्मचारी ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । अतद्भित्त गुरु अध्येप्यमाणशिष्यमधीव्वेति ब्रूयात् अध्ययन क्रीडात विराम अस्तुद-
तिवारायेत् ॥ ७३ ॥

ब्रह्मण प्रणवकुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्रवत्यऽनोऽकृतपूर्वपरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

— (१) मेधातिथि । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन ब्रह्मण आदावन्ते च प्रणवकुर्यात् । ब्रह्मविषयाया अध्ययनक्रियाया इति द्रष्टव्यम् । प्रणवशब्दऽकारविषयस्तथा वक्ष्यति स्वत्यनोऽकृतमिति । सर्वदाग्रहणमध्ययनविधमात्रधर्मोऽयथास्यादि-
तरथा प्रकरणद्रव्यार्थपुत्र ब्रह्मचारिणः स्यात् । अलिप्स्तुतलितोप्यविलरणार्थोपचारहरह स्वाध्यायमधीवीतेति शूर-
स्यादीनातत्र सर्वं सिद्धमवति । सध्याजपादौ तु चशब्देन विधास्यति । एतदक्षरमेनाचेति । नचापवेदधर्मयिन यत्र कुत्र-
चिद्देविकवाक्योच्चारणमारभेत तत्रमायुषादतोहोममन्त्रजपशस्त्रानुवचनयाज्यादीनामारम्भेनास्तिप्रणवोप्यवाहणार्थं
वैदिकवाक्यव्याहारे तस्मात्स्थितपाकणिकत्वाध्यायाध्ययनविधिधर्मार्थं सर्वदाग्रहणम् । प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थ-
ता तु नित्यकालग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धा । अस्यार्थवाद स्वत्यनोऽकृतपूर्वमारम्भजनोऽकृतब्रह्मस्रवति अमिति कृतऽशब्देन
संस्कृतः । साधनकृतेति समाप्तः । अथवा अकृतमित्युच्चारितोयलिब्रह्मणि तदाकृतसुखाद्विवापरनिपात परस्ताच्च
समामो चकारेणानोऽकृतमिति सबध्यते । स्रवति विशीर्यति इत्युभयभ्यामपि नैककल्पमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते । अधीतब्रह्म
यतिनृकर्मणि विनियुज्येत तन्निष्फलमवतीति निन्दार्थादथ पाकार्थनिषिक्तस्यापासपाकस्यारिदेवच्छिद्रिते भाजने यत्त-
स्ततोर्विक्षेपः, भक्षणतत्स्रवतीत्युच्यते तच्च पाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यताग्रामस्य योविनाश सविधारणम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आदावन्ते च प्रणवकुर्यादुपादयान् सर्वदा ब्रह्मणशादावपि पूर्वमागृहीत स्रवतिनयति-
परस्ताच्चगृहीतसामाविशीर्यते ग्रहणकालेपुत्र सम्पन्नमग्रहते ॥ ७४ ॥

(३) कुञ्जक । ब्रह्मण प्रणवमिति । ब्रह्मणोवेदस्याध्ययनारम्भेऽध्ययनसमामो योद्वारकुर्यात् । यस्मात्पूर्ववर्ण-
द्धारोऽकृतस्तत्स्रवति शनैः शनैर्नश्यति यस्य पुरस्तान् कृतस्तद्विशीर्यत्यवस्यतिमेव त लभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्द । आकाराद्यन्तमध्ययननियमयति ब्रह्मणइति । ब्रह्मणोवेदस्य पूर्वमनोऽकृतब्रह्म स्रवति प्यवते
स्वरवर्णत विशीर्यते । यदध्यधीततदपि विसृतस्यादिति प्रणवोच्चारणेर्थावादः ॥ ७४ ॥

(५) मन्दन । ब्रह्मणोवेदस्याध्येतव्यप्रदेशस्यादावन्ते च सर्वदासदाआश्रमान्तरेऽपि आयन्तयोरनोऽकृतब्रह्म । ब्रह्म-
गीतमदृष्टापापपरम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मणः वेदस्यारम्भे अध्ययनारम्भे सदा प्रणवकुर्यात् । अनोऽकृतपूर्ववेद स्रवति अकार-
रट्चरति परस्ताच्चध्ययनात् पश्चादध्ययनाद्देद विशीर्यते विलरणं यातीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

प्राकूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततः ॐकारमर्हति ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कूलशब्दोदर्भाप्रवचनः तात्पर्युपासीनः तेषु प्रागप्येषु दर्भेषूपविष्टइत्यर्थः । अधिशीर्स्यासा-
मिति स्थाआआसामित्याइम्भेपात्कर्मत्वपरि उपआआसीनइतीहाभ्याङ्गिष्ठनिर्दिष्टद्रष्टव्यः पर्युपशब्दावनर्थको । पवि-
त्रैर्दर्भैरेवमादितः शुचित्वमापादितः । अघमर्षणादिषु मन्त्रोन्नेह पवित्रशब्देनोच्यते । ब्रह्मचारिणस्तदानीमनर्धातत्वात्तिथान्
श्च दर्भाः स्वसत्ताभावेण काश्चिच्छ्रियामकुर्वन्तः पावने करणंभवन्तीति । अवान्तरग्यापारोपेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्श-
नप्रतीयते । आह च गौतमः । प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः प्राकूलेष्वासनं च प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः मुखनासिकासंघारी वायुः प्राण-
स्तस्यायामोनिरोधः शरीरे धारणबहिर्निष्क्रमणनिषेधः तस्यस्थित्यन्तरे धारणकालस्य मानंसमाभ्यातं । मन्त्रानुत्तरणं च
प्रतिप्रणवसंयुक्तांगायत्रीशिरसा सह । त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः सङ्गच्छते ॥ वसिष्ठेन भगवता महाध्यातव्योऽप्युक्ताः
मन्त्रावसानएव निरोधावधिरन्यस्यानाभ्यातत्वात्सर्वस्मृतीनां चासति विरोधकार्यत्वादिहाभ्येवमेवानुष्ठानम् । नन्वेवमितरेत-
राश्रयः स्यादकृतेषु प्राणायामेषु ऑङ्कारोऽनर्कतव्योऽन चोङ्कारेण विना प्राणायामोऽनिवर्तते । नैपदोपः । त्रिजपेदिति प्रा-
णायामेषु मानसव्यापारोऽङ्कारस्य स्मरणमुच्यते । नहिनिर्हृद्राणस्य शब्दोच्चारणसंभवति । यद्यपि नपः कश्चिद्वाग्व्यापा-
रसाध्योभवति । त्वाभ्यायाभ्यसने तु पुनरुच्चारणविवक्षितं । अभ्ययनक्रियायाएवंरूपत्वाच्चब्दक्रियायां धातुः श्रोत्रं वासश्च
शब्दोऽन केवलेन मनसा गृह्यते । न चायमोङ्कारधर्मोऽन्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणोऽपि प्रसज्येत । उक्तञ्च त्वाभ्यापार-
म्भेकर्तव्यइत्यङ्कारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वमिति ब्रूमद्रूप्यादिषु प्रसज्येत । गौतमेन तुपठितम् । प्राणायामाख्यः
पञ्चदशमात्रादिति मात्राशब्देन चाविकृतस्य त्वरस्याकारादेर्यावाङ्कालः सङ्गच्छते तत्र विरोधान्स्मृत्यन्तरोक्तः काण्डोना-
स्ति नच मन्त्रस्मरणतत्रानोङ्काराऽपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । ततः ॐकारमर्हति कर्तुमिति शेषः यदा य-
समुदायएवरूढिरूपेण प्रणववचनः यदातुकरणकारः ॐमित्येतस्यकारउच्चारणमोङ्कारस्तदानीमस्ति पदान्तरापेक्षा । प्रणव-
शब्देन कर्तव्यतामुक्ताऽङ्कारमित्यनुवदयन् एताविकार्यो । तथा च दर्शितम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राकूलानि कूलमग्रे प्रागप्येषु दर्भेषुपरि वेष्टयित्वा स्थितेष्वासीनः पवित्रैर्दर्भैः पावितः ।
यथा गौतमः प्राणोपस्पर्शनं दर्भैरिति प्राणाद्विद्रियाणि प्राणदेशोत्तमं वा प्राणायामैरिति प्राणायामाख्यः पञ्च दशमात्राद-
िति गौतमः । ॐकारब्रह्मणआदिभूतम् ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्राकूलानिति । प्राकूलान्प्रागप्येषु दर्भैर्नान्ध्यासीनः पवित्रैः कुशैः कर्द्वयस्यैः पवित्रीकृतः प्राणा-
यामाख्यः पञ्चदशमात्रादिति गौतमस्मरणान् पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतोऽङ्कारादिलक्ष्यस्वरकालश्च मात्रा ततो-
ऽभ्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः किञ्च प्रागिति । प्राकूलान्प्रागप्येषु कुशानिति शेषः । पवित्रैर्हस्तद्वयस्थितकुशैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । प्राकूलान्कुशान्परि प्रागप्येषु पवित्रैर्मन्त्रमोक्षणादिभिः । ओङ्कारमोङ्कारोच्चारणमर्हति प्राप्नोति । एष-
त्रिभिः प्रयमाभ्ययनपरः सर्वदेतिवचनाभावात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राकूलान्कुशान्गृहीत्वा गुरुपर्युपासीत पवित्रैः कुशैः पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतोभवेत् ऑङ्-
कारोच्चारणार्थः अर्हति ॥ ७५ ॥

अकारंचाप्युकारंच मकारंच प्रजापति ॥ वेदत्रयान्निरदुहद्भुव स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्य विधेर्यवाद । अक्षरत्रयसमाहाररूपार्थकारस्तत्रैकस्य ध्युत्पत्तिमाह । वेदत्रया त्रिभ्योवेदेभ्यु निरदुहदुद्धृतवान्यथा दग्धोपृतमग्निभ्यते । न केवलमक्षरत्रययावदिदमपरभूव स्वरिति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण ॥ प्रणवस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायाध्यातृतिगायत्र्यो स्तुतिस्तयोरप्यादौ ऽपार्गा ॐ कार-
मात्रजपस्तु भागुक्तस्तदसभवे निरदुहदुद्धृतवान् इतीति इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूव स्वरित्येव प्रकाराध्यातृ-
तय सगृहीता ॥ ७६ ॥

(३) कुडूक । अकारचेति । एतदक्षरमेताचेति वक्ष्यति तस्यापरोष । अकारमुकारमकारच प्रणवावयवभूत
ब्रह्म वेदत्रयाहयजु सामलक्षणाद्भुव स्वरिति व्यातृतित्रयच क्रमेण निरदुहदुद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । माणायामपुत्रस्यैव मणवोच्चारणाधिकारइत्युक्तेस्तद्व्यायत्रीमणवध्यातृतिसयुक्तज्ञापयन्
आदौ प्रणवस्य वेदत्रयसारतामाह अकारचेति द्वाभ्या । वेदत्रयात्त्रयजु सामभ्य निरदुहदुद्धृतवान् इति
नवनीतम् ॥ ७६ ॥

(५) जन्म । वेदप्रहणारम्भे ध्यातृतित्रयसावित्र्योरपि मयोज्यताम्लोकद्वयेनाह अकारमिति । निरदुहदुद्धृत-
कर्ष । अस्यानन्तरद्वितीयस्येति करणस्यान्वय पश्चात्भूव स्वरितिचेत्यन्वय । ततोऽयमर्थ इति एव यथाऽकारादीन्वर्णा
निरदुहदेवभूव स्वरितिचनिरदुहदिति ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रजापति अकारभवेदादुद्धृत उकारच यजुर्वेदादुद्धृत । मकारसामवेदादुद्धृत । ऋग्वेदा-
द्दुद्धृत । यजुर्वेदात्भुव । सामत स्वरिति अदुद्धृत । तिस्र ध्यातृतय भवन्ति ॥ ७६ ॥

त्रिभ्यएव तु वेदेभ्य पादपादमदुद्धृत ॥ तदित्युचोस्या सावित्र्या परमेष्ठी प्रजापति ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथि । अयतन्सवितुर्वरेण्यमित्येतस्या गायत्र्यातृत्पत्त्यर्थवादोविधानार्थ । पूर्वभ्लोकेष्वर्थवादादेव-
ध्यातृतीनामपि विधानम् । क्रमस्तु पादावगम्य वक्ष्यति च । एतदक्षरमेताच जपच्यत्तृतिपूर्विकांमिति । अदुहदुद्धृतवा-
निति । यद्यपि तदित्येतत्पतीकेन तत्सवितुर्वर्णीमहदितिवा शक्यते लक्षाप्तिननुसा त्रिषदेति । त्रिषदेव प्राप्ता त्रिषदाचैव
सावित्रीति कस्यपादयोपि प्रजापतय सत्त्यतोविशिष्ट । परमेष्ठीति हिरण्यगर्भ सहि परमे स्थानेऽनावृत्तिर्लक्षणे स्थित
आदरातिशयायैवेतत्सावित्र्या साक्षात्कृत्यसर्वमुख्येन प्रजापतिना वेदेभ्य समुद्धृतेति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अदुहदुद्धृतसारगाम्यर्थाकारुष्टवान् सावित्र्या सावित्रीति निरुपपदेन पठनरुढातसवि-
तुर्वरेण्यमिति गृह्यते न तसवितुर्वर्णीमहदित्यादय ॥ ७७ ॥

(३) कुडूक । त्रिभ्यएवेति । तथात्रिभ्यएव वेदेभ्य ऋग्यजु सामभ्यस्तदिभ्यच इति प्रतीकेनानुदिताया सा
वित्र्या पादपादमिति त्री पादम् ब्रह्माचकर्ष । परमेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्द । तेष्योगायत्र्यास्त्रीत्यादानुद्धृतदित्याह त्रिभ्यइति तदित्युच तत्सवितुर्वर्णीमापायाकारुषः परमेष्ठी
हिरण्यगर्भ आपोज्योतिरित्यादिशिरोपि क्षेत्रं । सध्यातृतिसत्रणवागायत्रीशिरसासह । त्रिषदेयतमात्रा माणायाम
सउच्यतेइति श्रुते । गायत्रीशिरसासार्वजेषध्यातृतिपूर्विका । अतिमणवसंयुक्ता त्रिरयमाणसंयमदति प्राप्तवत्त्वयोक्तम् ॥
गायत्रीयुपलक्षणत्रिदुष्मणयोः सवत्सरे षण्मास्येषुतुविशत्परि द्वादशपरि षडहे ष्यहे वा सप्तत्येवगायत्रीमाज्ञाणापातु-
नु-

विनियुक्तांविंश्वरूपाणि मतिमुंश्चते

इत्येतामृचं प्रज्ञयात् बृहस्पतिरुपस-

पुनातु वाचस्पतिर्वाधमद्यः स्वदा-

तित्रयसावित्र्यौ वेदारम्भे मयोज्येति ॥ ७७ ॥

अद्भुत ॥ ७७ ॥

(१) मेघातिथिः । सत्यपि त्वाध्यायविधिप्रकरणैकवाक्यात्संभ्याजपविधिरयंतत्र गायत्र्याऽनुवादः प्रणवध्यात्

संभवतीह हि वेदविदित्युच्यते । न च तस्य प्रथमोपनीतस्य, वेदविदित्वमस्त्यपि च, फलमत्र श्रूयते । वेदपुण्येन युज्यते ।

यत्पुण्यमभिप्रेतं तदवागिर्वेदपुण्येन योगाभिप्रेतस्तत्रयस्तावदयं प्रकृतः । त्वाभ्यायविधिस्तस्य । नार्थावबोधोदाहृतः किञ्चित्फलम-

यत्तत्रफलश्रवणं पयोदधिघृतमश्विति सौर्यवादएव तस्मान्नायविधिः विधौ हि सर्वमेतद्विवक्षितं यदात्वयमर्थवादस्तदा

यतएव वेदवित्पदं संभ्यापदं चन प्रकृतं विंशतयाभ्येति ततएवाभ्यंशयविधिः संभ्योरित्त्रयं नैदित्येतावाविधिः वेद-

वादे हि सत्त्वाभूमिनामधिकारः कर्तृविशेषोपेक्षि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणोनाधिकारः श्रुत्यत्कथं पनुरस्यान्तत्वाद् वाच्यं चेत्तत्रैव

[illegible]

यत्सावित्रजपादप्युक्तं तथैवमपरागुणः प्रणवव्यामृतेषु विकांताजिभे । विप्रग्रहणं च तदा शदर्शनाथमेव । यदप्युक्तं कल-

रमादिदं फलमिति । यथा गोदोहनेन प्रणयनकारिणि होत्रात्पशवः फलं । गोदोहनेन पशुकामरत्ये प्रणयेदिति वाक्येयतां मध्येन

पिति । पत्न्या नामवगमो भवतीति चेन्न । अयं ह्यर्थविदपुण्येनेति चेदेव यत्तस्मिन्मोषात्तानापुण्यमुक्तं तेनैविकमेतज्जपन्यज्यते न

वेदरूपपुष्पपद्मेन श्रुतिपायते पठ्यमानाद्देवेदाद्यजायते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम् किंत्वसाधारणत्वात्श्रुतिपायमेव

१०१. नदस्य सान्द्रयमाहुः । यदुक्तान्त्यस्या-

ध्यायदति तत्र सध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्थाभवतीति तदप्यसत् । एवसति तेन विधिना विकल्पेन । तत्र च प्राञ्जलो नित्यत्वाध्यायतायाबाधः स्यात् । नचाबाधे सभवति बाधोभ्युपगतव्यः । एतदक्षरमित्येकारस्य प्रतिनिर्देशः । ननु च चेतदेः कमक्षरद्वे वा त्रीणिवा उच्यते । अक्षरशब्देन केवलस्वरउच्यते । व्यञ्जनसयोगश्च तत्रैव यादृशः प्रकृतः तादृशास्याधिधानम् । एतां च तत्सवितुर्वरेण्यनीत सावित्री व्यावृत्तयः पूर्वायस्यास्ताव्यावृत्तापूर्विकांतिस्तः प्रकृताएव ताव्यावृत्तयोऽस्त्यन्ते प्रकृतपरत्वादस्य नसमसत्यानन्ताः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसगादप्यदप्येतैः कार्यमाहं एतदिति । वेदविदिति वेदाध्ययनवान् ननु गायत्रीमात्रक्षारोपीति श्रुतिदर्शनादनेधीत वेदोपि वेदपुण्येन कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन ॥ ७८ ॥

(३) कृष्टकः । यतएवमतएतदक्षरमिति । एतदक्षरमीडाररूपमेतां च त्रिपदांसावित्रीव्यावृत्तित्रयपूर्विकांसंध्योक्ताः जपन्वेदज्ञोविद्याविद्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तोभवति । अतः सध्यायां कृते प्रणवव्यावृत्तित्रयोपेतांसावित्रीजपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । संशयस्याजपार्थमानुपूर्वाभेदोपयति एतदिति । एतदक्षरं ओंकाराक्षरएतांतसवितुरित्यादिमशोर्दयादित्यन्तांभूभुव त्परिति व्यावृत्तयः प्रणवात्परस्मिन्पुत्रे च व्यावृत्तयोयस्यातदित्यादिकायाः तामित्यर्थः वेदपुण्येन वेदत्रयाध्ययनजतुल्यपुण्येन ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रणवव्यावृत्तिसावित्रीणांमाहात्म्यमसद्वादाह एतदिति । अक्षरं प्रणवम् । एतांसावित्रीम् । त्रिपदांसावित्रीव्यावृत्तित्रयपूर्विकांसंध्योर्जपपन्नतदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजपपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदक्षरमीकारं एतां त्रिपदांसावित्रीव्यावृत्तिपूर्विकांसंध्योर्जपपन्नतदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजपपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतन्निकंद्विजः ॥ महतोप्येनसोमासांस्वचेवाऽर्हिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । बहिरित्यनावृतादेशउच्यते तेनैतदुक्तंभवति । घामनगराभ्यांबहिराग्नौ नदीपुलिनारौ संस्तवारान् अभ्यस्यसाऽऽवर्त्य ननु कृत्वस्तुष्टौप्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते । अभ्यस्येत्यनेनापि तत्रपौनरुक्त्यः । सामान्यविशेषभावाद्वाप्यः । अभ्यस्येत्यनेन सामान्यतोभ्यासउक्तस्तत्र विशेषपक्षेणापि सहस्रकृत्विति नच कृत्वस्तुजतादेवौभ्याऽवगातिस्तत्संक्रियां विशेषपक्षत्वात् । नहि देवदत्तः पञ्चकृत्वोक्तइत्युक्ते यावद्वृत्तइति तेनोच्यते तावदाव्यर्थः समाप्यते । ननु अश्वकोक्तेनापि अक्षरं त्रिपदांसावित्रीव्यावृत्तिपूर्विकांसंध्योर्जपपन्नतदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजपपुण्येन युज्यते । अतः सध्यायां कृते प्रणवव्यावृत्तित्रयोपेतांसावित्रीजपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

२१

कवाक्यताबीजं किंचिद्विभज्यमानसोपेक्षत्वावस्ति येन तच्छेषतयार्थवादुच्यते अत्रोच्यते । विधिरेवायं पापप्रमोचनार्थः । एवायप्रयोगः । यत्नूत विप्रमशितैर्विकल्पोनं सिध्यतीति जपप्रायश्चित्तएवास्मिन्विकल्पाभ्यो भविष्यति । अधमर्षणादिभिः सर्वपापापनोदनमुक्तेन तस्यास्य विकल्पअधमर्षणे हि व्यहमुपवासउक्तः । इहाश्रमेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति । ततो न दूरविप्ररुष्टे न तपसा समीयते येन विप्रमशिता स्यात् । अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेवा ग्रहादौ स्थित्यादौ सूचिते देवे दोषे तस्माच्चोक्षअनिष्टमेन उच्यते । तस्मान्मुच्यते तत्फलमेन सवध्यत इत्यर्थः । त्वचेवाहि जीर्णया त्वचा मुक्तः सर्वयया भवति निरवशेषेण पापनाशपतेन प्रतिपाद्यते । यतुदोश्चर्यादिसूचितपूर्वकृतमशुभतत्र स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाप्नातयद्गु तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः । एते देवाभिरेव्योक्तं । जपतां जुह्वत्संचेव विनिपातो न दृश्यते इति ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । बहिर्यामात् त्रिकप्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं महतो ब्रह्महत्यादिरपि अनुद्विपूर्वकृतव्रतान्य ब्राह्मणवधादिरुपात् मासास्कात्मात्रात् त्वचेत्यादिदृष्टान्तोदाष्टीतिकदादर्थाभिः ॥ ७९ ॥

(३) कुड्मकः । सहस्रकृत्वइति सन्ध्यायामन्यत्र काष्ठएतन्मूलतमणव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामादहिरिनीदीतीराण्यादौ सहस्राहृतिजपित्वा महतोऽपि पापात्सर्वद्वकञ्चुकाश्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदजपनीयमित्यमं करणः पिलाघवायं मुक्तम् । अन्यत्रेतत्रययोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्याजपविशेष फलविशेषमाह सहस्रेति । त्रिकमणवादित्रयबहिः ग्रामात् न धूर्यादौ त्रयः कञ्चुकावतवउपमानार्थः त्वचेवेति कचित्तमहृतो ब्रह्महत्यादौ तस्मात्सर्वपापक्षयकामेनेवाजपनीयेति भावः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । बहिः सन्ध्यायामन्यस्मिन्काष्ठेऽपि ग्रामादहिरिति वा ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः जगदहिरिगत्वा एतत्त्रिकं त्रिपदांसहस्रकृत्वः सहस्रसङ्ख्यां जपित्वा महतोऽपि एनसः पापात् मासात्पापपर्यन्तात् विमुच्यते ॥ ७९ ॥

एतयर्चाविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्वयो निर्गहणायाति साधुषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । एतया सावित्र्या विसंयुक्तो हीनसंभ्योपासनस्त्यक्तत्वाभ्यायश्च गह्वर्णानिन्दासाधुषु विशिष्टेषु यांति । प्राप्नोति । कीर्त्तार्गह्वर्णाग्रामित्यत आह । काले च क्रियया स्वया काष्ठआपोदशादित्यस्मिन्विषयुक्ते गते निगद्यते । एवमुपनीतोऽपि सन्ध्यायामन्यप्रयोग्य सावित्रीवाजितो ब्राह्मण एव भवति त्रयाणां या साधारणी त्वक्रिया सह निर्दिष्टा सा चोपनयनमेव कालशब्दश्चैव मयं वा न । अभ्ययनादित्यकर्मविवक्षायां मेतावदेव ब्राह्मणस्यात् । यत्क्रिया या स्वयेति योनिशब्दोऽन्वयपीयो जात्यर्थगमयति विप्रदिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादोऽप्यत्रात्यभायश्चित्तार्थः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । विसंयुक्तो विमुक्तः स्वया कृतया अग्निहोवादिकया गह्वर्णानिन्दाग्रहणमिति पाठे ग्रहणपरिग्रहं तत्रापि संपुन इत्यकारमन्त्रेण पाठः ॥ ८० ॥

(३) कुड्मकः । एतयर्चेति । सन्ध्यायामन्यत्र समथरुचैतया सावित्र्या विमुक्तस्त्यक्त सावित्रीजपत्वकीयया क्रियया सापानार्हमादित्येव स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सन्ननेषु निन्दागच्छति तस्मात्तत्काले सावित्रीजपस्यत्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेमुल्लेखे दोषमाह एतयेति । एतयामुच्यते त्वविनुत्पिादिकया विसंयुक्तः परित्यक्तः । विपयात्सन्ध्यादिश्रादिकया च गह्वर्णा निमुच्यताम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । एतयर्चा मणवव्यावृत्तिपूर्व्या सावित्र्या विसयुक्तः काले च क्रियया स्वयंत्युपन्यासोद्वान्ताभिः । यथासंभ्योपासनादित्कर्मणावियुक्तस्तथेति । गर्हणायाति साधुषु दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्यहयर्थः । अपरितु-
मग्न्यन्तेतयर्चा विसयुक्तोऽनुपनीतअतएव तत्कालविहितस्वकर्मरहितोविमक्षत्रियविद्योनिजातोऽपि सन्तु त्याज्यतां-
यातोति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयाकृचा गायत्र्या विसयुक्तः विरहितः काले जपकाले च पुनः स्वया क्रियया सापशत-
होमादिक्रियया विसयुक्त रहितःविमक्षत्रियविद्योनिः साधुषु गर्हणायाति ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्त्रिस्रोमहाध्यातृतयोऽध्ययाः ॥ त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । ओंकारपूर्व्यासांताओंकारपूर्विकाः । महाध्यातृतयः प्रकृताएव भूर्भुवःस्वरित्येते शब्दाऽधि-
यन्ते । अध्ययाअविनाशिन्यः फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा सर्वएव शब्दानित्यादिति विशेषणमनर्थकम् । त्रि-
पदातत्सवितुरित्येषा सावित्री ब्रह्मणो मुख । आद्यत्वात्मुखव्यपदेशअतश्चारम्भअध्येयमेतदित्यस्यैवाध्यायवादः । अथवा श्रु-
त्वाह्वारमुपायोऽब्रह्मगामिरनेन भवतितदेवाह ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखं ततस्तदारभ्य एतन्नयजप.कार्यहन्त्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लुकः । ओंकारपूर्विकेति ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्रोध्यातृतयोर्भूर्भुवःस्वरित्येताअक्षरब्रह्मावाप्तिकलत्वेनध्ययाः
त्रिपदा च सावित्रीब्रह्मणोवेदस्य मुखमाद्यं तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः मोक्षार्थमेत-
दध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षणं मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । मुमुक्षूणांतदेव शरणमित्याह ओमिति । अध्यर्षा अध्यपकलदार्धं ब्रह्मण.परब्रह्मण.मुसं-
सुपायवेदस्य प्रधानभूत्वा ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मणोवेदस्य मुसंशरीरस्य । तथा च सामुद्रिकवचनमुखमर्धशरीरस्येति । अथवाब्रह्मणोमुसं-
साधिमनक्षारम् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणवेदस्य मुखंआद्यतत्पूर्वकवेदाध्ययनंविज्ञेय ओंकारपूर्विकाम
ध्यातृतयःतिस्रःअध्यायःतयथा ओंभूः ओंभुवः ओंस्वरितित्रय. ध्यातृतय अथवा ब्रह्मणःपरमात्मन.नाम.मुसद्वारंप्र-
त्ययान्तरादिति ॥ ८१ ॥

योऽधीतेऽहन्त्यह्न्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥ सब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतःखंमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । आकाशश्च सर्वव्यापविभुः सपद्यते स्मृतिः स स्वभाववान् ननु मूर्तिशरीरमाकाशस्य शरी-
रमावात् । अथ किमिदं ब्रह्म यद्रूपापत्तिरुच्यते । परमात्माऽऽनन्दरूपः यस्यैवे क्षेत्रज्ञा पवनजवोद्धतस्य वारिगशेखि-
मयः । ते यथा प्रयात्तावस्थे तस्मिन्तद्रूपाभवन्ति । एवमतीतद्रूपाआत्मानः सपद्यन्ते । विशेषतश्च मयमेतद्वादो वक्ष्यते ।
अध्ययनभिक्षायाभ्यधीतेन जपोन चाभ्युत्तिमणनस्ति । अतीन्द्रतत्त्ववचनादहृत्त्वः कण्ठपतीत्येति । सत्यपयोगे हि
नास्ति तद्वागद्वामोक्षार्थनोपविधिः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानागम्यः । वायुभूतोऽप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानशुद्धः ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुः । अतएवाह धीर्धीतइति । यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीमणवव्याकृतिमुक्तवर्षत्रयमधीते सपरंब्रह्मा-
भिमुत्प्रेन गच्छति सवायुभूतोवायुरिवकामचारी जायते खंब्रह्मतदेवास्य भूर्तिरिति खमूर्तिमाभवति शरीरस्यापिनाशात्
ब्रह्मेवसपद्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यइति । अधीतेअभ्यस्यति संख्यापूर्वकैव वायुभूतः वायुर्देवैर्गैतमततसूत्रमिध्यादिश्रुते-
हिरण्यगभेपदवीमान्प खमूर्तिमान् आकाशवेदेहाद्यनवच्छिन्नब्रह्मभवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एतांमणवव्याकृतिश्रुतिपूर्वकांसावित्रीम् । अतुर्द्धतः शक्तौ सत्यां न कदापिदम्प्यनन्यपरः । वायुभूतः
सर्वव्यापी । खमूर्तिमान् रूपरहितः । परंब्रह्माप्येति परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहनिअहनि मय्यहंएतांविषदीयःअधीते त्रीणि वर्षाणि त्रिवर्षपर्यन्तसंपुष्टः परंब्रह्मअप्येति
ब्रह्मत्वेति वायुभूत वायुरूपःखमूर्तिमान् अमूर्तित्वात् ॥ ८२ ॥

एकाक्षरंपरंब्रह्ममाणायामाः परंतपः ॥ सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अकारएकाक्षरतत्परंब्रह्म । ब्रह्ममिहेतुत्वात् । तज्जपतदर्थभावनया ब्रह्ममाभरेवमुच्यते ।
अमिति ब्रह्माभिधानम् । एवंसाङ्गुस्तस्य वाचकः मणवइति तत्परमरुद्धकुतोऽस्याभ्योब्रह्मोपासनाभ्योऽनंब्रह्मेत्युपासीता
दियोर्ब्रह्मेत्यादेशइति एवमाद्याभ्युपासनाभ्यः । अकारोपासनागच्छ्यते । अध्ययनदेव तन्माध्यभिधानम् । शब्द-
स्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छतीति । सर्वोहर्षावाग्यवहारानतीतोवाचश्च सर्वस्या-
अकारोमूलं तथाच श्रुतिस्तथाशाङ्गना सर्वाणि पञ्चाणि सत्तृण्णाभ्येवमोकारेण सर्वा वाक्संमृणाअकारएवेवंसर्वमिति ।
अन्तर्धानमनुसृष्टिः आश्रयभावापत्तिर्वाक्यपुनः सर्वावार्गोकारेण सत्तृण्णा वैदिक्यास्तावदोकारपूर्वकत्वमुक्तम् । ऐकिक्या-
अपि तदादीनि वाक्यानि स्मृतिरित्यापस्तम्बवचनात् उपनिषद्भाष्ये चैतदन्वया व्याख्याततत्त्वज्ञानुपयोगान्प्रदर्शितम् ।
प्राणायामशब्दआचमनवद्विराष्टिककर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते । परंतपश्चाद्वायणादिभ्यः किंपुनस्तस्य श्रेष्ठमंक्तिरे-
षा सावित्र्याः परंमन्त्रज्ञाननास्ति । एवमिति प्रशंसा मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनवाद्यियमउच्यते तस्य च नियमउच्यते ।
यत्कल्यै निर्यमउच्यते । यत्कल्यैततोधिकसत्यवचनात्प्राप्यते सत्यवचने विभ्यर्थोपि तथाशुद्धोभवति । मौने तु केवल-
मनृतवतिपेधानुशानमेव । अर्थवादोऽर्थश्लोकः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परंब्रह्म परमोवेदः प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गापश्रुतेः परं जप्येनारित सत्यं विशिष्यते । उभ-
यप्रान्तानविधानताभ्येपि सत्याभिधाननियमापिष्यत्वात् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुः । एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोङ्कारः परंब्रह्म परंब्रह्मामिहेतुत्वाद्मोङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च
परमज्ञानाभावनया तदवामः । प्राणायामाः सत्यवसत्याकृतिसत्तिरस्कायत्रीमिसिरावृत्तिभिः रुताश्वाद्वायणादिभ्यो-
ऽपि परंतपः । प्राणायामादिति बहुवचननिर्देशात्तत्रयोऽवसर्यकर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः मरुदमन्यपञ्चजार्तनारित ।
मौनादपि सत्यं गविशस्यते । एषांचतुर्णास्तुत्या चत्वार्येताम्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । परणीपरेण तु । एकाक्ष-
रमन्त्रज्ञानायामपरंतपइति पठितव्याख्यातं च एकाक्षरंपरंरस्यतदेकाक्षरपरंप्रणायामपरमिति मेधातिथिमभूतिभि-
र्मुदीरयितयतः अस्मिन्प्राणायामंततत्र एतद्योषणीपरं ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति मुमुक्षूणांसनिपत्योपकारकाणि ब्रुवन्वीह्यादिसाभ्याहिसात्मकानि कर्माणि निन्दति एकाक्षरमितिज्ञाभ्याम् । एकाक्षरमणवः परब्रह्मत्वंविधायकत्वात् तस्य वाचकः मणव इति पातञ्जलौकेः । परतपः शरीरशोषणपापनाशकत्वसाम्याप्याणायामेन पातकमिमुक्षुकेः अत आह मौनान्स्त्यमिति । मौनान् तूष्णींभावास्तत्पमणवादिजः उपक्रमोपसंहाराभ्यां जप एव तात्पर्यात् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रान्तरेषु ब्रह्मभावेरुपायः समाधिरित्युक्तं तस्मादधिपमणवादित्रिकजपोविशिष्टतर इत्याह एकाक्षरमिति । एकाक्षरमणवः परब्रह्मब्रह्मस्वरूपत्वात् । तथाहि ब्रह्मनन्दिवाक्यं ओमित्यामेति । मतोमिति । तथाचोपनिषदुक्तं ओमिति ब्रह्मेति । माणापामशब्देन व्यावृत्तयो लक्ष्यन्ते । ताः स्वत्वात्समितोः माणानामप्येव रेषयतः प्रजापतेरास्यादिचकशाद्रूपानिर्गताः । तथाहि श्रुतिः सचतुर्होत्रात्पन्तसोऽस्तम्यन् । समूरितिध्याहरत् सद्द्वितीयमतम्यन् । सोऽस्तम्यन् सुभूवैदित्य्याहरत् सत्तृतीयमतम्यन् सोऽस्तम्यन् सत्सुवरितिध्याहरदिति । परमतपः साधनत्वात्परमतपः । मौनः तूष्णींभावः समस्तेन्द्रियोपरतिः समाधिरितिपावत् । सत्यं जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तमवति मणवः परब्रह्मस्वरूपं व्यावृत्तयः परमतपः साधनभूताः साविध्याविशिष्टनकश्चिदस्ति तस्मात्तेषां जपः समाधेरपि विशिष्यत इति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाक्षरपरब्रह्म औंकाररूपं परब्रह्ममाणायामाणासयमाः परं उत्कृष्टतपः साविध्या जपात्परनास्ति । मौनान्स्त्यं विशिष्यते । प्रजापरहितमौनप्रत्यापोनर्थकवचः इत्यमरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ॥ अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन वैदिकाहोमां अधिहोत्रादयो ये च यागाज्यौतिषोमादयः ते सर्वे क्षरन्ति परिपूर्णफलाभवन्ति । फलवा तदियं संवत्पाशु विनश्यति अक्षरत्वे तर्दोकाराख्यमक्षरं ज्ञेयमक्षयफल । ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसारापत्तिः अतोऽक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकोक्षरशब्द उद्देश्यः । सत्ताशब्दो द्वितीयोयोगिकः क्रियाशब्दः ब्रह्मैव तदेव प्रजापतिश्चोद्धार एव । स्तुतिरिषा जुहोति यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः क्रियाप्रतिपाद्यार्थयागहोमाः । व्यक्त्यपेक्षाबहुत्वं । अथवा धात्वर्थनिर्देश एवाप्यं जुहोति यजतीति । क्रियास्तं धातिरिक्तदानाद्याईदृश्याप्यजुहोति यजतीति च क्रियाश्च होमयागौ प्राधान्यात्पृथगुपादीयेते । अथ युक्ताऽऽकारस्य स्तुतिः । केवलस्यापि जपविधानार्थंति केचित् नहि प्रकृतविधिशोपतैवाव पुनः परामर्शाभावात् । वैश्वानरे रुद्रत्वादीनां यदष्टाकपालोभवति । गायत्र्याचैत्रं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्त्र कपालस्तिष्ठते त्वाँस्तेजोऽधातीति । सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यपेदकल्पनया विष्मन्तरसम्बद्धं त्वक्षरं ज्ञेयमिति । न पूर्वापेक्षानापि साविध्यादीनां पुनः परामर्शोऽस्ति । अतः त्वपदाथैव वाक्यार्थपरिसमाप्तेर्मान्यशेषता । ज्ञेयमित्यत्र कृत्योविधायकः ब्रह्मपदेन च सवन्धाब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्य भावनीयं भाव्यमात्रं च तपिष्मानसजपउक्तो भवति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनाशिफलं क्षितप्रधातुस्वरूपनिर्देशोविहितोपि सिद्धैरर्थनिर्देशोपि प्रयुज्यते । जुहोतिरप्यविष्टहोमः । यजतिस्तिष्ठद्वेदोमः । अक्षरं मोक्षोक्षरमविनाशिफलं ब्रह्म परमात्मा निराकारोपासने साकारोपासने तु तदीयरूपं शक्तिः प्रजापतिरौंकारार्थभूतोऽक्षरौ उपासकानामनाशिफलदौ ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षरन्तीति । सर्वा वैदिकविहिताहोमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलवत्त्वं विनश्यन्ति । अक्षरं

(८४) दुष्करं = त्वक्षरं (क, ख, ग, घ, ङ, मेधा०)

प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्ममिति हेतुत्वात् । फलहारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशक्यमस्य ब्रह्ममिति हेतुत्वमत्राह ब्रह्मैवेति । चराब्देहेतौ । यस्मात्प्रजापतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोद्धारः स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दाशतम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यन्तरं हि रण्यगर्भपदस्यासाधकत्वात् न तत्र दक्षिणार्थतीति श्रुतेः । दक्षिणां अग्निं होत्रादिपराः अतोऽत्राक्षरमित्यादि अक्षरं अविनाशि तदेव ब्रह्म प्रजापतिर्हिरण्यगर्भश्च । एतद्वै सत्यकामः परं चापरं यदोकारः इति श्रुतेः परापरब्रह्ममाप्नुयात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । क्षरन्ति स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति । अक्षरं प्रणवादि विकृतं क्षरं विनश्वरफलं भवति । ब्रह्मा परमात्मलक्षणः । प्रजापतिर्मुख्यः । श्वकारोऽब्रह्मण्यर्थः । प्रणवादि विकृतं वाच्यं परमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाच्यं प्रणवादि विकृतमपीति । श्रौतस्मार्तान्तिकमार्गिण न क्षरन् फलानि प्रणवादिकस्य स्वरूपतः अर्थतश्चानश्वरत्वात् । तज्जप फलमन्यनश्वरमित्यभिप्रायः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्ववैदिक्यः जुहोति अग्निष्टोमादिना यजति वैश्वदेवादिकं जुहोति इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति खण्टि अक्षरं ओंकारं अक्षरं अविनाशिरूपं वाच्यं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥ उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

(१) मेघातिथिः । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञोऽप्योतिष्ठोमादिवर्त्मकं यजेतेति चोदितं ब्राह्मेन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसंपत्त्या क्रियते सविधियज्ञ इहोच्यते । जपस्तु न यज्ञः । प्रशंसया यज्ञोपचारोच्यते । अतो नासौ विधियज्ञः स विशिष्टः प्रकृतः श्रेष्ठो यज्ञोऽप्योतिष्ठोमादिर्दशभिर्गुणैः महाफलत्वेनेन जपस्योच्यते । यदेव यागात् फलं तदेव बहुतरजपान्नाप्यते न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तमाह । सति कः शरीरधने परिरक्षय रूपेण यागेभ्यश्च यज्येत । तस्मात्प्रशंसया पूर्णाहुत्या सर्वाङ्गमानवाप्नोतीति त्वत् । एतावदस्यार्थस्तदेव त्वर्गादिफलभावाप्यते । किंतु लोकवित्पत्यन्विशेषात् । फलपरिमाणं विशेषविशेषित्वात् । यज्ञस्य त्वर्गधामपुत्रपश्वादियस्य यज्ञस्य यत्फलं तज्जपान्नाप्यते । उपांशुः शतगुणः यदन्योनश्रुणोति समीपस्थोपि सहस्रगुणः साहस्रो मानसोऽप्यपारमात्रेण यन्निश्च्यते जपमात्रविधय उपांशुत्वादियुगुणः प्रकृतस्य यो धीतेत्यनेन विच्छेदात्तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपो यः शान्तिको यश्चाभ्युदयिकः सर्वत्रैते गुणाः सहस्रमस्यास्तीति साहस्रं गुणान्तं प्रकृतं वा सहस्रगुणसद्भावं प्रतीपते । गुणशब्दश्चावषधवचनः फलभूमा च संश्रयार्थवचन्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानरायणः । विधियज्ञो वेदोभूयसाग्रन्थेन विहितो यज्ञोऽप्योतिष्ठोमादिर्दशपूर्णमासादिश्च जपयज्ञोऽप्येव क्रियमाणो दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वरूपान्योन्यसंस्थितेन रूपस्यैव जपत्वात् । उपांशुः पराश्रवणीयशब्दाद्व्यर्थमानसः स्वस्यापि मनोमात्रग्राहकः साहस्रसहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लुकः । विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दशपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परोनश्रुणोति तदुपांशु । नानस्तस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यच्च जिह्वौष्ठमागपिनचलति समानसः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । जपस्य श्रेयस्त्वमर्कसंयुतं हि शेषे फलभूमानमाह विधोति । विधियज्ञादिमहोवादेऽजपयज्ञो वाचिकः दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलः स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलः । उपांशुरिति यत्समीपस्थो जपनश्रुणोति

सपवमानंस ईषदपिजिह्वोच्चारणरहितः । ननु । नकर्मणामनर्भानैकर्म्यपुंशुश्रुतेत्यंशः कागतिरिति चेत्तत्राह ।
कर्मजज्ञानमिति ॥ ८५ ॥

(८) मन्दनः । यतएवमतोयज्ञानतरंभ्योजपयज्ञोविशिष्टतरइतिश्लोकद्वयेनाह विधियज्ञादिति । विधियज्ञादिभि-
होत्रोदजपयज्ञोदशभिगुणैर्विशिष्टः साधनवेगुण्यदोपराहित्यात् । उपांशुजपयज्ञोविधियज्ञाच्छतगुणः । मनसोजपयज्ञो-
विधियज्ञात्साहस्रसहस्रगुणः ॥ ८५ ॥

(९) रामचन्द्रः । जपयज्ञः जपरूपयज्ञः विधियज्ञात्अग्निष्टोमादियज्ञान्तदशभिगुणैः विशिष्टउत्कृष्टः उपांशुकि-
चित्श्रवणयोग्यः उपाशुः अप्रः शतगुणः स्यात् मानसोजपः सहस्रगुणः स्पष्टः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः ॥ सर्वे जपयज्ञस्य कलानार्हन्तिषोडशीम् ॥ ८६ ॥

(१) मेघातिथिः । महायज्ञाः पाकयज्ञाउच्यन्ते । ब्रह्मयज्ञवर्जमित्या चत्वारोयज्ञाभवन्ति । विधियज्ञाउक्त्यस्ते
समन्विताः । सहिताः कलामशंषोडशानार्हन्ति । षोडशेन भागेन न समाभवन्ति । अथवाहतिः प्राप्नुमूल्यपणनेवर्तते ॥
अर्हताब्दाकिंपरुत्वाअर्हन्तिरुपम ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्तुतावद्विधियज्ञमात्रमन्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य साम्यमित्याह । इहति
चत्वारोये देवभूतमनुष्मपितृयज्ञरूपाः ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञस्येशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोमिष्टोमादिः षोडशीकलांभां-
नार्हन्तिमूल्यार्थं न लभन्ते ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लुकः । ये पाकयज्ञाहति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्च महायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धादि-
धिभोजनान्ताकाश्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञादर्शपौर्णमासादयस्तेः सहिताजपयज्ञस्य षोडशीमपिकर्णन भानुवन्ति जप-
यज्ञस्य षोडशांशोनापि न समादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । तकार्यभेद-करणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह यदिति द्वाभ्याम् । पाकयज्ञावक्ष्यमाणावि-
धियज्ञादर्शपौर्णमासादयः ॥ ८६ ॥

(५) मन्दनः । पाकयज्ञशब्दोऽत्रालपवचनः । चत्वारोदेवपितृमनुष्मभूतभेदात् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये चत्वारः पाकयज्ञाः वैश्वदेवादयः विधियज्ञसमन्विताः अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वे-
जपयज्ञस्य षोडशीकलानार्हन्ति ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणोनात्र संशयः ॥ कुर्यादित्यन्त्र वाकुर्यान्मित्रोब्राह्मणउच्यते ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । जप्येनैव सिद्धिकाम्यफलवामिब्रह्मणामिव भानुयात् भानु तद्विशुद्धा कर्तव्या यज्योतिष्टो-
मादिभ्योमहापयसिभ्योभावनाभ्यश्च यल्लब्धयतजपेन कथसिध्यतीति सिद्ध्यत्येव । कुर्यादित्यन्त्रित्यज्योतिष्टोमादि ।
अथवा तदपि न कुर्याद्यतोमैत्रोब्राह्मणउच्यते । मित्रमेव मैत्रसर्वभूतमेवीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निष्टोमीयमशु-
हिंसायां च कुतोमैत्री । अयमर्थवादएव । न पुनः पश्वद्वकर्मगतपेषः पूर्वपैतृत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषाम-
तिक्रान्तोजपविधिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सतिभ्येभ्योऽक्षलभेत । तद्विरोधेनान्यन्नकुर्यादित्युपक्रम्य त्वसिद्धान्तमाह न कुर्यादिति ।
मैत्रोहिंसोविधियज्ञानांजीजपश्चादिहिस्यैवावृत्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुहूकः । जप्येनैवेति । ब्राह्मणोजप्येनैव त्रिःसन्देहांसिद्धिलभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्माच्चैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संघंधी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषु च्यते । मित्रमेव मैत्रः स्थायं ३ण । यागादिषु पशुबीजादिबधान् सर्वपाणिप्रियता संभवति । तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिघोनिस्तरतीति जपप्रशस्ता न तु यागादीनां निषेधस्तोषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येन मन्त्राणां जपेन संसिध्येदन्तःकरणशुद्धिलभेत धर्मेण पापमपनुदतीति महतोऽप्येन सोमासात्वचेवाहिर्बिमुच्यत इति । जपतो नास्ति पातकमिति श्रुतेः । स्मृतिः यां अन्ययागादिकं मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्वैव्यः गामभ्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियः अणुत्वाधिकं ब्राह्मणो ब्रह्मनिवः कृतसाक्षात्कार उच्यते त्वमूर्तिमानित्युक्तम् । स ब्रह्मणः केन स्याद्येन स्यादित्यादिश्रुतेः ॥ ८७ ॥

(५) मन्दनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमो धर्म इत्याह जप्येनेति । संसिध्येन्मुक्तो भवति । अन्यत्कर्म कुर्यान्वा कुर्यात् । अत्र हेतुर्मेमो ब्राह्मण इति । सर्वानुक्कुर्य मैत्रो तद्वान् मैत्रः । अतो हि सानुबन्धिनी विधियङ्गा ब्राह्मणस्य जपयज्ञो विधिष्ठिर इति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः गायत्र्या जप्येनैव संसिध्येत् अन्यजपादिकं कुर्याद्वा न तं कुर्यात् ब्राह्मणः मैत्रः आहः उच्यते ॥ ८७ ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ॥ संघमे यत्नमातिशेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनान् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियाणां संघमे यत्नमातिशेदित्येतावाच्छास्त्रार्थः परिशिष्टार्थवादः । आसंध्योपासनविधेः संघमः प्रतिषिद्धो विषयेषु प्रवृत्तिपरिहारो प्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिर्वर्जनं तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः । अप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिनिषेधाधीनश्लोकसघातः एतदेवाह विचरतां विषयेषु स्वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानामपहारिषु विषयेष्वपहरन्त्याकर्षन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति । पारतन्त्र्यमापादयन्ति । पुरुषानपहारिणो विषयामनोहराय उच्यन्ते तत्र विचरतां विविधविशेषेण चरतामदीन्द्रियाणि विशेषेण न श्रेयुरपरिहारिणोपि तदा विषयाः किंकुर्गुः भवन्तु वा निरङ्कुशान्दीन्द्रियाणि यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथापि सुसंयमः पुरुषेणात्मा यतस्तुभयसापराधमतीत्यन आस्थेयो दुर्निर्णयमानि हेतानि नियन्तेव वाजिनां घृतासारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानां स्वभावतो विचरन्शीलानां संघमे नियमे यत्नं करोति न तदानीच्छया उन्मार्गेण वदन्ति । विषेयतां त्यज्य भजन्त एवमिन्द्रियाणि विषेयीकर्तव्यानि ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जप्ये अवश्योपसहार्पमद्दर्शयति इन्द्रियाणामित्यादिना । अपहारिर्विन्द्रियावधर्षकेषु यन्ते वेत्येकाग्र्यार्थं दृष्टान्तः ॥ ८८ ॥

(३) कुहूकः । इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयसकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशैलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ज्ञानसंयमे यत्नं कुर्यात्सारथिरश्वानियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपसन्दतेन्द्रियाणां जपो विनफलायेति तदर्थमयाहारमाह । इन्द्रियाणामिति । अपहारिषु ईन्द्रियाणि त्वमवर्णकर्तुं शैलेषु यन्तां अश्वनियमनसारथिरिव संयमकुर्यात् ॥ ८८ ॥

(५) मन्दनः । एवतावद्ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनधर्मा उक्ताः प्रसङ्गात्प्रवक्ष्यादितिसावित्र्यो माहात्म्योक्त इदानीं तस्येन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । अपहारिर्विन्द्रियापहारिषु ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्र । अपहारिषु हरणशीलेषु विपयेषु विचरता इन्द्रियाणां सयमे यत्न आतिष्ठेद्विद्वान् कश्च वाजि नयन्तेव ॥ ८८ ॥

• एकादशेन्द्रियाण्याहुर्गानि पूर्वे मनीषिणः ॥ तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथि । सख्यानिर्देशोपमानान्तरगुण्योन पदार्थं सोहादेन तु व्युत्पाद्यते । तानि पूर्वमनीषिणा आहुः । परस्तात्नामत कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता पूर्वग्रहणान्नेयता किंकरेव व्यवस्था कल्पिता । किंतु पूर्वेषामप्याचार्याणां स्थितैव । एतामजानतो नागमिक इति लोकैरपि हस्यते । इत्यतोपवेदितव्या प्रसिद्धा पदार्थाव्याख्याताश्च प्राक् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । नियमान्दर्शयति एकादशेति । यथावत् स्वस्वभकारवक्त्या ॥ ८९ ॥

(३) कुहूक । एकादशेति । पूर्वपण्डितायान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचा शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतोनामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्द । तानि कर्तव्यपेक्षायामाह एकेति । पूर्वं ब्रह्मादय आनुपूर्वशांशोत्रादिक्रमण ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्र । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह । यानि एकादशेन्द्रियाणि पूर्व मनीषिण आहुः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि अनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्धाजिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाङ्मेव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथि । श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्यधिष्ठानभेदाच्चक्षुषी इति द्विवचनमन्यत्र तदाधारायां शक्तेरेकत्वादिकवचन । उपस्थं शुक्रोत्सर्जनं पुसोजवस्तदाधारश्च स्त्रिया । इन्द्रनिर्दिष्टयोः प्राण्यद्वत्वादिकवद्भाव वाक्तात्वादि शब्दाभिन्न्यज्जक शरीरावयववचनं नाम निर्देशोपमः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । जिह्वा रसना वागभिधानशक्तिरात्म्यगता त्वक्च चक्षुश्च त्वक्चक्षुषी आधारभेदेपीन्द्रियशक्तेरेकत्वात् । धाधारत्वेपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियमक्षरौपादावित्यापारापेक्षद्वित्वम् ॥ ९० ॥

(३) कुहूक । श्रोत्रमिति । तेज्येकादशह श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति इन्द्रियप्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति । प्राण्यद्वत्वादिकवद्भाव ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्द । तेषाम्पञ्चसंख्याकार्यमाह श्रोत्रमिति त्रिभिः । स्वरूपश्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यापञ्चेत्यादि कार्यधीकर्मजनकता एषामध्ये त्वगुणेन सकल्पेनोभया मकमुभयगुणभिरके यस्मिन्मनसि जिते गणौ धाद्वयकर्मैन्द्रियात्मको ॥ ९० ॥

(६) नन्दन । त्वक्चक्षुषी इति इन्द्रसमासः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्र । श्रोत्रश्रवणत्वक्चक्षुषी नेत्रे जिह्वा पञ्चमी नासिका पायुर्गुद उपस्थं गुह्येन्द्रियं हस्तौ पादौ एते पञ्चपा एकादशेन्द्रियाणामन्ये पञ्चश्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्राप्त्वादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवांशोत्रादी न्यनुपूर्वशः ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैवा पाप्वादीनि प्रवक्ष्यते ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथि । कार्यमिदानीमेषामाहस्वरूपावधारणार्थं । न हितानि प्रत्यक्षानि बुद्धीन्द्रियाणि जनकानि कार्य-

(५) नन्दन । प्रसङ्गेन विषयेषु निरुद्धाया मवृत्त्या ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्र । पुरुष इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन संयोगेन दोषरुच्छति प्राप्नोति । असंशयतोन इन्द्रियाणि सन्नियम्यजि
त्वा सिद्ध्यति यच्छति प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा रुष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

(१) मेघातिथि । तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाष शास्त्रोपदेशान्नक्रियते । किन्तु दृष्टमेव सुखतावान्निवृत्तेर्भवति । तथा हि
स्वेयमानाविषया अपि अधिकगर्द्धमुत्पादयन्त्युदरपुरभुक्तवतस्तस्मत्स्याति सौहित्यमपि गतवती भवति । तद्वत्समीहा किमिति
न शक्नोमि अग्नौ द्रोक्षुमुशक्त्या तु न प्रवर्तते । ततो नैषाभोगेन शक्यानिवृत्तिर्न कदाचित्कामोभिलाष कामानाकाम्यमानाना
स्पृहणीयानामर्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयोऽधिकतरवर्धते । हविषा घटेन रुष्णवर्त्मान्भिरिव दुःखरूप
आभिलाषोऽनुप्रभुक्तरसस्यत्वभिलाषानुत्पत्तिस्तत्त्वमसंख्यानमेतत् । उक्तञ्च यत्पृथिव्या ग्रीहियवहिरप्यपशवस्त्रिय । नाल्मे
कस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमयजेत् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रसङ्गे जातेऽपि भुक्तभोग्यतया त्वयनिर्वर्त्यत इत्यपि नाशक्यमित्याह न जात्विति ।
कामरूपा कामानामागाना रुष्णवर्त्मान्युचितपदव्यास ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुम । किमिन्द्रियसमयेन विषयोपभोगादेरुत्पन्नकामो निर्वर्त्यतीत्याशङ्क्याह न जात्विति । न कदा
चि कामोऽभिलाष काम्यत इति । कामाविषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते किन्तु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते ।
प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनतदधिकभोगवार्ज्जदर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् यत्पृथिव्या ग्रीहियवहिर
प्यपशव स्त्रिय । एकस्यापि न पर्याप्ततदित्यतितृप्तयजेत् । तथा पूर्णवपसहरूमविषयासक्तचेतस । तथाप्यनुदिन
तृणायत्तेष्वेव हि जायते ॥ ९४ ॥

(४) गद्यवाचनम् । मनुभागे सति त्वयमेव उपरमेयस्तानि किमुपसहारेणेत्यत आह । नेति । कामोभिलाष कामा
नाकाम्यतेषामुपभोग साक्षात्करणत्वेन शान्तिद्वारे अपि तु वर्धत एवेत्याह । हावयेति । रुष्णवर्त्मापि । तथा च विष्णुपुराणा
ययातिवाक्यम् । यत्पृथिव्या ग्रीहियवहिरप्यपशव स्त्रिय ॥ एकस्यापि न पर्याप्ततदित्यतितृप्तयजेत् । अतितृप्त अतितृ
प्याप्तमन्वर्थ ॥ तथा पूर्णवपसहरूमविषयासक्तचेतस । तथाप्यनुदिनतृणा मयैतन्वेव जायते ॥ इत्यादि ॥ ९४ ॥

(५) नन्दन । न पुनर्भोजनेन क्षुधद्वयविषयोपभोगेन कामस्य निवृत्तिर्नैव तदित्यत्राह न जात्विति । कामाना
विषयाणां । हविषा आज्येन ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्र । काम्यतदतिक्रामा तेषां कामाना उपभोगेन जातु काम न शाम्यति ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्रामुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलस्तस्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानापरित्यागो विरिष्यते ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथि । पूर्वाजन्तुत्वेनोपजीव्यायनियम श्लोके पठितोयदा सेवया वर्धते काम अतोपपत्ता कामा
न्कामी सर्वान्प्रामुयात्सेवेतानेकमण्डनेऽप्येव तद्गोयश्चैतान्स्वयजति केवलान्पशवपि न स्पृशति नैविक एव वास्तयोप
प्रापकोभोक्ता तस्मात्सविशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठोभवति । य परित्यजेदिति । एतस्या मयत्तत्त्वम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केवलान् कृत्स्नान् विशिष्यते विराष्टफलवान् ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुम । यश्चैतानि । यतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाच्चैतान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षक भेदास्तस्मा

त्सर्वकामप्राप्तिस्तदुपेक्षा प्रशस्या । तथाहि विषयलोपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तौ च हेतुशक्तिरायोनं
तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्भोगादकृतभोगोजनः श्रेष्ठ इत्याह यथैतानिति । मानुषात् भुञ्जीत केवलानिन्द्रिय-
सचरूपानसर्वकामानाविषयाणां प्रापणात् भोगात् ॥ ९५ ॥

(५) गन्देन । यत एव ततो विषयाणां भोगात्त्याग एव श्रेयानित्याह यथैतानिति । यद्व्यससाधुः पाठः । एतां कामा-
न्मानुषाद्भुञ्जीत । केवलान्कृत्स्नान् । तयोः प्राप्तिर्यागयोः प्रापणाभ्यामेत्यायोर्विशिष्यते विषयत्यागे विनाशनिमित्तदु-
स्वप्नशांभावात् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । य. पुरुष एतान्सर्वान् मानुषात् य. पुरुष एतान्कामान्केवलानुत्पज्जेत् सर्वकामानां प्रापणात्
प्राप्तिं कानानां सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

न तथैतानि शक्यन्ते संनियंतुमसेवया ॥ विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यथेवमरण्यवास एव तर्हि ग्रामेन हि तत्र विप्रयार्त्तनिधीयते । असनिहिताश्च न सेविष्यन्ते त-
दर्थमाह न सेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति । अर्थोच्यते । निःशुद्धः स्यादिति हि स्मरन्ति । असनिहिताश्च न सेवि-
ष्यन्ते तदर्थमाह नास्तेत्रया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति पूर्वाण्डमध्यदिनापरण्डानफलाङ्कुराद्यथाशक्तिधर्मार्थकामभ्य-
नच शरीरधारणमसेवया भवति किंतु गर्हनिषेधोयमुच्यते । सच गर्हः सत्प्रापि सेवया ज्ञानेन विषयेगतदोषज्ञानेन ।
अस्थित्यूषास्त्रायायुतमित्यादि शास्त्रोक्तेन स्वसविदा च विपाकविरसतया किंविपाकफलमेवाद्विदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन
ऋषेण वृहर्षिर्निवर्तते । ननु सहसैवत्यनु शक्यते कर्तुं नित्यशः । नित्यकालं ज्ञानविशेषणमेतत् । प्रदुष्टानि प्रदुष्टानि दोषावा-
त् । प्रदुष्टान्येव प्रवृत्ताण्युच्यन्ते । अयमशस्तत्र तत्र नित्य. अनुप्रवृत्तः सर्वशः । पूर्वशदिति ध्यांसमनुपमृतिभिर्महामुनिभिः प्रयु-
ष्यते । तस्य साधुत्वे यत्न. कर्तव्यः तत्र शस्त्रविधावेकवचनाच्च वीप्सायामिति पठ्यते तत्र वीप्सार्थः कथंचित्तद्वितीयाप्य-
अयेतु शस्त्रिष्टयस्य क्विपिरूपवर्णयन्ति । क्रियाविशेषणचेतनं नपुंसकनित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । न येवमुपभोगमात्रेणैन्द्रियजनयमिति यासमित्याह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि वि-
षयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् प्रदुष्टानि दोषजनकानि ज्ञानेनात्मनः शरीरादिस्थितिरिक्तस्य ज्ञानेन विषय-
दोषभावेन च नित्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुञ्जकः । इदानीमिन्द्रियसमभोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया
विषयसन्निधिवर्जनहपया नियन्तु न शक्यन्तेतुनिवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां संस्थित्वाद्विदोषज्ञानेन शरीरस्य
आस्थित्यूषादिविषयमणोपचित्तनेन तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि भनभ्य नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । बलादिन्द्रियसंबन्धे कंठपायस्तत्राह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि असेवया शुच्यद्वैराग्येण
तत्रहेतुं प्रदुष्टानि प्रकपेण बहुकालसेवया प्रसक्तानि ज्ञानेन क्षयिष्णुत्वाद्विदोषदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन वा तदुक्तम् । विषयावि-
निवर्तनेनिराहारस्योदोर्हिनः । रसवर्जसौम्यस्य परदृष्ट्या निवर्ततइति ॥ निराहारस्य ईन्द्रियविषयान्तेन नि. रसोरागः सोपि
परब्रह्मवद्वर्ततेतिवर्ततइति शोताथः ॥ ९६ ॥

(९६) प्रजुष्टानि प्रदुष्टानि (मेधा)

(५) नन्दन । तर्हि विषयत्यागएवमयमोपायोनान्यद्वयग्राह नतथेति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्र । काशाना असेवया तानिन्द्रियाणि विषयेषु सनियन्तु तथा न शक्यन्ते कीदृशानि । मनुष्यानि प्रकर्षेण दुष्टानि यथा ज्ञानेन ज्ञानमार्गेण नित्यश नित्यन्तुशक्यन्ते ॥ ९६ ॥

वेदास्सांगश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपासि चान विप्रदुष्टभावस्य सिद्धि गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथि । अयमवविधिरेव । वेदास्तद्विषयमभ्ययनजपादित्यागोदानन्तक्षणया अथवाऽप्रतिषिद्धस्यापि मधुमासभक्षणादेर्भितृत्ति फलदेश्यनेन वर्जनविप्रदुष्टोभावश्चित्तस्य तस्य सिद्धि न गच्छति फलसाधकानि न भवन्ति । कालविधिपि काले । अतोनुधानकारेणाभिप्रेतादिगतमानसभविषयम् । शक्यताह सर्वेतरविकल्परतिस्कारेण कमणि मनआधेय अगर्हित कर्मसु विषयचिन्तात्यागोनेन वारुपेन विहितस्तदभावे कर्मनैष्कल्यस्यात् । एषहि भावदोषोयत्कर्मोनुधानेनवृत्तस्य तत्परतात्यागेनत्यसूनेषु मनोवधानम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वेदा अन्ययनानि त्यागा दानानि नियमा स्नातकव्रतादीनि तपासि कच्छादीनि विप्रदुष्टभावस्य विषयमसतो ॥ ९७ ॥

(३) कुट्टूक । यस्मादनिमित्तमनोविकारस्य हेतु स्यान्नआह वेदाहति । वेदाभ्ययनदानयज्ञनियमतपासि भोगादिविषयसेवासंस्कारशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये भवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाग्मानामविवेकशून्यस्य न केपि शोधकाइत्याह वेदाहति । वेदाश्रम्यस्यमाना त्यागा सन्यासादानवानियम शौचसतोपादय तपासि कच्छादीनि पूतेअनुधीयमानाअपि विप्रदुष्टभावस्य रुपादिवत्यासक्तस्य ॥ ९७ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन विषयेषु दोषदर्शनेन न केवलब्रह्मचारिणामेवामिन्द्रियसयमोदोषावह किन्तु सर्वाश्रमिणामित्यभिप्रायेणाह वेदाहति । वेदाहस्यनेनब्रह्मचारिणर्मालक्ष्यन्तैयज्ञाहति । गार्हस्थ्यधर्मा । त्यागाहिसंयासधर्मा । तथा सीति वानमस्यधर्मा । विप्रदुष्टभावस्य कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य । आवरोप्राणाभिन्द्रियासयमहेतुत्वादिन्द्रियसयमकर्तव्यज्ञानभाव ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्र । दुष्टभावस्य वेदा सिद्धिकर्हिनिह न गच्छन्ति वेदवेदाभ्ययनानि । त्यागा दानानि ॥ ९७ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च श्रुत्वा घ्रात्वा च योनरः ॥ न त्दृश्यति श्लायति वा सविज्ञेयोजितेन्द्रिय ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथि । श्रुत्वावशातीतादिर्ध्वान्तव बृहस्पतिरित्यादिवचनश्रुत्वा न त्दृश्यति रुक्ष परया श्रोत्रवाच श्रुत्वा न श्लायति न मनोदुःखमजति श्लानि खेदे स्पृष्ट्वाप्राङ्मुखोशेयादिवस्त्र अजलेमकुतप्रश्नसमवेनानुभवति । एवमुपेतरुणीजननट्येक्षासु शत्रुदर्शने च सम बहुधृतक्षीरपीठकाकोद्ववाश्च समभोजने देवदारुतेलकपूरादि च तुल्यनि द्रतस्तथाकर्तव्यम् । यथा केवलेमनसै सुखदुःखिनं स्पृश्यते । एवतेन जितानीन्द्रियाणि भवन्ति नत्ववृत्त्येवदृश्यत्यंतसयम आश्रयणीय ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्लायति दुःखितोभवति ॥ ९८ ॥

(३) कुट्टूक । जितेन्द्रियस्यस्वरूपमाह श्रुत्वेति । स्तुतिवाक्यनिन्दावाक्यंच श्रुत्वासुखस्पर्शदुकूलादि दुःख-

(९८) चयोनर = शुभाशुभ (४)

स्पर्शमेषकम्बलादि स्पृष्टा । सुरुपंकुरूपं च दृष्टा । स्वादास्वादि च भुक्ता । सुरभिर्मसुराभि च घ्रात्वा । यस्य न हर्षविषादौ सञ्जितेन्द्रियोज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि विषयाभोगे मृतिरेव तत्राह श्रुतेति । भोगो नमृत्तिबन्धकः किंत्वासक्तिः तदुक्तम् पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्इत्यादीन्द्रियार्थेषुवर्ततइति धारयन्त्यन्यन्तर्भगवता कृपेण ॥ ९८ ॥

(५) मन्दनः । इदानीमिन्द्रियसंयमस्वरूपतोविविनेकि श्रुतेति । श्रुत्वाइष्टमनिष्टं च । एवमुत्तरं । तदप्यतिमनसा ग्लायति विषादतोऽतिनिष्ठविषयसंयमे । मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयमइत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नरः विषयानुश्रुत्वा न तदप्यति न ग्लायति सः जितेन्द्रियः गृहेहर्षे इत्यस्य धातोरुपम ॥ ९८ ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यथेकं क्षरतीन्द्रियम् ॥ तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादा दिवोदकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । मनु च ब्रह्मचारिणास्त्रीसंबन्धोपश्रयनेन वर्ज्यः संस्कृतमिक्षालाभस्तु किमिति पिपिष्यति अत आह निर्धारणे षष्ठी एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति । स्यात्तद्वयेण त्वविषयेवर्तमानं न निवार्यते । ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि इति अङ्गादिचर्मादकायाहरणभाजनतस्य संबन्धेऽन्वपीतेरेषु यथेकस्मादुदकपादान्स्रवति सर्वैरिच्छते । ज्ञानाभ्याससमृत्तधैर्यसम्पत्कान्तमेव वा विषयगुप्तयातद्रतमानसस्य न तत्त्वतोऽपुक्तियास्त्रगम्या अर्थाः सम्पक्व प्रतिभासन्ते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति विषये सज्यते क्षरति प्रज्ञासर्वावहिः संबध्यते दैर्जलसेकार्यकृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं रुदे अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथासर्वजलसेको भवतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लुकः । एकेन्द्रियासयमोऽपि निवार्यत इत्याह इन्द्रियाणां निवृत्तिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यथेकमपीन्द्रियविषयमवर्णं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानक्षरति न व्यतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्यैवोदकं न व्यतिष्ठते ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्तं तत्र सर्वेषां अप्रवृत्ताव्येकस्य मनुजो कीदोषस्तत्राह । इन्द्रियाणां निवृत्तिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यत्किंचिच्छरति इन्द्रियविषयप्रवणेश्यात् प्रज्ञा धैर्येतेनैव क्षरति दृते चर्ममयोदकपात्रस्य पादात्छिद्रात्सर्वोदकं क्रमशो नश्यति तथा च विषयेन्द्रियसंयोगात्तत्र क्षम्यति नाप्यथा । अत्र गीता । इन्द्रियाणां हि चरता यमनो नु विधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्गन्धमिवाभ्यास इति ॥ मनः सहकृतं यदिन्द्रियेषु क्षरादितद्वरतीति गीतायाम् । एवं मत्तच्छिद्रमप्यत्र प्रज्ञा हरतीति भावः ॥ ९९ ॥

(५) मन्दनः । सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः एकस्यासंयमेतदितरसंयमवैयर्थ्यादित्याह इन्द्रियाणामिति । प्रज्ञा क्षरति विषयपरा भवति ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेन्द्रियाणां मध्ये यथेकं इन्द्रियं क्षरति रुवति तेन वारणेन अष्ट्य पुंसः प्रज्ञा क्षरति । तेन पादादुदकमिव इति चर्मकोशः ॥ ९९ ॥

(९९) पादां पांशां (अ)

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां = इन्द्रियाणां नुचरतां (मेधा०)

तेनास्य क्षरति = ततोऽस्य क्षरति (मेधा०)

वशेकृत्वेन्द्रियग्रामसंयम्य च मनस्तथा ॥ सर्वान्संसाधये दर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुं ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहरति सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानग्रामः संघातः विधेहि कृत्वेन्द्रियाणि तथा मनः सर्वान्धातुश्रौतस्मार्तकर्मसाध्यान्संसाधयेन्निष्पादयेत्तनुं शरीरमक्षिण्वन्पीडयन्योगतः । युक्त्या सहसाकस्य-
चिन्कादिनासमकृष्णाजिनादिभारवर्णपीडा भवति सुकुमारत्वात्प्रकृतेस्तदर्थमिदमुच्यते । येषां सुशीलितं संसृक्तं प्रोजनं प्रदु-
शम्यादि नतैः सहसा तस्य कृष्यमापनु क्रमेण साम्यमानेतद्व्यतिथिपरीतयोगः क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र च योगतोवशी
कृत्वेति संबन्धः यथा स्थानमेव वा योगतदिति योजनीयम् । युक्त्या कुञ्चितातः शरीरं नृप नयेत् । यदुचितं शरीरस्य
न तद्वदिति निवर्तयेत्तात्पर्यं वा योगस्त्वृतीयायोगस्त्वृतीयायै तसिः तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियग्रामं ब्राह्मसंस्वार्ज्ज्वान् अर्थान्स्वर्गादीनां च योगतोपेक्षितदेवतादि ध्यानतो न चेन्द्रिय
संयममात्रात्तनुं देहमक्षिण्वन्पीडयन् नपि ॥ १०० ॥

(३) कुङ्कुमः । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति वशेकृत्वेति । बहिरिन्द्रियगणमापत्तकृत्वा मनश्च
संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान्संयम्य संसाधयेत् योगतउपायेन त्वदेहमपीडयन्तुः सहजसुखी संस्क्रुतान्नादिकमुद्धे, सक्रमेण
तस्य जेतु ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । श्रमकार्थनिगमयन्तस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह वशीति । अर्थान्पमादीन् अक्षिण्वन्
अपीडयन् योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविषयसेवेयित्यावत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियसंयमफलमाह वशादिति । योगतोयोगेन समापितक्षणेन । अर्थान्पुरुषार्थान् । संसाधयेत्-
संयम्य संसाधयितुं शक्नुयात् । तनुमक्षिण्वन्तपीडयन् शरीरमपीडयन् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियग्रामं वशेकृत्वा तथा मनः संनियम्य सर्वान् अर्थान् संसाधयेत् । योगतः योगाभ्यासतः तनुं
देहं अक्षिण्वन् क्षीणमकुर्वन् इति ॥ १०० ॥

पूर्वासं ध्याजपस्तिष्ठेत्सोवित्रीमार्कदर्शनात् ॥ पश्चिमांतुसमासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखे शतः पूर्वासं ध्याऽऽदिप्यास्तममे पश्चिमा तांतिष्ठेत्पश्चात्सोवित्रीमासनादुत्थाय निवृत्तमग्नि-
रेकत्र देशे स्थात् । सावित्रीउक्तैव तत्सवितुर्वरेण्यमिति तस्यास्तुवादाऽऽकारादिविधिं श्लोके संध्याजपार्थमेतदक्षरमेतां
धृति । आऽऽर्कदर्शनादिति यावद्गगनादित्योदयोऽपर्याययोरयमेव विनिर्देशः । ननु किमविधिनाऽर्कोदयस्य संध्यानि-
वर्तते । तथा हि न सर्वतमः क्षीणमापि परिपूर्णः प्रकाश एषा संध्या उक्तः च द्विविधः प्रकाशो भुवि चाऽऽकारः काऽऽः सप्ताविद-
ति मरिचः निरुक्तेऽप्युक्तमधोभागः सावित्र इति । पश्यत्समाग्राये विज्ञायते कल्मात्सामान्यादपस्तदा मोक्षस्तत्कृत्वा इति ।
आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च संध्यारात्रिधर्मोऽर्हधर्मश्च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया स-
ंध्यामिति । तेन पावत्संध्याकात्तद्विद्युत्कभवति ततः परं तातं न्यस्य तमेव । केचिदाहुर्नैवेयमन्यतसंयोगे द्वितीया
किता हि काऽऽकारमकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वार्तिककारस्तत्र कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया । यत्तु कालाभिनोत्पत्तसं-
योग इति । तत्र च क्रियावाची शब्देन प्रयुज्यते । क्रोशकुट्टिग नदी सर्वत्राचकल्याणी उभयत्र च सकर्मकोपातुर्मांसमधो-
यतस्तु सत्यतस्य विषय इह पुनः संध्यातिथिदिति तिष्ठतिरकर्मकजतो विधिनिर्देशः कर्मसंध्यानामप्यर्थस्यानासन्नोऽ-
वर्तयः आरम्भफालस्त्विह नोक्तः संध्याशब्देनैव संपर्पितत्वात् । यएव हि संध्याकात्संध्यारम्भः सएव तद्विधेः

श्रोत्रियस्यापि नहिपूर्णास्यादि कालवद्दीर्घः संध्याकालो यदि विलम्बः स्यादुत्तरोत्तरावति - सध्वत्वात्कालान्तरयोरिव नामोन्नासावल्क्ष्यपौर्वापर्यावधिनिवातोन्मथ अतिशीघ्रगतिर्भवान्भास्करस्तस्य यथा निर्भुक्तराशौ राक्ष्यन्तरसंक्रमणं तु वृष्टिमात्रकालमिच्छन्ति स्योतिषिकाः । एवमिव सारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयो प्रागुदयाद्वाविरुद्धिते ह अनेन च नास्ति संख्याऽऽदित्योदयेनैव रात्रिविरामात् । अतएवोदयास्तमयसमीपयोरनुद्यनप्रवृत्तिः स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निर्दृष्टिर्यतोऽप्यन्तकालमुपास्ते तैनावयं मुख्येकाले विधिनिर्वाततो भवति अतएव चयावान्सावित्रः कालः सेह संध्याभिप्रेतान् ज्योतिःशास्त्रगणिता सा चोक्ता पुरस्ताद्यद्येवेषामयमेवाग्रिहोत्रकालस्तेषां संध्याविधेरभावः प्रसक्तः । केयं परितोदना श्रौतेन स्मार्तस्य यांधोयुक्तएव गृह्याग्रिहोत्रेन विकल्पित नैव चात्र विरोधस्तिष्ठतापि शक्यहोतुमासीनेन च ननु च न केवले स्थानासने संध्यायोर्वहिते किंतु त्रिकजपोपि तच्च सावित्रीजपकथं होममन्त्रमुच्चारयेत् । अस्तु जपस्य बाधः प्रधाने तावत्स्थानासनेन विरुध्यते । गुणलोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन जपस्याहत्वादाधायुक्तस्तयोश्च प्रधानत्वसाक्षाद्विधिसंबन्धात्तिष्ठेदासीत्वेति च । जपस्य तु गुणत्वशत्रवत्त्वाजपतेर्लक्षणत्वावगमात् । अधिकारसंबन्धश्च स्थानासनयोरिव । नतिष्ठति तु यः पूर्वतयातिष्ठन्नेशमे न्येष्यपीहतीति यत्तु केनचिदुक्तंतिष्ठतिरत्र गुणः प्रधानजपकर्म ततोहि फलमश्रोमेति । तत्रोच्यते नैवायं कामिनौधिकारः कृतफलश्रवणं यत्तु प्रमाणवादवाक्ये वेदपुण्येन युज्यतइति फलानुवादभ्रमः सतत्रैव निर्णीतस्तस्मात्स्थानासने प्रधाने । अथवाग्रिहोत्रिणः सक्तुं सावित्रीजपिष्यन्ति त्रिरावर्तं पिष्यन्ति वा । न तावताग्रिहोत्रस्य कालातिपत्तिः अत्र सायविनिर्मुक्तइति न तावताविनिहन्त्यते । अत्रशब्दः चिरकालवचनस्तावता च कृतः संध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्तताम्ररूपेभ्योदितहोमिनोऽनुत्तसंध्यानामिवाग्रिहोत्रहोमः । गौतमेन तु सज्योतिषाज्योतिषोदर्शनादिति । सूत्रस्यार्थः एतावात्कालः संध्योच्यते नैवाप्यङ्गत्वेनैतावतिकाले नास्त्यावृत्तिः यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन । कर्मण आवृत्तिः तथा पूर्वासंध्यासनक्षत्रां पश्चिमां सतिवाकरामिति । तदपि काललक्षणं एतावात्कालद्वयसंध्याशब्देनोच्यते । तत्र सांध्याविधिरनुष्ठेयस्तपेति संध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपात्कुर्यात् । संपन्न एव त्रिधर्मैः न सत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव सर्वथाग्रिहोत्रसंध्याविधीसमानकालवपि शक्यपावनुष्ठानं सदाशब्देनित्यतामाह । उभयसंध्यां रोपः आसीत् आसनमनूयतावस्थानमुपविशे भवत् । कक्षनक्षत्रमातृद्विभावनान् । आर्कदर्शनादिति यथाकार सहानुपपत्त्यः सम्यक्शब्दोदर्शनविभावनयोर्विशेषणं संध्यामया परिपूर्णमण्डलआदित्यो भवति नक्षत्राणि च भार्यानि सभासायुक्तानि नादित्येतोर्गोभिभूतानि ॥ १०१ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । तिष्ठे दूर्ध्वस्तिष्ठे जपनमूपां पूर्वामित्यन्तसंयोगेन समासीतोपविशेत् । असम्यक्कक्षाणां विभावनादर्शनादिवेकेन बहूनां प्रकाशनात् । अत्र तिष्ठन्नासीनो जपेदिति प्रत्यस्य ध्यत्ययो बोद्धव्यः । जपस्य माधान्यात् । तथा च यजुर्वेदब्राह्मणे अयातः संध्योपासनं विधिष्यात्प्रास्यास्यामद्व्युपक्रम्य पूर्वागार्याजपेदष्टकृत्वइत्यादि । अतएव जपस्य कर्मणि सावित्रीलभ्यते । एतदस्मरमेतचित्युक्तत्वाच्च ॥ १०२ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्वासंध्यामिति । पूर्वासंध्यां पश्चिमां मिति च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रथमसंध्यासूर्योदर्शनपर्यन्तसावित्रीजपस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमांतु संध्यां सावित्रीजपसम्यक्कृत्तदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाजपप्रधानम् । स्थानासनं वर्गे फलवत्सन्निधावर्चस्तद्वद्विधिमित्यायात् । संध्यां वेदनिर्दिष्टे वेदपुण्येन युज्यते । सहस्रकृत्वस्त्वस्य इति च पूर्वजपात्कृतमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरिव माधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रतदाह योगी याज्ञवल्क्यः हासद्वीतुसंतनदिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ च सा स्यात् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्द । सन्ध्यायार्धद्विविदुक्तं तच्च कथं तत्कालव्याप्य कर्तव्यमिति प्रकाशं क्षणेषाह पूर्वामिति । सन्ध्याव्याप्य जपनृजभ्रंतिष्ठतश्चासनाभवेदतिविस्तरैवावधेयप्रज्ञानम् । जपे तु सङ्ख्यैव नियम्यते ननु काः । सहस्रपरमादेर्वाधतमध्यादशावरामित्युक्तं गच्छेदर्थान् सपूर्णाकंदर्शनमभियप्य तद्दर्शनयावत्सम्यग्ज्ञावभावानासम्यक् सङ्कशसम्यग्गृह्य तस्य विभावनप्रकाशः तावदध्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थः । ज्ञासकृद्भूतौ सततदिवसानाम्यथाक्रमः । सन्ध्यामूर्तमात्रतु कृतिं वृद्धौ च सास्थतति योगियाज्ञवल्क्योक्तदृष्टद्वयसन्ध्या ॥ १०१ ॥

(५) नन्दन् । अथकर्मन्तरमाह पूर्वामिति । आर्क्षविभावनान् आर्क्षविभावनारितिपदच्छेदः । आर्क्षवदश नान् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्र । सन्ध्यापासनविधिमाह । पूर्वासन्ध्यासाविर्जोपल्पाकंदर्शनान्मूर्त्युदर्शनपर्यंतितिष्ठेत् । पश्चिमासन्ध्यासमासीन आर्क्षविभावनान् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं गायत्रीजपस्तिष्ठेत् ॥ १०१ ॥

पूर्वासन्ध्याजपस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहति ॥ पश्चिमां तु समासीनोमलहन्ति दिवास्तम ॥ १०२ ॥

(१) नैवातिथिः । अथमत्राधिकारउच्यते । एन प्रतिपदस्तेवनाज्जातोदोषस्तव्यपोहन्मपनुदति । निशभवनैश रात्रौ हतम् । एवमलमेन शब्देनसमानार्थम् । नच सर्वस्य दिवास्तमस्य नैशिकस्य चैतत्रापभिततथा सति रुद्रागुपे दश प्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थक स्यात् । अर्केचैवपुनर्विन्देत् किमर्थपर्वतत्रजेदिति लौकिकान्प्रवादात् । किंतिहं यदम वितकृतमश्वपतिह्वारमनास्मात्प्रायश्चित्तविशेषोऽप्युपनस्तदपेति यदाहुरमस्य हस्तचारश्चम्यपतिवर्तनादिनासङ्गमो गिवधोगुहाङ्गकृद्दर्पणेनाकम्पात्कृष्येदिति प्रतिपिद्धम् । गत्याश्रवादिना चागुचित्वमे तत्कालवृत्ताशौचस्यावस्थाने प्र तिपिद्धस्तेवनादि । एतदभिप्रायमेवेद सर्वदेवाश्चिह्नं सन्ध्यापासनवर्जितइति । नचानित्यत्वापत्तिरेवविध्यस्य दोषस्य तत्रदा भावान् । दिवा च पथि गच्छन्मन्यस्त्रीमुख्यसधान सपन्नं तज्जयचित्तविकारोन्मीरने क्रुद्धांस्त्र्यंशभाषणे तसन्ध्याविधी अपनुदति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । जपस्तिष्ठन् तिष्ठजपन् मत्पापमङ्घ्रिनीकरणरूपं । एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्र दर्शनकालं आरभ्य कार्यसंयोग्येतिषोदर्शनादिति गोतमोके ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुम् । पूर्वासन्ध्यामिति । पूर्वसन्ध्यातिष्ठजपकुवर्णीनिशार्शत्रितपार्पनाशयति । पश्चिमसन्ध्यायातूपविधिं जपेकुवन्दिवाजतपापनिर्हति तत्रापि जपात्कुम्भुक्तम् । एतच्चज्ञानादादृततपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्य दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतमवेत् । त्रिकोऽसन्ध्याकरणात् सर्वविषयमिति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्द । सादिरयापनाह नैशमिति । निशास्तमज्जपपापमत्रापि पार्पयथा सादिरेशुचमिति एव दिरेवोद्येकामस्य यूपकुर्वतेति वचनद्वयेनैकएव सादिर्यूपपटमयाथ पूर्वसन्ध्यापाति ग्यायाय ॥ १०२ ॥

(५) रामचन्द्र । पूर्वासन्ध्यागायत्रीजपस्तिष्ठन् निशयाभवनैश एन पापव्यपोहति नाशयति । प्रायसन्ध्याकुर्वाणं दिवा हतं पापमलहन्ति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु य पूर्वानोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ॥ सशुद्धवद्बहिष्कार्यं सर्वस्माद्भिज्जकर्मण ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथि । अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायवदन्त्यतामेव समर्थयति । य प्रातः सध्यायां नोर्ध्वआस्ते नच पश्चिमायामुपविष्टोभवति सशूद्रनृत्योवेदितव्यः । सर्वस्माद्विजातिकर्मण आतिथ्यादिसत्कारसंपदानादितोषहि कार्योपनोद्य । अतः शूद्रसमानतानिरासार्थन्त्यममुष्टेया सध्या । इदमधिकारवाक्यम् । अत्र च स्थानासनएवोपपत्तेर्जपेयस्य धाधिकारसम्पत्तस्तत्त्वधानमन्यत्तत्त्वबन्धमद्वयम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञेनारायण । न तिष्ठति तिष्ठअपतीत्यर्थः । एवमुपास्तइत्यत्रापि ॥ १०३ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । न तिष्ठतीति । य पुनः पूर्वसध्यायानुत्तिष्ठति पश्चिमातु नोपास्ते तत्सत्कारविहितज्ञपादि न करोतीत्यर्थः । मण्डपश्च सर्वस्माद्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारदेशेपि बाह्य कार्यः । अनेनेव प्रत्यवायेन सध्यापासनस्य नित्यतात्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलवन्मविबुद्धम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्द । सन्ध्याकरणे दाधमाहर्नति । शूद्रवदिति तदन्तरणेऽनधिकारितैव तत्पूर्वकत्वात्सर्वकर्मणाम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । स्थानासनयोगकरणेभ्यवायमाह । नतिष्ठतीति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । य एष्य पूर्वोपश्चिमासन्ध्यानउपास्ते न करोति स सर्वस्माद्विजकर्मणः सत्काराद्विद्विर्बहिष्काय निष्काराणीयः ॥ १०३ ॥

अपासमीपे नियतौ नैत्यकं विधिमास्थितः ॥ सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यसमाहितः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथि । अयमपर स्थाभ्यायविधि प्रकरणान्तरे श्रुतवात्पूर्वस्मात्प्रकरणाद्विद्यते । बहिर्गमालिङ्गनो देशात्पर्यन्तत्वात् प्राच्यापासमीपे नदीवाऽयादिरुस्थाने तदभावे कमण्डवादिभाजनस्थानामपि नियम शुचिर्यत्नवत्त्वात् समाहितः परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः सावित्रीमप्यधीयीत यत् बहुसूत्रानुवाक्याभ्यायादि कयाचित्कार्यातिप्रत्या नशक्यते । नैत्यकविधिमास्थितः नित्यएवानैत्यकः नित्योपविधिदिरित्येवस्थितमज्ञं गृहणार्थं स्थाभ्यायाभ्ययनविधिं प्रवृत्तिरप्यधिकारः सस्तदीयादभ्यागृह्णाति तै न ब्रह्मणः प्रणवमाकृत् नित्यादिप्रमोभवति । अन्येतु विधिविधाप्रकार इति कर्तव्यतेत्यादि चक्षत निमेषत्रयचारिणावश्यकर्तव्येताभ्यायाभ्ययनविधेति कर्तव्यतामास्थितः । अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वब्रह्मग्रहि तत्प्रवृत्तिमित्यादिवाक्येभ्योवमातयम् । आद्यमेव व्याख्यानयुक्तरूपरूपेण नहि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धो यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणोविधिरुच्यते । तदा नैत्यकेनास्त्यनभ्यायादयत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्तन्वाभ्यायनिषेधस्तत्रैव न प्रसज्येत ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञेनारायण । अथब्रह्मयज्ञविधिमामुपपत्तिः । नियमः शुचिः, नैत्यकविधिं ब्रह्मयज्ञविधिं ब्रह्मयज्ञेनयत्नमागच्छ्यादिनाऽनुताडुक् । आरण्यमामाद्वहिः सावित्रीमप्यधीयीत याभ्ययनाशुक्तावुपाकरणाद्वा पूर्वमगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणोनुकम्प । आदित्रयेण स्वध्यायानित्यपाद्येमुख्योब्रह्मयज्ञः । समाहितो नन्यचेताः ॥ १०४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । अपासमीपेति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाभ्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राभ्ययनमपि विधीयते । इति नैत्यकदेशेन वानवादिजन्तुसमापेनियतेऽप्यसमाहितोऽनन्यमनानैत्यकविधिब्रह्मयज्ञरूपमास्थितो ननुतिष्ठति सावित्रीमपि प्रणवमादतिप्रयुगायगोत्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र प्रवृत्तस्थानमाह अपासमीति । नैत्यकब्रह्मयज्ञरूपसमाहितोऽनन्यमनः सावित्रीमप्यधीयीत अनधीनमनःतरस्य ब्रह्मयज्ञार्थं । विविष्टोपपत्तौ विधिरिति मपानिधि ॥ १०४ ॥

हृत्यते । जुहोतिरनिवृत्तो वर्तते । अनेकार्थात्वाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषयाभ्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माभ्ययनमाहुतिरिवोप-
मितव्याप्तादिभिरितिसमाप्तः । अनभ्याये संदध्ययनेन वषट्कृतयथा याज्यान्तत्रिच्छेदोवषट्कारेण क्रियतएवंचतुर्दश्या-
यनभ्यायाभ्ययनवषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दोऽलक्ष्यते तेन कृतयुक्तसद्वर्त साधनं कृतेति समाप्तः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वाभ्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमभ्ययनविरोधित्वादनभ्यायस्येत्यतः आह नैत्यकं-
इति । ब्रह्मणा वेदेन सत्रं सतस्यमानाक्रियायतेति क्रियासतस्यत्रिच्छेदार्थनानभ्यायानुरोधः किंत्वेकं विचमेकं वा यजुरेक-
वांसामाहरेदित्यापस्तम्बवचनादनुसंधानमत्राल्पमर्णायोगानुष्ठेयं एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादिः पृथक्कृत्यपुनरुक्तम् । अत्र चान-
भ्यायानामनुरोधाभिधानात् स्नातकव्रतकरणेभ्यापकप्रति कथितानामनभ्यायानामभ्ययनकारिण ब्रह्मचारिण प्रत्यम्बयो-
पेक्षित । तेन विधिपक्षेनाभ्यापकस्याभ्ययनप्रवृत्तावभ्यायेना नाभ्येत्यभिप्रेति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्र-
शब्दस्य प्रवृत्त्यायोगेन तावत्तुंगवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह । ब्रह्माहुतीति । वेदरूपांसीआहुतेर्हीतव्यस्य हुतं होमोयत्र
तपुष्यहेतुत्वाभ्यायमया च सत्रे वषट्कारो होममन्त्रस्तथात्रापि अनभ्यायोऽनभ्ययनमिदं नैधनिर्घातशब्दादि वषट्कार-
स्थानीयम् । यदाहापस्तम्बः ब्रह्मयज्ञोहवाएष्य स्वाभ्यायतस्येते वषट्कारायस्तनयतीत्यादि ॥ १०६ ॥

(३) कुड्मुकः । नैत्यकं इति । पूर्वोक्तनैत्यकत्वाभ्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनभ्यायोनास्ति यत्सत-
तभवत्वात् । ब्रह्मसत्रतन्मन्वादिभिः स्थितं ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनभ्यायाभ्ययनमभ्ययनरूपमनभ्यायवषट्क-
तमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

(४) शब्दान्मन्त्रः । अर्वादिर्भोक्तमर्थद्वयमिति नैत्यक इति । ब्रह्मसत्रसतत भवत्वात् ब्रह्मैवाहुतिस्तस्याहुतं होम-
रूपाभ्ययनसोमाहुतिस्थानीय अनभ्यायवषट्कृते अनभ्यायाभ्ययनवषडिति याज्यासमापकवौषट्स्थानीयेतन कृतसद्वर्त-
ब्रह्मसत्रमितिरुपकण्य पुण्यद । नापोहेदमिषु क्रिया इति होमे नास्त्यनभ्याय आवश्यकत्वात् । तथा श्राव्यद्विकजपेपीति
भावः ॥ १०६ ॥

(५) मन्त्रमः । उक्तमिवाहं हेतुम्यासेन स्थिरीकरोति नैत्यक इति । नैतिकत्वाभ्यायेनास्त्यनभ्यायः कुतः ब्रह्मैवा-
हुतिर् ब्रह्माहुतिर् वेदस्याहुतिरिति थावत् । सायस्मिन्सत्रेऽहुतात् ब्रह्माहुतिर्कृतं अनभ्यायकारेण वषट्कृतं यततद्वनभ्या-
यवषट्कृतमभ्येते हुतस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघोहविर्धानमित्यादि आर्धोपतदंशभ्यायोपाख्यापुरोनुवाक्यादिः । वषट्कृतमवष-
ट्कारः । ताभ्यारहितमनभ्यायवषट्कृतं । तत्र ब्रह्मसत्रवेदसत्रसत्रशब्देनैरतिं यणदीर्घकात्पुन्यत्वाभिधेतास्तत्तानैत्यके-
नास्त्यनभ्यायपदार्थः । सवः सारमपि ब्रह्मपञ्चाकुर्वंत सर्वपुदपार्थलाभयावबोवकुर्वंत किंपुनरित्याभिप्रायेणाह । यस्त्वा-
भ्यायमिति । स्वाभ्यायं ब्रह्मपञ्चाकुर्वंतमव्ययमन्त्रमप्येव स्वाभ्यायः । पयोधर्मश्च पिसामाभ्यायः । मेद अर्घ्यं पुष्टिहेतुत्वसामा-
भ्यायः । एतसाम्पस्नेहसाम्भ्यायः । मधुरसंनानारसैक्यात् क्षरति । दुग्धेकेचिदप्रांसीपश्यादि-लोकचतुष्टयेन गृहीतस्वा-
भ्यायस्यानभ्याययनमुक्तमिति ध्यायक्षते ॥ १०६ ॥

(६) शमचन्द्रः । नित्यत्वाभ्यादेन अभ्यायः अभ्ययनस्य अनुरोधेन भवेत् च पुनः होममन्त्रेषु मन्त्रे चारेषु अन-
भ्यायो न भवेत् नित्यकर्मणि अनभ्यायो नारित ततः अभ्ययन ब्रह्मसत्रं ब्रह्मपञ्चाकृतं ब्रह्माहुतिर्हृतपुण्यब्रह्मणाहुतिर्हृतम-
साहुतिर्हृतनेराहुतिर्हृतमित्यर्थः ब्रह्मणा रूवेणाहुतिर्हृतमिति वार्थः अनभ्याये वषट्कृतं पुण्य भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाभ्यायमधीतेऽर्धविधिना नियतः शुचिः ॥ तस्य नित्यं क्षरत्येव पयोदधिचूतं मधु ॥ १०७ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रकृतवर्षापोषणम् । सप्त नित्यः सप्तभिर्गतः नित्येषु पञ्चश्रवणमर्थादोनच विधिविभक्तिर्दि-

घते येनैकस्य नृभयत्वेसंयोगः पृथक्कमित्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः मयप्रभृतिः स्यात् । लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोपि नास्ति येन पयआदीनि निष्कलत्वेन कल्पेन । तस्मादर्थवादएवायम् । अधीयानस्य लोकपक्ष्या भूतिग्रहादिना गोलाभात्पयः प्रभृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम् । स्वाध्यायवेदमधीतेव्यंसंवसरविधिना माकूलाध्यासनेन नियतः सयनेन्द्रियः शुचिः स्नानादिना तस्य पुरुषस्य नित्यंयावज्जीवंक्षरति स्ववति ददाति । एषः स्वाध्यायः पयोदधीति । अन्येतु धर्माधिकाममोक्षात्पयआदिभिः शब्दैरभिहितान्यन्यन्ते । पयः शुद्धिः सामान्यादधर्मः दधिपुष्टिहेतुत्वादर्थः । लेहसात्मान्याहतकाक्षः सर्वरसैक्यान्धुमोक्षः । यावान्कश्चन पुरुषार्थः ससर्ववेदाध्ययनात्संवत्सरेणैव भाष्यते किंपुनश्चेदुना कालेनाभवादस्वात्पयआदिशब्दानांकोर्भोयुक्तइति नाभिनिवेष्टव्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यावज्जीवाध्ययनेनियतेप्यदमात्रेणैव लभ्यं फलमाहयइति । नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान् पयः श्वेतवर्णसारुण्याद्धर्मः तद्भवत्वादर्थोदधि तदुभयप्रभवत्वात्पूतकामः भविषति परमात्मनातद्विषयतया ब्रह्मविद्यायामधुशब्दमयोगः । अग्रातौ स्वांमधुमधोचरति ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यः स्वाध्यायमिति । अदमित्यन्यन्तसयोगे द्वितीया । योवर्षमन्येकस्वाध्यायमहंरहंविहिताइयुक्तं नियतेन्द्रियमपतो जपति तस्यैव स्वाध्यायोजपयज्ञः । क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृभ्यः प्रीणाति ते च मीतास्तुर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुधृताभ्यां च फलभीति हि योऽवहमित्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानांपुराणानां च जपस्य देवपितृवृत्तिकलमुक्ता रोपे तेतृमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलदो शुभैरित्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्ययनस्य गुणफलमाह । यदिति । विधिना माकूलानिहृत्युक्तेनक्षरन्तिपिश्रदीनां दाममिति । तदुक्त्याज्ञवल्क्येन । मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुधृताभ्यां च फलभीति तु योन्वहम् ॥ ईदृशः स्वाध्यायः गोदोहनविशिष्टाः प्रणयनं यथापशुसाधनं तथायमुक्तफलसाधनमिति अथवा दोषमिति मेधातिथिः । तज्ज्यथं त्रादित्वे परपदार्थापत्तिः स्वपदार्थत्यागइति प्रीमां सामुद्राभेदः अन्यथा गोदोहमन्यथावादः स्यात् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अदमपर्यन्तं स्वाध्यायं अधीति करोति तस्य नित्येष्टः स्वाध्यायः पयोदधिपूतमधु क्षरति स्ववति ददातीत्यर्थः । धर्माधिकाममोक्षाः पयोरोषधर्मः । दधिरूपी अर्थः घृतहृषः कामः । मधुरूपो मोक्षः ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यागुरोर्हितम् ॥ आसमावर्तनात्कुर्यात्क्रतोपनयमोद्विजः ॥ १०८ ॥

नेक्षरतिभिः । सार्यपत्तः समिद्धिरेरादीपनमग्नीन्धनम् । अपर्यक्रतोर्हणमधः शय्या ननु ईदृशं हलभृत्पितृवैव । गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणशुश्रूषणलक्षणम् । यत्तु तदुपकारकरणं तथावज्जीविकम् । एतद्ब्रह्मचर्यसमाप्ते गुरुदत्तनिवृत्तिक्षणत्वात् स्नानात्कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनविधिर्यथावात् । ब्रह्मचर्यस्य तदमर्णां च यावद्ब्रह्मणमनुवृत्तिस्तत्तद्विद्वत्स्या च निवृत्तिः सिद्धेवेति । अग्नीन्धनादीनां पुनर्वचनं तद्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरैषामन्याभिधानमनुष्ठानार्थम् । तथात्र गौतमः उत्तरैषांचैतदविरोधादिति । अथैवं कस्मान्नभवत्येते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनोऽप्ये पुनरवांगमि निवर्तन्तइति स्थान्यन्तरमात्रं शतमधानफलानुवर्तितश्च नियमाहयेव न्यायः सत्यां गतौ बाधितः स्यात् । गुरवे हितमिति हितयोगे यत्तुर्भा न्याप्यातइत्यति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समिदापानमिन्धनं अधुः शय्या खंडाद्युपरिशयनन्यागः गुरोर्हितं तत्परिचर्या एतभ्येतां ब्रह्मचर्यसंन्यासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमन्युष्ठानमसंगवारयितुमुक्तम् । अतएव गौतमः उत्तरैषांचैतदविरोधीति ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लुकः । अग्रीन्धनमिति सायंभ्रातःसमिद्धोर्मिभिक्षासमूहाहरणमत्प्राशयनरूपामधःशय्यां न तुस्थण्डिलशा-
धित्वमेवगुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपहितंरुतोपनयनोब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह अग्रीन्धनमिति अग्रीन्धनंसायंभ्रातः समिद्धोर्मः अधःश-
य्यांत्प्राशयनरुदत्तकुम्भासमावर्तनपर्यन्तमित्येवमवयः ॥ १०८ ॥

(५) मन्दनः । अथब्रह्मचारिरमकरणोक्तानांविधिपाचिदध्माणांमुत्तराश्रमेस्त्वप्यनुवृत्तिमदर्शनार्थंकेपांचिन्मिममाह
अग्रीन्धनमिति । अग्रीन्धनादोनांयावत्ब्रह्मचर्यकालभावित्वंप्रधानवशवर्तित्वान् गुणानां सिद्धिं सिद्धिसत्यारम्भोनिय-
माभ्यः अग्रीन्धनादिभ्योऽधेपायावज्जीवकालमयोगइति । गुरोर्हितउदकुम्भाहरणादि अन्यस्ययावज्जीवकालत्वान् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारिधर्मानाह रुतोपनयनोद्भिजः समावर्तनपर्यन्तंअग्निं अग्निशुश्रूषांकुर्यात्अग्रीन्धनंगुरोः इध-
नानयनं गुरोर्हितंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

आचार्यपुत्रःशुश्रूषुर्ज्ञानदोधार्मिकःशुचिः ॥ आमःशक्तोऽर्थदःसाधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानविशिष्यतइति तत्रकीदृशायं विद्यादातव्यइति पात्रलक्षणार्थः श्लोक
ब्रह्मचारिधर्मसङ्केताध्यापनविधिरयमुच्यते । आचार्यस्य पुत्रः शुश्रूषा . परिचर्या गृहोपयोगिशक्तिः कर्मकरणं शरीरसं-
वाहनं च ज्ञानादय कश्चिद्व्यवसायार्थस्य न विदित शिष्येण . कश्चिच्छिक्षितोऽर्थकामकलाविषयोधर्मविषयो वा विद्या-
विनिर्माणेनैदमध्यापनम् । धार्मिकः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधान . शुचिर्घृद्धारिरुद्धअर्थशुद्धश्च ॥ १०९ ॥ गोबलीवद्वत्पदत्रयस्य
पुनरुक्तधार्मिक . शुचिः साधुरिति । आमस्तुतद्वाग्धुवादिः प्रत्यासन्नः शक्तः . ग्रहणधारणसमर्थः ऐतःपुत्र . उपनीतश्च पूर्वः
अध्यापनीताअध्याप्याः । ननु च धर्मतइत्युच्यते एतैरध्यापितैर्धर्मोभवति अर्थदश्च दृष्टेनोपकरोति तत्र कुतोऽदृष्ट-
कल्पता केनोक्तकल्पमिति श्रुते का कल्पना साक्षादेवहिश्रुतमध्याप्यादशधर्मतइति । उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवहृ-
च्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमीन भवतिन पुनरर्थदअध्यापिते विद्यादानलक्षणे धर्मोभवति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूष . एतदर्थः । धार्मिकोधर्मानुष्ठानशीलः । शुचिःशुद्धभावः । आमोबन्धुः । शक्तो-
ग्रहणधारणादिशक्तिमान् । अर्थदः परिभाषविना पूर्वधनेन . रुतोपकारः । साधुरार्जवेपेतः । स्वोज्ञातिः । धर्मतोधर्मार्थमु-
द्दिश्यन तु भविष्यदर्थशुश्रूषादिना ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लुकः । कीदृशःशिष्योऽध्याप्य इत्याहआचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रःपरिचारकोज्ञानान्तरदाता धर्मविशु-
द्धार्थादिषु शुचिःबान्धवो ग्रहणधारणसमर्थः धनदाताहितेच्छुःज्ञातिः दृष्टेते धर्मोपाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादानपात्राण्याह आचार्यपुत्रइति । ज्ञानद अथवा विषया विद्येयुक्तत्वानधार्मिक-
लाभचतुषजीव्यधर्मांशयः पश्यति . शुचिरुद्धव्यः आमोबन्धुः । शक्तोवेदतदर्थविचारणादौअर्थदउत्तरकाले स्वोज्ञाति
॥ १०९ ॥

(५) मन्दनः । उदानांगुरोरध्यापनयोग्यान्प्रसगादाह आचार्येति । शक्तःग्रहणधारणादौशुक्रकार्येषुवा समर्थः ।
रत्नंज्ञातिः धर्मतःव्यापतः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यपुत्रादि एते । दश धर्मत स्वःपुत्रादि स्वाध्याप्याः अध्ययनयोग्याभवन्ति ॥ १०९ ॥

नापृष्ट कस्यचिद्द्वयान्न चान्यायेन पृच्छतः ॥ जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोकआचरेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथि । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरवित्स्वरवाऽधीततदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम् । नाशित-
त्वधैवमेतत्प्रदितव्यमिति शिष्यस्य स्वपृच्छतोपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्यन्यायेन पृच्छति तथापि न वक्तव्य-
म् । अथयपूर्वकमस्मिन्वस्तुनि मे सर्वहस्तदुपेदुमर्हसीति शिष्यधर्मेण प्रश्नोऽन्यायेन । अन्यथा तु जानन्नपि जडबल्लो-
कजड लोके वर्तताऽऽप्तेरदज्ञ इव तूष्णीमासीत् । शास्त्रविषयोयमपृष्टसदेहापनयननिषेध । व्यवहारे तु वक्ष्यति नियुक्तो
वा नियुक्तोवाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतीति । अन्येत्वविशेषणेऽर्हन्ति ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एष्यस्त्वग्न्यस्यापृष्टो न ज्ञयात् न चान्याये न परिहासादिना पृच्छतः ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूक । नापृष्टइति यद्यन्येनाल्पाक्षरवित्स्वरवाधीततस्य तत्त्वं वेदत् शिष्यस्याप्यपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् ।
भक्तिश्रद्धादिप्रश्नार्थोऽज्ञानमन्यायस्ते न पृच्छन्तौ ज्ञयात् जानन्नपि हि माज्ञोलोके भूकजड व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्द । सार्थवादानिपात्राण्याह नापृष्टइति षड्वि । अन्यायेन यथाविधिनमस्कारादिरहितेन पृ-
च्छतस्तत्रति न ज्ञयादिति । जानन्नपि तत्र तत्र समर्थोऽपि लोकेअपात्रे जडबल्लोकवत्स्यात् ॥ ११० ॥

(५) मन्दन । पुनरप्यन्यायइत्येक्षायामाह नापृष्टइति । दशानामेतेषामध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जितेप्रश्ने-
चजानन्नपिजडवत्भवेत् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । अपृष्ट सत्रकस्य चित्तुनज्यात् अन्यायेन पृच्छतः कस्य चित् न ज्ञयात् मेधावी जानन्नपि
जडबल्लोकआचरेत् ॥ ११० ॥

अधर्मेण च यः प्राह यथाधर्मेण पृच्छति ॥ तयोरन्यतरं प्रैति विद्वेषवाधिगच्छति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथि । अस्य प्रतिषेधस्यातिशये दोषमाह अधर्मेण पृष्टोऽन्यायपृष्टश्च यः प्रज्वलीति एवमेतदुक्तमभ्येतुमिति
मूत्रं पृच्छतितावुभावपि श्रियतेअप्राप्तकाले । अथैकोऽप्यतिक्रमकारी सत्यं श्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रहैव
याधर्मवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदशने न प्रदुर्गम्य प्रअविधि । विद्वेषवा द्वेयतालोके प्राप्नोति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधर्मेण यथोक्तत्वाभ्यायनविधिनिना । प्रैति श्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतरोधिग-
च्छति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूक । उक्तप्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टोऽपि योपस्य वदति यस्यान्यायेन
यपृच्छति तयोरन्यतरोऽप्यतिक्रमकारी श्रियते विद्वेषवा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । उक्तप्रतिषेधेऽन्यथाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टइति शेष । प्राह अधर्मेण च पृच्छति य तयो
मध्येअन्यतरं व्यतिक्रमकारी प्रैति श्रियते फलाख्यवते ॥ १११ ॥

(५) मन्दन । न्यायवर्जितेप्रश्नेप्रवचनेचदोषमाह अधर्मेणेति । प्राह वचनकरोति प्रैतिश्रियते ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । अधर्मेणेतिद्विष्यामाह । यः ब्रह्माचारीअधर्मेण अनुतेनप्राह यः अधर्मेण पृच्छति तयोर्मध्ये अ-
न्यतरं एकं प्रैति पृच्छति यदि ज्ञावेत् विद्वेषाधिगच्छति ॥ १११ ॥

(११०) लोकआचरेत्=लोकमाचरेत् (न, क, य, र,)

(१११) बाधि=बाधि (न, क, र, म,)

धर्मार्थो यच्च न स्यातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमित्रोपेरे ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमभ्यासादशर्मतइति तस्यैवाप्यंकारान्तरेण संक्षेपतः प्रतिनिर्देशोनापूर्वांशमिधानम् । प्रकृतानुवादत्वादर्थशब्दउपकारमात्रलक्षणाऽपरोक्षदृश्यः । विद्याविनिमयेनापि पूर्वमभ्ययनस्योक्तत्वात् । तद्विधाऽभ्यापनाऽनुसूच्यमानमिति महती स्वल्पेति । तत्रविद्या विद्यतेज्ञायते यया सर्वोऽर्थइति साविद्यापाद्योऽर्थावबोधश्च । अनुपकारो नाऽभ्याप्यो न चास्यार्थविवरणकर्तव्यम् । उपरोभूमिभागउच्यते यस्मिन्नाविलेपिमृत्तिकादोषाद्वाजनं प्ररोहति शुभश्चेद्ब्रह्मादिकं लाङ्गलादिनोप्यते । एवविद्यापि क्षेत्रे सुमा मंहाफला भवति । न चैतन्मन्त्रव्यम् । अर्थमादाय यदभ्यापनं भूतिं नहि पणपरिमाणसंभाषणपूर्विका तत्र भवतिः यदेयं ददासि तदैतदभ्यापयामीति । एतद्भूतेरुपमम् । न सुनरगोपकारः गन्धमात्रेण । यत्तु न पूर्वैकचिदुदरे उपकुर्वीतेति नासौ पूर्वापकारप्रतिषेधः किंतु लास्यतावश्यमाज्ञमेनं गुर्वर्थो यथा शक्तिः पाद्यं तच्छेषेषु प्रतिषेधो न पूषमवाच्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । धर्मः उक्तेषु दशसु । अर्थं परिभाषां विना भविष्यदर्थसंभावना । शुश्रूषा परिचर्या । सापि तद्विद्याभ्ययनस्य यादृशमभ्यासित्वंतदनुरूपा ऊपरे लवणभूमौ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मार्थाविति यस्मिन्निष्ठस्येऽभ्यासिते धर्मार्थो न भवतः परिचर्या वाऽभ्ययनानुरूपा तत्र विद्यानार्पणीत्यासुषुब्रीह्याविधीजनिवोपेरे यत्र बीजमुपमं प्ररोहति सउपरः । न चार्थग्रहणे मृतकाभ्यापकत्वमाशङ्कनीयमेतावन्महर्षीयते तदैतावदभ्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च धर्मार्थाविति । तद्विधा विद्यादानानुरूपा ऊपरेक्षारभूमौ तत्रोपमयथानाङ्कुरं पति तथा तादृशे धर्मार्थावधौ न स्फुरिति ॥ ११२ ॥

(५) मन्दनः । तद्विधा गृहविद्यानुरूपा ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणधर्मार्थो न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थो न भवतः च पुनः तद्विधा शुश्रूषा गुरुयोग्या शुश्रूषा न स्यात् तत्र तस्मिन्ब्रह्मचारिण विद्या न वक्तव्या ज्ञानं च न वक्तव्यमित्यर्थः । ऊपरे भूमौ शुभबीजमिव निष्कलं भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विद्यैव समं क्रामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ॥ आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । समशब्दः सहार्थः । अप्रतिपादितया त्वदेहएवजर्जरिततया मुक्तब्रह्मवादिनोवेदाभ्यायिनोमरणं पुनरप्राप्ते प्रतिपादनमनेन च ज्ञायते । अभ्यापनमभ्यधीतवेदेनावश्यकर्तव्यं न केवलवृत्त्यर्थम् । नापि धार्माददानवत्फलकामस्यैवाधिकारः । तथा च श्रुतिः यो हिविद्यामधीत्यार्थिनं न त्रयात्सकार्यहा स्यात् त्रैयसोद्धारमर्पावृणुयादभ्यापयेन्महं दत्तयशस्यवाचोधिकारकयैव दन्ति अस्मिन्यो मे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् यएव विदुरमुतास्ते भवन्ति । सकार्यहास्यादित्यनेन अभ्यापने दोषमनुवदन्तीति श्रुतिरेवावश्यकर्तव्यताज्ञापयति । इति पूर्वाक्तप्रयोजनत्रयाभावो यत्राऽऽपद्यपि हि घोराया कष्टायामपि कष्टा आपदुक्तशिष्याभावः । एतच्चावश्यकर्तव्ये सत्युपपद्यते नित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिर्दिशंभ्योपादानं नाभ्यापननिवृत्तिः प्राप्ता । ब्रह्मसाववन्नीवारैरतोऽस्यापवस्थाया मभ्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव यथोक्तलक्षणातिव्यभावेऽतिगिपुजानिवृत्तिं दर्शयति लक्षणाया बीजधर्मणाभ्यापनमुच्यते । बीजकिलक्षेत्रोर्मबहुफलभवत्वेव विद्याऽपि । येतु धनाभावनिमित्तापापदमाचक्षते अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणेवमव्येति वरश्चिष्यता । सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति नैव विधिरिति न-

न्तो भवति । सत्यपि तथाविधाभ्यापने वृत्तुपाये तदेतदयुक्तं अर्थज्ञानेवैरिणं भूतानुवादत्वादिरिणशब्दस्य । यदि वार्थदोषो न भवति कथंमापदि तत्र प्रवृत्तिः संभाव्यते या निषिध्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिना वेदवादिना घोरायामापदि दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया इरिणे ऊपरेविद्यारत्ना-
त्रानुपालनात्मर्थे ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुः । विद्ययेति । विद्यैवैव सहवेदाभ्यापकेन वरैर्मर्त्यं नतु सर्वथाभ्यापनयोग्यशिष्याभावैचापत्रायैव
सांतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम् विद्यया सार्धं त्रियेत न विद्यामूपरे वपेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयोग्येऽदानेऽर्थेयस्याह विद्ययेवेति । ब्रह्मवादिना वेदानभ्यापयितुमिच्छता घोरायां-
वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायां फललोभात् कस्यचिदूपरेषि शुभबीजारोपणं मार्गमन्त्रिरासायाह न त्वेनामिति । इरिणेऽर्था-
परेऽपत्तिविद्याम् । अयमर्थः कुङ्कुबीजोऽदरूपतयाऽन्यतोऽनुपकारकत्वविद्याया स्वतएव परारायणादिनोपकारकत्वम् ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । इरिणेऽपरेऽर्थमार्थशुभ्रपाहोने पुरुषइतियावत्नवपेत् न ज्ञयात् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवादिना कामं अतिशयेन विद्यैव सर्वविद्यासंयुक्तं मर्त्यमरणं कर्तव्यम् । आपद्यपि घो-
रायां पत्तिविद्यां इरिणेऽपरे नवपेत् न दध्यात् ॥ ११३ ॥

विद्यां ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मिरक्ष माम् ॥ असूयकाय मांमादास्तथा स्यांवीर्यवत्तमां ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादएव । विद्या मूर्तिमती कचिदुपाध्यायमागत्याह शोक्तवती शेवधिर्निधिस्त-
तिरक्षमां । का पुनस्तेरक्षा । असूयकाय कुन्ताकराय निन्दकाय मांमादाः निन्दकं माभ्यापय तथा चैवमहं वीर्यवत्तमां-
तिशयेन तव कार्यकरी भवामि । वीर्यकार्यनिवृत्तौ सामर्थ्यातिशयः । शेवधिष्टेतीति कृतवत्त्वं पठितं तच्छान्दस्ययोगो-
त्तरणम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवेयताप नमाह-
यावीर्यवती तथास्याम् । यमेव विद्याशुचिममर्तं मेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्तेन दुस्तेऽक्तमन्त्राहृतस्मै माभूयानि-
पाय ब्रह्मन्ति श्रुतिवाक्यद्वयवाक्यान्तररचनयाऽबभ्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह विद्येति । शेवधिर्निधिः ॥ ११४ ॥

(३) कुङ्कुः । अस्यानुवादमाह विद्याब्राह्मणमिति । विद्याविद्यात्री देवता कचिदभ्यापकब्राह्मणमागत्यैवमवर्त्त-
तवाहं निधिरस्मिरक्षासूयकादिदोषवते नमांवेदे । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथाच छान्दोग्यब्रा-
ह्मणम् विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेहमस्मि त्वमांशोऽप्यहं हौमस्मि त्वमांशोऽप्यहं हौमस्मि त्वमांशोऽप्यहं हौमस्मि ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुर्विद्येति । शेवधिर्निधिः तदसूययाविद्याकुण्ठता स्यात् । अदाने वीर्यवत्तमा वीर्याति-
शयनतीत्यपात्रदाने तु दुरदृष्टजनकतयाऽअभ्ययनोक्तफलाजनिता । आदाने तु तज्जनिकेति भावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमर्थवादेन स्थिरीकरोति विद्येति । शेवधिर्निध्यादिउत्तरश्लोकेऽप्यविद्यायावचनम् । शेवधि-
निधिः । असूयकायऽपात्रभूताय । तथा पात्रदत्ता ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्या ब्राह्मणमित्याह । शेवधिर्तेऽर्थां शेवधिर्निधिते तवास्ति यथा शेवधिः रक्षति तथा
मांत्वं रक्ष मांशसूयकाय असूयायुक्तया मांमादादेहीति । तथा वीर्यवती प्रभाववती अहस्यामिति । निधिर्नाशेवधि-
न्यमरः ॥ ११४ ॥

यमेवतु शुचिविद्यानियतं ब्रह्मचारिणम् ॥ तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपाद्याप्रमादिने ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । यं शिष्यं शुचिजानीयान्नियतं संयतेति द्रव्यं यत्र परं ब्रह्मचारिणं तस्मै मां ब्रूहि यो हि निधिपाति रक्षति यतो सावप्रमादी न प्रमाद्यति न स्खलति । तत्परत्वाच्च क्तमार्थं दादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थः । वाद्वाश्चर्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । नियतं निश्चयवन्तम् । ब्रह्मचारिणमच्युतब्रह्मचर्यम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लुकः । यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिनियतेन्द्रियब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विचारुजतिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । दानपात्रमाह यमिति । यं नियतं उक्तनियमवन्तं तं विद्यात् जानीयात् । निधिपायनिधिधिषापातुं शीलपायमादिनेऽकुसिताय ब्रूहि ॥ ११५ ॥

(५) लब्धनः । विद्याजानीयात् निधिपायविषयानिधिपात्राय पात्रे मदानं रक्षणमन्वर्तमानम् । विप्रशब्देऽब्रह्म-
त्रियवैश्ययोरेष्यपलक्षणाः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणं शुचिविद्यात् नियतं तस्मै ब्रह्मचारिणे मां ब्रूहि कीदृशाय निधिपाय निधिपातिद-
तिनिधिपतस्मै, अप्रमादिने प्रमादशून्याय । प्रमादोऽनवधानता इत्यमरः । यथा निधिपतति, तथा मां यपाति रक्षति
तस्मै ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाभुयात् ॥ स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । योभ्यां सार्धमधीयानस्यान्यचोद्दिश्यैवैवंपाचक्षणस्य तत्सन्निकर्ममन्यशागत्य स ब्रह्मापूर्व-
गृहीत्यासदेहवापनुदेतस्यैवोपउच्यते । यावदनुज्ञातसौ न दाप्यते यथैते त्वत्सकांशादधीयतपुनर्मन्यमन्यधीयीये-
न्यनुज्ञानुमर्हसीति लब्धानुज्ञाशिक्षेत । अन्यथा तु, यद्ब्रह्माभ्यसनं न रते पविम सोभेतामेव ब्रह्मचर्येण सयुक्तो नरकं महाया-
तनास्थानमाप्नोति । अधीयानादिति पञ्चमी आप्यातोपयोगदिति । अपायस्य वा गम्यमानत्वादब्रह्मं सभ्येतुं निष्क्रामतीव ।
ल्यल्लोपेवा कर्मणि । अधीयानश्रुत्वाऽऽप्नोति शिक्षते ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । अबानुयात् अभ्यस्येत् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्धमधीयानादस्यैवा कंचिदभ्यापयतस्तदनुमतिरहितवेदं गृह्णाति स वेद-
स्तं ययुक्तो नरकगच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोरेननुज्ञया विद्यानपासेत्याह । ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदअधीयानादस्यैवमात्रद्वयोच्चरितं निम-
तस्तच्च श्रयोऽवामुयात् । स्वीकृत्योक्तब्रह्मस्तेयीति ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्रह्मचारोगुरोः अननुज्ञात अनप्यापितं अधीयानात् ब्रह्मवेदं ग्राभुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः
वेदस्तेयसंयुक्तः नरकमतिपद्यते ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथा ध्यात्मिकमेव च ॥ आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्तेता धर्ममाचरेत् ॥ तत्सर्वविफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादान् ॥ ११७]

(१) मेधातिथिः । अतिक्रान्तशसद्विक्रमः । अभिवादनविधिरिदानीप्रक्रम्यते । लोके भवत्लौकिकंलोक्याचारशिक्षणमथवागीतवादित्रकल्याणज्ञानवात्स्यायनविशाखिकलविषयग्रन्थज्ञानंवा । वैदिकविधिनोदितं । वेदवेदाङ्गसृष्टिविषयाऽभ्युत्थिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्दिद्याऽऽत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैदिकमेतज्ज्ञानयतः शिक्षेत तत्पूर्वमुपदेष्टारपुरुषमभिवादयेत् । प्रथमसंगमे यदाशी.प्रयोगार्थवक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन समुत्तीकरणसोऽभिवादयतेरर्थः । पूर्वमिति प्रथमतेनासौ सञ्चेध्योन पुनस्तदोपवृत्तचनमपेक्षितव्यतदाहिं ग्रन्थभिवादयिताऽभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् । पूर्वशब्दोऽनर्थक इति चेतनसति ह्यस्मिन्विषयार्थोऽभ्युत्थते धातुपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते । अन्येनापि समोदितस्य भवत्येव ये तु पूर्वस्वयोगिगुरुभ्य इति ध्याचक्षते तदप्रकृतसंशब्धितमित्युपेक्ष्य ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लौकिकमोषधनीत्यादिविषयम् । वैदिकयज्ञादिकर्मकाण्डविषयम् । आध्यात्मिकमात्मविषयम् । तत्पूर्वमभिवादयेदाचार्यादिव्वसस्तु । अत्रापि ज्ञानमर्कपार्थिक्यापेक्षया प्राथम्यमूहम् यथा आचार्यैक्षया द्वितीयस्य तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादानादिरुपम् ॥ ११७ ॥

(३) कुड्मूकः । लौकिकमिति । लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानवैदिकवेदार्थज्ञानमाध्यात्मिकब्रह्मज्ञानमस्मानु गृह्णाति तं बहुप्राप्त्यमध्ये स्थितप्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणांसमवाये यथोत्तरमाव्यत्वम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारस्य विद्याग्रहणे पूर्वाङ्गत्वंमार्गपूर्वोक्ततत्र बहुवक्तव्यत्वादिदानीतदाह्यौक्कमिति समदर्शिनः । लौकिकं कृषिचित्रादिविषय स्मार्तंवा वैदिकअभिहोशादियत्तपादकं आध्यात्मिकमात्मानामविवेकविषयकज्ञानतज्ज्ञेतास्त्रादि ॥ ११७ ॥

(५) मन्दनः । नियमांतरमाह लौकिकमिति । लौकिकअर्थशास्त्रादिविषयम् । वैदिककर्मविषयम् । आध्यात्मिकमात्मविषयम् । आध्यात्मिकविषयस्य ज्ञानस्य वैदिकत्वविषयगुणादानगतस्य अद्वयतरत्नवतिपत्यर्थम् । तस्यापिमथोजनज्ञानप्रदाने सन्निपातेहाध्यात्मिकज्ञानमदस्यपूर्वाभिवादनीयत्वज्ञापनपूर्वज्ञानग्रहणं । त्वयोनिरुह्य आशोर्वचनार्थानमस्कारोऽभिवादनं विद्याहीनोपवृत्तवानभिवाचः ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत सकाशात्लौकिकादिज्ञानं याददीत स्वीकुर्यात् तं ज्ञानोपदेष्टारं पूर्वं अभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ सावित्रीमात्रसारोपि वरविप्रः सुयन्त्रितः ॥ नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादानाचारविधेः स्तुतिरियम् । सावित्रीमात्रसारमथानयस्य स एवमुच्यते । सावित्रीमात्राध्ययनोवरशेषविशेषादि सुयन्त्रिता भवति शास्त्रनिगृहीताऽर्थाच्चतस्त्रिवेदोपि बहुशास्त्रविदपि सर्वमश्नाति लोकाचारगार्हितंसाक्षादपतिपिद्धमपि । एवसर्वविक्रयी । प्रदर्शनार्थविशानविक्रयवन्त्यस्यापि प्रतिपिद्धस्य । एतदुक्तमवति । यथान्यनियमस्यागोचिन्यते एवमन्यनानादित्यागादपि । अथ कथं वरविप्र इति यावता वरोविप्र इति भवितुम । केचिदाहुः सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात् । वरमेतत् किंतु सुयन्त्रितोविप्र इति । अन्ये त्वाहुराविट्स्त्रिवेदशब्दोऽननुसक्तलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनेन वृत्तहीनं बहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदन्विद्याम्वीकार्यंतिप्रमगादात् । वेदस्यैकांशास्त्राधीनस्य सावित्रीमात्रसारत्वेनोप्रादायतज्जपादि भावपरोपि सुयन्त्रितोवृत्तस्यः श्रेयान् न त्रिवेदोपि वेदत्रयाध्ययनजपादिमानपि । अयन्त्रितः सर्वांशी सर्वविक्रयीति ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरसुयस्त्रितः शास्त्रनियमितो विषादिर्मान्यः न्यायस्त्रितो वेदव्यवेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयस्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितं त्वान् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तथाविधः अवैदविश्वैतकथनमस्यस्तत्राह सावित्रीति । सुयस्त्रितः असत्प्रतिषेधनिषिद्धरसादिविक्रयपराद्भुक्तः अपान्वितो भिन्नमयाद् सर्वांशी सर्वव्यञ्जुंशीलः सर्वविक्रेतुंशीलः सर्वविक्रयी त्रिवेदो वेदत्रयवेत्तापि नाभिवायः मकरणात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ननु विद्यावानपि वृत्तहान्यस्य भिन्नायेणाह सावित्रीति । सुयस्त्रितः अनुल्लङ्घितशास्त्रमार्गः । विमः हिजः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुयस्त्रितः वशीकृतचित्तः विमः सावित्रीमात्रसारोपिवरं उत्कृष्टो भवति । न यस्त्रितः अयस्त्रितः न वशीकृतचित्तः स न त्रिवेदोपि त्रिवेदाभ्यासो न सर्वांशी सर्वविक्रयवरेण उत्कृष्टो भवति ॥ ११८ ॥

शय्यासनैश्चर्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ॥ शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युन्मायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याचासनंचेति जातिरमाणिनामिति इद्वैकवद्भावस्तस्मिन् श्रेयसां विद्याद्यधिकेन गुणोद्दिना च न समावेशेन सहस्यतीति । किं सर्वस्मिन्नेव नेत्याह । अभ्याचारिते कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यनु शिलाफलकादिभ्यः न दोषः । वक्ष्यति च आसीद्गुणसाधर्म्येति तस्यैवायमनुवादः । अन्येभ्योऽक्षत अभ्याचारिते अधिष्ठित इति । न समावेशेन तत्रैतत्कालमपि न केवलं सहस्यतीतिषेधः सह वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः । विषो च संभवति नानुवादोपुक्तः । तत्र केचिदाचारतोर्भेदं व्याचक्षते । यद्गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं तत्र गुरुः श्रेते । आस्ते च तत्र शिष्यः प्रत्यक्षपरोक्षं च नोपविशेद्यत्र तु कथंचिद्वेत्ते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोरप्रत्यक्षप्रतिषेधः । इदं शमेवाभ्याचारितमुच्यते । न रम्भाभिमन्त्रेण यद्विधानं शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत उत्त्यायाभिवादनं कर्तव्यम् । यनु यानासनस्थ इति तदुपविषयमवरोहणम् । शय्यासनस्यागणव भूमिनेन कर्तव्य इति तस्यार्थः इदं त्वंगुरोः श्रेयसः प्रत्युन्मातासनस्थस्यैवं संभवात् ॥ ११९ ॥

(२) शय्यतनारायणः । शय्यासनं यद्गुणोद्दिनाभ्याचारित उपपुक्तं तत्र न समाविशेत् नोपवेशनादिकुर्यादित्यर्थः । एतन् श्रेयांसं प्रत्युन्माता तन्ममुक्तं उत्थाय ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । शय्येति । शय्याचासनं च शय्यासनम् । जातिरमाणिनामिति इद्वैकवद्भावः । तस्मिन् उत्प्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुणा अभ्याचारिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कर्तव्यमपि नास्ति । एतयं च शय्यासनस्थो गुरोरागत उत्त्यायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किं शय्येति । श्रेयसा गुरुणा अभ्याचारिते स्वीकृते वक्ष्यमाणकटादिषु तुष्ट्यातिरिक्तेन समावेशेनापि तदेतदुपपुक्तं यद्गुणोद्दिनाभ्याचारित इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयसा गुणोद्दिनाभ्याचारिते परिगृहीते परिगृहीतयोः शय्यासनयोरेव उपविशेत्तस्मात्परे नोपविशेत् न संविशेत् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्याचरितेऽधिष्ठिते शम्पायाआसने च श्रेयसा पुरुषेण सह न समाविशेत् न उपविशेत् स्व-
यशम्पासनस्थश्चेत् प्रत्युत्थाय आसनात् उत्थाय एनज्ञानदअभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वप्राणायुक्तामन्ति यून् स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यापुनस्ताम्रप्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

(१-) मेधातिथिः । पूर्वस्थार्यवादः । स्थविरः बृद्धवयस्यस्यत्यागच्छति यून्स्तृष्णस्योर्ध्वप्राणा जीवितहेतवो
ऽन्तर्मृत ऊर्ध्वमास्यादहिर्निष्कामन्ति अपानवृत्तिपतित्यज्य जीवविच्छेदचिकीर्षन्ति । प्रत्युत्थाय यदभिवादनक्रियते तेन
यथा पूर्वजीवितस्मिन्ने कल्पते प्रतिपद्यते प्रत्युज्जीवति ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः । आयत्यागच्छत्यप्रत्युत्थिते । पुनः शब्दस्तु शब्दार्थे न
त्वम्पावृत्त्यर्थः । प्रतिपद्यते प्राप्नोति । समाण एव भवत्यनुक्रमणात् ॥ १२० ॥

(३) कुङ्कुम्बः । अस्थार्यवादमाह ऊर्ध्वमिति । यस्माद्यूनोऽल्पवयसोवयोविद्यादिना स्थविर आयत्यागच्छति सति
प्राणाऊर्ध्वमुक्तामन्ति देहादहिर्निगन्तुमिच्छन्ति तान्बृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यापुनः सुस्थान्करोति । तस्माद्बृद्धस्य प्रत्यु-
त्थायाभिवादवक्तुर्यात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । यतो हि स्थविरः गुणाधिकेऽप्यति सति ऊर्ध्वनिष्कामन्ति देहादहिर्गताश्च भवन्ति मृत्युस्थानसमम-
तिगुरुमभ्यादानताभ्यातान्बुक्तान्तो नपि प्राणान् प्रतिपद्यते । पुनरित्यवयवः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । अभिवादनविधेरर्थवादलोकहृदयेनाह ऊर्ध्वमिति । यून् बालस्य स्थविरस्तस्माद्वयसागुणेन वाधि-
केऽप्यति आगच्छति ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनः प्राणा स्थविरः आयतिसति आगच्छतिसति ऊर्ध्वदद्यात्तु ऊर्ध्वउत्तामन्ति ऊर्ध्वगच्छत्ययं
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याउत्थानच अभिवादनच कृत्वा तान् तद्वयस्थान् च पुनः प्रतिपद्यते त्वस्थानस्थिता प्राणा भवन्ती-
त्यर्थः ॥ १२० ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं बृद्धोपसेविनः ॥ चत्वारि तस्य वर्षान्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वानेव प्रति पूर्वाभिर्भाषिता यथाह अभिवादनशीलता न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव शील-
श्चैनं प्रयोजनापेक्षाभावउच्यते । नित्यबृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना यथाशक्त्या सुपकरणे चाराधयते तस्य चत्वारि
सप्तवर्षान्ते । आयुर्वर्षाऽमुत्र स्वर्गादिफलप्रापः । यशोबले च प्रागुक्ते । अर्थवादोऽप्ययफलवगमहेतुः ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नित्यबृद्धोपसेविनो बृद्धानासमीपे स्थित्वा माननाद्यातसेवाकुर्वते ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । इतश्च फल्माह अभिवादनशीलस्येति । उत्थाय सर्वदा बृद्धाभिवादनशीलस्य बृद्धसेविनश्चापु-
प्रज्ञाय शीघ्रानि चत्वारि सम्यक्प्रकर्षेण वर्षान्ते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेव अपितु अभीति । मज्ञाबुद्धिः । विद्येति कचित्पाठः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । बृद्धोपसेविनः बृद्धानाभिवादेन सेवमानस्येत्यर्थः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यबृद्धोपसेविनः तस्य चत्वारिवर्षान्ते । आयुः प्रज्ञायशोबलकौटशस्य तस्य अभिवादनशी-
लस्य ॥ १२१ ॥

अभिवादात्परंविप्रोऽज्यायांसमभिवादयन् ॥ असौ नामाहमस्मीति स्वंनाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषंयति प्रयोज्यते कुशलप्रश्नवा कायंते सोऽभिवादः । अस्मादभिवादादभिवादप्रतिपादकाच्छब्दात्परमव्यवहितमपूर्वशब्दमुच्चारयेत् । असौ नामाहमस्मीत्यसाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकमभिमुखीकरणार्थोऽयमीदृशः शब्दप्रयोगः मया त्वमभिवाचसआशीर्वादाद्यर्थमभिमुखीक्रियसे ततोऽध्वेपणमवगम्य प्रत्यभिवादानाशीर्वादादिकर्तुमारभते । न च सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयोज्यमानेनैतदुक्तं भवतीदं नामधेयेन मयाभिवाच्यसत्यतोऽध्वेपणमनवबुध्य कस्याशिवपयुङ्गाय । अपि च स्वंनामपरिकीर्तयेदिति श्रुतम् । तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्थानार्थक्यादाशनिवसायः । स्मृत्यन्तरतस्त्रेणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथा पाणिनिः कर्मणिद्वितीयादिशब्दैः श्वाप्यसाविति स्वंनामातिदिशेति यज्ञसूत्रेपि परिभाषितम् । यद्येवं तन्मैम्यमेनैव सिद्धेऽसौनामैत्यनर्थकम् । नाम शब्दप्रयोगार्थकं त्वं नाम कर्तयेदित्येदं नामाहमिति । अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति समानार्थत्वाद्विकल्पं ज्ञेयम् । अत्र श्लोकेऽप्येतावदभिवादनवाक्यस्य रूपसिद्धम् अभिवाद्ये देवदत्तनामाहं भो । उत्तरेण श्लोकेनः भो रित्येतद्विधायते । ज्यायांसमिति वचनात्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति नवयंप्रकारः ज्यायोविषयावाद्यस्य ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः अभिवादनं आशीर्वादादनं करिष्यन्तपादौपसंप्रहृतदर्शवाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वाभिवादादभिवादनव्यापारमकाशकादभिवादयति शब्दात्परंअनन्तरं स्वंनाम कीर्तयेदमुकशर्मनामाहमीति । असाविति सविभक्तिकनामनिर्देशादमुकशर्मन्यपि सविभक्तिककार्यम् । ज्यायांसमिति वदन् ज्यायानेवाभिवादयति कथयति । इह प्रत्यभिवादनश्लोके च विप्रपद्विजौपस्तम्भम् ॥ १२३ ॥

(३) कुङ्कुमः । संप्रत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । वृद्धमभिवादयन्विवादिर्भवादात्परमभिवादयति शत्रोच्चारणानन्तरममुकनामाहमस्मीति स्वंनामपरिकीर्तयेत् । अतोनामशब्दस्वविशेषपरत्वात्स्वंनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्यइति मेधातिथिर्गोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अतएव गौतमः स्वंनाममोच्याहमभिवादयत्यभिवादत् । साङ्ख्यायनोऽप्यसावहंभोइत्यात्मनौनामादिशेदित्युक्तवान् । यदि च नामशब्दअवगान्तस्य प्रसंगस्तदाकारणस्य नाम्नोन्तइत्यभिधानात्यन्तमभिवादनवाक्येनामशब्दोच्चारणस्यात् । न च तत्कस्य विश्वस्यतम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने पदनिश्चयमाह अभीति । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषमतिप्रयोज्यते कुशलप्रश्नवा कायंते सोऽभिवादः एतदर्थकान् अभिवादान् अभिवादयेत्यस्मात्परमसौ देवदत्तनामाहमस्मीति ज्यायांसं अभिवाद्यन्मस्य कर्तुं नृपात् । गौतमोऽप्याह स्वंनामप्रयुक्त्याभिवादयेदिति ॥ १२३ ॥

(५) मन्दनः । अभिवादनप्रकारमाह अभिवादादिति । ज्यायांसमभिवादयन्विमोहिजः अभिवादात्परं अभिवादयन्निशान्द्रादुपरि शब्देन तत्तन्नामवानुपादीयते अभिवादयेदेवदत्तोनामाहमस्मीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रज्यायांसं दृष्ट्वा अभिवादात्परं केवलं अभिवादान्परं ऊर्ध्वं वा पूर्वं अभिवादयेत् असौ नामाह अस्मिन्ति परिकीर्तयेत् ॥ १२३ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादे न जानते ॥ तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । विनायापिक्रमेणाविदुषोपि यथाविध्यमभिवाच्यतायां प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । ये केचिदविद्वान् सोऽनामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादनमभिवादात्परमभिवादिता एतेन वपनिष्यवेषाकारणान जानते संस्कृतनाव-

बुध्यन्ते तान्माज्ञानासीन्नाभिवाद्याः । एतेन संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यते । तत्र विभ्येकदेशत्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेह-
मित्येतावदेव ब्रूयात्तदपि चेन्नावबुध्यन्ते लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्यान्त्येवमर्थप्राज्ञग्रहणम् । तदीयामबोधशक्तिः स्यान्वो-
हितव्योऽभिवादप्रयोगो नोपदेशावदन्त्यः । स्त्रियोन्त्येवमेव । सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानमपि । अन्येतु यत्पना-
मिक्या, भृशिद्धीवनमालीवर्ण इति । पितृकृतयत्तस्य नाम तन्न प्रसिद्धयत्प्रसिद्धं न तन्नामैत्युक्तोऽसौख्यनामकर्तयेत् । अन्ये-
तु मत्प्रभवाद् न जानत इति वर्णयन्ति । मत्प्रभवाद् शब्द इति नामान्तेऽनुतो विहितः । त्रयेन विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम् ।
ध्याकरणप्रयोजनोपेक्षासमसङ्गेन चैतन्महांभाष्यकारेण प्रदर्शितम् । अविद्वांसः मत्प्रभवाद् नाम्नो ये न भुक्तिविदुः । कामते-
षु तु विप्रोऽप्यस्त्रीष्विवायमहवदेत् । स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादेवायमभिवादशब्दः मत्प्रभवाद् वर्तत इत्याहुः । यदि चैते देवन
ध्याख्यायते तदा नाभिवाद्यः सविदुषेति सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेध आश्रीयमाणे यमहवदेदिति स्मृत्यन्तरविरोधः ।
अस्मिन्स्त्वेवं व्याख्याते समतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायक एतदर्थानुसारितया नोपेत ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नामधेयस्याभिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादिवधर्मशास्त्रज्ञानेन च ये न जान ते प्र-
त्यभिवादनत्वाच्चत्ववक्ष्यति । तत्र नाभिवाद्य इति पादोपसमग्रहणनिषेधपरम् । मात्रादिपुत्वहमिति ब्रूयादिति विधानादभिवा-
दनवाक्यरूपशब्दमाश्रयैव तत्संज्ञातीयस्य निवृत्तिः पादोपसमग्रहणनिवृत्तिः ॥ १२३ ॥

(३) कुड्ढूकः । नामधेयस्येति । नामधेयस्योच्चारितस्य सतोयेकेचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादनम-
भिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञद्वयमभिवाद्यशक्तिविक्षोभित्वादिवादिताऽभिवादयेहमित्येव ब्रूयात् ।
स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । येन मस्यास्तेयदिनामधेयस्योक्ताभिवादस्य अभिवादनं न जानते तान्मस्यास्येह-
मित्येव ब्रूयान्नाधिकम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव सर्वास्त्रियः अहं इति ब्रूयुः ॥ १२३ ॥

भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते त्वस्य नाम्नोऽभिवादान्नाम्नां स्वरूपभावाद्भि भोभावच्छपिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वस्य नाम्नोन्ते भोः शब्दकीर्तयेत् । त्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टीर्थवादः ।
न च नामाक्षरानभिवादान्तेऽपि तु तत् परंपराहमस्मीति । एष हि तत्रैति करणप्रयोगावधारणार्थमेवमेव मयोक्तव्यः । अपि
च देवदत्तो भोऽहमिति दुःशिक्षे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावः चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः । व्यवहितस-
न्धे कश्चिन्नेवावधानवाक्यस्यात् । त्वरूपभावः त्वरूपस्य सत्ताऽथवाभिवाद्यनाम्नां स्वरूपे भवति तस्याने भवत्यतस्तन्नामनि-
वृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनोवा भावशब्दः त्वरूपभाव इति सम्बन्धतोवा पठितव्यः । भोभावो भोऽह्येतस्य यद्भवत्य-
त्वरूपसत्ता नाम्नां स्वरूपम् । यथैव नामगृहीत्वा कस्यचित्संबोधनं क्रियते देवदत्तश्रुयतामित्येव भोः शब्दोऽप्यामन्त्रितविभ-
क्त्यन्तः संबोधनार्थैव क्रमपि उच्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिवादनवाक्यशेषमाह भो शब्दमिति । त्वस्य नाम्नस्त्वनामवाक्यस्याभिवाद्ये
असौ नामाहमस्मीत्यस्यान्ते भोः शब्दो नाम्नां स्वीयानां त्वरूपभावः त्वरूपस्य संबोधनं प्रति प्रामिहेतुः भो शब्देन हि बो-
धितोऽसावस्य नामबुध्यद्वत्यर्थः । भूषातुः शास्त्रार्थः । भो भ्रातृ इति पाठे भोः शब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

(३) कुड्ढूकः । भोः शब्दमिति । अभिवादाने यन्नाम प्रयुक्ततस्यान्ते भोः शब्दकीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम् ।

अतएवाह नाम्नामिति । भोइत्यस्य योभावः सत्ता सोऽभिवादनान्नाम्नांस्वरूपभावकृषिभि स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवा-
क्यमभिवादये शुभशर्माहमस्मि भो ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादेन कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्ततस्यान्ते भो-शब्दकीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दप्रयोगे हेतुः
नाम्नामिति । अभिवाचस्य नाम्नांस्वरूपभावे भोभावो भोइत्यनुशिष्टत्वेन भोइत्यवयवप्रयुज्यते अभिमुखीकरणम् तथा-
असौ नामाहमस्मि भो । अतएव साङ्ख्यार्थानः असावहंभोः इत्यात्मनोनामादित्रयादिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ततः किन्नायात् भोःशब्दमिति । अभिवादेनेअभिवादेत्यत्रशब्देनस्थितस्येत्यर्थः द्विधत्तोनामाहमस्मी-
तिप्रयुक्तस्यत्वनाम्नोन्तेभोःशब्दकीर्तयेत् । अभिवाचस्यनाम्नासंबोधयितुंअयुक्तत्वात् भोःशब्देनसंबोधयेत् । पूज्यं हि भोः
शब्दोनामपेयवतसंबोधयतीत्युक्तेनामस्वरूपभावोहिभोभावंइति । भोभावः भोशब्दसत्तानाम्नाम्न स्वरूपभावः नाम्नांस्वरूपस-
त्ता । समस्तनम्रमध्यकार्यकारणशब्दोभोःशब्दइत्यर्थः । केचिदिमंश्लोकंनामयेत्यस्यैकेचिदित्यस्यश्लोकस्यानन्तरपठ-
न्तितल्लेखकमपादकृतम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिवादनत्वस्य नाम्नःअन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । भो भावःनाम्नांस्वरूपभावःकृषिभि स्मृतःअमु-
कशर्माहमभिवादयेइत्यर्थः ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेने ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यःपूर्वाक्षरःपुनः
॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादेने कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एववाच्य आयुष्मान्भवसौम्येति । इति
शब्दः प्रकारे । आयुष्मानेति दीर्घायुर्भूषाभिरजीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धोभवति । अकारश्चास्य प्रत्यभि-
वाचस्ययन्नाम तदन्तेपोऽकारः समुतः कर्तव्यः । पुनइति त्रिमात्रस्य संज्ञा । अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।
अनपेक्षमेवचान्तत्वंदृष्टव्यम् ध्यञ्जनान्तस्यापि योग्यः स्वरस्तस्य भवति । पूर्वाक्षरएव पुनः भाविनोऽकारस्य विशेषणमे-
तत् । अक्षरमच्यञ्जनं तत्र पूर्वस्मिन्परिमन्त्रिष्ठः सएवमुच्यते । एतदुक्तंभवति पूर्वएवनापन्तुरकारः पुनःकर्तव्यः नितर्हि
यएव नाम्नि विद्यते सएव श्रव्यमित्यर्थः । सर्वचेतदेवव्याख्यानं भगवतः पाणिनेः स्मृतिरिति । सामर्थ्येन शब्दार्थप्रयोगे च
मन्वादिभ्योऽधिकतरः प्रामाण्ये भगवत्पाणिनिः । सचप्रत्यभिवादे श्ले ३ः इतिस्मरति पित्रादेनपोन्धोषूतदादिशब्देष्वनु-
च्यते । निमग्रणमविवक्षितंक्षत्रियादीनामप्येवएवविधिः स्मृत्यन्तरसमाचारोक्षेवमेवास्थितो न चेषाविध्यन्तरमस्ति । अत्रो-
दाहरणमायुष्मान्देवदत्त स्यञ्जनान्तस्यायुष्मानेति सोमशर्मन् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादेने कृते अभिवादयिता वाच्यइत्यर्थः । अकारइति आयुष्मान्भव सौम्येति ।
वाक्यान्तेस्याभिवादकस्य नामवाच्यममुकशर्मन्निर्वा । तस्य चान्ते अकारोवाच्यः तस्य च पूर्वाक्षरः पूर्वमक्षरम् । त्रि-
प्यवयवशब्दादसः । सज्जोवाच्यः । नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वेभिष्यञ्जनस्य शुभत्वायोगात् । शर्मन्तित्यत्रान्योकारएव पूर्व-
पदेनोन्नतिरिति । तस्यैव पुनताएवंक्षत्रियादेः शर्मस्याने वमोदिपदम् । पूर्वाक्षरपुनइति ऋचिष्वाढः । तत्र पूर्वमक्षरपुनस्तस्योत्त-
रुत्तमेन ॥ १२५ ॥

* भोः शब्दमिति श्लोकोऽभिवादात्परमिन्यस्यानन्तरं नन्दनमते

(३) कुल्लूक । आयुष्मानिति अभिवादेन कृते प्रत्यभिवादयिना अभिवादकोविप्राद्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्य । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादि स्वरानाम्प्रामकारान्तत्वनियमाभावात्समुत्त कार्य । त्वरापेक्षचेदकारान्तत्वव्यञ्जनात्तेऽपि नाग्निं सभवति । पूर्वनामगतमक्षरसंस्थित्यस्य सपूर्वाक्षरस्तेनानागन्तुरपठ्य चाकारादि स्वरमुत्त कार्य । एतच्च वाक्यस्य देवुत्त उदात्तइत्यस्यानुवृत्तौ प्रत्यभिवादेऽशुद्रइति पुनस्मरणाणिनि स्फुटमुत्तवान् । व्याख्यातैश्च वृत्तिरुक्ता वामनेन देरिति किंष्यञ्जान्तस्यैव दे प्रुतो यथास्यादिति । तस्मादोऽष्टाप्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन् । एवक्षेत्रियस्य बलवर्मन् एववैश्यस्य वसुभूते । हुतोराजग्याविशोवेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्रुतो न भवति । शुद्रस्य प्रुतो न कार्य अशुद्रइति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेधेति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्रुत । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाग्निं शर्मापपदमित्यपामभिधाय प्रत्यभिवत्तनवाक्ये आयुष्मान्भव सौम्य भद्रइति निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति सशुद्धिविभक्तयन्तमनुवचनपक्ष्यन्त्यसमुद्धिप्रथमैकवचनान्तमुपकशर्मस्युदाहरणविकर्षणैरपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्द । विभक्त्यंकेऽभिवादेन सोऽभिवादयिता विप्रयायुष्मान्भव सौम्येति वाच्य प्रत्यभिवादेनो योऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थ । आयुष्मानिति चरजीवेत्यादेरुपलक्षणम् । अकारश्चेति अकारादिस्वर अस्याभिवादकस्य नान्तेति अमुकशर्मन्त्यादेरन्ते वर्तमानोऽयं सप्रुत प्रत्यभिवादेकं वाच्य । वाक्यस्य देवुत्त उदात्त इत्यनुवृत्ते प्रत्यभिवादे अशुद्रइति हि सूत्रम् । अस्यार्थ । वाक्ये वर्तमानादित्यन्त्यत्वरं पुन स्याच्चिन्मात्रं स्यादुदात्तश्च शुद्धवर्जमित्वादात् । पूर्वाक्षरश्चकारस्य पूर्वपूर्वमशुद्रइत्यक्षरं अक्षरब्रह्मवर्णयोरीत्यभिधानाबरोधोऽप्यथा अकारादेर्देवभूत्योऽपूर्वाभावेऽपि राहो शिरोविदुपचारात् अन्तत्वेस्वरापेक्षमिति न्यञ्जान्तेऽपि स्यात्तथा च वसिष्ठ । आत्मन्ति ते योन्य स्वर सङ्गृह्यते सन्ध्यक्षरमगृह्ण । अथ भावचापघने पूर्वनामगतमक्षरसंस्थित्यस्य सपूर्वाक्षरं तेनागन्तुरपठ्यचाकारादित्स्वर प्रुतो न कार्यइति मेतातिथिः । तथा च आयुष्मान्भव सौम्य अमुकशर्मन्ति प्रयोगः । अमुकवर्मन् अमुकभूते भोराजग्याविशोवेति स्मरणात् क्षत्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिक । तस्मादन विप्रइत्युपलक्षणम् । गोविन्दराजस्तु एवंशुद्धे । अमुकशर्मन्त्यायुष्मान्भवइति । धरणीधरस्त्वायुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मन्ति । तत्सर्वमनूक्त्यायुष्मान्भव सौम्येति वाङ्मोक्षिमस्यानुपूर्व्याविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

(५) जन्मन । आयुष्मानिति अभिवादेन कृतेऽसति विशेषेण वाच्य ज्यायसा कनीयान् । अस्य कनीयसो नाम्नात्ते पूर्वाक्षरं प्रुत अत्राक्षरशब्देन त्वरापेक्षादित्त्वव्यञ्जनस्य प्रुतासंभवात् । यस्मादकारात्पूर्वमक्षरं प्रुत भवति सपूर्वाक्षरं प्रुत अकारश्चावाच्य आयुष्मान्भव सौम्येदेव दत्तापेक्षोऽतवाच्य इति भावः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्य नाम्न अन्ते अकार पूर्वाक्षरं प्रुत वाच्य । तबथा अमुकशर्मन् अमुकनमाहमित्यर्थ ॥ १२५ ॥ योन्येत्यभिवादस्य विप्रप्रत्यभिवादनम् ॥ नाभिवाद्य सविदुषा यथा शुद्रस्तथैव स ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । योन वेति प्रत्यभिवादनमित्येव वाच्यमभिवादस्येत्यतिरिच्यते न सगच्छते नैवमभिवादस्यानुरूपप्रत्यभिवादनमित्येव योजना क्रियते । येन सनामीचार्याभिवादनकृततस्य नामान्तेऽपि कर्तव्यायस्तत्त्वभेदोऽत्येवमभिवदेन् तस्य नाम्नोच्चारणानपि शुतिरिति नाभिवाद्यस्य अभिवादनशब्दोच्चारणप्रतिषेधः । यथा विहितमभिवादनकर्तव्यम् न पुनरहोऽप्यादि तस्य भागद्वयित्वात् । यथा शुद्रइति च दृष्टान्तेनैव देवज्ञायते शुद्रस्यापि वृद्धवयसोऽभिवाद्यत्वपूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते । विदुषेति पादपूर्वार्थम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । अभिवादनस्य कृतस्य यत्प्रत्यभिवादनं वा अभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लुकः । योनवेत्तीति । योविभोऽभिवादनस्यानुरूपप्रत्यभिवादनं जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्रव नाभिवाचः । अभिवादेयहमिति शब्दोच्चारणमात्रं चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रयभिवादानां कथमित्यवाह । यद्वि । नाभिवाद्यद्वि यथाशास्त्रं नमस्यतत्र हेतुः यथाशूद्रद्वि । गायत्रीमात्रसारइत्यनेन तादृशांतदज्ञानमपि नमस्यतोक्तेऽन्विद्यार्थवादमात्रवा ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । योनवेत्तीति विमः द्विजः अभिवादेय्यभिवादेवाक्यस्य श्रयभिवादनवाक्यं यथाशूद्रद्वि । निन्दापरमेतत्तत्त्वकथनं निषेधशेषत्वावगमानुल्लङ्घनमाणांतरविरोधाच्चेति । श्रयभिवादनमजानन्हाकिं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह नामधेयस्येति । नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादन श्रयभिवादनवाक्यअहमिति श्रूयात् नत्वनमेति ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणकुशलपृच्छेक्षत्रवन्धुमनामयम् ॥ वैश्यक्षेमसमागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दं प्रप्तिं जिज्ञासाप्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमोऽयमित्येति । प्रष्टव्यानां जातिनियमोऽयं प्रवृणाम् । नात्यन्तुभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयविधीयते । आरोग्यानामयशब्दो समानार्थवैयक्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ । कुशलशब्दोयद्यपि प्राचीणवचनस्तथापीहसयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते । एतेष्वक्षयमोक्तव्या अन्येषामपि यथापतिप्रविशेषे जिज्ञासायाऽप्रतिषेधः । तथा महाभारते कस्मिंश्चिद्व्याधेर्दासतम । केचिद्विद्वत्समागम्येति लिङ्गान् गुर्वादिविषयोयमश्रः किं हि स्वयंसांमेव । अभिगमनहि गुरो विहितं यद्विद्यया समागमः । अभिगमनेऽपि समागमोस्तीति यकिंचिदित ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । अथयोनभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वाद्विगुणरहितः । तत्र दृष्टे पत्कार्यं तदाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादीनां स्वजातीये दृष्टे स्वपुत्रं जात्युक्तं तथा स्वस्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं न चेत्तदवरजातेरुक्तमिति कुशलपृच्छेत् । कुशलं भवतोमुक्तस्येति पृच्छेदित्यर्थः । एवमेव केचित्प्रत्यभिवादानभिधानान्तरमभिवादानेनैतत्तद्व्यमित्याहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कसमानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणकुशलक्षत्रियमनामयवैयक्षेमशूद्रमारोग्यपृच्छेत् । अतएवापस्तम्बः कुशलमवरवयसंसमानवयसंवाविप्रपृच्छेदुनामयक्षत्रियतेमैश्वरमारोग्यशूद्रम् । अवरवयसमभिवादकवयस्कमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयति स्म । गोविन्दराजन् प्रकृतान्तप्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादियममाह तन्नाभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् समागम्येति निप्रयोगानुप्राप्तसद्भात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव शास्त्रिकमश्रमकारमाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादिदरीनादी किंचिद्वक्तव्यमिति मानतः निप्रमादृष्टार्थशब्दविशेषोच्चारणमर्थयोनद्वयेषु ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथसमानैश्वर्यसमागमेवक्तव्यमित्याह ब्राह्मणमिति । समागम्येति ब्राह्मणादिभिः मन्वेक्षंसंस्पृश्यते । कुशलसांभ्यायस्तेमैश्वर्यपुंलक्षत्रियमितियोगः । अनामयशरीरकुल्लुकाद्वैयक्षेमवत्स्यादिवचनांशारोग्यं श्रूयायशरीरप्राप्तम् ॥ १२७ ॥

अवाच्योदीक्षितोनाम्ना यवीयानपि योजवेत्॥भो भवत्पूर्वकत्वेन भूमिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

(१) भेदातिथिः । प्रत्यभिवादनकालान्यत्र च दीक्षितोऽप्येतिष्टोमादिषु दीक्षणीयांतः प्रभृत्याऽऽवमृथान्नाम्ना न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयतन्त्रोच्चारयितव्यम् । यवीयान्कनीयान्चिरकालजातः अपिशब्दान्ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते । तथाच गौतमः नाम गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् । मान.पूजातत्पूर्वकनाम ग्रहीतव्यतत्रेश्वरोजनादनमिश्रइति । कथं तर्हि दीक्षितेनेकाधार्यसभाषः कर्तव्यः भो भवत्पूर्वकंभोः शब्दपूर्वप्रयुज्यैर्नदीक्षितमभिभाषित दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः । ननु भोः शब्दपूर्वकनामग्रहणमभ्यनुज्ञायते । भोभवच्छब्दःपूर्वायस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरैकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाच्चवस्थाप्याचक्षते । यदा तेन सह सभाषणंभवति तदाऽऽमन्त्रितविभक्त्यन्तेन भोः शब्देन संबोध्यः । यदा तु तदीयगुणारण्यानपरोक्षकरोति तत्रभवता दीक्षितेनैवैकत तत्रभवानेवंकरोतीत्येवमयोक्तव्यम् । भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तंयथा विभक्त्यासंबन्धमुपैतितदन्तर्ग्रयोक्तव्यम् ॥ १२८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशलप्रश्नादावपि यावद्दीक्षासमाभिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम् । दीक्षितेत्येव संबोधनम् । तस्य तत्रापि भोःशब्दभवच्छब्दान्यतरपूर्वकमभिभाषेत संबोधयेत् ॥ १२८ ॥

(३) कुहूकः । अवाच्यइति । प्रत्यभिवादनकालेऽन्यदा च दीक्षणीयांतःप्रभृत्यावमृथस्यानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितोनाम्ना न वाच्यः । किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकदीक्षितादिशब्दैरुक्तर्पाभिधायिभिरव धार्मिकोऽभिभाषेत । भोदीक्षितइत्कुरु भवता यजमानेनइदंक्रियतामिति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितादिषु विशेषमाह । दीक्षितःसोमयागादिषुअभिवादानादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः किन्तुभोदीक्षितं क्रिकरोति भवान्कुत्र गच्छतीत्यादि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दीक्षितः सोमयाजी । भोःशब्दोभवच्छब्दश्चस्याभिभाषणस्यपूर्वो तत्रभोभवत्पूर्वकम् । सन्निधौभोःशब्दश्च यथाभेयजमानेति । असन्निधौभवच्छब्दः यथातत्रभवान्यजमानइति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यध्यवीयानपि दीक्षितःनाम्नाअवाच्योभवेत् भोअमुक्तधर्मनइति भवत्पूर्वकएतदीक्षितं धर्मवित् अभिभाषेत ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंवन्धा च योनितः ॥ तांब्रूयाद्भवती त्येवंभुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

(१) भेदातिथिः । अर्थप्रयुक्तसभाषणंस्त्रियासहं यदा भवति तदैवंकर्तव्यम् । यातावत्परस्य पत्नीसाभवति सुभ मे अथवा भवति भगिनि । भवच्छब्दोयस्त्रीप्रत्ययान्तः संबुद्धौ कृतहृत्सः । भवतीत्यत्रेति करणपदार्थविपर्ययसकृत्स्वरूपपरबोधयति सुभगे भगिनीत्यत्र प्रकारे । ब्रूयादित्यधिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणसिद्धम् । आकार्यतायांचमातर्यशक्तिं कनीयसीचंद्रहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः सभाष्या । पत्नीग्रहणात्कन्यायानैषविधिः । असंबन्धाचयोनितः । मातृपक्षपितृपक्षभ्यां । यां ज्ञातिवन्नागतं मातुल्लुहिरादिस्तासामन्यविधिवक्ष्यति ज्ञातिसंबन्धिप्रयोजितइति । ननु च नैवेतत्सिद्धमस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसंबन्धचित्यनेन । नात्र पौनरुक्त्योद्भावेने यतित्वयपचयन्योऽयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंबन्धयोनितः स्त्रीत्यतिस्थानेन मात्रापित्रा च समब्रूयात् । अभिवादाय तु भगिनी

न्यादिभिर्नाभिः । स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्यएव संभवादत्र प्रकरणं तद्व्यवच्छेदकुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नात-
कादिषु संभविनस्तै रनुदेयादिति ज्ञापयति ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । परपत्नीत्विति । या स्त्री परपत्नीभवति असंबन्धा च योनिर्निति स्वसादिर्नभवतिता मनुष्यकुल-
भाषणकाले भवति सुभगे भगिनीति वा वेदेत् । परपत्नीयहणात्कन्यायानैषविधिः । स्वसुःकन्यादिस्त्वायुंमत्यादिपदैरभि-
भाषणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थमयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह परंति । योनिर्नितोऽसंबन्धाऽभयलक्षणसंबन्धहीनाः
सुभगेत्यादि ब्रूयादित्यन्वयः । स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नीया स्त्रीति स्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयायम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । योनिर्नितोऽसंबन्धमाता पितृसंबन्धरहिता । व्यवस्थितविषयोऽयविकल्पः । तांज्यायसीभवतीतिसमाना
सुभगेइतिववीयसीभगिनीतिब्रूयात् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री परपत्नी स्यात् । तु पुनः । योनिर्नितः असंबन्धात्तांज्याः संबन्धीनास्ति तांस्त्रियंभवति सु-
भगेइत्येववा भगिनीइति वा ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजोगुरुन् ॥ असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुनिति वचननिर्देशान्नयपवात्र गुरुक्तः सएव गृहते किंतिह गौतमीयइव सामान्यशब्दो-
वितादिज्येष्ठवचनः । तान्यवीयसीभागिनेयदेःत्ववयोपेक्षया हीनवयसः । असावहमिति त्वनामनिर्दिश्यते । तत्परश्राहं-
शब्दोऽभ्य नुज्ञायते । एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम् । अभिवादेन भोःशब्दप्रयोगो निषिध्यते । उक्तं च गौतमीये प्रत्यु-
थानमभिवाच्यइति ॥ १३० ॥

(२) सत्यनारायणः । गुरुनुभाष्यायान् । असावहमित्यत्रासौपदस्याने त्वनाम प्रत्युत्थाय कीर्तयेत् । यवीयस-
स्तत्तद्वय समुचिताभिवादानेन ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतान्नकनिष्ठानासनादुत्थायासावहमितिवदेन्नाभिवादयेत् । असाविति
रत्नामनिर्देशः । भयिष्ठाःस्तु गुरुवत्पुत्रकर्म्य ज्ञानवृद्धतपोबृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि
संभवात्तद्विषयोऽयंगुरुशब्दः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुनिति ज्ञानवृद्धतपोबृद्धयोरुपलक्षणोपविष्टाःस्तु गुरुवद्व्यादिहारीतवचनात् । असावहमिति
त्वनामनिर्देशः । यवीयसीपि कनिष्ठान्मातुलादीनित्यर्थः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । श्वशुरानृत्विजइत्यनेनास्यप्रकरणस्यसर्वांश्चमसाधारणत्वसंज्ञितम् । गुरुन्आचार्यादीन् । असाव-
हमितिब्रूयादेवदत्तोहमितिब्रूयात् नाभिवादयेत् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठःमातुलादीन्प्रत्युत्थायअसौअहंमस्त्वोमिइति ब्रूयात् ॥ १३० ॥

मातृवत्सा मातुलानी श्वशूरश्च पितृवत्सा ॥ संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्याया ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एताश्च गुरुपत्नीवत्संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः । गुरुपत्नीवदित्यनेनैव सिद्धे-
समास्ताइति वचनमपदस्याज्ञादिगुरुपत्नीकार्पकदाचित्तुजानाति । इतरथा प्रकरणात्संपूज्याइत्यभिवादनविषयमेव स्यात् ।
पत्नित्ववत्समस्त्रियः स्पर्धन्ते । कनीयसीनामभ्येपवाभिवादनविधिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । समास्ताइति । तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषार्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुतूहकः । मातृत्वमेति । मातृत्वसादयोरुपपत्तीवत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणाभिवादनमेव । संपूजनविज्ञायतइति । समास्ताइत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । संपूज्यामत्युत्थानादिभिर्गुरुपत्नीति । गुरुव ब्रह्मदस्तस्य पत्नी तत्र हेतुः समास्ताइति ॥ १३१ ॥

(५) चन्दनः । भ्रातृभार्येतिभ्रातृभार्यासोदरज्येष्ठभ्रातृभार्याउपसमाप्ता पाद्वोरभिवाद्या नमस्काराभ्यां । विप्रोप्यभ्योपितागमनेसतीत्यर्थः । ज्ञातिसम्बन्धयोपितइत्यत्रापिसवर्णशब्दोनुपज्यते ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभार्या सह गुरुणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तथा गुरुभार्या सह । एताः समास्तामातृत्वसाध्या नमस्करणीयाभवन्ति गुरुपत्नीवत् विशेषेण संपूज्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसमाप्ता सवर्णाहंन्यहंन्यपि ॥ विप्रोप्यनुपसमाप्ता ज्ञातिसंबन्धियोपितः ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातृज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । उपसमाप्ता पादयोरभिवाद्या । सवर्णां समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसंबन्धिमर्मा भ्रातृभार्याणामपि । विप्रोप्यज्ञातिसंबन्धियोपितुः । विप्रोप्य भवासात्प्रत्यागतेन । नहि भोपितस्योपसंग्रहणसंभवः । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सवन्धिनोमातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां पत्न्यः पुनारुत्पत्त्यादुपसंग्रहणस्य । न कनीयांसः पूजामर्हन्ति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । भ्रातृभार्या ज्येष्ठाउपसमाप्ताअभिवाद्या । विप्रोप्य भवासरुत्वा । ज्ञातिलिप्यः सपिण्डलिप्यः सवन्धिलिप्यः । एतास्त्वज्येष्ठात्येवैतत् ॥ १३२ ॥

(३) कुतूहकः । भ्रातृभार्येति । भ्रातृ सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसमाप्ता पादयोरभिवाद्या । अहंन्यहंन्यमित्यहमेव । अपिरेवार्थे । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सवन्धिनोमातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषांपत्न्यः पुनर्विप्रोप्य भवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न तु प्रत्यहंन्यः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्ववर्णाः स्वस्वजातयः विप्रोप्य भवासरुत्वाउपसमाप्ताः । पादयोरिति शेषः । ज्ञातिसंबन्धीनि ज्ञातीनां स्वगोत्रजानांसवन्धिनानामातृपक्षां ज्येष्ठानां योपितः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृभार्याः सवर्णाः अहंन्यहंन्यमित्यर्थः उपसमाप्ताः । तथा ज्ञातिसम्बन्धियोपितः विप्रोप्य भवासादागत्यउपसमाप्ताः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यामातृश्च ज्यायस्यांच स्वसर्षपि ॥ मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताम्योगरीयसी ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां स्वसरी च्यात्मीयायां ज्येष्ठयां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरतिदिश्यते । ननु च मातृत्वस्य पितृत्वस्यैवमुक्तत्वं परमातृत्वसा मातृपत्नीत्यत्र । अथोच्यते तत्रगुरुशब्दोदितमुक्तं दत्तं तु मातृवद्वृत्तिरित्युच्यतइति नैषमेवः तुल्याहि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः । केचिदाहुः माताताम्योगरीयसीत्येतद्वृत्तिमनुपपत्ते भगिन्याः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम् । यदा माताज्ञाददाति श्वशुरादयश्च तदा मातृपक्षाभिर्यते नतासान । न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धमातागौरवेणातिरिच्यतइत्यर्थवादत्वात्तस्य । अग्रे तु गुरुपत्न्यामातुश्च वृत्तिभेदमन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजासाध्या-

शकम् । मातुस्तु शैशवात्वात्संस्थेनाश्रयात्त्वमपि । अल्लानात्तत्रोभयापदेशान्मातृत्वसुः पितृत्वसुश्च व्यवस्था । शैशवेऽल्लानं तुल्यमेव स्वस्याप्यसति । अतीतशैशवस्य तु गुरुष्वीवत्संपूज्यत्वमिति । नचानेनैवैतस्मिभ्यति असति हि वाक्यद्वये मातृवद्वृत्तिरन्येतावता प्राकरिणीअभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञायेत ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वसतिस्वस्यामातृवद्वृत्तिर्वर्तनं मातरि यथावृत्तवर्तनमन्नदानादिना पोषण आतिष्ठेत् अनुतिष्ठेत् । अत्रपितृमातृत्वसहचर्यात् स्वज्येष्ठस्वशुराभिवादनमपि सिद्धम् । माताताम्यइति तेन तासामुपकारे क्रियमाणे यदि मातुरनिष्ठस्यात् तदा न कार्यमित्युक्तमवति ॥ १३३ ॥

(३) कुड्मूकः । पितृभगिन्यामिति । पितुर्मातृश्रमं भगिन्यांज्येष्ठयांचात्मनोभगिन्यामातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता गुनस्ताभ्योगुरुतमा । ननु मातृत्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुष्वीवत्संपूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव माता ताभ्योगरीयसीति । तेन पितृत्वसानुज्ञायां दत्तायांमात्रा च विरोधे मातुराज्ञाअनुष्ठेयति । अथवा पूर्वपितृत्वसादेमातृत्वसंपूज्यत्वमुक्तम् । अनेनतु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यतइत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्यायस्यांज्येष्ठयांचस्वसतिभगिन्यांपुतासांसम्वाये तासांकनीपस्यपिमातैव पूर्वतन्मस्येत्याहमातिष्ठादि ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पितृश्रमातृश्रमं । ज्यायस्यांभगिन्यामात्मनो ज्यायस्यांचस्वसतिपिचमातृवद्वृत्तिपादौपसंगहणादिकोआतिष्ठेत् कुर्यात् । आज्ञाकरणादौमाताताभ्योगरीयसी । मातृत्वसा मातुलानीत्यादिश्लोकेमातृत्वसुपितृत्वसोऽप्यादानंकनीयोविषयमिति विवेक्तव्यम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभगिन्यां मातृश्रमं भगिन्यां ज्यायस्यांज्येष्ठयांचस्वसतिपि भगिन्यामपि ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यंपौरसख्यंपञ्चाब्दाख्यंकलाभृताम् ॥ त्र्याब्दपूर्वंश्रोत्रियाणांस्वल्पेनापि स्वद्योनिषु ॥ १३४ ॥

(१) भेषातिथिः । अथ पुनः स्नेहवृत्तिरतिदिश्यते उक्तपूर्वगणानुवृत्तामस्ति सूनः स्वविराज्यतीति तत्र क्रियद्विषयं स्याद्विर्यभवति । लोके हि सिरः पालित्ये स्वविरज्यवहारस्तन्निरूपणार्थमिदम् । दशभिर्वर्षैर्मनोऽधिकैरपि पौराणानामख्यमागम्यते । तेन दशवर्षाधिकोऽप्येधोभक्त्यपि तु मित्रवधवहर्तव्योयशोक्तोभो भवन्मिति वयस्येति । दशभ्योर्वर्षेभ्य ऊर्ध्वंयैव । आख्यानमाख्यादशाब्दा आख्यायस्य सख्यस्यत्रिपदोऽष्टुद्विहिः । आख्यायनमितत्वाद्गणानां सामानाधिकरण्यानिमित्तमिति नो भेदस्याविवक्षितत्वात् । एतावांश्च समासात्प्रभूतांशैः पूर्वजोदशवर्षाणांभावत्सख्यैव भवति । पुं भवाः पौराणिकम् । पुराणप्रदर्शनार्थम् । यामत्रासिनामपि एषएव स्यायः । ये कंचिदेकस्मिन्नामं सन्ति तान्यः कश्चित्परस्परमयासक्तिरेतुमिच्छते ते सखायः । ये तु कलंकांचन विभ्रति शिल्पगृहीतवायादिकांतेषांश्चवर्षाणि श्रोत्रियाणां तन्मया तनऊर्ध्वंयैव । त्रयोऽब्दाः पूर्वं यस्य तच्छ्रोत्रियाणांसख्यम् । अल्पेनापि कालेन स्वद्योनिष्वेकवर्षेषु कतिपिदशानि योषिकं गयेष्टः । क्रियापुनः स्वल्पकालेन तावदब्दः स्यदपूर्वमिति निर्दिश्याल्लेनेन्युपगम्यमानस्ततोऽप्युनः प्रतीयते । एकवर्षेन निर्देशाच्च न वर्षद्वयमात्रेणैकोद्दः स्वल्पेनेति विशेषणानुपपत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणोऽस्यवाच्योऽर्थस्तस्यापौराणिकमयेन सूनस्य नादत्वमस्ति । तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षति । सवत्सगदवरश्च तस्य विशेषः । अविशदभेदत्र्याब्दस्यापि द्रष्टव्यः । अल्पेनैव कालेन गम्यवद्गुणानुगयेष्टत्वमेव । एतच्च सामान्यगुणानां सामान्यजातीयानां च

द्रष्टव्यम् । एतेन लौकिकस्थविरलक्षणनिर्वर्तितसापेक्षिकमाश्रितम् । अन्येतुल्याचक्षते नानेन स्थविरत्वंलक्ष्यते किर्ताहं सखित्वमेव यथा श्रुतार्थत्यागेन स्थनिरलक्षणस्यात इयता कालेन सखापरतस्तुल्येष्टदिति अयमर्थः लोकार्थः एकत्र पुर-
वसन्तिदशवर्षाणि यावत्तानि मित्राणि कलाश्रुतु, पश्चिन्तिद्विदंस्मृत्या पञ्चभिर्वर्षः स्वयोनियु स्वल्पेनापि च कालेन सह
वसतामित्रत्वमेव अतश्च न सर्ववयसा तुल्यवयस्यः किर्ताहं एतदेव समानवयसत्वेवैलक्षणम् । युक्तमेतत्किंतूत्तरलोको
विरुध्यते । तद्वहि जातेः शापान्यनवयसः । यदि चात्रियता कालेन ज्यैष्ठ्यमुक्तंभवति तदा विजातीयानामप्यारब्धम-
मानंननिवर्त्यतदिति युक्तम् । पूर्वं च व्याख्यातारआद्यमेव व्याख्यातंनमन्यन्ते ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दशाब्दपर्यन्तमाख्यायते कथ्यते पौराणांसख्यं पौराणांपुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दा-
ध्वमेव ज्येष्ठापत्यतायामभिवादनमित्यर्थः । पञ्चाब्दपर्यन्तं कलाभृता कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । अथपूर्वपुत्रित्यस्य
श्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवादनमर्हतीति स्मृत्यन्तरात् । अभिवादान्वयवर्तितमप्यन्वीयते । विश्वोद्येष्ट्यपूर्वमेव जातस्याभि-
वाद्यत्वमित्यर्थः । अथद्वयपूर्वपूर्वकालोत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विमयत्वादभिधानमपि अथद्वयपूर्वम् । एवंस्वयोनियु स्वसमान-
योनियु ज्ञातिबन्धुस्वल्पेनापि कालेन दिनेकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेहनि
जातइति ॥ १३४ ॥

(३) कुट्टुकः । दशाब्दाख्यमिति । दशअब्दाआख्यापस्य तदशाब्दाख्यं पौरसख्यम् । अपमर्थः एकपुरवासि-
नांवक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकरूपं दशभिर्येष्ट्येष्टत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणप्रदर्शनार्थम् । तैत्तरीयामा-
दिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानापञ्चवर्षपर्यन्तंसख्यम् । श्रोत्रियाणां पञ्चवर्षपर्यन्तम् । सपिण्डेभ्यस्तत्पत्नैव
कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थः । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारमसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह । दशाब्दाख्यमिति चतुर्भिः । एकपुरवासिनाविद्यागुण-
हीनत्वेपि दशाब्दाख्यं वयसा स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यंअभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणं प्रामाद्युपलक्षणम् ।
तथापञ्चाब्दाख्यं गीतादिकलाभृताकलाग्रहणापेक्षया स्वयोनियु पितृव्यतत्पुत्रादियु स्वल्पेन वयसा ॥ १३४ ॥

(५) मज्जन्ः । अत्रपौरशब्देनसमानदेशवासिगोलक्ष्यते । सख्यशब्देनाऽऽलङ्घनादिकं । पौरैरन्योन्यंसख्यं दशा-
ब्दाख्यं कर्तव्यं स्यात्तदशभिः शब्दैराख्याप्यपेक्षोयस्यतदशाब्दाख्यम् । ननुकिमुक्तं भवतीति चेत् एकपुरवासिनः सवर्षलक्ष्य-
माणलक्षणाहितादशवर्षान्तरालजन्मानभेदेसमेत्यसख्यमेवकर्तव्यम् । अल्पेनापि स्वयोनियु स्वल्पेनाविसख्यं स्यात् । ज्ञाति-
बन्धुत्वप्राप्त्यन्तरालरहित्यावत्कालभूताशिल्पविद्यावेदिनापञ्चवर्षान्तरालजन्मानसख्यमेवकर्तव्यं तैरन्योन्यसमेत्यर्थः । श्रो-
त्रियाणां पञ्चद्वयपूर्वसख्यं स्यात् । अथद्वयपूर्वमर्थद्वयमित्यर्थः । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानभेत् तेषामपिसमेत्यसख्यमेव-
कर्तव्यम् । एवमुक्तं भवति । दशपञ्चमेकवर्षाधिक्येष्ट्यमेवव्रतितपत्तव्यामिति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौरसख्यपौराणांपुरनिवासिनां विद्यादिगुणरहितानांसख्यदशाब्दाख्यपदवाचिकसख्यत्रिवी-
सारसंदं कलाभृता काव्यनाटकदिज्ञानाणां पञ्चाब्दाख्य पञ्चवर्षाधिकसख्यश्रोत्रियाणां अथद्वयपूर्वसख्यम् । स्वयोनियु स्वपुत्र-
अल्पेनापि नमस्काराहंत्वसख्यकार्यं व्यवहरणम् ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणंदशवर्षतु शतवर्षतु भूमिपं ॥ पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः दशवर्षाणि । जातस्य यस्य सभवति दशवर्षः । परिच्छेदकः कालः तस्य परिच्छेद्योब्राह्मणः श्रु-
तः । नच तस्योच्चनीपतादिकार्षादिवा कालेन परिमाणुं चक्ष्यम् । किर्ताहं तदीया कचिचिकया सा च जम्पनः प्रभृति नि-

त्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव । एवंशतवर्षमिति । पितापुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ । तयोः संप्रचार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता । चिरवृ-
द्धेनापि क्षत्रियेण त्वत्पवर्षोपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्रैति प्रकरणार्थः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतस्तादृशब्राह्मणतादृक् क्षत्रियोभिवादयेदित्यर्थः । एवंक्षत्रियाद्यपेक्षया वैद्यादीना-
मन्युनेयम् । तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तन्येष्टायामपि विप्रापेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणमिति । दशवर्षब्राह्मणशतवर्षपुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि
ब्राह्मणएव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । पितेति । पितृवन्मानार्हः ॥ १३५ ॥

(५) मन्दनः । वर्णज्यैष्ठ्यवयोज्यैष्ट्ययोर्वर्णज्यैष्ठ्यमान्यतानिमित्तमित्याहुर्ब्राह्मणमिति । अत्रब्राह्मणक्षत्रियशब्दाबु-
ल्लक्षणपुरुषवर्णोपलक्षणाभ्यां । अन्योन्यमपिमान्यतानिमित्तानि ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणदशवर्षतु । दशवर्षिकब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः तस्यक्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः । पितृ-
रुसंब्राह्मणपुत्ररूपंक्षत्रियंजानीयात् । तयोःक्षत्रियवैश्ययोःब्राह्मणःपिता पितृस्थानीयइत्यर्थः ॥ १३५ ॥

वित्तवन्धुर्वयःकर्मविद्या भवति पञ्चमी ॥ एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तजातेरुत्कर्षहेतुत्वं हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानींसमानजातीयानां य अभि-
वादानादिपूजाहेतवस्तेषांबलाबलमुच्यते । तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम् । वित्तादिसंबन्धोत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तव-
त्त्वबन्धुमत्त्वमानस्थानमित्ययमन्त्रार्थः । विशिष्टता बन्धुत्वेव पितृभ्यमातुलादिरूपता मानकारणं बन्धुमान्योबहुबन्धुः सपूज्यः
वयः प्रकृष्टमितिज्ञेयम् । ईदृशएव चार्थे प्रायेणार्थप्रयुज्यते । पित्रा पुत्रोवयःस्थोपि सततंवाच्यएव सति । यावच्च वयः पूजाहे-
तुः तदुक्तमेव दृष्टाव्याह्यमिति । कर्मश्रौतस्मार्तं तदनुष्ठानपरता विद्या सान्ता सोपकरणवेदार्थज्ञानम् । ननु विद्वान्यजते वि-
द्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकारादिधिया विना कथं कर्मणां मानहेतुता । नैपदोपः प्रकर्षोन्नाभिधेतः । अतिशयवती
विद्या मानहेतुः । त्वत्पविद्यस्यान्यनुष्ठानोपपत्तिः । योयावज्ज्ञानातिसतावत्यधिक्रियते । न विद्यायावाचनिकमधिकारहेतु-
त्वमपि तु सामर्थ्यं शृङ्गणम् । अविदितकर्म स्वरूपोत्सवैवास्तित्यर्कमाकाधिक्रियतां शक्यं हनेन कतिचित्स्मृतिवाक्यान्धुपश्रुत्य
जपतपस्यनुष्ठानम् । अभिहोत्रादिकर्मणां तु वेदवक्त्र्यावबोधोपपकरोति । तत्रापि योयावज्ज्ञानाति सतावत्यधिक्रियते । अभि-
होत्रवाक्यानां योर्वैति सतत्राधिक्रियते । ऋत्वन्तरज्ञानं तत्रोपकारकम् । अशोच्यते वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यइति कृत्स्नवेद-
विषयौपविधिरवबोधोपपन्नस्तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधो कर्तव्ये कुतोपपत्तिमागावबोधसंभवो येनोच्यते योभिहोत्रवाक्य-
स्याश्वेति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियतइति । अत्रोच्यते । एकशाखाभ्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यं तत्र येनैकशाखा-
धीनतरयाशाखावधृतः सोऽनवधृतशाखान्तरार्थोऽधिक्रियते । ननु च सर्वत्रैकएव शाखाशौचदिनामपदवर्णानुपूर्वीभेदः शा-
स्तरूपत्वमिन्नं पदार्थन्यायव्युत्पत्त्यागवबोधः न च प्रतिशास्त्रपदार्थाभिधत्ते नापि न्यायस्तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखा-
याअर्थोपपत्त्यै शाखान्तरैरप्यगवस्ति न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्षते तत्र यथेका शाखाप्रगतासर्वोपावगताभवन्ति । सत्यम् ।
वायेरुस्यामग्रिहोत्रादीन्पुण्ड्रिद्यानि तेषांशाखान्तरेऽप्युपदिश्यमानानांमभूद्रेदः । किंतु कस्यांचिच्छास्त्रार्थाकानि चित्कर्माणि
नैवोपदिश्यन्ते यथा बाह्वेये आन्वत्ययनके दशपूर्णमासैर्येनादिरिपश्वानिचारिकः । अन्येच सोमयाग वाजपेय बृहस्प-
निभरादयः तत्र यत्तच्छाखीधीनमभिहोत्रयोनिशोमादि तत्राधिक्रियते शाखान्तरन्वन्धीनमश्रुतकर्मतद्विदितानि कर्मण्यत-
च्छाख्यागप्राप्तयेन । नपैतेसोमयागानित्याः येनानुष्ठानतत्पवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तरमविवक्ष्यते । आपानतु यद्यपि

23

बन्धु द्वेऽन्यो बृद्धवयास्तत्रपूर्वं चापके सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति । एकैकस्याप्युत्कृष्टतदा साम्यं न पुनः पर-
चापकत्वंगरीयः । एकापेक्षया चरितार्थत्वात् । यदितु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि सख्यया परेषां
पूर्वाणि परैश्च सम संख्यानि तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः किंतर्हि सामान्यमेव । ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः
सोऽत्र मानाहं दित्यभिधानेन समसंख्यस्यापि पूर्वस्यैव बाधकत्वमेव युक्तम् । नैवं तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थ-
त्वात् । यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि तयोर्यस्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या समशस्यते । एव सर्वत्र त्रिपुवर्णेषु ब्राह्मण-
क्षत्रिय वैश्येषु यद्येते गुणाभूयांसः प्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा ही । न गुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः
पूज्यः । एवंक्षत्रियेण वैश्यः । एवंक्षत्रियेण हिजातिभिः शूद्रोऽपि दशमीमितः दशमी । अन्यथावस्थोच्यते । अत्यन्तवार्धको-
पलक्षणमेतत् । एवंच वित्तबन्धु शूद्रस्य माने हेतुत्रैवर्णिकान्प्रति दशमीपहणान् । न कर्मविद्येतुनैव तस्य स भवतोऽनभिका-
रात् । भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं बहुत्वसंख्यैव । तेन हिविषयतापि सिद्धा भवति । न स्यसंख्यावाच्यमेव बहुशब्द-
त्यत्र प्रमाणमस्ति भूयः शब्दश्चायं बहुशब्दः । आधिक्ये च तत्रतत्र दृष्टः प्रयोगः । भूयांश्चात्र परिहारोभूयसाऽभ्युदयेन
योक्ष्यइति प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम् । जात्याख्यायां हेतुद्वहुवचनम् । विवक्षायां हि एकस्य गुणवतोमानहे-
तुत्वं स्यात्ततश्चपूर्वाऽवगतविवक्षितम् । शूद्रोपि दशमीमित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षं मानहेतुत्वं ब्रुवन् विवक्षादर्श-
यति । समाचारश्चैवमेव ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चानामभ्ये विज्ञादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादिवर्णत्रये यत्र गुणवन्ति भूत्वा भूयां-
सि समानार्हः न तु निर्गुणः तद्रूपस्त्वे । यथाप्रतिथर्हजिताल्पधनादपि न बृद्ध्याजितवहुधनः श्रेयानित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ।
यथा शूद्रोपि दशमीमवस्थागतो न वतिवर्षादूर्ध्ववित्तादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणां हिजातीयानां च साम्यः । चकारादिव-
ज्ज्ञानाभावएव चास्य द्विर्ज्ञेयमान्यता । विद्या तु तस्य न स भवत्येवेति ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिपु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां विज्ञादीनामभ्ये यत्र पुरुषे पूर्वमन्यनेकं भवति स एवोत्तरत्वादपि
साम्यः । तेन वित्तबन्धुपुत्रोक्तौ धिकान्प्राम्यः । एवंवितादित्रययुक्तः कर्मवतोभाम्यः । विज्ञादिचतुष्टययुक्तो विदुषोभाम्यः
गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थागतव्यधिकंगतो हि जन्मना-
पि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

(४) राधवानन्दः । दशमीगतः नवत्यूर्ध्ववयोगतः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चानां विज्ञादीनामभ्ये त्रिपु वर्णेषु यस्मिन् भूयांसि वित्तबन्धुवर्षांसि स्युः यस्मिन्वा गुणवन्ति-
गरीयांसि विद्याकर्मवर्षांसि स्युः सवित्तबन्धुवयोपुक्तो वित्तबन्धुवयोहीनादवलोके मानार्हः । एवंविद्याकर्मवयोपुक्तो विद्या-
कर्मवयोहीनाः शूद्रोऽपि विज्ञादिमांश्रतद्विमानार्हः स चेद्दशमीमवस्थागतः । अनेन वयसानवत्या ऊर्ध्वशूद्रस्य वयस्योऽन्वयमिति-
सूचितम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तबन्धादीनां पञ्चानामभ्ये त्रिपु वर्णेषु गुणवन्ति भूयांसि बहूनि यत्र स्युः ते च मानार्हा भवन्ति । तद्य-
था त्रिपुवर्णेषु यदि ब्राह्मणावब्रह्मः सन्ति तर्हि ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः क्षत्रियाः सन्ति चेति पाक्षत्रियाणां-
भ्ये ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः वैश्याः सन्ति ते पांमभ्ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि
शमीगतः बृद्धत्वंगतः सममानार्हः पूजार्हः स्यादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

चक्रिणोदशमीस्थस्य रोगिणो भारिणःस्त्रियाःस्नातकस्य च राज्ञश्च पन्थादेयोवरस्य च ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिक उच्यते । चक्री रथिकोऽग्न्यादियानां धिरुदस्तस्य पन्थादेयः । येन भूमिभागेन धामादिदेशान्तरंगम्यते सपद्धतिः पन्था उच्यते । तत्र यदि पृष्ठतः संमुत्ततो वा रथिकोऽग्न्याच्छेत्तदा तद्वमनोपरोधिनः पथि प्रदेशोत्पदातिरपक्रमेत् । दशमीस्थोऽत्यन्तपरिणतवयाः । रोगीव्याधिनात्यन्तपीडितः । भारी गृहीतब्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽप्यथोपसर्तुमशक्तोऽनुयासः स्त्रिया अनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसंबन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव । राजा च विषयेऽवरोत्राभिमतान् क्षत्रियएव । तथा चांतरत्र पार्थिवपहणेन निगमने पृथिव्याश्चरः पार्थिवः । ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्परएव युक्तः । राजशब्दो हि क्षत्रियजातिवचनो विज्ञातः सत्तावदनुपजात-विरोधित्वाद्बुपक्रमगतो मुख्यार्थोऽप्यासः । बलादिवाक्ये तु तत्तापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनाद्येन पार्थिवशब्दप्रयोगसंभवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम् । अत्रोच्यते । मान्यतान् श्रुता स्नातकोनृपमानभागीति । तत्र-क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वं स्नातकस्य सिद्धमेव ब्राह्मणदशवर्षमिति । तत्र हि भूमिपशब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थ-इत्युक्तम् । उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेऽवरस्यायं धर्मो विज्ञायते । वरो विवाहाय । प्रवृत्तः एतेषां पन्थादेयः त्यागमात्रच ददातीत्यर्थः । त्यागश्च पथोऽपसरणमतएव चतुर्थी न कृता ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चक्रिणः शाकटिकदेः । दशमीस्थस्य दशमभागधुः शेषस्य । रोगिणोऽत्यन्तार्त्तस्य । भारिणो भारवहतः । स्नातकस्य विद्यान्नतस्नातस्य । राज्ञोऽभिषिक्तस्य । वरस्य विवाहार्थगच्छतः । पन्थादेयोऽपस्तस्य स्वयं-गन्तव्यमित्यर्थः । केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्थादेय इत्यस्यार्थः । तथा च यैष्यदपेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्त्मदानमिति लभ्यते । अत्र च माननार्थं वर्त्मदानं स्नातकपार्थिववरानां ब्रह्मादीनां त्वपसाराशक्ततया कर्तव्या तत्रापि । वरापेक्षयानुपतिस्नातकयोर्मान्यता ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते चक्रिण इति । चक्रयुक्तरथादियानां रुद्रस्य नवत्यधिक-वयसोरोगार्त्तस्य भारपीडितस्य स्त्रिया अप्रतिवृत्तसमावर्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय स्थितस्य पन्थास्त्यक्त-व्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

(४) राधवानन्दः । ज्येष्ठ वस्वमान्यत्वकारणमसङ्गेनान्यदप्याह चक्रिण इति द्वाभ्याम् । चक्रिणः रथकारारुद्रस्य । स्नातकस्य तद्वतभारिणः । भारिणो भाराक्रान्तस्य । वरस्य कम्पामुद्वेगुभ्यस्तस्य । एतस्य पन्थादेय इत्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अथमार्ग्यदानार्हनाह चक्रिण इति । चक्ररथाद्युपलक्षणम् । तेन योगच्छतिसचक्री । तस्य नि-र्गुणस्यापि पन्थादेयः । एव दशमीस्थस्य बृद्धतरस्य । भारिणो भारवाहस्य । स्नातकस्य गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य । वरस्य श्रेष्ठस्य ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्रिण इति । दशमीस्थस्य चक्रिणः बृद्धस्य चक्रिणः तैलिकस्य पन्थादेयः । भारिणः भाराक्रान्तस्य । रोगिणः रोगाक्रान्तस्य स्त्रियाः स्नातकस्य च राज्ञश्च पुनः वरस्य च विद्यान्मातकः त्रतस्नातकोऽनारस्य । एतेषां पन्थादेयः । वरो विवाहोपम्यः ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यो स्नातकपार्थिवौ ॥ राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोनृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां तु समवेतानामेकत्र सनिषत्तानां मान्यो स्नातकपार्थिवौ । प्रदत्तेन पथोदानेन नृपमान-

(४) राघवानन्दः । आचार्यपुत्रइत्युक्तं च क आचार्यइत्यपेक्षायांतल्लक्षणउपाध्यायदिसमतिषोगिकंसार्थवा-
दं च ब्रूते उपनीयेति अष्टादशभिः । सकल्पयज्ञविद्यासहितसरहस्यमुपनिषद्कोपासनासहितम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानां तारतम्यवक्ष्यस्तेषां क्रियाविशेषैः, संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह उपनीयेति । सकल्प-
सकर्मविद्यम् । सरहस्यसाध्यात्मविद्यम् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनीयेति सहितः उपनीय शिष्यवेदअध्यापयेत् । च पुनः । सरहस्यसकल्पं शिक्षा कल्प-
व्याकरणादिसहित अध्यापयेत् यस्तं आचार्यमचक्षते सरहस्यतदर्थवाक्यसहितमित्यर्थः ॥ १४० ॥

एकदेशंतु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥ योऽध्यापयति इत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदस्यैकदेशो मन्त्रः ब्राह्मणवा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यद्वाग्वेव योऽध्यापयति तथा सर्व-
मपि वेदम् । बृत्त्यर्थजीविकार्थम् नाचार्यकरणविधिवशेन स उपाध्यायो नाचार्यः । अन्येनोपनीतयः कृत्स्नमपि वेदध्यापय-
ति नासावाचार्यः । उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः । यद्येवमेकदेशमहणमुपाध्यायलक्षणैरुतमा-
चार्यलक्षणउपनयनग्रहणं यस्तर्हनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च तस्य किंलक्षणं तासावाचार्योऽन्युपाध्यायः । न चापि
नामान्तरंतस्य श्रुतम् । उच्यते । अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्येत्यनेन गुरुरसावाचार्यान्मन्यून उपाध्यायादप्यधिकः । अपिपुनः
शब्दो पादपुरणार्थो ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकदेशवेदस्य वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिधानेन वा कृत्स्न-
मपि वेदमध्यापयति स उपाध्यायइत्यर्थः । योऽध्यापयतीत्यावृत्त्या योग्यम् । तेन सामान्यतोऽवृत्त्यर्थं वेदाध्यापनलभ्यते ॥ १४१ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणच वेदरहितानि ध्याकरणादीन् यद्वा नि योऽध्यापयति स उपा-
ध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकदेशं शाखामात्रं मन्त्रब्राह्मणं वा । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पोऽव्याकरणनिर्णयलक्षणोऽप्येतिपमिति ।
पट्टतानिबृत्त्यर्थयोऽध्यापयति स उपाध्यायः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । एकदेशं मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । बृत्त्यर्थधर्मार्थजीवनार्थम् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रब्राह्मणयोः एकदेशः ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥ संभावयति चान्येन सविप्रोगुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

(१) मेघातिथिः । निषेकग्रहणात्पितुरयगुरुत्वोपदेशः । निषेकोऽतः सेकः स आदिर्घेषां कर्मणाम् । आदिग्रहणमसर्वं
सत्कारागृह्यते । तानि यः करोत्यनेन च यः संभावयति संवर्धयति । चैवेनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव अन्येनैव संभा-
वनोपपत्तेः । अर्थान्तरनिर्देशः एनकुमार । ननु चान्वादेशः नचैह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः । नैवं कस्यान्यस्य निषेकादीनिक्रियते
तानि यं करोति सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशतएव । एवमाभ्यां गुणान्याहीनः केवलजनकत्वेपि तेव भवतिन गुरुः । नच-
वंमन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः सर्वप्रथममसावेव मान्य । तथा च भगवान्यासः प्रभुः शरीरमवः प्रियकृत्वाणदोगुरुः ।
रितानामुपदेश च प्रत्यक्षदेवतपितेति ॥ विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्भाधानादि कर्मउपनयनान्तकरोत्यनेन च पुण्याति य मगुरिति पितृवोक्तः । तदे-
कदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ॥ १४२ ॥

(३) कुहूकः । निषेकोर्गर्भाधानम् । तेन' पितुरयंगुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रेण करोत्यन्नेन च सर्वथयति सविभोगुरुच्यते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भाधानं योनौ रेतोनिषेक इति । विप्रपदमुपेक्ष्य संस्कारस्य द्विजातिमात्रनियतत्वात् । संभावयति पुष्पाति निषेकतिरिक्तसंस्काराकर्तृत्वेपि पिता गुरुः । तथाच व्यासः श्रभुः शरीरमभव-मिषकृत्माणर्द्धगुरुः । हितानामुपदेशा च श्रभुसंवेदितमितेति ॥ श्रभुः कार्याकायनियोक्त शरीरस्य मभवउत्पत्तिर्यस्मात्तद्व्यर्थः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नोपनयनाभ्यापने । संभावयति पोषयति ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भाधानादिनिषेकादीनि कर्माणि यथाविधियः करोतिसगुरुच्यते । अन्नेन अन्नप्राशनेन यः अन्नदानेन प्राशयति स उच्यते ॥ १४५ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ॥ यः करोति स्तोत्रस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेघातिथिः । आहवनीयादीनामघोनामुत्पादककर्माग्न्याधेयमुच्यते । वसन्ते ब्राह्मणीघोनादधीतेति विहितम् । पाकयज्ञादर्शपूर्णमासादयः । अग्निष्टोमाद्योमज्ञाः सोमयागः । मज्ञशब्दः क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माणिरूप्ययः करोति स तस्य त्विगित्युच्यते । यस्मिन्त्येति शब्दोऽसंविन्नतां दर्शयति । यस्यैवेतानि कर्माणि करोति तस्यैवासावृत्तिगुच्यते नान्यस्य । सर्व-
एतन्नाचार्यादयः सम्बन्धिषाब्दाः । वृत्तः प्रायितः शास्त्रोपेण विधिना कृतवरणः । मान्यताप्रसङ्गाद्विक्लसंज्ञोपदेशोऽत्र नहि ब्रह्मचारिण्येषु क्रत्विजामवसरः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराण्यः । पाकयज्ञानपकहविः संभाधानहविर्यज्ञान् दर्शपूर्णमासादीन् । एतच्चैकदेशकरणेपि । तथाच प्रयोगमभ्येकविशक्तवानुप्रविष्टस्यापि क्रत्विकृत्वस्यात् अतउक्तंवृत्तदिति ॥ १४८ ॥

(३) कुहूकः । आहवनीयाद्यग्न्युत्पादककर्माग्न्याधेयमष्टकादीनामुत्पादकयज्ञानाग्निष्टोमादीन् यज्ञानकृतवरणो यस्य करोति स तस्य त्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिण्येषु त्वनुपयुक्तमप्युत्पत्तिरक्षणमाचार्यादिवद्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गा-
दुक्तम् ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्न्याधेयं आहवनीयाद्युत्पादकं कर्म । पाकयज्ञानष्टकादर्शादीनि । मन्त्रानित्यग्निष्टोमादः विशेषणम् । यस्य वृत्तः वरण गतः सन् । आचार्यादिः क्रत्विगन्ताः सर्वन्धिषाब्दास्तेन यस्यैते सर्वन्धिषस्तस्यैवेतानि कुर्यान्त्यस्यै विभावः ॥ १५० ॥

(५) रामचन्द्रः । अग्न्याधेयं अग्निष्टोत्रपाकयज्ञानवत्त्वैश्वदेवादीन् अग्निष्टोत्रसंज्ञकानामज्ञान्यस्य वृत्तः सत्यः करोति स तस्य क्रत्विकृद्गुरुच्यते ॥ १५१ ॥

य आरणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ॥ समातो सपिता ज्ञेयस्तं दुसेत्कदाच न ॥ १५२ ॥

(१) मेघातिथिः । आचार्यादिवत्पूज्यदन्त्यभिलवर्धितलक्षणमुच्यते * य उभौ श्रवणौ ब्रह्मणा विदाभ्यापनेनावृणोति समाना सपिता ज्ञेयः । नेदमभ्यापकस्य मातापितृशब्दाभ्यापनविधानम् । आचार्यादिशब्दवत्पुत्रसिद्धायोहि पितृमातृशब्दो जनकः पिता जननी माता उपचरिणाभ्यापकस्तुल्यवर्गमुच्यते यथा गोवर्हीक इति । एकैकस्य तपोपकारको मातापितरौ व्रगितौ तौ हितं जनयन्ते भक्त्या दिवाचपुष्पीनः स्वपरीगन्तवेषामपि पुत्रहिते प्रवर्तते अतीमहोपकारकत्वात् अग्न्याधेयमाभ्या-
सः स्तुत्येन । यो विद्यायामुपसृजति स सर्वोपकारकः । श्रेयानवितथं क्रियाविशेषणमतः । अविशेषेण सत्येन ब्रह्मणा-

‘उनक्षरविस्वरवाणितेन तन्’ दुष्येत । अपकारोद्गोहस्तदुपरिवज्ज्ञानं च कदाचननिष्पन्नमपि’ प्रथमग्रहणे तदुत्तरकालमपि न
 दुष्येत । तथाच निरुक्तकारः अध्यापिताये ‘गुरुणाद्रियन्तेविशवावाच मनसा कर्मणा वा नाद्रियन्ते अवज्ञाकुर्वन्ति यथैव
 ते शिष्यान्गुरोर्भोजनीयाः न भोगाय कल्पन्ते तथैव तान् भुनक्ति । श्रुतं तत्प्राप्तं तन्मातृणां तति । अर्थकणौ भिनत्ति
 विध्यतीत्युपमयाध्यापनमेवोच्यते । अविद्धकर्णः किल सस्युतो नरः श्रुतं यस्य श्रुतिगीचरंगतमिति । सर्वोऽध्यापकाना-
 माचार्योपाध्यायगुरुणामयंरुतविद्यस्यापि द्रोहमतिषेधः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्रकस्विगपेक्षयोपाध्यायापेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यो मान्यतराविष्याह यथातृण-
 क्षीति । यथातृणस्यवितथेनकर्णविदुः खं कुर्वन्मृष्टतंसंमपच्छन् तंमन्येत पितरमातरं च तस्मै न द्रुक्षेत्कतमच्च नाहेति
 श्रुतरयमर्थोनिमज्जः । आनुणत्ति संसृष्या सूत्रेणैव कुसुमविद्यया श्रोत्र संस्लेषयति अकारेण सर्ववाक्संसृष्टीतीत्यादिश्रुति-
 पुत्रदिपातोरेवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः । अविद्यममिथ्यात्वेन । ब्रह्मणा वेदेन । समाता पिता मातेव पितेवेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(३) कुड्मूकः । यडमौ कर्णाववितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति समाता पिता
 यज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात् । अयमध्यापकोमातापितृशब्दाव्यस्तन्नामकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । मुख्योपाचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिर्द्वन्द्वचरणीयमिति औत्कृष्ट्यादाह यदिति ।
 अविद्यमं वर्णस्वरवैगुण्यरहितं ब्रह्मणा वेदेन अवर्णौ कर्णौ आवृणोति सरहस्यादिवेदमध्यापयतीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दमः । तस्येनवेदेनेत्यर्थः । आवृणोतिविविक्तीकरोति । कदाचनकृतार्थोपीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणा वेदेन उभौ अवर्णौ अविद्यमं सत्यं आवृणोति आच्छादयति यः गायत्र्युपदेशसमयेक-
 रीतीत्यर्थः समातुग्योज्ञेयः सपितृगुण्योज्ञेयः । गायत्र्युपदेशारं कदाचन नदुह्यात् ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्यआचार्याणां शतं पिता ॥ सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

(१) मेघातिथिः । स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम् । उपाध्यायाच्छ्रेष्ठआचार्यस्तस्मात्पिता ततोऽपि मातेति दशादि-
 सख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम् । पूर्वसाव पूर्वस्मात्परस्य परस्यातिशयोक्तिर्विद्विक्तं अतएव सहस्रं पितुरिति वचनम् । उपाध्यायान्द-
 शातिरिच्यते । दशभ्युपाध्यायेभ्योऽधिकः । कथमुपरत्र द्वितीया । अतिरयंकर्मवचनीयः । उपाध्यायानतिक्रम्यातिक्र-
 म्यातिरिच्यते गौरवेण सातिशयेन युज्यते । अथवाऽऽधिक्यमतिक्रमः तद्वेतुकेऽभिभवे धातुर्वर्तते । गौरवाधिक्येनेपा-
 ध्यायानभिभवति । अतिरिच्यतइति कर्मकर्तरिद्वितीया चाविश्रब्दा दुहित्याच्योर्वहुत्सकर्मकयोरिति बहुलप्राणात् । ननु
 धान्तरमेव दक्ष्यति गरीम्यान्नाज्ञानः प्रतेति । इह आचार्योऽपितृराधिक्यमुच्यते तद्विद्वेतरस्याहतम् । नेष्टोऽयः । इहाचार्यो-
 नैरुक्तदर्शनेनाध्यापकः संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिधेय आचार्योऽपि आचार्याहयतीति । नचैशिनयम् । स्वशास्त्रसिद्धि-
 भिरेव संज्ञाभिधेयवहारः । गुह्यशब्दोऽत्र पितरि परिभाषित आचार्ये च तत्रतत्र प्रयुज्यते । तेन स्वरूपोपकारादुपनयन-
 मात्रकरादाचारमाहकाध्यापनरहितादिर्दपितृग्योस्त्वम् । अस्मिन् अमे विवक्षिते समवायपतेषामाता प्रथमव्या ततः
 पिता ततः आचार्यस्ततः उपाध्यायः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दशोपाध्यायानतिरिच्य तत्तद्व्यक्तोपेक्षया उत्कृष्येत गौरवेण धर्मेण तद्विद्वेपे कर्तव्ये

हेतुभूते न दशगुणपूजादिगौरवकुर्यादित्यर्थः । अतिरिक्तरुमणदति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया । एवमुत्तरेषु आचार्यरातातितात्त्विकेष्टोपयुज्यते । ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सकाशात्मातातिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवान् ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यरातमपेक्ष्य पिता सहस्रपितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिनेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । उत्पादकब्रह्मदात्रोरित्यनेन मुख्यआचार्यस्य पितरमपेक्ष्यउत्कर्षैवक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुर्होपाध्यायानिति । उपाध्यायान्दशपेक्ष्यदशस्रुपाध्यायेषुयावत्पूजादितत्सर्वमेकोऽपाचार्योऽहंतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । अथगुरुणांतरतन्ममाह उपाध्यायानिति । सहस्रं पितुरितिपाठः । गौरवेणगुरुतरापकारकारणेन ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपाध्यायान्दशगुणः आचार्यःश्रेष्ठऽउच्यते आचार्याणांमध्ये शतंशतगुणःश्रेष्ठःपिताभवति । एव पितुःसहस्रगुणितमातापूजार्हा गौरवेण श्रेष्ठाउच्यते ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपिता ॥ ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेहं च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्यआचार्यस्त्वित्यैः पितरिच संस्कर्तरिसन्निहिते तत्र क्रमः अतआह । उत्पादकोजनकब्रह्मदाताऽध्यापकः । तौ हावपि पितरौ तयोः पित्रोर्गरीयान्पिता योब्रह्मदः । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाद्य । अत्र हेतुर्लभ्यवादमाह । ब्रह्मजन्म हि ब्रह्मग्रहणार्थजन्म ब्रह्मजन्म शाकर्मार्थवादित्वात्तमासः । अस्मिन्तमासे उपनयनब्रह्मजन्म । अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म । तद्विप्रस्य शाश्वतं नित्यं प्रेत्योपकारकमिह चोपकारकम् ॥ १४६ ॥

(२) सत्यज्ञानारायणः । केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितुर्ब्रह्मपिता सावित्र्यामुत्पादयित्वा गरीयान् प्रेत्यमोक्षसाधनपर्यन्तयोग्यतापादकत्वादिह च सर्वकर्माधिकारीपादकत्वात् । शाश्वतचिरकालस्थायामिफलम् कश्चित्ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । जनकाचार्यो हावपि पितरौ जन्मदानत्वात् । तयोर्गरीयार्थं पिता गुरुतरःप्रसाद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थजन्मोपनयनजन्म संस्काररूपपरलोकेइहलोके च शाश्वतनित्यं ब्रह्मयामिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्याणांउपनयनपूर्वकसाहोदयाध्यापयितृणांभोधानादिदष्टोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेपि दृष्टाद्वयंतयायाचार्यएव क्षेत्र्योगरीयानित्याह उत्पादकेति । गरीयान्ब्रह्मदः पितेत्यत्र हेतुः ब्रह्मजन्मेतिउपनीतस्यैव वेदसीदतिद्वारं कर्माधिकारिता तद्वारा च स्वर्गाचवर्गमः । शाश्वतब्रह्मावामितेनुत्वाच्छाश्वतमिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिणापितुरुपाचार्योर्गरीयानित्याह उत्पादकेति । उत्पादकः जनयिता पितृब्रह्मपिताऽऽचार्यः । तयोर्ब्रह्मदः पितोर्गरीयान् । अत्रहेतुर्गुरुतार्येनोक्तः । ब्रह्मजन्म उपनयनजन्मोऽस्तिभाष्यः । विप्रस्यदिप्रस्य शाश्वतंजन्मात्यैःपुनरुत्तमम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पादकस्य ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातां गरीयोः उत्पादकब्रह्मदात्रोर्मध्ये ब्रह्मदःपिता वेदाध्यापकरूपं गायत्र्युपदेशं पिता गरीयान्श्रेष्ठोभवतीत्यर्थः । विप्रस्यब्रह्मजन्म प्रेत्य परलोकेइह च लोके शाश्वतगायत्र्युपदेशेन यज्जन्तश्चाश्वतमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैर्न यदुत्पादयतोमिथः ॥ संभूतितस्य तांविद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ यदेनंदारकमुत्पादयतोजनयतो मिथोरहसि परस्परंतत्कामा-
देतोर्ममथंपरवशौ संभूतितस्य तांविद्यात् । तस्य दारकस्य संभवोत्पत्तिर्यद्योनौ मातृकुशावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि
उभते । सभवंश्च येषांभावानति तथैव विनश्यन्ति अतः किनेन संभवेन यस्यानन्तरभावव्रीचिनाराः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात् कामादित्युक्तम् । संभूतिजन्ममात्रम् ॥ १४७ ॥
(३) कुडूकः । मातापितरौ यदेनंबालककामवशेनाप्योन्यमुत्पादयतः सभवमात्रंतत्तस्य पश्वादिसाधारणम् ।
यद्योनौ मातृकुशावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि उभते ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह कामादिति त्रिभिः । कामान्मन्मथवशात्संभूतिपश्वा-
दिसाधारणीयपदोपेतिपुअभिजायतेअभित पूर्वजातोप्युत्तरत्रापि जायते रतिसुखार्थमवृत्तयोर्मातापिनोदुःखैकहेतुजनिहे-
तुत्वादिभिरुक्तजन्मेत्याशयः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मातापितरौ यदेनद्विजमुत्पादयतस्तत्तन्मिथः कामादन्योन्यरागात्प्रवृत्तंनारस्योपकर्तुंकिचिद्विजोय-
द्योनावभिजायते तस्यद्विजस्यतांसंभूतितदभिजननविद्यात्विदिविद्यात् । विविच्यमानासासंभूतिरसत्याजराभरणयुक्तानि
णीयतइत्यर्थः । उत्तरश्लोकानुगुण्यदेवंव्याख्यातम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । युवयोर्नौअभिजायते तांसंभूतिविद्यात्पतयोर्नौअभिजायते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यांजातिविधिवद्वेदपारगः॥उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजराभरा ॥ १४८॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यानुयन्तस्य जन्म तदविनाशि । गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थकर्मनुष्ठानात्स्वर्गपवर्गमातिरि-
त्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्सश्रेष्ठः । यांजातिमुत्पादयति यसंस्कारमुपनयनाख्यद्वितीयजन्मेतिजन्मसंस्तुतिनिर्वत-
यति सावित्र्या तदनुवचनेन साजातिः सत्या साऽजराभरा । यद्यप्येते ऽभिचार्याः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्म-
नोमातृजन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः । नहि जरामृत्युगुणानामिव जातेः संभवतः । अविनाशित्व-
त्वेकैर्नैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । नच तत्प्रतिपाद्यते वेदपारगआचार्योयांजातिविधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकला-
पेन सावित्रीशब्दस्य तद्वक्षणात्वात् उत्पादयति सा श्रेयसीति पदयोजना । जातिजन्म ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यज्ञातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन विधिवदुपनयनविधिना
सावित्र्या मातृभृत्या सासत्या सत्यलोकगामिहेतुः अजराअजरत्वदेवत्व तत्प्राप्तिहेतुत्वात् अमराअमृतत्वस्य मोक्ष-
त्वस्यहेतुः ॥ १४८ ॥

(३) कुडूकः । आचार्य पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यांजातियजन्म विधिवत्सावित्र्येति साद्वोपनयपूर्वकसावित्र्य-
नुवचनेनोत्पादयति सा जाति-सत्याऽजराऽमरा ब्रह्मप्राप्तिफलत्वाद्दुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य
मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मजन्मब्रह्मसावित्रीतद्ग्रहणमेव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यत्वात् ब्रह्मजन्मनःपुनःप्रायेण न जायत-
एवेत्याह आचार्यइति । अस्यमाणवकस्य सावित्र्या सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन सासत्येत्यादितारास्य समानज-

स्मानुष्ठितकर्मजशुद्ध्यविरक्तस्य मुत्तयुपपत्तेरिति तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति तथा परीक्ष्य लोका कर्मचिन्ता-
नब्राह्मणोनिर्वेदमायानास्त्यरुत रुतेन सत्यज्ञानमनन्तब्रह्म ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवतितदात्मानमेवावेदअहब्रह्मास्मीति
श्रुते ॥ १४८ ॥

(५) नन्दन । आचार्याज्जन्म नैवविषमित्याहआचार्यस्त्विति । जातिजन्म । सत्याहितनियता । तस्मान्नस्य
रमेतगरीयानब्रह्म पितेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्र । आचार्यं साविष्णुपदेशात् तस्यता जातिउत्पादयति साजाति सत्या नित्याह अजरा जाति
अमराजातिर्भवत्येव ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ॥ तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथि । यउपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थ । अल्पवा बहुवाक्रियाविशेष
णमेतत् । तमपि स्वल्पश्रुतोपकारिणगुरुविद्यात् । एवमु योजना ज्यायसी । यस्य श्रुतस्य सामानाधिकरण्यवेदविषयस्य वेदाह
विषयस्य वा शास्त्रन्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य यदल्पबहुवा तेनोपकरोतीत्यध्याहार । श्रुतच तदुपक्रिया चासौ श्रुतो
पक्रिया तथा उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुतमुपक्रियेति सामानाधिकरण्यम् । गुरुवृत्तिस्तत्कतव्या तद्यपदेशोवा तत्राचार्य-
दिशब्दवत्त्वयते ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । ऋचिदुरराक्षानीयो गुरुरनुगन्तव्यइत्यादौ गुरुपदमध्यापकमात्रवाचि श्रूयते । तदर्थगुरुत्
ज्ञापानानार्थतामाह अल्पवेति । यस्य श्रुतस्य शाब्दज्ञानस्याग्रे यउपकरोति । अतिरायभाषादयतीत्यर्थ ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूक । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थ । उपाध्यायस्य शिष्यस्याल्पवा बहुवा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह
शास्त्रे तस्य गुरुजानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्द । वेदार्थोपदेष्टृत्वगुरुत्वे हेतुर्नतु वयोबाहुल्यादीत्याह । सार्थवाददशभि । अल्पमित्यस्यय-
मपि श्रुतस्य वेदस्य श्रुतेन वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थेनाल्पमप्युपकरोति यस्तगुरुविद्यादित्यर्थ । श्रुतमेवोप-
क्रियाउपकारस्तया ॥ १४९ ॥

(५) नन्दन । आचार्यगरीयस्त्वमेवोक्तप्रकारान्तरेणप्रतिपादयति अल्पवेति । अल्पविद्यामदमपिगुरुविद्यातबहु-
विद्यापदार्कित्युपरित्यग्भिषाय ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्र । य यस्य श्रुतस्य अध्ययनस्यअल्पवा बहु वाउपकरोतिउपकारयेत् तमपिह गुरुं विद्यात् ।
तथा श्रुतोपक्रियया श्रुतअध्यापनतस्यउपकारेणेत्यर्थ ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मन कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥ बालोपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता
भवति धर्मत ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथि । ब्रह्मपह्णार्थजन्म ब्राह्ममुपनयनतस्य कर्ता स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा वेदार्थव्याख्याननेन
सताद्यथोपाजोपि ब्राह्मणोब्रह्मज्ञेयस्य तर्ककलाशास्त्रस्यबायदल्पवा बहुवा तेन पिता भवति पितृतुल्या तन्वृत्ति कर्तव्या
प्येतेनापि । क्रमपुन कर्त्तव्याप्येवमुपनयते अग्रमे त्वुपनयनयावच्च नार्थतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते
एवतर्हि नोपनयनमत्र ब्रह्म जन्म किर्तार्हि स्वाध्यायपह्णमेव तस्य कर्ताध्यापयिता । स्वधर्मस्य वेदार्थस्य शासिता

व्याख्याता पिता भवति धर्मतः पितृधर्मास्तत्र कर्तव्याः । धर्मतइति धर्मनिमित्ततत्र पितृत्वम् । नच ते धर्माध्यापकं व्याख्यातौ पितृसचन्धिना सिद्धा सन्ति । अतोविधीयते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म वेदस्तस्याभ्ययनेन यस्तदिशिष्टस्वरूपज्ञः स ब्राह्मणः तस्य धर्मकर्ता । न त्वेते नोपनेतृत्वमिष्टं बालोपीत्यनेन विरोधात् कथायामभ्यापयामासेत्यभिधानाच्च । योवास्वधर्मशासिता बालोऽल्पवया । वृद्धस्याधिकवयसः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मश्रवणार्थजन्म ब्राह्मणमुपयनयनस्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालोऽवृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मतइति पितृधर्मास्तस्मिन्नुद्यतव्याः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्रवृत्त्यर्थस्य उपनयनाभावेन पितृमातृतोजन्मसत्त्वेऽपि शूद्रादिवानधिकां रातृधर्मस्य शासितोपदेशः च बालोऽपि पिता स्यादधर्मतोऽधर्मशास्त्रमप्यापयान् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वैदिकस्य जन्मन उपनयनस्य कर्ता पिता भवति पितृकल्पो भवति गुरुतरो भवतीत्यर्थः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य जन्मन कर्ता वेदाध्यापकं च पुनः स्वधर्मस्य शासिता उपदेशः बालोऽपि विप्रवृद्धस्य शिष्यस्य धर्मतः पिता भवति ॥ १५० ॥

अध्यापयामास पितृन् शिशुरागिरसः कविः ॥ पुत्रकादिति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य पितृवद्वृत्तिविधेरर्थवादोऽपरकृतिनामा । अद्विरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बालः पितृतुल्यान्पितृव्यमातुलतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापयामासकाराध्यापितवान् । सचाध्वाननिमित्तेषु तान्पुत्रका आगच्छतइत्याहुः ज्ञानेन परिगृह्यता स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृन् अधिष्ठातादीन् । कविः कविनामा । ज्ञानेनोपदेशेन । परिगृह्य शिष्यतानीत्वा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृतानुरूपार्थवादमाह अध्यापयामासेति । अद्विरसः पुत्रोऽबालः कविर्विद्वान्पितृगोणात्पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आमुह्यवदति । इत्यप्ययपुरावत्तत्त्वचिन्तायम् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह अध्यापयामासेति । आद्विरसः अद्विरसः पुत्रः कविः का तदर्थं ज्ञानेन तद्धेतुना वेदाध्यापनेन परिगृह्य शिष्यतानीत्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रदस्य बालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासः श्लोकत्रयणोदाहरति अध्यापयामासेति । परिगृह्य आहूय ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिशुः आद्विरसः कविः पितृन् अध्यापयामास तान्पितृन् ज्ञानोपदेशेन परिगृह्य स्वीकृत्य हे पुत्रका इत्युवाच ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ॥ देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं विश्वरुतवान् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ते पित्रादिस्थानीयाः पुत्रका इत्याध्वानेनागतमन्यवउत्पन्नक्रोधास्तमर्थं पुत्रादाध्वानिदेवाः पृष्ट-

वन्तः अनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे किमेतद्युक्तदेवाः पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायंरुतवन्तः समेत्य ऐकमत्यस्यापयित्वे-
तात्कवेः पितृनृपुरुक्तवन्तोऽन्यान्पुत्रवोयुष्मान् शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमर्थकिमेतदस्य युक्तं वेति ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । ते तमर्थमपृच्छन्तेति तेपितृतुल्याः पुत्रकादित्युक्ताः अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थदेवान्पृष्टवन्तः ।
देवाश्च पृष्टामित्वा एतानवोचन्पुष्मान्पच्छिभ्यः पुत्रशब्देनोक्तवानुत्तमुक्तम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ते पितरस्तमर्थपुत्रकादिति शब्दार्थआगतमन्यवः पुत्रकादित्याह्वानेन जातमन्यवोऽन्युष्माः
एतान्पितृन् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते पितरः आगतमन्यवः देवान्प्रति अर्थपुत्रमित्यस्यार्थअपृच्छन्तः । देवास्तान् समेत्य इति ऊचुः ।
यस्माकं शिशुः उक्तवान्यत्तदपि योग्यमित्यर्थः ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदः ॥ १५३ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्मान्न च वंशसत्त्वेन बालो भवति किं तस्मिन्मूर्खो ब्रूदोपि यः । मन्त्रद उच्यते ।
मन्त्राज्ज्ञेयान्येददात्पुण्यापयति विवृणोति च सपिता भवति । वै शब्द आगमान्तरसूचकः । देवानाच्यप आगमः पुराण-
एवं । तथा चैनिसूक्तकः परोपदेशाद्गुरिति । अज्ञं मूर्खं बालमित्याहुः स्मरन्पूर्वेपि । पितृति मन्त्रदम् । इतिकरणत्वरूप-
परतामोपयति यतः परतः श्रूयते । बाल इत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः । अतश्च बालशब्दाद्वितीयायाः अभावः छान्दोग्ये
शेषवन्नाल्लगमेतद्वस्तुतः स्मृतिकारेण चार्णितम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अज्ञहीति प्रसिद्धतामिषान्दाकार्यम् ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अज्ञ इति । वैशद्योऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति न त्वल्पवयः । मन्त्रदः पिता भवति ।
मन्त्रमहणवेदोपायक्षणार्थम् । यो वेदमप्यापयति व्याप्ये सपिता ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । न्याय्यत्वे हेतुः अज्ञ इत्यादि । बालः सत्कार्यत्वात् पिता मन्त्रमदानेन सत्कारकत्वात् । पितृति
न द्वितीया । इति परत्वाभावात् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञः शुद्धापशब्दज्ञानरहितः वै अवधारणार्थः बाल एव भवति । स एव बालः मन्त्रतः मन्त्रोपदेशात्
ज्ञानोपदेशात् पिता भवति तस्माद् हि त्रिश्रयेन अज्ञं बालं आहुः । मन्त्रद उच्यते पितेत्येव ज्ञेयमिति ॥ १५३ ॥

न ह्यायनेन परितेन विज्ञेन न बन्धुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मयो नूतान् सनो महान् ॥ १५४ ॥

(१) मेघातिथिः । इयमत्राभ्यापकप्रशंसा । ह्यायनशब्दः संवत्सरपर्यायः । न बह्वभिर्घैः परिणतवयामहान्पू-
र्या भवति न परितः केनामभ्युगीमिः शुक्लेन विज्ञेन बह्वना न बन्धुभिः प्रायुक्तानि मान्यस्याताभ्यापयन्ते । समुदि-
नेन महान् भवति किं हि एकैव विषया । यस्मात् ऋषयश्चक्रिरे ऋषिर्दार्शनान्त्रिये वेदार्थदर्शिनो निश्चित्ये मधर्मव्यवस्था-
पितवन्तः । यो नूतानः अनुवचनमप्यापनं हत्वा इदं वेदस्य सनोऽस्माकमहान् कुरुते व्यवस्थापने वर्तते नामूतज-
ने ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हायनैर्वर्षे बहुभिर्गतैरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकमबाहुल्यमुक्तम् । पलितैरिति वयोबाहुल्यम् । अनूचानः साङ्गवेदाभ्येता ॥ १५४ ॥

(३) कुट्टूकः । अत्रैवहेतुमाह । यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयोऽज्ञावात्तमित्यूचुः भवत्तदं च पितृत्येवानुवन्तित्याह न हाय-
नैरिति । न बहुभिर्वर्षेन केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लेन बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धुभावैः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वमवति-
कित्वप्ययमर्धमरुतवन्तः । यः साङ्गवेदाभ्येता सोऽस्माकमहन्तमन्तः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थे ऋष्युक्तिप्रमाणमित्याह महायनैरिति । हायनैरव्येवयोबाहुल्येन जराकृतकेशपा-
लित्येकेशपावर्ष्येव बिबुधभिः पुत्रपौत्राद्यैर्वापुतेर्व्यस्तसमृद्धतया वाधिक्ये न महत्त्वं किं तर्हि यः अनूचानः साङ्गवेदाभ्येता तस्ये-
व महत्त्वमित्याह ऋषय इत्यादिना । धर्ममयं धर्म इति निर्णयस्तुतिमात्रवा ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । श्रेष्ठ्यकारणवेदुष्यमित्याह नहेति । हायनैः वयोभिः । पलितैः वार्द्धकेः । बन्धुभिः कुलेन ।
धर्मश्रेष्ठ्यापादकं न्यायमनूचानः वेदवित् । नः अस्माकम् । ब्राह्मणानां भक्ष्ये महान् विष्टः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुभिः गतहायनैः पलितैः केशैः न च सञ्चरित्रैः न बन्धुभिः श्रेष्ठतां याति । यः अनूचानः वेदपारगः स-
नः अस्माकमन्ते महान् श्रेष्ठः इति । धर्मऋषयः चक्रिरेत्यर्थः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतोऽप्यैष्ट्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ॥ वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमन्यर्थवाद एव । यदुक्तवित्तादिभ्यः समुदितैः भ्यः केवलमपि विद्या ज्यायसीति तदेव सम-
श्चमनेन निर्दिश्यते । ब्राह्मणानां ज्ञानेन ज्यैष्ठ्येन वित्तादिभिः क्षत्रियाणां वीर्यतः वीर्यश्रेष्ठ्यस्य कौशलदृष्टाणता च वैश्या-
नां धान्यधनतः । धान्यस्य पृथगुपादानादनशब्दो हिरण्यादिवचनः ब्राह्मणपरिब्राजकवत् । बहुधनो वैश्यः स ग्यैष्टः । आया-
दित्वात्तृतीयाथै तसिः । हेतौ तृतीया ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानतोऽज्ञानाधिक्येन ॥ १५५ ॥

(३) कुट्टूकः । ब्राह्मणानां विद्यया क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिवचनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना
श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयाथै तसिः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्राणां ज्ञानतोऽप्यैष्ट्यमिति बर्द्धतत्पन्नियोगितया ऽप्येषामपि तदाह विप्राणामिति ।
ज्ञानइत्यादिचतुर्ष्वपि तृतीयाथै तसिः । वीर्यतः शालकौशलेन केनापि धनविद्यादिमत्त्वेपि शूद्रस्य जन्मनैवेत्यवधार-
णार्थः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां ज्ञानत एव श्रेष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमिषान्तरादित्याह विप्राणामिति । जन्मतः वयस्ततः ।
क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १५५ ॥

न तेन दृढो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ यो वै युवाप्यधीयांस्तदेवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

(१) मेघातिथिः । न तेन दृढो भवत्येते येनास्य पलितं शिरः शिरःस्थाः केशाः । कथं तर्हि यो वै युवापि तरुणो
ऽपि अथ धाधीते तदेवाः स्थविरं विदुः ब्रुवते देवाः किं सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थविरस्थविरपदवाच्यम् । येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ॥ १५६ ॥

(५) नृन्दनः । ब्राह्मण्येनावान्यं कर्मनधीयानस्यनसिध्यतीत्याह यथापण्डति । गौरीत्यपहतपुंभावौसतीवदोऽ-
भिनेतः । अरुग्निपादः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पण्डः स्त्रीषु यथाअपलः भवत्येवयथागविगौ संयोगे विफलः भवति यथाअज्ञेमुखेदतन्दान-
पल भवति निष्कलेमित्यर्थं तथा अनुचः विप्रः अपलः भवति ऋद्धात्रमपि नाधीयान इत्यर्थः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनमावाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । समाष्ट्रलोकाः अभ्यन्तरे विद्योः प्रशस्तार्थाति क्रान्ताः । इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्ये-
तस्तत् शिष्याक्षिप्यते । अध्यापयितुः क्रोपोत्पत्तौ ताडनपुरुषभाषणाद्यमन्यर्थभाषनमिष्यते । अहिंसायताडनेन
भूतानां भार्यापुत्रदत्तशिष्यसोदर्याणां श्रेयोधर्मनुशासनकार्यम् । भूतग्रहणान्माशिष्यस्यैव विज्ञायि । दृष्टादृष्टफलावाप्तिः श्रेयः
तदर्थमनुशासनमग्र्यं श्रेयोवोपदेशः शास्त्राभ्यापनव्याख्यानेवा । यथा सभव मतिताडनक्रोशनचात्र प्रतिषिध्यते ।
ईर्ष्याडनत्वभ्यनुज्ञातमेव रज्ज्वा वेणुदलेन वेति । कथतर्हि भार्यैरुत्थाप्याः । वाक्चैव मधुरां सान्त्वपूर्विकां मियया
वाचा श्लक्ष्णया नौद्यैरुदतेनकाकरक्षणेन त्वरेण मियेणापि अधीन्वपुत्रं मा चित्तमभ्यन्त्रावध्याः श्रद्धया समापय
शीघ्रप्रपादकतत्त्वज्ञानविहृतिरिष्यसि शिष्यभिः । सवयोभिः । यस्तुन तथा श्रद्धामुपैति तस्योच्चो विभिः 'वेणुदलेनेति । प्रयो-
ज्यावक्तव्या धर्ममिच्छता । एवसातिशयोभ्यापनधर्मो भवति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अहिंसयाताडनायकुर्वतः उपदेशत्वेन मधुरार्थतः श्लक्ष्णाष्टदुः शब्दतः अतः शिष्यो-
पि । नाकस्मात्ताड्योनामियवाच्य इत्यर्थः । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति त्ववस्थानुपासनीयपुत्रादिविषयम् ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोधर्मनुशासनमनृताहिंसया कर्तव्यं रज्ज्वा वेणुदलेन वेत्याहिंसाया-
अभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णया नौद्यैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥ १५९ ॥

(४) राघवाक्षरः । वाङ्मनसयोः शुद्धौ गुरोः शिष्यस्य वेदाभ्ययनसाधु तत्रादौ गुरु शिक्षयति अहिंसा-
यैवेति त्रिभिः । भूतानां शिष्याणां प्रकरणात्तहिंसात्रोपकोसलवद्वृत्तकालव्यापि दुःखउत्तकादिवद्वृत्तिनादानवाद्गोहृत्स्वव-
क्ष्यमाणत्वात् । श्रेयोनुशासनश्रेयःपुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात्वेदाभ्यापनस्य तस्यानुशासनदानमधुराप्रितीजननी अतएव
श्लक्ष्णाष्टद्वी धर्ममिच्छता । अनुद्देशकरवाक्यसत्यप्रियहितत्र यत् । स्वाध्यायाभ्यसनचैव वाङ्मनस्यतत्पठ्यते । इतिस्मृतेः ।
शिष्यानुग्रहोवाधर्मः । तन्मिच्छता ॥ १५९ ॥

(५) मन्दनः । अथर्षल्लचारिणानियमान्तरमाह अहिंसयेति । श्रेयोऽनुशासनमाहिंसया सहैव धर्ममधीस्तताका-
र्यमहिंसाश्रेयोऽनुशासनकुर्यादिति यावत् । अथवाहिंसायुक्तश्रेयोऽनुशासननकुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां प्राणिनां अहिंसयैव श्रेयः कार्य इति वा श्रेयोवेद तस्य वेदस्यानुशासनधर्ममिच्छता पुसा
वाक्मधुराश्लक्ष्णा प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुणे च सर्वदा ॥ स वै सर्वमनामोति वेदान्तोपगतफलम् ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याभ्यापयितुरन्यस्य वासंशोभहेतौ सति वाङ्मनसी शुद्धे न कालुष्यं गच्छतः सम्यग्गुणे चोप-
न्येपि कालुष्यं न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थं कर्मरश्मिपतसम्यग्गोपनवाङ्मनस्योः । सर्वदा ग्रहणपुरुषमात्रधर्मार्थ-
नाभ्यापयितुर्वै । अध्यापनकाले सर्वे सर्वमनामोति । वेदान्तावेदसिद्धान्ताः सिद्धशब्दस्यान्यन्तसिद्धेति सिद्धे शब्दार्थस-
म्यग्व्यवस्थान्तशब्दस्यैव लोपः । वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तोपपत्तिस्थितार्थोऽस्य कर्मण इदफलमित्युपगतअभ्यु-

प्रगतो वेदविद्विस्तत्फलं सर्वं भाषोति । एव च वदता वाङ्मनस संयमस्यानेन वाक्येन ऋतुषु पुरुषो भयं धर्मतोक्तं भवति । केवलपुरुषधर्मातिक्रमे हसति ऋतुवैगुण्येऽस्य तोषि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नफलनभाषोति येनोच्यते संयमी सर्वं भाषोतीति । अन्ये तु वेदान्ताब्रह्मस्य ब्रह्मणान्वयाक्षते तेषु यदभ्युपगतं फलं नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मणामिलक्षणं सर्वं भाषोति । कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मभाष्यर्थानि चेदस्ति केपाचिदर्शनम् । अथवा वेदस्यान्तोऽध्यापनसमाप्तिस्ततोऽपत्तफलमाचार्यकरणविधिस्तत्त्वाभाषोति । एवं तु व्याख्यानेऽध्यापनविध्यर्थं तैव स्यात् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादित्युक्तिः यस्येति । वाक्शुद्धिर्माधुर्यादि । मनः शुद्धिरक्रोधादि । वाचोगुप्ततारक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसो निष्ठध्यानादिनिवर्तनात् । वेदान्तादुपगतं अधिगतमोक्षाख्यम् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं पुरुषमात्रस्य फलधर्मवाङ्मनसंयममाह नाभ्यापयितुरेव । यस्य वाङ्मनसो भयं शुद्धं भवति । वागनुतादिभिरबुद्ध्या मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसो निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षितं भवतः सर्वेदान्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वसर्वज्ञानादिरूपमोक्षाभादवाभाषोति ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । यमनसाभ्यापयति तद्वाचा विलपतीति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोऽपि शुद्धिः कार्येत्याह । यस्येति यस्य गुरोः सक्षोभहेतोसति क्रोधरागद्वेषानभिभवत्वं मनसः शुद्धिः वाचः शुद्धिरुक्तगुणेऽसत्यादितोरक्षिते मकपेण सर्वात्मकवेदान्तोपगतब्रह्म वागिति दृष्टान्ततया वाचद्वयं मनसः शुद्धिः कर्मयति भावः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । वाचः शुद्धिरसत्यादिवर्जनं मनसो रागादिवर्जनम् । सम्यग्गुणि स्तत्रापमत्तत्त्वम् । सर्वदाऽऽश्रमान्तरपि वेदांतोपगतवेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिः तेनोपगतपरिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः वाङ्मनसे शुद्धे भवतः । च पुनः । सम्यक्गुणे रक्षिते व्यर्थान्तरहिते इत्यर्थः सः वेदान्तोपगतफलं वेदोक्तफलं सर्वं भाषोति ॥ १६० ॥

नरुत्तुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ॥ ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यातामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमपरः पुरुषार्थमात्रधर्मः । अरुपि मर्माणि तुदति ध्येयं यतीत्यरुत्तुदो मर्मस्पर्शान्निर्वाचोऽत्यन्तोऽज्ञानकरीराक्रोशावाधोऽवदति । आर्तः पीडितोऽपि परेण न तादृशमभियभाषेत । तथा परद्रोहः परापकारः तदर्थकं न तद्विधौ न कर्तव्या । अथवा परद्रोहस्यासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या । यया वाचा मर्मप्रयुक्तयापि परद्विजते अथ च तां वाचं नोदीरयेत् वाक्येकदेशमपि तादृशानोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणदिनार्थान्तरसूचनं प्रतीयते । यतः सावागलीक्यालगादिलोकप्रतिप्रतिवन्धिनी ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वाङ्मनसयोः शुद्धतां विवृणोति नारुत्तुद इति । अरुत्तुदो दोषरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः । परद्रोहो हि सातत्कर्ममनसाभ्यापयतीति परद्रोहकर्मधीः । दोषप्रकाशकत्वाभावेऽपि यत् शुद्ध्वा परद्रोहो यथावत् प्रयान्ते अवर्धयन्वतोऽप्युपगतमालोक्यमात्रं लोकाहितां तां वाचं नोदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लुकः । अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाभ्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नारुत्तुदः स्यात् । मर्मपीडाकरतत्त्ववृषणमुदाहरेत् । तथा परस्य दोहोऽपकारस्तदर्थकर्मबुद्धिभूतकर्तव्या । तथा यया वाचास्य परोऽप्युपगते तां मर्मस्पर्शमालोकादिगंगादिगामिविरोधिनीं वदेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह नारुन्तुदइति । आतरोगादिना शिष्यकृतापराधेन वा न परद्रोहकर्मधीः परस्य द्रोहः पीडातस्यै यत्कर्म अभिशापादिस्तत्रधीर्मतियस्यसः तथा न स्यात् । अलोक्यांस्वर्गादिलोकानर्हान् तांतादर्शानोदीरयेन्मोचारयेत् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतः नारुन्तुदइति । अरुन्तुदः परमर्मप्रकाशनः अलोक्यांस्वर्ग्याम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आतोऽपि सन्नरुतुदीरयेत् । अरुन्तुदः स्याद्यथकइत्यमरः । परद्रोही न भवेत् । यया वाचा उ-
द्विजेत अलोक्यांलोककर्मरहितां न उदीरयेत् न वेदेति ॥ १६१ ॥

समानाद्वाह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ॥ अमृतस्यैव चाकांक्षेद्वमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र समानं न स्यान्मतेन चित्तसंक्षोभमादवीतापि तु समानादेवोद्विजेत पूजयेत् दीपमानं बहु मन्येत । अमृतमिवाकांक्षेदभिलषेद्वमानमवज्ञां सर्व-
दा उत्कण्ठा सामान्यात् । अधीता त्वर्थमाकांक्षेत् । आरोप्य षष्ठी कृता । ननु चार्त्तचित्तमभोग्यं सत्यं चित्तसंक्षोभप्रति-
यार्थमेतत् न तु तादृशस्य भोग्यतोच्यते । समानावमानयोः समेन भवितव्यं पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमते
मपि भिक्षाऽऽदानम् न चार्थप्रतिग्रहोऽर्थप्रतिग्रहोऽर्थात्तत्पेतस्य येन विषयः स्यात् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतच्च सर्वमन्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह समानादिति । अवमानस्य अमृतस्यैवार्त्त-
मन्यं शमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणः समानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत समाने प्रीतिं कुर्यात् । अमृतस्यैव सर्वत्वाल्लोकाद्वमान-
स्याकांक्षेत् । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमवांस्तत्र खेदं कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्गुरोर्वाह्मणसस्त्वल्पेन शिष्यशिक्षयति समानादिति । विषादिव विषयवदुद्वेगहेतुत्वाल्लोकाव-
र्जनस्य अमृतं यथा अमरत्वे हेतुत्वादाकांक्षित अवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात् तथा अनेन गुरोरत्यग्रे दोषानध्ययनाद्यनर्थः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा आश्रमानस्य भ्रात्रि आकाङ्क्षेत अमृतस्यैव भ्रात्रि यथा आकाङ्क्षितं तथा ॥ १६२ ॥

सुखं स्वमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं चरति लोके स्मिन्त्ववमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विषेर्लक्षणेऽप्यर्थः । योऽवमानस्तु भुज्यते स सुखे शेते अन्यथा देवेण दद्यात्
नोन कथंचिन्निद्रालभते प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखविन्दति । उत्थितश्च शयनात्कार्येषु सुखं चरति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुखशेते तत्कृतसमानज्ञानाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वाभावात् । नन्वेव तस्यमपि
परस्याम्युदयातिसंविन्ना अवमानं कुर्यादित्याह अवमन्तेति ॥ १६३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह । यस्याद्वमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्य-
थावमानदुःखेन दसमानः कथंचिन्निद्रालभते कथंच सुखमतिबुध्यते प्रतिबुद्धश्च सुखं कार्येषु पुनरति । अवमानकर्ता तेन पापेन
विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१६२) समानाद्वाह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । (मेधा०)

(४) राघवानन्द । देवादपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह । सुखस्रवमतइति । अवमत तिरस्कृत समाननाभावाज्जनना-
रहित अथवा अवमत खण्डितमान स्वविवेकनुद्ध्यासमुत्सृजेते निद्रातिअभ्यथाअवमानुद्धेर्दक्षमानोऽननिद्राति अतएव
सुखनमतिनुष्यते सम्यगनिद्रितत्वात्सुखचरति खेष्टसाधनेषु श्रवर्ततेअवमतस्त्ववमानासहिष्णु किंचित्कर्तुंक्षमतइत्यनु-
भवसिद्धम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दन । अत्रहेतुमाह सुखमिति । समपाणोऽवमतोदष्टादष्टभयाभावात्सुखमेते । अवमन्ता विनश्यति राज-
दण्डेन यमदण्डेन वा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्र । अवमत तिरस्कृत स ब्रह्मण सुखमेते । य अवमन्तातिरस्कारकर्ता स पुरुष विनश्यति ॥ १६३ ॥
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विज शनैः ॥ गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथि । सस्कृतात्मोपनीतोद्विजोऽनेन क्रमयोगेन तप संचिनुयात् । अभ्येध्यमाणइत्यतआरभ्य यद्ब्र-
ह्मचारिण कर्तं पमुक्ततस्य तेनेति मत्स्यवमर्श । अनेन विधिसंघातेन क्रमयोगेन क्रमेणानुष्ठीयमानेन तपआत्मसंस्कार-
निष्कल्मषत्वत्क्षण यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वभवत्येवमनेनापि वेदपट्टणार्थेन यमनियमसमूहेन अत
संचिनुयात् शनैरत्वरयाजयेच्च वर्धयेच्च । क्रम परिपाटीदुरुत्वेदकर्तव्यमोऽकारपूर्विकाइत्यादिस्तेनयोग सबोधोभ्ययानुष्ठा-
नस्येति यावत् । ब्रह्मण आधिगमिकमधिगमार्थम् । अध्ययनबोधावधिगम ॥ १६४ ॥

(२) तर्कज्ञानारायण । धर्मानुक्तवोपसहरति अनेनेति । क्रमयोगेन क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन संस्कृतात्मा शोधि-
तात्मा शनैरत्वरित संचिनुयात्वेदाधिगमरूपतपः ॥ १६४ ॥

(३) छद्मक । अनेनक्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतोद्विजोऽगुरुकुले वसञ्छनैरत्वर-
या वेदपट्टणार्थंतपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापुरुषमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्ययनाद्ब्रह्मत्वबो-
धनाय ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्द । एवमशिक्षित शिष्य किञ्चुर्यात्तत्राह अनेनेति । संस्कृतात्मोपनीत अनेनाध्यवर्तितोत्तेन क्रम-
योगेन तप संचिनुयात् द्विजस्रैर्वाणिक । तपोब्रह्मचर्यादि ब्रह्माधिगमिकवेदप्राप्त्युपायम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दन । उक्तानाब्रह्मचारिपरमाणामभ्ययनाद्ब्रह्माह अनेनेति । अनेनोत्तेनब्रह्माधिगमिकवेदाधिगमिकम् ।
रार्यैरुदित । वेदाधिगमस्यतपस्वेवचनमशसाधर्म ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्र । अनेन क्रमयोगेन अनेन प्रकारेण संस्कृतात्माद्विज गुरौ वसन्ततप संचिनुयात् सद्गुरुपादि-
त्यर्थ । कीदृशतप ब्रह्माधिगमिकब्रह्मण वेदस्यअधिगमिकयामिताधन मित्यर्थ ॥ १६४ ॥

तपोविशेषैर्विविधैर्घृतेश्च विधिचोदिते ॥ वेदस्कृतोधिगन्तव्य सरहस्योद्विजमना ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथि । तपोविशेषे च द्वायाणादिभिर्विविधैर्बहुप्रकारेणकाहाराचतुर्थकालाहारादिभिरभिज्ञत्वा श-
रीर मतेश्रोत्रनिपदमहानामिकादिभिर्विधिनोदितैर्गुणसृष्टित्वास्मैरनुष्ठीयमानैर्वेद स्कृतोधिगन्तव्य । ये तु पूर्वश्लोके तप
शब्देब्रह्मचारिधर्मं प्रयुक्तइहापि तपोविशेषास्तपेवाभिधेताइत्याहुन्ते सम्यग्भ्रमन्ते अतशब्देनैव तेषा सगृहीतं वात् । अत-
मिति हि शास्त्रोक्तनियमउच्यते । सामा यगव्यन्वोच्च अतशब्दस्य महानामिकादीनामापि ग्रहणसिद्धि । तस्मात्तपार्युपपा-

(१६५) विधिचोदिते = श्रुतिचोदिते (२)

सादीन्यभिनेनानि । इह केचिद्वेदइत्यत्रैकवचनविवक्षितमन्यन्ते । यद्यपि तस्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतोवेदस्य प्राधान्यसं-
स्कारमेतया प्रतीयते तथापि विधितोवस्तुनश्चावबोधो गुणभावएव । गुणे चसविवक्षितेऽर्थवबोधपर्यन्तोऽयवेदविषयोमा-
णवकस्य व्यापारोविधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसोयते । अर्थस्य विध्यर्थोऽपीतेन वेदेनाश्वबोधकुप्यान् सत्कार्यत्वमन्यथा
निर्वहति । सर्वोहि कार्यान्तरे शेषभूत सस्क्रियते । वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य त्वार्थोऽप्यजनकत्वमन्यथा सक्तुं शु-
होतीति वत्पाधाभ्युत्थुतमप्युत्सृज्येत । पातुरप्यवबोधार्थएव । अविगमनहि ज्ञानमुच्यते । सर्वे गत्यर्थाज्ञानार्थइति स्मृतम् ।
त्वरूपग्रहणश्च वेदस्य प्रागेव विहित सहस्य हस्तावभ्येयमित्यादिना । तस्यैवार्थग्रहणपर्यन्ततानेन प्रतिपाद्यते । विवक्षा-
मेव भत्वाऽनेकवेदाभ्ययनमशमप्रतिप्रसविष्यते वेदानधीत्येति । यद्यप्यनेक वेदाभ्ययनमस्ति कैकत्वविवक्षोपपुन्यते । सा-
म्यमुपपुन्यते । एकस्यामेवशाखायामधीताया त्वाभ्यायोभ्येतव्यइति विध्यर्थनिवृत्ति । इच्छा तस्त्वेकवेदाभ्ययनमयदि न
विधिचोदितकउत्पन्नोदन्तकलशिकयाऽऽत्मानन्देऽर्पयति । अस्त्येवात्रविध्यन्तरं वेदानधीत्येति तच्च फलकामस्य फल
च त्वर्गं । अथास्य विधेर्वक्यशेषे किंचिदान्वायते । घृतकुल्यादयोऽप्यत्र ततस्तदेव भवितुमर्हति ब्रह्मचारिणोहि वि-
धितोऽश्वबोधविषयोदृष्टप्रयोजनश्च । अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगादयदार्शनादिदुष्य कर्मण्यधिकारोदकैकवेदाभ्ययनमद-
ष्टायैव अन्यैश्चवेदाभ्ययनेनैव त्वाभ्यायविधिनिवृत्तेरसति धर्माय विधौ वेदानधीत्येत्यादिवचनमनर्थकमेवस्यात् । तत्रो-
च्यते । कथमयस्य सगच्छते यावतैकोयविधिवेदोऽधिगन्तव्यइति । सचेत्सत्कारविधित्वाद्दृष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नाहं-
ष्टार्थं कल्प्यते तद्वैकवेदाभ्ययनेऽपि नुल्यम् । तत्रापिसत्यप्रकारोऽस्त्येव वैरूप्यच स्यात् । कचिदाधानविधिवदवबोधार्थ-
रेण नित्यकाम्यकर्मसंबन्धं कृत्वा साक्षात्कृतार्थेति । अथ मतवेदानधीत्येति विध्यन्तरेतेन वाच्यकरणविधियोज्य-
तत्कल्लामएवात्राधिक्रियतइति तदंसत् । नचैतद्विध्यन्तरप्रवृत्तस्यैव विधेरसत्यासरयाविवक्षाया पञ्चपदसमाविशाखभ्य-
यनयावच्छक्तियामत्रयनियमयति । न चापीसीतेति विधिरत्र श्रूयते अपितु गृहस्याश्रमभावसेदित्यत्रमत्रविधि । यदपि
संख्यायाविवक्षितत्वमुक्ततदप्यन्तासंबन्धम् । विनियोगतोहि संख्याविवक्षानोपपादनतः । सच विनियोग त्वाभ्यायार्थ-
मभ्ययनमाह नार्थेन गुणभावेन द्वितीयांताभ्यामवगतप्राप्त्यमपैति । एवंसाश्रीपमाणे षष्ठ्येकत्वविवक्षेतप्रहसमाहतीति ।
प्रधानभूतस्यापि हितस्य समग्रप्रत्यस्त्येव साधनभावोऽनन्तत्वं शब्देनाभिधीयते । तथा ग्रहेऽर्हतीति होमेपि गुणभाव ।
तत्मादभिधानविनियोगाभ्या प्राधान्यत्वाभ्यायस्य । सति च प्राधान्यं नविवक्षितमेकत्वम् । इत तर्हि यथेकेनापि वेदेन
श्रुतीनेन निर्वर्तत त्वाभ्यायविध्यर्थोऽवक्तव्यमनेकवेदाभ्ययनप्रयोजनम् । नृतीये वक्ष्याम । ननु यद्यवबोऽपर्यन्तोयविविस्त-
राऽश्रुतीनेऽपि स्वरूपतोवेदे यावदर्थवबोधोऽन जातस्तावदन्तरं मधुमासादियमनित्यमानुष्ठानमभ्यावृत्तस्यात् तत्र कोदोष ।
शिष्टसमाचारविराध । नहि शिष्टाश्रमीत वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोपि मधुमासादिवर्जयन्ति । नैषदोष । अस्तिहि स्मृत्यन्तर-
वेदमधीत्येत्त्यादि । तत्राधीत्येति पाठमात्रमुच्यते । लायादिति च त्वकाल्पत्वाभ्यायविध्यव्ययनियमनिवृत्तिरुच्यते य-
थैवमधुमासे प्रतिपिदे एवस्नानमपि तत्र स्नानमनुष्ठाय मानसाहचर्यान्मधुमासादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादानुष्ठानाति । स्त्री-
संयोगस्क वचनान्तरेणाविब्रुतब्रह्मचर्यइति प्रतिपिद । तद्यतिक्रमे च न त्वाभ्यायविधेरर्थवबोधकाले किंचिपरिही-
णम् । नहि तस्यामवस्थाया तदवस्यैवायमनियमानाग्रहणात्तत्वात् । पुरुषाश्वत्वव्ययनियमे । अतएव कथंचिद्विधे-
नावकीर्णप्रायश्चित्तम् । अथव्रतस्थस्य हिरेत सेकोविकारो नचव्रतस्थश्चाद्वाययादिनानेनोपपातक प्रापश्चित्तेनाधि-
क्रियते । किपुन लायादिति लक्षणत्वे कारणमुच्यते । न तावदिदस्नानमाह । शरीरस्नानरूपमदृष्टार्थत्वमस-
द्भात् ब्रह्मचारिनिप्रमानाचावभ्येक्षत्वादस्य चावधिप्रसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्ते । न पुनर्वनेशमवध्यन्तराये-

क्षा । स्वाभ्यायविध्यर्थाहितेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः । तस्य च निवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या । अध्ययनं च तस्य विषयस्त-
 न्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव । सत्यं यद्यस्य श्रुतविषयनिवृत्तैव स्यात् । अश्रुतोप्यस्य विषयः फलभूतोर्थाधिगमोपि संस्कारविधि-
 त्वान्यथाऽनुपपत्त्या विषयताभापनोपेतः श्रुताध्ययननिष्ठत्वे विधित्वमेवास्य व्याहन्येत । विधेर्हि स्वार्थानुष्ठापकत्वरूपम्
 स्वाथंश्च कार्यकारणेतिकर्तव्यतात्मकं तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यात्किंचिन्कार्यकरणविषयपक्षपदोपादानोः । अधीयोते-
 त्यध्ययनादिधात्वर्थविच्छिन्नोभावार्थः यमनियमानुष्ठानमिति कर्तव्यता । न तत्र तावदस्यविधेः स्वार्थानुष्ठापकत्वसं-
 भवः यतोविषयानुष्ठानद्वारिकासर्वाविधीनां स्वार्थानुष्ठानसंपत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्ठानविध्यन्तरवशादिवसिद्धम् । आचार्य-
 स्यहि विधिरस्ति उपनीय शिष्यवेदमभ्यापयेदिति । नचाभ्यापनमन्तरेणाध्ययनसिद्धिः । अत आचार्यः स्वविधिसंपत्त्यर्थ-
 मध्ययने माणवकं प्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वानाचार्येणामवर्तितस्यानुष्ठानसंभवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधिमयुक्तता एवित्त्या ।
 तत्प्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न स्वाध्यायाध्ययने माणवकरस्याविधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वासं-
 भवात्कीदृशी विधिरूपतास्य विधेः स्वरूपनाशे असक्ते समकारोन्विष्यते । यथास्य प्रयोक्तृत्वलभ्यते तत्र निश्चितस्ताव-
 दयं संस्कारविधिः । नच निष्कलः संस्कारोऽध्ययने सति यादृशस्य तादृशस्यार्थवन्ध्यस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मा-
 नुष्ठानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताध्ययनविषयसंभवावबोधकतव्यतातोविधिः प्रतीयते यद्यपि ध्वस्तुत्वाभावेन वाक्यम-
 हणसमनन्तरमवबोधो जायते नतु निश्चितरूपो भवति । अतोयेन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्नेव विधेः प्रयोक्तृत्वविध्य-
 विचार्यसंशयादिद्युदासेन भवति । नच विचारोऽन्यतः प्राप्नोनाचार्यविधेः तस्याध्ययनमात्रेण निवृत्तेः । नापि दृढकार्य-
 मयुक्तं किंचिच्चात्मन्तरेण पुरुषस्य नसिध्येद्यदर्थवर्ततयदच्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि मामस्ति चेत् । एवं तस्यै-
 नियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्निश्चयश्चेत् । यदि विचारयेद्वाध्ययनसमनन्तरमतोस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदभौतविधेर्विषयइत्य-
 स्ति विधेर्व्यापारः तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्संबन्धस्यावबोधपस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुत्वाभावेनोत्पत्तेस्तादृशस्य
 न क्वचिदर्थवत्त्वास्तस्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वान्निष्ठमे निश्चितस्यैव फलत्वकर्माऽनुष्ठानोपयोगित्वान्निध्यस्य विचारता-
 भ्यत्वात्तस्य च नियतकालावश्यकतव्यताभावेस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारपर्यवसायी विधिरप्यवतिष्ठते । अतोभवत्याकाङ्क्षा-
 नियमानां किं श्रुताध्ययनपर्यवसानाविधिरुताक्षिप्रमनिश्चिततावबोधजननार्थं विचारपर्यवसानः । अतोस्यामपेक्षायां वेदमधीत्य
 स्माद्यदित्यनेनावधिसमर्पणक्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्तालक्षणा । ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतोवबोधः
 यावताधिगन्तव्यमिति श्रूयतएव वेदे स्मृतिषु चाप्याहु वेदमधीते स्वाध्यायोऽध्येतव्यमिति च पठ्यते मानव्या अपि स्मृते-
 रेतत्स्मृतिमूलत्वादभिन्नार्थतैवा आक्षिप्ततावबोधप्रियायमधिगमो यदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः अवबोधपयन्तता तु
 तेनैव ध्यायेन लभ्यते नच विसमअसमेकोयं विधिरस्तस्य च विषयांशः कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यतेकस्य चिदृशस्य सएव
 प्रयोजक इति वैरूप्यम् । किमवानुपपन्नमर्थभूतस्यैवावगमात् । यत्तूक्तमनेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थं युक्तमिति तस्य पदार्थशब्दादि-
 कमित्यत्र परिहारं वक्ष्यामः । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकांशोऽस्माच्छेदे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य
 प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नशब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादेव निवृत्तमध्य-
 यनसंस्कारकमत्वाद्ग्रहणवत्तथापि विषयार्थकृत्स्नग्रहणम् । अन्येत्वेव विषयकृत्स्नशब्दवर्णयन्ति । वेदशब्दोक्तपरिमाणस्य
 वाक्यसमुदायस्य वाचकस्तत्र ऋद्धात्रेणापि न्यूनं स्वाध्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोद्वाध्ययनप्राप्त्यर्थः । तथाच
 स्मृत्यन्तरब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षड्वेदोऽध्येयमिति । ननु योवेदः सकृत्सद्व्येतदत्र प्रतीयते नचाहानि वेदशब्दवाच्यानि
 तत्र कुतौघेः साहित्यं यावेवा स्मृतिः पदद्वेः वेदोऽध्येयमिति तत्र स्वभावेनाहान्युपात्तानि । इह तु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्द-

सकथमिवाद्धानि गृह्णन् । उच्यते । स्वाध्यायोभ्येतव्य इति मूलैवैषा स्थितिः सा चा वचोऽप्यन्ता द्यवस्थापिता अवचो-
पश्च नान्तेरेणाद्धानि कल्पत इत्यर्थः सिद्धमद्धानामुपादानम् अतोतिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसाविदनमपि विध्याक्षिप्तम् ।
एवमर्थमद्धानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्योतकत्वेन युक्तोपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादी-
न्यगाद्धान्युच्यन्ते । नैव वेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते न किल तैर्विना वेद स्वा-
र्थाय भवत्यतोद्धानीवाध्यासोऽत्र । एवमध्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्दो नोपपद्यते । सरहस्य इति रहस्यमुपनिषदः सत्य-
पि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपोविशेषैः प्राणायामादिभिर्व्रतैः साविध्यादिभिः तत्तच्छास्त्राभागाभ्ययनाद्भूतैः वेद-
करास्त्रासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः सकृत्सः पठन् संहितोभ्येतव्य इत्यर्थः । सरहस्योनिगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभ्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति तपोविशेषैरिति । तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्रकारैश्च अध्ये-
ष्यमाणस्वाचान्त इत्यादिनोक्तैः सेवेत । इमांस्तु नियमान्त्यादिभिर्विद्वद्व्यमणैरपि व्रतेश्चोपनिषद्महानामिकादिभिर्विधि-
देशितैः तत्पुण्यविहितैः समप्रवेदोमन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यभ्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यख्यापनाय वृथ-
द्विर्देशः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव नैतदचीर्णव्रतोधीतेत्यादिश्रुतिप्रमाणयति तपवति । तथाहि मुण्डकमधीयान शिरस्य-
गारापात्रविभर्ति कश्चित्था कसीरीमधीयानोभूमिभोजनकरोति अस्वमेधमधीयानोअश्वस्य घासं प्रपच्छति । तपोविशेषै-
र्विधिचोदितैः तत्पुण्योक्तैः । सरहस्यः रहस्यनामोपासनादि तद्युक्तः ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अद्धान्तराग्याह तप इति । व्रतैः प्राणायामादिभिः कर्माधिकृत्यप्रवृत्तः शब्दराशिविशेषो वेदः
ज्ञानमधिकृत्यतुरहस्यम् कृत्स्नः साङ्गः अभ्येतुरेकवेदाभ्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेन सूचितम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मना सरहस्यः वेदः कृत्स्नः अधिगन्तव्यः तपसः विशेषैर्व्रतैर्विविधैः विविधशस्त्रोदितैः ॥ १६५ ॥
वेदमेव सदाभ्यस्येतपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतशोपतया प्राप्त एव ग्रहणार्थोऽध्यासो नूयते स्तुत्यर्थेन पुनर्विध्यन्तरम् । सदा शब्दोपग्रहणा-
लापेक्ष एव । तपः शब्दः शरीरकेशजन्नेष्वहाराहारनिरोधादिषु वर्तते । इहतु तज्जन्मात्मस्तस्कारोवराभिशापादिसामर्थ्यलक्षणयो-
च्यते । ततस्तपस्तपस्यस्तपसाऽर्जयितुमिच्छन् जन्मनाऽसतापे घातुर्वर्तते । कर्मकण्ठवस्थाविवक्षितत्वात्परत्वेऽप्यत्र । हेतु-
चोदितैः पञ्चोक्तार्थवादः वेदाभ्यासो हि यावार्कचित्पुण्यकृततपः ततः परश्रेष्ठवेदाभ्यासस्तत्पुण्यकृततामरोऽप्यस्तुते ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सदा आश्रमान्तरेऽपि वेदमेव तपःस्थानेभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु सहितोऽपि तपोऽपि कुर्यात् ।
पुनर्विषयस्येति पदद्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थं शङ्का निवृत्त्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्ततत्कृत्स्नस्वाध्यायाभ्ययनमेव विधत्ते । तपस्तपस्यंभरित्यप्यन्दिजोवे-
दमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्देदाभ्यास एव विमदिरिहल्लोके शक्यतपोमुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यवेद धर्मचर स्वाध्यायान्नामपदः इत्यादिश्रुतिब्रह्मचारिकरणगतप्रमाणयति वेदेति ।
अभ्यसेच्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् तत्पयन्तमुमिच्छन् तपःस्थाने वेदाभ्ययनमेव कुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वेदजपपवतपोनाभ्यसिद्विषयस्येदमिति । तपस्तपस्यंभरित्यप्यन्दिजोवे-
दमिति पश्यन् । सदा आश्रमान्तरेऽपि । इहवेदेऽच्यते । तपोऽपि स्वाध्यायदिति श्रूयते । हिहेतौ ॥ १६६ ॥

(३) कुडूक । यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ अमयवातिशयकरोति सजीवत्वेन पुत्रपोषादिसहितं शीमशूद्रत्वगच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अतएव शङ्कल्लिखितौ । न वेदमनधीत्यान्या-
विद्यामधीयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्द । अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह यदिति । अन्यत्र तर्कव्याकरणदौ गुरुमुखादनधीतस्य वेदस्य कर्मानधिकाराच्छूद्रत्वम् । सान्वय पुत्राद्युन्वित । मेधातिथिस्तु द्विजस्याद्वै शूद्रापरिणयनउपनीतस्य प्रथमतो-
व्याकरणाद्यध्ययने शूद्रत्वमिति अर्थावबोधकमस्य वेदाध्ययनमिति श्रुते । अमयर्थवादो नित्यकर्माकरणे पूर्वव-
सितः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दन । आर्यपक्षपरोऽपि वेदमनेधीत्यविद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणो दोषमाह यदिति । अन्यत्र विद्यान्तरे
शूद्रतायाति वेदानध्ययनसामान्यान्तद्विजातिशयोयमभ्ययनस्तुत्यर्थः ॥ १६८ ॥

मातुरपेऽधिजननं द्वितीयमौजिवन्धने ॥ तृतीययज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकार श्रुतस्त्वत्राचार्यादिशब्दवस्तुत्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह - । मातु
सकाशादपे आदावधिजननजन्मपुरुषस्य द्वितीयमौजिवन्धने उपनयने । इध्यापोर्बहुलमिति हस्वः । तृतीयज्योतिष्टोमादिय-
ज्ञदीक्षापूम् । दीक्षापि जन्मत्वेन श्रूयते पुनर्वारतदत्त्वजोगर्भकुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । चीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदि-
तानि । नन्वेवेति त्रिज प्रामोति । अस्तु । द्विजव्यपदेशे तावदुपनयननिमित्तं तद्यपदेनिबन्धनश्च औतस्मात्सामयिकाया-
निक कर्माधिकारः । प्रथमतृतीयजन्माभिधानद्वितीयजन्म स्तुत्यर्थं सर्वजन्म श्रेष्ठतत् । अदीक्षितो हि यज्ञएव नाधिक्रियते
अनुपनीतस्तु न ह चिदेव । अन्येत्वाधत्त्वसामान्यादीधानयज्ञदीक्षामभ्यन्ते । तस्यापि जन्मसम्बोधिः अजातएवासौयो-
ऽग्नीनापचरति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मातु अधिमातर्यापारभूताया मौजिवन्धने साविण्या यज्ञदीक्षायदीक्षात द्विजस्य
द्विजताप्राप्तस्य तत्तृतीयजन्म ॥ १६९ ॥

(३) कुडूक । द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेऽधिजन्मनिरूपणार्थमाह मातुरपेति । मातु सकाशादादौ पुरषस्य
जन्म द्वितीयमौजिवन्धने उपनयने । इध्यापो सङ्गाच्छदोर्बहुलमिति हस्वः । तृतीयज्योतिष्टोमादि यज्ञदीक्षायामवेदश्रवणात् ।
तथा च श्रुति पुनर्वायदत्त्वजोगर्भकुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनेऽद्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं
द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामभ्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्द । अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह मातु-
रिति । मातुरधिजननजन्ममौजिवन्धने द्वितीयतन्निमित्तयावन्जीवमग्रिहोत्रजुहुयादिति श्रुते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा य-
जेतेति । प्रतिवत्सरसोमइति स्मृतेश्च । तेषामावश्यकत्वेन दीक्षायामभ्यवश्यकत्वात् पुनर्वायदत्त्वजोगर्भकुर्वन्ति दी-
क्षयन्ति इत्यादिश्रुतेर्दीक्षायामभ्यन्तरहेतुत्वश्रवणात् अतएवाह श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दन । इदानीमुपनीतस्यैव वेदाध्ययनेऽधिकारो नान्यस्यैति विविधक्षन्पुनयनस्य जननकल्पतात्वादाह
मातुरिति । मौजिवन्धने उपनयने । हस्वोऽनुवृत्तिमहपरिहारार्थः । प्रथमतृतीययोर्जन्मनो हवन्त्यासोऽष्टातार्यः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विजत्वमाह मातुरिति । मातु सकाशात्तत्रापेऽधिजननजन्म द्वितीयजन्म मौजिवन्धने भवति ।
यज्ञदीक्षायामतृतीयजन्म द्विजस्य विधिचोदनाद्भवतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तत्र यद्व्रतजन्मास्य मौजीवन्धनचिन्हितम् तत्रास्य माता सावित्रीपितात्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रैतेषु द्विजगण्यु सदैवब्रह्मजन्म उपनयनमौजीवन्धनचिन्हितमेखलाबन्धनोपलक्षितम् । तत्रस्य माता सावित्रीतया हनूकया तन्निष्पन्नं भवति । अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानदर्शयति । तदर्थं हसौ समीपमानीयतेपिताऽऽचार्यः । मातापितृनिवर्त्यजन्म । अतोरुपकभङ्ग्या तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितराधुक्तौ ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यद्ब्राह्मणे वेदात्सावित्रीरूपाजन्ममौजीवन्धनोपनयनकर्मणा चिन्हितमुनेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लुकः । तत्रैति तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदैतद्व्रतग्रहणार्थं जन्म उपनयनसंस्काररूपमेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माताऽऽचार्यपिता मातृपितृसमायत्वाजन्मनः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मस्य पितुः जन्मपितृव्ये परत्वापेक्षां पूरयन्मौजीवन्धनदीक्षा लक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रेष्ठ्यमाह तत्रैति त्रिभिः । तत्र द्वितीये जन्मपुन्यनयनाख्ये तृतीये यज्ञजन्मनि दीक्षापसः श्रुतिवक्ष्यतेत्युक्तः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये ब्रह्मजन्मोपनयनम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र द्विजानामध्ये अस्य द्विजस्य ब्रह्मजन्मब्राह्मणवेदस्य सकाशात् जन्मवन्धनचिन्हितं तत्र जन्मनि अस्य सावित्री माता पिता आचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ॥ न हस्मिन्मुच्यते कर्म किञ्चिदाभौजीवन्धनात् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । मौजीवन्धनचिन्हितमित्युक्तम् । तत्र रज्ज्वासज्जनादाचार्यः पितृव्यप्राप्तः स्यात्तदर्थमुच्यते वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते कुल्लवेदाभ्यापनान्नोपनयनाद्भूतसावित्र्यनुवाचनमात्रादेव । श्रद्धांशलीकारोत्पादने वेदाक्षरोच्चारणे माणवकस्य । यद्येवंवाच्याचार्येण पितृत्वंगमांतावन्न माणवको द्वितीयजन्म समभ्युते । अत्रामद्विजभावमप्राग्वीपनयनात्कामचारः स्यादत आह न हस्मिन्माद्मौजीवन्धनादस्य माणवकस्य किञ्चित्कर्म औतस्मात्तमाचार्यमतिष्ठ-वाऽदृष्टार्थमुच्यते न तत्राधिक्रियते । उपनयनसमनन्तरमेव सर्वोहं जातिपुरुषपरमैरधिक्रियते । नन्वेवैद्यत्वात्तस्यामवस्थायां कथमधिक्रियतां एतदर्थमेवोक्तपुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्तं शौचाचार्यां शिक्षयेत् । यथा च गीतम् उपनयनाद्विनियममस्ति । आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तोभ्यापारः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितामातेति निरुक्तं तत्कथमाचार्यस्तथेत्यत आह वेदप्रदानादिति । प्रत्यङ्गायनिवर्तनं हि रक्षणं तत्राचार्येणापि वेदानभिगमजन्मपत्यवायरक्षणात् कृतमिति भवत्यसौपितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह न हस्मिन्निति । अस्मिन्नास्ति ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लुकः । वेदाभ्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयोवदन्ति । पितृव्यमहोपकारफलानुगौणपितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति न हस्मिन्निति । यद्वाद्दस्मिन्माणवके प्राप्नुपनयनात्किञ्चित्कर्म औतस्मात्तच्च न सम्भवति न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मिन्नुपनीते बाले न मुच्यते अदृष्टार्थं कर्तुं त्वेनेति शेषः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अयमाचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाह वेदेति । वेदप्रदानात्सावित्रीप्रदानात् । सर्वहिंवेदाः सावित्री । उपनयनाख्यजन्मप्रदानादितियावत् । उपनयनस्थोत्पादनसाधर्म्यकथनं तत्कर्तुं राचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपपादितम् । तत्राप्यर्थः । अजातस्य यथा न किञ्चिदस्ति कर्म कर्मणः शरीरसापेक्षादेवपुनर्नूतनस्यापि विहितकर्मनास्ति ।

जातस्यतु यथास्तिकमैदमुपनीतस्यापिविहितकर्मास्ति । तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुंराचार्यस्य पितृत्वमुपपन्न-
मिति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदमदानात्वेदस्यअध्यापनात् आचार्यपितरपितृतुल्यप्रचक्षते । अस्यद्विजस्य आमौजीवन्ध-
नार्ताकिचित्कर्म कर्तव्यं विद्यते विना यज्ञोपवीतकर्माहानं भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिध्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शुद्धेण हि समस्तावध्यावद्दे न जायते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । आमौजीवन्धनादित्यनुवर्तते । यदि वा यावद्दे न जायतइत्यर्थवादतोऽवधिपरिनिश्चयः ब्रह्म
वेदस्तन्तोच्चारयेत् । पितुरयमुपदेशः यथामघपानादिभ्योरक्षतेत्या वेदाक्षरोच्चारणात् । केचित्त्वमेव ब्रह्माभिध्याहार
निषेधंभागुपनयनाद्यकरणाद्युच्यते ज्ञापकं वर्णयन्ति । णिजर्थध्याचक्षते पित्रा न वाचनीयः बाल्या तु कानिचि-
दव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयपठतो दोषः । एतत्तुन्युक्तं स्पृष्ट्यन्तरे हिपठ्यते न ब्रह्माभिध्याहरेदिति । अर्थवादे च
श्रुतशुद्धेण हि समस्तावदिति । यथा शुद्धोदुप्यति तद्वदयमपीत्युक्तमवति । स्वधाशब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्ममिहोच्यते ।
अथवा पित्र्यकर्म स्वधाशब्देनोच्यते । तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण सस्वधानिनयनः । शुभ्रधन्तापितरइत्या-
दिस्तवर्जयित्वाभ्यमन्त्रोच्यतेत्यादिपितुः कर्तव्यमित्यात्मादेव प्रतीयते । पार्वणश्रा-
द्धादौ त्वप्रिमत्त्वाभावादनधिकारः पिण्डाच्चाहार्यकहि तद्वस्यते । तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मकर्मसाधनतपः प्रभृतिदेवकुतइत्याह । नाभिध्याहारमेदिति । ब्रह्म वेदम् । स्वधा-
शब्देनापोनिनीयतेचैति स्वधानिनयनंआह तत्र मन्त्रोच्चारणमनुपनीतेनापि कार्यमेव ततोऽप्यविषये वेदोच्चारणं कारये-
दिति । आह्वेनवआह्वादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम् । एतच्च कर्त्रन्तरासंभवे शुद्धेण हीत्यस्य विषये वेदोच्चारणे ताच्छाया-
भित्तलाभार्थम् । वेदे साविष्यामः ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । आमौजीवन्धनादित्यनु वर्तते भागुपनयनाद्देनोच्चारयेत् । स्वधशब्देन आह्वमुच्यते निनी-
यते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा धृतपितृकोनवआह्वादौ मन्त्रोच्चारयेत् । तद्यतिरिक्तवेदोदाहरेत् यस्मा-
त्सवद्दे न जायते तावदसौ शुद्धेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदग्रहणयोग्यतासंपादकजन्मयावत् न जायते तावन्नाभिध्याहारयेत् नअध्यापयेत्
ब्रह्म वेदम् । स्वधाशब्दादन्तीयतेनिष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा । तेनानुपनीतस्यपितुरोर्ध्वदेहिकेअस्त्यधिकार-
इति । शुद्धेण हि समःवेदयथाशुद्धं वाचयति किंतु तूष्णींकर्ताकरोति शुद्धोऽमन्त्रेण श्रुतइति स्मृतः एवमस्य तदति-
रिक्तवेदावाचकत्वात् ॥ १७२ ॥

(५) मन्दनः । यतएवतस्मादनुपनीतं तन्नाभिध्याहारयेद्ब्रह्म पिता तत्समोवा । स्वधा निनयनात्स्वधानिनयनमन्त्रवत्
पितृकर्ममन्त्रादिति यावत् । हि हेतोः । वेदे साविष्यामः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेद नअभिध्याहरेत् न वेदस्यउच्चारणकुर्यात् । प्रेतकर्मण स्वधानिनयनादृतेअकृतोपनयन-

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)

—निर्वपनादृते (ख)

स्य द्विजस्य पित्रोर्मरणभवेत् चेत्तर्हि त्वधोच्चारणकर्तव्यमेतकर्म करणीयम् । यावद्देदन जायते वेदस्य सकाशात्तज्जन्म न भवेत्तावत्तद्द्रव्यायोभवेत् ॥ १७२ ॥

ऋतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ॥ ब्रह्मणोयद्दहं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीय गुरु शिष्यमित्यनेन शौचाचाराध्ययनानाक्रमोक्तः । अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत् । उपनयनान्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थमिदमारभ्यते । उपनीतस्य त्रैविद्यादिव्रतच कर्तव्यम् । तत् स्वाध्यायोध्येतव्यम् । ऋतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणोव्रतादेशनमिष्यते क्रियतेचाचार्यैः । शास्त्रवशेनैव मिष्यते । अतश्च कर्तव्यतेर्वैष्णवा प्रतिपाद्यते । ततोब्रह्मणोवेदस्य ग्रहणक्रमेणानेन विधिपूर्वकमित्यर्थवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतादेशनमधुमासभक्षणदिनियमोपदेशः । यद्वा व्रतयश्च भक्षणादि आदेशनचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेशादिति विभक्त्य व्याख्येयम् । क्रमेणनन्वन्धभागस्य पूर्वमध्ययनेन ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मादस्य माणवकस्य समिधमावेहि दिवा मा स्वाप्तीरित्यादि व्रतादेशनवेदस्याध्ययनमन्त्रब्राह्मणक्रमेणाध्यैष्यमाणस्त्वाचारान्तर्हत्यादि विधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते तस्मादुपनयनपूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । सप्तमि ब्राह्मणादिब्रह्मचारिण प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह ऋतोपनयनस्येति सप्तमशभिः । व्रतादेशनमत्रैविद्यकादिव्रतोपदेशो गुरुणाकार्यं ततोवेदाध्ययनततश्चोपनीयगुरुरित्युक्तक्रमोवाभ्यतेइति मेधातिथिः । उपनीयस्यैववेदशब्दो गायत्रीपरइति न क्रमविरोधः ॥ १७३ ॥

(५) मन्दनः । उपनयनान्तरमध्ययनेप्रभिक्षमोविधीयते इति । व्रतादेशनव्रतानामाजापत्यादीनामुपदेशक्रमेण वेदाध्यायिनामाचारेण ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य ऋतोपनयनस्य व्रतादेशनव्रताचरणमिष्यते । ब्रह्मण वेदस्यग्रहणक्रमेणनन्वन्धु सामक्रमेण विधिपूर्वकप्राप्तम् ॥ १७३ ॥

यस्यस्य विहितचर्म यत्सूत्रंया च मेखला ॥ योदण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शृङ्गकरीव्रतनामधेयकानि कर्मोपपुनरिष्टानि सत्रत्सरवेदभागवार्कचिच्चिक्षतइत्यव्रतचर्मा योपनिषमसपूर स्तत्र पूर्वव्रतसप्तमो व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृशएव व्रतादेशेषु । अथ प्रागुपात्तानाका प्रतिपत्तिः । अथु प्रासनम् । ननुच तदुक्तं प्रागुपात्ताना विनष्टाना का प्रतिपत्तिः । विनाशो शास्त्रनोदितचैषोक्तमर्थमप्यादात्माद्य तेषानिदृष्टिः । यद्यर्थस्य ब्रह्मचारिणोविहितमथा कार्य्यब्राह्मणस्य रीरवक्ष्यमित्येति । एवंदण्डादिविधिं द्रष्टव्यम् तस्य व्रतेष्वपि इत्येवम् । व्रतशब्दोव्रतादेशो वर्तते ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतेषु चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येषु चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं स्वत्वघर्णोक्तं प्राप्तमित्यर्थः । ऋषिदेवाध्ययनाद्व्रतं पुसाविष्यादिवचनशान्तिपूजाणिजले स्थकातज्जातीयाभ्याम्युपादेयानीत्यस्मात् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्य ब्रह्मचारिणोपानि चर्मसूत्रमेतत्तदण्डवस्त्राण्युपनयनकाले शृङ्गेण विहितानि गोदानादिव्रतेष्वपि ताप्येव नदानं कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतेषु पञ्चशतादिकादिवेदव्रतमुक्तान्येषु वेदग्रहणतात्पर्येनैव ॥ १७४ ॥

(५) नन्दन । अथ कानिचिद्व्रतानि व्रतसङ्गादाह यद्यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा यच्चर्म-
का गरीववास्तादि । एतेनयत्सूत्रमित्यादिव्याख्यातम् । पुराणानि चर्मादीनि समुत्सृज्यान्यानि नवानि चर्मादीनि
व्रतेषु धार्याणीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्र । यस्य ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य वा यत्सूत्रयज्ञोपवीतच चर्म विहितं या च मेल-
नस्थिताय इण्ड यत् वसनं तत्तत्तदस्येद्विजव्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ॥ सन्नियम्येन्द्रियप्राप्तं पोटत्थं र्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथि । वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्पूरणत्वेन श्लोकोयगौरवख्यापनार्थः । एतु य-
त्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यमिदं ततो गुरुतरमनुशीयमानमहते फलाय । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्मांशङ्काऽभुस-
थानाथम् । यदि ब्रह्मचारिधर्म एवाऽऽसौक्तिकतर्ह्यदिमुच्यते प्रकरणान्तरमिति । पूर्वव्यपदेशमतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता
वैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वव्यवहारः । परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतयानूद्यन्ते । सेवेतं अनुतिष्ठेत् । इमान्वक्ष्यमाणान्
नृ । बुद्धौ सनिहितत्वाद्विदमनिर्दिश्यन्ते । गुरौ वसन्गुरुसमीपे विद्याध्ययनार्थं वसन् । नियमानाह । सन्नियम्येन्द्रियप्राप्तं-
प्रागुक्तेन मार्गेण तपाद्बुद्धयर्थमन्यायविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लक । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निद्रियसमपकृत्वात्मगतादृष्टबुद्धयर्थमिमान्वियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्द । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(५) नन्दन । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मचारी गुरौ वसन्गुरो समीपे वसन् इमाननियमान्सेवेतं कुर्यात् ॥ १७५ ॥

नित्यस्नात्वा शुचिः कुर्याद्विवापिपितृतर्पणम् ॥ देवताभ्यर्चनंचैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथि । तानीदानीमितिज्ञातान्पूर्वेण नियमानाह । प्रत्यहस्नात्वा शुचि स्नानेनापनीतायुधिभावोदेवार्पि-
पितृतर्पणकुर्यात् । यदि पुनर्न शुचि तदावश्यंस्नायात् । शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतयास्नानस्योपदिष्टत्वात् स्नातकव्रतवत्-
द्वनुष्ठेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरे च स्नानप्रतिपिब्रह्मसन्निधौषुदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य । गौतमेनतु स्नानमेवविहितदण्ड-
वाप्त्युपरिप्लवते । मत्पापकर्षणकरनिधर्षणादिना न कर्तव्यम् । अस्यदेव्यादिसत्यर्थेण यत्त्वेदं जवत्करेणुसद्योगादिसहजम-
लनदशुचित्वमापादयति तद्विनियतरूपमेव । तथा च ब्राह्मणं किनुमलकिमजिनकिमुभ्युणि कितपद्वति । धर्मसाधनतामेव
निधस्य मलधारणस्य दर्शयति । कथं पुन स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते । न पुन स्नात शुचिभ्योभयविशिष्टोदेवकार्यं विनियु-
ज्यते । स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादे स्नानविधानात्स्नात्वाचाचान्त पुनराचामेदिति च स्नातस्यापि शुचिरित्ये-
तावता यादृशी शुद्धिस्तस्या विज्ञायमानाया स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तपुरुष्यते । स्मृत्यन्तरचेदसत्यशुचित्वे निमित्ते प्रति-
पेधारम् । तथाच वेदमधीत्य स्नायादिति समाप्ते त्वाभ्यायविधौ प्रतिप्रसवित्यपि । कुर्याद्विवापिपितृतर्पणम् उदकदानदेवार्पि-
भ्योगृहस्थधर्मं यदुक्ततादृशमेव प्रतीयते तर्पणशब्दसाहचर्यात् । यदेवतर्पयत्यद्विरिति तथादेवताभ्यर्चयतीति गृहकारैरु-
दकसाधनोपविधिस्तु । उदकतर्पणमिति चैतत्सविज्ञायते । तदेवागृहकारैः पठिता अग्निप्रजापतिब्रह्मेत्यादयः । तेषाचतर्पण-
न सौहित्योत्पादनं किंतिह तदुद्देशेनोदकात्प्रलक्षेप । अतोयमुदकद्रव्यकोयागएवोक्तोभवति । नस्यन्यथा देवतात्वमवति ।

तम् । रसामधुराम्लादयः । ननु च नीरसस्य भोज्यत्वासंभवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् । सत्यम् उद्विक्तरसाः केवलागुडादयो नि-
 पिष्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः । अथ चात्यन्तमसंस्कृतस्यान्यस्य उक्तिमतिषोऽयम् । यथोक्तम्
 योहेरिव घनाद्भूतोमिश्रान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्यव स्त्रीभ्यः सविद्यामधिगच्छतीति । अन्येतु शृङ्गारादीन्मन्यन्ते । ना-
 टकादिप्रेक्षणेन काव्यव्यवणेन वा रसपुष्टिर्न वक्तव्या । अन्येषां तु दर्शनमिद्वैकामलकादीनां योन्तर्भवरूपीदकवत्सरसस्तस्य
 निष्पीडितस्य प्रतिषेधो न पुनस्तदन्तर्गतस्य । तच्चैतदयुक्तं नहि रसशब्दोद्वेगपर्यायः प्रसिद्धः । यत्र च यत्प्रयोजितमुपभोगान्त-
 त्वंतदेव तस्य निषिध्यते । तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधो दर्शनस्पर्शनयोः । गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानत-
 योपादाननिषिध्यते ननु कथंचिद्धस्तादिना ग्रहणम् । एवंस्त्रियोर्मैथुनसंबन्धेन । तदाशङ्क्यैव च प्रेक्षणात्मनीनिषेत्स्यति ।
 तथाच गौतमः स्त्रीप्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कनयामिति । शुक्ताणि ग्रामात्परिसांति केवलात्परिवासाद्वात्यन्तरसंस्पर्शाद्वाऽ-
 म्भृतामापन्नानि । तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः पुनर्ग्रहणगौणशुक्तपरिग्रहणार्थम् । तेन रूक्षपुरुषावाचो नि-
 पिद्धा भवन्ति । यदुक्तं गौतमेन शुक्तावाचइति । तदिदं सर्वग्रहणं चास्यैवार्थस्याविष्करणार्थम् । रसशुक्तान्यनूय सर्वाणीति
 विधीयते । ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति यत्वेवं व्याचक्षते । शुक्ताशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देन भानसानि वचांसि तद्व-
 ष्टव्याः अर्थमतिपिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कल्पान् भवति । तथा सति च इध्यादिः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्रामोति । यदि तु
 प्रामिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेधस्तत्कार्थ्याख्यायते तथा सति न कश्चिदोपः । माणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्याद्धंस्ते श्रेमे
 यन्नतः परिहाराथपुनः प्रतिषेधः । स्वाध्यायविष्यद्वात्त्वार्थो वा । न केवलं हंसापां पुरुषार्थः प्रतिषेधातिशयोक्त्या वा व्याय-
 विष्यार्थातिशयोक्तिर्नोपि । शुक्ताविष्वन्वेवं कस्मान्न कल्प्यतइति चेदस्ति तत्र विषयान्तरैसावकाशत्वमेकलक्ष्यस्य विषयस्य व्यर्थ-
 त्वंसति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्जयेन्नोपयुज्यते । माल्यपुष्पं । रसात्कटारसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये । सर्वाणि-
 शुक्तानि दध्यादीन्मपि । शुक्तमिति शुक्तमन्त्रं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्भृतांगतम् । न त्वत्र शुक्तवागपि ग्राह्यम-
 वृत्तिनिमित्तं भेदात् ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लुकः । क्षौद्रमांसं च न खादेत् गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादिवर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथा संभवं भक्षण-
 मनुलेपनं च निषिद्धं माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसाश्च गुडादीन् खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि त्वभावतो मधुरा-
 दिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चात्म्यन्ति तानि शुक्ताणि न खादेत् । माणिनां हंसां कुर्ष्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । मधुसारघमः । रसान् रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन्स्त्रियः भोगविषयत्वेन । शुक्तानीति त्वरततो मधु-
 राणि कालवशेन अम्भृतायां सति यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । रसान्धृततैलादीन् । काळातिपत्या त्वरतपरित्यज्य रसान्तरमापन्नानि शुक्तानि ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मध्वादि वर्जयेत् स्त्रियः भोगार्थवर्जयेत् सर्वमाणि नां हिंसनं वर्जयेत् । शुद्धद्रव्यान्तरसंयोगात् अ-
 मृतामापन्नानि निषुर्वचनानि वा ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् ॥ कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

(१) मेघातिथिः । धृततैलादिना स्नेहेन शिरः शरीरप्रक्षणमभ्यङ्गः । अञ्जनं चाक्षणोः । अक्षिप्रहर्णं च त्र्यपुरणार्थम् ।
 अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नोपपद्यते तथा गन्धमाल्यादि साहचर्यात् । उपानहौ चर्मपादुके न केवलं छत्रधारणं च-
 हस्तेन परहस्तेन बोभयस्यापि निषेधः । कामोन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः । क्रोधोपांशः । लोभो मोहः । अहंकार

ममकारौ चित्तधर्मावेते । नर्तनवाक्यतपुरुषाणां ह्याय गात्रविक्षेपोभरतादिदृष्टाभिनयनयोगश्च । गीतपङ्कादिस्वरप्रदर्शनवा-
दित्रयोणांवाशादिभिः स्वरवच्छन्दकरणपणवमृदङ्गाद्यभिधानश्च तालानुवृत्त्या ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यङ्गैतैलदिभक्षगम् । स्त्रियदति स्त्रीसंयमोनिषिद्धः । कामराशेन त्वत्र तदभिलाषोनि-
षिष्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैलादिना शिरःसहिनेदेहमर्दनलक्ष्मणजलादिभिश्च चम्पुगौरज्जनपातुकायाश्छत्रस्य च धारग-
कामंमैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्त्रियदित्यनेनैवनिषिद्धत्वात् ओषधोभनृत्यगीतयोः पापगवादिवर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यङ्गैतैलादिनोष्पर्दनम् । कामोषनाभिलाषः ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यङ्गैतैलादिना अङ्गोरज्जनकजलादिना वर्जयेत् । उपानतछत्रधारणं कामादि वर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

यूतंच जनवादंच परिव्रादंतथावृत्तम् ॥ स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भमुपघातंपरस्य च ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यूतमक्षक्रीडा । समाह्वयः कुङ्कुमादिभिः प्रतिपिद्धोयूतशब्दस्यसामान्यशब्दत्वात् । जनैर्वादिः
अकारणेन लौकिकेऽर्थेषु वाक्फलः । देशवार्ताद्यन्वेषणप्रश्लोवा परिव्रादः । अस्त्वया परदोषकथनमनृतमन्यथा दृष्टमन्य-
था च श्रुतं यदन्यथाव्ययते । सर्वत्र वर्जयेदित्यनुपङ्गादिनीया । स्त्रीणांच प्रेक्षालम्भौ अवयवमंस्थाननिरूपणंप्रेक्षणमिदम-
स्या शोभतेद्वमिदमेति आलम्भआलिङ्गनमैथुनशङ्कायां चैतौ प्रतिपिष्येते बालस्य यथातथम् । परस्वीपघातोपकारः
कस्यांश्चिदर्थसिद्धौ प्रतिबन्धः कस्यालाभादौ पृथग्यमानेन प्रयोगस्याप्ययोगत्वंनवक्तव्यम् । तूष्णीमासितव्यम् नृतप्रतिनि-
धान् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जनवाद्वातादिकथनं स्त्रीणामानुवृत्त्याभ्योऽन्यासापकामतोपि प्रेक्षणमालम्भश्च उप-
घातमनोदुःस्वकारणम् ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अक्षक्रीडाः जनैःसह निरर्थकवाक्फलहंपरस्य दोषवाद्दृष्ट्याभिधानंस्त्रीणांच मैथुनेच्छयासानुरागे-
र्भक्षणालिङ्गनपरस्य चापकारवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । जनवादिनिरर्थकवाक्फलम् । स्त्रीणामितिद्वमस्याःसौकुमार्यमन्यादिसरागेक्षणंस्पर्शने । उपघातं
अपकारमनोवचोभिः हिमातुकार्यमेति भेदः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । प्रेक्षालम्भप्रागुक्तं दर्शनस्पर्शने । उपघातंदोहम् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युतादि स्त्रीणाप्रेक्षणं तथाप्यह्य आलिङ्गनं परस्यअन्यस्यउपघातं मनोदुःस्वकारणं वर्ज-
येत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतःस्कन्दयेत्कचित् ॥ कामाद्वि स्कन्दयन्नेतोहिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । एकः शयीतमवत्र नरेतः स्कन्दयेत्कचित् । अयोगावपि योनी स्त्रीपतिपेधादेव सिद्धत्वाद्वचार्थ-
गारः । कामाद्विस्कन्दयन् इच्छाचकामः हस्तध्यापारादिनाऽयोनी मैथुनेन च रेतः शुक्लस्कन्दयन्क्षरयन्निहस्ति नाशय-
न्निहस्त्वप्यवतमात्मनः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकोन द्वितीयेन सहैकशम्यायाम् । सर्वत्र जनाकोर्षेणि कचिद्रूप्यादावपि न स्कन्दयेत् । कामत स्कन्दयन् कामतस्तु स्त्रियदृष्टापि स्कन्दनेन व्रतहानि । व्रतहिनस्त्यत पुनरुपनयनतस्थेत्यर्थ ॥ १८० ॥

(३) कुङ्कुम् । सर्वत्र मौचशम्यादावेकाकी शयनकुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रपातयेद्यत्मादिच्छया त्वमेहञ्छुक्रपातयत्स्वकीयव्रतनाशयति व्रतलोपे चावकीर्णशायश्चित्तकुर्यात् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्द । न स्कन्दयेत्स्वेच्छया न पातयेत् । कचिदयोनावपि । कामादिति श्रायश्चित्तार्थमनुवाद अवकीर्णां नेःतत्तद्गर्भाभलम्भनकुर्यादितिरुद्धते ॥ १८० ॥

(५) मन्दन । सर्वत्र मातृपितृसमीपे । हिहेतो । व्रतब्रह्मचर्यम् । हिनस्तिहम्येव ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्र । एक शयीत स्त्रिया सह न शयीत रेत कचिन् न स्कन्दयेत् न पातयेत् । तद्यथा अयोर्नो च विद्योर्नो च पशुयोर्नो तथाविध ॥ १८० ॥

स्वमे सिद्धा ब्रह्मचारी द्विज.शुक्रमकामतः । त्वात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रि. पुनर्मामित्युच्यते ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथि । कामाद्रतलोपोनावकीर्णशायश्चित्तमकामात्त्वदमाह । त्वमग्रहणमविवक्षितमकामतइत्येतदेव-देव निमित्तम् । नहि त्वमे कामसम्भव अतोयद्यसुमस्यापि कथंचिदनिच्छया स्वमलासृगवयववत्प्रक्षरति शुक्रतत्राच्येतदेव श्रायश्चित्तम् । अकामतोरेत सिक्स्वेदश्रायश्चित्तकुर्यादित्येतत्तुच्यते ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अकामत स्त्रियमनुध्यायापि क्षुभ सकृद्रम्यपुष्पादिनार्चयित्वा त्रिजपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्तिं प्रसङ्गात् । एतच्चान्येषामपि वनस्थादीनामब्रह्मचर्यनियममनुष्ठानम् ॥ १८१ ॥

(३) कुङ्कुम् । ब्रह्मचारी त्वमादावनिच्छया रेत सिद्धा कृतस्नानभ्यन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य पुनर्मामित्विन्द्रियमित्येतादृशचवारत्रयपठेत् । इदमत्र श्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्द । रुचपुनर्मामित्विन्द्रियमित्येताम् ॥ १८१ ॥

(५) मन्दन । अकामतोहि रेत स्कन्दने श्रायश्चित्तप्रकरणउक्तमभ्यन्नादरातिशयार्थमाह स्वमइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मचारी द्विज स्वमे शुक्रअकामत सिद्धा शुक्रपातयेत्पेपूर्वस्नात्वा अर्कअर्धदत्त्वा त्रि त्रिवारं पुनर्मामित्युच्यते ॥ १८१ ॥

उदकुम्भंसुमनसोगोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ॥ आहरेद्यावदर्धानि भैक्षचाहरहृश्वरेत् ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथि । यावद्द्विरर्थं प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादिआहरेत् । प्रदर्शनार्थंचैतत् । अन्यदपिगृहोपयोगि यदगर्हितकर्म तत्कुर्याद्वर्हितगुरुष्यतिरेकेणोच्छिष्टापमार्जनादिन कारयितव्यइत्येवमर्थः । यत्रोक्तं यत सामान्येन शुश्रूषागुरौ विहिता । आवाहनार्थंप्रामिति विग्रहः । भैक्षचाहरहृश्वरेत्सिद्धमन्मन्मन् तालपयाराविपर्यभैक्षमोच्यते । नैकालादि प्रतिषेधेऽन्वशब्दोपादानादन्वपतीयते । समादृत्य भैक्षनिवेद्याश्रीयादिति सामाधिकरण्यात्सिद्धान्तप्रतिपत्तिः । शुष्केऽन्ने भिक्षिते कुतस्तस्याशनम् । समादृतस्य गुरुगृहे पच्यमानस्य भैक्षप्रकृतिता स्यान्मभैक्षता । प्रसिद्ध्याद्येदशमेव भैक्षमुच्यते । अहरह ननु भैक्षेण वर्तयेन्नित्यमित्येतस्मादेव सिद्धमहरहृश्वरणिस्थितिः । वृत्तिविधानार्थं नित्यपचणम् । पर्युर्धतेनापि घृतादिस्नेहसयुक्तेन स्यादितिस्तदर्थमिदमहरहर्भक्षित्वाशितव्यम् । न पुनरेकस्मिन्दिनि भिक्षितमपरेषु परिवारस्य यांकिचिस्नेहयुक्तमिति प्रतिप्रसवेन भुञ्जीत ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोशक्तगोमयम् । यावदर्थाणि यावता तद्दिनासाध्यसिद्धिः । अहरहर्नदिनं द्वायम् ॥ १८२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । जलकलशपुष्पगोमयपृत्तिकाकुशान्यावदर्थाणि यावद्भिः प्रयोजनाभ्याचार्यस्य तावन्न्याचार्यो-
र्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं दर्शनं चैतत् । अन्यदभ्याचार्योपयुक्तमुपहरेद्भैक्षं च मत्सह-
जयेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवाभन्दः । गोशक्तगोमयम् । यावदर्थाणि प्रयोजनोपयुक्तानि नाधिकानीति ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यावदर्थाणि यावत्प्रयोजनानि । अहरहर्भैक्षचरेत्तानपरेचुरर्थपूर्वेद्युः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोशक्तगवांशक्तगोमयं यावदर्थायावत्प्रयोजनं चाहरेत् आनयेत् । अहरहर्भैक्षं चरेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥ ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । येष्योभैक्षमासादपितव्यं तान्वक्ति । वेदयज्ञैश्च यअहीना वेदाभ्ययनेन संयुक्ताः यज्ञानां च-
त्यधिकारे कर्तारअहीनाऽवर्जितास्तदुपेताइति यावत् । त्वकर्मसु च प्रशस्ताः येषां यज्ञेभिकारोनास्त्यग्यस्मिन्शस्ते कर्मणि
तत्पराः । अथ वा त्वकर्मप्रशस्तास्तदभ्यन्ते ये त्ववृत्तावेव संतुष्टानवाहुपिकारित्वस्युपजीविनस्तेषां गृहेभ्योभैक्षमाहरेत्पाचि-
त्वागृहीयात्प्रयतः शुचिः । अन्वहमित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानां लब्धोत्कर्षाणां त्वकर्मसु ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां त्वकर्मसु दक्षणां गृहेभ्यः प्रत्यहब्रह्मचारी सिद्धान्तिभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । येष्योभैक्षमाहार्यतानाह वेदेति । प्रशस्तानां दक्षाणां त्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ भैक्षेऽभ्यादाननियममाह वेदयज्ञैरिति । प्रयतोऽब्रह्मचर्यशुचिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदयज्ञैः अहीनानां हीनानां पूर्णानां त्वकर्मसु त्वत्कर्मसु प्रशक्तानां गृहेभ्यः अन्वहप्रत्यहप्रत्य-
क्षः सन् ब्रह्मचारी भैक्ष्यमाहरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति कुलबन्धुषु ॥ अलाभे त्वन्यग्रेहानां पूर्वपूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यं पितृदण्डयोगे गुरुगृहे न भिक्षेत । पूर्वकुलवंशस्ततो गुरोर्ये पितृव्यादयस्तेभ्योऽपि न ग्रहीतव्यम् ।
ज्ञातपौत्रस्यारिणः पितृपक्षास्तिपां कुले बन्धुषु च मातृपक्षेऽपि मातुलादिषु नैव भिक्षेत बन्धुः कर्तव्यो गुरुज्ञात्यादिष्विति यतो-
गुरोः कुल इति कुलशब्देनैव तेषां गृहीतत्वात् । कुतस्तर्हि भिक्षेत । एतद्व्यतिरेकेणाप्यग्रेहभ्यः अलाभेऽसंभवेऽप्यग्रेहानां
सर्वेष्वपि दामो गुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्याघोभवत्यस्य नैव सती वान्न न ददति । एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यमन्याभाविषमर्थं बन्धु-
भिक्षेत तदभावे ज्ञाति तदभावे गुरुकुलम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य पितृकुलस्य मातृवैत्यत्रानुज्ञानात् अतएव स्वसादिभ्योऽप्येवमेव बन्धु-
नानिवासः ज्ञाति सपिण्डस्तस्य कुले तथा बन्धुषु तदभ्यसमानयोनिषु अन्यग्रेहानां निषिद्धान्यग्रेहानां पूर्वपूर्वमुक्तेषु
चिन्तु ॥ १८४ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । आचार्यस्य सपिण्डेषु बन्धुषु च मातुलादिषु न भिक्षेत । तद्व्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे
भोकेभ्यः पूर्वपूर्वं जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धुभिक्षेत तत्रालाभे ज्ञातींस्तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीं भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(१८३) प्रशस्तानां भक्तानां (४)

(४) राघवानन्द । भिक्षाहरणे प्रतिपिधानाहगुरोरिति । तस्मोद्विगहेतुत्वाद्दूरदृष्टाशङ्कायस्मै देयततोपासमिति न्यायविरोधावज्ञातिकुलबन्धुषु स्नेहादसादिदानहेतोर्बन्धुषु मातुलादिषु । अलाभेदित्यादे गुरुन्यायेतात्पर्यम् ॥ १८४ ॥

(५) नन्दन । बन्धुषु मातृत्वसृष्टिपुत्रत्वबन्धुषु । अन्यगोहानामलाभेभिक्षाऽलाभेगोहानामलाभेमापूर्वपूर्ववजयेत् । अयमर्थः अन्यगोहालाभेबन्धुषु भिक्षत तदलाभेज्ञातिकुले तदलाभे गुरुकुलदिति । अत्रपूर्वाधेन मुख्यकल्पउक्तउत्तरार्धे नापत्कल्पइति विवेकः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्यगृहाणाअलाभे पूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

सर्ववापि चरेद्भामपूर्वोक्तानामसम्भवे ॥ नियम्य प्रयतोवाचमभिरास्तास्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानोवेदयज्ञैरहीनानामसम्भवे सर्वग्राममनपेक्षवर्णविभागविचरेत् आत्म्येजीवनार्थकं बलमभिक्षास्तान्कृतपाकत्वेन प्रसिद्धानदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा । तथा च गौतमः सर्ववर्णिकभैक्षचरणमभिरास्तपतितवर्जम् । नियम्य वार्धभिक्षावाक्यवर्जयित्वाऽऽभैक्षलाभादन्या वाचनीचरेत् ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्वोक्तानादेवपक्षादीनामसंपूर्णभिक्षादानत्वात्सम्भवे नियम्य दाय्यमपरातर्ह्यभाषा मयतोऽश्रुयाद्यस्पर्शा । अभिक्षास्तानिति पतितसूत्रद्वयोरभ्युपगमः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूक । पूर्ववेदयज्ञैरहीनानामित्यनेनोक्तानामसम्भवे स्वभावात् ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मानो भिक्षाः । महापातकाद्यभिक्षास्तान्कृतयेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्द । पूर्वोक्तानावेदयज्ञैरहीनानाअसम्भवे त्वरूपतोद्भव्यतम् । अभिक्षास्तान्महापातकित्वादिनासद्विधान् ॥ १८५ ॥

(५) नन्दन । आपेचन्यभिक्षास्तानामतिषैष कृत पतितानादण्डापूर्विकया ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्वोक्तानामसम्भवे सर्वग्रामभिक्षार्थविचरेत् । मौनपूर्वकं वर्जनमाह । अभिक्षास्तान्पतिता वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

दूरादात्स्य समिधः संनिध्याद्विहायसि ॥ सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रित ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । दूरप्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणाथम् । ग्रामात्किलदूरमरणं नच तत्र कस्येचिपरिग्रहः । अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियदूरमित्यनवस्थितं शास्त्रार्थः स्मर्यते । आदित्याऽऽचीमः सनिध्यात्स्थापयेत् । विहायसि गृहे स्थोपरि नहि निरात्मन्येन्तरिक्षे निधानसम्भवति । ताभिः सायंप्रातर्जुह्यात् । आहरणतु तात्कालिकमन्यदा वेऽप्या विहायसनिधानमदृष्टायमियाहु । अयेतु ब्रुवते सप्रयानीयमानवृक्षादाहृद्भयवताति गृहस्थोपरि अयस्य वा प्रकारेदेतत्तत्पवाव गत्वथम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दूरात्प्रान्याशुचिर्वाङ्माश्रयाद्दूरात् । विहायसि मगदो ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूक । दूरादिस्थं परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिधः आनीयाकाशे धारणाशक्तं पटशरीरं स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्धिः सायंप्रातरनले होमकुर्यात् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्द । दूराद्विहाय । विहायसि भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । ताभिः समिद्धिः ॥ १८६ ॥

(५) मन्दन । नियमान्तरमाह दूरादिति । दूराद्विग्रहप्रदेशात् । रजस्वलादिस्पर्शाभूमिद्वजन्तुसक्रान्तिश्चमाभुदित्युक्तसन्निदध्यादिहापसीति । विहायस्याकाशे सन्निदध्यान्वादिष्वलम्बयेत् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्र । समिध दूरात् आकृत्य आनीय विहायसिआकाशे गृहादिके उच्चप्रदेशे मण्डपादौ सन्निदध्यान्स्थापयेत् । पुस्याङ्गाविहायसीत्यमरः । ताभि समिद्धि अग्निं सायसध्याकाशे प्रातः प्रातः काले जुहुयात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ॥ अनानुरः समरात्रमवकीर्णव्रतंचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) भैक्षतिथिः । अधीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण समरात्रसमाहमकृत्वा नियम्य विच्छिद्येते काले नियतस्तुतयोरपि । अनानुरस्याध्याधितस्य सतोऽवकीर्णव्रतनाम प्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणस्वरूपचरेत्कुर्यात् । देवगुरुवस्यापनाथत्वे तदत्र प्रायश्चित्तमेव । स्मृत्यन्तरे सञ्चाल्यमन्यत्यायश्चित्तमुक्तमाज्यहोमं सवितुर्वारितस्यास्यामिति । इहापि च लिङ्गं यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्वीगमनमिवावकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । ये तु ध्याचक्षते समरात्रं तैतदुभयमवश्यकर्तव्यमकरणात्तत्र दोषः कृतसमरात्रस्य तु परतोऽक्रियाया न दोषस्तानि च समाह्वानं प्रायश्चान्द्रपुन्यनाशं भूतिशृङ्खले तदेतदुक्तं आसमावर्तनान्कुर्यादिति विरोधात् । उपरितनानन्तरश्लोकविरोधाच्च ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भैक्षान्तिरिक्तानानोपयोगः । समिदाधानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्च उभयोः समुच्चितयोः समरात्रमकरोत् अवकीर्णव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् अनानुरस्यनापनुत्क्षणम् । आपदितुरोपादावदोषः । अन्यतरातिरुमेकादायति त्रम्योस्तु गौतमीयं क्रमादाज्यहोमं समिद्धयहोमश्च ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लुकः । भिक्षाहारसायमात समिद्धोपमरोगेनैरन्तर्येण समरात्रमकृत्वा लुप्तव्रतो भवति । ततश्चावकीर्णप्रायश्चित्तकुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपदिष्टाकरणे दोषमाह अकृत्वेति । असमिध्य अपञ्चाल्य होमार्थम् । अवकीर्णव्रतनैर्भेदगर्दं भालम्भनम् ॥ १८७ ॥

(५) मन्दन । अयमभिक्षाकरणाधिकार्ययोरवश्यकर्तव्यतातदकरणे प्रायश्चित्तोपदेशेन प्रकाशयति । अकृत्वेति । उभयोः समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् । चकारेण समुच्चयावगमात् । समरात्रमिति निमित्तयोर्नैमित्तिकस्य च कालोपदेशः स्मृत्यन्तरानुगुण्यम् । तथाच गौतमः अधीन्धनभैक्षचरणे समरात्रमकृत्वाऽज्यहोमदति । अग्निन्नाधिकारे बृहस्पतिः अवकीर्णव्रतकुर्यात्समरात्रमसायमिति ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्र । पावक असमिध्य अग्निं अनुपास्य भैक्षचरणं अकृत्वा एकस्य गृहे भुक्ता समरात्रपर्यन्तं अनानुरः सन्नस्य अवकीर्णी भवेत् । अवकीर्णी क्षतव्रत इत्यमरः । तदा प्रायः पवित्रतार्थ्यदुक्तव्रतचरेत् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्येनैकान्नादी भवेद्व्रती ॥ भैक्षेण व्रतिनोऽतिरूपवाससमा सृष्टा ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाक स्यात् न च भैक्ष्यप्रतिग्रहः ॥ सोमपात्रं समभैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेण व्रतं येत् ॥ १ ॥

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ॥ यास्तस्य यस्ते पासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ २ ॥]

(क, झ, अ, इ, उ, ए, ऋ, ॐ) । (च) चिह्नितं पुस्तके इमी श्लोकी टीकायास्त । परंतु तेषां स्थानं मूलमेवेति मतिः ।

(१) मेधातिथि । ननु च भैक्षमहरहश्चेदिति श्रुतमेवेतत् । एवहि भैक्षचर्यां दृष्टार्थां भवति उक्तच निवेद्य मुखे-
श्रीयादिति । नच तदशनभैक्षसंस्कारः । येन वृत्त्यर्थः स्यात् । केचिदाहुर्ननुयते नैकान्नादीभवेद्वतीति वक्तुमेतदप्यसत्
भैक्षशब्देनैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणासमूहे भैक्षमुच्यते । तत् कुत एकान्नादनमाभिस्तस्यपि ज्ञेयमुज्जानार्थं सर्वमे-
तदनयते । भैक्षणं वर्तयेदात्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत्तज्जीवितस्थितिकुर्यान्नैकस्य सन्निधत्तन्मद्यान्नैकभिक्षान्भुञ्जीत । न
पुनरियमाशङ्काकर्तव्यानेकत्वामिकमुञ्जीत पि तु बहुस्वामिकमविभक्तं आवृतसम्भयेकस्यान्नमेकवाऽन्मैकान्तदति भुङ्क्ते
कान्नादी । व्रतीनल्लचारीप्रकरणादेव लब्धं भोज्यं कुर्यात् । प्रतिशब्दोर्थाद्वाद । भैक्षभैव केवलेन व्रतिनोयावृत्तिः शरीरैषा-
रणमुपवासतुल्यफला सा वृत्ति स्मर्यते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वर्तयेत्तज्जीवितं । नैकान्नादी एकस्यान्नेनैकदिनक्षपणकृतभैक्षेणेति नित्यत्वेपि भैक्षस्य नि-
त्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । शेषितस्य प्रवासादागतस्य ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूक । ब्रह्मचारी नैकान्नमध्यात्किंतु बहुगृहात्तत्भिक्षासमूहेन प्रत्यहजिवेत् यस्माद्विज्ञासमूहेन
ब्रह्मचारिणोवृत्तिरुपवासतुल्य फलानि सृजति ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्द । नैकान्नादीनैकमात्रस्यान्नगृह्णीयात् । उपवाससमादिति परपाकश्चिन्तितस्यादित्यामन्त्रणादतद्वृत्ति
यत्परपाकान्नाशने पापतन् स्यात्तत्सम्प्राप्ती ब्रह्मचारा च पक्वान्स्वामिनावुभौदित्युक्ते । स्तुतिरिति मेधातिथि ॥ १८८ ॥

(५) नन्दन । एकान्नाशनमतिषेधति भैक्षेणेति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्र । भैक्षेणान्नस्य नित्यवर्तयेत् व्रती ब्रह्मचारी नैकान्नादी भवेत् । एकस्यान्नं भक्षयेदिति एकचा-
न्नं भक्षयेत् इत्यर्थः । व्रतिन ब्रह्मचारिण वृत्तिः भैक्षणं भैक्षान्नेन वृत्तिः प्राणधृति उपवाससमासृता ॥ १८८ ॥

[रामचन्द्र । न भैक्षमिति । परपाकश्चिन्तितं स्यादिति याज्ञवल्क्यः । भैक्षभिक्षान्नपरपाकं न स्यात् । भैक्ष-
भिक्षान्नमतिपहो न भवतिमतिप्रहस्तु निषेध आगमशुद्धस्य प्रतिग्रहशुद्धस्य भोक्षितस्य हुतस्य च हुतशेषस्य च भै-
क्षस्य यात्रप्राप्तान् प्रसते ते प्रासाक्रमुभि समाभवन्ति ॥ १-२ ॥]

• व्रतवद्वेवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्थापि वत् ॥ काममभ्यर्थितो श्रीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथि । अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षवृत्तुपदेशस्य । देवदैवत्ये देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणा
पित्र्ये च पितृनुद्दिष्टार्थार्थतोऽप्येति काममेकान्नमश्रीयात् ननु स्वयमाचेत् । तस्य व्रतवद्व्रतविरुद्धमभुमासवर्जितमित्यर्थः ।
व्रतवद्विषयिदिति च शब्दद्वयेनैकएवार्थोऽप्यते न पुनर्मात्राण्ययो कमभेदेन व्ययस्या । वृत्तानुरोधानु हिरभिधानम् । ऋषिर्दे-
वानस्तदशनान्नभ्यनुज्ञाने मासमपि ब्रह्मचारिणोनुज्ञातस्यान्नस्य हि वैष्णवमप्युपभुञ्जीतीति मासाशनमप्यस्ति । देवाद्वैताप-
स्य तद्देवदैवत्यतश्चापिहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु दैवेषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाप्नातम् । आपहायण्यादिषु वाग्नात ब्राह्मणा भो-
जयित्वा त्वस्ययनवाचयेदिति । तत्रेयमनुज्ञा । अन्ये तु सप्तम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनतद्देवदैवत्य-
मन्यन्ते तदसत् । नहि भुजेदैवतासम्बन्धोऽस्त्ययागसाधनत्वात्तस्य । ननु देशमात्रदेवता । उपाध्यायाय गाददाति प्रहसमार्थी-
त्युपाध्याये ग्रहेपि प्रसङ्गात् । भुजोर्हि प्रत्यक्षोभोक्तान्नसम्बन्ध आदित्यस्तु न कारकं नचोद्देशोप्रहवत् नतदर्थभोजनम् । द्वि-
तीयाहि भोक्तव्यताज्ञापयति नादित्यार्थतम् । न चैतत्कृषिन्नोदितमादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजयेदिति । समुच्चार्यादिपि
कल्प्यतदिति चेन्न तस्योपलभ्यमानमूलत्वादस्ति हि मूलब्राह्मण सृष्टयः । तत्रतर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवता प्रीणयेदिति शा-
स्त्रार्थः । न चायमर्थः शक्य कल्पयितुं नहि देवताधीतिप्रधानं शास्त्रार्थं किंतर्हि विध्यर्थप्रधानं । नचास्मिन्विध्यर्थआदि-

त्यादीनादेवताभिमतानांविषयद्वारकः संबन्धोनाप्यधिकारद्वारकः । नहि भेदनादिवन्निमित्तानापि पश्वादिवत्संबन्धितया
 काम्यते । अभोग्यरूपत्वात् । अथ तद्वतादुष्टिः कांक्ष्यते साप्यात्मसिद्धौभमाणान्तरमपेक्षते नच तदस्ति न सादित्यादितुष्टिः
 प्रत्यक्षादिसिद्धौ पश्वादिवद्येन काम्येन परेष्टिविधिनायुज्येत । अथतु मन्त्रभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यतीति । ए-
 तदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम् । नचास्मिन्नर्थेविधिः प्रमाणं सहि ज्ञातस्यानुष्ठानविशेषणस्य त्वसंबन्धितया पुरुषनिपुङ्गे न
 पुनः काम्यमानस्य संज्ञावमवगमयति । प्रमाणान्तरावगतहि काम्यमनुष्ठानविशेषणमनुष्ठानसंबन्धीति विधिः प्रमाणमिति ।
 अथायंयागस्तस्य च भोजनं प्रतिपत्तिर्भवतुयदिष्टिः सभाधारः । भोजनं तावन् देवतासंबन्धिसाक्षादिति न साध्यम् । याग-
 द्यवहितस्तु सबन्धोन निवार्यते । नचात्र यागमुत्पत्त्या भवतते किंतिह ब्राह्मणेभु भोजितेषु देवता तुष्यतीति । अन्यतो न देवता
 भोजनकारकन कारकविशेषणम् । ततो न विषयो नहि संबन्धः । उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति । भोजने हि स उद्दिश्यते यस्मै
 भोजनं दीयते तस्य ब्राह्मणेभ्यः । नचोद्देश्यमात्रदेवता उपाध्यायाय गांददाति प्रहसमाष्टीति प्रहोपाध्याययोरपि प्रसङ्गः ।
 ननु चपिष्ये कथं ब्राह्मणभोजनं तत्रापि हि न पितरौ देवताः स्युः नच होमस्य पिष्यदेवतान्तरश्रवणात् आदित्यादिभ्रीतेरिव
 पितृभ्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वाच्च विधेः संबन्धः साध्यतया । अत्र वदन्ति सिद्धा ह्यत्रापितृभ्रीतेरात्मनमविनाशित्वात्पि-
 तरः सिद्धास्तेषांचशरीरसंबन्धः क्रियते । कर्माख्येयाध्यायमुपाध्यायायगांददाति तद्वैभोजनं ह्यत्र प्रधानम् । तस्य हि फलं भु-
 तभो जयन्पुष्कलफलमामोति । तस्य फलपितृणां तस्य वृषिः स्यादिति वृषिभ्यः श्रीतिमात्रेन मनुष्याणामिव भुजिन्नियाफलं सौ-
 हित्यलक्षणमुत्पद्यते । काचित्पितृणां भीतिः त्वकर्मवशतो यत्र तत्र जातावुत्पन्मानाम् । श्रीतिमात्रवचनोयं धातुः सौहित्य-
 विशेषः सप्रमाणान्तरावसेयः । न चात्रेतच्चोदनीयपुत्रः कर्ताकथकर्तृगामिफलं होमानि कर्माणि वैदिकानि परस्परकर्मादि-
 नीतिन्यायविदो वदन्ति । यतः पितरएवात्राधिकारिणः कर्तारश्च । अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभ्यः कृतं एवमर्थमेवासावु-
 त्पादितो दृष्टादृष्टमुपकार करिष्यतीति । ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादौत्तरकालिकेष्वङ्गेषु ब्राह्मणाः संस्थापयतमे यज्ञमिति
 मेव्यं वृत्तस्य कर्तृत्वमेवमत्रापि द्रष्टव्यम् । एतावान्विशेषः सूत्राधिकारान्तरमपुक्ता जीविकार्थिनोऽतिपरिक्रान्ताः कृत्वाजः
 कर्तारः । इह तु तद्विधिमपुक्कएव पुत्रः यथैवापत्यसिद्धिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः सरस्वरिष्वधिकारानुशासनपर्यंतत्वात्
 स्य विधेः पूर्वपित्रर्थां आद्यादौ पुत्रस्य तथैव जीविनः पितुर्बुद्धौ तु मातापितरौ विन्यवश्यं कर्तव्यम् । एवं दृष्टान्तगतितिस्तस्यापि ।
 न चाप्यैश्वानरव्यकाम्योधिकारः वैश्वानरद्वादराकपालनिर्वपेत् पुत्रे जाते तस्मिन्जातपुत्रमिति निर्वपति पूतएव संतेजस्य-
 न्मादं दंष्ट्रिपवानहमवतीति । एवमादिपुत्रकल्याधिनीधिकारः पितुर्वैश्वानरे नचूदादिविवाक्यः । इहतु पिष्यमानि धनाकार्य-
 मिति यावज्जीविकालात्कर्तृवैदिकफलमप्येतदस्यथा परिक्रियते । यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्ता लक्षणपितुरेव फलं ताकतृ-
 गमिता फलस्य एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः भीतिरुभयथा पितृकर्तृगमिता फलस्य न विरुध्यते । अपत्योत्पाद-
 नेनैवेनतादृश्य फलस्येष्टत्वात् । पितृणामपि नाकामितं फलावृत्तिः यदि न आद्येन पितरो देवताः कथंतिहि पिष्यमेतकमेति
 देवतातद्धितः । अनुद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः । युष्मदुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजनमिति पितरउपदिश्यन्ते । (पुत्रपितृयज्ञे
 तु पितरो देवताएव नचाद्ये पितृणां देवतात्वमन्यन्ते । यनु ब्राह्मणाभोग्यन्ते तद्यथाग्री होमान्यपुरोडाशमादीनां द्रव्यदानस्य ।
 तादृशमे तत् । तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापयन्त अतोऽन्यपरिवेषणकाले पितरएवोद्देश्यायुष्मस्य मिदं नममेति । ब्राह्मणा स्वा-
 वनीपरश्वानीयाः एतावान्विशेषोयदाहवनीये हविः शिष्यन्ते ब्राह्मणानां तु सन्निपाप्यते ते तु त्वस्यमुपाददतइति । - नच या-
 गो न देवतायाः स्माराकार स्तिष्ठेदुदादिषु दर्शनात् । अतो यागोपि सन्नादादिकर्मपिष्यर्थमविष्यति पितृणां देवतात्वफलभा-
 वित्वं निरोक्ष्यते । गृतीये किंचिदनुत्तमैव तत्संपदवक्ष्यामः । तस्मात्पादित्यादयो ब्राह्मणभोजने । देवतादिति स्थितम् ।

दनर्थक पुनर्वचनम् । सामान्यशब्दत्वाच्च क्रतोर्विशेषावगतिसाहचर्यादिति वयदि चपिभ्यशब्देन ग्रहणमवेदोऽप्येवदं-
म्यामोपसितविषयभेदेभवति ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । व्रतमधुमासाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्तमपिबत् वानप्रस्थवदिति मुन्यन्नाशनमभिधेति ।
देवदेवत्ये विश्वेदेवदेवता यत्र तत्रपिभ्येवाव्यत्यान्त्यार्थनयोपरुद्धेऽश्रीयात् अकामानुमतौ । कामअतएवोक्तम् । व्रतम-
स्य न लुप्यते न प्रत्यावर्तते । प्रत्यवायस्तुत्यदिव तदर्थगानांयामादि कुर्यात् । पिभ्यस्य समभिध्याहोरेणदेवकर्मप्रतीति-
रितदेवव्यवच्छेद । अथ पिभ्ये कर्मणीत्यन्वयः । अथेति च पिभ्यरुमणोदेवोपेक्षया विशेषणोत्तमार्थम् । तेन देविकान्-
भोजनान् पिभ्यान्भोजनस्याधिकपापहेतुता सूच्यते । -देवदेवत्यपदसमभिध्याहाराच्च विश्वदेविकश्राद्धाशन व्रतलो-
पएव । एतदपि निरन्तरसमराचक्रियमाण गौतमोक्तप्रायश्चित्तेनैवशोभ्यते ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूक । पूर्वनिषिद्धस्येकान्नभोजनस्यायप्रतिमसव । देवदेवत्येकमणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितोब्रह्मचारी-
व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमासादिवर्जितभेकस्याप्यन्यथेप्सितमुज्जीत । अथपिशुद्देशेनाभ्यर्थितोभवति तद्वर्षमित्यति । सम्पददर्श-
नमपनत्वात्सद्वत् मधुमासवर्जितमेकस्याप्यन्यथेप्सितमुज्जीतेतिसएवार्थोवेदगभ्येनोक्तः । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपव्रतमस्य
लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेभ्यर्थातरस्येकान्नभोजनमाह - ब्रह्मचर्यं स्थितोऽनैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मण
काममश्रीयाच्छ्राद्धव्रतमपीडयन्निति । विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न लुप्यतइति पश्यता ब्रह्मचारिणोमासभक्षणमनेन
मनुवचनेन विधीयतइति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदेवत्येआययण्यादिषु तत्र ब्राह्मणभोजयित्वा एतत्पयनवाचयतीत्युक्तेरिति । मेमातिथि-
रतन कर्माह्नत्वात्तस्य क्रिदुर्माकण्डेयोक्तविष्वादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदा नित्यनैमित्तिककाम्यपदिश्राद्धसापेक्षमन् । पा-
वर्णचेति विद्वेषयोग्यस्युद्धर्धमष्टकम् । कर्माह्ननवमश्रोतदेविकदशमस्पृतमिति विश्वामित्रोक्तः ॥ नैमित्तिकमेवोद्दिष्टम् ।
तत्रैकान्नमद्याव्रतवन्मधुमासवर्जमश्रीयात्तथापित्रेऽपिबर्दपे सम्पददर्शनसपन्नत्वैपि मधुमासयोर्वर्जनात् अथवा ऋषिर्मुनि
सन्त्यामीति तद्वत्सादनासक्त औपधवदशनमाचरेदिति सन्यासप्रकरण श्रुते । एवदेवायर्थेभ्यर्थाभितोव्रतलोपनन प्रमोतोऽत्याह
काममात । तदुक्तयाज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्यंस्थितोऽनैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मण काममश्रीयाच्छ्राद्धव्रतमपीडयन्निति ॥ १९० ॥

(५) मङ्गलः । प्रतिषिद्धमेकान्नाशनप्रतिषत्तोति व्रतइति मधुमासादिवर्जनमभिधेयम् । ऋषिब्रह्मचर्यवन्त्या-
शनम् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदेवत्ये कर्मणि विश्वेदेवकर्मणिअभ्यर्थाभित स्निग्धचित्त सकामअश्रीयात्भोजनकुर्वात् ।
व्रतवत्रब्रह्मचारीव्रतेपिभ्ये कर्मणिऋषिवत्तदश्रीयात् । अस्यब्रह्मचारिण व्रतनलुप्यते एवमन्यातीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टमनीषिभिः ॥ राजन्यवैश्ययोस्त्वेव नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

(७) मेधातिथिः । यदेतदेकान्नभोजनकर्मादिष्टमेतब्रह्मणस्यैव मनीषिभिर्विद्विद्वदाहुपदभ्योपदिष्ट क्षत्रियवैश्य
यास्तुनैतदिच्छति न कदाचिन्नयोर्भैक्षभोजनम् । अनु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाविकारोये तत्र भोजनीया स्युर्ध
च वयोऽह्नोत्तमा-अर्हन्तमाय विषयंतिवचनाब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारस्त्वं कुतोयप्रतिग्रहोराजन्यवैश्योरिति प्रतिग-
सवभायनाश्रुविधे प्राप्तिस्त्वपेक्षाश्च प्रतिषेधाभवन्ति । उच्यते । भुक्तवताब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराज्ञाता
शान्तिशायकस्येति । न च तत्र जाल्यपेक्षास्य इति सतेन भोजयित यः । न च तत्र क्षत्रियादय प्रतिग्रहोततया
सम्भ्यन्ते अपिबु ज्ञातये । अतोऽस्या प्राप्तेऽप्रतिषेधः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । एतत्कर्मश्राद्धान्नाशनम् । केचित्त्वेतत्पदेनैकान्नाशनमानपरामर्श इत्याहुः ॥ १९० ॥

(३) कुड्डूक । ब्राह्मणक्षत्रियविशाखायाणामेव ब्रह्मचारिणाभैक्षाचरणविधानाद्भवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्-
भोजनमुपदिष्टम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । तदेकान्भोजनरूपकर्म तद्ब्राह्मणस्यैव वेदाश्रयिद्विविहितम् ।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नचैतत्कर्म इति ब्रूते ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्द । एतत्कर्मनिमित्तभोजनराजयवैश्ययोर्ब्रह्मचारित्वेऽपि श्राद्धादिषु नाश्रीयदित्याहुः राज-
स्येति ॥ १९० ॥

(५) नन्दन । ब्रह्मचारिण्यकरणविषयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यपि ग्राम प्रतिपिष्यते ब्राह्मणस्यैवेति । कर्म पूव-
श्लोकोक्तम् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्र । एतत्कर्म दैवपितृरूपकर्म नियन्त्रणब्राह्मणस्यैवमनीषमि उपदिष्टम् । एवराजस्यवैश्ययोर्ब्रतितो-
एतद्दैवे कर्मणि पिष्ये कर्मणिनिमित्तणन विधीयते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ॥ कुर्यादध्ययने यत्तमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथि । नोदितोगुरुणाऽनियुक्तोऽपिकुर्यादध्ययनेयोगयत्नम् । ननु आहूतोधीतइत्युक्तकथमनोदितस्य
योगउच्यते । गृहीतवेदकदेशस्य परिशेषकगुणार्थमेतदुच्यते । न तत्राचार्यनियोगोपेक्षितस्य । एवमाचार्योपहितमपुद्
कुम्भाहरणादिश्रातसवाहनादितदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । योगमुच्यते । यत्नमिति क्वचित्पाठः । अचोदितोऽपि गृहीतवेदभाग्यासक्तुर्नृत्तएव शत्रो-
तीति न तत्र गुर्वपेक्षा ॥ १९१ ॥

(३) कुड्डूक । आचार्येण भेरितोनभेरितोवात्स्यमेव ग्रहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगकुर्यात् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्द । किंच चोदितइति । कुर्यात्योगउपायम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दन । योगमभ्यासम् ॥ १९१ ॥

शरीरचैव वाचच बुद्धीन्द्रियमनासि च ॥ नियम्य प्राञ्चलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणोगुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथि । कुतश्चिदागतोगुरोर्मुखलोक्षमाणस्तिष्ठेन्नोपविशेन्नियम्य च शरीरपादहस्तचालनहसितानि न कु-
र्यान्नाकिंचिद्वदेत् । अनुपयोगिबुद्धीन्द्रियाणि नियच्छेत् । यदाभ्यर्थितुर्नाकिंचिदुरुसकाशे न तत्पुनर्भावयेत् श्रोत्राद्वा य-
पि । चक्षुर्नियमस्तु गुरुवक्त्रमेक्षणदेव सिद्ध । मनश्च नियच्छेच्छार्त्वायावत्कल्पागृहकुशलधारम्भा मनसा वर्जयेत् ।
उक्तस्तु सयमेतन्मिति शक्तिप्रतिषेधार्थः । सप्रतिषेध गुरुसन्निधौ स्वलोपोधीन्द्रियाणामप्यतिषेधेऽपि विषये प्रसरोन देयः ।
प्राञ्चलिरुर्ध्वकृतकरकपोलः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । शरीरनियमोवृथा चेष्टा बुद्धीन्द्रियाणिपञ्च मनश्चनियम्य स्वस्वविषयव्यावृत्तानि हत्वा
गुरुसमीपावस्थाने सर्वदेवद्विधेयं विशेषतः स्वाध्यायकाले ॥ १९२ ॥

(३) कुड्डूक । देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनासि नियम्य एताञ्जलिर्गुरुमुखपर्यस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच शरीरमिति । ग्रामे गुरौ तथा भूतस्तिष्ठनमुत्तरीक्षमाण इत्यभ्ययनकार्यइति शेषः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दन । बुद्धिरभ्यवसायात्मिका मन संशयात्मकम् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ॥ आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखंगुरोः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलमुद्धृतपाणिस्तद्व्योऽपितुर्वासतोऽपि । नित्यग्रहणनतिष्ठतएवायमाधुद्धारोनाभ्य-
यनवेलायम् । किंतिहं ततोऽन्यत्रापि । साध्वाचारः साध्वनिन्द्यः आचारोवाग्व्यवहारादिः कार्यः । अश्लीलादिभाषणमस-
निधानेपि गुरोर्नित्यग्रहणान्तर्गतव्ययम् । सुसंयतः बाध्ननशुश्रूषिः नियतात्मास्वल्पोपि दोषस्तं परिहरेत् । अनाज्ञातलोकउ-
च्यते योयथा कामी तद्विपरीतः सुसंयतः । अन्येतु मग्न्यन्ते वस्त्रेणाच्छादितशरीरगुरुसंनिधौ भवेत् नीजरीयमत्रतायेदेवं-
तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणाऽस्यतामित्युक्त एतेन शब्देन भूविक्षेपादिना वाविधेः प्रतिपादनार्थत्वात् प्रतिपादनं च न शब्दव्यापा-
रएव तदाऽऽसीतोपविशेत् । अभिमुखः संमुखः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उद्धृतपाणिः उत्तरीयबहिर्गुरुरिदं दक्षिणबाहुः साध्वाचारोर्गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी
सुसंयतोचपलचित्तः उक्तो गुरुणा अभिमुखदर्शनविषये ॥ १९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारोवस्त्रावृतदेह आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन्गुरो-
रभिमुखं यथा भवति तथाऽऽसीत ॥ १९३ ॥

(४) राघयानन्दः । किं च नित्यमिति । उद्धृतपाणिः वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिः सुसंयतः वस्त्रावृतदेहः प्रोक्तो-
गुरुरेति शेषः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमांतरेऽप्युद्धृतपाणिः स्यात् वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिः स्यात् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं उद्धृतपाणिः स्यात् पठनसमये उद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः साधुयथा स्यात् यथा आचार-
वानभवेत् । सुसंयतः यतचित्तः सनम्रतमपीडयन्नित्यर्थः । आस्यतां उपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः सन्गुरोर्रभिमुखं आसीत
उपविशेदित्यर्थः ॥ १९३ ॥

हीनान्वस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥ उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनं गुरुमन्त्रमुज्जीत गुरुसंनिधौ । ग्यूनता च परिमाणतः कथित्कचित्संस्कारतः । यदि संस्कृ-
तमाग्यघटितस्रीरादिव्यञ्जनभिक्षातोऽलम्बं स्यात्तदा यदि गुरुणा तादृशमन्त्रं भुक्तस्यादिकाले च गुरुणा सह भोजने यदि
गुरोस्तादृशमन्त्रं गृहे न सिद्धं स्यात्तदा तत्र न नाशितव्यम् । अथ गुरोरपि तादृशमन्त्रं स्यात्तदा ऽपचयः कर्तव्यः । वस्त्रं यदि
गुरोर्गं स्यात्तदा न कार्पासादिभिश्चोपेण मावरीतव्यम् । वेषआभरणमण्डनादिः सोपि हीनः । सर्वदा ब्रह्मचर्यान्तरोऽपि । अत-
एव वेषग्रहणम् । न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते । उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य शय्यापाराध्नुपरमे आसनाद्वा उत्थानावसंखुड्वाभ-
यमपूर्वगुरोर्निष्ठेत् । चरमं श्वात्सापकांते सुमे गुरो सविरोच्छ्रम्यांसमाभयेदासने चोपविशेत् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । हीनमपकृष्टगुरुभोग्यान्वस्त्रः गुरुवेषेभ्यः त्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् । उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य सविरो-
त्तयासीत ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वेक्षया त्ववकृष्टान्वस्त्रमसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमरात्रिशेषे शयनाङ्क-
निष्ठेन दोषे च गुरो सुमे पश्चाच्छेयित ॥ १९४ ॥

(४) राघयानन्दः । हीनान्वस्त्रवेषः अपकृष्टानादिगुरुतः प्रथमगुरुस्थानात्पूर्वं चरमं गुरुसंवेशनाङ्कं चरं संविशेत्तयासीत
॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमांतरेऽपि सिन्धुपावितिविशेषणादसंनिधावदोषः ॥ १९४ ॥

39

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥ न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षं सत्कृपापूर्वप्रत्यक्षं न कथंचन ॥ दुष्टानुचारी च गुरोरिह वामुत्र चेत्पथः ॥ * १ ॥]

(१) मेघातिथिः । नोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य गुरोर्नाम केवलमुपाध्यायाचार्यभट्टाद्युपपदरहितपरोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत संस्थानं कुर्यान्नाद्वयकारद्वय गतिः एवमस्मदुत्तरपत्रमिति भाषितद्वयविलम्बितमध्यमत्वाद्विचेष्टितं एवमुक्तेषु मुष्णोपेक्षभाति एवं परिवर्तत इत्यादि । उपहासबुद्ध्या यमनुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि प्रत्यक्षं तु तद्युक्तमपि नोदाहरेदित्यर्थः । गतिभाषिते चेष्टितं च हस्तचालनादिना नानु कुर्वीत परिहासबुद्ध्या तत्संस्मरण्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य गुरोः परोक्षमनुपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदश्रवणं नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमनभाषिते चेष्टिताभ्यानुकुर्वीत गुरुगमनादिसंस्थानाभ्यात्मनोगमनादीन् उपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलमगवच्छब्दादिश्रवणं नानु कुर्वीतिति अनुकरणतादृशगत्यादिकरणचेष्टितं करचालनादितत्कारणे परिहासादिवतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । केवलतत्रभवदादिशब्दरहितम् । चेष्टितं हस्तमुद्रादिकम् ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य गुरोः गतिभाषितचेष्टितं नानु कुर्वीत न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोन्मनः ॥ २०० ॥

(१) मेघातिथिः । यत्र देशे दुर्जनसंपाते गुरोः परीवादः सभूतदोषानुक्तधननिन्दा अविद्यमानानां दोषाणामभिधानं प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यावङ्मुखादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वाऽन्यत्र गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परीवादीवास्तवदोषोक्तिः । निन्दा त्वसदोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः । अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हिंसादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशादेशान्तरगन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरोरिति । परीवादोऽविद्यमानदोषाभिधाने पिधातव्यावच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । परीवादो बुद्धिपूर्वदोषः । निन्दा व्यवहृतादिः ॥ २०० ॥

परीवादात्स्वरो भवति श्वा द्वे भवति निन्दकः । परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी २०१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वप्रतिषेधे शेषीयमर्थवादः । अतएवं व्याख्यायुपपरीवादाङ्गुत्वा स्वरो भवति हेतोः न्यप्लोपे वाक्यमपि पञ्चमी । परीवादश्चूत्वा निन्दको निन्दाशब्दी उपचारा निन्दक उच्यते । तथा संस्कृतावघातकः श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिपरिभोक्ता श्लोकगुरुमुपजीवितकुसृत्यानुवर्तते । मत्सरी गुरुसंश्लिष्टमनुच्ययन्नसहतेऽतर्हसते । अनयोरपामत्वादपूर्वविधिः । परिवादपरीवादयोर्धर्ममनुष्ये बहुलमिति दीर्घत्वादीर्घत्वे ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परीवादात्स्वव्यक्रियमाणात् । एवमुत्तरेषु । परिभोक्ता उत्तमवस्तुनां लब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता । मत्सरी तद्गुणासहिष्णुः । कीटः कृमिरीपदुपचित ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरति वियेति । विद्यागुरुत्वंतिरिक्तेषु स्वयानिषु पितृव्यादिषु । पितृव्या-
वृत्तिरभ्यासः । प्रतिषेधस्तु अधर्मान्निवर्तकेषु हितचोपदिशस्तु हितद्वेषोपकारम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । विद्यागुरुत्वाचार्यव्यतिरिक्तेषु । स्वयानिषु मातापितृव्यतिरिक्तेषु । उपकारसंनिर्गमविभक्त्यापैक्षया
तेषु तारतम्यकल्पनीयम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यागुरुषुपैव वृत्तिः नित्या कार्या विद्याभ्यापकेषु गुरुषु इत्यर्थः । स्वयानिषु स्वसम्बन्धिषुपै-
व वृत्तिः कार्या अधर्मात्मनिषेधस्तु सत्सु एतेदेव वृत्तिः । हितचोपदिशस्तु अपि एव वृत्तिः कार्या ॥ २०६ ॥

श्रेयस्तु गुरुवद्वात्तिनित्यमेव समाचरेत् ॥ गुरुषुत्रेपु चार्येषु गुरोर्भवे स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

(१) मेघातिथिः । श्रेयांस आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः तेषु गुरुवद्वात्तिनित्यमेव समाचरेत् । श्रेयस्त्वित्येतावद्वात्तिनित्य-
त्थानादि सर्वदेव समाचरेत् । बह्वोच शब्दागतार्थाः प्रयुज्यन्ते । तेषां वृत्तवशात्प्रयोगो न कुप्यति । श्रेयस्त्वित्येतावद्वात्तिनित्य-
गुरुवदित्याक्षिप्यते वृत्तिमित्यादिप्राप्तमेव तदितत्सर्वस्मिन्नेवास्मिन्पुन्ये स्वयमुत्प्रेक्ष्यम् । गुरुषुत्रे तथाचार्ये । आचार्येषु ह-
णेनाभ्यापकत्वं लक्षते यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोभ्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्वृत्तिः । पाश्चात्तरम् गुरुषुत्रे-
ष्ववाचार्ये । आचार्यशब्दो गुणवद्वात्तिनित्यवचनः श्रद्धाचार्यो चर्मणि व्याच्येतेतयोराचार्यवर्णज्ञापयन्तीति प्रयोगे श-
नात् । नच सर्वस्मिन्गुरुषुत्रे वृत्तिरेषा विधीयते । गुरोर्भवे स्वबन्धुषु त्वप्रहणं गुरुवद्वृत्तिः । गुरुवरासम्बन्धितैवात्र निमित्तन
वयोविद्याद्यपेक्ष्यते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुत्वपि गुरुवद्वात्तिमिवादनानि गुरुषुत्रेषु ज्येष्ठेषु आदिषु
अपापेषु । आरात्तपिभोगता आर्याः । एतच्च सर्वार्थाधिकवर्णनेत्र । गुरोः स्वेषुजातिषु बन्धुषु चैव वृत्तिः । सयोपिषु
चैव वृत्तिः ॥ २०७ ॥

(३) कुड्मकः । श्रेयस्तु विद्यातपःसम्बद्धेषु । आर्येष्विति गुरुषुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुषुत्रेषु गुरोर्भवे शौ-
चित्त्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्वात्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुषुत्रश्च शिष्याधिकव्याप्यश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामनन्त-
रशिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रेयस्तु विद्यातपःसम्बद्धेषु । गुरुबन्धुस्कारोत्थानादि ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयस्तु अवदातयोनिविद्याकर्मसु । आर्येषु सहस्रेषु निर्विषु । गुरुषुत्रविशेषणमेतत् । स्वबन्धु-
ज्ञातिसम्बन्धिषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेयस्तु ज्येष्ठेषु विद्यां प्रकाशयत्सुवा गुरुषुत्रे तत्राचार्ये गुरोर्भवेषु च एतेषु गुरुवद्वात्तिनित्यमेव
समाचरेत् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥ अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । येन परस्मिन् गुरुषुत्रविशेषणार्थपूर्वत्राचार्यपहणेतोभ्यापयितरि गुणवति समानजातीये-
व गुरुवृत्तिः प्राप्ताऽनेन विशेषेणावन्त्याच्यते । अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति नानाभ्यापयन् । ननु च वि-
द्याप्रहणनिमित्तत्वादुरुवृत्तिरभ्यापयन् गुरुवदुरुषुत्रेऽप्यभ्यापयितरि प्राप्तेव शौचवद्वात्तिनित्यनिर्देशात्कनीयसोपि सिद्ध्यती-
नात् । समानजन्मभवेत्येवमर्थमपि न वक्तव्यम् । सत्यम् । यो वेदवेदिकदेशवाभ्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता ।
अयं तु न ग्राहकः केवलकतिचिदहान्यहर्मात्राभ्यापयति अतोनाचार्यो नाप्याभ्यापयत्यगमो विधिरयम् । आत्मादेव वचना-

(३) कुडूक । इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादरुतपत्माह परीवादादिति । गुरो परीवादाच्छिष्योऽनुवृत्तः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति । परिभोक्ताऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः रुमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुक्तपसिहन कीदो भवति । कीट रुमिभ्यः किञ्चित् स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च परिवादादि शिष्यकर्तृकत्वे मत्स्यकायमाह परिवादादिति । पररुतपरिवादश्रवणे वा परिभोक्ताऽनुचितगुरुधनाद्युपजीवी रुमिरपद । सपद कीट । मत्सरी गुरुगुणासहिष्णुः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दन । परिवादी परिवादप्रयोगी । परिभोक्ता गुरोर्मौगादधिकभोगभोगी ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरो परिवादात्खरोर्गर्दभो भवेत् । श्वा भवति निन्दकः गुरो परिभोक्ता गुरुधनोपभोगी रुमि स्यात् । गुरोर्मत्सरकारी कीदो भवेदिति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेन न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥ यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

(१) मेवातिथि । अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणमतिपिच्यते । त्वयर्कते परेण च कारितेतुल्यकर्तृत्वप्रयोगः केषु कर्तृत्वस्मरणदित्येतत्तावद्भ्यां माते परमुखेनार्चने मतिपेय । अशक्तौ धामान्तरस्थस्य न दोषः धामान्तरगच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतासगत्वा मातुलमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । नक्रुद्ध गुरौ क्रोधासभवादन्त्यनिमित्तेऽपि क्रोधे पूजाकाले तस्यागेनामसदाभिधीयते । क्रुद्धमित्यप्ये पठति । नान्तिके समीपे स्त्रिया कामिना स्थितगुर्वारामपरत्वाच्चतुश्चाकलपस्येन चित्तखेदआशङ्क्याते सन्निपिच्यते अतस्त्रिया इत्येव व्याख्याताम् । यानगन्त्यादि आसनपीठिकांश्चादि ततोवरुह्यावतीर्याभिवादयेत् । श्यामासनस्थ इत्यत्र आसनादुत्थानमुक्तमनेनावरोहणविधीयते मन्त्राहासनादुत्थानमनूवरोहतीति सम्भवति अवरोहणार्हाऽऽनुन्यतस्यचनसम्भवत्यतोनेनैव सिद्धेश्यासासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम् । नान् शक्यमिदं शिष्य पराङ्मुखः मत्स्यदेशादागतगुरुमयेत तदासनस्थ एव सधमपरावृत्तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्नतूत्यायाभिपरावर्तते तथासुत्थानत्रियया समुखीभवन्ध्यवधीयते तत् कुप्येदृह । पराङ्मुखस्योत्तिष्ठतीगुरुरेवमपि मन्थेत नायममाभ्युत्थितो निमित्ता तरुतमेवास्याभ्युत्थानतत्त्वादर्थवद्बुभयत्राध्यासनग्रहणम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । दूरस्थ परहस्तेऽपि तत्रणावुद्ध्यादिना नार्चयेत् । क्रुद्धः क्रोधनिषेधाप्रतिषधने देवादुत्पन्नः श्रोत्रो न स्त्रिया अन्तिके स्त्रिया सहका न आसीनमभिवादानादिना नार्चयेत् । पूर्वयानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवादनमुत्तमम् । विशेषविधीयत इत्यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादनं च कार्यमिति शब्देन विशेषमाह यानासनस्थ इति । ते प्रत्युत्थानाभिवादाने अवस्थैव कार्य इत्यत्र विशेषद्वयार्थः ॥ २०२ ॥

(३) कुडूक । दूरस्थ शिष्योऽन्यियुष्य माल्यवस्त्रादिना गुरुनार्चयेत् । स्वपगमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे स्थिते तस्यमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्यगुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैतं प्रत्युत्थयेत्यनेन यानासनादुत्थानविहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्द । एनगुरुः । क्रुद्धः स्वयम् । स्त्रिया गुरो । अवरुह्य भूमौ ॥ २०२ ॥

(५) नन्दन । दूरस्थो नार्चयेदेन यमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत्कुतस्तस्येवाचार्चयेदित्यर्थः । क्रुद्धोऽन्यस्मै । स्त्रिया गुरुस्थानान्तिके ररति पत्यासतिमित्यर्थः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्र । एनगुरुदूरस्थः सनवस्त्रादिनानार्चयेत् । तथा क्रुद्धः सन्न पुनयेदित्यर्थः । तथा स्त्रिया अतिके समीपे नार्चयेत् । यानासनस्थः सन्नभूमौ अवरुह्य एनगुरुमभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ॥ असंश्रिते चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथि । यस्यादिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततोदेशाद्यवायु शिष्यदेशमागच्छति शिष्यदेशानुद्देशे तत्र प्रतिवातानुवाते । एकप्रतिवातमपरमनुवातम् । तदपेक्षया गुरुणा सह नासीत् अपितु तिर्यग्व्यवस्थिते गुरोर्भवेत् । अविद्यमान सश्रवोऽत्र तस्मिन्सश्रवणे किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतत्वा कीर्तयेत् । यत्र गुरुर्व्यक्तमश्रवणीति ओष्ठसचलनादिना शिष्यसम्बन्धिना जानाति किञ्चिदयमेतेन सभाषते तन् कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गुरुणा सहासीनो गुरोरभिमुखवातवहनस्थाने नासीत् द्रवसादिनिर्गमसंभवात् । प्रानुवाते तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थानेऽतदुदीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात् । एकमन्यत्राप्येतादृशि देशे न किञ्चिद्वाच्यमित्याह, असश्रवदिति । सश्रवस्तदुक्तश्रवणार्हा देश ॥ २०३ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । प्रतिगतोऽभिमुखीभूत शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवात । य शिष्यदेशानुद्देशमागच्छति । सोऽनुवात । तत्र गुरुणा समनासीत् । तथा विद्यमान सश्रवो तस्मिन्सश्रवे गुरुमत्र न श्रुणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतत्वा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्द । गुरुदेशाच्छिष्यअनुगच्छन्वायु प्रतिवात । अनुवात शिष्यदेशानुद्देशमागच्छत् । तस्मिन्सश्रवे यत्रगुरुर्न श्रुणोतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दन । प्रतिवातेऽनुवाते नासीत् अनुवातेऽपृष्ठतः । पार्श्ववातयोरभ्युपलक्षणमेतत् । यथा त्वशरीरस्पृष्टो वातोऽनस्पृष्टोऽन्तर्भासीति । असश्रवेऽश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरो प्रतिवातेऽभिमुखे च पुन अनुवाते गुरुणा सह नासीत् तत्र उपविशेत् । गुरो सश्रवे निकटे चैव किञ्चिदपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

गोश्वोऽप्रायानमासादस्तरपु कटेपु च ॥ आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौपु च ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथि । यानशब्द प्रत्येकमभिसंबध्यते । गोश्वोऽप्युक्तयानगोश्वोऽप्रायानम् । दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः । केवलेषु तु अश्वपृष्ठादिस्वारोहणान्तरि । यदि त्वत्तत्रोपानशब्दो विज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा । समाचारात् कादाचित्कमनुज्ञानदर्शने । प्रासादपरिशृङ्गादीनां भूमिस्तस्यागृहादिभूमिस्तिस्रस्तहासनैरस्तर । दर्भादिनृणां कीर्णस्तर कट ननुशरवीरणादिकृत प्रसिद्ध । शिलागिरिशिखरादावप्यत्र वा फल्कदारमयमासनपोतवर्तदि । नैर्जलतरणसम्भव । तेन पोतादावपि सिद्धमवति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गोश्वोऽप्युक्ते याने रथादौ स्तरे वृणसचये कटेपु वृणादिनिर्मितेषु बृहदासनेषु फल्केकाष्ठपदे एतद्वत्स्यादिरपि प्रकीर्णयानस्योपलक्षणम् । अत्रासीदिति वचनमन्यत्र शम्पादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । यानशब्द प्रत्येकमभिसंबध्यते । बलीवर्ध्याने घोटकप्रयुक्ते यानद्रूपयुक्तयाने रथकाशादौ प्रासादोपरि स्तरे कटे च वृणादिनिर्मिते शिलाया फल्के च दारुघटितदीर्घासने नौकाया च गुरुणा सह नासीत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्द । तेपात्वयासने न श्रवसिवव्यमितिश्रुते पर्युदासमाहगोस्वेति । गवादिपुत्रेषु शकटेषु तद्वेषु वामासादे देवभूजागृहे स्तरे ऊर्णा तत्त्वादितेषु कटेपु वृणत्तादिनिर्मितेषु फल्कदारुघटितविस्तीर्णासनम् ॥ २०४ ॥

(२०४) स्तरेषु=स्तरेषु (अ) । स्तरेषुच (ज, झ, ढ,)

द्वयस्य भयमन्त्रादे रभ्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते । ये च पूर्वत्रात्रार्थशब्दपठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदं नृयते । उत्सादनचेति वक्ष्यति । शिष्योवा यज्ञकर्मणि यज्ञकर्मपह्णपदशानार्थकचिद्वेदेकदेशे मन्त्रभागे कालिभिरा-
खणभागे वा तथापि गुरुवत्पूज्यः यदितु गुरुपुत्रः । तत्सादनेन प्रकरणे काचिद्विद्याशिक्षेत तदा तेन तस्मिन्गुरुवत्कर्तुं
तन्मन्त्रियुक्तमेवमर्थादत्वात्साधारण्यस्य । येतुव्याचक्षते अभ्यापयन्तित्यनेनाभ्यापनसामर्थ्यात्क्ष्यते अभ्यापनसमर्थ-
श्रद्धाभ्यापयतुमावाभ्यापयेत् गृहीतवेदश्रेष्ठगुरुवद्वष्ट्यः । तेषांशाब्देमेताख्यानसत्यमवति । शतालक्षणार्थः तनु क्रियाया
लक्षणहेत्वोः क्रियाप्राप्तौ । क्रियाचात्र श्रुता । गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बालोल्पवयाः । समानजन्मा सवयाः । यज्ञकर्मविषयकप्रत्यक्षलोपदर्शनेनाहोपर-
णम् । तत्राह जाते पूर्वयद्यप्यस्य गुरुस्तु शिष्यस्तथापि गुरुस्तु गुप्ते कार्यान्तरादिव्यासतन्त्रे वेदमभ्यापयन् तर्का-
गुरुवन्मन्यः । यदितु सोपि एतदधीतवेदेष्वस्य शिष्यो न तदैवम् ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । कनिष्ठ सवयावा ज्यैष्ठेयि वा शिष्योऽभ्यापयन्मभ्यापनसमर्थगृहीतवेदइत्यर्थः । सयज्ञकर्म
पुत्रिवगृत्विवा यज्ञदर्शनार्थमागतोगुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापयन्गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः यज्ञकर्मणि शिष्योपि ब्रह्मचारिण ततोभ्येतायज्ञकर्म-
शानार्थमागतः । द्वितीयोवाध्वोगुणानादरे । सर्वदानमानार्हः सः ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञकर्मणि यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्यैषज्ञादिकर्मपरवंगे आचार्यैस्थानीयोऽभ्यापयन्बालो-
ऽवरवयः स्थोवा समानजन्मा समानवयस्त्वोवा विद्यान्तरेषु शिष्योवा गुरुस्तुगुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञकर्मणि ऋत्विजः बालाः गुरुवत्मानमर्हन्ति । समानजन्मावाव्रते गुरुवन्मानमर्हति । गुरुस्तु
गुरुवन्मानमर्हति । य अभ्यापयन्स गुरुवन्मानमर्हतीत्यर्थः ॥ २०८ ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ॥ न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ्यकृत्योद्धर्तनमुत्सादनं कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं प्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिषे-
धादुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्रएव गुरुः सपद्यते कृत्स्नवेदाभ्यापनोपयोगितया तदा एवमिति-
तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्तितदानेन प्रतिषिध्यते । आतिथेशिकस्यानेन निषेधो नोपदेशिकस्य ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्सादनमुद्धर्तनम् । गुरुपुत्रस्य पूर्वश्रोत्रोक्तलक्षणवत् । अवनेजनक्षालनम् । शर्धादिभिरा-
दनमपि निर्निर्दमेव ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यवेदित्पविरोपेण भूजायां शस्त्रायां विशेषमाह । उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तन-
मुच्छिष्टस्य भक्षणपादयोश्च प्रक्षालनगुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजाद्वत्वेन भामपरिचिच्छेदिति । उत्सादनं गात्रमलानां त्याजनम् । अवनेजनं पादक्षालनम् ।
एतेन गुरोर्लच्छिष्टभोग्यम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अथगुणवतिगुरुपुत्रेगुरुवत्तानां सामानामपवादमाह उत्सादनमिति । अनेनैवज्ञापितगुरोर्हत्सादनादी-
निकार्याणीति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणां उत्सादनं अह्नवसादिना न कुर्यात् स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयो अवनेजनगुरुपुत्रस्य
न कुर्यात् कोमं गुरुपुत्रा एतानि वस्तुनि न कारयेत् । हेत्वर्थेपरीक्षेया । गुरुपुत्राश्च इति वा पाठः ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोपितः ॥ असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुयोपितो गुरुपत्न्यः सवर्णा समानजातीयाः गुरुवत्प्रतिपूज्या आज्ञाकरणादिना । असवर्णास्तु केवले प्रत्युत्थानाभिवादनैः । बहुवचनादाद्यर्थो नान्तर्भवति तेन हि भियहितादिगत्याद्यननुकरणाद्यभ्यतिदिश्यते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सवर्णा शिष्यस्य गुरुयोपित आचार्योपाध्यायवितृषिव्यादिपत्न्यः । अभिवादनमसावहमित्युक्ता ॥ २१० ॥

(३) कुड्डूकः । सवर्णा गुरुपत्न्यो गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवादने ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरुवदिति । सर्वर्णा समानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । गुरोया वृत्तिरुक्ता तया सवर्णा गुरुयोपित प्रतिपूज्या । असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादानविधिपूज्याः । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्यः प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादानेन एव क्षत्रियेण वैश्या-शूद्रे वैश्येण शूद्राश्च । किंच क्षत्रियेण ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रिया ब्राह्मण्यौ च प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्या इति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा असवर्णा येषां प्रत्युत्थानाभिवादने संपूज्या ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ॥ गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानचि प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । घृततैलादिना केशकायोपदेहनमभ्यञ्जनम् । गात्राणामुत्सादनमुद्भर्तनकार्यसाध्यात्पादाधानमपि । सर्वथा शरीरस्पर्शाभ्यां या काचिदनुवृत्ति सा सर्वा प्रतिषिध्यते । वक्ष्यति यहेतुत्वात्पादपनारीणामिति । केशानाच प्रसाधनविध्यात्सरचनादिकरणकुकुमसिद्धरादिना सीमन्तोत्थापनम् । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तं तेन देहमसाधनमपि चन्दनानुलेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अभ्यञ्जनं लेहप्रक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) कुड्डूकः । तैलादिना देहाभ्यङ्गं स्नापनगात्राणाञ्चोद्भर्तनकेशानाच भ्रात्रादिना प्रसाधनमेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम् । देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुवत्तासामभ्यञ्जनादिशान्ति निराकरणमाह अभ्यञ्जनमिति । प्रसाधनकेशसंस्कार ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुपत्नी शरीरस्य अभ्यञ्जनं तैलाभ्यङ्गादीनि संस्कारादीनि न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥ पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विज्ञानता ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्णविंशतिवर्षेण तर्पणेनेत्यर्थः । बालस्या बोद्धशान्तिदोषः । पूर्णानिर्विशतिवर्षाणि यस्य स एव मुच्यते । अपभ्यायो यौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः । अतएवाह गुणदोषौ विज्ञानता कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिमेतौ स्त्रीगते च स्नाततिदुराकृतितृणौ धैर्यचापले वा । सर्वथाऽन्तर्भावितिसंख्या ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्णविंशतिवर्षेणेति यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम् । गुणदोषाविति स्त्रीणां स्पर्शनाद्रागोत्पत्तिदोषं व्यवधाने तद्वल्लचर्यादित्युतिगुणज्ञानता । पादयोरिति निषेधात्पादस्पर्शनमात्रं कार्यम् । भूमावेवत्वभिवादनमिति वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्द । अलसमर्थाउत्पथनेतुप्रमदादित्यन्वय । तत्र हेतु कामक्रोधवशानुगमिति क्रोधेन वशाभूतमिव जना कामेन वशीभूतप्रमदादिति वार्थ । तदुक्तज्ञानवासिष्ठे । रोगातिरिक्तना तृष्णा गम्भीरमपि मानवम् । उत्तानतांनयन्त्याशुसूर्याशवद्वाम्बुजमिति ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्र । अविद्वासमूर्ख पुन विद्वासमपिप्रमदाउत्पथनेतुसमर्था भवन्तीत्यर्थ । कीदृशपुरुषकामक्रोधवशानुग परवर्णमिष्य ॥ २१४ ॥

मात्रा स्वस्रो दुहित्रा वा न विविकासनोभवेत् ॥ बलवानिन्द्रियप्रामोविद्वासमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथि । अतो विविकासन निर्जनेशूये गृहादौ नासीत् नापि नि शङ्कमङ्कुरादिति कुर्यात् । अतिचपलोहीन्द्रियसघातोविद्वासमपि शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि कर्षति हरति परत चीकरोति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । मानेन्यादौसहेत्यप्याहार्यम् । विविकासनएकान्तआसीन ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुम् । अतथाह मात्रेति । मात्रा भगिन्या दुहित्रा निर्जनगृहादौ नासीत् । यतोऽतिबलहृद्द्वियगण शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि पुरुष परवश करोति ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्द । तासादोषमनुस्मरन्नाहमात्रेति । विविक्तविगता यजनतत्रैताभिर्नासीतेति तत्र हेतुबलवानिति । अहोहोश्वानिन्द्रियप्रामोयतोमादुदुहित्रोस्त्रिषाहत्सरा तरेपिपुत्रादेर्मेधुनादिस भावना तत्रा याशुकाकथेति ॥ २१५ ॥

(५) नन्दन । यतएवततो याभि स्त्रीभिर्लक्ष्यथनोतिनिरतिशयदोषयुक्तोभवति तासासन्निकर्षावर्जनीयइत्याह मात्रेति । जितेन्द्रियस्यमेमात्रादिभिर्विविकासनर्कदूषणकरिष्यतीतिन मन्तव्ययेनबलवानिन्द्रियप्रामोविद्वासमपिकर्षति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्र । नविविकासनोभवेत् । विविक्त पूर्तायजनइत्यर्थ ॥ २१५ ॥

कामतु गुरुपत्नीनायुवतीनायुवा भुवि ॥ विधिवद्वन्दनकुर्यादसावहमिति भुवन् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथि । काममित्यर्थसूचयति । उचरेण चैतत्सन्नप्यति विमोक्षपादग्रहणमिति । भुवि तु पादवन्दनमित्यतएव युवतीनायुवा द्वयोर्नोरयविधि यदियालोब्रह्मचारी वृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोपसमहणमविरुद्धम् । असावहमिति प्रागुक्तस्यविभेदेरनुवाद । विधिवदिति व्यस्तपाणिना ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । भुवि नपादयो । विधिवत्पाणिभ्याम्यस्ताभ्या तथाचोक्तसव्येनसव्यइति ॥ २१६ ॥

(३) कुङ्कुम् । कामतुगुरुपत्नीनायुवतीनात्ययमपि युवा यथोक्तविधिनाभिवादये ऽमुकमाहभोरितिभुवन्पादग्रहणविना यथेष्टमभिवादनकुर्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्द । एवचेद्विरुध्यत दनप्राप्ततत्राहकाममिति । भुवि तदग्रमूमी विधिवत्तत्राहुभ्यासह जानुभ्याशिरसा वचसापियेति विनापादग्रहणमित्यर्थ ॥ २१६ ॥

(५) नन्दन । युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थपादग्रहण नकुर्वीत कथतर्हि पूजा कर्तव्ये याह काममिति । भुवि दन कुर्यान्नपादोत्पृष्टा । असावहदेवदत्तोहम् । काममिति वचनादकरणेपि नदोषइतिसूचितम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्र । कामअतिशयेन युवतीनाम् गुरुपत्नीनायुवतीना युवासन् भुवि स्पृष्टा विधिवद्वन्दनकुर्यात् । अतो अहमिति भुवन् ॥ २१६ ॥

विप्रोप्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादिनम् ॥ गुरुदारेषु कुर्वीत सताधर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रवासादित्य पादयोर्ग्रहणसंख्येन सख्येति । अन्वहमहन्त्यहनि । अभिवादनं भूमौ । सतां शिष्टानां एषधर्मआचारइत्यनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र विप्रोप्य प्रवासादित्य पादग्रहणं तत्पूर्वकमभिवादनम् । अन्वहत्वाभिवादनमात्रं वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वेवाचार्यादिभार्यासु न तु मातरि । सतांबुत्तमिति । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येषपत्र आचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुट्टुकः । प्रवासादागत्य सख्येन सख्यंदक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुष्वपी युवाकुर्यात् । शिष्टानामयमाचारइति जानन्तु ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रोप्य प्रवासेकृत्वा । अन्यदा अभिवादनमात्रम् । सतां शिष्टानामयमाचारइति स्मरन् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । शेषितः प्रत्यागतः । अन्वहं मुष्यमभिवादनम् । सताधर्ममनुस्मरन् एषसतामाचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रोप्य प्रवासादागत्य गुरुपादेषु पादग्रहणं कुर्यात् किं कुर्वन्सतां धर्मस्मरन् ॥ २१७ ॥

यथा खननखनित्रेण नरोवार्यधिगच्छति ॥ तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूपुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदं गुरोरापनद्वारेण स्वाध्यायविषयता । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण कुद्यादिना भूमिपत्न्योर्मिमांशेति नाक्रेषेन एवमप्येविद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः गुरुसेवापरोधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावारि भामेति कुद्यादिना खननं अक्रेषेन तथा विद्यां शुश्रूषुः क्रमेणाधिगच्छतीति दृष्टान्तार्थः ॥ २१८ ॥

(३) कुट्टुकः । उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिखननजलपानोत्पैवगुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः भामेति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुशुश्रूषैव विद्याप्राप्ते कारणमाह्वयेति । खननछिद्वार्थद्वारयत् । वारिकूपादिजम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । एवमपि पादितां गुरुवृत्तिफलप्राप्तयेन निगमयति यथापनन्ति ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारिजलं यथा अधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरित्यर्थः । अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

मुण्डोवा जटिलोवा स्यादथवा स्याच्छिरवाजटः ॥ नैनंपाभेः भिनिग्लोचेत्सूर्योनां भुदियात् कचित् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । मुण्डः सर्वतः केशवर्णनकारयेत् । जटिलोवा जटाः परस्परमत्यन्तमितरेतरसंलग्नकेशाः तद्वाजटः । शिरसे वा जटा यस्य जटाकारांशिरांभारयेत् परिशिष्टे मुण्डः तथा च कुर्याद्यथा न्याये स्थितस्य सूर्योनां भिनिग्लोचिनास्तगच्छेत् । ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अस्तमयसमयपरस्ये सभावयेत् । एवं पाभे नाम्बुदियां तु दियोपि सूर्यस्य यथापरस्यस्य ब्रह्मचारिणोभवति तथा कुर्यात् । एवं कृतं ब्रह्मचारिणम् । अथेतेषु शेषशब्दयाम्येषु धर्मेषु त्वापादि धर्मपानेन निग्लोचेदियेवमर्थवर्णयति तथा च उत्तरत्र शपानमित्याह ततोयसंभयोः खननपतिषेधो नारण्ये तत्कालवस्थानं चालोह ब्रह्मचारी निर्मायात् गौतमेन तु बहिः संभ्यत्वेपरतो गोदानादुक्तगोदानव्रतं च धेदुशब्दं तदा च ग्रामः शक्रोत्तरस्य संभ्यानुपासितम् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुण्डः मुण्डितसर्वकेशः । जटिलोजयीकृतसर्वकेशः । शिखाजटः शिखामात्रजयीकृतमन्त्र-
मुण्डितमित्यर्थः । पूर्वब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्ययामे न निम्लोचेदस्तमियात् सन्ध्यायामुत्तरं गत्वा निम्लोचेदस्तमियादित्यर्थः ।
एवंनाभ्युदियादित्यपि ॥ २१९ ॥

(३) कुट्टकः । ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह । मुण्डितमस्तकः शिरःकेशोजयावात्वाशिखैव वा जटा जाता यस्य
वापरे शिरःकेशो मुण्डितस्तथा वा भवेत् । एवं ब्रह्मचारिणं कश्चिद्वामे निद्राणमुत्तरत्र शयनमिति दर्शनादसूर्यानाभिनिम्लोचे-
न्नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यतमुण्डइति । मुण्डः केशरहितमस्तकः यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखादेत्युक्तेः ।
जटिलः जटायुक्तः । शिखाजटः शिखामात्रजटायस्यसति । शाखामेदेन नैनमिति । यामदन्त्युपलक्षणगरादेव सत्यनुकूलत्वात् ।
एवं ब्रह्मचारिणं शयानमभिलक्षीकृत्य निम्लोचेदस्तं गच्छेत्तथा नोदियाद्दुर्दयनासादयेत्सूर्यः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह मुण्डोवेति । यामशब्देन लौकिकं कर्म उच्यते । तत्र सक्तमेतन्तत्र सक्तेऽस्मिन् ब्रह्मचारिणि-
निम्लोचेदस्तमियात् । कश्चिदाश्रमान्तरेऽपि ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूर्यं मुण्डइति । यामे याममध्ये । एवं ब्रह्मचारिणं अभिलक्ष्य सूर्यः न निम्लोचेत् नास्तं गच्छे-
दित्यर्थः । कश्चित् न अभ्युदयात् नोत्तिष्ठेत् ॥ २१९ ॥

तंचेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ॥ निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रेदं प्रायश्चित्तं चरेत् । ब्रह्मचारिणं शयानं निद्रावगतमभ्युदियात्त्वेनोदयमाभिध्यामदौर्गुण्य-
त् । प्रातरतिश्रमे दिनं जपोपवासौ रात्रौ तु भोजनं षष्मिति श्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ श्रावर्जजनमिति । दिनशब्दः प्रदर्श-
नार्थः । गौतमवचनं चाप्युदाहरन्ति तिष्ठेदहरमुज्जानोभ्यस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीमिति तदुक्तम् । उभयत्रापि दिवौ
प्रायश्चित्तं युक्तं दिमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वायं प्रतिपादनं निरपेक्षं चेत्तत्समाह्निकस्यो-
युक्तं । तत्र यस्य सर्वा रात्रिजापतो न व्याधिः प्रवर्तते स रात्रौ जपिष्यति अन्यस्तु दिवौ । जपश्च गौतमवचनात्साविध्या-
एव । नन्वत्र कथं गौतमः प्रमाणीक्रियते । उच्यते सापेक्षमिदं वाक्यं जपेदिति । जपनीयस्यानिर्देशात्सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्त-
राद्युक्तविशेषावगतिः । इह तु कालस्य निर्दोषो नास्ति कालान्तरं पर्यपेक्षेति न गौतमोपेक्षते अथवा संध्यातिक्रमे प्राय-
श्चित्ताभिधानात्सावित्रीजपः सिद्ध एव । युक्तं च साविध्यास्तु परं नास्तीति कामकारतश्चात्रैव संध्याकाले यः त्वमित्यज्ञा-
नाद्विस्मयः संध्याकालोपपन्नं तत्तत्प्रायश्चित्तं प्रोचिज्ञानस्य । इह तु त्वं भवति इह या प्रमादकृते प्रातिक्रमेण तदेव प्रायश्चित्तम-
पुनरभ्युदितान्स्तिमितसंध्यामतिक्रमति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनं नित्यानां कर्मणां समतिक्रम इति । अथवा यः कामकोरेण
शोभातिक्रमणं करोति तस्य तद्विज्ञानमेव ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयानं भित्तकृतसन्ध्यामुपलक्षयति । कामकारतो ज्ञानेन कामनया वा अविज्ञानादका-
मंतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतो वा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । जपन्त्यित्रानादौरे तु सावित्रीतिसाविष्येव जप्या ।
अभ्युदितो दिनमभिनिर्मुक्तो रात्रिमिति विवेकः । अभ्युदितो हरमुज्जानो अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीमिति
संज्ञते ॥ २२० ॥

(३) कुट्टकः । अत्र प्रायश्चित्तमाह तंचेदिति । तंचेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा
सावित्रीं जपन्नुपवसेद्दिनमुपवसन् रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽहं न्युपवासजपौ । अभिरमागदति कर्मवच-

नीयसत्ता । तत्र कर्मवचनीयमुक्तेद्वितीया । सांवित्रो जपतु गीतमवचनात् । तदाह गीतमः सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
दहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमिनश्च । सांवित्रजपसांवित्रो म । ननु गीतमवचनान् सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावृत्तौ अभ्यस्तमिति-
त्यनु रात्र्यभोजनजपो । नैनं अपेक्षायां व्याख्यासदेहे वा मुन्यन्तरवितृप्तमन्त्रमन्त्रमाह । ननु स्फुटमन्त्रसंस्मृत्य-
न्तरदरीनादभ्यग्राहुर्म । अतएव जपापेक्षायां गीतमवचनात्सांवित्रो जपोभ्युपेयएव । नतूभयत्र स्फुटमन्त्रदिनोपवासजपाव-
पाकुर्म । तस्मादभ्यस्तमिनस्य मानवगीतमन्त्रप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्यथेव स्यात्तत्राह । तचेति । कामकारतोऽनानुरत्नान् इच्छया शयानं अपसावित्रोमिति-
शेषः । उपवनेदिनमिति अभ्युदितअहरभोजनरात्रौ मुक्तिः अस्तमिते तु रात्रौ जपः सूर्यादयपर्यन्तसूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
त्तदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च सांवित्रजपसांवित्रोमिति गीतमवचनात् । उपोषणं सम्योतिः परं नासायमुपवसेदिति विधि-
स्तरणान् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । अवज्ञानां ग्राह्योपेक्षणान् । एवमवचनादशक्यज्ञानादिप्रायश्चित्ताभावः सूचितः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्राह तमिति । तंत्रब्रह्मचारिणशयानं कामकारतः इच्छातः सूर्यभेदव्युदियान् उदयेन तशयानं-
सूर्यं निम्नोत्तेजः स्तंगच्छेत् अविज्ञानात् जपन् गायत्रौ जपन् दिनदिवस उपवसेत् ॥ २२० ॥

सूर्येण सभिनिर्मुक्तः शयानोभ्युदितश्च यः ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतेनसा ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वप्रायश्चित्तविधेरपमर्शवादः । निम्नोत्तेजनाभिदुष्टः अभिनिर्मुक्तः । एवमभ्युदितः प्राय-
श्चित्तपूर्वोक्तमकरोति तदा महता पापेन सम्बध्यते न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगनिमित्तमदृष्टपापमुच्यते ॥ २२१ ॥

(२) शर्वज्ञानाराधणः । महतेनसाव्रतवैगुण्यकारिणा ॥ २२१ ॥

(३) कुट्टुकः । अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादः साह सूर्येणेति । यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणाः प्राय-
श्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो नरकगच्छति । तस्माद्यगोक्तप्रायश्चित्तकुर्वान् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदकरणे दोषमाह । सूर्येणेति । हि यतो ब्रह्मचारी भूत्वा शयानएव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्त-
त्रिहाय सूर्योत्तंगतइति तथासूर्योदयतअभिनः शयानवदितः उदयेन व्याप्तः ब्रह्मचारी शयानस्य यस्य सूर्यरदिनासयोग-
विधौ स्तरति भावः । सचेदुक्तप्रायश्चित्तमकुर्वाण एव तिष्ठेदेनसा पापेन महतापुक्तः स्यादिति पूर्वपापस्यावश्यकफलभा-
गिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र यत्कर्तव्यतामस्य प्रायश्चित्तस्याह सूर्येणेति ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूर्येण सह शयानः अभिनिर्मुक्तः सूर्यः अस्तगतः शयानं सन् अभ्युदितः उदितः भवेत्तदा प्राय-
श्चित्तजपराजः महतेनसा पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥

आचम्य प्रपतो नित्यमुभे संख्ये समाहितः ॥ शुचौ देशे जपञ्च यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः शुचिः सन्धेउपासीत सेवेत । प्रयतत्वशुचिदेशवित्थर्थं विहितसन्ध्योपासना
नुवादः ॥ २२२ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्मादुक्तप्रकरणे संध्यातिक्रमे महत्पापमतः आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः
शुचिदेशे सावित्रीजपन्तु मे सन्ध्यं विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । यत शयानस्य महत्पापवत्त्वे सन्ध्याकरणमेव हेतुस्तथाह आचम्येति । जप्यगंगाम्याख्य-
विधिवदुपासीत । तदेवतामित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथोक्तमपिसंध्यारूपमादरार्थमसङ्गादाह आचम्येति । नित्यमाश्रमान्तरेऽपि । यथाविधिभात-
स्तिष्ठेत्सायमासीतेति ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत् ॥ तत्सर्वमाचरेद्युक्तोयत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि स्त्री आचार्यानीं अवरजः कनीयानाचार्यादुपलभ्य श्रेयोकर्मादिना त्रिवर्गसमाचरेत्तत्सर्व-
माचरेत् । स भवति हि तयोस्तदाचार्यसंपर्कात्परिज्ञानम् । शूद्रावाऽऽचारजनक अवरजः सद्यष्टुपदिशेदेव पापुलिहौष्टहारिणा
प्रक्षाल्येते निपुणौ हस्तौ प्रक्षाल्य विस्मृतस्ते शूद्रारिभ्यः स्वदीप्य आचार्योत्सुक्यया पायुप्रक्षालने जलदत्ता दृष्टपूर्वं घृ-
द्भिः शौचं करोति ततो घृद्भि रित्येवमादिसमाचरेत्समाचाराधुन्याद्योपदिशेत् । तथा आचार्यानीं आचमनशिक्षयेत्सर्वमाचरेद्यु-
क्तः अथवा न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीत । समाचरेदिति च समाचारपूर्वकं पदेश एवात्राभिमतः । वक्ष्यति च भर्गशौच-
समयानि सर्वतदिति । आचार्येणैव कदाचिदादिर्भवति ब्राह्मणि आचमय पृथस्थानीयमेतत्तथा विधिपूर्वकं ब्रूयादस्य मूत्र-
पुरीषशुष्यर्थं घृद्धारिणी देये इति तत्र तदीय वचनमनुष्ठेयमेव वृद्धो घृहाण एवमिदं प्रक्षालयेदिति । अथवा गुरुघृहालोहोपल-
जलशुद्ध्यादि स्त्रीशूद्राभ्यां समाचार्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसंबन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽथोकोऽु-
च्येते । ननु सर्वस्याचारस्यैवैदवित्संबन्धिनः प्रामाण्यघटते अयुक्तमेतन्नहि । त्वत्पोष्याचार अवैदविदां प्रामाणीभवति । अ-
थास्ति मूलैवेदवित्संबन्धः एवार्हः प्रमाणशूद्रग्रहणे न । नचैवविधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिमतम् । तथा हि
सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवादक्षतः । तस्माच्छ्रेयः पदार्थनिरूपणाथोऽयमुपोह्यतदिति परमार्थः । यद्वाचार्यवचसां प्रामा-
ण्यानुवादीयम् । स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयानांतदस्यनुशातयुक्तं किंपुनराचार्योपदिष्टम् । यत्र चास्मरमेत्यतिरुच्येन्मन एतदस्यात्मन-
स्तुष्टिरित्यत्र व्याख्यातम् । सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरजः शूद्रः । श्रेयः स्मर्धनं श्रुतिस्मृत्यविरुद्धं यदाचरेत् तत्सर्वप्रयत्नवानाचरेत् । तथैव
धर्मसाधनत्वेन पोषयेयवाक्यादवगतं यात्राविरुद्धस्य कर्तुं मनोरितः ॥ २२३ ॥

(३) कुट्टुकः । यदि स्त्रीशूद्रोवा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वयुक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिबद्धे मनोऽस्य
तुन्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धस्त्रीवाद्यप्राचरिर्दृष्टादृष्टेय साधनमप्याचरणीयमित्याह यदीति । अवरजः कनी-
यानिति मेधातिथिः । तत्र स्त्रीसमभिव्याहारात् शूद्राशास्त्राविरुद्धे कर्मणि रमेनोपमागच्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टम् पित्रैथोऽथोक्तप्रसिद्धमाचरितव्यमित्याह यदीति । अवरजः शूद्रः । यत्र
वास्य रमेन्मनः सर्वमाचरितुमशक्योपमागमनसोऽतिरस्तितदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्त्री श्रेयःधर्मं किञ्चित्समाचरेत् तद्धर्मसर्वसुकः सन् आचरेत् स्वयंपदि । अवरजः लघुः किञ्चित् श्रेयः धर्मसमाचरेत् तत् आचरेत् यत्रयस्मिन्धर्मं मनः रमेतत धर्मं समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

धर्मायावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्मएव च ॥ अर्थएवेह वा श्रेयस्त्रिवर्गइति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) भेधातिथिः । यत्प्रत्ययदाचर्यमाणं दृष्टादृष्टे नोपहन्ति यच्छ्रेयो लोकोऽच्यते किंपुनस्तदिति मुक्तद्वत्वात्वाचरे । नार्यवेदमूलोच्यो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थं कथनम् । किंतहि श्रेयोर्था सर्वेऽपुरुषः भवन्ते । तत्रेदमुच्यते । इदं श्रेयः एतदर्थयन्तः कर्तव्यः । तत्रमतान्तराणि तावदुपन्यस्यति । केषांचिन्मतं धर्मायां श्रेयः । धर्मः शास्त्रविहितो विधिभूतिपेधो । अर्थो गोभूषिहिरण्यादिः । एतदेव श्रेयः एतदधीनत्वात्पुरुषमीति । अपरं मतं कामार्थाविति । कामस्तावन्मुख्यएव पुरुषार्थः मीतिरूपत्वात् । पुरुषमीति हि श्रेयः अर्थोऽपि तत्साधनत्वात् । एवहि चार्वाकाश्चाहुः कामएवेकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति धर्मएव सर्वेभ्यः श्रेयान्तर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तं च धर्मादर्थश्च कामश्चेति । अर्थतएव वंजितः प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु त्रिवर्गइति मुदिश्रितिः । अतो धर्माविरोधिनार्वथकामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनौ । तथा च गौतमः । न पूर्वार्हमभ्यदिनापराह्णनफलान्कुर्यात् यथा शक्तिधर्माधिक्यमैरिति । श्यात्मकोवर्गस्त्रिवर्गः त्रिषु समुदितेष्वयहः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थनिरूपयति, धर्मायां विति । धर्माधर्मोरेव प्रयत्नसम्भवात् । धर्मस्याऽप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादित्वं । तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च हेतुरित्यप्ये धर्मस्य सर्वमूलत्वात् धर्मएवेत्यप्ये । इह लोकेऽयं एव कामहेतुतायां श्रेयानित्यप्ये त्वमतमाह । त्रिवर्गइति । अन्योऽप्यवादिकथितपुक्तिभिन्नयाणां पुरुषार्था नावर्गः समूहः श्रेयः मोक्षाधिनीविरलप्रचारत्वेनात्र मोक्षोत्पन्नगणितः ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लुकः । श्रेयएवहि धर्मायां तदर्थयति धर्मायां विति । धर्मायां श्रेयोऽभिधीयते 'कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्यामन्यन्ते अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्मएवेत्यपरे अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यप्ये धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संपतित्वमतमाह । धर्माधर्मकामात्मकः परस्परविरुद्धस्त्रिवर्गएव पुरुषार्थः तथा श्रेयइति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षुभ्यनुपदेशेन मुमुक्षुमुमुक्षाणां मोक्षएव श्रेयइति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं श्रेयइत्यपेक्षायामतभेदेन पूरयति धर्मेति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा मोक्षरूपश्रेयसावित्यप्युपायत्वात् । श्रेयःसोपाधिकसुखं तदुपायो धर्मायां विति केचित् । कामार्थावित्यपरे कामः शब्दादिविषयोऽर्थोऽधनमिति तदर्थं श्रेयइति केचित् । धर्मः पारित्रिकसुखोपायः ऐहिकसुखोपायोऽर्थः श्रेयः त्वमततु श्रेयो धर्मायां कामौ त्वमकस्त्रिवर्गइति ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र श्रेयः शब्देन विवक्षितोऽर्थइत्यत्राह धर्मायां विति । कैश्चिद्धर्मायां श्रेयऽच्यते केचित् कामार्थां कोऽधर्मएव कोऽर्थइत्येव । परस्परविरुद्धस्त्रिवर्गः । स्थितिः सिद्धान्तः । विरोधेतुल्यबलाच्चलं वक्ष्यति । कामएव श्रेयो धर्मकामौ वा श्रेयइति सप्तवतोरपि षष्ठयोर्ह्येतत्त्वमनुग्रह्यासादेव संचितम् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मायां श्रेयऽच्यते । कस्यचिन्मते यदा कामार्था धर्मएव वा कस्य चिन्मते अर्थ इव इह भवेत् श्रेयः इति त्रिवर्गस्थितिः ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिताचैव माता भ्राता च पूर्वजः ॥ नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथि । अन्योपि न कश्चिदवमन्तव्य एते पुनर्विशेषतः प्रायश्चित्ताधिक्यमत्रेत्यर्थः । आर्तेन तै
पोडितेनाप्यवमानमवज्ञा प्रमाया पूजाया अकरण्यकारश्चानादराख्य । ब्राह्मणग्रहणपूरणार्थम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण आर्तेन तै पीडितेन ॥ २२५ ॥

(३) कुट्टुक । आचार्योजनकोजननी च भ्राता च सगर्भस्येव, पीडितेनाप्यपी नावमाननीया विशेषतः ब्राह्मणेन
यस्मात् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्द । आचार्यादीनामवज्ञाशुश्रूषयोरावरयकत्वविदधचान्ब्रह्मदृष्टिहृत्कर्पादिति न्यायेन देवतालो-
काग्रिदृष्ट्यामहोक्तुमनुवदति । आचार्यश्चेत्यष्टभि । आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टि कर्पां तेषामुत्कर्पावाप्तेरिति न्यायार्थः ॥ २२५ ॥

(५) न दन । अत्रेतेनुमाह आचार्य इति । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिराधाराधेययोरेपि नाभावसामान्यात् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्र । एते आचार्यादम आर्तेनापि पुसा नावमन्तव्या न तिरस्कारणीया ब्राह्मणेन विशेषतः नाव
मन्तव्या ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्यो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्यायमर्थवादः । यत्परब्रह्मवेदान्तोपनिषत्सिद्धतस्याचार्यो मूर्ति शरीरमूर्तिरिव मूर्ति
प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता येयपृथिवीसैव माता भारतसहस्रसामान्यात् । भ्राता च त्व सोदर । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्ये
ति प्रशसा । एते सर्वदेवतारूपाः महस्वयुक्ता अवमताश्चिन्ति प्रसादिता अभिषेते कार्यैर्नयन्ति । एवमस्मात् आचार्याव-
यद्वति स्तुति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य मूर्तिर्देहान्तरम् । वेदोपदेशकत्वसामान्यात् । प्रजापतेर्मनोः स्तुतिकर्तुं
त्वसामान्यात् । पृथिव्या मूर्ति आधारत्वसामान्यात् । भ्राता त्व सोदर आत्मनो मूर्तिरेकमुदृष्ट्वात् ॥ २२६ ॥

(३) कुट्टुक । आचार्यावेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्ति शरीरः पिता हिरण्यगर्भस्य माता च
धारणाव्युत्थिवी मूर्ति भ्राता च त्व सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य तत्मादेवतारूपा एतानावमन्तव्या ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र क कस्य मूर्तिरित्यपेक्षापूरयति । आचार्य इति । ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिर्मुक्तितावयव
तया शरीरप्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य । अथवा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रजापतेर्विराजः । भानुरिव पृथिव्याधारकत्वादात्मनः क्षेत्रज्ञस्य
त्वासामार्गेभ्यु ॥ २२६ ॥

(५) नन्दन । नियमान्तरमाह आचार्यश्चेति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्र । आचार्य ब्रह्मणः परमात्मनः मूर्तिर्वावेदस्य मूर्तिर्वा क्षेत्र प्रजापते हिरण्यगर्भस्य परमेश्विन मूर्ति
भ्राता त्वमूर्ति आत्मनः मूर्ति ज्ञेया ॥ २२६ ॥

यमातापितरौ क्षेत्रज्ञस्येते सञ्जवे नृणाम् ॥ न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुर्वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथि । भूतार्थानुवादेन यमपराप्रशसा । क्षेत्रज्ञं स्वमाता च पिता च नृणामपत्यानामसर्वे गर्भोत्पत्ति
यावद्दशमाह्वयः । भ्रातुः क्षेत्र्य गर्भधारणमसव प्राणहर स्त्रीणां जातस्य च सवरणयोगः क्षेत्र्य ससर्वस्य त्वयसवेय

पितुरभ्युपनयनात्प्रभृत्यावेदाथं व्याख्यानात् । समवराब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते तद्धिनक्षेत्रावर्हकताहि तदुत्तरकाण्डाभा-
विन्यपत्ता क्रियास्ताहि क्षेत्राभाभ्या । न तस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिरानृत्यमत्युपकारसमत्वं शक्यकर्तुर्वर्षशतेजन्मभिर्बहुभि-
र्किपुनोकेन जन्मना । असत्प्रधनदानेन महत्या वापदउद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । प्रत्युपकारार्थमुच्यते मातापित्रोरतिशयेन हितकार्यमित्याह यमिति । सभवे जन्म-
निसति । तत्प्रेषणादिना निष्कृति कृतमिति ॥ २२५ ॥

(३) कुक्षूक् । नृणामपत्यानां सभवे गर्भाधाने सत्यनन्तरयेकुशमातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरभ्यनेकैर-
पि जन्मभिरानृत्यकर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखमसववेदनातिशयोजातस्य रक्षणवर्धनकष्टं पितुरधिना-
भ्येवराक्षासवर्पणं तु उपनयनात्प्रभृत्यवेददत्तं व्यापनादि क्षेत्रातिशयमिति सर्वसिद्धतस्मात् ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्द । मातापित्रो क्षेत्राभ्यामनृतमो शुश्रूषादरमाह । यमिति पितुरपि गर्भाधानसंस्कृतिप्रेषणायै,
क्षेत्रोस्तीति वभावनीयम् । सम्पत्कलोक्यतापयंत पुत्रमनुगिटलोक्यमिति, श्रुते निष्कृतिरानृत्य ॥ २२७ ॥

(५) नन्दन । मातापित्रोर्विशेषमाह यमातेति । सभवेवृद्धौ । नृणापुत्राणां । निष्कृति, मृत्युपकार, ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्भवे उत्पत्तौ ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यमियकुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥ तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपःसर्वसमाप्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मात्तयोर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीव्यनित्यतेषात्कुर्यान्नसकृद्विस्त्रिंशं कृत्वा
कृती भवेत् । तेष्वेवाचार्यादिषु त्रिषु पुरुषेषु भक्षयाराधितेषु तपः सर्ववहून्वर्षमाभ्यान्द्वायणादितपस्तप्त्वा यत्कन्याप्यते
सत्पतिरतिपादेव सम्यतइति ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एतनुकर्तव्यमित्याह तयोरिति । आचार्यस्य चाभ्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । चका-
राङ्गानुरपि ज्येष्ठस्यामनुत्पत्त्यात् । तेषुहि त्रिविती । नृणाणामवस्थाराभ्यत्वात्तपः सम्पत्काम्यते तच्छुश्रूषायापव सर्वा-
नरापिरुपत्वात् ॥ २२८ ॥

(३) कुक्षूक् । तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्म च सर्वदातीतिमुत्पादयेत् । यत्मानेष्वेव त्रिषु मीतेषु सर्वतपस्या-
न्द्वायणादिक फलद्वारेण सम्यक्काम्यते । मात्रादित्रयतुष्ट्येव सर्वस्य तपसाफल्यभ्यतइत्यादि ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्द । आचार्यस्यानन्धशरणत्वे तयोरिव तद्दरणीयतामाह आचार्यस्येति । त्रिषु मात्रपित्राचार्येषु ।
तप सर्वमिति तप कृत्वाद्वायणादि क्षेत्राय योवा शुश्रूषुरिति शेषः तस्य सर्वतप साध्यत्वात् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दन । यतएवतस्मात्तयोर्नित्यमियकुर्यादिति । नित्ययावज्जीवम् । सर्वदाऽऽप्यपि । हिहेतो । सर्वसर्वा-
त्मसाध्यम् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पित्रोः मिय नित्य कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठमातु च पुन आचार्यस्य मियसर्वदा । ते
ष्वेव त्रिषु मात्रपित्राचार्येषु त्रिषु तुष्टेषु सत्त्वं सर्वपूर्णं । तपःसमाप्यते ॥ २२८ ॥

तेषां नृणां शुश्रूषा परमतपउच्यते ॥ न तैरभ्यननुज्ञातो धर्मसम्यक्समाचरेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । कथमुनस्तपः, फलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया एतच्च सर्वोत्तमतपोयत्तेषापादसेवनतैरनुज्ञातो-

(२२९) नतैरभ्यननुज्ञातो नैतत्तपःपुञ्जातो (ज, ब, म, य, र, छ) ।

माणवकः धर्ममन्यतस्तेषां विरोधिनतीयं स्नानादिरूपव्रतोपवासादिव शरीरशोषणया तेषां चित्तखेदकरम् । ज्योतिरोमानुष्ठाने-
प्यनुज्ञा महीतन्या । यत्नेन प्रतिषेधकृतो (१) महारम्भेषु चकर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु व्यावृच्छय माताच भत-
मत्या भवेयुः (१) नित्यकर्माऽनुष्ठानेत्वाज्ञानोकारिणी ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यतस्तच्छ्रुश्रूषया परमतपस्तेषां श्रुश्रूषया असमभवएव तैरनुज्ञातोऽन्यधर्मकुर्यात् ॥ २२९ ॥

(३) कुट्टूकः । तेषामातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वतपोमयश्रेष्ठमितएव सर्वतपःफलप्राप्त्यर्थं धन्यमपि धर्मकथ-
यित्करोति तदन्वैतन्मनानुमितव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अननुज्ञातं प्रतिषिद्धः अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां त्रयाणां आचार्यापितृमातृणां तैस्त्रिभिः अनन्यनुज्ञातं अन्यधर्मं न समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तएव हि त्रयो लोकास्तएव त्रय आश्रमाः ॥ तएव हि त्रयो वेदास्तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यकारणयोरभेदादेव मुच्यते त्रयाणां लोकाणां भिहेतुत्वात् तएव त्रयो लोकाऽलक्ष्यन्ते । तएव
च त्रयः प्रथमा ब्रह्मचर्यादित्ये त्रय आश्रमाः गार्हस्थ्यं दिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलमाप्न्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैः तएव त्रयो वेदा-
वेदत्रयजपतर्पणफलत्वात् । तएव त्रयोऽग्रयः अग्निसाध्यकर्मनुष्ठानफलवामेस्तच्छ्रुश्रूषातः । एषापि ग्रहसैव ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रयो लोकाः पृथिव्यतिरिक्तब्रह्मलोकाः आश्रमाः ब्रह्मचर्या गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ आश्रमाः । तत्पा-
लनतुल्यफलत्वात् तच्छ्रुश्रूषायाः एव वेदाद्यस्त्रिष्वप्येव तपस्तपःफलमाप्न्यते तद्वत्तच्छ्रुश्रूषायां सिद्धेः ॥ २३० ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मान्न एवमातापित्राचार्यान् त्रयो लोका लोकाः त्रयः भिहेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः । तएव ब्रह्मच-
र्यादिभावत्रयरूपा आश्रमा गार्हस्थ्यं आश्रमत्रयप्रदामकत्वात् । तएव त्रयो वेदा वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । तएव हि त्रयोऽ-
ग्रयोऽभिहितास्त्रेतासपाद्यज्ञादिव फलदा नृत्वात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तएवेति । लोकास्तत्र लोकावामिहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । तएव त्रयो लोकाऽयमलोकमाताजन्मभूमि त्वसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकः पिता सेककर्तृत्वसामा-
न्यात् । स्वर्गलोक आचार्यस्तत्प्राप्त्यापदेशकत्वात् । तएव त्रय आश्रमाः । ब्रह्मचर्याश्रमो माता तत्र हि द्वितीयजन्म । गा-
र्हस्थ्यं आश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । सत्याश्रम आचार्या ब्रह्मलोकप्राप्तकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्तु सदा-
त्वपक्षे पूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्षे उत्तराश्रमसाधर्म्याश्चोभयोरन्यतराश्रमार्थाव । तएव हि त्रयो वेदाः । ऋग्वेदो माता रु-
चो हि त्रिष्वः ताभ्यो हि शरीराण्यजायन्ते ऋग्यजुः श्रोत्राणां तसर्वशोभं चोत्तिमादुत्तिरिच्युते । यजुर्वेदः पिता विधापकत्वसामान्यात् ।
सामवेद आचार्या ब्रह्मपोनि त्वसामान्यात् । तथा हि श्रूयते सामवेदो ब्राह्मणानां मसूतिरिति ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तएव हि आचार्यादयं त्रयो लोकां त्रिलोकस्वरूपा पूज्या इत्यर्थः । एव अयेषूहम् ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माता अग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥ गुरु राह्वनीयस्तु साग्निचेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनचित्सामान्येनापित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः । साग्निचेता आधानाभिचेता या गरीयसी
महाफला । त्राणत्राणार्थमिताश्रमात्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र त्रयोऽग्रय इत्येतत्प्रपञ्चयति पितेति । गार्हपत्यः प्राथमिकत्वात् दक्षिणाग्निः पित्राचा-
र्यपक्ष्यात्पोपयोगात् आहवनीयोऽबहूपयोगत्वात् सैवाग्निचेता अन्यस्यास्त्रेता या गरीयसी मान्यतमा ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशब्दोऽवधारणे । पितृवैर्गार्हपत्योऽग्निः मातादक्षिणाग्निः आचार्यआहवनीयः सेयमग्नित्रेता
श्रेष्ठतरास्तुत्यर्थवाचाश्च न वस्तुविरोधोऽत्रभावनीयः ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रयण्युक्ततद्यनक्ति पितेति । स्तुतिः निरग्निं कस्या होत्रफलवात्पर्यं वा । सेयमग्नित्रेतागार्ह-
पत्याद्वित्रितयगरीयः एवपिताऋग्वेदो माता यजुर्वेदः आचार्य सामवेदः ऋग्वेदो गार्हपत्यः प्रथिवी ब्रह्मवेत्यादिश्रुतीऋग्वे-
दगार्हपत्ययोः साहचर्यम् । ऋग्वेदगार्हपत्याग्न्योर्द्विः पितरिविधीयते । एवमातरि यजुर्वेददक्षिणाग्न्योः । आचार्यं सामवेदा-
हवनीययोः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । तयोक्तास्त्रयोऽग्रयण्यित्यदुक्तं तत्रायंविभागक्रमइत्यत्राह पितावाइति । गार्हपत्योऽग्निः पितारि-
होके भोगप्रदत्वसामान्यात् तथाहि ब्राह्मणं स्वदितंतोकापतनयायपितृपचेति । दक्षिणोऽग्निर्माता अन्नमेवास्मै श्रद्धपतीति श्रु-
तेः । आहवनीयआचार्योऽमुष्मिहोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथाहि श्रुतिः अमुष्मिनाहवनीयइति ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता गार्हपत्याग्निरूपः । माता दक्षिणाग्निरूपा । गुरुः आहवनीयाग्निरूपः । सौमिः अग्नित्रेता
त्रयाणां समूहः त्रेता । गरीयसी पूज्या ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु श्रील्लोकान्विजयेद्गृही ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्विभिः मोदते ॥ २३२ ॥

(१) मेघातिथिः । एतैष्वप्रमाद्यन्नाराधनेऽस्सलन् । तथा च तदाराधनार्द्धल्लोकान्जयेत्स्वीकृत्यादिपितृपत्यमायुषात्
गृही । गृहस्थवस्थस्य हि पुत्रस्यपित्रादीनांतत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ बद्धौ भवतः । दीप्यमानः शोभमानः
प्रकाशमानो वा त्वेन वपुषा त्वेनैव तेजसा देववदादित्यवद्विभिः लोकैर्भोदते ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रमाद्यन्नमनतः शुश्रूषमाण । गृही गृहस्थः । अपीत्यध्याहार्यम् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्नल्लक्षारितावजपत्येव । गृहस्थोऽपि श्रील्लोकान्विजयते ।
सङ्गापूर्वकस्याग्नेनेषद्विधेरन्त्यत्वात् विपराभ्यां जेरित्याग्नेनेषदम् । श्रील्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यग्रामौति ।
तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः स्यादिति देववद्विभिः लब्धो भवति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमाद्यन्निति च्छेदः । दीप्यमानः परानद्योतयन्निति स्वर्गं ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं ब्रह्मल्लक्षारिणामर्थमर्थः किन्तु तत्परमपीति प्रदर्शितं गृहीति ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषु एतेषु अप्रमाद्यन् सावधानतया तिष्ठन् श्रीं लोकान् गृही सजयेत् ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मानुषं तथा पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

(१) मेघातिथिः । अपलोकं प्रथिवी भारसहत्वात्तुल्यामाताप्रथिव्या । पितृभक्त्या । मध्यमोलोकोन्तरिक्षे प्रजाप-
तिः पितोक्तः मध्यमस्थानश्च प्रजापतिरुक्तानाम सहि वर्षकर्मणां प्रजाणां पाता वां पालयिता वा । ब्रह्मलोकमादित्यलोकम-
आदित्योऽन्नस्तेत्यादेशः लोकः स्थानविधिपुस्तप्रश्नुते ग्रामौति । अर्थवादापत्ते तत्र नाभिनिवेष्टव्यम् । न च लोकाधिपत्यकाम-
स्य तदाराधनाधिकारः । नायकान्योविधिः । पितृत्वमेवात्र निमित्तमकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यमं भूलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकदधः ॥ २३३ ॥

(३) कुड्डूकः । इमं भूलोकमावृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षमाचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रीनलोकान्विजयेदित्युक्तं केन कजयतीत्यपेक्षायामाह इममिति । इमं भूलोकमध्यमभुवर्लोक-
आचार्योन्नतलोकेशद्वयुक्तं ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इममिति इमलोकं भूलोकं मध्यमं तर्लोकं गुरुशुश्रूषया ब्रह्मलोकं एवममुना प्रकारेण त्रीन लो-
कान्समश्नुते प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आदृताः सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते योऽदृता भवति स परितुष्ट प्रत्यु-
पकाराय यतते । अथवादृतः परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्यात्परितोषादनुपपत्तेः फलदानोऽगुक्त्वलक्ष्यते । सर्वाणि त-
स्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । यस्यैते त्रय आदृताः शुश्रूषया परितुष्टा एतैस्त्वनादायितैर्यत्फलकामैर्ना कचिच्छ्रियते
शुभकर्म तत्सर्वं निष्फलम् । सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अथवा दीयपुरुषार्थोऽप्याराधनविधिस्तदित्यत्र
पुरुषः प्रत्यवयवमहता पापेन कर्मोपार्जिते पीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते सर्वास्तस्या फलाः क्रिया इति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सर्वधर्मा यागाद्याः । आदृता आदरेण कृताः । अफला अल्पफलाः ॥ २३४ ॥

(३) कुड्डूकः । यस्यैते त्रयोमावृषिमाचार्य आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽना-
दृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलाणि भवन्ति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषास्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते सर्व इति ज्ञान्ता । आदृता आदरेण कृताः स्युः
अफला क्रियाः तदा परितुष्टमात्रं निष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते त्रय आचार्यादयः यस्य पुंसः आदृता मानाहं भवन्ति तस्य सर्वे धर्माः आदृता भवन्ति
तद्यथा तेन पुसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः । यस्य एते त्रयः अनादृता भवन्ति तस्य सर्वा क्रिया अपफला भवन्ति
इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यसमाचरेत् ॥ तेभ्येव नित्यं शुश्रूषां कुर्यादियमिह ते रतः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थस्य श्लोकः । नान्यसमाचरेद्दृष्टमदृष्टा तदनुज्ञानमन्तरेणैव युक्तम् । तेभ्येव नित्यं शुश्रूषां
कुर्यात् । यमिह ते रतः यमिह हितम् तदा यन्मतिर्करतमियमप्यात्मनः कृतम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नान्यत् तच्छुश्रूषाविरोधमाचरेत् । हितमयि यममुदकं शुद्धं ॥ २३५ ॥

(३) कुड्डूकः । ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यधर्मस्वार्तभ्येण जानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञाया तु धर्मानुष्ठानं ग्राह्यमित्यर्थः
किंतु तेभ्येव नित्यं यमिह हितम् तदा शुश्रूषां तदर्थं मतिं साधनम् । यमिह यमप्रदानादिवत् । आयस्यापि हितसाधनमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । यमिह ते इह मतिं साधनमियम् । आपत्त्यापि हितसाधनमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) नन्दनः । नित्यं यावज्जीवम् ॥ २३५ ॥

(२३५) नान्यं = नान्यत् (ल, १) । (कं, ग, घ, च, ङ,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं प्रविष्टाः । परंतु नान्यं
गृहीत्वा नान्यसमाचरेत् इदं श्लोकः अपेक्षितः । नान्यसमाचरेत् इत्यं असंगतं इति भाति ।

(६) रामचन्द्र । यय यावज्जीवेयुस्तावदन्यधर्मानं समाचरेत् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारम्ययथाचरेत् ॥ तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथि । परम जन्मान्तरे यस्य फलभुज्यते तत्पारम्यम् । द्वान्द्वस्वरूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेना यय-
यधर्मसमाचरेत्तन्निवेदयेत्तस्यैव ज्ञापयेत् । अनुपरोधग्रहणमेवमर्थरहितम् । यत्तेषां विरोधि तैर्तेनां ज्ञापयितव्यम् । कश्चि-
दजुषट्तिरभ्यर्थमानात्मपरोऽधर्ममवगणस्यानुजानाति तन्निबृज्यर्थमेतत् । मनोवचनकर्मभिर्निवेदनमदृष्टार्थमपि तु याद-
शमनुज्ञानतादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अथाचेवसवन्ध कर्तव्य मनोवचनकर्मभिः पारम्ययथाचरेत्तन्निवेदयेत्तस्य-
इति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तेषां मनुपरोधेन दुःखाजननेन पारम्यपरलोकार्थनिवेदयेत् तेषां एतत्फल तेषामस्त्विति
मनसा वचनेन च कर्मणा हस्तादकादिदानेन निवेदयेत् । यथा मनोवचनकर्मभिर्न्यायचरेदित्यन्वयः । परसवन्धस्य तथैव
सिद्धेः । न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम् । यत्किंचिद्धर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर । मातापित्रोर्गुरोर्भ्रातृ तत्सद्विस्तृणाम्यह-
म् ॥ इतीतिहासे दर्शनात् ॥ २३६ ॥

(३) कुम्भक । तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातोपधमनोवचनकर्मभिः परलोकाफलकर्मानुष्ठिततत्प्राप्तयेतदनुष्ठी-
तमिति पश्चात्तस्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्द । धर्ममाचरेदित्युक्त अप्रतिषिद्धं ससन्यदाचरेत् तन्निवेदयेदेवेत्याह तेषामिति । अनुपरोधे-
नापाडया पारम्यपरलोकाफलकमनोवचनकर्मभिर्न्यायमवाचरणे निवेदने च सवन्धने ॥ २३६ ॥

(५) नन्दन । पारम्य परलोकरहितम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्र । तेषां प्रयाणामनुपरोधेन यत्पारम्यपरलोकाधिक धर्मं तस्य त्रिभ्यः मनोवाक्यकर्मभिः नि-
वेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्य हि पुरुषस्य समाप्यते ॥ एषधर्मः पर साक्षादुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथि । इतिशब्द समाप्तिवचनं कात्स्न्यैर्गमयति । यत्किंचन पुरुषस्य कर्तव्यमावाक्यमन पुरुषार्थं
सप्तैव्यागधितेषु समाप्यते परिपूर्णमनुष्ठितो भवति । एषधर्मः पर श्रेष्ठ साक्षात्त्वेन । अन्यस्याभिहोचादिरूपधर्मं प्रतिहा-
रस्थानीयोन साक्षादाजवदिति प्रथमा । अवमान प्रतिषेधः । प्रियहितकरणतद्विरोधिन कर्तव्यस्माननुष्ठानमविरोधिनाप्य-
नुज्ञातस्यच परिशिष्ट श्लोकसंघातोऽर्थवादः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कृत्यकृत्यप्रकारः । साक्षादभिज्ञपितफलः । अन्योपज्ञादिस्तेषु जीवमुत्पद्यते ॥ २३७ ॥

(३) कुम्भक । इतिशब्द कात्स्न्यैः । हिशब्दोऽभिहोचादिरूपधर्मं । यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वश्रेष्ठतस्मात्कर्तव्य-
संज्ञामनुष्ठितमवति । तत्फलवाप्तेस्तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वभिहोचादि प्रतिनियतत्वगा-
दिहेतुरुपधर्मोऽन्यधर्ममिति शुश्रूषास्तुति ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्द । एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह त्रिष्विति । अन्यस्तद्विन्धोय सउपधर्मोऽन्यधर्मोऽधर्म-
पाण्डधर्मोऽपि ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्र । एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इति कृत्यं हि समाप्यते । अ यत्उपधर्मं पाण्डधर्मं इत्यर्थः ॥ २३७ ॥

श्रद्धाधानः शुभाविद्यामाददीतावरादपि ॥ अन्त्यादपि परं धर्मस्त्रीरलं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रद्धाधानास्तिष्ठन्त्योपश्रुतीतान्तरात्माऽभियुक्तोयः शिष्यः संशुभाविद्याभ्यासशास्त्रादितर्कविद्यामथवा या शोभते केवलं सा विशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता मन्त्रविद्यावा न धर्मोपयोगिनी तामवरादपि हीनजातीय-दृष्ट्याददीत शिष्येति । नत्वत्र शुभा वेदविद्या वेदितव्या आपदि विधिर्भविष्यति अनापदि तु नैवेत्येते । या च शुभा शाश्वती माया कुहकादिपातानं कचिन् । अन्यथा ण्डालस्तत्मादपि यः परो धर्मः श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परोऽन्योलौकिकः । धर्मशब्दाद्य-वस्थापामपि प्रयुज्यते । एतेन धर्म इति यदि षण्डालोपि ब्रूते । अत्र प्रदेशे माचिरस्थानाः मावालिन्मन्मसि स्नासीरपोत्र पार्मणा-नां धर्मो राज्ञा कृतावा मर्यादेति । न चैवं मन्तव्यमुपाभ्यासवचनमया कर्तव्यधिक्या ण्डालोप्योमानि युद्ध इति । न पुनश्चिदुद्धिः कर्तव्या परो धर्मो ब्रह्मस्तत्त्वज्ञानं हि षण्डालादेस्तत्परिज्ञानं संप्रबो वेदार्थवित्त्वा भावान् । न चान्यतस्तत्संभवो न हि श्रुतिमन्त्रा-क्षरवद्ब्रह्मोपदेशोऽस्ति । स्त्रीरन्मन्त्रि स्त्रीचासौ रन्मन्त्र तदिति वा उपमितं व्याप्रादिभिः विशेषणविशेष्येति वा । यदा यात्कि-चिदुत्कृष्टवस्तु तद्वत्प्रयुज्यते तदा विशेषणमिति । अथ तु मरकतपद्मरागादीन्येव रन्मन्त्राद्याभ्यास्युत्कर्षतामाभ्यास्यत्र प्रयो-गस्तदोपमितमिति । या स्त्रीरस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यचक्रधनसुतादिशुभलक्षणा सा दुष्कुलादीनक्रियादेर-प्यपि या । अत्राज्ञादित्यस्य विधेरयमपवादोऽलाभेन तु प्रदर्शितः ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधयः । शुभावेदिकी अवरावस्तान् श्रद्धाधानो बाल्यादिना तत्राश्रद्धाधानकार्येत्पर्यः । अन्त्यान् श्रद्धादपि परं धर्ममाचरतो धिगम्य गृहीयात् । अत्रानेकान्तरात्मा लोकाव्यवहारसिद्धानाह स्त्रीरन्मन्त्रादि । तुमो-पमाभमेतत् सर्व ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रद्धापुक्तः शुभांश्चार्कगारुडादिविद्यामवरादुद्धादपि गृहीयात् । अन्यथा ण्डालस्तत्मादपि जातिस्मरार्थे बह्विधयोगप्रकारात् । दुष्कृतशोषोपयोगार्थमवामाचण्डालजन्मभूतः परं धर्मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा ज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षार्थं माप्य ज्ञानब्राह्मणाक्षयिष्यादेशादुद्धादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातप्यं । श्रद्धाधानेन नित्यं न श्रद्धा न भवति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिको धर्मशब्दोप्यवस्थापामपि प्रयु-जे । यदि चाण्डालोप्यत्र प्रदेशे माचिरस्थाना मावालिन्मन्मसि स्नायादिति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । प्रागल्भ्याद्भौतिक-वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । विश्रुतयापि सर्वत्र चाप्योपेधातिथिः सताम् । स्त्रीरन्मन्त्रापेक्षया निष्कृष्टकुलादपि परिशे-तुल्लोकुर्पात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानसर्वभावे क्षयिष्यादपि वेदोपासदनि वदन्ताने दीपमाह । श्रद्धाधान इति श्रुतिर्धर्मः । शुभांश्चार्कगारुडादिविद्याधर्मलौकिकसिद्धौ पथात् ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । विद्याधर्मस्त्रियोविशिष्टाभेदविशिष्टादप्यपादानादवस्य उपादेया इत्याह श्रद्धाधान इति ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रद्धाधानः प्रपुनः अपमार्दपि मातिलोप्यादपि पारांशुकाविद्याधर्मापीत त्वानुपार्थ परं धर्म अन्त्या-दपि श्रद्धादपि गृहीयात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं पातं बालादपि शुभापितम् ॥ अमित्रादपि सहजमभेद्यादपि काचनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वदसौ चाप्यत्राज्ञादप्यन्त्येत्तन्मन्यस्य विधेः शेषः । अनेन लोकनारादौष्टेन त्रियने । एवं हि लौकिका आहुः असतस्तदुपादेयविधेः मद्भूतं ब्रह्ममेव यथा हस्तदकाक्षोरं गृह्णाति रसायनेषु वैषु रिक्षिपत्ये-

तदभिव्यक्तम् । बाह्येऽपि यत्किंचिदकस्मात्सुभाषितमात्रलिकंप्रस्थानादौ वर्तते तद्व्यासम् । अमित्रादिरपि सतां यद्वृत्त-
शिक्षाचारः । न ह्येस्तेनैतदाचरितमिति न्यायात्सिद्धतरोऽप्युच्यते । अमेभ्यादपि काश्चनसुवर्णमसदाश्रयात्प्राप्यते तथा गृह-
ते तद्वद्व्राजानादभ्ययनमिति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमृतमरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं । सुभाषितं यात्रादौ शकुन्तत्वेन । शौचं व्रतम् ॥
॥ २३९ ॥

(३) कुतूहकः । विषययष्टतसंयुक्तं भवति तदा विषयमसार्थं तस्मादश्रुतं प्राप्तम् । 'आलादपि' हितवचनं प्राप्तम् ।
शत्रुतां अपि सज्जनवृत्तम् । अमेभ्यादपि सुवर्णादिकमहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विषादिष्वन्यामादश्रुतमिति दृष्टान्ताभ्यां विधेयायां । सुभाषितं मागच्छामि कूपेति हितो-
पदेशात्सद्वृत्तं चरितं धर्मवा ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति विषादिति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमृतं जीवनेन अमेभ्यात्कांचनम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियोरलान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः २४०

(१) मेधातिथिः । रत्नानि मणयः शम्भरपुलिङ्गादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्विद्वाधायीति । शिल्पानि च वि-
चित्रं पञ्चच्छेदादिभ्युद्गान्यापहृतानि चैलविशेषजनपदजनकबन्धनादीनि सर्वतो जातिविशेषमनपेक्षं समादेयानि स्वीकर्त-
व्यानि निश्चिताविधेयं भावैः । विषादप्यश्रुतमिष्येवमादिभिरेकत्राख्याहं । सज्जनश्रुतत्वेन सर्वपुत्रैर्धवादाः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदुष्टानि शिल्पानि लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणानीति एव पूर्वप्राप्तमेव किंचिदधिको-
न्येषोपसंहारः ॥ २४० ॥

(३) कुतूहकः । अत्र लयादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानं यथा । लयादीनि कष्टकुलादिभ्योऽप्युपगन्ते । तथा
न्याय्यपि हितानि चित्तलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहोक्तव्यानि ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । रुपादिसमस्तभावशुद्धानि नोपादानतोद्गुष्टानीत्याहस्त्रियदिति । सोम शौचद्वैतासाम्प्रदाय-
श्रुतभाषिणः । पावकः सर्वमेभ्यस्त्वमेभ्यावैयोपितः सदा इत्युक्तेः ॥ स्त्रीरत्नसर्वदाशुद्धमेव कूटकार्पापणादिष्वावृत्त्यर्थमाह अ-
दुष्टानीति तेषामुदकमात्रमकृतत्वेन स्तेयादिरुपत्वात् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थपुनः प्रकरान्तरेण स्थिरीकरोति स्त्रिय इति ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादभ्ययनमापत्काले विधीयते ॥ अनुव्रज्या च शृङ्गया यावदभ्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं तत्र विधिः । आपन्नब्राह्मणाभ्यापकभावः । आपदः काल आपत्कालः । आपदित्येव
सिद्धेः कालमहर्षं वृत्तपूर्णाभ्यापकः । पापान्तरमापत्कल्प इति कल्पनकल्प आपत्तैर्भाष्येन विधीयते उपदिश्यते । यदाचार्यः
श्रवणाभ्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येनानि निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरमनेन न च ब्राह्मणोऽन्योभ्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते
यात्वा दूरे देशगमनमापत्काले ब्राह्मणः स्त्रियात्तदभावे वैश्यादभ्ययनं कृतत्वात् । वेदः कृतस्तदिति वेदग्रहणविधीयते ।

(२४०) विविधानि = अदुष्टानि (मे०)

(२४०) विविधानि च शिल्पानि = शिल्पानि विषादशिल्पानि (न, ब, म, य, र, ल)

यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दोब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानपुरुषत्वमाचष्टे तथापि नेहशूद्रस्य ग्रहण तस्याभ्यापनाधिकाराभावात् । सत्यभ्ययनेऽभ्यापकत्वम् । अथशास्त्रातिक्रमणं शूद्रस्याप्यपीतवेदत्वस्य सभवं क्षत्रियवैश्ययोराभ्यापकत्वस्येव । तद्विषयं यतोधारणे शरीरभेदस्तस्याभ्यापनचेदमहत्वात्तद्देतदाचार्यकमनुमीयते निन्दितकमाभ्यासेपतनात्तत्सर्गाच्च ब्रह्मचारिणाम् किंतु दुष्टतास्यान्निषेधात् तुल्यदोषइति चेदस्यत्र विशेषः । यत्र दण्डप्राप्यक्षिते गुरुणी तत्र महादोषता । स्वल्पयोस्तु स्वल्पदोषता । नच क्षत्रियवैश्ययोराभ्यापने महती दण्डप्राप्यक्षिते शूद्रस्येव । किंच हे निन्दिते कमण्यभ्ययनमभ्यापनच । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव । निषिद्धाभ्यापनसर्गस्त्वनेनैवानुज्ञातोनासीदोषकरः । निषिद्धाभ्ययनेन तु शूद्रेण ससर्गे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अनुब्रज्या च शुश्रूषा न वादनपादमक्षात्नादि शुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुब्रज्येव शुश्रूषा नान्येति । यावदभ्ययनयावद्ब्रह्मणम् ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वैश्याहा आपत्कल्पे आपदं प्रकृमौ ब्राह्मणाभावे तस्य च यावदभ्ययनमनुगम्येव शुश्रूषाभिवदानादि । अतएवविधेर्ब्राह्मणशिष्यशुश्रूषाङ्गीकाराभ्यापनाभ्या न क्षत्रियवैश्ययोरापदिदोषः । एतच्चोपकुर्वाणस्या नैष्ठिकस्यापि तस्याप्यभ्ययनार्थित्वाविरोधात् ॥ २४१ ॥

(३) कुक्षूक । अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणाद'योयोद्विज' क्षत्रियवृत्तदभावे वैश्यो वा तस्मादभ्ययनमापत्कात्रे ब्राह्मणाभ्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणोविधीयते । अनुब्रज्यादिरूपा गुरो शुश्रूषा यावदभ्ययनतावत्कार्या । गुरुपादमक्षालनीच्छिष्टप्रशानादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या । तदथमनुब्रज्याचेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदभ्ययनमेवक्षत्रियस्याह व्यासः । मत्तदक्षत्रियोविधेः शुश्रूषानुगमादिना । श्रावविद्योब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरु रच्यते ॥ ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादभ्ययनसत्प्रतिषेधयति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्द । अब्राह्मणाद्यपीतवेदस्योत्तरकाष्ठतच्छुश्रूषाद्यभावमाह अब्राह्मणादितिज्ञाभ्या । न ब्राह्मणाद्वैश्यात्क्षत्रियाहा आपदि इ युपलक्षणं यत् ब्राह्मणेव्सभाभ्यमानाराज्याद्वैश्वानरविद्यागृहातामूपातेभ्यपति'यद्यभ्यानागमिष्यइति तथापचाप्रिविद्याचेत्यस्ति युन्याख्यायिका ॥ २४१ ॥

(५) नन्दन । अब्राह्मणात् क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्र । आपकाले अब्राह्मणात् क्षत्रियादे सकाशादभ्ययनं विधीयते । यावदुरो समापेअभ्ययनक्षत्रियादे गुरो'अनुब्रज्यतावत्शुश्रूषाकार्या ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकवसेत् ॥ ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्तिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

• (१) भेदातिथिः । अब्राह्मणे गुरो वासो'भ्ययनाय पूर्वोक्तो नैष्ठिकस्यापि श्रावविशेषे निषिध्यते । आत्यन्तिकवासयावजीविकन वसेत्कुर्वाणः । वासवसदिति साम्नायविशेषभावाद्वासवसेदिति सवग्न्य कल्प्यं गुरुविषयोवासस्तवसेत् । समाभाभ्ययनो'न्यत्र गच्छेत् । ननु चाभ्ययनमात्रमनुज्ञातमर्थान्तरस्य वासस्य कुत शान्तिः । नैषदोषः । गुरो तस्य वासउक्तं अभ्यापयिता च गुरुहृत् अतोभवत्याशङ्काब्राह्मणे वाननूचाने । अत्राशङ्को'प्यर्थः । ब्राह्मणापि यद्यनूचानोवृत्ताभिजनसपन्नो न भवति नच व्याख्यानाभ्ययनशीलो'नुवचनेनैतपि गुणात्स्यते यतो ननुवत्तद्यथाभागादेवावा स सिद्ध गतिरगुत्वातिशयमभिर्विस्तृता अनुत्तमा यस्याअयोत्तमानास्ति ताकाङ्क्षन्परमा मानन्दरूपमोक्षम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तथाच क्षत्रियादावपि गुरो यावज्जीवनिवाससत्तौ इदमाह न ब्राह्मणइति । नाय

नितिकनैष्ठिकाश्रमोक्तम् । ब्राह्मणेपि साङ्ख्यवेदपाठनभ्येतरे न नैष्ठिकवासवसेत् । किंतु यावदध्ययनं अधीत्य वैश्वानरपरिचर्य-
या क्षपयेदिति स्मृत्यन्तरात्सिद्धम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूक । आत्यन्तिकवासयावजीविकब्रह्मचर्यवक्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्ख्यवेदानभ्येतर्प्यनुत्तमांगार्तिमो-
क्षलक्षणाभिच्छिञ्जिष्योनावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्द । अनूचाने सागवेदानभ्येतरे आत्यन्तिकयावजीव न वसेत् किंतु यावदध्ययनतावद्दसेत्-
इत्यन्वयः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दन । आत्यन्तिकवासनैष्ठिकब्रह्मचर्यवसेत्कुर्यात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्र । शिष्य अत्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिक वासनवसेत् यावज्जीवनवसेदित्यर्थः । नैष्ठिकब्रह्मचर्यं
न वसेदित्यर्थं नानूचाने उत्तमांगतिकाज्ञानं वसेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकवासरोचयेत् गुरोःकुले ॥ युक्तपरिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथि । अत्यन्तमवमात्यन्तिकवासगुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्ययदि रोचयेत्तदायुक्तस्तत्र परिचरे-
देनगुरुमाशरीरस्य विमोक्षणात्पाताद्यावच्छरीरंभियतइत्यर्थः ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नैष्ठिकस्याधिककर्तव्यमाह यदिदित्विति । यदिआत्यन्तिकतत्र जन्मनि तत्र गृहमासात्पा-
गेन युक्तं प्रयत्नवान् परिचरेत् शुश्रूषेत् एवगुरुब्रह्मचारीआचार्यकुलवांसी श्रुतीयेत्यन्तगतिमिच्छन् आचार्यकुले समा-
सादयेदित्येतत् श्रुतिमूलत्वाच्चास्य नक्तृणादिसृष्टिभिर्विरोधः ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूक । यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकवासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरु-
शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्द । सपति नैष्ठिकब्रह्मचारिणोपमं सार्थवादमाह यदीति ह्यस्या । युक्तोचितेन्द्रिय आशरीरविमो-
क्षणात् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दन । गुरोर्ब्राह्मणस्यानूचानस्य ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरोः कुले यदिआत्यन्तिकवासरोचयेत् एनं गुरु आशरीरविमोक्षणात् शरीरत्यागपर्यन्तं
परिचरेत् ॥ २४३ ॥

आसमाप्ते शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ॥ सगच्छत्यज्ञसा विप्रोन्नहणः सखः शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथि । नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम् । शरीरस्यस्य समाभिर्जावितत्प्राग । आतत कालाद्यौ गुरु-
शुश्रूषते परिचरति सगच्छति विप्रोन्नहणं सखसदनस्थान्शाश्वततन पुनः ससारपतिपथतदित्यावत् । अज्ञसाऽद्विष्टेन
मार्गेण नगत्यन्तरेण तिर्यक्त्वेन मनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते । ब्रह्मशब्देन चेति सहादर्शने देवविशेषश्च चतुर्वक्त्रस्तस्य
सत्प्रस्थानविशेषादिति विधेयं वेदा तवादिनात् ब्रह्म परमात्मा तस्य सत्प्रस्थरूपमेव तद्वावापति ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । फलमाह आसमाप्तेरिति । अज्ञसाधीय ब्राह्मणोहिरण्यगर्भस्य शाश्वतमविच्युतम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूक । अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । समाभिः शरीरस्यजीवनत्याग । तत्पर्यन्तयोगुरुपरिचरति सत्प्र-
त्थोन्नहणं सत्प्रस्थमविनाशिनामिति ब्रह्मणि लीयतइत्यर्थः ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । शूश्रूषोस्तस्यैवमेवअनूचानंविषंसजस्थानंआस्वतद्विपरार्धकालस्थापित्वात् । अज्ञप्ता तत्त्व-
तो न स्तुतिमात्रं ब्रह्मचर्येण विन्देदिति श्रुतेः विन्देद्वाभुयात्ब्रह्मलोकमिति शेषः ॥ २४४ ॥

न पूर्वगुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ॥ सास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तःशक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायंगुरवेऽर्घदानमितिपिष्यते । सास्यतोऽगुर्वर्थविधानात् नच नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति
प्रकृतम् । नैष्ठिकस्य उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्मभूति यावत्स्नानमस्त्येव सति संभवे यथा शक्त्या दानंपूर्वस्नानादुरवे किं-
चिदुपकुर्वीत दद्याद्दत्तात्यर्थं धातुः सोपसर्गोऽतश्च त्वसाध्याचतुर्थी । अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति । ततः समदान-
त्वधर्मवित्पदमनुवादः । सास्यस्तु स्नानकाले प्राप्ते गुरुणाआदिष्टममुमर्थमाहरेत्ततः शक्त्या यावन्तंशक्तीति तावन्तंगुर्व-
र्थगुरोरिदंगुर्वर्थगुरोर्येन प्रयोजनंतमाहरेदुपनयेत् । नन्वयनैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः । नहेते द्वे वाक्ये एकेन प्रतिषेधः
अपरेण गुर्वर्थविधिः । स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यकर्तव्यमित्यर्थविधिः । प्रतिषेध उपकारप्रतिषेधश्च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात् ।
नच दानमेवोपकारोयेन धनोपकारस्य निषिध्येत नान्यः प्रियहितादिः । अर्थवादत्वेत्वयथार्थता न द्रोषः । गम्यते चात्रैक-
वाक्यता ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । अध्ययनात्प्राक्गुरवे नोपकुर्वीताध्ययनाभिसंबन्धिना न किंचिदद्यात् । एतन्नैष्ठिको-
पकुर्वाणकंयोस्तुल्यम् । अन्यथा श्रुतकाध्ययनमभिप्रसगात् । अत्रपसगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकालउक्तः सास्य
स्त्विति गुरुणाज्ञप्तःसास्यनूशक्त्या गुरवेर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लुकः । उपकुर्वाणस्यायविधिः नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञोब्रह्मचारी स्नानापूर्वं
किंचिद्रोवस्त्रादिपनगुरवेनावशर्षदद्यात् । यदि तु यश्च्छातोऽभिभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानापूर्वं गुरवे दानमा
ह्यपस्तम्बः । यद्यप्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणाएवताः सएव ब्रह्मचारिणोयज्ञोऽनित्यव्रतमिति ।
सास्यपुनर्गुरुणादत्ताज्ञोयथाशक्तिधनिनयाचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावर्यदद्यात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । सास्यंस्तमावर्तनाख्यस्नानंकरिष्यन् । उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समामिन्नुवन् तस्या काल
माहे नेति ह्याभ्यां । नोपकुर्वीत धनेनेति शेषः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । उपकुर्वाणप्रत्याह नपूर्वमिति । सास्यंस्तमावर्तित्यमाणः ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मवित् गुरवे किंचित्पूर्वं कुर्वीत दक्षिणां न दातव्या गुरुणाज्ञप्त दत्ताज्ञः सास्यन् ब्रह्मचर्या-
न्त स्नानंकुर्वन् शक्त्या गुर्वर्थं दक्षिणा दद्यात् ॥ २४५ ॥

क्षेत्रं हिरण्यंगमश्चलत्रोपानहमासनम् ॥ धान्यंशाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंमुद्दिष्टगुर्वर्थं कुर्यात्तत्र न सर्वकर्तव्यमित्येवमर्थोऽप्यश्लोकः । यदि गुरुर्विद्वज्जादिशेषे अमुष्य
स्त्रियमाहरेत् सर्वस्ववा देहीति तन्न कर्तव्यम् । किन्तर्हि क्षेत्रधान्यानांभवनभूमि क्षेत्रमुच्यते । हिरण्यसुवर्णम् वा शब्दो
विकल्पाद्यौ समुदितानि दद्यानि । अन्ततः अन्याभावे लुत्रोपानहमपि । इन्द्रनिर्देशात्साहित्यदानम् । वासांसिती सर्वत्र
सख्यानविवक्षिता । प्रीतिमाहरन्ति एतदाहरेदिति पूर्वसम्बन्धः । प्रीतिमाहरेदिति वा पाठे अत्रेव त्रियापरिसमाप्तिः ।

(२४५) आंवहेत्=आहरेत् आहरेत्वा (मे०) .

(२४६) मासनम्=मन्तव (मे०)

प्रीतिमात्रहेदिति वा प्रीतिमुत्पादयेद्वा न्यायाहरेत् । रन्तत्रैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते । ततश्च द्वयोपदेशस्य दर्शनार्थता सिद्धा भवति । अथपि यदेवविधप्रीतिजनकमणिमुक्ताभवात्हस्त्यभ्वगन्त्रीरथादि तदपि देयमिति गम्यते । तथा च गौतमो विद्यान्तेशुरुमथे ननिमग्न्याहरेत्तदि स्यादा मीयशक्त्यागततदा दद्यान्वावेद्यास्त्रदिनाजयेत् ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तदेवाह । क्षेत्रमिति । अन्ततः पूर्वार्थाभिः प्रीतिप्रीतिहेतु धान्यादावप्यन्ततइति यथायोगमनुपज्जनीयम् ॥ २४६ ॥

(३) कुड्मुक । कित्तदाहक्षेत्रमिति । शक्त्या गुर्वर्थमाहरेदित्युक्तत्वात्क्षेत्रहरण्यादिकयथासामर्थ्यविकल्पितसमुदितवा गुरवे इत्या तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षेचाततोऽन्यासभवे उग्रोपानहमपि दद्यात्तद्वद्भूतिर्देशान् । समुदितदानमदर्शनार्थचैतत्सम्भवेऽन्यपि दद्यात् । अतएव लघुहारीत एकमन्यक्षरयस्तु गुरु शिष्ये निवेदयत् । वृथिव्यानादित तद्व्ययइत्याचानुणीभवेत् ॥ असभवेथाकमपिदद्यात् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्द । अतत पूर्वेषामशक्तौ धान्याद्युत्तराहरणमित्यर्थं दक्षिणायाअदृष्टार्थत्वमीमासास्तयकेस्थापितम् । अतआह प्रीतिमितिप्रीत्यर्थमित्यर्थं ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्ततः प्रतातत गुरवे प्रीतिर्वावाहरेत् उन्धादिकदद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥ गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथि । नैष्ठिकस्यायमपदेश । असत्याचार्ये तत्पुत्रे श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते गुरुपत्न्यामाचार्याभ्यां वा सपिण्डे वा गुरोरेव वसेत्तत्र च गुरुवद्वृत्तिमाचरेद्देशनिवेदनादि सर्वकुपयति । दारशब्दो बहुवचनात्प्रोभायविषयनोद्वेयाकरणे समर्पते । स्मृतिकाराश्वकेवचनान्तमपि मयुजते । धर्मप्रयासपत्न्ये दार नान्याकुर्वीतेति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञान, रायण । मरुतनैष्ठिकधर्ममाह आचार्यइति । गुरुपुत्रे गुणान्विते अनूचाने गुरुसपिण्डे वा तदशपुत्रे गुरुदारे तु गुणान्विते प्रमीतपतिकाधर्मचारिणि गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । तच्छुश्रूषयातद्देहवसेत् ॥ २४७ ॥

(३) कुड्मुक । नैष्ठिकस्यायमपदेश । आचार्ये इति तस्मिन् विद्यादिगुणयुक्ते तदभावे गुरुपत्न्यातदभावे गुरो सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्द । यस्तु शुश्रूषते गुरुमित्युक्तं तस्यासत्त्वे कागतिस्तत्राह आचार्येति विद्वाभ्या । गुरुवच्छुश्रूषाज्ञानिस्तुत्यादिका ॥ २४७ ॥

(५) नन्दन । अथनैष्ठिकप्रत्याह आचार्यइति । सपिण्डे गुरुसपिण्डे ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्र । खलुइति निश्चयेन आचार्ये प्रेतेष्टे सति गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवत् वृत्तिं आचरेत् । यद्वा गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्ववियमानेषु स्थानासनविहारवाच ॥ प्रयुजानोऽग्निशुश्रूषांसाधयेद्देहमात्मन ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथि । अविद्यमानता सर्वपामभाव यदेवा गुणहीनता । एतेष्वसत्त्वमिदं शुश्रूषामयुजीताग्निशरणोपपन्नमपीधनमाचार्यवत्सन्निधानं नियमाद्वत्तदहोरात्रासनभेषाग्ने शुश्रूषात्कुर्वद्देहासाधयेत् शरीरसंप्रयथान्धश्लेष्मातुल्यतण्वसाधयेदिति । स्थानासनपविहारं तद्विज्ञानकदाचिदासीत् एवविहेत् । अमेतु मयन्ते स्थानाय त्वस्तिकादिना यदासनभयानकाले तत्स्थानीसनविहारोऽभ्योपि साचराणादि ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानं ऊर्ध्वविस्थाननियतं । आसनमुपवेशनं नियमेन विहारो भ्रमणमिति तेस्तपोविशेष-
पग्रहणमभिप्रेति साधयेत्तपःसिद्धिकुर्यात् ॥ २४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतेषु त्रिविध्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्रेः समीपे स्थानासनविहारैः साधयन्नातरादौ स्मिद्धिमा-
दिना चाग्रेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तिमोक्षसाधयेत् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानासनविहारवान् अग्रेः गुरोरिति विशेषः । स्थानासनादिसमीपगमनादिना महीकुर्यात् ।
देहं ब्रह्मसंयोगमनेपयन्तम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति स्थानासनविहारवान् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु गुरुषु चैव अविषमं नैषु स्थानासनविहारवान् भवेत् तद्यथा गुरो स्थाने आसने उपविश्य
वसेत् अभिरुश्रूषां गुरोर्वा प्रयुजानः कुर्यात् आत्मनः स्वस्य देहं साधयेदित्यर्थः ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविभुतः ॥ स गच्छत्युत्तमस्थानं चेद्वाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति नैष्ठिकवृत्तित्यवधारयति । एवो ब्रह्मचर्यमवस्थितिः अस्वलः सप्रामोत्थुत्तम-
स्थानं धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम् । न चैह पुनर्जायते न संसारमापद्यते ब्रह्मरूपं संपद्यत इति ॥ २४९ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः साधुमैव विधेर्वशात्कचिदपि ग्रन्थं यत्पुस्तकम् । क्षीणो-
द्गोमदनः सहायणस्तु देशान्तरादात्तैर्जीर्णोद्धारमधीकृततत्तद्वस्तुपुस्तकैर्लैखितैः ॥ इति मनुभाष्ये मेधातिथीये द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं नैष्ठिकधर्मेण । विप्रपदविप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामिति तदर्थम् । अविभुतः
अभ्रम्रतः । ब्रह्मलोकमागुक्तं प्राप्योत्तमस्थानं मोक्षारूपदंगच्छत्यतएव नैह संसारे पुनराजायत इति ॥ २४९ ॥

सर्वज्ञ श्रीनारायणकृतो मन्वर्थविधृतौ ब्रह्मचर्याभ्यवधानेनाम द्वितीयोऽध्यायः २

(३) कुङ्कुमः । आसमाग्रेः शरीरस्येत्यनेन याजीवमाचार्ययुश्रूषायामोक्षलक्षणं कृतम् । इदानीमाचार्यं दृष्टेऽपि एव-
मित्यनेनानन्तरात् विधिनाचार्यपुत्रादीनामभ्युपगम्यतानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमलङ्घितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमस्थानं
ब्रह्मरूपांतकसलक्षणमामोति न चैह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥

इति मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्वेवाचार्यादिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसम्प्राप्तिरित्युपसंहरति एवमिति । अविभुतब्रह्मचर्यः अभ्रम्यु-
तव्रतः । इहेति विशेषणान्मानवान्तरं जायते यदि तत्र अवणादिकृतं तदामुच्यते । तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सहते सर्वं सगमे
प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानं प्रविशन्ति परपदमिति । प्रतिसंचरे प्रत्ये कृतात्मानः कृतसाक्षात्काराः ॥ २४९ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अथोपकुर्वाणप्रत्याह एवमिति । अविभुतः अस्कन्धरेतस्कः ॥ २४९ ॥

इति वीरमल्लमियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५३ ५३ ५३

(६) रामचन्द्रः । विप्रः अविभुतः अस्त्वच्छिन्नब्रह्मचर्यः य एवं चरति स उत्तमस्थानं गच्छति पुनः इह न
जायते ॥ २४९ ॥

॥ इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥ ;

अथ तृतीयाध्यायः

पद्मत्रिशदाब्दिकचर्यगुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥ तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथि । द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतिपादितो नैष्ठिक उपकुर्वाणश्चेति । आसमामे शरीरस्य यस्तु शुश्रूषणे गुरुमि यनेन नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमुत्तमम् । आसमावर्तनादिति पक्षात्तरमपि सूचितम् । तत्र नैष्ठिकस्य नामधेयमनिलम्भेनैव निमित्तवतावधिरोष सुगमित । निष्ठासमाभिगच्छति नैष्ठिक । श्रुत्येव कालो विहित आसमाभिरिति । उपकुर्वाणस्यानेन क्रमयोगेन तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदिते वेदे कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति सख्याया अविवक्षोक्ता । अविब्रह्मचारी च द्विविधः पञ्चपदसमादिशाखाभ्यनययाशक्तिमाप्नियम्यते । त्रैवेदिकं व्रतचर्यं त्रयाणां वेदानां साहचर्येण तद्ग्रहणप्रयोगेन त्रैवेदिक । ग्रहणक्रिया वृत्तावन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् । व्रतब्रह्मचारिधर्मकलापः । चर्यचरितव्यम् । कृत्यो विधौ । एवमाहरणादीनां ग्रहणान्ततायाप्राप्त्यामाह पद्मत्रिशदाब्दिकमिति । शृङ्खितेऽपि वेदे काल पूरयितव्य । यद्विष्ठाभ्यामाभ्यनयविध्यर्थो धर्मस्तस्य च स्वाभ्यायविधेरङ्गो निवृत्ति किमर्थानि हिंसादशवर्षिकी ग्रहणोत्पन्नव्रतचर्यामुत्ति । अत्यल्पमिदमुच्यते । दर्शपूर्णमासादिष्वभ्याग्रेयादिग्रागेभ्य पराश्रित्याग्न्यानि तत्राप्येतद्ग्रहणं समस्ताङ्गानुष्ठान एवमभ्याग्नौ पकारकाद्बुक्ता हिंसादशकमादिष्वभ्यासपयवगताया परिचोदनाशब्दादेव विधिसंबन्धोपगमोऽयम् । अथ महती लघ्वीयास्तदधिकं पादिकं ग्रहणावधय पक्षा सन्ति तेषु सत्सु क ख लु महाप्रयासमतिचिरकालतावद्वा दशवर्षिकं व्रतचरणमाद्रियेतेति चेत्फलभूमाभिर्नोद्भूयस्त्वमनुशास्यन्ति । तदुक्तप्रयत्नविशेषात्फलविशेषेण भवितव्यमिति । ननु ष माश्वी वयोधास्ते ग्रहणद्वारेण स्वाभ्यामाभ्यनयस्य किंचिदपरफलमस्ति । एवमाहु न तस्याभ्यनयनात्तत्र भवन्तीयाज्ञिका फलसमाप्नोतीति । तथा दृष्टो हि तस्यार्थ कर्मावबोधननामेति । तस्यनचकश्चिद्विशेषोऽयम् । यथेव ग्रहणकालेऽप्यन्तरेण व्रतधर्मानुष्ठानग्रहणदर्शनानुष्ठानप्रसङ्गः । कश्चैवमाह अर्थावबोधार्थं स्वाभ्यायविधिरिति । स्वाभ्यायविधि स्वार्थ एव । नाभ्यस्याभ्यासार्थायामभाषणमस्ति । अर्थावबोधो हि ग्रहणे सति वस्तुस्ततो वृत्तउत्पद्यते न विधितः । स्वार्थादिफलार्थोऽर्थविधिः । एतदपिकथमभिव्यज्यति । कातर्हयवाचोयुक्तिः फलविशेषेणेति । एवावाचोयुक्तिः सत्कारविधिस्तावदयत्वाभ्यासप्रधानस्तस्य स्वाभ्यायेकमण्युत्पन्नत्वात् । सत्कारविधयश्च न साक्षादधिकारमर्हन्ति कितुसत्कार्यद्वारेण साधिकारविध्यन्तरमनुमतिरिति । यथा श्रीहिमवहन्तीति दर्शपूर्णमासाधिकारविषयाभ्यादियागसाधनभूतपुरोडाशप्रवृत्तिर्नाहितुपकरणविषयो चनादिसत्कारद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वमभ्यनयनमभवति । अवधानो न तन्निरीक्षः । संप्रवृत्तकृत्यतया प्रतीयते । एवमिह वेदस्य सत्कार्यत्वमभ्यनयनशेषभूतस्य निर्वहति । दृष्टस्वाभ्यामाभ्यनयनं तन्मार्थावबोधः । अतदभ्यनयनमार्थावबोधोपपन्नमवघातवत्तदुत्पन्नमिति पर्यन्तम् । एतावास्तु विशेषः प्रकरणेऽधीतत्वादवघातोऽस्ति तद्विधाधिकारविध्यं तरसम् । अयत्वनारभ्याधीतत्वादवबोधपर्यवसायी सकलफलकमनुष्ठानोपयोगितया गम्यमानोऽधिकारः । तत्र विध्यमनिवृत्तिरेव विशेषोऽभिधेयः । विधोर्हपुरुषार्थव्युत्पन्नावगमतत्साक्षाद्भवतु वा परम्परया वेति न विज्ञेयः । गम्यमानाधिकारत्वाच्च त्व

क्षयतएवाविरुद्धम् । अश्रुते विभागे स्थत्यन्तराद्विभागवंगतिः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाध्यानीति । केपुनरथ त्रयोवेदाभिनय-
ताः क्रुवेदोपबुवेदः सामवेदइति । अथ किं नाथर्वणवेदइति पद्येतत् पृथग्भावक्यम् । अथतुं प्रहणान्तिकमेवेचेत्येतन्नै-
कवाक्यं तन्नास्ति गृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । कएवमाहर्कित्वत्रयथाश्रुतं संस्कार्यत्वनिर्बहणायां अर्थावबोधनिष्ठया-
तत्स्यविधेरनुष्ठानलाभः । अवबोधो हि सकलकर्मानुष्ठानोपयोगीति । आथर्वणश्चाभिचाराद्युपदेशबहुलः । तस्मान्नज्यो-
तिष्टोमः दिकर्माणि विधीयन्ते । नापि तेषां किंचिद्वन्नस्यैव हौत्राध्यव्यवौद्राद्विदसकलतद्वन्नपरिसमार्तिः । प्रधानोत्पत्तिविधय-
श्च त्रयाणामेव ज्योतिष्टोमादीनांसति । ब्रह्मत्वमपि त्रयाणामेव विद्यते । त्रिशब्दभसंख्यावचनः । न च संख्याशब्दाः कं-
चिद्धर्ममेकमनपेक्ष्यभवन्ते । अतोयेषामेव कार्योपदेशपरता तएव त्रिशब्देनाभिगदितुं शक्यन्ते । न चाथर्वणस्य त-
त्कार्यानुपवेशः । न तत्र प्रधानविधयो ज्योतिष्टोमादीनां द्वविधयः । श्येनादिष्वभिचारपक्षे तु तएवांस्त्रिजः सैवाध्यापीति-
कर्तव्यता । विशेषोऽपि यः सोऽपि त्रय्यमेवोपदिष्टः । अतंक्रम्य जुषामृक्सामाभ्यां भेकत्रकर्मणि समावेशाभावाच्चिदेदी-
व्यपदेशानुपपत्तेराथर्वणस्येह ग्रहणत्वाभ्यायशब्दाच्चत्वात्वभ्ययनविधेरतिद्विषयत्वमविरुद्धम् । तदाधिकपदं त्रिशत्संख्या-
प्रत्यवष्टयते ततोऽधमष्टादशवर्षाणि । अत्रापि विभागकल्पनापट्टपाणि अत्रापि पादिकं पादश्रुतार्भागभागिनी सैव संख्या-
नववर्षाणि चतुर्थभागः । प्रतिवेदं त्रीणि । कथपुनस्त्रिभवेवं वेदः शक्यो गृहीतुं असमामग्रहणस्य च व्रतनिवृत्तौ व्रतस्नात-
कव्यपदेशो भवति कश्चिन्मेधावितमः । अपर आह न ग्रहणस्वरूपमुक्ताधर्मा किं तर्हि तद्विषये विधिना प्रयुज्यन्ते त-
त्रापि निवृत्ते ग्रहणे यदि कानिचिदहानि नियमानुपातं न भ्ययनकाले क्रियते तावत्संप्राप्ततएव शास्त्रार्थः भवेत्त्वाभ्याय-
विध्यर्थं तावत्तैवाङ्ककलापानुष्ठानम् । असमामग्रहणस्य तद्व्रतनिवृत्तौ व्रतस्नातकव्यपदेशः । अतः कालविशेषविधान-
मुक्तम् । त्रिभिवर्षैः विना न व्रतस्नातको भवति तद्यद्यपि स्नानवेदसमामाविति केचित्स्मरन्ति तथापि तदर्थं व्रतसमाप्तावपि
प्रयोगोपचाराद्युक्तएव । तदयुक्तम् । सत्यपि विधिप्रयुक्त्यावदभ्ययनभावेनैव व्रतानां युक्ता । अभ्ययनसंयोगेन हि
• तानि चोच्यन्ते यावदभ्ययनं भवति वचनादेव हितिसांस्वतरो व्रतचर्चा प्रागपि ग्रहणाद्येतत्पृथग्भावक्यम् अथतु प्रहणान्ति-
कमेवेत्येकपाक्यंततो नास्त्यगृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । एवकारिणैवमेव पक्षमनुमन्यन्ते । यदि नास्त्यगृहीते वेदे तन्नि-
वृत्तिः कथं तर्हि व्रतस्नातको वेदस्नातकइति भेदेन व्यपदेशः । चतुर्थैव स्थानः । पदं त्रिशदब्दाः समाहृताः पदं त्रिशदब्दतत्रभ-
वपाटुं त्रिशदब्दिकम् । एवत्रैवेदिकम् । तदर्थपरिमाणतदाधिकम् । एव पादिकं ग्रहणान्तिकमितिसर्वत्र अतस्त्रिणाविति
मत्वर्थायः । ननु यस्य परपरिमाणं तत्तस्यास्तीति शक्यतेऽपि हेतुम् ॥ • • •

(२) व्रतज्ञानारायणः । क्रमप्राप्तगार्हस्थ्यश्रमधर्मप्रक्रमतः, आश्रमध्यायना, आदिकमिति । पदं त्रिशदर्थनिर्वाहार्थं वेदत्रया-
भ्ययनार्थं व्रतब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपं चर्यचरणीयम् । नियमेनार्थः, एतदर्थं, यवत्तरं भवतीति श्रुतेः । एकदेशस्यापि व्रतेनाभ्य-
यने प्राशस्त्यात् । अशक्तस्य तदाधिकं अष्टादशाब्दिकं वा नवाब्दिकमिति त्रि- प्रकारं व्रतस्नानं केवलविद्यालानं कर्तुमिच्छ-
तौ ग्रहणान्तिकम् । अथादिभ्यनिष्पत्तौ विद्याव्रतस्नानसिद्धिरिति स्फुटत्वान्नोक्तम् । आयर्वंगिकस्य तु चयीनिष्कर्णवान-
एतद्व्रतेनैव व्रतसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वत्रासमाप्तेः शरीरस्थेत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम् । न तत्रावभ्यपेक्षा आसमावर्तनादित्यनेन चो-
पकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैव गार्हस्थ्यधिकारः । तत्र कियदवधि विधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थ्यमित्य-
पेक्षायामाह पदं त्रिशदाब्दिकमिति । त्रयोवेदाक्रम्य जुषामाभ्यास्तेषां सप्ताहर-त्रिवेदी तद्विषयव्रतस्य सौकेनियमसमूहस्य-

पद्मत्रिशद्वर्षावतृकुले चरितव्यं पद्मत्रिशदाब्दिकमिति पद्मत्रिशदब्दशब्दात्कालादृष्टम् । आत्मसंप्रक्षेपसमस्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन प्रतिवेदशास्त्रं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणम् । तदधिकमष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशास्त्रं पठ् । पादिकं नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशास्त्रं त्रीणि यावता कालेनोक्तावधेरुत्तमधोवा वेदान्गृह्यति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विपमहिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेकादश्यातिशयोक्त्याः पद्मदेयादित्वेन नियमफलेन युगापेक्षो विकल्पः । तथाच श्रुतिः नियमेनाधीतवीर्यवत्तरं भवतीति । ग्रहणाद्विक्रमपक्षसंदर्शनात्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्मर्वेदांश्च त्वेदमयजुर्वेदं सामवेदमयर्वाचतुर्थमिति छात्रोद्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् अङ्गानि वेदाभ्यन्वारइति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथग्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि भाष्येणाभिव्यक्त्या च यथा त्वयि विद्यायामनुपयोगाच्चा निर्देशः । तथा हि ऋग्वेदे नैव होत्रकुर्वन् यजुर्वेदे नाध्वर्यवंसामवेदे नौद्रात्रयं देवग्रन्थं विद्याये सूक्तं तेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेः स्वर्गसंपाद्यत्वं ज्ञानां ज्ञायते । अयं च मानवस्यैवेदिकव्रतचर्याविधिना भवदेव व्रतचर्यानिषेधमिति तत्परत्वे वाक्यभेदसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदभावे व्रतश्रवणाच्च । यदाह योगियाज्ञवल्क्यः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्चदा ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचर्येणैव निष्ठासमाप्तिमरणं गतो नैष्ठिकइति समाख्ययेव गार्हस्थ्यनिवृत्तिः सिद्धा । उपकुर्वाणस्य गार्हस्थ्यं तद्ब्रह्मचर्यस्य कालविकल्पचाह मद्मत्रिशदिति द्वादश्यां । वेदार्थानुष्ठाने स एव मुख्याधिकासीति । मानः पूर्ववेदादीन्पुनर्मनुना मेयवत्कल्पमिति मानमेययोः संगतिः । त्रैवेदिकं च पाणानां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणमयोजनं त्रैवेदिकं व्रतं विशेष्यं । पद्मत्रिशत्संवत्सरैरष्टाथैर्वेदत्रयस्य सर्वशास्त्राभ्यस्यमेकं कर्मेति न्यायात् शास्त्रावयवस्याभ्ययनमवश्यं भावीति मेधागतवैजात्यासत्तदधिकमष्टादशवर्षाभ्यं पादिकं नववर्षाभ्यं समस्यादश्रुतत्वादित्यादिन्यायेन वा प्रतिशास्त्रस्वतन्त्रमष्टाग्रहीतेति वेदे व्रतमिति विशेषणम् । तथाच द्वादशपद्मीणि वर्षाणि वेदव्रताचरणं अतएवोक्तम् । तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिषोदितेति । इमेषोपनिषमभ्यावृत्तिमाह ग्रहणान्तिकमेव वेति एतद्व्रतजातनिर्विघ्नताभ्ययनसमस्यमिति बहुपादाः ॥ १ ॥

(५) नन्दः । एवमिति पादितस्य ब्रह्मचर्यस्याभ्ययनसमभ्यानुष्ठानकालविकल्पानाह पद्मत्रिशदिति । पद्मत्रिशदब्दानां समाहारः पद्मत्रिशदब्दं तत्रमवर्षपद्मत्रिशदाब्दिकम् । त्रैवेदिकमिति पदमभ्ययम् । कस्मैवेदसंप्रहणार्थं त्रिशब्दः । पञ्चपाण्डवाभ्ययपञ्चग्रहवत् । पञ्चमे विष्मिनि यममर्णहि वेदानां त्रिविधम् । तेन चतुर्थोऽपि वेदमन्त्रो मन्त्रार्थांश्चान्द्वेन संप्रसृते । व्रतचर्यंचरितस्यम् । तदधिकमष्टादशवर्षाः । एवं पादिकं ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परगृहस्थाभ्ययनपह्णाः गुरो र्भूमि पद्मत्रिशदाब्दिकं पद्मत्रिशद्वर्षपर्यन्तं कुर्याच्च यच्च पाणानां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणमयोजनं त्रैवेदिकं मन्त्रमात्रं चरित्रं द्वादशाब्दिकं पद्मत्रिशद्वर्षपर्यन्तं वा व्रतमलचर्यचरेत् । ग्रहणादिमेव वा व्रतचरेत् । गृहणक्रिया व्रतेऽर्थावति वेदाधर्मा मध्यमा विहितत्वात् ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदो वा वेदवापि यथाकम् ॥ अविघ्नतद्ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवेदिकमभ्ययनमुक्तम् । एकद्विवेदाभ्ययनमभ्याविकल्प्यते । वेदशब्दः शास्त्रावयवोप्याख्यातः । तिस्रशास्त्राअधीयति द्वे एकवर्षे केषां हि दशान्वेकसादेव । त्रयी विविधेति पठ्यते । अधीत्य गृहीत्वा वेदमुक्तं वा व्रतचर्यया गृहस्थाश्रममावसेत् । गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं वदयति तद्देहसंज्ञिजोर्भाषामित्यादि । आवसेदनुतिष्ठेत् । अने-

(२) आवसेत्-आविशत् (मेधा०)

कार्त्तमाधत । कृतदारपरिग्रहोक्त्या गृहस्थउच्यते । गृहशब्दोदारवचनस्तत्रतिष्ठति । आत्मन्यादायावतं तस्य योवि-
हितपदार्थसमूहोविधिनिषेधात्मकः सआश्रमशब्देनोच्यते यथोपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रम आसमावर्तनाकृतविवाहस्य गा-
हस्थ्यमिति । अविभूतब्रह्मचर्यैस्त्रीसमयोगनिवृत्तित्यस्य सएवमुच्यते । वाक्यभेदश्चाप्रदृश्यः । आख्यातव्यवहारे-
णाविभूतब्रह्मचर्योभेदगृहस्थाश्रमचपतिपद्यते । एकवाक्यतायाः कदाचनविप्लवे गार्हस्थ्यधिकारएवहीयेत अथ पुनः पु-
नर्यथा विधेनेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते नत्वधिकारी भवति अधीत्यावसेदिति च पौर्वापर्यमात्रविवक्षितम् ।
नाभ्ययनसमनतरमाविता विवाहस्य यत्कार्यात्पौर्वापर्यविधानादानं तर्ह्येन शब्दार्थः । अतश्चत्वाभ्यामाभ्ययनविवाहयो-
रन्तरालादध्याकरणादिशास्त्रभ्रवणवेदार्थज्ञानार्थलभ्यते विद्वानेवहिगार्हस्थ्येऽधिक्रियते । यथानाभ्ययनविधौ ब्रह्मचर्य-
विद्याव्यावस्थायातिर्यक्समानधमा स्वमधिकारमतिपल्लमसमर्थस्तथापि पित्राचार्येण वाऽनुष्ठप्यते । वस्तुतस्तयोरेवापि
कारोऽपत्यानुश्रवसे पितुरधिकारोऽपत्योत्पत्तिविधौ तावताभिनिर्यवत्त्वात् । अनुशासनच विधिनिषेधाधिकारद्वयमति-
पादयन् । तत्र यत्प्रतिपाद्यमानोऽपिनावबुध्यते तदप्यध्वं हस्तपादिकया कार्यते । यथाप्रिसस्पर्शकूपादिपादाश्चावहस्ताव-
ष्टम्भोधार्यतएवमदृष्टादपि मद्यपानादिर्यथावानिच्छन्त्यौषधदानादौ भवतंते एवशास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु यदा त्वीधमुत्पन्न-
स्तदैवनिपुण्यतद्वदिदं कर्तुमर्हसीति । एवसत्यधीतवेदोमाणवकः पित्राचार्येणैवैवमबोधयितव्योऽगृहीतवानसिबेत्त्वमिदानीं-
तदर्थंजिज्ञासायामधिक्रियसे ततस्तद्वानि श्रोतुमर्हसीति । एतावता पितुरपत्योत्पादनाधिकारनिवृत्तिः । तदुक्तं म्नि-
तापुनरुत्पादितोभवतियावतास्वयमभिगतकृत्योभवतीति । अतः स्थितमेतत् । नाधीत्यैवविवाहोपावद्वेदार्थोनाधिगतः । एवच
पदयोजना कर्तव्या अधीत्याभ्ययने निवृत्तेऽप्यविभूतब्रह्मचर्यस्याव । प्रामायाच निवृत्तौ पुनर्वचननियमात्तराणाम-
धुमासवर्जनादीनानिवृत्तिपरम् । तेन यावदभ्ययनतावत्सर्वे नियमाऽनुष्ठातव्याः । समामेवभ्ययनेऽर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृ-
त्तिरेव । ब्रह्मचर्यशब्देमद्यपिब्रह्मग्रहणार्थयद्वतग्रहणतत्र व्युत्पायते तथापि स्त्रीनिवृत्तिपरएवावस्य तत्रप्रयोगइति दर्शयिष्या-
मः । यथाक्रमं यएवाभ्येनूणापाठक्रमं प्रतिदृष्ट्येनेनैव प्रथमचतुः षष्टिस्ततोब्राह्मणपितृपितामहाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमभवति ।
नहीदृशोऽर्थवक्तारो न कुलेन न शीलन न क्रमेणेति । एतेनचैतत्प्रतिपादितंभवति याएव पित्रादिभिः शाखाधीतासापि
नत्याज्येति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विद्यालानपक्षे शक्त्यपेक्षोविकल्पः । यथाक्रमवेदत्रयान्ययनपक्षेऽग्नवेदादिक्रमेणैवा वे-
दान्ययने तु यच्छास्त्रीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्याएवादावभ्ययनमित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुट्टकः । वेदशब्दोऽयमभिवेदशास्त्रापरः । त्वशास्त्राभ्ययनपूर्वकवेदशास्त्रात्रपहयमेकावा शास्त्रान्तरा-
क्षणक्रमेणाधीत्यः । गृहस्थाश्रमगृहस्थविहितकर्मकारुपरुपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहोऽगृहस्थः गृहशब्दस्य दारवचनं वा-
त् । अविभूतब्रह्मचर्यदिति पूर्वविहितस्त्रीसमयोगमधुमासभक्षणवजनरूपब्रह्मचर्यनुवादोऽयं प्रकृष्टाभ्ययनाद्वत्त्वव्यापनार्थः ।
पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशास्त्राभ्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाभ्ययनच नित्यवदुपदिशता मनुनेमपलातक-
एव श्रेष्ठत्वादिमहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादस्यलातकोपि बोद्धव्यः । तदाह हारीतः त्रयं लातकाभवन्ति विद्यालातको-
व्रतलातकोविद्याव्रतलातकश्चेति । यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्ततेसविद्यालातकः । यः समाप्य व्रताभ्यस-
माप्यवेदमभावतते सव्रतलातकः । उभयसमाप्य समावर्तते यः सविद्याव्रतलातकः । याज्ञवल्क्योऽस्याह वेदव्रतानि वा
पारनीत्वा सुभयमेव वेति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्रमभ्ययनमवश्यभावीति त्रिशदधिकैकदशशतशास्त्रानावेदचतुष्टयपरिमाणत्वात् पु-

रुषायुषमभ्येभ्येतुमशक्यत्वाद्देदशब्दः शास्त्रापरः । सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति श्यायान् सर्वशास्त्राविधित्वं विसृज्य मध्ये-
नृपदेतरिति भट्टस्वरसात् । अन्यथैकैकस्य संपूर्णवेदाभ्ययने पुनरनुवादएव । वेदाभ्ययनविधिरभ्यापनादिति गुरुः । अ-
र्थावबोधादिति भट्टः । अक्षरावामिपरमिति वेदातिप्रसृतयः । एतन्मतमेव साधु । योनपीत्येत्यादिनिन्दार्थवादेनाभ्यय-
नस्य नित्यतावगमात्तत्र क्रमेदेन ह्यत्र कुर्यात् । यजुर्वेदानाभ्ययनम् । सामवेदेनोद्गात्रम् । सदैवतंतत्रैव विधया सूक्तमभ्या-
त्रभ्येवेति स्मृतेः । तेन ब्रह्मत्वमित्यतो वेदत्रयसाभ्यत्वान्सर्वकर्मणामतो न प्रवेशोऽर्थवेदस्य अतएव वेदो न भीयेति यथाक्रमं
स्वशास्त्रानुक्रमेण । अविश्रुतब्रह्मचर्यः अक्षतब्रह्मचर्यः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा वेदेति । गृहस्थाः अविश्रुतब्रह्मचर्योऽस्त्वित्तब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्च भवमावसेत् । किं कृत्वा
वेदशब्दः शास्त्रावयवेभ्याख्यातः । वेदान्वेदो वा वेदवा यथाक्रमं शास्त्राक्रमेणार्थीय ॥ २ ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंपितुः ॥ स्वग्विणंतत्पआसीनमर्हयेत्प्रथमंगवा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । तं ब्रह्मदायहरंप्रथमंगवार्हयेत् ब्रह्मच दायश्च ते उभे हरति स्त्रीकरोतीति ब्रह्मदायहरः ।
दीयतइति दायोपनं ब्रह्मवेदोहरणमधिगमः । गृहीतवेदः पित्रा कृतविभागो गृहस्थं प्रतिपद्यते निर्धनस्यानधिकारात् । यदि तु
पिता निर्धनस्तदासांतानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत् । अन्येतु ब्रह्मवेदामो ब्रह्मदायइति पूर्वोक्तविध्यनुवादमभ्यन्ते-
पितुरिति । ननु वाचाचार्यस्य माणवकाभ्यापनेऽधिकारउक्तः किमिदमुच्यते पितुर्ब्रह्मदायहरमिति । उच्यते यस्य पिता विद्य-
ते तस्य सप्राचार्यः । अभावे पितुरसक्तौवाग्यस्याधिकारः । आचार्यान्तरोपादानेन पितुरधिकारो निवर्ततएव स्वयं वा-
भ्यापयत्यन्योपादाने ने वेति न विशेषः । यदप्याहुर्वरोदक्षिणेत्युपनयने नित्यवदक्षिणाभ्यानात्परकृतृकत्वमेवेति तद-
सत् । उपनयस्य स्वयं विधिवरोदक्षिणेति । उपनेता च पिता वाचाचार्यो वा तौ द्वौपि स्वाधिकारमवबुधौ नात्यन्तरमपेक्षेते
आनमनार्थिदक्षिणादानम् । नचाधिकारान्तरतः प्रवृत्तस्यानतिरूपमुच्यते । तेनायं दक्षिणाशब्द आनमनार्थाभावादर्थान्तर-
व्यदानवददृष्टार्थदानोपलक्षणाधीनश्चैव । पित्रैव चासीतावता धनेन त्यामी कर्तव्योयेन वरदानमस्य संपद्यते । अ-
श्यामामहो नानत्यर्यादानास्ते दक्षिणाशब्दस्योपपत्तिः । नवा मुख्ये सति दक्षिणाभ्यामप्येति । एवताहं यस्य पिता न तत्स्था-
नीयो नाचार्यः सदात्मानमुपनयेत् सत्यकामवत्तद्विधमोदक्षिणाविधिर्न विध्यति । तस्यापि चैव दपेतशैशवस्यात्मसंस्कारा-
यास्त्येवाधिकारइति प्रतिपादितम् । तस्मादुभयथा पितुरधिकारः । स्वयमुपनयमानस्याभ्याचार्यमुपादानस्य वा प्रती-
नमभिमुखीभूतगृहाश्रमप्रतिपत्तौ ननु नैक्षिंसमाश्राभ्ययनविध्यमपि भ्रामप्रतिपत्तौ । स्वग्विणं यावन्तः केचन गृह-
कारैर्मधुपर्ककर्मणि धर्मोऽस्मात्तास्तेषां वरदानं यमेतत् । तत्पआसीने महाहं पथेदूशयनोपविष्टम् । गवा मधुपर्कणं । मधु-
पर्कऽसौ विधिः पाक्षिकाभ्यानाः । अतोऽशब्देन तन्नाशनकर्मशेषोत्पद्यते अर्हयेत् पूजयेत् । अधिकारात्पिताचार्यो-
वा । प्रथमपूर्वविवाहात् । पूजाधिकाराहं प्रतीतं स्वधर्मेणेत्यनुवादः । स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं स्वधर्मेण चार्हयेदिति सं-
बन्धे न विशेषः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मवेदं मतीतं श्रामवन्तं अधिगतवन्तमिति यावत् । दायहरं वित्तहरं पितुः पितृक्रकभय-
रणाहम् । अनैतिकमिति यावत् । प्रथमं यस्य गृहेऽसावुपस्थितः सांन्तानिकत्वेनार्थायतया सगवार्हयेत् इति गोशब्दस्तत्स-
हचरितमधुपर्कपरः । स्वग्विणं तत्पआसीनमिति । मात्यासनविशेषाभ्यामचार्यभिषेता । तत्पे लुप्तिकेति शिष्यारूप
आसने ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । तं ब्रह्मचारिपानुदानेन कथ्यतम् । दीयतइति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः न इतीति ब्रह्मदाय-
हरः ।

रपितुः । पितृतोषुहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽभ्ययनमुत्थयमुक्तं पितुरभावआचार्यादेरभ्यधीतवेदं मालयात् इत्युक्तं श्रम्यनोप-
विष्टगोसाधनमधुपर्केण पिताऽऽचार्योवा विवाहात्त्वयमपूजयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सचारिणं प्रतीतत्त्वमनुष्ठानेन ख्यातं । ब्रह्मदायहरं पितुः पितृतोषुहीतवेदम् । अथवा
स्वधर्मणैव ब्रह्म वेदं प्रतीतमाप्तवन्तम् । पितृदायहरं त्रैलोक्यावृत्त्यर्थं पितृदायहरमित्युक्तं पितृतोऽभ्ययनस्यानावश्य-
कत्वात् । सन्निवेष्टसमलङ्कृतं । तल्पे शय्यायांगवा गोमता मधुपर्केण पिता आचार्योवा अर्हयेत् पूजयेत् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । पितुः सकाशाद्ब्रह्मदायहरं ब्रह्म वेदस्तदर्थं दायोदानं दक्षिणा • ब्रह्मदायस्तर्हतीति ब्रह्मदायहरं पितुः
सकाशाद्दक्षिणां गृहीत्वा गुरवे दत्तवन्तमित्यर्थः । प्रतीतप्रतिगतब्रह्मचार्यानिवृत्तमितियावत् । सख्यशब्दः सर्वात्मिकाराणा-
मुपलक्षणम् । गोशब्दोऽश्वादीनाम् । अर्हयेत् कन्यापदो गृहीत्वा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र यमपूजयेत् कीदृशगुरुत्वं धर्मं ख्यातं । पुनः कीदृशं ब्रह्मदायहरं ब्रह्म वेद एव धनयस्य न-
स्य दाय अथ तस्य हरं हरति स्वीकरोति तं । पुनः कीदृशं सन्निवेष्टं । पुनः कीदृशं तत्त्वमासीनमासनस्थम् ॥ ३ ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ॥ उद्धहेत द्विजोभार्यासवर्णां लक्षणां न्विताम् ॥ ४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । सत्यामपि वेदव्रतसमाप्नो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वा । स्नानशब्देन गृहोक्तसंस्कारविरोधो लक्ष्यते
ब्रह्मचारिधर्माविधिः । यथा चात्र लक्षणा तथा माग्याख्यातम् । तदहरेव गृहकारोक्तं कश्चिन्मधुपर्कपूजाविहितसंस्कार-
भाष्य समावृत्तौ गुरुकुलान्पितृगृहमत्यागतइत्यनुवादः । उद्धहेतयेतद्विधिशेषमेतत्सर्वमाप्तमेव । नतु समावर्तनं विवाहाद्भवम् ।
तेनयः पितृगृहपथाधीतवेदस्तस्य समावृत्तस्य सम्बन्धेन विवाहः । केचित्समावर्तनविवाहाद्वा स्नानमन्यन्ते । क्वाश्रुत्या
भेदप्रतिपत्तिरिति चेदेव तर्हि समावर्तनं विवाहाद्वा स्नानसंस्कारवक्ष्यति सविरोधे हि तत्र स्नानमाप्नातमेव स्नातकेनेत्यादि ।
अथवा यमनियमत्यागाभिप्रायसमावृत्तिवचनम् । समावृत्तः शाकनीमेवावस्थां नियमरहितान्मतिपन्नइत्यर्थः । विरोधाभिप्राय-
चनियमत्यागवचनम् । ब्रह्मचारिणो हि सातिशयापन्नमिमानतयोत्तरायम् । यथाविधीति स्वधर्मणैवेति वा । उद्धहेत द्विजो-
भार्या उद्धहेति विवाहविधिः । संस्कारकर्मविवाहोभार्यामिति द्वितीया निर्देशात् । नच प्राग्विवाहाद्भार्यां सिद्धास्ति यस्याविवा-
हसंस्कारः क्रियते न चक्षुषश्चाजनसंस्कारः । किंतर्हि निवर्त्यते विवाहेन । यथा मूषछिन्नीति छेदनादयः संस्कारा यस्य
क्रियन्ते संपूजः एव विवाहैर्नैव भार्या भवतीति विवाहशब्देन पाणिग्रहणमुच्यते तच्चावगणनम् । एवं हि स्मरन्ति विवाहन
दारकर्म पाणिग्रहणमिति । इहापि वक्ष्यति पाणिग्रहणसंस्कार इति छाजहोमाद्यम् । तद्यथा सारद्विष स्नातव्यम् । नोद्देह-
त्कपिलां कन्यामिति कन्याग्रहणात्कन्यायाभयसंस्कारो न स्त्रीमात्रस्य । कन्याशब्दश्चावधकरोऽप्रवृत्तपुंसं योग्यायां पिति
वर्तत इति वक्ष्यामः । सवर्णांसमानजातीयम् । लक्षणां न्विताम् । लक्षणानि अवैयर्थ्यपञ्चाधनसूचकानिवर्णरेखातिवकादिभि-
न्महान् ज्योतिःशास्त्रावगम्यानि तैरन्वितां युक्तां गृहलक्षणां न्वितामित्यर्थः । यद्यप्यनिष्टसूचकमपि लक्षणं भवति किंतु सूचके-
रेव शास्त्रे स्तार्या विवाहयेत् अतः प्रशस्तलक्षणां लक्षणवती दृष्टव्या । आभिप्रेतसूचक एव लक्षणशब्दोत्प्रेषण्यते । सलक्षणो-
ऽयं पुरुषः सलक्षणा स्त्रीति यासु सलक्षणासंबन्धयते तत्राधिकारपिन्ता कर्तव्या संस्कारविधित्वादेवापानवदनुष्ठानाभावा-
यैव स्नापानमाहवनीयादिदक्षिण नित्यकाम्यकर्मोपयोगि तद्वाहवनीयादिनिर्व्ययमनुधीयते एवं विवाहोऽपि भार्या-
निवर्तकत्वेन दृष्टादृष्टपुरुषार्थोपयोगित्वात् । तथा हि खेदात्पुंसः स्त्रीभावविषयार्थवद्बन्धोभसत्तायां कन्यापरदातिनेपाहसदा-
न्मु कामिनः खेदनिवृत्तिं सहधर्मभ्रतिव्यतिः इति तथा सह सर्वधर्मैश्च विकाराददृष्टपुरुषार्थसिद्धिस्तदपीना अथ केचित्प-
मांसन्तेति पाणिजः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण दृष्टसिद्धयर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति तेषां कृतविवाहानसिधेत्संदिग्धातिर्कमेति भिन्नेन

कर्मानुशानसिद्ध्यर्थो विवाहः । यस्य कथंचित्स्त्रीनिश्चिन्तान् तस्य विवाहः । असति विवाहे कर्मानधिकारादनधिकृतस्य-
चाननुशाने दीपाभावात् पुरुषार्थानुशानान्यनुतिष्ठतो नाश्रमिणोऽप्यवस्थानमविरुद्धम् । तदेतदसत् यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव
धर्माऽपि पुरुषार्थवैप्रयोजकः । सर्वोऽपि पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमवर्तते । यदि चैतदेवस्यासंस्वरमनाश्रमो भूत्वैत्योदि नोपपद्येत-
ति । निपुण्ये तदाश्रमविकल्पावसरे षष्ठे निर्णय्याम् ॥ ४ ॥

(२) सार्वज्ञनप्राधान्यः । गुरुणेत्यादिना व्रततत्कर्तव्यसंक्षिप्तोक्तम् । स्नात्वा व्रतविद्यासमापन्ननिमित्तवैधर्म्य-
स्नानं गुरुकुलएव कृत्वा समावृत्तः गुरुगृहात्पितृगृहानागतः । यथाविधि त्वगृहोक्तहोमादिकर्मपूर्वकं स्नात्वेत्यन्वयः । लक्ष-
णमर्थव्यादिचिन्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुटुम्बः । गुरुणा दत्तानुज्ञः त्वगृहोक्तविधिना व्रतस्नानसमावर्तनः समानवर्णौ शुभलक्षणाक्याविवहेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमुपसहरति गुरुणेति श्रुत्या । समावृत्तः समावर्तनमौज्ज्वल्यगमकक्रिया गृहोक्ता तथा
युक्तः । द्विजैर्वार्षिकः सवर्णा समानजाति । लक्षणाद्विना वक्ष्यमाणगुणा दुर्लक्षणहीना च ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः सवर्णा लक्षणाच्चिता भार्या मुदहेत् । कौटिलीद्विजः समावृत्तो गुरुकुलादागतः किं कृत्वा
गुरुणाऽनुमत आश्रमः सन् स्नात्वा ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥ सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

(१) मैथुनातिथिः । पादशी कन्या बोद्धव्या ताभिर्दार्ढ्येति । मातुर्याऽसपिण्डा पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता । सपिण्डग्रहणमातृबन्धूपलक्षणागमः । मातृहस्तापिण्ड्यं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि । ननु त्रिविध्यजन्ममातृब-
न्धुभ्यो विवाह इत्यनेन । किं तां ह्यपञ्चमादूष्यम् । एवहिं गौतमः पठति । ऊर्ध्वसममात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति । ते-
न यथाश्रुति समन्वयाभावात् सपिण्ड्याभावः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया व्याकरणीयः । तेनैव मुक्तस्यात् मातृत्वयजा-
या न भवति अवधिश्च गौतमीयएव नैन मातामहीमाता महयोर्मात्वयेनातासा पुत्रसत्तेषां भवसामोऽप्यात्पञ्चमीयावलविवा-
हसितव्या । अतो मातृत्वसूत्रदुहितृणां प्रमातामहसततिजानां च सर्वासां प्रतिषेधो बन्धुत्वाविशेषात् । असगोत्रा च या पितुः गोत्र-
वसिष्ठमुपगमादिवशः स्मर्यते । समानगोत्रावसिष्ठान वसिष्ठैर्विवहन्ते न गमागमैः । वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः ।
परिणीय सगोत्रांतु समानवरांतरायाः । कृत्वा तस्याः संपुत्सर्गद्विजभ्रात्रा यणे चरेत् ॥ मातृत्वस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतश्चैव
च ॥ गौतमेन तु पृक्यते असमानवरांतरविवाह इति । तत्र गौत्रसमत्वेऽन्यपि प्रवरभेदेऽभ्युपगम्यते विवाहः । यतः स्मृत्यन्तरे सु-
भयनिषिध्यते असमानवरांतरगोत्राजामिति । आर्यप्रवरद्वये कोर्यः । कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्थयाम् । किमिति न भवति यदि-
त्यनेन श्रुतिस्मृतिप्रमाणयोः समर्थनस्य लक्षणोचरोयेन विरोधः स्यात् । पुनरमी प्रवरानाम् । अन्यत्पामिदमुच्यते इदमपि-
त्यर्थं कथं पुनर्गोत्रास्त्वान्वेनाम तथा कतरदेतद्गोत्रेनाम । यथैव समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादि विशेषः एव समाने ब्राह्मणत्वे
वसिष्ठारिगोत्रभेदः प्रतिगोत्रेषु समानार्थयामि । यथैव तद्गोत्रसम्पत्तेः शब्देः प्रवराश्रयणकर्तव्यम् । एवविवाहनिषेधोऽपि ।
मरन्ति पञ्चकारागोत्रभेदसंख्येन प्रवरान् पञ्चैतद्गोत्रसम्पत्तेर्भवरा इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव समर्थते वयंपराशरावय-
मुपगम्य इति । यद्यपि गोत्रव्यवधानविस्मरन्त तथापि बन्धुत्वात् कदाचिद्विस्मरेयुरिति गोत्रमुपलक्षणौक्यप्रवरस्मृतिरूपनि-
यत्ता । गोत्रमुपगमन्ति । न च तस्य किंचिदुपलक्षणमस्ति यद्वैरूपस्तरपेदं गोत्रमिति । एतावन्नवरणम् । यावद्गोत्रसंततिः-
ममानमार्तापञ्चम् । एष च गोत्रप्रवरभेदः आसृजराज्यविशेषः । तथाहि कल्पसंस्कारः पौरोहित्याद्राज्यव्यवस्थयो रिति ।
यद्यपि गोत्रविरोधोऽप्यपदेशे सति याम्यतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचनमिदमुपपद्यते किंतु न तेषां गोत्रमरणमस्ति । कस्त-

(५) निषेधमुनेऽन्यदेमुनी (५०)

हि क्षत्रियवैश्ययोर्विवाहेषि बन्धूनामवधौर्नयमः । उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत् ऊर्ध्वसमाप्तपितृबन्धुभ्यदति । इहाप्य-
सगोत्राचशब्दादसपिण्डा । तथाचानुवृत्त्यमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद्धुसंबन्धोपेक्षणाार्थः । तेन पितृवत्सुरन्वयस्त्रीणाम-
न्यासां च प्रथितामहसततिस्त्रीणामासममात्पुरुषात्यतिषेधः सिद्धो भवति । सममपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्येतुर्गोत्रव-
शमाहुः । नतत्रावध्यपेक्षा यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवशादिति तावदविवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डाचेत्यनुवर्तते तेनपु-
र्व्ववत्पितृवत्सादिदुहितृणां प्रतिषेधः । अस्मिन्तु पक्षे समानापगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । न हितवर्ततस्ति वयमेकवशादिति ।
उच्यते । ऐतिहासिकेन तद्वशनेन समर्थयन्ते । तत्राह वर्णयन्ति ऋषिर्वसिष्ठदिराचार्यौ वशम् कर्ता तद्रोत्रास्ततः प्रसताः
प्रवरा इति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्याततमाः स्मृत्यन्तरादिष्वेव नियमः । इदं वचनिरूप्य यदेतत्स-
मानप्रवरैरितितत्र नामधेयतस्तावत्समानत्वं संख्यातम् । नामधेयसमानत्वे च कियत्र सर्वाण्येव समानानि तत्र प्रतिषेधो न-
कस्मिन्नपि समाने तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्व तत्र समानेकालिश्चिन्नेऽन्यास्मिन्नन्यः समुदायः सजातइत्यसमानप्रव-
रत्वाच्च प्रतिषेधः । एवंचोपमयूनां पराशराणां चस्यादिवाहः भिन्नतयोर्योगं । एकउपमन्यवः अपरे पराशराः पूर्व्वेण च
न्यायेन प्रवरभेदः । उपमयूनां वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः । पराशराणां वासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति अयैकैकस्य
प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समानप्रतिषेधः । तद्यथा मापानभोक्तव्यामिश्रा अपि न भुज्यन्ते किपुनरव्युक्तम् एकैकस्य प्रव-
रत्वम् । तथा हि सामानाधिकरण्याभ्यन्ते एकवृणीते द्वौ वृणीते त्र्यो वृणीत इति प्रतिपन्न एकः । तस्मात्पेय्याहैषामविवाह इति ।
हिजातिपहणमुपलक्षणार्थम् । शूद्रस्यापि आसप्तमापितृवत् इत्याद्यस्ति । दारकरणदारक्रिया दारकर्म तत्र प्रशस्तामश्रया-
विहितेत्यर्थः । मैथुनी मियुनमवा मैथुनी न मैथुनी अमैथुनी । पितुरिति सचप्यते । पितृजीवितदेवोत्पन्ना जातमात्रा ।
नियोगो विहितस्तत उत्पन्ना यानास्ति पूर्व्वोक्तविशेषो नैषेधः । अतः पृथग्विधिष्यते अमैथुनीति ततो नियो गोत्पन्ना कामतीन
विवाहाः मैथुनीत्वात् । अन्येतु अमैथुने इति पठन्ति । धर्मार्थं दारकर्मणि प्रशस्ता न मैथुने स्तुतिभेदेन प्रतिषेधः । इदं शो
योदाता सत्यपि मैथुने धर्मार्थं भवति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समान एकः पिण्डो जनको येति सपिण्डशब्देनात्र यासाः । तथाच साक्षात्परपरया वा
योमातृजनकपिण्डो देहस्ततो येषां जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमात् परतो वाङ्मयादिष्वपि विवाहनिषेधप्रसूते
स्मृत्यन्तरानियमः । यथा याज्ञवल्क्यः । पञ्चमात्सममादूर्ध्वमातृवत्पितृवत्स्तथेति । अस्यार्थः । मातृवत् परस्यामवरस्याच
मातृवत्सहितसपिण्डभाराया पञ्चमादूर्ध्वपरतः स्त्रियमुद्देहिदिति । एवं च मातृ पूर्व्वं ये चत्वार उच्योत्तरक्रमेण सपिण्डास्तथा
तत्सन्तानेभ्यर्वाधीनाः प्रत्येकचत्वारश्चत्वारस्तथा मातृतोर्वागोत्रं चत्वारस्तत्सन्तानभूताश्च प्रत्येकचत्वारः सपिण्डास्तद-
न्तर्भूता कन्या न विवासेति सिद्ध्यति । एवंपितृवत्सममादित्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना ससगोत्रा च यापितुरिति चका-
रान् असपिण्डाचेत्यनुरुद्धम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु
पञ्चसङ्ख्यावपेक्षता पितृसपिण्डेषु समसङ्ख्यायेति । यत्तु स्मृत्यन्तरे मातृवत्पञ्चर्षा पितृवत्सप्तमीमुद्देहियुक्तं तथातापितरौ
विवाह गणनयेति प्राप्तम् । एतच्च याज्ञवल्क्यवचनार्थं मातृ पञ्चमादूर्ध्वपितृवत्सममादूर्ध्वविवाहस्तत्र मातृसगोत्रत्वाभावा-
पदेत्यसगोत्रेत्यनेन दर्शितम् । अतएव च सपिण्डपदस्यैकपिण्डप्रमवपरतानुसृष्टातिपरताः स्नातीनासगोत्रपदेनैव त्रयाभ्यां
तथाच सपिण्डपदेन मातापित्रोर्बन्धुमातृपुत्रद्वयस्तेऽपि लभ्यन्ते । अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधार्थमसगोत्रा च सा
पितुरिति श्रुतिः पित्रासहागोत्रपदस्य पितृत्वव्योदार्शतः । मातृपक्षे तु यद्यप्यसपिण्डाच यामातुरिति प्रकारेणासगोत्रत्वा-
कर्षणात्पितृपक्षेव सामान्यतो मातृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधः प्राप्तस्तथापि स्मृत्यन्तरे । मातृसगोत्रामत्येकः नेष्टव्यः ।

हकर्मणि । जन्मनामोर्विज्ञानेऽहहेदविशद्वित् इत्यभिधानात् ॥ यावदस्मिन्पातृकुलजदेस्तन्नाम्नीस्यां जन्मेति ज्ञायते । तावन्मातृसगोत्राणामविवाहसत्त्वम् । तदूर्ध्वतु न दोषदति । अत्र हि स्मृतिवाक्ये पुर्वार्थेन सामान्यतो मातृसगोत्रायाः अविवाहसत्त्वमतात्तरमाशङ्क्य जन्मनामोर्विज्ञानेऽहहेदविशद्वित् इत्यभिधानात् मातृकन्यात्वसमये संगोत्रांमातामहसगोत्रामित्यर्थः । दारकर्मणि भार्यासाध्यसादिकर्मणिनिमित्ते विवाहकर्तुमशक्ता । अनिन्दिता तथा मेथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुदतकर्मण्यपि सैव प्रशस्ताऽनिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथा पृथक्पहण विधिद्वन्द्वेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डादिगमनेऽधिकन्यायभित्तार्थः । द्विजातीनामिति तत्रप्राधान्यादुक्तं शब्दस्यापि तत्परित्यगेनैवोद्वाहः । वरस्य कन्यकायाश्च यस्मात्सन्तानभेदस्तेन सह यत्र न सपिण्डता तत्रैव विवाहमिति दर्शयितुं मातापित्रोर्गोत्रसपिण्डवर्णनमिति नैक्य निवृत्तौ विवोदुमाशङ्क्येवं दर्शयितुम् ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । 'मातुर्यां सपिण्डा न भवति । समप्रपुरुषपर्यन्तसपिण्डतावक्ष्यति सपिण्डता, तु पुरुषे सममे विनिवर्तत इति । तेन मातामहादिवंराजा जाया न भवतीत्यर्थः । य शब्दान्मातृसगोत्राणि मातृवशपरम्पराजन्मनामोर्विज्ञाने मति न विवाहा सदेतरा तु मातृसगोत्रा विवाहेति सगृहीतम् । तथा च ध्यासः सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनामोर्विज्ञानेऽहहेदविशद्वित् ॥ यत्तु मेधातिथिनावशिष्टनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनलिखितम् । परिणीय संगोत्रांतु समानप्रवरांतथा । तस्यां कृत्वा समुत्सर्गद्विजन्मनायायणचरेत् ॥ मातृकस्य मुतांश्चैव मातृगोत्रांतयैव चेति । तदपि मातृवशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च यापितुरिति पितुर्यां संगोत्रा न भवति चकारात् । पितृसपिण्डापि पितृ-योर्विज्ञानेति भवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनां दारत्वसपादके विवाहे प्रशस्ता मेथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्म-पुरोत्पादनादौचेति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच असपिण्डेति । असपिण्डा । सपिण्डता तु पुरुषे सममे निवर्तत इति । तेन मातामह-कुल्लूक न स्यात् । चकारात्मातृसगोत्रा च । जन्मनामोर्विज्ञानेत्याग्यानाम्यथा । तथा च । ध्यासः । सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनामोर्विज्ञानेऽहहेदविशद्वित् इति । वसिष्ठादिस्मृतिरपि एतदनुरोधेन-नेया । ऊरुविजही-तामित्यादिश्रुत्युक्तपत्न्योत्पादकर्मणि मेथुने मिथुनसाध्ये अग्न्याधानादौ च ॥ ५ ॥

(५) मन्दनः । सर्वणीलपि नियममाह असपिण्डेति । सपिण्डतावक्ष्यतिसामपौरुष्यं सपिण्डतातुपुरुषेसममे विनिवर्त-त इति । अमेथुनी अक्षतपीनि । ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ विवाहार्हमाह पञ्चमादिति युग्मेन । मातृत मातु सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वतयापितृत-पितुः सन्ताने सममादूर्ध्वमातु सन्ताने असपिण्डाश्च शब्दान्मातुरसगोत्रा पितु-सन्ताने असगोत्रा ॥ ५ ॥

महान्त्यपि सगृहानि गोत्राविधनधान्यतः ॥ स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्यपतिवैधस्यनिन्दार्थवादोऽयम् । सगृहिः संपत्तिः । धनविभवः । महान्त्यपिप्र-रुद्राण्यपि । धनविशेषणार्थमाह गोत्राविधनधान्यतः श्रुतीयार्थे तसिः । गोत्राविधनेन च धान्येन च धनग्रहणगोत्रादी-नाविशेषणार्थम् । धनरूपेण गोत्रादयः कूटसंपन्नताहि धान्यम् । स्त्रीसम्बन्धविवाहः स्त्रीसाम्यसम्बन्धः स्त्रीसम्बन्धः ॥ ६ ॥

(२) सार्धज्ञानाराधणः । धनमुखादि । एतेन गुणान्तरवद्विचित्रयापि विवाहसंज्ञेति दर्शनम् ॥ ६ ॥

(३) पितृप्यादि-पितृप्यसदि (अ)

(३) कुल्लूकः । उत्कृष्टान्यपि गत्रादिभिः सप्तदान्यपीमानि दशकुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भार्यामित्यनेन ग्रामानि कन्योत्पादककुलानि वर्जनीयतयाह महान्तीति द्वाभ्यां । धान्यतः धान्यादिभिः सप्तदानियुक्तानि । अविमैवः । स्त्रीसंवन्धे स्त्रीकर्मकविवाहे ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । एतानि वक्ष्यमाणानि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । साहिजातीनां ब्राह्मणसत्रियविशर्मयुने, दशकर्मणि अप्रयाधानादिधर्मपुत्रार्थं दशकर्मणि च प्रशस्ता सापिण्ड्येन रहिता एकपिण्डोदेहोयस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा । पञ्चमात्मसमादूर्ध्वसापिण्ड्यं निवर्तते इत्यर्थः । चतुर्थीं मुदहेत्यर्थां पञ्चमो न तु पञ्चमी चतुर्थः पञ्चमीनोदहेदित्यर्थः । वर्ज्याण्याह महान्तीति गोजाविधनधान्यतः सप्तदानि महान्यपि अप्रयाधान संहितान्यपि स्त्रीसंवन्धे दशैतानि वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

(१) मेघातिथिः । हीनास्त्यक्ता क्रियायस्मिन् कुले जातकर्मादयः । सत्कारानक्रियन्ते नित्याश्च पञ्चपञ्चादयः । निष्पुरुष स्त्रीमह यत्र प्रायेण कन्याजायन्ते न पुमांसः । निश्छन्दः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्शसम् इन्धैकवद्भावेन कुलद्वयनिर्दिष्टम् बहुदीर्घर्वाह्यादिषु लोभमभ्युत्तमं अर्थासि गुदेन्द्रियगतान्यधिमार्सानि बद्धानि तानि हि गौरूपत्वात्पीडाकराणि । क्षयोरारज्यक्षमाव्याधिः । आमयावीमंशमिर्यस्य भुक्तमन्नसम्पन्नजीर्यति । 'अपस्मारः स्मृतिभ्रशाद्युपघातकः' । शरीरगता च्येदवती श्वेतता कुष्ठमसिद्धम् । सर्वे एते व्याधिविशेषवचनाः शब्दरोमशार्शस्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तानिर्दिष्टाः । पूर्वैर्वाल्प्यानुर्बिष्टमूलतारंय मतिपेधस्य वर्णिता । मातुः कुले हि पदो नुहरन्ति । ततो हीनक्रियादीनां प्रजा साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्च सक्तामन्ति । एवहि वैद्यके पठ्यते सर्वैस्तंक्रमिणो रोगावर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । निश्छन्दो निर्वेदः । आमयोमिमान् कुष्ठमांसादिद्वेदं कायौदुश्चरादि । हीनक्रियकुल-यत्र प्रायस्तादृशा एव । एवमुत्तरत्र हीनक्रियमित्यादीनि कुलानि पञ्चविंशतीकृतानि । यथा कुशादिकुलानि पञ्चैवेवद-शकुलानीति योजनीम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । तानिकागोन्याह हीनक्रियमिति । जातकर्मादिक्रियारहितस्त्रीजनकवेदाभ्यापनशून्यं बहुदीर्घरोमा श्वितमशानामव्याधियुक्तम् क्षयोरारज्यक्षमानन्दानलापस्मारिश्चित्रिकुष्ठयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्वैकियासंवन्धः । दृष्टमूलताचारस्य मतिपेधस्य मातुल्वदुष्टवन्नाशुबुहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परिगीतापासंततरिपि तादृशी स्यात् । व्याधयः सञ्चारिण इति वेद्यकाः पठन्ति । सर्वसद्वृत्तिमणोरोगावर्जयित्वा प्रवाहिकामिति । अवेदमूला कयमियं प्रमाणमिति चेत् । दृष्टार्थतयैव ग्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे । सर्वा एतवेदमूला दृष्टार्थाः परित्यक्त्य तु । मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं ये न्वदृष्टार्थास्ते पुर्वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनक्रियपित्रादेर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । निष्पुरुष स्त्रीजननपधानं । निश्छन्दो वेदाध्ययन-शून्यः । रोमशं बहुदीर्घरोमयुक्तं । अशंसं अशरीरयुक्तम् । क्षयोरारज्यक्षमा कृशः तदुक्तं । आमयावि नित्यमदानल-युक्तं । अपस्मारो वापुविशेषस्तदुक्तं । श्वित्रि श्वेतत्वविशेषस्तदुक्तम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रियश्चोतस्मार्ताचारहीनम् । निष्पुरुष स्त्रीशेषम् । तद्वर्जयेत् । कुतः संतत्यभावानुसारम् । निश्छन्दो निरभ्ययनम् । रोमशरोमबहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः निर्द्वन्द्वनिरुपत्वात् । तथा हि सुनि निर्द्वन्द्वे विदतद्विरुपरोम

शपथमालभेत साक्षस्या त्वातनुरितिअर्थोऽस्यास्तीत्यर्थस्तद्वर्जयेत् । कुतः व्याधिसंक्रान्तिभयात् एतेन क्षमादीनि ध्याख्या-
तानि । क्षयि क्षयरोगयुक्तः । आमयामहोदयदयः । तद्युक्तमामयावि । कुलानीतिव्यस्तम् । चकारः प्रत्येकसंभव्यते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानि दश कुलान्याह हीनक्रियमिति जातकर्मादिसंस्कार पञ्चयज्ञरहितं कुलनिष्पुष्प निः-
श्छदोनिर्मतश्छन्दोवेदोपस्मानन्निच्छन्दः । रोमशार्शंसंशोरोगोवर्ततेपञ्चतदर्शसकुलं । शुभे रोमरूपत्वात् रोमसहितं । यत्र
क्षयं आमयोवा कुलमपस्मारिचित्रकुष्ठि एतानि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥

नोद्वहेत्कपिलांकन्यानां धिकांर्द्धानरोगिणीम् ॥ नालोमिकां नालिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलां ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वः कुलश्रय प्रतिषेधः । अयत्तु स्वल्पाश्रयः । यस्या अमुवर्णाः कनकवर्णा वा केशाः सा
कपित्री । अधिकाङ्गोपदङ्गुलिः । रोगिणीचक्षुरोगा दुष्प्रतिकारव्याधिशृङ्गाश्च । भूमीणिमन्वर्थायोनित्ययोगैवा । अलोमिका
अकेशा । लोमानिकेशा अप्युच्यन्ते । बाहुमध्यैजङ्घाद्वयेवासर्वलोमाभावः । वाचां लोमस्त्वप्येव वक्तव्ये बहुलपरपच
भायते । पिङ्गला अतिश्लेगेण मण्डलाक्षीकपिलपिङ्गलाक्षीवा ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न रोगिणीस्त्वत्क्षयादिव्याधिमर्ता । पूर्वकुले तेषामधिकत्वेन कम्पानां संभावनापात्रेणा-
तिब्रह्मज्ञोक्ता । अत्र तु तत्सामान्यत्वेनेति विशेषः । पिङ्गलाभारक्तगौरवर्णा ॥ ८ ॥

(३) कुल्लुकः । कुलश्रयप्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वल्पाश्रयप्रतिषेधमाह नोद्वहेदिति । कपिलकेशानित्यव्याधिता-
मविद्यमानलोमांश्चुरलोमांश्च पश्यभाषिणीं पिङ्गलाक्षींकन्यानां पश्येत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्जनार्थं कन्यां विभिनष्टि नेति ह्यस्या । कपिलांकपिलकेशां वर्णतोवा । नाधिकांर्द्धा
पदङ्गुलादिकां । मूनाङ्गुलिचतुरङ्गुलादिका । न वाचाटां न बहुभाषिणीं । न पिङ्गलां चक्षुषां मार्जारचक्षुषीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कपिलांकेशाक्षिभ्यश्चापिङ्गला ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कनकवर्णाः केशा यस्याः सातां । कपिलां च 'कन्यां नोद्वहेत् एतादृशः नोद्वहा' कपिलादि-
पिङ्गलान्ता । वाचाटा पश्यभाषिणी ॥ ८ ॥

नक्षैरक्षनदीनाम्नां नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिमेष्यनाम्नां न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ॥ वयोः धिकां नाद्वहीनां न सेवेकलहमि-
थाम् ॥]

(१) मेधातिथिः । नक्षत्रज्ञाननामिका आर्द्राग्येवादिष्यति । वृक्षनाम्नां शशपाथापलकीति । नदीगङ्गायमुना-
तनाम्नी । कक्षाणि च ब्रह्माश्रयमेतिद्वन्द्वं तासां नामनीति पञ्चमभासः । ततोद्वितीयेन नामगन्धेनोत्तरपदलोपासमासः ।
अन्यनामिका बर्षीरवर्षादि । पर्वताविष्यमलयादय पूर्ववत्समासात्कश्यपः । पक्षिनाम्नीशुकीसारिका । अतिः
संप्रतन्नाम्नी ध्यालीभुजङ्गी । मेष्या दासी चेदी वाली । विभोपणनाम मयजनकदाकिनीराक्षसी ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यभाण्डालादि । तज्जातिनाम्नी 'चाण्डालाद्यादिनाम्नी । पर्वतनामिकां विन्ध्याहिम-
न्यादिनाम्नी । मेष्यनाम्नी दासीत्यादिनाम्नी । भीषणनाम चामुण्डेत्यादि ॥ ९ ॥

+ अथ (क, ग, अ, ए,) चिह्नितेषु सूत्रे । (य) चिह्नितपुस्तके दीक्षायां वर्तते ।

(३) कुल्लूक । ऋक्षनक्षत्रतन्माभिकामाद्विरेवतीत्यादिकामेवतृगन्दीम्लेच्छपर्वतपक्षिपंदासभयानकनामिकारु-
न्यानीदहेत् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्द । नक्षत्रक्षेति । तारा अतिवनी आमलकी हरीतकी नदीद्वपद्म इत्यादिनाम्नीम् । अन्योम्ले-
च्छ तेन यवनी म्लेच्छेति । पर्वतनामिका शिलामयी । पक्षिगण्डा । अहि पन्नगी । मेण्याअमुकदासी । भीषणनामिका
उभेत्यादिकाम् ॥ ९ ॥

(५) नन्दन । ऋक्षनाम्नी आर्द्रेत्यादि । वक्षनाम्नीशिरापेत्यादि । नदीनाम्नी गङ्गेत्यादि । अन्यनाम्नी मातृङ्गी
त्यादि । पर्वतनाम्नी विन्ध्याेत्यादि । पक्षिनाम्नी शुक्राेत्यादि । अहिनाम्नीनागीत्यादि । मेण्यानाम्नी दासीत्यादि । भीषणा-
म्नी हिडिम्बेत्यादि । अदृष्टार्थोऽयमिति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्र । ऋक्षनाम्नी नक्षत्रनाम्नीन् विवाहयेत् । अन्यजनानां पर्वतनाम्नीचनो दहेत् । विभीषणना-
म्नीभयानकनाम्नीन्विवाहयेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ॥ तनुलोमकेशदशनामृद्वङ्गीमुद्गहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

(१) मेघातिथि । अथङ्गाव्यङ्गानि यस्या सैवमुच्यते । अथङ्गशब्दोऽवैकन्यवचन प्रवीणोदारदिशब्दत्वात्
व्युत्पाद्यते विकलाव्यङ्गानि यस्येति अतश्चाङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयवविनशक्तौचित्येन सस्थानस्य परिपूर्णता सा
ऽव्यङ्गशब्देनोच्यते । सौम्यमधरनामस्त्रीणामुल्लोचमत्रदर्शितम् । हंसइवारणद्वयञ्चति यादृशी हंसानाहस्तिनाथ विला
सवती मन्थरागतिर्यस्या । तनुशब्दोऽल्पवचन क्रितस्तनुपरिभावे वर्ततेतन्वङ्गीसोच्यते नातिस्थूला नातिदृशेति ध्रुवि
सुर्यशर्काठिनापरुषाप्यङ्गानि यस्या सा तामुद्गहेत्स्त्रियकन्याधिकारा कन्याम् । यद्येवनालोमिकामित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थको
ऽस्मादेवविधानात्प्राप्तैवैव तस्याअविवाहता सिद्धा सत्यमेवएकएवार्थाङ्गाव्याविधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन चोद्यमानस्तु-
रप्युद्योबुध्यते । कन्याशब्दश्चात्रकरणादनुभूतसंभोगासु स्त्रीषु प्रवर्तते । तथाचवसिष्ठ अस्पृष्टमेथुनासदृशार्थाव्याविन्देतेति ।
नचान्येन संस्करुतान्येनपुन संस्कर्तुंशक्या दृत्तस्यकरणाभावात् । अतश्चोद्यायाअवबृत्तभर्तृसयोगाया अर्थावित्त्वैरिणीत्वे
भर्तृमवासादिनानान्येन विवाहोऽस्ति सत्यपिकन्यात्वे । तथाचैदृशीवसिष्ठोक्तिर्मन्त्रेपदिता । अन्यत्रान्युक्तमन्यपुर्ववर्षी
यसींभादमतीस्त्रियमुद्गहेतेति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अव्यङ्गाङ्गी अद्वैत्वपि यस्यानव्यङ्गत्वं अङ्गाद्वैत्वपि नसादिषु यस्याविकल्पनास्तीत्यर्थः ।
तथा विभीषणनामत्वाभावेपि सौम्यशातनाम यस्या साविवाहा । तथा विभीषणनामनिषेध प्रत्यवायाधिकार्यम् ।
तत्र सन्ना केश शिरोरुहा । अत्र येषु दृढविरोधिष्वदोषाणांतेषु सत्त्वपि विवाहे भार्यावसिद्धिर्यत्र दृष्ट विरोधा
दर्शनं तदोषवत्त्वाविवाहे भार्यात्वमेव न सिद्धयतीति कश्चित् तत्तु प्रमाणाभावात् । नक्षत्रनामवादावपि भार्यावासिद्धि
प्रसंगेन व्यवहारविरोधाच्चायुक्तम् । केवलनिषादष्टे विरोधशून्ये दोषेषु परिणेतुं प्रपोग्पत्तिपात्रमनुमुत्तुक्तमिति ॥ १० ॥

(३) कुल्लूक । अविकलाङ्गीमधुरसुखोद्यनाङ्गीहंसगनरुचिरगमनामनतिस्थूलोमकेशदशनामङ्गीकन्याम्
दहेत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्द । उदहनयोग्यामाह । अव्यङ्गेति । मूलाधिककुञ्जाद्यङ्गरहिता । सौम्यनाम्नी शशिनीचिद

(१०) तनुलोम=तन्त्रोद्य (मेधा०)

केत्यादिनाम्ना । हसवारणगामिनीं हसवत् वारणोहस्ती तद्दमनशीला । अत्र विधिविषयी अभ्युदयानभ्युदयफलौ ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अद्भुतशब्दोक्त्यवधारणे ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशीं उद्देहेत् । अव्यङ्गाङ्गी अव्यङ्गमङ्ग्यस्या ता ता । सौम्यनाम्नीसौम्यनाम यस्या सा ता अङ्गिनाङ्गीमित्यर्थः ॥ १० ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ॥ नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याभ्रातानास्ति तां न विवहेत्पुत्रिकाधर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया पुत्रिकाधर्म कदाचिदस्याः कृतोभवेत्पित्र्यप्यनयाशङ्कया । अनेन सदेहेन कथंचेयशङ्काभवति यदिन विज्ञायेतपितादेशान्तरेणोपितीवता सा च मात्रा पितृसपिण्डेवादीयते । प्रामाण्यं पितृसंनिहितेतिरपि दातव्येति स्मर्यते । स्मृतिचोत्तरतोदशमिन्याम । पितरि तुसविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सहित्ययमेवाह कृता वा न कृतविति । वाशब्दश्चेच्छब्दार्थे द्रष्टव्यः । यदिपिता नविज्ञायेत तदा कन्यका न बोद्धव्या । अन्धेत्युत्पन्नमेतन्मतिषेधद्वयमाचक्षते । यद्यपि पिता न विज्ञायते अन्नेनयजातेति गूढोत्पन्नाया प्रतिषेधः । एवंचसम्बन्धः यस्याभ्राता नास्ति तांपुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । नविज्ञायत इत्यत्र पुत्रिकाशङ्कयेत्येतन्न सम्बध्यते । अस्मिन्प्रकरणे यत्र नास्तिदृष्टगतभतिषेधः यथाअसपिण्डाचेत्यत्रश्लोके । तदन्तिक्रमे विवाहत्वरूपानिर्वृत्तिरेव । अतः सगोत्रादिविवाहः कृतोऽप्यहत्तएवविषयवगमरूपादाधानवद्विवाहस्य विषयतिक्रमरूपादवगमात् । यथापादानविधौयांकिचिदङ्गनज्ञात तदभावे नाहवनीयादिनिर्वृत्ति एवमसगोत्रादिकायान भार्यात्वम तस्मात्स्यायैव कृता तादृशस्तस्कारमतिरुपिकापि । तत्रभवत्त्वोत्तिष्ठद्वय शायश्चित्तमपिस्मरन्ति तादृशविवाहे यद्यपि कर्मणएवतद्वर्तिमतिधातिक्रमे वैगुण्यन साक्षात्पुरुषस्य दोषः । तथापि वाचनिकप्राप्यश्चित्तम् । अथवा सगोत्रागमननिषिद्धम् । तदर्थेयथापरिवर्तमाने यदुक्तं तत्प्राप्यश्चित्तमेवेत् । यस्तुहीनश्चिदादिप्रतिषेधस्तस्यदृष्टदर्शनमूलत्वानिर्वर्तते विवाहः भवत्यसौ भार्या नास्ति तस्याख्याय । एवमर्थेवमहान्मयीतिपूर्वस्मृत्यतिषेधाद्देहः स्तवभार्यपठितः । एवमेवच शिष्टमाचारः । कदाचित्कपिलदिरुपाशुपयच्छति न सगोत्रम् ॥ ११ ॥

(२) सार्धज्ञानाराधणः । न भवेन्नोत्पद्येत न विज्ञायेत कुत्तप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः सत्तत्पुनराभावेनापरिभाषितपुत्रिकाशङ्कयाआद्यायान विवाहः । द्वितीयस्याअधर्मशङ्कया ब्राह्मिकस्यादिपरिणयश्चतुषांशङ्कयेति अमादन्वयः । अत्र पितेति विशेषेणैर्मानुरविज्ञानेन न तादृशोदोषइत्युपदर्शितम् ॥ ११ ॥

(३) कुतुहलः । अत्रविधिविषेधयोर्मिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमितिदर्शयितुमाह यस्या इति । यस्या पुनभ्राता नास्ति तापुत्रिकाशङ्कया नोद्देहेत् । यदपत्यभवेदस्यास्तन्मम स्यात्स्वपाकरमित्यभिधानमाचार्यपुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रापुत्रिकेत्येकदिति गौतमस्मरणम् । यस्यावाविशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नमिति नामपि नोद्देहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेतिन योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकयोर्भातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेपि यस्याविशेषेणपिता न ज्ञायते तामपिपुत्रिकाशङ्कयेव नोद्देहेदिति । मेधातिथिस्तु एकमेवैवंपक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तापुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत् । पितृचेन्मज्ञायते शेषितीवृतीवा वा शब्दश्चेदर्थे पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावप्रवगम्या भ्रातृकापि बोद्धव्येति । अस्माकतु विकल्पस्वरसादिदमतिभाति यस्याविशेषेणपिता न ज्ञायते तामपिजराजन्तेनाधर्मशङ्कया नोद्देहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिकाधर्मश्च

तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्कातयेति यथासंख्यंयोजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने सगोत्रावेदमत्तोपपच्छे-
न्मातृवदेनाभिधूयादितिपरित्यागभवणात्परिणीयं सगोत्रांचेति भायश्चित्तश्रवणाच्च तत्र तत्समभिव्याहते च मातृसपिण्डा-
परिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वान् । येषांपुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिधि-
धामिधाने यथाहीनक्रियमितिन तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अतएव मनुना महान्वयपि सप्तद्वान्तीत्यादि पृथक्करणेतत्प्र-
एतन्मध्यपतितेषु नर्क्षवृक्षनदीनाम्रीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्पायश्चित्तमा-
त्रम् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरयोऽप्यांतामाह यस्यास्त्विति । न ज्ञातये पिता प्रसिद्धितोदयतोवा तत्र हेतु-पुत्रिकेति ।
पुनिकत्वेन मनसानियुक्ताअथवानि-शङ्काप्राज्ञातपितृकत्वेन जारजमघपजाघधर्मशङ्कायेति । पुत्रिका च अधर्मश्च तयो-
शङ्काया ॥ ११ ॥

(५) जम्बून । अपुत्रेणपित्रा जनित्यमाणानांदुहितृपुत्राणांत्वसतानसंकरः पुत्रिकाधर्मः । आतुरभावपुत्रिका
धर्मशङ्का भवति सति पुत्रे पुत्रिकाधर्मस्य शास्त्रैरनुमतत्वेनार्कचिन्करत्वान् । ज्ञाते पितरि तु जातापुत्रिकाधर्मशङ्का
कथयितुंनवर्तयितुशक्यते । नपुनरज्ञाते । तेनोक्तविज्ञायेत वा पितेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्याः कन्यायाः भ्राता न भवेत् पितावा न विज्ञायते तां कन्यामाह पुत्रिकाधर्मशङ्काया
नोपपच्छेन्नोद्देशे ॥ ११ ॥

सवर्णापि द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ १२ ॥

(१) मेघान्तिथिः । उद्देशे द्विजोभार्यामिति सत्यपि द्वितीयातिदेशे भार्यायाः प्रधानत्वे च गुणकर्मत्वे विवारस्य
विवक्षितमेकत्वम् अनुद्देश्यगतत्वात् । यथायूपछिनत्तीति । यस्यान्यत् । स्वरूपमवगततस्यान्यत्रकार्यान्तरविधानार्थमनू-
मानस्य यथावगतस्वरूपस्यैवानुवादोभवतियथाग्रहसमाधेति । पूर्ववगतिसापेक्षत्वादनुवादस्य । निज्ञातसंख्याकाहिप्रहार-
शपतानध्वर्युः प्रातः सवने प्रहान्गृण्हातीत्यादिवाक्यैः । कार्यधावगतमहर्जुहोतीति । अतोवगत्यन्तरापेक्षत्वाद्ग्रहशब्दस्य न
विवक्ष्यते सख्या । इहतु भार्यालक्षणोऽर्थो नान्यत् सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगतव्योऽतोयथाश्रुति प्रतीयते भातिपदिकार्य-
वत्सख्यापि विवक्षितेति । पञ्चमे चैतद्विस्तरस्तरकणं वक्ष्यते । स्थितायांसंख्याविवक्षायां द्वितीयस्याः । हतेऽपि पाणिप्रहणे
न भार्यात्वं यथासत्यावहनीये न द्वितीयआहवनीयः । इत्येते च क्वचिन्मिति भार्यान्तरपरिग्रहस्तदर्थमिदमारभ्यते । एत-
देवाभिप्रेत्य गौतमीयेपठितम् प्रजासंपन्नेदारेनाप्यकुर्वति अन्यतरापायेतु कुर्वतीति । सवर्णां समानज्यतीया सातावदये प्र-
थमतीःकृतविजातीयदारपरिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णांविवाहे यदितस्यांकथचित्कीर्तिर्नभवतिहतावपत्यायां ध्यापारो न
निष्पद्यते । तदाकामहेतुकायांमृत्ताविमावदयमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रातु ज्ञातव्याः । अतएकत्वस्य सवर्णनिर्णयस्य
चायमपवादः । ननुच सवर्णांविवाहे भारतभ्यप्रतीयते नसवर्णायांचहुत्वं एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावत्प्रतीयते । असवर्णा-
भ्यनुज्ञानेनाप्यतिक्रान्तचैत्कः सवर्णायानिषेधकः । तथा गौतमेनाविरोधेणैव पठितम् अन्यतरापायेतु कुर्वतीति । उत्तर-
श्लोके सापस्याचेतिसवर्णांविवाहोऽस्ति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अये प्रथमं सवर्णवैवारकर्मणि प्रशरता श्रेयोहेतुः । नासवर्णां तादृक् श्रेयोधिवाभावेन तु
कामतमवृत्तौ क्रमशोऽप्या पूर्वं इमावराः श्रेष्ठाः ॥ १२ ॥

(३) कुड्मूक । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठ भवति । कामत पुनर्विवाहे प्रवृत्तानामेतावक्ष्यमाणा आनुलोम्येन श्रेष्ठ भवेत् ॥ १२ ॥

‘ (४) राघवानन्दः । त्रिवर्णिकस्य सवर्णावर्णभेदेनोद्वाहस्यानेकत्वात्कामाकाङ्क्षायात्तमाह सवर्णंति । दारकर्मणिदारसाध्ये अपयोपत्तो धर्मादौ च । इमा साचेत्यादिना वक्ष्यमाणास्तिस्रः । अवरोनिरुद्धा अमेष्टतसवर्णाया-
मरुत्यावाह कामवदति न त्रमवैपरीत्यपरम् ॥ १२ ॥

(७) नन्तु । सर्वोद्गातनियमेन प्रतिषिद्धमसर्वोद्गातमधिकारिविशेषेण प्रतिजानाति सर्वेति । क्रमशः
अप्ये सर्वार्थांश्च तदन्वन्तरा तद्वेकान्तरा तदनुद्घन्तरेत्यर्थः । अवरा हीनवर्णा । इमावक्ष्यमाणा ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्रे प्रथमतः द्विजातीनां सुवर्णां दारकर्मणि प्रशस्ता । कामतः प्रवृत्तानां मश अवराहीना-
इमा वक्ष्यमाणत्वात् स्य ॥१२॥

शुद्धं जायते शुद्धस्य सा च त्या च विशः स्मृतोति च त्या चैव राक्षसं तांश्च त्या चाग्रजन्मतः॥१३

(१) मेघातिथि । वर्षाभेदे तत्तिसवर्णानियमो यथैव ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिसिद्धो भवति एव श्रद्धस्य जातिभूना-
रजःकृतभूमादिरूपि ग्रामा । अतः सवर्णधमेत्युच्यते । उत्कृष्टजातीया तु पूर्ववत् अमप्रहणादग्रामा । सा च श्रद्धात्वाच्यवैत्या-
वै-यस्यते च वैत्याशब्देत्याचाराङ्गस्य एव ममज-मनो ब्राह्मणस्य ग्रामेण निर्देशो कर्तव्ये श्रद्धप्रक्रमेण निर्देशो पूर्वोक्तमैत्राभ्य-
उपदिश्यति यदुक्तविरूपेण अनुग्रहेण नावश्यमसमञ्जसः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तदाह श्रद्धेवेति । त्वा ह्यजातोया ॥ १३ ॥

(३) कुशुक । शूद्रश्च शूद्रैव भार्याभवति । ननुःष्टावैर्यादयस्तस्य । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्याच भार्यामवादि-
भि स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रेक्षत्रियाच । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि शूद्रामन्देके-
मस्त्वर्जयति द्विजार्तानामिष्टवर्जितशूद्राविवाहमाह ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्द शूद्रस्यापि तथात्र रागित शमि परिच्छे । शूद्रैवेति । सा शूद्रा त्वा वैश्या । तेचशूद्रवैश्येच
त्वा सा तथापि तस्मोरात् । ताश्च शूद्रवैश्याक्षत्रिया स्वाच ब्राह्मणी अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य ॥ ११ ॥

(८) नन्दन । ण्वकाणं केवल् श्रद्धाभार्यन्व श्रद्धस्यैव नाग्यस्येतिसचितम् । स्वशब्दपदभेन सवर्णयामूढायामेवास-
 त्प्राविशोव्येत्यन्येकनिर्देशमनोन्तरा बोधयेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहस्य गृहं भाग्यं । विश्वैश्वस्य सा श्रद्धा त्वा वैद्या स्ववैद्ये । राज्ञ क्षत्रिया वैद्या
अदाय । अदज्जमनो नास्त्रणस्य तास्त्रिम क्षत्रिया वैद्या अदाय च पृतास्त्रिमा स्वाच प्रास्त्रणो ज्ञेया ॥ १३ ॥

न भ्रातृणश्चिययोगपयपि हि तिष्ठतोः ॥ कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शुद्धा भाव्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

(१) मेवातिथि । यद्यप्ययन्तरूपवती शुद्धा विभ्राजन्वीषद्विरपट्टती दशमीमपि दशमश्रुवीपातांतथापि शुद्धा-
नाभिंत्रागौ अथावा । कर्मविधिप्रवृत्ताते न यद्विदितिहासापाख्यानेऽप्युपदिश्यते वर्ण्यते । यापदि गरीयरयाम-
तिरायाभार्यद पूर्वद्वानुज्ञाता नैनवतिप्रिद्धा अतोंविकल्प । ननु य शास्त्रलक्षणापर्येकविषयसतिपाते पोदशिपहणापहणव-
दिन्येयुक्तोत्तरानुगच्छाया नमृतेनिर्णयेन । ना शुद्धा शास्त्रलक्षणा केवलरागतस्तत्रभवतिरतिप्रिद्धेति पूर्वशास्त्रस्या-
॥ । निषेधस्तु शास्त्रलक्षणदयिनासैव शुद्धा । एतेदवाभित्येय याज्ञवल्क्येन पठित शुद्ध्यतेदिनादीनाग्राह्यारोपसंग्रह ।

नन्मममतिमिति । अत्रोच्यते । सर्वत्रोपदेशानर्थकतयेव विकल्प आश्रीयते यद्विधान्यन्तमिव शूद्राप्रतिषेधः स्यात्तदा क्षत्रियवैश्ये एव प्रतिषेधोपेत्यात्मा । आपचम्यनुज्ञाने प्रतिषेधसवशात्त्वमयच प्रतिषेधोद्वयमपि व्यर्थस्यासवर्णायाऽनियमेन सिद्धत्वात् । तद्विदमनुज्ञाति प्रतिषेधश्चास्वविरुध्यमाने विकल्पते ननु च विकल्पे कामचारस्तस्य च प्रतिषेधसवत्त्वमिव सिद्धप्रतिषेधोक्तव्योनेव । न यथाकामत क्षत्रियावैश्ययोर्विवाहएवशूद्रायाऽन्यत्रापदोगरीय स्यात् । इदमु प्रतिषेधस्तु यत्सवर्णानियमेनासवर्णानिवृत्तेरर्थतः कृताया पुन शूद्रानिवृत्तिसवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वज्ञापयति । अनित्यत्वेचापि सवर्णाया अलम्भे वा भवति चायमवगम शूद्रानवबोद्धव्या इतरे तु बोद्धव्ये ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत्र शूद्राविवाहेन केवलमसवर्णविवाहोप । किन्तु दोषान्तरमपीत्याह न ब्राह्मणेति । आपचपि दुर्भिक्षादौ शूद्राविवाहेन धनलाभान्तिस्तारसम्भवेपीत्यर्थः । वृत्तान्ते प्रस्तावे यथा भार्यान्तरोद्वाहासम्भवनसतानविविच्छेदस्तदापीत्यर्थः १ उपदिश्यते अनुज्ञायते ॥ १९ ॥

(३) कुट्टुक । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गृहस्थमिच्छतो सर्वथा सवर्णाश्रमे कस्मिन्दिपि वृत्तान्त इति ह्यस्मात्स्यान्नेऽपि शूद्रभार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयनिषेधः प्रातिस्म्येन विवाहविषयोऽप्युच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियपहण्येदोषभूयस्त्वार्यप्यनन्तरद्विजातयमिति च ध्रुवचन्द्राद्वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्द । ब्राह्मणक्षत्रिययोरागत शूद्रोद्वाहमनूय ब्राह्मणक्षत्रिययोर्निषेधति नैतिहाभ्यां । वृत्तान्ते इतिहासादौ ॥ १९ ॥

(५) मञ्जुन । अथ ब्रह्मक्षत्रियभ्यामसवर्णायामथममृदुमशक्यायामसवर्णांमिवोद्धव्या न कश्चिदपि मथमशूद्रेत्याह न ब्राह्मणेति । आपत्सवर्णायाऽवमन्तरायावाप्यलम्भः । वृत्तान्ते वृत्तमन्तरोद्वाहोर्ध्व इति दावत् अतः निर्णयः धर्मशस्त्र इत्यर्थः । भार्या नोपदिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते । किन्तु काम्यत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्राह्मणक्षत्रिययोः तिष्ठतो आपचपि त्ववर्णाया अलम्भेऽपि शूद्रा भार्या नोपदिश्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

हीनजातिस्त्रिय मोहादुद्धवन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १९ ॥

(१) मेऽतिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शोषोऽप्यनिन्दार्थवादः । हीनजातिश्चैव तस्याप्यवष्टतवान् । ससन्तानानि शूद्रतामिति नानगमनासृजत द्विजातयः मोहाद्वेदलोभजाद्विवेकाकामनिमित्तवाद्भ्रान्तिरिति शूद्रतागमयति । तस्या जाता पुत्रा शूद्राभवन्त्येव तत्पुत्रोऽपि शूद्र इति । अत उच्यते ससन्तानानिति । सतानोऽप्योऽपि सप्तमपुत्रपुत्रोऽपि ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । हीनजातिश्च । कुलानि पित्रादिरूपाणि ससन्तानानि ब्राह्मणाजातस्य पुत्रादिनि वृत्तान्तमन्तीति सर्वसाधारणोदाय उक्तः ॥ १९ ॥

(३) कुट्टुक । सवर्णमपि परिणीय हीनजातिश्च शूद्राशास्त्राविवेकापरिणयतो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्ततोऽप्यनुत्पन्नोऽपि दुरमेण कुलान्येव ससन्तानानि शूद्रतागमयति अत्र द्विजातय इति बहुवचननिर्देशान्दिप्यवैश्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेधकल्पनात्तानि दामात्रार्थेव ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्द । हीनजातिश्च । तदुत्पन्नपुत्रोऽपि शूद्रतागमयतीति कुट्टुकः । मेऽतिथिस्तु सर्वत्रोपदेशानर्थक्यादिकल्पयति । केचिदिमनिषेधः समवेपरीत्यमिति ध्यायन्तः तन् वक्ष्यमाणमतभेदेनोपपत्तेः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः किन्तु वैश्यस्यापीति सूचयितुं तुमर्थादमाह हीनेति । हीनजातिः सस्कारहीनोत्पत्तिशुद्धादिजातयोमत्तसस्कारयुक्ताः स्त्रियमुद्बन्तः ममभाष्यत्वेनोद्बन्तस्तस्यामुत्पन्नेनापत्येन कुलसततिशुद्धताजातकर्मादिसस्कारहीनतामाश्रयन्ति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातयोहीनजातिस्त्रियमोहादज्ञानाद्बुद्धहन्त कुलानि सन्तानानि शुद्धत्वरूपतामाशुराश्रयेनयन्ति ॥ १५ ॥

शुद्धावेदीपतत्पद्मे स्तब्धतनयस्य च ॥ शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतयाश्रुगोः ॥ १६ ॥

१.) मेधातिथिः । शुद्राविन्दति परिणयति शुद्रावेदी सपतति पतितश्च । अत्रिहृतस्यस्य तनयः पुत्रस्तयोरेतन्मतमि-
त्युपस्करः अयतावदर्धश्लोकः पूर्वपतिषेधशेषः । शौनकस्य सुतोत्पत्त्याशास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुज्ञाय शुद्रामाश्रुतावुपगम-
ननिषेधतिसुतोत्पत्तिर्भूतोयुष्मासु रात्रिषु भवतिश्रुतोशुद्रानगच्छेदित्यर्थः । तदपत्यतयाश्रुगोः इदमपिस्मृत्यन्तरम् तान्ये-
व शुद्रौत्पन्नापत्यानि यस्य सतदपत्य तद्भावस्तदपत्यता । श्रुगोरेतन्मतक्रतावप्युपपन्नतरासु जातापत्यउपेयात् ।
पतितत्ववचनमात्रनिन्दैव नत्वस्य पतितधर्मात् पतितस्योदकमित्यादि । एतच्चवक्ष्यामः ॥ १६ ॥

(२) शर्वज्ञनारायणः । अथ गोत्रविरोधनिपतदोपमाह शुद्रावेदीति । शुद्रावेदी शुद्रापरिणेतो अत्रैः संज्ञकरूप
भूतेर्मते सन्तत्यनुत्पत्त्यापि पतति द्विजातकर्मभ्योहानि पतनमिति । गौतमीयप्रातिपत्ययोगी भवति । उतस्थितनयोगी-
तमस्तद्गोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येत्यनेन व्यवहितेनाविवृतम् । शौनकस्येत्यपि तदपत्यतयेत्यनेनाविवृतम् । तेन गौतमगो-
त्रस्य पुत्रोत्पत्त्या शौनकभ्रूवादीनां तु पौत्रोत्पत्त्या शुद्रतुल्यत्वहेतुर्द्विजातिमर्हानिरुपपातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तत्पौत्र-
कर्तृगतिन तेन प्रकारेण पूर्वपातित्यस्योत्पन्नत्वात्तैरेव नियमितम् । अपतव भविष्ये शुद्रामाश्रुत्पत्त्याप्यनुपपत्तिविषयब्रूव ।
उतस्थपुत्रजननात्पतितत्वमत्राप्तवान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकशुद्रागतः । श्रूवादयोप्येवमेव पतितत्वमवामुषु ॥
अथ च श्रूवादपस्यापिपदाद्विगौतमस्यतिरिक्तानां सर्वेषां गृहणं कैचिच्छायेस्तनयस्येति वक्ष्यर्थम्याचक्षते । एवमुच्येत्पि-
तत्तु ध्यात्मानव्यवस्थितार्थानांभिधानेन शुद्रावेदनस्यादोषत्वमापादयन्निषेधविधानार्थकस्य प्रसजकतया हेयमेव ॥ १६ ॥

(३) कुल्लुकः । शुद्राविन्दति परिणयतीति शुद्रावेदी सपतति पतितश्च भवतीदमन्तेमतमुत्पन्नतनयस्य गौतम-
स्य च । अभ्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । शुद्रायांसुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मतेमेतत्क्षत्रियविषय-
म् । शुद्रातसुतोत्पत्त्या पततीति श्रुगोर्मतेमेतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासम्भवे विसृष्टापतनविक-
ल्पाभोगात् । मेधानिषिणोविन्दरात्रयोस्तु मत शुद्रावेदी पततीति पूर्वोक्तशुद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति
देवाभ्यातशुद्राविवाहं श्रुतीनोपेयादिति विधानार्थं श्रुतकालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शुद्रोत्पन्ना
पत्यानि यस्य सतदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता तथा पतति एतेनैवमुक्तक्रतावुपपन्नतरासु जातापत्यउपेयात् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवमत्तेवेनाह शुद्रावेदीति । शुद्राविन्दते परिणयते इति शुद्रावेदी अत्रैः उतस्थितनयस्य
गौतमस्य च मते विवाहमात्रेण पतति । शौनकस्य तु मते सुतोत्पत्त्या । अतएव देवाभ्यातशुद्राविवाहे श्रुती नोपेयादिति
वचनं संगतम् । ततएवतुतः शुद्रायांजातपत्यं सामान्यप्राप्तम् अतएवमपि वक्ष्यमाणसंगच्छते । जनयित्वा सुततस्यां
जास्यदिवहीमतरति । तदपत्यतया शुद्रापत्यापत्यत्वेनेति श्रुगोर्मते । उदितानुदितहामवत् विमराजन्त्यविश्रांमयाक्रम-
ण्यवस्थितसंयपदति केचिन् । तन् उत्तरत्र विषयविषयवृत्तिरन्त्यादिवादानाद्यैः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अथमन्तान्तराप्युपगमस्य सपततिस्त्वान्तपति शुद्रावेदीति शुद्राभाष्यत्वेनविन्दतीति शुद्रावेदी तेनप-

ततोत्पत्त्येवैतत्पत्यतनयस्यचमतम् । शूद्राभूद्वानप्युतव्यतनयोगीतम् । शूद्राधामुतोत्पादनेनपतति न पुनस्तस्याउद्गहनेनेति
शौनकस्यमतम् । शूद्राभूद्वानपितस्यामुतोत्पत्तिभयाद्वतौतानोपेयादित्यर्थः । तदपत्यतयाभृगोरित्येतत्त्वमतम् । कुत
भृगुमुखेनशास्त्रस्यास्योच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्याशूद्राधामेवापत्यस्यस्य सतदपत्य तस्य भावः तदपत्यता ।
तयापततीतिभृगोर्ममतम् । शूद्रापत्यैश्चकेवलैरिति वक्ष्यति । रामोद्दिनाभिमापतदित्युक्तिवदशास्त्रव्यवहृतापित्वमतप-
काशनपरेयभृगेरित्युक्तिः ॥ १६ ॥

(१) रामचन्द्रः । शूद्राविन्दति परिणयति शूद्रावेदी पतति पतितइव भवति । चपुन उतव्यतनयस्य दीधृतमस-
मते शूद्रावेदीशूद्राया परिणेतृ द्विजः पतति । एतद्ब्राह्मणविषयार्धश्लोक पूर्वमतिषेधः । शेषः शौनकाशास्त्रान्तरमिति ज्ञायते ।
शौनकस्यमते मुतोत्पत्त्या पतति शूद्रएव केवलमपत्यम् । यद्वा स एवापत्यतदपत्यसएव मुख्यः पुनएव तत्कविमविष-
यम् । भृगोर्मते तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ब्राह्मण्यादिपुत्रस्याभावात्पूर्वोक्तशूद्रस्य विवाहनिषेधशेषः । मुतोत्पत्त्या पतति
दैवोत्पत्त्यशूद्राविवाहे भूतौ नोपेयादिति विधानार्थंरुतुकालगमने मुतोत्पत्तिशूद्रेकेवलमपत्यम् । एतद्वैश्यविषयम् ॥ १६ ॥

शूद्राशयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयम् । यदि पुनमुत्पादयति तस्याततोब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्याब्राह्मणत्व-
मिति निश्चैव । सुतमितिच पुलिङ्गनिर्देशात्मुतोत्पत्तेरित्यत्रसमानसहितत्वेपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता तथाचर्चाशतशृङ्गारात्रयो
वर्ण्यहिति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसगादधिभिन्नायामपि शूद्रायामैथुने दोषमाह शूद्रमिति । आरोप्येति कारणेन
कार्यमैथुनमुक्तम् । अधोगतिं नरकः । ब्राह्मण्यात् ब्राह्मणकर्मणः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वणमपरिणीयं दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य शयननिषेधोपनिन्दया निषेधस्त्वनु-
मानात् शूद्रापात्वा ब्राह्मणोनरकगच्छति । जनयित्वा सुततस्यामित्युक्तुकाजगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयतइति दोष-
भूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह शूद्रमिति त्रिभिः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । केवलशूद्राभ्यास्त्वतदपत्यत्वच ब्राह्मणरूपदोषातिशयावहमित्याह शूद्रमिति । शयनमारोप्यकेवल-
शूद्राभूद्वेत्यर्थः । तस्याकेवलशूद्रायाम् ॥ १७ ॥

दैवपितृयातिथेयानि तदधानानि यस्य तु ॥ नाश्रन्ति पितृदेवास्तान् च स्वर्गे सगच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । सार्वज्ञात्क्रोऽयनिषेधः । यदि कस्यचिच्छूद्रापितृपुत्रतैतैतानि कर्माणि तदधानानि नरकं
व्याप्ति । नच तथा सह त्रैवर्णिकस्त्रीवर्द्धमधिकारीऽस्तौत्यर्थः । भार्यात्वादधिकारे शमे निषेधोऽयम् । अतस्त्वधर्म धन-
विनिपुञ्जानस्य न तदीमानुज्ञोपपुञ्जते यथा द्विजातिस्त्रीणाम् । अन्यत्र त्वशंकायामो साध्यनतिचरणोपेयं वेद्यावत्क-
र्मोपयोगोननिषिध्यते आश्वादाववहननादिकार्यं तत्र न दोषः स्यात् । परिवेषणादु न कारयितव्या । तत्रदेवं कर्म दर्शपूर्ण-
मासादि देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनव्रतवदित्यत्रयथाव्याख्यातम् । पित्र्यश्राद्धोदकतर्पणादि । आतिथेयपतिभेदाराधन-
भोजनपायादि ननु च सजात्या स्थितयाऽप्यथे नास्त्येव प्रतिषेधः । नैव स्थितयेन तत्र श्रूयते । क्रतुमया सर्वणाया

कथंचिद्वाऽसंनिहितायां भावोति क्षत्रियावैश्यवत् । अपिच नासावधिकारोऽपि विषयः । किं तर्हि आग्न्यवैश्वनादौ । पश्यावैक्षि-
तमान्यं भवतीत्यद्वैतवैश्वनादीयते । पक्षीत्यत्र क्रत्वर्थेषु यथा कथाचिदुपात्तया सिद्धिरनियमेन प्राप्ता । यथा बह्वीषु
सवर्णास्तु यथाकथाचित्सवर्णया क्रियते, एवमसवर्णयापि माकारादिव्यवहारोऽसौ प्रतिषेधः । प्राधान्यमधिकारित्वात् । ना-
श्रन्ति पितृदेवास्तस्मिन् कर्मनेष्कल्पमाह । नच स्वर्गसंगच्छति यथन्यतिथिरश्रान्ति तत्फलस्वर्गादि नभवतीति स्वर्गग्रहणे
मतिविप्लवापलोपलक्षणार्थम् । अनुवादश्च धन्यं यशस्यमित्यादि ॥ १८ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । यदुक्तकस्मिन्निदपि वृत्तान्तइतिदोषकथनेन इष्यमित्युमाह देवेति । तत्प्रधानानि भार्या-
न्तराभावात् । न च स्वर्गमित्यातिथेयविषये दोषउक्तः । तत्र नादन्त्यतिथयश्च्यविधानयोगान् ॥ १८ ॥

(२) कुट्टुकः । यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेणवाश्रद्धापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृ-
कानि देवैरन्येनानि पिच्यन्ते । देवहोमादि पिच्यन्त्याह्वादि आतिथेयमतिथिभोजनादि एतानि यस्य श्रद्धासम्पाद्यानि
तद्व्यकल्प्यपितृदेवानाश्रन्ति न च तेनातिथ्येन समृद्धी स्वर्गपाति । यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्यादिभ्यतमान्ययैति सव-
र्णार्यासंनिहितायां निषेधवक्ष्यति अपत्यसंनिहितायामपीत्युपनृक्तिः ॥ १८ ॥

(३) राघवानन्दः । देवहोमादि । पिच्यन्त्याह्वादि । श्रद्धास्तस्मिन्नाश्र प्रदानतया येषुतानीति नच स्वर्गं ब्राह्मण्याभा-
वेन स्वर्गसाधनकमीभावात् ॥ १८ ॥

(४) वन्दनः । एतमेवार्थमिदमपि देवेति । यस्यद्विजस्यतत्प्रधानानि श्रद्धाप्रधानानि तस्यतत्त्वदेवपिच्यमाति-
थेयच देयम् । पितृदेवानाश्रन्तिनाश्रन्ति । आतिथेयस्यापि देवपिच्यत्वादुक्तपितृदेवा इति । ततश्च स्वर्गनगच्छति । न ब्रा-
ह्मणक्षत्रिययोरीत्यारभ्य यदिदश्रद्धाभार्यत्वं निषिध्यते तत्केवलश्रद्धाभार्यत्वविषयमितितत्प्रधानानीत्यनेन स्पष्टीकृतम् । नहि
वैवाणिकस्य तत्सौभार्यस्य देवपिच्यमातिथेयानि श्रद्धाप्रधानानि भवन्तीति च ॥ १८ ॥

(५) रामचन्द्रः । यस्य पुत्रस्तस्यामुल्लस्यता प्रधानानि एतानि देवपिच्यमातिथेयादीयेतानि पितरो देवाश्च नाद-
न्ति न भक्षयन्ति च पुनः सोऽपि पुनश्च स्वर्गं न गच्छति ॥ १८ ॥

एपलीकेन पीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥ तस्यांचैव प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । अर्थादोऽयम् । वृषल्याः केनोवृषलीकेनोवत्क्रासवः सपीतोयेन पलाण्डुभक्षितादिवत्परिनिपातः ।
पाण्डुरो वृषलीपीतस्तेनस्पतिः केनोवृष्योतिविषयः वृषल्या पीतकेनः स्तीथेतिथेयगत्रिभागात्समासः पीतः केनोवाऽनेनेति-
विषयवृषल्या इति पटीसमासः । अर्गस्तुसर्ववृत्तिष्वेकएव । संयुज्यमानयोरपरपरिपुञ्चनाद्यवश्यभावि तेनच सहचारि-
णा धर्मं मैयुनसमधीकृत्यते । शरणाग्र विवाहमतिथेययोऽयं न पृथग्वाक्यम् । तत्त्वेहिचुञ्चनादिवर्जनिधोगधर्मवि-
हृतम् । स्यात् । तस्माच्च उच्छ्रद्धाचुञ्चनादिपरिकेनेन न किञ्चिच्छास्त्रार्थमनुतिष्ठति । तस्यांचैवप्रसृतस्य क्रतोर्गुच्छतइत्य-
र्थः । निष्कृतिः शुद्धिर्नास्तिइतिनिष्ठातिशयोक्तम् ।

यत् संभवएवात्रकेचित्सममीपक्षम्योनानुज्ञातेसममीपक्षमीचैव मायुतः पितृवस्तथेति अप्यैस्तु ऊर्ध्वसममान्यश्चमाय
तत्र विकल्पलभ्यमाना पक्षमी न विवाहा असंभवे तु न दोषः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वृषलीकेन पीतस्य पीतवृषलीमुल्लसकेनस्य । निःश्वासोवृषल्याएव । एतेन प्रधानमैयुनाभावेपि

(२) देवपिच्येन देवादीनि (अ)

प्राप्याद्वाग्नेन दोषउक्तः । प्रसूतस्योत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिर्निस्तारः । पापात् न विधीयते नानुमतेविना प्रायश्चित्त-
नित्यर्थः ॥ १९ ॥

(३) कुड्मूकः । वृषलीकेनोऽधरसःसपीतेयेन सवृषलीकेनपीतः । बाहिताग्न्यादिष्वित्यनेनसमासः । अनेन शूद्रा-
याअधरसपानंनिषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः तस्यांजातापत्यस्य शुद्धिर्माप-
दिश्यतइत्युक्तकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वृषलीकेनपीतस्य शूद्राधरसुधापायिनः चुम्बनेन भोगकाले । तन्निःश्वासेनोपहत
स्वृष्टशरीरस्य तस्य । प्रसूतस्य स्वयमेवापत्यतया जातस्य । निष्कृतिः शुद्धिः । देहिकामुष्मिकयोःकर्मणोर्नाधिकारइति
भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तनिगमयति वृषलीति । वृषलीकेनपीतस्यपीतवृषलीजलाजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसूतस्यजातापत्यस्यद्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । एवकारेणवैवाणिकसिध्यामनप्रसूतस्य शूद्रायामेव प्रसूतस्य माय-
श्चित्ताभावइतिसूचितम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलीकेनपीतस्य रतिसमये शूद्रायाअधरपानस्य च पुनर्निःश्वासोपहतस्य तया सहैकशय्या-
निषेधः । तस्यांवृषलप्राप्तप्रसूतस्य जातस्य निष्कृतिर्न विद्यते । सवर्णमपरिणीष देवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य निषेधः । अ-
नुकालगमननिषेधानुवादः । आत्मा वै आपते पुत्रइति श्रुतेः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामित्य चेह हिताहितान् ॥ अटाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपपन्नासः । हिताभांहिताश्च केचिद्विदाः केचिन्म । अष्टावृतिसंख्यानिर्व-
शाः समास.संक्षेपः । स्त्रीसत्कारार्थाविवाहाः स्त्रीविवाहाः । क.पुनरेवविवाहोनां उपायत भ्रामाया दारकरणार्थः संस्का-
र सैतिकर्तव्यतांङ्गःसर्मापदर्शनपन्ते पाणिग्रहणलक्षणः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिताहितान् हितानहितान् । तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्णेभ्योहिताः केचिद्विदाः । केचि-
कमेचिदेव तादृशाइतिवक्ष्यति ॥ २० ॥

(३) कुड्मूकः । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोकइहलोके च कांश्चिद्विदाःकांश्चिद्विदहितानिमानमिषास्य
मानानष्टौ संक्षेपेण भार्यामोहिहेतुस्त्रिविवाहाऽङ्गुत ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादीनां तानेवोदाहानष्टसङ्ख्याकान् ब्राह्मणादीनाह चतुर्णामपि विद्वद्भ्यां । हिताहितान्सर्व-
परकसाधनान् स्त्रीविवाहान् स्वीकर्मकान् । अनेन स्वयवरविवाहोनाष्टु गम्मतइतिभावः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथविवाहभेदानाह चतुर्णामिति । यथाविवाहइह प्रेत्य च हिताऽन्यविद्वद्विपरीते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णामपि वर्णानामित्य इहलोकेचहिताहितानिमास्त्रीविवाहानष्टौ निबोधत ॥ २० ॥

ब्राह्मोदेवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । सख्यायाष्टोऽष्टुद्विष्टानांमधेयानीमानि । अथमग्रहणपैशाचस्यनिन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येन विवाहेनोत्पन्नया सतत्या ब्रह्मलोकगमिः समास । एवदेवोक्तिः ॥ २१ ॥

(३) कुड्मूकः । तस्यै नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञाचेयं शास्त्रसम्यक्कारणं स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनाथं च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः । रक्षस इवायं राक्षसः । ननु ब्रह्मादिदेवतान्वं विवाहानां संभवति । पेशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां संज्ञा माह ब्राह्म इत्यादि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । आर्षात्तृतीयापत्यस्य श्रेष्ठ्यं फलतो वक्ष्यति । वृत्तभङ्गभयात्क्रमभङ्गः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंज्ञः १ देवसंज्ञः २ आर्षसंज्ञः ३ प्रजापतिसंज्ञः ४ आसुरसंज्ञः ५ गान्धर्वसंज्ञः ६ राक्षससंज्ञः ७ पेशाचसंज्ञः ८ उक्तेष्वेतेष्वष्टमोऽपमः ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ॥ तद्वः सर्वप्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणा गुणान् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादनपेतो धर्म्यः शास्त्रविहित इत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौगुणदोषौ इष्टानिष्टफलहेतुत्वादौपदोषौ । प्रसवेऽपत्यजन्मनि । गुणा गुणाः अगुणो दोषः । घोदुरेव स्वर्गनरकादिलक्षणौ गुणदोषौ तत्प्रयोजनमर्थात्त्वगर्गदिकम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौ विवाहमात्रेण प्रसूतिविनापि तच्च प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वाभिधानार्थादभिहितमिति विशेषतोक्तम् । प्रसवे सन्ततो ॥ २२ ॥

(३) कुड्मूकः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुणदोषा विष्टानिष्टफले तच्च द्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणा गुणास्तत्सर्वमुष्माकप्रकर्षेणाभिधायामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य वर्णस्य विप्रदियों विवाहो आवत्संख्यो विहितोपलभ्य यो दोषस्तद्भूते स इति पञ्चभिः । यस्य विवाहस्य प्रसवे तदुदितपत्ये ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ च गुणदोषौ । प्रसवे पुत्रे ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो यस्य वर्णस्य विवाहो धर्म्यो धर्माहं । यस्य वर्णस्य यो गुणदोषौ भवतस्तद्युष्माकप्रवृत्तीणां संततो प्रसवे गुणा गुणौ वक्ष्यामि पुत्रोत्पादन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पदानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ॥ विदूश्द्रयोस्तु तानेव विद्याद्वयमनिराक्षसान् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । यदिवाहान्नालक्षणस्यानुप्ययौ देशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्षत्रियवधनः क्षत्रयश्च । तस्य चतुरोऽवरानुपरितनानासुरगान्धर्वराक्षसपेशाचान्विद्यात् । वैश्यश्द्रयोस्तानेव राक्षसां राक्षसवर्जयित्वा ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गान्धर्वान्ताविप्रस्य षट् धर्म्या धर्मादनपेताः । प्रशस्तत्वाभावात्वारदति वक्ष्यति । अवारान्पञ्चाशत्तुरः । तत्र पेशाचस्य श्रेष्ठ्येन निन्दितत्वात्प्राजापत्यादयश्चत्वारो प्राजाः । तानेव चतुरस्तेषु तु मध्ये न गतसमिति स्युदासः । अथ प्राजापत्यासुरगान्धर्वा शिष्यन्ते ॥ २३ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादीन्तुरः । विदूश्द्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जयित्वा प्राजापत्यापेशाचान्धर्मादनपेताग्राहीयान् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । षडिति गान्धर्वपर्यन्तान् । अवरानामुदादिपिञ्चान्तान् चतुरत्तानेवमुदादीन् राक्षसैर्वर्जयित्वा तानामुदगन्धर्वपेशान् । तेन विशुद्धयोस्तीन् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मदीप्यद्विवाहान्विप्रस्थधर्म्यान्विद्यातुअपरानृपाश्चात्यानामुरादीन्क्षत्रिपस्यतानेवपाश्चात्या-
नेव राक्षसवर्जविश्वदयोः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य पृथिविवाहाआनुपूर्व्येण क्रमेणोक्ताः । सत्रस्यावरानामुरादींश्चतुरोविवाहाश्चिद्वि-
श्वदयोस्तानेव चतुरोऽवरानामुरादीन्धर्म्यानि विद्यात् । न राक्षसान् तथया ब्राह्म्यः १ दैवः २ आर्यः ३ प्रजापत्यः ४ आ-
मुर ५ गान्धर्वः ६ पृथिविप्रस्य विवाहाः ७ सत्रस्य चतुरःआमुरः १ गान्धर्वः २ राक्षसः ३ पेशाचः ४ ॥ २३ ॥

चतुरोन्नात्तणस्याद्यान्मशस्तान्कवयोविदुः ॥ राक्षसंक्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । आसुरगान्धर्वयोरेयनिषेधोन्मास्यस्य पुनर्ब्राह्मणदिवधानेन । एवञ्चात्रियस्य राक्षसएवैकोपिगा-
न्धर्वाहूरी । आसुरएव वैश्यशूद्रयोः । विहितमतपिषड्भाविकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहितभावे विकल्पितेनवृत्तिः । यस्य
च योविहितःततद्विवाहाभावमनपेक्ष्य प्रथमत एव यदिविहितमतपिषडुपपर्वतेत तत्र पुरुषोऽप्येदमत्यन्तानभिमतमुत्प-
द्येतितिशालाकारेण दर्शितप्रसवे च गुणागुणानित्यादिना न्तु सपिण्डादिपरिगणनविवाहस्वरूपा नवृत्तिः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानुत्तमसन्ततिहेतुतया । अत्र ब्राह्मणस्य चत्वार इति प्रथमः कल्पः । पडित्यनु-
कल्पः । एकक्षत्रियस्य राक्षस एक इति कल्पः । समाजापत्याद्याश्चत्वार इत्यनुकल्पः । एवमैश्वर्यद्वयोर्ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(३) कुक्षूकः । ब्राह्मणस्य मध्यमपठितान्ब्राह्मणानामभ्युदयः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यश्चतुर्वारामुर । एताञ्चैव
उक्तानरौजानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिष्वामुरादीनां पूर्वविहितानामभ्युपादानजघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तवि-
वाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दाशतम् । एवमुत्तरत्रापि विग्रहितपरित्यागो बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रशस्तानाह चतुर इति । चतुरः प्राजापत्यान्तान् । कवयः भ्रान्तदर्शिनः । एक प्रधानप्रशस्तम् । एवमात्रवैश्यशूद्रयोः प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

• (५) नन्दनः । चतुरस्रति । मतान्तरमिति ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र विशेषमाह चतुरइति । ब्राह्मणस्य चतुरश्यायान्विवाहान्क्वयो विदुः । ब्राह्मदेवार्पणाजो-
पत्यसद्भाइति । क्षत्रस्येकराक्षससन्न वैश्यश्च द्वयोराक्षुरमेकमिति ॥ २४ ॥

पञ्चानांतु त्रयोधर्म्याद्वावधर्म्योऽस्थताविह ॥ पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षत्रियादिविषयेयष्टतिर्ब्राह्मणविषयाराक्षसेविरोधात् । नहि वधभेदेन ब्राह्मण- कर्तुमर्हति अस्याप-
रणस्यक्षत्रियादिविषयतयोपपत्तेः । पञ्चानां तु विवाहानां प्राजापत्यात्मभूति तयोर्विवाहौघर्ष्यां । द्वौ न कर्तव्यौ पेशाचभ्रातृ-
रभ्याजपत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तोऽपि विधीयते । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोः आशुरपेशाचयोः पतिवैपः इयमन्यवस्याब्राह्म-
णस्यपद्विवाहास्तत्र ब्राह्म सर्वतः श्रेष्ठततोऽन्यूनौ दैवप्राजापत्यौ ताम्यामभ्यापस्ततोऽपिगान्धर्वस्ततोऽन्याहुरः । येषामप्यंशो-
क्रोब्राह्मणविषयोपि तेषाराक्षसोपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तावस्थितस्य भवति विकर्मस्यस्यापि वधभेदेनाभ्यांशयविनी-
यतोराक्षसोऽनविवाहरति ते मन्थन्ते । तद्ब्राह्मस्य श्रेष्ठकफलेनैव दर्शितम् । निषेधाभावेन चेतरेषावप्राणांमनूनाः फलपचयव-
धानादेव । आशुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेनपरिस्त्वय्याब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रतीयते । षडिति च विधानम् । अतोविकल्प सप्तम्य-

वस्थया इतरास्तं भवेन तस्याश्रयणं तुल्यम् । विकल्पो हि ब्रह्मविषयवदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयार्थं भवादिवसिद्धः । सति वा सम्भवे क्रियेत चेत्तथापि धर्मोपपत्त्योर्न्यूनफलोऽसौ अयं क्षत्रियस्य राजसोमुख्यश्रुतिभ्यः श्लोकेन विकल्पेन विधानात् । चतुरदस्येनेनासुरगान्धर्वपैशाचाञ्चिराक्षसक्षत्रियस्यैकमित्यनेनेति प्रतिषिद्धाः । अतो विकल्पितान्मुल्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्च राजसैकविधिः । राजापत्ये नास्ति परितरुणानम् । अतः राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राजसतुल्यः । एवमैश्वर्यद्वयोरापि राजापत्योर्नित्यवदाम्रातो न प्रतिषिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितप्रतिषिद्धौ । राजसोऽप्यराक्षसानित्यनेन प्रतिषिद्धः त्रयोधर्म्या इत्येनेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचो नैवास्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणैर्वापि इति स्थितम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वतन्त्रारण्यणः । आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह पञ्चानामिति । सत्रस्य चतुरो विरानित्यनुमानताः राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये त्रयोधर्म्या विपश्यन् । अत्र आसुरस्य वैश्यश्च द्वयोरेव मुख्यत्वात् । पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वात् । आपत्तनन्तरं सत्रवर्णमुख्यधर्मोपपत्त्यस्य युक्तत्वाद् राजसोऽप्युक्तानां आसुरपैशाचाञ्चि विहितत्वमर्थम् ॥ २५ ॥

(३) कुरुकुः । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां राजापत्यादीनां प्रवृत्तम् । तेषु मध्ये राजापत्यागान्धर्वराक्षसास्त्रयोधर्मदिनपेतास्तत्र राजापत्यः क्षत्रियादीनामगमो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूयते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव मानत्वादनूयते । राजसोऽपि वैश्यश्च द्वयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्वेकम्पितौ । ब्राह्मस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(४) राधवानन्दः । पञ्चानां राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्या धर्मादनपेताः । राजापत्यागान्धर्वराक्षसाप्यथोक्तत्वात् विप्रक्षत्रिययोरापि द्वाधर्म्यौ धर्मादपेता पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम् । तत्र क्षत्रियवृत्तिस्थस्य विप्रस्य राजसः । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्वेकम्पितौ । ब्राह्मस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह पञ्चानामिति । पाश्चात्यानां ग्रहणपैशाचश्चासुरश्चैवेति लिङ्गात् । पञ्चानां राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्या राजापत्यागान्धर्वराक्षसाधर्म्याः । पैशाचाश्चासुरश्चैव द्वाधर्म्यौ । ततश्च तैर्न कर्तव्यौ कथञ्चन आपत्तिनिरुक्तत्वाविति । अत्र कर्तृविरोधानिर्देशादस्य मतस्य सर्ववर्णसाधारणत्वम् गम्यते । इह कविषु मध्ये ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चानां विवाहानामध्ये त्रयोधर्म्याः राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयोधर्म्याः । राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसास्त्रयोधर्म्याः ३ द्वाधर्म्यो राजसपैशाचसङ्गौ । वैष्णवमहा । राजापत्यं क्षत्रियादीनामगमो विधीयते ब्राह्मणस्याभिहितत्वादनूयते गान्धर्वस्य तु चतुर्णामेव मानानुवादः । राजसोऽपि वैश्यश्च द्वयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रा वा विवाहौ पूर्वचोदितौ गान्धर्वो राजसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्थतौ ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथक्पृथगित्यनुवादः पूर्वमेव सिद्धत्वात् । मिश्रान्तिविधीयते निरपेक्षया इतराणां गान्धर्वराक्षसयोर्विहितत्वात् । ब्रह्मविषयवदने मिश्रणवचनमिदम् । ब्रह्मिर्मयजेत यवैर्वैत्ये रुपाग्रापोयविपयत्वेनेतरतरानपेक्षद्वयविधानादिकन्पोनमितीति भावः । मिश्रीभावे हि न ब्रह्मविश्रायाऽनुवृत्तिः श्यान्च यवशास्त्रार्थः । एवमिहैकस्यां रुपायां तपोकर्तृपां पुण्यपुण्यपदसमगमविधीयते । तस्य विषयो यदा पित्रे हे कन्या तत्र स्थेन कुमारोण कथयिहि मिश्रापत्येन नूनीं संनुतेन इतरापि तमेव परवती न च संयोगं लभते तदा वर्णसंविदं लब्ध्वा नयमापितोयेन केनचिदुपायेनेत्याम्मानेनापयति तत्र शम्भुमित्रापादत्वा छित्वा चैवैवहरति तदेच्छया म्योम्यसंयोगं लभते तद्व्यस्तित्वा गन्धर्वं हत्वा छित्वा

ति च राक्षसरूपम् । तावेतौ विवाहौ क्षत्रियस्यैव भवत । धर्म्यौ क्षत्रियस्यतौ पूर्वचोदितावित्यनुवाद । अन्येत्वाहुः य क्षत्रियो बहुविवाहान्कुरुते सकाचिद्वान्धर्वेण विवाहेन परिणयते काचिद्राक्षसेनेत्येवमिश्रपक्ष अथवा सर्वोऽवाम्यतरेणेति पृथक्पृथक् अनेनचैतज्ज्ञायते । क्षत्रियस्यानयोरेवानियमेन प्रवृत्ति राजापत्यादीनामुपपन्नमदत्ततेनेवान्यापि विवाहाः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । क्षत्रियस्य कल्पानुकल्पावुच्चानुनापत्कल्पमाह पृथगिति । पृथगसकीर्णौ मिश्री सकीर्णौ । यथा प्रथमगान्धर्वेण परिगृह्य तदनुपुविरोपमवृत्तेषु युद्धेन हरणम् । अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः । पृथगिति त्वनुकल्पानुवादमात्रमसकीर्णात्सकीर्णस्य निन्दितत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामप्यसकीर्णविवाहासम्भवे आपदि सकीर्णस्यापि करणमिति दर्शितम् । पैशाचस्य तु कैश्चिदप्यकरणीयस्य विवाहगणमध्ये गणनम् वैरयद्दयोरापदि तस्यापि प्रात्यथमिति प्राप्तम् । मातृत्वं पितृत्वं वीभयोरेकस्य कृतस्थेन सह सपिण्डतासद्भावे विवाहासम्भव एवेत्येतत्प्रदर्शयितुम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूक । पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनुयते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्री वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो गान्धर्वस्यैव स्थितौ । यदा स्त्रीपुंसयोर्मध्येनानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेतो युद्धादिना विजित्यतमुद्धहेतदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्री भवत ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्द । राक्षसक्षत्रियस्येत्थमुक्तत्वादनुरागो मिश्राविति । वरकन्ययो पूर्वपरस्परसंवादे सति परिष्कारेनो विजित्योद्धहेतदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्री भवत । यथारुक्मिण्याविवाहः ॥ २६ ॥

(५) नन्दन । पृथक्पृथक्वाकेर्वीजोवागान्धर्वः केवलो वाराक्षस इत्यर्थः । केवलो गान्धर्वोऽप्यथा दुष्यतसकृत् तल्लयो । केवलो राक्षसोऽप्यथा विप्रित्रीर्थांश्चिकयो । मिश्रयथा फाल्गुनस्तुभद्रयो । पूर्वचोदितौ पूर्वविहितौ । अनेनमतान्तरमिदमित्यवगम्यते ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्र । क्षत्रियस्य विवाहमाह पृथगिति । विवाहौ पूर्वचोदितौ कार्यौ पृथक् २ गान्धर्वोऽवाविवाह मिश्री वा गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ तौ स्थितौ । आहुरोद्धविणादानात् गान्धर्वः समयाग्निः । राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचकन्यकाच्छलादिति याज्ञवल्क्यः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते त्वयम् ॥ आहूय दानं कन्यायाम्नालो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । दानस्वरूपमेतेषामाह । आच्छाद्येति आच्छादनविशेषोऽभिप्रेत अन्यस्योचित्येनेन प्राप्तत्वात् । उच्छेदनाच्छादनेन यथादेशयथासम्भवायोगेन वाससा परिधानम् । अर्चयित्वा अनेनार्चकरणकन्यकादिना भीतिविशेषसत्कारविशेषैर्चनरुत्वा । एतेनाच्छादनार्हणेन कन्यायावरस्य चाप्यतरसंबन्धे प्रमाणाभावादुपयोपयोगं कार्यं । श्रुतीश्रुतौ अन्येपि स्थित्यन्तरोक्तावरगुणाद्दृष्ट्या युवा धीमाञ्जनयि यत्रात्परीक्षितं पुस्तकं इति । स्वर्पमागमाचित्तं स्वपुरुषेणैषैराहूयान्तिकदेशेमान्नाम्यवर यद्दानं सन्नालो धर्मो विवाहः । अविशेषवचनोऽपि धर्मस्य पूर्वविहितत्वादस्य तत्पर एव दृष्टम् । अयाचितलाभोऽप्येव हर्णापूर्वकोऽन्नालो विवाह इति लक्षणार्थः । ननु चेदमपुनर्हीनार्थकाराणो विवाह इति यावद्विवाहपर्यन्तचैतन्नम् । नाहते विवाहे दानार्थनिवृत्तिः । सहि तस्याप्यतिग्रहणम् । नप्राप्ति परिप्रेक्ष्य दानपरिसमाप्यते न स्वन्विनृत्तिमात्रदानपरत्वापत्तिपर्यन्तहितम् । तथाच बह्व्यति तेषां निरा विशेषा विद्वद्भिः सममेवेदं इति । पुनर्विवाहकाल एव कन्यादातव्या तथाच गृहकारस्तत्पिन्नेव काले ब्राह्मविवाहैकाष्टिकधर्मस्य गतिः ।

यत्तु प्राग्निवाहादानतदुपसंवादनवाचनमात्रम् । नहि तस्मिन्क्रियमाणेऽभिधेतकालेऽवश्यविवाहनिर्घृतिः कश्चित्प्राग्निरुपति नद्यादिपितरोवा कदाचिन्न प्रतिगृह्णीयात् तस्मात्प्राग्निवाहादुपसवादः कर्तव्यः । तदा त्वयेयदेया मया येयं वोढ-
व्येति यथैवान्तःक्रुतः सोऽपक्रियोऽपेक्षिततत्सिद्धार्थोऽर्थाद्विहित्यते । येतु मन्यन्ते यथैवगवादेद्रव्यस्यादृष्टाथतया दीय-
मानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपिनिर्वर्तते तेनैवेदमुक्तं ददातिषुचैवंधर्ममिति । एवमेव प्रतिग्रहमन्त्रस्थानीयोविवाहइ-
ति । तथाचउपमननिवाहइत्येकोऽर्थः । उपमननेच त्वकरणम् । एवहस्म भगवाप्पाणिनिः स्मरति उपाद्यम.त्वकरणइति ।
अतोविवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तम् । स्वीरुतायाविवाहो भार्याकरणार्थः । मानेनकर्मणा प्रतिगृह्णीयादिति विधि-
रस्ति । नचवैवाहिकामन्त्राप्रतिग्रहप्रकारकाः यथादेवस्यत्वाप्रतिगृह्णामीति मन्त्राः । यत्तुस्वकरणइति तन्निवृद्धम् । विवा-
हस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्ट स्वत्वंक्रियते । नेयगवादिद्रव्यवत्स्वयथैव
विनियोज्यतया अपितुजायात्वेन । विशिष्टएवहि स्वस्वामिभावो ज्ञायापतिलक्षणसंबन्धः । तथाचदर्शयिष्यति । मन्त्रार्थ
स्वस्त्वयन.....विवाहेषु प्रदानस्वाम्यकारणमिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वजनारायणः । आच्छाद्य वाससाकन्यां । एतेन यथाश्चक्यलंकरणमुपलक्षितम् । अर्चयित्वा वर-
मधुपर्कं स्वयमर्हयित्वा महामयुक्तिभाषेण । शीलमविपरीतचेष्टा । आहूयतु वराम्ययनया ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यग्रामत्वात्सविशेषवाससा कन्या वरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूज-
यित्वा विद्याचारवन्तमभार्यकरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मोविवाहोमन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविवाहानां लक्षणान्याह आच्छाद्येति । वासोल्लूकार्थ्याकन्यामाच्छाद्य अर्चयित्वा च
वरमिति ब्राह्मे च पनादिभिरभितस्तिष्वालासः धर्मो धर्मकहेतुत्वात् एवमुत्तरम् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथब्राह्मदीनां लक्षणान्याहऽलोकैराह आच्छाद्येति । आच्छाद्य कन्यापरिधान्य भूषणादिभि-
र्वाहयित्वा श्रुतशीलवते श्रुतवेदशास्त्रपरिज्ञानशीलं तदर्थानुदानतद्दत्ते वराय कन्या पित्रा त्वयमेव वरमाहूय तस्मै वराय कन्या-
यापदानं ब्राह्मो धर्मः । धर्मसाधनत्वाद् विवाह एव धर्मशब्देनात्रोच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवचनः । धर्मातिशयमुक्तत्वाद्वा-
स्तवम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टानां विवाहानां लक्षणमाह आच्छाद्येति । वस्त्रैराच्छाद्य परिधाय अर्हयित्वा आभरणार्थलङ्क-
सारुत्वा श्रुतिशीलवते वराय स्वयमाहूय कन्याया दानदीयते स ब्राह्मसंज्ञो विवाहो धर्मः प्रकीर्तितः । ब्राह्मो विवाह आहूय-
दीयते शक्यलं कृता । तज्ज पुनार्युभयतः पुरुषामेकविंशतिमिति याज्ञवल्क्यः ॥ उभयतः मातृतः पितृतः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्पत्तिर्विजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

(१) मेघातिथिः । वितते प्रारब्धे तन्ने ज्योतिशेमादौ यज्ञे तत्कर्मकरणकृत्विजेऽप्यर्चयेदुतायादुहितुर्दानम् ।
अलंकृत्येत्यनुवादः कन्यादानस्य सर्वस्यैव रूपत्वात् । आच्छाद्यालंकृतां विवाहयेदितिसामान्योऽयं विधिः । ननु गौश्राव्या-
वतरेभ्योऽप्युत्पद्योदक्षिणात्वेन श्रुतम् न कथित्कन्यादानं क्रवर्थतया चोदितम् । किमत्र क्रवर्थतया वृत्ते यज्ञकृति-
जे पाददाति स देवो विवाहः । अस्ति योपकारगन्धस्तदीयकरणम् । अकर्मोद्देशेनापि दीयमानं तत्कर्मकरणमवस्तस्य जनय-
त्येवानुमानविशेषम् । एतावतोपकारसंबन्धेन ब्राह्मोद्देशोऽन्यः ॥ २८ ॥

(५) सर्वजनारायणः । यज्ञे यामध्ये कृत्विजे दानं त्वयज्ञस्य सम्पत्तिर्विजे भित्ताधानेन सुतादानमुपस्थापि

लक्षणस्य पितापुत्रीमनुक्रमेदित्यादिर्विधिना ब्राह्मण्यं दानवाक्यमुच्चार्यम् । एवदीक्षितो न ददातीति दाननिषेधः । एतद-
न्यदानविषय इति यास्य ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्योतिषोमादियज्ञे मारुते यथाविष्णुत्वजे कर्मकर्त्तृत्वे कन्यादानदेवविवाहे मुनयो-
ज्यते ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । वितते कर्त्तव्यतया मारुते । अलङ्कृत्येत्यनुवादः । अलङ्कृतां विवाहयेदिति सामान्येति ।
देवदेवकर्मसंस्थितत्वात् देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । सुतामलङ्कृत्य दानतद्देवधर्मविदुः । देवकार्याधिकृत्यादानान्तस्य देवत्वम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वितते विस्तारोपपत्तेरुत्त्वजे सम्पत्कर्म कुर्वते अलङ्कृत्य सुतादानकन्यादानक्रियते तद्देवत्व-
जविवाहपन्थप्रचक्षते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वगदादाय धर्मतः ॥ कन्याप्रदानं विधिवदापार्थमः स उच्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवीषु द्वयममिथुनम् । एकं द्वे वा वसदृशीत्वा कन्यायादानमापार्थमः । धर्मत इति धर्मप्राप्त्य-
न्नात्र विक्रयबुद्धिः कर्तव्या उच्चग्रीवणोपाकरणभावादित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिथुनस्त्रीपुत्री द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय । आपार्थममिति बुद्धयान्तुर्लभेदान-
वेतनकल्पार्थमेव न तु स्वार्थं । तच्च कुलधर्मबुद्ध्येव विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलङ्करणं कन्यायादानोक्ति-
तत्र विशेषविधेरेव आभावः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्री गवीषु गोमिथुनं तदेकं द्वे वा वरादमृतो धर्मार्थयागादिति द्वये कन्यायादाने न तु शुल्क-
बुद्ध्या गृहीत्वा यथाग्राह्यं कन्यादाने त आपार्थविवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । आपर्लक्षयति एकमिति । गोयुगस्त्रीपुत्रीमिथुनद्वयं वराहरगृहादाय कन्या-
या । सौन्दर्यादिगुणद्वयानपेक्ष्यनियतपण्यत्वेन गृहीत्वा । पूर्वश्रुतिभिराचरितत्वादायम् । भ्रष्टपिताविति पातौर्बन्धतागति-
त्वाद्वा । धर्मप्राप्त्यन्तत्र व्यतिक्रम इति मेधोक्तेः । तत्राल्पं वा बहुवेति विक्रयस्तावदेव विति मनूतेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थमन्त्यकन्यादानमापार्थमः विक्रयदोषभयादपि भिरनुत्वेतनेरेव वि-
वाहोपपत्तेरुत्पत्तिरिति धियागत् किञ्चित्क्षेत्रेण । आपर्लक्षयति । तत्राधिक्येन दत्तमित्येव । तत्राधिक्येन दत्तमित्येव । तत्राधिक्येन दत्तमित्येव ।
रूपार्थत्वम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वरादेकगोमिथुनमादाय स्त्रीरूपं द्वे वा गृहीत्वा । धर्मतः धर्मार्थयागादिमध्यमार्थविधौ
न्यदानक्रियते स आपर्लक्षः पन्थोपार्थो विवाह उच्यते । आदायार्थस्तु गोद्वयमिति याज्ञवल्क्यः ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥ कन्याप्रदानमभ्यर्थ्य प्राजापत्योविधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सप्तधर्मोपपत्त्या कर्त्तव्य इति तत्र पनेन परिभाष्यत्वा नियम्य दानमशानयः । धर्मप्राप्त-
मुपलक्षणात्म्यम् । धर्मोपार्थं कामे च मुख्ययोगक्षेपेतेति मिथोऽप्यपरिभाषावचनद्वयार्थः । धर्मगृह्णाणोपादानेन मृदुधर्म-
यन्तमिति ननु धर्मोपार्थमा सहति सतुपमं शब्दं स्मृत्यन्तरवशादप्येकमप्योरप्यन्तार्थानामप्युपपन्नम् । यदेतानां निमित्तम्

मनु०

धर्माश्रकामेषु तदातुभ्यमिदं दीयत इति ह तसंविक्तायाभ्युपगतदर्शायविवाहकाले । यंदानंतत्रैवसमुच्चारयितव्यं सहर्षमचर-
तामिति अर्थकामयोरभिप्रेतेपिसहस्वेतदप्रकृतत्वादानुच्चारणम् । तथाचगौतमः राज्ञापत्ये सहर्षमचरतामिति मन्त्रः मन्त्रग्रहणे-
नचैतदर्थमप्यधिकृतं हस्ते प्रयोक्तव्यमन्त्रवत् । नहि महासत्त्वानामर्थकामविषये संहितत्वं परिभाषितुमुक्तम् गम्यतेतुसृष्ट्यन्त-
रेभ्यः । अनयैव संविदा दोषेणास्य न्यूनता अस्ति सत्रदातुर्वरादुपकारलिप्सा । शब्देनैतद्वचनं वाच्यते । नपुनरयदातुरेव व-
चननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचेत्यनर्थकस्यात्र अनुभाषणेवाग्निन्द्रियस्य साधनत्वात् । तथाचगृहकारः ।
एतद्वः सत्यमित्युक्ता वरं वाचयेदतः सत्यमिति । अनुशब्दश्चामार्थस्यैव वाचा निश्चयमाह ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभावेव न तुभ्यामन्तरेणापि सहेति । अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण ।
एनञ्चैतादृक्परिभाषणेन दृष्टस्वार्थाभिसंधिनिमित्ततया कन्यालंकाररहिततया च ब्राह्मदेवाभ्यांहीनमायां चोत्कृष्टमश्रा-
र्यग्रहणाभावात्कन्यानुक्तं प्रामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य । अतएव । आर्षादाजः सुत इति पुल्लिङ्गाभिप्रायवक्ष्यते । देवे तु यद्य-
पि यज्ञसिद्धयभिसंधिपरस्येव । तथापि धर्मसिद्धयर्थमबुक्तस्यास्य धर्महेतुतया आर्षं राजापत्याभ्यामुक्तमवश्यम् । राज्ञापत्ये
कन्यासुखाभिसंधिना परिणयनान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधेर्धर्मोच्यतेवेति ॥ ३० ॥

(३) कुतूहः । सहस्रवांषमं कुरुतेमिति सुताप्रदानकाले वचसां पूर्वनिष्कर्षार्थं पितृणां यत्कन्यादानसमाजापत्यो-
विवाहः रद्वतः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदानकाले वचसां धर्मचरतामिति पूर्वनियम्य अभ्यर्च्य सत्कृत्य गन्धादिना कन्यावरावि-
तिरोपः । वस्तुदिरनावश्यकत्वाद्वाग्रासादेर्भेदः । प्रजामाद्येष्टेष्टत्वात् प्रजापतिर्देवत्याद्या राजापत्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । उभौ युवौ सहर्षमचरत । नष्टृगुणित्वाधानुभाष्य अहृष्टहृष्टशत्रुमरस्येव धर्मचरिण्यामि । मात्यांश्च-
रन्ति यदर्थनिश्चायेत्यर्थः । यदि सहर्षमचरन्नुभाषणमात्रेणैव विवक्ष्यते । ततो वैवविवाहान्माजापत्यस्य न्यूनतावक्ष्य-
माणानोपपद्येत । अभ्यर्च्यं वरमिति तिरोपः । यत्कन्याप्रदानं । समाजापत्योविधिः विधीयत इति विधिः विवाह उच्यते गार्ह-
स्थ्यनाशान्मात्रं निश्चयनं समाजापत्यवंगार्हस्थ्यप्रमाणोद्विगतापतिः ॥ ३० ॥

(६) शमचन्द्रः । उभौ स्त्रीपुरुषौ सहर्षमचरत इति वाचा । अनुभाष्योक्त्वा अभ्यर्च्योत्कृत्य कन्याप्रदानक्रियते-
राजापत्यविधिः स्मृतः राजापत्यसंज्ञः विवाह उक्तः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्योऽविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ॥ कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञातिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः कन्यायेस्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आपदानमानयनमासुरो वि-
वाहः । ताच्छ्रयात्पतेर्यतो नान्तास्तोऽन्यथा द्वेदमाह । तत्राह शास्त्रनिर्णायकमस्ति । एकैकोमियुनमिति । इह तु कन्या-
यारूपसोऽभाष्यादिगुणापेक्षश्चन्दः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तितः नतु एकैकोमियुनादिनियतद्विषयम् । कन्याया आपदानं आदानं स्वाच्छन्यादानं वा
पत्रदाक्यादिना विधितः । यत्र ज्ञातिभ्य इति वचनात् माता पित्र्यज्ज्ञातिभ्योऽर्पदाने मामुत्तमम् । तथा कन्याये चैवेति
समुपनिषत्पुस्तिकायां तदर्थमेवाकारः । तेन कन्याया एव य यदत्त्वा परिणयनसोऽप्यासुरस्यर्थः ॥ ३१ ॥

(३) कुतूहः । कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्याये यद्यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आपदानमादानं स्वाच्छन्या-
दानं वा तद्विधौ न त्वार्पदव्याप्तीपनज्ज्ञातिपरिमाणनियमेन सत्यासुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आसुरोऽपि ज्ञातिभ्य इति । ज्ञातिभ्यः कन्यायाः पित्रादिभ्यः द्विगुणं । पणसाह्व्या-

नियमं व्यवच्छिन्नति शक्तित इति । कन्याप्रदानं तत्स्वीकारः स्वाच्छन्त्यात् स्वेषामिच्छया । अमुः गणस्ते राति रमयति वा असुर धनं ध्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीत्यासुरः । धर्मशब्दोत्र विरोधिलक्षणया ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाज्ञातिभ्यः स्वशक्तितोऽभ्याश्रितवते वराय स्वाच्छन्त्याद्धोकाशस्त्वमयांदातिलङ्घनेन कन्याप्रदानं साहसुरोऽधर्म्यः । परचित्तापहारस्वाच्छन्त्यनिबन्धनमासुरत्वम् । असुराद्विस्वाच्छन्त्येन परचित्तमपहरति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विषणं द्विष्यं ज्ञातिभ्यो दत्त्वा कन्याये वा दत्त्वा शक्तिः । एतादृश्याः कन्यायाः प्रदानं स्वाच्छन्त्यात्वेच्छातः आसुरमज्ञो विवाहः अधर्म उच्यते । आसुरो द्विषणादानादिति याज्ञवल्क्यः ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥ गान्धर्वः संतु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । इच्छया च वरस्य कुमार्याश्चरित्या परस्परसंयोग एकदेशोऽसंगमनम् । तस्येयनिन्दामैथुन्यः कामसंभवः मिथुनप्रयोजनो मैथुनः । तस्मै हितो मैथुन्यः । एष एवाथो विरुपक्षितः कामसंभव इति । संभवोऽस्मादिति संभवः कामः संभवोऽस्येति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मैथुन्यो मैथुनमात्रोद्देशमवृत्तः प्रथमपतः कामसंभवः पञ्चात् हांमादिना भार्यात्वसिद्धौ धर्माश्रयापि तस्य भवति । तथाहि सर्वेष्वेव द्विजातिविवाहेषु होमादिनैव भार्यात्वसिद्धिः । यद्वद्व्यति पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतदारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममेव पददति ॥ तथाच देवतः । गान्धर्वादि विवेहिषु पुनर्विवाहिको विधिः । कर्तव्यस्तु त्रिवर्णैः समयेनाग्रिस्ताक्षिक इति ॥ तथा शोनकपरिशिष्टे विशेषोऽप्युक्तः । गान्धर्वाहोत्रपेशा चाविवाहाराक्षसश्चयः । पूर्वपरिणयं स्तेषां पञ्चाद्धोमो विधीयत इति ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया वरस्य चान्योन्यापुराणेण यः परस्परसंयोग आलङ्घित्वा दिरुपः स गान्धर्वोऽज्ञातयः । संभवत्यस्मादिति संभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ संभवत्यतएव मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामिव मैथुनत्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानं तत्स्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । गान्धर्वलक्षणयति । मैथुन्यः मिथुनाय हितः । कामसंभवः तयोः काम इच्छा ततएव भवति । नान्तरीयिका पुत्रोत्पत्तिः गान्धर्वः गान्धर्वराश्रितत्वात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । मिथुने साधुहितो वा मैथुन्यः मैथुनपर्यन्त इत्यर्थः । कामसंभवः भोगसंभवः नार्थलोभादिसंभवः । कन्यायावरस्येव चान्योन्यसंयोगः स गान्धर्वो विधिः गान्धर्वत्वमस्य विधिः । कामपरत्वनिबन्धनं गंधर्वाहिकामपरा । स्त्री कामावै गन्धर्वादिस्त्रिभुक्तेः । मरुत्तश्च भगवान्बाल्मीकिः तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वा इति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याया वरस्य च द्वयोरिच्छया अन्योन्यसंयोगः स भोगः भवेत्स विवाहो गान्धर्वसंज्ञो विज्ञेयः । मैथुन्यो मैथुनाहः । कामसंभवः अन्योन्यकामात्संभवो यस्य स गान्धर्वः समयागम्य इति योगी ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च कोशन्ती रुदती गृह्णात् ॥ प्रसस्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसस्य भिन्नं कन्यापक्षाद्व्याकरणेन कन्यायाहरणं राक्षसो विवाहद्वयेतावदपरिवर्तितम् । हत्वेत्याधनुवादः प्रसस्य भिन्नं ततो यदि कश्चित्प्रतिबन्धो वर्तते तदा ग्राममेव हननादि हन्तुः शक्यति शयं ज्ञात्वा पाप्मभयाङ्गुपेक्षेरेस्तदा भवत्येव राक्षसो न वधावश्यकं कर्तव्यम् । हत्वा दण्डकाशादिना ताडयित्वा । छित्त्वा पद्मादिग्रहारेणाद्धानि पण्डशः कृत्वा । भित्त्वा माकास्पृष्टुर्गादि । कोशन्ती रुदती कन्यामनिच्छाम् । अयं गान्धर्वोद्देशः । अनायासं परित्राय ध्वमित्याद्युच्येः शब्दकरणकोशनाम् । रोदनमश्रुकणमोक्षः । उद्दिग्नायाः स्त्रिया धर्मायम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । हत्वा विरोधिनः । छित्वा तेषां बहुपदादि । भित्वा प्राकारादि । एतत्कन्यासं धुविरोधस्योप-
लक्षणम् । क्रोशन्तीं रुदन्तीमिति कन्यानिच्छोपलक्षणम् । गृहादिति प्राधिकं । प्रसहं बलादिति । चोरिकानयनव्युदासः ।
चोरिकायां तु वपादिकरणेपि पेशाचत्वम् ॥ ३३ ॥

(३) कुक्षुकः । प्रसहं बलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसो विवाहव्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशय-
ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपक्ष्यते तदनावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्य-
र्थमममनूयते । कन्यापक्षांस्विनाभ्येतेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीं भित्त्वा ह्रापितभ्रतिरनाग्राहं ह्यदिति वदन्तीमश्रू-
णि मुञ्चन्तीं पत्कन्यां गृहादपहरत्यनेन कन्याया अनिच्छोक्ता ग्राह्यवर्गादिवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसमाह हत्वेति । प्रसहं बलात्कारेण कन्याहरणं राक्षसः । राक्षसामयत्नभावो विधिः
प्रकारो वा । हत्वेत्याद्युपलक्षणं तदभावे बलाद्धरणेपि स्यात् । तत्र हत्वेति दण्डभातेन । छित्वेति खड्गेन । भित्त्वेति
शरेण ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । विवाहनिरोधकां हत्वा छित्त्वा भित्त्वा च कन्यां प्रसहं परिभूषणद्वारं सराक्षसो विधिः । हिसा प्रा-
धान्यात्पराक्षसत्वं हिसाप्रधानाहिराक्षसाः ॥ ३३ ॥

(६) समचन्द्रः । हत्वा ज्ञातिप्रतिषेधकान् । छित्वा कथादीन् । भित्वा गृहादीन् । क्रोशन्तीं रुदन्तीं गृहात्प्रसहं
कन्याहरणक्रिये यत्र तत्र राक्षसो विधिरुच्यते राक्षससंज्ञो विवाहउच्यते । राक्षसो युद्धहरणादिति योग्यत्वरः ॥ ३३ ॥

सुमं मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छति ॥ सपापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो धमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । राक्षसपेशाचयोरनिच्छा तुल्या । राक्षसे । हननं । पेशाचं वञ्चनम् । सुमं निद्रामभिभूताम् । मत्तां
क्षीबां मद्यपरवशात् । प्रमत्तां वातसंक्षीमेण नष्टेयताम् । रहोऽप्रकाशमुपगच्छति भैशुत धर्मे प्रवर्तते सपेशाचो विवाहः सर्व-
विवाहानां पापघः पापहेतुर्धर्मापत्त्यं सतः सपद्यते । इह ग्राह्यवर्षराक्षसपेशाचानां यत्तद्विवाहसामानाधिकरण्यात्सयोग-
हरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरपेक्षा विवाहादिति मन्यन्ते । तेषां ब्राह्मादिष्वपि वातविवाहयोः सामानाधिकरण्यात्सं-
स्कारो विनिवर्तते । यथाच न निवर्तते तथा दर्शितम् । लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाहशब्दः । ग्राह्यं तु भगवता
हृष्ये पापघने दुष्यन्तगकुत्तलासंगमने वर्णित्रमनमिकमपन्नकमिति । तदर्थेनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति वर्जितस्तु पेशाच-
पुनर्विवाहे मुख्योपागमनं च कन्यात्वमपेक्षितसंस्कारोऽस्ति निवर्तनात् । अतश्च पाणिग्रहणकान्त्राः कन्यात्वेव पतिष्ठि-
ताः इति प्रतिषेधपर्यायवृत्तेरस्तवैवमन्त्रवत्संस्कारसंस्वपः । सच प्रतिषेधः इतः संस्कारमतिविधायः । सा हि मन्त्रैः स-
रुतत्वाद्यपगतकन्याभिः । अतएव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषो नारित । तथाच कानीनः कर्ण इति दर्शनम् । यदि तु
पुत्रसंयोगेण कन्यात्वमपेक्षा कर्णमयवाधो युक्तः कन्यायाः पुत्रकानीन इति । अथ त्वसंस्वता कथोच्यते ततो युक्तं कर्णा-
दपोऽनुवायाः पुत्रा इति पुंसिऽपुपगमने कन्याया लपगमोपपत्तेः संभवः । वर्ण्यते चेति दासादिषु तथा भूताया विवाहः । अथ-
मद्यमदादिना निवृत्तेरतिवसंभवं किमर्थं संस्कार इति । अत्रोच्यते यद्यपि स्त्रीपुसधर्मो निवृत्तोऽतिप्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेध-
रनप्रापि तथा सहोपाकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनाभूदिति तदर्थसंस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतिषेधातिक्रमसंभवेन
पुरुषागमनपापे निषिद्धते विवाहोऽस्य तदपुत्रम् यतोऽयत्रैके कन्याशब्दः पुमांसं प्रयुक्तोऽस्ति यमाचष्टेन संस्कारभावसापे-
क्षम् । अहर्तुमस्कागा अपि पुरुषः क्षतयो न योनिकन्या इति व्यवहियते । तामाचवेष्टयितानां गमने न कन्यागमनदोषः ।

(२) पेशाचः प्रथितो धमः पेशाचस्याष्टमोपमरनि बहुषु पुस्तकेषु पठितम् ।

यद्यपिकुमारौकन्याश्वौमथमवयोवचनाविष्येते तथापि विवाहविधानुपभुक्तपूर्वमिवस्त्रियमाचक्षते । तथाच कुमारवे
 शधारिणीनातिप्रकाशप्रवृत्तपुंसप्रयोगाभ्यांयत्वेनार्थयमानोऽप्यैरवबोध्यते नैषाकुमारीनष्टोऽस्याः कौमारोभावः संस्कारपरित्यो-
 पश्च स्यात्प्रार्थनार्थं हि मन्त्रवत्कर्तव्यं विष्णुर्गौनिकल्पयत्विति कूमायाश्चाकल्पनमशक्यम् । तत्रायंशार्थमिदं प्रयोगः
 स्यात् । न चानूदायाः पेशाचधर्ममन्त्रप्रयोगः उदायास्तच्छ्रवणात् । पेशाचवर्जमन्येषु विवाहेषु तत्कल्पयितुंयुक्तमविशे-
 षश्रवणात् । तस्मान्मुख्योपगमपक्षस्त्वमादयोबहवोदोषा प्राप्नुवन्ति । अतआच्छिन्नानोपगमहन्परिचुम्बमादिपुपगमनार्थेषु व्या-
 पारेषु साहचर्यान्तादर्थ्याद्योपपूर्वगमिर्दृष्टव्यः । यत्तु कानीनः पुत्रदति तत्रमुख्यार्थासंभवाद्दक्षिणया संस्कारभावप्रतिप-
 त्तिः । यत्तु । संस्कारदर्शनेतत्तु कचिदेव । यद्यापि या ग्रंथिर्णां सत्क्रियतेज्ञाताऽपि चेति तत्र यएवोपगता सएव
 संस्कर्ता । नत्वसौ पेशाचोविवाहःपेशाचे हि येनैव समुपभुक्ता यस्याएवदीयते । सएवैनांसंस्करोतीति । गर्भिण्यास्तु-
 संस्कारोवाचनिकः । एतच्च सर्वनिपुणतरपुनर्नवमे वक्ष्यते । अपरेमन्यन्तेसत्यमुख्यमुपगमनममुख्यत्वे तु गमनप्रतिपे-
 धानुपपत्तिरित्यदि हि मुख्य मुपगमस्तदा सएव विवाहोऽस्यस्यानन्तरोक्तेनन्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्र-
 तिपेधस्य विषयोयतश्छया गान्धर्वोहशद्राक्षसोऽस्यथापेशाचः । नचास्यः प्रकारोऽस्ति येन सर्वविषयप्रतिषेधः स्यात् ।
 अस्ति त्वस्य विषयःयत्र हृष्टाद्रहसिगमनंया वापितृभ्यादीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ तेषामपिगान्धर्वःकन्येच्छा-
 याअभावात् । अतएव भर्तुरपि नकन्यागामित्वं विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात्क्षतयोऽन्याःसंस्कारनिषेधाद्वाहीदिवदु-
 पायत्वात्तद्वच्च विवाहशब्दोपपत्तेःप्रकरणसामर्थ्याद्गौणएवोपगमार्थः । एषांचभेदःअर्थाधितोपनतोभूमिहिरण्यादिवद्वाहः ।
 अस्तिक्तेन विरोपेण दैवः गोमिथुनैर्नार्यः । याश्चयाऽयाश्चया वा सहोभौ चरतांथर्ममतिवचनव्यवस्थया माजःपत्यः ।
 शेषाःसुबोधभेदाः । ब्रह्मादीनामिदमर्थेतद्विदित । ब्रह्मादिसम्भविताचस्तुत्यारोप्यते । एवं सर्वेषु । पेशाचःपिशाचानामर्थं
 युक्तद्वितिनिन्दा ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । सुप्तामित्यादिकन्यानिच्छोर्षलक्षणम् । मत्तांमयेन । प्रमत्तां अन्यचित्तांक्रोडादिना । उपग-
 च्छति नयति वा प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधिविवाहोऽनवबोधोऽप्येव । एवमनन्तर्भावात् ।
 अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोधुः प्रयोजनमात्रात्तु एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयापत्यं बोधुरेव भवति । तदाच
 तस्य धर्माभिस्तन्निष्ठतत्त्वसाध्यादार्पत्वमेवेति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । निद्राभिभूतांमद्यमदविच्छेदांशीलसंरक्षणेन रहितांविजनदेशे यत्र विवाहेमैथुनधर्मेण भवतैते
 सपापहेतुविवाहानांमध्ये ऽधमः पेशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पेशाचमाह सुप्तामिति । मत्तां मद्यमदविच्छेदाम् । प्रमत्तां शीलरक्षणे अनवहिताम् । मात्रा-
 द्यशिक्षितत्वेन । रहसि विजने देशउपगच्छति मैथुनमाचरति सपापिष्ठः । पापहेतुत्वात्तद्विवाहस्य पेशाचः पिशाचःप्रेतस्त-
 दाचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । सुप्तांकन्याम् । यत्रयदितियावत् । सपेशाचोविवाहः । सुंमत्तममत्तकन्याभोगिनिवधनपिशाच-
 त्वम् । पिशाचाहिसुमत्तममत्तानांविशन्ति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पेशाचविवाहमाह सुप्तामिति । यत्र रहःयस्मिन्नहसि 'एकान्तस्थाने मत्तांमद्यादिना प्रमत्तां-
 वा अनवहितांसुप्तांकन्या मुपगच्छति भोगेन प्राप्नोति विवाहानांमध्ये स पेशाचो विवाहः । पापिष्ठः पापजनकः प्रथितः
 प्रसिद्धः । अष्टमः । पेशाच कन्यकाच्छ्रयादिति योगीश्वरः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाभ्याणां कन्यादानं विशिष्यते ॥ इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजाभ्याणां ब्राह्मणानां कन्यादानं कन्यादत्तमाद्विरेव दानं शस्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्या ददाति तदा द्विरेव दद्यात् । कथं पुनरापोदानकरणम् । न हि तानि विना दानमस्ति अद्भिर्वाच्यं न मे पूर्वविज्ञादो न ददाति वै एवं धर्मे न्विति नियमात् । अथवा अद्भिरेवेत्यवधारणेनार्थासुर्यानापत्यानपवदति । तत्र हि न केवलमापः कारणं गोमिश्रुना द्विद्व्ययहणमपि संविधवस्था च । तेनैतदुक्तं भवति यथा गोहिरण्यादिद्व्ययदीयते नां कचित्परिभाष्यते इयं गोस्त्वयैवं संवाहनीयेदशानि शृणान्यपि देशानि एव कन्यापि देयानि दुहितृस्तेन जामाता परिभाषणकारयितव्यः । न च तस्माद्धनं प्रहीतव्यमिति । क्षत्रियादीनां तु यदिकन्यावरयोः परस्परमभिलाषो भवति तदा दानं कर्तव्यं नेतरथा ब्रह्मविवाहवत् । अन्यं तु व्याचक्षते धर्मवा गृहीत्वा द्विरेवेत्येव इतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रदानं स्वाम्यकारकमिति वचनात् क्षत्रियादिभ्योऽपि दानमस्तीति विशेषमाह अद्भिरेवेति । अद्भिरेव कन्यादानं तु द्विजाभ्याणां विमाणमिव तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात् इतरेषां न्वयति याह कत्वात् । कन्याज्ञातिभः कन्यायाः सहाभ्योऽप्येच्छामात्रेण विनापि दानाद्ब्राह्मणसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना एतच्च लक्ष्यं यथोक्तविध्यर्थं निष्पत्तिमात्रेणेति तु याज्ञिकः । राक्षसेभ्योऽप्येच्छाभावात् ॥ ३५ ॥

(३) कुड्मकः । उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तं क्षत्रियादीनां पुनर्विनाप्युदकं परस्परेच्छया वा दानात्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । संमतिं तत्तद्दानप्रकारमाह अद्भिरिति । अद्भिरेवेत्यवधारणार्थाद्विधावृत्त्यर्थः । न तत्र कंचलमापः गवादेरपि प्रवेशात् । विनाप्युदकं वा दानात्रेणापि ॥ ३५ ॥

(५) मन्दनः । अथ कन्याप्रदानमाह अद्भिरिति । इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया । गान्धर्वादिपुनार्यविधिः प्रदानाभावात् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजाभ्याणां ब्राह्मणक्षत्रिभिराशां कन्याप्रदानमाद्विरेव जडैरेव जलं पूर्वं प्रशस्यते । इतरेषां वर्णानामनुलोममति लोमजातीनां इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया कन्याप्रदानम् ॥ ३५ ॥

यद्येवंपाविवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ॥ सर्वशृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयन्तो मम ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं गुणदोषैश्च यस्य भावितं तत्कारयति । बहुदोषकल्पयतां प्रतिज्ञातास्तत्र यश्चकारोऽंशं क्रियमर्थं उच्यते तदिति विशेषज्ञानार्थं युक्तः । पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे पक्षी । एव विवाहानां यस्य विवाहस्य योगुणः कीर्तितोऽप्यार्यैः मनुना सर्वशृणुत तं गुणं विप्राश्च गुणं हर्षानामन्वयते । सम्यग्वैपरीत्येनानां कुलकीर्तयनः कथयनः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गुणः पुत्रोत्पत्तिद्वारा ॥ ३६ ॥

(३) कुड्मकः । यद्यपि गुणदोषौ च यस्य यावति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र यत्कल्पयतां प्रतिज्ञातत्वादिशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे पक्षी । एषां मध्ये यस्य विवाहस्य योगुणो मनुना कथितस्तत्सर्वं हे विप्राः मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसवे च गुणा गुणान्तिपुर्कितं गुणानां ह्यस्ति त्रिभिः । मम मत्तः ॥ ३६ ॥

(५) मन्दनः । एषां विवाहानामध्ये यस्य विवाहस्य योगुणः फलम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वर्षस्य येषां विवाहानां यो गुणः कीर्तितः हेविषास्तं सर्वगुणमम कीर्तयतः सम्यक्-
शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकाविशकम् ॥ ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितृन् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वं वंश्याः पितृपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान्मोचयत्येनसो नरकादियातनाभ्य-
उद्धरति । ब्राह्मेन विवाहेन उद्धातस्यां योजातः पुत्रः सकृत्कृतपुण्यकृद्यदि भवति । पितृन्परलोकागतान् पितृशब्दोऽयं प्रत-
पर्यायः नहि पुत्रादिसंततरेत्यथा पितृव्यपदेशसंभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते पूर्वापरशब्दाभ्यां एकविंशकमि-
ति निदेशात् । अर्थादव्यायम् । तेनागताननुत्पन्मान्कर्ममोचयतीति नवाच्यम् । पूर्वप्राप्तपुण्यकृतेन शुभेन आद्यादिना भ-
वत्येव पापान्मोक्षइति श्रद्धाधिकारे कथयिन्यते । अतो दशापरानेनसो मोचयतीत्येतदुक्तं भवति । दशपुरुषायस्मिन्कुले-
पापाजायन्त इत्यालम्बनम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र ब्राह्मीपदेन कन्याया बुद्धिस्थत्वात्तस्याः पित्रादयः पथमसंमन्धितया पूर्वपदेनो-
च्यन्ते । अपरपदेन तु पश्चात्संमन्धितया कन्याया भर्तृश्वशुरादयः । तेन मातामहपृथ्वीनदशदश च पितृमश्वतीनामा-
नं च ब्राह्मीपुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणवन्हेतोरेन सस्तारयतीत्यर्थः । यथा देवतः । दातुः प्रतिपहीतुश्च पुनात्यासममकुलमि-
ति । याज्ञवल्क्योपि तज्जः पुनात्युभयइत्याह । ब्राह्मी ब्रह्मविवाहोदा । सुकृतकृदिति कुञ्जतकारित्वे तस्य नैतत्पक्षः पत्नीत्य-
र्थः त्रिषाच पुत्रः । औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रज्ञ इति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्येतत्फलमुक्तं । पुत्रिकायां ततोऽप्यूनं । ततोऽपि
क्षेत्रज्ञे पुत्रे फलमित्येवमन्यत्राप्युक्तं ॥ ३७ ॥

(३) कुञ्जकः । दशपूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्परापुत्रादीन्दशात्मानं चैकाविशकब्राह्मविवाहोदापुत्राद्यदि सुकृतकृद्वति
तदापापान्मोचयति पित्रादीन्परकादुद्धरति । पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापाजायन्त इति मोचनाथस्तेषामनुत्पत्तेः पापध्व-
सस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । वंश्यान् त्ववंशजातान् । परान् पुत्रादीन् । तद्वंश्यानां पापापोग्निवसंचितम् । सुकृतकृ-
त् श्रद्धादिकर्ता चेत् प्रजातमात्रेणेति ध्वनिः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मी बालविवाहोदा ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृतः दशपूर्वान्श्यान्दशापरानेकाविशकमात्मानं ब्राह्मणीपुत्रः ब्राह्मविवाहोत्पन्नः पुत्रं सुकृत-
कृत् सुकृतं करोतीति सुकृतकृत् सुकृतोत्पादकः सन्पितृनेनसःपापान्मोचयेत् ॥ ३७ ॥

दैवांढाजः सुतश्चैव सम सप्त परावरान् ॥ आपांढाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् पद पद कायोदजः सुतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दैवेन विधिना दैवोदा तस्यांजातो दैवोदजः । सुतः पुत्रः कः प्रजापतिः सदेवता यस्य विवाहस्य-
सयः संस्कारः कर्मणि ग्रहणलक्षणेऽस्त्येव देवतासंबन्धे प्रजापतौ देवतात्वमप्यारोप्यते भक्त्या । यद्विप्रव्रजापत्ययो-
गोस्ति सतुविवाहादिसाधारण्येन कायव्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिद्विधिः स्यात् । न ह्यसुरेभ्यो विवाहेभ्यो-
योगोऽस्ति । कायोदज इति नृत्वं लब्ध्वापोऽसंज्ञादसौर्बहुलमिति । ननु च यच्च न्यूनफलतत्प्राप्तिर्दिष्टतपार्थस्य
प्राजापत्यात्प्रादभिधानयुक्तम् । अस्त्यत्र कारणेनाधिकफलस्य प्राजापत्यस्य । पश्चान्निर्देशः पश्चानां त्रयोपध्याना-
इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमिष्यते इतरथाप्यस्य स्यात् ॥ ३८ ॥

(३७) मोचयत्येनसः = मोचये देनस इति बहुषु प्राचीन पुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु पठितम् ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवादिषु तु तद्गन्विवाहोद्वेगी जातपुत्रिका पुत्रानादाय फलमुक्तः देवोदजासुतइत्यादिना देवविवाहेन याऊदा तस्यांया पुत्रिका जाता तस्यापुत्रइत्यर्थः । अर्थाच्च तत्राप्यैरसे ततोधिकंफलं क्षेत्रजेत्वल्पमित्यु-
नयेयम् । कायः प्राजापत्यः अत्र च स्मृत्यन्तरेष्वधिकपुरुषपावनोक्तिरभिसन्धिस्तुत्यादिनोपपाद्या । आसुरादिषु तु त्रिवाहेषु
जाताः पितृमात्रस्य पुत्राप्नोतकतारकहेतवोनात्येषां पाववितारइत्यर्थसिद्धित्वान्नोक्तम् ॥ ३८ ॥

(३) कुडूकः । देवविवाहोदायाः पुत्रः सपरान्पिनादीन्समावराणुवादींश्च । आपर्विवाहोदायाः पुत्रस्त्रोन्पिनादींस्तोश्च-
पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोदायाः पुत्रः षट्पिनादीन्षट्पुत्रादीन् । आत्मानं चैनसोभोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुपपन्नः ।
कायोदजइति । इत्यापोः सज्ञाछन्सोर्वहुलमिति क्लृप्तत्वं । ब्राह्मण्यदंविवाहोदेशक्रमानुसारेणमन्त्रफलस्यापस्येह बहु-
फलप्राजापत्यान्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मणादिविवाहोदेशश्चोक्तएव कथमयंक्रमइतिचेत्पश्चान्तांनु त्रयोधर्माइत्येव प्राजापत्यग्रह-
णार्थम् । अन्यथात्वापस्यैव ग्रहणस्यान् ॥ ३८ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । देवोदजः देवविवाहाज्जातः । योनिर्नि । गोयुक्कपक्ष्यापरप्राणः । कायोदजः कस्यप्राजापते-
रयविवाहः । कायोदस्तस्माज्जातः प्राजापत्यजइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । कायोदजः प्राजापत्येनोदायाः सुतः । हस्तोवृत्तमङ्गपरिहारार्थः ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवोदजः सुतः देवविवाहोत्पन्नः सुतः सप्तावरान् पूर्वाश्वेत्यर्थः । चतुर्दशपुरुषान्पवित्रयतीत्य-
र्थः । आपोदजः सुतः आपर्विवाहोत्पन्नः सुतस्त्रीपूर्वां चंस्यांस्त्रीन्परां चंस्यान्पुनाति । कायोदजः सुतः प्राजापत्यविवा-
होत्पन्नः सुतः षट्पूर्वां चंस्यां सहात्मनेति योगीश्वरः ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशानुपूर्वशः ॥ ब्रह्मवर्चसिनः पुत्राजायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसवेचगुणागुणानित्युक्तदिदमनुपूर्वशाणुपूर्व्येणैत्यस्मिन्नर्थेऽस्त्वित्कारैः मयुज्यते । श्रुताध्यय-
नविज्ञानसप्ततिमितेच पूजाख्यातिं ब्रह्मवर्चसतद्गतेब्रह्मवर्चसिनः । इत्यन्तोऽयम् । शिष्टानां संमता अनुमता अगर्हा-
अद्विष्टा प्रियाइतिपावद्यतश्चामर्घ्यत्वात्प्राप्तविबुद्धीत्यस्याविषयत्वेन केनच पूजायामित्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । सं-
बन्धसामान्यविवक्षायां च पक्षी ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य चत्वार आद्याः प्रशस्ताऽकृतास्तदुपपादयति ब्राह्मणादिविति । अनुपूर्वशः तत्-
द्विवादा पक्षप्रक्रमेणापुरुष्यमाणुणाः ॥ ३९ ॥

(३) कुडूकः । प्रसवेचगुणागुणानिति यदुक्तं तदुच्यते । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययन-
सम्पत्तिकतेनोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रियाजायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य केन च पूजायामिति न पक्षीसमासप्रतिषेधः ।
सम्बन्धसामान्यविषयपक्षीयसम्पत्ते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेनैव गुणान्तरमाह ब्राह्मणादिविति द्वाभ्यां । ब्रह्मवर्चसिनः वेदाध्ययनजवीर्ययुक्ताः ॥ ३९ ॥

(५) रामचन्द्रः । चतुर्षु ब्राह्मणादिषु विवाहेषु अनुपूर्वशः ब्राह्मणैर्देवार्पणप्राप्तये चतुर्विंश विवाहेषु पुत्राब्रह्मवर्च-
सिन्तां जायन्ते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेताधनवन्नोपशस्विनः ॥ पर्याप्तभोगार्थमिष्टाजीवन्ति च शतसंमताः ॥ ४० ॥

(१) मेघातिथिः । रूपमनोहरास्ति सत्त्वनाम गुणोद्धारणे वक्ष्यते ताम्यामुपेतायुक्तः । आढ्याधनवन्तः ।

श्रुतशौभादिगुणयुक्तया ख्याता यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः सगनुत्पेनगीतवाद्यादिभिः सुखसाधनैर्विकेलेभ्यस्त्यक्ताः । सुखसाधनैः पूर्वोक्तैर्वियोगोभोगः सपर्याप्तोऽर्क्षतः समग्रोभेपांतं पर्याप्तभोगाः । धर्मानुष्ठानतत्परार्थमिष्टाः । धर्मशब्दः केषांचिद्रुणवचनः । अतो गुणवचनादित्यातिशायिकम् । शतवर्षाणिजीवन्ति ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्वगुणाः सात्त्विकाधर्माज्ञानादयः । पर्याप्तभोगाः प्राप्तकृत्सभोगाः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । रूपमनोहरारुतिः सत्त्वंद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणगुणादयादयः । तैर्युक्ताधमिनः । ख्यातिमन्तो यथेप्सितवस्त्रसंगण्यतेपनादि भोगशालिनो धार्मिकाम्बुपुत्रा जायन्तइति पूर्वमनुवर्तते शतच वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । सत्वगुणाद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणाः । रूपसौन्दर्यं सत्वबलं वा पर्याप्तभोगा इति भोगिनः । भोग्योपस्थितवपि दुष्कृतिनां न भोगसिद्धिः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वामुष्मिकफलप्रत्येकमुत्तम इदानीमैहिकं च समुदायेकलं लोकद्वयेनाह ब्राह्मादिष्विति । सत्वगुणोपेताः सात्त्विकाः । पर्याप्तभोगाः पूर्वसुखभोगाः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशाः भवन्ति पर्याप्तभोगधर्माः ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ॥ जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विपः सुताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मादिष्वतिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसमनृतचवदन्ति नृशंसानृतवादिनः । नृशंसंभोदभगिन्यादावस्थलीक्रोशवचनम् । अनृतप्रसिद्धम् । नृशंसचानृतचनृशंसानृते तदेदितुशीलमेवामिति शब्दभ्युत्पत्तिः । ब्रह्मधर्मोविदधर्मोविदार्थस्त द्विपति निन्दति वा न अदधते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु । अपदिष्टेष्विति यावत् । नृशंसोहिंसः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्ष्वोऽप्येष्वामुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणोऽपवादिनोवैवर्द्धेविणोपागादिधर्मद्वेषिणः पुत्राजायन्ते ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मदेवतार्पणमापत्यभिनेषु दोषानाह इतरेष्विति । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु । नृशसाः क्रूराः । तत्कर्माणी वा । ब्रह्म वेद । ब्राह्मणजातिर्वा । धर्मश्राग्निहोवादिस्तद्विषयः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । इतरेष्वनुशिष्टेष्वनुपूर्वविवाहेषु । नृशंसानृतवादिन परश्रवादिनः । ब्रह्मद्विपः ब्राह्मणद्विपः । अननुज्ञातविवाहविषये निन्दा । इतरथाहिंसत्रिधादिषु गान्धर्वराक्षसाद्युपशासनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टेष्वितरेषु चतुर्षु विवाहेषु नृशंसानृतवादिनः । ब्रह्मधर्मोद्विपः । सुताजायन्ते आहुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु चतुर्ष्विति ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजाः । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । समासतोविवाहानाफलप्रदर्शनमेतत् । येस्य विवाहादिहिंसास्ते निन्दितास्तेरुशनायायजत्र पुत्रादिलक्षणा साऽनिन्द्या भवति प्रशस्येत्यर्थः । निन्दितैः प्रतिषिद्धैः । निन्दितागर्हिता । तस्माद्दुःखभागिनीप्राप्ताभूदिति निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(४२) नृणाम्=स्त्रीणाम् (ज, ड)

(२) सर्वज्ञानारायण । यद्वर्णस्य योविवाहोविहितोऽसौ निन्दितः । निन्दितोऽयम् । एवमवर्णाविहितविवाहे केवलप्रजानि न्याभवति । भार्यात्वतु सिन्ध्यत्येवेति कथितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूक । सक्षेपेण विवाहानामुक्तकथनमिदम् । अर्गहते भार्याप्राप्तिहेतुर्भाविवाहैर्गर्हिता मनुष्याणां सति तिर्भवति । गर्हितस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान् कुर्यात् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्द । नगिरगिरि न्यायेन निन्दितविवाहानिषेधति अनिन्दितैरिति । ऐरुन्वोद्गापतीति विधौ यत्प्रत्ययान्तगिरिदित्याद्यर्थवादस्तथा अनिन्दितविवाहकार्यइत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधार्थवादः ॥ ४२ ॥

(५) नन्दन । उक्तमेवार्थसंक्षिप्तं दर्शयति अनिन्दितैरिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्र । अनिन्दितै स्त्रीविवाहैः अनिन्धा स्तुत्या प्रजा भवति पुत्राभवतीत्यर्थः । आहुरादिनिन्दितैर्विवाहैर्निन्दिताप्रजा भवति नृणां तस्मान्निन्धा विवाहान् चर्जयेत् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः । सवर्णासूपदिश्यते ॥ असवर्णास्त्वयं ज्ञेयो विधिस्तद्वाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणनाम गृहकारोक्त संस्कारः सवर्णासु समानजातीयास्तु समानासूपदिश्यते शास्त्रेण विधीयते कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते । असवर्णासु यदुद्वाहकर्म तत्रायवक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सवर्णास्त्विति सामान्योक्त्या श्रद्धाणामप्यग्निसाक्षिकमन्त्रकपाणिग्रहणमात्रं कर्तव्यत्वेनाभिमतम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूक । समानजातीयासु गृहमाणासु हस्तग्रहणलक्षण संस्कारो गृहादिशास्त्रेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुत्समानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्यानेऽयमन्तरभ्युक्ते बक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्द । असवर्णासु पाणिग्रहणाभावेन प्रकारांतरवत्सवर्णास्त्वेव शुभानि ते सौभाग्यायेति पाणिग्रहणविधौ पाणीति द्वाभ्याम् । अयवक्ष्यमाण शरद्व्यादि ॥ ४३ ॥

(५) नन्दन । अयविवाहाद्विशेषमाह पाणिग्रहणेति । करेण करस्य ग्रहणपाणिग्रहणम् । पाणिग्रहणमेव संस्कारः पाणिग्रहणसंस्कारः । अयवक्ष्यमाणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्र । पाणीति । सवर्णासु स्त्रीषु पाणिग्रहणसंस्कारोऽपदिश्यते । तथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या पाणिग्रहणमित्यवर्णास्त्वित्यर्थः । असवर्णासु स्त्रीषु विवाहेषु ब्राह्मणस्यऽयं विधिरुद्वाहकर्मणि ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया मासः प्रतोदीवैश्यकन्यया ॥ वसनस्य दशापासा शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेनोत्समानया क्षत्रियया शरो ब्राह्मणपाणिपरिगृहीतो मासः पाणिग्रहणस्याने शरस्य विपानात् । प्रतोदीवलीवर्दानामापासा क्रियत येन वासमाना पीडयन्ते हस्तिनामिवाङ्कुशः । वसनस्य वस्त्रस्य दशा पासा शूद्रपाठकृष्णजातीयिर्ब्राह्मणादिवर्णैर्वेदने विवाहे ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । क्षत्रियापृतं शरं वैश्यया च घृतप्रतोदः पाणिग्रहणमन्त्रैर्वरीगृहीयात् । शूद्राविवाहे तु शूद्रा वरस्य वसनाच्छलमन्त्रिकगृह्णायात् । शूद्रामन्त्रेके मन्त्रवर्जमिति स्मृते । उत्कृष्टं वस्त्रवर्णोत्कृष्टवर्णः । एतेन क्षत्रियेण वैश्यया शूद्रायाश्च वैश्येन च शूद्राविवाहेऽयमेव क्रम इति कथितम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूक । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्याने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकान्द्वैकदेशोपासः । वैश्यया-

ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशोप्राप्तः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे श्रावृतवसनदशाप्राप्ता ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्द । शर पाणिना क्षत्रियया श्रुतितोयस्तपाणिस्थानीयविषोऽश्लीयान् तु विमहस्तस्थ शर । क्षत्रियविषयइतिकन्यापाणिस्थान शरस्य विधानात् । अन्यथा मन्त्रलिङ्गविरोधः । अतः क्षत्रियया शरीरास्त्रिण्या पाणि परिग्रहीतोप्राप्त इति मेधातिथ प्रलाप एवमतोदादिषु प्रतोदोवलीवदादिचालनसाधन । उत्कृष्टवेदने द्विजादिकर्तृक विवाहे ॥ ४४ ॥

(५) नन्दन । वर्णोत्कृष्टस्य वेदने सवर्णादुत्तरोत्तरस्य वर्णस्थलाभे विवाह इति यावत् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्र । तथा उत्कृष्टवेदने विमहस्य वेदने विवाहे क्षत्रियया शरीराप्राप्तः । विमहस्य वेदने वैश्यया प्रतोदाप्राप्तः । विमहस्य वेदने शूद्रया वसनस्य वस्त्रस्य दशा प्राप्ता । वेदने त्वप्रजन्मन इति योगीश्वर । एवक्षत्रस्य वेदने वैश्यप्राप्तोदोप्राप्तः । पुनरेव वैश्यस्य वेदने शूद्रया वसनस्य दशा प्राप्ता ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्यदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्जं ब्रजेऽर्च्यं तद्वतोरनिकांम्यया ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथि । उत्कोविवाह तस्मिन्निर्जितसमुपयाते दारत्वे तदहरेवेच्छयोपगमं ग्रामे तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । न विवाहसमनंतरतदहरेव गच्छेत् किं तर्हि ऋतुकालप्रतीक्षते । गृहकारेण अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनो ब्रह्मचारिणावधशायिनोऽस्याता त्रिरात्रद्वादशरात्रं सवस्त्रवेति पठितम् । तत्र सयपिसंब सरस्या तरापनितस्मृतौ गमननास्ति । एवमस्मात्कालादूर्ध्वं मत्स्युतौ गमननास्ति । एवमेते स्मृती अविरोधिन्यो भवतः । त्रिरात्रादीनामुपलक्ष्य अत्यन्तरागयीति तयो गमनं धैर्यवतोस्तु ब्रह्मचर्यम् । ऋतुर्नाम स्त्रीणां शोभितदर्शनोपलक्षित शरीरावस्थाविशेषो गम्यहणसमर्थ काल उच्यते । उपलक्षणत्वाच्च दर्शनस्य निवृत्तेऽस्मिन्वेद्यमाणकालानुवर्तं भवत्येव । तस्य कालऋतुकां साहचर्याद्वा कालप्रवस्तु । तथाच समानाधिकरणसमाप्तः । ऋतुर्कालेऽभिगम्यतु त्वमस्येत्तु कालाभिगामी । तदेति तिथिनि यथा स्थण्डिलशास्त्री अश्वाद्धमेजाति । स्याद्देवेतित्यर्थः । यद्यप्यस्ति पराविधि विधिकेन तावप्युपगमव्यापारविधाति । अभिगामी स्यादपि गच्छेदित्यर्थः । ननु उपगच्छन् अभिगामी भवति । कीदृशपुनरेतद्वत किञ्चिदावभिगम्यमेवाथ तद्विवर्गन्तव्यमिति । एतदुक्तं भवति किमर्थनियमउत परिसंख्येति । ननु च त्वमिति शास्त्रतो नियम उच्यते तत्रैव चापि अतः परिसंख्या कथमाशङ्क्यते उच्यते । परिसंख्यायां पितृशालीयं वनियमरूपतां च विद्यत इति इति यस्याम् । कस्तस्मिन् यो विशेषः । विधि विरोधो नियमः । अथ विधिकं य शब्दे कर्तव्यता बोधकं अभिहितं गुह्यात्सर्वकाम इति । न ह्यपि हिोत्रस्येतद्वचनं तरेणा यत कुतश्चित्कृतव्यतावगमः । नियमं पुनर्यत्रादृष्टसिद्धयर्थस्य वचनमन्तरेण पाक्षिकोपनिषया समे यजेतेति । इति शौर्णमासा दियोगविधानादेशमात्रमाक्षिप्तम् । नहि कश्चिदेशमनाश्रित्य यागप्रयोगः सम्भवति । द्विविधश्च देश समो विषयश्च । तत्र यदा तावत्समे यजेत तदैतद्वचनमनुवाद एव । यदा त्विच्छाया निरङ्कुशत्वादिपक्षे यियस्य तदैतद्वचनसमदेशविधयर्थवत् । विहिते समे विषयस्यानाश्रयणमविधानात् । एतस्मात्समर्थान्न निवृत्तिः । विधिनवन्धनेऽनुष्ठाने किमित्यविहितं त्रियेतत्त्वरणे हि न यथाचोदितानुष्ठानसिद्धिः । इदञ्चात्र स्मार्तपुराहरणम् । श्राद्धोऽन्धानि भुञ्जीत भुञ्जानस्य यदच्छया याकाचिद्विश्रमाश्रित्य भोजनमात्रं कदाचित्वाची कदाचिदितरापाकाचित्वाभावात् यदाप्राची न तदेतदा येदेतदा न तदा प्राचीति । तत्राप्रागपि पक्षे विध्यर्थवचनमाश्रद्धोऽन्धानि भुञ्जीतेति तत्राति क्रमाच्छास्त्रार्थजहाति । एवमिह यदच्छयोपगमनमृतावनुपगमनपक्षे विधीयमानमुपगमनमनुधीयमानास्त्राति क्रमकारिता जनयेत् । यथाऽऽमेवास्त्रविहिताया अति

क्रम्यमाणा प्रायश्चित्तैतवो भवन्ति तथानुगमनम् । अर्थावन्तौ च गमने रागतः प्राप्तेवचनमृतावुपेयादिति । तदेवं वचनमृग्यते फ्रतावेवोपेयादनृतौ न गच्छेत् । अथपञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति क्षुत्प्रतिघातेनार्थशकादित्वपि पञ्चनखेषु भक्ष्यता प्रसक्ता तद्यतिरिक्तैस्त्वपिवानरादिषु । नचतत्र पर्यायेणैव प्रवृत्तिः । युगपत्तत्रचान्यत्रच प्रसक्तौ पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति वचनमितरपरिसंख्यानार्थपरिसंघते । एवमिहपरिसंख्येति । ननु च परिसंख्यादोषत्रयवतीमाचक्षते । त्रयोहि तत्रदोषाः प्रादुःस्युः स्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तवाच्यश्च । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति यदाव्ययतः पञ्चनखविषयमक्षरप्रतीयते तदा तत्पर्यक्तं भवति तद्व्यतिरिक्तनिषेधपरत्वादाक्यस्य । अश्रुतश्च निषेधोऽतः परार्थकल्पना । अर्थित्वाच्च सर्वविषयमक्षरणयत्नामेतस्यवाच्यः । एवमेतेनपरिसंख्यायां त्रयोदोषाः नैतत्सारम् । सत्यमित्येव श्रुत्यर्थासंभवे वाक्यस्यानर्थक्यमाभूदित्येतत्परता नविहृदा । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियम प्राप्तिरिति सति । तत्र चान्यत्रच प्राप्ता । परिसंख्या नविधिवि ॥ किंपुनरत्रयुक्तं तत्र चान्यत्रच च प्राप्ता परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्परिसंख्येति । फ्रतावपिगमनमप्राप्तमनृतावपि ननुपदतीं तदानृताविति । यथासत्यमित्येव भोजनंतत्रनियमोऽप्यहम् नपुनराहारत्यागेनप्यहमेव पुनराजान्ते । एवमिह सतिखेदे यद्गमनंतत्रनियमोऽनृतौ नगच्छेदित्यवगच्छति । अर्थित्वाच्च गमने प्रसक्ते कालविधानपरतैव युक्ता वाक्यस्य । अन्यथाऽनारब्धोऽर्थउपदिष्टः स्यात् । किंचापत्योत्पत्तिविधेः कृतविवाहस्यानुष्ठेयत्वादतीं च तत्संभवात्प्राप्तमेवगमनम् । उत्पन्नपुत्रस्यचर्नद्वितीयपुत्रोत्पादनवैयम् । अपत्यमुत्पादयेदित्येकव्यवसायाविध्यर्थनिबृत्तेः । नच गमनमेवाद्वार्थतयाशक्यविधातुम् सस्कारविधित्वाधिकारमहणात्कल्पनायाश्च शक्यत्वादपत्योत्पत्तिविध्याक्षेपादतीं गमनस्य । यदि चावर्तावुपेयादिति तदनुत्पत्तिविधार्थम् । तत्रानुवादः परंपरिसंख्या । तत्रह्यर्थान्तरलक्षणाप्यर्थवत्ता भवति । एवमुक्त्वागौतमीयेनाविप्रतिपत्तिः । एवंतत्रोक्तं फ्रतावुपेयात्सर्वत्र वा - प्रतिपिद्वर्जमिति । सर्वत्र वेत्येवविकल्पः कामचारानुष्ठानार्थः । न पुनः सर्ववर्तावनृतौचनियमोपपत्तिः ॥ यदि च पूर्ववर्तावुपेयादिति निषेधः सर्ववैयत्यत्रापि स एवोपेयादित्यनुपपन्नमात्रशब्दो नियमार्थः प्राप्ताति एकप्रक्रमस्वासाहं स एव शब्दः पुनरनुष्ठायमाणोभिन्नार्थो भवितुमुक्तः । नचतोरन्यत्रनियमार्थतोपपद्यते । तत्पादतीं गमनवचनमनृतौमतिविधार्थम् । तत्रानुत्पन्नपुत्रस्य विध्यन्तरानियमएव । उत्पन्नपुत्रस्तुयथाकामी । अनृतौ प्रतिपिद्वे गमने भायैच्छया पुनः प्रतिपद्यतेपर्ववर्जब्रजेचैनांतद्वतदिति तदितिभार्यायाः प्रत्यवमर्शः । तच्चित्तप्रहर्षान्तमस्येति तद्वतः । रतिकाम्यया विनाप्यपत्यार्थेनोत्पन्नपुत्रकृतावनुत्पन्नपुत्रोवावृतौ श्रुतसंभोगेच्छया तद्वतपुनर्ब्रजेनात्मैच्छयेत्यर्थः । अथवा तच्छब्दोरतिकाम्ययेत्यत्रापेक्षयते । स्मृतिशाल्मवादस्य । तद्वतिकाम्यया पर्ववर्जमन्यत्रापि ब्रजेतत्तत्रैवाकारभ्येयोद्वयः । अतिकाम्यया आत्मनद्विधेयः । यथातुव्याख्यातंतथा नकिंचिद्व्याप्त्यक्षेपेणापि तच्छब्दस्य समाप्तोपसर्जनस्यासंभवेन । पर्वाणि वक्ष्यति । अप्रावास्यामर्धमाच पौर्णमासंचतुर्दशीमिति । स्वदोषे निरतः स्यान्नशीतिभावनापरः । अथवा स्वदोषेवरमते न परदारव्रमयेदिति परदारप्रतिषेधः । सदा यावज्जीवमेतद्व्रतेपरिपालनीयम् । अतः स्थितमेतत्तृणिवाक्यमन्यत्र क्रतुकाष्ठमिगामी स्यादित्येतदेकम् अनुत्पन्नपुत्रस्य नियमानुवादरूपद्वितीयम् भार्याप्रयुक्तस्यपर्ववर्जमृतावनृतौ च न श्रुतेच्छया स्वदारनिरतद्विधनीयम् । एषांचपदयोजना क्रतुकाष्ठमिगामीस्यादप्यर्थम् रतिकाम्ययातुतद्वतपुनर्ब्रजेतत्तद्वतस्वदारनिरतस्यस्यात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । क्रतुकालमात्रमिगमने, चेत्यसंपत्तौ स्वदारनिरतद्वति पक्षांतरस्य । तत्र च पर्ववर्जमिति विशेषउक्तः । तद्वतः पर्ववर्जस्वदारगमनमात्रपृहीतव्रतः रतिकाम्यया स्वस्य भोगार्थितया ननु तद्वर्धमलाभस्तद्वैत्यर्थः ॥ ४५ ॥

॥ (३) कुडूकः । ऋतुनामशोणितदर्शनोपलक्षितोगर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या स्वार्थहानिपरायं कल्पनाभासमाधानमकदोषवयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्ष्ममनमामौ यस्मिन्पक्षे प्राप्तिस्तत्रविधिः समेयजेतेतिवत् । अतएव ऋतावगमनेदोषमाह पराशरः ऋतुलातांतु योभायास्ति न्यौ नोपगच्छति । घोरार्थां ब्रह्महत्यायांपतते नात्र संशयः । अनुत्पन्नपुत्रस्य चायनियमः । ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋतैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनार्षिभ्य इत्येतत्तत्पत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति । भूलांतरकल्पनस्यापुक्तत्वात् । तस्माद्युग्मास्तु पुत्रार्थं सविशेदार्तवैखियमिति च वक्ष्यति ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशालस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थात्त्वात्कामान्तिरारविदुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । दशास्यांपुत्रानापेहीति मन्त्रस्तु बहुपुत्रमशंसापरः जातपुत्रस्याभ्युत्पादकालगमननियमो न दशास्त्रेवावतिष्ठते त्वदारनिरतः संदेति नित्यत्वदारसंतुष्टः स्यात्त्वान्यभायांमुपगच्छेदिति विद्यानापेरिसंख्यैव धाक्यान्यर्थक्यात्त्वं दारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः । पर्ववर्जं ब्रजे ज्येनामिति । पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भार्यां प्रीतिर्नतपस्य सतद्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकांन्ययां न तु पुत्रोत्पादनशालां बुद्ध्या तस्माद्विधिचपमिदम् । ऋतावुपेयादेव । अन्ये भार्यानोपगच्छेत् । अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतोच पर्ववर्जम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । पर्ववर्जमित्युतावदृतौचोभयव्रतसम्बन्धते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव कृतद्वारास्य नियमवदन्तादौ स्वीविषयतमाह । ऋतुकालेति षड्विं । तत्रतः भार्यामिति-
 ब्रतंत्यस्य अतएवाह रतिकाव्यया ॥ ४५ ॥

(५) मन्वन्तः । कृतोद्वाहस्यस्त्रियमति नियममाह ऋतुकालेति । ऋतुर्नामगर्भग्रहणक्षमं स्त्रीणामवस्थाविशेष । सदे-
तिसर्वत्रसम्बध्यते । तस्यायमर्थः । सद्गुणकालाभिगमौ स्यात्सुकदाचिद्विष्णुतुलाल्लभ्येत । अतोऽपिनिश्चयः । सदास्वदारनि-
रतः स्यात्तत्कदाचित्स्वप्नतरंगच्छेत् । अतृकालेऽपिरितिकाम्ययाभोगेच्छया तद्वत्स्वयाभार्यपामार्थितमेव । पूर्ववर्जस-
दागच्छेत् । न कदाचिद्विप्रार्थनार्होऽप्येदिति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदा त्वदारानिरतः सन्नुकासाभिगामी स्थाविति वचनात्परदारनिषेधः । पुनस्त्रियपर्ववर्जन्नजे-
 द्रष्टेन । ततस्तस्यास्तच्चिनमग्रणं व्रतमस्येति तद्व्रतः । रतिकाभ्यया नित्यगच्छेदित्यर्थः । यथाकामी भवेदापिस्त्रीणां वारमनु-
 स्तरन्निति योगीश्वरः । इन्द्रदत्तवरमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

क्रतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विग्रहितैः ॥४६॥

(१) मेघातिथिः । ऋतुलक्षणांशं श्लोकोऽयम् । वैद्यकादिशास्त्रावगम्योऽयमर्थो विधिमूलकः । एवं युग्मासु पुत्रादित्येतावपि श्लोकौ । षोडशरात्रयस्ताः स्त्रीणां मासिमासि । त्वाभाविकक्रतुः । श्रमाणां त्रयमूलत्वाच्चाश्रुतमपि मासिमासीति गम्यते । त्वभावे यवः त्वाभाविकः स्वस्थयुक्तोऽर्थो भवति च्याभ्यादिना कस्याश्चित्त्वामकालोऽपि निवर्तते घृततिलाद्योपयोपयोगेन रतिवशेन चाकालोऽपि सवर्तते । अतः त्वाभाविकक्रतुस्तारावप्युच्यन्ते । चतुर्भिर्नरैः चत्वार्यहानि यानि सद्भिर्विगृहीतानि प्रतिषिद्धस्त्रीस्पर्शासमायणादीनि तानि च प्रथमयोगितदर्शनात्प्रतिअहर्ग्रहणं च सर्वोदारात्रोपलक्षणांशम् । तै.सह ॥ ४६ ॥

(१) प्रशस्तत्वात्=प्राप्तत्वात् (अ)

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाभाविकः स्वीकृतभावनिपत्यः कस्यांश्चित्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना शोणितोपलब्धयेन भवतीत्यर्थः । इतरेजःकालीनैश्चतुर्भिः सहेति वदन्वविशिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति रात्रयइति वचनमुपगमयोऽप्येव दशाहोरात्रेषु रात्रावेव गमनं दिवसि कथयितुं । अहोभिरिति त्वहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

(३) कुडूकः । अत्र रात्र्यहः शब्दावहोरात्रयोः शोणितदर्शनान्तरात्स्वीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैः रहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्रा मासमासि स्त्रीणांश्चतुः स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिना तु म्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोऽवधिमाह अतुरिति । स्वाभाविकः औत्सर्गिकः रोगभोगादिना म्यूनाधिकसंभवात् । शोणितोपलक्षितशरीरावस्थाविशेषोऽप्यभ्यहणसमर्थं अतुस्तदर्शनात् । सद्दिगर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः सहअविगर्हिता द्वादशरात्रयइति षोडश । स्वीकृतभार्यस्य तदहस्तस्यांगमनप्रसक्तौ अन्तर्वधिकरणचिरात्रादिपाठनाथम् । तथाचाश्वलायनसूत्रम् । अत ऊर्ध्वमक्षरालवणाशिनीं स्यातांचिरात्रेद्वादशरात्रसंवत्सरवेति ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । कः पुनः स्त्रीणांश्चतुर्कालोऽप्यपेक्षायामाह अतुरिति । सद्दिगर्हितैश्चतुर्भिरहोभिः सार्धगमनेमतिप्रियैः प्रथमैश्चतुर्भिः रात्रैः सहप्रथमाश्वत्सः षष्ठ्यादयोद्वादशइत्येव षोडशरात्रयः । षोडशाहोरात्राः । स्वाभाविकानव्याध्यादिनिमित्तादुत्पन्नः स्त्रीणांश्चतुर्भवति ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रविशेषमाह अतुस्त्विति । स्त्रीणां यथाधानयोग्यावस्थोपलक्षितः कालः अतुः स्वाभाविकः षोडशरात्रयः स्थितारजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रयः सद्दिगर्हितैः चतुर्भिः सादृशैर्द्वादशभिरहोभिः सादृमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तासामाद्याश्वत्सस्तु निन्दितैकादशी च या ॥ त्रयोदशी च शेपास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥ ४७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । तासां रात्रीणां या आद्याः प्रथमशोणितदर्शनाश्वत्सस्तानिन्दिताः नतत्रगमनमस्ति । तिसृषु तावत्स्वयंोऽपि नास्त्यशुचित्वात् । चतुर्थ्यां तु स्नातायावशिष्टवचनात्संत्यपि शुचित्वैरतिसंभोगीनास्ति चतुस्त्राणां गृहितत्ववचनात् । याचैकादशी या च त्रयोदशी साऽपि निन्दिता । एवं प्रतिपिद्गमने अतुर्दर्शनान्तरात्प्रत्येकादशी त्रयोदशयोः गृह्येते । नचन्द्रतिथी । तासामिति निर्धारणविषयत्वेन रात्रीणां संवन्धात्समानजातीयश्च निर्धार्यतया प्रतीयते कृष्णा गवांसपन्नक्षरिति । षड्रात्रगमनप्रतिषेधोऽयमदृष्टार्थः । शेपाः अशस्ता दशरात्रयः । पञ्चांशतिषेधाद्दशहोरात्रास्तपेक्षितमेवानुवृत्ते ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकादशी त्रयोदशीति षोडशदिनसमुदायापेक्षया । प्रशस्ता अनिन्दिताः ॥ ४७ ॥

(३) कुडूकः । तासां पुनः षोडशानारात्रीणां शोणितदर्शनान्तरात्प्रत्येकाद्याश्वत्सस्तोरात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अविशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्णमाह तासामिति । सन्धिस्तपः ॥ एकादशी तु दशदिनापेक्षया तथाच षोडशी च दशदिनाभ्यवशिष्टानि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तासु षोडशासु प्रशस्तारात्रीराह तासामिति । तासां षोडशानारात्रीणां मध्ये आद्याश्वत्सस्तोरात्रय एकादशी च त्रयोदशी च रात्रिर्निन्दिता इति । शेपा दशरात्रयप्रशस्ताः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासां षोडशारात्रीणां मध्ये आद्याश्वत्सः निन्दिता पुनरेकादशरात्रिर्निन्दिता । एकादशदिवसस्येत्यर्थः । तथा त्रयोदशी रात्रिर्निन्दिता शेपा दशरात्रयः प्रशस्ता उक्ताः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदातवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथि । तासु दशसु यायुग्मारात्रय पक्ष्यष्टमी दशमीद्वादशीचतुर्दशी षोडशी तासूपगच्छत पुत्राजायन्ते । युग्मासु पुत्रार्थीसंविशेदातवेस्त्रियम् । अयुग्मासु स्त्रियोदुहितरस्तस्मात्पुत्रोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं युग्मासु सविशेद्व्रजेत मैथुनधर्मेणस्त्रियमातवे । अनुवादोयम् । अयमपि नियमएवानुत्पन्नपुत्रस्यायुग्मात्तु गमनम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । युग्मासु पक्षादिरात्रिषु पुत्राजायन्ते । सविशेदुत्पगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूक । पूर्वोक्तास्त्रिपक्ष्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्राउत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पक्ष्मीसम्प्रादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थीयुग्मासुतु कालेभार्यागच्छेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मासगिकदृष्टफलमाह युग्मास्त्रिति । स्त्रियोऽयुग्मास्त्रितित्त्वेद । विशेन्नविष्टमनागच्छेत् । अन्यथाद्वैकल्यादित्यादपत्यस्य ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तासुरात्रिषु दशसु सर्वशनेफलमाह युग्मास्त्रिति । सविशेत्तस्यगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्र । दशरात्रीणामध्ये युग्मासु रात्रिषु गच्छेत पुत्राजायन्ते । अयुग्मासु रात्रिषु गच्छत स्त्रियकन्याभवन्ति । तस्मात्कारणानुपुत्रार्थी आर्तवेकालेयुग्मासु स्त्रियसंविशेद्व्रजेत् रात्रियहणदिवसमतिपेधार्थम् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ॥ समे पुमान्पुस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पेच विपर्ययः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथि । शुक्रवीर्यपुरुषस्थरेत स्त्रिया शोणितम् । उक्तभगवता वसिष्ठेन । शुक्रशोणितसम्भव पुरुषइति । स्त्रीबीजादधिकेपुम्बीजेऽयुग्मास्त्रि पुत्रोजायते युग्मास्त्रि स्त्रीबीजस्याधिकयेक्यैव । अयुग्मास्त्रि रात्रिषु पुत्रार्थिनो गर्भनानुष्ठानार्थमेतत् । यदा परिपुष्टमात्मानवृष्याहारयोगेनमधिकवीर्यमन्येत स्त्रियाश्च कथंचिदपचयतदापुत्रार्थीगच्छेदित्युपदिष्टं भवति । आधिक्येचात्र न परिमाणतः किंतिह सारत । समेऽपुमानमित्रीकृते पुस्त्रियौ । अपुमान्पुसकमिति केचित्ताम्यइतिपठन्ति । उभयो साम्ये पुमानेव पुस्त्रियौ वा गर्भधान्यायदा वापुर्द्वरुत्पत्वात्सह्येऽशुक्रशोणितेसमन्निभजतपक्वभागमन्यत्र तावदेव तदा समौ जायेते तत्र समेविभागेऽपि स्त्रीबीजाधिक्येस्त्री पुम्बीजाधिक्ये पुमान् । क्षीणे बीजेसारतविपर्ययोऽप्रहणगर्भस्यनपुसकोत्पत्तिर्वा ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र व्यभिचारोत्थयेतेन तत्र कारणमाह पुमानिति । त्रिषु शुके शोणिततांगते । समेऽपुमान्पुसकम् । पुस्त्रियौ समौ । एतर्वाभयोरितिद्वन्द्वशुक्रत्वेपि तदपेक्षया पुसोधिकशुक्रत्वेपुमांसौ । स्त्रियाअधिकशुक्रत्वे स्त्रियावित्यपि ब्राह्म । क्षीर्णनयौ शुकेरोगादिना क्षीणे रश्मावतोवाल्पे विपर्ययोऽपचानुपपत्तिः ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूक । पुमानिति । पुसोबीजेऽधिकेऽयुग्मास्त्रि पुत्रोजायते स्त्रीबीजेऽधिकेयुग्मास्त्रि दुहितेव । अनोवृष्याहारदिना निजबीजाधिक्यभार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्त्रि पुत्रार्थिनागत्वमिति दर्शितम् । स्त्रीपुसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुसकजायते पुस्त्रियाविति यमौच । निःसारोऽल्पेचोभयोरवबीजे गर्भस्यासम्भवः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुमानिति युग्मास्त्रि भवत्यधिके रजसिस्त्रीभवेदधिके स्त्रियाइति रजसीतिशेषः । अपुमान्पुसक पुस्त्रियौ पुमासौः स्त्रियौ स्त्रिपुमासौ चेति स्वरसतोदृष्टत्वात् । क्षीणे निःसारोऽल्पे च विपर्ययोऽपचान्भावः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समेअपुमानितिपदच्छेदः । अपुमान्पुंसकः । पुमांश्चस्त्रीचपुस्त्रियौ । क्षीणेसारतः । अल्पेपरिमाणतः विपर्ययः अनुत्पत्तिः । यतएवमतः पुत्रार्थिनातामुपवासयता स्वयसौहित्यपुत्तेनस्वशुक्राधिक्येयत्नः कार्यइत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसःपुरुषस्याधिके शुके पुमाप्पुत्रोभवति । स्त्रियारजोधिके स्त्री कन्या भवति रजःशुक्रसमेपुमान्पुंसकःपण्डोभवति वा पुस्त्रियौ भवतः । यमौ कन्यापुत्रौ । पुमानेवरूपाकारः । क्षीणे वा शुके अल्पेवारजसि विपर्ययःगर्भस्यासभवअनुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

निन्द्यात्पृष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ॥ ब्रह्मचार्येव भवति यच्च तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । निन्द्यासु पद्वत्यासुचानिन्द्यात्पृष्टासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयन्परिहृन्दे रात्रीअवशिष्टे यदि गच्छति पर्ववर्जतदा ब्रह्मचार्येव भवति ब्रह्मचर्यफलप्राप्नोति । यत्रतत्राश्रमेवसन् अर्थावादीऽयम् । नतुवानप्रस्थाद्याश्रमेपु-
राभ्यभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्वविधानात्सर्वाश्रमेषु गार्हस्थ्येद्व्येषु बीसायाभ्यांवादतयाप्युपपत्तेः । एतांश्च रात्रयोवर्ज्यान् क्रमेणैव किताहं यथेच्छया पर्ववर्जगमने यथा न भवति तेया रात्रिद्वयमभ्यनुज्ञापते । किंपुनर्ब्रह्मचर्यस्यफलविशेषाश्व-
णात्स्वर्गः कश्चित्तु श्रूयते । न ब्रह्मचारी श्रयवैतीति । स्वल्पैरतिक्रमेनैन्दुष्यतीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञभाराद्यणः । प्राक् निन्दितत्वेनोक्तसु पृष्टसु रात्रिषु तथाग्यासु प्रशस्ततयोक्तानामपि दयानांमध्येअ-
ष्टासु स्त्रियोवर्जयन्मन्त्रितुपोऽशंकमध्ये रात्रिद्वयमेवोपगच्छन्मित्यर्थः । यत्र तत्रैति वचनात् । गार्हस्थ्येद्व्यसप्तजी-
कवानप्रस्थेपि ऋतुगमनमस्तीति गम्यते । अन्यथा गार्हस्थ्येपीत्येवावश्यत् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । निन्द्यासुपूर्वोक्तसु पृष्टसु रात्रिष्वग्यासु च निन्द्यात्पि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियोवर्जयन्ने रात्री अव-
शिष्टे । पर्ववर्जिते ब्रजन्मलण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्मनितिवानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्ययासहगमन-
पक्षस्तुगमनंमसत्तम् । न च वनस्थभार्यायाःक्रतुर्नभवतीति वाच्यम् । वनेपञ्चाशतोवज्जेदितिर्वैरैकगुणांभ्राष्ट्रमुद्देहिन्निगुणः
पुमान्निन्दि शास्त्रपार्लीचनया तत्संभवात् । मेधातिथिस्तु यत्र तत्राश्रमे वसन्मित्यनुवादमात्रगृह्येत्तराश्रमत्रये-
नितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानांशभवादित्याह गोविन्दराजस्तूत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमांतरस्थस्यापीच्छया पुत्र-
र्थरात्रिद्वयगमने दोषाभावात्प्रतिपादनायमेतत् । यत्र तत्राश्रमेवसन्मनितिवचनात्पुत्रार्थी सविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च
महोपकारकत्वादित्याह हन्तगोविन्दराजे न विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमद्भीरुवद्वतोस्त्वदारसुरतयते ॥ ५० ॥

(४) राधधानन्दः । निन्दिताएकादशी त्रयोदशी आद्याभ्रतस्रदति पृष्टसु अष्टासु च अनिन्दितासु निशासुपव-
रात्रिद्वयमवशिष्यते तयोर्गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवतीत्यर्थवादइति मेधातिथिः । गोविन्दराजस्तु ऋतावुपेयादेव अन्धभार्यान्
ब्रजेत् अन्तुतावपि भार्यामीतये ब्रजेदिति । पर्ववर्जमित्युपमयत्र सचप्यते । अतएव गौतमः । ऋतावुपेयादन्तुती च प्रतिपि-
द्भवर्जः । याज्ञवल्क्योपि । यथाकामीभवेद्वापि स्त्रीणांवरमनुसूत्रम् । सन्तत्यभावेआश्रमात्तरयोः कुटीचक्रवानप्रस्थयोरेपि यत्र
तत्राश्रमे वसन्मिति त्पुत्रसागताच्छदिनद्वये गमनंयुक्तम् । तद्धिनद्वयमष्टमी वा चतुर्दशीमित्याद्यपर्वोक्तेरिति पञ्चाशदुत्तरव-
नंरतिभार्ययासह गमनविधानेन स्त्रियापुत्रोत्पादनयोग्यकालत्वावपुत्रार्थी संविशेदतत्वे स्त्रियमिति साधारण्याच्च यत्तु
गृहस्थपर्वेऽयोनिरिति गौतमसूत्रज्याप्यातत्र हरदत्तेनेत्येषामपत्यं चण्डादिति तदशामपत्नीविषयम् । त्वपठ्यान् दोषोऽ-
न्यमायत्र तत्रैति मनुवचनविरोधः । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनादिति श्रीरुणोक्तेः । नाप्यन्धवादोद्गम्यसंस्काराद्

कर्मत्वेव सति । गृहस्थानां तु । दिनपक्षप्रशस्तम् । तदुक्तं पाञ्चवल्क्येन । षोडशतुर्निशास्त्रोणां तासु युग्मासु सविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दन । निन्द्या प्रथमाश्चतस्रएकादशी त्रयोदशी च तासु अष्टासु चान्यासु स्त्रीजनननिमित्तप्रतिनिषिद्धास्तयुग्यासु पञ्चमीसप्तमीनवमीपञ्चदशीमश्रुतिप्रमाणरहितास्तु चतसृषु चेत्यर्थः । एकाविंशीपशुतीनाश्रुतकालत्वादष्टास्त्रित्युक्तम् । यत्र तत्राश्रमे गृहस्थाश्रमे वसन्त्यपि । एवमुद्धोदुर्नयमउक्तं ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्र । निन्द्यास्तयुग्यासु अयुग्यासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयेदित्यर्थः । अवशिष्टासु गच्छन्ब्रह्मचारी भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्ब्रह्मचार्यैव भवति भवेदित्यर्थः । अयमर्थवादो न तु वानप्रस्थाध्याश्रमेषु गार्हस्थ्यादन्धेषु स्त्रियागमनम् ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वांसृगृहीयाच्छुल्कमण्वपि। शृङ्खलुत्कंहि लोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ५१

(१) मेधातिथि । आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं उत्तरत्र कन्यार्यसंग्रहोपादानात् । विद्वांसृगृहणदोषज्ञः । कन्यापिता त्वल्पमप्यर्थधनं गृणीयात् । गृह्णानोऽपत्यविक्रयदोषेण युज्यते । क पुनरेव शुल्कोनाम आभाषणपूर्ववरादृहीतम् । यन्तुञ्चनीचपणोभवति कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्थासञ्जय एव । इहतुमहागुणायाश्चपि कन्याया त्वल्पधनमनभिषणपूर्ववाग्रहणम् । नविक्रयस्यैव धर्मइत्यतो विक्रयाभ्यारोपेण निन्द्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । लोभेन लोभान् । नत्वाप्यधर्मबुद्ध्या ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लुक । कन्याया पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृणीयात् । यत्कालोभेन तद्वृत्त्यल्पविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्द । आपासुरोद्वाहयो शुल्कदानमुक्तत्वमतेन दूषयति नेति त्रिभिः । शुल्कं कथामुच्यम् । लोभेन तत्कुर्वन्पत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । गोवधइत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वेन आपातान् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दन । अथ कन्यामदातुर्नियममाह न कन्याया इति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्र । लोभेन शुल्कगृह्णन्तरोऽपत्यविक्रयी स्यात् । अपत्यविक्रयपापमुपभवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति वान्धवा । नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा धान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथि । स्त्रीनिमित्तानि धनानि कन्यादाने वरादानि गृह्यन्ते । पूर्वस्यैव शेषः । येनान्धवा पित्राद्य मोहादुपजीवन्ति यथोक्तज्ञानिभ्योऽविषण्दत्तेति । सुवर्णरजतादिधनम् । नारीयानानि यानमन्वादि वस्त्रवेताव्याजमपि न जातूपजीवनीयवासोयानादिकिपुनर्बुद्धे । उपजीवताफलमाचष्टे तेतेपापा शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणदाधोगतिनरकं याति । अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दशयिष्यति । तानि ये मोहादुपजीवन्ति वान्धवा पिता तत्पक्षात् भर्ता भर्तृपक्षात् । एवयानाद्येव वस्त्रं स्त्रीणां बुद्धौ सनिधानाच्छाब्दं सतिपि कल्प्यते यथा राजपुरुषं कस्यराज्ञ इति ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्त्रीधनानि स्त्रीदाननिमित्तेन धनानि धनानि । एव नारीयानानीत्यत्रापि ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लुक । कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधमसङ्गान्धवान्धवाभ्यामाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये वा

न्धवाः पतिपुत्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि शृङ्गिति नारीस्त्रीयानान्यश्वादीनि वस्त्रचेतिप्रदर्शनार्थम् सर्वमेवधनम्
धासम् तेषुहानाः पापकारिणोनरकगच्छन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीति । स्त्रीधनानीति केमुन्यन्यायेन प्राप्तयिक । बान्धवाः पतिपुत्रादयः । नारीयाना-
नीतिकन्यायै चैव शक्तिरित्युक्तत्वात् विभवेसतीति शेषः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंकन्यायाः पितुरेवायशुल्कग्रहणप्रतिषेधः किन्तु बान्धवानामपीत्याह स्त्रीधनानीति । स्त्री-
निमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि कन्यादानलब्धानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृहीता दासी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्याः कन्याया यानानिनारीयानानि सुवर्णरजतादिधनं मोहांतुं सेवन्ते नार्या वस्त्रं वा ते पापा-
अभोगतिरिति ॥ ५२ ॥

आर्पे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ अल्पोप्येवंमहान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवी च पुगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुरेतदादेयमिति मनोस्तु मतमृषैव तत् मिथ्या नादेय-
मित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् अल्पसाधनोऽल्पः एवमहान्भवति तावानेव विक्रयः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः शुल्कशुल्कत्वेन पित्रेव प्राप्तम् । न कन्याया तेन लोभादपितस्य ग्रहणे दोषाभावइति
केचिदाहुः । तत्पृष्टाऽस्त्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे विक्रयएव स्यान् च विनालोभवैधं तद्ग्रहणं स-
भवति । विधेरेवात्रादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । आर्पे विवाहे गोमिथुनशुल्कवराह्रासमिति केचिदाचार्यावदन्ति तत्पुनरस्त्ययस्मादल्पमूल्यसाध्यत्वा-
दल्पोवा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वाभ्रहान्वाभवतु सतावदिकयोर्भावत्येव । यत्पुनरेकगोमिथुनमिति पूर्वमुक्ततत्परमतमिति गोवि-
न्द्राजः तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्थस्य न स्यादेव वराहोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्येवार्पणविवाहलक्षणत्वात् । मन्वाभि-
मतमप्यदेवार्पणलक्षणमेकगोमिथुनमिति परमतमिति चैव एकगोमिथुनद्वयेत्येतत्परमतं यदि तदामनुमतेनार्पणलक्षणमित्यु-
क्तम् । अष्टौ विवाहाश्च यन्नार्पणं दासततेर्गुणान् । मनुः कल्पमेतेनार्पणलक्षणवस्तुमक्षम् । मेधातिथिस्तु पूर्वपरविरोधोपन्यासनिरा-
समेव न एतवान् । तस्मादस्माभिस्त्वय्याप्त्यामते आर्पणविवाहे गोमिथुनशुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्यावदन्ति मनोस्तु
मतनेदं शास्त्रनिमित्तजातिसत्प्रापकग्रहणं न शुल्करूपशुल्कत्वेमूल्याल्पत्वमहत्वेऽनुपयोगिनीविक्रयएव तदास्यात् । किंवा-
र्पणविवाहसपत्न्या अवयवकर्तव्ययागादिति तद्वदे कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयधर्माश्चैवैवगृह्यते । अतएवार्पणलक्षणल्लोकेवराहादायधर्म-
तद्विधिमर्तो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहण शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अतएव गृह्यजल्लोकहि लोभेनेति
निन्दामुक्तवान् । तस्मान्नोर्षोर्षपर्यलोचनोदाहर्षं धर्मार्थगोमिथुनप्राप्तं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमुत्पादितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्पे गोमिथुनयच्छुल्कः । अल्पत्वमहत्त्वयोरेवमयोजकत्वेन तावतैव विक्रपादिति केचिदाचा-
र्या आहृतस्त्येव । आर्पणलक्षणे धर्मतद्व्युत्पन्नैरिति शास्त्रोक्तं विरुद्धं न भवतीत्यर्थः । मेधातिथिस्तु । पूर्वपरविरुद्धएव-
त्याह । अतो गोमिथुनद्वयस्य धर्माश्चैव । ततोतिरेके विक्रयः । इच्छाविक्रये न्यूनाधिक्यं योजक अन्ययोद्देशानाम-
वधानाद्विरोधः । निषमविषये च दुरदृष्टाश्चेति तदयम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । गोमिथुनं शुल्कमाहृतनुजानते तत्पृष्टा तदयुक्तम् । अल्पोवा महान्वा द्रव्यलोभादादाने शुल्कस्य वि-
प्रयणः तस्मादयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्पसज्ञे विवाहे गोमिशुनशुल्ककेंचिदाहुस्तन्यपैव मिथ्यैव अल्पीवा शुल्को महान्वा शुल्क-
स्तावानैव सन्निक्रयसज्ञः ॥ ५३ ॥

यासांनाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्थंच केवलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । किंवा राजनाधिगमो विक्रयो भवति नेति श्रूमः । ज्ञातयः कन्यायामधिकृताः स्तार्थमाददते शृङ्ग-
न्ति तदा स विक्रयः । अर्हणंकन्यार्यैर्धनग्रहणं कन्यायांतदहणं पूजनं भवति । बहुमानः कन्यानामात्मनि भवति । ईदृश्योः
वययज्जनदत्त्वा विवाहामहे । अन्यथापि पूज्या भवन्ति सुभगा एतादृति । आभरणादि वा तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हि-
ताः शोभावत्यो भवन्ति । आनृशंस्थमपापत्वकेवलं स्वल्पोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्यवादेन कन्यार्थं धनग्रहण-
विधीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यदा त्वार्यं कन्यार्यै गोमिशुनं तथा अनुरागोत्पत्त्यर्थं कन्यार्यै भूषणादि स्नेह्या विवाहा-
त्यागैव वरोददाति ज्ञातयस्तु विचनं गृह्णन्ति तदा ज्ञातीनां विक्रयदीयो नास्ति । यावता कुमारीणां पूजार्थं तद्वान्तथा आ-
नृशस्य करुणारूपं तद्विचनदानं वरेण स्नेह्या कृतमतो ज्ञातीनां न दोषकरमित्यर्थः । यद्वा यत्राददेतत्तत्कुमारीणां पूजनमा-
नृशस्य करुणामूर्त्तिं जन्मपुण्यहेतुभ्येति ध्यालयात् । आहुरस्तु विवाहः कन्याया अलकारस्य विवाहात्पूर्वदाने भवत्येव
तल्लक्षणयोगादिति प्राहम् ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लुकः । आर्यं गोमिशुनशुल्कमित्युक्तम् । इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं शुल्कमित्याह यासामिति ।
यासांकन्यानां गीत्यावरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्ये समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः । यस्मात्कुमारी-
णां पूजनं तदानृशस्य मांसस्य केवलं तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

(४) राधवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह यासामिति । यच्च कन्यार्यै वैव शक्तिरित्युक्तं तरपि न शुल्कमि-
त्याह अर्हणमिति । आनृशस्य वक्ष्यमाणस्त्री कूरत्विनृत्त्यर्थम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायां भूषणाच्छादनाथं वराजनादानं दोषावहेमित्याह यासामिति । यासांकन्यानाम् । आद-
दते उपजीवन्ति । केवलं निश्चितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यासांनारीणां ज्ञातयः शुल्कनाददते विक्रयसंज्ञो न भवति । आनृशस्य मपापत्वकरुणा-
रूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ॥ पूज्याभूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । न केवलवराय दातव्यं कन्याबन्धुभिरपि तु तैरपि दातव्यम् । पितृभिः साहचर्यापिनृशस्यः
पितामहपितृव्यादियु वर्तते । ततो बहुवचनं व्यस्यपेक्षया बहुवचनम् । एवंपतिभिः श्वशुरादिभिर्व्यक्तपेक्षया । देवराः
पत्युर्भ्रातरः । पूज्या पुत्रजन्माद्युत्सवेषु निमज्जनपूर्वकमानाश्रयबहुमानमादरेण भोजनादिना पूज्याः । भूषयितव्या वस्त्राद्यर्च-
करिणा इत्येतादिभिर्मण्डयितव्याः । अत्र फलं बहुकल्याणमीप्सुभिः कल्याणं कमनीयं पुत्रधनादितपदरेगतापुत्रिवद्व्या-
दिवहुधनान्सर्वमीप्सुभिरामुमिच्छुभिः प्राप्तुकामैः । फलार्थो विधिरयम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अर्हणस्य कर्तव्यतां पञ्चयति पितृभिरिति । कन्याव्यक्तिभेदापेक्षया बहुवचनम् । पूज्याः
सम्मानादिना ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येताभोजनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदंभामुक्ताः ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसंगावश्यकारान्तेरेण तासामर्हणमाह । पितृभिरिति । पूज्याः सत्कर्तव्यावाचा । भूषयितव्या वस्त्रालङ्कारादिभिः । भर्ता भार्यापि संतोषिता कल्याणदा भवति । बहुकल्याणमीषुभिरपर्याममद्रुकाह्निभिः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तचैतपञ्चभिः श्लोके । समर्थयति पितृभिरिति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभिरुपयत्र पूज्याः भोजनादिना ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

(१) मेघातिथिः । देवतारमन्ते तुष्यन्ति प्रसीदन्ति । प्रसन्नाश्च त्वामिनएवाभिप्रेतेन फलेन योजयन्ति । यत्र तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः यागहोमदानायादेवताराधनबुद्ध्या चोपहारादयोः क्रियन्तेऽफलास्तादृश्यत्वाद् ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अफलाः मन्दफलाः ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र कुले पित्रादिभिः क्विचः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतानपूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यादिक्रिया सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांपूजनमेवाह यत्रेति पञ्चभिः । देवतालक्ष्म्यादयः कलहशून्यत्वात् अफलाः क्रियाः । यत्कर्तव्यं तदनयासहेति वचनात् तासां साहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादभद्राकृतत्वेन फलांशित्वमिति ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥ न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामयः कुलस्त्रियः । तत्कुलं कुटुम्बसमुदायः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । जामि. त्वसकुलस्त्रियोरित्याभिव्याभिधानिकाः । यस्मिन्कुले भगिनी गृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृसुपायाः परितोषादिना दुःखिन्यो भवति तत्कुले श्रीमनिर्धनी भवति देवराजादिना च पीड्यन्ते । यत्रैतान शोचन्ति तद्धनादिना नित्यवृद्धिमेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु न बोधादुहितृसुपायाजामयहत्याहतुः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः आश्रयवित्तसंपत्नीदुहितृसुपायाः सम्भ्रूकाः परिभवादिना दुःखिताः शोचन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । व्यतिरेके गुणमाह नेति तत्कुलम् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । जामय. त्वसारः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कुलएता जामयोन शोचन्ति तत्कुलं हिनश्येन सर्वदा वर्धते ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गेहानि स्थानानि ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृसुपाया अपूजिताः सत्योऽभिशापवृत्तिदमनिष्टमेवामस्त्विति तान्यभिचाररहितानि धनपञ्चादिसंहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जामय इति कृत्याभिचारास्ताभिरहतानीव ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कृत्याऽभिचारानि ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्याभूषणाच्छादनाशनैः ॥ भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेभ्यस्तत्सर्वेषु च ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सवेषु विवाहादिषु । सत्कारेण वाचिकशयशया । सत्कारेणैव पठे इतरेषां समाने प्रकृतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मादेतत्सत्कारादेताभूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौमुद्यादिपूतसर्वेषूपनयनादिषु सभृद्धि-
कामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दनः । तस्मादेताजामयोभूतिकामैरैश्वर्यकाङ्क्षिभिः । सत्कारेषु वाग्धवादीनां पूजासूतसर्वेषु विवाहा-
दिषु ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्थनिगमयतितत्तादिति । यत्तत्त्वमतः कन्यायाभूषणाद्यर्थवरादानादानमविहङ्गम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्कारेषु स्वसुकुलस्त्रीणां उत्सवेषु कौमुद्यादिषु विवाहादिषु ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥ यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुले गृहे ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति रुच्यन्तराभिलाषादिकं करो-
ति भार्या च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिर-अयो भवति । कुलप्रहणान्न केवलं भार्याप्रीत्यप्युपपन्नपौत्रादिसन्ततिः अयो-
भागिनी भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दनः । समति दम्पत्योऽस्मिन्महद्भूकरोति । सन्तुष्ट इति विधिः । भर्त्रा भार्या संतोषिता यस्मिन् तत्र
कुले एतत्तयो सुतोपलभ्यते ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । भूषणाच्छादनादिभिः स्त्रीणां पूज्यत्वे हेत्वन्तरालोक्तव्येणाह सन्तुष्ट इति ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्तुष्टो भार्यया भर्ता रुच्यन्तराभिलाषी न । हेतौ तृतीया । यस्मिन्कुले एतदानुकूल्यं तत्र तस्मिन्कुले
कल्याणवर्धते ॥ ६० ॥

यदिहि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदाभर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ॥ तदाधर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरोचेत पुरुषस्य नाभिलाषं जनयति । प्रजननं संततिः ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । दीपयशोरुचि । यदिस्त्रीवस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीपिमती न स्यात्तदास्वामिनपुनर्न हर्षये-
देव हिशब्दोऽवधारणे अप्रहर्षात्पुनः स्वामिन् प्रजननगर्भधारणन सपथते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दनः । स्त्री न रोचेत भर्त्रे इति शेषः । प्रजनः पुत्रः । अरुच्या तस्यामगमनात् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । न रोचेत पुत्रे ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिनिश्चये स्त्री यदि न रोचेत स्त्री पुमांसं प्रमोदयेत् पुंसोऽप्रमोदात्पुनः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तां निन्दतां भविवाहा उक्ताः । तेषु निन्द्यान केवलमुद्गोरेव दोषावहः । किंतु तत्कुलविनाशहेतु-
यश्चेत्याह युक्तिवहेरिति । त्रियायौ प्रादयो द्वाष्टास्तार्थाः वेदान् अभ्यसनमेषु दुष्कर्मिणितमसद्वाद्युक्तद्वयेनाह शिष्येनेति । शि-
ष्येन छागार्शिनमागिन । ध्यवहारेण वाणिज्येन । केवलैरेव वर्णकस्तीधुररहितैः । यानैर्यानभतेर्गंवामग्राश्रयिद्यानभतानाया-
रंत्गेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

• (६) रामचन्द्रः । शिल्पेन व्यवहारेण धनयोगेण शूद्रापत्यैश्च शूद्राधामपत्यात्पादनैः गोभिर्वाविक्रयणादिभिः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणामाकुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ५

(३) कृष्टुकः । अयाज्यवात्यादियाजनेः कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसु फलाभावमुद्दिनार्तिरक्त्यम् वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्ष्यगच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दामसङ्गेन क्रियालोपादयोनिन्दिताः । निन्दया चैतन् कर्तव्यमिति सर्वत्रनिषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । नास्तिक्येनाश्रद्धया । कर्मणां श्रौतस्मार्तानां त्यागेन । मन्त्रत आवश्यकर्मोपयुक्तगायत्र्यादि मन्त्रैर्हीनानि ॥ ६५ ॥

(५) भन्दनः । कर्मणां नास्तिक्येन पुण्यपापफलाभावनियमेन । एतैः शिल्पादिभिः । कुलानि मन्त्रातोहीनानि चेदकुलतां याति ननु मन्त्रयुक्तानीति ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कुलानि मन्त्रतो वेदतः । हीनानि ॥ ६५ ॥

मन्त्रतस्तु सृष्ट्वाणि कुलान्यल्पधानान्यपि ॥ कुलसंस्थां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महयशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नमन्त्रपाठसृष्टौ दोषान्तराणामपि मन्त्रताभवतीत्याह मन्त्रतरित्वेति । कुलसंस्थां कुलगणनायांति कर्षन्ति आकर्षन्ति ॥ ६६ ॥

(३) कृष्टुकः । इदानीं क्रियालोपादिगतभासन्निकुलानिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह मन्त्रेति । यद्यपि धनेन कुलमिति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधानान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायांगम्यन्ते महतीं रुपातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टपरीत्यै गुणमाह मन्त्रतरित्वेति । सृष्ट्वाणि मन्त्रतदर्थज्ञानादियुक्तानि । कुलसङ्ख्यां ह्यकुलत्वेन सङ्ख्यायन्ते । अनियतां कर्षन्ति अर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(५) भन्दनः । यतएवततो मन्त्रसृष्ट्वावावरः कर्तव्यइत्यभिप्रायेणाह मन्त्रतरित्वेति ॥ ६६ ॥

वैवाहिकेऽग्री कुर्वीत गृहसंस्कारं यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानं च पत्निकं चान्वाहिकं गृही ॥ ६७ ॥

(१) मेधासिधिः । कृतोविवाहोयस्मिन्मग्नौ तत्र कुर्वीत गृहसंस्कारं । अग्निसाध्यमष्टकापर्वणआहोमादि गृहसृष्टिकारैरुत्तम । पञ्चयज्ञावस्थ्यमाणास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । तस्मिन्नेवाग्री यद्यप्यविशेषेण पञ्चयज्ञविधानमित्युक्तं तथापि वैश्वदेवहोमोऽग्निसाध्यः । उदकतर्पणं चो न किंचिदग्निना कार्यम् । कथं तर्हि निर्देशोऽग्रीपञ्चयज्ञविधानं कार्यमिति । केचिदाहुरीपिसममी विषयभेदाद्भिद्यते । तस्मात्पञ्चयज्ञकदेशे पञ्चयज्ञशब्दः प्रयुक्तः । अथवा पञ्चयज्ञविधानमित्यत्राशङ्क्यते न संवध्यते । वैश्वदेवहोमस्य पूर्वगैवाग्निकरणस्य सिद्धत्वात् । एवं सवन्धः क्रियते गृही तु पञ्चयज्ञविधानं कुर्यात् अग्री तु वैवाहिकं गृहधर्मपत्निकां चान्वाहिकं मग्नां विन्येपेक्षते । गृहशब्दोदारवचनः गृही तु सत्कृतदारपरिग्रहे भार्याद्वितीयइदमिदं कुर्यादिति । विवाहेवाग्निः केचिद्गृहकारैरनिर्णयन्यानादाधतस्य इत्युक्तम् अपरैर्यतः कुतश्चिदीप्यमाग्नेमानीयहोमव्यमिति । अनेन तस्मिन्गृहमिति वचनेन धारणमधेरार्थादुक्तं भवति । अत्र केचिदाहुः शूद्रस्यापि वैवाहिकमिधारणमस्ति तस्यापि पाकयज्ञाधिकारात् । न चात्र जातिविशेषउपात्तः केवलगृहीति श्रुतम् शूद्रोऽपि गृही

तस्यापिशरपरिग्रहस्योक्तत्वात् । एतदेवान्यत्रपठितं कर्म स्मार्तविवाहाद्यौ कुर्वीत प्रत्यहंगृहीति । अत्रोच्यते । गृहसंक्रमं वैवाहिकेणाविति श्रुतम् । न च गृहसंक्रमात् किंचित्कर्ममस्ति । तत्र गृहसंक्रुतिकारोक्तंगृहमिति लक्षणया मन्तव्यम् । गृहकारं च वैवाणिकानामेव कर्ममस्ति न शूद्रस्य उक्तानि वैतानिकानि गृहाणि वक्ष्यामहेति । उक्तानुकीर्तनस्य एतदेवमयोजनं येषामेव वैतानिकेष्वधिकारस्तेषामेव गृहेष्विति । न पुनर्यथावैवाख्यातं तद्धर्मप्राप्त्यर्थं । तादर्थ्यं हि विवक्षितं तस्याप्रिहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौप्याख्याताविति नावक्ष्यत् । न च गृहे भवं गृहमिति युक्तम् । शालावचनो गृहशब्दो दारवचनो वा । न तावत्कस्यचित्कर्मणः शालाश्रमिकरणत्वेन विशेषतः समाभ्राता यद्गृहमित्यनूय गृहणो विधीयते । यदपि गृहसंस्कारकवास्तुपरीक्षादि तदपि वैवाणिकानामेव न शूद्रस्य अथ दारवचनस्तत्रापि गृहीत्यनेनैव गतत्वात् नास्ति । यद्यपि स्थित्यन्तरे कर्म स्मार्तविवाहाद्यौ कुर्वीत प्रत्यहंगृही दायकालादन्ते वापि श्रौतवैतानिकाभिर्विविति । अत्राधिकारिणोऽस्मिन्मिति विरोधानुपादानादप्यसौपक्षैव नहि सर्वमग्नौ स्मार्तकर्मसंभवति । न च होमविषयत्वे प्रमाणमस्ति न ह्यवश्यमग्न्यधिकरण एव होमः । तस्माद्गृहकारोक्तंगृहमिति वक्तव्यम् । एते हि स्थीति गृहकारविहितकर्ममनुवदतः । तथा च कुतः शूद्रस्यापि परिग्रहः । किंच श्रौतवैतानिकाभिर्विविति अपुरतत्राभ्यास्येत तत्र अवश्यमप्यवैवाणिकविषय एव पितव्यः । स एव पूर्ववत् चातुर्वर्ण्यपरिग्रहश्च वैवाणिकपरिग्रहेऽप्युपगतः स्यात् । नचाऽभेदे संभवति भेदोऽप्याप्यः । अन्वहं भावऽऽवहिकी । प्रतिदिवसं यः पाकौ भुज्येत स तस्मिन्नेवाग्नौ कर्तव्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वैवाहिके यत्राग्नौ होमः कृतस्तस्मिन् गार्हपत्योक्तं वैवाहोत्तरकालीनं त्वकीयकर्म नित्यमेतन्निष्कृताधिकारोक्तं कुरुष्व । पञ्चयज्ञविधानं गार्हपत्ये पृथगुक्तं । भवसत्ताश्रित्वादिभिर्गृहसामावेव तत्कर्तव्यमिति तदर्थः । पञ्चयज्ञपदवैश्वदेवमात्रपरम् । पक्कं त्वान्नपाकं । गृही गृहे निवसन् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । विवाहमकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्नौ संपाद्यमहायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया मतिज्ञातं महायज्ञायनुष्ठानमाह वैवाहिकइति । विवाहे भवो वैवाहिकः । आध्यात्मिकादित्वाद्वा । तस्मिन् गृहोक्तं कर्म सार्यमातर्होमादिकादि यथाशास्त्रमपि संपाद्यं पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानमतिदिनसंपाद्यं पाकंगृहस्यः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

(४) राधवानन्दः । विवाहस्य मासगिकमुक्ता गृहस्य कृतं तदाह वैवाहिकइति । विवाहकाले भवो वैवाहिकः आवस्यस्याख्यः तस्मिन् । गृहं संपाद्य तर्होमादिकापार्वणश्राद्धादिहोमच । विवाहोत्तरकालीनो भिन्नः श्रौतः जातुवः कृष्णकेशो मीनादधीतेति श्रुतेः । पञ्चयज्ञानांतर्पणादीनां यदेकदेशो वैश्वदेवाख्यस्तस्यैव विधानमनुष्ठानाख्यं तदग्नौ कुर्वीत । पक्कं पाक । अन्वाहिकी प्रतिदिननिष्पाद्याम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अथ गृहस्य धर्मः मरुत्यते वैवाहिकइति । विवाहोयस्मिन्कृतः स वैवाहिकोऽग्निगैपासनाग्निः गार्हकं मरुतहोमपाकयज्ञादिकम् । भूतमनुज्यमस्य ज्ञानमग्नौ करणमपि समीपे करणम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ वैश्वदेवविधिः । वैवाहिकेऽग्नौ गार्हपत्यसंज्ञकं यथा विधिं कुर्वीत कुर्यात् । पञ्चयज्ञविधानं च वैश्वदेवसंज्ञकुर्यात् पक्कं त्वान्नपाकंगृहधर्मपक्कं । अन्वाहिकी प्रतिदिवसंगृहो कुर्यात् ॥ ६७ ॥ पञ्चसुता गृहस्थस्य चुष्टी पेपण्युपरकरः ॥ कण्ठनी चोदकुम्भाश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चयज्ञविधेरधिकारनिर्देशोऽयम् । सुताद्वसुताः । मांसविक्रयाथं पशुवधस्थानमापणादयोवा मांसस्योत्पादकतया तदीयमानाः पापहेतव एव च बुल्यादयोऽपि पापहेतुत्वाद्धारोपेण सूनासमाः । नहि तेषां शास्त्रमतिषेधः

(६८) बध्यते = बध्यते (मे०)

साक्षात् नमपि सामान्य कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नहि तापघाताय कस्यचिन् स्पृहास्यात् । न काचित् साध्यक्रिया दृश्यते या वचनान्तरेण निषिद्धा । नचात्मादेव वचनात्प्रतिषेधानुमानउत्तरेणैकवाक्यतावगमात् । प्रतिषेधपरत्वे वाक्यभेद स्यात् । किंचैतत्पदार्थस्याध्यामश्रक्यापदार्थान्तरेण साधयेत्तस्या शक्तिम् । पञ्चयज्ञाना न च लक्षणान्युक्तानि । येन तत्समानकार्गस्यान्यस्यापि प्रतिषेधउच्यते योवा परकीयमन्त्रमद्यान्वाद्यादुदकार्यकुर्वन्ततस्यैव यज्ञा स्युः । यद्विच चुष्ट्यादीनानिपेधोभिषेत स्यात्तदाप्रतिषेधार्थायमेवपदमधीयीत किमनुमानेन । स्वयब्दाद्रीयसी प्रतिपत्ति । प्राथम्यसाधनत्वे त्वेकादेशोऽभिधानं युक्तनिषेधैरवानुष्ठानमेवस्यात् । अपरिहार्थत्वाच्च चुष्ट्यादीनामशक्योनिषेध । अस्ति चनिषेधे कुत प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न दोषविधातार्थपञ्चमहायज्ञा । किंतिहिनित्यसम्बन्धेषु चुष्ट्यादिधारणेऽपि तद्वेप तन्निष्कृत्यर्थतया नित्यार्थतयानित्यत्वयज्ञानामाह बभ्यते आदिवर्णवैधेयतद्गतोऽप्युच्यते । हन्यते दुष्कृतेन शरीरधनादिना नाशयते । सबभ्यते वा पापेन । परतस्त्रीकरणवा बभ्रतेरथ । वाहयन् त्वकार्यं व्यापणवाहनम् यस्य चुष्ट्यादेर्यदौचित्यमामत्ससाध्यकार्यतत्ताभि कुर्वन्वाहयन्तियुच्यते । चुष्टी पाकस्थानभ्राष्टादि । पेपणी दपदुपलोवा । उपस्करो गृहोपयोगिभाण्डकुण्डकटाहादि । कण्डनी ययाद्रीहादि कण्डयते । कुम्भोजलाधार ॥ ६८ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधण । सूना प्राणिघातस्थानानि । चुष्टी पाकेन । मापादिबीजानां प्ररोहशक्तिप्रतिबद्धजीवनन्यागहनुत्वात् । एव पेपणी पेपणशिला पेपणेन । उपकिरन्त्यशुब्धानीति उपस्करोवस्करहंतु । समार्जनी भूमिपिपीलिकादिहिंसाहेतु । कण्डयन्तुल्लूख वितुपीकरणम् । उदकुम्भोजलाक्षयस्थज तूनामुदरणेन घातनात् । बभ्यतेपापेन निबधते वाहयन्प्रवर्तयन् ॥ ६८ ॥

(३) कुम्भूक । पशुवधस्थानसूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुष्ट्यादय पञ्च गृहस्थस्य हिंसाजीजानि हिंसास्थानानि चुष्ट्युद्वाहनी पेपणी दपदुपलामिकोपरकरोगृहोपकरणकुण्डसमार्जन्यादि । कण्डयन्तुल्लूखल्लुपते । उदकुम्भोजलाधारकला या त्वकार्यं योजयन्पापेनसंबभ्यते ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । यदुद्दिश्य पञ्चयज्ञास्तन्नामसङ्ख्यामाह पञ्चसन्ति द्वाभ्या । सूना हिंसा तद्योगाच्चुष्ट्यादय । तत्रात्रा चुष्टी तथा पेपणी सपुत्राणि । उपस्कर समार्जन्यादि । कण्डनी उल्लूखल्लुपते । उदकुम्भोजलापूर्णकलादि । वाहयन्त्वकार्यंयैतायोजयन् बभ्यते सबभ्यते । प्राणिबधेनेति शेष । बभ्यत जन्तुरिति वा ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । होमाभावात्पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणभूतिकद्वयेनाह पञ्चेति । स्यन्तेऽस्मि प्राणिन इति सूना हिंसास्थानरिति यावत् । वाहयन्प्रवर्तयन्बभ्यतेपापेन ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । गृहस्थस्य पञ्चसूना प्रत्यह चुष्टीचुष्टि पेपणी पिष्टपेपणी कण्डनी मुसलोत्पलस्थान । उदकुम्भकुम्भस्थान । उपस्कर शूर्पादि । या सूनावाहय प्रवर्तयन् । बभ्यते । एतानि वाहयन्प्रवर्तयन्तेतुदुमुहुरितिपम ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासा निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ॥ पञ्च कृत्वा महायज्ञा प्रत्यहगृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथि । तस्माच्चुष्ट्यादीनामनुष्ठानान्कृत्ययंतदुत्पन्नदोषनिर्वातनार्थं क्रमेणाधिकेनचुष्ट्यास्तक्षणपेप

(६९) चुष्ट्यादिस्थानानाम्-चुष्ट्यादिस्थानानाम् (अ)

प्याद्गृह्येवमादिक्रमः । महर्षिभिः कृमाः कर्तव्यतया स्मृताः पञ्चमहायज्ञाः प्रत्यहंगृहमेधिनांगृहस्थानाम् । गृहमेधिना-
व्योगृहस्थश्रमे वर्तते । प्रत्यहमिति । अनुपादानात्कालविशेषस्य यावज्जीवमिति प्रतीयते । अतश्च नित्यत्वसिद्धिः ।
महायज्ञादतिकर्मनामधेयमेतत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमेण शुद्ध्यादिसूनानामध्यापनादीनि निष्कृत्यर्थानि ॥ ६९ ॥

(३) कुट्टूकः । तासां शुद्ध्यादिस्थानानां यथाक्रमनिष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थगृहस्थानांपञ्चमहायज्ञाः प्रति-
दिनमन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्विज्ञास्थानत्वेन च कर्तव्यत्वात्सूनादीर्षेर्न लिप्यतइति
वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वं पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्ष-
यस्यापेक्षितत्वात्सम्भाव्यत्वादिवन्तित्वमपि निरूप्यते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रमेण यथासंख्यं संख्यानतिक्रमेण । निष्कृत्यर्थं तत्तदुत्पन्नपापनाशार्थं । गृहमेधिनां
मेषां गृहोत्पन्ना हिंसा तथा युक्तानां कृमाः कर्तव्यतयेति शेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तासां सूनानां हिंसानामित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांपञ्चसूनानांसर्वासां क्रमेण महर्षिभिर्निष्कृत्यर्थं प्रायश्चित्तार्थपञ्चयज्ञाः कृमाः कथिताः गृह-
मेधिनां प्रत्यहं अहरहः कुर्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ होमादिवोवलिर्भौतोऽनृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

वतितेतदेवम् यथाऽऽधानविधिः स्वार्थः स्यात् अन्यथाऽऽधानम् अग्निश्च कर्मार्थः कर्माणि च भार्याद्वितीयस्य न केन्द्रस्य श्रुतानि । यद्यपि केन्द्रदृष्टकारैः परमेष्ठिणाणां प्रमाधाय आदिकुर्यादित्युक्तं भवति तदपि सभार्यस्यैव सत्त्वात् दायका-
लः । न चान्निकस्य आदनास्ति अनुपनीतस्यापि होतृद्विहितमन्त्रस्य चान्नियनादिति । न च तस्याधानमस्ति विदु-
षोऽधिकारादिदानोचाविचत्वात् । आदन्तु वचनान्निषादस्य पतिवधया शक्तिकार्यमिति । पितृव्यादिनां प्रपरिग्रहे तु विदु-
षां संभवान्नावैषस्याधिकारः । अथ आदप्रकरणस्याप्याधानविहिततदातदङ्गत्वेनाधायनिष्पन्ने आद्वेपरित्यागो भवि-
ष्यति । केचित्तु स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति लौकिकेऽप्यग्नौ वैश्वदेवहोमः कर्तव्यः शुक्लोन्नेरपरे ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अध्ययनस्य ब्रह्मचारिकरणे विहितत्वाद्ध्यापनमपि ब्रह्मयज्ञस्तत्रापि स्वध्ययनस्य
संभवादिति दर्शयितुमुक्तम् । तर्पणपितृणां जलेनानेन वा । होमोद्देवोयज्ञः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते जपोऽद्भुतभित्तवक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च
ब्रह्मयज्ञः । अन्नाद्येनोदकेन वेतितर्पणवक्ष्यति सपितृयज्ञः । अग्नौ होमोवक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिभूतयज्ञः । अति-
थिपूजनं मनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थगोणः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । तान्सलक्षणान् महायज्ञानाह । अध्यापन अध्ययनं च उक्षणया वेदाभ्यासस्यैव नित्यत्वात् ।
होमो गृह्याग्नौ बलिभूतोद्देशेन उपूललादौ होम इति मेधातिथिः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । के पुनरस्ते महायज्ञा इत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति । अध्ययनमेवाध्यापनम् । तर्पणं आद्यादीनां
मनुष्यसलक्षणम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चयज्ञानाह अध्यापनमिति । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञसङ्गं । तर्पणजलनैः । पितृयज्ञसङ्गः । होमः
अश्वहोमः । लोकबलिः भूतयज्ञः । अतिथिपूजनमनुष्ययज्ञसङ्गः ॥ ७० ॥

पञ्चेतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तितः ॥ स गृहे ऽपि वसन् नित्यं सूनादौ पौर्णं लिप्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यत्वं मन्त्राभिधीयते । अन्यदनुच्यते । विगुणाञ्च्येते यथाशक्ति कर्तव्याः । एतदपि नि-
त्यत्वात्मानमेव तस्माद्यथासंभवशक्तित इति । आद्यादित्वात्तिसिः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव णिजर्थस्याविवक्षितत्वात् ।
अथवा हननहा सपदादित्वात्किं प तामापयतीति न्ययमागेतेः कर्तरि किं तदन्तात्प्रातिपदिकाच्चात्वर्थे णिच । न हापयति
नित्यजेदित्यर्थः ॥ स्वगृहे वसन्नवयमभाविनीषु सूनाह न तत्पापेन संवध्यत इति यथासा ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । शक्तित इत्येतद्विधानार्थो यमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः । हापयतीति प्रक-
ृत्यर्थ एव चान्दस्तत्वाणिच । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानां स्तुतिनिन्दाभ्यां नित्यत्वव्यापनार्थमाह पञ्चेतानिति ह्याभ्यां । न हापयति न त्य-
जति ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थोपसंहारार्थः श्लोकः पञ्चेतानिति । न हापयति न परित्यजति । नित्यगृहे वसन्नप्यवर्जनी-
याः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् पञ्च महायज्ञान्यो गृही न हापयति न त्यजति सः गृहेऽपि वसन् नित्यं पञ्चे सूनादौ पौर्णं लि-
प्यते ॥ ७१ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन्न सजीवति ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अननुष्ठाननिन्दया प्रकृतविधिस्तुतिः । केचिच्चतुर्थ्यां पठन्ति देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मने तथा । न निर्वपति पञ्चभ्य इति । निर्वापोऽस्य दानन सादर्य्योपकल्पनमात्रम् । तत्संबन्धेन प्रधानत्वाच्चतुर्थ्यायुक्ता । एतेभ्योऽयं प्रत्यहं ददात्युच्छसन्नपि प्राणनपि श्वासप्रश्वासवानपि न जीवति मृतएव जीवितफलाभावात् । श्रुत्याश्चात्र बृद्धौ तु मातापितरवितिश्लोकनिर्दिष्टवेदितव्याः न दासा कर्मनिर्भक्तत्वात्तेभ्योदानस्य । अथवा गर्भदासाद्योवार्द्धके कर्मस्वशक्ता अपि नियमतोऽत्यन्ते । भरणजीर्णगवादीनामवयवमिति विभागे वक्ष्यामः उक्तच गौतमेन भर्तव्यस्तेन क्षीणवृत्तिः । देवताभ्यश्च निर्वापोऽगौहोम स्थण्डिले च बलिहरणेतु वैश्वदेवेभ्योदर्शपूर्णमासदेवताभ्य इति च बाप्रयेत्वाजुशनिर्वपामीतिसम्भवादस्य कोवाऽस्ति निर्वापः । अतोदेवताग्रहणेन गृहीतत्वाद्भृत्यानां पितृगुणादानम् । अन्त्यमरणदृष्टान्त यथात्मनो भोजनेन विना नास्ति जीविततदर्थमन्योपयोगोऽवश्यं भावी जीवितस्यैष्टविषयत्वात्सर्वतएवात्मानगोपायेदिति विधेः । एवदेवताविभ्योपीति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । देवतानां देवयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । श्रुत्यानां भूतानां । आत्मनो ब्रह्मयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । नामान तत्पठ बधिनकरोति तस्य स्वाभ्युदयसाधनत्वादिति एवपञ्चयज्ञा उक्ताः ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं । तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । श्रुत्याब्रह्ममातापित्रादयोऽवश्यसर्वर्षनीयाः सर्वतएवात्मानगोपायेदिति श्रुत्यात्मपोषणमप्यवश्यकर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति सभ्यसन्नपि जीवितकार्याकारणान्न जीवतीति निन्द्यावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुत्यानां भूतानां धातुः । आत्मनश्चाभ्ययनमिति शेषः । न निर्वपति नैतेभ्यो ददाति । भस्मादिवत् स्वसञ्जीवन्पि न जीवति जीवनाचितकार्याभावात् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अर्धमासाः पञ्चसूनाः अकुर्वन्पि पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह देवतेति । देवतातिथिभूतानामिति पाठः । आत्माब्रह्मेति पर्यायस्तस्य निर्वापः वृषकरणदानयजनमिति यावत् । आत्मयज्ञोहि ब्रह्मयज्ञः तथाहि ब्राह्मण तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहुर्मनउपशृङ्खलुर्मुवामेधासुवः सत्यमवश्यत्वगलोकद्वयनीयदिति ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवताशब्देनात्र ग्रहणं भूतानां एतेषां पञ्चानां यो न निर्वपति स उच्छसन्न जीवति मृतकदन्त्यश्च ॥ ७३ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ॥ ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । एते शब्दैः कस्यापि देवशासनायामेतेषां विधानम् । अतः श्रुतिपूर्वतां पञ्चयज्ञविधानस्य दर्शयितुं तत्सिद्ध्या पुनर्निर्दिशति । यथाहुतादिशब्दैरिदं तत्प्रकरणे वा कश्चिद्भगो विरहित इति चेत् सोऽपि ग्रहीतव्य इति संज्ञान्तरनिर्देशो द्वितीयोपयोजनम् । यथा ब्रह्मयज्ञाद्ब्राह्मणपरिक्लिमेत्यादि ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अहुतं चेत्यादि पञ्चयज्ञानां श्रौतसंज्ञान्तरम् ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । नामभेदेऽपि साम्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुख्यन्तरकृताभ्यहुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि त्वयंपाठे ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्द । एतानेव शास्त्रान्तरप्रणीतानामभेदेन कीर्तयति अहुतचेति । सज्ञाभेदेन न पदार्थभेदस्याह पञ्चयज्ञानिति ॥ ७३ ॥

(५) मन्दनः । शास्त्रांतरेषु विहितान्यहुतादीनि पञ्चमहायज्ञानामेव नामान्तराणि न कर्मान्तराणामित्यभिप्रायेणाह अहुतमिति ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । ह्यभ्यामाह अहुतमिति । अहुत प्रहुत ब्राह्म्य हुत प्राशितच युक्तान्यभ्यज्ञान्यचक्षते ॥ ७३ ॥
जपोऽहुतोहुतोहोम प्रहुतोभौतिकोबलिः ॥ ब्राह्म्यंहुतद्विजाध्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथि । योऽयमहुतनाम यज्ञउक्त सजपोवेदितव्य । स्वाभ्यायिनार्चयेत्प्रीतिश्रवणाद्वेदाभ्यस्य जपार्थ । यद्वा मानसे ध्यापारे स्मरणम् । उभयत्रापि जपति पठ्यते व्यक्तायावाचि मानसेचेति । अग्नौ होमो हुतम् । भूतयज्ञि प्रहुतम् । यद्ययहोमस्तथाप्यग्नौ बाहुल्येन होमानामिति हेतून्मन्त्रोमइत्याश्वाङ्गायमिहुतइत्युक्तम् । प्रकर्षेणासौहोमइतिस्तुत्या । द्विजानाब्राह्मणानामर्चाब्राह्म्यहुतम् । आतिथ्यकर्मद्विजाध्यार्चा ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । जपोऽहुतोहोमाभावात् । हुतो होमात् प्रहुतप्रगतहुत मितिप्रगतार्थे । ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतं ब्राह्मं । प्रकर्षेण विमैरस्यतेवेति प्राशितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूक । अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्योजपउच्यते हुतशब्देन देवयज्ञाख्योहोम । प्रहुतशब्देन भूतयज्ञो ह्योभूतबलिः । ब्राह्मयहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्योब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । प्राशितंशब्देन पितृयज्ञाख्यनित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्द । एतद्यन्त्रि जपइति । अहुतइति च्छेदः । योयपूर्वमहुतमित्युक्तं सजप स्वाभ्यायोवेदितव्य इत्यन्वयः । एवमुत्तरम् । ब्राह्म ब्रह्म ब्राह्मणज्ञानिस्तस्येदं तस्यैवातिथित्वात् । ब्राह्म हुतं तच्च द्विजाध्यार्चेत्यन्वयः । पितृतर्पणं नित्यश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् ॥ ७४ ॥

(५) मन्दनः । तेषातथात्वदर्शयति जपोऽहुतइति । जपोब्रह्मयज्ञ सोऽहुतसज्ञ । होमोहुतसज्ञ । भौतिकोबलिभूतयज्ञ । द्विजाध्यार्चा मनुष्ययज्ञ समस्तहुतसज्ञ । पितृतर्पणपितृयज्ञ सम्प्रशितसज्ञ ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्र । गायत्रीजप अहुतसज्ञ । हुतं देव होम । भूतबलि प्रहुतसज्ञ । विमार्चा ब्रह्महुत । पितृतर्पणं नित्यश्राद्ध प्राशितसज्ञम् ॥ ७४ ॥

स्वाभ्याये नित्ययुक्तं स्वाह्वे चैवेह कर्मणि । देवकर्मणि युक्तोहि विभर्तीदंचराचरम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथि । यदुक्तपञ्चसु महायज्ञेष्वेकैकस्मिन्पृथगधिकारो नमुदायएकोपिकारइति तदनेन प्रकटीकरोति । यदा दारिद्र्यादिदोषान्धतोवा कारणाकथंचिदसप्तौ नातिध्यादिपूजाषटे तत् स्वाभ्याये नियुक्तेन भवितव्यम् । देवकर्मणि वैश्वदेवदेवताभ्योग्रहोमोदेवकर्म । भूतयज्ञपितृयज्ञयोः सत्यपि देवत्वे प्रकरणादग्रावेव होमोदेवमुच्यते । अत्रअर्थव्यादमाह । देवकर्मणि युक्तं तत्परोविभर्तिधारयति चराचरस्यावरजद्रमच सर्वस्य जगत स्थितेर्हनुर्भव-
नोत्पत्त्यर्थ ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । पचयज्ञाशकावाह स्वाभ्यायइति । देवे होमकर्मणि विभर्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूक । यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिककर्तुं न क्षमते तदाब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तीभवदेवकर्मण्यग्नौ होमेच । होमस्य स्तुतिमाह । यतोदेवकर्मपरइत्यावरजद्रमधारयति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्द । दारिद्र्यवशात् पञ्चानामशक्तौ द्वयमावश्यकमित्याह स्वाभ्यायइति । देवे होमे देवकर्मणः फलतिशयार्थं तत्स्तौति । देवइति ॥ ७५ ॥

(५) नन्दन । एतेषु महायज्ञेषु ब्रह्मदेवयज्ञयोरममत्तरेण भवितव्यमित्याह स्वाभ्यायइति । स्वाभ्याये ब्रह्मयज्ञे । पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञयोरवश्यकर्तव्ययोर्द्वयोरपि देवयज्ञविशेषउत्तरार्धेनोक्त ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्र । स्वाभ्याये वैदाभ्ययने नित्ययुक्त स्यादैवे पञ्चसु यज्ञेषुइह कर्मणि युक्त स्यात्तदेवे कर्मणि युक्त स्यात् । देवे कर्मणि युक्तं तन्निदचराचरिभर्ति ॥ ७५ ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथि । कथपुनरस्याहुत्यासर्वस्य जगत स्थितिर्भवतीत्यतआह । अग्नौ यजमानेन प्रास्ताक्षिमाऽऽहुतिर्ह्ययमानब्रह्मपुरोवासायुच्यते । आदित्यमदृश्येन रूपेण प्राप्नोति । सर्वरसानामाहूर्तादित्योऽत आहुतिरसस्यादित्यं प्राप्तिरुच्यते । अत सरसं आदित्यरदिमपुकात्वेन परिपक्षीवृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नव्रीसादि तत प्रजा सर्वप्राणिन । एवमग्नौमुक्तसर्वजगदनुपहे वर्तते यजमान । पूर्वस्य विधे शेषोऽयं न पुनर्यथाश्रुतार्थनिष्ठ । तत्त्वेहि । वृष्टिकामस्याधिकारः स्यात् न च तदुक्तस्यमकृतशेषतयाभ्ययसम्भवेन कल्पनायाअवसर ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति वक्ष्यमाणक्रमेणाभ्यादित्ययोरन्योन्यतेजः सवन्धादभिगताहुत्या आदित्याभ्यायनतलाभ्याप्यभितादृष्टि ॥ ७६ ॥

(३) कुडूक । कुतएतदि याह अग्राविति । यजमानेनाग्रावाहुति सम्यक्क्षिमारसाहरणकारित्वादादित्मस्यादित्यमाप्नोति । सत्ताहुतिरसआदित्यादृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्न तदुपभोगेन जायन्तेप्रजा ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । विभर्तौदमित्युक्तं तदेव कुतस्तत्राह अग्राविति । अपिकारिणा अग्नौहुताहुति सङ्गमात्मना आदित्यमुपतिष्ठते इत्याहुत्यपूर्वसाभ्यजगदितिभाव ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । कथमिभर्तौत्यपेक्षायामग्राह अग्राविति । प्रास्ता प्रक्षिमा ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । सम्यगग्नौ प्रास्ताप्रक्षिमा आहुतिरादित्यमुपतिष्ठते संतुष्टादित्यात् वृष्टिर्जायते । वृष्टेरन्नभवति । संतुष्ट्यादन्नभक्षणात्प्रजाजायन्ते ॥ ७६ ॥

यथा वायुसमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ७७ ॥

[यथानदीनदा सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ॥ एवमाश्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥]

(१) मेधातिथि । अपरेण भकरेण महायज्ञानामवश्यकर्तव्यतादर्शयति । वायु प्राणस्तमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति न संप्राणस्य जीवितमस्ति प्राणप्राणभेदजीवनम् । जन्तुशब्द प्राणिमात्रवचन । सर्वग्रहणदेवर्षीणामन्यतिशययुक्तानां वाञ्छासन्तमेन जीवन एवगृहस्थ प्राणतुल्य सर्वाश्रमिणाम् । अत सर्वापजीवनीयेन भवितव्यमिति विध्यर्थ । इतरयज्ञाद्यपि गृहस्थादन्धमाश्रमिण प्रतीयन्ते तथापि न गृहस्थप्रतिषेधार्थमेतत् सातकस्य हि विशेषेणातिव्यादिदानविहितम् । तस्मादिनरपहणगृहस्थाश्रममुत्पत्तार्थम् । नच श्रूयते नात्मनात्मनि वर्तन्ते शरीरकुलस्थितिर्गामुवन्ति इतरेष्वत आश्रमास्तत्राश्रमादनि समात् ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । वायुपाणमन्त्रादिपाकविहरणादिहेतुम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुम् । यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वपाणिनो जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रयेण सर्वश्रमिणो निर्वहन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । यथा वै क्षुपिता बालमातरं पर्युपासते । एव सर्वानि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत इति श्रुत्या अत्रामिहोत्रोपस्थितं गृहस्थाश्रमपाकरणिकत्वात्स्तीति युज्येति । वायुपाण । तद्वत्तन्निक्षेपजं विन्वात् ब्रह्मचारिण्यसिनाम् । वानप्रस्थस्याविरक्तस्य पूर्वगृहस्थो विद्याद्युपयोगित्वात् विरक्तस्य तु गृहमेधिषु चेत्यादि वक्ष्यमाणरीत्या गृहस्थोपजं वित्वाच्च ॥ ७७ ॥

(५) नन्दन । अधिकारिप्रशसाद्वारेण पञ्चमहायज्ञानामेव प्रशसाश्लोकाभ्यामाह यथेति । वर्तन्ते जीवन्ति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । यथा सर्वजन्तव इतराश्चामा आश्रित्य वर्तन्ते ॥ ७७ ॥

यस्माच्च योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ॥ गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथि । यस्माच्च योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानजन्येनान्नेन च धार्यन्त उपरि क्रियन्ते गृहस्थेन तस्माज्ज्येष्ठ श्रेष्ठ आश्रमो गृहम् । गृहीति पाठे बहुव्रीहिः । गृहमिति परिविशेषणमासौ ज्येष्ठाश्रम इति । अत्रापि गृहस्थैरेवेत्योचित्यानुवादीनवानप्रस्थादीनामभ्यापनादिप्रतिषेधः । वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत् तानेव महायज्ञानिर्बन्धिति । प्रव्रजितस्य यद्यपि हिंसानुपहयो नारम्भ इत्यनुग्रहः प्रतिषिद्धस्तथापि वेदार्थव्याख्यानमिश्रशाले विहितम् । ज्ञानवर्गाग्यभावताभ्यासातिशयविधानाच्च तयोर्नातिप्रयत्नो वेदार्थव्याख्याने । ब्रह्मचारिणस्त्वाथैषां पान्नाभ्यापकत्वमैकवृत्त्युपदेशाच्च कुतोऽन्वदानम् । अतो गृहस्थानामेव प्रायेण तत्सम्भवादेव मुक्तगृहस्थैरेव ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एतदेव स्युपादयति यस्मादिति । गृहस्थस्यैवाभ्यापनाधिकाराच्च योपि ज्ञानेन । वनस्थस्यापि भिक्षाश्रमोपदेशात् । तयोप्यन्नेन च धार्यन्त इत्यर्थः । ज्येष्ठो गृहस्थः पोषकतया च ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुम् । गृहस्थः प्राणानुख्यं सर्वश्रमिणामित्युक्ततदेवोपपादयति यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थ इत्यतिरिक्तास्त्वयोरप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यान्तिर्मगृहस्थैरेवोपक्रियन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । तमेव पुन श्रेष्ठत्वेन स्तीति यस्मादिति । ज्ञानेन वेदविद्योपादानेन । तयोपि ब्रह्मचारिणान् प्रस्थस्य यासिनः । श्रेष्ठ इति ज्येष्ठ इति वाऽतिशयोक्तिः सर्वानाधिकारार्था अत्रैवापरस्परपकारकता निरस्ता ॥ ७८ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन ज्ञानप्रदानेनाभ्यापनेनेति यावत् । अनेन ज्ञाप्यते गृहस्थादेवानापद्यन्ते इत्यमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्नेन ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानं यस्माद्वारणाच्च योऽप्याश्रमिणः अन्वह गृहस्थैरेव धार्यंते तस्मात्कारणाद्वही गृहस्थाश्रमो ज्येष्ठाश्रम उच्यते ॥ ७८ ॥

सप्तधार्यं प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥ सुखचेहेच्छतानित्यं योऽधार्यो दुर्धलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथि । सगृहाश्रमः । प्रयत्नेन सत्कार्योऽनुष्ठेयोऽक्षयस्वर्गकामेनेह च सुखमिच्छता । अन्त्यतशादौ नित्यतागमयति । यथाश्रमोऽधार्यस्य धारयितुं दुर्बल इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति यत् स्त्रीसभोगसुसस्वतभोजनादि गृहस्थस्यावश्यमावति तन्मैत्रिपाणाविषयसत्तौ दोषेण किमुच्यते । प्रयत्नेन आश्रमान्तरेभ्यो धारयितव्यम् । अत्रापि महानिद्रि

(६) रामचन्द्र । ऋषयः पितर देवा । भूतानि अतिथय तथा तेभ्यः कुटुम्बिभ्यः गृहिभ्यः । शास्त्रेण शास्त्रेण सुसम्भविष्यति विज्ञानता पुमाः सास्त्रस्थिति तेभ्यः कार्यं कारणीयमिच्छय ॥ ८० ॥

स्वाध्यायेनाचयेत्पर्यान्हेभैर्देवान्प्रथाविधि ॥ पितृञ्छ्राद्धैश्च नूननैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथि । स्वाध्यायमधीयतेति यएवार्थः । स एव स्वाध्यायेनाचयेत्पीति भवति आश्वादेरेण पाया र्धमाल्यानुलेपनेन । अग्नौच्यते स्तुतिवचन चेदम् नचोभयोरपि स्वाध्याय ऋषिपूजयो करणम् । अग्न्यादिदेवतास्ताव कामत्तारुपानभिपुवन्ति । तस्मात्प्रशंसामात्रपृथीस्त्वाध्यायेनाचयेदिति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । भूतानिबलिहोमभागित्वेन देवताभूतानामपिबलिभागितया भूतपदाभिधेयत्वात् बलि कर्मणि देवतोद्देशेनकर्तव्यम् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूक । किंतुतदाह स्वाध्यायेनेति । नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञा न्तर्गते स्वाध्यायादिभिर्ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानियथाशास्त्रपूजयेत् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्द । तदेवसप्तप्रदानकमाहत्वाध्यायेनेति । अर्चयेत्प्रीणयेत् । आक्षेपेति तर्पणस्याप्युपलक्षणम् । बलिकर्मणा भूतेभ्योदत्तेनान्तेन ॥ ८१ ॥

(५) नन्दन । किंकर्तव्यमित्यपेक्ष्यामाह स्वाध्यायेनेति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्र । आक्षेपितृनूननै स्तर्पयेत् बलिकर्मणाभूतानि प्रीणयेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

कुर्यादहरह आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथि । दद्यात्कुर्यात् । अहरह प्रतिदिवसम् । आद्धमाग्राधर्मातिदेशः । आद्धनाम पित्र्यकर्मात्रा स्थायाविहितम् । तदीयैतिकर्तव्यताआद्धमित्यनेन नाम्नाऽतिदिश्यते । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यादेरनुवादोऽयम् । उत्तरत्रविश्वसितार्थोदकेनेति पय क्षीरम् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । आद्धमन्नाद्यापितृकर्म अन्नाद्येन अद्धयोत्सृष्टम् तथोदकेनअन्नाद्यवदुदकेनेति मुख्यक र्त्तानुक्लपौ । परेत्यनुक्लपा प्यसा जलेन तर्पणकाले दत्तेन सपादन । तथा अन्नाभावे मूले फलेवा आद्धमैरिति । केचित्तु अन्नाद्याभावे उदकफलमूलक्षीराणामन्यतमेन नित्यआद्धकर्तव्यमित्यस्यायेमाहुः । पितृभ्यः प्रीति मिति तस्मैति हेतोर्विहितस्यैव मूलस्य फलस्य वायव्यहणार्थम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूक । तत्र पितृयज्ञतावदाह कुर्यादिति । मत्स्यहमथासभवआद्धकुर्यात् । आद्धशब्दोऽयमविधिवान्वय ती । कौण्डपायिनामपनीयाग्निहोत्राशब्दवद्दस्यमाणपार्वणआद्धममातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यादेरनुवादोऽयम् । पय क्षीरम् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । अहरह आद्ध नित्यआद्धम् । यदन्न पुरुषोरान्नं तदन्ना पितृदेवताइति न्यायमाश्रित्या ह उदकेनेत्यादि । पयोदुग्धं मीति आद्धमावहन् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । पितृञ्छ्राद्धेनेत्येतत्प्रपञ्चयति कुर्यादिति । अन्नाद्येन मुख्यकल्पजन उदकेनायम् पयोमूलफ लैर्भ्यमर्पति विवेकः ॥ ८२ ॥

(८२) कुर्यादह दद्यादह (मे०)

(६) रामचन्द्र । अथ नित्यआद्यभारम्यते दद्यादिति । अहरह आर्द्र अन्नाद्येन उदकेन च अन्नाभावे पयसा वा मूत्रफलेर्वापि किंकुर्वन्तीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रपित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ॥ नचैवान्नाशयेत्कंचिद्वैश्वदेवमिति द्विजम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथि । आद्यशब्देन विधानात्सर्वस्मिन्स्तद्विधाने प्राप्ते कश्चिदितिकर्तव्यताभागोनिवर्त्यते । नचैवान्नाशयेत्किंचित् नान्नावाहिकेआदे वैश्वदेवमिति विश्वान्वेवानुद्दिश्यद्विजभोजनम् । अत्र केचिदाहु प्राप्ते भोजनआशयेदितिपुनर्वचनमपूर्वत्वमस्य दर्शयति । तेनैतावदेवैतच्छ्रद्धापत्तिनुद्दिश्य ब्राह्मणएकोभोज्यते नत्वदस्या काचिदधर्षपात्रादिहोमाद्येति-कन्तं यताऽस्ति । ब्रह्मचर्यस्याध्यायनिषेधइत्येवमादि न भवति । एकमप्याशयेद्विप्रम् त्रयाणानिपमादेकैकमुभयत्रेत्यस्याविधित्वादभातएकैविधीयते । एकमपि भोजयेत्सति सभवे बहूनिपि पितृर्षीपितृत्वस्पर्धम् । पाञ्चयज्ञिकपञ्चयज्ञभवं पाञ्चयज्ञिकं तदन्तर्गतम् । पाञ्चयज्ञिकशब्द आदे प्रयुक्त । पाञ्चयज्ञिकतर्पणम् । तेन तर्पणभोजनयो समुच्चय । अस्यतु विकल्पो भविष्यति यदेव तर्पययाद्विरिति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एकमपीति पित्राद्येकैकोद्देशेनैकैकब्राह्मणभोजयेदिति पार्वणवत्प्रथममेव । तावता ब्राह्मणभोजनात्तत्रेतिप्रार्थयिष्याथपाञ्चयज्ञिये पञ्चयज्ञिके सवर्षिआदेन चैवेति । अत्र नित्यआदे ब्राह्मणासभवेपि वैश्वदेवस्थाने द्विजानाशयेदिति विश्वेपादेवानानित्यआद्यभोजननास्तीति दर्शितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूक । पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गतं एकमपि ब्राह्मणभोजयेत् । अपिशब्दात्सभवे बहूनिपि । पार्वणपर्महणाच्चवैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्रामावाह न कचिद्वैश्वदेवार्थब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । आर्द्रहि ब्राह्मणभोजनात्मकं तत्र कति ब्राह्मणाभोजनीयादित्यपेक्षाप्रामाह एकमिति । पाञ्चयज्ञिके पञ्चयज्ञान्तर्गते नित्ये आदे । आशयेत् भोजयेत् पार्वणपर्मत्वादस्य देवब्राह्मणमसक्तौ निषेधति न चेति ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । अत्र पितृयज्ञायुक्तुषु मन्थेवैश्वदेवमिति वैश्वदेवहोम स्यात् । द्विजकिंचिदप्यन्मभोजयेत् । अयम्यद्विरुपाद्य भोजयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । पाञ्चयज्ञिये कर्मणि चैकविप्रपितृत्वस्पर्धमाशयेत् भोजयेत् । अथ वैश्वदेविकचिद्विजवैश्वदेवनाशयेन्मभोजयेत् । एकन भोजयेदित्यर्थः । किंतु युग्मम् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येभ्यो विधिपूर्वकम् ॥ आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणोहोममम्यहम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथि । वि-वैदेर्वाष वैश्वदेव पाकउच्यते । सर्वांशवैश्वदेवशब्दाऽपि समदानमाजोपलक्षणार्थः । ते मातिन्यायार्थता युक्ता भवति । सिद्धस्य होममाभ्योवक्ष्यमाणान्योदेवताभ्यः कुर्यात् । सिद्धशब्देन देवतादेशेन देवस्यत्वेतिमन्त्रवन्निर्वापोन कर्तव्यमिति दर्शयति । केवलसर्वार्थनिष्पन्नपाकेन होमादि कर्तव्यमिति विषयः । गृह्येवा विधिहोमादिकरणनिर्देशविधिवत्कसमाचारप्राप्तापरिसमूहनपर्युक्षणादिरूपामितिकर्तव्यताप्राह । ब्राह्मणशब्दस्यैवाधिकारप्रदर्शितार्थः । अन्वह नित्यमिग्यर्थः । देवतापहणस्वाहाकारप्राप्त्यर्थम् । पृथीनिर्देशादभेदिमिति प्रयोगः स्यात् । देवताशब्देन तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्योहवि संपृथीयतर्हि याग्यान्तेपुनर्वपश्कारस्य विधानात् । स्वातहोमेत्वभावः । स्वाहाकारस्तु सर्वत्र । तस्मिन्सत्यप्रपे स्वाहेतिप्रयोगः ॥ ८४ ॥

(८३) पितृर्षीपाञ्चयज्ञिके-पितृर्षीपाञ्चयज्ञिक (६०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यब्राह्ममुक्ता वैश्वदेवाभिधानादयमेव क्रियाक्रमो मनोरेषित इति लक्ष्यते ।
वस्य विश्वदेवयोरस्य क्षारलवणादिष्यतिरिक्तस्यान्तरस्य । गुह्यं वैवाहिकेऽधौ सिद्धस्येत्यन्वयः । तत्र होमस्य
विहितत्वात् ॥ ८४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विश्वदेवायः सर्वदेवतायै वैश्वदेवस्तस्य पक्षस्यान्तरस्यावस्थयाग्री त्वगृहविहितपर्युक्षणदीति
कर्तव्यतापूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहहोमकुर्यात् ब्राह्मणग्रहणद्विजातिप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥
॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्प्रति वैश्वदेवविधिमाह वैश्वदेवेति नवभिः । सिद्धस्य पक्षस्य । हविष्यस्येति शेषः । आभ्यो
वक्ष्यमाणभ्यः । ब्राह्मणो द्विजातिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । कथं पुनर्वैश्वदेवः कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सर्वदेवार्थ-
पक्षस्यान्तरस्य ब्राह्मणः द्विजः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्तरस्य वैश्वदेवस्य वैश्वदेवार्थस्य गुह्यं विधिपूर्वक आभ्यो देवताभ्यः । ब्राह्म-
णो होमकुर्यात् ॥ ८४ ॥

अग्रेः सोमस्य चैवादीतयोश्चैव समस्तयोः ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आहुतिविशेषाद्वाः । पाठक्रमेणैवाभेदादसिद्धत्वात् प्रथमाहुती । तयोश्च समस्तयोरप्रीतो-
भ्याम्भामिति विश्वेभ्यो देवेभ्य इति प्रयोगः । एकैवाहुतिर्धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तयोरप्रीतोभयोः । अत्र च सर्वत्र चतुर्थ्यर्थे पञ्चीनिर्देशे तु चतुर्थ्यैव कार्या ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वचनद्वयत्वाद्वाकारप्रदानहोम इति कौत्सायनस्मरणादादावधये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्ष-
देवताकहोमद्वय कृत्वा प्रीतोभ्याम्भालाहेति समस्तदेवताकहोमकुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रे रित्यादिपृष्टी चतुर्थ्यर्थं । तयोरप्रीतोभयोः । स्वाहाकारप्रदानहोम इति कान्त्यायनोक्त-
रूपप्रयोगः । अग्रे त्वाहा एवं सोमाया प्रीतोभ्याम्भाले विश्वेभ्यो देवेभ्यः धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । अग्रे प्रथमे सोमस्य सोमाय तयोः समस्तयोरप्रीतोभ्याम्भाले विश्वेभ्यो देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदौ प्रथमतः । अग्रेः सोमस्याहुति जुहुयात् । अग्रे त्वाहा १ सोमाय स्वाहा २ अप्रीतोभ्याम्भाले
स्वाहा ३ विश्वेपात्रैव देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ४ धन्वन्तरय एव च धन्वन्तरये स्वाहा ५ ॥ ८५ ॥

कुङ्कुमं चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सहधावापृथिव्योश्च तथा स्थिरकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सहधावापृथिव्योः यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । तस्या स्थिरकृतेऽन्ततः स्थिरकृतिगुणपदम-
प्रिभ्य गुणीस्थित्यन्तरेऽग्रे स्थिरकृत इति वचनात्सर्वहोमेभ्यैव चाग्नानात् । अन्तत इति पाठान्तिदे वचनं स्थित्यन्तरेधिकार-
माहुतीनामाग्नानात्सति समुच्चये शक्त्यै स्थिरकृत आवाप कर्तव्य इति दर्शयितुम् । ननु चैकान्ताद्धोमस्य देवताविकल्पोक्तः ।
कुतः पुनरेकत्वं होमस्य । इयमेव होमानामुत्पत्तिः अग्रे सोमस्य चेत्यादि । तत्र चोत्पन्नावेव देवताविशेषेणावच्छेत्वा हि-
न्ना एव होमाः प्रतीयन्ते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहधावापृथिव्योः । स्थिरकृत इत्यत्राग्रे इति प्रथमविशेष्यपदं दर्शयितुम् ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुङ्कुमं अनुमत्यै प्रजापतये चावापृथिवीभ्यामग्नये त्विष्टकृतमित्येवं स्वाहाकारान्ताहोमान्कुमारिव । अन्त्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन त्विष्टकृतो विधानात्केवलं त्विष्टकृन्निर्देशोऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तत्वे सिद्धे त्विष्टकृतेऽन्ततदन्त्यभिधानस्तदन्त्यन्तरीयहोमसंमुख्येऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । कुङ्कुमे अनुमत्यै प्रजापतये चावापृथिवीभ्यामग्नये त्विष्टकृते इति पाठक्रमेणादेवान्तत्वमग्ने अन्त-
पदं स्तदन्त्यन्तरीयहोमसंमुख्येन त्विष्टकृतोऽन्तत्वख्यापनार्थम् । सहेति चावापृथिवीभ्यामेकप्रयोगसूचनार्थमहुचेगृहे इन्द्रायेत्या-
दिप्रयोग इत्येतावत् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । सह चावापृथिव्योः समस्ताभ्यां चावापृथिवीभ्याम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुङ्कुमे अग्नये । स्वाहा १ । पौर्णमास्यैः अनुमत्यै स्वाहा ७ । प्रजापतये स्वाहा ८ । चावापृथिवीभ्यां
स्वाहा ९ । ततः त्विष्टकृते स्वाहा १० ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्यचिह्नुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ इन्द्रान्तकाप्पतीन्द्रुभ्यः सानुगेभ्योर्बलिहरेत् ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । सम्यगन्यचित्ततया देवताभ्यानपरएव देवताभ्यो देवताभ्योऽग्नौ हुत्वा ततः सर्वासु दिक्षु यथासं-
ख्यमदक्षिणं प्रथमं प्राच्यांततो दक्षिणस्यां इत्येवमदक्षिणावर्तमिन्द्रः अन्तकः अप्सतिः इन्दुः प्रतिदिवसम् । अपरस्याह अहर्वि-
भागिन्दुरित्यदि नैतेन शब्देन बलिहरणं स्यात्कथमिन्द्रोर्बलिक्रमं बलिहरणं होमपवेति न्याख्यातम् । वृत्तमहम-
याचाचन शब्दस्य रूपं विवक्षेति स्थान्यन्तरोपासैरेव शब्देऽहोरात्रः कर्तव्यः । सानुगेभ्यः अग्न्या अनुंपरास्तत्पुरुषास्तमाचे-
न्द्रपुरुषेभ्य इत्यादिप्रयोगः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हविर्हविष्यम् । इन्द्रादीनां चतुर्णामभ्येकैकस्मै प्रदक्षिणं पूर्वाधेकैकदिशि सानुगेभ्यः
॥ ८७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुक्तप्रकारेण सम्यगन्यचित्तो देवताभ्यानपरएव होमान्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षि-
णमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्योर्बलिहरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रापुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषे
भ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः सोमपुरुषेभ्यो नमः । यद्यपि शब्दावग-
म्यादेव देवतात्वरस्यान्तकाप्पतीन्द्रुभ्यो देवोद्देशो युक्तस्तथापि बहुधा नुष्ठानसंवादबहुवचसे च यमाय यमपुरुषेभ्यः वरुणा-
य वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति मतिरित्यामिति पाठाद्यथोक्तएव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच इन्द्रेति । इन्द्राय इन्द्रपुरुषेभ्यः प्राच्याम् । अन्तकोच यमः यमाय यमपुरुषेभ्य इति द-
क्षिणस्याम् । अप्सतिर्वरुणः । एवं वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चिमायाम् । उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति पश्चिमा-
वृत्तपः । शूद्रपक्षे नमोऽन्ताः । नमस्कृतेण मन्त्रेण पञ्चपञ्चान्न ह्यप्येदिति प्रकरणम् ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्राय सानुगाय स्वाहेति पूर्वस्यादिदिशि । अन्तकाय सानुगायेति दक्षिणस्याम् । अप्सतये सानुगाये-
ति नतीस्याम् । इन्द्रे सानुगायेत्युत्तरस्यामिति । सर्वदिक्षु प्रदक्षिणक्रमेण बलिहरेत्कुर्यात् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं प्रकारेण सम्यक् हुत्वा बलिमन्त्रेणावबहिरेतमन्त्रस्तत्सर्वदिक्षु प्रदक्षिणमन्त्रलंकुर्यात् । इन्द्राय
स्वाहा इन्द्रपुरुषाय स्वाहा इति पूर्वं । अन्तकाय स्वाहा यमपुरुषाय स्वाहा इति दक्षिणे । अप्सतये वरुणाय स्वाहा वरुण-
पुरुषाय स्वाहा इति पश्चिमे । इन्द्रे स्वाहा इन्द्रपुरुषाय स्वाहा इति उत्तरे । बलिहरेत इत्याह ॥ ८७ ॥

मरुद्ग्रह इति तु द्वारि क्षिपेदप्सवद्ग्रह इत्यपि ॥ वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलो लूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथि । अत्रेति करण स्वरूपविवक्षार्थ । अप्सवन्त्यधिकरणम् । अद्ग्रह इति देवतानिर्देश । वनस्पतिभ्य इति मुसलो लूखले । इन्द्रैकवद्भवेन विकल्पितमाधारद्वयम् । निर्देशगुणवृत्त्या प्रधानभूतताया आहुतेरावृत्तिर्युक्ता । न च मुसलो लूखलस्यैकीकृतस्याहुतिसम्बन्ध शक्य कर्तुं पृथक्त्वस्य तन्नाम्नुपलम्भात् । नहि क्षीरोदकवदनयोर्व्यामिश्रणसम्भव । तत्र यद्यलूखले क्रियते न तत्र होम कृत । अथो लूखलेन मुसलेन च भागश आहुति सम्भवति नियतपरिमाणत्वात् । इन्द्रनिर्देशोऽप्यस्युक्तयोरन्यतरत्र होमोयुक्त ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । द्वारि गृहद्वारि । अप्सवस्थापनस्थाने मुसलो लूखले मुसल उलूखलनिधाय तत्रैत्यर्थ ॥ ८८ ॥

(३) कुड्मूक । इति शब्द स्वरूपविवक्षार्थ । मरुद्ग्रहो न भवति द्वारे बलिदद्यान्नेऽद्ग्रहे इति । मुसलो लूखल इति । इन्द्रनिर्देशात्सहस्रपुत्रपुत्र वनस्पतिभ्य इति बलिदद्यात् गुणानुरोधेन प्रधानवर्तिकर्मावृत्तेरन्याम्पत्वात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्द । मुसलो लूखल इति इन्द्रनिर्देशाद्वनस्पतीनामेकस्थानम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दन । द्वारि गृहद्वारि । अप्सवधानीसमीपे । मुसलो लूखले । मुसलो लूखलस्थान इत्यर्थ ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्र । द्वारिमण्डलद्वारि मरुद्ग्रहं स्वादा इति । करणशब्दरूपविवक्षार्थ । अप्सु उदकस्थापनस्थाने अद्ग्रहं स्वाहा वनस्पतिभ्य स्वाहा मुसलो लूखले हरेत् । स्थापयेदितिकेचित् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्ब्रह्मकाल्यै च पादत ॥ ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिहरेत् ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथि । उच्छीर्षकमसिद्धदेवताशरणशीर्षस्थानतत्र श्रियै बलिकुर्यात् । पादत अधोभागे । गृहस्थ-भद्रकाल्यै । तस्या अपि स्थानद्वारस्य पूर्वभागे । अन्य उच्छीर्षकगृहस्थायनस्य शिरोभागमाहुः । पादो वास्याधोभागम् । तेन खट्वादावयहोमोभूयदेशे वा । गृहस्थायनस्थाने ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामस्यपि इन्द्रनिर्देशो पृथगेते आहुती ब्रह्मणे वास्तोष्पत्येति । यत्र त्रयदेवतात्मवप्रीणो भवतत्र सहस्रहणसमस्तप्रहणवाकरोति । तयोश्चैव समस्तयो सहपावापृथिव्योश्चेति-अमसिद्धसाहचर्यात् । वास्तुगृहतन्मध्ये ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उच्छीर्षके, शम्यदिशस्य शिरस्थाने । एवपादत । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिलिताभ्याम् ॥ ८९ ॥

(३) कुड्मूक । वास्तुपुरुषस्य शिर प्रदेश उत्तरपूर्वस्यादिशि श्रियै बलिदद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायादिशि भद्रकाल्यै । अयेतु उच्छीर्षकगृहस्थायनस्य शिर स्थानमभागपादत इति तस्यैव चरणभूयदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पत्येति गृहमध्ये । इन्द्रनिर्देशेन ब्रह्म वास्तोष्पत्यो पृथगेवेदेवतात्मव । यत्र इन्द्रे मिलित इय देवतात्मवप्रीति-तत्र सहस्रदिशवदकरोति यथा सहपावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्द । उच्छीर्षके वास्तुपुरुषस्य शिर प्रदेशो उत्तरपूर्वस्यादिशि । पादत इति नैर्ऋत्या । गृहस्थायनस्य शिर पादयो रित्यपरं तनुच्छ । शयनस्थानियतत्वात् उत्तरत्र वास्तुश्रवणात् । ब्रह्मणे वास्तोष्पत्ये च ॥ ८९ ॥

(५) नन्दन । उच्छीर्षके शिर उपस्थानस्थाने । पादत पादोपस्थानस्थाने । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिलिताभ्याम् वास्तोष्पत्येति सहेतिवचनाभावात् । वास्तुमध्ये गृहमध्ये ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छीर्षके शम्यादिशमस्तकस्थाने पूर्वे श्रियै स्वाहा कुर्यात् । तु पुन पादतपश्चिमतो

भद्रास्त्यै जुहुयात् । ब्रह्मवास्तोऽप्यतिभ्यां ब्रह्मज्ञानमिति वास्तोऽप्यतिरिति द्वाभ्यां वास्तुमण्डलमभ्येत्त्वा हावालिहरे-
द्यात् ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो बलिमाकाश उक्षिपेत् ॥ दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । अशब्दादेर्केचयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति गृहाकाशे गृहानिष्क्रम्य वा । दिवा दिवा चारिभ्यो नक्तं नक्तं चारिभ्यः । भूतेभ्य इत्यनुपज्यते । केचिदेत आहुती सायमाता विभागनाहुतिं दिवा चारिभ्य इति तदनुक्तम् । साय-
ममन्त्रहोमवक्ष्यति । एतेन मन्त्रप्रतिषेधेन शब्दादेश्यता माभूत्मानसस्तुद्देशः केन निवार्यते । न च तेन विना होमासिद्धिः ।
एतदेव तु वक्तव्यं कृतोऽप्यविभागवगमो गृहकारैरेवेति चेदस्तु ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्वेषां देवानां भूमावेव । दिवा चारिभ्यो दिवा नक्तं चारिभ्यो नक्तं बलिमाकाशमुक्षिपे-
दित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लुकः । विश्वेभ्यश्च देवेभ्य इति शब्दादेर्केचयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बलिदद्यात् ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा नक्तं चारिभ्य इति नक्तम् । बहुचक्षुस्सदृशनादियव्यवस्था ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशे अन्तरिक्षे । क्षिपेदूर्ध्वं क्षिपेत् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । दिवाचरेभ्यो दिवा नक्तं चारिभ्यो नक्तम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वेभ्यो देवेभ्य आकाश उर्ध्वं बलिं क्षिपेत् । तथा दिवा चरादीनामूर्ध्वं बलिं क्षिपेत् ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वान् भूतये ॥ पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वयोर आहुत्योऽधोऽधम । आधारविधानार्थमाधोऽर्धं लोकः आवासकस्योपरि च आवा-
सस्तद्वद्वास्तु एकं गालं यावत्पुनरिमागः । तत्र बलिं कुर्वीत दिवा चारिभ्यो नक्तं चारिभ्यम् । सर्वान् भूतये तादर्थ्य-
तुर्भा न समदाने होमाद्यश्रुतत्वादिति शब्दस्य पूर्वशेषत्वादाधारोपेक्षात्वाच्च पूर्वयोर आहुत्याः । न कश्चिदपि वैश्वदेवे सर्वा-
न् भूतित्तैव तावन् स्मृत्युत्पत्तेरनुतात्तस्मादयमस्माकं । सर्वेषामन्नानां कुम्भमेतच्च कर्तव्यमेतस्मिन् बलिहारेण कृते सर्वोप-
न्नानि भवन्ति । अवयवमसिद्धत्वात्तर्थावगम उपपद्यमाने समुदायार्थकल्पनमप्युक्तम् । देवतापेक्षया वा दृष्टः कश्चिदर्थः
कल्पयितव्यः । बलिशेषं शेषमहणापात्रे समुद्रस्य ततो होमः कर्तव्यः । ननु स्यात्तस्यादेव बलिदानानि ग्रहीतव्यानि ।
दक्षिणतः दक्षिणस्यादिदिशं तदाभिमुख इति यावत् । सर्वं यावन्मन्त्रगृहीतम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वान् भूतिरूपश्रुतिस्तस्यै पृष्ठवास्तुनि गृहवास्तुपृष्ठभागे । सर्वान् भूतये इति कचित्पाद-
स्तत्र तत्पृष्ठवास्तुपेव देवता ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहस्यापरि पृष्ठतः पृष्ठवास्तुं बलिदातुं पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वान् भूतये नमस्तथैव बलिदद्यात् ।
उक्तयानि नारायणसर्वमन्नदक्षिणस्यादिदिशं दक्षिणामुप त्वपापितृभ्य इति बलिहरेत् । प्राचीनावीतिना आय बलिर्देयः
रापातिभ्य इति प्राचीनावीतिशेषं दक्षिणामुप प्रोनिनयेदिति बहुचक्षुस्सवचनात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । पृष्ठवास्तुनि वायव्यकोणे सप्त वास्तोऽश्वदेयः । गृहस्योपरि यदुच्यते तन्निति केचित् ।

(९१) सर्वान् भूतये = सर्वान् भूतये (ज, झ, द मेपा०)

सर्वा मभूतयेत्वाहेति शेषसर्वमन्त्रपितृभ्य स्वधेति प्राचीनावीती हरेत् इत्याह । शेषदक्षिणानिनयेदिति बह्वचगृहोत्ते । तथैव निशि दक्षिणस्याम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनम् । पृष्ठवास्तुनि बहिर्वास्त्वित्यर्थ । सर्वात्मभूतये सर्वभूतभ्यमित्यर्थ ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्र । पृष्ठे गृहपृष्ठेभ्यो । तादर्थ्यं चतुर्थी न सप्तदाने । सर्वान्भूतयेऽथैवार्थाय बलिं कुर्वीत । बलिं शेषपितृभ्य सर्वदक्षिणतो हरेत् कुर्यात् ॥ ९१ ॥

शुनाच्च पतितानाच्च श्वपैश्चा पापरोगिणाम् ॥ वायसानां रुमीणाच्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

(१) मेघान्तिथि । अन्धपात्रे समुद्भूत । श्वादीनामुपकाराय भुवि निक्षिपेत् । पापरोगिणः कुष्ठिक्षम्यामवाध्याय । वयासि पक्षिणः । शनकैर्भूम्युत्थितरजसायथा न ससृज्यते । भूप्रह्वणः पात्रप्रतिपेधाय किं तर्हि श्वपचपतितकुष्ठिभ्यो न हस्ते दातव्यम् । उपकारविधानचेदम् । अतएव षष्ठ्याऽयम्लोकः । पठ्यते न चतुर्थ्यं तेन पक्षिणातादृशे विधानव्ययराशिभ्यः श्वाद्यः खादति । रुमीणां पितृनादयो यत्र तेषां सभवं ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतच्च वैश्वदेवाथोद्भूतादन्नाद्यभ्येन तच्छेषस्य सर्वस्य पितृभ्य भूतिपादितत्वात् । तत्कारणैश्वादीनामन्त्राधिनामागमनएव शनैर्भुविदानम् । पतिता पातकिनः प्रायश्चित्तीयभेक्षावरणकर्तारः । श्वपचपतित कुष्ठिनादिसकरजात्पुष्पक्षणम् ॥ पापरोगिणः कुष्ठ्यादयः । रुमीणां पिपीलीकादीनां शनकैर्यथानोपघातो भवेत् ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुम् । अयमन्त्रपात्रसमुद्भूत श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा न सगृह्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगीकुलीक्षयरीतिना ॥ ९२ ॥

(४) शचवानन्द । अन्तर्मांदाय पापरोगिणां कुष्ठक्षयादिपुत्तानां । निर्वपेत् इत्याह । प्रन्तर्त्तरत्वरसाच्चतुर्दशजलीनामेव नित्यत्वम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनम् । शुनाभ्यः । एवमुत्तरप्रापि । शनकैरिधिमित्यर्थ ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रम् । श्वादीनां शनकैर्भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ॥ सगच्छति परस्थानतेजोमूर्तिपथर्जुना ॥ ९३ ॥

(१) मेघान्तिथि । पूर्वस्योपसंहारः । सर्वप्रह्वणादभ्येधामपि पृष्ठगु कुटमानां रजसादीनामसंभवात्तानेनोपकर्तव्यम् । अर्चतिरनुभवे न पूजार्थां श्वादीनां तदसम्भवात् । अवज्ञानप्रतिपेधार्थं च पुत्रात्तानुगृह्णातीति पठितम् । परस्थानधाम ब्रह्मणामि । पथर्जुना न ससारयोनीर्ब्रह्मीश्राम्यति । किंपुनरेतत्फलविधानं नेतिभूय । नित्योऽयमविधिरित्युक्तम् । नित्येयफलव्रणमर्थवादः । नक्षत्रविधिः श्रूयते । गच्छतीति वर्तमानापदेशोऽयम् । तेजोमूर्तिः केवलतजःशरीरं न पात्रभौतिकशरामभिः सन्नम्यते बोधस्वभावएव भवति निष्कल्मषता वानेन लक्ष्यते शुद्धमूर्तिर्भवतीत्यर्थः । भूतानुकम्पनचेदम् । असति शास्त्रातिशये पापसम्बन्धस्याभावाच्चुद्धता युक्ता । इतरथा पापस्य मलरूपत्वान्न तेजोमूर्तिः । असति च पात्रे परधामभ्येधमद्गुत्तरूपगामीतीत्येवयुक्तमेव ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । परस्थानं ब्रह्मलोकः । तेजोमूर्तिर्हिरण्यगर्भदहः । कजुना पथा अर्चितादिमार्गेण ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुम् । एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यन्तर्मांदादिना नित्यपूजयति सपरस्थानब्रह्मा मर्कतेजोमूर्तिप्रका-

(९३) तेजोमूर्ति तेजोमूर्ति (मे०)

अमन्त्रेण वर्त्मना विरादिमार्गेण भावेति ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यामोक्षमार्गे । तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृतब्रह्मोपलभावाभूवेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्द । सार्थवादबलमुपसहरति एवमिति । परभुवर्लोकात् ऋजुना अवक्रेण । उत्तरमार्गेणेति केचित् । तन्न विद्याकर्मसाध्यत्वात्तस्य । किंतु धूममार्गणात्र सर्वस्वराश्वेद्यादृजुत्वस्तुति । अथयद्ममे धामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसभवन्ति । तथाकर्मणा पितृलोकं न तत्र दक्षिणायनिनो विद्वत्सस्तपस्विन इत्यादि श्रुतेर्विरोधः । ब्राह्मणदत्तमुपलक्षणमन्येषाम् । यद्वा ब्राह्मणो ब्रह्मवयुषु नित्यकर्मणा शुद्धिद्वारा चातुर्वर्ण्यमोक्षहेतुत्वात् । तथा ऋजुनेति भूतार्थवादः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दन । बलिहरणफलमाह एवमिति । ब्राह्मणद्विजः ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्र । एवमो ब्राह्मण सर्वभूतानि नित्यमर्चयति पूजयति सतिजोभूति सन् ऋजुना यथा अविरादिमार्गेण परस्थानयाम गच्छति ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिविपूर्वमाशयेत् ॥ भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

(१) भेषातिथि । अतिथिरक्षणवक्ष्यति । तमभ्यागतसन्तपूर्वमाशयेद्भोजयेत् । सर्वभोक्तृभ्यो गृहसन्निहितेभ्यः भिक्षाभिक्षवे च याषमानाय दद्यात् । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमनदानमुच्यते । उक्तहि प्रसूतिर्भिक्षा अन्तःपुरप्रसिद्धचैतत् । ब्रह्मचारिणे विधिवत् अन्यलाअपि पाण्ड्यादिरूपाय भिक्षवेन विधिवद्दातव्या । ब्रह्मचारिणे तु विधिवत्स्वस्ति वाचनपूर्वभिक्षादानमित्येवविधि । अथवा भिक्षु परिव्राज्यब्रह्मचारी भयमाश्रमी चर्यद्विआस्थाने वृत्तानुरोधात् ब्रह्मचारिणेवेति प्रतिस्पष्टम् । एवमुक्तवानमस्याय न दानं स्यात् । तस्माद्भिक्षादतिभिक्षुस्तस्यैवविशेषणब्रह्मचारिणहणम् । तेन त्रिभ्योऽभ्यामिभ्योभिक्षादाननियमतोऽनुज्ञातभवति । पाण्ड्यादीन्तु पतिताविवत्सर्वग्रहणेन भिक्षोपकारोपयाशान्तिविहितएव ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पूर्वमात्मनः । भिक्षवेयतये ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूक । एवमुक्तप्रकारेणैतद्वलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिभोजयेत् । भिक्षवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणे प्रयमाभिमोक्षे च विधिवत्स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमभ्यर्चयति गौतमायुक्तविधिना भिक्षादद्यात् । यासप्रमाणा च भिक्षा भवति यासप्रमाणा भवेद्विद्वेति श्रुतातपवचनात् । सम्भवेत्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्द । अमुना बलिमनुवदन् नृयज्ञविधेः कठमाह कृत्वैति । पूर्वत्वभोजनात् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थेर्भिक्षुति स्मरणान् भिक्षु सत्प्राप्तौ तस्मै ब्रह्मचारिणे च विधिवत् यासप्रमाणाभवेद्विद्वेति श्रुतातपोके स्तत्परिमाणदा नस्यावश्यकत्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दन । अथ मनुययज्ञमपश्यति कृत्वैतदिति । विधिवत्स्वस्तिवाचयित्वेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यापुण्यफलमामोति गादत्वा विधिवद्गुरोः ॥ तत्पुण्यफलमामोति भिक्षादत्वा द्विजोगृही ॥ ९५ ॥

(१) भेषातिथिः । निर्यभक्तदानार्थिने भक्षितोदात्तव्यम् । इदत्वधिकारान्तरम् । यदुदे यादत्वा फलमामोति तद्विद्वत्सो गौत्रतस्याविशष्टमिति । स्थण्णन्ते सर्वफला पापमोचनार्थताऽपि गोदानस्य श्रुता यावतामल्पोपकाराणा

(९५) गुरोर्भदगो (नन्दन)

महोपकारैः फलसाम्यमुच्यते तेषांलैकवत्परिमाणतः फलविशेषोऽवगन्तव्यः प्राप्यतेतदेवफलम् । नतुचिरकालमावाच्यो-
स्यन्यायः । पणलभ्यहि तत्प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरितिस्मानफलत्वेमहामयासानर्थक्यमिति । अगुयंभाविधी-
तिकेचित्परमिति । तत्रनञ्जल्पवचनोद्गृह्योऽल्पगुरिति पुण्यमर्थमस्तस्यफलम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूज्यरूपफलपुण्यफलं ॥ ९५ ॥

(३) कुहूकः । गुरवे गांढत्वा विधिवत्कर्णशृङ्गिकादिविधानेन यत्फलमिति तद्गृहस्थोविभिना भिक्षादानात्प्रा-
प्नोति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षादाने अतिशयफलमाह यदिति । द्विजइति त्रैवर्णिकः । तेषां पकान्नस्य प्राप्तत्वात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अगोः गोहीनाय ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रंवाः सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथविधिवदित्युक्तंतोऽथविधिरुच्यते । अपरकृत्स्नोदपात्रस्यश्रवणसर्वेदानृणां भिक्षादान-
स्यैवेतिदर्शयितुम् । सत्कृत्य-पूजयित्वा । विधि पूर्वोर्यस्य दानस्य तद्विधिपूर्वकम् । पूर्वशब्दः कारणवचनः । शास्त्रनि-
मित्तकमेतदित्यर्थः । इतिकर्तव्यतावाविधि-सापूर्वकर्तव्या । वेदस्यतत्त्वार्थः पारमार्थिकोनिःसंशयोऽर्थस्तवेति तस्मै ब्रा-
ह्मणायोपपादयेद्दद्यात् । ब्राह्मणयेतिजातिनियमः । विदुषइतिगुणनियमः । तेन यत्किंचिद्दत्तव्यंतद्ब्राह्मणाय तस्मै च
वेदार्थविदे पूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदस्य तैत्वार्योवास्तवार्थोब्रह्म तद्विदुषे ॥ ९६ ॥

(३) कुहूकः । मधुरान्नाभावे म्लानमणानांभिक्षामपिध्यज्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुण्या-
दिना सत्कृत्य तत्त्वतोवेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय त्वस्तित्वाभ्येत्यादिविधिपूर्वकदद्यात् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिशिष्टपात्रे तस्यावश्यकत्वमाह भिक्षामिति । सत्कृत्य पञ्चपासाभावे घासमानमपि
ध्यज्जनेः सत्कृत्य देयम् । तदभावे उदकमात्रवा फलादिभिः सत्कृत्य वेदतत्त्वार्थविदुषे वेदस्य तैत्वार्योवाधानमित्येति
ब्रह्म तद्विदे । तदुक्तम् । एकोपि ब्रह्मविद्बुद्धे जगत्तर्पयतेस्त्रिभुम् । तस्मान्ब्रह्मविदे देयमदस्ति बहु किंचनेति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । अनुकल्पमाह भिक्षामिति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपादयेत् अयाचितदद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ॥ अस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण यादृशे देयतत्पात्रमुक्तम् । अनेनापात्रे ददतः प्रतिषेधः । नश्यन्ति निष्कृत्यानि भव-
न्ति हव्यानि देवतोद्देशेन यानि ब्राह्मणभोजनादीनि क्रियन्ते । पित्र्यकर्माद्भूताभ्यन्यानि कर्त्यानि श्राद्धानि भग्नभूतेषु-
भ्रमतांशामाभलभूता । उपमाने वा भूतशब्दः भस्मानिव यथाकाष्ठभूतइति । किंपुनर्भस्मनासाध्ययथा तत्तत्किंचिदुप-
ज्यतेऽवकररूपमपोहमेवमीदृशोब्राह्मणः क्रियाम्योऽपीहितव्यइति तात्पर्यार्थः । नराणामविजानतांनश्यन्तीति९७ ॥
मोहाद्दत्तानि दातृभिः । अविजानतांमोहादितिचानुवादः । यच्छास्त्रेणापीहितव्यमोहादेव क्रियते ॥ ९७ ॥

(९७) भस्मीभूते=भलभूते (मे०)

(२) सर्वज्ञानारायणः । हव्यं देवार्थमन्नं कव्यं मित्रार्थं । अविजानतां पात्रगुणदोषौ । भस्मभूतेषु प्रकाशगुणशक्ति-
शून्येषु । मोहात् भ्रमात् ॥ ९७ ॥

(३) कुट्टूकः । मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपितृदेवीनानानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपे-
न्निव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्कल्यानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वत्प्रसासार्थमन्यनिन्दामाह नश्यन्तीति । फलमदस्त्वा नश्यन्ति । अविजानतां पात्रमिति
शेषः । भस्मीभूतेषु वेदतदर्थज्ञानशून्यतया तादृशफलाजनकत्वान्निन्दामात्रम् । अतादृशेष्वपिदियम् अन्यथा अन्नस्य क्षु-
धितपात्रमिति वचनविरोधः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अविजानतां दान्तां हव्यकव्यानि नश्यन्ति । भस्मीभूतेषु निस्तेजस्केषु ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविजानतांमूर्खान्नराणां मोहात् दातृभिर्दानशीलैर्दत्तानि भस्मीभूतेषु विषेषु वेदाध्ययनत-
दर्थज्ञानरहितेषु भस्मतुल्येषु विषेषु दत्तानि हव्यकव्यानि विनश्यन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ॥ निस्तारयति दुर्गाच्च महत्तथैव कित्त्विषात् ॥ ९८ ॥

[अनर्हते यद्वदाति न ददाति यदहते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्निहीयते * ॥ १ ॥

काले न्यायागतपात्रे विधिवत्पतिपादितम् ॥ ददाति परमंसौख्यमिहलोके परत्र च ॥ २ ॥

प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ॥ यथाक्रमं द्विजातीनां भनं न्यायादुपागतम् ॥ ३ ॥ ५५]

(१) मेघानिधिः । कीदृशाः पुनरभस्मभूतास्तानाह । विद्यातपोभ्यांसंयुद्धास्तद्यतिरिक्ता भस्मभूताः । समृद्धिरति-
शयिनी संपत्तिः । बहुविधया महता च तपसा युक्ता एवमुच्यन्ते । समुदायसंबन्धिनी अपि विद्यातपसौ संबन्धिसंबन्धा-
दवयवभूतभूयैः सामाज्यधिकरण्यं प्रतिपद्येते । विषाणांमुखाग्र्यग्रयद्व्यं च व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः । यथाग्रौ हुतं फल-
वद्गमनिहुतनिष्कलेमवमीदृशभोजनब्राह्मणमुखनिक्षिप्तहुतमिति भोजनमेव स्तुत्योच्यते । यागहोमादि महाफलतयाप्रति-
द्धम् । अतः मर्यादातमगुणेनाग्रव्यातमुपमीयते । निस्तारयति दुर्गाच्च दुर्गव्यापिशत्रुराजपीडादि तैर्तैर्निस्तारयति रक्षति
न तैर्न समुपयते । महत्तम पापान्पल्लोकेऽपि नरकादिगतेष्वप्यते । न केवलमाभ्युदयिककर्मैकपात्रविषयम् । प्रायश्चित्ता-
धर्मपितृदणायैव दातव्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विषेषु मुखाग्निविषममुखाग्निनिरूपेण विप्रेषु मुखशब्दोऽयमुखाग्र्येण पठ्यते । वक्षार्थत्वं तु तपः
समृद्धेर्व्युपागोदयैः । दुर्गाच्च इहलौकिकदुःखरहितोऽप्यात् । महत्तः कित्त्विषात् पारलौकिकदुःखरहितोः ॥ ९८ ॥

(३) कुट्टूकः । विद्यातपस्तेजःसंपन्नविषाणांमुखाग्नि होमाधिकरणत्वेनाग्रितया निरूपितानि हव्यकव्यादिव-
क्षितमिरलोके दुस्तदाग्रापिष्ठपुराजपीडादिभयान्महत्तम पापादमुत्र नरकाच्चायते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्माद्विद्वत्सुदेवमिति विप्रमपति विद्येति विषाणांमुखान्येवाहवनीयाद्ययः । तेषु विप्रमु-
खाग्रेषु परंपरया विद्यादिगुणेषु हुतं ननु द्विष दत्तमन्नादि तारयतीत्यन्वयः । दुर्गादापद्रगात् महत्तमः । अन्नादिभूतानां
मार्गाति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्र । विप्रस्य मुखमेवाधितेपु विप्रमुखाग्रिपु । कीदृशेषु मुखेषु विद्यातपोभि सप्रदेपु ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥ अन्नचैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

(९९) मेधातिथि । संप्राप्त्यै स्वयमुपस्थिताय नतुनिमज्जिताय । नहिनिमज्जितोतिथिर्भवति । प्राग्निदेशच वक्ष्य-
ति । भार्यापत्राग्रयोऽपि वेति । आसनोदके दद्यात् पादधावनोपयोगिप्रथममुदकतत आसनभोजनच । यथा शक्तिसत्कृत्ये
त्यन्विशेषगम् । सविशेषमन्नसत्कृत्य दद्याद्भोजयेत् । विधिपूर्वकं विधि पूर्वोयमिन्वादे तदेव मुच्यते । विधि शास्त्र-
त्पूर्वनिमित्तप्रमाणमित्यर्थ ॥ ९९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । उदक पादप्रक्षालनार्थं । विधिपूर्वकं आपस्तम्बोक्तविधिधर्मेण । तत्र इन्द्रिर्व ज्वल-
न्निधिरस्यगच्छतीत्यादिना श्रीह्रियवान्यतरनिर्वापपाकादिरूपमातिथ्यमुक्तम् ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुम् । स्वयमागतायत्वतिथये आसनपादप्रक्षालनाद्युदकयथासम्भवप्यञ्जनादिभि सत्कृतचान्मासनावस-
थावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्द । आतिथ्यस्य नित्यत्वमनुवदस्तदकरणे प्रत्यवायमाह संप्राप्तायेति । संप्राप्त्यै गृहभाग-
ताय ॥ ९९ ॥

(५) नन्दन । अतिथिपूजाप्रकारमाह संप्राप्तायेति ॥ ९९ ॥

शिलानप्युज्जतानित्यं पञ्चाग्नीनिप जुद्धत ॥ सर्वसुकृतमादत्ते ब्राह्मणो न चितो वसन् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथि । अत्यन्तदरिद्रस्थान्यतिथिपूजाप्यतिक्रमो न युक्तः । शिलान्नेदारत्वनशेषानुज्जतउच्चिन्वत्
एतच्चवृत्तिसकोपोपलक्षणार्थम् । पञ्चाग्नीनिप जुद्धत अनेन शेषानुज्जतसंपन्नोऽस्य तदरिद्रश्च यद्यतिथिमागतं पूजयत्य-
न्नदानादिना तदातदनुष्ठानसङ्घटितसमो निष्कलतामेति । ततश्च सर्वसुकृतपुण्यमादत्ते अतिथिर्युष्माति निष्कलीकुरुते । अ-
र्चितो वसन् तस्मादर्थयेदिति विधिर्यम् । वसन्तिलिङ्गा सायमागते विधिरयम् । पञ्चाग्रयस्तेना गृह सम्पन्नम् । अथ कोऽय-
सम्योनामाग्रि । एवहंमाहु ग्रामान्तरे प्रोपितस्य यत्र लोकिकपाकं क्रियते महासाधनस्य बहुवेश्मशु योग्यहागारादेव
शीतापनोदार्थे निहिष्यते ससम्पन्नम् । होमस्तर्हि तत्र क यावता तस्मिन् गृहानातिनियमः । अस्मादेव वचनादेवैश्वदेवहोम
नोनेतस्य लोकिकेऽप्यस्तित्ति मन्यन्ते । श्रीह्रियवै हाक्कंशान्यैर्यमलेष्टिहान् तुसमिदं प्रयेत् अभिरुद्रादिति ह्रिन्वचन
मुदाहरति । इह भवत्स्त्वाहु उपनिषत्सु पञ्चाग्रिविधीक्ताः तत्र तेषां कल्पिताग्रिरूपाणि तदूपेण यदुपासनयच्च वेदनसहोम-
इति कल्प्यते सा हि सर्वशैत्यम् कर्मभ्योऽतिरायं फलेष्यते एव हि तस्मात्प्रयते स्तनो हिरण्यस्य मुरा पित्रभगरोस्तत्प्रमाव-
सनब्रह्महाच तेपतन्ति चत्वारः ससर्गाश्च । पञ्चानामपि यत्फलं तदतिथ्यावाराधिते विमुखीकृते नश्यतीति त्रयसातिशयेनाव-
श्यकर्तव्यतादर्शयति । यद्यपि शतराशेऽतिथिभोजननियमः सायतु तद्यतिक्रमेण यथास्थितधिक्यम् । यथाशर्त्तुतिपूर्वभ्यो-
केऽन्विषय येमन्यते त एवमाहु यथाशक्त्यतिथय पूजयितव्या एकोद्दे न हवदिति ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । शिलानस्य मज्जरुज्जत आरुण्यमुण्णहतइति हि वृत्तिसकोचेन तपस्यार्थोक्ता । अति-
थित्वेनागतोऽर्चितो वसन्त्यत्रापि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । लूनकेदारशेषान्यानि शिलस्तानपि उच्चिन्वतोवृत्तिसंयमान्वितस्य त्रेतावस्थस्य सम्यग्भेतिभ्यामप्यसंभ्योनामाग्निशीतापनोदाद्यर्थयस्तत्र प्रणीयते पञ्चत्वग्रिषु होमं कुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचो न पञ्चाग्निहोमाजितपुर्यमनचितोऽतिथिर्वसंगृह्णाति । अनया च निन्दयति ध्येन च न स्य नित्यता गम्यते ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह शिलामिति । केदारे अवशिष्टधान्यं शिला तान्पुच्छतः आधानं कुर्वतः । सभ्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्नानान् पञ्चाग्नीन् जुह्वतस्तस्य सुकृतयदुत्पन्नं तत्सर्वमादरे आत्मसात्करोति अनर्चितो बक्ष्यमाणतृणाद्यैरपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजामकुर्वतो निन्दामाह शिलानपीति । ब्रीहिकणिशानि शिलास्तानुच्छत उपादतः पितृभ्यः जीवत इत्यर्थः । अनेनैव ज्ञायते शिलवृत्तित्वं पञ्चाग्निवचनशस्तरमिति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलाशिलावृत्ति उच्छतः कुर्वतः । नित्यं पञ्चाग्नीन् जुह्वतः बलिवैश्वदेवादीन् कुर्वतः एतादृशस्य गृहे अनर्चितः विप्ररात्रौ वसनसर्वसुकृतं आदत्ते स्वीकुर्यात् ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकं वा कृतुर्थी च स्मृता ॥ एतान्यपि सतांगे हे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(१) मेघातिथिः । यदि क्षरिद्र्यात्सायं मनदानं घटते तदा नैवं मन्त्रध्वजमधानमतिथेर्भोजनं तन्मनास्तीति किमनेन मन्त्रेण विधेयं । यतोऽश्वात्सायं तृणादिदानेनाप्यतिथिपूर्वाविधिः समुपपद्यते । अथवा नाप्यविधिर्भोजनपूर्वपर्यवस्यति । किं हि निवर्त्यतः शयनादि दातव्यम् । तृणग्रहणं सस्तरौ पलक्षणार्थम् । भूमिरासनशयनविहारस्थानम् । सूतं वाक्त्रिमिहितवचनकथामस्तावदि वा । एतान्यप्यन्याभावे सतामागतस्यातिथेर्नोच्छिद्यन्ते किंतु दीप्यन्ते सर्वकालम् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तृणानि शयनाभांनि भूमिस्तदास्तरणार्था । स्मृता मिया वाक् । नोच्छिद्यन्ते न नदीयन्ते ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । अनासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलमिव वचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थेन कदाचिदुच्छिद्यन्ते । अवश्यदेवातीति विधीयते । तृणग्रहणं शयनीयोपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्लदानाशक्तौ प्रतिनिधितया प्रकारान्तरमाह तृणानीति । सूत्रेति विशेषणादन्तसंपत्तौ निव्या विनयेन कार्यः । नोच्छिद्यन्ते मय्ययोगे न वित्तमप्यस्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । मुख्यकल्पाभावेऽतिथिरनुकल्पेनाप्यर्चनीय इत्यभिप्रायेणाह तृणानीति । तृणान्यासनाभावे भूमिः शयनाभावे । उदकपादाभ्यञ्जनाभावे । स्मृता कल्याणं वाग्नाभावे ॥ १०१ ॥

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेघातिथिः । नातिमसिद्धोन्नेकेतिथिरव्यर्थ इति तदर्थलक्षणमाह । एकरात्रं वसतः परगृहेऽतिथित्वम् । तत्र ब्राह्मणस्य न जात्यन्तरे द्वितीये हि पूजाविधौ कामचारोऽभ्युदयविशेषार्थिनस्तदधिकारो नैवैवमिकः । तथाचाप्यंतस्वः एकरात्रं वासयेत्प्राग्बालो कान्तिजयति द्वितीयाभ्यान्तरिक्षांस्मृतीयादिव्यानि तिलकामस्य द्वितीयादिरात्रिष्वधिकं द्वितीयः यति । अत्रैव निवर्तमाना इत्यर्थमाह । अनित्यं हि स्थिति-तिष्ठतेरिति पूर्वस्याशब्दः । औणादिकैः कथंचिदुत्पत्तिः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्माद् द्वितीयदिनवासे तस्य नातिथित्वमित्यर्थः । अनित्यस्थितइत्यत्रार्थेऽतिथि-
पदनिपात्यतइत्यर्थः ॥ १०२ ॥

(३) कुड्मूकः । अप्रसिद्धत्वादतिथिरक्षणमाह एकेति । एकरात्रमेव परगृहे निवसन्ब्राह्मणोतिथिर्भवति । अनि-
त्यावस्थानान्विद्यते द्वितीयातिथिरस्येतिअतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तातिथेर्येक्षणमाह एकरात्रमिति । एकरात्रमभिव्याप्य वसन्ब्राह्मणएवातिथिः वासाय-
न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सोऽतिथिः । सर्वत्र ब्राह्मणपदग्रहणात् सत्रियादयो नातिथयः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । कालोऽतिथिनियममाह एकेति । एकरात्रवसन्पि ब्राह्मणश्चेदतिथिर्न क्षत्रियादिः । अत्रहेतु-
मतिथिशब्दनिर्वचनेनाह । अनित्यशब्दादकारमिकारतकारचादायस्थितशब्दात्यकारमिकारचादायसन्निवेशातिथिरित्यु-
च्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिविप्रसांगतिकंतथा ॥ उपस्थितंगृहे विद्याभ्यासां यत्राग्रयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

(१) मेघातिथिः । एकस्मिन्प्राप्ते योवसतिवैश्वदेवकालोपस्थितोनातिथिः सांगतिकं सहाभ्यासी । सत्पुरुषस्त-
स्यसुतरत्र विधिर्भविष्यति वैश्यशूद्रौसखाचेति । योऽपि सर्वेण सगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः सांगतिकशब्देनयुक्तः
प्रतिषेद्धागच्छपूर्वोऽपि नच गृहस्थस्य श्रेयितस्यास्य सर्वलक्षणलक्षितोऽप्यतिथिः । किंताहउपस्थितगृहे विद्यात् यत्त-
स्यानित्यस्थानम् । यदुच्यते श्रेयितस्यापि भार्यायत्राग्रयश्च । तत्रासनिहितस्यापि गृहस्थस्य भवत्येवातिथिः । अतो-
भयासंविधायाप्रिहोत्रशर्पणमासादिषु प्रवसति तद्वदतिथयेऽपि संविधात्तत्त्वम् । वाशब्दात्स्वेवप्रतीयते भार्यायिनि सह
भया प्रवासस्तदाभवत्येव ग्रामान्तरस्थस्याप्यतिथिः । असनिहितस्यापि गृहे भार्यायिषु सत्तु ततश्च यदि भार्या सह
प्रवसेदग्रयश्च गृहएवभवेयुस्तदा नातिथिपूजानियममिति । वाशब्दउपस्थितगृहेविद्यादित्येतदपेक्षया न परस्परपेक्षया-
भार्याग्रामीणम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकग्रामीणमेकग्रामे चिरनिवासिनम् । सांगतिकं संगतिः सगन्धः तत्पुरुस्करिणामत-
म् । तथा यत्र यस्य प्रवासिनोपि भार्या अग्रयोवा सह गच्छन्ति तदन्यतम स्वे गृहउपस्थितमागतमप्यतिथि न विद्या
न्नातिथिर्भर्माणार्थेन । अग्रयोपिविति वचनादभार्यस्याप्यग्रयः समवन्तीति गम्यते । श्रूयते च श्रुतावप्रीकोप्यप्रिहो-
त्रमाहोरेति ॥ १०३ ॥

(३) कुड्मूकः । एकग्रामनिवासिनलोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः सगत्या वृत्त्यर्थिनं भार्याप्रियुक्तोऽपि वैश्वदेव-
कालोपस्थितमपि नातिथिविद्यात् । एतेन भार्याप्रिहितस्य प्रवासिनोनातिथित्वमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह नैकेति । विप्रमप्येकग्रामवासिनः । सांगतिकं विचित्रविद्येतिहा-
सकथाभिः सगत्या प्रत्यर्थिनः । भार्याप्रियुक्ते गृहेउपस्थितमतिथिविद्यात् । अतएव भार्याप्रिविहितस्य नातिथ्यका-
श्रुतावश्यकं गतिस्थानकल्पोवा तेन भार्याया सत्वभावश्यकम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । देशतोऽतिथिनियममाह नैकेति । अतिथिलक्षणयुक्तमप्येकग्रामवासिनंतथासांगतिकसंगतेन चरन्त कचिदतिथित्वेन संगतपूर्वमिनियावतन्ततिथिविद्यात् । यत्र त्वकीयेपरकीयेवा गृहे भार्याग्रयोऽपि सन्ति तत्रोपस्थितमतिथिविद्यात् नान्यविशेषिताग्रिभार्यास्याशामागतम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकग्रामीणंविषुगृहउपरिस्थितवैश्वदेवसमये प्राप्तमतिथिं न विद्यातथा सांगतिकसहाध्यायीच चित्रकथाभि सहसगच्छते तमतिथिं न विद्यात् । गृहभागतमपीत्यर्थः यत्र भार्या वाऽग्रयोऽपिवा वर्तन्ते तत्रागतम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ॥ तेन ते प्रेत्यं पशुतां ब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकात्पुष्टस्य सततंगृहमेधिनः ॥ दत्तमिष्टं पोऽधीतं यस्यान्तं तस्य तद्वेत् ॥ १ ॥] ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपासनंतदध्यासः । यो ब्राह्मणोऽन्यैव बुद्धया तत्रतन्लोपतिष्ठेत् यथातिथिरवश्यं भोजनं लभेत तस्येयमिन्द्रा । यस्तच्छूलः परस्यसमन्धिनं पाकमन्मुपास्ते न नु कदाचित्तेन कर्मणा प्रेत्यं पशुतां ब्रजीवर्दादिजातिं ब्रजति प्राप्नोति । अन्नादिदायिनस्तद्गृहे दन्तितां गर्भताम भवतां वा प्राप्नोति । गृहस्थस्यैव दोषात्पन्स्थालीपाकस्य ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उपासते आमन्त्रणं विनाऽतिथिधर्मेण ॥ १०४ ॥

(३) कुडूकः । अतिथिमकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः पामान्तराणि गत्वा परान्सेवन्ते ते निषिद्धपरान्दोषानभिज्ञाः । तेन परान्भोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पशुतां ब्रजन्ति । तस्मादिदं कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहस्थो भूत्वा आतिथ्यलोभेनातिथिं स्पादित्याह उपासतइति । उपासनं तात्पर्येण गच्छति । अयुद्धयः पशुत्वप्राप्तिमविद्वांसः । दातारः श्लाघ्याहत्याह पशुतां भित्यादि । तेनातिथ्यलोभमात्रेण ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथिमसम्प्राप्तगृहस्थानामतिथिरूपेण परपाकं भोजनं प्रतिषेधार्थं निन्दार्थं वादमाह उपासतइति । उपासते परपाकपरेपाकात्तम् । तेन परपाकोपासनेन तस्मात्परपाकभोजनमसक्तिर्न कार्येति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपासते तेन कारणेन अन्नाद्यदातृणां ते प्रेत्यं पशुतां गर्भतां ब्रजन्ति ॥ १०४ ॥

[परपाकेति । इष्टयागादि दन्दान् अभीतवेदाभ्यन् । एतज्जन्मपुण्यमस्यान्मभक्षयति]

अग्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योदयोगृहमेधिना ॥ काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सायंकालोऽस्तमयादिप्रदोषांतस्तैस्त्वविद्यामतिथिरागतोऽग्रणोद्यः अग्रत्याख्येयो भोजनशयनासनादिभिर्प्रतिपूज्यः । केन गृहमेधिना मेधोयज्ञः गृहमेधोमहायज्ञानामियमाख्या तत्रापिकारी गृहमेधी गृहस्थइति यावत् । सूर्योदयपर्यवादः । सूर्योदः प्रापितः देवोपनीतत्वादवश्यं पूजार्हकाले द्वितीये वैश्वदेवकाले वा सायं भोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहस्थस्यानश्नन्गृहे वसेत् । यदि शेषमस्ति तन्निवेदनीयं न वैद्वि पाकः कर्तव्यः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्रणोद्योऽनिराकार्यः । सूर्योदयोगृहमेधिनाय सूर्यश्चरति ससूर्योदः । सच सायं प-आगच्छति सम्भवति । अतएव श्रुतावेषहवे स एकातिथिरित्येकशब्देन सूर्यपरापस्यैकतिथित्वं तस्योक्ता तस्मादाहुर्न

(५५) अ, ख, ज, द, ड, ङ, छ रामचन्द्रेण व्याख्यातम्

सायमतिथिमनुचेत्पुंसदन्त । तत्काले अतिथिबाहुल्याभावादकातिथित्वम् । गृहधर्मेषु मेधोगृहोत्प्रेति गृहमेधी गृहस्थः । काले वैश्वदेवान्ते ॥ १०५ ॥

(३) कुड्मूकः । सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः । सूर्येणोदः प्रापितोरात्रौ स्वगृहगमनाशङ्केः । द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्नोऽकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्नत्तसेदवश्यमस्मै भोजनदेयम् । प्रत्याख्यानेप्रायश्चित्तगौरवाद्योऽयमारम्भः । अतएव विष्णुपुराणे दिवा तिथौ नु विमुखे गते यत्पातकनृपः । तदेवाद्युणंभोक्तं सूर्योदं विमुखे गते । गोविन्दराजस्तुप्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिमनुवदस्तस्यापरिहार्यकालमाह अपणोचदिति । अपणोचः अप्रत्याख्येयः । यतः सूर्योदः अस्तंगच्छता सूर्येण प्रापितः । अतोविप्रकृष्टं गृहे गमनाशङ्कानानदन्वसेदित्याह कालेति । अकाले सायंभोजननिवृत्तौ । कालदवाकालेपि नानदन्वसेदिति वा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सायन्तनातिथिशेषेण नोपेक्षणीयइत्याह अपणोचदिति । सूर्योदः सूर्येण प्रापितोऽस्तंगच्छतासूर्येण देशान्तरगमनाशङ्कितमापद्य प्रापितइत्यर्थः । गृहमेधाः पञ्चमहायज्ञास्तद्वागृहमेधी तेन । अपणोदोऽपेक्षणीयः । काले वैश्वदेवानन्तरकाले । अकाले । वैश्वदेवान्पूर्वस्मिन्काले स्वभोजनादुत्तरास्मिन्काले ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशोतिथिः । सूर्योदः देहमधिष्ठायसूर्यश्चरति ससूर्योदः । सूर्येणानीतइत्यर्थः । गृहमेधिना गृहस्थेन गृहमेधोमहायज्ञःनेन गृहस्थेन कालेद्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजनाभावे प्राप्तः । अनश्नत्तस्यास्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् ॥ १०५ ॥

न वै स्ययंतदश्रीयादतिथियन् भोजयेत् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यवातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्रष्टृपूतदधिशर्करादियदुत्कृष्टमन्त्रात्त्वयं नाभीयादतिथौ सनिहितेयावत्तत्त्वेन दत्तम् । यनुयशोगूरसकटुकादितद्विनिश्चितं न देयम् । तादृशमदत्तमश्रुतोऽपि । सर्वथा न स्रष्टृतमन्त्रत्वमभोक्तव्यं कदन्मतिथिर्न तौजनीयइत्येवंपरमेतत् । धनाय हितधनस्य निमित्तंचेति धन्यम् । एवयशस्यादयः शब्दाः । अर्थवादोऽयन्तित्यावादतिथेर्भोजनस्य सति सनिधनेऽतिथेः पूर्वशेषत्वाच्च । स्तुतिवैनाम्बये सभवति नाभिकरणात्तरकल्पना युक्ता ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्यमन्त्रहेतुः ॥ १०६ ॥

(३) कुड्मूकः । यद्वृत्तदध्यायुत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टेत्तस्माददत्तान् त्वयंभोक्तव्यम् । धनाय हित धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवयशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफलकथनमिदम् । न धानावदयक्तापत्तिः । सर्वशुद्धिमादत्तइत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यस्य फलवादमनुवदस्तत्कर्तुर्नियमसार्थवादमाह नेति । तन्मपरादि । धन्यं धनाय हितं । एवमुत्तरत्र धन्यादि चतुष्टयस्य महाफलत्वेनाप्याजनातिथ्यकार्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह वादिति । अतिथिपूजनं स्वभोग्येन कृतम् ॥ १०६ ॥

(१०६) वा=वा (अ)

पूजनम् भोजनम् (उ, ब, न, म, र)

(६) रामचन्द्रः । तदेवैवं स्वयंवाश्रीयात् । ततःकिपदनमतिथिनं भोजयेत् । आतिथिभोजनस्य फलमाह ।
अतिथिभोजनं यशस्यं आयुष्यं स्वर्ग्यं भवति ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ॥ उत्तमेयूत्तमंकुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुष्वतिथियुगपदुपस्थितेचित्तेतरं समहीनग्यायस्वासानादिप्रकल्पनगुणापेक्षं विशेषेण । आसनंयस्यादि । आवसथविश्रामभूमिः । शय्याखट्वादि । अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासनं तत्समीपे कथाप्रस्तावेन सनिधानम् एतदुत्तमेयूत्तमम् । दूरमुनुव्रज्यत उत्तमः नातिदूरमध्यमः कतिचिदिदपदानि हीनः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपासनं तत्समीप उपवेशनम् । हीनेति मन्दगुणे । समे नात्युत्कृष्टापकृष्टगुणे समं नात्युत्कृष्टापकृष्टम् ॥ १०७ ॥

(३) कुतूहः । आसनं पीठं चर्म वा । आवसथो विश्रामस्थानम् । शय्या खट्वादि । अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासना परिचर्या । एतत्सर्वबहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेचित्तेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमंकुर्यात् । न पुनः सर्वेषां समम् ॥ १०७ ॥

(४) रोधवानन्दः । तत्रैव प्रकारभेदमाह आसनेति । आवसथोत्र गृहं । आतिथ्यस्य ब्राह्मणेभ्यैव नियमनात् गुणादिनोत्तमादि नियमः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अतिथीनां नारायणेन पूजातारतम्यं कर्तव्यमिष्याह आसनेति । उत्तमेऽतिथ्यामुत्तमं हीनत्वं पापेक्षया ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथिसेवामाह आसनेति । आसनावसथौ आसनं च आवसथं गृहं च शय्यां च पुनरनुव्रजनं । एतदतिथेः उपासनपूजनंकुर्यात् । हीनेहीनंकुर्यात् । समे समंकुर्यात् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्दले यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्यथाशक्तिं प्रदद्यान् बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वार्थमन्त्रवैश्वदेवशब्देनोच्यते । तस्मिन्निष्पन्ने भुक्तवत्सु सर्वेषु निरूपितेऽग्ने यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत्समेदद्यात्पुनः प्रकान्नं न तु तस्मात्पाकबलिं हरेत् । अग्रावपि होमोनेष्यते न केवलं बलिहरणम् यतः सार्यभातपाकहोमोर्बलिहरणम् । न चान्तरालिके । तथाच वक्ष्यति सार्यत्वनस्येति । एव च यद्यप्यसकृदन्नः पच्येत्तथापि न प्रतिपादितैः
वैश्वदेवमावर्तेत । यथाशक्तिः सस्कारविशेषेणैतस्या वा ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्वदेवे होममात्रे । अन्योऽतिथी योपि । अन्नबल्यर्थोपक्रममपि न बलिहरदन्त्यान्तराभावे एतेन मनुष्ययज्ञस्य भूतयज्ञापेक्षयाऽभ्यर्हिततोका ॥ १०८ ॥

(३) कुतूहः । अन्यथाशब्दनिर्देशादतिथिभोजनमर्थं तत्र वैश्वदेवे कृते यद्यपि तिथिरागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः पाककृत्वा तस्यानदद्यात् । बलिहरणं ततो नान्तरंकुर्यात् । बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

(४) राधवानन्दः । अकालद्वयुक्तं तत्र कथयन्तोपवासस्तत्राह वैश्वदेवेति । वैश्वदेवपूर्वकदंष्ट्रपत्योर्भाजने निवृत्तेति ज्ञेयम् । अन्यथा तदन्नेनातिथिभोजने स्नानं एव पाकः स्यादतएव त्वपाकसंस्कारार्थो वैश्वदेवो नात्ममात्रसंस्कारार्थः । यथाशक्तिं पक्ता ॥ १०८ ॥

॥ (५) नन्दनः । वैश्वदेवे निर्वृते सिद्धेऽप्यौ यस्मिन्ननेवैश्वदेवहोमादिकं कृतं तस्मिन्निःशेषभुक्तद्वयार्थः । अन्नं पुनः साधितम् । पुनः साधितस्थानस्य सस्कारार्थं नवलिहरेत् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाकं कृतवान् न दद्यात् । पुनर्लिहरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ॥ भोजनार्थं हि ते शंसंस्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकोऽतिथेरयमुपदेशः । भोजनार्थ्येतत्कुलीनोऽमुष्य पुत्रोऽस्मीति न निवेदयेन्न कथयेत् । स्वे कुलगोत्रे आत्मीयकुलपितृपितामहायभिर्जनोगोत्रगर्गभार्यादिनामधेयवा । गोत्रस्त्वत्तिनामास्तरविषयायानामास्तरमुदाह्रियते तदुच्यते । अध्ययनमपि स्मृत्यन्तरपतिपिद्धतदपि न निवेद्यम् । अस्यार्थवादः भोजनार्थं भोजनं लिप्ते प्रख्यातकुलगोत्रातिव्यतिथेनार्थेन हेतुना कुलगोत्रेशंसंस्वान्ताशी वान्तमुद्गीर्णमश्नातिनिगिरतीत्येवमुच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलतद्विशिष्टदेशस्थानोत्पन्नत्वं । भोजनार्थ इति पुनरभिधानं धनार्थमभिधाने दोषाभावज्ञापनार्थम् वान्ताशी वान्ताशन प्रायश्चित्ताहंत्वान् ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्मुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यभोक्तुर्नियममाह नेति । स्वे स्वकीये । तत्कृतौ निन्दामाह भोजनार्थमिति । ते कुलगोत्रे निवेदयित्वा वान्तभक्षणतुल्यपापीत्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिप्रत्याह न भोजनार्थमिति । विप्रोऽतिथिभूतः । वान्ताशी सहि कुलगोत्रे । उद्गीर्णमश्नाति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः स्वे स्वकीये कुलगोत्रे भोजनार्थं वा स्वमशंसानं निवेदयेत् । ते कुलगोत्रे भोजनार्थं प्रासङ्ग्यपूर्वान्ताशीत्युच्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य स्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ॥ वैश्यश्चूद्रौ सर्वा चैव ज्ञातयोगुरुव च ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियो ब्राह्मणस्याध्वनीनोऽपि प्रथमभोजनकालउपस्थितोऽपि नातिथिः । अतो न तस्मै नियमतो देयम् । एवं वैश्यश्चूद्राभ्यामपि । सखिज्ञाती आत्मसमे नातिथी । गुरुः प्रभुवदुपचर्यः निवेद्य वचनक्रियत्युक्तम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य नातिथिः । स्वर्णानां भवत्येव सत्यापित्र । ज्ञातयः संबंधिनः । गुरुः पिता ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथ्येन भवन्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातिव्याप्तिवज्ज्ञातीनामात्मसम्बन्धादुक्तप्रभुत्वान् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्योत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिस्थानापदो वैश्यश्चूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथ्येन शूद्रः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिर्ब्राह्मण इत्युक्तं तद्यतिरेकं प्रासङ्गिकमनुवदति न ब्राह्मणस्येति । गृह इति विशेषणादरण्ये सर्वे अतिथयः अनन्यचरणत्वान् ॥ ११० ॥

(५) नन्दन । इदानीमतिथ्यपवादमाह नब्राह्मणस्येति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । ब्राह्मणस्येवातिथयोरान्यवैश्य-
शूद्रा । क्षत्रियादीनां तु वर्णोत्कृष्टाः सवर्णस्यातिथयो भवन्त्येव । सखावातिथिर्जातिषु गुरुः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । ब्राह्मणस्य गृहे राजन्योऽतिथिर्नोच्यते न पुनर्वैश्यशूद्रौ सखा च गुरुरपि एते अतिथयो-
न ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियोगृहमात्रजेत् ॥ भुक्तवत्सुच विधेयु कामंतमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेघातिथि । सत्रातिथेर्धर्मं क्षीणपथ्योदनत्वपरग्रामवासो भोजनकालोपस्थानम् । तादृशेन रूपेण यदि क्ष-
त्रियोगृहमागतो भवति तदा तमपि भोजयेत् । भोजनवचनादन्या परिचर्या निवर्तते । प्रियहितवचनत्वविशेषेण गृहस्थ्या-
गतस्त्वविहितम् । अयं च तस्य भोजनकालः भुक्तवत्सु विधेयुः ब्राह्मणेऽतिथिषु वा गृहसनिहितेषु प्रथमभोजिषु ततः समौ-
ज्यितव्यः । काममिति नियमाभावमाह । काम्योऽथ विधिर्न नित्यद्वयार्थः । कामस्यानिर्दिष्टः विशेषफलेषु स्वर्गः । यदि वा-
धन्यशस्यमित्याद्यत्र सवर्धनीयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अतिथिधर्मेण वैश्वदेवान्ते । काममिच्छया न त्ववश्यम् ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूक । यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छेत्तदा विप्रगृहो-
पस्थितविधेयुः कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । तद्धर्मेण क्षत्रियाद्युपस्थितौ का गतिस्तेषु सम्भवप्रकारमाह यदीति त्रिभिः । अतिथिधर्मेणेति
युक्तार्थे वृत्तीया । एकरात्रमित्यादिविशेषणविरिष्टः । काम यथेष्टम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । राजन्यादिष्वतिथिधर्मेणागतेषु कर्तव्यश्लोकद्वयेनाह यदित्विति । अतिथिधर्मोऽष्टपूर्वत्वम् ।
काममिति वचनादनावश्यकता सूचिता ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । अतिथिस्वेनातिथिरक्षणधर्मेण यदा क्षत्रियः क्षीणवृत्तिं परग्रामवासः गृहआत्रजेदागच्छेत् ।
विधेयुः भुक्तवत्सु कामतः क्षत्रियमपि पश्चाद्भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेतिथिधर्मिणौ ॥ भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

(१) मेघातिथि । अतिथेर्धर्मोऽतिथिधर्मः । सययोरस्ति तावतिथिधर्मिणौ । अतिथिधर्मश्च प्राग्व्याख्यातः । कु-
टुम्बगृहत्र ग्रामावागतौ वैश्यशूद्रावपि भोजयेत् । क्षत्रियवत्सोऽस्तु भोजनकालः क्षत्रियकालत्परेण यत आह भोजयेत्स-
ह भृत्यैस्ती । शृत्याञ्च दासाश्च्यते । तेषाञ्च भोजनकालो भुक्तवत्स्वतिथिज्ञातिवाधवेषु सर्वेष्वर्वाङ्मपि तिष्ठाम् ।
सहशब्द एककालतामात्रक्षणार्थः । आनृशस्य कारुण्यमनुकम्पाप्रयोजनप्रमाणीकुर्वन्नाशयन्तित्यावत् । अनेन पुन्य-
तापारपयि अनुमसोऽनुकम्प्योऽनुपूज्य । अनुकम्प्येषु यदि च शक्यतेऽनुपहृक्तुं ततः क्रियतेऽभ्युदयार्थेनाश्व-
व्रणादतिथेरतिश्रुतम् । एतदुक्तं भवति यादृशोऽतिथिभोजनानुत्कृष्टो धर्मोऽनुकम्पातुष्वहानं तादृशस्ततो निरुद्धः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कुटुम्बे कुटुम्बवतिगृहे न तु प्रवासी । शृत्यैश्वर्यद्वारा भोजयेत् सह तुल्योपचारो । क्ष-
त्रियैवधिकोपचारार्थं प्रयुज्यते । आनृशस्यमाहितता । करुणाप्रयोजनं चातिथ्यतिश्रुतमप्यतिश्रुतम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । सुवासिन्योवध्वोनवोद्यस्त्रियः स्नुषादुहितरश्च । अन्धेतु जीवच्छृणुमीवत्पितृकां प्रसताञ्चपि सुवासि-यत्तस्यन्तेइत्याहुः । अतिथिन्योन्वमेवैताननुगतानेव भोजयेत्प्रादुर्ध्वभोजनेनैवेवातिथिषु तत्समकालभोजयेत् । अन्येत्वप्रतिपठन्ति अविचारयन् कथमतिथिन्वभोजितेषु बाधभुञ्जतइत्येवंविचिन्त्सा न कर्तव्या ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्ववासिनी दत्ता वा स्त्री पितृगृहस्थात्वेषु ज्ञातिषु वसतीति । कुमाराः पञ्चवर्षेभ्यः । जन्वाग्रे । गार्गवल्क्ये आश्विनी-भोजयित्वातिथिभोजनोक्तेः । कचिदप्यन्येव पाठः ॥ ११४ ॥

(३) छुल्लूकः । सुवासिन्योनवोद्यः स्त्रियः स्नुषादुहितरश्चताः कुमारीर्गर्भणीश्चातिथिभ्योमे पूर्वमेवातिथिभ्योभोजयेत् कथमतिथिन्वभोजितेषु भोजनमेवामिति विचारमकुर्वन् । मेधातिथिस्त्वन्वमेवेति पठित्वानुगतामेवैताभोजयेदतिथिसमकालमिति ध्यात्वापान्येतुअप्रइति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । न वै स्वयं तदश्रीयादित्यत्रातिथिभोजनपूर्वमर्थं तत्र प्रतिप्रसवमाह सुवासिनीमिति । सुवासिनीं नवोद्यंस्नुषां तादृशीदुहितरश्च । तदर्थमतिथौ श्रोत्रिणास्तीत्याह अविचारयन्मिति ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । सकृदादिभ्यः पूर्वभोजनीयानाह सुवासिनीरिति । सुवासिनीः स्त्रियः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुवासिन्यादीनेतानतिथ्यादिभ्योपवाविचारयन्भोजयेत् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु यएतेभ्यः पूर्वभुङ्क्तेऽविचक्षणः ॥ समुज्जानोन जानाति श्वश्रुभैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्योभुज्यपर्यन्तेभ्योभोजनमदत्त्वा पूर्वप्रथममविचक्षणः शास्त्रार्थमजानानोभुङ्क्तेस्वश्रुभैरदत्ते प्रेतः । तांजग्धिमात्मनस्तैः खादनन जानाति । एवंहिंसमन्यतेमूढमतिरवाहमेवमुक्ते एवंतु न बुध्यते यद्विदमभ्यासगतस्वशरीरस्य श्वश्रुभैरदनम् । तत्फलत्वादिवमुच्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतेभ्यः स्ववासिन्यादिभ्योतिथिभ्यश्च । श्वश्रुभैर्जग्धिभक्षणं । एतद्विपर्ययपरलोके ॥ ११५ ॥

(३) छुल्लूकः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्योभुज्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा ध्यतिक्रमभोजनदोषमजानन्पूर्वमुक्ते । समरणान्नत्वंव्युपेयमभक्षणं जानाति । ध्यतिक्रमस्यैदफलमिति वचनविदग्धेनोक्तम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्यं निग्रहंवाह अदत्तेति । अदत्त्वा अवापयित्वा भुङ्क्ते । अविचक्षण इतिच्छेदः । जग्धि भोजन । सदत्पतिथिविशेषणं तस्यैव प्रथमभोजनस्य ग्रामेः ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । एतेभ्योऽतिथिससिसुवासिन्यादिभ्यः । अविचक्षण इतिपदसन्धिः जग्धिभक्षणम् । मुज्जानोभोजनादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेभ्योऽतिथिभ्यश्चअदत्त्वा पूर्वयः मुक्ते भुज्यानाः सन्मात्मनः शरीरेततः श्वश्रुभैर्जग्धिभोजनं जानाति । अविचक्षणः स्वार्थमजानानः ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वयं विषेषु स्वेपु श्रुत्येषु चैव हि ॥ भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राजतिभ्यः स्वाजान्यादयः । तेषु कृतभोजनेषु तदवशिष्टं दम्पती जायापती अञ्जयाताम् । पश्चादवशिष्टेभ्यः कृत्स्नपित्वा शिष्टेभ्यपदेशे सत्यादी भोजनं समाप्तदमैमुक्तं प्रमादिति । दम्पत्योभोजनकालविधानार्थमर्थभोक्तोऽनुवादः ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । विप्रेष्वतिथिषु । त्वेषु ज्ञात्यादिषु स्वसंबन्धिषु । श्रुत्येषु घोष्येषु ॥ ११६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विप्रेष्वतिथिषु त्वेषु ज्ञातिषु श्रुत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टभार्यापती पश्चादश्रीयाताम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् तत्कालविधिमाश्रित्य दम्पत्योस्तुद्विशेषमाह भुक्तवत्त्विति । विप्रेषु अतिथिपर्यन्तेषु । त्वेषु ज्ञातिषु । श्रुत्येषु गर्भदासादिष्विति मेधातिथिः । नात्रोच्छिष्टाशङ्केत्याह पश्चादिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथदम्पत्योर्भोजनकालमाह भुक्तवत्त्विति । त्वेषु गर्भदासादिषु श्रुत्येषु वैतनिकेषु ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृहस्थांश्च देवताः ॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेरुद्देश्यभोजनकालस्य च अन्यैस्त्वर्थान्तरविधानमपि वर्णयन्ति । पूर्वत्र जायापत्योरैककालमवशिष्टभोजनविहितम् । अनेन क्रिया अपोक्ष पुसएव विधीयते । ततश्च पूर्वश्रुत्येभ्यः माक्षपत्युभार्या भुज्जीत । एवं च कृत्वा भोजयेत् । एतदप्युपन्यस्य विध्यति इतरथा तैः सह भार्या न भुज्जीतित्यर्थकल्पनायां तथा श्रुतपदान्बन्धयद्भवः स्यात् । यत्तु महाभारते दर्शनं तद्दर्शनमेव विधानं विकल्पयिष्यते तद्भुक्तमनुवादत्वादस्य न च गृहस्थइत्येकवचनविरोधः सहाधिकाराज्यापत्योः तत्र च सहाश्रयः प्राधान्यान् द्विवचनोपपत्तिः यथा ब्राह्मणोऽधीनादधीतेति सत्यपि भार्या सहाधिकारैकवचनविरोधयते । तत्करस्य हेतोः एकोहि तत्र प्रधानमपरोऽगुणभूतः न च गुणः सख्यामुपजनयितुं शक्नोति अतः प्रधानस्यैकसख्यत्वात्सत्यपि पत्युर्थानुपवेशएकवचनमेव युक्तम् । एकएव गृहस्थशब्दः पन्यावर्तते । स च सह विवक्षायाः । साचै कनुद्विविपरत्वेन प्रधानयोगुणयो वा । तस्मान्न पत्न्याः माक्षपुतो भोजनम् । अतः स्थितमनुवादीयश्रुतिमिदादृज्याय । येऽपि गृहस्थाश्च देवताः पूजयेदित्यर्थेवादवचनं देवतापदेनैवा पूजयेदितिसंबन्धाद्भोग्येव भार्याविधिष्वसमर्थयन्ते नहि मुख्यस्य देवतार्थस्य पूज्यत्वसंभवीयश्रुतिसम्बन्धेनैव देवतात्वस्य मुख्यत्वात् तथा च गृहादित्याह गृहे भवागृहास्ताश्च प्रतिकृतेष्वेव नहि यागसंप्रदानभूतानां गृहसंभवितासिद्धिः तेषामपि देवतार्थयोगोऽपि पूजार्थः । कुत एतद्गृहस्थस्य मायष्ट्यास्तागृहादित्युपपद्यते ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गृहादेवताः भूतानि ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृहाश्च देवता इत्यनेन, भूतयज्ञवक्तः पञ्चयज्ञानुष्ठानस्यावशिष्टभुक्तवत्त्वित्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणशेषकथनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि सङ्गः । गृहे भवागृहादेवताः पूज्यत्विति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सार्धं वाद प्रमाणयति देवानिति ह्यस्मां । गृहे भवागृहादेवाः श्रीवास्तुदेवादयः भूतानि वा । एतेन वास्तुभूतबलिरुक्तः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थेन यज्ञशिष्टाशनभोक्तव्यमित्याह । देवाः नृषीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहाश्च देवताः पूर्वगृहस्थएव देवादीन् पूजयित्वा गृहस्थपश्चादप्यभुग्भवति ॥ ११७ ॥

अधंसकेवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥ यज्ञशिष्टाशनं सेतस्तान्मन्त्रविधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यदि तमं लोके यज्ञास्य दयितुं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ११८]

(१) मेधातिथिः । पापकेवलसमुद्भूतदये निघते गृहाति नान्यस्य मात्रामपि यः पचत्यात्मकारणात्पदामकारणात्मा-

नमुद्दिश्य अशितोऽहमिदमहरोचतइति तदेवपच्यताम् । तस्मादनातुरेण नात्मार्यमन्नपृषापचनीयम् । आतुरस्य तु शरीरधारणयेनोपायेन भवति विध्य तरेणातिक्रमेणापि तस्याअयण युक्तम् सर्वतएवात्मानगोपायेदितिवचनात् एवं केचिदस्यार्थमाहुः एतदयुक्तस्थितिविरोधान् ॥ ११८ ॥

[(१) मेधातिथिः । एवसाह । दयितमित्यष्टहणीयम् । यदि च न पच्येत कुतस्तादृशस्य दानसमवस्तत्तादयमस्यार्थः । तदुद्देशस्तावन्निमित्तम् पाकस्य नैव विधेयं मुक्तत्वजनादिस्वागतेषु तदुद्देशः । अन्यथात्वतुद्दिष्टविशेषपाकअतिव्यादिभ्योदानविधीयते । तेनैतदुक्तं भवति यस्मैभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तस्यायदोषः । अथवा सर्वस्मिन्नतिव्यादिभिर्मुक्तेनात्मार्यपुनः पाकः कर्तव्यः । तथाच वसिष्ठ शेषदम्पती मञ्जीपाताम् सर्वोपर्यागे न पुनः पाकः । यज्ञशिष्टाशनपूर्वस्य शेषभोजनस्य प्रशंसैव । यज्ञोज्योतिष्टोमादि । शिष्टमुपयुक्तशेषतस्यचैतद्वर्णनम् । तत्तुल्यफलं यत्सत्ताशास्त्रानुष्ठानपराणागृहस्थानामतिव्यादिभिरुक्तशिष्टविधीयते ॥ ११९ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायण । अधपापहेतुः । आत्मकारणज्ञात्ममात्रकारणान् । एतदन्नं सत्ता यज्ञशिष्टाशनं पञ्चमहायज्ञावशिष्टत्वेनाशनीयं विधीयते षडे ॥ १२० ॥

(३) कुक्षुक् । यस्त्वात्मार्यमेवान्नपक्वाभुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति संपापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्तेनान्नम् । तथाच श्रुतिः । केवलाद्योभवति केवलादीति यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मकारणान् स्वभोगहेतोर्द्वयतेअयमिति देवातिव्यादिर्यज्ञः । सत्ता साधूनाम् । अन्नअदनीयं विधीयते अन्नस्य रागविषयत्वेऽपि एवप्रकारकं विधेविषयः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । अयज्ञशिष्टाशनदोषाशनमशास्त्रविहितत्वादित्याह अर्धमिति । यज्ञशिष्टपञ्चमहायज्ञशिष्टम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । य पचत्यात्मकारणान्तकेवलमधः । यज्ञशिष्टाशनपाकयज्ञोतिष्टोमादिशिष्टान् सतामेतदन्नं अशनाय योग्यं विधीयते ॥ १२० ॥

राजत्विकत्वातकगुरुन्म्रियश्वशुरमातुलान् ॥ अर्हयेन्मधुपर्केण परिसवत्सरात्पुनः ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेनाभ्येषामपि केषाचित्पूज्यानागृहायतानांपूजाविशेषोविधीयते । राजाऽभित्तोन क्षत्रियमात्रम् अतिमहत्तोषोपापूजा न तासर्वं क्षत्रियोऽहेतिनहि स्नातकगुरुभ्यातस्यसहोपदेशोयुक्तः । पूजासाध्यगुरुणा न तस्यपुनर्लिङ्गदर्शनाच्च । तथैवेवायं मनुःपराजआगतइत्यातिथ्येष्टिब्राह्मणगोवधोमधुपर्कविधातुक्तोयोगोऽतिथिरितिपुरुषराजविषयदर्शयति । तेन क्षत्रियेऽक्षत्रिये वा जनपदेष्वरे पूजये प्रयोक्तव्याः । शृदे तु नास्ति । मन्त्रवत्त्वम् । ननु यः शूद्रस्य मन्त्रोच्चारणनिषिद्धं न पुनः शूद्रसंपदान्ते कर्मणि ब्राह्मणादीनाम् । नैषदोषः । अर्धार्णामपिपूर्तेभ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रोच्चारणमस्ति । ननु यः महाभारते शूद्रकर्तृकमपिमधुपर्ककर्म श्रूयते तदहमासनचैवयथावत्पच्येदेवयत् । मधुपर्कचगुचेवतस्मैभगवते भगवतोत्पद्यभगवते वासुदेवाय विदुरइति तत्साधने दधनि भक्षया मधुपर्कशब्दः प्रयुक्तः । तादृश्यासन्नदोभवति । आयुष्यमिति राजशब्दस्तावज्ज्ञानपदेष्ववचनीन क्षत्रियमात्रं वक्तुं । त्रिदोषाभावेत्याहुः । स्नातकोविचार्वताभ्यामुभाभ्यां अन्यथाविगुह्य । सर्वस्नातकाएव । आश्रमांतरस्थानामैश्वर्यां विहिता नवतिथिपर्मणभो-

जनम् । अथवाऽधिरनिर्बलत्वेदाभ्ययनः स्नातकीगृह्यते । एतानर्हयेतपूजयेत् । मधुपर्कशब्दः कर्मनामधेयम् । गृहान्तरस्वरूपावगमः । परिसंवत्सरातिनिराजादिपूज्यविशेषणम् । परिगतोऽतिक्रान्तः । संवत्सरोपेपातान् । यदि संवत्सरोऽतीत आगच्छन्ति तदामधुपर्काह्नां अर्वाङ्गकेचिदेवध्यायकृते । यदि संवत्सरादर्वागागच्छन्ति । तदातीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः । पुनर्लभतेपूजाम् । अन्येत्वाहुः । सांवत्सरिकां तेषांपूजां नयावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽर्वागागमनं न पूजाप्रतिबन्धकम् । पाठान्तरपरिसंवत्सरादिति । यावदेव संवत्सरावत्परिसंवत्सरात्तत्कर्त्तव्यं पुनः पूज्याहृत्यर्थः ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राजा स्वदेशचतुर्पतिः क्षत्रियः स्नातकोविद्याव्रतस्नातकः गुरुराचार्यः उपाध्यायी वा प्रियोनिधः । परिसंवत्सरात्संवत्सरविहायातिवाप्तः संवत्सरादूर्ध्वैवगृहागमने पुनर्मधुपर्कणाहंयेत् । संवत्सरमध्ये तु नावृत्त्यामधुपर्कः ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिथिपूजामसद्देन राजादीनामपि गृहागमनानांपूजाविशेषमाह राजेति । राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा । ऋत्विग्यज्ञेयेन यस्यार्त्विज्यकृतम् । स्नातकोविद्याव्रताभ्याम् । प्रियो जामाता । राजादीनेता गृहागमनात्सम्पूज्यो गृहीतेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसंवत्सरादितिसंवत्सरवर्जयित्वा तदूर्ध्वैवगृहागतान्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । पञ्चम्यपादपरिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयंपञ्चमी । अतएवैतस्मत्त्रय्याख्याने जयादित्येनोक्तं अपेन साहचर्यात्स्वेवर्जनार्थस्य ग्रहणमिति । मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरोपेपातान्पूजयेदिति व्याख्यातवान् उभयत्रापि पाठे संवत्सरमभ्यागमनेन मधुपर्काहंता ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहागमनानां पूजाप्रकारं कथयन्तत्कालविशेषमाह राजेति । स्नातकोनब्रह्मपतिः । प्रियो जामाता । परिसंवत्सरात्संवत्सरवर्जयेत् पूजयेदित्यन्वयः । तदभ्यन्तरे मधुपर्केण नार्हणम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । अयमधुपर्काहंता राजाविति । स्नातको गृहस्थः । प्रियः सखा । परिगतः संवत्सरोपेपातपरिसंवत्सराः परिसंवत्सराश्चत आगताश्चेति परिसंवत्सरागताः ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रियः जामाता स्नातकोविद्यास्नातकः व्रतस्नातको वा तान्प्रति संवत्सरात्पुन पुनर्मधुपर्केणाहंयेत् । संवत्सरमभ्यागमने न मधुपर्काहं भवन्तीत्यर्थः । परिसंवत्सरेति पाठे परिगृह्यो वर्जनार्थ इति ॥ ११९ ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ॥ मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयद्वा इति स्थितिः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञनिमित्तेऽर्वागपि संवत्सरात्प्राप्त्यर्थोऽपि मिति केषित् अन्ये तु पूर्वैरेव राजा श्रोत्रियो रूपसंहरमाहुः । अनुपसंहारे हि न त्वयद्वा इति नोपपद्यते । अत्र श्रोत्रियोऽयः स्नातकः श्रागुक्तो यदि वा नृत्तियेन तस्य हि यज्ञकर्मणि श्रागुक्त्यप्येव गोमर्म्मधुपर्कदानविहितम् । यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृताप्येवैवैनामायमेयुः एव द्रमः लेपा स्मृतिर्भविष्यति । इतरथा कल्पितमूलम् । अन्ये तु सर्वानृत्तियेनादिक्रोत्रियपक्षेन दृष्टाभ्यन्ते । तथा चाविशेषेण गौतमेन पठितम् । ऋत्विक्स्वशूरपितृमातुल्यानामुपस्थाने मधुपर्कइत्युक्तायज्ञविहायोरर्वागिति पठितवान् । अतश्च सर्वेषामेवाभ्यागमनं निमित्तेऽर्वागपि संवत्सरादर्वाहंता स्यात् । न त्वयद्वा इति च प्रतिषेधोऽर्वावत्सवत्सरात्नोर्ध्वमित्येवनेयः इह द्वितीये पक्षेऽनेकपाषाणप्रतिपत्तिः । केचित्पठन्ति । तते यज्ञउपस्थिताविति तेषामपमयं तते श्रावणे यज्ञे यदि श्रावो भवतो निमग्न्यानीतो तदेव मधुपर्कक्रियायात्तयोर्न पुनः श्राव्यमाणे एव पक्षः केषिदप्येते दीक्षितस्य सर्वदानपतिषेधामधुपर्कदानमनुज्ञायमानतद्विरुद्धस्यात् न च शक्यवक्तुं दानमेतन्भवत्यहोयदि नोदानम् । पूजेना विधीयते यनोस्ति मधुपर्कदधिदानं मांसं भोजनादिदानम् । अग्नौ यजेत त्वयमेव तत्परिकीर्त्यते इति एव सति स्तेपदोषः स्यादप्यन्येः

तिचेदस्त्वेष नहिद्वदात्यर्थः चोदितचदद्विदितमधुपर्कचदयादिति तस्माद्विरुद्धदीक्षितो न ददात्यनेन स्याद्विरोधो यदि यज्ञशब्दः सोमयागेष्वेव वर्तते । दर्शपूर्णमासादयोपि यागास्तद्विधयो विधिर्भविष्यति नैतद्युक्तम् । एवमसति समाचारविरोधः । नहि शिष्टाः सोमयागेभ्योऽन्यत्र क्वचिदर्थोपमधुपर्कमाहुरन्ति । आचारविवादः । अतोऽयमेव पादोयुक्तः यज्ञकर्मण्युपस्थितद्विति । प्रारभ्यमाणयज्ञायागतशिष्टामधुपर्कं प्रयजति न प्रवृत्तयज्ञाः । अतश्चैतदपि न विचारयामः सामान्यतः । मामस्य दानस्य भवतु निवृत्तिर्न पुनस्तद्विधयतयैव श्रुतस्य । यज्ञश्रासौकर्मचतयज्ञकर्म तस्मिन्नुपस्थिते श्रामे ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र राजान्यदेवराजपतिः क्षत्रियएव औचित्यविद्यामात्रज्ञातः । एतौ सवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येवोपस्थितौ मधुपर्कार्हौ न त्वेवमेवेति स्थितिर्नियमः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लुकः । राजज्ञातकयोः पूजासकौ चार्थमाह राजेति । राजज्ञातकौ सवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव श्रामौ मधुपर्कं पूजनीयो नतु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रादयस्तु सवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्कार्हाः सवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरिव मधुपर्कः । तदाह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च शूरपितृव्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः सवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाङ्गः श्रौत्रियस्य च ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तैत्तिरेय विशेषमाह राजाचेति । अनयो र्यज्ञकर्मण्यागमने सवत्सरेपि मधुपर्कः । तथा च गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च शूरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः सवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाङ्गः श्रौत्रियस्य चेति । अर्वाङ्गः सवत्सरः । श्रौत्रियोऽपि पूर्वोक्तज्ञातकः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । स्थितिः सिद्धान्तः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः राजा धामादागतः सन् श्रौत्रियः यज्ञकर्मणि दर्शपूर्णमासस्यापि वा सवत्सरादूर्ध्वमुपस्थितौ श्रामौ मधुपर्कं संपूज्यो भवतः । अयज्ञकाले अन्विष्टितौ न पूज्यौ । इति स्थितिर्निर्यस्ता ॥ १२० ॥

सारं त्वनस्य सिद्धस्य पञ्चमग्रं बलिहरेत् ॥ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्बध्नीयते ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तः प्रथमः श्रवणीद्वितीयः पाकलक्ष्यते । सायदिनान्तः प्रदोषस्तत्र सिद्धस्यानस्य सर्वं पाक्यज्ञिषा विधिरावर्तनीयं त्रिसप्तत्युपस्थितं यज्ञवर्जम् । ननु च बलिहरेदित्येतावच्छ्रुतम् । बलिहरणं त्रिसिद्ध्या भूतयज्ञएव तत्र कुतोऽसौ होमोऽस्ति स्यादित्यादि । अथ वैश्वदेवि नामैतदिति वैश्वदेवशब्दः सार्थं यथा प्रतिपादयति विश्वेदेवानामिन्द्रविधिभेदे सारं यथा तर्थागतस्तदाद्यमेव सायं भेददर्शमेव प्रातःशब्दः अन्यथा प्रातर्बलिहरेत् किमेतन्सायं प्रातर्बध्नीयते । एतद्विद्वद्ब्रह्मयज्ञिषा विधिरावर्तनीयं त्रिसप्तत्युपस्थितं यज्ञवर्जम् । एवं च सवन्धः क्रियते सिद्धस्यानस्य बलिहरेत् । एतद्वैश्वदेवाप्यकर्मणस्य सिद्धस्योभयोः कार्यो विधीयते । अन्यथा वैश्वदेवशब्दो व्याख्यायते । अपञ्चमग्रं त्वनस्य देवतोद्देशशब्दान् त्याहाकारान्तोऽप्येतत्वाहरेत्येवमादि निर्दिध्यते । न अन्ये मन्त्रा वैश्वदेवि नियुक्तास्तेषु मन्त्रत्वमशस्योच्यते । ननु स्वस्थायै पठितानां मन्त्रत्वमस्ति त्वान्मायैः स्वदेशः कश्चिदप्यनुः सामात्मको वेदाभ्यामिन्द्रादिति ध्यवन्निहते ध्यवहारतरुपदाय विगमनमर्थः शब्देर्वलिहरणादि क्रियते ते कुञ्चितपठ्यन्ते केवलमभ्यादिभ्यो देवेभ्यो होमं कुर्वन्ति इति श्रुतेः त्याहाकारेण वा षट्कारेण वा देवेभ्यो हविः समर्पयत इति वास्यान्तरेण सर्वहोमेषु त्याहाकारो विहितो याज्यान्ते षट्कारो नियमितो याग्योपावपदकरोतीति ।

खाहाकारशब्दयोगे चतुर्थी स्मर्यते अतोयागोदेवतायाउद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वं च देवतायाः शब्दावगम्यरूपत्वात् शब्देनैवोचितत्वादिपठना क्रियतेअग्रयेषाहेत्यादि यथेवंतेषानिषेधः कथंतिह यागनिर्वृतिः नहि तुभ्यमिदं न मदीयमिति यावदुद्देशोनिरुतस्तावद्यागवरूपनिर्वृतिः । नहि त्यागः केवलोयागउद्देशशून्यः । सत्यम् शब्देनैपिद्धेमनसोद्देशदेवतायाः पत्नीकरिष्यति यथाशुद्धोदनमस्कारमुच्चारयति । नमस्कारेणप्रत्याभ्यातः शुद्धस्यमंत्रइतिनमस्कारोऽनुज्ञातोऽस्यनदेवतापदम् । नच देवतायाविनियोगसिद्धिरित्युक्तम् । इहभवन्तत्त्वाद्गुः खाहाकारोनमस्कारेण प्रत्याभ्यातः शुद्धस्य देवतापदत्वनिषिद्धम् । अथ सायंवैश्वदेवहोमे कः कर्ता उक्तं पठ्येव संनिधानादलिहरणवदमन्त्रकंकरिष्यतीति ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वैश्वदेवहोमेपत्याकृते नक्तंचरेभ्यइतिवैकस्मिन्बलौ दत्ते दैवसिक्कबल्यन्तरस्थाने पठ्याअमन्त्रकैकबलिदानमुक्तम् । वैश्वदेवहीति । वैश्वदेवं विश्वेदेवाः सर्वे देवाइन्द्रादयोविश्वेदेवास्तास्तेभ्यः कार्यं बलिकर्म सायमातर्विधीयते न तु ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञयोर्विवास्यापि दैवैव क्रियाऽतः साय पठ्येव नक्तंचरव्यतिरिक्तभूतयज्ञस्थाने देवतामनसोद्देश्य कार्यमेतदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । दिनान्तसिद्धस्यानस्यपठ्यमन्त्रंबलिहरणं कुर्यात् । इन्द्राय नमइति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तुदेवतोद्देशोन निषिध्यते । यतएतद्वैश्वदेवनामान्मसायंहोमबलिदानातिथिभोजनात्मकतत्सायमातर्गृहस्थोपदिश्यते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यत्र बलिकर्मत्वावच्छेदेऽधिकारित्वेन श्रासपतिपुर्वस्यति सायमिति । तयोच देवतामनसैवोद्दिष्येत्याह पठ्यमन्त्रमिति । सायंबलिर्मास्त्विति चेन्नेत्याह । वैश्वदेवइति ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यानस्य सायंसंध्याकाले पत्नी अमन्त्रवदलिहरेइत्याह । बलिहरणंभूतयज्ञः । विश्वेदेवा देवानामिदं कर्म वैश्वदेवनामैतत्सायंकाले मातःकालेपिविधीयते । इति नित्यशब्दम् ॥ १२१ ॥

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्वेन्दुक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकंश्चाद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

(१) मेघातिथिः । वैश्वदेविकाद्वैकल्पिकाच्छ्राद्धानित्यमिदं श्राद्धान्तरमुच्यते । तस्यायंकालनिर्देशः । चन्द्रक्षयेऽभावास्यायां तत्रापि नयस्यांकस्यांचन वेलायां किंतिह पितृयज्ञनिर्वर्त्य श्रुतोयः पिण्डपितृयज्ञस्तं कृत्वा । एवं च यस्तस्यकालः स एवास्यापि लभ्यते । तदुक्तमभावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञइति अनाहिताग्नेरप्योपासनयोगोऽस्त्येव । तथाचाह एवमनाहिताग्निर्नित्ये अपर्यित्वेत्यादि अभिमान् वैवाहिकेनाग्निना तद्वाह्यायकात्प्रादन्तेन वा विप्रग्रहणमविवक्षितम् । क्षत्रियवैश्ययोरोपीयते । एवंस्थत्यन्तरेषु इदंविशेषणोक्तं पिण्डान्वाहार्यकमिति । नामधेयमिदमस्य आदस्य पिण्डानामनुपश्रादादिहृत्यतेऽनुधीयते । तत्पिण्डान्वाहार्यकंभवति । मासश्चानुमासश्च तयोर्भवमासानुमासिकम् । मासानुमासशब्दसमुदायोमासगतांवीप्तामाचष्टे । मासि मासि कर्तव्यमित्युक्तंभवति । अतश्च नित्यतासिद्धिः । यद्यप्यनुमासशब्दाद्वीप्तावगतिर्भवति मासशब्दोऽतिरिच्यते तथापि पद्यप्येगौरवनादियते । आदमित्येतदपिनामैव । कुर्यादिति विधिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृयज्ञपिण्डपितृयज्ञं अग्निमान् । एतान् श्रोतेन वा । पिण्डेभ्योलिपकामात्रा मन्वाहत्य ब्राह्मणाअत्र श्राद्धे भोज्यन्तइति पिण्डान्वाहार्यकं मासानुमासानु कर्तव्यात्पिण्डपितृयज्ञादनुमासिक मासि मासि कार्यपितृकृत्यमासानुमासिकमितिप्रसंगाच्चवहारानुगुणं नामद्वयमुक्तम् । विप्रइति क्षत्रियवैश्यकार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात्मागपि क-

रणे न दोषइत्येतदर्थम् । अतएव उत्तरश्लोके तदामिपेणेति आमिपनियमोक्तिरपि क्षत्रियवैश्यविषयैव । अतएव हि श्लोका-
न्तरप्रयत्नोविषयस्य तत्रान्वयोमाश्रूयति । अतएव च पुलस्त्यः मुन्यन्त्राक्षरणस्योक्तं मांसक्षत्रियवैश्ययोस्तित्याह ॥१२२॥

(३) कुडूकः । आद्वकल्पे च शाश्वतमित्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञानाद्वकल्पमुपक्रमते पितृयज्ञमिति । साक्षिमा-
वास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा आद्वकुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाहृत्यतस्ति । पिण्डान्वाहार्यकं आद्वमा-
सानुमासिकमासश्चानुमासः श्रतयोर्भवं प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विषमहर्णादिजातिपरं । त्रया
णां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्वकल्पे च शाश्वतमित्युक्तम् । तत्र साक्षिकस्य कृत्यान्तरमाह पितृयज्ञं क्विति । पितृयज्ञं
सायान्हे पिण्डपितृयज्ञेश्वरन्तीति श्रुत्युक्तं कर्म । चन्द्रक्षये चन्द्रारम्भकलानां क्षयां कालान्त्यकलायाममावास्यायां निर्व-
र्त्य कृत्वा । सर्वआद्वप्रकृतिपार्वणआद्वस्य पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविष्वन्नाम्ना मथयति पिण्डान्वाहार्यकमिति । पिण्डं
पिण्डपितृयज्ञं तदनु आहार्यं कर्तव्यता यस्य तत् । मासानुमासिकं मासमासं प्रति साध्यम् ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । एवमहरहः कर्तव्यत्वेन पञ्चमहायज्ञा उक्ताः । इदानीं प्रतिमासममावास्यायां कर्तव्यस्य मासिकाख्य-
स्य आद्वस्य विधिमुपदिदिक्षन्नाहिताग्नेस्तत्र विशेषतावदाह पितृयज्ञमिति । अग्निमानाहिताग्निः । विशेषद्विजः । चन्द्र-
क्षयेऽमावास्यायाम् । पितृयज्ञं औत्तपितृपिण्डपितृयज्ञानिर्वर्त्य । पिण्डान्वाहार्यकम् । पितृयज्ञदत्तानां पिण्डानामनुपश्चादा-
हार्यमयोग्यम् आहार्यमेवाहार्यकम् । मासानुमासिकम् । प्रतिमासिककुर्यात् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ आद्वप्रकरणम् । अग्निमान् विश्वचन्द्रक्षये अमायां पितृयज्ञपिण्डानिर्वर्त्य समाप्य मासानुमा-
सिकं पिण्डान्वाहार्यकत्वं पिण्डानां पश्चात् आक्षीयतेऽनुधीयते तत्पिण्डान्वाहार्यकं आद्वकुर्यात् । मासानुमासिकं ॥ १२२ ॥

पितृणां मासिकं आद्वमाहार्यं विदुर्बुधाः ॥ तस्मादिपेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[निर्वर्षितयः श्राद्धं प्रभीतपितृको द्विजः ॥ इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥]

(१) मेघातिथिः । अन्वाहार्यदर्शणीमासयोः औत्तयोर्दिक्षिणां विजायम् । यदेतन्मासिकं आद्वमावास्यायामेतत्पि-
तृणामन्वाहार्यम् । यथाऽन्वाहार्यं विजः प्रीयन्ते तदपितरः आदेन । एतेन पित्रर्थतां आद्वस्याह । यथाऽप्यादिदेवतायो-
र्दर्शादिभाग एव आद्वे पितरः किं तर्हि तदुपकारार्थमेव आद्वम् । तथा च पितृणामिति परी । केवले हि देवतात्वे चतुष्पा-
विरहयोगः । पक्षे पादन्तरमर्थान्तरं च पिण्डानां मासिकमिति । अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः अनेनापि पितृयज्ञवदस्य कर्तव्यतो-
च्यते । नत्विदमद्वम् । तदेतदाभिधेयं मासेन कर्तव्यम् । प्रशस्तेनाप्रतिपिण्डेन विशेषविहितेन वा द्वौ मासौ मत्स्यमासेने-
ति यद्वक्ष्यति । अयं मुख्यः कल्पः तदभावे दधिधूमपयोऽपूपादि विधायिष्यते । मांसं च व्यञ्जनं भक्तादिभोज्यस्य । न पु-
नरितदेव केवलभोज्यं येन वक्ष्यति गुणां श्रुत्पशुकाद्यां स्तथायावन्तश्चैव येभ्यो नैरिति । किंपुनः आद्वे होमब्राह्मणभोजनपि-
ण्डनिर्वपणादीनि कर्माणि सर्वाण्येव समप्रधानानि आद्वशब्दवाच्यान्युत किंचिदद्वमत्र किंचित्प्रधानम् । उच्यते आद्व-
भोजयेच्छ्राद्धं भुक्तमनेनेति सामानाधिकरण्याद्ब्राह्मणभोजनं मुख्यं प्रतीयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पिण्डानामिति । पिण्डपितृयज्ञपिण्डानामनुपश्चादाहार्यं च श्राद्धं तन्मासिकम् । मासि

(१२३) प्रयत्नः = समतन्त्रतः इति केचुचित्पुस्तकेषु । (१२३) पितृणां = पिण्डानां (नं)

१ (ख), रामचन्द्रेण व्याख्यातः

मासि कर्तव्यत्वात्मासिकसङ्गमपि विदुः । प्रशस्तेन आह्वययोग्येन । एवं च आह्वान्तेषु नामिपनियम इति दर्शितम् ॥ १२३ ॥

(३) कुक्षूकः । इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यद्रव्यति पितृणामिति । इदं मासिकं प्रतिमासं भवं आह्वं-
यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनुपश्वादाद्बिध्यते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पिण्डताजानन्ति । ततो युक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चा-
मिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । पिण्डानां मासिकं आह्वंमिति वां पा५. पि-
ण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषतुल्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रादौ वक्ष्यमाणपिण्डकल्पस्तदनु विप्रभोजनकल्पः इदं त्वग्निमतोजीवत्पितृकस्यापि तेन
स्वकंपितर माशयेदिति वक्ष्यमाणसंगच्छते । पार्षणे तु विप्रभोजनानन्तरं पिण्डकल्प उच्छिष्टप्रसन्नितौ चैतत्परस्तात्पिण्ड-
मिष्यत इति । मेधातिथिस्तत्तदेवानुवदन् तत्र कर्तव्यविषये पितृणामिति । प्रशस्तेन पाशीनरोहितावाद्यावित्यादिवक्ष्यमा-
णेन ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । मासिकार्यस्य आह्वंस्वैवाऽयं प्रयोगविधिर्नान्यस्येत्याह पिण्डानामिति । मासिकमेव आह्वं पिण्डा-
नामन्वाहार्यपश्चात्प्रयोज्यं विदुर्बुधानां परम् । तस्य द्रव्यविशेष उत्तरार्धेनोक्तः । आमिषेण, मांसेन । प्रशस्तेन वक्ष्यमाण-
विहितेन ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पितृपक्षपिण्डानां मासिकं आह्वं बुधाः अन्वाहार्यसङ्गं विदुः । अन्वाहार्यपितृपक्षपिण्डानाम-
नुपश्वादाद्विषये तत्पिण्डान्वाहार्यकं । तत्र आह्वं प्रशस्तेनामिषेणामिति धेनुकर्तव्यं । द्वौ मांसौ मत्स्यमांसेनेति वचनात् ॥ १२३ ॥

[रामचन्द्रः । नेति । प्रसीतपितृः मातृकोय आह्वं न निर्वपति न करोति । मासिमांस इन्दुक्षये अमायां स प्रायश्चित्ती
भवेत् ॥ १ ॥]

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ॥ यावन्तश्चैव यैश्चानैस्तांश्च वक्ष्याम्यशेषतः
॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह तत्र तस्मिच्छ्रद्धे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणा भोजनीया ये च परिहर्तव्या यावन्तो-
यत्संख्याकाहो देवइत्यादि यैश्चानैस्तिनैर्ब्राह्मिण्यैरित्यादि तदेतत्सर्वमिदानीं वक्ष्यामि तच्छृणुत । एतदत्र माध्याह्न-
संपाद्यम् एतेन विना आह्वंनं कृतं भवति । अन्यच्च यच्चाह्वं जातमारादुपकारकंसनिपत्योपकारकं वा तस्मिन्संपन्ने आह्वं-
नं कृतं भवति । सगुणं तन्मत्स्यात् । अत एतेर्पापप्राप्त्यन्त्यापनार्थं पुनरुपन्यासः ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । द्विजसत्तमा इति शृणुष्व मुनीनां तेषां धनम् । अपभ्रत इति धीपत्तः । द्विजोत्तमाः ।
द्विजेषु तमवर्णा ब्राह्मणा इति यावत् ॥ १२४ ॥

(३) कुक्षूकः । तस्मिच्छ्रद्धे ये भोजनीया ये च त्याज्या यत्संख्याका यैश्चानैस्तत्सर्वं वक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमप्याशयेद्विप्रमित्यत्रैकत्वं विधिब्राह्मणभार्यभारम् । आह्वं विशेषे नमन्याचक्षणः मनिजा-
नीते तत्रेति । तत्र पिण्डपितृयज्ञं पार्षणं आह्वं च । ये यत्वरूपाः । यावन्तः सद्रव्ययायेर्मुन्यन्तार्धे इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

(५) रामचन्द्रः । तत्र आह्वं ये भोजनीया भोजनार्हाः स्युः यावन्तो यत्संख्याका ब्राह्मणा, यैर्लनैः संख्यायैस्तां-
नशेषतः वक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि प्रतिज्ञातस्य वस्तुनस्तेनैव क्रमेण विशेषकथनं युक्तं तथापीह स्वल्पवक्तव्यं-

त्वाद्भोजनीयादितिमात्रपरित्यज्यसख्यानिर्देशोऽने न विद्यते । देवानुद्दिश्य ह्येनाल्लणो भोजयेत् । पितृणां कृत्ये नीनु-
भयन वा देवैकपितृस्यैकैकं यद्यपि पित्र्यस्यैकपितृरिति पितृशब्देन देवताचोदना तथापि पितृपितामहपितामहा
लक्ष्ये । तत्रैकैकस्यैकैकं भोजयेत् । नन्वेकैकं सर्वस्य पृथक्पृथग्देवतात्वात् । उक्तं च गृहकारेण नन्वेकैकं सर्वेषां पितृशब्दो-
ख्यातमिति । यथैकं पिण्डं सर्वेभ्यो न निरुप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपि न भोज्यत इत्यर्थः । इहापि वक्ष्यति । निमज्जयेन्मवरा-
निति । भोजनार्थमेव तन्निमज्जणनादर्थम् । अतश्च पितृकृत्ये त्रींस्त्रीनिति द्रष्टव्यम् । तथाचाह नचावराभोजयेदिति
एव च दृष्ट्वैकैकमपि विहासमित्येतदप्येवमेव द्रष्टव्यमेकैकस्यैकैकमिति । अपिच नैवात्रैकैकमुभयत्रेत्येतद्विधीयते । वि-
स्तरप्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः । यथा विषं भक्ष्यं माचास्य गृहे भुङ्क्ते यद्येव ह्यैवैव इत्येवोऽपि विधिर्न स्यादस्याप्यन्यार्थतयो-
पपत्तेः । अथायमपि विहासत्वादिकैकमित्येवोऽपि कस्मान्न भवति । अत्राह माभूद्वयोरैकोऽपि विधिः । कुतस्तर्हि संख्या-
वगभो निमज्जयेत रूपवरा निति । ननु तत्र देवग्रहणनास्ति स्युत्य तरात्तर्हि सख्यावगमः अपुनोवायशोत्साहमिति युग्मादे-
व इति । यदि वा यस्यैवापि स्याद्विस्तराभ्यामावृत्तिरिति योऽनर्थकः । तस्माद्यावद्ब्रह्मास्त्राभोजितैर्विस्तरं येदोषा-
स्ते न भवन्ति । अत्राह माभूद्वयोरैकोऽपि तावन्तो भोजनीयाः । पितृशब्दोऽयमुक्त्वा देवेनुद्दिश्येति सख्योऽपि ।
न प्रवर्तते विस्तरे । नचायमल्लणार्थो विस्तरप्रतिषेधः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । त्रीन्पित्रादित्रयार्थकमात्रैकैकमिति पित्रादित्रयोद्देश्यैकैकं वैश्वदेवार्थैकैकमिति । एवं यदा
त्रयः पितृवर्गं तदा वैश्वदेवैः पितृवैर्वैति नियतम् । विस्तरे स्मृत्यन्तरोक्ते एकैकार्थं त्रयस्य इत्यादौ ॥ १२५ ॥

(३) कुड्मूक । अत्र यद्यप्युद्देशकमेव ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसख्यामाह द्वा-
विंति । देवशाब्दे ह्येनाल्लणो पितृपितामहपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणानयथा देवैकपित्रादित्रिकैकैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्ता-
तिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तते । मेधातिथिरुक्ताह । पितृकृत्ये त्रीनिति पितृस्त्री ब्राह्मणा पितामहस्य
त्रीन्ब्राह्मणा पितृपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणा भोजयेत् । एकैकमुभयत्रेत्येवैकपित्रादित्रयस्यैकैकम् । नन्वेकपित्रादि-
त्रयस्य नन्वेकैकं सर्वेषां पितृशब्दोऽख्यातमिति स्यात् । अल्पमनगृहविरोधात् । यथैकं पिण्डं पित्रादित्रयस्य न निरुप्यते तथैको-
ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकैकं ब्राह्मणं भोजनं तदसत् । गृहकारेणैव नन्वेकैकं सर्वेषां पितृशब्दो-
ख्यातमिति पठित्वा काममनाद्ये इत्यभिहितम् । अस्यार्थः गृहपित्रादिदेवताकात्यायनामायसपिण्डीकरणमभिमततद्य-
तिरिक्त आदौ काममेकं पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः । अथवाऽनाद्येऽदनीयद्रव्याभावपक्षोऽहिं भोजयितव्यः । उभयत्रापि
व्याख्यानं पार्षणादौ पित्रादित्रयस्यैकैकं ब्राह्मणं भोजनं गृहकृतैर्बोक्तम् । वसिष्ठोऽपि यथैकं भोजयेच्छास्त्रे देवतत्त्वकथनं भवे-
त् । अल्पशान्ते समुद्भूतस्य सर्वस्य प्रकृतस्य च देवतायतने कृत्वा यस्यापि प्रवर्तयेत् । प्रारभ्येदन्ततदप्रीवाद्याह्वानलक्षण-
इति । सर्वेभ्यः एकैकं ब्राह्मणं भोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैकैकस्याप्येव वावशब्द इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छन्दः समान-
त्वात् स्मृतीनां सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पते इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२५ ॥

(४) रायवानन्द । प्रतिज्ञाव्याकरोति शक्तिः । पितृकृत्ये पितृशब्दस्य कृत्ये । त्रीन् पितृपितामहपितामहान् ।
प्रत्येकताप्रतिज्ञास्त्रीनिति मेधातिथिः । तेन नव । अथवा पितृकृत्यावच्छेदे त्रीन् । तदुक्तम् । यथैकं पिण्डं सर्वेभ्यो न
निरुप्यते । तथैकैकं ब्राह्मणोऽपि न भोजनीयः । मातामहानामप्येव आदिकुर्याद्विचक्षण इत्युक्ते । एवमातामहस्यैवैवै पितृ

ये च श्रद्धया पितृदेशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धं । अन्यत्र भाक्तमत्तः आमावासिकश्राद्धं सर्वश्राद्धमरुतिः बहुद्रव्यसंपत्तिमानपि बहुब्राह्मणादि न कुर्यादित्याह । नेति ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । यावन्तद्व्येतद्विवृणोति द्वौदेवद्वि । विस्तरे संख्याभूयस्त्वे ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसङ्ख्यामाह द्वाविति द्वौ विश्वेदेवनिमित्तं द्वौ विधौ पितृरुपे त्रीन् पित्रादिस्थाने त्रयस्यः विप्राङ्गियाः । एकैकमुपयत्नं वा पितृणां एकमेकं वा । विश्वेषां देवानां वा एकैकं ब्राह्मणभोजयेत् । विस्तरे न त्रयस्येतये च द्विजावर्ण्यास्युर्वर्जयेत्तान् उक्तान् भोजयेद्विप्रदोषास्ते न भवन्ति ॥ १२५ ॥

सत्क्रियादिशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ॥ पञ्चैतान्विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंतिह एतादोषानपादयति । विस्तारोनेष्यते । यदि तु शक्यन्ते सत्क्रियादय उपपादयितुं तदा यथोक्ताहं सत्क्रियाऽन्तस्कारविशेषः । देशोदक्षिणपवणादिर्वकाशेषु चोक्षेचित्वित्विष्यमाणः । कालः अपराहो मध्याह्नाच्छित्ते सूर्यद्वि । शौचमात्मब्राह्मणप्रेष्यगतम् । ब्राह्मणानां संपन्नं गुणवद्ब्राह्मणलाभः । पुत्रे गुणा अवयवसंपत्तयः । ते च विस्तरेण नृपन्ति । विस्तारो वैगुण्यम् । ब्राह्मणं बहुत्वे चासौ प्रसज्यति । तस्मान्नेहेत न कुर्यात् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सत्क्रियां पूर्णब्राह्मणानां देशः शुचिः । कालोऽमावास्यादिः । शौचं दानृपहीनोः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणगुणान् । तदुपवेशमानां देशागमिस्तावद्ब्राह्मणानां नुरोधेन कालमात्रेऽश्राद्धासंभवादेशाकाशौ हन्तीत्युक्तं । तस्मान्नेहेत इति वदत्सत्क्रियादिसंभवे बहुत्वं प्रशस्तमिति दर्शयति । अतएव नवावाराभोजयेदिति गौतमः ॥ १२६ ॥

(३) कुडूकः । सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजादेशं दक्षिणपवणादिवक्ष्यमाणकालम् पराहं शौचं श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणलाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद्ब्राह्मणविस्तारं कुर्यादिति सत्क्रियादिविशेषतो ब्राह्मणविस्तारनिषेधात् सत्क्रियादिसंभवे पित्रादिरैकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् । अतएव गौतमः नवावाराभोजयेदुक्तोवायथोक्ताहम् । बहुचपृष्कारोऽपि अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिकएकोद्विष्टे ब्राह्मणानित्युपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ ब्राह्मिन्वा श्रद्धौ फलभूयस्त्वमित्याह द्वौ द्वावित्याभ्युदयिकश्राद्धविषयस्य त्वत्पन्तरेषु तथाविधानाद्ब्राह्मणभ्युदयिकमित्युपक्रमश्च ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दार्थवादमाह सत्क्रियामिति । सत्क्रियां ब्राह्मणपूजा । देशं दक्षिणपवणादि । कालं अपराह्णादि । शौचं तत्कर्तृभोक्तोः स्नानादि । ब्राह्मणसंपन्नं गुणवद्ब्रह्मलाभः । एताभ्यं विस्तरः उक्तानां बाहुल्यं हन्तीति योजना ॥ १२६ ॥

(५) रामचन्द्रः । सत्क्रिया अन्तस्कारविशेषः । देशोदक्षिणपवणादिः । कालः कुतुपादिः । शौचं जात्राब्राह्मणगतं । यथाप्रतिकागोमयमस्मादिष्टोपस्करशुद्धिः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणसमूहं । श्राद्धे विस्तरो बाहुल्यं एतां सत्क्रियादिषु दृष्टिनाशयति तस्य विस्तरेनेहेत न कुर्यात् । विस्तरब्राह्मणानां बाहुल्यम् ॥ १२६ ॥

मथिता प्रेरुत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ॥ तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यमेतदुक्तस्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । न यथा देवानि कर्माण्येदेवतार्थान्येव पित्र्यं नाम तत्कर्तव्यम् । विधुक्षये तस्मिन् पुनरप्येति नित्यं न तदुक्तस्यैव लौकिकी न यथा देवानि कर्माणि किंतिह मथिता एवाता वेदविदाम् । यैतदुक्तं प्रेतोपनिषा । विधुक्षये विधुम्न्द्रस्तस्य क्षये । अमावास्यातिथिर्क्षय इति प्राञ्जलम् । विधुक्षय इति तु पाठो निर्दुष्टः । एवमिदं तत्र योजनाम् । पित्र्यं नाम न-

धिचोदितकर्म क्षये गृहेतस्मिन् कर्मणि । पित्र्ययुक्तस्य तत्परस्य नित्यकर्तुर्हपतिष्ठते । भेतकृत्यैव तस्यापि भेतस्य कृत्योपकारः आह्वादि पुत्रैः क्रियते । पुत्रपौत्रादिसंतत्यविच्छेदः आह्वयफलमेव प्रकारेण प्रतिपद्यते । न च तत्फलकामस्याधिकारो नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अन्ये त्वधिकारान्तरमिदं संतत्यविच्छेदकामस्येच्छन्ति । लौकिकीय-कर्तव्यतास्मार्तत्वर्थः ॥ १२७ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । एषा या भेतमुद्दिश्य क्रिया भेतक्रिया क्षये चन्द्रस्यविधौ विहिता कार्यत्वेन पित्र्यनाम पितृसंज्ञया भसिद्धं तस्मिन् युक्तस्यैव पुंसो नित्यमिह कर्मभूमौ लौकिकी विविष्टलोकप्रामिनिमित्राभेतकृत्या नित्य आह्वयपुत्र-तिआगच्छति तदधिकारे सति तत्कर्तुरेव नित्य आह्वयधिकारो नान्यस्येत्यर्थः । क्वचित् भेतकृत्यैव लौकिकी इति पाठः । तत्र तस्मिन् युक्तस्यैवेत्यन्वयः । केचिदत्र आह्वययुक्तस्य लौकिकी भेतकृत्या पंथायांति निवर्तते तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव-त्वस्यार्यमाहुः ॥ १२७ ॥

(२) कुल्लूकः । यदेतत्पित्र्यकर्म आह्वयप्रथममियं प्रख्याता भेतकृत्या पितृपकारार्था क्रिया । प्रकर्षण इति भेत-पितृलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽभावास्यायां तस्मिन् पित्र्यकर्मणि युक्तस्यैव तत्परस्य लौकिकी स्मार्तकी भेतकृत्या पितृ-पकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रपनादिकप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्माद्विदकर्मव्यम । गोविन्दराजेन तु विधिः क्ष-यदति पठितव्याख्यातं च । योऽयं नामविधि-पित्र्यकर्मैति । क्षये चन्द्रक्षये गृहे वातदसांगदाधिक्यम् । मेधातिथिप्रभृतिभिर्गो-विन्दराजादिव बृद्धतरैरन्युपेतत्वात्क्षय इति संबन्धहेत्याह ॥ १२७ ॥

(३) राघवानन्दः । आह्वय संज्ञान्तरं कुर्वन्त कर्तुरा नृण्यमाह पथितेति । प्रथिता प्रख्याता भेतकृत्या पितृपकारार्था क्रिया । विधुक्षये अभावास्यायां लौकिकी स्मार्ता । तस्मिन् युक्तस्य अर्धानस्य नित्य पुत्रपौत्रादिकप्रबन्धेन अर्धानं कर्तारप्रत्येतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(४) नन्दनः । विस्तरवर्जने कारणान्तरमन्यस्तीत्यर्थिभाषेणाह पथितेति । विधुक्षये चन्द्रक्षये । यत्पित्र्यनामक-र्मक्रियते साक्षेपाभेतकृत्येति प्रथिता लोके भसिद्धा । भेताः पितृपितामहादयस्तदर्थक्रिया भेतकृत्या भेतनिःश्रेयसकरीक्रि-यैति यावत् । लौकिकी लोकविदितसाक्षेपाभेतकृत्या । तस्मिन् विस्तरसति । युक्तस्य सावधानस्य अर्धानस्येति यावत् । इह विधुक्षये नित्यमिति मासमेत्यागच्छति कर्तव्यत्वेनोपतिष्ठते हिंसात् । किमुक्तं भवति अभावास्यायां आह्वयभेतनृनिहेतु-रिति भसिद्धम् । तच्च यदा कदाचिन्नक्रियते किन्तु प्रतिमासमनुतिपातनीयमेव प्रतिमासविस्तेरेण पतन्ति रसिक्तदादिदापा-दयेत् । तस्माद्विस्तेरेण न प्रसज्येतेति ॥ १२७ ॥

(५) रामचन्द्रः । एषा भेतकृतिः पितृक्रियाकर्म-विधुक्षये अभावाप्रथिता भसिद्धा तस्मिन् आह्वयके पित्र्ये कर्म-णि नित्यं युक्तस्य पुंसि गृह आह्वय कर्मणि लौकिकक्रिया भेतकृत्या धृतस्य संस्कारः आह्वयपुत्रादिभिर्देसाकृतकृत्यतामेति प्रामोति । भेतकृत्येपेति वा पाठः ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रिय-छांदसः कृत्स्नमंत्रब्राह्मणिकांशां अभीतेयस्तस्यैहव्यानि आर्द्धांगभोजनानि विश्वान्दे-वानुद्दिश्य यानि विहितानि तानि देयानि । कव्यानि पितृम्यउद्दिश्य यानि भोजनानि । अर्हत्तमाय अर्हता पूज्यता योग्यता च । महाकुलीनः पूज्यते महाकुलेनातो विद्यावृत्तसंपन्नश्च तस्मै दत्तं आह्वयद्वयसिद्धिफलं । एवं चाश्रोत्रियापदानि निष्कृतं । अश्रो-त्रियापजनिजनविद्यादिगुणरहितापत्त्यफलमर्हत्तमाय महाफलं ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हव्यं वैश्वदेविकमन्नं । कव्यं पित्र्यं । अर्हत्तमाय वृत्तसंपन्नादपि पूज्याय श्रोत्रि-
याय ॥ १२८ ॥

(३) कुट्टुकः । छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै देवपित्र्यान्नानि यत्नतो देयानि । अर्हत्तमाय श्रुताचाराभिजनादि-
भिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तमहाफलं भवति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यावन्तद्व्युत्सृज्य ये भोजनीया इत्युक्तं तानाह श्रोत्रियायेति । वेदाध्यायी श्रोत्रियः । हव्यं
होमउत्तरातिपत्तिर्यस्य तदुपलक्षितं देवदेयं । कव्यं कवेः पुत्राद्विष्मन्तः श्राद्धदेवास्तदुपलक्षितं पितृदेयं । श्रोत्रियपुत्र शु-
ताचारादिसंपन्नोर्हत्तमः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । ये भोजनीया स्वर्येवर्ज्या इति यदुक्तं तच्छ्लोकद्वयेन विवृणोति श्रोत्रिमायेति । तत्र हव्यग्रहणं भासद्विकं
श्राद्धाद्देवैश्च देवविषयवा । अर्हत्तमाय पूज्यतमाय ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामं ब्रह्मन्वहूनि ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमर्हत्तमायेति तद्वर्णयति । विद्वांसमेकमपि भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति । विद्वत्तापस्या-
ख्याता । वेदार्थवेदनं यत आह नामं ब्रह्मन्वहूनि । भद्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं । असंभवे पंचानविदविदुषामैकैकमपि विद्वांसं भो-
जयेदिति विध्यर्थः । पुष्कलं पुष्टं विपुलं ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसं वेदज्ञम् ॥ १२९ ॥

भवति । अस्मादेवदर्शानां श्रोत्रियशब्देन वेदैकदेशमप्यधीयान उच्यत इति गम्यते । तीर्थतद्व्यकल्प्यानां तीर्थमवतीर्थं येनोदकप्रहीतमवतरति तीर्थं तेन यथा मार्गेणोदकातिशयं नोदकच्छेद उदकलभंते एवं तादृशेन ब्राह्मणेन हव्यकल्प्यानि पितृगच्छन्तीति प्रशंसा । अन्यस्मिन्पि इष्टापूर्तदानेन ब्राह्मणोपयातिथिर्यथातिथयेत्यमुपस्थिताय निर्विचिकित्सं दीयते दत्तं महाफलम् । एवमीदृशाय ब्राह्मणाय हव्यकल्प्ये निर्विचिकित्सं दातव्ये महाफले भवतः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दूरादूरमाभ्यस्यमपि परीक्षेतानुसन्दध्यात् । तीर्थमवतरणवर्त्म सोतिथिः स्मृत इति प्रसंगादेव दृश्यते वैश्वदेवात्गातव्यापि अतिथित्वाभावउक्तः । यत्तु नष्टृच्छ्रोत्रचरणमिति स्मृत्यन्तरउक्तम् तत्साक्षात्प्रश्रित्येवार्थः । ननु प्रकारान्तरेणापि तदज्ञाननिषेधे तात्पर्यम् ॥ १३० ॥

(३) कुक्षूकः । दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनगृदिनिरूपणेन कृत्स्नशास्त्राभ्यापिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थपात्रप्रदाने । सोतिथिरेवेमहाफलमाप्नोति तु त्वान् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । छन्दोमात्राभ्यामी पितृपितामहतः संभावित शेषोऽपि याज्ञवल्क्यः । दूरादिति परीक्षेत परीक्षणं दोषाभावोपलक्षिताचारदेरीक्षणम् । तीर्थं पात्रं तत्र हव्यं चतुरवत्तं जुहोतीति । कृष्यं कविनाम पितृणां जनकस्तस्मै । अर्हति कविरूपक्षणं । मरीच्यादीनाम् । तस्यैव कार्यान्तरार्थः । पर्मान्तरमाह सति प्रदाने आदृत्येति शेषः पुनर्नातिथ्यर्थाफलमन्यसूचि ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । यत एव तस्माद्दिहानेवान्वेक्ष्य इत्याह दूरादिति । दूरादेव पात्रपरिग्रहकालात्पूर्वमेव विद्यादिभिः परीक्षेतेत्यर्थः । तीर्थउत्तमपात्रम् । सोतिथिरिति पितृगुणः भोजनस्य पात्रं च तिथिः । तैनायमपि भोजनस्य पात्रमित्यर्थः । अथवा सोतिथिशब्देन कालो लक्ष्यते । यस्य तिथिर्न विद्यते सोतिथिः । तस्यार्हन्तमस्य पात्रस्य हव्यकल्प्यप्रदानकालः प्रतिपालयितव्यो नास्तीत्यर्थः । तथाच महाभारते आदृत्य ब्राह्मणः काल इति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । दूरादेव ब्राह्मणं वेदपारगपरीक्षेन पितृपितामहपूर्वक । देवलः पुरुषत्रयविषयांस्तं आदृत्य विप्रं नि-
योजयेत् । कीदृशं ब्राह्मणं तस्य आदृत्य संवन्धीनि हव्यकल्प्यानि तेषां तद्व्यानां प्रदाने तीर्थम् । तीर्थमुदकावतरणमार्गः । यथा तीर्थेनोदकप्राप्यते तथा तादृशो ब्राह्मणैर्हव्यकल्प्यानि पितृगच्छन्तीति प्रशंसा । ॥ ब्राह्मणअतिथिः स्मृतः अतिथि-
तुल्यः ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ॥ एकस्तान्मन्त्रविद्भीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनृचां अनृगर्थविदां उपलक्षणक्रुचो यतो नृचानां पाप्मिरेव नास्ति श्रोत्रियायैवेति नियमात् । समासात् छान्दोग्योक्तं ब्रह्मचर्यानुष्ठानं पितृपितामहाद्यभिजनगृदिनिरूपणेन कृत्स्नशास्त्राभ्यापिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थपात्रप्रदाने । सोतिथिरेवेमहाफलमाप्नोति तु त्वान् ॥ १३० ॥

(१) रेव-रिव (अ)

(१३१) सहस्रं हि-सहस्राणि (घ, र)

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनृचाममन्त्राणां यत्र येपु ह्यव्यकव्येषु तान् तानि ह्यव्यकव्यानि लिङ्गव्यवस्थान्तरादसः । युक्तेनियुक्तः । धर्मत औचित्येन ॥ १३१ ॥

(३) कुड्मूकः । यत्र आदेब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैकोवेदविद्भोजनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोपादनेन सात्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यफलजनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादिकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाहं सहस्रगच्छन्तु भूतानीति वेदे ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आदे वेदपारगं विदधत्फलतः अनृचां दशलक्षानस्तस्याधिक्यमाह सहस्रमिति । अर्हति दशलक्ष ब्राह्मणभोजनजन्यफलदहत्यर्थः । धर्मतः अदृष्टबलतः प्रीतः आदेन तुष्टः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमविद्वद्भिदुषोर्वैषम्यमुक्त्वा द्वावदस्थापनमाह सहस्राणीति । यत्र ह्यव्यकव्यदानकर्मणि । अनृचाममन्त्रविदाम् । सहस्राणां सहस्राणि भुञ्जते । मन्त्रविद्देवार्थवित्र । भुङ्क्ते चेति विपरिणामः । तत्र तान् भुक्त्वतः सर्वानृचः समन्त्रविद्भर्मतोऽर्हति । तस्य तेपाश्च दीजनं फलतस्तुल्यमित्यर्थः । पात्रे खलु दद्यात्प्रमलं प्रुष्यते तच्च शुद्धे तस्मिन् प्रुष्यते ममाहुं नत्वशुद्ध इति १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृचां अनृचपादानां यत्सहस्रेषु भोजितेषु फलतदेकस्मिन्वाप्यते ॥ १३१ ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ॥ न हि हस्तावस्रग्दिग्धौ रुधिरणैव शुष्यतः ॥ १३२

(१) मेधातिथिः । ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिका तेष्व्यो देयानि कव्यानि । तैर्यदर्थ आदमारब्धसदीमान् तेषाम्यः पिण्डान्यमपुरुषैराश्रयते । अयमसौ हस्तरुधिरदिग्धोपमार्थः रुधिरदिग्धौ रुधिरणोपमन्यमानावधिकतरं रज्येते । न निषेधोऽवतः । एवमविद्वान्ब्राह्मणः भोज्यमानः पितृनपोनयति तरां पादान्तरमेत्येति भोक्तुरेवमेत्यता । नाविदुषादवपिष्ययोर्भोक्तव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न हि आदाकरणजन्यप्रत्यवाभित्वमवेदज्ञताप्रत्यवाययुक्तविभोजनेन शुष्यतीत्यर्थः १३२

(३) कुड्मूकः । विद्ययोत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरगत्यातोनामालङ्कारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विरुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन एवमूर्खभोजनेन जनितदोष न मूर्खेष्वभोजितोपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृचां फलराहित्यं दृष्टान्तेन वदन् वेदज्ञमनुवदति ज्ञानेति । ज्ञानवेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं भूयते । कव्यानि पितृदेयानि हवींषि देवदेयानि अष्टगृधिर्घो रुधिरिर्मो रुधिरणे न शुष्यत एवमज्ञोऽफलद इति भावः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दृष्टान्तेन सूचयन्नाह ज्ञानेति ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानोत्कृष्टाय विषय कव्यानि पितृणां देयानि हवींषि देवानां देयानि । अष्टगृधिर्घो अष्टगृधौ हस्तौ रुधिरणे नैव शुष्यतः । रुधिरणैव प्रक्षालितं शुष्यतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

यावतोपसते पासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ॥ तावतोपसते प्रेत्य दीप्तशूलस्य योगुदान् ॥ १३३ ॥

(१३३) दीप्तशूलस्य योगुदान् = दीप्ताञ्जलस्य योगुदान् (क, घ, च, ज, झ, ञ)

= दीप्तास्थूलानयोगुदान् (र, ग, य)

(१) मेधातिथिः । सत्यपिपकरणेवाक्याद्भोक्तुरयंदोषानुवादः । तथाचोक्तं तस्मादविद्वानग्निमियात् अस्मा-
त्तत्तात्प्रतिप्रहादिति । शूलस्यैषोऽयुषप्रविशेषेऽयोलुङ्घः आयसः पिण्डः व्यासदर्शनानुभोजयितुरयंदोषो न भोक्तुः न पितृणां-
नतावन्मृशानामन्यरुतेन प्रतिपेधातिक्रमेण दोषसंबन्धो युक्तः कृताभ्यागमादिदोषापत्तेः यदि हि पुत्रेण तादृशो ब्राह्मणो भोजितः-
को पराधीश्वरानां ननु चोपकारोऽपि पुत्ररुतः पितृणां अनैनन्यायेन न भवतीति । न भ्रातृपुत्राद्यदि तादृश्येन आद्यादिनोदितं स्यात् । इह-
नुनास्ति चोदना पितृरुपकारकमैवैककर्तव्यस्यात् स्थेनवत् । यत्तु तावतोऽयसतेऽतः तद्विद्वद्विद्वत्संबन्धेऽप्युपपद्यते । य-
स्य ब्राह्मणदर्शनात् आद्यभुङ्क्ते स दंष्ट्रफलाभातिद्वितीयुक्तः संबन्धः । भाकरिणिकर्त्याय अविद्वद्भोजनमतिपेक्षत इति क्रमणेनैवैगु-
ण्यंतद्देवगुण्ये च आद्याधिकारान्निवृत्तिरेव दोषः । पितृणां आद्योपकारास्त्राभः ततोऽपि विभ्यति क्रमेण पुत्रस्त्वयुक्तः प्रत्यवायः किंत-
हितद्वगवतोऽप्यासस्य वचनं । यसते यावत् पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः । यसते तावत् शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयं ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । एतेनामन्त्रज्ञस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्तः । ऋष्टिः खड्गः अयोगुडोलोहगुडकः ॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अविद्वन्निन्दया विद्वद्भोजनमेवोक्तं वक्रोक्तया स्तोत्रं यावत् इति । यत्सद्वाक्यान्मासां ह्यस्य क्रम-
प्ववेदविद्वद्भुङ्क्ते तत्सद्वाक्यानेव प्रकृत्याद्वक्तृणां जलितशूलस्यैषोऽयुषलोहपिण्डान्मसते । आद्यकर्तुरेवैद्वद्विद्वद्भोजनफल-
कथनम् । तथा च व्यासः । यसते यावत् पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः । यसते तावत् शूलान् गत्वा वैवस्वत-
क्षयम् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं मेवं प्रत्यवायोऽपि स्यादित्याह यावत् इति । यावतोऽवावत्सद्वाक्यान् पिण्डाकारान्
प्राप्तान् । अमन्त्रविद्वेदाभ्यामी भुङ्क्ते तावत् शूलस्यैषोऽयुगुडान् शूलकारा ऋष्टिरस्त्रं तथा युक्तान् लोहमयान् गुडान् गुडपि-
ण्डाकारान् प्राप्तान् तावत् तावत्सद्वाक्यान् प्रत्येकं आद्यकर्तृति शेषः । तथा व्यासः यसते यावत् पिण्डान् यस्य वै हवि-
षोऽनृचः । यसते तावत् शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयमिति ॥ यत्तु नित्यसंबन्धात् ॥ १३३ ॥

(५) मन्दनः । न केवलं भोजयिष्यैव भोजने ज्ञानहीनो वर्जनीयः किन्तु ज्ञानहीनोऽपि सत्यमेव सुतारो भोजनवर्जनीय-
मित्याह । यावत् इति । दीमानग्निमयान् । अयोगुडान्गुडोलोहमुखं फलं चारायम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमन्त्रविद्विष्ये वेदाभ्ययनरहितः । ह्ययं कल्पेऽपि यावत् पिण्डान्मसते प्राप्तान् यावतोऽयसते ।
तावत् दीमान्मयान् अयोगुडान् अयोगुडान्मसते । यस्य ब्राह्मणदर्शनात् आद्यभुङ्क्ते स दंष्ट्रफलाभातितीति वा । अविद्वान्भो-
जने प्रतिपिण्डः ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ॥ तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वगुणैर्मोविद्यांशसितुगुणैर्विभागकथनप्रशंसाच विदुषेदानार्था । ज्ञानेविद्यानिष्ठा । प्रक-
र्षोऽपेताज्ञाननिष्ठाः ज्ञानाधिकारिणः । गमकत्वाद्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिः श्रममस्त्यवेदार्थास्तत्परा एवमुच्यन्ते । एवं-
सर्वत्रनिष्ठान्तेऽपुद्गम्य । तपश्च स्वाध्यायश्चेति द्वन्द्वगर्भाव बहुव्रीहिः तपोऽपि चान्द्रायणादीनि स्वाध्यायोऽपि वेदाभ्ययनं कर्मण्यपि-
होत्रादीनि । सर्वपतेगुणाः सर्वपुसुचित्तादिति द्वन्द्वः । न हि एकगुणः स द्वावद्वयगुणौ न स्य पात्रतामापादयति किंतु क-
ल्पचित्कोऽपि प्रकर्मरुच्यते । यथा च निष्ठाशब्दः समासिवचनः प्रकर्षलक्षयति तस्मिन्निष्ठस्तत्पररुच्यते सर्वगुणसद्भावेऽपि निदि-
तेन ज्ञानरहिततय कर्मानुशानसद्भावेऽप्युक्तं हितीये । अन्यैस्तु ज्ञाननिष्ठपरिवाक्येनाख्यायते । तस्य हि आत्मज्ञानाभ्यासः
कर्मन्यासेन विशेषतो विहितः तपोनिष्ठोऽवावन्मस्यः स हितापसद्व्याख्यायते । श्रीभेषजवशास्तु स्यादिति । तपं स्वाध्यायनि-

द्यः ब्रह्मचारिणः कर्मनिष्ठा गृहस्थाः अतश्चानाश्रमिणो निषिध्यन्ते । तथाच पौराणिकाः चातुराश्रम्यबाह्येभ्यः श्राद्धनैवमयोजयेत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानमात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः । तपश्चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः । तपोगुरुश्रुपादि स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्म यज्ञादि तन्निष्ठा गृहस्थाः । अत्राश्रमिणां च यतय इति पदव्यागेन ज्ञाननिष्ठादिपदेन तदभिधानमाश्रमात्तरवर्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वादिगुणवर्ताशास्त्रमर्थम् । एतेन वानप्रस्थानां श्राद्धभोजनं गम्यते ॥ १३४ ॥

(३) कुड्मूकः । केचिदात्मज्ञानपराब्राह्मणमवन्ति । अन्ये राजापत्यादितपः प्रधानाः । अपरे तपोभ्ययननिरताः । इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि चेत्युक्तम् । तत्रैव व्यवस्थितविषयार्थतत्पत्राण्यनुवदन्त्यवस्थितिमाह ज्ञाननिष्ठा इति द्वाभ्यां । ज्ञानमध्यात्मं तपश्चान्द्रायणादि स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । कर्माभिहोत्रादि तन्निष्ठास्तदेकशरणाः ॥ १३४ ॥

(५) नन्देनः । हव्यकव्ययोः पात्रविशेषे नियमवक्तुं पात्रवैविध्यतावदाह ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठा अभ्यात्मज्ञानिनः । तपोनिष्ठा रुच्छ्रयाच्चायणादिप्रधानाः । स्वाध्यायज्ञाननिष्ठा मन्त्रब्राह्मणार्थविदः कर्मनिष्ठायाज्ञिकाः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ज्ञाननिष्ठा इति । ज्ञाननिष्ठाः सत्यासिनः । तपोनिष्ठाः धानमस्थाः । तपःस्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्मनिष्ठाः गृहस्थाः ॥ १३४ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्वर्षि ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणविभागेमयोजनमाह । कव्यानिपितुनुदिरस्यदीयते तत्कव्यं । तानि ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि प्रदेयानीत्यर्थः । यत्नवचनात्तदभावे चतुर्वर्षिहव्यवत् पित्र्ये ज्ञाननिष्ठाः पात्रतृप्ताः । उर्चहि पात्राणामपितृपात्रे इति । अन्नदानमविशेषेण चतुर्वर्ष्येऽपि इति श्लोकार्थः । न्यायः शास्त्रीयो विधिः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किनुवन्माहारेणैव तत्कर्तव्यमिति यत्नत इत्यसम्भवेऽपीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

(३) कुड्मूकः । तप्तः किमत आह ज्ञानेति । ज्ञानप्रधानेभ्योऽपि चर्यान्तानि यत्राह तत्प्यानि । देवान्मानि पुनर्न्यायः वषुताश्रमास्त्रानुसारेण चतुर्वर्ष्येऽपि ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिष्ठाप्यानि देयानि । यथान्यायं पूर्वपूर्वाण्ये उन्नतोरत्तरस्य प्राप्ततेति ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञाननिष्ठेषु ज्ञाननिष्ठादिषु सर्वेषु चतुर्वर्ष्ये यत्नतः कव्यानि हव्यानि च यथान्यायं यथाक्रमं प्रतिष्ठाप्यानि देयानीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥ अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । संशयोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्रोत्रियोऽनपीतवेदः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मूकः । योऽश्रोत्रियपितृकः स्वर्ग्यश्रोत्रियः यः श्रोत्रियपितृकः स्वर्ग्यश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव भासद्विकविशेषमाह अश्रोत्रिय इति द्वाभ्यां । वेदपारगः शास्त्राभ्यासी ॥ १३६ ॥

‘(६) रामचन्द्रः । यस्य पिताअश्रोत्रियः मूर्खं स्यात् पुत्र वेदपारगः स्यात् । यद्वा पुत्रअश्रोत्रियः पिता वेदपारगः स्यात् । अनयोस्तयोर्मध्ये यस्य श्रोत्रियःपिता स्याद्वेदपारगः स्यात् । तस्यपुत्रं ज्यायांसंपूज्यं जानीयादित्यर्थः॥ आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुते । इतरः पुत्रो वेदपारगो मन्त्रपूजनार्थं सत्कारमर्हति ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

(१) मेधांतिथिः । सत्यामेवश्रोत्रयत्वादिपूर्वगुणसंपदि मेघ्यादिभिर्मितेन प्रतिषेधोप । मित्रंस्मानमुखदुःखंया-
त्मनिविशेष नश्राद्धेभोजयेत् । घनरत्नैरस्यमित्रस्यस्त्रीकारोमेत्रीकरण । अविच्छेदोवा मेघ्यंउपकारइतिषावत् । नकेव-
लमित्रंभोजयेत् । यावदरिशनुमपि । नारिनमित्रयविधायन्नरगोनेधेनचाग्यंक्षत्स्वंपोयव्रतीतिनिमिचांकार्यार्थ
ताशंकयते , अरिमित्रयो प्रदर्शनाथत्वात्तासासंबंधाशंकयैवज्ञातामहादयोऽनुरूपपक्षोक्ताः । शत्रावपिमैत्रीकरणाथदानसभ-
वायनापदिमेत्रीकरणमितिसंग्रहः । अरिग्रहणनकर्तव्यविस्फुर्यमविष्यति ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मित्रमिति सौजन्यरूपमैत्रसिद्ध्यर्थमित्यर्थ । नारिमित्यनेनवैरिणोश्चाद्भोजनीयतानि-
पिद्धा नमित्रमितिमैत्रीनिमित्तकत्वाभावोऽप्यभिप्रायसिद्धकृतत्वेधमैत्री कर्मणोमित्रस्य ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूक । आद्ये न मित्रभोजयेत् । धनान्तरेरस्य मैत्री संपादनीया न शत्रुं न च मित्रं यज्ज्ञानीयात्तन्नास्त्रण-
आद्ये भोजयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्द । तत्पतियोगिन निवेदयन्नाह नेति । अस्य मित्रस्यधनै आद्यद्वयव्यतिरिक्तै सधर्माभिवृत्ता-
संपादनम् । व्यतिरेकमुक्तान्वयमाह यस्मात् द्विजं विप्रं ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थइत्युक्ते ॥ १३८ ॥

(५) नन्दन । धनै कार्योऽस्यसमग्र । धनैस्तत्समग्रद्वणीयमित्रं आद्येन । एवमधनसंपादनीयार्थस्य गुणवत्ता-
भावहेतुकस्य मित्रभोजनस्यानुज्ञानमर्थान्तिस्त्वम् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्र । वर्ज्यानाह नेति । मित्रआद्ये न भोजयेत् । यस्यधने समग्रं कार्यं वार्द्धिकं तस्य आद्येऽधि-
कारोनास्ति । अरिंशत्रुमित्रवापविद्यात्तद्विजआद्ये न भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आद्यानि च हवींषि चातस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्येषु च हविः पु च ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्यप्रतिषेधस्यार्थादोष । मित्रशब्दोऽयमभावप्रधान । मित्रप्रधानानिमैत्रीप्रधानानितेनोभयो-
रपिमित्रयोऽंशेऽपि देवतोद्देशेनदानमरुष्टार्थं वा केवलयोर्ब्राह्मणयोर्भोजनहवींषिदितिलक्ष्यते । प्रेत्यफलनास्ति ननुचासमान-
कर्तृत्वात्कार्यानुत्पत्तिरप्येवमकार्यकर्तापुरुष आद्यकृतायामनर्थोपहिताया फलकेचिदाहुः प्रेत्येतिशब्दान्तरपरलोकवचनमपि
संज्ञ । अथमायेणापिफलकर्तृत्वस्यफलप्रेत्यमकर्षणनिकटं आमापिनभवति न भोग्यतायाति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मित्रप्रधानानि सन्त्युद्देशप्रवृत्तानि । हवींषि यज्ञा ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूक । मित्रशब्दोऽयमभावप्रधान । यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकफलं नभव-
तीति फलभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति परलोकइत्यर्थे शब्दान्तरमध्ययमिदं ननु क्वा तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथं
चेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्द । मित्रभोजने निन्दामाह यस्येति । हवींषि देवतायै देयानि ननु आद्यस्य फलमेव नास्ति कथं-
तदभावोक्तिरिति चेत् । आपु प्रजापतविद्यास्त्रमौक्तसुखानि च । प्रयच्छति तथा राज्यं प्रीतानूणा पितामहाइति ॥ यज्ञ-
वल्क्योत्तेरापुरादिकफलमस्तीत्यर्थ ॥ १३९ ॥

(५) नन्दन । न केवलआद्यएवमिष्टवर्जनीयकिनुदैवेऽपीत्याह यस्येति । मित्रप्रधानानि मैत्रफलप्रधानानि ।
गुणवत्ताप्रधानानि । हवींषि देवानिकर्माणि ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्य पुंस आद्यानि मित्रप्रधानानि तस्य पुंस प्रेत्य आद्येषु हवनीयेषु च फलनास्ति ॥ १३९ ॥
यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ॥ सत्सर्गाच्छ्रवते लोकाच्छ्राद्धमिजोद्विजाधमः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथि । संगतानि मित्रभावाद्य कुरुते आदेनमोहात् आद्यार्थमजानत सत्सर्गाच्छ्रवते नमामोतिसर्ग-
मित्यर्थ । असत्सर्गसाभा यावत्स्रवतइत्युच्यते यथाप्राप्तं स्वर्गतंभ्युत स्वर्गणनसम्बन्धतेष्ववयवमपि । अनेनचआद्यप्राप्त-
निरेवकथ्यते सर्वशेषताहितयामवति । आद्यमित्र आद्यमित्रमस्येतिमित्रलाभहेतु वात् । आद्यमेवमित्रमतोयद्विगीहि द्विजा-

नामयम द्विजग्रहणमदर्शनार्थं शूद्रेणापिनमित्राणिभोजनीयानि । ननुचाब्राह्मण्यादेवसूद्रस्य मित्रत्वमातिर्नस्ति केनैवापरिभाषालता । शूद्रस्यब्राह्मणैर्मित्रैर्नभवितव्यं । समान जातीयानामेवमित्रव्यवहारो नोत्तमजातीयानांहीनजातीयैः सहेति चेत् । एतदपि न । एवंसाह भवेत्तकेतुर्हवाआरुणेयः । अस्तिमेपश्चालेषुक्षत्रियोर्मित्रमिति किंचसम्बन्धोपलक्षणार्थंचमित्रमतिवैधोव्याख्यातः । भवतिचशूद्रस्यब्राह्मणाअर्थसंबन्धिनः पारशवस्यज्ञातयोपि ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आर्द्धमित्रः आर्द्धोत्पादित मैत्र ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । स्वर्गफलं आर्द्धस्यदर्शयितुपूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति यदिति । योमनुष्यः संगतानि मित्रभावशास्त्रानभिज्ञया । आर्द्धेन कुल्लूके आर्द्धमेवमित्रलाभहेतुत्वान्मित्रस्य स आर्द्धमित्रो द्विजापसदः । सस्वर्गलोकादुपवते त न मामतोत्पद्यते । आर्द्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः । आयुः प्रजापनविद्यांस्वर्गमोक्षसुखानि च । प्रयच्छति तथा राज्यं मोक्षानुपातितामहाः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलफल नामोति प्रत्युतानर्थचर्छेदित्याह यदिति । संगतानि मित्रभावं कुदते सपादयति । आर्द्धेन आर्द्धमित्रव्यपेणैव मित्राणां लाभोपयस्य स आर्द्धमित्रः । द्विजाधमभ्यातुर्वर्ण्यः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । मित्रस्य हव्येषु परिग्रहोद्योपवत्तरदित्याह यदिति । संगतानि संश्लेषान् । स्वर्गाद्विमांस्तराजैः तावपि ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । य. मानवः आर्द्धेन मोहात्संगतानि मित्रभावगतानि कुदते सः स्वर्गलोकादुपवते । आर्द्धे मित्रस्य स. आर्द्धमित्रः सहिजाधमः ॥ १४० ॥

संभोजनी साभिहितपैशाची दक्षिणा द्विजैः । दहेवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेशमनि ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । सशब्दः सहार्थवर्तते सहभुज्यते यथासासंभोजनी मैत्र्याहिसहभोजनमवर्तते । गोष्ठीभोजनवासंभोजनमिष्यते । पिशाचानामयधर्मोयवशाद्धेमित्रसद्व्ययः । रथ्याः पुरुषाः पिशाचाः सादक्षिणादहेवलोकेआहो नामुक्कलदातुसमर्था गौर्यथाऽन्यैकस्मिन्नेवगृहेतिष्ठति । एवमियदक्षिणादहेवास्ते मित्रजनार्थेवभवति । नपितृभ्यः उपकारार्थायभवति दानदक्षिणा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभोजनीयसंगतार्थभोजनसंबन्धिनी दक्षिणा दानं । पैशाची पिशाचणीमनी । इहैव न पितृलोकयाति ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यथा सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनात्मिका । पिशाचधर्मत्वापैशाची भव्यादिभिरुक्ता । सा च मैत्रीभयोजनकत्वान्परलोकफलेहलोक एवास्ते यथाऽन्धा गौरैकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । न प्रसज्ये विस्तर इत्युक्तस्तत्रैव परिपदि दत्तमदत्तमिति श्रुतिमाश्रित्याह संभोजनीति । सह बहुभिर्भोज्यतया सा संभोजनी । पिशाचानांबहुभिः सहभोजनस्य भ्रष्टदत्तादस्यापि तथत्वमित्याह । पैशाची दक्षिणा दक्षिणाप्रवणारिशाध्यतया आर्द्धक्रिया आर्द्धस्य प्रवृत्तत्वात् इह लोके स्थितौ दृष्टान्तः । गौरन्धेति एषा यथा एकैवस्मन्नेवावस्थिता गृहान्तरं न याति तद्वत्पारलौकिक फलमददती इहैव यथोर्थं तिष्ठतीति भावः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । सादक्षिणा तस्मिन्नार्द्धम् । संभोजनीसंभोजनरूपा । बहूनामेकचभोजनसंभोजनम् । पैशाची-

पिशाचैरुपभोग्येति हि जैरभिहिता । इहैवास्ते इहलोकमित्रमेव सासंश्रूयति तामुत्र पितृन् । अन्यत्र गमनाशक्तौ दृष्टान्त-
उक्तः गौरन्धर्वैकवैश्वमनोति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सह भुज्यते यथा सा संभोजनी मित्रदिजे पेशाची दक्षिणाअभिहिताउक्ता । पिशाचानुप-
तिष्ठतीत्यर्थः । केवलएकवैश्वमनिअन्धागौरिव सा दक्षिणा भोजनी दक्षिणा इहलोकेअत्रार्थेआस्ते । परत्र पितृभ्योनोप-
तिष्ठतइत्यर्थः । पिशाचानामयधर्मोयःआदेमित्रसग्रहः ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुत्था न वमा लभते फलम् ॥ तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ईरिणऊपरं । यस्मिन्क्षेत्रेभूमिदोषातबीजमुमनचोद्वृच्छति तदिरिणं यत्रवमानकर्मकोलभतेफलम् ।
एवमनृचे वेदाध्ययनरहिते हविर्देवपिप्यचदत्त्वा न लभतेफल । अनृचइतिसमम्यतःक्रोधोवेदोपलक्षणार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईरिणऊपरं हविर्देवपिप्यवा ॥ १४२ ॥

(३) कुड्डूकः । ईरिणमूपरेदेशोयत्र बीजमुमन भरोहति तत्र यथा बीजमुत्था कर्मकोन फलप्रामोत्येवमविदुषे आ-
द्धानफलदातान प्रामोतीति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अविदुषे दात न देयमिति सदृष्टान्तमाह यथेति । ईरिणऊपरं देशे वमा क्षेत्रे बीजक्षेसा अनृचे
वेदशून्ये हविरितिकल्पस्याप्युपलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं हृष्येषु मित्रश्रीत्रिययोरश्रीत्रियोर्वर्जनीयोनमित्रमित्याह यथेरिणइति ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेरिणऊपरंउत्त्वाफलभोजन लभते तथा अनृचेअनधीयानाय हविर्दत्त्वा दाता फलं
लभते ॥ १४२ ॥

दातृन्प्रतिग्रहीतृंश्च कुरुते फलभागिनः ॥ विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषेयादक्षिणादीयते सादातृन्फलभागिन कुरुते इति युक्तं प्रतिग्रहीतारस्तु कतरत्फल-
मुञ्जते यदितावददृष्टदयुक्तअनोदितत्वात्प्रतिग्रहस्यदृष्टफललाभेनप्रवृत्तेः । अथदृष्टदविदुषोपिदृश्यते । सत्यप्रशसैर्वादि-
दृश्यतेहिदुपेदानयत्प्रतिग्रहीताप्यदृष्टफलप्राप्तेव । सत्यपिदृष्टे । किंपुनर्दातितमेत्यस्यैवइहकीर्तिर्मायाशास्त्रमनुतिष्ठतीति
जनैःसाधुवादीयते विधिवदित्यनुवादीददातिचैवधर्म्येति ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दातृन्प्रेत्य फलभागिनः । इह प्रतिग्रहीतृन् । अनुचातु इह भोगसभावेपि प्रत्यवायोदक-
त्वात्फलसदस्यसदेवेति सात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रदत्तमेहिकामुष्मिकफलभागिनोदातृन्करोति । ऐहिकफलस्यशास्त्रानुष्ठानेन
लोकेख्यातिरूपमानुषिककर्मिति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयंत्वापुरादिकमेवैहिकफलभूमः । आसु प्रजाधनविद्यामित्या-
द्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि आदस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात् । प्रतिग्रहीतृन् आदलब्धधनानुष्ठितयागादिकलेन पर-
लोके सफलान्कुरुते अन्यायाजितधनानुष्ठितयागादिरफलदत्त्वात् । इह लोके न्यायाजितधनारब्धस्यदिफलातिशयपरा-
भात्सफलान्कुरुते ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषे तु देयमित्याह दातृनि । विदुषे वेदार्थविदे दक्षिणाआदेदीयमाना दातृन् आदकर्तृन्
प्रतिग्रहीतृन् आदोदयान् । उक्तफलेन फलभागिनः कुरुतइत्यन्वयः । वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थत्यागरपौचितत्वात् दक्षि-
णाशब्देन आदानं भोजनं । दृष्टफलत्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

(५) मन्दनः । यतएवं तस्मान्मित्रायापि विदुषेहव्यानिदातव्यानि नकदाचिदप्यविदुष इत्याह दानुनिति । तस्मा-
न्मित्रयोऽश्रोत्रियोवर्जनीय इत्याभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवद्विदुषे दत्ता वक्षिणा भेत्य परलोके इह चेहलोके दानुन्यतिप्रहीतृश्च फलभागिनः कुक्षते
॥ १४३ ॥

कामं व्यादेऽर्चयेन्मित्रं नाजिह्वमपि त्वरि ॥ द्विपता हि हविर्मुक्तं भवति भेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मित्रं तोषकारं इहैव लाभसंभवात् । अकामानुमतो कामं तेनान्यासं भवेदिति त्रयस्य कश्चि-
दनुज्ञोक्ता । अपिरूपमुक्तमपि तत्तु शास्त्रिनम् ॥ १४४ ॥

(३) कृत्तुकः । वरविद्वद्वालाभावे गुणवर्त्तनं भोजयेन्ननु विद्वांसमपि शत्रुं । यतः शत्रुणा आर्द्रभुक्तं परलोके नि-
ष्फलं भवति । यथोक्तप्राज्ञासंभवे मित्रप्रतिपसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राधान्येन प्रतिप्रसवमाहः काममिति । अभिरूपं गुणवन्तम् । रिपोः पात्रत्वाभावे हेतुः ।
द्विपतेति । अरिणा भुक्तं केवलं निष्फलं अपित्वयशस्करमित्याह ह्रीति मित्रभोजने यशोदहस्यते ॥ १४४ ॥

(५) मन्दनः । आदेऽप्यरिं मित्रयोररिवर्जनीयतर इत्याह काममिति । अभिरूपं विद्वांसम् । हविः व्यादेऽर्चयतामभ्या-
सक्यवचनः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामप्रेच्छिकं आदे मित्रमर्चयेत् । अपिनिश्चयेन अभिरूपं योग्यं गुणसंपन्नमरिशत्रुनां च येन हिनि-
श्चयेन । द्विपता शत्रुणा भुक्तहविः दानुभेत्य निष्फलं भवति ॥ १४४ ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुज्ञं वेदपारगम् ॥ शास्त्रान्तगमयाश्चर्युच्छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदपारगशास्त्रांतगमप्राप्तिकाः शब्दाः एकार्थाः । समष्ट्यब्राह्मणिकायाः कुरायाः शाखायाश्च
ध्येतृनाश्रयते । नमस्तसहितायामपि ब्राह्मणस्य । तदेकदेशस्य च वेदेकशाखाभ्यामपि नापि श्रोत्रिया उच्यन्ते । अतस्तत्तिष्ठत्य-
र्थमुक्तं । श्रोत्रियाभ्येदमिति । श्रोत्रियभवेदाभ्यामीवेदशब्दश्च समष्ट्यब्राह्मणिकांशास्माभ्युदते । तदेकदेशमपि याज्ञिकशा-
स्त्रांतगम्यामीकं गृहेतेत्येवमर्थमिदं । ननु चाश्रमिणो भोजयितव्या इत्युक्तं तत्रानधीतसकलशास्त्राभ्यामानां नैवाग्राह्यत्वाभावात्
संभवः । एवंमुक्तं वेद-कुरायां धिगतव्यदिति ब्रह्मचारिणस्तादृक्प्रकांतवेदाभ्ययनस्य असमाप्तिरस्यापि स्थातुं वेदपारगशास्त्रांतग-
समाप्तिकशब्देऽर्थकार्थसंवेदवप्रतिपाद्यते । एकैवैतदेव नानुरोधानानां रूपैर्कार्यानि कश्चिद्व्याचरणं । वेदानां पारगच्छ-
ति । शास्त्रांतगमामिरस्यास्तीति समाप्तिकः । अथ चर्युच्छन्दोगशास्त्राभ्यामीनामष्टत्विग्विशेषवचनोपचर्युच्छन्दः आश्चर्यवः
प्रवचनमुच्यते तदध्ययनसंबन्धात् पुरुषोपचर्युः छन्दोगशास्त्राभ्यामीनामष्टत्विग्विशेषवचनोपचर्युच्छन्दः आश्चर्यवः
वदः सहस्रगतसंबन्धात् सामवेदे वर्तते तस्यादमाः साहस्रयस्ति ससाहस्र-विधायस्वचित्रसहस्रः तस्यैव धर्मोक्तिकस्य सामगान-
मिति सहस्रवर्गमन-सामवेदस्य तस्य तिलोविधाः दासतयीचतुःषष्टिर्ब्राह्मणचवार्द्धस्य अन्येत्वावर्गिकनिषेधार्थमिदं श्लोक-
मप्येते कार्थान्तिविषयप्राप्तयेति वाच्यम् । अतीतिवेदशास्त्रांतगः कुरायांतगोऽर्थद्विजमिति । ननु चावर्गिकनिषेधेनैतत्समानं
तत्रापि शक्यमेवं कृतं निषेधे शयेण नमोऽप्यवर्गिक इत्येवमेवावश्यम् । स्वयन्देन निषेधमपि पितृत्वं धर्मे च न तदेवं किम-
न्यविधानानामपि विषयवर्ग्यते स्वयन्देनानिषेधो विचित्रादमोपदेशस्य कर्तृमनोः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदपारगमेकवेदसंबन्धिपूर्णेकशाखाध्यायिनम् । शास्त्रान्तगमित्यस्यान्यमर्थः । अश्वयुज्युर्वेदिन समागिकं शाखापारग । समागिमिति कचित्पाठः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । 'श्रोत्रियायैवेदयानांत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियस्य वेदयोगो तदाश्रयणमात्रस्य क्रमुक्तम् । इदानीं त्वधिकफलार्थमन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिनिश्रोत्रियेदानमाह यत्वेनेति । ऋग्वेदिनमन्त्रब्राह्मणात्मकशाखाध्यायिनयंबतोभोजयेत् तथोविषभमेवयुर्वेदिनम् । वेदस्यपारगच्छतीतिवेदपारगः । शास्त्रायाःअन्तगच्छतीति शास्त्रान्तगः । समागिरस्यास्तीति समागिक । सर्वेरेव शब्देर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायेताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आहभोक्तुं नियममाह यत्वेनेति । बहुच घ्नंवेदमन्त्राध्यायिनं । शास्त्राणि शास्त्राध्यायिनं तमेवअश्वयुज्युर्वेदिनं । सामगं छन्दोगं समागिं मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तग अथर्ववेदविनिवृत्त्यर्थविशेषणानीति कैचित् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वश्रोत्रियाएववाचमित्युक्तम् । इदानींतिषुविशेषमाह यत्वेनेति । वेदपारगे एकस्याऋग्वेदशाखायाःपारगम् । एतेनशास्त्रान्तगसमागिमितिषदद्वयमिह व्याख्यातम् । अश्वयुज्युर्वेदाध्यायी ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । बह्वचऋग्वेदाध्यायिन वेदपारगं यत्नेन भोजयेत् । शास्त्रान्तगतशाखापारगवा । अथाश्वयुज्युर्वेदाध्यापकवा । छन्दोगसामशाखाध्यायिनवा । समागिगच्छशाखापारगमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

एषामन्यतमोयस्य भुञ्जीत आह्नमर्चितः ॥ पितृणांतस्य वृत्तिः स्याच्छाश्वती सामपौरुषी ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चिन्मन्येतपितृकृत्येषीनित्युक्तम् । पूर्वश्लोकेचनानाशाखाध्यायिनउपांता । तत्रसब्रह्मचारिणानास्तिशान्तिरिति तदाशङ्काविहृत्यर्थदमेपात्रपाणांवेनिद्यानामन्यतमोभोजनीयः । एतदुक्तंभवति । समानशाखाध्यायिनोनाशाखाध्यायिनेवाभोजनीयाः । अर्चितः पूजितः शीघ्रतयाधार्दिनासामपौरुषीअनुश्रुतिकादेराकृतिगणत्वाद्भयपदवृद्धिः । कालमहत्त्वोपलक्षणाथैवेतत् दीर्घकालापितृणांमृतिर्भवति । यावत्समपुरुषाआगामिनः पुत्रपौत्रादयोजातामनित्यन्तेवा तावत्तथाविधब्राह्मणादानात्पितरस्तृप्यन्ति । शाश्वतीनान्तराविच्छिद्यपुनरुद्भवति । किंपुनः सर्वदारिद्र्यतैव ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाश्वती विरथायिनी सामपौरुषी पिण्डतत्तल्लेपभागितया समपुरुषपर्यन्तगामिनी ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्भोजनेऽधिकफलमाह एषामिति । एषांसंपूर्णशाखाध्यायिनांबहुधादीनामध्यादन्यतमोयस्यसम्पूरुजितः । सङ्ग्राहेभुङ्केतस्यपुत्रादिसमपुरुषाणांशाश्ववऽत्यविच्छिन्नापितृणांमृतिः स्यात् । सामपौरुषीत्यनुश्रुतिनादित्वादुभयपदवृद्धिः तस्यपाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतन्नयाणांभोजने पितृमृतिविशेषमाह एषामिति । अर्चयन् आह्लादीनामनत अनवच्छिन्नरातायुर्वे पुरुषदति श्रुते । कालकृत्तणामसमयतवर्षपर्यन्ता सामपौरुषीत्येवसर्वत्र । आगामिमनुपुत्रपर्यन्तेति मेधातिथिः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । एषांपितृचादीनाम् । सामपौरुषी शाश्वती वृत्तिः स्यात् समपुरुषाणांसदातनी वृत्तिरयादित्यर्थः । समपुरुषपर्यन्तेत्ताः त्रयः पूर्वपराश्चैव ह्यात्मा तत्रैव समयः । तेसमपुरुषाः सर्वतदन्तमुपभुञ्जन्त इति ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य आहृष्टश्रोत्रियाणामन्यतमोभुञ्जीत तस्य पितृगोशाश्वतीवृत्तिरस्यात् । सामपौरुषी समपुरुषपर्यन्तेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

एषैव प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ॥ अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृयज्ञमित्यारभ्यविशतिमात्राभ्युक्त्यातिशयतास्तत्रैव नार्योभिहितअमावास्यायां श्राद्धकर्तव्यं । श्रोत्रियोविद्वान्साधुचरणः प्रत्याख्याताभिजनश्रोत्रियापन्यं असंबन्धीभोजनीयः परित्यक्तं सर्वमर्थवादार्थ । एषो नन्तरोक्तः प्रथमो मुख्यः कल्पोविधिः श्राद्धेयदसंबन्धिनेदीयते । अयत्तुवक्ष्यमाणोनुकल्पोज्ञेयः । मुख्यभावेपोनुदीयते प्रतिनिधिन्यायेन सोनुकल्पउच्यते । सदेत्यादिस्तुत्यर्थः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रथमः कल्पो मुख्यः पक्षः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । हव्यकव्ययोर्हमयोरेव प्रदाने यदसंबन्धि श्रोत्रियादिभ्यो दीयंत इत्यर्थं मुख्यः कल्पउक्तः । अयत्तु मुख्यभावे वक्ष्यमाणोनुकल्पो ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । कल्पात्तरं वदन्नुक्तमनुवदति एष इति । प्रथमो मुख्यः । अनुकल्प एवामभावप्रयुक्तः प्रतिनिधिः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । एष इत्युक्तस्य परामर्शः अयमिति वक्ष्यमाणस्य । अनुकल्पोऽपि यथास्त एवेत्युक्तम् । यः सदा सद्भिरनुष्ठित इति ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोः प्रदाने एष प्रथमः कल्पः उक्तः । अयं अनुकल्पो वक्ष्यमाणलक्षणः । सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥ दौहित्रं विद्वपति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वस्रीयो भगिन्या पुत्रो विद्वपतिर्जायता प्रजावचनत्वात् विद्वदस्य । अतिथिरन्यः सहितसर्वविश्रापतिः गृहस्थ्यागतो लोके विद्वद्वेदोच्यते । बन्धुः श्राद्धसंग्रेहादिः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गुरुमाचार्यं । विद्वपति जामातर । बन्धुं मातुलपुत्रादिम् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वस्रीयो भगिनेयः । गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः । विद्वद्भिरा तस्याः पतिर्विद्वपतिर्जामाता । बन्धुर्मातृपुत्रपुत्रवत्पुत्रादिः । एतान्मातामहादीन्दगमुख्यश्रोत्रियावसभवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः तमेवाहं मातामहमिति स्वस्रीयं भगिनेयं । दौहित्रं दुहितुरपत्यं । विद्वपतिर्जामातरं । बन्धुः मातृपुत्रपुत्रादिकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विशां प्रजायाः पतिरिति विद्वद्वेतिर्जामाता ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमातामहादयः प्रसिद्धा विद्वपति पितृगृहे कन्या तस्याः पतिर्विद्वपति भगिनीपतिमित्यर्थः । ऋत्विक्प्रसिद्धः । याज्य शिष्यः बन्धुः श्राद्धसंगोवादि । एतान्भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि तु भ्रात्रे परीक्षेत प्रयत्नः ॥ १४९ ॥

[तेषामन्ये पद्धिदूष्यास्तथान्ये पद्धिपावनाः ॥ अपाङ्केयान् अवस्थापि कल्याणहान्दिजाधमात् ॥ १५० ॥]

* (क) (ख) चिह्नितपुस्तकयोर्दोषो रामचन्द्रेण व्याख्यातश्च ।

(१) मेधातिथिः । नायदैवैकर्मणि ब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः किं हि काणश्लोपयादीनां कदाचिदैवैभ्यनुज्ञानार्थः । पित्र्येकर्मणि आह काष्ठे प्रामेयीक्षां यत्नेन कुर्यात् । नदैवैकदाचिद्व्यमाणानपि भोजयेत् । ये चाभ्यनुज्ञायन्ते तान्दर्शयिष्याम । अयेतु वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधप्रकरणस्य यत्नो वर्जनार्थं काणादिवर्जनार्थं उपक्रममात्रश्लोको ननु काणादीनादैवैभ्यनुज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न परीक्षित दोषगुणौ सूक्ष्मेक्षिकया नावश्यमन्वेष्यौ । दैवे वैश्वदेविके तत्रापि स्तेनवृत्तिर्वादि कंक्ष्यमाणमवश्यपरीक्ष्य । हव्यकव्ययोरित्यभिधानात् ॥ १४९ ॥

(३) कुड्मूकः । परमज्ञो देव आद्ये भोजनार्थं न ब्राह्मणयत्नतः परीक्षित लोकप्रतिष्ठिताग्नेयासौ साधुनया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्याभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पौत्रे ब्राह्मणपरीक्षां भगवद्दैवे तदभावमाह नेति । दैवे देवपक्षे देवतादेये आद्ये वा ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्रयत्नत इति दैवेऽप्यवच्छेद्ययोगनीयम् । दैवे कर्मणि प्रयत्नतो न परीक्षेत अनेन किंचित्परीक्षणमपि न कर्तव्यमिति व्यक्तव्यम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृकर्मणि ग्रामे ब्राह्मणान् प्रयत्नतः परीक्षेत् ॥ १४९ ॥

[रामचन्द्रः । यथेति । ये पङ्क्तिस्तद्व्यूषाः पङ्क्तिस्तद्व्यूषणकर्तारः ॥ १ ॥]

ये स्तेनपतितस्त्रीवाये च नास्तिकवृत्तयः ॥ तान् हव्यकव्ययोर्विप्रान्नहन्मिनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तेन चौरः पतित पञ्चानामहापातकानां अन्यतमस्य कर्ता । स्त्रीबो नपुंसकः उभयव्यञ्जनो गतरे ताः पञ्च । नास्तिकालोकायति आदयः नास्तिकेन नास्ति दुतनास्ति परलोक इति धैर्यस्थितप्रज्ञास्तेषां वृत्तिराचारः । अश्वत्थानानास्तिकवृत्तिर्धैर्यानास्तिकवृत्तयः उत्तरपदलोपी सप्तमासः नास्तिका इत्येव सिद्धेति द्वयसमाश्रयणं श्लोकपूरणार्थं । अथवा नास्तिको वृत्तिर्जीविनये पात एवमुच्यन्ते तान् हव्यकव्ययोर्दैवे पित्र्ये च अनहन्मिनुरब्रवीत् । मनुपतिपेधादर्थं मनुग्रहणम् सर्वधर्माणां मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेना अल्पस्तेनवृत्तयः पतितास्त्यक्तस्त्वर्णधर्मतया पतितनुरायाः । स्त्रीवा. पण्डाः । नास्तिकवृत्तयो नास्तिककर्मफलमित्यभिधानिन् ॥ १५० ॥

(३) कुड्मूकः । स्तेनश्रीरः । सच सुवर्णचौरादयः तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महापातकी । स्त्रीबो नपुंसकः । नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येव वृत्तिः प्रवर्तनस्य । एतान् दैवपितृदृष्टयोरुभयोरैवाद्योऽप्यमनुरब्रवीदिति । मनुग्रहणनिषेधादर्थं । सर्वधर्माणां मेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । परीक्षा माहृ यदिति समदशमिः । स्तेनाश्रीरा । पतिताः पातित्यरेतोरुच्यन्ते स्त्रीबो नपुंसकाः । रुत्रिमादृशमिभेदेन द्विधा नास्तिकवृत्तयः । नास्ति क परलोकसुख इति वृत्तिर्वाच्यमानसयोर्धैर्यात् हव्यकव्ययोरिति विषयसम्भो । अनहन् न पात्रयत्नात् । हव्यं देवदेयं कथं पितृदेयमित्युक्तम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । स्तेना अत्र । स्वर्णादयस्य द्रव्यस्यापहर्तारः । स्त्रीवा. पण्डाः । स्वयमास्तिकानपि नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीविनये पातिति तयोक्तव्यश्रद्धानावात् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययो. ये स्तेनादयस्तानहन्मिनुरब्रवीत् । स्तेनाः सुवर्णव्यतिरिक्तचौराः ॥ १५० ॥

जटिलं चानधीयान्दुर्बलं कितवन्तथा ॥ याजयन्ति च ये पूगांस्तान्श्चाद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेघातिथिः । जटिलो ब्रह्मचारी तस्य ह्ययं केशविशेषः पाक्षिकविहितो मुण्डो वा जटिलो वा स्यादिति उपलक्षणं-
जया ब्रह्मचारिणस्ततो मुण्डोऽपि प्रतिषिध्यते । तस्य चानधीयानस्य ग्रामिरेव नास्ति प्रक्रान्ताध्ययनः । अनधीतवेदः अग्रहीतवे-
दश्चेत्यामुयात् । ननु च वेदपारग इति वचनात्कुतः प्रक्रान्ताध्ययनस्य ग्रामिः । एवं तर्हि अनधीतवेदोऽप्यस्वीकृतवेदोऽनधीयानो भि-
न्नेतः । व्रतस्यमित्यनेन त्वादौ हितवैवाव्रतत्रनाध्ययनमितिकश्चिन्मन्येत दर्शयितुं अनधीयानस्य प्रतिषेधाद्द्विदुः प्रतस्त्याधिकारी-
स्तीत्यवगम्यते । दुर्बलः स्फुलितः लोहितकेशो वा विकेशेन्द्रियो वा तस्य चर्हि निर्वचनं कुर्वन्ति दुर्वाशाद्देनान्यलतस्यावासी-
भवतीति सहिद्वयैवमाश्रियते लज्जया च वाससानाभावे तावन्मात्रेणापि दद्याति शेषः । कितवो द्यूतकारः । याजयन्ति च ये पूगान्
सधान् ब्राह्मणस्तोमादिभिर्भ्रात्यान्नाहिं सहितानां यागो विधिप्रतिपिच्छयस्य याजं ब्राह्मणानां याजने कृत्वैति क्रमशः प्रत्येकमपि-
बहुयाजयति बहुकृत्वश्चातिव्ययं करोति सौपिनभोज्यः । तथा च वसिष्ठः यथापि बहुयाज्यः स्यात्तस्य श्रोपनयते बहुमिति ।
केचिदाहुः आद्धप्रहणात्पि मय्येषैवानेतिषेधो ननु देवे तदपुक्तं तदपि आद्धां गमेवा आद्धाद्येन मुक्तं वक्तुं ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । जटिलब्रह्मचारिणः । मन्त्रमनधीयानमध्ययनाद्विरतं । दुर्बलो दुःस्वर्मा शिपिविद्वहति यावत्
कितवो द्यूतरसिकः । पूगान्समूहान् याजयन्तीत्यनेन याजकाविवसिताः । तत्र हनंके यजमाना भवन्ति सत्रे तु जमाना-
नत्वादतिवर्जमादोषः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । जटिलो ब्रह्मचारी । मुण्डो वा जटिलो वा स्यादित्युक्तं ब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वं स्य मुण्डोऽपि निषि-
ध्यते । अनधीयानवेदाध्ययनहितयस्योपनयनमावृत्तं न वेददेशः । तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनक-
तुरस्यनुष्ठानार्थोऽन्यनिषेधः । अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयः । दुर्बलो दुःस्वर्मा । मेघातिथिस्तु दुर्बलमिति
पठित्वा स्फुलितलोहितकेशो वा दुःस्वर्मावेत्यत्रयमुक्तवान् । कितवो द्यूतरसिकः पूगयाजका बहुयाजकाः । पूगः क्रमुक-
वृन्दोऽपि रत्याभिधानिकाः । अतएव वसिष्ठः यथापि बहुयाज्यः स्यात्तस्य श्रोपनयते बहुमिति । ताज्ज्ञाद्धेन भोजयेदिति न दे-
वैर्निषेधः । यत्रोभयमनियेषोभनोरभिमतः तत्र ह्ययंकव्यमृष्टणमुभयवेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानम्भः । जटिल ब्रह्मचारिणं अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं । दुर्बलं दुःस्वर्माणं दुर्बलं कपिलकेशमि-
ति मेघातिथिः । कितवो द्यूतरसिकः । पूगान्बहून् श्रेणीर्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । जटिलब्रह्मचारिणम् । तस्य विशेषणमनधीयानमिति । दुर्बलं दुःस्वर्माणम् । कितवो द्यूतकारकम् ।
पूगान् स्यान्त्यस्यैवैतिषेधोऽनुष्ठानमप्यतिशब्दः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । जटिलो ब्रह्मचारी । स भोजने प्रतिषिध्यते । दुर्बलं दुःस्वेन बालनमिति । दुर्बलमिति पाठे दुर्बलं दुः-
स्वर्माणमित्यर्थः । पूगः श्रेणयः । एतान् आद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान् देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा विपणनेन च जीवन्तोऽवर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

(१) मेघातिथिः । विपजः चिकित्सकाः देवल्काः प्रतिमापतिचारकाः । आजीवनसवन्धेनैतौ प्रतिषिध्यते ध-
र्मायैव तेषु चिकित्सकदेवलकव्ययोरदोषः । मांसविक्रयिणः सोनिकाः द्वितीयां तपस्वैर्पूर्वश्लोकादाख्यातानुपह्वः । विपणनेन
जीवन्तः प्रतिषिद्धेन पणनेन । दशमाध्याये वक्ष्यन्ते तेन जीवन्ति तेवर्ज्या उभयत्र मांसविक्रयिणस्तु धर्मायैव प्रतिषिध्यन्ते ।
यस्येकमपि मांसमुपहतं । अन्यस्य न तन्तार्थः । उपहतमांसस्य धृतेन होमोपयोगिना समासात् सधृतेन विनिर्दिष्टे भवत्यसौ

धर्माथो विनिमयो विक्रयशब्दवाच्यता विनिमयस्यापि भवतीत्यत ईदृशा धर्माथं मांसविक्रयिणोऽपि प्रतिषिध्यन्ते ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । चिकित्सकानामप्यवृत्तान् । देवलकान् धनार्थदेवार्चकान् । विपणने पण्यवीर्यां वि-
क्रेयप्रसारणेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(३) कुड्डूकः । चिकित्सकोऽपि पक् । देवलः प्रतिमापरिचारकः । वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मकुर्वतोऽयं निषेधो न तु धर्माथं
देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सखदपि । सद्यः पतति मांसेनेति लिङ्गात् ।
विपणनेति । विपणोऽपि विपण्य तया जीवन्तः । हव्यकव्ययोरित्यभिधानाद्देवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवलकाः देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचननिर्णयः । मांसविक्रयिणः
सखदपि सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् । विपणने वाणिज्येन । वर्ज्याः पात्रत्वेनेति शेषः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । देवकोशोपजीवी तु नाम्ना देवलको भवेदिति स्मृत्यन्तरवचनम् । मांसविक्रयादप्येवापि जीविनो
वर्ज्याः प्रतिषिद्धाः । क्षीरादिद्रव्यं तद्विक्रयो विपणस्तेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोः प्रदाने वर्ज्याः स्युः । धर्माथं तु चिकित्सकदेवलयोर्दोषाभावः । वि-
पणने जीवन्तः निन्द्यपण्येन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

प्रेष्योऽग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥ प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाधुं पिस्तथा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेष्यः आज्ञाकरः ग्रामेण यो यत्र कुत्रचित्कार्येण प्रेष्यते एवं राजप्रेष्यः । कुनखी श्यावदन्तकः । प्रति-
रोद्धा गुरोर्वाक्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धेनाति कूल्ये च वर्तते । त्यक्ताग्निश्चेतावस्य योरन्यतरस्यापि । वाधुं पिस्तथा-
न्यस्मिन् जीविकोपाये बृद्धिजीविकः । बृद्धिस्तु योक्ता धान्यान्वावाधुं पित्वन्तु च्यतइति यत्स्मरणं तत्परिक्रियामिव । वेया
करणहि बृद्धिजीविनो धान्यादप्यत्र वाधुं पिशब्दस्मरन्ति ते च शब्दार्थस्मरणे प्रमाणान्तराभियोगवशात् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रेष्यो धनार्थमादिष्टकारी । श्यावदन्तकः कपिशवर्णदन्तः । प्रतिरोद्धा विरोधी । त्यक्ताग्नि-
स्त्यक्ताहितत्रेताग्निः । वाधुं पिबृद्धिजीवी ॥ १५३ ॥

(३) कुड्डूकः । श्रुतिग्रहणपूर्वकपामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी । कुत्सितनखरूपा दन्तगुरुप्रतिकूलचरणशीलस्य कश्चिद-
स्मात्तद्विक्रयोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवाचानुपपन्न उचरत्र च ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रेष्य इति । ग्रामस्य राज्ञो वा । श्यावदन्तकः श्यामाः त्वत्पर्वकहिना दन्ता यस्य सः । प्रति-
रोद्धा गुरोः प्रतिकूलचरणः । त्यक्ताग्निः विधितः त्वीकृताग्निः अविधितस्य कश्चिद्वाधुं पिबृद्धिमात्रोपजीवी ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वजन्मनि स्वर्णचोरात्वात् कुनखिनः प्रतिषेधः । मुरापानाच्च श्यावदन्तस्य प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा
प्रतिकूलकः । समर्थं पण्यमादाय महार्धयः प्रयच्छति । सर्वैवाधुं पिक्कोनामयश्च बृद्ध्या प्रयोजयेत् । यश्च निन्द्यतरजीव-
नशसत्यात्मनो गुणान् । सच वाधुं पिक्कोनाम ब्रह्मवादिषु गृह्यतइति यमवचनम् । वर्जनीया इति वक्ष्यति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह प्रेष्य इति । ग्रामस्य प्रेष्यः प्रेषकः राज्ञः । गुरोः प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलः । त्यक्ता-
ग्निः अग्नित्यागी त्रेतावस्य योः त्यागी । बृह्योपजीवी वाधुं पिः । बृह्याजीवी तु वाधुं पितरिमरः ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥ ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्ष्मीत्यापितः राजं यक्ष्मग्रहीतइत्यन्ये । पशुपालः यष्टिहस्तस्तद्विजिजीवनः । निराकृतिः स-
त्यधिकरे महायज्ञानुष्ठानरहितः । अद्यत्वेऽप्युपजीव्यः । अनद्धा निराकृतिरुच्यते । एवद्विद्वत्पथे यो न देवानर्चति न पिबृन्

मनुष्मिति । यैस्तुपुत्र्यते आत्माव्यायश्रुतधर्मेनिराकृतिरुदाहृतइति नतिशब्दार्थसम्बन्धविदस्तस्तस्येहाप्राप्तिरेवंशोत्रियनि-
यमात् । निराकृतादेवादीनां निराकृतिरिति धात्वर्गानुगोस्ति । धर्मधर्मिणोश्च भेदविवक्षायां किनापि प्रयोगउपपन्न इति पूर्वोप-
धातुरपवर्जनवर्तते । निराकृता अपवर्जिता उच्यन्ते । भोजनानि राकृतां अधिकारानि राकृता इति । अवर्जनं चार्कृतं । सानि-
र्गतास्तौ इति निराकृतिः । सस्थानचारुतिस्तथाचकुत्सायां निद्राद्वयौ निराकृतिर्नापिभ्यते । आईवावामूपवयःशालसपन्नोवा-
कसपन्नोवाच्ची पदुवागिन्द्रियश्च बहुजिह्वो नोभ्याः । रूपसंपन्नमनोहरापवयसंपन्नयुवम्योदान श्रममगतिवयसद्वयेकइति-
सज्ञाशब्दोवाच्यं किन्ततः । ब्रह्महिन्दब्राह्मणानां वेदस्य वाद्देश ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वान्न ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृतइति । गणः-
सङ्घ सहेकपात्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवा व्यास्तदन्तगता आनुविद्यब्राह्मणाः । परिवर्तुपरिविन्तीवक्ष्यमाणसखौ
॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुपालोवृत्त्यर्थः । निराकृतिरत्वाध्यायः । ब्रह्मब्राह्मणस्तद्दिद् । गणाम्यन्तरो गणानां नेता-
ग्रामणीरिति यावत् । गणानामभिप्रायेन देशांतरगोपयितार्थलोभेनेति वा ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यक्ष्मी क्षयरोगी । पशुपालोवृत्त्यर्थतया व्यागमेपादिवोपकः । परिवेत्तुपरिविन्ती वक्ष्यमाणलक्षणौ ।
निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टे । निराकृतीऽभरादीनां सविज्ञेयो निराकृतिः । ब्रह्महिन्दब्रा-
ह्मणादीर्ब्रह्म । गणाम्यन्तरो गणार्थोपसृष्टसंनिधेयधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(४) राक्षसानन्दः । यक्ष्मी कासविशेषयुक्तः । पशुपालस्तदेकजीवी । परिविन्तिः वक्ष्यते । निराकृतिः पञ्चयज्ञानु-
ष्ठानरहितः । ब्रह्महिन्द वेदविशेषोद्देशः । गणाम्यन्तरः गणार्थोपसृष्टधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । यक्ष्मी क्षयरोगीतत्पु पुर्वजन्मनि ब्रह्महत्यात्मनिषेधः । वृत्त्यर्थयः पशुपालयतिसपशुपालः । परिवेत्ता-
रवक्षति । अपीत्यविस्मृतवेदभवेद्दिशो निराकृतिरिति द्वयकः ॥ आधाय योऽसिमा लस्याद्देवादीन्नेभि रिष्टवान् । निराकृतामि-
रादीनां सविज्ञेयो निराकृतिरिति कात्यायनः ॥ ब्रह्महिन्द ब्राह्मणदेवी परिविन्तिवक्ष्यति गणाम्यन्तरो गणप्रधानो गणस्य ने-
तेति यावत् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्ष्मरोगी । परिवेत्ता ज्येष्ठश्चक्रनरै सति कर्त्तव्यान् चारान् ग्रीष्महृति सपरिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु
परिविन्ति । निराकृतिः महायज्ञानुष्ठानरहितः देवादीनां निराकृतांच । ब्रह्महिन्दब्राह्मणानां वेदस्य वाद्देश वेदवित्स्मरणशो-
क्षोवा । गणाम्यन्तरगणवाहः । क्रियया जीवन्ति एते गणशब्दवाच्याः । तवम्यन्तरगताः ॥ १५४ ॥

कुशीलोऽवकीर्णो च वपलीपतिरेव च ॥ पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्युहे ॥ १५५ ॥

(१) मैधातिथिः । चारणनटनैतकायनादयः कुशीलवाः । अवकीर्णो विभुतमलचर्मो वृषलीकृतस्याः पतिः
अप्रत्यक्षस्यायचमम्यन्ते । वृषप्राश्रवचयः अस्य हि आतिथार्यानास्ति कुतस्तत्प्रकरणान्तरे विगर्हिताचारसहस्रश्रूयते एना-
न्विगर्हिताचारानिति गृहाविवाहभसंस्कारमनुज्ञातत्वात् नगर्हितः सचक्रतसजातीयापरिणयनस्यानुज्ञातः । अतोस्तस्यासजा-
तीयायां वृषस्यामर्त्तापिपिभ्यते । तत्रपौनर्भवः पुनर्भूः । पुनर्भूवक्ष्यति नवमेध्याये फ्यावापरित्यक्तेति । काणएकेना-
क्ष्णाविकलः । यस्य च उपपत्तिर्जायाचारो विस्थितायां भार्यायामस्ति उपेक्षयानिभ्यते । तदुक्त अनादे भूणहामादिपत्यौ भार्या-
पचारिणोति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णाक्षतमध्ये स्खलितब्रह्मचर्यः । पुनर्भुपुत्रः पौनर्भवः । गृहे-
भाययाम् ॥ १५५ ॥

(३) कुञ्जुकः । कुशीलवोनर्तनवृत्तिः । अवकीर्णाक्षीसंपर्कादिधुतब्रह्मचर्यः । प्रथमाश्रमी यतिश्च । वृषलोपतिः
सवर्णामपरिणीयकृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भुपुत्रोवक्ष्यमाणः । उपपतितस्य जायाजारोगृहेस्ति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णाक्षीसंपर्कादिपद्भुतब्रह्मचर्यः । वृषलोपतिः । सवर्णामपरिणीय
कृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भुपुत्रः । यस्थोपपतिः स्वजायाजारः । गृहद्वयनेनान्यान्यत्र तथा वृषणमितिभावः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । कुशीलवोगायकः । गूढद्विहृत्प्रकीर्णस्यायश्च मधवतस्तथेतिदेवतः । वृषलोपतिः । अनुदत्रैवार्णिक-
स्त्रीकः केवलशूद्रोपतिः । काणस्य पूर्वजन्मनि परनेत्रोत्पादकत्वात्प्रतिषेधः । परदाराभिसेयोगात्पुरुषोजारउच्यते । स एवो-
पपत्तिर्ज्ञेयः सदासंसेदृह इतिदेवतः ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशीलवो नर्तनर्तकः । अवकीर्णाक्षतमध्वतः । पौनर्भवः पुनर्भुपुत्रः । परपूर्वपतिः पुनर्भूः ।
काणः एकाक्षी । यस्य गृहे चोपपतिः जारः । एते वर्णाः ॥ १५५ ॥

श्रुतकाध्यापकोयश्च श्रुतकाध्यापितस्तथा ॥ शूद्रशिष्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुतकाध्यापकः श्रुतकः सप्रयोस्थितो ध्यापकः श्रुतकइतिपदीयद्वादसिवेदमध्यापयामासीति यः
प्रवर्तते पणने स श्रुतकाध्यापकः । एषा हि श्रुतिः मसिद्धा कायवाहादिपुयस्त्वपताधनेनेयदध्यापयामीति न निश्चित्यवचनध्व-
स्थयापूर्वमध्यापयति । लभतेचाध्यापनार्थं नासौ श्रुतकाध्यापकः । अनिरुपितपरिमाणपूर्वोच्यतेवादेविहितमध्यापनं । एवं-
श्रुतकमध्यापितः योद्युत्पन्नाबुद्धिः सत्यकामवत्स्वयभूर्तिदत्ताधीतेसएवमुच्यते यस्तुपित्रादिनाश्रुतिदत्ता उपाध्यायन्तरा भा-
वेध्यापते । नतस्यविगर्हताचारत्वं चालोहिपित्राप्रतिपिद्धेभ्योनितवर्तनीयः । एतदुक्तपुरोषिष्यश्रयाग्यश्रेति । शूद्रस्यशि-
ष्योऽप्याकरणादिविद्यासुगुरुश्चशूद्रश्चैव । उपसर्जनीभूतस्यापिसंवन्धस्थतिशास्त्रवातावर्गताचारत्वस्यसर्वोपत्वात्पुनरुच-
गर्हितनान्यत् । वाचादुष्टः परुषानृतभापी । अभिशस्तइत्यन्ये कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतकोध्यापारिक्तीतः । स एवाध्यापकोयस्य स श्रुतकाध्यापकः । एवमध्यापितोपि ।
गुरुश्चैव शूद्रस्येतिमुपपन्नः । वाग्दुष्टः परुषवादी । १५६ ॥

(३) कुञ्जुकः । श्रुतिर्वेतनं तद्वाही श्रुतकः सन्ध्याध्यापकः सतथाएवश्रुतकाध्यापितः । शूद्रशिष्योऽप्याकरणादौ
गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभापी अभिशस्तइत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतकाध्यापकः श्रुतिगृहीत्वैव योध्यापयति स श्रुतकाध्यापकः । श्रुतेन शिष्यपुष्टेनगुरुणा
योध्यापितः स श्रुतकाध्यापितः । क. कुसिताथै शूद्रशिष्यः शूद्रस्य शिष्यः । गुरुः शूद्रस्येति शेषः । वाग्दुष्टः परुषभापी ।
कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतकः श्रुतिभुक् । अत्र देवतः श्रुतकाध्यापितोयश्च श्रुतकाध्यापकंश्रयः । तावुभौ पतिता । शैषौ-
त्वाध्यायकयतिक्रयादिति ॥ गुरुः शूद्रगुरुः । कुण्डगोलकौ वक्ष्यन्ति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतकाध्यापकः वेतनादानेन योऽध्यापयते स । य. श्रुतकाध्यापितः अप्येता । शूद्रः शिष्याय-
स्य सचापतादशोगुरुः । कुण्डगोलकौ । पत्यौजीवति कुण्डस्तु श्रुते मर्तरि गोलकः ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरुस्तथा ॥ ब्राह्मण्येनैव सम्बन्धैः संग्रहं पतितर्गतः ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । असतिकारणैः परित्यजतिमातरं मितरथाचार्यैः । गुरुशब्दः सामान्यशब्दः त्रादुपाध्याये विवर्तते । पतुनृणां सति पितापितृवृषहणनकर्तव्यं रात्र्यगुरुत्वादेव सिद्धेत्यथाचार्यैरेव गुरु रिति व्याकृतं तदुक्तं । असतिमातापितृवृषहणे गुरुशब्दः पितृवृषहणकारुणिकमन्यायेन प्रवर्तते । धृष्टगुणानेनुशास्त्रान्तरवदाचार्यश्रेष्ठो गुरुणामिति सामान्यशब्दतामिदा भवति । परित्यागकारणवत्पत्यैव पितरं राजघातकमित्यादि मातापिनोः परित्यागस्तत्पदसंज्ञायाः शुश्रूषादेः अकरणं तदा राधनेऽतत्परत्वं गुरोरेवैव । अध्यापनसमर्थं व्याप्यतिरिच्ययोगेनान्यव्याप्यमनं पतिते संयोगंत सव्यभ्रतवान्त्राली र्याजनाध्यापनादिभिर्नैः कम्पादानादिभिः । अनुचंपतित्वादेवांसोवर्ज्यः । केचिदाहुः सव्यस्तरेण पतति पतितेन सह चरन् । नार्वाग्यमतिषेधः । अथ केनैवाचोयुक्तिः संयोगंतरेति । नात्र सव्यशब्दो वैरोपिकादिप्रतिभ्यासंयोगादिवचनः किंतु हि किमेवात्र सव्यं हेतुत्वात्संव्यशब्दोऽप्येत्यथा जनादिद्वयोर्मध्ये गुरुशब्दस्य सव्यशब्दस्य प्रवृत्त्यति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अंकरणात्पातित्यविन । गुरोराचार्यस्य ब्राह्मेरभ्ययनाध्यापनैः । योनैर्योनितत्त्वभैरवै-
वाहिकैः । पतितैः सावित्रीपतितैः ब्राह्म्यैः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । मानुषिगुरुणां परित्यागकारणविना त्यक्तः शुश्रूषादेरकर्ता । पतितैकाग्र्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कनातः । पतितत्वाद्देवास्त्य निषेधद्वित्येन सवत्सरात्मागिदं भविष्यति संवत्सरं पततीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अकारणपतिताद्विप्रयोजकजान्मन्तरादीन्विनामुखादीनां परित्यक्तासंयोगपतितैर्गतः संयोगविद्याग्रहणकन्याग्रहणरूपः । तदुक्तं च सत्त्वतरेण पतितइतित्वममेव वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वपतितपेक्षया अन्यः भाविषातित्वमुक्तः । अतोऽनुनरुक्तिः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसन्नसंबन्धैः संयोगगतः । वेदाध्ययनसंबन्धैः संयोगगतः । तथा योनिविवाहसंबन्धैः संयोगगतः ॥ १५७ ॥

• अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥ समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥१५८॥

(१) मेधातिथिः अगस्त्यशृङ्गस्य द्वागृहदातीति दशोनाथे च गन्धर्वाणां विपादीनामपि । कुण्डस्थश्चन्द्रमकरति एव
गोलकस्य प्रदर्शनीयत्वात् कुण्डस्थ । सोमविज्रीतीतेऽपिपिः सोमस्त्योविज्रीतीतेसागार्धमोषपाथेवा । अन्तेतुसोनासपना
नश्योतिष्टोमाविपागनाहुः । तेषांचक्रियोद्यधपिनस्तंभवतिअन्तेतुत्वात् । क्रियायास्तथाप्यविपुषामेवविषयाचारस्यदशं
मादयतिपेधः । दृश्यतेहविदांसएवदन्तोऽप्यमासुखतकृततस्तेस्त्विति शपथेनविहितं सुखतेनसाधितान्तैरिति तथापयं-
चरावी मजापेयापांचपेतासि शतुभयमन्तरेणेषापूतेत्येकसुखन्तामायुःआवृत्तिप्रियंयदिभेदमुच्यते । यथेवशपाथाएवंदानविक्र-
यादावपि वाचायः करोतिसमर्थ्यति । अकार्यताश्चानीयपथदानविक्रयादीनांचाक्रियमाणानामनुमीयते । समुद्रददित्वांयो-
षाति । चन्द्रीस्तुतिपांशकः । तैत्तिकृतिपादीनांपेष्टा । कृत्कारकसाधयेप्युत्तवादी ॥१५८॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्दोविषदोविषध्वतिरिक्तनाम । कुण्डामीकुण्डंष्ट्रिःपञ्चानि तावत्परिमाणतन्मुलान्भो-
जो । समुद्राधी नौकया समुद्रसंचारी । बन्दीस्तुतिपाठकः । तैलिकः विद्यद्वयपर्वकः । कूटंनतत्काकः ॥ १५८ ॥

(३) कुड्मूकः । गृहदाहक-मरणहेतुद्वयस्यदाता । कुण्डस्य, वक्ष्यमाणस्ययोनमभ्राति प्रदर्शनायैत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि, ग्रहणम् । अतएवदेवकः । अष्टे जारजःकुण्डो, ष्टे भर्तार, गोलकः । यस्तयोरन्मभ्राति सकुण्डाशीति कथ्यते ॥ सोमलताविक्रेता । समुद्रयोर्वह्निवादिना द्वीपान्तरगन्तः । बन्दी, स्तुतिपाठकः । तैलार्थतिलादिविजानापेष्टा । साक्षिवादे कूटस्य दृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अगरदाही अगरगृहम् । कुण्डाशी कुण्डस्यान्मभोजी बद्धाशीवा । भीमः कुण्डाशीति स्मरणात् । सोमविक्रयी सोमोत्र लताविशेषः । समुद्रयायी वह्निवादिना द्वीपान्तरगन्ता । बन्दी स्तुतिवृत्तिः । तैलिकः तैलार्थं तिलादीनापेष्टा । कूटकारकः कूटसाक्षी, भूम्यर्थमिच्छामाषी ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । अगरदाही सन्नेयः प्रेतदग्ध कुण्डो ष्टे भर्तार गोलकः । यस्तयोरन्मभ्राति नाकरः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुण्डाशी यस्मिपलतडुलान्मभोक्ता । बन्दी कारागृहस्थितः स्तुतिपाठकोवा अतृप्तपाठकः । तैलिक-तैलविक्रयी । कूटकारकः । अगरदाही गृहदाहकारी । सोमलताविक्रयी शूद्रयायी शूद्रयोयाजयति ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमाप्तश्च कितवोमद्यस्तथा ॥ पापरोग्यभिशास्तश्च दाम्भिकोरसविक्रयी ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रायोविवदतेपर्यभाषते । राजकुलैष्यवहरतीतिपूर्वपक्षोत्तरपक्षभंग्याभागादिनिमित्तं । तथा-चगीतम् । पित्राकामेनविरक्तमिति । अतिरोद्धागुरोरित्यनेनैतत्कथं पुनरुक्तमुच्यते । अग्न्यःप्रतिरोध, अग्न्यश्च विवाद, यत्किञ्चिद्गुरोरभिमतं वस्तुकथमिदं सिद्ध्यति तत्र संयमकथनं प्रतिरोध, न्याय्येपि वस्तुनि तद्विच्छापतिपातः । प्रतिरोधं प्रतिरोद्धेति । तत्र भाषान्तरम् । आभिमुख्येन हिंसाहास्तादिनागुरोर्भीतिरोद्धाचपेयादिसानेन अग्न्यास्मिन्पक्षे स्थितमग्न्याविवदस्य । कितवो धूतस्पर्कायितासभिकः यस्तुल्यपदेवितासमागैव निषिद्धः । केकरमग्न्ये पठन्ति । केकरो मद्यपदं तिस्रचवृत्तिभिः क्षीअभ्यर्षदृष्टिः कातरमग्न्ये सचयुक्तपक्षतारकः । मद्यपः सुरायो अन्यस्यारिष्टादिर्नयस्य पातामुराषः । पतितत्वेनैव निरस्तः पापरोगीकुक्षी सहिलोकेऽस्थान्तिन्धः पापरोगीन्यं पिपातुयुक्तः । अस्मादेव च प्रतिपेयायैषीत्यमनसं सर्वोपाधिर्गृहीतो गृह्यते । कर्ता हि क्षयीपदिह सर्वो गृह्यते तेनैव सिद्धत्वात्पापगणीतिना कारिष्यवअभिशास्तं पातकं, पपातकयोः कर्तृतेति लोके प्रसिद्धः । असत्यपिकर्मकत्वं निश्चये । दाम्भिकः छन्दनाधर्मवदति लोके पङ्क्यर्थेन कर्तव्यमिति कृत्वा करोति । रसविक्रयी विमस्यविक्रेता । तस्य हेतवमिधानं । उपांशुविभिरसदः सञ्जीव्यादि विषदोरसद्वच्यते ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पित्रा धनार्थविवदमानः । कितवः वृत्त्युद्देशविना धूतकारी । केकर इति कचित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः । मद्यं द्राक्षादिमद्यं । पापरोगः कुष्ठभगन्दादिनिन्दितरोगः । अपिच यस्तो वचनीयेन युक्तः । दाम्भिको दम्भेन कर्मचारी । रसागुहादयः एतेनाविक्रय्यमुपलक्षितम् ॥ १५९ ॥

(३) कुड्मूकः । पित्रा सह आत्मानं लौकिके वा वस्तुनि निरर्थयोविवदते । कितवोयः स्वपदेवितुमभिन्नः स्वार्थपरान्वेयति न स्वयदेविता तस्योक्तंवा । न च सभिकः तस्य धूतवृत्तिपदेनाभिधायमानत्वात् । केकर इति पाठे तिर्दग्धदृष्टिः । सुराप्यतिरिक्तमद्यपाता । कुक्षी । अनिर्णतिऽपि तस्मिन् महापातकादौ जातमिथापः । छन्दनाधर्मकारी । रसविक्रेता ॥ १५९ ॥

(१५९) कितवः=केकरः (४)

(४) राघवानन्द । पित्राविवदमानस्तद्विवादे शास्त्रेण लौकिके वा रत । कितवोय स्वाधेन परान्वेदयते । य
सुरातिरिक्तपायी मद्यप सुरापस्य पतितत्वात् विप्रमकरणात् । पापयोगी कुष्टादियुक्त । अभिशस्त आशङ्कितमहापा
तक । दाम्भिकोऽछन्दना धर्माचरणयस्य । रसविक्रयी रसोगोरसादि ॥ १५९ ॥

(५) मन्दन । अयकितवोवञ्चक । केचित्पुनरुक्तिभयात् । केकरोमद्यपस्त्येति पठन्ति केकर आकेकरतार
नेत्र । हस्यभूरेनेत्रात्पतिपेय । मद्यपोमदकरद्रव्याणातालासवादीनापाता । सुरापस्तु पतितप्रतिपेधेनोक्त । मधुमेहभ
गन्दरादयः पापयोगस्था । दाम्भिकी धर्मभ्रज । रसविक्रयी विप्रविक्रयी ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्र । पापयोगी दीर्घरोगी । अभिशस्त कलङ्कित्यर्थ ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यथायैदिधिपूपति ॥ मित्रधुग्धृतत्तिश्च पुत्राचार्यस्तु यैव ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथि । धनुःशराभ्यः शिल्पीवकरोति यस्यापेदिधिपूपति । दिधिपूशब्द काकाक्षिवदु भयेनसम्भयते ।
स्मृतिशाल्वाच्चेदश सवधोलभ्यते । सेपालोद्गद्योपिस्मृत्यर्थसकन्तोभवतिचार्यकारा । अतएतन्वाच्यकथमेकशब्द
समासान्तर्गतोद्गमाभिन्नप्रस्थानाभ्यामभिसम्भ्येतइति । गौतमेनहिद्वयमतिपिद्धं ह्वापिसवन्धभेदेतिद्धं । द्विपद समासोन-
ह्यपेदिधिपूपतिर्नामकश्चिदस्ति एतोचवक्ष्यमाणलक्षणो मित्रधुग्धृतत्तिश्चयुद्धसतिमित्रस्य, कामोपघातेवर्तते । द्यूतज्ञः द्यूतवृ-
त्तिर्जीविकापस्य । ननुक्तिवोमद्यपइत्युक्तमेव नावश्यद्यूतवृत्तिरेवद्यूतस्यप्रयोजक । किंतुहियैवयदेवितुनजानाति ।
गुरुभ्याद्वा न दीप्यति ध्यसनीतु देवैः शप्तनयान्यदेवयति सदर्शोद्वितीय कितवशब्दादथवानुत्तस्त्रीक द्यूतसभास्थानवोद्यूत-
वृत्तयः । पुत्राचार्याभ्यापकोयस्यामुख्यमाचार्यंवनपुत्रेसम्भवति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । द्यूतवृत्तिर्जीविकार्थद्यूतवृत्तः । पुत्रएव यस्याचार्योधर्मोपदेश सपुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लुक । धनुःशराभ्यः, करोति । ज्येष्ठयासोदरभगियामनूदायाया कनिष्ठा विवाहेन दीपते सापेदिधिपू
स्तस्यापति । तयाचलौकाक्षि । ज्येष्ठामापनूदायाकाऽन्यामुसतेऽनुजा । सा चापेदिधिपूस्त्रया पूर्वातु दिधिपू स्मृता ॥
गोवि दराजस्तु भ्रातुर्दत्तस्य भार्यायामित्यनेनापि दिधिपूपतिरेव वृत्तिवशादधिपदत्तेन दिधिपूपतिरिति मनुना वक्ष्यते सह-
सृष्टस्तस्याह । मित्रधुग्धृतत्तिश्चयुद्धसतिमित्रस्यप्रयोजक । द्यूतवृत्तिः स्रष्टिक । पुत्रेणोभ्यापित पिता मुखेन पुत्राचार्यत्वासंभवात्
॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । धनुःशराणां धनुः, शराणां च । अपि दिधिपूवृत्ति दिधिपूर्लक्ष्यते तस्मा पति । द्यूतमुपेजीव्य
मस्य सद्युतवृत्तिः । केकरइति पाठेनिर्यंकदष्टि । पुत्राचार्यं पुत्रेणोभ्यापित ॥ १६० ॥

(५) मन्दन । ज्येष्ठयास्यादनूदायामुदापेदिधिपू स्मृता । द्यूतेनजीवनंमस्यस द्यूतवृत्ति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्र । धनुःशराणां कर्ता चकाराद्विज्ञयी च । य अपेदिधिपूपति पुनर्वा पति । द्विस्तस्या दि-
धिपू पतिरित्यमरः । पुत्र आचार्यस्य सपुत्राचार्य ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च त्रिविधयो विशुनस्तथा ॥ उन्मत्तोऽन्धश्च त्रयर्थाः स्युर्वेदनिन्दकएव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथि । व्याधिविशेषवचनाद्वेभ्रामरी अपहारी । गण्डमालीकपोलेकप्रेषितालक्राजामग्रे । त्रिवि-
धेननु । विशुन-परमर्मनकारक कर्णेण । उन्मत्त-अनवस्थितचित्तोपातु संज्ञोभेणप्रियावृहीत । यत्किंचनवादीपि क-

पितृकारी । अन्धः चक्षुर्विकलः । वेदनिन्दकः ननु च ब्रह्मसिद्धिश्च नैव ब्रह्मशब्दस्यानर्थकत्वात् वेदनिन्दको गृहीत एव । नैव मन्य-
निन्दा अन्ये द्विषः चित्तपथे द्विषः तदुपर्यग्रीतिशब्देन कुत्सननिन्दा ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमाला व्याधिभेदः ॥ १६१ ॥

(३) कुम्भकः । अपस्मारी । गण्डमाला ख्यव्याप्युपेतः । श्वेतकुम्भयुक्तः । दुर्जनः । उन्मादवान् । अचक्षुः । वेद-
निन्दाकरः ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालीगले गण्डयुतः । शिवो श्वेतकुम्भयुक्तः । पिशुनः प्रच्छन्नदोषा-
ख्यायी । वेदनिन्दकः धिक्शब्दादिवादेन वेदकुत्सकः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमाली उपचित्तदूतो मांसपिण्डो गण्डशब्देनोच्यते । तस्य मात्सेव लम्बमान-
त्वाम्मात्मात्वम् तद्वान्गण्डमाली ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रामरी अपस्मारी गण्डमाला कपोलकण्ठे पटकमालाकारा जायते ॥ १६१ ॥

हस्तिगोश्वोष्टदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । हस्त्यादीनां नेता दमकः । गतिशिक्षयितानक्षत्रैर्यश्च जीवति नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशालक्ष्यते-
न जीवति ज्योतिर्यपि कः । पक्षिणां रयेनादीनामास्त्रेयार्थोपपत्तिः । युद्धाचार्योऽपनुर्वेदोपदेशकः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हस्त्यादीनां दमकस्तद्दमनेन जीवनः । नक्षत्रैर्योतिर्युक्ता । युद्धाचार्यः शस्त्रनियुद्धाधु-
पाधोपदेश ॥ १६२ ॥

(३) कुम्भकः । हस्तिगवाश्वोष्टाणां विनेता । नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशालक्ष्यमुपलक्ष्यते । तेन जीवति । पक्षिणां पञ्जरस-
जातानां क्रीडाधोपपत्तिः । युद्धार्थमायुधविधोपदेशकः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्त्यर्थं हस्त्यादीनां दमनकः शिक्षकः । नक्षत्रैर्योतिःशालैरेव । पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रीडाधो-
विक्रयार्थं वा पोषकः । युद्धाचार्यः युद्धार्थमायुधविधोपदेशकः तद्वन्मात्रा विप्रवधादिसंभवान् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । दमकः शिक्षकः । पक्षिणः पोषयति सपक्षिणोपोषकः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्तिगोश्वोष्टादीन् दमयतीति दमकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ॥ गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्रोतसिद्धकागमाः तेषां भेदकः सेतुभित्तिदेशान्तरैर्ब्रीह्यादिसंशयनयति । तेषां पस्रोतसामाव-
रणेरत आवरणआच्छादनयतः प्रदेशादुदकमुद्भवतितन् स्थगयति । गृहाणां सन्निवेशोपदेशकः । वास्तुविद्याक्रीडी स्थपते-
सूत्रधारादिः । नत्वात्मनां गृहाणां सन्निवेशयति । दूतारोसाप्रेष्योदासवह्नियोग्यं दूतस्तु सन्निपविष्टां दावेवैवेत्येत । वृक्षा-
नुरोपयति मूल्येन धर्मागन्तुन दोषः । अविगर्हिताचारत्वाद्दिहितवृक्षारोपणं दशावधौ नरकनयति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्रोतसां भेदकः स्रोतोनिरोधकः । सेतुभेदकश्च देशिकइति पाठे जलरारायाभोतसदृश-
देहेत्यर्थः । तेषां स्रोतसां प्रवर्तमानानां । गृहसंवेशको वृत्त्यर्थं गृहनिर्माता । दूतो दूत्यह्नितः । वृक्षारोपको वृक्षवर्धकः ॥ १६३ ॥

(३) कुम्भकः । प्रवहन्मनसां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता । तेषां भेदावरणकर्ता निजगतिवतिबन्धकः । गृहसन्निवेशो-

पदेशकोवास्तुविद्योपजीवी । दूतोराममभ्रेष्यतिरिक्तोऽपि । वृक्षारोपयिताऽवेतनमहणेन । न तु धर्मार्थं पञ्चाभरोपी
नरकनयातीति विधानात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्रोतसां नद्यादीनां विभागोपायिता । आवरणेरतः निजगति प्रतिबन्धकम् । गृहसंवेशकोवा-
स्तुविद्योपजीवी । दूतोरामैकनित्यतेष्यः । वृक्षारोपकः श्रुतिभादाय न तु धर्मार्थं पञ्चाभरोपी नरकं न पश्येदित्युक्तेः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । स्रोतसां भेदकः स्रोतसां भञ्जकः । तेषामावरणेरतः प्रजोपयोगार्हमार्गगमननिरोधतत्परः । स्रोतसां द-
र्शकस्तथेति वा पश्यति । स्रोतसां जलोद्भवस्थानानामुपदेशः । गृहसंनिवेशको वृक्षार्थः 'गृहाणां निर्माता' । वृक्षारोहको वृक्षाः
णामारोहः ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां वा आचरणे रतः । गृहसंवेशकः । वृक्षानारोपयति भूलेन वृक्षारोपकः ॥ १६३ ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूपक एव च ॥ हिंस्रोऽपलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

(१) मेघातिथिः । श्वभिः क्रीडति श्वक्रीडो क्रीडार्थं शुनो विभर्ति रयनेन जीवति क्रयविक्रयादिना । मां गुक्तं पक्षिणां रोपकः
पञ्चरोदितोऽस्थितानां धारयिता । कन्यामकन्यायाः करोति सकन्यादूपकः । हिंसः स्वभावकूरवधरतः । अपलवृत्तिः शूद्रैर्म्यः
सेवादिनामोजीवति । अपलपुत्र इति पाशान्तरं केवला एव वृषला पुत्रायस्य शुद्रा पत्यैश्च केवलैरिति गहिताचारः । गणानां दिवानां च
याजकः गणयागाः प्रतिष्ठाः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । श्वक्रीडो श्वभिः क्रीडन् । कन्यादूपकः कन्यायाऽङ्गुल्यादिनाऽकन्यात्वापादकः । अपल-
एव पुत्रोऽस्य स तु अपलपुत्रः । गणानामनेकेषां क्रमेण ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रीडार्थं शुनो पोषयति श्येनेन जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्याभिगन्ता । हिंसरतः । शूद्रोपकृतम-
ति । अपलपुत्र इति पाशान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्रायस्येत्यर्थः । विनायकादि गणयागकृत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वक्रीडो क्रीडार्थं शुनो पोषः । श्येनजीवी श्येनेनाग्न्यपक्षिणोच्चातयित्वा ध्वजवहारी । पक्षिपो-
पकस्य निन्दितत्वेऽपि अधिकदूषणार्थं वा । कन्यादूपकः । अङ्गुल्यादिनाः योनिविदारकः अथवा तस्याः परिवादौकुमारी-
गन्तुश्च पातकित्वोक्तेर्दण्डमायभित्तापाङ्गुल्यादिभेदेन कुमारीदूषकाणां पुनरुक्तस्य भावोऽप्येयः । अपलवृत्तिः अपलावकृतवृत्तिः
अपलोपजीवी वा अपलपुत्र इति पाशान्तरं वृषला एव केवलाः पुत्राः पुत्रस्थानीया वा यस्य सतथा । गणानां विनायकानां
बहुयाजकस्यां कत्वात् । बहूनामुपनेता वा यमोपनयते बहूनि निन्दितत्वात् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । श्वभिः क्रीडति श्वक्रीडो । अपल एव पुत्रोऽस्य स वृषलपुत्रः । गणानां चैव याजकः मानाजातीया-
नियतवृत्तयः संहता गणारोपेनां याजको याजयिता ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपलपुत्रः । निर्धर्मोऽपलरोक्षेयस्तत्सुतो वृषलात्मजः ॥ च पुनः गणानां याजक एव विनायकादिगण-
याजकः सर्वेषां याजको वा ॥ १६४ ॥

आचारहीनः स्त्रीवश्च नित्यं याचनं कस्तथा ॥ रूपिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

(१) मेघातिथिः । आपारो गृहान्यागतानां पूजादिप्रयुक्तोऽर्थिकसमाचारः तेन वर्जितः । स्त्रीवोऽल्पसत्त्वः भयो-
न्तारः फलं येषु । याचनकः सदैवं यो याचते यथापराधेन जयति । वस्तुप्रभावोऽयं याच्ययाच्यमानोऽज्ञेयः । नन्द्यादिभ्योऽपुः

स्वार्थेक । कृषिजीवीत्ययकृत्यारुण्याजीवति सतिचौधायान्तरे अत्ययकृत्ययापि । श्लीपदी एक पादोमहायस्य । सद्भि-
निन्दित दुर्भग विनापिदोषेणसताद्वेय ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्लीबोधर्मोद्यमशून्य । नित्ययाचनको याचक । सद्भिर्विनिन्दितो-कारणेण ॥ १९५ ॥

(३) कुट्टूकः । गुवतिथिभृत्युत्थानाद्याचारवाञ्छित । क्लीबोधर्मकृत्याद्यै निरुत्साह नपुसकस्योक्तत्वात् । नित्य-
याचनेन परोद्वेजक । स्वयकृत्या कृत्या योजीवति वृत्त्यन्तरेण वा सम्भवत्यस्वयकृत्ययापि । श्लीपदीव्याधिनास्तूल्य-
रण । केनापिनिमित्तेन साधूनानिन्दाविषय ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्द । क्लीबोधर्मोद्यमशून्य नपुसकस्योक्तत्वात् । नित्ययाचनक श्वस्तनादिषु सत्त्वपि । कृषिजीवी
स्वयकृतकृत्या जीवति । श्लीपदी व्याधिकृतस्थूलपद । अशिष्टोयमितिनिन्दित ॥ १९५ ॥

(५) नन्दन । क्लीबउपहतशुक्र पुरुष ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्र । क्लीब धर्मोत्सोहरहित । कृषिजीवी । कृषिकृत् । श्लीपदीपदे महती यस्य सह । सद्भिर्निन्दि-
तोदुर्भग ॥ १९५ ॥

औरभिकोमाहिपिक परपूर्वापतिस्तथा ॥ प्रेतनिर्धातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभामेपास्तेभ्यस्तिकयविक्रयदिनाव्यवहरति तद्वनपथानोवापवमाहिपिक । पर पूर्वोपस्था
तस्या पति भर्ता । माअभ्यर्चयैदत्ता अभ्येनवाऊढा तापुन य संस्करोति पुनर्मवतिभत्तापौनर्मवोनरोभर्तासावितिशालेण ।
प्रेताभ्योनिर्यापयतिवहति एते यन्तौवर्जनीया ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । औरभिकोमेपपोषक । माहिपिकोमहिपोषक । परपूर्वायाग-यत्सैदत्ता तस्या पति
परिणेत । प्रेतनिर्धातकोवृत्त्यर्थं प्रेतवाह ॥ १९६ ॥

(३) कुट्टूकः । मेपमहिपजीवन । परपूर्वापुनर्भूस्तस्य प्रति । प्रेतनिर्हारकोधनग्रहणेन न तु धर्मार्थ । एतद्वैपर-
मतपोयन्मैतमरण्यहरन्तीति अवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्द । औरभिकोमेपजीवी । माहिपिकोपि तथा । परपूर्वा पुनर्भू तस्या पति अस्यापुत्रपौत्रभ्रंश-
क । प्रेतनिर्धातक धनग्रहणेन प्रेतनिर्हारक ॥ १९६ ॥

(५) नन्दन । उरभामपाल्नेर्याजीवति संऔरभिक । एतेन माहिपिकोव्याख्यात । प्रेतनिर्धातकोवृत्त्यर्थंरावति
हरिक । प्रयत्नत आपद्यपि ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्र । औरभिक मेपपालक महिषपायकोवा । परपूर्वापति परपूर्वापुनर्भूस्तस्या पति । प्रेतनिर्धा-
तकं प्रेतलोभेन नियातिपतिप्रेतवाहकइत्यर्थः ॥ १९६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमात् ॥ द्विजातिप्रबरोविद्वानुभयघ विवर्जयेत् ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । विगर्हितोतिनिन्दित आचार कर्मानुष्ठानमेपापमिति । आणादय पूर्वदोषलिङ्गेन स्तेनादयोनुभय-
मानदोषा श्रम्यक्षादिना । उभययदैवे पित्र्यववजयेत् परिहरेत् । अपाङ्के या पङ्क्तिनाहति । भवार्थवृत्तयः । अनट

(१९६) औरभिको-औरभिक (ख, ग, घ, ङ)

* हरन्तीतिअवश्यश्रुत्या=हरन्तीतिश्रुत्या (अ)

त्वमेवपङ्कादभवनपतीयते । अन्येऽग्रास्तेन सहभोजननाहन्ति । अतएवपङ्क्तिद्वयपङ्काउच्यन्ते तैः सहोपविष्टा अन्येपिदूषिताभ-
वन्ति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतानन्याश्च विगर्हिताचारान् । अपाङ्केयानित्येषांपङ्कावपि न भोक्तव्यमित्यर्थः उभ-
यत्र दैवे पित्र्ये च ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतास्तेनावीनिन्दिताचारान्काणादीन्पूर्वजन्मान्जितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणादिभावान्साधुभिः ।
सहैकत्रभोजनाद्यनहन्ग्राहणपसदान्ग्राहणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञोदैवेषिभ्यं च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसहरतिपतानिति । उभयत्र दैवे पित्र्ये च । प्रवर-द्विजातिश्रेष्ठोविप्रः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिप्रवरविद्वच्छब्दौबर्जयिष्युमशसापरौ । उभयत्रदैवपित्र्योः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयत्रदैवे पित्र्ये ह्यप्यकन्यादिपुत्रपौत्रादिनिभ्ये ॥ १६७ ॥

ग्राहणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथेतेस्तेनादयः पङ्क्तिद्वयपङ्काः एवमनधीयानस्तत्तुल्यदोषद्वयैवमर्थपुनर्वचनं । अन्येतुल्याचक्ष-
ते अधीयानानांकाणादीनामसतिवर्तमानेविगर्हिताचारत्वेदैवैकदाचित्वाप्यर्थमनधीयानोग्राहणोवर्ज्यः । यस्तुअधीतेतस्मै-
हव्यकमितिर्नदीयतेएवमर्थमेवात्रव्यप्यदृष्ट्वा । अनधीयान-केवलोवर्ज्योयैचद्वयमानगर्हिताचारा अतस्तत्तुल्यउभयत्रपतिपिडा-
स्तेदैवेषिभ्येचवर्ज्या । अन्येतुपित्र्यएव तथाचवसिष्ठः । अथचेन्मन्त्रविदुक्त-शारीरैः पङ्क्तिद्वयणैः । अतुल्यतयमः ग्राह-
णप्राप्तनएवसदति ॥ तृणाग्निरिवशाम्यतीति । तृणाग्निर्यथानशक्नोतिहवींषिपङ्क्तुहुतमात्रेणहविषाशाम्यति तद्वत् । मन्त्र-
यस्मिन्मौहुतनभसीभवतिनतत्रहोमात्पुणः । एवहिभूयते अस्मिन्नेनहोतव्यमभिवेसर्वादेवताइति । एवमनधीयानोग्राह-
णस्तृणाप्रितुल्यः एतदेवाह नहिभस्मनिहूयतइति यथातृणाग्निं प्रायोभस्मोभवतिनतत्रहूयते एवताइतोग्राहणोभो-
जयते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणाग्निं रिवेत्यल्पफलहेतुतीति । अस्मिन्तृणाग्निभस्मनि ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणाग्निर्यथा न हविर्देहनसमर्थोहविषि प्रक्षिपे शाम्यति निष्कलस्तत्र होमः एववेदामिश्रसूक्त्योग्राह-
णस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोदेशेन रम्यतेहविर्न दातव्यं यतोभस्मनि न हूयते । श्रोत्रियायैव देयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि
प्रतिप्रेषासिद्धौ स्तेनादिवपङ्क्तिद्वयपङ्काप्राप्तार्थपुनर्वचनम् । अन्येतु दैवे, अनधीयानएव वर्जनीयः । अधीयानस्तु काणा-
दिरपि शारीरदोषपुक्तोपासइति एतदर्थपुनर्वचनम् । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रविदुक्त शारीरैः पङ्क्तिद्वयणैः । अतु-
ल्यतयमः ग्राह पङ्क्तिप्राप्तनएवसः ॥ शारीरैः काणत्वादिभिर्न तुल्यमुत्पाद्यैस्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवे तु ग्राहणपरोक्षाभात्रेपि वेदविद्यापेक्षितित्याह ग्राहणइति । अनधीयानोवेदरहितः । शा-
म्यति वेदतज्जोरहितवान् । हव्यं कव्योपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । उभयत्र और्विष्यत्वमादरण्येषमित्याह ग्राहणइति । हव्यमिति कव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणाग्न्याग्निर्यथा शाम्यति तथा अनधीयानो द्विज-शाम्यति । तस्मै द्विजायान्नं दातव्यं ।
नहि भस्मनि हूयते तृणाग्निर्यथाहविर्दग्धुन शक्नोति हुतमात्रेण शाम्यति तथाअस्मिन्मौ हुतन भस्मोभवति । वेदोप्य-
नरहितोभस्मसूक्त्योद्विजोभवतीत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने योदानुर्भवत्यूर्ध्वफलोदयः ॥ दैवे हविषि पिष्ये वा तत्त्वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथि । अस्यप्रतिषेधविधेः फलमाह । पङ्क्त्यामर्हन्तीति पङ्क्त्या न पङ्क्त्या अपङ्क्त्या दण्डादिदर्शनादु-
पसिद्धिः तेभ्योदानेय फलोदय फलोत्पत्तिर्भवति । दातुस्तत्सर्वमिदानीं नवीम्यवहिताभवमेति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अपाङ्कदाने अपाङ्केभ्योदाने कृते ॥ १६९ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । पङ्क्तिभोजनानुहंजालनाय दैवे हविषि पिष्ये वा दत्ते दातुर्गोदानमूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधा-
स्यामि ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्द । मेतिज्ञान्तरं प्रतिजानीते अपाङ्क्येति । अपाङ्क्या विप्रभोजनपङ्क्तिं प्रवेशानर्हं । ऊर्ध्वपरलोके ।
फलोदयो विरुद्धफलमिति ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्र । अर्धपाङ्कदाने अपाङ्केयानुपसादाने दातुर्ग फलोदय ऊर्ध्वपरलोके भवेत्तदशेषतः फलवक्ष्यामि
दैवे पिष्ये वा कर्मणि ॥ १६९ ॥

अत्रैतैर्यद्विजैर्भुक्त परिवेषादिभिस्तथा ॥ अपाङ्केयैर्यदन्यैश्च तद्वैरक्षासि भुञ्जते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथि । अवृता असयता शास्त्राचारवर्जिता । परिवेत्तुमभ्युपययिष्यामस्मास्तथापि भेदेन स्मरणा-
र्थं दोषगुणत्वावर्थावकाश्यते । अथ्येषापाङ्केया काणश्छीपदादयः तैर्यदन्यभुक्त्यादेर्भवति तद्रक्षासिदेव विधिर्भुञ्जते । नपितर-
मेता अतो निष्फलतच्छाब्दभवतीत्युक्तं भवति । रक्षोपहणमर्थवादः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत्रैतैर्यद्विजैर्भुक्तपरिवेषादिभिस्तथा अपाङ्केयैः स्तेनादिभिर्मिदम्यभुक्ततद्रक्षासि भु-
ञ्जते । निष्फलतच्छाब्दभवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

(३) कुङ्कुम्भ । वेदग्रहणार्थं व्रतारहितस्तथा परिवेषादिभिर्मिदम्येषापाङ्केयैः स्तेनादिभिर्मिदम्यभुक्ततद्रक्षासि भु-
ञ्जते । निष्फलतच्छाब्दभवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्द । तदेवाह । अत्रैतैः वेदार्थव्रतारहितैः अपाङ्केयैः परिवेषादिभिः । यद्यप्येते सद्यो काणाद्यैः ।
तस्मात्पाङ्क्यारक्षोमाहति भावः । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रविधुक्तं शारारं पङ्क्तिदुषणं । अद्वयस्तयम ग्राह्यपङ्क्तिपाद-
नष्टवसरति ॥ १७० ॥

(५) नन्दन । रक्षासि भुञ्जते न देवानापि पितरः । तेन तन्निष्फलमिति मभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्र । अथेषापाङ्केयैः ॥ १७० ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगकुरते योऽग्नये स्थिते ॥ परिवेषा सविज्ञेय परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथि । अथेतादौ ज्ञात अग्नये सोदयोऽथातोच्यते । एव हि पठ्यते ॥ पितृव्यपुत्रानसापन्माप्सरानारी-
नुतास्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदे मेदति । अत्र सोदयोऽग्नये तालस्थिते कृतदाराग्निसंयोगेति इति प्रवृत्त्या पा-
रिवृत्तोपपन्नः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मशब्दोपि तदर्थरूप्यापानेव ततोऽस्मत्पुत्रो विरोधः पठ्यते । उन्मत्तकिल्बिषीकुशीपति-
स्त्रीच एव च । राजपक्षमाप्तमावीचतयोग्यः स्यात्पत्नीक्षितुः । एतद्व्यपनयिकारोप्यक्षणांर्थः । अतश्च पङ्क्तिपिष्टेने कालविश-
योपिकोऽप्यपेक्षते । तगाचरुति । अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत्पङ्क्तिमेत इति एषाचवर्षेऽस्यायदाकन्यायत्रयमविवादाकारे

(१६९) अपाङ्कदाने = अपाङ्केयदाने (स)

= अपाङ्क्यदाने (क, ग, घ, ब, भ, ए, ल)

प्रभृतिपृष्टव्याविवाहकालभस्याभ्यायविधिनिवृत्ति । ननुप्रभोषिताधिकारतत्पठित भर्तरिभोषितेयः स्त्रीणां वासकास्तमु-
पक्रम्य धात्रीत्यादिपठितं । सत्यवास्यान्तरेभोषितशब्दस्य प्रत्यक्षः संबन्धो वगतः वाक्यान्तरे तु संबन्धे प्रमाणवत्तव्यं न च त-
दुक्तिर्यथा स्वरितेनाधिकारदति न चान्तच्छब्दोक्तिः । न च तदपेक्षया विनैव तस्य वाक्यस्यापरिपूर्णत्वसिद्धेर्न चाविशेषेणा-
ग्रिहादेन स्मार्तस्याप्यग्रेयं हणकृतं । केचित्पितर्यप्यकृताधाने विधिमिच्छन्ति । अयनशब्दस्य यौगिकत्वात् पिताप्ययजो-
भवतीति । यद्यप्येवमप्योपियोयस्तत्राप्येवमासीति । न चायमग्रजानुज्यवहारः पितापुत्रयोर्वचते । स्मृत्यन्तरे तु-
पठ्यते । आतरिचैव न्यायसीति । परिव्रिञ्चि पूर्वजान्येष्ट ॥ १७१ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । परिवेद्यादिपदानि व्याप्ये दाराग्रिहोत्रेति । दाराग्रिहोत्रयोरन्यतरस्य सयोगः संबन्धम-
स्थिते अकृते अग्रिहोत्रपदं लक्षणयात्रेताभिपरम् । आपाने च ज्येष्ठानुमर्तिविना कृते परिवेद्यता न तदनुमत्या ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । अपसिद्धत्वात्परिवेद्यादिलक्षणमाह दारोति । अग्रिहोत्रशब्दोऽयमग्रिहोत्राद्याभ्यामपरं सहोदरे-
ज्येष्ठे आतर्यन्तेऽनधिके च दारपरिपहश्रौतस्मार्ताग्रिहरण्य कुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिव्रिञ्चिर्भवति ॥ १७१ ॥

(४) राघयामन्दः । परिवेद्यपरिव्रिञ्चिलक्षणमाह दारोति । परिवेत्ता परि ज्येष्ठस्यैव आदौ वेत्ता कन्याद्यैर्लक्ष्य-
य पूर्वजान्येष्ट सपरिव्रिञ्चि ॥ १७१ ॥

(५) मन्दनः । अथ परिवेत्तादिशब्दानामप्राङ्मानुक्रमेणोद्दिष्टानालोकत्रिपयतापरिजिहीर्षस्तेषामर्थमाह । दारोति
॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाग्रजे स्थिते सति दाराग्रिहोत्रकुरुते स्वीकृत्य सपरिवेत्ता, विज्ञेय । पूर्वजो ज्येष्ठ परिव्रि-
ञ्चिस्तत्रोभवति ॥ १७१ ॥

परिव्रिञ्चिः परीवेत्ता यया च परिव्रिञ्चते ॥ सर्वे ते नरकं याप्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । 'प्रसगात्परिवेदनसंबन्धिनामन्येषामपि पददर्शनद्वारेण निषेधकरोति' । निषेधपरिव्रिञ्चिः परि-
भूनीया बदेनेन परिव्रिञ्चिः परिव्रिञ्चिर्भेदकरोति वेदेन परिवेत्ता । यया कन्यया परिव्रिञ्चते सर्वे ते नरकयाप्ति । दातायाः पञ्च-
अपेक्षानरकगामिना पञ्चमी दाता कन्याया पञ्चमत्वात्पित्रादि । याजको विवाहेय करोति होमं यो वातत्रोपदेष्टा अथवा तेषां पञ्च-
परिवेद्यपरिव्रिञ्चिः कन्यादातृणां ज्योतिशमादीनामपि यज्ञानां कृतिवृत्तसाधयेन । तथा कर्तव्यं यथास्य कर्त्तव्यं सौ-
वाहे विप्रकर्तृत्वं भवति । कनीयसापिकालप्रतीक्षाद्वदशाष्टपद्वर्षादिविषयाकर्तव्या । कन्यया पिता राश्यामादातृनुद-
दातृयाजको पञ्चमी येषामिति द्वादशगर्भबहुर्मासि ॥ १७२ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । यया कन्यया दाता कन्यया याजकस्तत्र ब्रह्मवेनान्विज्यकारी दातृसहितो या-
पञ्चमी येषां दातृयाजकपञ्चमाः । याजकोऽथ परिव्रिञ्चिर्दार्शपूर्णमासयागेऽनुविगित्येके ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गपरिवेदनसंबन्धिनपञ्चानामप्यनिष्टत्वात्माह परीति । परिव्रिञ्चिः परिवेत्ता च यया च य-
परिवेदनत्रिपदे कन्यादाता याजकश्च तद्विवाहहोमकर्त्ता सपञ्चमी येषां सर्वे नरकं जन्ति ॥ १७२ ॥

(४) राघयामन्दः । तत्रैव शास्त्रिकेनोपमाह परिव्रिञ्चिर्नरिति । यया कन्या । परिवेदनं विवाहः ॥ १७२ ॥

(५) मन्दनः । परिवेदनसंबन्धिनोऽपि वर्जनीया इत्यभिप्रायेणाह परिव्रिञ्चिर्नरिति । दातृसहितो याजकः पञ्चमी-
पातिदातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिवृत्तिः लघुपरिवृत्ता यथा स्त्रिया सह परिवृत्ते । याजकोविवाहकर्ता आचार्यः पञ्चमः । ते सर्वे नरकं यांति गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

आतुर्नृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ॥ धर्मेणापि नियुक्तायां सङ्गोदधिधूपपतिः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगधर्मेण प्रवृत्तो आतुर्नृतस्य तद्भार्यायां गमने यौनरागत-पीतिभावात्कामत-नियोगधर्माति-क्रमेण सकृत्सकृद्वतावित्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागाग्राहो लिङ्गनपरिचुम्बनादिकुर्यादसकृद्वा प्रवर्तते । चेत्सा विक्रियेत कामिनीमेददृष्टिगन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितोदधिधूपपतिर्वैयः । अप्रेदिधूपपलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात्ज्ञेयं । जावत्यमेदिधिधूपतिरिति केचित्तु नैवायं समाग्रायेऽश्लोकोऽस्तीत्याहुः अपरिपूर्णलिङ्गं ब्रुवते । ह्यस्य लक्षणे कार्ये न पूर्वकारिणामेकस्योपपद्यते । स्मृत्यन्तरे चेत्तदुभयं लक्ष्यते । परपूर्वापत्तिधीरावदन्तिदिधिधूपपतिः । यस्त्वप्रेदिधिधूपपतिः सैव यस्त्वकुटुम्बिनी ॥ नत्विह सम्भवति परपूर्वापत्तेः पृथगेव निषिद्धत्वात् । तस्मादप्योदधिधूपपतिः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण प्रथमं नियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत अपिशब्दाद्गामात्रेणापि दिधिधूपतिरप्रेदिधूपपतिः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिधूपप्रेदिधिधूपवैतिन्यमोक्तं भवति ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लुकः । वृत्तस्य आतुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां सकृत्सकृद्वतावित्यादिविधिहित्वा कामेनानुरागभावपेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा भवते तदपि दिधिधूपतिर्ज्ञातव्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धप्राप्तमभ्यप्राशदस्यापि हव्यकव्यप्राप्तयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । दिधिधूपतिरित्युक्तस्य लक्षणमार्हं आनुरिति । अनुरज्येत स्तनालिङ्गनादिना । नियुक्तायां पुत्रार्थमपि । ज्येष्ठायां यन्मूढायां कन्या योद्वासेते नुजा । सा चाप्रेदिधूपपत्नीया पूर्वा तु दिधिधूपः स्मृतति ॥ तयोः पतिर्वा । गोविन्दराजस्तु वृत्तवशादपि पदलोपादयमेवाप्रे दिधिधूपतिरिति ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अनिदिष्टस्य दिधिधूपतिशब्दस्यार्थकथनेन दिधिधूपतेरप्यशब्देयत्वं गम्यते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तस्य आतुर्भागायां कामतो योऽनुरज्येत अनुरको भवेत् । धर्मेणापि नियुक्तायां मातृभार्यां सदिधिधूपतिर्ज्ञेयः । यथा व्यासधृतराष्ट्रपाण्डुजनकत्वात् परपूर्वापत्तिधीरावदन्तिदिधिधूपतिरिति ज्ञेयः ॥ १७३ ॥

परदारं पुत्रं जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ॥ प्रत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयो रधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ॥ यस्तयोरन्ममश्नान्ति सकुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १७४ ॥]

(१) मेधातिथिः । पत्यो जीवति तद्दृष्टे स्थितायां तद्भार्यायां गृहोत्पन्न-भङ्ग्या उपपत्तिवत्त्वेन वा पत्युः क्षमया जायते सौ-म्यजातः कुण्ड उच्यते । मृते तु गोलकः । एतावन्निधुका सुतवित्तिकेचित् । तदयुक्तं । तयोरब्राह्मण्यादेवाभासितत्वात्नियोगो-त्पन्नोऽकुण्डगोलकौ कथयुनरनिधुका सुतयोरब्राह्मण्यमितरयोस्तु ब्राह्मण्यं जातिलक्षणे प्रकीर्णहणात् । सबन्धिशब्दभयवती-गार्वाभर्तृशब्दवत् । यज्ञस्यो गेन पत्नीशब्दोऽप्युत्पाद्यते न चान्यदीयया भार्यया सहान्यस्य यज्ञाधिकारः । यदेव नियोगोत्पन्नयो-रपि समानन्यायत्वात् नैव ब्राह्मण्यं दशमपुत्रनिर्णय्यामः । मा भूद्भानियुक्तानियुका सुतयोः कस्यचिदपि ब्राह्मण्यं । न नूक्तमस-

तिब्राह्मण्येमास्यभावात्यतिपेधानुपपत्तिः । पतितेश्चतिपेधादेवएतद्भवत्यति द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनं, द्विजातिकर्मत्वेस-
तिश्राद्धभोजनस्य कुतःपतितेप्राग्विराश्राप्यतेचप्रतिपेधोयस्तेनपतिताइति ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ मृतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डोमृतपतिकायां-
र्चं गोलकः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुण्डगोलकौ लक्षयति परदारेणिति । परजातत्वेन व्यक्तः गर्भः कुण्डः । अनियुक्तयोःसि-
धौः अयमेव गूढोत्पन्नइति वा ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णोत्पत्ताविमेषज्ञे ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेहं च ॥ इत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

(१) मेघातिथिः । जात्याख्यायामितिवहुवचनप्राणिनइति ब्राह्मण्यादिव्यपदेशमवजानतेप्राणिनइत्येवंव्यपदेशा-
न्तरनहन्ति अतस्ते नाशयन्ति हव्यकव्यानि निष्फलीकुर्वन्ति प्रदायिनांदातृणांपरिविव्रादीनांलोकेनातिप्रसिद्धत्वात् शब्दे-
श्चास्यस्पष्टत्वाच्चवस्थार्थलक्षणप्रणयनम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वौमृतौ जीविनौप्रेत्य परलोके भोग्यानि-हव्यकव्यानिहव्यकव्यफलानि नाशयेते । इह
लोके भोग्यानि शान्त्यादिकलानि । यद्यपियाज्ञवस्त्वेन सर्वज्ञस्यः सवर्णास्तु जायन्ते हि सजातइत्युक्ता विनास्वेप-
विधिः स्पष्टइति विवाहितसवर्णस्त्रीजातानामेव सजातितोक्ता । तथापि कुण्डगोलकयोरविनस्त्रीजनितत्वेऽपि ब्राह्मण-
ब्राह्मणीजन्मनैरेतयोः, आह्मनाग्रतानिप्रेषाद्ब्राह्मण्यंगम्यतइत्येके नैत्यपरे ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तेपरमार्थायांजाताःकुण्डाद्याद्यनुपयोगात्प्राणिनइति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेपि तत्कार्या-
भावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुपपत्तिकर्त्तव्यादिकलाभावाद्इत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तनभा-
वान्नाशयेते नाशयतः । प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलीनिकुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोः प्रासङ्गिकदोषमाह तैत्तिवि । अत्र बहुत्वपूर्णार्थद्विधिरूपतेः पुत्रस्य ग्रहणं । द्वि-
चनपाठस्तु कश्चित्ताविति ॥ १७५ ॥

(५) रामचन्द्रः । तौ तु कुण्डगोलकौ परक्षेत्रे जातौ प्राणिनाविहलोके प्रेत्यपरलोके प्रदायिनांदातृणांइत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते ॥ १७५ ॥

अपाङ्कयोयावत् पाङ्क्यान् पुञ्जानाननुपश्यति ॥ तावतां फलंतत्र दाता प्राप्नोति वालिशः ॥ १७६ ॥

(१) मेघातिथिः । पङ्क्तिमर्त्ततीतिपङ्क्त्यः सन्निरेकत्रासनभोजनाचहतापङ्क्त्यानां तदभावादपङ्क्तयोयावत् पङ्क्त्या
विहसत्पतिश्रीप्रियानुभुञ्जानाननुपश्यति तावतां नन्वपिपुत्रवृत्त्याख्यफलंभवति । अतस्तेनादयः आहं कुर्वताततः प्रदेसादप-
सारणीयाः बालियोमूर्खः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्क्योऽप्यद्विद्विदोऽन्यस्तेषु संख्याविशेषस्योक्तत्वात् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सङ्घिःसहैकपङ्क्त्याभोजनानर्हः स्तेनादियत्संख्याभोजनादीनुपश्यति तावत्संख्यानांभोजनस्य
फलंनय आदे दाता न प्राप्नोति बालिशोऽङ्गः । अतस्तेनादियथा न पश्यति तथाकृतव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपाङ्केतिर्युक्तं तत्र केऽपाङ्क्याः क्रियत्फलंनारायणीत्यपेक्षायामाह अपाङ्क्यइति त्रिभिः ।
बालिभिः पङ्क्त्यामपाङ्क्यनवेष्टान् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्क द्विज यावत् सख्याकान्पाङ्क्यान्भुञ्जानाननुपश्यति दाता तत्र तावतांतावत्सख्याकानां मुञ्जताफलं प्राप्नोति बालिशोमूर्ख ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धोनवतेः काणः पटेः श्वित्री शतस्य तु ॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुचान्धस्यकुतोदर्शनतदुच्यतेवीक्ष्यान्धोनवतेरिति सत्यं तत्प्रदेशसन्निधानमनेनलक्ष्यते । यावान्देशश्चक्षुष्मतोदृष्टिगोचरस्तावतोदेशादानवृतादन्धो विवासनीय । काण पटेर्नात्रायमर्थोऽत ऊर्ध्वभोग्यादिति केवलसङ्ख्यापचयनेन दोषलाघवमायश्चित्तविशेषार्थज्ञाप्यते । श्वित्रीकुशीमण्यते । पापरोगीप्रसिद्धः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धोनवते ब्राह्मणानां तत्पङ्क्तिस्थितानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी तेभ्योदानस्ययत्फलदातुस्तन्नाशयति । काणादयस्तु पट्टिभृतीन्वीक्ष्यतद्दानफलदातुर्नाशयन्ति वीक्ष्येति वीक्षणाहंदेशस्थत्वमुपलक्षितम् । अतएवाधोऽपि वीक्ष्येत्यस्यान्वयोन विरुद्धइति केचित् । एवमसस्पृशतीत्यत्रापि सस्पर्शयोग्यदेशस्थितता लक्ष्यते भोजनसमये सस्पर्शाभावात् । अन्यदापि स्पर्शस्यानियतत्वान्नियतज्ञोपत्वानुपपत्तेः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्धस्य वीक्षणसंभवाद्दीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ पाङ्क्यानांनवतेर्भोजनफलनाशयति पूर्वकाण पटे श्वेतकुशी शतस्य पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्य इत्यन्धादिसन्निधिनिरासार्थवचनगुरुलघुसंख्याभिधानौहृत्संख्योपचये दोषगौरवतत्र च मायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । कथनाशयतीत्यपेक्षायामाह वीक्ष्येति । वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ नवतेः पाङ्क्यानामपि भोजनज फलदातुः प्राप्नोत्येवमन्धोनाशयतीत्येवमुत्तरम् ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमपाङ्क्योदानएव वर्जनीय किंतुभुञ्जानांदर्शनेऽपीत्याह अपाङ्क्यइति । तत्र भोजने भोजयितुरपरीक्षणदोषेणबालिशत्वम् । वीक्ष्यअन्धेन वीक्ष्यमाणइत्यर्थं नवतेर्भुञ्जानांदातुर्दानफलम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र हि वीक्ष्येति । अन्धोदर्शनयोग्यस्थलेन वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जानवतिसङ्ख्याकानांदिजानांफलनाशयत् । काणः वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतादिजानापटिसङ्ख्याकानांफलनाशयते । श्वित्री कुशी भुञ्जताशतसङ्ख्याकानांदिजानांफलनाशयते । पापरोगी वीक्ष्य भुञ्जतादिजानासहस्रसङ्ख्याकानांफलनाशयते ॥ १७७ ॥

यावत् सस्पृशोद्वैर्ब्राह्मणाञ्जलद्रयाजकः ॥ तावतांन भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यावताब्राह्मणान्स्पृशत्यद्वैः पङ्क्तिगत अत्राप्यद्वैत्यस्पर्शनविधितं किंतिहैर्पूर्ववचनेष्टसन्निधि । पौर्तिकफलं पूर्तभवर्षांतिकं बहिर्वेदिदानाद्यत्फलतत्पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावत्स्तावद्द्रव्योदानस्य फलं पौर्तिकमित्येष्टिकस्याप्युपलक्षणम् । श्रद्धयाजकस्य आह्वासनसोमयाजनकृत्यादानमतीवनिरस्तमिति ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रद्धस्य यज्ञादावृत्तिव्यावृत्तस्यान्ब्राह्मणान्स्पृशत्यासनेषूपकमेष्टिव्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चाख्यस्पर्शासंभवे यावताआह्वाभोजिनांपङ्क्त्युपविशति तावतासर्वविधपौर्तिकफलंआह्वीयद तुर्न भवति । तावतापौर्तिकफलबहिर्वेदिदानाच्च यत्फलतन् भवतीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तयैव निन्द्या निषिद्धगणपठितस्यापिश्रद्धयाजकस्यभोजननिषेध कल्प्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यावदिति । आह्वाभोजनकाले परस्परस्पर्शाभावात् श्रद्धयाजकस्य पङ्क्तौ भवेशाभावपरश्रद्धयाजकस्यसंयोग्यदेशपरत्वा । पौर्तिक आह्वीयम् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानपद्धिस्थान् । पूतेश्चाद्यादि तत्र भवंपौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रयाजकोशूद्रयज्ञकर्ता यावतोब्राह्मणानद्भैः संस्पृशति तावतांदातुर्दानस्य फलं भवेत् ॥ १७८ ॥

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिपहम् ॥ विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसङ्गान्छूद्रयाजकस्याप्रतिपासतानेन कथ्यते । वेदविदपि यदितस्य शूद्रयाजकस्य संबन्धिना द्रव्यस्य प्रतिपहं करोति । लोभादित्यनुवादः । सोपि विनाशं व्रजति । अमिच्छितेनार्थेन विमुच्यते धनपुत्रपशुशरीरादिना किं पुनरवेदिव । वेदविदः किल प्रतिपहेनातीव दोष इति वक्ष्यति । आमपात्रमपक्वशरावादिभाजं । अम्भसि जले क्षिप्तम् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविच्चापीति प्रसङ्गादुक्तम् । वेदविदपि किमुताम्यः । अस्य शूद्रयाजकस्य । केचिदस्येति शूद्रस्य परामर्श इत्याहुः । तदसमञ्जसम् । शूद्रस्य तत्राधिकाराभावमयोगात्पीनरुक्त्यस्यात् । तस्मात्तयाजकस्येत्यस्येति पदम् । आमपात्रमामंष्टपात्रम् ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिपहनिषेधयति । साधवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणकर्तव्यस्यात् वेदेति । वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिपहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति । स्मृतरामवेदिव अपक्वमपशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकं शूद्रयाजकप्रतिपहनिषेधयति वेदविदिति कैमुत्यर्थः । आमपात्रमपक्वघटादि ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं शूद्रयाजकः प्रदाने वर्जनीयः किंतु प्रतिपहेऽपीति प्रसङ्गादाह वेदेति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शूद्रयाजकस्य वेदविद्विप्रः लोभात्प्रतिपहं कृत्वा सः वेदविद्विप्रः क्षिप्रं विनाशं व्रजति अम्भसि जले आमपात्रमिवेत्यर्थः ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्टा जिपजे पूयशोणितं ॥ नष्टदेवलके दत्तमप्रतिघ्नंतु वार्धुपौ ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । तस्यां जातौ जायते यत्र विष्टात्स भोजनं भवत्येव भिषजेन नष्टनिष्फलं उद्वेगकरं वा । नष्टं हि द्रव्यं उद्वेगजनयति । अविद्यमाना प्रतिष्ठा इति र्थस्य तदप्रतिघ्नं नानारूपैः शब्दैरेव विषयदानस्य नैष्कल्यं कर्तुं भवोपसंयमः । प्रतिपाद्यते नष्टमप्रतिघ्नति नानाधोर्यां भेदशङ्का कार्या कार्यविभेदात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्विष्टावद्देवैः पितृभिश्च त्यज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरेषु । अप्रतिघ्नं देवादिस्त्रीपानवस्थापि वार्धुपौ वार्धुपये । नष्टं देवादिभिरदक्षम् ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं दातुं भोजनार्थं विष्टा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्टा भोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः । इतरेष्वप्युपयोगितेपि व्याख्येयम् । नष्टनाशमागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिघ्ननाशयत्तया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सोमविक्रयादिना भुक्तशब्दादीपस्य विरुद्धफलं वाचनिकमाह सोमविक्रयिण इति त्रिभिः । दानुरूपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्टाद्युपस्थापकम् । सोमविक्रय्यादिभ्यो दत्तमनादि । अप्रतिघ्नं उक्तवक्ष्यमाण कालास्यापि । देवलके वार्धुपिकल्पत्रयपुन्यर्थे सप्तमी ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतमेवानुसरति सोमेति । अप्रतिघ्नमविद्यमानं भवेति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमविक्रयिणे द्विजाय दत्तपूयशोणितं भवति । देवलके द्विजे दत्तं नष्टं भवति । वार्धुपिकृष्योपजीवितसि दत्तमप्रतिघ्नं भवति । नोपतिष्येत् ॥ १८० ॥

अनु वाणिजके दत्तनेह नामुत्र तद्भवेत् ॥ भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववत्पाठ्येयः । वाणिजकस्य भोजननिषिद्धः । नतदेशसतिथिः । नहियथापूर्ववत्
वीक्ष्येति दृष्टिगोचरे देशे लक्षणमासनिषिद्धदिहतादृशार्कचिन्निबन्धनमस्ति । पौनर्भवो तत्रैव स्थितः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेह तद्भवेत् कीर्त्यादिहेतुरपि ॥ १८१ ॥

(३) कुड्मकः । वाणिजकाय यदत्तश्राद्धे तन्नेहानुपक्षिकीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति ।
पुनर्मुपचाय यदत्ततद्भस्महुतहवि समन्विष्कलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्पौनर्भवयोरपि न देयमित्याह यत्त्विति । नेह निश्चास्पदत्वाद्यशोपि नेति भावः । पुन-
रु न देयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । वाणिजके वणिग्भृतौ ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाणिजके वणिकृत्तिरिच्यते द्विजे यत्तु दत्तं इह लोके अमुत्र परलोके तन्न भवेत् न फलतीत्यर्थः ।
पुनर्मुव सकाशाद्भवति पौनर्भवस्तस्मिन् द्विजे दत्तहुत कारितहव्यं भस्मनीव भवति । हुतहव्यं भस्मनि यथा निष्फलमस्ति
तथा ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्गेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ॥ भेदोऽस्मिन्मासमज्जास्थि वदन्त्यन्मनीषिणः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्पाङ्गानुदानफलप्रदर्शनमकरणे पठिता अग्नादयस्तेभ्योऽप्येतेनाद्य यतिकान्द्रोदिष्टास्तेषु
यथोद्दिष्टभोजनेतेषु दातुरिमांशुपतिष्ठन्ते । भेदोऽस्मिन्मासादीनि तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति कमिक्रम्यात्पृष्ठादिशा-
त्ताविति मनीषिणो वेदविदो वदन्ति । सर्वस्यायमर्थः अपाङ्गेषु भोजनेषु श्राद्धाधिकारो न कृतो भवत्यकरणेषु च विध्यतिक्रमदोषो-
ऽवश्यमावी नित्यत्वादस्य विधेः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु तत्तत्स्थानोक्तेष्वपाङ्गेष्वप्यतिरिक्तेष्वपि निश्चितकर्मसु दत्तम् । अन्ते-
मित्युपलक्षणं मन्यस्यापि ॥ १८२ ॥

(३) कुड्मकः । इतरेभ्यो विशेषेणानुत्तमफलेभ्यः पौष्टिभोजनानर्ह्यस्य स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यदत्तमनतद्भात-
जनार्थमेदोऽधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे भेदशोणितादिभुजाजातिषु जायन्ते-
इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । भेदोऽस्मात् । अस्थिगोरस । मज्जांश्रीपादिति श्रुते ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दत्तमित्यनुपपन्नते ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्वनुलोमपतिलेमजेषु दत्तहव्यकव्यमन्मेदोरूपं भवति । अपाङ्गेषु सृष्टांस्तरुणं भवति ।
यथोद्दिष्टेषु वर्जितेषु यदत्ततन्मज्जारूपं भवति । असाधुषु यदत्ततदस्थिवद्भवति । एवमनीषिणो वदन्ति भेदोऽस्मिन्मासादीनि ।
तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति ॥ १८२ ॥

अपाङ्गेषु पृथक् पङ्क्तिः पाठ्यते यैर्द्विजोत्तमैः ॥ तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजार्थान्

क्षिपावनाम् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्गैः पूर्वोक्तेषु पृथक् पङ्क्तिः पाठ्यते निर्दोषाक्रियते । तान्वक्ष्यमाणै-

श्लोके शृणुत कात्स्न्येन नि शेषेणब्रवीमि । अर्थवादरूपाण्यन्यानिपदानि । यथैकत्रभुञ्जानोदुष्टोदूपयति । अदुष्टा पक्षिपावनागुणातिशयादन्वेषामपिदोषानपनुदन्तीत्यस्यार्थः । नचानेनापाङ्क्यानाभोजनमनुज्ञाप्यते । किंताहंपक्षिपावनोऽवश्यमन्वेपितव्य । तस्मिन्लब्धेयद्यत्नेनअतिनिपुणत परीक्षितास्त्रिपुररुपयान् । तथापिनचेदुत्पल्यमानदोषावृथापिभोजयितव्याइत्येवमर्थः पक्षिपावनोपदेशः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अपाङ्क्योपहृता अज्ञायमानदोषाऽपाङ्क्योपहृता द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणै द्विजाभ्याविममुखा-
पक्षिपावनसंज्ञान् ॥ १८३ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता पक्षियैर्ब्राह्मणै पवित्रीक्रियते । तांस्त्रिणीकारकाभ्राह्मणानशेषेण
शृणुत । निषेधादेकपक्षिभोजनासम्भवेऽपि स्तेनादीनारहस्यशृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्द । उक्तदोषेषुप्राम्यश्विच पक्षिपावनाएवेति प्रतिजानीते अपाङ्केति । ये पाप्यतेतान् अतएव समा-
ख्यापक्षिपावनानिति । तान्निबोधतेत्यवयव ॥ १८३ ॥

(५) नन्दन । अपाङ्क्योपहृता अज्ञानादापक्षिपादापरिगृहीतेनापाङ्क्येनोपहृता ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्र । अपाङ्क्योद्भिर्जैरुपहृतादूषिता पक्षियैर्द्विजैः पाप्यते निर्दोषीक्रियते ताद्विजाभ्यापक्षिपाव-
ना कात्स्न्येन निबोधत ॥ १८३ ॥

अध्या. सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ श्रोत्रियान्वयजाम्यैव विज्ञेयाः पक्षिपावनाः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथि । अध्या उक्तमा सर्वसंशयप्रभेदननिपुणा । स्वीकृतवेदा । सर्वेषुचप्रवचनेषुअध्या । इत्येवमो-
च्यते ध्याख्यायते यैर्वेदार्थप्रवचनान्यद्वा निपटङ्गवेदोभैरभ्यस्तौभ्यस्यतेवा श्रोत्रिया वयेजाता पिनृषितामहादयोयेपाताह-
शाएव । ननुचैदृशाएव भोज्यतयाविहितारस्तत्रकोतिशयोनेदानींपक्षिपावनत्वमुच्यते । किंचिद्विद्वद्भ्योदानं सतिश्रोत्रियत्वेवि-
हितं । नचेहविद्वत्तोपात्ता । नचतयापक्षिपावनत्वोपपत्तिः । गुणविशेषापेक्षंतिपक्षिपावनत्व नगुणापचयेयुक्तम् । तस्माद्विद्व-
दभावे केवलश्रोत्रियापदानायमेतत् । असतिविदुषिश्रोत्रियाय दानमुख्यमेव नमोर्गमित्युक्तमवति नबहुवचनंन्येक्ष्यमपेक्ष ।
चकार समुच्चये ॥ १८४ ॥

(४) सर्वज्ञनारायण । अध्या मुख्या अध्यापकानां मध्ये सर्वेषु वेदेषु नयत्र कचिदेकस्मिन्वेदइत्यर्थः । एवं
सर्वप्रवचनेषु । सर्ववेदार्थनिर्वचनेषु श्रोत्रियान्वयजाम्येवैतत्कुलजा ॥ १८४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । सर्वेषु वेदेषु चतुर्वर्षिअध्या श्रेष्ठा सम्यग्गृहीतवेदा ब्राह्मणा पक्षिपावना । अतएव यम् । पक्षिपाव-
नगणनायाचतुर्वेदविदेषैवेति पठितवान् । तथा प्रकर्षणैवउच्यते वेदार्थपरिचितं प्रवचनान्यद्वा नि तेभ्यप्यध्या पटङ्गविदस्ते-
च चतुर्वेदिनोपि पक्षिपावना । प्यायविच्च पटङ्गविदिति पक्षिपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितवान् । तथा छन्दसाशुद्धदश-
पुरषद्वन्त्युशनिवचनादशपुरषपर्यं तमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवशाज्जा पक्षिपावना ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्द । पक्षिपावनान्शक्षमति अध्याइति त्रिभि । अत्रया सर्वसंशयव्युदासेन वेदाभ्यायिनः ।
सर्वप्रवचनेतिप्रति प्रवचननाम वेदार्थव्याख्यानं पटङ्गानि तत्रापि कुशला तथा श्रोत्रियान्वयजा उ दसाशुद्धदशपुरष-
पर्यं तान्वयजा ॥ १८४ ॥

(५) नन्दन । पूर्वेषुपारंभमुक्तम् । इदानींपक्षिपावनत्वमित्युपनृष्टि ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्र । पङ्क्तिपावनानाह अग्याहति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अस्त्रलिताध्ययनसमाअभ्या । च पुन सर्वमवचनेषु पङ्क्तिपावनेषु शिक्षाकल्पोप्याकरणनिरुक्तिः श्रुत्योक्तिरिति षड्वानि एषाअध्यापनेषु अर्थनिर्वचनेष्विति पाठ । वेदायविचारज्ञेषु अध्यापयुष्याज्ञेया च पुन श्रोत्रियान्वयज्ञा श्रोत्रियाणामन्वये वशे जाता । एते पङ्क्तिपावनाज्ञेया ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निसिमुपर्णं पङ्कडवित् ॥ ब्रह्मदेयात्मसन्तानोज्येष्ठसामगएव च ॥ १८५ ॥

(१) मेधाविधि । त्रिणाचिकेताख्योवेदभागोऽध्वर्यूणा । पीतोदका जम्भतृणा इत्यादिस्तदध्ययनसम्पादनपु रूपात्रिणाचिकेत उच्यते । अन्येष्वत्रिणाचिकेतमधीयानानयेनाधीतनाचिकेतचरितसत्रिणाचिकेत । अत्रापि लक्षणयैवपुरुष उच्यते न चैवम तत्प्राप्तवाग्मात्रेण पङ्क्तिपावनत्वं किं तर्हि सति श्रोत्रियत्वादिगुणयोगेऽधिकोपगुणोद्गृह्य पङ्क्तिपावनहेतुताया । पञ्चाग्नित्रिणाचिकेतमाधर्मे वेदस्योपनिषदाभ्यापते । स्तेनोऽहिरण्यस्येत्यादिपरया फलतदध्ययनसम्पादनपुरुषोपि पञ्चाग्निं पूर्णं वत् । अन्येषु पञ्चाग्नयोपनिषदेषु तेषां प्रथमं पञ्चाग्नित्तत्त्वसंभ्योनामयोमहासाधनस्य शांतापनोदार्थमेव बहुपुद्गेशेषु यवच्छेयते । त्रिसुपर्णो मन्त्रस्तैत्तिरीयके बाह्वृच्ये च ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्तीत्यादि । पङ्कडो वेदस्तवेत्तीति पङ्कडवित् । ब्राह्मणं मेण आहूय दानेन यादृच्छातस्याऽनुसन्तानस्ततो जात । ज्येष्ठसामगश्च ज्येष्ठदोहानि आरण्यके सामाग्निं तानि गावति सप्तवमुच्यते । अत्रापि सामगानेन तद्गतचरणेन वा पुरुष इत्युच्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । उशनस इव वाजश्रवसः सर्ववेदसददाक्षित्यादि योऽनुवाकः कथं श्रुतो पश्यमान न चिकेतो नान्द्रोमुनिमुत्रस्य प्रथमत्रयविषये श्रेष्ठत इति ध्युत्तरया त्रिणाचिकेतस्तत्पाठतदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोपि त्रिणाचिकेत । पञ्चाग्निरुपनिषत्पञ्चमानसपञ्चाग्निविधावित् । केचित्तु तैत्तिरीयशाखोक्तगार्हपत्यदक्षिणाभ्यामहवनीयसंभ्यावसंभ्यरूपश्रोतामिषश्च क्वापञ्चाग्निरित्याहुः । त्रिसुपर्णं तैत्तिरीयशाखापठितस्य ब्रह्ममेतुमाभित्यादे ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ते सोमभ्रातृवन्ति आसहासत्पङ्क्तिपुनर्गीत्यन्तस्यानुवाकत्रयस्याऽन्तोमन्यतश्चाभ्येता । पङ्कडवित् शिक्षाकल्पादि वेदाश्च पङ्कस्यार्थवित् । ब्रह्मदेया ब्राह्मणविवाहेन दत्तातस्याऽनुसन्तानस्तत्सन्ति । अनुपद ब्रह्मदेयैव यत्परपराया भायैत्येतदर्थम् । ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसामः सततगता ॥ १८५ ॥

(३) कुड्मूक । त्रिणाचिकेत अध्वर्युवेदभागं तद्गततथयोगात्पुरुषोपि त्रिणाचिकेत । पञ्चाग्निरिन्द्रोनी । तथाच हारीत । पवन पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयोमृष्टे । सायमात प्रदीप्यन्ते सविष पङ्क्तिपावनम् । पवन आवसंभ्याग्निं पावन संभ्योभि शीताप नोदार्थं बहुपुद्गेशेषु पर्वविधीयते । त्रिसुपर्णो बहुधावेदभाग तद्गततथयोगात्पुरुषोपि त्रिसुपर्णम् । पङ्कडवित् शिक्षादीनि योऽध्यापेत् स पङ्कडवित् । सर्वमवचनेन पङ्कडाभ्येतोक्त । ब्रह्मदेया ब्राह्मणविवाहोवा तस्याऽनात्मसन्तान पुन । ज्येष्ठसामाग्न आरण्यके गीयते तेनागता एते पङ्क्तिपावना इत्युत्तररत्नेन सवध ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मपुराणे आचिकेतीति यो विश्वतृणवत्सर्वनि स्पृह । त्रिणाचिकेत सगृही रागद्वेषविमसर इति ॥ अथवा त्रिणाचिकेत त्रिणाचिकेतो वेदभाग तथोगात्तत्वेन नाम्ना भवितायमभिरिति नाचिकेतसंभ्युच्ये । सोमि श्रितो येन सवा त्रिणाचिकेत । पञ्चाग्निं पवन पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयोमृष्टे । सायमात प्रदीप्यन्ते सविष पङ्क्तिपावन इति हारीतोक्ते । तत्र प्रथमोऽग्निरावसंभ्याख्य । पावन संभ्य । त्रेता गार्हपत्योदक्षिणाग्निराहवनीयमेति । पञ्चाग्निरसोमरत्नोऽकीर्णो मभिहित्यादिपञ्चाग्निविधाविदित्वेनातिथिः । त्रिसुपर्णं पितरः सप्तपूर्वचयन्वातो भूरिदक्षिणा । यस्य वेदो मा-

वृषास्त्रिपुर्णोत सः स्मृत इति ॥ बहुधा वेदभागविद्वाः । षड्विंशतिशास्त्रादीनां वेत्ता । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाही ब्राह्म-
जः । ज्येष्ठ सामगः आरण्यकेगीयमानज्येष्ठसामगता । आज्यदोहानि गार्ग्यतिसः सज्येष्ठसामग इति मेधातिथिः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । उशन्हे वै वाजभवसः सर्ववेदसम्पदावित्यादिभिस्त्रिभिरनुवाकैर्विहितानां नाचिकेतः संज्ञानामप्रतीनां-
चेता वेदिता वा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गार्हपत्याद्यग्नित्रयस्य संभ्यावसथ्ययोश्चापाता । ब्रह्ममेतुमाभित्यादयस्त्रयोनुवाकाः
प्रत्येकं त्रिपुर्णसंज्ञाः तान्स्त्रीनेकेवा योऽधीते स त्रिपुर्णः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाहोदायाः सुतः । ज्येष्ठसामेति उ-
वकाराणां प्रसिद्धिः । उदृत्यं चित्रमित्येतयोर्गीतं तद्वागी ज्येष्ठसामगः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदके देशे तद्वत्ताचरणेन तदध्यायी त्रिणाचिकेतः । तैत्तिरीयशाखायां प्रसि-
द्धः । पञ्चाग्निः संभ्यावसथ्यो दक्षिणाग्रयस्त्रयोऽस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । त्रिपुर्णो गृह्णामिति श्रुतिः त्रिपुर्णानुवाकव्य-
स्याभ्येता तदुपासनाभिज्ञश्च । तैत्तिरीयशाखायां षड्विंशे वा । षड्विंशे वेद उच्यते इत्यमरः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्रह्म विद-
उत्पन्नः च पुनः ज्येष्ठसामगः सामविशेषः तद्वत्ताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामग उच्यते ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्यार्थज्ञानाति ननु षषड्विंशतिदुक्त एव । अद्वैविना लयमप्युहतिप्रज्ञया यः सहस्रवेदार्थवि-
दभिमेतः अथवा तस्यैवायमनुवादः । पुनः पुनः क्रियते तावदर्थं ज्ञानेन विना सत्यप्यन्यगुणयोगेऽथाह्वानार्हाः । मवक्ताप्या-
ख्याता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी । सहस्रदः । अविशेषादानैर्गवासहस्रयोदसवान् इदं च पुनः सहस्रशब्दस्य बहुनामत्वात्
बहुषोददाति उदारो वेत्यर्थः । नहि गवांसंस्पृश्येत्प्रमाणमस्ति । वेदेऽनुक्तं गावो वैयङ्ग्यस्वमातर इति । अविशेषोऽनायासां
गावः प्रतीयन्ते । शतायुर्ब्रह्मदायाः । सहस्रपरिपङ्ककपायतया पावनत्वमश्नुते शतमायुरस्येति शतायुः । केभ्योऽनान्यमर्थमपि-
भ्य इत्येक इति । एवमर्थमेव च ब्रह्मचारिभ्यो मिह व्याचक्षते । सहस्रपूर्वव्याभवति ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदार्थवित् प्रागुक्तोभ्योऽर्थस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् प्रवक्ता तदर्थव्याख्याता । सह-
स्र गोसहस्रं तस्य दाता । शतायुः पूर्णशतवर्षः ॥ १८६ ॥

(३) कुतूहकः । अनधीन्यापि वेदाङ्गानि गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः । प्रवक्ता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी मथमाश्रमी । सहस्रद-
इति देवविशेषानुपादाने पितागोवैयङ्ग्यस्वमातर इत्यादि विशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुमदो वा । शतायुः शतवर्षव-
याः । श्रोत्रियायैव देयानीति नियमास्ति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थवित् अङ्गाभ्यास्यनविना गुरुपदेशादिति केचित् । वस्तुतस्तु उपक्रमादिविषयिर्लङ्घ्य-
वेदार्थज्ञाता ब्रह्मविद्वाः । एकोपि ब्रह्मविद्वद्भ्यो जगत्तर्पयते स्त्रिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वस्तु किंच न्युक्तत्वात् ॥ मव-
क्ता वेदार्थस्य । सहस्रदः गोसहस्रदाता शतायुः विपत्ते सति शतवर्षजीवी ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रवक्ताऽध्यापकः । ब्रह्मचाप्यनुकाञ्चाभिगामी । निन्द्यात्प्राप्तुं चान्यासु स्त्रियोरात्रिपुर्वज्यन् ब्रह्म-
चार्येव भवतीत्युक्तत्वात् । ऊर्ध्वरेता ऋतुकालगामी तत्त्वविद्यं पङ्क्तिपावना इति स्पष्टान्तरम् । सहस्रदः सहस्रस्य ब्राह्मणानां-
भोजनदाता सहस्रवर्णानां वा ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदार्थवित् । च पुनः प्रवक्ता वेदशास्त्रार्थवक्ता । ब्रह्मचारी प्रसिद्धः । सहस्रदः गोसहस्रदः । सहस्रा-
णामनुदाता । च पुनः शतायुर्वै चिरजीवीत्यर्थः । एते पङ्क्तिपावनाविज्ञेयाः ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्धकर्मण्युपस्थिते ॥ निमन्त्रयेत् च्यवरांसम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तायाश्चाब्राह्मणाभोजनीया इदानीमन्येतिकर्तव्यतोच्यते । पूर्वेद्युर्दहः आद्धकर्मण्युपस्थिते । ततः पूर्वोत्पन्नहनिचतुर्दश्यांद्वादश्यांवाश्वः आद्धकर्मण्ये ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । अपरेद्युस्तदहरेव वा । विकल्प-
श्चावधिनियमापेक्षः । यः शक्नोति नियमात्पालयितुं स पूर्वद्युः अंशकस्तदहरेव अधिकनियमानुपालनाद्यमहाफलं निमन्त्रणेक-
र्तव्ये अभ्येषणपूर्वकं व्यापारणमभ्युपगमनं वा । त्रयोऽवरायेषां त्र्यवराः । यद्यत्यन्तम्यूनास्तदात्रयः । शक्नोत्वपुनोपयो-
हसाहमित्युक्तं । अवशिष्टः पदसंघातः श्लोकपूर्णाश्वः । उपस्थितेऽग्रे यथोदितान् यथोक्तान् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपरेद्युरपरिप्तं हनि पूर्वेद्युरनिमन्त्रणे निश्चितपूर्वदिनब्रह्मचर्यस्य निमन्त्रणं एकां देव-
कः पिच्यपकोमातामहस्थानदिति पक्षस्त्रिपक्षः सोवरोनूयानोयेषति च्यवराः अशक्तावयं कल्पः । शक्नोत्वतोऽधिकं पाहा-
इत्यर्थः । सम्यक्विधिना ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लुकः । आद्धकर्मणि शशे आद्धाह्नापूर्वदिने तदसंभवे आद्धदिनएवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणान्सम्यगतिस्-
त्कृत्य निमन्त्रयेत् । त्रयोऽवराभ्युनायेषति च्यवराः न तु तानेव एकैकमभोजनस्याप्युक्तत्वात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धमकारत्वात् निमन्त्रितस्य नियमान्वक्तुं निमन्त्रणाद्वाकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः आद्ध-
दिनात्पूर्वदिने अपरेद्युः आद्धदिने । च्यवराश्च त्रयोऽवरा निरुद्धावपि तान् । न तु तानेव एकैकमपीत्युक्तेः । यथोदितान-
प्रयाइत्यादिनोक्तान् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ पात्रत्वेन परिगृहीतानां निमन्त्रणकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः आद्धदिनात्पूर्वोत्पन्नहनि अप-
रेद्युः आद्धदिने ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्धे कर्मणि उपस्थितेऽसि शंसतेति पूर्वेद्युः रात्रौ वा अपरेद्युस्तदिने वा यथोदितान् त्र्यवरा-
त्रयोऽवराभ्युनायेषां च्यवरा एतान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पिच्ये नियतात्मा भवेत्सदा तान् च छन्दांस्यधीयीत यस्य आद्धं च तद्वेत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । पिच्ये आद्धे निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् । संपतात्मा ब्रह्मचर्यपरिरक्तान् अस्याभ्युपगमनियमाना-
तिवेत् । सातकव्रतादीन् पुरुषव्रतानां नृत्प्यगीतादिमतिपैधानां कर्माद्विज्ञाता विधीयते । तथा कर्तव्यं आद्धेऽह्ना यथासी ब्राह्मण-
निमन्त्रणान् मधुति संयतं त्रिदशो भवति अन्यथा आद्धं न्येत न च छन्दांसि वेदान्नाधीयीत तत्र च वेदासरो घ्राणमभ्ययनं निषिध्य-
ते । जपस्तुतः सभ्योपासनादावप्रतिषिद्धः । यस्य तत्कर्तव्यं आद्धं भवेत् । पिच्ये आद्धे निमन्त्रितवनिमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् । संपता-
त्मा पतोपि नियतात्मा भवेदिति पदं योजनम् । अतो भोक्तुः कर्तुं निमन्त्रणात् श्रुतिनूत्यो नियमो न भ्ययनं ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पिच्ये इत्युपलक्षणं देवेषु । नियतात्मा श्रोतृकामाद्युचितवशूयः । छन्दांसि वेदान् । यस्य
कर्तुः आद्धकार्यं ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लुकः । आद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य आद्धाहोरात्रेयावन्मैमुननिवृत्तिर्मध्यमनियमसाम्प्रदायान्
अवसरकर्मण्यपि दिवर्जवेदाभ्ययनं न कुर्यात् । आद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नियमाह निमन्त्रित इति श्रुतिः । नियतात्मा मैमुन इति श्रुतिमात्र । अश्रोतृकः श्रोतृकः

सततब्रह्मचारिभि । भवितव्यमवद्विश्रमया च आदकारिणेति मन्त्रलिङ्गात् आदकर्तापि तथा स्यात् । तदहर्भ्ययनफलश्राद्धेद्दिश्यगामीत्याह यस्येति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दन । नियतात्मा नियतेन्द्रिय । य आद्वेनिमन्त्रितो भवेत् आद्वकरोति सचनियतात्मा भवेत् नचाधीयीत च्छन्दासि ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्र । पिथ्ये कर्मणि निमन्त्रित सदा द्विजोनियतात्मा भवेत् । च पुनश्छन्दांसि नाधीयीत । च पुनः यस्य गृहे श्राद्धसतद्रुताचरणो भवेत् । जितेन्द्रिय अध्ययनरहित ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान् हि पितरुपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

मेधातिथिः । निमन्त्रितेन नियतात्मना भवितव्यमित्यस्य विधेरर्थबोधार्थं । यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् अहस्येन गृहेण पितरुपतिष्ठन्ति तच्छरीरमनुपविशन्ति । यथाभूतयहविष्टावयवोऽनुगच्छन्ति । यथावायुममाण पुरुषो गच्छत्यनुगच्छति तगच्छन्तमाणोजहाति । एवंपितरो वायुभूता भवन्ति । तथासीनान् ब्राह्मणानुपासते । गच्छत्स्वनुगच्छन्ति उपविष्टेषूपविशन्ति निमन्त्रिता द्विजान् पितरूपा भवन्तीत्यर्थं । तस्मान्नखतत्त्वैर्निमन्त्रितैर्भवितव्यम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । निमन्त्रितान् । ह्येत्युक्तविधौ । उपतिष्ठन्ति तिष्ठन्तु तत्समीपे तिष्ठन्ति । अनुगच्छन्ति निमन्त्रितेन साकम् ॥ १८९ ॥

(३) कुड्डुक । पूर्वनिमित्तविधेरयमनुवाद यत्तान् ब्राह्मणान् निमन्त्रितान् अहस्येन पितरोऽपि तिष्ठन्ति । प्राणवायुवद्विष्टोऽनुगच्छति तथोपविष्टेषु तेषु समीपउपविशति । तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्द । अनुगच्छन्ति निमन्त्रितान् द्विजान् आसीनान् स्तानुपासते समीपे तिष्ठन्ति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दन । निमन्त्रितानां नियतात्मत्वान् अध्ययनयोः कारणमाह निमन्त्रितानिति । वायुभूता वायुवद्वापिनो निमन्त्रिता ब्राह्मणाऽपि पितरुपतिष्ठन्ति तेषां समीपे तिष्ठन्ति गच्छन्तोऽनुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । यत्कर्म निमन्त्रिता कुर्वन्ति तपितरोऽपि कुर्वन्ति तस्मादनियता मत्त्वमध्ययनाग्रासित्ववर्जनीयमित्यभिप्रायः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्र । वायुभूता पितर द्विजानुगच्छन्ति ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकर्म्ये द्विजोत्तम ॥ कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सुकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः केतितउपनिमन्त्रित । हव्यकर्म्येऽवैषम्ये च । अह्नौ कृत्यनिमन्त्रण मध्युपगम्य आद्वधीर्जन । यदि कथंचिदतिक्रामन् भोजनकाले न सविधीयते ब्रह्मचर्यचरन्ति तदा सुकरतां गच्छति । समाख्येण कथंचिदतिक्रामाद्विष्टमस्य । यथाग्रासमिति सूत्रेण । शर्मन्त्याहुः शर्ममानस्यानभ्युपगम एवातिक्रम । तथा च आद्वकल्पे उक्तं । अनिर्दिष्टेनामन्त्रितो नातिशयमिति तथायुक्तं । छिन्त्यामवृत्ति आद्वे न पुन शाल्व । तत्र सत्यादिना पापदिनाह्नौ करोति तदा को दोषः । १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केतितो निमन्त्रित । कथंचिदप्यतिमन्त्रणादित्रापि अतिक्रामन् तस्य गृहे न श्रुत् ॥ १९० ॥

(३) कुड्डुक । हव्यकर्म्ये यथाशास्त्रनिमन्त्रितो ब्राह्मणस्वीहृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वान्, तेन पापेन जन्त्यान्ते सुकरो भवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्द । अतर्थाह केतितरति । केतितो निमन्त्रित । अतिक्रामन् मेयुनादिविष्टाचरणेन निमन्त्रणालोच्य पत्न्यगन्तेति केतितरमुपेक्ष्य निमन्त्रयितुः । केतनकारापित्वात्प्रातिपादयते हिम् । ब्रह्महत्यामवाप्नोति

शूद्रयोनौ च जायते, ॥ एतस्मिन्नेनसि ग्रामे नियतशसितव्रत । यतिचान्द्रायणचीत्वा । तत पापात्ममुच्यतइति यमोक्ते ॥ १९० ॥

(५) नन्दन . केतितोनिमन्त्रित । कथंचिद्धेतुनाऽहेतुनेत्यर्थ । हव्यकव्येऽतिक्रामञ्छादपरित्यागकुर्वन्त्यर्थ ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्र । निमन्त्रितोद्दिज कथंचिदपि विषयानतिक्रामन्विषयैराक्रान्त स पाप शूकरताव्रजेत् ॥ १९० ॥

आमन्त्रितस्तु य. श्राद्धे टपल्या सह मोदते ॥ दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथि । वृषलीशब्दस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थं सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव । वृषल्यन्तीचालयति भर्तारमिति यौगिकत्वदर्शयति अतोयमर्थ । भोजनमद्वीकृत्य तदाहर्षावस्त्रियासहमोदते रमते तया सह सुरतसभोगेच्छया सत्पात्रालिङ्गनाद्यपियोजनयति तस्यायदोष । दातु आदस्यकर्तुं यदुष्कृतपापकिञ्चित्सर्वतलिप्तकामति । अदृष्टफलयोगमात्रमनेन निर्दिश्यते । अन्यथा यत्र दाता पुण्यकृतत्रयनकश्चिदोष स्यात् । मोदन् हर्षोत्पत्ति तेन सत्पात्रालिङ्गनाद्यपिन कतेष्वपि ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृषल्या शूद्रया मोदते रत्यनुगुण चुम्बनादिकर्माणि कुरुते । ब्राह्मण्यातु सह न तादृशी दोषइति तात्पर्यम् । दातुर्यावदुष्कृतं तावत् नतु तदेवाप्यकृतस्याप्यत्राप्तिसक्रमात् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लुक । निपतात्मा भवेत्सदेत्यनेन मेधुननिषेधे कृतेपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनामाह आमन्त्रितस्त्विति । वृषली शूद्रा तत्रभूत्वावश्राद्धेनिमन्त्रित सन्प्रोवृषल्यासार्धस्त्रीपुसर्षणे सुरतादिना रमते सदातुर्यत्पापतया मोति पापोत्पत्तिमात्रविवक्षितम् । अन्यथा दातरिअपापे पापन जायते । नचदेदातु प्रायश्चित्ततया विहितपेनासौ पापान्मुच्यते । मेधातिथिगोविदराज्ञौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् वृषल्यन्ती चपल्यतिभर्तारमिति योगाश्रयणेन आदभोक्तुरुदा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतान्नेत्याहुतु ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च आमन्त्रितइति वृषल्यन्तीभर्तारवृषली ब्राह्मण्यपीति ॥ १९१ ॥

(५) नन्दन । वृषल्या त्वभार्यया शूद्रया वृषलीगमनमुत्तरासामप्युपलक्षणम् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विज आद्धे आमन्त्रित सन्वृषल्या सह रात्रौ मोदते दातु आदकृतं यदुष्कृतपापतत्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ न्यस्तशस्त्रामहाभागा पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथि । अक्रोधना क्रोधवर्जिता शौचपरा शौचशुद्धताशुद्धारिण्या प्रायश्चित्तेनाप्त शुष्काद्या । सततशुद्धेविशेषण । तेननिधीवनादावाचमनादितत्क्षणमेवकर्तव्य । ब्रह्मचारिण स्त्रीसभोगपरिहरति । न्यस्तशस्त्रा न्यस्तत्पत्तशस्त्रये शस्त्रग्रहणदण्डपारुष्योपलक्षणार्थं महाभागा औदार्यधनित्वादिगुणयोगोमहाभागता । यन्प्रेविधपितृगणरूपब्राह्मणानाविशन्ति अतस्तेस्तद्वृषपापरिभविताव्यमित्यर्थवादिनायमर्थोविधीयते । पूर्वपूर्वदेवता पितरोनाम कम्पान्तरे तेन्येते देवता-पूर्वैस्तुति । पूर्वकालपितृगणमर्चनीयत्वात्पूर्वग्रहणम् ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अक्रोधनाइत्यादिना यादया पितरस्तादृशैर्ब्राह्मणैर्दाना च भवितव्यमिति दर्शितम् । पूर्वदेवता देवताभ्योपि पूर्वभूता ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अक्रोधितादेहिः शौचं धृष्टारिभ्यामन्तः शौचं रागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताः सर्वदा स्वीयसंयोगादिशून्याः त्यक्तयुद्धाः दयायष्टगुणयोगो महाभागता । तदन्तः अनादिदेवतारूपाः । पितरस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन । भोक्ताकर्त्ता च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृणां विशिष्टजन्मभूषणपनार्थतान्त्रविशिष्टपुत्रपञ्चरानियमेन सहोत्पत्तिर्भवति जानीते । अक्रोधनादिति द्वाभ्यां । शौचपराः शुद्धमानसाः । न्यस्तशस्त्राः त्यक्तयुद्धाः । महानर्घ्याभागे येषां । पूर्वदेवतादेवतानां पूर्वतनाः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । पितरो नाम केचिदेवताविशेषा न भेदाः पितृपितामहादय इत्याह अक्रोधनादिति । न्यस्तशस्त्रास्त्यक्तहिंसाः । महाभागाः महात्मानः । पूर्वदेवताः देवतान्यः पूर्वे ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां स्वरूपमाह अक्रोधनादिति । अक्रोधनादयः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिर्येषां सर्वेषामप्यशेषतः ॥ ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्मैतेषां पितृणां मुत्पत्तिर्येषां पितरो यैरुपचर्याः ब्राह्मणेन सोमपाः क्षत्रियेण हविर्मन्तः । इत्यादितरसर्वमप्यशेषत इदानीमुच्यमानं निबोधत । अणुष्व । नियमैरित्यनुवादः । पूर्वमेव विहितत्वात् नियतात्मा भवेदिति । बहुवचनं बहुत्वान्नि यमानाम् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्माद्येभ्य उत्पत्तिः । यैः साभ्यादिभिः । यैश्च । नियमैरुपचर्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां सर्वेषां पितृणां यस्मादुत्पत्तिर्येषां च पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्नियमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुः तांस्तत्कल्पेन शृणुत ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । ये यत्र भावाये यत्र रूपाः । सोमसदृश्याचार्यैः साभ्यादिभिर्चर्या यैरुपचर्याः ब्राह्मणेन सोमपाः क्षत्रियेण हविर्मन्तः । इत्यादितरसर्वमप्यशेषत इदानीमुच्यमानं निबोधत । अणुष्व । नियमैरित्यनुवादः । पूर्वमेव विहितत्वात् नियतात्मा भवेदिति । बहुवचनं बहुत्वान्नि यमानाम् ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । ये पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्नियमैः करणैः उपचर्याः पूज्यास्तां नियमविशेषान् पितृभ्यो निबोधत ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेतेषां सर्वेषां पितृणां मुत्पत्तिः । अशेषतो निबोधत । च पुनः । ये पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्नियमैरुपचर्याः स्युः स्युस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषां गृहीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्युताः ॥ १९४ ॥

मेघातिथिः । हिरण्यगर्भः अजापतिः तस्य पुत्रो हिरण्यगर्भमनुः । तथा चोक्तं यमाभ्याये । एव सर्वसृष्टेर्दमं चिति । तस्य मनोर्यमरीच्यादयः पुताः अश्वद्विरसावित्र्यादयस्तेषां गृहीणां येषु वास्त एते पितृगणाः । ननु च पित्रादयः सर्वे स्यान्मीयपितरः पूर्वहिचोदितः पित्रे पितामहाय पतितामहाय पित्रा निर्वपेत् । तथा अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दद्युरिति । तत्र किमिदमुच्यते । गृहीणां पुत्राः पितरः सोमपानामविद्यानामिति न च चन विकरुषः श्रवयः भक्षिपुत्रं । सोमपेभ्यो दद्यात्पितृपितामहेभ्यो वेति । यत्तस्य सोमपेण कर्तव्यमिति श्रूयते । संवत्स्रश्च द्रव्यपुत्रश्च द्रव्यः । तथा पितापत्यपुत्रश्च स्यादिति । तस्माद्द्रव्योऽस्य प्रकरणस्यार्थः उपपत्तेः । स्तुतिरित्यपूर्वविशेषो भूता । नात्र तेषां संप्रदानता भूता । ननु चोपचर्या इति विधिरस्ति । नार्थचरतिः सामान्यक्रियारूपो विधिर्बोधो भवितुमर्हति । उपचारो नाम क्रियायां विज्ञेयं देनमतीयेति । शयणेनान्वयं करोति । यत्तस्मिन् हि तत्क्रियापरतपान्मुच्यते तस्मिन् विधेयार्थः । तत्र वसिष्ठसंप्रदानकविहितं न शक्यं पुनर्विधानं । विशेषत्वेन न तस्मिन् विहितं । असंनि-

हितस्यनचरतिर्वाचकं योपिलेकेगुरवउपचर्यादतिप्रयोगस्तत्रापिशुश्रूषालक्षणार्थं पादभावनादि प्रतीयते सोपियथोदितानापितृणानसभवति प्रकृत्यैकवाक्यतयावार्थवच्चोपपत्तेर्नान्तरकल्पनापिसभवति । यदिचसोमपादयोयथावर्णं आदेदेवतात्वेनाभिप्रेतास्युस्ततोभिननवर्णनमनुपयोगुस्तावकत्वेतुसर्वमुत्पद्यते । य कश्चित्पितृद्वेषात्पितृभ्येकमनुपहतमुद्धिरनादरवान्स्यात्तस्यप्रवृत्त्यर्थमिदमारम्यते । मैवमस्या घृतमनुप्यरूपा पितरोयेननतर्पिता आदेकदोषकरिष्यति । तर्पितावाकगुणमिति । यतएतेमहामभावा सर्वस्यजगतश्चुहैरर्ण्यगर्भस्तस्यपुत्रोमनु तस्यैतेपौत्राअतएवऋषोणाचेत्युच्यते । नमनोर्येकेचिदयेपुत्रा किंतिहिरण्यस्तैचप्रथितप्रभावा ऋषयश्चप्रथितप्रभावामरीच्यादय तेषामुत्रा पितरोचहुविधाश्चप्रतिपत्तारोयएताश्चोभ्योर्थादवाक्येभ्य प्रवर्तन्तेतराम्य येचव्याचक्षते । सोमपादिदृष्टि, पितृपुकर्तव्येति तेप्रमाणाभावादुपेक्षणीया नहियथादित्येब्रह्मदृष्टि समुद्दिश्यते एवमिहंतादृशाकिंचनास्ति । येष्याहु गृहीत्वागोत्रनामनोपितृभ्योदद्यादिति तच्चैतद्गोत्रसोमपा इत्यादिवर्णभेदेन । तदप्ययुक्त । नामनिर्देशोयनगोत्रनिर्देश सोमपानामिति श्रवणात् गोत्रनामपेयत्वेतिनामशब्दउपघटतएवेतिचेत् । एवतर्हिगोत्रनिर्देशोवैयधिकरण्यस्यात् । पितृणासोमपागोत्रमिति नतुपितरसोमपाइति । अथाभेदोपचरणगोत्रसन्तानव्यपदेशोदृष्टइत्युच्यते । यथावभृमन्दुरिति । अत्रोच्यते । इदमिहानिरूप्यकिमेतद्गोत्रनामआदिपुरुष सङ्गाकारी विद्यावित्तशौर्योद्धार्यादिगुणयोगेनख्याततमो येनकुलव्यपदिश्यते पुत्रिकानुलिङ्गाइति एवतर्हि सर्वेषामेवब्राह्मणादीनामवन्तरगोत्रभेदा सतीतिस्मरन्तिच । यादृशपुरुषत सन्तानजा पुरुषावयममुपकुलेजातारत्येतत्त्वेनैवव्यपदेशोयुक्त । नहिसोमपावयमवित्तिकश्चिद्गोत्रत्वेनसोमपान्तरतियथाशुगुर्गंगालवनाब्राह्मणानाचतैरेवगोत्रव्यपदेशोयुक्त । तानिहिमुख्यानिगोत्राणिहुद्विपेणतत्रगोत्रशब्दप्रवर्तते । नहिदेशगोत्रत्वेपतसङ्गणमस्ति । आदिपुरुषसङ्गाकारीगोत्रमिति अनादिस्वादितद्गोत्राणामाह्वणमादिजातिवत् । नहिपराशरज मतऊर्ध्वपराशरव्यपदेश । केपाचिब्राह्मणानामेवसतिआदिमत्तावेदस्यप्रसज्यते । नित्यत्वाद्ब्रह्मव्यपदेशस्योदकतर्पणादौतदेवगोत्रश्रयितव्यं येतुसङ्गाकारिणस्तेननित्या इदानींतनानित्याइत्येवभवत्यनित्यानासोमपानामुपादानवैदिककर्मणिपुक्तं । अतोब्राह्मणैर्यथागोत्रगार्ग्यायगंगोत्रायवात्स्यादिवोनामोस्त्विति एवमादिशब्देनोद्देशरुत्वा ततोनामोच्चार्यदानादिकर्तव्यं । क्षत्रियादीनामैतद्विशोभोत्रव्यवहारोविद्यते । नहियथाब्राह्मणगोत्रनियतस्मरन्ति एवक्षत्रियादय तस्मात्तेषालौकिकमेवगोत्रंआदिपुरुषं सङ्गाकारीव्यासतमइति । अतस्तेनगोत्रेणआदादौव्यपदिश्यते । आदिमत्तापनामपेयेनैव नतुतेषाक्षत्रियाणाहविर्मुग्गिपादिगोत्रतया आदादौव्यपदेशमर्हति । येष्याहुर्ज्ञातपित्रादिनामकास्तेषामेतैशब्दे आदादौगोत्रेणसोमपानाम्पामिसोमपेय त्वेति एतदपिनसम्पक् उत्काहिनामार्ग्यविद्वास्तत पितामहमपितामहेतिपथाचार्यवदतपानप्रद तेषोत्वेनायं वत्ताउच्येततएवकरुपाआश्रियेरन् नत्वेकवाक्यतयावयेसभवति वाक्यभेदकल्पनेनार्थान्याम्य ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मनोर्विराजस्तथा तस्यैव मनोर्यै मरीच्यादय सुतास्तेषाकृषीणाच पुत्रा पितृगणा पितृशब्दावांच्छा सङ्घा ॥ १९४ ॥

(३) कुट्टुक । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादय पुत्रा पूर्वमुक्तामरीचिरभ्यहिरसावित्यादिना तेषापृषीणा सर्वेषासोमपादयपितृगणापुत्रामन्वादिभि स्मृता ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रादौ विशिष्टादृष्टप्रतिप्रकारमाह मनोरिति । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनो । पितृगणा सोमसदादय । अहंमजा सिद्धुस्त्वि यत्रामरीच्यादयकथय ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भस्य हिरण्यगर्भगोत्रापत्यस्य । ऋषीणां पुत्रा इति प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । तेन विराट्सुता-
त्यनेन न विरोधः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यगर्भस्य राजपतिस्तस्य पुत्रो हिरण्यगर्भमनुस्तस्य पुत्राये मरीच्यादयः रूपयस्तेषां मरीच्यादी-
नाम्नीणां पुत्राः पितृगणा स्मृताऽज्ज्ञाः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचालोकः
विश्रुताः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यार्थवादां अमीश्लोकाः अशेषेणैकवाक्यत्वात् न हि साध्यानां पितरः आद्यसंप्रदायशिष्यन्ते ।
देवतात्वात् साध्यानां च देवतानां कर्मत्वं अधिकारो न नियोज्यत्वाभावात् । न हि देवतानि योक्तुं शक्यते । देवतात्वहानिमसंगत्वं
अधिकारे सति प्रतिपत्तयः कर्तृत्वं । कर्तृत्वे च कुतेः संप्रदानभावः न चान्यदेवतारूपं । विराज सुताः विराट्सुताः सोमसदो-
नामते साध्यानां पितरः ईदृशमेव पित्र्यकर्मावश्यकर्तव्यं । यत्साध्याः सर्वदेवाः कृतकरणीया अपि पितृनर्चयन्ति । अग्नौ पक्षे-
चत्पुरोडाशादिकं अदन्त्यतः अग्निष्वात्ता देवतानां मिन्द्राभ्यादीनां पितरः मरीचिर्जाता मारीचाः लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र सोमसदो मनो विराजः पुत्राः साध्याः आद्ये पूज्याः । इतरे तु वक्ष्यमाणान्मनुष्यपुत्राः ।
॥ १९५ ॥

(३) कुडूकः । विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः अग्निष्वात्ता मरीचे पुत्रालोकविख्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र के किनामानः के कप्ताज्जाताः केषां च के पितरः केवां के अर्च्या इत्यपेक्षायामाह विरा-
ट्पितृशब्धिः । विराट्सुता इति जन्मसोमसद इति नामानि साध्यानां पितर इति तेषां भार्याः एवमग्निष्वात्तानामतः मरीचेरप-
त्यानि जन्मतः देवानां पितरः आराभ्या इति शेषः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतौ विशेषश्लोकत्रयेणाह विराट्सुता इति । हिरण्यगर्भस्य मनोऽपिता विराट् । साध्यानां पितरः
साध्वैर्मष्ट्याः पितरः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विराट्सुताः सोमपुत्रा सोमलोकनिवासिनः । साध्यानां पूर्वकल्पाधिकारिणां देवानां पितरः स्मृताः ।
मरीच्यो पत्न्य मारीच्यः । अग्निष्वात्तसङ्गाः पितरः । लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वो रगरक्षेसाम् ॥ सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिपदो विजाः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वपदे दैत्यादयः शाकान्मधिरताः अथवा दार्यं संकीर्यन्ते तेषां चत्वरूपमिति हासप्रसिद्धे । सुपर्-
णां पक्षिविशेषाः किन्नराश्च भुक्तास्तिर्यञ्च एव विषमेतत्पित्र्यकर्म । यदैत्यदानवरक्षांसि यज्ञविध्वंसकराण्यपि नातिवर्तन्ते
तथा तिर्यक्षोच्यसङ्गा स्मृतिकाः । अथैजाता बर्हिपदो नाम ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविजा अविपुत्राः ॥ १९६ ॥

(३) कुडूकः । दैत्यादीनां यमसाध्यापोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिपदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिपदः मनोः पुत्राः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविजा बर्हिपदसङ्गा पितरौ दैत्यादीनां पूज्याः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपानाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः॥वैश्यानामाज्यपानाम शूद्राणां तु सुकालिनः॥१९॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः प्राग्वार्यञ्जकः सोमपिबन्तिष्योतिष्टोमादिदेवतास्त्विष्टादयः हविर्भुजश्चरुपुरोडाशादिदेवताआज्यपाआधारावाज्यभागप्रयानादिदेवताः सुकालिनः । कालयति अपवर्जयन्तिकर्मेतिहसुकालिनः । कर्मापवर्गहोमदेवताअयाश्राग्नेस्यनभिशस्तीश्वेत्यादिविहिताः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राणांपितरइत्यन्वयः ॥ १९७ ॥

(३) कुड्डूकः । सोमेति । आसुणमभृतीनांचतुर्णां वर्णानांसोमपामभृतयश्चत्वारः पितरः सृताः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपाः नामतः विप्राणां पितरः आराध्याः । हविर्भुजनामानःक्षत्रियाणांपितरः आराध्या इतिशेषः । तथा वैश्यानां पितरआज्यपाः नामतः । वसिष्ठपुत्राःशूद्राणांपितरइति संक्षेपः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम पितरःलोकविप्राणांपूज्याःसृताः । हविर्भुजसंज्ञाःपितरःक्षत्रियाणांपूज्याःसृताः । आज्यपानाम पितरोवैश्यानांसुकालिनसंज्ञाःशूद्राणांपूज्याःसृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्राहविष्मन्तोद्भिरःसुताः॥ पुलस्तस्याज्यपाः पुत्रावसिष्ठस्य सुकालिनः॥१९८॥

(१) मेधातिथिः । हविर्भुजएवहविष्मन्तः । कविर्भुगुःकाव्यवदन्त्युशनसमितिस्मरन्तिभार्गवचयैतादेवताःक्षत्रिणां पुत्राएवंवदीयाश्चापिपितरोदेवतारूपाएवेतिमावर्मस्थाः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्मन्तोहविर्भुजः । कवेर्भुगोः ॥ १९८ ॥

(३) कुड्डूकः । कवेर्भुगोः सोमपाः पुत्राहविर्भुजएव हविष्मन्तः । अद्विरसःपुत्राः आज्यपाःपुलस्त्यसुताः । सुकालिनोवसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपादिचतुर्णांजनकानाह सोमेति । हविष्मन्तोहविर्भुजः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सोमपादयः केषांपुत्राइत्यपेक्षांपामाह सोमपास्त्विति । कवेर्भुगोः । हविष्मन्तइतिहविर्भुजानामान्तरम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम कवेर्भुगोःपुत्राः । हविष्मन्तसंज्ञाःपितरअद्विरःसुताः । पुलहस्य पुत्राआज्यपानामसंज्ञाःपितरः । वसिष्ठस्य पुत्राःसुकालिनसंज्ञाःपितरोभवन्ति ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्वर्हिपदस्तथा॥ अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

[अग्निष्वात्ताहुतेस्त्वताः सोमपास्तुतिभिस्तथा ॥ पिण्डवर्हिपदः प्रीताः प्रेतमुद्विजभोजने॥१॥]

(१) मेधातिथिः । अग्निदग्धाःसोमःअग्निनातस्यपाकोरित तेषां देवताइत्यन्तेताअप्यनग्निदग्धाः सधृदास्तदुपानुस्यन्ते । एवमग्निदग्धानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि अग्निनापच्यन्ते । तैर्यदेवताइत्यन्तेताअग्निदग्धाः पुर्ववदेवमभिसंचयः क्रियते येअग्निदग्धाउच्यन्ते तानग्निदग्धानिर्दिशेत् । येअग्निदग्धाःरताःसोमपानेवनिर्दिशेत् । एवंकाव्यान्वर्हिपदइति कवेः-

(१९८) पुलस्त्यस्य=पुलहस्य (मेधा०)

(१९९) वर्हिपदस्तथा=वर्हिपदोविज्ञान (मेधा०)

पुत्रा काव्यास्तेचसोमपास्तुक्वे पुत्रा इत्युक्तं बर्हिषदोऽत्रिजा उक्ताः । मायमेव कारोययादेशं द्रष्टव्यः । तथास्यमर्थं स्यात् । विमा-
णामेवेति पितरो न क्षत्रियादीनां । तच्च प्रागुक्तेन विरुध्यते न चैते वर्णभेदेन पितृत्वेनोक्ताः । येन तत्प्रादाच्छिष्या ब्राह्मणादिसर्वधन-
पितृत्वेनोक्ता येन तेषामुच्यन्ते । तस्मादुपलब्ध एव कारोऽग्निष्वात्तास्तेचसोऽग्न्यानेव निर्दिशेदित्येव सर्वधनोपः । विमप्रहणम-
नुवादत्वात्क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं । एवमानमर्थेते पितरो वेदेभ्युच्यन्ते । अग्निष्वात्ता पितरो येऽग्निर्गन्धमाये अनग्निर्गन्धमा इति तान्म-

न्वानुदात्त्यविवृणोति । अथचैवसमन्ध क्रियते यस्मै शब्देऽपितर उच्यन्ते तानुविमाणा मेव निर्दिशेत् स्वपितृन् । न च शब्दभे-
देनार्थभेदशङ्का कर्तव्या विमप्रहणमधिकार्युपलक्षणा र्थमाध्यात्वात् । प्रधानैस्सुपलक्षणा भवति राजा गच्छतीति ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्निर्गन्धमादीनपि विमाणामेव पितृनिर्दिशेत् । अत्र काव्यपदं दृष्टान्तोपदर्शकम् । यथा
कर्बुर्योगे पुत्रा विमाणांतथा बर्हिषदोगन्धमादिपितरस्तथा सोम्याः सोमसदः साध्यपितरो अग्निष्वात्ताश्च देवपितरो न्येचाग्निर्-
गन्धमाऽनग्निर्गन्धमाश्च काव्यनामानस्त्रयं पितरो निर्दिष्टसंविधनो विमाणा मेवार्चनीयाः । न तु क्षत्रियादीनामिति । सदृशानवर्णा-
न्तराणामेव कारणव्यवच्छेदो न तु गन्धमादीनां येषां चाग्निर्गन्धमादीनां त्रयाणां जनकानोक्तास्ते मरौ च्यविश्ववह्निरः पुल-
स्त्यवसिष्ठ्यतिरिक्तानां नुलहादीनां मनुसुतानां पुत्रा इति यासम् । अत्र सोमपा इति सोमपानकारिण इत्युच्यन्ते ते च ऊमा-
वैपितर प्रातः सवन ऊर्वाभाष्यग्निने काव्यास्तृतीयसवन इति श्रुतावुक्ता सोमसदः । सोम्या इति स्तुतेभ्योऽपि सोमयागे
शस्त्रमभ्यारोहनीयपि स्यमिवोपयभागिनः । एव बर्हिषदो दर्शादीष्टपुतत्रा गवन्तः । एवमन्येष्वपि निरुक्तिः पुराणादिदर्श-
नैर्नोक्त्या ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निर्गन्धमानाग्निर्गन्धमाश्च सोम्याऽग्न्याऽपराग्निपितृविमाणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषणान्तरमाह अग्निर्गन्धमा इति । कविपुत्रानाग्निर्गन्धमादीन् अपराग्निवर्हिषदः । अग्निष्वात्ताः ।
सोमपा पितरो विमाणा मेव जानीयात् सोमपानामेव नामभेदा अग्निर्गन्धमादीनीति मेधातिथिः ॥ १९९ ॥

(५) मन्दनः । न कवलसोमपा एव ब्राह्मणैर्यष्टव्याः । किन्तु सर्वेऽपि । सोमसदादय इत्याह अग्नौति । अग्निर्गन्धमा-
स्यादीनि समाना पितृगणानां नामान्तराणि । तत्र काव्या इति सोमपानामुपादानतेषां कविपुत्रत्वात् । बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च
स्वनाम्नैवोपात्ता ॥ १९९ ॥

(६) रामध्वजः । अनग्निर्गन्धमाना काव्याऽनकाव्यनाम्ना पितृन् बर्हिषदस्तस्मान् अग्निष्वात्तस्तस्मान् सोम्यास्तस्मान् अस्ता-
पितृगणान् विमाणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

यस्मै तु गणामुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ॥ तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । एतेषु मुख्या गणा सोमपादय पितृणां तेषां पिपुत्रपौत्रा अनन्ताविद्यन्ते तेऽपि पितर एव । अस्मा-
न्मिमवचनदित इत्यन्ते । न सोमपादय उद्देश्याः । यदि हि तेषामपि पुत्रपौत्रा पितरस्तेषु उद्देश्यास्तु न च तेषां किञ्चिन्मा भेदमास्मा-
त् तस्मादुपवादेनैव वावसीयते । गवाभ्यवश्रुतिवत्पुत्रपौत्रमित्येकवद्भावात् । अनन्तकमपरिमितं स्वार्थकं ॥ २०० ॥

(२) शर्वज्ञानाराधणः । तेषां पुत्रपौत्रमनन्तकतस्य च स्वस्वपित्रर्थका एवार्चकाः ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मै प्रधानभूता पितृगणा उत्पत्तयेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ताविज्ञेयाः । पुत्रपौत्र-
मिति गवाभ्यवश्रुतिनियत्येकवद्भावात् । एतच्छ्लोकस्य चित्ता एव वरो वरं यस्यादयोऽन्येऽपि पितृगणामाकण्डेयादिपुराणादिषु
भूयन्ते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वदेवता इत्युक्तं तु साधुवादमात्रमिह पठितव्यम् ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । इदानीं तेषां पितृत्वमुपपादयति य एते त्विति । इह जगति अनन्तकमपर्यन्तं सर्वमित्यर्थः । यन्प्राणि-
जातं तेषां पितृगणानां पुत्रपौत्रिकं विज्ञेयम् । तेनोपपन्नं तेषां पितृत्वमित्यभिप्रायः ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ॥ देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वराः ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिभ्येकमदैवात्कर्मणोऽन्यन्द्दष्ट्यं अपितु देवप्रधानतमं । यतो जन्मभ्येष्टाः पितरो देवानां ।
तथा हि ऋषिभ्यः पितर उत्पन्नाः पितृभ्यो देवा इत्येव सृष्टि क्रमः । देवेभ्योऽन्यत्सर्वं जगत् चरं जगमस्थासु स्थावरं अनुपूर्वराः
प्रथमेभ्यो योऽुक्तः क्रमः । अतिक्रान्तोर्थवादसंपातः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । चर जङ्गमम् । स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्योऽुक्तक्रमेण पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवा जाताः देवेभ्यश्च जङ्गमस्था-
वरं जगत्क्रमेण जातं तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात् च पितृपितामहपितामहानामेपांथाद्धे पूजनीयाः । सोमपादयोऽपि पूजिताः
सन्तः श्राद्धकलदानाय कल्पन्त इति । प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽसोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवाऽऽवाहनकाले
निजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येया एवेव्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋषिभ्यो हिरण्यगर्भमरीच्यत्रिकध्याद्विरः पुलस्त्यवसिष्ठेभ्यः । पितरः सोमसत्यश्रुतयः ।
स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति ऋषिभ्य इति । ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्यः । ननु प्रेताः पितृपितामहादयः श्राद्धे-
स्तर्प्यन्त इति लोकाशास्त्रमसिद्धम् । अत्र सोमपादयुक्तम् तस्माद्विरुद्धमिदम् । न विरुद्धमिदम् यथा ब्राह्मणतृत्वा पितृवृत्ति-
रेव पितृवृत्तिमेतत्पितृपितामहादिषु पितृपतेरिति ॥ २०१ ॥

राजतेर्जाजनैरेपामथो वा राजतान्वितः ॥ वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षया योपकल्पते ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजतानि च भाजनानि रूप्यमयानि पात्राणि तदभावे रजतान्वितैः शरुमयानि ताभ्रमयानि सौ-
वर्णेन वारोऽप्येनैकदेशयुक्तानि कर्तव्यानि । एतच्च पात्रं देयं घृतमध्वादिष्वयज्ञसोहित्याक्षिप्तपात्रं तत्रैयं रूप्यमयपात्राविधीयते
पात्रेयश्च पिण्डनिर्वपणादितद्वस्ताभ्यामैव कर्तव्यं । यदप्युदकमिनयनं पिण्डेष्ववने जनादिषु तदपि हस्ताभ्यामेवाऽपसधे-
न, हस्तेनैव च चनात् । तत्तुदकतर्पणमावहिकं तदपि हस्तेनापसधेनैव कर्तव्यं । इदं हि श्राद्धप्रवरेणैव स्मृतं तन्नामाकर-
णिकस्य कर्मणोऽगममनारम्भाधीतम् । तत्रैव वचनमस्ति भवतु वादस्यादह्ये बृहद्वेद्याल्लोकां निति । तस्मात्कश्चिन्मपुरातनयो-
ऽपरोक्षारसमिप्यस्तत्र भक्ष्यभोग्यविविधपानानि सुरभीणि चेति बहुपुपानकेषु सत्सु यद्यनुरोपेन । वार्यपि । अपि यद्यः
पात्रप्रसांसां मूचयति । तिष्ठतु वा तस्मिन् कृतभोजनदान वारिमात्रमपि यदिरूपपात्रेण दीयते तद्रूपगुणसंयुक्तादक्षयं भवति अ-
क्षया योपकल्पते । अक्षयमृमिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धयेति सर्वदानेषु विहितत्वाद् अनुवादः ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । रजतान्वितैः रजतलेपरजितैः । अक्षय्यमक्षीणता ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । एषां पितृणामक्षय्यमयपात्रैरुपयुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्गत्तमपि श्रद्धया दत्तमक्षयमुत्पहेतुं दीयते । त्रिपु-
नः प्रशस्तपापसादीति ॥ २०२ ॥

(२०१) पितृभ्यो देवमानवाः = पितृभ्यो देवदानवा । (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ट, ड, ड, त, थ, मेपा०)

(४) राघवानन्दः । उपचारैरित्युक्तं तत्रार्थवादमाह राजतैरिति । रजतान्वितैः रजतयुक्तैः पात्रान्तरेः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । राजनान्वितैः राजतमिश्रैः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पात्राण्याह राजतैरिति । एषां पितृणां राजतैरजतैर्भाजनैः पात्रैः रजतान्वितैर्वा । क्रियाः कार्याः कर्तव्याः । आदिसमयेन वारि अक्षम्यायान्त्यायोपकल्पते उपतिष्ठतइत्यर्थः ॥ २०२ ॥

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ॥ देवैर्हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदेव कार्यततः पितृकार्यं विशिष्यते विशेषणकर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पिष्य-
स्याप्यायनमाह । देवतत्राह कर्मैत्युक्तं भवति । अह्नकर्मतामेव स्पष्टयति । देवहियद्वालागभोजनं । तत्पितृकार्यस्याप्यायनं
वृद्धिकरं न तत्प्रदानं पिष्यस्यैवोपकर्म ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवकार्याद्देवदेविककर्मणः । द्विजातीनां विशिष्यते तैर्यज्ञादिभिर्देवताप्यायनसंभवात् ।
शूद्राणां तु आद्ये देवमपि तद्वदभ्यर्हन् । प्रकारान्तरेण तदाप्यायनस्य ते च संभवात् । पितृकार्यस्याप्यायनं तस्य सर्व-
नकारितया पूर्वमह्नत्वेन स्मृतमतो देवान्पिष्यभागएव शौचविप्रगुणाद्यनुसंधानाधिकर्याविधेयमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदेव कार्यम् । ततः पितृकार्यद्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन
पितृआदस्य प्राधान्यं देवतत्राहमित्याह । एतदेव स्पष्टयति । यतो देवकर्म पितृकृत्यस्य पूर्वसदाप्यायनं परित्यज्य-
तम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पितृकार्यस्य भासद्विकृत्यं अह्नित्वमनुवदन् देवस्य तत्पतिं पूर्वोत्तराह्नित्वनियमयन्नाह देव-
कार्यादिति । देवं देवसंबन्धि । आप्यायनं पर्युक्षणादि ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अथ पिष्यस्याह्नत्वेन देवविधिस्तदेवात्पिष्यस्य वैशिष्ट्यमाह देवेति । आप्यायनं मावलयकरण-
म् । हि हेतो ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धीरसिंहप्रकाशे अर्घ्यपात्राण्याह आकलः । सौवर्णरौप्यताम्राणां तदभार्यं तर्पणं । अष्टाङ्गुलं
भवेत्पात्रपितृणाम्रजतशुभ । दशाङ्गुलं देवानां सौवर्णताम्रमेव च ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं देवं नियोजयेत् ॥ रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आद्वमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षैव आर्क्षतन्मामारक्षभूतं आरक्षार्थमित्युक्तं भवति । उपमायां बाभूतत्वाद् । यदा तुरक्षा-
र्भजतः पूर्वदेवब्राह्मणनिर्भोजयेत् निमज्जयेत् आसने चोपवेशयेत् । अपरार्थवादः रक्षांसि अरक्षयानि कानिचित्सत्वानि इति-
हस्ति । क्रियामिदमुष्मन्ति आच्छिन्दन्ति पितृभ्यः आद्यं । के पुनर्देवा उद्देश्यागृहे तावद्दिश्वान्देवान् हवामह इति मन्त्रस्याविनयो-
गादिभ्ये देवाः प्रतीयन्ते । पुराणेषु च विन्वेदेवा इति श्रुतिरिति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां पितृणामारक्षः । समस्ततोरक्षाहेतुः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । आरक्षोरक्षानि पितृणामारक्षभूतदेवविभ्ये देवब्राह्मणं पूर्वनिमज्जयेत् यत्पादशावर्गितं आद्वमारक्षया-
च्छिन्दति ॥ २०४ ॥

(२०३) सुतम्-स्मृतम् (मेधा०) ।

(२०४) रक्षांसि हि विलुम्पन्ति- रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति (क, ख, ग, घ, च)

(४) राघवानन्दनः । एतत्पूर्वकरणे दृष्टं तस्मात् । तेषामिति आरक्षदेवकृत तद्वर्जितश्चाद्वरक्षासिक्तुम्पन्ति । न्यस्तशस्त्रत्वात्त्वरक्षणेऽप्यसमर्थत्वात् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । यतएवदेवपूर्वकुर्यादित्याह तेषामिति । तेषापितृणाम् । हिहेतो । आरक्षभूतं रक्षकरम् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषापितृणां देवपूर्वमारक्षभूतसर्वत्र रक्षायुक्तश्चाद्यजयेत् । रक्षैव रक्षस्तमाक्षश्चाद्वनियोग्येति आरक्षवर्जितदेववर्जितश्चाद्वरक्षासि विप्रलुम्पन्ति अपहताअमुरारक्षांसीति मन्त्रेण तित्थवान्गृहीत्वा रक्षांकुर्यात् ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्ततदीहेत पित्राद्यन्तं तद्भवेत् ॥ पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिश्च अन्तश्च आन्तयो देवौ आद्यन्तावस्येति दैवाद्यन्तम् दैवेन कर्मणा आदिरूपक्रमः श्राद्ध-
रूपकर्तव्यम् । अतश्च निमज्जनदेवानां पूर्वकर्तव्यम् अतः समाप्तिः । विसर्जितेषु पित्र्येषु पुत्राणां पुत्राणां विद्वानां विसर्जनकर्तव्यम् ।
गन्धादिदोषनिर्देवौपक्रमतां मन्थ्यते । ननु तेषां पदार्थानां दैवेनोपक्रमसमाप्तिर्भवतः आबुत्तिसद्वात् प्रयोगधर्मश्चायदैवाद्य-
न्तता । दैवपूर्वकर्तव्यं यतपपदार्थधर्मः पदार्थानां तु गन्धमात्यादीनां दैवोपक्रमतामावृत्तिकेनैवक्रमेण सिध्यति । निमज्जन-
तावदैवपूर्वकर्तव्यम् । यतएवमथमपदार्थआरब्धस्ततएवाग्न्येषामारभोयुक्तः पदार्थपदार्थान्तरारम्भनियच्छति । यतस्तद्वृत्ति-
प्रकृत्या कृतकालानां गुणानां तदुपक्रमदिति पदार्थधर्मः । तच्छ्राद्धकर्माहेतुकुर्यात् परिशिष्टोर्थवादः । पित्राद्यन्तं तद्भवेत् ।
दैवाद्यन्तत्वस्य विहितत्वात् न पित्राद्यन्तप्रतिषेधोऽर्थवादतया लौकिकवाक्यवन्नेयः । छेदेर्हि किंचिद्विधायतद्विपरीतमप्राम-
सिपि निषेधति । क्रियाहि द्वयविनयति नाद्वयमिति । क्षिप्रं नश्यति सान्वयः सत्तानां फलप्रदर्शनरूपोपनिर्द्धार्यवादः । अतश्च-
सर्वपरिवेष्टनादिदैवपूर्वकं यत्स्वन्तराभक्ताद्युपनयनं पित्रासतां च पानादिदानं तद्यस्यैवेच्छाप्रथममुपजाता तस्मादेषोपनेतव्यम-
नभिर्नस्तदनुरोधेनोपनीयमाने प्रधानविधिर्वापः स्यादपर्यन्तब्राह्मणानिति तथाकाश्चिन्मधुररसमिषोपरोम्भरससाम्यस्तत्र म-
क्ष्यभोज्यचविविधपानानि स्तुरभीक्ष्णयेति बहुपुपानकेषु सत्त्वयद्यन्यानुरोधेन अन्यत्र रससाम्यमापादयेत्ततोऽप्यपिरस्यजनि-
तस्यात् ॥ तस्मादुपक्रमसमानो देवादिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । देवतानामादौ निमज्जनं तस्यावत्सर्वपदार्थेषु दैवपूर्वेषु दैवादिता । दैवान्तता तु पितृव्यमि-
ज्य देवानां विसर्जनात् । ईहमानश्चेष्टमानः । नश्यति रक्षोभिः श्राद्धविधातेन पितृशापात् ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लुकः । यतएवमस्तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तदैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा एतेनेदमुक्तं । निम-
ज्जनादिसर्वदैवपूर्वविसर्जनं तु देवानां शेषे । अतएव देवतः । यत्र क्रियते कर्म पितृके ब्राह्मणमिति । तत्सर्वतत्र कर्त्त-
व्यत्वेऽवदेविकपूर्वक्रमः । न तु तच्छ्राद्धपित्रप्रक्रमावसानम् पित्राद्यन्ततदनुतिष्ठसन्तानं शीर्षविनश्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पित्र्यहेतुं कुर्यात् तु तदैवं पित्र्याद्यन्तम् । क्षिप्रं प्रणश्यतीति मृतार्थवादः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं श्राद्धस्यैव देवमादौ कार्यं किन्त्वन्तेऽपीत्याह । देवति । ततः श्राद्धम् । हेतुं कुर्वत ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तमाहेतुं कुर्यात् । तथा दैवादिपूर्वदेवानां आम्हानविश्वेदेवायागच्छन्ति व-
चयेत् । अन्ते श्राद्धान्ते उपतिष्ठन् पितरः सत्येन विश्वेदेवै सहेति एवं दैवाद्यन्तच्छ्राद्धपित्राद्यन्तं न भवेत्कुर्यात् ॥ २०५ ॥

शुचि देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवर्णं चैवं प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिर्भस्मास्थिकपाठकाद्यनुपहतः । विविक्तो विस्तीर्णो बहुभिर्जनैर्नाकोणं दक्षिणाप्रवर्णो
दक्षिणस्यादिश्यवनतस्तादृशदोषयत्नसंपादयेत् । स्रग्भावतश्चेनाद्योनलस्यते तया कर्तव्यं यस्मात्तस्यापरेण संपादयेत् ।
तंच गोप्राशतोपलेपयेत् । शृदादयो निवर्तन्ते । गोमयेनोपलेपनियमात् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विविकमेकान्तम् । उपलेपयेत् शृङ्गामयादिना दक्षिणाप्रवणमुपपादयेत् संपादयेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लुकः । अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतदेशानिर्जनच गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतंच प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६ ॥

कायाऽन्त्येयाः । देशनियमं स्यात्तदादमाह शुचीति ह्यस्यां । दक्षिणाप्रवणंदक्षिणनिम्नताम् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अथ आदस्य देशमाह शुचिमिति । विविकं विजनम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । भूमिशुद्धिमाह शुचिमिति तत्रगोमयादिना छिमे दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवन्ते निम्नप्रदेशे आ-

ह्वानं कार्यम् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ॥ विविकेषु च तुप्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकाशप्रदेशः चोक्षाः स्वभावशुच्योपमानः प्रसादजनका अरण्यादयः । जलतीराणि सरित्समीपपुलिनादीनि विविकेषु विजनेषु तीर्थेषु च । विष्यन्तस्मिदमतश्च गोमयोपलेपनमिति नियमो नास्ति । उपपादयेदिति वचनात् । यत्र संपादयं शुचित्वं तत्रासौ नियमः स्वभावतः शुचिपुष्टमं द्विनिर्णयकमित्येतावतैव योग्यता । एतेषु देशेषु दत्तेन कृतेन आद्वेनातितुष्टाः पितरो भवन्तीति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकाशेषु स्तम्भाद्यसंकीर्णदेशेषु चोक्षेषु शुद्धेषु ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लुकः । चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितरेषु तथानिर्जनप्रदेशेषु दत्तेन आद्यादिना सत्रं दापितरस्तुप्यन्ति ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवकाशेषु स्वभावेन जनता वर्जितेषु चोक्षेषु मनोहरेषु तथान्यत्राह चोक्षाः शुचौ तथा दक्षति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । चोक्षेषु रमणीयेषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकाशेषु असंकीर्णस्थानेषु उक्षेपुः उक्थस्थानेषु विविकेषु विजनेषु अरण्यादिषु जलतीरेषु पता-
रौषु ते पिण्डेन पितरः सदा तुप्यन्ति सन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥
आसनेषु पृथक्पृथक् । बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ॥ उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रान् स्नानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपकृतेषु कल्पितेषु विविच्यस्तेषु पृथक्पृथक् । विभागेनैव भासनं दीर्घधीतफलकादिसर्वेभ्यो दद्यात् परंपरसंगतानुश्रितम् । तथोपवेशनीया इति । पृथग्व्यवहणं । बर्हिष्मत्सु दर्भविष्टरास्तीर्थेषु उपस्पृष्टोदकान् स्नानान्कृत्वा तत्र मवर्जिणीं च ताम्पूर्वनिमन्त्रितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बर्हिष्मत्सु कुशवत्सु उपस्पृष्टोदकान् स्नानान् ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लुकः । तत्र च देशे आसनेषु पृथक्पृथक् विविच्यस्तेषु सकुरौषु भागामिच्छित्वा साक्ष्यान् सम्यक्कृतस्नानाचम-
नानुपवेशयेत् अथ देवनामासने कुशद्वयपित्रासनेषु च प्रत्येकंदक्षिणाग्रपृष्ठः कुरोदयेः । तदाह देवतः । ये चान्न
विश्वेदेवातीर्षाः पूजितमन्त्रिताः । ब्राह्मणान्यासनायेषां द्विर्भाष्यहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।
विश्वेदेवातीर्षाः पूजितमन्त्रिताः । ब्राह्मणान्यासनायेषां द्विर्भाष्यहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।
विश्वेदेवातीर्षाः पूजितमन्त्रिताः । ब्राह्मणान्यासनायेषां द्विर्भाष्यहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।

(२०९) मदीन जल (य, य, र, ल)

काण्ड-कुश (अ)

(४) राघवानन्दः । एवं वर्णक्रमद्वयं वेदक्रमोपपेक्षणीयमिति ज्ञापयन् ऋग्वेदिनमधिकृत्य आदानुष्ठानमाह । आसनेष्विति त्रिशतां श्लोकैः । उपक्रमेषु विन्यस्तेषु बर्हिष्मत्सुकुशयुक्तेषु पृथक्पृथगितिनेकासनंकुर्यादिति । देवे कुशद्वयपित्र्ये एकैकदेयमिति । तथाच देवतः । ये चात्रविश्वेदेवानां विभाः पूर्वनिमित्ताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदभौपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकदर्माणि प्रोक्षितानि तिलोदकेः ॥ इति पित्रादिपट्टपात्रेषु षड्वं ब्राह्मणादित्यर्थात् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यक्कृताचमनान् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । इदमिदं पितामहायेति पृथक्पृथक् । बर्हिष्मत्सु दर्भवत्सु । उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् । सम्यक्स्नोपचारम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपक्रमेषु पुरचितेषु आसनेषु बर्हिष्मत्सु सकुशेषु पृथक्पृथगुपस्पृष्टोदकान् ताचमनानि मन्त्रितानि प्राप्नुवेष्वथेत् ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ॥ गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवेशनान्तरंगन्धमाल्यैरर्चयेत् । गन्धानकुङ्कुमकर्पूरादीन् दद्यात् । माल्यानि कुसुमसजः । सुरभिर्महर्षं । माल्यविशेषणं । निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् । गन्धेष्वपि पृथक्विशेषणं सन्ति गन्धाः अहुरभयस्तन्निवृत्त्यर्थं । अथवा सुरभिर्भूषणैः तत्तत्सुरभिर्महर्षं । देवभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वदेवा तत्तत्पितृदेवभ्यो दातव्यं । इदं तु देवपूर्वकमहर्षं प्राग्भोजनमवृत्तेः पदार्थानां तादयिनिमयार्थं मवृत्तभोजनानां तु पानव्यञ्जनादिपुनरनियमइत्येवमर्थमाहुः । अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने स्यात् । अजुगुप्सितान् अनिन्दितान् विप्रान् अनुवादोऽर्थं तादृशानामेव विधानं । अथवा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशोऽप्रकृत्यर्थकतव्यतानिषेधएवाम उपविष्टान् अजुगुप्सितं न निन्देतेत्युक्तं भवति । प्रत्ययार्थमात्रत्यागोऽवरं न सर्वपदांश्चैत्यामदिति मग्न्यन्ते । अनुवादि हि हिरण्यमेव पदमनर्थकम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गन्धमाल्यैरिति बहुवचनं भूपाद्याच्छादनप्रार्थनं गन्धमाल्यादिभिरित्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुमः । तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषु उपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः रुद्रहणीयगन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजुगुप्सितान् उक्तनिन्दारहितान् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अजुगुप्सितान् निन्दितवेषान् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवपूर्वकविश्वेदेवानुपूर्वकं तान्विप्रानर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ॥ अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । अनुक्तिमेषु सविषु सुरभिधूपाग्निमस्तु अर्घोदकमुपनेतव्यं । तेन हितेनार्घ्यता अनुगानीत् । ततश्चाग्नौ करवाणि करिष्ये । इति चेत्त्येवमादीनि प्रश्नवाक्यानि कथ्यन्ते । अनुज्ञावाक्यमपि तेनैव सह पवित्रांस्तिलानपि पवित्रशब्दोऽर्घोर्भवति तेषां ब्राह्मणानामुदकमानीयदत्त्वा तेन अनुज्ञातोऽग्नौ होमंकुर्यात् । ब्राह्मणैरनुज्ञातं कुर्यादिति संवन्धः । सहसर्वेषु गपदनुज्ञादियुः । अनुज्ञापनवाक्यमपि सामर्थ्यात् । सर्वचैतत्तापुभिः शब्देऽर्कतव्यं । अर्घ्यतपेतत्पुनराकरारमो करवाणि करिष्ये इति चानुज्ञापयेदौ कुर्वित्येवमेषु ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तेषांयद्रूपादिदानात्प्रागर्घ्यदत्ततच्छेषजलं । तिलांस्तत्रत्यानू । पवित्राणि च कुशाद्भिद-
लान्यानिचैकत्र स्थाने कृत्वा संस्त्वान्नसमन्वनीयं न्युब्जपात्रकृत्वैत्यर्थः । ब्राह्मणैश्च सह सहितैरनुतज्ञातः ॥ २१० ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषांब्राह्मणानामर्घ्यदकपवित्रतिलान्नसमिआनूकृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणहोमंकु-
र्यात् । अनुज्ञासामर्घ्याच्च मार्थनापि पूर्वकर्तव्या । साच त्वगृहानुसारेण करवाणि करिष्यइत्यादिका । अनुज्ञापि ओमि-
त्येवरूपा कुर्वन्ति वा ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । आनीय दत्वा उदकं अर्घ्यार्थपवित्रंस्यात्कुशद्वयं तद्युक्तौस्तिलान् । ब्राह्मणैः कुर्वन्त्यनु-
ज्ञातः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । उदकंशुद्धोदकम् । आनीय दत्वा तिलोदकंषाभीष । ब्राह्मणोद्भिजः । सहाम्भानुज्ञातोऽग्नौ कुर्याच्च-
हुयात् ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौकरणद्वारम्यामाह तेषामिति । तेषापितृणांअर्थं विग्राणांसपि उदकं शिष्टोदकंआनीय सप-
वित्रान् पवित्रसहितान् तिलानादाय ब्राह्मणानपीच्छेत् ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यांच कृत्वाप्यायनमादितः ॥ हविर्दानि विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रौक्तेर्गतं तदुच्यते । अग्नेःचतुर्थ्यर्पणी अग्निरेकादेवता । सोमयमाभ्यामितिद्वन्द्वस्य-
देवतात्वं अग्नीषोमवत् । अनयोर्देवतयोरदितःआप्यायनं हविर्दानेनकृत्वा पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् । पिण्डनिर्वपणंब्राह्मण-
भोजनंचकुर्यादित्यर्थः । गृहैस्त्वय्यदेवताःयेषांगृहानास्तितेषामिदंदेवतावचनं । आप्यायनंपोषणंहविषादेवतापुष्पन्तीत्य-
र्थवादः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्नेः अग्नये कव्यवाहनाय सोमाय पितृभते यमायाद्विरत्नवति तिस्रआहुतयः ।
हविर्दानेन होमरूपेण कृत्वाऽप्यायनमित्यन्वयः ॥ २११ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पुष्पक्षणादिपूर्वहविर्दानेन ग्रीष्ममादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृस्तर्प-
येत् । सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशपि वृषभेव देवतात्वं सहादिशब्दयोगाभावात् । यत्र साहित्यविवक्षिततत्र सहादिशब्दकरो-
तीत्युक्तमात्रं ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः आदौ । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वनैवदेवतात्वं अग्नीषोमवत् । हविर्दानेन । पयुःस-
णादिना ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । आप्यायनवृत्तिहोममितियावत् । हविर्दानेनान्नहोमेन ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृभते स्वाहा सोमयमाभ्यांप्रमादितःयथमतःआप्या-
यनकृत्वा । तत्राह । मार्कण्डेयः । आहितापितृन् जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्यौपासने अश्वभावेआद-
संव्याद्रभभावे द्विजेष्वुवा ततःपश्चात् अग्नौकरणानन्तरपितृन्पितृतामहमपितामहस्त्वानेषु उपविष्टाद्भिजान् हविर्दानेन-
हविष्यान्दानेन विधिवत्संतर्पयेत् । भोजयेदित्यर्थः । पवित्रलक्षणमाह । अनन्तर्गमकंसायकौशद्विरत्नमेव च । भौदेशमात्र-
विज्ञपंपविशेषं कुत्र चित् ॥ २११ ॥ २१२ ॥

अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥ योहोमिः सद्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्मार्तस्यैवाधिकस्यदायादेर्वाअग्रेरभावेविधिर्यमुच्यते । लौकिकस्यतु पितृपुत्रानिषेवात्भावाभावाविचिन्त्यौ नैतृपुत्रयोहोमोलौकिकेभ्याविति वक्ष्यति । कथं पुनस्तस्याग्रेभावः प्रोषितस्याग्निनाविनाद्यन्त्रांक्षणदेशसंपत्तौ च आदिकालउक्तोनामावास्यैव । तत्रप्रोषितेनसप्तद्विपावनः प्रामोद्व्यंवाकालशकादितत्रायविधिरुच्यते । ननुचमोपितस्यकथञ्चाधिकारः यदितान्द्रायाग्निसतीअग्निनापितत्रैवसन्निधातव्यं । यतो नोभाभ्यामग्नौवैरुह्यन्ते । भार्ययापजमानेनच । एवहिश्रूयते तान्निरन्तरितस्यः प्रवसतामिति । अथकेवलएवगृहस्थः प्रवसेत्तदाभवेदस्यभावः किन्तुमभ्यक्तत्वादितस्यसहाधिकारस्यभार्यायोमसनिहितायां तद्विच्छायाअभावात् । कथंसाधारणस्यआदेविनियोगः । साधारणेहिद्रव्येअन्यतरानिच्छायांत्यागएवसंभवंते । अथोच्यते तीर्थेष्वपिआदकरणमेनेनन्यायेनप्रामोति । तत्रैमानिवचनानिविरुध्यन्ते । पुंकरेष्वक्ष्यंआदतपश्चैवमहाफलः । महोदधौमभासेचतद्देवविनिर्दिशेत् ॥ इतिनैपदेशः । भार्ययासहतीर्थयात्रांगच्छतः साग्निकस्योपपत्त्यन्ते । इहतुभार्ययासहवासस्तदनामास्यग्रेभावः । अथकेवलस्यतदाभार्येच्छायाअपरिज्ञानादनधिकाराउच्यन्ते । प्रवसन्भार्यामनुज्ञापयति धर्मायविनियोगंद्व्यस्यकरिष्यामीति तत्प्रज्ञानुज्ञोधिकरिष्यते । प्राक्चोपनयादसत्यमिपरिग्रहेविधिर्यंभवियति । अस्तित्यानुपनीतस्यआद्याधिकारः स्वधानिन्यनादितदर्शित । स्मार्तस्यचप्राग्विवाहात्पितृमरणदावद्वयभावः । ननुचपरमेष्ठिमरणेमिपरिग्रहः कार्यकेपठ्यते । स्मृतदारस्यासौद्रष्ट्योऽन स्मृतकमात्रस्य हौहिकालौ स्मार्तकर्याग्रेविहितो भार्यविवाहे । तत्रयेनविवाहकालेनपरिगृहीतोमिः पित्राविभक्तत्वात् । ज्येष्ठेनवासहवसता । भ्रातृणामविभक्ता तमेष्टोपमं प्रवर्तते । अनेचनस्यासौदित्यां कालः । दायकालादतेवापीति । एषएवदायकालेयदापिताम्रियेतदपेक्षमेवैतत् । शुचिभूतःपितृभ्योदद्यात् । आहूचोहाग्निमानीयमतिजाययादिति । नचेदद्रयाधानंआद्यां तदासतितद्वान्यस्योत्पत्तिःआदंवावर्तते । नचाप्यत्यागोत्त्येपसदोक्तिस्तिस्मिन्पाकयज्ञादिति पठ्यते । नचपाकयज्ञेभ्यभार्ययाधिकारः । पुन्यवेक्षितमाज्यंभवति । अतचपुन्यपेयादितिदर्शपूर्णमासयोःश्रूयते । नचयदापनीतैतन्नक्षतोपायनाज्यावेक्षणेपत्नीकर्तुंमंविष्यतइतिशक्यमवकल्पयितुं नित्यवदाम्नानात् । तत्रौपसदोमिरित्येयविधिर्होतव्यःप्रामोति ननुचनपितृमरणमेवदायकालः । एवंहिपठ्यते । तपिण्डीकरणंरुत्वाविभजेन्निति ततःसुतादिति विभागस्यायं कालो नदायस्याविभागेपिनायनियमोयतोधर्मान्पृष्ट्वाक्रियेते पठ्यते । तस्याध्वधर्मविविभक्तानांपृथक्पृथक्आदकरणेनानिध्यादिपुजयाच । ततश्चनवआदंसेहृदुरित्यादीनिवाक्यानिस्सामविद्याविषयाणि । ईषद्भिरोरागोद्रेकाक्षदारनियमातिश्रमिषमतिकृतविवाहः प्रक्रान्तवेदार्थमवणस्तस्यसवस्सरमात्रेणविद्यासमाग्राविदमुच्यते तपिण्डीकरणंरुत्वाविभजेन्निति । तदाश्रुतभार्यस्यपुनर्दारांश्चिकीर्षतआदाराग्नेर्भवत्यग्रेभावः । सर्वथापण्यासहयष्ट्यमिन्यस्तित्ववचनेनति नारुतविवाहस्याग्निपरिग्रहः । एवंस्थितेदेष्टेराभावे आहुतीब्राह्मणस्यहस्तेप्रक्षिपेत् । कस्यब्राह्मणस्ययएवनिमित्तास्तेषामन्यतमस्य देवउपवेष्टितस्यान्यस्यानिमित्ततस्यार्थवादोसहिरिदन्तिमन्त्रांशितः समतश्चेदयंविद्भिः ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभ्यभावऔपासनाभावे पाणावश्रित्यै हस्तमभ्यस्यंतुपपादयेदाहुती संपादयेत् ॥ २१२ ॥

(३) कुहूकः । अभ्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्तएवोकाहुतित्रयंदद्यात् । यस्माद्यएवाग्निः सएव ब्राह्मणइति वेदविद्भिर्ब्राह्मणेभ्यः । अभ्यभावश्चातुपनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणात्पूर्वं श्रुतभार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणावेवाहुतित्रयंदद्यात् । पाण्यास्योहिद्विजःस्यतदप्युक्तिमाश्रित्याह यदिति ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेद्यात् । एषवाश्रित्यैश्वानरोपब्राह्मणइतिमन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्मुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनान् ॥ लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजो
त्तमान् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमर्थवादएव । ब्राह्मणान्देवतारूपत्वं संपादयति अग्निदेवतातत्रहुतंतंमुखेनदेवताअश्र-
न्तिब्राह्मणोप्येवंरूपतदस्तेपिक्षिमदेवताअश्रन्त्येव किंपुनर्देवतागारूपंयेनब्राह्मणोपिदेवतारूपपठ्यते । अतआह अक्रो-
धनानिति वेदंनुवते तदर्थदर्शयति यएवंत्वाभावब्राह्मणास्तेआन्याहुतीप्रक्षेप्ये । अन्यत्वाहुः पूर्वत्राक्रोधनाइत्यादिना-
पितृनुद्विषमिमिच्छित्तानांस्तुत्यानामक्रोधनादिधर्मोविहितः । अनेनदेवनिमित्तितानामितिविशेषः तथाचाहश्राद्धेदेवानिति ।
पुरातनान्मुपएवंवदन्ति द्वितीयान्तोवापदित्यर्थः । पुरातनानेतादेवान्साध्यदेवानस्मिन्कारूपेसमुत्पन्नान्लोकस्याप्यायने-
युक्तान्एवंश्राद्धंयुक्ते नन्ननैवंमन्तव्यं । दृष्टसुखार्थिनोलोभात्स्वायंप्रवर्तन्तेतश्चकिमित्येपांभूजाक्रियते । यतआप्यायय-
न्तिलोकं । पृथिवीमन्तरिक्षदिवंचातोनाैषामवज्ञाकर्तव्या ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अक्रोधतत्वादिगुणवत्त्वे सत्ये ते श्राद्धे देवताभवन्तीत्यर्थः । मुप्रसादानल्पायासेन
प्रसाधान् पुरातनान् सर्वभ्योयजान् । यज्ञादिना लोकाप्यायने युक्तान् । श्राद्धदेवान् श्राद्धसंबन्धिनोन्त्यस्य पितृभ्यति
नेतृन् अतोऽभिर्पयाहव्यंवहति तथा ब्राह्मणाअपीत्यर्थः । गन्पयादीव्यतेर्गन्तात् देव शब्दव्युत्पत्तिरत्र ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रोधरूपान्मुप्रसादान्मसन्नेभुवान्प्रवाहानादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन लो-
कवृद्धयद्युक्तान्श्राद्धपात्रभूतान्मवाद्योवदन्ति । तस्मादेवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तदस्तेदातव्यमिति पूर्वविध्यनुवा-
दः ॥ २१३ ॥

(४) राघवांनन्दः । पुरातनान् चिरन्तनान् प्रवाहानादितया पुरापूर्वतन्पते दीयते येभ्यस्तात्वा । आप्या-
यने दातारोवोभिवर्धन्तामित्याद्यांशिषा । श्राद्धदेवान् श्राद्धोद्देश्यपात्रभूतान् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । यमिच्छते सोऽग्निरेव न केवलंब्राह्मणः किंतु येभ्यो हुयते ते पितरोऽपि ब्राह्मणाइत्याह अक्रो-
धादिति । श्राद्धदेवान्पितृन् । द्विजोत्तमान् पुरातनान्वदन्ति । तेन च ब्राह्मणस्य पाणाविवोपपादनंयुक्तमित्यभिप्रायः
॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतादृशान्पुरातनान्पितृरूपांश्चिजोत्तमान् श्राद्धदेवान्श्राद्धभाषकान् । एवंवदन्ति ॥ १२३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमादृत्य विक्रमम् ॥ अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौयत्कर्तव्येअग्नयेत्प्रधानमदितिआहुतिप्रक्षेपपटक्षणकार्यं तदपसव्यं । दक्षिणेनहस्तेनकर्त-
व्यं न सव्येन नोभार्ग्या उभयोर्हस्तयोर्मुक्तमितिनिषेधान् हस्तद्वयसंयोगेनकर्तव्यताशङ्कापामपसव्येनेत्युक्तमितिकेचित् ।
इदंव्युक्तं याअग्रावाहुतयोर्हूयन्ते । तासांचयाऽवृत्परिक्रमस्तस्यापसव्यताविधियते । दक्षिणासस्थाआहुतीकुर्वात् नोद-
कंसंस्थाः । ययादेवे दर्प्या हविर्भस्तुकाद्यमित्यं नोदीच्यां किंताह्दक्षिणाभिमुखंयथोदकपिच्छेणतीर्थेनकार्यते । सर्वय-
ह्णादन्यदपि परिवेपणाद्यपसव्यमेवकर्तव्यमपसव्येनहस्तेनोदकनिर्वपेत् । शनैरितिवापाठः । अत्रार्थः अन्यथाराजतैर्भाज-
नैरित्यनेनराजतभाजनभामयेसव्यहस्तविधिः । आवृत्तिरावृत् ॥ २१४ ॥

(२१४) सर्वमादृत्यविक्रमम्=सर्वमावृत्परिक्रमम् (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ड, त, थ, द, भ, य, र, ल, मेपा०) ।

(२) सर्वज्ञानाराधण । अपसव्य प्राचीनावीतेन एतच्चाभ्यादीनादेवताभूतत्वाद्यज्ञोपवीतगमौ प्राचीनावीतविधानम् । आवृत्परिक्रमकर्मक्रम अपसव्येन पितृतीर्थेन उदकपिण्डदानस्थाने ॥ २१४ ॥

(३) कुड्डूक । अग्नौ पर्युक्षणाद्यन्नमुक्त अग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यदक्षिणसंस्थत्वा ततोपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूताया भुव्युदकक्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्द । अग्नौ पर्युक्षणाद्यन्नमुक्तमग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रम सर्वमावृत्परिक्रम परिपाटीक्रम । अपसव्यदक्षिणसंस्थत्वा अपसव्येन दक्षिणहस्तेन भुवि पिण्डाधारभूतायाम् । उदकं निर्वपेत् निक्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दन । पितृकार्ये हस्तमुद्रायालक्षणमाह अपसव्यमिति । हस्ताभिमुखदक्षिणहस्ततलमपसव्यम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्नौ अपसव्यकृत्वा यज्ञोपवीतप्राचीनावीत कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमदक्षिणपरिक्रम्य अपसव्येन हस्तेन भुवि उदकनिर्वपेत् । वामहस्ततु सव्यस्यादपसव्यतु दक्षिणम् ॥ २१४ ॥

• चीस्तु तस्माद्दक्षिणशेषोपात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ॥ औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणा मुखः ॥ २१५ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्तद्धोमार्थपात्रेगृहीतमन्नं तस्मादुत्तशिष्टान् ग्रीन् पिण्डान् कृत्वा दक्षिणस्यादिशिमुलकृत्वा निर्वपेत् । दर्भेषुपितृनुद्दिश्यमक्षिपेत् । सहतद्भ्रम्यपिण्डाद्येनोचते । तेनविशदमन्त्रनदातव्य । औदकेन औदकोविधिर्यं तदनन्तरमेवोक्त अपसव्येनेत्यादि । अत्रेदसदिहते किञ्चतन्त्रब्राह्मणभोजनार्थसाधितं ततोऽप्युद्भूत्यहविं सस्कारं कर्तव्यम् । तत पृथक्कृतसाधनायदिति । किपरिमाणचतुर्द्विविरिति । नक्षत्रचतुरोमुष्टीन्त्यादिपरिमाणसंभव विचारितमेतत् विशेषाश्रवणात् । कामचार परिमाणं यावता अर्थसिद्धिर्भवति । औदकविध्यतिदेशाच्च हस्तेनापसव्येनपिण्डनिर्वपणनराजतैपात्रैः । समाहितमहणवृत्तपूरणवृत्तपूरणार्थम् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । हवि शेपात् हुतशेषादुद्धरणपात्रस्यादन्मस्थालीस्थ्याच्च औदकेन विधिना यथोदकं पितृतीर्थेन नीतं तथेत्यर्थः । अत्रचउदकनिर्गमनभूमौ कृत्वा तदुपरि कुशानास्तीर्य तेषु दर्भेषु पिण्डदानमिति ग्राह्यम् । तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१५ ॥

(३) कुड्डूक । तस्मादभ्यादिहोमादुद्धृतादन्मादुद्धृतावशिष्टान् ग्रीन् पिण्डान् कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमनादक्षिणमुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणं वादर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्द । तस्मादग्नौकृताद्वि शेपात्तग्रीन्पिण्डान् कृत्वा समाहितोऽनन्यमना । औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन ॥ २१५ ॥

(५) नन्दन । हवि शेपादन्मात् । औदकेनैवविधिना अपसव्येन हस्तेनेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्मात्तहवि शेपादन्मात्समाहितं संपितृपिण्डान्कृत्वा दक्षिणामुखं च औदकेन विधिना अपसव्येन जलदानविधिना अपसव्येन पितृतीर्थेननिर्वपेत्तदद्यात् । तद्यथा । ब्रह्मिशास्त्रियवर्गोऽयममुद्रमापमुन्यनेका लशाकप्लाशुमिरीचिहिबुशर्कराकर्पूरैस्तैश्चाममरनालिकेरपकदाबदरगव्यपयोदधिघृतपायसमश्रितैश्च यन्तरमसिद्धवे दितव्यम् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिण्डास्ततस्तांस्तु प्रयतोविधिपूर्वकम् ॥ तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथि । न्युप्यदवा दर्भेषुतापिण्डान्तहस्तनिमृज्यादर्भेषुतेषुयेष्वेवपिण्डनिर्वपणकृत स्मृत्यन्तरदर्शनात् दर्भमूलेषुमार्जनम् । अपरेचेनहस्तसलग्नस्यान्त्योदकस्पवादर्भेषुसम्प्लेषण यदिनाकिंचिदपिहस्तेसत्पिण्डस्येतथापिहस्तदर्भेषुभिष्टव्यादेव । नसितप्रतिपत्तिकमेव । येनासत्सिचनप्रयोजनेनक्रियते । नेहश्रूयते हस्तलग्ननिर्घृज्यते कितर्हिहस्तमेव । ननुवलेपभागिनामितिश्रूयते तत्रासत्तिलेपेनप्रमाति अत किमुच्यतेयदिनाकिंचिदपिहस्तेसत्पिण्डस्येतथापिक्तत्त्वमिति । उच्यतेसाक्षात्मूर्तमलकदाचिन्पिण्डस्यति पिण्डेष्वनुवर्त्यमानेषुअन्तरसङ्ख्यावसपकर्तुहस्तेसपवतेपउच्यते । लेपभागिनामितिपक्षी । निमार्जनस्यतत्सर्वाधत्तामाह । नचलेपभागिन प्रत्यक्षदृश्या सतिर्धेपास्त्वस्यादिसङ्घोलेषस्यक्रियेत । तस्माल्लेपभागिनामयभागोस्त्वितिमनसाभ्यायेत् । शब्देनवोद्दिशेत् अन्येतुपपितामहात्पूर्वधेपितरस्तानलेपभागिनआहु । अस्मि दर्शनेप्रपितामहपित्रेप्रपितामहपितामहायेत्यादिभि शब्दैरुद्देश कर्तव्योऽसत्तितन्माभवेदने । हस्तमित्येकवचननिर्देशादेकेनापसध्येनहस्तेनपिण्डनिर्वपणदर्शयति । प्रयतइत्याद्यनुवादोविहितत्वात् । विधिपूर्वकमितिशास्त्रात्तरवद्विधिपरिगृह्णाति । गन्धमाल्यधूपाच्छादनसिद्धोपहारै पिण्डनिर्वपेदितिशब्दः । यस्त्विहविधि श्रुत सत्प्रमतेनेवोक्तइतिविधिपूर्वकमिष्येतदनर्थक तस्माच्छास्त्रात्तरविध्युपसहारार्थविधिपूर्वकमिति वचनम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । लेपभागिना लेपभागिनोबुद्धप्रपितामहादीनुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुड्मूक । विधिपूर्वकत्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तापिडादत्वा दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तनिर्लेपकुर्यात्प्रपितामहपितादीनात्रयाणालेपमुजाग्रमये ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्द । न्युप्य इत्वा । विधिपूर्वकत्वगृह्योक्तैर्न विधानेन । लेपभागिनापित्रादिवयाणा तृमये । दर्भमूलेषु करघर्षणमिति विष्णुवचनाद्धस्तनिमृज्यात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दन । तेषु दर्भेषु येषु पिण्डाग्रमा अनेनैव क्षाप्यते दर्भेषुत्कनिनयनपिण्डनिवपनच कर्ममिति । लेपभागिनापितामहात्परेपात्रयाणाम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्र । न्युप्यनितरा उप्यस्थाप्रयितात्वात् । तत्स्थापनान्तरहस्तनिमृज्याद्विष्टव्यादिना प्रक्षालयेत् । लेपभागिना तेषु दर्भेषु दर्भमूलेषु तत्प्रक्षालयान्नदद्यात् । चतुर्थाल्लेपभागिनइतिवचनात् ॥ २१६ ॥

आचम्योदक्परावृत्य भिरायम्य शनैरसूत् ॥ पङ्क्तगुथ्व नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथि । दधुपिण्डान्दधोदीर्घादिशपरवर्तेत । सद्येनमार्गेण स्मृत्यन्तरेहिसध्यावृद्धदक्परावृत्त्येतपच्यते । उत्तराभिमुख स्थिवाआधामेत् । आचम्यघ्नप्राणायामानकुर्यात् । असूत्राणातायम्य सन्निरुध्यइत्येव । गायत्रीशिरसाइत्यादिविधिर्नास्ति । शनैर्यथानातिपीडाभवति तथाचाह । यथावाक्प्रमाणानासिकतदधिमुखएवसक्तुर्नमस्कुर्यात् । बस तायनमइत्यादिपितृश्चनमस्कुर्यात् । मन्त्रवग्नमोव पितरइत्यादिनामद्वयेण । पितृणानमस्कारपिण्डाभिमुखेनकर्तव्य । अभिपर्यावृत्यतिहिस्मृत्यन्तरम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उदगुदङ्मुख परावृत्यावृत्य विस्तूर्णाणाणानायम्य । नमोव पितरोरसायेत्यादिमन्त्रेण रसादिसंज्ञान् वपादीनूत्तममस्कुर्यात् पितृनेवेति नमोवपितरोरसायेत्यादौ पितृणामप्युद्दिष्टत्वात्तेऽपि नमस्कार्या इत्युक्तम् ॥ २१७ ॥

(३) कुड्मूक । अनतरपुपस्थोदङ्मुखोभूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयकृत्वा वसन्तायनमस्तुम्यमित्यादिना

पङ्कतून्मस्कुयात्पितृश्च नमोव पितरइत्यादिमन्त्रमुक्तमद्भिः पर्यावृत्त्येति गृह्यदशनादक्षिणामुखोनमस्कुयात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । उदङ्परावृत्य उदङ्मुखो भूत्वा । त्रिराचम्य असन् प्राणान् प्राणायामवयं कृत्वा । पङ्कतून् मन्त्रवित् । वसन्तेति मन्त्रेण पितृन् नमोवइति मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । असूनायम्य प्राणायामकृत्वा । मन्त्रवत् नमोवः पितरइत्यादिमन्त्रमुक्तम् । पितृनेव पितृभ्यो नमोव ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततोदधैषुपिण्डत्वा उदङ्परावृत्य उदगुदीर्घादिशंपरावर्तेत । तत्पदक्षिणावृत्योदङ्मुख स्थित्वा आचम्यासूत्रशान्तं शनैः त्रिरायम्य प्राणानायम्य त्रिः प्राणायामां कृत्वा पङ्कतून्मस्कुय मन्त्रविद्वांसणः कर्ता पितृन् पितृब्राह्मणान्मस्कुयात् । नमोवः पितरइति ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥ अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युमांसमाहितः ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यतएवपात्रादुदकेनप्राक्पिण्डदानादभेदकनिनयमंकृतं ततएवपुननिनयनं पिण्डान्तिकेपिण्डसमीपकर्तव्यमिति । शेषपहणमतिप्रत्यर्थं तस्योदकस्य । तथाहि शेषशब्दउपपन्नो भवति । अतश्चकथंचित्तस्याभावेनास्ति पुनर्निनयनं । गृहेतुमित्यनिनयनमित्युक्तं । अवजिघ्रेच्चतान् पिण्डान् अवग्राणगन्धोपलब्धिः । गृहेतुः परोऽप्राणभक्षणभक्षयेदित्युक्तम् । यथान्युमान्निनयत्क्रमेण निरुमान् पित्रेपितामहायपितामहायेति । समाहितइति श्लोकपूरणम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शेषपूर्वनिनीतोदकशेषतद्वैपिण्डान्तिकेदधैषु स्थानत्रये पुनर्निनयेत् । एवब्राह्मणभोजनात्प्राक्पिण्डनिर्वपणमुक्तम् । अत्र पक्षे होमपिण्डदाने प्रधाने विप्रभोजनेनतु शेषप्रतिपत्तिः । यदावदक्ष्यमाणं त्रमेण भोजनान्तरपिण्डदानं तदाहोमब्राह्मणभोजनयोः प्राधान्यं । पिण्डदानतु शेष प्रतिपत्तिरिति ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । पिण्डदानात्पूर्वपिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थप्रतिपिण्डसमीपे देशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युमान्येनैव क्रमेण दत्तास्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत्समाहितोऽनन्यमना ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । शेष पिण्डभूमिक्षिप्रावशेषः निनयेद्द्यात् यथान्युमान् येन क्रमेण दद्यात् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । शनैरत्वरया । यथान्युमान्निर्वपनानुक्रमेणेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनः पिण्डान्तिके पिण्डसमीपे उदकशनैः निर्वपेत् दद्यात् । अक्षयोदकमिति उपतिष्ठतां यथाऽन्युमांसान्पिण्डान् समाहितं सन् उरथाभ्यावजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकामात्रांसमादायानुपूर्वशः ॥ तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्ताल्पिकामात्राववयवो भागस्तमेवयोत्राक्षणीयपितरमुद्दिश्य उपवेशितः तदीयात्पिण्डात्किंचिन्मात्रसंप्रदायमित्यन्वयः । अनुपूर्वशदित्युक्तार्थं इहत्च्छब्दान्तरुतपरामर्शकादभ्यभावइत्यत्र न प्रकृतवचनैरेवापूर्वमन्यत्माददनीयात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्रापक्षे कर्तव्यान्तरमाह पिण्डेभ्यइति । पिण्डेभ्यः सकाशात् मात्रामवयवश्चतुर्पूर्वशः पित्रादिक्रमात् । तानेव पिण्यान्तु वैश्वदेविकान् विधिपदाचमनादिपूर्वकं । पूर्वभोजनात् त्रियमाणे जीवति पूर्वशं ततः पूर्वपात्रपाणां पतञ्च सुतस्य सप्तित्वेपिण्डपितृगृहस्य तदनन्तरं च पार्वणस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । तस्यपिति जीवति क्रियापरारुक्तः ॥ २१९ ॥

(२) कुडूकः । अल्पिकेत्यल्पमात्राभवयवभागाः पिण्डेष्टूपन्नाल्पभागापिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तैर्नैव पित्रादिब्राह्मणानुभोजनकाले भोजमात्पूर्वभोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवन्तिप्रमुद्दिश्य यः पिण्डोदत्तस्तदवयवपितृब्राह्मणभोजयेत् । एवंपितामहपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

(३) राघवानन्दः । किंच पिण्डेभ्यस्तेभ्यः । अल्पिकांमात्रां किंचित् । आशयेत् भोजयेत् ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । मात्रामंशान् ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिण्डेभ्यः पिण्डसकाशेभ्योल्पिकांमात्रामन्तंसमादाय यथानुपूर्वशः तानेवाभ्यर्चितानेष्विमात्र विधिवत्पूर्वमाशयेत् । भोजयेत् इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

प्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि तंश्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तपितृभ्यःपिण्डानिर्वपेदिति कएवेपितरोनामअनेकांर्थाहिपितृशब्दोऽननयितरिवर्तते जनकः पितेतिसबन्धिशब्दोऽव्ययते । पूर्वममीताः पित्राद्युप्येचसबन्धिनःप्रेता पितरुच्यन्ते । तथाच त्रयोवः पितरइत्यादिमन्त्रावहुवचनात्ताः समर्थनिगदाभवन्ति । अतएवस्त्रीआद्येनोक्तान्ते । नमस्तेमातनमस्तेपितामहीत्यादिनक्रियते । अतएकोद्दिष्टसख्योहर्गक्रियते न्यातिपदिकोहः । तथाचसूत्रकारः । एकवचनानुहतेत्यादि । नमस्तेपितरित्येवमूहः क्रियते । योश्चातुःपितामहदेवापैकोद्दिष्टकतेति सधैवमूहति । नमस्तेपितामह नमस्तेपितृव्येत्यादि । पितृव्यादीनामनपत्यानांश्राद्धविहितं । योपतयाददीत सतमैदद्यादितिदेवताविशेषवचनोप्यस्तिपितृशब्दः । कूरस्थानित्याथैवर्तते निरुक्तंकारोहिर्वैवतम्भ्यंस्थानपितृनुसामनति । मरुत रुद्राक्षभृत पितरइति । एवमनेकार्थेपितृशब्देविशेषावधारणार्थमाह प्रियमाणेजीवति पितरित्सति पूर्वेषापितामहपितामहतत्पितृणानिर्वपेच्छ्रयाणां बहुवचननिर्देशात् । तथाचगृहे भेष्यःपितादयान्तैभ्यः पुत्रोदयात्पितापुत्रौचेदाहिताग्नीस्यातामिति । ननुच न चतुर्थपिण्डोऽगच्छतीत्याहुः सत्यनेवाद्यचतुर्थः पिण्डोदीयते । पक्षाग्निरमाह विप्रवद्वाप्यत्राहणनिमज्जणापूर्वकब्रह्मचारिणोऽन्यमवतंश्रपूज्यन्तेतथैवजीवत्पितृकृणपितारंभोजनीयःश्राद्धं श्राद्धार्थमनश्राद्ध । अत्रचपितृत्वमेव भोजयत्वेकारणं नजातिगुणावपेक्षयो । एवसाहुः पितृपीत्यर्थंश्राद्धं । तत्रभृतस्यपीतोऽकर्तव्यायांकोजीवतिपितरिभावोयेनासौनभोजयेत् । स्वकामत्यनुवादः सवन्धिशब्दत्वादित्येव । भोजनमुच्यतेपितृभ्योहितपिण्डनिर्वपणंतुवर्धेपुपितृणाकतंयमेतत्तद्विरोधाय । यदिहिप्रात्रस्थानीयादंभीस्तदाजीवत पितुः स्वाभ्योत्पत्तौअल्पिकांमात्रामाशयेदिति नमुच्यते । जीवतोहितमिच्छाजिनभोज्यं नश्च तस्मिन्पिण्डेऽज्जनादिदानमुपपद्यते अर्थजरीयमन्तइति । नमुञ्जनादित्सृष्टेन पितुः किंपिन्धोऽननमस्ति तस्माददृष्टार्थमज्जनादिदानं । अज्जनादिरहिततु कदाचिदात्मनःपितुःपरस्यवा भोजयत्योभ्यभवतीत्येवमपेक्षरतीत्य । तस्मादस्मिन्पक्षेपिण्डनिर्वपणद्वयोः पितामहपितामहयो । गृहकारास्तुत्तरन्ति जीवत्पितृकस्थनपिण्डपितृयज्ञोनाश्राद्धंकिंहिअनारभ्यएवतस्यकर्मणोहोमान्ततावा ॥ २२० ॥

(४) सर्वज्ञानारायणः । विप्रवदिति । अथ पक्षे पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थं द्वौ विभावुपवेशयेत् । तयोरेव पितर्यपि सर्वमध्यादि विदध्यादित्यर्थः ॥ २२० ॥

(३) कुडूकः । प्रियमाणे जीवति पितरि श्रुतानापितामहादियथांश्राद्धकर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरंभोजयेत् । पितामहपितामहयोश्च ब्राह्मणो भोजयेत्पिण्डद्वयचं दद्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रियमाणे जीवति । पूर्वेषां वृद्धमपितामहस्य पितामहपितामहयोः पितृस्थाने स्वकंपितरमित्यन्वयः ॥ २२० ॥

(५) नन्दन । जीवति पितरि पिण्डनिवाप कथकर्तव्यइत्यपेक्षायामाह । धियमाणइति धियमाणे जीवति । पि
तृशब्दः पितामहपितामहयोश्चपुल्लक्षणम् । पूर्वेषामेव येभ्य पितादद्यात्तेषामेवेत्यर्थः । निर्वपेत्पिण्डान् । कल्पात्तरमुत्त-
रार्धेनोक्तम् । विप्रवन्मिच्छितविप्रवत् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्र जीवत्पितृक भत्याह धियमाणइति । पितरि धियमाणे जीवति सति पूर्वेषां पितृणां पिण्डनिर्व-
पेत् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धे तत्सकपितरविप्रवद्भोजयेद्वा । येभ्यएवपिता दद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयं सुतइति न्यायात् २२०

पिता यस्य निवृत्तं स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ॥ पितुः सनाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्पिता-

महम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुर्नामसकीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनानिरूप्यन्ते । कीर्तयेत्पितामहः ।
जीवतेपितामहामनदद्यात् । किंतिहितं पूर्वाभ्यापितु पितृभ्योऽपिपृणीयादिति स्मरति ॥ २२१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । निवृत्तोऽस्य । जीवेद्वापीति वाशब्दस्यार्थः कीर्तयेत् । प्रपितामहप्रपितामहनाम कीर्तयेत् ।
नामकीर्तनेन श्राद्धप्रवर्तयेदित्युक्तं भवति ॥ २२१ ॥

(३) कुड्मकः । नामकीर्तनमत्रश्राद्धोपलक्षणार्थः । पितृजीविनापेक्षीयवाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृत्तः स्यात्पितामहे
जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धकुर्यात् । गोविन्दराजस्तु । यस्य पितृप्रपितामहोभेतौ स्यातासपित्रेपिण्डनिधाय पितामहा
त्परद्वाभ्यादद्यादिति विष्णुवचनात् प्रपितामहतपितृभ्यादद्यादिति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्यपिता वृत्तोऽस्य पितामहश्चजीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धकुर्यात् ॥ २२१ ॥

(५) नन्दन । वृत्तोऽस्य ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता वृत्तः स्यात् श्रुतः स्यात् । पितामहोऽजीवेद्वा ॥ २२१ ॥

पितामहोवा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतित्यब्रवीन्मनुः ॥ कामवा समनुज्ञात स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथाजीवपिताभोज्यते तद्वत्पितामहोऽपिअनुज्ञापितामहात्प्राप्यसमाचरेत् । स्वयं च परतो
हृषीर्दद्यात् प्रपितामहामएकस्माएववा एककामत्वायमित्यनयोर्थः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीवपितुः पितृभोजनवत् । तच्छ्राद्धं पितामहश्राद्धार्थमन्वादि । कामंवेति पितामहानुज्ञया
स्वयंपौत्रं समाचरेत् त्रिपुरुषश्राद्धमाचरेत् । तेन पितुः प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोश्च श्राद्धकुर्यादिति लभ्यते ॥ २२२ ॥

(३) कुड्मकः । यथा जीवत्पिताभोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थीने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च
ब्राह्मणभोजनपिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथाहचिकुरिति दत्तानुज्ञं स्वरूपा पितामहोवा
भोजयत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयकुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धद्वयकुर्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धपितामहोद्देश्यकः । पितामहएवभुञ्जीत । समनुज्ञातः पितामहेन दत्तानुज्ञं स्वयंवृद्धम्
पितामहातानादद्यात् । यस्य पितृप्रपितामहौ मृत्तौ सपित्रेपिण्डनिधाय पितामहात्परद्वाभ्यादद्यादिति विष्णुवचनात्
प्रपितामहतपितृभ्यादद्यात् ॥ २२२ ॥

(२२२) समनुज्ञात - तदनुज्ञात (ल, ब,)

(५) ननन्दः । पितुः पितामहस्य वा भोजनपक्षेद्वयोरेव पिण्डदानं पिण्डदानस्यानि भोजनविधानात् । पितुः स्वनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्पितामहमित्यस्मिन्पक्षे तु प्रपितामहपित्रेपिण्डं दद्यात् कुतः त्रिपुपिण्डः प्रवर्तत इति नियमात् । पश्चान्तरमुत्तारार्धेनोक्तम् । तदनुज्ञातः पितामहानुज्ञातः । युक्तसमाचरणं चात्र पितामहस्यापि पिण्डदानं समस्तपिण्डविलोपो वा कुतः पश्चान्तरस्यासंभवात् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्प्राज्ञे पितामहो वा भुञ्जीत इति मनुब्रवीत् । वापशान्तरे । तदनुज्ञातः पितृपितामहाभ्यामनुज्ञातः कामस्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ॥ तत्पिण्डार्घ्यं प्रयच्छेत् स्वधैर्यामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तपिण्डेभ्यः स्वल्पिकमात्राभ्यामर्घ्योदत्तितस्यायं कालविधिर्देशविधिश्च । अप्रदेशात्पिण्डस्य मात्रा आदातव्या । दर्मातिं लोदकं च दत्त्वा तदनन्तरं पिण्डभागं यच्छेत् स्वधैर्यामिति ब्रुवन् । एषामपि सर्वनाम्ना विशेषनामानि गृह्यन्ते पूर्वचसंबन्धः क्रियते येषां यानि नामानि तान्युच्चार्य स्वधास्त्विति ब्रूयादतः स्वधाराब्दयोगे चतुर्ध्यानिर्देशः कर्तव्यः स्वधदिदक्षामास्तु स्वधायज्ञदत्तायास्त्विति । एवं ध्यात्वा यमाने शान्तान्तरविरोधो न भवति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रकृतं कर्मक्रममाह तेषां दत्त्वेति । सपवित्रं सकुशं तिलोदकं दत्त्वेति पिण्डदान इव तदवयवप्रतिपादनाद्वा पाणाववनेन जनविहितम् । पिण्डार्घ्यं पिण्डेभ्यो लपमात्रम् । एषामिति संक्षिप्योक्तम् । पितुः पितामहस्येत्यादितु पृथगेव कार्यम् । वचनाच्च स्वधायोगेऽपि पृथी २२३ ॥

(३) कुल्लुकः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकमात्रामिति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयं विधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभर्तिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डार्घ्यपित्रे स्वधास्त्वित्येवमादि ब्रुवन् पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः न मेघ दद्यात् ॥ २२३ ॥

(५) राघवानन्दः । पिण्डेभ्यः स्वल्पिकमात्रामिति यदुक्तं तस्य कालविधिस्तत्पिण्डार्घ्यमिति । स्वधैर्यां पित्रे स्वधास्तु । पितामहाय स्वधास्त्वित्यादि ॥ २२३ ॥

(५) मन्दनः । विधिवदार्घ्येदित्युक्तम् कः पुनरस्य विधिरित्याह तेषामिति । तेषाम् एतेषां पितृणाम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं दत्त्वा पिण्डार्घ्यं पिण्डशेषे एषां पितृणां स्वधास्त्विति ब्रुवन् प्रक्षिपेत् दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य बद्धितम् ॥ विभ्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयभ्यां हस्ताभ्यां त्वयंगृहीत्वा जन्नस्य बद्धितं अन्नेन पूर्णं भाजनं विभ्रान्तिकेरसवत्यगारादीनां यंत्रब्राह्मणाभ्यन्यते तस्मिन् देये उपनिक्षिपेत् । ब्राह्मणानां समीपे स्थापयेत् । अन्येतुभ्यां चक्षते बद्धितं परितुल्यमन्नमुच्यते तद्विभ्रान्तिके पितृन् ध्यायन् तुभ्यमिदमिति ध्यात्वा निक्षिपेद्यथा विक्रं तदयुक्तं उपनीय सर्वपरिवेषयेदितिवक्ष्यति अतः परिवेषणार्थं प्रदेशान्तरादानीय तस्यापनिक्षेपोऽयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । बद्धितं पात्रान्तरे कृत्वा पठ्यादिभिरानीतम् । विभ्रान्तिके तत्पात्रसमीपे उपरि निक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(३) कुट्टुकः । अन्त्यस्येति तृतीयाशेषी । वर्धितपूर्णपिठरादिपात्रं स्वयंपाणिभ्यांगृहीत्वा पितृंश्च चिन्तयन्नरसवत्या-
गारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पाणिभ्यामिति । अन्त्यस्य च वर्धितं अन्नपूर्णपात्रं पिठरादि । पाकगृहादानीय परिवे-
षणार्थस्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अथपरिवेषणप्रकारमाह पाणिभ्यामिति । वर्धितराशीरुतम् । शनकैरत्वस्या ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयं अन्त्यस्य वर्धित । अन्नपूर्ण भाजन स्वयंपाणिभ्यामुपसगृह्य विमान्तिके समपि पितृन्
भ्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् स्थापयेत् । यथाऽविरुतम् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तयदनमुपनीयते ॥ तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । ह्याभ्यांहस्ताभ्यामन्नमुपनेतव्यंपरिवेष्ट्य नचैकेनेति । परिवेषणमुपनयनमेव । ततस्तत्राभ्यये-
वर्धनं पूर्वाक्तः तस्यार्थवादः । उभाभ्यांहस्ताभ्यां मुक्तवर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणार्थं तद्विप्रलुम्पन्ति
विनाशयत्यसुराः । सहसाबलेन दुष्टचेतसः पापान्मान-असुरादेवद्विषः । उभयोर्हस्तयोर्मुक्तयदनमुपनीयते तदन्नमुपनीयते
नित्यमपि पौषोपसन्धानेपिकारकविभक्तयः । ग्रामानागच्छत्यासनेनोपविशति त्रिरात्रमुपवसति वसेरर्थस्येति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभयोर्हस्तयोर्मुक्ताभ्यांहस्ताभ्यां । तस्मान्नैकेन पाणिनोपनयेयमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

(३) कुट्टुकः । अधिकरणसममीय । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितयदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरादुष्टबुद्धय-
श्चाच्छिन्दन्ति । तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्ट्यम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्परिवेषणनैकहस्तेनैत्याह उभयोरिति । हस्तयोर्मुक्तं हस्ताभ्यां विमुक्तं एकेन हस्तेन
दीयमानम् विमुम्पन्ति हरन्ति ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । मतएवतस्मादेकहस्तेनान्नोपनेपमिति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयोर्हस्ताभ्यां मुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणान्तं तदन्नमसुरा
विप्रलुम्पन्ति सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ॥ विन्यसेत्ययतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणान्व्यञ्जनानि एषामेतत्पदार्थान्यमुत्तरप्रपञ्चः । सूपशाकाद्यान् विन्यसेद्भूमावेवोपयच्छेत्
न दास्येफलकादी ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणान् व्यञ्जनानि । सूपशब्दः शाकेतरव्यञ्जनपरोष ॥ २२६ ॥

(३) कुट्टुकः । गुणान्व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यादुपयुक्तान् वा । सूपशाकाद्यान्मयतः शुचिः समारितो-
ऽनन्यमनाः सम्यग्यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेत् दास्येफलकादी ॥ २२६ ॥

(५) राघवानन्दः । किंच उपकरणानि पात्रान्तरे शनैर्भूमावेव देयानीत्याह गुणांभेति त्रिभिः । अन्नेरुचिसाध-
नगुणानुपकरणादीनि कालशाकमांसादीनि ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । गुणान्व्यञ्जनानि ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुणान्व्यञ्जनानि च पुनः शाकाद्यान् दारुमयफलकादौ भूमावेव संमाहितः सन्विन्यसेत्स्थापयेत् । भूमौ स्थापयित्वा परिवेषयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । त्वद्यानि चैवं मांसानि मृगानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

(१) मेघातिथिः । पानाशकुल्यादयो भक्ष्याः खरविशदमभ्यवहरणीयं हि भक्ष्यमित्युच्यते । भोज्यं घृतपूपादि ॥ २२७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यलक्ष्णिकादि । भोज्यमोदनादि । पानानि पेयानि ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । भोज्यं पायसादि । नानाप्रकारफलमूलानि त्वदयस्य प्रियाणि मांसानि पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यं पानाशकुल्यादि । भोज्यं घृतपूपादि । त्वद्यानि मनोज्ञानि द्रव्या । सुरभीणि सुगन्धीनि ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यादीन्येतानि स्वातन्त्र्येण भोज्यानि नोपदशत्वेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वद्यानि प्रियाणि पानानि सुरभीणि कर्पूरादिसमुत्तानि ॥ २२७ ॥

उपनीयं तु तत्सर्वं शनैः सुसमाहितः ॥ परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्मन्त्रोदयन् ॥ २२८ ॥

(१) मेघातिथिः । उपनीयमिति सर्वमेतद्दशैकमित्वा ततः परिवेषयेत् । मुख्यधिकरणोपादानमावर्जन । भुञ्जानस्य परिवेषणं यद्यप्यतिकदेशआपेक्षिकः तथापि तेनामन्तिकेन पातार्थं । यथा भुञ्जानानामुच्छेपणेन संसृज्यते । गुणान् भक्ष्यभोज्यादेर्द्रव्यस्य ये गुणा अल्पत्वादयस्ताम्रप्रणोदयमाना इदमल्पमिदं पुरमिदं स्ताम्रवर्माः चैव मावेदिते तेषाम्यद्वोचते तस्यैवाहितवक्ष्यमाणेन संबन्धः । शनैरेति याचनुवादः श्लोकपूर्णाार्थः ॥ २२८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । उपनीयेकत्र समीपेव स्थाप्य परिवेषयेत् भोजनभावे दद्यात् । गुणान्व्यञ्जनानि प्रचोदयन् । भोक्तृद्विज्ञानमैरयन् ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्सर्वमन्त्रादिकत्रास्त्रणसमीपमाणीयं प्रयतः श्रुतिः अन्त्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदमधुरमिदमल्पमित्येवमाधुर्यादिगुणात्कथयन् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रचोदयन् इदमधुरमिदं कीदृशिति दद्यापयन् प्रयतोऽप्रमत्तः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । प्रचोदयन् भुञ्जानेषु सूपशाकादीन् गुणान् शैरयन्मयञ्जलिं यावत् । परिवेषयेत् भोजयेत् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं भक्ष्यभोज्यं उपनीयमाणीयं समाहितः सन् परिवेषयेत् । प्रयतः सर्वान्त्रास्त्रणान् गुणान्व्यञ्जनानि द्रव्यस्यैव गुणा अल्पत्वादयस्ताम्रवचनेन प्रणोदयन्मैरयन् ॥ २२८ ॥

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येनान्तरं वदेत् ॥ न पादेन स्पृशेदन्त्रं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्त्रमश्वरोदनं तन्त्रपातयेत् न कुप्येत् । श्रायेणमेतत्त्रादाश्रयविश्लेषयोगेन कुः खानुसारणेनाश्रुपातो जायते तस्य निषेधः । आनन्दाश्रुणस्त्वकस्मात्पततो न दोषः । न जातुकदाचिदप्यश्रुविषोचनेन कुप्येत । न कुप्येत्कोधनगृहीयेदवकाशयेत् । हंतादिनीतिस्तप्यपुनर्नैविक्षिपेत् । अन्येतुप्याचक्षते वाससाधूल्याद्यप्यनयार्थं यदवधूनन् न तदन्तर्योप-
रिक्तव्यप्य ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नास्मापातयेदित्यादयोभोक्तुर्नियमा । अस्मिन्श्रु । नचैतदवधूनयत् पात्रस्थहस्तेनोद्धृत्य तत्र न पुन पुन क्षिपेत् ॥ २२९ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । रोदनंक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् । न चोक्षिप्योत्क्षिप्यन्नपात्र क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिविद्ध्योरपि क्रोधानृतयो आद्याद्वत्त्वापनार्थोयन्निषेधः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चैतत्पञ्चकन कुर्यादित्याह नेति । तदन्न । अवधूनयेत् । उक्षिप्योत्क्षिप्य न स्थापयेत् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दन । पित्रादिस्मरणेन नास्मापातयेत् । परिवेषयिताऽन्ननावधूनयेन्नावजानीयान्नावकिरेद्वा ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्र । आह्वकतां जातुकदाचित् अश्रुनपातयेत् रोदनं न कुर्यात् । तथा न कुम्भेन क्रोधकुर्यात् । अनृतन वदेत् अन्नपादेन न स्पृशेत् । एवमन्ननावधूनयेत् तत्र हस्तवा न कम्पयेत् ॥ २२९ ॥

अन्नगमयति भेतान्कोपोरीनृत्तशुन ॥ पादस्पर्शस्तु रक्षासि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथि । अस्यार्थवाद । अश्रुविमोचनक्रियमाणभेतान्नगमयति प्रापयति आह । नपितृणामुपकारकभवति भेताभ्यान्नपिशाचवद्भूतविशेषाविवक्षिता नत्वसपिण्डीकृता सम्भतिवृता । रक्षासिभूतमेतवन्नवगन्तव्यानि । अस्य प्रसिद्धा तथादुष्कृतीनदुष्कृताचरणान्नपातकिन ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भेतान्नपिशाचान् । अरीयजमानस्य भृतान्नशत्रुन् । दुष्कृतीन्दुष्टाकृतौलारकिण ॥ २३० ॥

(३) कुङ्कुम्भ । अश्रुक्रियमाणभेतान्नभूतवेपान् आह्वानानि प्रापयति न पितृणामुपकारकभवति । क्रोधं शत्रून् । मृषावाद कुङ्कुरान् । पादस्पर्शोन्नस्य राक्षसान् । अवधूननं पापकारिण । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्द । न चाश्रित्युन्नं तत्करणक्षीपमाह अस्मिति । अन्नचक्षुर्जल क्रियमाणमिति शेषः । गर्भयति आह्वीयद्रव्यं भेतादिभ्यः प्रापयति । एवमुत्तरव । अरीन् शत्रून् दुष्कृतीन्लरकस्थलोकान् । आह्वीयद्रव्यपितृणामनुपकारकमिति वार्थः । तस्माद्वर्षाश्रूणि न कुर्यादिति भावः ॥ २३० ॥

(५) नन्दन । अन्नबाष्प । तदन्नभेतापिशाचां गमयति न पितृन् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्र । तत्र दोषमाह गमयतीति । अश्रु यतान्मन्यन्नगमयति प्रापयति कोपोरीमन्यन्नगमयति प्रापयति । अवधूननमिस्तरणवावधूननं बलव्यञ्जनेन वा अवधूननदुष्कृतीन्मति गमयति प्रापयति ॥ २३० ॥

यद्यद्वोचेत विषेभ्यस्तत्तद्व्यादमत्सरः ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथा कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथि । यद्यदन्नव्यञ्जनपानचाभिभ्यस्तत्तदमत्सरः अन्नद्व्योद्योद्यान् मत्सरइतिलेभनाम् । रोचेत पीतंज नयेत् । ब्रह्मोद्याब्रह्मणिवेदे याउषते कथ्यते ताब्रह्मोद्या देवाहुरयुद्धं वृत्रवधं सरमाहृत्यमित्याद्या अथवा कल्पितेका कीचरतीत्यादि । ब्रह्मोद्यचकथाइतिवापाठः सत्यधानमन्त्रायनिरूपणाया कथं सत्यापाठैकिकैः शब्दैः पितृणामेतदीप्सितं तमभिलषितमित्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । अमत्सरोऽक्रोधः । ब्रह्मोद्याः । आध्यात्मिकी कथादातैव कुर्यात् ॥ २३१ ॥

मनु०

(३) कुल्लूकः । यद्यद्विभाषणीयं तत्तदमत्सरोदयात् । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् ।

यतः पितृणामेतदपेक्षितम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुस्मरति यदिति । यच्छाकादिकं । अमत्सरः अयमष्टभोजीत्यादिमात्सर्यरहितः ।

ब्रह्मोपाः परमात्मनिरूपिका कथा । शृणुर्वै वारुणिः । वरुणपितरं इत्यादिकाः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । अमत्सरोऽरूपण इति यावत् । ब्रह्मोद्यावेदप्रतिपाद्याः कथाः । कं त्विदेकांकी चरति सूर्यएकांकी चर-
तोत्पाद्याः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् अन्नवा रसोवा रोयेत तत्तदमत्सरः सन्दद्यात् । ब्राह्मणाविद्याऽऽच्यन्तेता ब्रह्मोपाः
कथाः कुर्याच्छ्रुभाः देवाहुरादियुद्धादि ब्रह्मेष्टवदन्ति । कथिदेकांकी चरति कउत्स्विजीयते पुनः । किंस्विद्धिमस्य भेषज ।
किंस्विदावपनमहदिति । प्रत्याह । सूर्यएकांकी चरति । चन्द्रमाजायते पुनः अग्निर्ह्रिमस्य भेषज । भूमिरावपनमहदि-
त्याद्याः कथाः पितृसूक्तानीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायंश्चावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥ आख्यायानि तिहासांश्च पुराणानि-
खिलानि च ॥ २३२ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वाध्यायवेदः । मन्वादिमन्या धर्मशास्त्राणि । आख्यायानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । माह-
च्येपठ्यन्ते । इतिहासामहाभारतादयः । पुराणानि ध्यासादिप्रणीतानि सुष्मादिवर्णनरूपाणि । खिलानि श्रीसूक्त-
महानासिकादीनि ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाध्यायवेदभागपावमान्यादिमन्त्रान् । आख्यायानि ब्राह्मणभागास्थाः कथाः । इतिहा-
सोमहाभारत । खिलानि तत्कालपर्यन्तमानशास्त्रावेदभागान् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वाध्यायवेदः । मानवादीनि धर्मशास्त्राणि । आख्यायानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । इतिहासांमहा-
भारतादीन् । पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि । आद्ये ब्राह्मणाञ्छ्रावयेत् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाध्याय उशर्ह्वै वाजश्रवसत्यादिकठवल्गादिकम् । धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि । आख्या-
यानि सौपर्णमैत्रावरुणानि । इतिहासान् महाभारतादीन् । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । आख्यायानि कसवधादीनि । इतिहासा महाभारतादयः । खिलानि ह्रस्विशादीनि ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्य स्वाध्याय पित्र्यसूक्तं ब्राह्मणान् आरयेत् पितृसूक्तमाह । पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः ।
पितामहेभ्य इत्यादि च पुन धर्मशास्त्राणि आरयेत् ॥ २३२ ॥

हृष्येद्ब्राह्मणांस्तुष्टोभोजयेच्च शनैः शनैः ॥ अन्नाद्येनासकंचैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेघातिथिः । सत्यपिनिमित्ते नखदुःखकेनचित्प्रकरणे शीर्षेणोच्छ्वासादिना मकटयेदपि तद्वत्तस्यात्
ब्राह्मणनहर्षयेत् । गीतादिनापरियुक्तेन अविरुद्धेनवा प्रसंगागतेन परिहासनेन स्वाध्यायेपठ्यमानेचिरकश्चिदुद्देज्येत ।
तदातोविस्मयाख्यानकगीतादिनाचरमयेत् । शनैर्भोजयेत् । कतिचिद्भासापहीतव्यासेतत्सम्यक् भोजनमित्येवमादिभिः
प्रियवचनेर्भोजयेत् । शनैर्नस्तरभेणनूयात् । अन्नाद्येनापायसादिना । गुणैश्च अन्नैर्दानाद्यंमुदने । रसवत्तयायोजयन्भोजना-

(२३२) पित्र्ये=पित्र्य (ङ, ङ, त, म)-विधानं (३) .

धमुत्साहयेत् । त्वाद्यादमाःशकुल्यःसुरसेयंक्षीरिणीति पात्रस्थमेवमादिहस्तगृहीतरुत्वा पुरस्थितःपुनःपुनर्नूपादित्तैपाप-
रिनोदना ॥ २३३ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । अन्नाद्येनोदनेनाद्येन भक्तादिना । गुणैर्व्यञ्जकैः कथितैः प्रेरयेद्भोक्तुम् ॥ २३३ ॥

(२) कुड्मूकः । त्वयत्तद्वोभूत्वा भियवचनादिभिर्ब्राह्मणान् परितोषयेत् । अन्नंचात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नेनैव
सादिभिः पायसमिदंस्यादुमोदकोयत्तद्वोभूत्वाभिन्यादिगुणाभिधानै पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३३ ॥

(३) राघवानन्दः । अन्नाद्येन उक्तपायसाद्येन । गुणैरप्रधानैः परिकीर्तयेत् । मधुरादिगुणानितिशेषः ॥ २३३ ॥

(४) मन्दनः । परिचोदयेत् इदमन्नमयमुपदर्शय । पुनरपि भवद्भिर्भोक्तव्यमितिवदेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(५) रामचन्द्रः । ब्राह्मणां हर्षयन् तुष्टः सन् । शनैःशनैर्भोजयेत् । अन्नाद्येनैताम्ब्राह्मणान् गुणैर्व्यञ्जनैःपरिवेषये-
त् ॥ २३३ ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ॥ कुतपंचासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीमां ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुकल्पपक्षेदौहित्रस्ययत्नेनभोज्यतोच्यते । कुतपोऽजलोमसूत्रै कम्बलाकारः पटः । उदीच्ये-
षुकम्बलइतिप्रसिद्धः । तंआसनंदद्यात् नदौहित्रपक्षे किंताह्निअन्यदापियतोवक्ष्यति त्रीणिश्राद्धपवित्राणीति श्राद्धमात्र-
विषयत्वात् । तिलैश्चावकिरेत् । तिलांश्चमहाभुविनिक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं । एतेनानुकल्पमध्ये दौहित्रस्य अष्टतोका । अपीत्यरुचौ । तेन
गृहस्थसंभवे ब्रह्मचारिणाममुख्यता दर्शिता । कुतपोनेपालकम्बलः ॥ २३४ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रंश्राद्धे प्रयत्नतोभोजयेत् । अपिशब्दादब्रह्मचारिणमपिआनुकल्पिकमन्त्र-
व्रतस्यापि ब्रह्मचारिणोपब्रवचनाच्छ्रेष्ठत्वकथयति । नेपालकम्बलचांसने दद्यात् दौहित्रमन्तरेणापि तिलांश्चश्राद्धमूर्ध्निवि-
किरेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं अपिशब्दोऽन्यसंप्रह्वार्थः तेन त्वसौम्याविकृनामद-
श्वधुरमातुलाः । त्रीणाचिकेतदौहित्रविषयसम्बन्धिबान्धवा इत्याज्ञावल्क्येनोक्तेः । कुतपोनेपालकम्बलं । विकिरेत् प्रभु
विक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(५) रामचन्द्रः । कुतप नेपालकमासनंदद्यात् तिलैश्च मूर्ध्निविकिरेत् ॥ २३४ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधम-

त्वराम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणिपावनानिसाधुत्वसंपादकानि आश्रमलोकार्थानुवादः । उत्तरस्तुविधेयार्थः । शौच-
मशुचिसंमर्परिहारः । प्रमादाद्वाजातस्याशुचित्वस्यमृद्वर्षादिना यथाशास्त्रंशुद्धिः । अत्वरंविश्ववर्धभोजनाद्यनुष्ठानम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उक्तस्यपञ्चः त्रीणीति । प्रशंसन्ति अद्भुततया प्रशस्तानीति वदन्ति शौचं शुचित्वं कर्तुं-
भोक्तृद्वयानाम् ॥ २३५ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्वोक्तमप्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते त्रीणि च शौचादीनि प्रशंस-
न्ति ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मशस्तान्याह त्रीणीति । अत्र आदे अन्तरा विशेषतः कर्तुम् ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । कर्तव्यान्तरमाह व्रतस्यमिति । व्रतस्यं ब्रह्मचारिणम् । नायत्रिणाचिकेतादीनामिव दौहिषस्य भोजने विधिः किन्तु आद्याद्वत्वेन कुतः पात्रनियमप्रकरणे दौहित्रस्यानुकूलत्ववचनादुनां योर्विध्योः आद्याद्वत्यावगमाच्च । कुत्पदभूमं ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतुपः कुतुपकालेवा । दौहित्र-खट्वपात्रः दौहित्रोवा । दौहित्रमिति पाठः । दौहित्रतोपयेत् त्रीण्यत्र आदे प्रसंसति । शौचवृद्धारिणा । अक्रोषने । अन्तरामशीघ्रं त्वराराहित्यमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादुत्तीरंस्ते च वाग्यताः ॥ न च द्विजांतयो ब्रूयुर्दाना पृष्टाहविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णमेवात्युष्णमतिगतउष्णमिति प्रपतितर्पणः प्रपणइति यमासर्वमन्नं गुणाश्च । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं सर्वैवेदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादियत्तदुष्णं अभीतिकरं व्याधिजनकं च । तत्र हर्षयेद्ब्राह्मणानिति विरुध्यते । उष्णभोजनविधानाच्च न सकृत्सर्वमन्नं परिवेष्ट्यम् । तथा हि बृहद्भोजिनः शीतं भवेदन्नं तस्माद्भुक्ते पुनर्दद्यान्मन्त्रं भुञ्जानेभ्य उच्छिष्टदानत्वात् । दानमुपकृतिविषयम् । भोजनविधौ र्वरूपेण । आभूमे भोजयितुं ध्यापारो न सौ दत्तादिप्रतिपास्यतास्य भव्यते । अतएव न ब्रह्मप्रतिपह्यपन्नोदनादिपुन्युपपत्तेः । वाग्यताः वाक् यता नियमितार्थैः छान्दसः परनिपातः वाचावायताः साधनकृतेति सप्तमाः । कर्तव्यचनश्च तदायतशब्दः व्यापारनिषेधो नियमनं वाचश्रव्यापारः शब्दोच्चारणं तत्प्रतिषेधः क्रियते ध्येः काव्यकशब्दोच्चारणकर्तव्यं हविषो गुणानवबक्तव्याः । इष्टेः सद्भिर्भुजानैर्दत्त्रेण विवक्षितमिति स्मरति । ननु वार्ता इयमादेवैतत्सिद्धसत्यमपि भषादिनापि न कर्तव्यं ब्रूविः प्रतिपादनेवर्तते । ह्युरिति न शब्दोच्चारणमेव ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युष्णमपि मोक्षेण हविषो गुणान् मिष्टत्वादीन् दात्रादृष्टा अपि ॥ २३६ ॥

(३) कुडूकः । उष्णमिवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नं भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शङ्कः । उष्णमन्नाद्विजातिभ्यः अन्नया विनिवेदयेत् अग्न्यत्र फलभूतेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणाश्च श्रीयुः । किमिदं तस्माद्वा दुर्वैति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्टावक्त्राचभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अत्युष्णमिति । सर्वमन्नमुपकरणेति न ब्रूयुः । अभिनयेनापि न ज्ञापयेयुः वाग्यता इति मोक्षस्य प्राप्तत्वात् ॥ २३६ ॥

(५) रामचन्द्रः । अत्युष्णं कोष्णं सर्वमन्नस्यात् । वाग्यताः भुञ्जीरन् दात्रा पृष्टाहविर्गुणान् हविष्यान्नस्य गुणान् द्विजांतयो न ब्रूयुः ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रन्ति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्रन्ति यावन्नोक्ताहविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादोयं । ऊष्माओष्यम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य प्रपचः । यावदुष्णेति । यावदुष्णमन्नमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(३) कुडूकः । यावदने उष्णता भवति यावच्च मौनो भुञ्जते यावच्च हविर्गुणानोच्यन्ते तावत्पितरोऽश्रन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टोत्कृष्टहविर्गुणानभिधानयोरर्थवादमाह यावदिति । नोक्ताऽन्नाद्भुजानैः ॥ २३७ ॥

(५) रामचन्द्रः । अन्ने यावदूष्मा भवति यावद्वाग्यता अश्रन्ति तावत्पितरोऽश्रन्ति यावद्हविर्गुणानोक्ताः ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्गते ॥ २३८ ॥

(१) मेघातिथि । वेष्टितमुष्णीपादिना । उदीच्याहि शायकै शिरोवेष्टयन्ति । यत्तुष्याचक्षते चूडाकारैरपिकैर्वेष्टितशिराभवतीति नतेयुक्तिवादिन । केशास्तेवेष्टयन्तेन शिरोनचकेशापवशिर, शिरस्याहिते नहिते वेष्टनस्य वहारोत्पत्तेः । दक्षिणाभिमुखस्वदोषवचनात् । स्वल्पेभेदो दक्षिणेतरदिग्भिमुखस्यापि भोजनमनुजानाति । अत उदङ्मुखानां विधामर्कुतो दक्षिणस्याग्रामि प्राक्पित्रादेस्तु न निषेध । उपानहोचर्ममन्यौपादत्राण अन्येतुचर्मपादुके उपानहाविति व्याचक्षते । रक्षांसि-भुङ्गते न पितर इति निन्दा ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वेष्टितशिरा सोष्णीयः ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वस्त्रादि वेष्टितशिरापद्वन्भुङ्क्ते तथा दक्षिणामुख सपादुकश्च तद्वाक्सामुञ्जते । न पितरस्तस्मादेव रूपं कर्त्तव्यम् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्द । अथेदानी भोजनकाले वर्ग्यं मदर्शयस्तत्करणे दोषमाह यदिति । वेष्टितशिरा, वस्त्रादिना उपानत्काष्ठपादुका यस्य दक्षिणामुख इति त्वनियमवशात् यद्भुङ्क्ते तादृशो न पात्रमिति भाव ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्र । द्वाभ्यामाह यद्वेष्टितशिरा इति । वेष्टितशिरा चूडाकारै केशैर्वेष्टितशिराभवति । चर्मपादुके उपानहादिसामीप्ये निषिद्धम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ॥ राजत्सला च पण्डश्च नेक्षेरन् भृतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

(१) मेघातिथि । वराह शूकर सपाम्य श्वसन्निधानतोनेक्षेरन्तियद्यपि श्रुतम् । तथा पितृव्यदेशात्स्निग्धमेवाश्नानुमन्यन्ते तथा च प्राणेन शूकर इत्यादि क्रियान्तरमर्थवादेन श्रूयते । न चानीक्षमाणस्य प्राणसम्भवति । स्निहितानां तु स्वस्त्वानुवादोऽयं । सूकरो विजिघ्रति । कुक्कुट पक्षानुद्गुनोति । तस्मात्परित्यजेत्तदद्यादिति विधिप्रयोजनमेतद्वैपाभावोऽपरिशि-तेपि दद्यात् । पण्डो न पुंसकम् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वराहो ग्राम्य पण्ड क्लीबः ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । चाण्डालग्राम्य सूकरकुक्कुटसूकरो दक्षयानपुसका यथा ब्राह्मणभोजनकाले न परयेयुस्तथा कार्यम् २३९

(४) राघवानन्द । आद्वै भोजनपति चाण्डालादिदर्शन निषेधति चाण्डालश्चेति । वराह, सूकर । राजत्सल राजोरत्नयोनिमिश्रित तद्वती । पण्ड न पुंसक । अश्रुतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्र । अश्रुतो द्विजान् चाण्डालादयो नेक्षेरन् परयेयुः ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेतिरभिधीक्ष्यते ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्वच्छल्ययथा तथम् ॥ २४० ॥

(१) मेघातिथि । होमे अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमेवा । प्रदाने गोहिरण्यादिद्रव्यविषये । अभ्युदयाथैर्मोर्गम ब्राह्मणापचधर्माय भोज्यन्ते । दैवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ । पित्र्ये आद्वै यदभिधीक्ष्यते क्रियमाणमात्रकर्म तद्वच्छल्ययथा-तथ । यदर्थक्रियते तद्विपरीतभावयति । यद्यपि आद्वैकरणतया पिवाक्यादन्वयापि होमादावप्यतिषेधः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रदाने सुवर्णादिदाने । दैवे हविषि पित्र्ये च हविषि । यदभिधीक्ष्यते अपयथा तथैव भ्योदन्तेभ्योन्यत्र गच्छति ॥ २४० ॥

(२४०) कर्मणि-हविषि (न, व, भ, य, र, ल)

(३) कुङ्कु । यस्मात् होमेऽग्निहोत्रादौ प्रदाने गोहिरण्यादौ भोग्ये त्वाम्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने देवे हविषि दर्श-
पूर्णमासादौ पित्र्ये आद्धादौ यदेभिर्वाक्ष्यते क्रियमाणकर्मतत्पर्यक्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्द । तत्रैव प्राप्तद्विगुणक्षिपन्नर्थवादमाह होमइति । प्रदाने ब्राह्मणोद्दिश्यकालदाने भोग्ये स्वयंरुते
एभिर्गण्डालादपङ्क्ति । हविषिदेवे पित्र्ये आद्धादौ यथादत्त तदनुसृत्य फलतीति यथातथ तद्विन्नमयमातथ । विफ-
लम् ॥ २४० ॥

(५) नन्दन । अयथातथ अर्थम् ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्र । हामे शान्त्यादिहोमे । गोहिरण्यादिप्रदाने भोग्येऽभ्युदयार्थं भोजने होमदानभोग्यपदेभि
गण्डालादिभिर्वाक्ष्यते । देवे वैश्वदेवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ पित्र्ये कमणिवाअयमातथा गच्छति वृथागच्छती
त्यर्थ ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरोहन्ति पक्षवातेन कुङ्कुट ॥ श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथि । पक्षरुतेनवायुनां कुङ्कुटोहन्ति ध्यारुधानमेतत् । तावतिदेशेनिवारणीयमेपासनिधानं याव-
तिस्थिता पर्यति । अवरवर्णजश्चाण्डा जडमकृतित्वात् । स्पर्शादयश्चरुतक्रियापरानव्यवक्षितत्वरूपाइतिव्याख्याता ।
अतोवचमेतच्चण्डालस्पर्शसामान्यतः स्पर्शप्रतिषेधादस्तस्याप्राप्तेतिप्रधानार्थक्यम् । अतः शूद्रोवरवर्णजस्तस्यचद्विजातिआद्ध-
स्पर्शनिषेधोनात्मीयेइतिविवक्षितेपिनालपानाद्विस्पर्शदोषोयमुच्यते किन्तुहोमेशा परिगृहीतोतदीपुलिनादिरपरिभ्रितस्तस्य
स्पर्शं तस्यहविष्याप्यादिना शुद्धिरुत्त । अतः संत्यागमात्रे युक्त प्रतिषेधः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । घ्राणेन तदन्नगन्धोपलभ्या । पक्षवातेन तदंशमुत्तेन । दृष्टिनिपातेन कर्तुर्द्विजानावाश्च
द्रव्येषां अपकानामपि आद्धव्याणाम् । अवरवर्णजः शूद्रः ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कु । सूकरस्तदन्नादेर्गन्धमात्रा कमनिष्फलकरोति । तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशान्निरसनीय । कुङ्कुट
पक्षवातेन सापि पक्षपवनयोग्यदेशादपगुमनीय । श्वा दशनेन शुनोन्नादिदर्शननिषिद्धमतिदोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभि-
हितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति आद्धकर्तृभोक्त्रादृष्टिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्रपुत्र
असावन्नाद्विस्पर्शनं द्विजातिआद्धनिष्फल्यति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्द । कोवा केन किंफलविपल्यतीत्याकाक्षायामाह घ्राणेति । घ्राणेनेति त्रयं देशलक्षकं तेन
तावत्तद्देशान्नपसारयेत् । अवरवर्णजश्चाण्डालः । ब्राह्मण्यमवरवर्णान् शूद्रात्जातः पूर्वोक्तपरिशेषाच्च ॥ २४१ ॥

(५) नन्दन । अवरवर्णः शूद्रः । तेन ब्राह्मण्यजातइत्यवरवर्णजश्चाण्डालः ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्र । आद्धपूषकायाह घ्राणेनेति ह्यम्यम् । सूकरं हव्यकव्यचघ्राणेन हति नारायति । अवरवर्ण-
जः शूद्रः स्पर्शेन दूषयति । द्विजातिआद्धविषये ॥ २४१ ॥

रज्जोवा यदि वा काणोदानु प्रेष्योपि वा भवेत्तद्दीहानातिरिक्तगात्रोवा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

(५५) (नात्मीयमावश्यकत्वात्) (अ) चिन्हितपुस्तके अधिकवर्तते ।

(२४२) सज्ज = षण्ड (ग, न, म)

(१) मेधातिथि । प्रेप्योऽहतकः । अपिशब्दादप्योपियदलयासनिहितोबान्मवादिरपनेयस्तस्मात्प्रदेशादपसारयेत् । खजोगतिविकल अजङ्गमादिहीनातिरिक्तगात्र षण्ड कुणिलखण्डिकश्चोपधादि ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्वश्लोके च श्ववराहकुक्षुर्गान्दृष्टिपातादिभिरपिदूषकत्वमुक्तं प्रेप्योपि आद्धार्धमेव णकार्यपि । हीनातिरिक्तगात्रश्च पादाभ्यामन्यत्रापि ॥ २४२ ॥

(३) कुक्षु । यदि गतिविकल काणोवा दातुदास शृङ्गस्तस्यैव प्रेप्यत्वविधानात् अपिशब्दादप्योपि शृङ्गोप्यभाषिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि तत् आद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच खजङ्गिति । प्रेप्यो विभोपि खजङ्गिपञ्चान्नरजस्तलापण्डयोश्च स्पर्शदृष्टिपाधारणो दोषोऽत आद्धस्थलाद्द्वहीनादीनि सारयेदिति भाव । अपिशब्दादप्योपिशृङ्ग ॥ २४२ ॥

(५) मन्दन । खजोविकलपाद । दातु आद्धकर्तुं । हीनगात्रो वामनः । अतिरिक्तगात्रोऽप्यन्तदीर्घगात्रः । अवबोवागात्रम् । तत् आद्धक्रियास्थानात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्र । दातु प्रेप्योवा हीनगात्र अतिरिक्तगात्रगात्राधिकोवा तमपि पुरुषततः आद्धादपनयेत् दूरीकुर्यादित्यर्थः । खजंतीति खज । काणोनेत्रविकल ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं निक्षुक्तं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथि । अतिथित्वेनागतब्राह्मणभिक्षुकमिक्षार्थनब्राह्मणमपि भोजनमवृत्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्त्यापूजयेत् । भोजनेनभिक्षादानेनवायुत्तार्यतयार्चयेत् यत् सपाकस्तदहस्तदयंपृष्ठ ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ब्राह्मणं गृहिणं । निक्षुक्तं यार्तिं अतिनवा । अन्त्यार्थमुपस्थितम् ॥ २४३ ॥

(३) कुक्षु । ब्राह्मणमर्तिथिरुपअन्यथा भक्षणशीलंभोजनार्थतरकालोपस्थितआद्धपात्रब्राह्मणैरनुज्ञातोपभाषास्यन्भोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्द । मासद्विक्रमाह ब्राह्मणमिति । निक्षुक्तं सन्ध्यासितं । ब्राह्मणैः आद्धनिमग्नितै ॥ २४३ ॥

(५) मन्दन । ब्राह्मणे आद्धभोक्तृपि ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्र । आद्धकाले ब्राह्मणवा गृहस्थवा भिक्षुकवा भोजनार्थमुपस्थित तै निमग्नितैर्द्विजैरनुज्ञात सत् शक्तितः पूजयेत्भोजयेत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्त्राद्यसन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥ समुत्सृजेद्भुक्तं वंतामघतो विकिरन् भुवि ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथि । वर्णशब्द प्रकरेद्रष्टव्य । सर्वप्रकारैर्व्यञ्जनैरुपेतमन्त्राद्य । सन्नीयएकीकृत्य वारिणाआश्लिष्य भुक्तवतामृमानामृमासदतिवचनानन्तरअघत समुत्सृजेत् विकिरन् भैकलिन्मवदेशे किंताहविशीर्णभुवि । नपात्रेषु भूमावपिनशुद्धायाकिंताहिवक्ष्यति दमैर्भुविकिरद्दतिं सर्वाभ्रवाविकिरकुर्यादितिशङ्क । असृष्ट तन्मतीतानात्यागिनाकुलयोपता । उच्छिष्टभागभेयस्याद्भैर्भुविकिरक्ष्य ॥ नास्यकार्योभिसस्कारादप्यविवर्षाअसृष्ट तास्तेषाप्रमीताना पात्रस्थउच्छिष्टदमैर्भुविकिरक्ष्यतेषाभागधेयम् । भागभेयशब्देनोच्यते । नहिषेताआद्धोपकारोनास्ति त्यागिनागुर्वादीनाअथवाकुल्योपिताकु-

लक्ष्मीणामदृष्टदोषाणामायाणान्यत्कार स्वतन्त्रा अयेतुकुलयोषितामित्यस्मिन्नूढा कन्या कुलयोषितइतिव्याचक्षते । अत उच्छिष्टतेभ्यउद्देश्य । नचवाच्यमपवित्रमुच्छिष्टकथभागधेयेनकल्पतामिति वचनान्नास्त्यपवित्रता सोमोच्छिष्टवत् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सार्वर्वाणिकसर्वव्यञ्जनसहित । वर्णोध्यञ्जन । अन्नमोदनमाद्यफलादि सन्नीयकीदृत्प विकिरित्वक्षिप्तकुर्वन् समुत्सृजेत् भुव्यास्तीर्णकुशायादभेषु विकिरिष्यइत्युत्तर ३ दर्शनात् ॥ २४४ ॥

(३) कुड्मक । वर्णशब्द प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकव्यञ्जनादिभिरेकीदृत्प्योदकेनाश्रयित्वा शत-
भाजनानानास्त्रणानापुरतोभूमौ दर्भेषु विकिरिष्य इति वक्ष्यमाणत्वादभेषपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्द । आहस्योत्तराहमाह सार्वर्वाणिकमिति त्रिभिः । वर्णशब्द प्रकारे तेनार्ध्यादिसर्वप्रकारमन्-
निति । सन्नायव्यञ्जनादिभिरुपकृत्य विकिरन् बहुदेशव्यापि यथास्यात्तथोत्सृजेत् ॥ २४४ ॥

(५) मन्दन । अथभुक्तवस्तुग्राहणेपु कर्तव्यमाह सार्वति । सन्नीय व्यञ्जनै सयोज्य । सार्वर्वाणिकसर्ववर्णविहित
मन्मनोत्सर्गस्येदमयोजनमुक्तम् । सर्ववर्णहितायमुत्सृजेदित्यर्थ ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्नायवस्तु सार्वर्वाणिक सर्वव्यञ्जनसहितवारिणा आश्रय्यशोध्य सन्नीय मिश्रयित्वा भुक्तव-
तामपतो भुवि विकिरान्समुत्सृजेत् एकस्मिन्देशे विकिरान्भुवि न पात्रेषु ॥ ४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिना कुलयोषिताम् ॥ उच्छिष्टभागधेयस्याहर्भेषु विकिरिष्य य ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । त्यागिना प्राणत्यागिनामविधिना कुलयोषितामपत्यादिशून्याना । उच्छिष्ट विमैर्भाण्डेषु
व्यक्तभागधेय भाग ॥ २४५ ॥

(३) कुड्मक । नास्य कार्योभिसंस्कारइति निषेधातसंस्कारानर्हत्वात्तानातथा कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणाये त्यक्त्वा
स्तपापात्रस्थमुच्छिष्टदृष्टेषु च योविकिर सभाग स्यात् । अये तु त्यागिनामिति गुवादि त्यागिनाकुलयोषितामिति स्वात-
न्येण तु कुलयोषितामनुदकयानामिति व्याचक्षते । गोविन्द्रराजस्तु त्यागिनाकुलयोषितामिति सामा योपपन्नमादिविशेषे
पाभिधान सस्कृतप्रमीतवत्तत्त्वकुलव्याका गतानाकुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्द । तदुद्देश्यानाह असंस्कृतेति । असंस्कृतप्रमीताना श्रुतत्वेन संस्काररहिताना अत्रिवर्षाणा
निरपराधगुवादित्यागिना । एतेनैवासंस्काराभावाध्वनित । कुलयोषिता अनुदकयकाना कुलद्वानामिति गोविन्द्रराज ।
उच्छिष्टपात्रस्थ भागधेयभाग । विक्रितोविक्षिप्तानानि ता यपि भागस्तपामिति ॥ २४५ ॥

(५) मन्दन । असंस्कृतप्रमीतानामनुमनीतश्रुतानाम् । त्यागिनासंन्यासिनाम् । भागधेयभाग । दर्भेषु विकिरे
चयत्तद्भागधेयस्यात् । यतएवतस्मा कश्चिदुच्छिष्टधर्भेषुविकिरेदिति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्र । त्रिवर्षयूतानामसंस्कृतादीना उच्छिष्टभागधेयस्यात् य दर्भेषु विकिर भागधेयस्यात् । अ-
मिदं दग्धाश्रयः सन्नादाये सदाया कुल मम । भूमौ दत्तेन शृप्यन्तु तृमाया तु परागतम् ॥ त्यागिनाअविधिना प्राणत्यागिना
त्यक्तव्यत्तानावा योविकिर एतादृशानापुसाभागधेयस्यात् । च पुनरुच्छिष्टभागधेयस्यात् । कुलयोषितापत्यादिरहिताना
संन्ये । पृथौ । दर्भेषु विकिर भागधेयस्यात् ॥ २४५ ॥

उच्छिष्टपण भूमिगतमजित्तस्याशठस्य च ॥ दासवर्गस्य तत्सिन्धे प्रागधेय प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

(१) मेघान्तिथि । पात्रस्थस्यपूर्वपणतपत्तिरुक्ता । भूमौनिपतितस्योच्छिष्टस्यदासवर्गायतानेनकथ्यते ।

अग्निहोत्रकुटिल । अशद अनलस । तादृशस्य दासवर्गस्य सभाग तस्मात् भूतदातव्य येन भूमौ भुजानस्य पततीति ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यच्छिष्टैरेव भूमौ त्यक्तनाह उच्छेषमिति । जिह्वोऽलस । शयिवक्रमति ॥ २४६ ॥

(३) कुड्मूक । उच्छिष्टयद्रूमिगतदासमूहस्यावकस्यानलसस्याकुटिलस्य च पिण्डे आह्वयकर्मणि भागधेयमन्वाद्ययोर्वदन्ति ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्द । भूमिगतस्य प्रतिपत्तिमाह । उच्छेषणमिति । उच्छेषण उच्छिष्टं अजिह्वस्याकुटिलस्येति विवेचिषणात् कुटिलस्य न किञ्चित् । दासवर्गस्य गर्भदासादिमूहस्य पिण्डे आह्वयकर्मणि प्रचक्षते वदन्ति मन्वाद्यः ॥ २४६ ॥

(५) मन्दन । उच्छेषणयदितिशेष । अजिह्वस्यर्जो । अशदस्यानुशसस्य । यतएव तस्मात्किञ्चिदुच्छिष्टं भूमिगतकुर्यादिति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छेषणमुच्छिष्टं सारशेषं भूमिगतमनदासवर्गस्य । पिण्डे पितृकार्ये तनु भागधेयं प्रचक्षते । कोटशस्य दासवर्गस्य अजिह्वस्य च पुनराशदस्य अनलसस्य ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ॥ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

(१) भेदातिथि । संस्थितस्य द्विजातिरसपिण्डक्रियाकर्म प्रथमवृत्तस्यासहपिण्डकरणारण्यकर्मकर्तव्य । सहपिण्डदानपूर्वाभ्यानकतव्य कथतर्हिकर्तव्यं पिण्डमेकचनिर्वपेदिति । अशब्दएवशब्दस्यार्थे तस्मात् एवभेदायैकपिण्डनिर्वपेत् । ब्राह्मणोहितस्मात् एव भोजयितव्य । स्मृत्यन्तरे अन्त्यापीतिकर्तव्यता वैशेषीक्यते । आवाहनामोकरणरहितमिति । अग्नौ करणशब्देन चाग्नौ करिष्यदित्यनुज्ञापनमिति पिण्डे न पुनर्होम । तथा हि शूरे भेत आह्वयमेवाधिकृत्य होम आह्वयते । यस्मिन् अकारकर्मकर्तव्यं यावन्तचकालस्थित्यन्तरादन्वेष्टव्य । आद्यभेकादशोऽहनि । मृताहेपिचकर्तव्यं प्रतिमासतुवत्सर । प्रतिवत्सरे वैवशाद्धवैमासिकार्यवदिति । तथा च काण्डके । एवसावत्सरिकमिति एकादशग्रहणशशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थं । यतश्च निर्भूतं पितृभ्यो दद्यादिति श्रूयते । सवत्सरान्ते हि सपिण्डीकरणगृहकारा स्मरन्ति । एतच्च आह्वयमेकोदितद्वद्भूतचनिर्वपण । यनु औते पितृभ्यो दद्यादिति वचनात् । पितृपितामहायमपितामहाय चैति अन्ते सपिण्डीकरणे नेह दानयुक्तं न हि स्मृत्वा श्रुतिर्बाधितुं शक्यत इति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत्रान्तरे एकोदित आह्वयशेषमाह असपिण्डेति । असपिण्डक्रियाकर्म क्रीतसपिण्डीकरणक्रियाया दद्यात् आह्वयकर्म द्विजाते संस्थितस्यानुष्ठेयं तत्र चादैवं वैश्वदेवहीन विप्रमेकं भोजयेत् । इतरा इनुष्ठानजमकालश्च स्मृत्यन्तरसिद्धोपास ॥ २४७ ॥

(३) कुड्मूक । मर्यादायामाह नाभिर्वयो सपिण्डीकरण आह्वयन्तमभिरवृत्तस्य द्विजातेषु वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहित आह्वयमन ब्राह्मणभोजयेदेकच पिण्डदद्यात् । अस्य च आह्वयस्यानुष्ठान एकोदितदेवहीनमेकाधिकपवित्रकम् । आवाहनामोकरणरहितस्य सम्प्यवदिति याज्ञवल्क्यादिस्थितिचवग तव्यम् ॥ २४७ ॥

(२४७) आसपिण्ड असपिण्ड (क, ख, ग, च)

(४) राघवानन्दः । एकोद्दिष्टस्य पार्वणविरुतितया सर्वधर्मभासौ यथागृहमेधीये दर्शविरुतावपि आग्न्यभागौ यजेतेति तयोर्विबानुधानं नान्यस्येति वचनात् तन्न्ययिनाह आसपिण्डेतिद्वान्यां । सपिण्डीकरणपर्यन्तम् मर्यादायामाह । सन्धितस्यासन्नधृतस्य एकपिण्डं एकब्राह्मणभोजनदेवहीनं एकाच्यैकपवित्रं आवाहनामौकरणरहितं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । तच्च यावज्जीवं । मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तुवत्सर । प्रतिसंवत्सरे चैव माघमेकादशेहनीति स्मृतेः ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । असपिण्डीरुतपितृकस्य आर्द्धे विशेषमाह आसपिण्डेति । आसपिण्डक्रियाकर्मआसपिण्डक्रियायां मनुधानंसपिण्डीकरणात्माकृत्तव्यं आर्द्धकमेति यावत् । उच्यतइतिशेषः ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितस्य धृतस्य द्विजाते असपिण्डक्रिया सपिण्डकरणव्यतिरिक्तं कर्म । अदेववैश्वदेवरहितंआर्द्धभोजयेत् च पुनः एक पिण्डंनिर्वपेत् । एकोद्दिष्टमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवांशता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदातुसपिण्डीकरणंरुतंभवति तदाअनयैवांशतापार्वणआर्द्धविधिनात्रिम्योदघात् आहुदितिकर्तव्यता नसपिण्डीकरणआर्द्धदेवपूर्वनिर्भोजयेत् । पितृनावाहयेत् । अत्रपुनःप्रेतं पितरश्चात्र प्राक्सपिण्डीकृताः पितृवर्गमनुग्रवेशितापितामहादयश्च्यवन्ते । तानाधयेत् । तत्रपुनःपञ्चस्तेष्वेवब्राह्मणेषु प्रेतआवाहयितव्यः । तत्रहिसर्वैस्तैःसहसंसर्गस्तस्यसंसृजनायचतत्कर्म । यदपिविष्णुनापठितं । प्रेतायब्राह्मणान्भोजयेत् प्रेतपित्रे प्रेतपितामहाय प्रेतमपितामहायेति । अत्रापिनैवश्रूयते पृथक्भोजयेदिति । तत्रपयाचकुट्टदेवव्यहविर्व्यहोदेवताउद्दिश्यसकृदेकहूयते एवंब्राह्मणोपविष्टानुद्दिश्यभोजयेतेति नर्कविन्दुपपन्नं । तथाहिसहवचनगृहीतंभवति पित्र्येषामयुग्माभोजिताभवन्ति । यथाएकैकमुभयभवेति येषांविधिरुतप्रेतैकःसर्वोद्देशेनभोज्यते । एवमेतद्गृह्यं । नन्वेवंसतिपितृकृत्ये त्रीणि सार्वदेवसहोद्देशाभ्योति एकैकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वोद्देशेनतत्रापिनपृथक्पूजणमस्ति कथंनस्ति गृहेहिपठ्यते नत्वेवैकं सर्वेषांपिण्डैर्व्याख्यातं । किंच प्रेतपात्रपितृपात्रेषुसिचयेदर्घ्यार्थमित्याह तत्रकृतासन्नपात्राभावेप्रेतपात्रोदकस्यकुतःपात्रादर्घ्यानं यद्वितावत्समीक्षितास्तदपुक्तं पितामहादेस्तत्कल्पितमपितुर्नचान्याथंकल्पितादित्यन्यार्थतापुक्ता । अथकृत्वार्घदानंनपश्चात्तनयनंकुर्वीत । तदाकृत्वार्घदानंतर्धसन्नमनस्यरत्नतंत्रार्थप्रसेचमैदितिविद्वधेतवचनं । उक्तेनाश्चकारेण नकश्चनविरोधः । अथकोपप्रेतानामप्रपितामहायपिण्डःसपिण्डीकारणादूर्ध्वनदीयते अतस्तेष्वेवानुप्रविष्टः । तथाचस्मृतिः । यःसपिण्डीरुतप्रेतंपृथक्पिण्डेनयोजयेत् । विधिप्रस्तेनभवतिपितृहाषोपजायते ॥ इति पृथगेवहितस्मैतिरुह्यते । नत्वेकं सर्वैश्चरति । मन्त्राभ्यएतमेवार्थमभिव्यङ्गितुयेसमानाहत्यादयः । अत्रोच्यते । भाग्यप्रेतशब्दोमतःक्रियायोगेनवर्तते । रुद्धिरियमृतप्रेतद्वानामेतच्छब्दे नहिदूरसम्भारगतमेतच्छब्दे । अस्तिचक्रियायोगः अविशेषेणपूर्वप्रेतद्वानामेतेच । तथाचश्रुतिः । प्रपन्नेवास्माल्लोकायैसमानादिति । अपिरामरेप्रेतप्रयोगदर्शयति । प्रेतायान्नंदिनत्रयमितिसद्यःसंस्थितमधिकृत्य । यत्तुपृथक्पिण्डेनेति अस्यायमर्थः । सपिण्डीकरणदूर्ध्वमेकोद्दिष्टनकर्तव्यं यदायदाआर्द्धतदातदात्रिम्यःधृताहनिपितृश्रमिभ्यएवकर्तव्यं नैकस्माएवपित्रे तथाअनयैवांशताकार्यमितिपार्वणआर्द्धकर्तव्यतावातिदिश्यते । ननुवानयैवेतिप्रकृतपरामर्शःप्रतीयते सन्निहितवचनत्वात्सर्वनाम्नां सन्निहितमैकोद्दिष्टविधिः । नैवं यदिहिरुतेपिसपिण्डीकरणे एकस्यै-

(२४८) सहपिण्डक्रियायानु-सपिण्डरूपक्रियायानु (च)

वक्रियेत तदाभेदनिर्देश एव नोपपद्यते तु शब्दभ्रमरुतायामितिकर्तव्यतायाभेदसूचयति । असपिण्डक्रियायामेषविधि । सहपिण्डक्रियाया पुन रुताया नायमन्तव्य इति । अतोव्यवहितापिबुद्धिस्थत्वात्पार्वणतातिरेक्यते । किंचरुतेसपिण्डीकरणे अदौकोटिदृष्ट्यात्कर्तव्यं तदात्रिभ्योनमितिअमावास्यायामितिकेचित् । कोविशेषस्तत्रापिसहपिण्डक्रियामित्येवमर्थं किनास्ति । नचमानवशास्त्रे कालान्तररुताहे प्रतिसवत्सरचेत्यादि प्रतीत येनतद्विषयमेतद्याख्यायते अतोविशेषात्सर्वत्रैकोद्विष्टानिप्रामुख्यं । तत्रमहाराजतवचनविरुध्यते । तीर्थानिप्रवृत्त्युक्तं । आद्येनतर्पणमाससत्पूर्वपितामहानिति । यदपिसृष्ट्यन्तरप्रतिसवत्सरचैवआद्यवैभासिकार्थवत् । तत्रापिमासिकशब्देनामवास्यामेवआद्यमुच्यते सर्वआद्यानात्स्यप्रकृतिवत् । तत्रहिधर्मा समाभ्याता । नतुप्रतिमासतुसवत्सरमिति । एतन्मासिकशब्देनाभिधानयुक्तं नहि-तस्यविशिष्टा केचिद्धर्मा समाभ्याता यैर्भिद्येत । एकोद्विष्टाद्यमेकादशे क्षत्रियस्यनयोदशे इत्याद्यत्रापिविद्यते । अतो-नैकोद्विष्टमासिकशब्देनाभिधानयुक्तं । मासकालसम्बन्धादितन्मासिकमुच्यते । नचतस्यमासेनैवसम्बन्धः । कालान्तरणा-पिसम्बन्धस्यदर्शितवत् । शुचिभूतं पितृभ्योदद्यादितिमासादूर्ध्वमपिकरणान्मासेचाकरणान्नात्रमासिकशब्देनतस्याभिधानं । अमावास्यायास्तस्मात्सौमासिकशब्दश्रवणात्पिण्डानामासिकशब्दादिति नियतत्वात्कालांतरसयोगस्याभावाद्धर्मवत्त्वाच्चयुक्तस्तदीयधर्मातिदेश आभ्यासमपि पार्वणमरुतिकमेव तत्प्रकृतिवत्त्रिभ्योदानेभासे एकोद्विष्टाविधीयते । यदपि आश्व-वल्क्यवचनं । धृताहनिनुकर्तव्यप्रतिमासतुवत्सर । प्रतिसवत्सरचैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ तत्राप्येवमेतादृशैतिकर्तव्यताउच्यते । तत्रापिप्रमावास्यामेवमरुतत्वेनावगतं अतोनामासकालयोगेपि एकोद्विष्टतदीयधर्मातिदेशोऽभ्यत्रयुक्तः । भिक्षको-भिक्षकायाचते सोपिपतोग्यस्यविकारः । किंच एकमेवआद्यतस्मान्मासिकमेवआद्य तस्मान्मासिकशब्दस्यैकोद्विष्ट-विशेषविषयतायामागमस्ति । याज्ञवल्क्येऽप्येवमिति । यद्यनन्तरावमर्थं तदासपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतातिदेशोऽप्यत्रयुक्तः । तद्वन्तरहेतुत्वात् । एतत्सपिण्डीकरणमितिपश्चिद्वाच्यं सपिण्डीकरणादितिच ततोन्तरमुच्यते धृताहनीत्यादितस्मात्सन्नि-धानमकारणीकृत्यधर्मवत्त्वेनामावास्यास्यैवमितिनिर्देशः । मन्त्राभ्यामल्पक्षमेवसुतरामवद्योतयति । ससृज्यध्वं पूर्वंपितृभिः सहेति पूर्वं पितृभिः सहवर्तमानाउच्यन्ते । तत्सृज्यध्वमितिबहुवचनपूजायाः । तथाचनिरुक्तकारः । एताडत्था-उच्यसति । एतास्ताउपासद्व्येकस्याएवपूजनार्थंबहुवचनमिति । अयससृज्यध्वमितियेषुपिण्डेषुनिक्षिप्यते तदुच्यन्ते-यश्चनिक्षिप्यतेबहुवचनेनपूर्ववत्पूर्वैर्भिः पितृभिरिति । एवचपूर्वैर्भिरित्येवमेवबहुवचनमायोगिकमविवक्ष्यति । इतरथाससृज्यध्वमितिनिक्षिप्यमाणपिण्डाभिधानेउभयबहुवचनमययार्थकल्पमिति तदेतदपिनाकेचित्तत्वेनपिण्डेनपिण्डाश ससृज्यतेचतुर्थपिण्डमुत्सृज्य त्रैधकृत्वा पिण्डेषुनिद्विष्टादिति अतोऽनैवाऽप्युपपदधिकरणवचनतास्ति येनबहुवचनमवकल्पेत । एकैकामिधानेनकुतश्चाव्यक्तिससृज्यध्वमितिबहुवचनं परोक्षमिधाननकल्प्यते । पूर्वैर्भिरितिनिक्षिप्यमाणपिण्डवचनान्नए-भिरितिनिर्देशोयुक्तस्यात् । नचायमन्त्रोविधायकोयेनतदर्थनिर्णयेयथाभावेऽभिधायकोऽयमिधानचगुणविनियोगोत्रो-नियोगश्चसजजननप्रकाशयति । सख्यान्नविनियुक्ता नप्रकाशामा सभ्रमात्रेणावीयते तस्मान्मन्त्रात्पूर्वप्रतिपत्तिः । ये-प्याहुश्चतुर्थं शब्दं पूर्वतरउपपद्यते पिताहिप्रथमं तदपेक्षायामपितामहात्पूर्वंचतुर्थ इति । एतदपिचसम्यक्पूर्वेषापिण्डानिधायचतुर्थीपूर्णश्चतुर्थं प्रेतपिण्डएवभवति । पित्रुपक्रमचेदश्राद्धनमेतोपक्रमः । एवमुच्यतेपितृनावाहयेत्पुनः प्रेतननिर्देशदितिययायेतायप्रथमं पिण्डस्ततस्तपिण्डेइत्यादिक्रमः । तस्यापिफलोपनिषत् । यएवासौचतुर्थंस्तस्यैवेदत्रैधकरणपिण्डेषुनिधानवि-धीयते । एतावद्विहृद्यचतुर्थपिण्डमुत्सृजे त्रैधकृत्वेति । तत्रानन्तर्यामुत्सृजितानासम्बन्धश्चतुर्थपिण्डमित्यनयो प्रतीयते त्रैध-कृत्वेत्यत्रतुक्तस्येदत्रैधकरणमिदपेक्षायाः सन्निहितं पिण्डं सम्बन्धते । तावतेवनिराकाक्षीकृतेवाक्येचतुर्थमित्येवसम्बन्धेनैक-

चित्तमायामस्ति । तत्रयस्यकस्यविभागेषामेष्ट्यन्तरानिर्णयः । निरुस्यचतुरःपिण्डान्पिण्डदःप्रतिनामतः । येषमानादिति-
 द्वाभ्यामाद्यतुविभजेच्चिधेति॥ आद्यत्वदानाभिप्रायेण नपुनरादिपुरुषसंबन्धात् । तथाहिप्रपितामहादिःस्यात्पितामहापूर्वःपि-
 तामहोपिपितु पूर्वइत्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः । दातुनियतक्रमतोव्यवस्थितमादित्वं । एवं च चतुर्थमितिपदेनविशिष्टपिण्डेक्रि-
 यात्रयेष्ट्यन्तरवशादानक्रमेणैवाद्यस्यविभागोयुक्तः । अतोपदुक्तंकाठके । पूर्वमेतस्येष्टोविभागःप्रतीयतइतिकासावस्ये-
 ष्टता । यच्चोक्तं । अतएववस्मैअदानंयतएववासावन्तर्भावितः तर्वाकचिद्वचनान्दीयते । नचतुर्थपिण्डोच्छतीति तथात्रि-
 शुपिण्डःप्रवर्तते । इति यत्तत्पचकृतःपाठः । पुनःप्रेतनिर्दिशेदिति व्याख्यातृच । अन्तर्भाविते पूर्वमेतेपुनर्दानंनिषेधति नै-
 वायपाठोस्ति प्रतिपेधार्थयोनपठ्यते समुच्चयार्थोयश्चकारःपठ्यते । सत्यपिवातत्रपाठिचसपिण्डीकृतमित्यत्रपृथक्पिण्डप्रति-
 पेधस्ययागतिरुक्तासैवात्रवेदितव्या । यानितु वाक्यानि । सपिण्डीकरणआध्वर्यवतिसर्वसंस्तुतः । एकोद्विधंनुकुर्वीतपित्रोरग्न्य-
 त्रपार्षण ॥ पार्षणमित्यादिनि यद्यनंतानिवाक्यानि सन्ति तदाकिममावास्यायांनामधोपणिकया । नचैतानिवाक्यानिशिएष-
 रिगृहीतास्तुसिद्धास्तुसृष्टितुकास्तुचिदुपलभ्यन्ते तस्मान्नाकिंषिद्विशेषेऽपिद्विदमस्ति येनपूर्वमेतपिण्डान्निधीयतइतिप्रतिपद्येमहि ।
 तस्मात्समाचारोन्त्याम्यः । अयमेवपक्षोयुक्तिःयुक्तइतिदर्शितः । तस्मान्मतभेदेनापच्छेदतःपूर्वमेतनिधानपक्षोपन्यासकेपां
 चित् । असपिण्डीक्रियाकर्म द्विजते स्मिमतस्य ॥ अद्वैतभोजयेष्टादपिण्डमेकच निर्वपेत् ॥ सपिण्डीकरणघृते पितरि जी-
 वर्तिं पितामहे पौक्षिकज्ञेयम् । यदा न जीवन्तमतिक्रम्य ददातीत्येवनाधीयते । यदा तु स एषापमतास्यादिति पक्षस्तदा
 पितामहमतिक्रम्य पूर्वैः ससर्जनीयः । एवन्तुपुत्रस्यापि घृतस्यपित्रा विकल्पेनैव कर्तव्यमेवमनपत्यभार्यामरणे जीवन्मा-
 नृकस्यैवपव विधिः प्रमत्तानामितरे कुर्वीरस्ताश्च तेषामिति सुतैरपत्यैरित्यर्थः । यद्यपि सुतप्रहणंतस्यानापन्नानामग्न्ये-
 षामपि प्रहण । यदि त्वराद्येन नास्ति निषेधः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मतोषमैरद्वैतःसह अनयावृता पार्वणप्रयोगेण सुतैरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रैः ॥ २४८ ॥

(३) कुम्भकः । अस्पृते यस्येदमेकोद्विधविहिततस्य धर्मतःस्वगृहादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृ-
 ताउक्तमावास्याश्राद्धेति कर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणपार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्रश्रुताहादौ कर्तव्यम् । नन्वनयैवावृताश्र-
 द्येनेन मरुतमेकोद्विधमेव हि किमिति न पराश्रयते । उच्यते । तर्हि सपिण्डीकरणान्पूर्वमेकोद्विधं सपिण्डीकरणे कृते
 पुनः अनयैवावृताइति भेदनिर्देशोन्त्यात् ततोमावास्येति कर्तव्यमेव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव विशेषमाहसहेति । धर्मतःस्वगृहादिविधिना सहपिण्डीक्रियायां कृतायामिति । स्नातगृहो-
 दकतिलैर्विशिष्टकुर्वात् पात्रचतुष्टयं अध्यायं पितृपात्रेषु भेतापात्रपसेचयेत् । ये समानादिति द्वाभ्यां । शेषेपूर्ववदाचरेत् ।
 एतत् सपिण्डीकरणमिति याज्ञवल्क्यः । अनयोकोर्ध्व इत्यादिकया आवृता परिपाठ्यो । तदुक्तम् । सपिण्डीकरणआध्व-
 र्यवतिसर्वसंस्तुनः । एकोद्विधं कुर्वीत पित्रोरग्न्यत्र पार्वणमिति ॥ पार्वणे तु पार्वणपरिपाठ्येति ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । सहपिण्डीक्रियायां सपिण्डीकरणे । आवृता क्रियया । अनयोक्तेन मासि श्राद्धे प्रयोगेणेत्यर्थः ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सहपिण्डीक्रियायां कृतायां तु अस्य द्विजस्य धर्मतः अनयैव पार्वणरूपया आवृता परिपाठ्या
 सुतैरौरसादिपिण्डनिर्वपणकार्यम् ॥ २४८ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा यउच्छिष्टं श्लेषलाघ प्रयच्छति ॥ समूढोनरकं याति कालसूत्रमवाकृशिराः ॥ २४९ ॥

(१) मेघातिथिः । यद्यपि श्राद्धभुजोदोषप्रहणतथापि कर्तुंरयमुपदेशः । तेन तथाकर्तव्यं यथा न प्रयच्छति क्र-
 त्विद्विषमवत् । वृषलःशूद्रः । अर्वाकृशिराजध्वपादः । मरुतएव सपिण्डीकरणमाविज्ञायीति श्राद्धप्रहणम् ॥ २४९ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायण । आद्भुक्त्यादिश्लोकद्वयं सर्वं आद्भुतसङ्घर्षनिषेधविधिः । उच्छिष्ट पात्रस्थम् ॥ २४९ ॥
 (३) कुड्मूक । आश्रितशूद्राय उच्छिष्टदानमसक्तावयनिषेधः । आद्भोजनोच्छिष्टं शूद्राय ददाति समूर्ध्वं काल-
 सूत्रनाम नरकमधोमुखगच्छति ॥ २४९ ॥
 (४) राघवानन्द । आद्भुजउत्तरकालीननियममाह आद्भमिति । स आद्भोक्त । अवाक्शिराअधोमुखः ॥ २४९ ॥
 (५) नन्दन । अश्वभुक्तवतावर्जनीयश्लोकद्वयेनाह ॥ २४९ ॥
 (६) रामचन्द्र । य आद्भुक्ता वृषलाय शूद्रायोच्छिष्टमयच्छति सकालसुनरकम् अवाक्शिराअधोमुखसंस्था
 ति ॥ २४९ ॥

आद्भुगृपलीतत्वं तदहर्ह्योधिगच्छति ॥ तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

(१) मेघातिथिः । वृषली स्त्रीमात्रोपलक्षणाय भेतदित्याहुः निरुक्तकुर्वन्ति वृषस्य ती चलयति भर्तारमिति वृषनी ।
 सा च ब्राह्मणी अग्यावा सर्वा निषिध्यते । तथा च स्पृश्यतरं तदहर्ब्रह्मचारी स्यान्निष्यति । तत्पशव्येन मे
 धुनयोगो भण्यते । न शयनारोहणप्रतिषेधश्च । अहर्धहणमहोरात्रलक्षणापरम् । रात्रावपि निषेधः स्यात् । पुरीष इति
 निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः । पितरस्तस्य आद्भुज । अयमपि पूर्ववद्वचनीयः । इदं तु युक्तं यदुभयोर्भ्रियमस्ति । ने
 मितिकौयभोक्तृधर्मः । आद्भोजने निमित्ते विधीयते । प्रकरणार्थं कर्माथोपि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृषलीतत्वं शूद्रया धिष्ठिता गम्यात् तदहस्तदहोरात्रे ॥ २५० ॥

(३) कुड्मूक । वृषलीगद्वात्र स्त्रीपरित्याहुः । निरुक्तचकुर्वन्ति । वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषनी ।
 ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति । आद्भुक्ता तदहोरात्रेयं स्त्रीसंयोगकरोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मांसं
 शेरत इति निवृत्त्यर्थं निन्दा ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्द । वृषलीति पदस्त्रीमात्रपरः । वृषस्य ती या पतिभर्तारमिति व्युत्पत्तिः । तमासमिति कालकर्मा-
 सादनमासाख्यं तस्यावृषल्याः पुरीषे पितरः तस्य आद्भोक्तुरिति शेषः ॥ २५० ॥

(५) रामचन्द्र । तस्याः पुरीषे च वृषस्यापुरीषे । तमासं तस्य आद्भोक्तुः पितरः शेरते ॥ २५० ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येव तृप्तानाचामयेत्तत् ॥ आचान्ताश्चानुजानीयादभिभोरभ्यस्तामिति ॥ २५१ ॥

(१) मेघातिथिः । आचामन्निग्रमन्पात्रदत्त्वा पृष्ट्वा (स्वदितमित्येव शब्देन स्पृश्यस्तस्यान्तरिक्षं)
 श्लोककर्तव्यः । भवति हि कस्यचिदयस्वभावो यद्यसनिहितमन्नसत्यपि तदपि लोषे यच्छणयात्रभृम्यते । सनिहितपृष्णाति ।
 ज्ञात्वा च तृप्ता स्वदितमित्यनेन शब्देन ब्रह्मणीया । वक्ष्यति च पित्र्ये स्वदितमिति ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पृष्ट्वा स्वदितमित्याद्यकोद्विष्टविषयः विशेषमिधानम् तृप्तास्येति । स्पृश्यन्तरमसिद्धा
 दान्तरीयमश्रयानेतस्वदितमिति मन्थः । विसर्जने चाभिरम्यतामिति । अभित इति छन्दोऽनुरोधात् ॥ २५१ ॥

(३) कुड्मूक । तृप्तानाचामानुत्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा तेषामाचमनकारयेत् । कृताचमनाभ्य भो इति संबोध्य
 भिरम्यतामिति घृष्टादभित इति पठेत् । भित उभयत इह वा स्वर्गहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्द । मन्थत आद्भसमापनाद्ब्रह्माह पृष्ट्वा तृप्तानाचामानुत्वा । तृप्तानाचामानुत्वा । स्वदितमिति पृष्ट्वा तृप्तानाचामानुत्वा ।

दित्यन्वयः । तैरपि सुखदितमित्यभिधेयम् । अभिरम्पतां यत्र फापिसुतेनास्पर्तांशोः ब्राह्मणः पात्रभोजिनः इत्यनुज्ञा-
नीयादनुज्ञादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) मन्दनः । स्वदेहेऽपि भवद्भ्योभोज्यजातमिदमिति पृष्टुः । अभितोरम्प्यतामस्मिन्स्थानास्पर्तांशुस्वमिति ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तास्थ इति पृच्छति वृत्तास इति तद्भूयः । स्वदितमिति पृच्छति सुखदितमिति तद्भूयः । तत्राद्या-
मपेत् आचान्तांस्ताननुज्ञानीयात् अनुज्ञादद्यात् । अभिरम्पतां लेच्छया । अभितास इति ॥ २५१ ॥

स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयन्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ स्वधाकारः परा ह्योशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवद्भिर्गृह्यमन्थनुज्ञातैरनन्तरत्वेति वाच्यं । स्वधाकारः स्वधाशब्दोच्चारणम् । प्रक-
ष्टाआशीः पितृकार्येषु सर्वेषु पदान्नापकान्नाद्यादेषु ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रस्वधास्त्विति तैः प्रतिवक्तव्यम् । स्वधाकारः स्वधोच्चारणं पराह्यशीः पितृणामिष्टार्थो-
क्तिः । अन्नसर्वैस्त्वित्यभिधानात् । एतत्पृष्टतिविहितं पार्वणेऽप्येतदेव स्मिन्मन्त्रादि कार्यमित्येके ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः आद्वक्तारं स्वधास्तु इति ब्रूयुः । यत्प्राप्तवैषु आद्वक्तारं प्राणादिपितृकर्मसु
स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टाआशीः ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च स्वपेति तं आद्वक्तारं ब्राह्मणाः स्वपेतिब्रूयुः । किमिति स्वपेति ब्रूयुस्तत्राह स्वधा-
कार इति । स्वधोच्चारणं प्रकृष्टार्थवतः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते स्वधा इति ब्रूयुः । स्वधोऽप्यतां अस्तु स्वधा । स्वधाकारः पितृकर्मसु परा ह्योशीः ॥ २५२ ॥

ततोभुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ॥ यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततोर्द्विजैः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तमन्नतश्चोनिवेदयितव्यं । मष्ट्यास्तेदमस्तीति यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातोऽननुज्ञा-
तेन नान्यत्र विनियोक्तव्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततोभुक्तवतामित्यादि मष्टत्पार्वणविषयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरकृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्ननिवेदयेत् । तैर्ब्राह्मणे-
रिदमनेनानेन कियतामित्यनुज्ञातोऽप्यथा ते ब्रूयुस्तथान्नशेषविनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांचाश्वापत्नीयेत्याह । तदिति । तैः आद्वक्तारैश्चिभिः । एतेभ्योऽस्तिन्नपुण्यवर्तामित्यनु-
ज्ञातः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः तेषां भुक्तवतामन्नशेषनिवेदयेत् । तैर्द्विजैर्यदनुज्ञातं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् तदथा अ-
न्नशेषः किक्रियतां तदाज्ञापयामाह इष्टैः सह भुज्यतां इति ॥ २५३ ॥

पिब्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु शुश्रुतम् ॥ संपन्नमित्यभ्युदये देवे रुचितमित्यसि ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येनापि तत्कारणोचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोहायतव्यः । अन्यस्त्वाह । अनुज्ञापन-
मेतैः शब्दैर्भोजनादिप्रवृत्तिः कर्तव्यम् । गोष्ठेगोपुतिष्ठन्तीचेकत्रदेशे स्मृतिमिति वाच्यम् । अस्त्विति सर्वत्र प्रतीयते ।
देवैश्चिरौचितमिति वा ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिब्ये एकोद्विष्टे पार्वणेऽपिवा । स्वदत इति कचित्पाठः । तत्प्रागुक्तेन स्वदितमित्यनेन वि-
कल्पितक्षेपः । गोष्ठे गोमष्टकार्यं । गोष्ठे ब्रह्मणभोजने गृहेषु विभेषु शुश्रुतमिति वाच्यम् । शुश्रुतमिति शोभनं श्रवणं । गवा-

मस्त्वितितस्याथे । सुश्रितमिति क्वचित्पाठः । अभ्युदये विवाहादौ विप्रभोजने । दैवैवैश्वदेविकैरोचितमिति । हचितमिति क्वचित्पाठः ॥ २५४ ॥

(३) कुम्भकः । इदानीं प्रसंगाच्छाब्दान्तरेषु विशेषविधिमाह पित्र्यइति । पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताकएकोद्दिष्ट-
आदे वृषिमभार्थत्वादितमिति वाच्यम् । तथा च गोभिलसाङ्ग्यायनौ । स्वदितमिति वृषिमश्र । मेधातिथिगोष्टि-दराजौ
तु आह कालगतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्त्तव्यमिति व्याचक्षतु । आदे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । मनु
रुद्धमिदं विद्वद्देवं न्यदधीमहि ॥ गोष्ठे गोष्ठिआदे सुश्रुतमिति वाच्यम् । गोष्ठ्यां शुभ्यर्थमष्टममिति द्वादशविधआह्वयगणनाया
गोष्ठीआह्वयमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिआदे सप्तममिति वाच्यम् । दैवे देवतांदिशेन आदे हचितमिति
वचनीयम् । दैवआह्वय भविष्यपुराणोक्तम् । देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धतनु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन समम्या
दिषु यजत ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्द । स्वदितमित्यादे पदस्य ध्यवस्थित्यर्थमाह पित्र्यइति । पित्र्ये पार्वणे तस्यैव प्रकृतत्वात् । गोष्ठे
विश्वामित्रपठितगणकृतआदे गोष्ठ्यायनक्रियते आह्वयगोष्ठीआह्वयतदुच्यते । तस्य सत्रस्येव फलं प्रत्येकगामि गणस्यापैत
नत्वेन गणिनिष्ठत्वात्फलस्य । अभ्युदये वृद्धिआदे दैवे ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धतनु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सम
म्यादिषु यजतैदिति । भविष्योक्तः । गोमयशुद्धिवत्स्वदितमित्यादौ वाचनिकतेन न कवितादर इति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दन । स्वदितइति षष्ठाऽऽद्यामयैदित्युक्तम् । अयमेव यथादिर्गुक्तइत्युपपादयति । पित्र्यइति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्र । पित्र्ये एकोद्दिष्टे स्वदितमित्येववाच्य गोष्ठेषु सुश्रुतअन्नादि अधिक शुद्धिसप्तमवा अभ्यु
दये दैवे रोचितं यथा रोचितम् ॥ २५४ ॥

अपराहस्तथा दर्भावास्तुसपादनं तिला ॥ घृष्टिर्घृष्टिर्द्विजाश्वाध्याः आह्वयकर्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराह्वेआह्वयकर्मसुसपद सपादयितव्या । अयानि वस्तूनि । अविशेषाविधाने
त्यपराह्वेअत सर्वआहेषु । एवहि स्मृत्यन्तर । पूर्वाह्णे दैविककार्यमपराह्वेत्तुपैवक । एकोद्दिष्टतुमभ्याह्वेपातवृद्धिनिमित्त
मिति । वास्तु वेत्तु तथासंपादनं यन्मार्जनं सुधादिनामितीना । गोमयेन भूमेरुपलेपन । दक्षिणापवणताच घृष्टिर्विसर्ग
अकार्षणेनान्नाव्यञ्जनदानं घृष्टिमार्जनं । अन्नसस्कारविशेष । अग्न्येतुध्याचक्षते संप्रदेशविप्रवशान्तिर्नन्वेति विना अकरणम्
॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अपराह्वेहोद्दिष्टागस्य द्वितीयाभागः । वास्तुसंपादनं दक्षिणापवणतादिना । घृष्टि
स्तादुभयतन्त्रातीत्यादनं । घृष्टिरन्नादीनां शुद्धत्वं । सपद फलोत्कर्षहेतवः ॥ २५५ ॥

(३) कुम्भकः । अमावास्याआह्वयस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोयमपराह्वेत्कालः । मातृवृद्धिनिमित्तकमित्यादिना वृद्धिआ-
ह्वयादौ स्मृत्यन्तरे मातृ कालादिविधानात् । विष्टराद्यर्थादर्भा । गोमथादिना आह्वयस्यशोधनम् । तिलास्य विकिरणार्थम् ।
घृष्टिकापण्येनान्नादिविसर्ग । घृष्टिरन्नादेश्च सस्कारविशेष । पक्षिपावनादयस्य ज्ञातृणा । एता आह्वे सप्तपदस्यमिषा
नाद्व्यान्तरापेक्षमकृष्टत्वमेवावोषितम् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्द । पार्वणस्य कालविदधुत्कचोक्षादियमालारयति अपराह्वइति । पूर्वाह्वे दैवानामपराह्व

चितृणां । तथा प्रातर्हि मातृकेशाद्वृद्धिर्देविकं स्पृतं । एकोद्दिष्टु मध्याह्ने सायान्हे पार्वणं स्पृतम् ॥ इत्यादि श्रवणात् मातृकमन्त्रकाथाश्च वास्तुसंपादनं । गोमयादिना स्थललेपनं । शृष्टिरकार्पण्येनान्नादस्त्यागः । शृष्टिरन्नादिः संस्कारः । अप्याः पङ्क्तिपावनाः । सपदः साधनानि ॥ २५५ ॥

(५) मन्दनः । अग्न्यादिसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह अपेति । वास्तुसम्पादनं रमणीयमदेशार्त्वाकारः । शृष्टिः सर्जनम् दानमित्यर्थः । शृष्टिः शुद्धिः ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदिकर्मसु संपदआह अपराह इति । अपराहः । तथा दर्भाः । वास्तुसंपादनं गोमयेनोपलेपनं दक्षिणापवणं । तिलाः शृष्टिर्विसर्गः अकार्पण्येनान्नप्यञ्जनदानं । शृष्टिः पाषाणां शुद्धिः । अप्याः द्विजाः ब्राह्मणाः सर्वदेवेषु श्रेष्ठाः ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ॥ पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेयाहव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भाः प्रसिद्धाः । पवित्रमन्त्राः । हविषेहितानि योग्यानि हविष्याण्युत्तरभलेके तानि वक्ष्यन्ते । पवित्रपावनशुष्याचारता यद्योक्तं पूर्वोक्तं वा वास्तुसंपादनं शृष्टिशृष्टिर्ब्राह्मणाश्च श्रेष्ठाः श्रुतशीलसम्पन्नाः हव्यसंपदः हव्यदेवतोद्देशेन यागादि ब्राह्मणभोजनं च । हव्यशब्दः कर्मदेविकमुपलक्षयति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । पवित्र पावनान्तरं यजज्यादि । पूर्वाह्णे होहि द्विभागस्य प्रथमभागः । हविष्याणि मुन्यन्नादीनि । यच्च पूर्वोक्तं पित्र्यकर्मण्युक्तं । पवित्रं पावनं । शृष्टिर्द्विजाध्यायः । हव्यं वैश्वदेविकं कर्मलक्षणम् । एवञ्च आदे देवकर्मणो नुरोधार्थं कुतश्च भारम्भः । पित्र्यस्य च प्रधानत्वात् । अपराह्णे नुष्ठानसमाप्तिरिति गम्यते । तदा दानैश्च आदे कुतश्च प्रयासाः । तत्रापि पितृयज्ञानुनिर्वर्त्येत्यभिधानादपराह्णस्यासौ आदययोगमभ्यस्य प्रधानकर्मणः प्राक्पिण्डपितृयज्ञा नुष्ठानम् ॥ २५६ ॥

(३) कुश्टकः । पवित्रमन्त्राः पूर्वाह्णः कालः हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रपावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वमुक्तम् । एताश्च देवार्थस्य कर्मणः सष्टयः । हव्यशब्दो देविकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितया देवकालविदधदपूर्वधर्मान् विपक्षे दर्शयति । उदयपक्षे प्रागावर्तनादन्तः कालविधादिति गोभिलसूत्रात् । पवित्रमन्त्रं । पुनः पवित्रपदं श्रविणीतब्राह्मणविषयम् ॥ २५६ ॥

(५) मन्दनः । हव्यसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह दर्शयति । शक्तिः पवित्राणि सूक्तानि जप्यानि । पूर्वोक्तपवित्रदेशादयः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्रमन्त्राः यच्च पवित्रपूर्वोक्तं सृष्ट्यादिहव्यसंपदः हव्यकर्मण्यसंपदः एतादृक्तादभोदयः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुनिर्वीनप्रस्थस्तस्यान्नानि आरण्यानि नीवारादीनि । एतच्च पदार्थान् घाम्याणामपि त्रीणादीनां । तथार्वाचीने श्लोके सर्वमहणं । उत्तरञ्च । हविर्यच्चिररात्रायैति प्रकृत्या तिलैर्वाहिर्यवैर्वापिरिति घाम्याणामुप्यनक्रमणं । पयः क्षीरं तद्विकारा अपि दूष्यादयोऽप्युक्तं स्पृष्टिसमाचाराभ्यां । सोमशोधविशेषः । अनुपस्कृतमधिकृतमपतिषिद्धम् । सूत्रा मांसाद्यनुपस्कृतम् । अक्षारलवणम् । श्रवणसहितम् । किं हृद्गमैर्हि वृत्तिद्वयमाश्रयणीयम् । पतिपदं नञ् । संवन्धो भेद-

स्तद्गुरुभवति प्रकृत्या हविरनाश्रितविशेषेण तद्विज्ञेयं हविष्येण वर्तते । हविष्यात्मातराशद्गुरुत्वादि सामान्यचोद-
नामु तद्विष्यज्ञेयम् ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मुन्यन्त्याप्यरुष्टपच्यानि श्यामाकनीवांराश्रयिनि । पय इति सविकारपहणात् दुग्धदधिघृता-
नापहणम् । सोम सोमलता अनुपस्कृत मरीचादिना स्वादान्तरमपापितम् । अक्षारलवण विड्वदे क्षारादन्यल्लवणं सामुद्र
सैन्धववा । प्रकृत्या स्वभावेन स्थित । वस्त्वन्तराभिश्चित । सर्वमेतद्विह्वल्यम् ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुम् । मुनेर्वानप्रस्थस्यान्तानि नीवारदीनि । पय क्षीर । सोमलतारसः । अनुपस्कृतमविकृतपूतिगन्धा-
दिरहितमासम् । अक्षारलवणमरुचिमलवणसैन्धवादि एतत्स्वभावतोहविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्द । हविष्याणीत्युक्तं व्याचष्टे मुन्यन्तीति । नीवारदीनि । गव्यपयः । सोमः सोमलतारसः ।
मासवार्धीणसादे । अनुपस्कृतमविकृत पूतिगन्धादिरहितमिति यावत् । प्रकृत्या स्वभावतः अनुक्ते विशेषे ॥ २५७ ॥

(५) मन्दन । अनुपस्कृतं लौकिकसंस्कारसंस्कृतम् । प्रकृत्या हविस्वभाववरसेन युक्तहविरुच्यते विह्वलि-
त् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पय क्षीर सोमलतारस मांसं अनुपस्कृतमप्रतिषिद्धं हविष्यादिसंस्कृतं अक्षारलवण सैन्ध-
वादि एते प्रकृत्या स्वभावेन हविर्विष्यान्मुच्यन्ते ॥ २५७ ॥

विस्तृत्य ब्राह्मणांस्तास्तु नियतोवाग्यतः शुचिः ॥ दक्षिणां दिशमाकांक्षन्त्याचेतमान्वरा
न्पितॄन् ॥ २५८ ॥

(१) मेघातिथि । मासद्विक पूर्वलोके । इदानीं प्रकृत्येवमेवाह विस्तृत्यनुज्ञाय यथा सुखविहारे ब्राह्मणा-
स्तामभुक्तवतः । अनन्तरदक्षिणादिशमीक्षमाण इमान्वरानभिलषिताभ्यन्पितॄन्प्रापयेत् स्वपितॄन्प्रापयेत् युष्मासु प्रसन्नैस्वि-
दन सपायतामित्येवमाचितव्यम् ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रयतोऽन्यमना । आकाक्षन् सामित्वापश्यन् । इमांश्चक्षमाणान् । वरानभीष्टार्थान् ।
पितॄन्प्रापयेत् ॥ २५८ ॥

(३) कुङ्कुम् । तान्ब्राह्मणांस्विस्तृत्यन्यमना भोनी पवित्रोदक्षिणादिशमीक्षमाण एतान्वक्ष्यमाणान् अभिलषिता-
नर्थान्नपितॄन्प्रापयेत् ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदस्योत्तराद्वर्षादिति ख्यापयन् तत्क्रममाह विस्तृत्येति । नियतोऽन्यमना । आका-
ंक्षन्लोकपन् । इमान् दात्रादिपञ्चकान् पितॄन्प्रापयेत् ॥ २५८ ॥

(५) मन्दनः । आकाक्षन्मासिमुच्यम् । इमांश्चक्षमाणान् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तृत्यतान्ब्राह्मणान् नियतशुचिवाग्यतः सर्वदक्षिणादिषु आकांक्षसाधितार्थपश्यन्पितॄन्-
मांस्वरान्प्राणलक्षणां प्रापयेत् ॥ २५८ ॥

दातारोनोभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नोभाव्यगमद्वहृधेयं च नोस्त्विति ॥ २५९ ॥

[अनञ्चनोवहुभवेदतिथीश्च लभेमहि ॥ याचितारश्च नः सन्तु माचयाचिष्म कञ्चन ॥ १॥ *]

श्राद्धभुक् पुनश्चाति तदहर्योद्विजाधमः ॥ प्रयाति शूकरी योनिं रुमिर्वा नात्र संशयः ॥ २॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । केपुनस्तेवरोयाचितव्याहृत आह मन्त्रवदयंश्लोकः पठितव्यः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देयबहु भवतु दानप्रधानाः स्यामत्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मत्कुले दातारः पुरुषावर्द्धन्ताम् । वेदाभ्याध्ययनाभ्यापनतदर्शबोधतदर्शयागायनुष्ठानैर्द्वि-

दिमासुवन्तुपुत्रपौत्रादिकश्च वर्द्धताम् । वेदार्थश्रद्धाचास्मत्कुले न ध्येयैतु । दातव्यं च धनादिकं बहु भवतु ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नः अस्मत्कुले वेदाः स्वाभ्यायेनानवच्छिन्ना भवन्तु । सन्ततिः पुत्रपौत्रादिः वर्धतामित्यनु-
पद किञ्च श्रद्धा भाव्यगमत् भाव्यैतु ॥ २५९ ॥

(५) राघवानन्दः । किञ्च अन्नमिति न अस्माकमिति याचितारोपायकाः सन्तु आप्यान्तु । माचयाचिष्मकञ्चन न
कञ्चनमिति याचनांतामकुर्म ॥ १॥]

(६) रामचन्द्रः । अस्माक दातार अभिवर्द्धन्तां वेदावर्द्धन्ताम् सन्ततिरेव पुनः सन्तत्यः वर्द्धन्तां नः अस्माक
श्राद्ध मा व्यगमन् अस्माक बहुदेयम् अस्तु इति ॥ २५९ ॥

[रामचन्द्रः । अन्नमिति । कञ्चन मास्म याचिष्मकञ्चन न याचेमइत्यर्थ ॥ १॥]

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तस्मिन्तदन्तरम् ॥ गोविप्रमज्जमाग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । तदनन्तरं वरयाचनानन्तरं पिण्डाद्विपृश्योनिरुमानगवादीन्प्राशयेत् । अग्नौ प्रक्षेपेत् । प्राशनं
मापयेदिति पाशान्तरम् ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वोक्तविधिना वराभ्याचित्वा तदनन्तरं प्राशयेत् । तदनन्तरं पिण्डानां निर्वपणे कृत्वा तान्पि-
ण्डान्गवाद्यन्तरमाशयेदप्सु वा निक्षिपेदिति वैशिष्टकालिकपिण्डनिर्वपणपतिपत्तिविशेषसहितदर्शितम् । विप्रश्चाद्विधो-
न्यम् ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रवृत्तवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान्गान्नास्रणछागत्रा भोज-
जयेत् । अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रवृत्तश्राद्धमुपसहरन्पिण्डस्योत्तरपतिपत्तिस्थानान्याह एवमिति । अज छाग अग्निं गार्हप-
त्यादिव ॥ २६० ॥

(५) नन्दः । एवमिति पिण्डनिर्वपणप्रकारस्य पूर्वोक्तस्य परामर्शः । पूर्वोक्तेन प्रयोगेण नास्रणभोजनानन्तरं पि-
ण्डनिर्वापणकृत्वेत्यर्थ ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवपिण्डनिर्वपणकृत्वा तदनन्तरं तान्पिण्डान्गान्प्राशयेदप्सु कारयेत् । विप्रवा अजवा प्राशये-
त् अग्निवा अग्निमध्वेवा प्रक्षिपेत् । अप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

* (क, ख, ग, ज, झ, ञ, ण)

५५ (ग) चिह्नितपुस्तके ।

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेवं कुर्वते ॥ वयोभिः स्वादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेष्मु वा ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणभोजनात्पुरस्तात्केचित्कुर्वन्ति वयोभिः स्वादयन्त्यन्येऽधिकेयपूर्वस्मात्प्रतिपत्तिः । अन-
लोमिः । पूर्वाक्तमेवानुदितं । उच्छिष्टसन्निधौ चैतत्पुरस्तात्पिण्डदानमिष्यते ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नन्वेवर्जानान् प्राक्पिण्डनिर्वपणपूर्वकविरुध्यत इत्यत आह पिण्डनिर्वपणमिति । ये
पुरस्तात् ब्राह्मणभोजनात् कुर्वन्ते ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्यतरं कुर्वन्ति ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लुकः । पिण्डप्रदानकेचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वन्ते । अन्ये पक्षिभिः पिण्डान् स्वादयन्ति । इयं च
पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरप्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणविषये स्वमते पिण्डदानमादाविति स्पष्टयन्प्रतान्तरमाह केचिदिति । पुरस्ताद्भिन्नभोज-
नानन्तरं । तस्य मतभेदेन प्रतिपत्तिस्थानान्याह वयोभिरित्यपिकं प्रतिपत्तिस्थलम् । मेधातिथिस्तु । पुरस्तादिति वृत्ति-
व्याख्याति भोजनात्पुरस्तात्कृते ब्राह्मणभोजने-हविः कुर्वन्तीति उच्छिष्टसन्निधावेतत्पिण्डदानमिष्यतइति हेतुचष्टे अतो व-
योभिः स्वादयन्ति केचिदिति संबन्धसाधीयान् । प्रक्षेपवैकल्पेन तु पिण्डदानमिति सूत्रम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पिण्डेति । पुरस्तादेवं कुर्वन्ते न पश्चादिति । प्रतिपत्तावपि पिण्डानामकारान्तरमुक्तार्थ-
नोक्तम् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केचित् पिण्डनिर्वपणं पुरस्तादेवं कुर्वन्ते वयोभिः पक्षिभिः स्वादयन्ति । अन्ये अमलेषु प्र-
क्षिपन्ति ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ॥ मध्यमं तु ततः पिण्डमभ्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यतनयो पिण्डयोरपि प्रतिपत्तिः । मध्यमस्तु ततस्तेषां पिण्डानां यो मध्यमः तं धर्मपत्नी पुनार्थि-
नी अद्यात् । या न कामार्थमृदा पतिरेव मया परिचरणीयमनसापि ध्यमिचारा न कर्तव्यइति यस्यानियमः सा पति-
व्रता । पितृभक्तिः पितृपूजने आद्यादिकर्मणि तत्परा अद्यावती श्रयत्वेन तदाराधनादौ प्रवर्तते । सम्यगपि दाद्यमनादि-
विधिना नियमेन च ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मपत्नी सवर्णा सम्यक् मन्त्रवत् यदि सुतार्थिनी तदाद्यात् ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लुकः । धर्मार्थकामेषु मनोवाक्यायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीयइति व्रतयस्या सा पतिव्रता । धर्म-
पत्नी सवर्णा श्रयमोदा आदिक्रियाणां आद्याशालिनी पुनार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यमपितामहपिण्डभक्षयेत् । सम्यगापन पित-
रोगभक्षित्यादिगृहोक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोदोहनायेन पिण्डमाश्रित्य दृष्टपूर्वकैचिद्विधेन पतिव्रतेति द्वाभ्यां । पतिव्रता धर्मार्थकामेषु
मनोवाक्यायकर्मभिः पतिरेव परिचरणीयइति व्रतयस्या सा मध्यमपितामहपिण्ड । सम्यगिति सम्यक् । आपन्नपितरोगभ-
क्षित्यादिमन्त्रोपलक्षणार्थम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिव्रता धर्मपत्नी मध्यमं पिण्डं सुतार्थिनी अद्यात् । सम्यक् मन्त्रवत् ॥ २६२ ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ॥ धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३॥

(१) मेधातिथिः । भक्षयित्वानु तपिण्डसुतपुत्रसूतेजनयति । मेधाप्रहणशक्तता तथासमन्वितपुत्रम् । सत्व-
नाम गुण साङ्ख्येषु प्रसिद्धः । धैर्यात्साहादित्यस्तपुत्तम् ॥ २६३ ॥

(२५) सर्वज्ञनारायण । सात्त्विक सत्त्वगुणसंपन्नम् ॥ २६३ ॥

(३) कुहूक । तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुपकीर्तिधारणाम्कयुद्धियुत्तधनप्रादिसन्ततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणान्वितपञ्चजनपति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्द । सात्त्विकमिति धार्मिकत्वेऽपि कामनानिवृत्त्यर्थसात्त्विकधर्मरतत्वा ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्र । आयुर्यशोमेघासमवित । एतादृश सुतसूते ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ॥ ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा वाग्धवानपि भोज-
येत् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिण्डेषु प्रतिपादितेषु तौहस्तौ प्रक्षालयेत् । तत आचमनविधिं कुर्यात् । ज्ञातिभ्यो दद्यात् तेष्य सङ्कृतर्द्धवागन्धर्वेषोपि दद्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्रामोतीति ज्ञातिप्राय कुर्यात् । ज्ञातय संगोत्रामातृश्वरपक्षावागन्धवा । अवबोध्यते यदुक्तयया ब्रूयुस्तथा कुर्यादिति यदितैरुक्तगृहान्तरादीपानेतदन्वप्राप्तमिति तदा शेषदेवहोमादीनां कागतिः । पाकान्तरकतम्यम् अथवा दृष्टार्थमेवान् शेषनिवेदननित्यवदाज्ञायते । शेषमन्त्रित्युक्ते दृष्टम्य इति ब्रूयुरिति पाक्षिकचेतस्याद्यदितिशब्दीयुः ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । ज्ञातिमाय ज्ञातिभि सपिण्ड्यैर्दुर्भिक्षमन्यथा भवति तथा प्रकल्पयेत् कुर्यात् ।
 वाग्मातलादीन् सर्वज्जिघ ॥ २१४ ॥

(३) कुड्डुक । तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिमायमनकुयात् । ज्ञातिनैति गच्छतीति ज्ञातिमायम् । कर्म
ज्ञातीभोजयेदित्यर्थः । तेष्व्य पूजापूर्वकमनदत्त्वा भ्रातृपक्षानपि सार्हणभोजयेत् ॥ २९४ ॥

(४) राघवान्भद्र । शृङ्गादिभ्याम्भ्यर्थमुक्तं दृष्टं पात्रमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिभाय ज्ञातीन् प्रैति प्रीणाति गच्छति । वाञ्छातिभ्योर्दोषमिति । राक्षसैर्ज्वरेच्छाद्भयशयनमुज्जतइति स्मृते । बाणध्वान् मातृपक्षान् ॥ २६४ ॥

(६) सङ्गद्वय । पिण्डप्रतिप्रत्ययान्तरकर्तव्यमाह प्रसक्त्येति । ज्ञातिप्रत्ययज्ञातिवृत्त्यर्थः । नमस्तप्येदोपादयेन सा
 म्प्रघातयेदित्यर्थः । ज्ञातिवाधवान् सम्बन्धादीन् ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्र । क्षातिभ्यः भोज्यं सारुत प्रकल्पयेत् । क्षातिमैति गच्छति माभेतीति प्रायकुर्वति तदक्षातिम्
 दयात् । क्षातिभ्यो देवा पश्चादान्वयवानपि पूजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जिताः ॥ ततो गृह्वालं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

(१) भेदातिथि । भुजानानायात्किञ्चिदुन्वयधिकरणपादसंज्ञप्रभूमिपतितश्च तत्रतत्प्रादेशादवमाह्वयं यावद्बाल
 णान्निष्क्रान्ता । ततोऽगृह्यवतिनिष्पन्नेश्राद्धकर्मण्यनन्तरवैश्वदेवहोमाभ्याहिकातिष्पादिभोजनकर्तव्यम् । बलिश्चन्द्रस्य
 प्रदर्शनायैवात् । अन्येभूतस्य यज्ञपूज्यवलिशब्देन प्रसिद्धतरस्तत्प्रभायी होमोभानाग्निरुध्यतइत्याहुः । नचैतद्वाच्यं पिच्ये
 कर्मणिप्रात्ययेकथकर्मांतरस्यतदन्तं करणम् । यथैवपूर्वमुनिमन्त्रितेषुब्राह्मणेषुसायनातर्होमकरणग्रहकरपेश्राद्धस्यवि-

रुद्रमेवं वैश्वदेवहोमोभ्योपसवाग्रिकः तेन भूतयज्ञात्पराश्रः पदार्थादुत्कृष्यन्ते नार्वाहः अत्रोच्यते यदि प्रागग्रौ वैश्वदेव-
होमः क्रियते ततः आद्यानन्तरं बलिहरणं तथासति देवमज्ञभूतयज्ञौव्यवधीयेतां । ततश्च क्रमोपरोधो न च वैश्वदेवस्य
कालबाधः क्रियते । पितृआद्याकलहाने । तस्मात्सर्वमहायज्ञानुष्ठानं आद्यादौत्तरकालिकम् ॥ ३६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसर्जितास्तत्र यावत्तिष्ठन्तीति तिष्ठेदित्येतस्य वचनपरिणामेनानुपपन्नः । गृह्यत्रलिमिति
वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३६५ ॥

(३) छुल्लूकः । तद्वाङ्मनोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेद्यावद्वाङ्मनोविसर्जनं ब्राह्मणेपु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः । ततः
संपन्ने आद्यकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यआद्यातिथिभोजनानि कर्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अतएव
मत्स्यपुराणे । निर्वृत्त्यपतिपत्यर्थपयुंक्ष्याग्रिच मल्लवित् । वैश्वदेवमकुर्वीत नैत्यकबलिमेवचेति ॥ ३६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छिष्टरिक्तिकालविशेषविद्वद्द्वैतदेवादेः आद्योत्तरत्वमाह उच्छेषणमिति । तथाचमा-
त्यम् । निर्वृत्त्यपतिपत्यर्थपयुंक्ष्याग्रिसमन्त्रविग । वैश्वदेवंमकुर्वीत नैत्यकबलिकर्म चेति ॥ अतोमेधातिथिः तस्मात्सर्वम-
हायज्ञानुष्ठानं आद्यादुत्तरकालिकमिति । उच्छेषणं ब्राह्मणोच्छिष्टम् ॥ ३६५ ॥

(५) मन्दनः । गृह्याल्लैवैश्वदेवहोमभूतबल्यात्मकम् ॥ ३६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावदुच्छेषणमुच्छिष्टं तिष्ठेत् यावद्विप्रविबजिताः । विसर्जयेदित्यर्थः ॥ ३६५ ॥

हविर्यच्चिररात्राय यज्ज्ञानन्याय कल्प्यते ॥ पितृभ्योविधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३६६ ॥

(१) मेधातिथिः । चिररात्राशब्दोदीर्घकालवचनः । यज्ज्ञानन्यायकेनचिद्वचननैवेतदुभयब्रवीमोतिमणिधानार्थमु-
च्यते कल्पते प्रेतइत्यभ्याहार्यम् ॥ ३६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिररात्राय मासादिद्वादशैवर्षपर्यन्तानेककालतृप्तये । आनन्यायानन्ताय कालाय तद-
ध्वमपितृप्तये ॥ ३६६ ॥

(३) छुल्लूकः । येभ्याल्लैरिति पूर्वमुक्तमपि ध्यवधानादबुद्धिरर्थशिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यतया प्रतिजानीते ह-
विरिति । चिररात्रायपदमत्यर्थं चिरकालवाचि । अतएव चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याभिरार्थकादस्याभिधानिका ।
यद्यद्विपितृभ्योयथाविधितत्तश्चिरकालतृप्तये अनन्ततृप्तये च संपद्यते । तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ ३६६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्मृदिग्राह्येन आद्याद्द्वयं विदधत्फलं प्रतिजानीते हविरिति । चिररात्रिभ्याम्यातीव सुख-
येति वाक्यार्थः ॥ ३६६ ॥

(५) मन्दनः । चिररात्रायेति कालदैर्घ्यम् । आनन्यायेति हविषोऽक्षय्यत्वम् ॥ ३६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदहविः चिररात्राय बहुकल्पपर्यन्ताय तदानन्याय कल्पते भवति पितृभ्यो यदिविधित्तं तद-
शेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३६६ ॥

तिलैर्वांहियवैमर्पिरद्भिर्मूलफलेन वा ॥ दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ ३६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिलादिपहणनेतराभ्याप्यपरिसरपानार्थमपितृभ्योऽनूपलविशेषप्रदर्शनार्थम् । पूर्वेतिविधित्तं पित-
मासनीयते । विधिवत्पितरो नृणामित्यापनुवादपदानि वृत्तप्रणामानि ॥ ३६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलफलेन स्मृत्यन्तरे आद्याप्येवोक्तेन ॥ ३६७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासपितरस्तृप्यन्ति ।
 कृष्णामाषस्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयदिति । वायुपुराणवचनान्मापैरिति कृष्णमाषाबोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेदेवाह तिलैरितिनवभिः तिलमाषयोः कृष्णत्वविवक्षितम् । कृष्णामाषस्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्यु-
 र्यवशालयदिति वराहपुराणोक्तेः । आर्द्रः नवोदकेः । विधिवदत्ते रित्यन्वयः । मासमित्यादि कार्त्तिकम् ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । दत्तेन श्राद्धेनेति शेषः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मास्यमासेन जीन्मासान् हारिणेन तु ॥ औरभेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभामेषा । शकुनयशारण्याः कुङ्कुमाद्याः । मत्स्याः पाठीनाद्याः ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यः । पाठीनादिः । उरभामेषः । शाकुनेन भक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । पाठीनादिमत्स्यानां मासेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्तइति पूर्वेण सम्बन्धः । जीन्मासान् हारिणेन मासेन ।
 चतुरो मेघमासेन पञ्चद्विजातिभक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यमासेन पाठीनादिमत्स्यानां मासेन मासपदं शस्त्रकण्टकदंभादिभ्यावृत्त्यर्थं । हारिणेन
 हरिणमासेन औरभेण मेघमासेन शाकुनेन निपिद्धेतरपक्षिमासेन इह श्राद्धे दत्तेनेत्यन्वयः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । हारिणेन हरिणमासेन । हरिणः कृष्णशृङ्गः । औरभेणोरभमासेन उरभामेषः ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभेण मासेन मेघस्य मासेन चतुरो मासान् वृषिर्भवति ॥ २६८ ॥

पण्मासांश्छागमासेन पार्षतेन च सप्त वै ॥ अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

[अष्टावैणेयमासेन पार्षतेनाथ सप्त वै ॥ अष्टावैणेयमासेन रौरवेण नवैव तु ॥ १ ॥] (मेधा०)

(१) मेधातिथिः । रुरुष्वपदैणाशृगजातिविशेषवचनाः । रौरवेण पार्षतेन । ऐणेयेति विकारतद्धितम् ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृषतो विन्दुमशृगः । एणो हरिणभेदः । रुरुष्वभेदः ॥ २६९ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । पण्मासांश्छागमासेन । भियन्ते पृषतम्भिः अशृगरतम्भासेन सप्त । एणमासेनाष्टौ । रुरुमासेन नव ।
 एणरुरुहरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्षतेन चित्रशृगमासेन एणोरुरुश्च शृगजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । रुरु कृष्णसारः ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्षतेन चित्रकेन शृगेण पृषत्सङ्गतस्य शृगतस्य मासेन एणसङ्गतस्य मासेन । रौरवेण रुरोमासेन २६९
 दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषाभिपैः ॥ शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

(१) मेधातिथिः । वराहश्चारण्यसूकरः ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मः कच्छपः ॥ २७० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । दशेति । दशमासान् आरण्यसूकरमहिषमासैस्तृप्यन्ति । एकादशशशकच्छपमासेन ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । वराहमहिषौ वन्यौ ॥ २७० ॥

संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥ वार्ध्नीणसस्य मांसेन नृमिद्वादिशवार्ध्नीकी ॥ २७१ ॥

[त्रिपिवं त्विन्द्रिय क्षीणमजापूर्वानुगामिनमातवैवार्ध्नीणसंविद्यात् दृढं शुक्लमजापतिम् ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धस्य बलीयस्त्वाद्व्येन पयसेति संबन्धेनमांसेन माकुण्डिकेन । अन्येतु चशब्दसमुच्चयार्थं पठित्वा व्याख्यानयन्ति मांसेन गव्येन पयसापायसेन वा । पयोविकारः पायसद्वयपयःसंस्कृतोदनः प्रसिद्धः वार्ध्नीणसो जलच्छागः । एवहिनिगमेपुपच्यते त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं भवेत्तद्वदमजापतिम् । वार्ध्नीणसंतु तं माहुर्ग्राहिकाः पितृकर्मणि ॥ पितृतोयस्य त्रीणि जलस्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च सत्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः । यत्तु शब्देन गोमांसभक्षणेनायचित्माभ्याततम्पुपकांष्टकाशब्देभ्योन्यवज्ञेयम् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गव्येन गोसंबन्धिना पयसा न समांसेन गोपयसा सिद्धेनौदनेन । वार्ध्नीणसो निगमउक्तः । कृष्णपीवोरक्तशिराः भवेत्तपक्षो विद्वद्भ्रमः ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्षपुनर्गोभवक्षीरेण तत्साधितोदनेन च तुष्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धः । वार्ध्नीणसस्य मांसे नद्वादशवर्षपर्यन्तपितृवृम्भिर्भवति । वार्ध्नीणसस्य निगमं व्याख्यातः । त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं भवेत्तद्वदमजापतिम् । वार्ध्नीणसंतु तं माहुर्ग्राहिकाः पितृकर्मणि ॥ नद्यादौ पयःपितृतोयस्य त्रीणि जलस्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च सत्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । गव्येन मांसेन पयसा गोदुग्धेन तत्साध्येनौदनेन वार्ध्नीणसेनेति । त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं भवेत्तद्वदमजापतिम् । वार्ध्नीणसंतु तं माहुर्ग्राहिका यज्ञकर्मणीति ॥ जिह्वा कर्णाभ्यामपः पिवतीति त्रिपिवः लम्बकर्णवृद्धछागो वार्ध्नीणस इति स्मृतः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । वार्ध्नीणसो महान् खड्गच्छागः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्ध्नीणसस्य वृषस्य छागस्य पक्षिविशेषस्य मांसेन द्वादश वार्ध्नीकी वृमिः स्यात् ॥ २७१ ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ॥ आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । कालशाकं विशिष्टशाकप्रसिद्धम् । कृष्णे वास्तुकभेदे वा यथा महाशल्का उच्यन्ते । अन्येतु मत्स्यान्सालकानाहुः । खड्गीगण्डकः लोहः कृष्णच्छागः सर्वरक्तश्च । तथा पुराणं । कृष्णच्छागस्त्यारक्त आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते । लोहशब्दो लक्षणयुक्तं छागे वर्तते । अथः कृष्णताम्रलोहितोदभयत्रापिलोहशब्दः प्रयुज्यते । यद्यपि सैषवर्णो मेधादिवपि संभवति तथापि स्यूत्यन्तरप्रसिध्या छाग एव गृह्यत इति व्याचक्षते । अन्येतु शत्रुनिर्लोहितपृष्ठः भामैकदेशेन देवदत्तोदत्त इति वृत्तिरिति चेत्त्याहुः । समाचारश्चोभयत्राप्यन्येभ्यः मधुमाक्षिकं सर्वत्राश्रित्यतिशयोक्त्या त्रिविधं विवक्षिता ननु प्रथाश्रुत एव कालः तथाहि द्वादशवर्षाण्यकरणस्यात्तत्र विरुध्यते । पित्र्यमानिषनात्कार्यमिति ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । कालशाकाण्यं शाकं महाशल्काः सशल्का इति मेधातिथिः । मत्स्यविशेषा इति मुन्यन्ते महाशल्काः लिनीमत्स्या इति वचनात् । खड्गीगण्डकः लोहो लोहितवर्णः छाग एव छागेन सर्वलोहेनानन्यमिति पौनसिष्यनात्तयोपामिषं मधुमाक्षिकं मुन्यन्नानि नीवारादीनि अरण्यानि सर्वाणि एताम्यनश्नतृणमे श्लेषयन्ते ॥ २७२ ॥

* (८) । (५) चिन्हितपुस्तके स एव भोक्तृलोकायां दृश्यते

(४) राघवानन्दः । महाशल्काः । महाशल्किनो मत्स्याइति ममवचनात् ज्ञेयाइति केचित् शल्यकाइति मेधातिथिः । स्वद्वेगण्डइति ख्यातः । लोहलोहितच्छागः । सर्वलोहेनानन्यमिति पैठीनसिवचनात् ॥ २७२ ॥

(५) मन्दनः । कालशाकः कृष्णनिम्बः । महाशल्कोमत्स्यविशेषः ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैवकः विश्वकश्चैव कालशाकः प्रकीर्तितः । महाशल्यमत्स्यसण्डं सङ्गमांसं लोहामिषं रक्तच्छागम-
बंवालो हशब्दो रक्तवर्णतः ॥ २७२ ॥

यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ॥ तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चिदन्नं मधुना संयुक्तम् । त्रयोदश्यां वर्षासु च मघासु चाधिकमिति । तदा च तदक्षयमेव ऋतु-
नक्षत्रतिथीनां च समुच्चयः । आपस्तम्बवचनात् वर्षासु त्रयोदश्यामीदृशी नृपि । मघासु चान्तरेणाविवक्षा । एवमहस्माह-
मघासु चाधिकमिति ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्किञ्चित्पायसादन्यदपि चतुर्मासं ऋतुव्यवस्थया । वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे त्रयोदशी
त्रयोदश्यामिति समुच्चितं तात्पर्यं । चकारद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थवान् ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋतुनक्षत्रतिथीनां ममं समुच्चयः । यत्किञ्चिदित्यप्रसिद्धं । मधुसंयुक्तवर्षाकाले मघात्रयोदश्यादीयते
तदप्यक्षयमेव भवति । त्रयोदश्याधिकरणत्वे पोस्तित्वविवक्षया भाष्येत्यभ्याहाराद्वा द्वितीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । इध्यानुवादेन कालविषये यदिति द्वाभ्यां । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेनाज्जनद्वयं घृतमि-
ति यावत् अपि न इत्यादिवाक्यशेषमलज्जातिरुच्यमाद्य त्रयोदशीविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् वर्षास्तिवत्यादेरतद्गुणत्वं न
च वैपरीत्य तिथेरेव भाषाभ्याम् । अरुणस्यायाद्वा विशाखविधिः । वर्षावच्छिन्नमघानक्षत्राद्यन्वयादविद्वत्साधनानां समुच्च-
यएव युक्तः । अतएव मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादि गुणयुक्तामपिरुच्यते इति बहुवचनमात्यादिकसूचनार्थं
मनपेक्षत्वात् यथापयसाभिहोत्रजुहोतीति पयोहोमपरे वाक्ये जातिरुच्यमात्रजुहोतीत्याद्यर्थवादः एव त्रयोदशी आद्धमशंसा-
परमन्यत्सर्वमिति न्यायार्थः ॥ २७३ ॥

(५) मन्दनः । सर्वमिन्नपिकाले भवत्यक्षयम् । वर्षासु भाद्रपदे मासे मघासु माघमासे । अनयोर्मासयोर्मात्किञ्चि-
द्भुक्तत्रयोदश्यादन्ततदप्यक्षयम् ॥ २७३ ॥

अपि नः सकुले जायाद्योनोदयात्रयोदशी ॥ पायसं मधुसार्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामपिरुच्यते । एवं पितर आशासते । अस्माकंकुले भूयात्सता-
श्चो जायतां उत्कृष्टगुणः यन्मागुत्तमां त्रयोदश्यामप्यस्य दद्यात्पायसं मधुसार्पिं संयुक्तं । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छायेमा-
भ्यां दिशि गतायां छायायां अपराह्णे तरे काल इत्यर्थः शेषेऽहनि हस्तिनो दीर्घाणां दीर्घाच्छाया भवति । प्राक्छाया इति वापा-
ठः । छायायां हि मासना भोग्यन्ते । अयिमकर्तुं यच्च लप्ता छायायां न संभवति तद्देशान्तरे । तत्समापेक्षार्थम् । अङ्ग-
न्वात्सति संभवेत्सर्वांगोपेतमग्नान् हस्ति छायायामिव । यन्नुष्या च सति राहूपरागो हस्ति छायोच्यते हस्तो वै मूर्त्वा विभो नरा
सुरिरादित्यं तमसा विध्यदिति । तदपुनः तत्र हि गोणो हस्तिराध्ययोगः स्मृत्यन्तरे च पृथगेव हस्ति छाया महोपरागादां भ्राता
हस्ति छाया महणं चन्द्रसंयोगेति ॥ २७४ ॥

(२७४) अपि नः सकुले जायात्=अपि नः सकुले भूयात् (अ, झ, ञ, ट, ठ, ड)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपि न इति पितृगाथानुकीर्तनम् । पायसे फलबाहुल्याय । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां वपासु मघासु मघानक्षत्रे चैतपि । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छाये माग्गामिन्यां छायायां अपराण्हे गजस्य छायायां चैतपि ॥ २७४ ॥

(३) कुञ्जकः । वपासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता । तत्रापि ग्रीष्मपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आद्वहि कर्तव्यमधुना पायसेन च ॥ इति शाङ्ख्यवचनात् । भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्णता पितरः किलेवमाशासिते-
अपि नामतथाविधः कश्चिदस्माकंकुले भूयात् । योऽस्मभ्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां यातिभ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वादिशंगतायाः छायायां मधुघृतसंयुक्तपायसं दद्यात् । न तु त्रयोदशी हस्तिन्यायोः समुच्चयः । यथाह विष्णुः । अपि जायेत सोऽस्माकंकुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रादृक्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुघृतेन यः आदं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकसप्तम्ये-
वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अभीत पितर आशासते अपि संभाव्यते । सोऽस्माकंकुले जायाद्योनोऽस्मभ्यं दद्यादि-
ति अपि जायेत सोऽस्माकंकुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रादृक्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुघृतेन यः आदं पायसेन
समाचरेदिति विष्णुः ॥ प्राक्छाये कुञ्जरस्येति विष्णुस्तरं प्रागिति निर्दिशत् । कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता । तत्र
योगविशेषः । कर्णव्यञ्जनवीजितमिति वाक्यान्तराच्चेति । अपराण्हे तस्य प्राच्या छाया स्यात् ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । अयं श्लोकः पितृगीतः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितर ऊचुः नः अस्माकंकुले यं भूयात् । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां नः अस्माकं मधुसूतमिदं किंचिदद्यात् ।
पायसं मधुसूतं पितृभ्यामिदं कुञ्जरस्य प्राक्छाये आशासते । अस्माकंकुले भूयादिति ब्रूयति । दद्यात् प्राक्छायां दिशि गतायां-
छायायां अपराण्हे । तत्र श्रीपतिराह । कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां मघासिं मधुकरैरविः । यदा तदा गजछाया आदं पुन्यैरवा-
प्यते ॥ २७४ ॥

यद्यद्वदाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥ तत्तत्पितॄणां भवति परमानन्दमक्षयम् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदिति वीक्षायां अगतिषिद्धं सर्वमनमनुजानाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धावतुवादः श्रद्धासम-
न्वित इत्येतद्वचविधीयते । श्रद्धायादातव्यं तथा दत्तमनस्तमक्षयं भवति पितॄणां परलोके । अनन्तमिति वा कालावधिनिषेधः ।
अक्षयमिति नान्यथाप्यस्य फलमाह । सर्वकालं भवति परलोके ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यदेवमस्त्रायपि ददाति मघात्रयोदश्यामेव । विधिवत् सम्यग्विधिना आनन्त्यमतिक्र-
मस्यापि अक्षयमनन्त्यतां गतम् ॥ २७५ ॥

(३) कुञ्जकः । यद्यदिति वीक्षायां । सर्वमनमगतिषिद्धयथाशास्त्रं सम्यक् श्रद्धायुक्तः पितॄन्त्रयोदश्यां तदनन्तक-
सर्वकालमक्षयमनन्तं परलोके पितॄन्मये भवति । अतस्तत्कलाधिना श्रद्धया दयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्वहि श्रत्ययविशेषोऽपि आद्वहि मित्याह यदिति । श्रद्धा हि पितरः सन्ति अस्ति च तेषां
आद्वेन नृमिति तिष्ठानं तथा च त्वत्तत्पुत्रः आनन्त्यमनानापकारं अक्षयमविनाशं कल्पस्यापीति यावत् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् विधिवत्पितॄणां ददाति तत्तत्पितॄणां आनन्त्यमक्षयं भवति ॥ २७५ ॥

रूपपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ आद्धे प्रशस्तास्तितथयोयथैतान तथैतराः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथि । दशम्यादीनावचनात्कलातिशयोत्पत्ति अन्यात्वपि सत्याश्रयाकर्तव्यचतुर्दशानुनिय-
पण ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अमावास्याश्राद्धमवश्यपितृवृत्तिमाहुर्लयायताया तुरुष्णपक्षे दिनान्तरेऽपि कार्यं तत्रापि
दशम्यादिदिनचतुष्टयमधिकं फलमित्यर्थः । चतुर्दशीवर्जनमश्रद्धताना । यथाचेति विशिष्यत इति वचनात् । अपरपक्षेऽ
पराणहेया सभवे पूर्वपक्षे पूर्वाण्हे च कार्यमिति लभ्यते ॥ २७६ ॥

(३) कुडूक । रूपपक्षे दशमीपारम्यचतुर्दशीत्येका आद्धे यथा तितथ्य भेषामहाफलान तथैतदस्या प्रतिपदा-
दय ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्द । आद्धस्य प्रशस्तान्तिथीनाह रूपपक्षइति । एकाचतुर्दशी वर्जयित्वा अमास्ता पञ्चैतरा प्रति-
पदादिनवम्यन्तानव प्रशस्ता तास्वपि आद्धकार्यं । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । कन्याकन्यावेदिनश्च पशून्मुष्यान्सुतानपि ।
यत्तुर्दशैव बाणिज्यं हि शफैकशफास्तथा । ब्रह्मवर्चस्विन पुत्रान् स्वर्णरूपैस्तु कन्यके । ज्ञातिभ्यश्च सर्वकामा नामोति
आद्ध सदा । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकावर्जयित्वाचतुर्दशी । शस्त्रेण तु हताये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति ॥ २७६ ॥

(५) नन्दन । अनेन पूर्वपक्षपूर्वाह्नयोरपि आद्धकर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्र । आद्धे प्रशस्तास्तितथ्येता । तथैतरान् ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेपु सर्वाकामान्समश्नुते ॥ अयुक्षु तु पितृन्सर्वाभ्रजा भ्रामोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथि । युजिदिनानि द्वितीयाचतुर्थ्यादीनि । नक्षत्रनक्षत्र तानि भरण्यादीनि युजिभवन्ति । प्रतिपत्तृती-
यापञ्चमीसप्तमीनवम्याहितथयोऽयुज उच्यन्ते द्वितीयाचतुर्थीषष्ट्यष्टमीदशम्योयुज एवमेकादशयुक्पञ्चमौदशम्यनक्षत्रे-
ष्वपि । सर्वानकामान् तेषकामा इति हासपुराणयोर्भेदेनोपात्ता पुष्कलप्रजा । धनविद्यावरपुरुषैः पुष्टापुष्कला ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । युक्षु युग्मेषु दिनेषु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादियु नक्षेपु युक्षुरोहिण्यार्द्रादियु अयुक्षु प्रति-
पदादिषु कृतिकादिषु च ॥ २७७ ॥

(३) कुडूक । दिनशब्दोऽत्र तिथिपर । युक्षुयुग्मास्तु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादियु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्या-
दिषु आद्धकुर्वन्सर्वाभिलषितान्भ्रामोति । अयुग्मास्तु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयापञ्चमिष्वयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वभिन्नीकृतिकादिषु
आद्धेन पितृपूजयन्पुत्रादिसन्तानित्थमते पुष्कलाधनविद्यापरिपुष्टा ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रैव युग्मायुग्म भेदेन फलमाह युक्षिति । युक्षु युग्मेषु दिनपरदतिथिपरतेन द्वितीयाचतु-
र्थ्यादय । नक्षत्राणि भरणीरोहिण्यादीनि युग्मानि तेष्वित्यर्थः । पुष्कला प्रशस्तासर्वानकामानिति पूर्वधृतयाज्ञवल्क्य-
वचनात्क्षेपम् ॥ २७७ ॥

(५) नन्दन । युक्षु युग्मेषु । दिनशब्देन सूर्यवारादीनामहुणम् । नक्षत्रशब्देन च कृतिकादीनाम् । कुर्वन् आद्धमि-
ति शेषः ॥ २७७ ॥

॥ (६) रामचन्द्र । युक्तु युग्मासु द्वितीयादितियुः दिनस्यैव भरण्यादिषु य आदिकुर्वन्त सर्वान्कामान् अश्रुते श्रामो-
ति । अयुक्तु अयुग्मासु प्रतिपदभिव्यादिषु नक्षत्रेषु य धितृनर्चयन्त सपुष्कला बहुमजा सन्ततिशामोति ॥ २७७ ॥

यथा चैवापर पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा आदस्य पूर्वाह्नादपराह्णो विशिष्यते ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वपक्ष शुक्लपक्षः अपर कृष्णपक्षः चैत्रसितायामासादिति । यथा आदस्य शुक्लपक्षात्
कृष्णपक्षो विशिष्यते प्रकृष्टफलदो भवति । तथा पूर्वाह्नादपराह्णो विशेषवचनात् । पूर्वाह्णेपिकंदाचित्कर्तव्यमेवेति प्रती-
यते । ननु च पक्षसिद्धेर्न दृष्टान्तेन भवितव्यम् । नचापरपक्षस्य पूर्वपक्षाच्छादयति विशेषउक्तः । केचिदाहुः कृष्णपक्षे-
दशम्यादावित्यनेन स्मात्प्रतीयते । एवमुक्तम् । वचनादित्येव पूर्वत्वादित्यनेन न्यायेनापसिद्धस्य दृष्टान्ततास्तीति विधिरपि दृष्टा-
न्तवचनादिवशक्यो योगस्तुम् ॥ २७८ ॥

(३) कुङ्कुम् । चैत्रसितायामासादिति ज्योति शास्त्रविधानां शुक्लपक्षोऽपक्रमत्वा मासानामपर पक्ष कृष्णपक्ष सय-
था शुक्लपक्षाच्छादस्य सयथो विनिष्कृष्टफलदो भवति एव पूर्वार्धे दिनसाहस्रं चरार्धे दिनस्य प्रकृष्टफलदो विशिष्यत इति वचनान्पूर्व-
कं पक्ष आदकतव्यता बोधयति । ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता प्रसिद्धो हि दृष्टातो भवति । उच्य-
ते । कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यत्रैव विशिष्टविधाबुक्तर्थाभिधानात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्द । कृष्णपक्ष इत्युक्तं तत्रैवावर्षादमाह यमेति । अपरपक्ष इति दृष्टार्थः । पूर्वपक्षात् शु-
क्लपक्षात् ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्वपक्षात् शुक्लपक्षात् यथाऽपरपक्षो विशिष्यते तथा आदस्य पूर्वाह्नादपराह्णो-
विशिष्यते । अपराह्ण पितृणामिति श्रुते । आपारुष्या पञ्चम पक्षः आपादीमवधि कृत्वा पर पक्षः कृष्णपक्षस्य अवि-
नस्य ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ॥ पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथि । यार्त्कार्यचित्पित्र्य तत्र कर्मण्यवधि । पदार्था श्रम्याख्याता । अतिन्द्रिणा अनल्पेन श्रद्धा-
ननेति यावत् । आनिधनादामराद्यावज्जीविकोऽपि विधिरित्यर्थः । दर्भपाणिना । तदुक्तं दर्भा पवित्रमिति तद्भूमितृणी-
कदर्भमप्यपवित्रमुच्यते ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपसव्यमप्रादक्षिण्येन तेन पित्रादिविश्राणायागपवर्गोपवेधान्मन्त्रदक्षिण कर्मकरणार्थ-
मित्यादित्युच्यते । आनिधनादासमामे । पित्र्यप्राचीनावीत्यादिना कार्यं । न तु तन्मध्यपतितं देवमपि विधिवदप्युपान-
धिकादुच्यते ॥ २७९ ॥

(३) कुङ्कुम् । दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनान्तेन दर्भहस्तेनापसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वपितृसर्वपितृमार्-
निधनादासमामे कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्द । आदाद्वतया कार्या तरविधौ प्राचीनावीतीति । अपसव्यं पितृतीर्थतर्जयदुद्योमर्थः । अत-
न्द्रिणा अनल्पेन । आनिधनादासमामे विधिवद्यथाशास्त्रं ॥ २७९ ॥

(६) नन्दन । नियमान्तराण्याह शर्चाति । आनिधनादासमामे ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ॥ संध्ययोरुजयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥
 [कुर्वन् प्रतिपेदि श्राद्धं स्वरूपा लभते प्रजाम् ॥ कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायां वाजिनं ॥ १ ॥]
 पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां पञ्चम्या शोभनान्मुतान् ॥ पष्ठ्यां दूतमवाप्नोति समम्या लभते रुपिम् ॥ २ ॥
 अष्टम्यामपिवाणिज्यलभते श्राद्धदोनरः ॥ नवम्या वै चैकशफान् दशम्या द्विऽऽखुरान्वहन् ॥ ३ ॥
 एकादश्यातथा रीप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ ४ ॥

ज्ञातिश्रेष्ठयं नयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः ॥ प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ ५ ॥
 पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टा न्विपुला न्ननसः प्रियान् ॥ श्राद्धदः पञ्चदश्यां च सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥ ६ ॥

(१) मेघातिथि । ननु चापराण्विधानात्कुतो राध्यादिषु ग्रामि । अथ मतविशेषवचनेनान्यत्राप्यस्तीति ज्ञापितं । सत्यं । पूर्वाण्हादपराण्वोविशिष्यत इति यदपेक्षविशेषवचनं तत्रैवास्तीतिसामान्यज्ञानं प्रवर्तते तेन पूर्वाण्वहपवकदाचित्तस्याप्युत्तरकाल इति केचिदाहुः । ग्रहणचन्द्रसूर्ययोरिति च द्रुमहादिपुराण्यादावपि ग्रामस्तन्निषेधार्थं । अतश्च संध्यायाचन्द्रसूर्ययोरुपरारेण रात्रौ च द्रुमहणे प्रतिषेधाविधानादिकल्पः । अन्येत्वाहुः मध्याह्नकालं पूर्वाह्णापराह्णान्यामन्यस्तत्राप्येतन्न प्रतिषेधेन कर्तव्यमिति ज्ञाप्यते । सूर्यचैव पूर्वाह्नकालत्वात्प्रमोदिते सूर्ये प्रतिषेधः । राक्षसीत्यर्थवादः ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रात्रौ श्राद्धमिति निषेधात्पूर्वाण्वोर्नित्यस्यापराह्णेऽसंभवः पूर्वाण्वेऽपि करणमनुमतम् । अतएवापराह्णे विशिष्यत इत्युक्तम् । एवञ्च दिवा नित्यश्राद्धस्यैवैवादकरणे लोप्येति दर्शितम् । सूर्यचिरोदिते सङ्ख्यालक्षणमुहूर्तमध्ये ॥ २८० ॥

(३) कुक्षूक । रात्रौ श्राद्धं कर्त्तव्यम् यत्प्राश्नाद्विनाशनगुणयोगाद्वाक्षसी मग्नादिभिरसौ कथिता । संध्ययोश्च न कुर्यादित्यत्राचिरोदिते । अचिरोदितादि यकालाभापेक्षया त्रिमुहूर्तं भूत कालोपासः । यथोक्तविष्णुपुराणे । रेखा मृच्चयादित्य त्रिमुहूर्तगते रेखौ । शतस्तान् रश्मि कालोभागं सौक्ष्म्यं पञ्चमः ॥ अपराह्णस्य श्राद्धाद्विना विधानात्क्रमयमसक्तनतिषेध इति चेत् । नायमतिषेधः । सहि रागग्रामस्य वा स्यात्विधिवत्स्य वा नाथ । नाग्रगतो नित्यस्य दर्शः श्राद्धस्य ग्रामवान् विधिग्रामस्य निषेधः । वेदशिशुहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् तस्मात्पर्युदासीयम् । राध्यादिषु रश्मिस्तत्काले श्राद्धकुर्यात् अनुयाजेतरयजतिषु ये यजामहर्दति मन्त्रवत् । अपराह्णविधिश्च शास्त्रस्यार्थः । अतएवोक्तम् । यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यत इति ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्द । श्राद्धस्य सपद स्फुरित्युक्तस्य शाश्वत्यद्योतयन् पर्युदासस्यायेन राध्यादिषु तुष्ट्यातिरिक्तकाले कुर्यादनुयाजव्यतिरिक्तयजतिवत् यजतिषु ये यजामहं करोति नामुयाजेषु इत्यादिवदित्याह रात्राविति । अचिरोदिते प्रथमोदिते । अपराह्णे विशिष्यत इति शाश्वत्यस्य । षष्ठिदर्शाभिकायातिथौ माताया निषेधः सार्धं इति भावः ॥ २८० ॥

+ वाजिनं बन्दिनं (४) पुस्तके । अत्रेषु वाजिन इत्येव ।

ऽऽदिशुरान् द्विशफान् (४) पुस्तके । अन्येषु द्विशुरान् इत्येव ।

१ (क, ख, ग, ४)

(६) रामचन्द्र । सूर्ये अचिरोदिते प्रथमोदिते सैववे काले वा ॥ २८० ॥

[रामचन्द्र । शाकल युवानस्तु भ्रियन्ते वक्रानोदिकेणैव दिवा । तेषां आद्भुतदुर्दशानाम्येषां कदाचन । अस्मार्थं अन्वेषणविरादिना घृतानां चतुर्दश्या आर्दनं कार्यं किंतु तन्निषा । वाष्कल । कामाग्निना च दसन्ते ये युवान कदाचन । तेषां हि पितृपिण्डश्च भूतायामपि निर्वपेत् । स्त्रोणाभ्येवमेकस्यायुक्तामासत्तागतासवा । तासां आद्भुतं भूतायामस्तस्या मरणं यदि ॥ ५ ॥]

[रामचन्द्र । पक्षेति । पक्षाद्यादिषु पक्षादि आदिर्यासाता पक्षायादयः तासु पक्षाद्यादिषु प्रतिपदायासु पञ्च दश्या अमाया आद्भुतं सर्वाङ्कमानवापोति ॥ १ ॥]

अनेन विधिना आद्भुतचिरव्यस्येह निर्वपेत् ॥ हेमन्तपीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

(१) मेघातिथि । पूर्वोक्तेन विधिना इति कर्तव्यता कलापेन पूर्वोक्तानि मन्त्राणादिभिः सवत्सरस्य चि आद्भुतवर्ति । केषु मासेष्वित्यत आह हेमन्तपीष्मवर्षासु मासानुमासिकमित्यस्य चि सवत्सरविधिवेकस्मिन् । पाञ्चयज्ञिक पञ्चमहायज्ञमभ्येय पठितं सोमहृत्कर्तव्यम् । अस्य च प्राचीनावीत्यपसंभ्योदङ्मुखब्राह्मणभोजनमित्येतावत्येवेति कर्तव्यता । एवमर्थमेव पुनरुपस्थाप्यते । एव चि सवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येव पूर्वोक्त्या चक्षते प्रमाणानुत एवेति दिति ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । त्रिरिति चिरपीत्यर्थः । एतच्च प्रतिमासमसंभवे । संभवे तु प्रतिमासमेव मासिमासं पितृभ्यः क्रियत इति श्रुते । हेमन्तपीष्मवर्षासु चतुर्माससु पक्षमाश्रित्योक्तम् । एव च मन्व्यपुराणे । अनेन विधिना आद्भुतचिरव्यस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्यैर्दक्षैः कृष्णपक्षेषु सर्वद्वेष्युक्तं वा । चि करणे एतेष्वेव मासेष्वमास्यायां तत्करणमितिलभ्यते । त्रिसवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येव पूर्वोक्त्या चक्षते प्रमाणानु त एव विदतीति । अग्निविरहिणा मेवेत्यपरे । पाञ्चयज्ञिक पञ्चमहायज्ञपठितं तदन्वहमेव कार्यमशुक्तावुदकादिनापि इहेति हेमतादिषु चि सवत्सरविधि पूर्वोक्तस्मिन् । पाञ्चयज्ञिको नित्य इति ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूक । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं आद्भुतव्यस्येह इति तदसंभवे विधिर्यचतुर्भिर्मासैर्भूतुरेकः एकस्तु तु सवत्सर इति पक्षमाश्रित्योच्यते । अनेनोक्तविधानेन सवत्सरमभ्ये श्रीनवारात्रहेमन्तपीष्मवर्षासु आद्भुतसंस्थम् । तच्च समयाचारात्कुम्भवृषकन्यास्यैर्दक्षैः पञ्चमहायज्ञात्तर्गतच एकमभ्याशयेद्विषमित्यनेन विहितमन्यहतुकुर्यादिति पूर्वोक्तद्वयार्थम् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्द । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं मन्व्यस्य च ग्रामआद्भुतमन्त्रां सकुचति अनेनति । अन्वहं हेमन्तादित्रिष्ववस्थं कुर्यादिति त्रिषु सवत्सरमाश्रित्येतत् पाञ्चयज्ञिक एकमभ्याशयेद्विषमित्यादि विहितं पञ्चयज्ञान्तर्गत आद्भुतं अन्वहमिति निर्वपेदित्यन्वयः ॥ २८१ ॥

(५) नन्दन । इहामावास्याया विरवस्थं निर्वपेत् न न्यूनम् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्वहस्य मन्त्रे विचारहेमन्तपीष्मवर्षासु आद्भुतनिर्वपेत् । पञ्चयज्ञोपआद्भुतं अन्वहमन्यहं कुर्यात् । अयने सवत्सरस्य विधिरनाहिताग्ने ॥ २८१ ॥

न पितृयज्ञयोहोमोलौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ न दर्शेन विना आद्भुताहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथि । पितृयज्ञाद्भूतोहोम पितृयज्ञिक सलौकिकेस्मात्प्रौढविधीयते । शास्त्रेण कर्तव्यतपानचोपते । तस्याचि सवत्सरस्यानाहिताग्निना कर्तव्यं । यद्यपि चि कृतमपि भवत्येव कृतलौकिकेऽग्नौ । तथापि सवत्सरापेक्षया अरुतमे

वत द्रवति । प्रस्थभोजनोहिन्त्युनेभुक्तेऽभुक्तइत्यर्थवादतया पूर्वशेषमिदपूर्वेव्याचक्षते । इदत्वंयुक्त । यदिलौकिकोप्रिविवा-
हादावपरिरुहीतस्तस्मिन्आद्याद्भूतोहोमोनकर्तव्यइत्युच्यते होमप्रतिषेधेनचतथतिरिक्तमन्यत्कर्मकर्तव्यमित्युक्तं भवति । इ-
तरथापरिरुहीताऽन्यपिपार्वणआद्याद्वत्वेनविधानादनधिकस्यआद्यानधिकारएवस्यात् । यथाऽन्यस्याऽन्याऽवेक्षणाशक्त्या-
नदर्शपौर्णमासयोरधिकारः । अस्मिन्सुतासिताशिकस्यहोमवत्आद्यमनधिकस्य तद्वर्जितमपिज्ञापितंभवति । तथाचाश्रयभाव-
इत्यस्यायमेवविषय । येपिप्राचक्षते पिण्डपितृयज्ञ पितृयज्ञोभिप्रेत तत्रयोहोम सलौकिकेस्मात्तेश्रीनास्ति तेपिनयुक्तमा-
हुः । अस्वेवमनाहिताप्रमित्यत्वेअप्यित्वाजुहुयादित्यादि । नदर्शेनविनाआद्यहोमपरागादावाहिताग्रे प्रतिषेधइत्याहुः ।
एतत्समाचारविद् । अन्येतुपठन्तिनविनादर्शइत्यस्यानाहिताग्निनामासानुमासिककर्तव्यं । नास्यात्रि सवत्सरविधिः । दे-
वायपाठोस्तीत्यन्ये । कस्तत्संस्कार्यं । दाशान्आद्यादप्यदाहिताग्निर्मासाद्यादि ननियमेन भवनीतिदर्शमेवतत्स्यनियत ।
अनाहिताग्नेस्तुहेमन्तादिविहितान्यपिनियतानीति॥ २८२ ॥

(२) सवत्सरारण्ये । निरग्निनात्रिनिनष्टपिच नपितृयज्ञिकइति । पितृयज्ञआद्यसर्वा हि होमोलौकिके प्राप्ये
न किंतु वैवाहिकएव । तदभावे ब्राह्मणकरादौ । आहिताग्नेर्यच्छ्राद्धमाहिताशिककर्तव्यं दर्शेनविनास्ति । अतोदशम्या-
दिव्यपि यत्करणमुक्ततदनाहितत्रेताग्निपेक्ष्यआद्य पार्वणप्रकृतत्वात् । प्रतिसावत्सरिकादित्वमप्यपि कार्यमेव ॥ २८२ ॥

(३) कुड्मूकः । अग्रे सोमयमाभ्याचेत्यनेन विहितपितृयज्ञाद्भूतोहोमोन लौकिके औत्तमात्तव्यतिरिक्ताग्नौ शा-
स्त्रेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नावयोरुपकरणहोम कर्तव्यं । निरग्निना तु अश्रयभावे तु विप्रस्य पाणादित्यभिधाना-
द्विप्राप्यादौ करणीय । आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावास्याव्यतिरेकेण ऋणपक्षे दशम्यादौ आद्यविधीयते । शृताह्वाद्यस्तु
नियतत्वात्ऋणपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८३ ॥

(४) राघवानम्भ । तत्र विशेषान्तरमाह नेति । लौकिके विवाहादौ । अपरिरुहीते आद्याद्भूतोहोमोनकर्तव्यइति
निषेधादप्यकर्तव्यमिति मेधातिथि । स्मार्ताग्नौ आवसथ्याख्ये औते च कर्तव्यं अग्नौयानयमाभ्यात्वाहित्यादिकोहोम-
न दर्शनेति आहिताग्रे अमावासिकेकोद्विद्वयमितिभावः ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्र्येषु शृशाग्नौ होम कार्योन्न लौकिकाग्नावित्याह नेति । अत्र पितृयज्ञशेवदेन मासिकआ-
द्यमुच्यते । अधिकाराद्वैकिकाग्नौ न विधीयते । किंतु शृशाग्नावेव विधीयतइत्यर्थ । केचित्तु पितृयज्ञशब्दस्म पिण्ड-
पितृयज्ञएव निरुदत्वात्तस्यैव लौकिकाग्नौ निषेधइतिमन्यन्ते । अनाहिताग्नेरनुमासि आद्यकल्पे न पुनराहिताग्रे रपित्यु-
क्तम् । उत्तरार्द्धेन । आहिताग्रे पितृयज्ञतुनिर्वर्त्येत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तएव मासिकआद्यकल्पे कर्तव्यं नाधिकइत्य-
र्थः ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्र । लौकिकाग्नौ अस्मात्तेश्री पितृयज्ञस्य अग्नौकरणहोम विधीयते आहिताग्नेरग्नौहोमिण द्विजस्मन् दर्श-
न विनाआद्यन । दर्शप्राधिकारोनाप्यतिथौ ॥ २८६ ॥

यदेव तर्पयत्यग्निं पितृन्मात्वा द्विजोत्तमः ॥ तेनैव कृत्स्नमाग्नेति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथि । प्राश्नप्राश्निकयच्छ्राद्ध अहरहरित्युक्तं तस्यैककल्पिकत्वमनेनोच्यते । उदकतर्पणयक्रियतेस्मा-
त्वातेनैवपितृयज्ञत्रि माष्टमाग्नेति । यदुक्तमेकमप्याराधेदितितस्यनास्तिनिषेधेनकर्तव्यता उदकतर्पणमवश्यकर्तव्य-
म् ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अब्दस्य त्रिपिपावेण आद्धकरणेऽशक्तस्यानुकम्पमाह यदेवेति । पितृयज्ञे पविणाख्य ॥ २८३ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । पाञ्चयज्ञिकआद्यासभवे विधिरयम् । यत्र स्नानान्तरमुदकतर्पणद्विज- करोति तेनैव सर्वनित्य आद्धफलमाप्नोति । द्विजोत्तमपदद्विजपूरम् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वांशक्तो तर्पणस्य सर्वार्थकत्वमावश्यकत्वाच्च गृहमेधीये आग्न्यभागे यजतीतिविद्याह यदेवेति । मेधातिथिस्तूदकतर्पणं नित्यआद्धस्य वैकल्पिकमित्याह ॥ २८३ ॥

(५) नन्दन । अथ ब्राह्मणभोजनात्मकमपि आद्धमाहिताग्निनावश्यक्यं तत्फलस्यायत सिद्धत्वादित्याह यदेति । तेनाहिताग्ने कल्पनीया प्यवस्था । पिण्डपितृयज्ञेन वापितृपूजाब्राह्मणभोजनात्तेन विधिनावेति ॥ २८३ ॥
वसून्वदन्ति तु पितॄन् रुद्राश्चैव पितामहान् ॥ प्रपितामहास्तथादित्यान् श्रुतिरेपासनातनी ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथि । पितृद्वेषादभवत्तमानस्थमवृत्यभिमिद । त्रिसयानावस्थायादेवता पितरोपि एव पिण्डभाज, अतो देवतात्वेनैतद्दृष्ट्या श्रुतिरेपाश्रयते एतद्देवेतु अतः पुरातनीनित्यत्वाद्देवस्य ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पित्रादीनानरकादिषु स्थितौ आद्धफलदायित्वासभवात् कथकाम्यआद्धीपफलसिद्धिर्नित्याख्याह वसून्वदन्तीति । पुरातनी इदानीमप्युपमाना एतेन स्वपित्रादीनुद्दिश्यापि कृतआद्धत्वादीनां पि- देवास्तर्पयति तेषां वृत्ता फलदतीत्युक्तम् ॥ २८४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । यस्मात्पित्रादयोवत्वादयस्ति । एषामनादिभूताश्रुतिरस्ति अतः पितॄन्वत्त्वाख्यदेवापितामहान् रुद्रा- प्रपितामहानादित्यान्वाद्योवदति तत्रैव सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छब्दे पित्रादयोवत्त्वादिरूपेण ध्येयाइति विधि कल्प्यते । अतएव पैठीनसि । यएवविद्वान्पितॄन्पूजते वसवोरुद्राश्चादित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति । मेधातिथिगोवि- दराजौतु । पितृद्वेषा- न्नास्ति कदापि पितृकर्मणि न प्रवर्तते तत्प्रत्येतत्प्रवर्तनीयं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणास्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

(६) राघवानन्द । तर्पणेनैव सर्वमाप्नोतीत्यस्यार्थवाद वसूनिति । पित्रादिन्यतर्पणेन वसुर्द्वेष्टादित्यास्तपिता भवतीति भाव ॥ २८४ ॥

(५) नन्दन । अथ पित्रादिषु देवताविशेषात्मकत्वमिति पितृआद्धफलदायित्यमाह वसूनिति ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृपितामहप्रपितामहान् वसुर्द्वेष्टादित्यस्वरूपान् वदति । एषाश्रुति- सनातनी । तद्यथा हे पित वसुरूप हे पितामह रुद्ररूप हे प्रपितामह आदित्यरूप ॥ २८४ ॥

विधसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनम् ॥ विधसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथा मृतम् ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथि । आयेन श्लोकपादेनातिव्यादिभुक्तशिरस्यानस्ययज्ञेन विहिततदनुदत्ते प्राद्वृत्तितया मृ- खावसयानिशास्त्राणि ग्रथ्यते । पित्र्याद्देवकर्मशस्तरतः । यज्ञशेषः । अनेन न्योतिशोमादिहवि- शेषस्य भोजनविधसस्य तुल्यत- योच्यते । उत्तरेणार्थश्लोकेन सौहार्दमेव । सस्यवेदार्थव्याख्यान । कस्यापि च्छात्रायामाभ्यासश्चाभ्याविधानरूपमतीत्या- मोहनवर्तयति । विधसमभ्यातीति विधसाशी । अमृतभोजनमस्येत्यमृतभोजन । श्रूयशेषं श्रूयभुक्तशिरमिति द्रष्टव्यं । भुक्तशेषमिति पाठसामर्थ्यादिति व्यादिभुक्तमिति द्रष्टव्यं । अन्यतु प्रकृतत्वाच्छब्दभुक्तशेषमिति द्रष्टव्यं । तस्मात्प्रकृतत्वात् भु- क्षीतपितृदेवतमिति । आद्याश्चैतद्विज्ञेन केचिदाहुः । अयेतु पुरुषार्थो भोजननियमो यमिति दाहः । वसून्वदन्तीत्यनेनैव आद्धप्रकरणस्यापवृत्तत्वात् । यज्ञशेषं यज्ञापयुक्तद्रव्यशेषमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुक्तशेषमतिश्यादिभुक्तशेषं । यज्ञशेषवैश्वदेवाख्ययज्ञशिष्टम् ॥ २८५ ॥

(३) कुलूकः । सर्वदा विघसभोजनःस्यात्सर्वदा चाभृतभोजनोभवेत् । विघसाभृतपदमीरप्रसिद्धत्वादर्थव्याकुरते । विघादिभुक्तशेषविघसउच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्यभृतम् सामान्याभिधानेनैव प्रकृतत्वाच्छब्दे विप्रभुक्तशेषभोजनाभूयं विधिः । अतएव भुञ्जीतातिथिसयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमिति स्मृत्यन्तरम् । अतिश्यादिविशेषभोजनं त्ववशिष्टं दम्पतीत्यनेनैव विहितं तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थे पुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजध्याख्यानमनुष्ठानविरोधानहंभाकरणिकं ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । देवानतिथींश्च पूजयित्वैव भोक्तव्यमिति नियमयति विघसाशीति । विघसाभृतयोर्लक्षणमाह विघसंस्त्विति । भुक्तशेषमतिश्यादिभुक्तावशिष्टम् । गृहस्थशेषभुग्भवेदित्युक्ते ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेन भकरणेन देवतातिथिश्रुत्यशेषगृहस्थेन भोक्तव्यमिष्याह विघसाशीति । यज्ञशेषं पञ्चमहायज्ञशेषम् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विघसंभुक्तशेषमाह भुक्तावशिष्टं पञ्चयज्ञशेषं अभृतं भवतीत्यर्थः ॥ २८५ ॥

एतद्वैः विहितं सर्वविधानं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वह्रियवहितस्य पाञ्चयज्ञिकमिति महायज्ञविधेरुपसंहारोमाह उक्तितयैव उत्तरेण श्लोकाधेन वक्ष्यमाणध्यायार्थेकदेशोपन्यासीपगते चोक्तप्रयोजनमिति । द्विजातिमुख्या ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोजीविकाः कर्माणि द्विजातीनां मुख्यवृत्तय इति । उत्तमत्रेव दर्शयिष्याम इति प्रसिद्धम् ॥ २८६ ॥ आग्याकापिमनुसृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सात्त्विकविधेर्वाग्यक्तचिदपि प्राप्येनयत्पुस्तकम् ॥ शोणीन्द्रो मदनसहारणस्ततो देशान्तराद्भूतैर्जाणोऽन्तरमपीकरत्ततस्तत्पुस्तके लैखिते ॥ १ ॥ शुभं भवतु ॥ इति श्रीमद्बृवीरस्वामिसन्तोभट्टमेधातिथिस्वामिनः कृतौ मनुष्यामेतृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाञ्चयज्ञिकं तत्र प्रसंगात्पार्वणस्य चेत्यपि दृष्टव्यम् । द्विजाति मुख्याः ब्राह्मणाः । तेषां यज्ञस्यो जीवनोपायास्तं पाविधानम् ॥ २८६ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञवृत्तिसंदांशताम्बयाः । मनुसृतिगिरार्चमधिगच्छन्तु सरयः । इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्विवृतौ विवाहआन्धाधिकारो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(३) कुलूकः । इदं पञ्चयज्ञमवमनुष्ठानं सर्वयुष्माकमुत्तम पार्वणआहव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तरेषामभ्यहितत्वज्ञापनाय मङ्गलाय इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनां धृतादीनां मनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणध्यायार्थेकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥ इति वरेन्दनन्दनवासीयपट्टदिवकरात्मजश्रीकुलूकमहद्विरचितायाम्मन्वर्वयुष्माकवृत्तीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । इत्युपसंहरन्वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एतदिति । द्विजातिषु मुख्या ब्राह्मणश्रेष्ठास्तेषां वृत्तयो जीविकास्तासामनुष्ठानम् ॥ २८६ ॥ इति मनुसृती तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिमुख्याः ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोऽर्थयामुपायाः । इति शब्दो वाक्यसमाप्तिः ॥ २८६ ॥ इति मानवव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । द्विजातीनां ब्राह्मणसत्रियविशां एतेषां युष्मकं युष्मकं मुख्यवृत्तीनां विधानं दर्शयतामिति ॥ २८६ ॥ आह भकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥ .

• ॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ चतुर्थध्यायप्रारम्भः ॥

चतुर्थमायुपोभागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः ॥ द्वितीयमायुपोभागं कृतदारोग्यहे वसेत् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथि । सक्षपेणातिक्रान्तस्याभ्यायद्वयस्यार्थकयत्यनुत्तरणाय । गार्हस्थ्यधर्मस्यायवृत्तिविधिति-
द्वितीयश्लोकप्रयोजन । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागव्यवस्थाविधानमाश्रमिणामनुपपन्नमतं श्लोकोयविहिताश्र-
मकालानुवादार्थ । यद्यपि च शतायुर्वैपुरुषहृत्येतदपेक्षया कथंचिदुपपद्येतापि तथापि स्वप्रकरणे ग्रहणान्तिकमिति
अवश्यन्तरस्य ब्रह्मचर्यविहितत्वात् । गृहस्थस्तु यदापश्येदिति गार्हस्थ्येपि कालान्तरप्रतिपत्तेरनुवादतैवानुमीयते ।
चतुर्थमायुपोभागं जन्मापेक्षमायुत्वगुरौ उपित्वा ब्रह्मचर्यकृत्वा ततोद्वितीयं चतुर्थमायुपोभागं कृतविवाहो गृहे-
वसेत् । गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । तत्रवसेत् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । ॐ नमोब्रह्मणपतये नम । चतुर्थमायुपोभागमिति । यावदायुः पुंसस्तस्य चतुर्थभाग
आद्योयावत्समाप्यते तावदित्यर्थ । एतच्च पञ्चविंशदाब्दिकपितृपक्षे सह वैकल्पिकम् । गुराविनि । ब्रह्मचर्याश्रम-
त्यर्थ । द्वितीय आद्यचतुर्थभागान्तरचतुर्थभागम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूक । आद्यकल्पान्तरवृत्तीनारक्षणचेति वृत्तिषु ध्यक्ततया प्रतिज्ञाताह वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्त-
रवक्तव्याह ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यतत्रैव वक्ष्यमाणानुवृत्तयदिति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालगार्हस्थ्यकालं चात्र वदति । चतु-
र्थमिति । चतुर्थमायुपोभागमायमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्
न च शतायुर्वैपुरुषइति श्रुते पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम् । पञ्चविंशदाब्दिकब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधान् । आश्रमसमुच्चयपक्षमा
श्रितो ब्राह्मणउक्तब्रह्मचर्यकालजन्मापेक्षयायमश्राशक्तिं गुरुकृते स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागगृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।
गृहस्थस्तु यदापश्येदित्यनियतत्वाद्वितीयमायुपोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

(४) राघवामन्द । चतुर्थभागं पञ्चविंशतिवत्सरान् शतायुर्वैपुरुषइति श्रुते । ब्रह्मचर्यमुपित्वा समाप्येति ब्रह्म-
चर्यसमाप्य गृहीभवेत्तृतीयायुः वनीभवेदिति श्रुते तत्र शाब्दीसङ्घति ॥ १ ॥

(५) नन्दन । एवमश्रमहायज्ञविधानमुक्तम् । इदानीं पूर्वाभ्यासान्ते प्रतिज्ञातगृहस्थस्य ब्राह्मणस्य वृत्तुपायविव-
क्षस्तस्यागार्हस्थ्यस्य कालतावत्त्वयसा विभजन्नाह चतुर्थमिति । आयुषोवर्षशतपरिमाणस्याचम्यतुर्भाग उपनयनात्पात्रसम-
वर्षाणि पश्चादष्टदश इत्येव पञ्चविंशतिवर्षपूर्वकैषु पञ्चविंशदाब्दिकपितृपक्षे कल्पेणाश्रमसमुच्चयानुष्ठाने समीचीनस्तदधि-

काराण्योऽयंकल्पः सामर्थ्याद्विद्यते । न ह नृपनीतस्य गुरुकुलवासो भवति । गुरावुपित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो-
गृहे वसेत् । ब्रह्मचर्यकालस्य पुनरुपन्यासो गार्हस्थ्यस्य कालविवक्षार्थः ॥ १ ॥

(६) रर्मचन्द्रः । अयं गृहस्थधर्माणाह । आयुषः आर्यं चतुर्भागं पञ्चविंशति वर्षपर्यन्तं गुरो गुरुसमीपे उ-
पित्वा वासुं कृत्वा वेदाभ्ययनं कृत्वा । आयुषो द्वितीयभागं प्राप्य कृतदारः सन् वसेत् ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानां मल्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या दृतिस्तां समास्थाय विप्रोजीवेदनापदि ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । देहिदेहीति याच्यमानस्य यः परस्परचित्तविकारः सेदात्मको नायते सद्रोहोभिधेती नृपुनर्हि सैव
तस्याः सर्वसामान्येनैव प्रतिषेधात् । अल्पद्रोहेणेति १ याच्ययाविना यदि न वर्यति तदा त्वल्पं याचितव्यं एषोऽल्पद्रोहो-
यावृत्तिर्जीवनोपायः रुपिसेवादि । यस्यां वृत्तौ परस्परपीडा न भवति सा आश्रयितव्या । सामान्योपदेशोयं समास्थाय
आश्रित्य जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अलाभोपदेशाद्वक्ष्यमाणान्यद्व्यादिवृत्तिर्मवतीति गम्यते । अन्यथा-
वक्ष्यमाणविशेषनिष्ठत्वसामान्यैरस्योपदेशस्यानर्थक्यमेव स्यात् । तेन च याजनाभ्यापने कुसीदं अमृतादिमभ्येऽपठितम-
पिलभ्यते । अल्पीयसी आडञ्जवृत्तिर्गृहीता असौ सत्त्वद्रोहः । तथा च गौतमः रुपिवाणिज्येवात्सवं कते कुसीदं च । जीवनं
मात्रोपविधिर्गणसंभयस्तु वक्ष्यमाणैरेव नियतैः कर्मभिः ॥ २ ॥

(२) रावैज्ञानाराधणः । अद्रोहेण दुःखानुत्पादनेन अल्पद्रोहेण अद्रोहेण वृत्त्यसंभवे जीवेदनापदीत्यापदि बहु-
द्रोहमपि वृत्तिकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुहूकः । परस्परपीडाशिलेऽलापितादिरुद्रोहः । ईप्स्योडायाचितादिरल्पद्रोहः । ननु हि सैव द्रोहस्तस्यानि-
पिदत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण यावृत्तिर्जीवनोपायस्तदाश्रयेण भायादिशून्यपञ्चपक्षानुधानुयुक्तो ब्राह्मणो न तु
क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयं सामान्योपदेशो याजनाभ्यापनविशुद्धमतिप्रहादिसह्य-
हार्थः । वक्ष्यमाणानां विशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितसत्त्वहानिरनधिकारार्थत्वं याजनदेवृत्तिप्रकरणनिवेशश्च स्यात्तया-
पि जीवेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्वर्मानाह अद्रोहेण शिलेऽलाभ्यां । अल्पद्रोहेण अल्पयाचितेन देहिदेहीतियाचने चित्त-
क्षोभोद्रोहः । अनापदि क्षुभिक्षादौ ॥ २ ॥

(५) मन्दनः । वृत्तुपायेषु वक्ष्यमाणेषु नियमश्लोकद्वयेनाह अद्रोहेणेति । विहितभाषं विद्या हिंसा रहितया जी-
वेत्तदशक्तौ हिंसाबाहुल्यरहितया वेति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां अद्रोहेणैव दुःखानुत्पादनेन या वृत्तिस्तां वृत्तिरमास्थाय अनापदि जीवेत् विप्रः
अल्पद्रोहेण स्वर्गं याचितव्यं अल्पद्रोहेण या वृत्तिर्वा ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ॥ अल्लेशेन शरीरस्य कुर्वन्त धनसंचयम् ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तान्वाहिकजीवनविधायुपायदर्शनेन धनसंज्ञेनियमदर्शयते । तैः कर्मभिः धनसंचय-
कुर्यात् । तानि च कर्मण्युत्तरवक्ष्यन्ते । सचययोजनमाह । यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं न भोगाय धनसंचयदेशः कर्तव्यः ।
किन्तु हि यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं । आत्मकुटुम्बस्थितिर्यात्रात्परिमाणं यात्रायां नृपयमसिद्धिर्भवति । तदर्थस्तत्प्रयोजनं नि-
त्यकर्मनिश्चिताराम्यतावद्वान्तं तानि सत्कुर्वन् आत्मस्थितिः । आह च निर्वर्णविप्रश्चानामुद्भूतसज्जीवति । अमवास-

त्यपिशालीयत्वैयत्रश्रेकेगहंते तद्व्यमेव । यथानरस्य महाकुलीनस्य भुक्तविभवस्य निरुष्टकुलात्प्राप्तश्रीकान्तमान-
जातीयादपि प्रतिग्रहादिना केनचित्तदुपायेन जीवनम् अक्षेयोनशरीरस्य सेवावाणिज्येमहाक्षेत्रे दूराध्वगमनादिना तादृशे
नकर्तव्ये सचयौ राशीकृतपरिरक्षणम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्राणयात्रा प्राणधारणस्यै प्रतिग्रहादिभिरगाहितैरसत्प्रतिग्रहादिरहितै । अक्षेयनायासा-
नुत्पादनेन शरीरस्य स्वदेहस्य धनस्य सचयसग्रहम् ॥ ३ ॥

(३) कुडूक । यात्रा प्राणस्थिति । शालीयकुटुम्बसवर्षननित्यकर्मनुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं न भोगार्थं
स्वसम्बन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायकेशविनाशस्यसग्रहकुर्यात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्द । त्वकुटुम्बवर्षननित्यकर्मनुष्ठानपुर सरप्राणस्थितिर्प्रात्रा तत्परिमाणं तावत्पर्यन्तमात्रं तस्या
प्रसिद्धार्थं नतु भोगार्थम् न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्रस्तन्सजीवतीत्युक्ते । पञ्चानामपि योभर्ता न समकृतिमानुपह
त्युक्ते ॥ ३ ॥

(५) नन्दन । लौकिकवैदिकानामवश्यकर्तव्यानाकर्मणानिर्बृत्तिर्प्रात्रा तावत्प्रात्राभास्यं ततोधिकम् । परपीडा-
वदात्मपीडाव्यविहिता वर्जनीयेति ज्ञापितमक्षेयोनशरीरस्येति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्र । अगाहितैः स्वैः कर्मभिः । शरीरस्याक्षेयेन धनसचयं धनसग्रहं कुर्वति । प्राणयात्रा प्राण-
धारणमात्रं यथा भवेत्तथा कुर्यात् ॥ ३ ॥

ऋतानृताभ्या जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यामपि वा न श्वदृत्या कदाचन ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथि । तानिकर्माणि नामतस्तावदाह । नाश्रेष्ठकेपाचित् स्थितिं प्रतीयते प्रयोजनवामशस्ताभावेनिदि-
तेषुप्रवृत्ति । तत्र मृतमृते अत्यन्तनिन्दिते । ततोपि सत्यानृतं यतआह तन्नैववापि जीव्यतइति । अपिशब्दोऽहश्चित्त-
वनार्थः । नामतोनिर्दिश्यत्स्वरूपताभ्याच्छे ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऋतामृताभ्यामित्येतेनामृतेन वेत्यर्थः । सत्यानृताभ्यातद्वयोपलक्षितेन वाणिज्येने-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुडूक । कैः कर्मभिर्नित्यग्राह ऋतामृताभ्यामिति । अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवत् । से
वया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्द । अद्रोहाल्पद्रोहौ नाश्रौव स्पष्टयन्गर्हितानि कर्माणि त्वयस्याच्छे ऋतेति ॥ ४ ॥

(५) नन्दन । अथ वृत्त्युपायान्निगमयति ऋतेति । पूर्वपूर्वाभाषे पर परआशयेयइति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्र । ह्याभ्यामाह ऋतमिति । ऋतामृताभ्यां वा जीवत् अमृतवृत्त्यावा मृतेन वृत्त्या वा प्रमृतवृत्त्या वा
सत्यानृताभ्यावा श्वदृत्या कथंचन नजीवेत् ॥ ४ ॥

ऋतमुच्छशिल् ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् ॥ मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्रतम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथि । उच्छश्च शिल्श्च उच्छशिल् तद्वत्ज्ञेय । सत्यव्रततुल्य क्षेत्राछूनस्यब्रीहिरुर्गृहे स्त्रवा
नीयमानस्य य पुल्यक पतित त्वामिनोऽनपेक्षितस्तस्योच्चयनमुच्छस्तद्वत्तम् । नतत्रेषुमुद्दिशपेया । परकीर्यमेतन्मृष्टहामी-
ति । एवञ्च स्वत्वात्परिग्रहस्थलनस्यानृत्यवनेकप्ररोहवतीग्रहणशिल् अमृतस्यादयाचित । अत्यन्तमीतिकरत्वात् ।
मृतमिवयाचित भैक्षितमिति । याचितमित्येवसिद्धे भैक्षशब्देन सामूहिकतद्विज्ञानेन ब्रह्मवोयाचितम्यादित्युच्यते । नैक

कर्त्तव्यनीयस्तदुक्तमल्पद्रोहेणेति । प्रायेणच भैक्षशब्दस्य भैक्ष्यस्यात्मविशुद्ध्यर्थमन्येवमारौसिद्धान्तविषयेप्रयोगास्ति चेत्सा-
मान्यविषयार्थयाचितशब्दोपादानं । तेन नेदसिद्धान्तभिक्षाणमेव । अग्रिमतः पराग्रिपत्रेण वैश्वदेवादिविरोधात् । नचेद-
भोजनार्थमेवभिक्षा कर्त्ताहि स्थित्यर्थं स्थितिश्चनभोजनमात्रसाध्या गृहस्थस्य कर्त्ताहि यत्किंचिद्गृहोपयोगि अत-
एवोदकप्रदानाग्निरिभिक्षितव्यं । गृहोपकरणंच स्थाल्यपिधानादि । प्रसूतारिणस्तु भोजनकाले विधिनापाकासंभवा-
नियमतः सिद्धान्तविषयभैक्ष्यप्रतीयते । भिक्षाशब्दश्चापिभैक्ष्यमाणद्रव्यगतपरिमाणमन्याचष्टे । भिक्षामात्रनददाति याचि-
तः । प्रसूतिमात्रं भिक्षेति तेनगोहिरण्यादिभिक्षणं नप्रसूतशब्देनाभ्यनुज्ञायते । प्रतिग्रहाद्यर्थयाच्येति । मनुभैक्षग्रहणमपि
प्रतिग्रहएव । नैवग्रहणमात्रप्रतिग्रहः । विशिष्टपूर्वस्वीकारे प्रतिपूर्वोत्पृष्टहातिवर्तते । तेन नस्वीकारमात्रे प्रतिग्रहसमर्थोपि
प्रतिग्रहप्रत्यवर्तते । अदृष्टभूयादीयमान मन्त्रपूर्वगृह्यहृतःप्रतिग्रहोभवति । नचभैक्षे देवस्थत्वादिमन्त्रोच्चारणमस्ति । नच
भीत्यादिना दानग्रहणेन च तत्र प्रतिग्रहस्यवहारः । अतः प्रतिग्रहादर्थान्तरमेवेददृष्टाशृतशब्दाभिधेयं । अतश्च नात्रया-
च्यमानस्य अयाच्यमानस्यवा महत्सत्त्वतया उपकारान्तरपिक्षा जायते येनवा ददतोजात्याद्यपिक्षा युक्तिमताप्रतिपाद्य-
स्यैव करुणया च प्रदीयमानंगृह्यहृतो न प्रतिग्रहः । ननुच करुणया दानमदृष्टायैव नेतिब्रूमः नचतत्रदानधर्मं कर्त्ताहि क-
रुणाम्यासात्परोपकाराद्वा । तत्रयथाहितोपदेशादावनुपासस्य यथाविधिजात्यादिनापेक्षते । तद्वत्करुणयादानि । तथाच
शिष्टानैवविधेदने वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणयेत्येतदनुकुर्यात् । अतएवब्राह्मणा अपि दैम्यमापन्ताः परेणदत्तं भूषणाना-
नब्राह्मणवृत्तप्रतिग्रहमाश्रिताभवन्ति । स्थितमेतत् । प्रतिग्रहे यद्यपि याचितायाचितपूर्वकत्वंविद्यते । तथापि भतेनैवाशृता-
शृतशब्दार्थः । विषयान्तरस्यदर्शितत्वात् । याजनाभ्यापनयोरप्येतद्रूपमस्ति । कश्चिद्वाजित्वायाजकत्वंलभते । कश्चित्वा-
च्यते । एवमभ्यापनेयोम्य । अतोयावताकाचिद्विनिर्गम्ययसादैस्यावहत्वात्परमणिवेति, शृतशब्देनाभिधीयते । कर्षणंनु-
मरणादपिपापीयः । लाङ्गलकर्षणहि भारद्वाहस्य तत्रस्वतन्त्रजनपदकर्म ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । उच्छोवा उच्छशिलं तत्रोच्छोरभ्यादिपतितैकैकबीजग्रहणं । शिलैसस्यमजरी
तदुपलक्षितशिलक्षेत्रभूपरित्यक्तैकैकसस्यमजरीग्रहणं । उभयशृतसत्यलोकशानिहेतुत्वात् । अयाचितयाच्चाविनाऽन्यतो-
लब्धं । अश्रुतमन्याहसनात् । याचितस्य भैक्षमिति नामान्तरं तन्मृतपरदुःखोत्पादनेन हिंसाहेतुत्वात् । रूपि, मधुतंमकर्षण
शणिनामारकत्वात् । सत्याशृत एकदेशमिध्याभिषाननियमात् । अत्र याजनाभ्यापनवतिप्रहेर्लोभोपि याचितोऽयाचितोवा
भवतीति शृताशृतयोरेवातर्भूतवान्मृष्यगुणः । तथात्र हिजातिमुल्लभ्यशृतीनामित्युपक्रम्य रूपिवाणिज्ययोरभिधृतात्मान-
योरापिद वषाण्तराशुक्ततया ब्राह्मणैरनुज्ञाने किमुत्पशुचितयेव । तथाच क्षत्रियद्वयपेक्षयापानयोरुत्पत्त्यम् । कुसीद-
पाशुपाल्ये तु वैश्यशृतिताया क्षत्रवृत्तेरन्यपकृष्टइति प्राप्तम् । कश्चित्वापि शब्दात्कुसीदमपि प्राप्तमतएव गौतम । रूपि-
वाणिज्ये वा त्ययते कुसीदवेति ब्राह्मणमपिउत्तराह । सूक्ष्मविभागपूर्ववृत्तिद्वयासमवेत्यन्तापि कुसीदाश्रयणमिष्येतदर्थं
मित्याहुः ॥ ५ ॥

(३) कुट्टकः । अप्रसिद्धावस्तादीनि व्याचष्टे ऋतमिति । अवापितस्यानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽऽतिहृतावका-
शेषु यत्रयत्रोपपद्योविधाने तत्रतत्राहुत्विम्यमैकेकंकर्णसमुच्चयित्वेतिनोपायनदर्शनादेकैकध्यामादिगृहकोचयनमुच्छः ।
मज्ज्यात्मकानेकपायोधर्मनशिलः उच्छश्चाशिलैत्येकैकद्वयः । तत्सत्यसंभानकृत्प्रवास्तमित्युच्यते । अयाचितोप-
रिषतपशृतमिव शुभरेतुत्वादशृतम् । श्रान्तिंयुनर्भैक्षभिक्षासमग्रहणपरमणसमीडाजननाश्रुतं । एतच्चसामेगृहस्थस्यभै-
क्षमपकृतंलुप्तदिरुत्तं न सिद्धान्तपराग्रिपत्रेण त्यागो होमाभावात् । कर्षणं भूमिगतचतुराणिमरणनिमित्तत्वादिहुः-
रकृत्कर्षणकर्षणशृतमिवशृतम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्द । ऋतादीनामप्रसिद्धत्वात्तत्त्वज्ञेयतवाह ऋतेति द्वाभ्या । आपणादेर्धायादीनामैकशो-
ग्रहणमुच्छ शिल लूनक्षेत्रादेरनेकधान्यादिकमज्र्याग्रहणमितिद्वय ऋतचसूत्रतावाणीत्युक्तेस्तद्वदनुदेजकत्वात्तद्वयम् ।
अमृत अयाचितस्यामृतवद्वयत्नोपस्थित्या नृमिहेतुत्वात् । नैदय देहिदेहीति चित्तभेदत्वान्मृतम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दन । ऋतादीनामस्वरूपश्लोकद्वयेन व्याचष्टे ऋतमिति । उच्छशरीलभ्योच्छशिलम् । उच्छोष्णपश्वभा-
दानम् । कृतिशाद्यर्जनशिलमितिस्मृत्यन्तरम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्र । एतद्वितीनालक्षणमाह । ऋतमिति । ऋतसङ्गम् ॥ ५ ॥

सत्यामृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ॥ सेत्रा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेघातिथि । नैवमतस्य सत्यामृतमयरुपता शास्त्रेण वाणिज्येभ्यनुज्ञायेतदिति किंतिह ब्रह्मरूपभाववादेय
लोभग्रहणमेवानृतंजीव्यतविवचनाद्वाणिज्याजीवनायैव नयनसचपाय सेवाश्ववृत्तिर्यथाहृश्वामेयंते । कृष्टिणचलमते
तथा च सेत्रक सेवामेण्यत्वं यन्नकुत्रचित्कर्मणि मेण्यते उचितेनुचितेवा ससेवक । अतःकृष्टेनामुपकर्मादिना येराजा
नमुपसर्पति तेनश्ववृत्तय ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । श्ववृत्ति शुनश्च वृत्ति तापरिवर्जयेत् । प्राणरक्षासात्रस्यायत सभवे तदभावे तु तामपि-
ब्राह्मणं कुर्यादित्येतदर्थं ब्राह्मणवृत्ते मध्येमिधानम् । अब चोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वापूर्वा वृत्ति श्रेष्ठेति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

(३) कुड्डूक । मायेण सत्यामृतव्यवहारसाध्यत्वा सत्यामृतवाणिज्यम् । ननुवाणिज्ये शास्त्रेण सत्यामृतान्मनुज्ञान
तेनचैवापिजीव्यत इतिच शब्देन वाणिज्यसमगिष्टत्वात्कुसीदमपिशृङ्गते । पूर्वश्लोकोक्ताकृषिरतच्छुकेत्र वाणिज्यकुसदि-
अनापदीत्यनुवृत्तेरत्यप्युक्तायेतानि बोद्धव्यानि । युथाहगौतम ॥ कृषिवाणिज्ये स्वयचक्रतेकुसीदश्च सेवा तु दीनदृष्टि
दशनस्त्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुनश्च वृत्तिरतः श्ववृत्तिरुक्ता । तस्मात्तावृत्तौ ब्राह्मणस्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्द । सत्यामृत सत्यं त्वीयद्रव्यं प्रकीर्यमनृतं तदामकत्वाद्वाणिज्यस्य । सेवा श्ववृत्ति उनि
द्रविसमगुण सारमेयस्तद्वृत्ति दुष्प्रामिकाभनुप्यसेवेत्यनुभवसिद्धम् । आपदनापदेहेन ऋतादिव्यवस्था ॥ ६ ॥

(५) नन्दन । उच्छशिलादीनामृतादिसङ्गाव्यवहारोवृत्तीनातत्त सङ्गानुरूपगुणदोषतारतम्यमतिपरमर्थ ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र । सत्यामृत सत्यच अनृतच सत्यामृतं वाणिज्यं श्ववृत्तिसेवा कष्टेन युद्धादिना आख्याता
तस्मात्तासेवापरिवर्जयत् ॥ ६ ॥

कुसूलधाम्यकोवा स्यात्कुम्भीधाम्यकएव वा ॥ व्यहैहिकोवापि जवेदश्वस्तनिकएव वा ॥ ७ ॥

[सयः प्रक्षालिको वा स्यात् माससञ्चयिकोपि वा ॥ दण्माग्ननिचयोवापि समानिचय

एववा ॥ ७ ॥+ ॥

(१) मेघातिथि । उक्तआमकुटुम्बस्थित्यै धनसचय कार्यान्भोगायक्लेशंआश्रयणीय । तनु किमन्वहमर्जनीय
उत्तेकदेवचिरकालपयामितिनाक । तत्रकार्तविलम्बायमिदमारभ्यते कुसूलधाम्यमप्येतिदमकत्वाद्वाच्यपरिगणयिष्यति ।

(७) कुसूलधाम्यको= कुसूलधाम्यको (म०)

(+) (८)

कुम्भीति कल्पनीयम् । द्वयोरहोरेहिकमिहभोग्यंवस्तु यस्यास्तिसप्तहैहिकः । श्वोभोग्यंवस्तु श्वस्तनंतद्वान् श्वस्तनिकः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशूलं घृतिकाकोष्ठक कुम्भी उष्ट्रिका । कुशूलधान्यकोवा स्यात् । कुम्भीधान्यावा स्यात् । स्वकुटुम्बोपपणे द्वादशाहमात्रपर्यामानः कुशूदो धान्याधिकरणं शूलं कोष्ठः कुशूलधान्यः । स्वकुटुम्बोपपणे पर्यामानोवर्षपर्यन्तं सकुम्भीधान्यः उष्ट्रिका प्रमाणसञ्चयपरः स्यहपर्यामानमस्यास्तीति श्वहैहिकः श्वोभवधान्यादि श्वस्तनं न विद्यते श्वस्तनंयस्यासौ अश्वस्तनिकएववा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥ ज्यायान्परः परोज्ञेयोधर्मतोलोकजित्तमः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अश्वविकल्पस्यव्यवस्थामाह । योय.स्वल्पकालसंययःसप्तधर्मैर्ज्यायानधिकः । पर्माधिक्याश्चफलाधिक्यमभवति । लोकजित्तमः । लोकजित्त्याधिपत्येनावतिष्ठते । भोग्यतया स्वीकरोति । प्रकर्षविवक्षायात्तमः । अविशेषोपादानाल्लोकः स्वर्गः प्रतीयते । तेनेयमन्नव्यवस्थामहापरिग्रहोयोग्यवृत्त्योऽग्रामपुत्रोऽसविभक्तपुत्रः अकृतकन्या-विवाहश्चसकुसूलधान्यकः । यस्तु परिणतवयाग्रामपुत्रःकृतकरण.सयावच्छममेति तावदितराकल्पानाभयेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्देन, पूर्वोक्तानांपण्णां वृत्तीनामपि मध्ये संकुचितावृत्तिमपेक्ष्य सकुचिता व्यापसीति परशब्दोच संकोचबन्धोत्कर्षवृत्तिपरः । तेनाव चतुक्के परःपरः पट्टु तत्पूर्ववृत्तिमाहम् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांचतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानांगृहस्थानामध्ये योय श्रेये पठितःसश्रेयोज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमोभवति ॥ ८ ॥

(४) रघवानन्दः । अत्र क्रतादयः षडुपायाः तेन जीवन्मृत्युक्तत्वाद् कुसूलादयश्चत्वारउपायास्तेष्वेव श्रेष्ठत्वनिर्धारणमाह चतुर्णामिति । कुसूलादिचतुष्टयसंचयिनिमेषांकुटुम्बोल्पवद्भुत्वाद्यपेक्षया कुसूलधान्यकादीनामर्थवादः श्रेयानित्यादि ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णोकुसूलधान्यादीनाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांचतुर्णां कुशूलधान्यकादीनामभ्ये परःपरः ज्यायान् उत्कृष्टः ज्ञेयः ॥ ८ ॥

पट्कर्मेकोभवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेषेण जीवति ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषांकुशूलधान्यकादीनांगृहस्थानामेक.पट्कर्मा भवति । योमहापरिग्रह मागुत्तस्तस्यपट्टवृ-

त्तिकर्माणि भवन्ति । कानिपुनस्तानिउच्छाशिलायाचितयाचितलाभरूपिवाणिन्याभ्यापनयाजनमतिग्रहाःयाचितायाचितप-
ह्णानन्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बकोनित्यकर्मसंपत्यर्थं सर्वावृत्तीसमुचिताःकुर्यात् । रुपिवाणिज्येअपि येऽन्यभ्यापनम-
भ्ययनमित्यादीनि प्रथमाभ्यायपठितानि पट्कर्माणि व्यापक्षते तेषांप्रकरणविरोधोनिष्ययोजनंवाऽभ्ययनादीनामुपादान-
मन्यत्रैवतेषांविहितत्वात् । अन्योद्वितीय.कुम्भीधान्यस्त्रिभिःप्रवर्तते । योऽनर्थकोयावद्वर्ततेतावन्महर्ततइति वर्तनपरिस्थितिसप-
त्तिः प्रकृतानांचयानिकानिषिद्धकचिन्नरूपिवाणिज्ये विहायप्रशस्ततरोहि पूर्वस्मात्कुम्भीधान्यकोपतोवक्ष्यति सावृत्ति.स-
द्दिगर्हिता । गोरक्षकान्वाणिजिकानिति । यदप्युक्तं गौतमेनरूपिवाणिज्ये वाऽस्वयकृतेकुसीदित्येन्यप्रायेव तत्राप्यस्वयक-
रणपक्षेदोपोऽस्त्येव लघुयास्तु भविष्यति । द्वाभ्यामेकः अत्रापि याचितलाभवर्जयित्वा त्रयाणांयथासंभवं द्वे गृहसे अया-
चितमपितावद्गृहसे यावन्नमहपर्यामम् । चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेषेण जीवति । ब्रह्मसन्नेषेऽन्योरन्यतद्वावृत्तिः । सततमवग्रा-
त्तत्रमिवनतदहःपरिसमापनीयावृत्तिरतः सत्रमित्युच्यतेअहरर्हन्त्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मसन्नेषोब्राह्मणपर्यामस्तेषामिदंस्वम् ।

अस्माद्ब्रह्मशब्दात्पूर्वोऽयवृत्तिर्पञ्चीब्राह्मणविषयएव विज्ञेय । क्षत्रियादीनां तु तत्रवक्ष्यति । कथं पुन शिलोञ्छवृत्त्याजीवन-
सम्भति यावता शरद्वीप्पयोरेव क्षेत्रे खले वा शिल्पलोकपातसम्भव । अथोच्यते धीम्भ्योऽग्रेष्माणि शारदानि शारदेभ्यो
ऽर्जयिष्यतीति पण्मासिकवृत्तिरेवस्थानाश्वस्तनिक । अथान्यथापिसम्भति यावतस्तावतोऽग्रेहादे कथंचित्पतितस्यो-
पादानम् । अत्यम् न तेऽज्ञेयनायपर्यामम् । सचिन्वानोयदा पर्याप्तमाप्स्यति चेदश्विष्यति पञ्चाहायसंभवात् तथा च महाभार-
ते शिलोञ्छवृत्तिः पञ्चान्ताशनोऽवर्ण्यते । सोऽयमस्यामवस्थायागृहस्थस्तापसः सञ्चरति चेत् । किंत्वेवमस्य श्वस्तनिकत्वविह-
भ्यते । यथोपयादस्थितिकस्तदा स्थालाश्वस्तनिक । अश्वस्तनिकोऽह्नुच्यते अहम्यह्न्यर्जयति पात्रिकतदहरेव च व्ययी-
करोति । न द्वितीये हि स्थायपति । यदि च न प्रत्यह्नि शिलोञ्छवृत्तेर्भोजननिवर्तते । कुतोऽश्वस्तनिको भवेत् । कथंच तथावि-
धस्य जीवनपुत्रदारभरणच । अतएव केचिन्निभिरन्यः प्रवर्तत इत्यत आरभ्यान्वया व्याचक्षते । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिपदै-
र्द्वाभ्यामिति प्रह्म प्रत्यवर इति प्रतिपदह्नुदासेन याजनाभ्यापने प्रतिपदह्नुद्वेत्त ब्रह्मसन्तमभ्यापनतद्विज्ञत्तये पर्यामम् । यत्तु वतर्पश्च शिलो-
ञ्छाभ्यामितिसचतुष्टयव्यतिरिक्तोऽन्यएव । अत्रोच्यते । य शिल्पपरिमाणा दशद्वादशान्यवान्त्रीहीन्वाबहुभ्यआदने याव-
देकादयात्रिकसशिल्पवृत्ति । यस्त्वेकैकयात्रार्यमाहरति । सञ्छवृत्ति स्मृत्यन्तरेऽयज्यायान्वरवृत्तिरुक्त । अतश्च सार्व-
कालिकमप्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादि क्रियाविरोधस्तत्र पुत्रदाराणामभरणभेदश्चापचित्तभैक्षदत्तनान्तापमहणात् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । पुनर्हि ऋताश्रुतश्रुताख्यवृत्तित्रयमनापदि । अन्यसु त्रयमापदीति दर्शितम् । यत्तु सेवारूप-
नृपे भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि त्विति याज्ञवल्क्येनोक्तं तत्तिष्ठान् भैक्ष्यविषयम् । तेपु कुशलधाम्यादिचतुष्टयमभ्यपक-
कुशलधाय । पट्कर्मा याजनाभ्यापनप्रतिपदाहि श्रुताश्रुतभेदेन द्विविधा सन्त पट्प्रवर्तन्ते ते समुदितैर्वर्तते । अन्यः कुम्भी-
धान्य । त्रिभिरश्रुतभेदभूते याजनादिभिस्त्रिभिः । अन्यरूपहैहिकोद्वाभ्याशिलोञ्छाभ्या । चतुर्थोऽश्वस्तनवृत्तिः ब्रह्मसन्ने-
ब्रह्मलोकयातिहेतुना सत्रयागस्तत्तुल्यफलतया सन्नेषोऽञ्छग्रहणेन जीवति ॥ ९ ॥

(३) कुल्लुक । एषागृहस्थानामभ्ये कश्चिद्गृहस्थोऽर्थोऽबहुपोष्यवर्गः सप्रकृतेऽस्तायाचित्तभैक्षरूपिवाणिज्ये पञ्चभित्ते-
न चैवेत्यनेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसादिनेत्येवपङ्क्तिं कमभिः पट्कर्मा भवति पङ्क्तिरेतैर्जीवति । रुषिवाणिज्यकुसीदान्ये-
तान्यत्ययकृतानि गीतमोक्तानीत्युक्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकर । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिपदैर्द्वाहेत्येतैश्छोक्तसगृही-
हीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थकोऽवसत इत्यर्थः । अपरः पुन प्रतिपदः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्परित्यागेन द्वाभ्यां याज-
नाभ्यापनाभ्यामवसते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसन्नेषाभ्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु । एषाकुसलधाम्यका-
दीनामभ्यादेकः कुसलधाम्यकः प्रकृतेऽञ्छशिलायाचित्तरूपिवाणिज्ये पट्कर्मा भवति पङ्क्तिर्जीवति अन्योद्वितीयः कुम्भीधा-
न्यकः रूपिवाणिज्ययोर्निदतवात्सत्यागञ्छशिलयाचित्तायाचितानामभ्यादिच्छातत्तिभिर्वर्तते । एकरूपहैहिकोयाचि-
त्सलभविहायोऽञ्छशिलायाचितानामभ्यादिच्छया द्वाभ्यामवर्तते । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिकोऽससन्त्रण जीवति । ब्रह्मसन्नेषि-
त्योऽञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततं भवन्तस्त्रिभिर्याह ॥ ९ ॥

(४) शघवान्भद । एषाकुसलधाम्यकादीनामभ्ये बहुपरिकरः कुसलधाम्यकः षड्छादिकर्मास्यादित्याह षट्-
कमेक इति । कुम्भीधा यकस्तु मध्यमपरिकरः रूपिवाणिज्ये याक्षाविहायाम्येतिभिर्जीवति श्रेष्ठवात् । व्यहैहिकोद्वाभ्या-
शिलोञ्छाभ्यां श्रेष्ठतरवात् । अश्वस्तनिकस्त्वयाचित्तनैकेन श्रेष्ठतमवात् । ऋताश्रुताभ्याजीवदिति जीविकोपक्रममाहृत्य-
स्तु शिलोञ्छाभ्यामित्युपसहारोऽर्थेति जीविकादिह्रात्यकरणार्थेतिकेष्वि । परे वाहु पङ्क्तिं यजमयाजनाभ्ययनाभ्यापनमदा-
नप्रतिपदा पश्यसन्तीति पट्कर्मेति कर्मशब्दप्रयोगात् । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिपदैः । द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्या ।

प्रतिग्रहमसङ्गेन दोषमुच्छ्रित्यसंशय इति प्रतिग्रहस्य निन्दितत्वाच्चतुर्थोऽध्यापनशीलः साक्षस्य कृतकृत्येति वक्ष्यमाणत्वादि-
ति । चतुर्थस्त्वध्यापनरतः एतेषु प्रकृष्टः ब्रह्मवेदस्तदेव सर्वं त्वाध्यापयप्रवचनाभ्यां प्रमदितव्यमिति श्रुते । सत्रवदावरय-
क्तवच्चतुर्कालाभ्यापित्वाभ्यांसंप्रवस्तुयते ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावदुपेयपरिमाणतश्चातुर्विधं गृहमेधिनामुक्तं इदानीमुपायपरिमाणतोऽप्याह वदिति । एषां च-
तुर्णामभ्येकः पट्कर्माभवति । पट्विर्ग्राहणनियतैर्धाजनाध्यापनप्रतिग्रहैस्त्रैवार्षिकनिमित्तैः प्रभृतसंयान्तकुसीदैर्धार्थसञ्चये
प्रवृत्तइत्यर्थः । त्रिभिर्धाजनाध्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यां धाजनाध्यापनाभ्याम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवरइति निन्दितत्वात्प्रतिग्रहो-
वर्जनीयइत्यर्थः । ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन चतुर्थो जीवति । तस्य पट्कर्माद्यपेक्षया चतुर्थशब्देन ग्रहणम् ननु पूर्वश्लोके निर्दिष्ट-
स्याश्वस्तनिकस्य ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानां वृत्तिमाह । एषां कुलशालाभ्यामप्येकादीनामभ्ये एकः ब्राह्मणः पट्कर्मा उच्छ्रितशिलायाचित
याचितकर्षण-वाणिज्य सेवावृत्तीर्मा भवेत् । प्रतिग्रहादीनि वा पट्कर्माणि क्षत्रियस्त्रिभिरभ्ययनदानयजनादिभिः । वैश्य-
द्वाभ्यां वृत्तिभ्यां गोरक्षावाणिज्याभ्यां जीवति । श्वतुर्थः शूद्रः स्वस्य ब्रह्मसत्रेण ब्राह्मणानां त्रैवार्षिकानां सेवा-
पवृत्त्या जीवति । शूद्रस्तु द्विजसेवया इति योगी । पट्कर्माणि ग्याभ्ययनदानं याजन मध्यापन प्रतिग्रहश्चेति ॥ ९ ॥

वर्तयंश्च शिलोच्छ्राम्नामग्निहोत्रपरायणः ॥ इष्टीः पार्वीयनान्तीयाः केवलानिर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वचायनान्तम् । तयोर्भवाः पार्वीयनान्तीयाः । स्वार्थकमणकत्वाद्वाच्यः कर्तव्यः । पर्वणि-
र्दशपूर्णमासौ अयनांतैश्चक्षुःआश्रयणाख्यः । केवलपरायणाभ्यामिष्टीति विध्यते । वैश्वदेवहोममलिहरणेऽपि तस्य ना-
न्वहं भवतः । नहि तस्य सर्वदा तावद्धनमवति । अतः केवलप्रह्णामहायज्ञनिवृत्तिः । ननु चाग्निहोत्रमपि तत्र स्य नैव भव-
ति । तदपि द्रव्यसाध्यमेव । पक्षहोमाहोम्यति । भार्याभरणकथमिति चेत्सापितां वृत्तिमाश्रयिष्यति । यदा च भार्याव्रतमेत-
द्धारयितुमशक्ता तदा भर्तुरपि नास्त्यधिकारः । अथ चाग्नायणादिषु प्रवृत्तस्य कथं भार्याया जीवन्मिति चेदप्येवमेतद्विद्यमानत्वा-
त् । अतिध्यादिशिष्टमश्रयतइति तु वैश्वदेवहोमाभावान्न । विद्यमानेऽपि स्त्रीयने न भोजनपुक्तमुपयोर्विद्यसाश्रित्वविधा-
नान् । अतस्त्रीयनेन वैश्वदेवकरिष्यति धर्मकार्येनुज्ञानात्स्त्रीयनग्रहणस्य । नैवम् अस्यामवस्थापामग्निहोत्रमानपमौनवै-
श्वदेवहोमः भवतुवा । मृत्यास्ताहि धनं नास्ति कथं जीवतु तस्याचरयासमर्था भार्या नास्ति शिलोच्छ्राम्नावाधिक्रियते ।
वतयन्मात्मानं जीवयन् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इष्टी केवला इष्टीरेव दशपूर्णमासोपर्वणीरन्ते समीपे प्रतिपदि कार्येपतान्ते येष्टी दशपूर्ण-
मासाख्ये तथाऽयनान्ताया अयनान्तकार्या आश्रयणेष्टयः । अन्तराब्दोत्र सामीप्यार्थः । आपयणेष्टिर्हि पर्वरुतारायण-
श्यामाकेर्वाहिभिश्च इक्षिणायने क्रियतइत्यपनान्तीयाभवति एता एव कुर्यान्तु चानुर्वात्यपरासामादि । अयाग्निहोत्रप-
रायण इति निर्वपेत्सदेति वचनात् । त्रेतायामतएव शिलोच्छ्रामोपरिकारीगम्यते शिलानप्युच्छ्रितइत्यत्र नृमयाभिधानं
सिस्रकोचधर्मांतरसमवयोरुपदर्शनायम् ॥ १० ॥

(३) कुडूकः । शिलोच्छ्राम्यां जीवन्मन्त्रसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थादिभिर्होत्रनिष्ठैश्चरयात् । पार्वीयनान्तीयाभ्य-
इष्टीः केवला अनुनिष्ठे । पर्वण अयनप पार्वीयने तयोस्तस्तत्र भवाददर्शपूर्णमासाश्रयणात्मिकाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह वर्तयन्निति चतुर्भिः । पार्वयनान्तीयाः पर्वणोः दर्शपूर्णमासयोर्भवाः तथा अय-
नान्ते भवाश्चद्वितीयः केवलाः पशुसोमादिर्वर्जिताः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ शिलोच्छ्रान्तरेराहिताग्नेनियममाह वर्तयस्त्विति । शिलोच्छ्रेण चोभाभ्यांवर्तयन् जीवन्मृ-
होत्रपरायणाः सदासायमातरिहोत्रेजुहुयात् पर्वचायनच पर्वायने, तयोरन्तः पर्वयिनान्तः तत्रभवाः पार्वयनान्तीयाः द-
र्शपूर्णमासाययणलक्षणाः केवलाफलरहिता, इष्टीनिर्वपेत्कुर्यान्नततोऽधिकश्रौतकर्म कुर्यात् । तावन्मात्रसिद्धये द्रव्यमर्ज-
यितव्यनाधिकमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलोच्छ्रान्तांवर्तयन् शाल्यादिक्षेत्रे नियते पशुयाग प्रतिपदिष्टी रित्यर्थः ॥ १० ॥
न लोकवृत्तवर्तते दत्तिहेतोः कथंचन ॥ अजिह्वासमशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

मेघातिथिः । लोकवृत्तनामोच्यते येन मरुतजनोऽल्पस्तत्त्वोवर्तते दम्भेनासत्प्रियाख्यानेन च त्वविष्णुस्त्वब्रह्माज-
यन्जीवेति तथाविचित्रपरिहासकथाभिः । वृत्तिहेतोर्जीविकार्थसया न कर्तव्यमेतत् । यस्तुनर्मशीलस्तस्य न दोषः । अजि-
ह्वासम यस्यान्यच्च तद्वयेऽन्यच्च बहिः सजिह्वउच्यते द्वेषमत्सरात्मा दर्शयत्यप्रियवदताम् । अशठाम् । अप्रिहोत्रकर्मा-
नुष्ठानलोकवाङ्मनेनमतिमहादिलामार्थनशास्त्रार्थश्रद्धानतथाकुर्यात्सशठाः । आत्मधर्मत्वेपि जैल्लघराख्ययोर्जीविकाप्यभे-
दोपचारार्थपदिस्यते अजिह्वासमशठांशुद्धामिति । शुद्धिर्वृत्त्यन्तरेणामिशीकरणपूर्वदोषद्वयेनचपक्षपदलभ्योऽप्ययमर्थोबु-
त्तानुरोधाप्रोच्यलोवर्दवद्बुद्धेः प्रतिपाद्यते । अथ कथं ब्राह्मणजीविकाजीवेदिति द्वितीया यावताजीवितिरकर्मकः । कथंच-
कस्यैवधातोरेकत्रिभ्योगः नहिभवति गमनगच्छेदिति । साध्यासाधनमावउच्यते । सामान्यविशेषभावात्साध्यसाधन-
भावोनविहृदः यथाऽवपोपपुष्टइति । अनुष्ठानाद्देवर्तनार्थेजीवितिवर्तते । तेनसकर्मकत्वमिति न दोषः । जीवेज्जीवनार्थमनु-
तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

(९) सर्वज्ञनागयणः । लोकवृत्तब्रूयार्थितया प्रायशोपदाचरति त्वगुणानुल्पापनानुरूपवैषधारणादिकलोकस्तत्र
वर्तते न वर्तयेत् । अजिह्वासमवक्राशयतयाख्या । अशठांपरवचनरहिता शुद्धापतितादिसंबन्धशून्या ब्राह्मणजीविकान्
सधियवैषयजीविकाम् ॥ ११ ॥

(६) कुड्मकः । लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानेविचित्रपरिहासकथार्थिकजीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्वाश्चात्मगुणा-
र्थमिषानादिपापरहिताम् । अशठांदम्भादिप्याजशून्याम् । शुद्धविश्यादिबृत्तेरसकीर्णा ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अने-
कार्थत्वाद्दानूनामनुष्ठानार्थीयजीवितिरिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच न लोकेति । लोकवृत्तं मित्यालपादि । अजिह्वां दम्भच्याजादिशून्यां । अशठां अवै-
ष्यारिवृत्तिम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञानोलोकस्तस्यवृत्तं जैल्लघराख्यान्वितं । तन्वर्तते न कुर्यात् । कथंचन आपद्यति । अजि-
ह्वाशुभम् । अशठामनुष्ठानं अतएवशुद्धांब्राह्मणजीविकांब्राह्मणस्यविहितां वृत्तिंजीवेत्कुर्यात् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोकवृत्तं न वर्तते लोकानुकरणं न वर्तते अजिह्वाअवक्राशयां अशठां परवचनरहिता प-
तितादिसंबन्धशून्यां । एतादृशीजीविका ब्राह्मणजीवेत् ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतोभवेत् । संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

(१) मेघातिथिः । महेदिकावस्तनवृत्तिदाख्यार्थं प्रसङ्गानमिदमाह । संतोषआश्रयितव्यो नयहूनामुपजीव्य-

स्यामिति । याश्चादिक्लेशाश्चेष्टे मुखार्थासयतो भवेत् । संयोगोयत्रिकादनादधिकेनाभिलाष । सन्तोषो मनस्विना सुखमूलं दुःखस्य मूलविपर्ययः । असन्तोषो महदिदुःखादन्यत्राभिलषिते वस्तुस्य संपत्तिस्तस्मात्सन्तोषो माश्रयेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सयतोऽसद्वृत्तिनिवृत्तः । सुखं सतोषो मूलस्य सतया दुःखस्य मूलं विपर्ययोऽसतोषोऽपि थिलोच्छादावसतुष्टस्य तद्वृत्तिन्यायसमवादनं वृत्तिनियमनिर्वाहहेतुः सतोषो कार्यतया दर्शितः ॥ १२ ॥

(३) कुड्मूक । यथा स भवभृत्यात्मपाणधारणावश्यकपश्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिकास्पृहा सतोषं तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने सममकुर्यात् । यतः सतोषहेतुकमिति सुप्रपन्नं चाव्यप्रस्य विहितानुष्ठानान्स्वर्गादिसुखम् । विपर्ययस्त्वसतोषो दुःखमूलबहुधनार्जनमभासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्द । दुःखमूलं दुःखस्य मूलं । विपर्ययोऽसतोषः ॥ १२ ॥

(५) नन्दन । सकुचितवृत्तित्वं सुखहेतुरित्यभिप्रायेणाह सतोषमिति । एतावताऽपि बुद्धिः सतोषः । सयतं भोगविस्तारमसक्तोपरतः । सतोषमूलमिति बहुव्रीहिः । दुःखमूलमिति तत्पुरुषः । विपर्ययोऽसतोषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । भ्यहैहिका श्वस्तनदादध्यात्मसङ्गान्मिदमाह सतोषेति । विपर्ययः असतोषः दुःखमूलः ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातकोद्विजः ॥ स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वृत्तिविषयो विधिर्वृत्तिशब्देनोक्तः । तेनान्यतमयेति तदपेक्षमेकजीवितं अन्यतमेन निवृत्तिविधानात् । अतोऽसि समुख्यजीवनं । पितृपुत्रप्राप्तवत्प्रवृत्ताधिकारो न युज्यते । अन्यथा एकवृत्तिजीवनं एव स्यात् । व्रतानीमानि मानसं सङ्कल्पो व्रतमुच्यते । शास्त्रविहितमिदं मया कर्तव्यमिदं कर्तव्यमित्येव त्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतधारणफलानि केचिदाहुः । अतश्चैतत्फलार्थो व्रतव्यधिकारस्तदयुक्तः अनित्यत्वमेव सति प्रसज्येत तत्रोत्तरभोकेनित्यमहणमाभ्यसेत् । श्रुतौ चैषानित्यताज्ञापिता यावत् हि न सा युक्ता भवतीति । न च स्वर्गादीनामनित्यत्वे नान्वये नापि कृतविशेषणत्वं मतिपथेरेत् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृत्त्येत्यत्रैकत्वविवक्षितः । तेन स्नातवृत्तादिवृत्तिषु यदायापरिपृच्छाति तदा तथैव जीवेदिति निर्वाहतमः । प्रतिग्रहाभ्यापनयाजनानि तु तेन रूपेणान्न निर्दिष्टमिति तेषां साकार्येऽप्यदोषः । व्रतानि नियमान् । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(३) कुड्मूक । अबहुभृत्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सयन्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यान्नसंभवे पदकमेकैव वृत्त्येषामिति विहितत्वात् । अथैकवाक्यतावगमाद्ब्रतविषयकत्वाच्चा यतमया वृत्त्येत्थनुवादकत्वादकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको ब्राह्मणइमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवत्स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानि कुर्यात् । इदमया कर्तव्यमिदं कर्तव्यमित्येव विधिसंकल्पविशेषाद्ब्रतम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्द । अन्यतमया शिलादीनामाभ्येष्टकया । स्नातको नवोदापतिः बौदुका मोवा । इमानि वक्ष्यमाणानि । स्वर्गाय हितं स्वर्गम् । एवमायुष्यादि ॥ १३ ॥

(५) नन्दन । उक्तमुपसद्वृत्त्यान्तरप्रस्तौति अतद्वृत्तिः । अत आसावृत्तीनामन्ये । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमया वृत्त्या इयं मया कर्तव्येति एकया वृत्त्या द्विजः जीवेत् । तथा एतानि व्रतानि नियमान् धारयेत् वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितन्द्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदोदितमिति श्रूयते । स्वकं कर्म वक्ष्यमाणो व्रतसमूहः । विहितत्वात् स्वकमि-
त्युच्यते । नित्यं कुर्यात् । यावज्जीव्यं अतन्द्रितोऽनलसः एतद्व्रतधारणं कुर्वन् यथाशक्ति अनेन सत्यांशकौ यथासंभवमनुष्ठान-
ममाह तदुक्तं मनसा वा तत्समप्रमाचारमनुपालयन् । परमां गतिं ब्रह्मत्वमपि रूपाय ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वकं त्याग्यमवगोचरं । कुर्याद्यथाशक्ति ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदोक्तं स्मृतौ मपि वेदमूलत्वाद्देहोक्तमेव । स्वकं त्याग्यमोक्तं यावज्जीव्यमतन्द्रितोऽनलसः कुर्यात् । हि
हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन् यथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्म-
साक्षात्काराभ्योक्षावाप्तेः । तदुक्तं मोक्षधर्मे । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शतत्त्वप्रत्यये पश्यत्यात्मान-
मात्मनि ॥ आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किं वेदेति । वेदोदितं स्वशास्त्रोक्तं स्मृतौ च । परमां गतिं सत्त्वशुद्धिद्वारा ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतविधेर्वक्ष्यमाणस्य वेदिकत्वं वक्ष्यमाणफलमाह । वेदेति । वेदोदितवेदमूलतया स्मृत्युदितम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोदितं स्वकं कर्म स्वाश्रमोचितं कर्म कुर्यात् ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्मसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ॥ न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सहस्रसङ्घो भिषे तो गीतवादित्रादिस्तत्र हरिहारीणः सज्जतीव अतो गीतवादि-
त्रादिभिरर्थान्मनानि नेहेत नार्जयेत् । विरुद्धकर्मप्रतिषेधं शास्त्रेण अकुलोचितं च न च पित्राद्यागतेषु धनेषु कल्पमानेषु स्थि-
तिसमर्थेषु अप्यानिच्छेत् । नात्यां आपद्यति यतस्ततः प्रसस्तस्य प्रतिग्रहेण प्रवर्तितस्य मेकस्याप्यप्यनुज्ञास्यति ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रसङ्गेन प्रकृतप्रसङ्गेनात्यन्ततत्परतया नेहेतोद्यमेन न साधयेत् । अर्थान् मनानि विरु-
द्धेन धर्मे विरुद्धेन कल्पमानेषु सत्सु आत्यामापद्यति यतस्ततः पतितादेः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सप्तसंगो गीतवादित्रादि तैनार्थान् नार्जयेत् नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाग्य-
यानगोदिना ॥ १५ ॥ विद्यमानेषु धनेषु न आप्या विद्यमानेष्वर्थेषु प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किं नेति । प्रसङ्गेन गीतनृत्यादिः प्रसज्येतऽनेति व्युत्पत्त्या । न कल्पमानेषु धनेषु विद्यमा-
नेषु विरुद्धेन कर्मणा नेहेत अविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे वा । आर्तौ अन्नकष्टदौ वा यतस्ततः पतितादिभ्यो न
गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गेनातिप्रवृत्त्या । विरुद्धेन कर्मणा निषिद्धेन नृत्यगीतादिना । न कल्पमानेष्वर्थेषु पुनर्निहेतोऽस्यु-
पायान्तरं नाशयेदित्यर्थः । आर्त्यामपि आपद्यति । यतस्ततः पुरुषावपतिप्रसादात् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसङ्गेन अतिप्रसङ्गेन । अर्थान् नेहेत नेच्छेत् । विरुद्धेन कर्मणा अपाग्ययाजनादिना ।

(१५) न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः न कल्पमानेष्वर्थेषु नात्यादपि यतस्ततः ॥ (क, घ, द, न, म, य, र, ण)

अर्थानेहेतु अन्यमपि अर्थे नेहेतु इतस्तत् अविहिताचारात्, पतितात्, नेहेतु कल्प्यमानेषु विद्यमानेषु अर्थेषु नेहेतु ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥ अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथि । इन्द्रियाणामर्थाविषयारूपरसादय एतेषु न प्रसज्येत सत्तिमत्यतिसिवाकुर्यात् । मनोहराशु-
वतप, वशागीतत्वादवदस कर्पूरादिगन्ध रागवत्स्पर्श एतेविषयास्तान्नात्यन्तसेवेत । कामतः कामप्रधानतया
सर्वेषु अयाचितोपम, तेष्वपि नित्यसेवी स्यात् । अतिप्रसक्तिश्चैवैषानिबृत्त्युपायोनेनकल्प्यते । नहिब्रुत्सुप्रसक्तिर्निवर्त्तितु
शक्या मनसातुप्रतिपक्षभावनयानिबर्त्त्य आदौतावदुदरुपादकत्वं उपस्थितेष्वपि भुक्तपूर्वेषु क्षणविरसता त्वभावाच्च
विनाशित्व शास्त्रनिषेधाच्च सद्गुरुभरकापातइत्येवमादिचिन्तयेत् । यथाच न तथैतानि शक्यं न इति ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रसज्येत सातिशयेन प्रवर्त्तत न कामतोपमर्तस्त्वुगमनादौ प्रवर्त्ततेव अतिप्रसक्तिनियु-
मशक्यामृद्धिर्न ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुम् । इन्द्रियाणामर्थावरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि त्वदारसुरतादिषु न प्रसज्येत । नातिप्रस-
क्तिमत्यन्तसेवनात्मिकाकुर्यात् । काभतउपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिर्निबृत्त्युपायमाह । अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति । विषयान्ना-
मस्थिरत्वस्वर्गाप्रवर्गान्मिक्तयेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्पद्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच इन्द्रियार्थेष्विति । शब्दाद्यानन्दातेषु सर्वेषु दशसु नात्यासक्तिंकुर्यात् ॥ १६ ॥

(५) मन्दन । त्वद्वारविषयेष्वप्यतिप्रसक्तिसनिवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्र । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु एतेषा इन्द्रियाणामसक्तिंसनिवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान् त्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ यथातथा यापयन्तु सा हस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथि । यैवैसम्प्राप्तविरोधिर्नोऽर्थान्तेसर्वेत्पक्तम्या । राजामात्यगृहोपस्थानादयः, येन्यनया लोकया-
त्रया सत्तस्य रुपिकुसीदाद्यधिकलाभाभवति तेनचपोषयिष्यते । तदाकुटुम्बविभवतश्चदासीदासगृहभविष्यतीतिसाहस्य
स्मृतकस्य कृतकृत्यताकृतार्थता । यन्तिपत्वाध्यायीपथाकयचित्कुटुम्बकजीवयतीति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यापयन् क्षपयन् त्वाध्यायकुर्यादिति शेष । सात्वाध्यायक्रिया कृतान्पयानि कृत्या-
नुभवन्तीति कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुम् । वेदार्थविरोधिनोऽर्थान्तेन्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणरूपिलोकयानादयस्तात्सर्वान्परित्यजेत् । कथमर्हि
भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह । यथा तथा केनाप्युपायेन त्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मनौ जीवयन् यस्मात्सास्य सा-
तकस्य कृतकृत्यताकृतार्थता यन्तिपत्वाध्यायापरता ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्द । किंच सर्वानिति । शिलादी याजगदीश्च अध्यापयत्त्वाध्यायविरोधिनस्त्यजेदित्यवय । य
था तथा येन तेन जीवन्साधयवेदोऽध्ययनकुर्यात् । सावेदाध्ययनस्यपाकाचिज्जीविका कृतकृत्यताकृतसमापितमावश्य-
कंयया ॥ १७ ॥

(१६) सनिवर्त्तयेत्=सनिवर्त्तयेत् (मेधा०)

(५) नन्दनः । कलामपुनरेतेदेवमुच्यतइत्यतआह सर्वानिति । यथातथा चापयन्यथाकथञ्चित्प्राणयानां कुर्वन् । अस्यपुरुषस्यसा हि कृतकृत्यता । यनित्यस्त्वाध्यायत्वम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाध्यायविरोधिनः वेदाध्ययनविरोधिनः । यथा तथा आपदि अध्यापयन् ॥ १७ ॥

वयसश्चर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ॥ वेपवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । वयसइतिसारूप्यापेक्षापक्षी वेपवाक्बुद्धीतिसमाहारेद्वन्द्वः । सारूप्यमितिस्वार्थेन्यज्जेतनार्यमर्थोभवति । वयंआद्युचितावेपादयःकर्तव्याः । सारूप्यमौचित्यमन्यस्याकृत्यादेःसादृश्यासंभवात् । वेपःकेशभरणादिविन्यासः । तत्रप्रथमेवयसिषिखण्डकः । यौवनेकौत्सलादिधारणं । वार्धकेजट्टामुण्डनादि वयोनुरुपावाक् । एवंबुद्धिस्त्रिवर्गानुष्ठानधारणं प्रथमेनैतये केवलमर्ममधानकर्मानुरूपोवेपः अर्थानुरूपतः । तेनहिभवितव्यंकृतानुरूपेण दशनरागधन्मिल्लादि उद्धतमपि नउद्धत्यमावहति । तदुक्तं 'अस्यलोकद्वयहारोविषयइति । एतदुरुक्तमिति । नार्यविध्यर्थः अपरैर्निमित्तार्थत्वात् । लोकव्यवहारमूलस्त्वग्रमनुवादः । एवंवर्तमानोलोकवृत्तानुवर्तीभवति । नलोकद्वेष्ट्यतामेति ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वयसोवाल्यादेः । कर्मणोयागादेः । अर्थस्य धनस्य । श्रुतस्य शास्त्रज्ञानस्य । अभिजनस्य कुलस्य । वेपः सारूप्यतन्मकर्मनिकर्षोचितवेपधारणं । वाक्सारूप्यतदनुरूपभाषणं । बुद्धिसारूप्य तदनुरूपआत्मप्युत्कर्षमत्ययः । विचरेच्चैरेत इहलोके वयः कर्माधननुरूप वेपादि न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । वयसः क्रियायाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेपवाग्बुद्धीराचरल्लोके भवतीति । यथा यौवने रागधन्मिलेपनादिधारणविवर्गानुसारीवाग्बुद्धिश्च एवंकर्मादिष्वप्युन्नेयम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेपवाग्बुद्धीति समाहारैकवचनम् । वयस्यादेःस्वानुरूप्यं वयआद्युचितावेपादयः कर्तव्याः । तेन यौवनादिमानकामि धर्माश्च । तथासत्कर्मा विनीत । धनीदानशीलः । विद्वान्-सदुपदेष्टा । कुलीनः सलज्ज इत्यादि । वयसइत्यादिपञ्चकस्य कामाद्यूलम् । अथवावयोवाल्यादि । कर्म क्रिया । अर्थधनं । श्रुतं विद्या । अभिजनः कुलं । तदनुरूपव्यवहारमात्रं न विधिः तेन बाल्ये शिष्यण्डक यौवने कुन्तलादि वार्धके जयादि तथा कलभाषणं परिहासः सदुपदेशाग्बुद्धेरयाज्यत्वं बुद्धिपरिपाकमेति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । वेपवाग्बुद्धिसारूप्यवेपवयःप्रभृतीनामानुरूप्यम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाविषयं कर्मआचरन् विचरेत्श्रुतस्य शास्त्रस्य यथा अभिजनस्य च यथा कुलीनस्य विषयं यथा वेपवाक् बुद्धिसारूप्यं आचरन् विचरेत् ॥ १८ ॥

बुद्धिर्बुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ॥ नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । बुद्धिर्बुद्धिकराणोतिहासपुराणानतिकर्माशास्त्राणिबाह्येष्टस्येत्योशनसादीनि हितानिउपकारकाणिदृष्टार्थानिरेषकम्योतिषादीनि अर्थशास्त्रस्यपृथगुपदेशान् । वैदिकानिगमावेदार्थज्ञानहेतवोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसाः रुपिप्रहणेत्येवदृष्टार्थतास्यात् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मन्यानि प्रनकाराणानि हितानि दुःस्वनिवर्तकानि शास्त्राणि विद्यास्थानानि निगमान् व्याख्यानानि निगम्यतेपरिभर्यदिति ध्युत्पत्त्या । वैदिकान्वेदैस्य सम्बन्धिनः ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदादिबुद्धीनि शीर्षबुद्धिर्बुद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्थितपुराणन्यायादीनि शास्त्राणि तथा

धन्यानि धनाय हिताभ्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि तथाहितानि द्यौषकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्यायिकथनेन वेदार्थावबोधकान्निगमाख्याश्च धन्यान्तित्यपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्द । किंच बुद्धीति त्रिवर्गेषु बुद्धिबुद्धिकराणि नीतिशास्त्राणि । धन्यानि धनोपायान् । निगमान् पुराणादीन् निगमनिर्घण्टव्याकरणादीन् । वैदिकान्वेदार्थबोधानुकूलान् ॥ १९ ॥

(५) नन्दन । शास्त्राणि धर्मशास्त्रादीनि । शास्त्रापेक्षणप्रयोजनत्वेनोक्तानिबुद्धिबुद्धिकराणांत्यादीनि । निगम्यते निश्चीयन्त एभिर्वेदार्थादितिनिगमावेदाङ्गानि ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्र । नित्यशास्त्राणि अवक्षेप्त कीदृशानि शास्त्राणि धन्यानि दुःखनिवर्तकानि विचारयेत् च पुन वैदिकान् निगमान् ध्याख्यानानि ॥ १९ ॥

यथायथा हि पुरुष शास्त्रं सम्मधिगच्छति ॥ तथातथा विजानाति विज्ञान चास्य रोचते ॥ २० ॥

[शास्त्रस्य पारगत्वा तु भूयोभूयस्तदभ्यसेत् ॥ तच्छास्त्रशबलकुर्यान् चाधीत्य त्यजेत्पुन ॥ १॥*]

(१) मेधातिथि । सम्मधिगमो विनिवेश । अभ्यासइति यावद्विजानाति विशेषेणजानाति । प्रत्यक्षचैतदभ्यस्य मोनेयमप्यपिबुद्धितइति । तदाविज्ञानचास्यरोचते । उज्ज्वलभवतीत्यर्थ । पूर्वस्या स्थितेर्मूलकथनमेतत् । रुचैरनभिलाषार्थत्वादुच्यर्थानामितिसम्पदानत्वाभाव ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । विजानाति विविच्य जानाति यानि तु प्रागेव विज्ञातानि तेषु विज्ञान विवेकज्ञानमध्य रोचते दीप्यते त्योत्कर्षप्रकाशक भवति ॥ २० ॥

(३) कुल्लूक । यथायथा पुरुष शास्त्रसम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति शास्त्रांतरविषयमपि चाभ्यविज्ञानरोचतउज्ज्वलभवति । दीप्त्यर्थत्वादुचैरभिलाषार्थत्वाभावादुच्यर्थानामीयमाणइति न सम्पदानसङ्गा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्द । रोचते उज्ज्वलस्यात् ब्रह्मपक्षपातिन ॥ २० ॥

(५) नन्दन । शास्त्रावेक्षणस्य प्रयोजना तरमप्याह । यथेति । विजानाति विशिष्टज्ञानपुनोभवति । अस्य रोचते अस्मै त्वदते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्र । विज्ञान विवेकज्ञानम् ॥ २० ॥

ऋपियज्ञ देवयज्ञ भूतयज्ञ च सर्वदा ॥ नृपयज्ञ पितृयज्ञ च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथि । मृतीयाध्यायेद्विहितानामहायज्ञानामनुवादोविशेषाभिधानार्थ । सचविशेषउत्तरत्रवक्ष्यते अनीहमानइति । अयेतुमयन्ते । व्रताधिकारेपूर्वचननियमसिद्ध्यर्थ । तेनेदृश सङ्कल्प कर्तव्यो यावद्बार्हस्पत्यमयामहायज्ञानहापयितव्या । नन्वियमाशकाकर्तव्याद्विवचनद्विविधानार्थ । नह्यविधि श्रूयते । केवलनहापयेदित्युच्यते । नित्यं वा चहानि प्राप्तैव अतो विहितप्रत्यभिज्ञानत कश्चित्कर्म्मभेदहेतुरस्ति । यथाशक्तिकपक्षान्नेनप्राप्तेनवामूलफलैर्वा ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऋपियज्ञब्रह्मयज्ञश्च । एषावेदोदितत्वेन प्राप्तावपि पुनर्वचनमवतारणार्थ । तद्योत्तरश्लोके प्रकरा तरेणापि तत्संपादनकथनार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीयाध्यायविहितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देशोत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यनहोमव्रत्यतिथितर्पणानि ऋषियज्ञादिपदवाच्यानि तृतीयाध्यायोक्तानि । पुनर्वचनं मेतेषामादर्शं । न ह्यपयेत् न त्यजेत् ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । 'उक्तानपि महायज्ञान्पुनरादरातिशयार्थमाह ऋषीति' । ऋषियज्ञाब्रह्मयज्ञम् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषियज्ञं वेदाभ्यनयम् । देवयज्ञं होमं । भूतयज्ञं भूतेभ्योवाक्यं । नृयज्ञं अतिथिसत्कारं । पि-
नृयज्ञं आर्द्रं । यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ॥ अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । एतान्महायज्ञान् 'एके यज्ञशास्त्रविदो गृहस्था इन्द्रियेष्वेव जुह्वति । संपादयन्ति । कतमे पुनस्ते-
अनीहमाना 'ये न चेच्छन्ति धनं त्यक्तगृहव्यापारादेहसाध्यासिकादयः । शिलेच्छन्नेरन्त्येव विधिभिश्छन्ति पङ्कवादीनां-
'च । ते पाहिदारकर्णवक्ष्यति । यथार्थतातुदारै रस्यादिति । न चैते पापञ्चयज्ञाधिकारः । अद्रव्यत्वाद्धरणमात्रतेलभन्ते ।
नाधिक कर्माभुषानार्थमपि । जुहोति । करोत्यर्थे निर्वर्त्यतां लक्षयति । नहिक्रियाविशेषोपागः क्रियाविशेषस्य होमस्य कर्म-
तामिति पद्येन । नहि भवति पचतिपाकमिति 'भवति तुपाककरोति यागकरोतीति सामान्यविषयाकांक्षास्तु क्रियाद्रव्यकर्मा-
गिस्तामनीकुर्वन्ति । इच्छति भोक्तुं शक्नोति भोक्तुं जानाति भोक्तुं दृष्टव्यविशेषः सामान्यलक्षणार्थः । अमगौ पदादृष्टव्य-
ति । एव च होमं केचिदिन्द्रियेषु तत्सङ्गममेव व्याचक्षते अपरेषां प्राणसंवादेऽपि न पदियद्यद्वत्तत्रयममागच्छेत्तद्धोमीयसायं प्रथ-
माहुति जुहुयात्प्राणापानाहत्यादिना । अन्ये तु य एवोत्तरश्लोकेऽपासनाविधिरुक्तः स एवायहोमः । तथा च तयोरेकवाक्य-
तामपीयते । ननु चोत्तरत्र वाचिमाणा नेन्द्रिय नैपदोपः । आध्यात्मिकत्वोपलक्षणार्थमिन्द्रियपदद्वयं । बाह्यसाधनसाध्यताना-
स्तीत्येतदत्र विवक्षितं ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्ञशास्त्रविद इति प्रशस्तमहायज्ञेभ्यः एषामुत्कर्षकथनार्थम् । अनीहमाना अपेक्षमानाः ।
इन्द्रियेष्विति पञ्चानुबुद्धीन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारात्तुर्वन्तो विषयाणामिन्द्रियेषु मवेशनात्पञ्चमहायज्ञान्संपादयन्ती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । क इति एके गृहस्थावासात्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्चमहायज्ञान्मलज्ञानप्रकर्षाद्विहितैश्चेष्टमाना-
पञ्चानु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चयज्ञानादिसयमकुर्वन्तः संपादयन्ति । यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थो जुहोति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतां महायज्ञान् चैव देवादिपञ्चयज्ञान् इन्द्रियव्यापाररूपत्वादेव तेषां तान्येवेन्द्रियेषु जुह्वति ।
कथमूताः 'अनीहमानाः बाह्येन्द्रियव्यापाररहिता । 'एके मुख्यम् । शब्दादीन्विषयानप्यइन्द्रियाग्रिषु जुह्वन्तीत्युक्तेः ।
इन्द्रिययासां ये तानि नात्म्यासां षीति कृत्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः । इन्द्रियाणीन्द्रियाग्रिषु वर्तन्त इत्युक्तेः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथाकर्मेष्टतामात्मरतीनामपि यज्ञाः कर्तव्या भवन्ति । किंपुनरन्त्येषामित्यभिप्रायेण श्लोकत्रयमा-
रम्भते 'एतानि । यज्ञशास्त्रविदः आत्सेषु यजमाना वश्यकर्तव्यत्वविदन्तः । अनीहमाना अकर्मकृतः । एतां महायज्ञानि-
न्द्रियेष्वेव सततयावजीवजुहति कुर्वन्ति इन्द्रियाण्यग्रिपरिकल्प्य तैराहतां विषयान् विद्वेन कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् महायज्ञान् । एके जनाः अनीहमाना योगिनः । सतत इन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २२ ॥

वाच्येके जुहोति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च परशन्तोयज्ञनिर्दन्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथि । यदाय पुरुषउच्छसिति तदैवमनेनूष्यातस्य । वाचप्राणेजुहोमीति । भाषणेनचवाचिप्राण-
जुहोति । एतावतेवपश्यज्ञानिर्वृत्ताभवन्ति । यदिनित्या फलायतेनवक्तव्या आत्मयज्ञाभात्राधिक्रियन्ते विहितो
क्षयमय । पश्चाद्गुप्तपासनासु उपनिषत्सु कौपीतकी ब्राह्मणेविस्तरेण । अक्षयफलत्वं अपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकेन प्राणायामत्वाध्यायच जुर्वन्तस्तान्सपादयन्तीत्याह वाच्येकइति । वाचि प्राणजु-
होतीतिस्वाध्यायोर्दक्षित । स्वाध्यायकाले प्राणवृत्तेर्वाचि विलयात् । प्राणे वाचमिति प्राणायाम । तत्रवाग्बुद्धे प्राणे विल-
यात् तथा तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्यत्रैतदधीते वा भाषतेवावाचि तदा प्राणोभवतीति तथाच अथ यन्पूर्णावा भवति त्वमिति
वा प्राणे तदा वाग्भवतीति तथाएतद्वत्त्वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषय कावयेपाकिमर्थावयमभ्येयामहे किमर्थावयवैवक्ष्या-
महे वाचिहि प्राणजुहुम प्राणे वाचमिति । अभ्येयामहे यज्ञसंबन्धिरास्त्रस्तोत्रपाठनकरिष्यामइत्यर्थ । तथा कौपीतकि-
ब्राह्मणम् । यावद्वै पुरुष प्राणिनि न तदाभाषते वाचतदा प्राणे जुहोति यदा भाषते न तदा प्राणिनि प्राणतदा वाचि जुहोति
तपते अनन्ते आहुती जायतत्त्वपश्चजुहोत्यथवा अन्याआहुतयोन्नवत्पस्था कर्ममप्योहि भवन्ति एवहृत्पश्चसन्त पूर्ववि-
द्वांसोमिहोत्रजुहवाश्चक्रुरिति । वाचि प्राणे चान्योन्य होमाभ्यापश्यन्ननिर्वृत्तिप-र्यन्त । अक्षयामनाशिकल्पम् ॥ २३ ॥

(३) कुड्मुक । एके गृहस्थाब्रह्मविदोवाचि प्राणवायो च यज्ञनिर्दन्तिमक्षयफलजानन्त सततवाचि प्राणच जुह-
ति । वाचच प्राणे । भाषप्राणेन चवाचि प्राणजुहोतीति । अभाषप्राणेनोच्छसता प्राणे वाचजुहोमीति ध्याख्यातव्यमित्यनेन
विधीयते । यथाकौपीतकिरहस्यब्राह्मणम् यावद्वैपुरुषोभाषते न तावत्प्राणितुशक्नोति प्राणतदा वाचि जुहोति यावदि
पुरुष प्राणिनि न तावद्वापितुशक्नोति वाचतदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्तेअश्वते आहुती जायतत्त्वपश्चसततजुहोति । अथवा
ऽन्याआहुतयोऽनन्तरम्यस्ता कर्ममप्योहि भवन्त्येवहि तस्यैतत्पूर्वं विद्वांसोऽपिहोत्रजुहवाश्चक्रुरिति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्द । वाचि वाक्कारण अपाने प्राण वाच तत्कारणमपान प्राणे । अपाने जुहोतिप्राणप्राणेपान तथापर-
हृत्पुच्छे । तयोर्नारोधनेन पापक्षयत्क्षणसवकर्मफलनिर्वृत्ते । अथवा हवनप्रकारमाह वाचीति । तथाच कौपीतकी श्रुति ।
अथात सायमातर्दर्शनमातरमग्निहोत्रमितिष्याचक्षते यावद्वै पुरुषोभाषते न तावत्प्राणितु शक्नोति प्राणतदा वाचि जुहो-
ति यावद्वै पुरुष प्राणिनि न तावद्वापितुशक्नोति वाचतदा प्राणे जुहोति एतेअश्वतअनन्ते वाहुतीजायतत्त्वपश्चसत
तजुहोति अथवा अन्या आहुतयोऽनन्तरम्यस्ता कर्ममप्योहि । अक्षयमपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दन । छेके खलु वाक्प्राणयोरेकेतराभिव्यवर्त्ते निलीनमयतर पर्यायम् । तत्रप्रव्रत्तमग्निनीलनह्वि क-
ल्पयतीत्यर्थ । प्रवृत्तस्याग्निरवकल्पन निलीनस्य हविष्कल्पनच हविष्यग्निरवततेऽग्नौहवित्प्राप्यतइति । अत्रकौपीतकि-
ब्राह्मण यावद्वैपुरुषोभाषते । नतावत्प्राणितुशक्नोति । प्राणतदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुष प्राणिनिनतावद्वापितुशक्नो-
ति । वाचतदा प्राणे जुहोति । एतेअन तेअश्वत जायतत्त्वपश्चसततजुहोतीति । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । वाचि प्राणे च
मन्त्रे चेष्टायाच । यज्ञनिर्वृत्ति यज्ञानानिष्यत्तिम् । अक्षयामक्षयफलम् । ये श्रोतस्मातायज्ञा प्रसिद्धास्ते स्ववपिवाक्याणां
निर्वर्त्यादिते पश्यन्तीत्यर्थ । तथाच मन्त्रवर्णं वाचिवाहवातेधास्ताहेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्र । वाच्येके स्वाध्यायसमये प्राण प्राणवायु । प्राणे प्राणाग्रामसमये वाचवागिन्द्रिय भाषमाणे

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रादयः शब्दाः श्रुतौ गृह्यसूत्रिपुचकर्मविशेषवचनतया प्रसिद्धाः सेतिकर्तव्यताकाः तत्र त्रिविधाः तेषामयमनुवादो न त्वत्रापूर्वविधिः रूपवचनात् । केवलहोमविधया कर्तव्यता श्रुता । न द्रव्यं न देवता । अग्निहोत्रादिना-

मधेयं च विशेषाकांक्षं अतः शास्त्रान्तरावगतविशेषवचनतैव प्रतीयते । यद्येवं तत एव कर्तव्यतावंगमादनर्थकमिदं वेदसं-
न्यासिकानां अरुतोपासनानां संवादनार्थं । यथैव वाच्येके जुह्वति प्राणं ज्ञानेनैवेति च पञ्चमहायज्ञाः संपाद्यन्ते । तद्वदेतद-
पोति कश्चापमुपासन्मः किमर्थं पुनर्वचनमिति । सर्वश्रुतीनां स्थितीनां च यदेकदेशाभिहितं तस्यैवान्यत्र पुनर्वचनस्य चोद-
स्यापत्तेः । उक्तश्रुतामान्यतः परिहारः प्रतिपत्तिभेदान्नपौनहृत्यमिति । यथापतिपत्तिभेदादिन्द्रियभेदो नैकेन चक्षुषा सर्व-
द्रष्टुशक्नुवन्ति बहूनीन्द्रियाणि प्रयोजनं वन्ति । एवं शास्त्राभेदः स्मृतिभेदश्च । अथोच्यते कर्मादृष्टाद्वचनमिति एषोपि म-
दोषः प्रतिशास्त्रमतिकर्तव्यतायाभेदः कस्याभिधानं क्रियतां । सर्वाभिधाने गौरव एकं तत्राभिधाने अन्यतरपरित्यागः तद-
पि चोद्यमेव । उक्तचानुवादोऽयं न विधिः । विधौ हि चोद्यमेतत्स्यात् अन्यत्र विहितं किमर्थं पुनर्विधानमिति । आद्यन्ते-
द्युनिशीर्णाग्रयथासंख्यं किंति हि दिव आदौ निशायाभ्यादौ पूर्वदिवोन्ते निशायाभ्यान्त इति । सायं प्रातः कालावेतेन परिश्रमेन
तत्रोदितहोमिनां अहरादौ अनुदितहोमिनां निशान्ते । द्विशब्दो दिवसपर्यायः । सदा यावज्जीव सायं प्रातर्होमः कर्तव्यः । दर्शने
यजेतेत्यत्राभ्याहर्तव्यं दर्शनयजेत् । न हितत्रोत्पत्तौ जुहुयादित्यस्ति किंति हि दर्शनयजेतेति तदनुवादश्चायं अतएवाभ्या-
हारः क्रियते । अतएव विशेषश्रमणेषु अर्धमासान्त इति कृष्णपक्षान्ते दर्शः । शुक्लान्ते पूर्णमासः । तथा च श्रुतिः । दर्शं च दर्श-
नयजेत् पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतेति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आद्यन्ते द्युनिशीर्णदिवसस्यादावन्ते च तथा रात्रे रादावन्ते चेत्यर्थः । तथा चोद्धरणादिहोमा-
त्तत्प्रयोगेणोभयोर्द्विरात्रयोराद्यन्तव्याप्तिरित्युदितहोममादाय कालोद्देशितः ॥ २५ ॥

(३) कृच्छ्रकः । उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाभ्यादौ अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाभ्यान्ते यद्वोदित-
होमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते चापि होत्रकुर्यात् कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन क-
र्मणा शुक्लपक्षार्धे च पूर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

(४) राघव्यानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति अग्रीति । आद्यन्ते सन्ध्याहये द्युनिशीर्णदिवसस्यादौ दिन-
स्यान्ते उदितहोमिनामाख्येन प्रातर्होमनाम् । निशायाभ्यादौ निशायाभ्यान्ते च साह्याख्येन प्रातर्होमनाम् । दर्श-
नार्धमासान्ते अमायां पूर्णमास्यां पूर्णमासेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(५) चन्दनः । अथाहिताग्नेरसकुचितवृत्तेर्वृत्त्याह अभिहोत्रमिति । द्युनिशीर्णहोत्रयोः । आद्यन्ते सायं प्रात-
श्च । सदा विहितकालानतिक्रमेण अर्धमासान्ते पक्षयोरन्ते पूर्वणोरिति चावत् । अत्र यजेतेत्यभ्याह्वयम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्युनिशीर्णः आद्यन्ते प्रातः सायंकाले । अभिहोत्रं जुहुयात् ॥ दर्शनं दर्शसंज्ञेन कालेन । मा-
सान्ते अमायां । पूर्णमास्येन कालेन ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वंन्ते द्विजोऽध्वरैः ॥ पशुना त्वयनस्यादौ सभान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

(१) भेदातिथिः । सस्यशब्दो ब्रह्मादिष्वान्यवचनः । तस्यान्तःक्षणः । पूर्वसस्ये पुक्षीणे पुनवसस्ये व्याजते आय-
यणेनेत्यर्थः । न चात्र पूर्वसस्येक्षणाय यणनिमित्तं । नापि नवसस्यागमः किंति हि अरुताय यणस्य नवान्नाशनप्रतिपि-
द्धं येनाह्नानिष्ठानवान्मर्यादिति अतो नवसस्ये भक्षणमाययणेनेत्यर्थः । तेन यजेतेति व्याचक्षते । आर्त्तस्तु पक्षे पूर्वसस्या-
भावात् । नवसस्ये सभावादस्य तोवा असत्त्वां चाग्निशिष्यायां नियमत आययणं प्राप्नोति । अथेदं सस्यति इति नवोत्पत्त्युपलक्ष-

णं तदानीष्टाभक्षणमाप्नोति । तस्माद्वै एतेवाक्ये । नानिष्टाभ्रीयादित्येकं सस्यान्तइति द्वितीयं सस्यान्तग्रहणेन च सस्योत्पत्ति-
रेवाभिप्रेतानियतत्वात् सस्यानिमित्तस्योपपत्तिः । क्षयस्त्वनियतो धनिना हि त्रैवार्षिकान्यपि धान्याभ्यन्तप्रवर्तन्ते । अतएव सू-
त्रकारः सस्येनाधीयादद्विहोत्रमहुत्वेति । तथायदावर्षस्य तृमस्यादशमयणेन यजेतेति । तथेदमपरशरदिनवान्नमितिका-
लविशेषविधायकं तत्रयस्य पूर्वसस्यक्षयोनास्ति सशरदमाद्रियते । इतरस्तु न । एवमुभयोरर्थवत्ताच भवति इतरथा एव-
मेवाचक्षते । नवसस्योत्पन्नो नवसस्येष्ट्या यजेतेति । यतस्त्वाह । नानिष्टानवसस्येष्ट्या न चान्नमधीयादिति । वेनडत्पन्नेष्व
पिनवसस्येषु विद्यमानस्य अस्ति शरद्वर्षतिपाउन । नवसस्योत्पत्तिनिमित्तत्वाच्च असत्यामपिनवान्नाशनेच्छा यानियमत ।
आययणकृत्वन्ते ऋतुः सवत्सरइति दर्शनेन चातुर्मास्यानामेतत्करणमुच्यते । अभ्वरशब्देन साय्येवाभिप्रेतानि । अयनयो-
रादीनान्यानां ते चैद्वयने दक्षिणमुत्तरं च तत्र पशुयागः कर्तव्यो हि सवत्सरस्य । सूत्रकारस्त्वाह । षण्मास्यं सवत्सरो-
वेति । समान्ते समाशब्दं सवत्सरपर्यायस्तस्य चान्तं समाभि शिधिरि । न च तत्रेदं सौमिकयागविधानं किं तद्दिनतत्पि नवस-
न्त आगते । तथाच श्रुतिः वसन्ते वसन्ते ज्योतिषाय जेत्येति । एतावति नित्यानि कर्माणि तानि यथा कथंचिद्देहसस्यासिक्केनापि
सपाद्यानीति सर्वस्य तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सस्यान्ते ब्रीहियवश्यामाकसस्यसमीपकाले शरदादौ नवसस्येष्ट्यापयणेन स्यात्कृत्वन्ते शी-
तोष्णवर्षवर्तन्ते 'अभ्वरैः चातुर्मास्यैः । अयनयोरारादावादिद्वययोः अपरात्तरात् क्वचित्पाठः । समान्ते वर्षसमाप्त्यनन्तरवस-
न्तेशिशिरात्तत्त्वाद्दर्पस्य ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वाजितधान्यादिसस्ये समामे शरदि नवानामिति सूत्रकारवचनादसमापेपि पूर्वसस्ये नवसस्यो-
त्पत्तावाययणेन यजेत । सस्यक्षयस्यानियतत्वाच्च निनाचहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्यो-
त्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात् सस्या प्रत्यब्दनिमित्तत्वोपपत्तेः । ऋतुसवत्सरइत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासाः ऋतवस्त-
दन्तेऽभ्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्गौर्यजेत अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरारादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्ययागमनुतिष्ठेत् ज्योतिःशान्ते चैत्रशु-
क्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्च शिरेण समामे वर्षे वसन्ते सोमरससाभ्यरग्रिष्टोमादियार्ग्यं यजेत ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सस्यान्तइति । नवसस्येष्टिरिति असमापेपि पूर्वसस्ये नवोत्पत्तौ आययणेन यजेत ।
कृत्वन्ते ऋतोरन्ते अभ्वरैश्चातुर्मास्याख्यैर्वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरसङ्क्षेपागैः । पशुना पशुबन्धेन यागेन । सौ-
मिकैः सोमरससाभ्यैर्ग्योतिष्टोमाख्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । सस्यान्ते सस्यानां श्यामाकादीनामन्ते पाककाले नवसस्येष्ट्या आययणेन । अभ्वरैः सोमचातुर्मा-
स्यैः । पशुना निरुद्वपशुबन्धेन । समान्ते सवत्सरान्ते । सौमिकैः सोमवज्रिः । अत्रापि यजेत विशेषः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्यान्ते सस्यच्छेदे सस्यादौ सस्योत्पत्तौ अभ्वरैश्चातुर्मास्यैः । अन्ते चातुर्मास्यान्ते उदगयने
दक्षिणायनस्यान्ते पशुना पशुयागः कर्तव्यः । समान्ते सवत्सरान्ते सौमिकैर्महैः सोमयागसङ्क्षेपः । यस्मिन् यज्ञे सोमपानक्रिय
ते स ॥ २६ ॥

नानिष्टानवसस्येष्ट्या पशुना चाग्रिमार्द्धिजः ॥ नवान्नमयान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजी-
विषुः ॥ २७ ॥

(१) भेदातिथिः । अधिमानाहिताभिरत्राभिप्रेतो ब्रताधिकारान् तस्य होमस्य याजुर्वेदिकं ब्रतं । नानिष्टापशुना-

मांससमश्रीयान्नामयणेननवान्नमिति । नियमानुपालनेफलमाह । दीर्घमायुर्जिजीविषुः । आयु शब्देनप्रबन्धवत्यः प्राणा-
पानवृत्तयउच्यन्ते । द्वितीयाचसत्यपिजीवतेरकर्मकत्वेपिदिपिक्रियापेक्षयासन्नन्तोपिधातुरिच्छायांवर्तते यद्यपिदर्शनद्वयेः
कर्मपेक्षत्यर्थेनयासमिच्छावेक्ष्यमाणप्रतिगुणभूताप्रकृतिप्रत्ययौभूत्ययार्थसहब्रुवतइति सन्नतादन्यत्रापि । अस्मिन्पिदर्शने-
आयुःशब्देनकालोलक्षयिष्यते । दीर्घकालजीवनमिच्छन् । तत्रकालभावावश्वतुल्या कर्मसंज्ञासकर्मणामितिकर्तव्यम् । एषचा-
हिताग्नेःपशुबन्धेनियम आग्रयणेपि । गृह्णाग्रिमतोपि गृह्णस्त्वितिपुन्यमतआग्रयणविहित । यच्चेशरदिनवान्नमितितत्
ब्रीहिस्यामाकयोर्नयवानां । नवसस्यमात्रेणसस्येष्टियागौनचमापमुद्रादिना यतइदशास्त्रान्तरसापेक्षनस्वतोविधायकमि-
त्युक्तं । शास्त्रान्तरेपुचब्रीहिस्यामाकयवैराग्रयणेष्टिर्विहिता । किंत्वन्व्यदपिसस्यनाशितभ्यमकृतयायामग्रयणेष्टौ । यदुक्त-
मविशेषेणसस्यनाशनीयादिति तन्निषेधेऽपिभेदे इषदेवावक्ष्येदाग्रयणब्रीहिस्यामाकयवानानाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति ।
एवमुक्तकारेणपठित । आग्रयणब्रीहिस्यामाकयवानांसस्यनाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति । अतोर्धसस्यशब्दोऽनप्रतिनियत-
विषयएव ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नानिष्टेति एतेन एवस्यामाकब्रीहिक्षणाभावे आग्रयणस्य मांसभक्षणे च पशुया-
गस्याकरणेपि न दोषइतिदर्शित । तद्वक्षणमितिभक्तत्वापदर्शनात् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आहिताग्निर्द्विजोदीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं भक्षयेत् । न च पशुयागमक-
त्वा मांसमश्रीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । नवसस्येष्टिपशुबन्धयोरन्यथादेन तयोरावश्यकत्वमाह नेतिद्वाभ्यां । नवान्नं मांसं च नाद्या
त् ॥ २७ ॥

(५) मन्दनः । आग्रयणपशुबन्धयोरवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गादाह नानिष्टेति । अग्रिमानाहिताग्निः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नादिष्टेति नवसस्ये सति अग्रिमान् द्विजः पशुना पशुयागेनानिष्टापशून् अकृत्वा नवान्ननाद्यात्
तथा मांसनाद्यात् दीर्घमायुर्जिजीविषुः अकृत्वा नाद्यात् ॥ २७ ॥

नवेनार्चितास्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ॥ प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नमिषगार्धिनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यतामेवसमर्थयते । अकरणदोषदर्शनं नवेनसस्येनअर्चिताअकृतयोऽग्नयोऽस्याहिताग्नेः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति । भक्षयितुमर्धिनं गर्धअभिलाषातिशयः तदस्यास्तीतिमत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नवेन चानेनअस्याआग्रयणपशुयागावकृत्वा नवान्नमांसभक्षिणः पशुहव्येन पशु-
पहविषागर्धोभिलाषः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । दीर्घकयस्यनित्यतामनयोराह । यस्मान्नवेन पशुवदमेनानर्चिताअकृतयागाअग्रयोऽनवान्नमासा-
भिलाषिणोऽस्याहिताग्नेः प्राणानेवाग्निहोत्रेण स्वादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्धजन्तुरूपम् । सोऽस्या-
स्तीतिगर्धी । मत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । नवेन नवसस्येष्ट्या नार्चिता । नवान्नमिषगार्धिनोऽग्नयः । अतुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(५) मन्दनः । अग्रयणजनस्य दोषमाह नवेनेति ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलान वा ॥ नास्य कश्चिद्द्वेष्टेहे शक्तितोऽर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमिदमुत्तरार्थमनूयते । न कश्चिदतिथिरर्चितो गृह्वसेत् । सर्वोतिथिरर्चितो गृह्वसनीयः । शक्तिपङ्कोद्भवो वा वासन् शक्यन्तेर्चयितुं सर्वे आसनादिभिरर्चनीयाः । अर्चापूर्वकमेतदेभ्यो वसतामि कल्पनाय न तु सर्वेषां सर्वमासनाशनशय्यानां सत्त्वं न वृत्तिरुच्यते । भक्त्युपमां सान्नाय्याशनासंभवे पृथगुपादानात् मूलफलं दातव्यम् ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आशनमशनीयम् ॥ २९ ॥

(३) कुडूकः । यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथि पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्थमनूयते ॥ २९ ॥

(४) राघवामन्दः । उक्तापि अतिथेः पूजा आवश्यकत्वात् पुनरपि तामाह आसनेति । यथाशक्त्या । आसनभोजनशय्यादिभिरर्चितः अतिथिः अस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन शक्तितोतिथिर्मर्चयेदिति तत्कृतमपि उत्तरार्थेनानुयते ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमप्यातिथ्यमादरातिशयार्थमाह आसनेति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसनादिभिरर्चितः । अतिथिः कस्य चिद्देहे न वसेत् ॥ २९ ॥

पापण्डिनो विकर्मस्थान् वैदालव्रतिकाञ्छठान् ॥ हेतुकान्वकटर्त्ताश्च बाह्यप्रात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र वसेदिति लिङ्गात्सायमातिथ्यप्रतिषेधोऽप्यारण्य्यादीनामित्याहुः । तदप्युक्तं अर्चनीयताया निवार्यते । न तु सर्वेषां सर्वभक्त्युपदानमेवाच्यते । दिवापि भुञ्जानां कतिचिदक्षणावास उपपद्यते एव अतो लिङ्गसायकालस्य वसेदिति । तत्र पापण्डिनो बाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनग्रचरकादयः । विकर्मस्था अत्रानापदियेवर्णांतरवृत्त्या जीवन्ति यथा ब्राह्मण क्षत्रवृत्त्या क्षत्रियो वैश्यवृत्त्येत्यादि । वैदालव्रतिका दाम्भिका शेषलोकावर्जनार्थं अप्रिहो वाच्यनुतिष्ठन्ति । इति नृहृदिलिप्तामहदिति । नशास्त्रचोदितत्वेन त्वधर्मतया शठायेषामप्यतृढदेयस्य हार्त्विजोपकारकस्य चित्प्रतिज्ञाय कर्तव्यतया अवधीरयति न कुर्वन्ति हेतुकानास्तिका नास्ति परलोको नास्ति दर्शनं नास्ति हुत इत्येवस्थितमज्ञाः बलवृत्तयः दाम्भिका एवैव द्वेवमिन्नाः भेदपरस्परदर्शयिष्यते । बाह्यप्रात्रेणापि तिष्ठतु तां दासनादिदानं पूजापूर्वकं त्वागतमास्पृश्यामन्त्रेणैवमाधयिनवक्तव्याः । अन्नदानं श्वपचादिवद्विष्यते तथा च भगवान्कृष्णहैपायनो न्नदानमेवाधिकृत्य स्मरति स्म । नृपृच्छेज्जन्मनश्च्युतमिति । नात्र प्रात्रगवेषणाकृतं न्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पापण्डिनो वैदालादीन् । पापण्डदर्शनान्तःपातिनः । विकर्मस्थाना अमस्थानस्याश्रमधर्महीनान् । शठान् रक्तवृत्तयान् । हेतुकान् श्रमिणोपि हेतुप्रात्रेण वेदविद्वेदेन परलोकासाधनोपायकान् नार्चयेत् । क्षुधितेभ्यस्त्वन्नं शक्ती दद्यादेव ॥ ३० ॥

(३) कुडूकः । पापण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्घधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः । विकर्मस्थाः प्रतिपिद्धवृत्तिजीविनः । वैदालव्रतिका बलवृत्तयश्चामाणक्षणी । शठविद्वेषाद्विद्वेषाः । हेतुका वेदविरोधितकर्मवहारिणः । एतान् अतिथिनालोपस्थितान् बाह्यप्रात्रेणापि न पूजयेत् । पूजार्हितेऽन्नदानमात्रतु शक्तितोऽप्युपपानेभ्य इत्यनुज्ञातेमेव ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अपचमानात्रल्लक्षारिपरिव्राजकाद्व्याहृः । तदुक्तं धृतायनित्यवदानविहितमेव । भिक्षाच-
भिक्षवेदद्यादिति । तस्माद्येदरिद्राभैक्षजीवनाश्रपास्त्रण्ड्याद्यपतेभ्यःशक्तितोदातव्यं । यावद्भक्षशक्यते यावच्चपच्यते प-
चिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्चसिद्धान्तदानमेवेदं । सविभागश्चअन्येनापिपचनेनपरिधानौषाद्युपयोगिना सविभागःकतव्यः ।

कश्चिदंशोदातव्यः सर्वभूतेभ्यः । भूतशब्दोयंचेतनात्मकंजगदाचष्टे । यथागायत्रीवाइदं सर्वभूतमिति । अचेतनानांचेतन-
वदुपकारार्थतया संविभागानुपपत्तेः चेतनान्वत्त्वेवावतिष्ठते । अतश्चप्ररोहधर्मकाश्चेतनान्वन्तइतिदर्शने वृक्षादीनामपिजल-
सेकाद्यर्थोपनसंविभागःकर्तव्यः । बह्वर्थोयंभूतशब्दः । कश्चित्प्राधान्येवर्तते भूतमित्यब्राह्मण्यस्मिन्गृहे । कश्चित्पैशाच-
वचनोभूतोपसृष्टइति । कश्चिद्विपरीतेयैवर्तते भूतमाहेति । कश्चिदतिक्रान्तकालवचनोभूतोधात्वर्थइति । ॥ कश्चिदेवताविशे-
षेभूतेभ्योबलिरिति । कश्चिचेतनावान्मात्रवचनोनाहस्याद्भूतानीति । कश्चित्प्राप्तिवचनोमहद्भूतश्चन्द्रमाइति । कश्चिदुपमायां-
वर्तते यथाकाव्यभूतइति । कश्चिदुत्पत्तिवचनो यथादेवदत्तस्यपुत्रोभूतइति । इहतुयःपदार्थस्तद्याख्यान भूतेभ्यइति
तादर्थ्यंचतुर्थी । अनुपरोधतः आत्मकुटुम्बपीडापयानभवति तत्पर्यामिस्थापयित्वा अधिकेनसंविभागःकर्तव्यः । तदु-
क्तं भृत्यानामनुपरोधेनेति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपचमानेभ्योब्रह्मचार्यादिभ्यः प्राण्यन्तरेभ्यः एवेत्यर्थः । पदद्वयं चतुर्थी । अनुपरी-
धतःकुटुम्बोपरोधेनिना ॥ ३२ ॥

(३) कुटुम्बः । अपचमानाब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमप्यनदानंपचमा-
नापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्यं पुनरुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजौतु भिक्षां च भिक्षवेदयाद्विधिवद्ब्रह्मचारिणइति
ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोरेकत्वात्पाण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्थंचतुः । त्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणि-
भ्योऽपि जलादिनापि त्रिभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

(४) राधवानन्दः । सन्यास्यादिभ्यः त्वाऽपीडयैव दातव्यमित्याह शक्तितइति । सन्यासिब्रह्मचारिविरक्तवानमस्ये-
भ्योऽपचमानेभ्यः । यतश्च ब्रह्मचारी च पक्कान्त्वामिनावुभौ । तयोरन्मदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रापणंचरेदित्युक्तेः ॥ जला-
दिना सतोषः संविभागःभूतानामनुपरोधतः अपीडया ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपचमानेभ्योब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः भूतानांश्वचाण्डालादीनामनुपरोधतः त्वकुटुम्बाविरोधेन ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयाचमानेभ्यःब्रह्मचारिसन्यासिभ्यःभूतेभ्यः प्राणिभ्यःशक्तितोयावत्सिद्धान्तादितत्संविभागस्ता-
वत्कर्तव्यः । अनुपरोधतः कुटुम्बस्य पीडा यथा न भवेत् गृहमेधिना तथा दातव्यम् ॥ ३२ ॥

राजतोधनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ॥ याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यतइति स्थितिः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजग्रहणमाढ्यवर्णोपलक्षणार्थम् । तथाचवक्ष्यति । सीदद्भिः । कुप्यमिच्छद्भिर्धनंवापृथिवीप-
ति । याच्यस्यादिति । तेनराजशब्दःक्षत्रियजातौमुख्यः तथापिशान्त्रपर्यालोचनया जनपदेऽवरवचनइतिगम्यते । ज-
नपदेऽवराहबहुधनाभवन्तितेनैतदुक्तंभवतियेत्यन्तस्सम्पन्नागोवाविधनधान्यैस्तेभ्यःप्रतिपहीतव्यम् । तथासत्यद्गोहेणेत्ये-
तदादृतंभवति आढ्याह्रिदत्तोनातीवपीड्यन्ते । स्वल्पवनेभ्यस्तुपरिगृह्यतो दोष स्यात् । मुख्यायंभूतोचाराजशब्देब्राह्मणा-
दिभ्यःप्रतिपहःप्रतिपिष्यते । तत्रसर्वसृष्टिविरोधःस्यात् । सृष्ट्यन्तरेहपिष्यते । आददीतमशस्तद्विजातिभ्यःशुश्रूषोःशूद्रा-
दपक्कानमितिप्रतिपेधेपि नराज्ञःप्रतीगृह्णीयादितिराजशब्दोजनपदेऽवरवचनएव । किंचनक्षत्रियस्यतत्रप्रतिपेधः अरा-
ज्यमसूतितइतिवचनात् । अतएवनक्षत्रियजातीयाचतत्रन्निषेधस्तथासत्यराज्यमसूतितइतिनवक्तव्यस्यात् । नक्षराज-
न्यमसूतितःक्षत्रियामवन्ति । तेनेयमत्रव्यवस्था क्षत्रियाद्वाज्ञोपयाशास्त्रवार्तिनःप्रतिग्रहःकर्तव्यः । अन्यस्मात्पुनर्नरैकैकवि-
शत्यायोगः । याग्यान्तेवासिनोऽधनपेक्षापक्षे । तसतोवापठितव्यः क्रियानिमित्तत्वादेतयोःशब्दयोर्थाजनाभ्यापनाभ्याजीवे-
दित्युक्तंभवति । अन्येत्वाहुरन्येषांउपपातकप्रामिषौर्थादीनांचोपायानांनिषिद्धत्वात् । ईश्वरमाराध्यजीवेतीतिदायेन

सुखित्वाचनकेनवा नचापसेवक सावृत्तिर्निषिद्धा । एवकृतोपकारादयाजयन्पियाज्याद्वाददीत वृत्तेपिसवन्वेकृत्योवर्ततद
ति ससीदन्निति । पित्रादिधनेसति नकर्तव्य । तदुक्तं नकल्पमानेप्वयैपुतस्यैवायमनुवाद । नचायमापद्धर्मं नहवसादआप
तक्तितर्हिअजितधनाभाव । आपतुविहितोपायाभावोधनक्षयश्च । सत्यपिधान्यधनवत्त्वेअनपरिक्षयेर्द्धिभासादावातिथ्यस
निहितान्नता । नक्षुत्यादितस्यापत् । अक्षुधितस्यापिधनाभावादवसादइत्येपएतयोर्विशेषः । नत्वन्यतत्त्वरूपधनादानुपका
यातृश्लोयात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अन्विच्छेदनुगम्येच्छेत् । स्नातकोगृहस्थ । एतेनात्यन्ताभ्यर्थनया धनार्जनमेभ्यश्चि
भ्यएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुट्टुक । न राज्ञ मतिगृह्णीयादराज्यमस्तुतितदितिपिषेधाद्वाजशब्दोऽन क्षत्रियनपतिपर । स्नातक क्षुधाऽ-
वसीदीद्विजातिप्रतिग्रहस्य सभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिन क्षत्रियाद्वाज्ञोयाज्यशिष्याभ्यावा प्रथमधनमभिप्रेत । राज्ञोम-
हाधनवनं पांडाविरहात् । याज्यशिष्ययोश्च कृतापकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसभवे त्वन्यत्मादपि द्विजाद्धन-
माददीत । तदभावे तु सर्वत प्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मवक्ष्यति । एवचानापदि प्रथमक्षत्रियनपयाज्यशिष्येभ्य प्रतिग्रहनिप
मार्थवचनम् । अतएवाह न त्वन्यतइति । स्थिति शास्त्रपर्यादा । न च ससीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्यवाच्यम्
अव्यभिचारोर्दनापत्प्रकरणान् । ससीदन्नित्यस्य चापातधनाभावपरत्वात् । नच धनाभावमात्रमापत् । किंतु तंनिनसति वि
हितोपायासभवात् । अन्यथा सद्य मक्षालकोऽस्यापद्धति स्यात् । यदि चापदिषयवमस्य भवेत्तदा नत्वन्यतइत्यनेन सर्व-
त प्रतिगृह्णीयादिति विरुध्येत । यथापत्प्रकरणे सीदद्वि कुप्यमिच्छद्विर्धनवा पृथिवीपति । याच्य स्यादित्युक्तं तच्छूद्र
नृपत्रिपयमेवराजादिप्रतिग्रहासभवे ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्द । स्नातकस्य धनोपायानाह राज्ञतइति । अन्तेवासिनः शिष्या अन्यत शूद्रादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । राजतोऽभिजाताच्छास्त्रानुसारिणोगुणवतोरान्न क्षुधा संसीदन्नस्नातकोन्मन्विच्छेत्प्रतिगृह्णीयात् ।
याज्यान्तेवासिभ्यामन्यत प्रतिग्राह्यात् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्र । स्नातकं वेदस्नातकं विद्यास्नातकं व्रतस्नातकोवा । क्षुधा संसीदन्न राजत कृताभिषेकात्
राज्ञ अन्विच्छेत् धन इच्छेत् प्रतिग्रहकुर्यात् क्षत्रियस्य प्रतिग्रह याज्य यस्य यज्ञकारितवान् तस्मात् । अन्तेवासा शि
ष्यस्तस्मात् । अन्यत सकाशात् धननेच्छेत् ॥ ३३ ॥

न सीदत्स्नातकोविप्रः क्षुधा शक्त कथंचन ॥ न जीर्णमल्लवद्वासाभवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथि । यदिनकुतश्चिद्धनार्थाद्यापाराधाह्नयेत तथापिनतदैवापद्धर्मानाश्रयेन । किंताहपुनरुपयत ।
तदुक्तमाहृत्यो श्रियमन्विच्छेदिति । अतश्चयदिकथंचित्कृतावाप्याभावेनसस्यनाशो भवेन्नयतात्यागेनसहसंवर्षाण्डोप
जीवनायाश्चापरेणभवितव्य सन्धायुकौजीर्णमल्लिनेचवाससी धनविभवेसतिनप्यते ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । क्षुधा न सीदेत् । शक्तीर्जनसमर्थ । जीर्णमुदितम् ॥ ३४ ॥

(३) कुट्टुक । विद्यादियागात्यतिग्रहशक्तोऽपि स्नातकोग्राह्यउत्तराजमतिग्रहादित्ये सति न क्षुधावसन्नो-
भवेत् । नच धनसम्भवति जीर्णमल्लिने च वाससी विध्यात् ॥ ३४ ॥

(३४) क्षुधाशक्त क्षुधासक्त (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । तेन भातीव कष्टेन धर्तितम्यमित्याह नसीदिति । क्षुधासक्तः तादृशस्य धर्मे अविभक्ता समसद्भात् । विभवे सति अजीर्णशुक्लाम्बरः स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नसीदेतिभवे सति शक्तोभोजनसमर्थोभेभात्क्षुधा नावसदित् शृष्टमश्रीयदेव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वातकोविमः क्षुधा न सदिह । कोटशोविमः शक्तःविधया परिपूर्णः ॥ ३४ ॥

कृमिकेशनखंश्मश्रुदोन्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥ स्वाध्याये नैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । कल्पनंछेदंनन्दनवाससद्व्येतदपेक्षं चैतत्कल्पननियमतः । अतएवशुचिरित्याह । दीर्घकेशस्यहिलानादिपुङ्खेशाभाभ्यत्वात् । अलसःस्यात्तथाशुचिन्वमसङ्गः । यदितुकेशादिप्रसृतोऽपिस्नानपरःस्यान्नैवधारणंहुष्येत । दान्तदपर्वजितः । शुचिःअर्थेपुशुतिनिमित्तैर्द्वंद्वार्थाचमनादिभिश्च । वेदाभ्यसनेचनित्याभियुक्तः । उक्तोप्ययमर्थआदरार्थःपुनःपुनश्चयते । आत्महितनित्यापेःप्रतीकारादिनाअजीर्णातिवेलगुहविदाहोभोजनवर्जनादीनि ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतं कर्तार्यादिकर्तनेन ह्यस्तानीतं तेन स्वातकस्य क्षुरेण मुण्डनमवैधमित्युक्तम् । अतएवापरस्तम्बः । न समावृत्तावपेरन्त्यथ विहारारिति । विहारश्चेतामिद्विहारसंप्राप्त्योदर्शादिः उपलक्षणचेतत् । पितृमरणादिरिति । केशाशिरोहृहाः । दान्तरुतपङ्खेशासहिष्णुः नित्ययुक्तोमित्योद्युक्तः । आत्महितेष्वाहारलाघवादिषु ॥ ३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । कल्पनंछेदंनन्दनकेशनखंश्मश्रुस्तपःक्लेशसहोदान्तः शुक्लवासासाक्षाभ्यन्तरशौचसंपन्नोवेदाभ्यासयुक्तऔषधोपयोगादिना चात्महितपरःस्यात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य सार्थवादानि व्रतान्याह आभ्यासपरिसमाप्तेः कृमेत्यादिना । कृमाच्छिन्नाशिखावर्जित्वा केशादयोपर्य ॥ । आत्महितेषु औषधादिषु ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृमाः कृताः केशानखानि श्मश्रूणि यस्य सः कृमिकेशनखंश्मश्रुः तथा योगीश्वरः नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिरिति । शुचिरन्तर्बहिश्च आत्महितेषु लघ्वाहारादिषु ॥ ३५ ॥

वैष्णवी धारयेद्यष्टि सोदकं च कमण्डलुम् ॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञोपवीतकुण्डलयोधारणं शरीरसंयोगः । अस्यचपरित्यज्यैसमुचितःसन्निवेशःसतत्रैवविनियोजनीयः । यथाकुण्डलकर्णयोरुपवीतकायइतिकर्णाभरणस्यकुण्डलाख्यत्वात् । कण्टकसक्तस्यसहस्यदक्षिणबाहुद्वाराणोपवीतत्वात् । दृष्टमोजनत्वाद्यवस्थादिनासर्वदादुक्तः । तथाहियष्टिधारणश्चातस्यावद्येनार्थसंमुखागतथातकमर्वादिनिवारणार्थः । उद्धतोदकेनशौचस्यविहितत्वात् । आचारापेक्षायामण्डलुनिधम्यते । सचतुल्यकार्यत्वात् कलशादीन्निवर्तयति नकुण्डलफटादीन् । अस्तत्रपुरीषनिमित्तस्योदकोश्याशुचिवापनोदार्थं सोदकवचमण्डलोः उक्तं च । मुहूर्तमपिशक्तिविषयेनाशुचितिषेदिति । शक्तिविषयदति । यदिपूर्वगृहीतमुदकमुपयुक्तमन्यथाप्राप्तमशुचिस्त्वनिमित्तं च लक्ष्मिनीधीवनाद्युत्पन्नं तत्रोदकालाभापशुचिरस्थानेनदोषः । तथाचमूत्रपुरीषविषंसेनान्नवक्ष्यति । विनाहिरण्यमुत्तमशरीरसंनिधेभ्यतु । सचैलोहहिराण्येत्येति शुचिश्चस्थान्तरे प्रतिपदमाभ्यातः । एवंहस्त्राह भगवान्वसिष्ठः अशुपाणीचकटिचकभितःपावकःशुचिः । तस्मादुदकपाणिष्ठांपरिगृह्यकमण्डलुं ॥ पर्यग्निकरणंक्षेमंमनुराहप्रजापतिः । कृत्वापावकंयकार्माणिआचामेच्छौचवित्तमः ॥ वीधायनेनोक्तं । अथकमण्डलुं धार्यभित्युपक्रम्य । तस्माच्छौचं ततः कृत्वापरिगृह्यकमण्डलुं । पर्यग्निकरणंसेतयद्वस्तुपरिमार्जनं । तथा कमण्डलुपरिहरेत्पूर्वावस्थोपयशौचतः । नचैर्नृत्तसयैद्विहानशङ्केनदूषयेत् ॥ आकार-

विशेषनिमित्तश्रायंशब्देनजातिमादियते । अतोमृन्मयस्यसौवर्णस्यराजतस्यवाणैष्वशुद्धिर्नप्रकृतिजातिसंबन्धिनी । मूवा-
दिस्पर्शतुमकृतिजातिशुद्धिरवधेया हस्तभार्जनंतूच्छप्ररूपसंस्पर्शाद्यशुधित्वात् । तथाचगीतम् । क्वचिच्चौचार्थसन्निपाये-
त्याह । अतद्वापिसन्निधानमेवाभिमतं नष्टात्मनाग्रहणं वेदोदर्भमुद्दिष्टस्तस्यचपाणोपरपशंभंदर्भैरिग्यादिप्रयोजन । अत-
श्चादृशार्थानांसार्वकालिकशरीरसम्बन्धोदृशार्थानां तु सर्वाधर्मात्मन्यप्रयोजनवस्तुग्रहणमिति । शुभेदर्शनीयेआकारतः तांछे-
दकपैश्चमुवर्णशुभ्या ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्विद्वज्ज्ञं । सोदकं नरिक्तं । यज्ञोपवीतमित्येकत्वमविवक्षितं । स्नातकमपि यज्ञोपवीते
हे यद्विरिति विधानात् । वेदमैष्टिकंवेदमतिकर्तृकुशमयींयष्टिस्थां । शुभे निर्मले ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । वेणुदण्डमुदकसहितश्च कमण्डलुश्च । यज्ञोपवीतकृत्यमुद्दिष्टोभनेचसौवर्णकण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च वैणवीमिति । वैणवीमित्यादिपञ्चक्ययायोगदृष्टादृष्टार्थं । कमण्डलुं काष्ठमवजलत्वात् ।
वेदोत्र कुशमुष्टिः वेदकृत्वा वेदिकरोतीतिश्रुतेः । स्वर्गं मुवर्णं शुभे दर्शनीये ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । वेददर्भपुञ्जम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोपवीतधारयेत् वेद दर्भमुष्टिं धारयेत् च पुनः शुभेर्दोदमे कुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोच्यन्तमादित्यं नास्तंयान्तंकदाचन ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यंनभसोगतम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसृष्टोग्रहोपरक्तः । उदकेमतिविम्बितोवारिस्थः । नभः अन्तरिक्षतस्यमध्यगतंपश्येन्नभंभ्या-
न्हृकाले ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसृष्टराहुणा गृहीतं । स्नानार्थं तद्दर्शने तुसदृशं दोषः दृष्ट्वा स्नायादितिविधानात् ।
वारिस्थजलप्रतिविम्बितं मध्यगतंमभ्यान्हृकाले ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । उद्यन्तमस्तयन्तश्च सूर्यविम्बस्तपूर्णनेक्षेत । उपसृष्टोग्रहोपरक्तम् वक्त्रांशुपसर्गयुक्तश्च वारिस्थजल-
प्रतिविम्बितम् नभोमध्यगतमभ्यदिनसमये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च नेति । आदित्येक्षणमुदयादिपञ्चस्थलेषु समावर्तन्पर्यन्तनकार्यमिति सकल्पं ब्रह्मा-
रीकुर्मादित्यर्थः । अथब्रह्मचारिणाव्रतमिति कल्पसूत्रकारेण धृतत्वात् । पशुंदासविधिरैवायमतपव, दर्शादर्भोमीयमन्त्र-
स्येवस्नातकमकरणात्तद्वत्कर्पयति । उपसृष्टराहुणा न मध्यमभसोगतं अभिजिदाह्वयम् । स्नातकस्य निषेधमात्रं तेषु दर्शने-
मुख्यब्रह्मचारिणाव्रतच्युति रिति भेदः । भास्करालोकनांशुल्लेखितं ब्रह्मचारिकरणे याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । उपसृष्टराहुयस्ताम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्यमानं आदित्यं नेक्षेत नपश्येत् । उपसृष्टं राहुयस्तं वारिस्थं च पुनः नभसो मध्ये गतं
आदित्यं नेक्षेत ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्व्रततन्मीम् न प्रधावेच्च वर्षति ॥ न चोदके निरीक्षेत त्वंरूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । वत्सवन्धनाथारजुर्व्रततन्त्री वत्सपद्धिर्वा तांनलङ्घयेन्नापक्रामेत् । तथाचगीतम् । नोपरिव-
त्सतन्त्रींगच्छेत् । त्वंरूपशरीरसंस्थानं त्वग्रहणात्परस्यरूपमेक्षणं नपशुदश्यते । इतिधारणा । एवमिन्द्रःशास्त्रेषु ॥ ३८ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सतत्त्वौगोवत्सवन्धनदाम वर्षति त्वोपरि मेघे । धारणानिश्चयः ॥ ३८ ॥
- (३) कुङ्कुम्भः । वत्सवन्धनरञ्जुनं लङ्घयेत् वर्षति मेघे न धावेत् न च त्वदेहं प्रतिविम्बजले निरीक्षेतेति शास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥
- (४) राघवानन्दः । वत्सतत्त्वौ तद्वन्धनरञ्जुं । स्वरूपं त्वदेहम् ॥ ३८ ॥
- (६) रामचन्द्रः । वत्सतत्त्वौ वत्सवन्धनरञ्जुनं लङ्घयेत् च पुन वर्षति सति न प्रधावेत् । च पुन उदके त्वरूपं प्रतिविम्बं न निरीक्षतः इति धारणा मर्यादा ॥ ३८ ॥

मृदं गां देवतं विप्रं घृतं भधुं क्षुत्पथम् ॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रस्थितस्याभिमुखगतानामृदादीन्पथविधिः । मृदादयो येन दक्षिणो हस्तः तेन कर्तव्याः । उद्धृताश्च देवकर्तव्याः । एव हि शास्त्रान्तरं मस्थानाधिकारे पठति । प्रदक्षिणमावर्तेति देवतपटादिलिखितं अर्चा । गौतमस्तु देवतायतनानि समदक्षिणमनुवर्तेतेति पठति । लोकप्रसिद्ध्या चतुर्भुजमातङ्गङ्गादिदेवतायतनविक्षेपः । यज्ञगृहाणि चैतिवक्ष्यति । मधुघृतमहावर्षान्नसारधमद्वयमभ्यषाद्यच्च । प्रज्ञातार्चनस्पतयो महावृक्षाः प्रमाणानि । पुष्पकान्तिशयतो वा प्रसिद्धा उद्धृतादयः । ऊर्वा उवुम्बर इत्यर्थवादः । चेतुगुणाधिकामप्रज्ञातानां च क्षते । ते निर्मूलप्रसिद्धिमात्रप्रमाणका उपेक्षणीया ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृदमुद्धृत्य स्थापितां देवतदेवतात्तन् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तान् दक्षिणपार्श्वं कृत्वा गच्छेत् । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् । यामादिषु प्रधानवृक्षान् ॥ ३९ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । प्रस्थितं सन् समुद्रावरिथतानुद्धृतमृत्तिकागोपापाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुर्पथमहममाण-ज्ञातवृक्षान् दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानि च न पुंसकमनपुसकेनैकवक्ष्यास्यान्पतरस्यामिति न पुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । मृदं पुञ्जीकृत्य स्थापिताम् । देवतं यामाभ्यक्ष्य देवतां । प्रज्ञातान् प्रमाणानि । प्रदक्षिणानि कुर्वीत पथि प्रस्थित इति शेषः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दः । मृदपौष्पाणीयप्रानां वृक्षमृदया । देवतदेवतापतिमात्रं । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृदं प्रादीनि प्रदक्षिणानि कुर्वीत कुर्यात् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमातं वदर्शने ॥ समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमत्तः कामशरी पीडितोऽपि । आर्तवस्त्रीलिङ्गशोणितं भासिभासिप्रसिद्धं तदर्शने न गच्छेत् । एकस्याप्यश्रमपादा तथा सत्स्नयतीत्यर्थमिति पादेव तस्मिन्निमित्ते चोक्तमिति चेन्न । प्रतपिदशायश्चित्तभेदश्च ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रमत्तो निकापमतीति ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । प्रमत्तः कामातीति । रजोवर्धने निषिद्धस्पर्शदिमग्नये स्त्रियनोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव तासामाद्याभ्यन्तरेति निषेधसिद्धौ । प्रार्थनान्तर्गोचार्थसातकव्रतत्वार्थं च पुनरारम्भः । न चागच्छन्ति तया सहैकस्यायास्यस्युत्पन्नः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । उदस्यागमनं हि लेखद्वयविनायकमित्याह नोपगच्छेदिति । स्त्रीभिर्गमनेच्छाभावेऽपि न शयीत स्पर्शशुद्ध्या । पात्रे चोदकीनि निमोरा रोवर्तयेत् अजालिना वापि वेदिति श्रुतेः । अजालिनेदकसम्भवादिति ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । प्रमत्त प्रकर्षेण कामपीडित ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्र । प्रमत्तोपि आर्तवदशने ऋतुमतीस्त्रियनोपगच्छेत् तथा ऋतुमत्या सह समानशयने एकश-
म्पापान शयीत ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छत ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रह्रीयते ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथि । रज पूर्वोक्तमार्तव अभिप्लुतातेनसबद्धा । पूर्वस्यार्थवाद ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तेजोबलवर्चसम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूक । यस्माद्रजस्वलास्त्रियपुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायुषि नश्यन्ति तस्मात्तानोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्द । यस्मात्तेजोवेदज्प्रह्रीयते ॥ ४१ ॥

(५) रामचन्द्र । रजसाभिप्लुतां नारीं ऋतुमती । तेज प्रज्ञादि प्रह्रीयते ॥ ४१ ॥

ता विवर्जयतस्तस्य रजसा समभितप्लुताम् ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथि । वृद्धिवचनस्तुतिरेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ताविवर्जयतइति मासाद्यभक्षणद्व निवृत्तिरपि फलवतीति दक्षिणतः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूक । तातु रजस्वलागच्छतस्तस्य प्रज्ञादयोवर्धन्ते तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्द । श्रुतेऽपि निषेधे तात्पत्यतदकुर्वत प्रज्ञावृत्त्याद्यदर्शनात् । रजसा ऋतुकालजन्योनिरत्ने नञ्श्रुता
युक्ताम् ॥ ४२ ॥

(५) रामचन्द्र । ता रजसाभिप्लुता वर्जयतस्तस्य प्रज्ञादिकवर्धते ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रीताम् क्षुवतीं जृम्भमाणा वा न चासीनां यथासुरवम् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथि । नित्यभार्ययश्चक्षुःश्रीणामितिशुचित्ववचनस्त्रीशूद्रोच्छ्रिमितिचप्रतिषेधद्वयमपिविषयविभागेनव्य-
वस्थितम् । तत्रशुचित्ववचन स्त्रियश्रुतिसर्गइतिस्पृश्यन्तरदर्शनेनरतिस्त्रीविषयविज्ञायते । अतःप्रतिषेधोपिपरिषेध्यादर-
तिस्त्रीषु मान्दभगिन्यादिपुष्टदृश्यम् । यतौरतिर्नहृतीतिमार्वाकितहम्ममथनिमित्तोभावविशेषइतिशङ्कारपूर्वकोभिलापादिरूप ।
अतस्तयुक्ताशुशुचित्व विपरीताशुप्रतिषेध । रतिनिमित्तार्थतयाभार्ययासहभोजनैवमेववचनमिदमारभ्यते । नाश्रीयाद्भार्य-
यासाधर्ममिति । अर्थसर्गग्रहणेनवृषस्थोत्तमयोगविशेष कथ्यते । तदानींपरिशुम्बनदिवशुचित्वमितिनास्तिभार्यया-
सहभोजनमिति । तत्रैदंपुनवचनव्रतज्ञापनार्थम् । ततश्चायावज्जीविक सकल्प कर्तव्योयथाभार्ययासहभोजनमभवति । एत-
च्चसहभोजनमेकाधिकरणमेककालदेश नञर्थविषयतयाचौचतइतिश्रुत्योच्छिष्टेप्रतिषेधगतार्थशङ्केति । संपुनरयमी-
दं सहार्थविशेष प्रमाणान्तरतः स्पृश्यन्तरमाचारदेरशेषशब्दाश्रीह्यपेक्षितमाद्य । तथाचेतरानपि सत्यादीन्भोज-
येतसहभार्ययेति । नात्रैकाधिकरणताभुजेरवगम्यते । किंतुहर्भार्ययासमानदेशताभोक्तु समानकालतावा अयेवव्यदुच्छि-
ष्टमितिभ्याचक्षते भुक्तोद्दिशतमुच्छिष्टमेकस्यातुपत्याएकस्मिन्नकार्येसहभोजन । एवतुव्याख्यायमानेशूद्रेणसहभोजनमपि
दक्ष्यात् । प्रतिषिद्धिश्चत्यक्ताभवेत् । अस्यसस्पृष्टादुच्छिष्टव्यवहार सहभोजनेनापितेव्वस्ति । केचितुसमानदेशकालमे-

(४२) प्रज्ञातेजोबलचक्षुः=प्रज्ञाबुद्धिर्मायश्चक्षु (अ, ट, ठ, य)

वभोजनं प्रतिषिद्धं दृष्टार्थत्वाद्दुपदेशस्येति । पुंसां स्वभावभेदात्कश्चिद्दुभोजिन्यानुत्पद्येत् अन्यः स्वल्पभोजिन्यामपि विश्रं-
भयतीति छन्नानावर्तते । ममपुरतः स्वल्पमश्नातिदिति । तथा सदृशा एव मन्येति नियमाः । नैनामीक्षेत चांश्रुतीं पश्यतो हि भुञ्जाना-
विवृतास्य तयारूपविकारेण भवेन्नरोचेत । क्षवयुः शिरस्थेन वायुना पूर्यमाणानां नासिकायाः शब्दस्तत्रापि वक्त्रवैकल्यात्प्रीति-
र्न स्यात् । जुम्भमाणस्येन विलम्बितवायो रूच्छस्येन सद्भ्रमस्यारणं वातदग्ध्येव भेषयथा सुखं चासीना अनवपयितकेरी भूमौ-
निपतितगार्वावा ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सार्धमेकपात्रे क्षुवर्ती क्षुतं कुर्वती आसीनां यथा सुखं देहसंवरणादि शून्त्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुड्मूकः । भार्यया सहैकपात्रे नाभीयात् । एनां च भुञ्जानां क्षुतं जुम्भां च कुर्वती यथा सुखं निर्यध्न्येन प्रदेशाव-
स्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्याविषयेपि नाभीयादित्यादि नवकर्तव्येति नेति ह्यभ्यां । क्षुवती क्षुतं कुर्वतीम् । रहस्य-
देशे आसीनाम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यया सार्धं नाभीयात् स्त्रियं अस्मन्तीम् भोजनं कुर्वतीं नेक्षेत क्षुतं कुर्वतीं यथा सुखं आसीनां ने-
क्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयतीं स्वेके नेत्रे न चाभ्यक्तमना हताम् ॥ न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नशां परस्त्रियम् । सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । परस्याञ्जयन्तीं शौभत एव अनावृता अपावृतवसना अवगुण्ठिता मेव हि विशेषेण स्पृहयन्तीं निर्वसना-
र्हानि पुणस्तवक्ष्यमाणानां सर्वतः सर्वास्तु संस्थाना भवतीति निरन्तरं दिक्षणीया । तेजस्कामः तेजःवर्णो ब्रह्मता उन्मत्तमयो-
गश्च ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तैलाद्यभ्यक्तमनावृतां पश्येदावृतापत्यदोषः । प्रसवन्तीं पुत्रपाये यन्तीम् ॥ ४४ ॥

(३) कुड्मूकः । तथा स्पृष्टेन प्रयोरञ्जनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तमनावृतां स्तनावरणरहितान्तु नम्राम् । नृणां नेक्षेत च स्त्रि-
यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यं च प्रसवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यक्ततैलादिना अनावृता अदर्शनीयदेशां मुक्तवसां । निषेधस्य दृष्टफले एतेषु वैरूप्यदर्श-
नेन वैराग्यसंभावनयानिवृत्तिः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेति तेजस्कामो द्विजः अञ्जयन्तीं स्वेके नेत्रे नेक्षेत । अभ्यक्तां तैलाभ्यक्तां अनावृतां वस्त्रैः
प्रसवन्तीं पुत्रस्तनेपाययन्तीं नेक्षेत ॥ ४४ ॥

[रामचन्द्रः । उपेत्य उपेत्य स्नातकः विद्वान्नां परस्त्रियं नेक्षेत ॥]

नान्ममयादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोम्रजे ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि यज्ञोपवीतेति न्यानुगतत्वात्तस्य अनायादकत्वादुपनयनविभेदेनोपदेशात् । एकवासा अ-
भ्योष्यच्छादकाद्वितीयवासो भोजनं काळे स्यात् । न मूत्रमूषयहणं नोत्सर्गस्योपलक्षणाथ । पथिरभ्यायागोत्रजे । येन पथत्रागा-
वभर्तुं वनन्ति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकवासान्नयोवा नान्नमद्यान् च सायादित्यर्थः । नमूत्रमिति विद्याविसर्गस्यापि निषेधः
न्यायसामान्यात् । एवमेहतदित्यत्रापि ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकवस्त्रेनान्नमुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधकायमलविसर्गोप-
लक्षणार्थम् । तेन-मूत्रपुरीषे घर्म्मनि भस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । मूत्रपदं पुरीषस्याभ्युपलक्षणं अमेभ्यत्वाविशेषात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकवासा अन्नं नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ४५ ॥

न फालरुष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चित्यां अन्यर्थदृष्टाकूटपर्वतग्रहणं अरण्योद्यानोपलक्षणार्थं तथाहिविशेषमतिषेधोभविष्यति ।
पर्वतमस्तकइतिसामान्येनचइतिप्रतिषेधः । पर्वतवासिनाममेहनप्रसङ्गः । वल्मीकः कृमिरुतोष्टिकासञ्चयः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपर्वतेपर्वतोपत्यकायां न जीर्णदेवायतनइति जीर्णे शीर्णभाकारादौ तथा देवतायतने-
त्येवार्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा फालरुष्टे क्षेत्रादावदुकेऽभ्यर्थरुष्टेष्टकाचये पर्वते चिरंतनदेवतागारे वमिहृतृष्टिकाचये च
विष्णुमूर्त्तौत्सर्गन कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । चित्यां अग्निदग्धेष्टकाचये क्षमशाननिषेधेन शवदाहचित्तेर्निषेधात् । वल्मीकस्य सदासात्वेनक-
दाचनेत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालरुष्टे हलीरुष्टे क्षेत्रेभूत्रपुरीषे न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । नगच्छन्नापिसंस्थितः । गच्छतस्तिष्ठतश्चप्रतिषेधादासीनस्याभ्यनुज्ञानं । नचासनेनचास्तीरि-
नदीजलेनसंसर्गशङ्कायत्रभवति तथासन्नपर्वतस्यमस्तकश्चद्वयम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थितउत्थितः । आसाद्यान्यन्तासन्नकृत्वा पर्वतमस्तके अधित्यकायां । अफालरुष्ट-
इत्यादिश्लोकद्वयं कैश्चिन्नलिखितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा सप्राणिषुनिलेषु न ब्रज्यन् चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात्
पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनःपर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः । तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्नो-
सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्यवस्थितोऽत्र विकल्पःअत्यन्तारस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न ससत्त्वेषु प्राणिषुक्तेषु । स्थितः । ऊर्ध्वमिति शेषः । पर्वतवासिनांतस्यागासभवेन पर्वतम-
स्तकग्रहणमन्यन्तनिषेधार्थम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह नेति ससत्त्वेषु सजीवेषु गर्तेषु विष्णुमूत्रस्य विसर्जनं न कुर्यात् ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । संपुद्घीनत्वाद्वाह्वादीनामद्विवेक्षितेनापिनमूत्रयन्त्येत् । वायोऽभ्रापत्वादर्शनंतत्त्वेरितवर्णो-

ष्टादिभ्रमणादवसेय । वाक्यचक्रेत्वयप्रतिषेधोविप्रयुक्त । सर्वतोहिवायुर्वाति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वाय्वग्निविप्रमित्यादिना तत्समुत्तयाऽवयकमनिषेध । वायुपश्यन्प्रत्यक्षीकुर्वन् समुत्सागच्छद्वातस्थानद्वयर्थ ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वायुमार्गब्राह्मणसूर्यजलाच्च पत्यन् कदापि मूनपुरीषोत्सर्गकुर्यात् । वायीरूपत्वेनदर्शनासभवे वात्या भेरितनृणाकाशादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्द । वाय्वादिवान्तान्पश्यन् मेहेतेत्यन्वय ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ॥ निग्रम्य प्रयतोवाच सवीताङ्गोऽवगुण्ठित ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथि । अस्मार्थवाद । तिरस्कृत्यातर्थायकाशादितदुपरिमुत्रयेत् । आवरणतिरस्कार काशादिभिर्भूमिं द्वादयित्वोच्चरेत् । तृताया तपाशस्तदास्पष्टपर काष्ठे पत्रेणतृणेनवायुच्चरेत् । मूनपुरीषचोत्सर्जेत् । नियमोविधान । प्रयत - अनुच्छिष्ट सवीताङ्ग आच्छादितशरीर अवगुण्ठित शिरभाङ्गव्य । अन्धत्रोक्त कर्णस्थब्रह्मसूत्रेतिमूत्रोच्चारमुत्सर्गत्यागम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तिरस्कृत्य भूम्याच्छादनकृत्वा नियम्यवाच मौनी प्रयत शुचि सवीताङ्गोवस्त्रावृताङ्ग । अवगुण्ठित प्रच्छादितशिरा ॥ ४९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । अतर्थाय काशादिना भूमिमवागनुच्छिष्ट प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरामूनपुरीषोत्सर्गकुर्यात् । शुक्लेस्तृणेवा काष्ठेवा पत्रेणैवुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनेर्वापि अन्तर्द्धाय वसुधरामितिवासुपुराणवचनात् । शुष्कानि काष्ठ पत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । विष्णुपौरुषस्यागस्परगत भूमिभ्रम्य तत्रेतिकर्तव्यतामाह । तिरस्कृत्येतित्रिभि तिरस्कृत्य काशादिभिरन्तर्धाय । सविताङ्गसंवृतकरचरण । अवगुण्ठितोवस्त्राद्याच्छादित ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । तिर शब्देनात्र तिरोधानसाधनविर्वाक्षतम् । काष्ठतिरस्कृत्यकाष्ठभूमेस्तिरोधानसाधनकृत्वेत्यर्थ । उच्चार पुरायात्सजन । मूनस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । पुरीषोत्सर्गमाह तिरस्कृत्येति । काष्ठवा पत्र लोष्ठ तृणानि वा तिरस्कृत्य प्रसार्य उच्चरेत् पुरीषकुर्यात् वाचनियम्य सवीताङ्ग अवगुण्ठिताङ्ग शिरोवष्टनकुर्यात् ॥ ४९ ॥

मूनोच्चारसमुत्सर्गदिवा कुर्याद्बुद्धिमुख ॥ दक्षिणाभिमुखोरात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत सन्ध्ययोश्च यथादिवेतिचतुशपादस्थानि स्वस्थोऽनाशायचेतसइतिक्वचि पाठ । चेतसोऽुद्धरेनाशाय ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुम्ब । मूनपुरीषोत्सर्गमहनि सन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ चेदक्षिणामुखं कुर्यात् । धरणीधरस्तु स्वस्थोऽनाशाय चेतसइति चतुशपादपष्ठिवा चेतसोऽुद्धरेनाशायतित्याख्यातवान् । परंपरीयमाग्रायहित्वा विद्वाद्राहतम् । पाठांतरपरचयमुपेह धरणाधर ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विज ॥ यथासुखमुखं कुर्याद्याणवाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथि । आयाकुड्यकपादादिभि । सूर्यरश्मीनामावरण । अन्धकार मेघधूमिकात्प्रभानुराविभूतोऽप्यो-
तिरन्तरायोयथासुखमुखमस्त्विति यथाहि प्रादुर्गुह्यमवति तस्यामेवोच्चरेत् । यत्रदिग्भागोनज्ञायते अन्धकारेतरायावि-
धि प्राणावाध प्राणपूजा भयचौरादिकृत केचिदिमंश्लोकमस्मिन्ध्याये नाधीयते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । छायायागृहमेधादिछायायामन्धकारे महान्धकारे प्राणावाधे तदकरणे ध्याध्युपत्तो
मुखनियमस्य वासभवे एवभये चौरादिभये एषु चतुर्षु राजावहनि च न मुत्तनियमोस्तौत्यर्थ ॥ ५१ ॥

(३) कुहूक । रात्रौ आयायामन्धकारे वाऽहनि छायायानीहाराधन्धकारेवा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौरस्याघ्रा-
दिकृतगणविनाशभयेषु च यथोक्तस्तुमुक्तोभून्नपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्द । छायाया आयोपजीववृक्षस्य । प्राणावाधे स्यादादिकृतभये ॥ ५१ ॥

(५) नन्दन । यतइदमाह छायायामिति । आयायामूत्रपुरीषयो कर्मवजयेति स्मर्य तरेदर्शनात् । छायाश-
ब्देन वर्जनीयोहर्दिनपर्वतादिना महता ध्येवधाने सूर्यस्य दिवातिरोभावोविश्वसित । अन्धकारशब्देन रात्रौ न्योतिषाम् ।
कुपान्भूत्रोच्चारसमुत्सर्गमित्येव ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्र । छायाया गृहमेधादिछायाया प्राणवाधभयेषु च यथासुखकुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निप्रतिसूर्यच प्रतिसोमोदकद्विजान् ॥ प्रतिगाप्रतिवातच प्रज्ञा नश्यति मेहत ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथि । अस्यार्थवाद । ननुचोदङ्गुलस्यमेहनविधाना पूर्वस्यामुदयाच्चसूर्यस्यकुतस्तदाभिमुख्यमवैद्ये-
नप्रतिस्तर्यनिषिध्यते । अर्थवादोय । नातरिक्षनदिवीतिवत् । अथबोदगयनेऽदीचीदिशमाक्रमेत् । स्यात्स भव प्रवृत्तिविषयो-
वाप्रतिषेध । प्रतिस ध्यमितिपठति तदयुक्त सन्ध्याश्रययात्रिवेत्यनुज्ञानाद्देगधारण स्यात्प्रतनिषिद्धत्वात् । तस्मात्प्र-
तिवातमितिपठितव्य । पूर्वशेषोदमेहत शत्रुतस्तस्य तोवामेहत पुरुषस्यमेहनाक्ष ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रत्यग्नीत्यादिना अध्यादीनपृष्ठभागे क्वा महन्निषिद्धम् प्रत्यग्निअग्निप्रतिकूलयेन
एवमुत्तरेषु । द्विजोब्राह्मण । प्रतिगु गापृष्ठे क्त्वा । क्वचि प्रतिसन्ध्यामितिपाठ । तत्र सन्ध्यादौ पूर्वतोस्तमये पश्चिमे
भवतीतिव्यवस्थया सारथा ॥ ५२ ॥

(३) कुहूक । वाय्वग्निविधिमन्यनेन मेहतोऽध्यादीनादर्शननिषिद्धम् । अनन त्वपश्यतोऽपि समुखीनवनि-
षिन्त्यत । अग्निस्सूर्यच-द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखमूत्रपुरीष कुर्वत प्रज्ञा नश्यति तस्यादेतन्नकर्तव्यम् । प्रतिवातमित्यस्य
स्थाने प्रतिसन्ध्यामि मन्ये पठति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्द । वाय्वग्निविधेत्युक्तवाय्वादिदर्शननिषयानुवादेन तकरणे दोषमाह प्रत्यग्निमिति । प्रतिरव-
लक्षणे । वात नृणादिसहित वाय्वारूप तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् । एतान्भिमुखत्वा मेहतामूत्रपुरीष समुत्सृजत
प्रज्ञानस्यतीत्यन्वय । सोमोत्र क्ता ॥ ५२ ॥

(५) नन्दन । एतदेव व्यतिरेकेणोपादायति प्रत्यग्निमिति । अध्यादीनामाभिमुख्ये कर्मभूतोदोषोनेपातिरोभा-
वइत्यभिप्राय । महन्मुच्चारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिगु गोः अभिमुखं । प्रतिवातं वायोरभिमुखं । मेहतः मूत्रादि कुर्वतः । प्रज्ञा बुद्धिर्नश्यति ॥ ५२ ॥
नाग्निमुखेनोपधमेन्नग्नान्नेक्षेत च स्त्रियम् ॥ नामेभ्यंप्रक्षिपेदग्नौ न च पादा प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

(१) मेघातिथिः । पवित्रादिनाग्निर्ध्मातिव्यः । नग्नांनेक्षेतस्त्रियम् अन्यत्रमैथुनादितिसृज्यन्तरं । नामेभ्यमेभ्यो-
यज्ञस्तदर्थमेभ्यं अमेभ्यंयदयज्ञीयं पलाण्डुमूत्रपुरीषादि तन्नाग्नौक्षिपेत् । उन्क्षिप्यसाक्षादग्नौनतापमेत् अवच्छाद्यतापवि-
त्वात्वेदाथर्ममग्नितापनमदोषः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुखेन नलिकायनन्तरितेन । ननग्नांस्त्रियमीक्षताम्यत्र मैथुनादितिगृह्यम् । अमेभ्यमल्लसु-
नादि ॥ ५३ ॥

(३) कुतूहः । नाग्निमुखेन ध्मातव्यः किर्ताहं व्यजनादिना । न नग्नांस्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रेतिसाध्यायनदर्श-
नामैथुनव्यतिरेकेण नग्नांस्त्रियं पश्येत् । अमेभ्यंमूत्रपुरीषादिकंनग्नां क्षिपेत् । नच पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावु-
न्क्षिप्य साक्षान्न प्रतापयेत् । वस्त्रादितापखेदेऽविरोधः ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यग्निमितिप्रसंगेनाग्निविषये नियमान्तराण्याहं नाग्निमितिहाभ्यां । व्यजनादिनाध्मातव्योलौ-
किकाग्निः वैदिकाग्निस्तु मुखेनैवेत्यर्थः । स्त्रियमिति । तथापि मैथुनादन्यत्रेतिसाहचर्यायनगृह्यदर्शनात्तदतिरिक्तकाले ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निर्लौकिकाग्निश्चौनाग्निश्चोपधमेत् । मुखोद्गेषोऽभिजायतइतिवचनात् । स्त्रियंत्वभार्यापरभार्याश्च ।
अमेभ्यमयुद्धंवस्तु ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नाग्निविधिमाह नाग्निमिति । मुखेन नलिकाययते अग्निं न धमेत् अग्नौ पादौ न प्रतापयेत्
॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याञ्च न चैनमभिलक्षयेत् ॥ न चैनंपादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदास्यः अधस्तावद्वह्निर्धार्मानकुर्यात् । उपधानंस्थानं अवलङ्घनमुत्सृज्यगमनं । पादतः-
अग्नुरन्यपादौयेनकुर्यान्प्राणाबाधंमाणपीडाकरमतिश्रमवेगागमनादिनाचरेत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधस्तान्नस्त्रारुद्रहृदिः नोपदध्यादग्निं अवलङ्घयेदधःकृत्वा लङ्घयेत् । प्राणाबाधरीगादि-
रेतुमन्यन्तापासादि ॥ ५४ ॥

(३) कुतूहः । यदादिभ्योऽधस्ताद्वारणकव्यादिकन कुर्यात् । न चाग्निमुत्सृज्य गच्छेत् । नच शुभःपाददेशेऽग्नि-
श्चापयेत् नच प्राणपीडाकरमं कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अपः सृष्टादेः नोपदध्यान्न रथापयेत् । पादतः पाददेशे । प्राणाबाधं प्राणिहिंसं न कुर्यात् ।
न हिस्वासासंभूतामन्यत्रलोभेभ्यइति श्रुतिः अग्निस्वाभ्यप्राणिवधंवा प्रकरणात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । पादतः पादवसराणापदेशेन । न प्राणाबाधमापरेदात्मनः परस्य च पीडानकुर्यात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधस्तान्नोपदध्यात् पृष्टस्याधस्तान्नाग्निदध्यात् । एन अग्निं न लङ्घयेत् । अग्निं पादतः पा-
दस्यापरतान्न कुर्यात् न प्राणबाधमापरेत् रोगादिरेतुभूतप्राणबाधं नाचरेत् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयास्तंधियेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥ न चैव प्रलिखेद्दूर्ध्मं नात्मनोपहरेत्सजम् ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । सम्प्राकाशः सपिप्तेन संवेद्यंस्वापः स्वाभ्यासंनिश्चस्पति स्मृत्यन्तरेत्तसंबोधोपनिषति-

दः । चत्वार्येवतुकमणिमसन्ध्याकालेतुवर्जयेत् । आहारमैशुननिद्रां तथा सपादमेव च ॥ नचैवप्रलिखेत्कर्मणस्तेखनविदारण-
भूमेर्नपिभ्यते । नतुवर्तिकादिनाक्षरविन्यासः । नात्मनोपहरेत्सजं प्रयितानिपुष्पाणिस्तक् तां स्वयकण्ठेशिरसिवा प्रभृता
म्लानतयागुरुत्वेनवात्मनोनव्यपनयेत् । अथादित्येनापनयेदित्युक्तं भवति । सर्वेष्वव्यसन्ध्यायार्विधिरितिकेचित् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धि सन्ध्या । गच्छेदध्वान । सविशेष शयीत सन्ध्याया । प्रलिखेदुत्किरेत् नाप्यदिपि
अपहरेत्अपनयेत् आत्मन शिरस्तः सजम् ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूक । सन्ध्याकाले भोजनप्रामाण्यन्तरगमननिद्रां च कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुल्लिखेत् । नच माला-
धृतांस्त्वयमेवापनयेत् अथादित्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्द । भोजनादिनिषिद्धकालमाह । सन्धिवेलायां त्रिसन्ध्यादौ न गच्छेत् स्त्रियमपि नसंविशेत्स्वयमे-
नोपहरेत् स्वयमितिशेषः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । नात्मनोपहरेत्सजमात्मार्यैः सजमालांस्त्वयंनहरेत् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्धिवेलायां सन्ध्यायां नासीयात् । न भोजनं कुर्यात् सन्ध्यायां न गच्छेत् सन्ध्यायां न सं-
विशेत् । भूमिं पादनस्वेन नालिखेत् । आत्मनाशिरसः सजनोपहरेत् ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा धीवनं वा समुत्सृजेत् ॥ अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विपाणि वा ॥ ५६ ॥

(१) भेदातिथिः । लोहितरुधिरं विपाणीतिबहुवचनं कृत्रिमाकृत्रिमभेदेनस्थावरजङ्गमभेदेनरागादिमकारभेदेन
वा ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमेध्यैर्विषादिभिर्लिप्तं काष्ठादि अन्यद्वास्त्रगुनादि । लोहितपदमलान्तरलक्षणम् । विषा-
णि परैर्मलस्योदपानार्थम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । मूत्रपुरीषम्लेष्माणमूत्राद्यमेध्यलिप्तमन्यद्वा भुक्तौच्छिष्टाद्यमेध्यरुधिरविपाणि च कृत्रिमाकृत्रिम-
भेदभिलानि न जले नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आपो वै सर्वदेवताइतिश्रुतेस्तामाश्रित्यामूत्रादिसमर्पकंनकार्यमित्याह नेति । निर्धीवनं मुखरस
म्लेष्माणवा अमेध्यलिप्तं वस्त्रादि अन्यत् भुक्तौच्छिष्टादि ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु अलमध्ये मूत्रादिकं समुत्सृजेत् । अमेध्यविषादिलिप्तलोहितं रुधिरं विपाणि वा
अप्सु नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगृहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ॥ नोदक्ययान्निभापेत् यज्ञं गच्छेन्न चारुतः ॥ ५७ ॥
[एकः स्वाहु न भुञ्जीत स्वायमेकौन चिन्तयेत् ॥ एकोन गच्छेदध्वानं नैकः सुमेपु जागृयात् ॥ १॥] +

(१) भेदातिथिः । शून्यगृहयत्रनकश्चित्तिवसति । नश्रेयासकनीयान्वृत्तादिभिर्न्यैः श्रमिदतेपुस्तमिदमपुनमितिहेतु-
पदेशादिना नश्रेयाधयेत् । उदक्ययारजस्वलातयासहसभाषणनकुर्यात् । यज्ञगच्छेन्नचारुतं यज्ञभूमिनिमित्तितोनगच्छे-
र्शनायतुकाममितिगीतम् । अतोयज्ञभोजनादिप्रतिषेधोऽयमवृत्तस्य ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयांसंस्तोग्येर्दंनिद्राणान् बोधयेत् । शयानमतिक्रान्तिपाठः । तत्र यंकंचिन्निद्राणमित्यर्थः । अतुतोयजमानेनानामन्त्रितः प्रसर्पकदक्षिणादिद्योमेन न गच्छेत् । अत्र धर्मदर्शनाय तु कर्मगच्छेदिति गौतमः ॥ ५७ ॥

(३) कुड्डुकः । उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत वित्तविधादिभिरधिकं च सुमनः प्रबोधयेत् । रजस्वलया संभाषणं कुर्यात् । यज्ञचारुतवरणीऽनृत्विङ्ग गच्छेत् दर्शनायेच्छयागच्छेत् । दर्शनार्थकाममिति गौतमवचनान् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्भिक्ष्यहाम्भैभवतियमेपनप्रतिपद्यतइति श्रुतेः यस्मिन् यमिन्द्रियदेशं प्रतिपद्यत आत्मातदु-
श्रित्संभवतीति श्रुतेरर्थतः शयानं प्रबोधयेत् मलवद्वाससा नसंवदेदिति श्रुतिमाश्रित्याह नोदक्यमेति उदक्यया
रजस्वलया भ्रष्टविक्र सन् अतुतोऽनाहृतः अधुरंनगच्छेत् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयांसंपूज्यं सुमनसापदि न प्रबोधयेत् । न यज्ञमप्रयतोऽनेन आत्विज्यमकरिष्यन्नवृत्तौ यज्ञशा-
लां न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानं श्रेयांसं श्रेयं बोधयेत् न प्रबोधयेत् उदक्यया रजस्वलया नाभिभाषेत । आवृतः
बहुवस्त्राणि परिधाय यज्ञं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

अभ्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ॥ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोष्ठं शब्दोयं निवासवचनाः समासप्रतिरूपकालः शब्दान्तरब्राह्मणानामिति बहुवचनं विवक्षितं । पा-
णिप्रहणं बाहुपलक्षणार्थं । भोजने आत्मकर्मके ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गवां गोष्ठेति गोष्ठपदस्य समुदायमात्रार्थतामभिप्रेत्य भवामिति विशेषणम् । उद्धरेत् उत्तरी
यादहिः पाणिहस्तं कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्डुकः । अग्रिगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवांसमीषे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सबाहुं वा स-
उद्धरेद्वह्निं कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचाभीति । अग्न्यागारादिष्वसुपाणिमुद्धरेत् घ्राणादेशं हि कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेद्यज्ञोपवीतीत्यादित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेत्तद्वधत्ते सत्यमिति यज्ञोपवीतमिति
हि श्रूयते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्न्यागारादिस्थाने दक्षिणपाणिं उत्तरीयादहिः उद्धरेत् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्वां ध्यन्तीं न चाचक्षीतं कस्यचित् ॥ न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्दुधः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । गामात्म्यां परकीयां वा पिबन्तीं मपः पयोवानवारयेत् । न चाप्यस्मै कथयेत् । भारद्वाजकालादय-
तिथिः । दोहकाले तु न सवर्णविहितं । स्त्रीलिङ्गनिर्देशान् पुनस्तं निवारणेन निषेधः । इन्द्रायुधं शक्रधनुः विज्ञानच्छायेति याका
शरीरमुत्पद्यते । दिवोऽप्यनुपादः । केचित्तु पर्वतादिस्थे स्थं दर्शनेन दोषइत्याहुस्तदर्थं दिवीति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गां ध्यन्तीं जलपिबन्तीम् ॥ ५९ ॥

(३) कुड्डुकः । गान्तेक्षीरं वा पिबन्तीं निवारयेत् दोहानार्थवारणादप्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिब-
न्तीतरय कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शनादपह्नः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । ध्यन्तीं वत्सपाययन्तीं नाचक्षीत न कथयेत् । इन्द्रायुधं शक्रधनुः दिवीति व्यर्थ
॥ ५९ ॥

। (५) नन्दन । धन्यन्तीपिबन्तीजलरतन्यच दिव्रीतिविशेषणाञ्जले न दोषइतिसूचितम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्र । ययन्तीपिबन्तीगा न निवारयेत् न चाचक्षीत न प्रकथयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्गामे न व्याधिवहुले भृशम् ॥ नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिर पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथि । अधार्मिका पातकोपपातकिनोयत्रबाहुल्येन वसन्ति सयामस्तसबन्धाधार्मिकइत्युच्यते तन्ननवसेत् । ग्रामग्रहणनिवासदेशोपलक्ष्यार्थं । तेननगरेपिपतिषेधः । व्याधिवहुलोऽनूपोदेशो व्याधिवहुलेजाङ्गलदेशे नवसेत् । यत्रदेवदोषाद्यापय मृदुत्वास्तदेशत्यजेत् । एक असहायोनाध्वानप्रपद्येत् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधार्मिके धर्मविरोधिनि कलिङ्गादिदेशप्रभ्ये । प्रपद्येत् सचरेत् ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुम् । अधार्मिकइत्यनेन यत्राधार्मिकावसन्ति न तत्र वासोयुक्तः । यत्रवा निन्दितदुष्कित्सितव्याधिपीडितावह्नोजास्तावत् भृशमत्यर्थवासो न युक्तः । पन्थानमेक, कदापि न गच्छेत् पर्वते च दीर्घकाल नवसेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्द । नवनमियान्तान्तमियादिति श्रुतिभाषित्याह नाधार्मिकइतिज्ञान्या । ग्रामइति वसतिभोग्यपरकार्यवशाद्याधिवहुले भृश बहुकालम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्र । अधार्मिके देशे अद्ववद्वादिदेशे न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ॥ न पापण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेस्त्यजैर्जभिः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथि । नृपतिजनपदेष्वर्थराज्यं । योजनपदं शूद्रवशवर्तीतन्ननवसेत् । मन्त्रिस्तनापतिदण्डकारिकाया समप्रकृतयोराज्यं यत्रसर्वे शूद्रजातीया तत्रनिवासनिषेधोयः । मनुष्यनाधार्मिके वसेदित्यनेनैवतत्सिद्धमधार्मिकजनावृतेइति नैषदोष पूर्वप्रतिषेधोयवचननिवसन्ति । अथपुनरन्यत्राभिनिवसतोऽन्यत्रसन्निहितापदि भवन्ति तथापितत्रप्रदेशो न वसितव्यः । तथाचावृतग्रहणमत्रय प्रदेशपतैरावृतो न तत्रस्थतात्पर्यं । स्वपाखण्डिजनैर्यथाक्रान्तो देशः यद्यन्यधार्मिके स्तेवेदवास्त्वात्तापितेयाधमबुद्धिरिति भेदेन निर्देशः । अत्येरुपसृष्टेसमये अथवा उपतमे उपसृष्टेयथावाहीकोमृच्छे ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधार्मिकजनैः पतितादिभिर्ग्रावृते । उपसृष्टेस्तमिभित्ते ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुम् । यत्र देशे शूद्रो राजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुच्यते । पापण्डिभिश्च वेदवास्तलिङ्गप्रातिर्विशोकते चाण्डालादिभिश्चान्यजैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्द । अधार्मिकाश्चण्डालाद्यास्तैरसिन्धुन्तरतः सर्वदावृते । पाखण्डा अवैदिकमतस्यास्तैराक्रान्तैः तत्रधर्मस्यकर्तुमशक्यत्वात् । उपसृष्टमन्तरान्तरा अवशोऽन्यजरातीयश्च तस्मिन् न जनमधार्मिकमियात् नान्तैराक्रान्तैः देशश्च नेयान्गच्छति श्रुतेरथ ॥ ६१ ॥

(५) नन्दन । क्षत्रियराज्येऽपिनाधार्मिकजनावृते । उपसृष्टे आवासिते उपद्रुते वा ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्र । पापण्डिजनैराक्रान्ते आकीर्णे न वसेत् । अन्यजैर्जभिः सह उपसृष्टे मिलिते न वसेत् ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रगे नातिसाय न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथि । उपनीत स्नेहोयस्यसनाभितव्यः पिण्याकूपमासान्नस्यऋतुपर्युषितानां षोडशिकाणां प्रतिप्र-

सकरिष्यति । तत्र किलाद्याद्यपेक्षयैव बहुवचनं साक्षाद्विकारोद्दिश्येव । तन्मात्रसर्वेभिरेतदधिग्रहणमेवाकरिष्यत् । तेनाविधानार्थः नहिदम् । पृथुपितृत्वमस्ति तस्मादुद्दिष्टवन्नकिलाद्यादिकानां पयोविकाराणां नार्थप्रतिषेधः । नातिसौहित्यं नृमिन्कुयात् । तत्र कुक्षेर्भागः । एकोऽस्मन्त्यस्य अपरोद्दिष्टतत्त्वोद्भावेः अपरीक्षोपसंहरणार्थ इत्येवंभोक्तव्यमस्ति तत्कार्यं । अतिप्रगेऽप्राग्हेयमभ्योदित एव सम्यजनं भुञ्जीत । प्रहरेऽतीतिरुशानां पूर्वाहेद्विरेषां मध्याह्ने । नातिसाय अस्तमयसमये भुञ्जीत । नसायं भुञ्ज्यात् प्रातःशितं स्नानं स्तरमात्साकांक्षमशितं त्वं कालेऽप्येति । तदुक्तं सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितमिति । यदि तु मातस्नानं स्नानं सायं न भुञ्जीत अथं वैवर्चसाख्यायते न सायं प्रातःशितः स्यात् उभयोरनकालयोर्न कृत्येत् । तथा च याज्ञवल्क्यः सायमीपद्भोजनमाह ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतं लेहं पिण्याकादि तन्नेतु वचनाददोषः । अतिसौहित्यमत्युत्तमं । नातिप्रगेऽतिमातः सङ्गवे नातिसायमस्तमयानन्तरं । यदि प्रातःशितो भुक्तुर्वांस्तदा नासायं सायमेव भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(३) कुक्षूकः । उद्धृतं लेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । अतिशून्यवारद्वयेऽपि न कुर्मात् । जडरूपेऽर्धमन्त्रेर्भागं जलेन च । वायोः संहरणार्थं चतुर्थमवशेषेऽप्येति विष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातःशितोऽतिवृषसायनं भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्यापि रागमात्रेण तदाश्रित्य तद्विशेषं निषेधति न भुञ्जीतेति । उद्धृतं लेहं तिलपिण्याकादि । सौहित्यं सहितमातीवलिङ्घ्यमात्रम् । जडरूपेऽर्धमन्त्रेर्भागं जलेन तु । वायोः संहरणार्थं चतुर्थमवशेषेऽप्येति पुराणोक्तेः । प्रगे मातः प्रातःशितः अतिवृषसायनं भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(५) मन्दनः । उद्धृतं लेहं पिण्याकादि । अतिसौहित्यमत्यन्तसपन्नभोजनम् । अतिप्रगेऽपररात्रे । अतिसायं अर्धरात्रे । नसायप्रातःशितोऽप्रातःवाहं वा दिनं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धृतं लेहं उद्धृतसारं भुञ्जीत । अतिसौहित्यं अत्युत्तमं नाचरेत् । अतिप्रगे सङ्गवे न भुञ्जीत नातिसायं नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं न भुञ्जीत । शतभुक्तानसायं भुञ्जीत । सामं कालादनन्तरं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत दद्याच्चेष्टां न वार्यजलिना पिवेत् ॥ नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् जानु स्यात्कुतू-

हली ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । दद्याच्चेष्टादद्याद्यैर्ध्यापारयोरनुपकारः । यथा इतरदेशादिवातापरत्वं । संस्तौपाणी अञ्जलिः तेनोदकं पिबेत् । वारिमह्यात्क्षीरादीनामपि प्रतिषेधः । न उत्सङ्गे भक्ष्याधानाशकुल्यादयस्तानुत्सङ्गोऽर्धरूपिर्भक्षयेत् । भक्षयग्रहणात्फलानामपि प्रतिषेधः । शक्तोऽनादेस्तानिरुपसेचनीयस्यानदर्भायत्वाद्भक्ष्येऽपि भक्षयेत् । कुतूहलं अतिप्रयोजने किमेतत्स्यादिति निश्चये अत्यर्थमुक्तं किं न जानु न दद्याच्चिन्त ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दद्याच्चेष्टादद्यात् । उत्सङ्गे उत्सङ्गस्थानम् । कुतूहली सर्वत्राश्रयं प्रत्ययवान् ॥ ६३ ॥

(३) कुक्षूकः । दद्याच्चेष्टादद्यात् । अञ्जलिना च जलं पिबेत् उर्ध्वरूपि विन्यस्य मोडकादीन् भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्मकदाचित् कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । दद्याच्चेष्टादद्यात् । सत्सङ्गान्वेषणादिवदाजादिजिज्ञासया कुतूहली न स्यात् । उत्सङ्गे कोऽप्येति ॥ ६३ ॥

(५) मन्दनः । उत्सङ्गे निषायेति शेषः । ६३ ॥

(६) रामचन्द्र । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयो व्यापारयोरनुपकार न कुर्वीत । जातु कदाचिदपि कुतूहली परिहासी न भवेत् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ॥ नास्कोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । नर्तनगात्रविक्षेपविशेष लोकप्रसिद्ध एव गायनपङ्कजादिस्वरतः शब्दस्य करण । लौकिकस्य चाय-
प्रतिषेधो न वैदिकस्य विहितत्वात् । वादित्राणि वीणा वशाद्वृद्धादीनि तास्य यत्कृत्वादनप्रतिषिध्यते । वादकेस्तु वाद्यमानाना-
मप्यप्रतिषेधो न । न हि प्यन्तादयणि जन्त इति प्रमाणमस्ति । आस्कोटन करमर्दास्कोटनादिपाणिना भूमौ बहूनिर्घात सशब्द क्ष्वे-
डेति । अव्यक्तदन्तैः शब्दकरण क्ष्वेडनिकेति प्रसिद्धा । वल्गन अन्धोरागीपरितुष्टो न विरोधयेत् । विरोधन कुर्यात् । पी
डिते न निषेध घञन्ताणि च कर्तव्य ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आस्कोटयेदसताडनेन शब्दकुर्यात् । क्ष्वेडेत् सिंहनादन कुर्यात् । रक्तो रागोद्रेकात् विराव-
येत् विकृतशब्दकुर्यात् । स्वार्थे ञिच् । रक्तोऽपि रागयेदिति कचित्पाठः । तत्र स्वययच रक्तस्तत्रान्यमपि रागिणन कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । अशाल्मीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमरस्कोटनन कुर्यात् । अव्यक्त-
दन्तशब्दात्मकक्ष्वेडनन कुर्यात् । नच सानुरागो रासभादि रावकुर्यात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च शास्त्रमतिपादितानि नृत्यादीनि नाचरेदित्याह न नृत्येदिति । पाणिना बाहुपर्वणि स्को
टन क्ष्वेडन अव्यक्तदन्तशब्दात्मक विषादिभिर्वाक्रीडातन्त्र कुर्यादित्यर्थः । विरावोच रासभादिशब्दस्तन कुर्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दन । स्कोटोऽङ्गुलिपर्वमङ्गजातः शब्दः । क्ष्वेडोऽङ्गुल्यास्यसंयोगजातः । सरत्तोऽपि कामपरवशोऽपि नै
युनादियु नरावयेन्न कपीतकूजितादिशब्दकुर्यात् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्र । यः पुन न क्ष्वेडेत् अव्यक्त शब्दकरणं श्रद्धित् । यः पुन रक्त स्त्रिया सह विकृतशब्दन
रावयेत् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि प्राजने ॥ न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भ्रातृप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । कास्ये भाजने पादौ न प्रक्षालयेत् । भिन्नभाण्डे एकदेशभित्तेषु सर्वभिन्नेष्वर्थतएव प्रतिषेधः । यत्र पुट
कादीनामुभिनयभाण्डाव्यवहारात् उद्दिष्टानामपि न दोषः । भावः अन्तर्हृदयाभिप्रायः यत्र मनो न परितुष्यति । शब्ददुष्टे वापत्
हृद्वादीतत्रापि नैव भावप्रसादो भवति ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कास्ये कास्यमये पात्रे भिन्ने भाण्डे कास्ये मार्तिके दारवे वा । भावतोदूषिते दुष्टत्वशङ्का-
स्पदे ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । कास्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् । ताभ्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नवेति न दोष इति पैथीन
सिक्चनानेन तदतिरिक्तं भिन्नभाण्डे न भोजनकुर्यात् । यत्र मनो विचिकिन्सति तद्भावदुष्टं न तत्र भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्द । धावयेत्प्रक्षालयेत् भाजने भोजनपात्र इति स्वतन्त्रत्वात् । ताभ्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नवेति न
दोष इति पैथीनसिक्चनानेन तदतिरिक्तं परभिन्नभाण्ड इति । यत्र मनो विचिकिन्सति तद्भावदुष्टं तत्रापि नायात् ॥ ६५ ॥

(६४) विरावयेत्=विरोधयेत् । (मे०)

(५) नन्दन । भावप्रतिदूषिते अल्बे भाण्डे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्र । भिन्नभाण्डे स्फुटितकास्यभाजने न भुञ्जीत । भावप्रतिदूषिते भाण्डे न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

(१) मेघातिथि । पित्रादिभ्योऽन्यैर्धृतनधारयेत् । निर्णिग्याशक्तवितिगौतम । करक कमण्डलुस्तस्यपि पित्रादिषु तस्यापि पारणसमाचारविरुद्धसन्निधिरूपोसाविष्म्यते । यस्यैव सर्वान्यतस्यैव शुचिर्नान्यस्य । अलङ्कारोदतवल्गादि करकादिभिरुपायैः साहचर्यात् । मणिमुक्तादेस्तु न निषेध इति केचित् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । करकमण्डलुः । धृतपरिगृहीतम् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लुक । उपानहस्यज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलुः परोपभुक्तान् धारयेत् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्द । किंचोपेति । करक कमण्डलु जायापत्यकमण्डलुरिति स्थिते । उपवीतादिप्रकमन्यै धृतमुपभुक्तं न धारयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दन । करकमण्डलुम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्र । च पुनः करकमेव अन्यस्य जल्पान्न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनितैर्मज्जेजुर्न च क्षुध्याधिपीडितैः ॥ न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

(१) मेघातिथि । अविन ता अदा तामावोऽन्वाश्वतरादयः । धुर्याधुरवहति युज्यते । गृहपादेरुपलक्षणच ग्रहण अनिमृत्तेरपि धुरिकवलदाते । अविनाता अदा ता गमनन्यते । भिन्नभयशृङ्गा अनहुह तस्यैव शृङ्गसंभवा नान्वादेर्वालिपि पुच्छस्तेन विरूपिता छिन्नपुच्छादयः तादृशेन न यायात् । आरोहणमवस्थान्य तरेभ्यस्तदम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । धुर्यैः शकटादिवाहकैः । गवादिभिरविनाते रक्ताते शृङ्गीडितान्याधिपीडितैश्च वालधिविरूपितैः छेदादिना ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लुक । अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमिते क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवालधिविभ्रं न यायात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्द । किंचायात् । धुरैरश्वादिभिरदमितेन गच्छेत । वालधिविरूपिते वाग्धि पुच्छ तच्छूयै ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । धुर्यैर्बलीवदादिभिस्तद्युक्तेषां यानैः क्षुध्याधिपीडितैः क्षुषाडितैर्व्याधिपीडितैः । वालधिविरूपितैश्छिन्नवालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । अविनाते धुर्यैः अश्वैर्वा वृषैर्वा न व्रजेत् । च पुनः क्षुध्याधिपीडितैः न व्रजेत् ॥ ६७ ॥

विनीतेस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगर्लक्षणाच्चित्ते ॥ वर्णरूपोपसपन्नैः प्रतोदेनानुदन्मृशम् ॥ ६८ ॥

(१) मेघातिथि । रूप्यमाना अपिकेचिद्दिनमनसगृह्णन्ति तदर्थमाह विनीतेति । सतिक्षितैराशुमे क्षिपया मिमिक्षेक्षगन्तितैः प्रशस्तावर्तादिषु नैः नृणामस्तत्रादिभिर्विषयरूपयुक्तैः शोभनेन वर्णैर्न कर्णशोभादिना रूपेण सत्त्वानविशयेन शोभनवचक्षणविद्योताज्ञातयः । श्रमक्षिपन् अपीडयन् पुनः पुनः प्रतोदेनानुदन्मृशान् यतद्वैद्यमाणाविधयः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वर्णोवादिशस्त्रेकमित्युक्तादि । एवैरुपमाकारभेदः । श्रममतिशयेनातुदन्त्यथ-
यन् ॥ ६८ ॥

(३) कुक्षूक । दमितै शीघ्रगामिभि शुभसूचकलक्षणोपेतै शोभनवर्णैर्मनोहाराकृतिभि प्रतोदेनात्यश्रमपीडयन्-
त्येत् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । योग्यागहं विनोतैरिति । रक्षणान्वितै रक्षणाणि वाहगुणा । शीघ्रगैः । प्रतोदेन सक्षमलो-
हप्रदण्डेन तुदन् व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रतोदेन प्रतुदन् आशुगैः । शीघ्रगैरित्यर्थः ॥ ६८ ॥
बालातपः प्रेतधूमोवर्ज्यं जिह्नं तथासनम् ॥ न च्छिन्द्यान्खलोमानि दन्तैर्नोत्पादयेन्खान् ॥ ६९ ॥

[श्रीकामोवर्जये नित्यं मृन्मये चैव भोजनम् ॥ ६९]

(१) मेधातिथि । प्रथमोदितेसवितरिमुहूर्तत्रययात्रातपव्यपदेशः । प्रेतधूमोदसमानस्यशवस्यय । आसनजिह्न-
छिद्रितेभ्य एतद्वर्ज्यं । नखानिरोमाणिचनच्छिन्द्यात्स्वयव्यसनेन अतिप्रवृद्धानिनुनापितेनकारयेत् । दन्तैश्चनखानोत्पादये-
त्प्रवृद्धानपि । अन्येस्त्वैवमभिसवप्रन्ति । नछिन्द्यान्खलोमानिदन्तैरिति । नखान्प्रदन्तेनापिप्रपातयेत् । नखभङ्गेयोजनासु-
हिकामिर्न्यानानखान्दीरयन्ति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । बालातपः सङ्गवकालातपः । शरदि पुनः सङ्गुक्षणादादित्यस्य बाल्य तदातपोबालातपइत्य-
न्ये । न छिन्द्यात्स्वयम् ॥ ६९ ॥

(३) कुक्षूक । प्रथमोदितादित्यतापोबालातपः सच मुहूर्तत्रययावदितिमेधातिथि कन्याकर्मातपइत्यन्ये । प्रेतधू-
मोदसमानशवधूमः । भस्मासृज्य एतानि वर्जनायानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यादन्तैश्च नखानोत्पा-
दयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्द । किंचैता वर्जयेदित्याह बालेति । बाला कन्याराशि तत्रत्यातपः । शरद्रौद्रनगृह्णीयादिति स्मृते ।
मुहूर्तत्रयव्यापिमात कालोनेसृयातपोत्रा बालातपः वर्ज्यइत्यनुपह ॥ न च्छिन्द्यात्स्वयमितिशेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दन । नछिन्द्याद्वपनकालादन्यत्र ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्र । नखरोमाणि दन्तैर्न छिन्द्यात् ॥ ६९ ॥

न मृहोष्ठ च मृद्रीयान्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ॥ न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथि । विमर्दनखण्डन करण लोहस्यमृत्सवन्धिन केचित्तुष्टदोहोहस्यसुधादिसवन्धिनोपिष्टदश्रमर्दन ।
उत्पक्षिप्योक्षिप्यपातन हस्तेनसहृनन वा एतच्चमर्दनयत्किंचनकारितयाग्रमनिषिध्यते । ननुशौचाद्यर्थप्रयोजनेनिष्फलमह-
णवपुरस्तादग्रकर्मात् । तैर्भवसिद्धेप्रायश्चित्तविशेषार्थं पुनरारम्भः । करजानखा नकर्म । ननुचनकुर्वीतवृथाचेष्टामित्यनेनैव-
निष्फलकर्म । अत्राहुः । चेष्टाभौतिकोव्यापारः । इहतुसामान्यस्यपयुंदास । तेनमनोराज्यादिकल्पापरिहरणीया ।

† (ख, ग) चिन्हितपुस्तकद्वये श्लोकमध्ये अयपाठोदयते । व्यवहारपिद्देशआचार ॥

आयतिरागामीकालः । यस्मात्कर्मणागामिनिकालेऽसुखोदयः स्वमुत्पद्यते । यथाऽजीर्णभोजनं कुटुम्बश्रुतिमचित्तयित्वा महतो-
धनस्य व्ययश्च तन् कुर्वात् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धृदकर्मदादि छेदं च दृष्टोदं । करजैर्नखैः । कर्मफलवत्तयाश्रुतं कारीपादि निष्फलफलसं-
कल्पशून्यं कुर्यात् । वृथा चेष्टा तु प्रागेव निषिद्धा । आयत्यामुत्तरकालेऽसुखोदयं दृष्टोपि ॥ ७० ॥

(३) कुम्भकः । याकारणं दृष्टोदं वृद्धीयात्प्राणिनि च न छिन्द्यादिति आपस्तम्बवचनानि अयोजनं दृष्टोदमर्धं न खैश्च
वृणच्छेदनं कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथा चेष्टामित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वप्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं वि-
शेषेण निषेधः । अतएवात्रानन्तरं छेदमर्धातिनिन्दित्यति । दृष्टदृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथा चेष्टामित्य-
नेन पुनरुक्तिः । उच्यते देहव्यापारश्चेष्टा सवृथा चेष्टा शब्देन निषिद्धः अनेन तु निष्फलमनोप्राप्तादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं-
निषिध्यते । यच्चायत्यामागामिकाले कर्मसुखावहम् । यथाऽजीर्णं भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । वृथा छेदमर्धा न स्यादित्याह नेति । करजैर्नखैः । कर्म निष्फलं मानासिद्धं न कुर्वीत । आप-
त्यामुत्तरकालेऽसुखोदयं सुखफलशून्यं प्रारम्भकर्ममात्रस्य दुःखफलत्वात् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । वृद्धीयादस्तेन । निष्फलमिति निमित्तम् । आयत्यां कालान्तरे । असुखोदयमिति निमित्तं च कर्म न
कुर्यात् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यामुत्तरकाले यदसुखं कर्म तन्न कुर्यात् ॥ ७० ॥

छेदमर्धा वृणच्छेदी न रत्नवादी च योनरः ॥ सविनाशं ब्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रार्थवादः अस्मादेव केवलं छेदमहणात् पूर्वोक्तदृष्टोदमिति पक्षीसमाप्तो विज्ञायते उभये प्राधान्ये-
हि दृष्टहर्णं छेदद्वयं प्राकरिष्यता तस्यैव हस्तेन मुमर्दत्वात्माप्तं पुर्युदासः । सुधायास्तु काठिन्याच्च तसां धर्मद्वन्द्वं तत्रैवास्ति पयो-
जने मां दृष्टोदमर्धं तनुहस्तेन पुरुषाणां स्वभावतः केषांचित्प्राप्नोति तस्य पुर्युदासः । वृणच्छेदी मरुतो दन्तैर्न प्लान्तादिति सूचकः
पिशुनः कर्णेजपः यः परस्य दोषानसतः सती वा परोक्षं व्याख्यापयति । अशुचिरुक्तार्थः । विनाशमाशु भजति । नैयथाभ्या-
निवेदिकाभ्यामनियतकालानि फलानि एवमेतत् । किं हि हि वैवज्मनि अपिरादनादिनावियोगो विनाशः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । छेदमर्धनादेः शार्ङ्गपिण्डस्य दृष्टदोषान्तिद्वयफलत्वात् छेदमर्धाति । नखैर्नखैर्नखै-
रुपाटकः । बहुदुःखकारी सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता । अशुचिर्बोधाभ्यन्तरशौचशून्यः ॥ ७१ ॥

(३) कुम्भकः । छेदमर्धयिता वृणच्छेष्टा न खैर्वादिता च योममुच्यतश्चा सूचकः खलोयः परस्य दोषानसतः सती वा
ख्यापयति वासाभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । छेदमर्धादीननूय दृष्टफलमाह छेदमर्धाति । सूचकः खलः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । सूचकः पिशुनः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता ॥ ७१ ॥

न विग्रस कर्था कुर्याद्विहिमाल्यं न धारयेत् ॥ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिनिवेशेन पणवन्धादिना यज्ञोक्तिकेषु याज्ञेयुषां चित्तरं जल्पनमहोपहृषिकायासां विग्रहक-
था । विहिमाल्यं वाससो बहिः कण्डस्थां संजं वासस्छादयेत् । तथा च समाचारः । अपरे बहिरित्यन्यो ब्रूतादं उच्यते । तत्र न गररस्या-

दौनप्रकटमाल्योभ्राम्येदित्याहुः । अथवाबहिर्गन्धबहिर्मात्ययस्यगन्धोनातिसवेद्यते । एवस्थत्यन्तर । नागन्धासजधारये-
दन्यत्रहिरण्मस्यादिति । गवाचपृष्ठेयानपर्याणविनासाक्षाद्रवारोहणप्रतिषिध्यते । सर्वथेतिपर्याणादान्तरापेपिगच्छ्यादियु-
क्तेऽपृष्ठयानत्वादमतिषेधः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगृह्यनैवदेयमिति परकथामाच्छिद्य । बहिर्मात्यशिखावेष्टनेन । गवापृष्ठेन सर्वथातिग-
र्हित रथादियोजनेन तु गोभिर्यानगर्हितमात्रनत्वत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । नथाभिनिवेशेन कथाशास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् । केशकलापाद्बहिर्मात्यन धारयेत् ।
गवाच पृष्ठेनयानसर्वथेतिप्रवेण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहम् । पृष्ठेनेत्याभिधानादाकृष्टशक्यत्वादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विगृह्य विग्रहकत्वापरकथामच्छिद्य । बहिर्मात्यकेशकलापाद्बहिर्मात्कार्हेषुष्पम् । गवापृष्ठेन
केवलनेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । विगृह्य कथाविरोधपूर्वकवाक्यम् । गवापृष्ठेन यान गोपृष्ठमारुह्य यानम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगृह्य माणवन्धादिवालौकिकेषु शास्त्रेषु कथान कुर्यात् विध्यन्ते गवापृष्ठे वृषभानापृष्ठे स-
र्वपृष्ठानाविनाशात् गवारोहणप्रतिगर्हित । तथैवबहिर्मात्यन धारयेत् ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्भ्रामं वा वेश्म वा दतम् । रात्रौ च दक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । आवृतस्यवाचपरिक्षेपादिना यामस्यअद्वारवेशप्रतिषेधः । अनावृतस्यतुद्वारवतीपिपथा-
कामम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्वारेण सर्वसाधारणद्राव्यतिरेकेण गुप्तद्वारादिना नातीयान् प्रविशेच्च । वृतसंवृतत्वयन
हरेत्हस्तेन ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । माकाराद्यावृतगृह्य दारम्यतिरिक्तप्रदेशेन माकारादिलङ्घनकृत्वा न विशेत् । रात्रौ च दक्षमूलाव-
स्थानवृत्तस्यजेत् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । नातीयात् न गच्छेत् माकाराद्युल्लङ्घनेन ॥ ७३ ॥

(५) रामचन्द्रः । यामवा वेश्म वा वृतवेष्टितअद्वारेण नातीयात् नविशेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ॥ शयनस्थोन भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरेणापिगृहपरिहासेननाक्षैर्दीप्येदिति । कदाचिद्ब्रह्मणशलाकादीनामपिदर्शनार्थः । तेनसर्वस्य
द्यूतस्यप्रतिषेधः । स्वयचर्मपादत्राणमुपानहौ तेआत्मनाहस्तेनदण्डादिनावागृहीत्वा देशान्तरनानयेत् । आत्मीययोश्चाप-
प्रतिषेधः । स्वयमितिप्रकृतत्वासेनगुवादिसवन्धिन्योरनिषेधः । शयनेखट्वादी उपविश्यनभुञ्जीत पाणौचक्रवर्त्तयापयित्वा
भाजनाद्यनन्तरितेनआसने अन्यस्यापयित्वाआनन्तर्याम्नेत्यस्यप्रतिनिर्देशेनभोक्तुः ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न पाणिस्थं वामपाणिस्थं पाणिनिहितभाण्डादिस्थितम् । आसने पीठदौ स्थितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । गृहविनाकदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिपि क्रीडयेत् । स्वयमित्यभिधानादात्मोपानहौ पाद-
व्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरन नयेत् । शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभृतमनकृत्वा क्रमेण न खादयेत् ।
आसने भोजनपाननिधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कदाचित्ति ब्राह्मणदेष्टुर्भतिपदादावपि मस्तकिवारणायम् । गृहविनायकैर्न कठितेति मेधातिथिः । नउपानहतिविति द्वित्वविवक्षितम् । आसने स्थापितमपि ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । पाणिस्थमन्त्र पाण्यन्तरेण न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाक्षैः क्रीडेत् । अक्षयहर्णं शक्यकादिना विभवे सति कठिदिति । स्वपउपानहौ न हरेत् । हस्तेन नानयेदित्यर्थः । दण्डादिना आनयेत् ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न च नम्रः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्तमितेऽद्यादित्ये प्रतिलक्षणैकर्ममवचनीयत्वान्द्वितीया । नचोच्छिष्टः ननुचम्रस्यचर्यधर्मत्वेत्यतिपिद्ध । पुरुषधर्मताचतस्यज्ञापिता नतादर्यमेव सत्यं तत्ररूपताज्ञापनार्थउपदेशोप । तेनचावज्जीविकसङ्कल्पकर्तव्यः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिलसंबद्धतिलप्रत्यक्तिकं तैलद्यपि अस्तमयं प्रति तदनन्तरं उच्छिष्टी भूयादिकरणैर्नाशनेनवा न शयीतेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्किञ्चित्तिलसमिश्रं सरमोदकादि तदस्तमितेऽकौ नाद्यात् । उपस्थाच्छादमवासोरहितोनेहलोकेऽप्यात् । उच्छिष्टस्तु नाग्यतोगच्छेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तिलसंबद्धं कसरमोदकादि । अस्तमितेऽस्तगते सवितरि इह भूमावपि न सविशेत् न शयीत, उच्छिष्टः कृतभोजनोनाचान्तः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वतिलसंबद्धं अस्तमितेसति प्रती नाद्यात् न यक्षयेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवा मुद्यात् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिकर्मणि विधिभिर्मसमाचरेत् । आर्द्रपादो भोजनमाचरेत् । नावावृमेः पादौ सचन्नासीत सविशेत् शयनेगात्राणि नावल्लिषेत् । सवेशनशयनेगात्रसंयोजन । अस्यपलमाह दीर्घमायुरिति । नायमायुष्कामस्यविधिः । किर्तहिपूर्ववर्णित्यः । आयुरनुवादस्त्वर्थवादपव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सविशेत् शयीत ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुकः । जलार्द्रपादो भोजनमाचरेत् । नार्द्रपादः सुष्यात् । पलमादाऽर्द्रपादो भुञ्जानः शतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टार्थविधिनिषेधावाह आर्द्रति । न सविशेत् शयीत ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत भोजनं मुद्यात् । आर्द्रपादः कदाचन न शयीत शयनं न कुर्यात् । पश्चाद्भोजनचरेत् ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्भं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥ न विण्मूधमुदीक्षेत न वाङ्मूयां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गदुगारोहं पर्वतादितरुणुलमत्तागहनचारण्यतन्मप्रपद्येत । नाक्रामेन्नगच्छेदक्षुर्विषयं सर्वचोरोदरेऽर्हतस्य भावाशङ्कया । अक्षुर्ग्रहणमागमादेरपि प्रमाणस्यलक्षण । नविण्मूधमुदीक्षणवर्णादिनानिरूपणं च चिरकालभेक्षणानिभवन्तिइति । अतएवतन्कर्तव्यं देवात्कचिदस्यमाने नदीषः । नदीनां ह्युत्तरणं च तस्य स्थितिर्भ्यति । नृकर्मये ॥ ७७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । दुर्गदुर्गत्वेन श्रुतमचक्षुर्वैषयस्यमदृष्टन प्रपद्येत न गच्छेत् । विष्णून्परकीय । बाहुभ्यामनदीमिति विवक्षित बाहुना जलान्तरेपितरणस्य दृष्टविरोधित्वात् ॥ ७७ ॥

(२) कुहूक । तद्गुल्मत्पातगहनत्वेनाचक्षुर्गार्चमरण्यादिदेशदुर्गनाममेव सर्पचौरादेर तर्हितस्य सम्भाव । पुरी षमून्वच न निरीक्षत् । बाहुभ्यामच नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्द । दुर्गे कृपायाच्छिन्नकूपतडागादि अतएवाहाचक्षुर्विषय । विष्णून् स्वकीयं तैत्पर्यालोचनबुद्ध्या नेक्षेत ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्र । अचक्षुर्विषय देश दुर्गवा दुर्गारोहण न प्रपद्येत ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिका ॥ न कार्पासास्थि न तुपाग्दीर्घमायुर्जिजी-
विषु ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथि । कपालिका भयस्यशकलानिदीर्घमायु व्याख्याताद्वितीया ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कपालिकाघटावयव । कार्पासस्यास्थिबीजप्र ॥ ७८ ॥

(३) कुहूक । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीनामधिरोहेत् । भस्मशृण्मभोजनशकलानिकपालिका ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । कपालिकाभयप्रपादे । कार्पासास्थि तद्बीजनाधितिष्ठेत् तेषु अधिशीङ्ख्यासाकमेति सम-
र्थ्येयं द्वितीया ॥ ७८ ॥

(५) नन्दन । अधितिष्ठेत्पदा । कपालिका भिन्नवृद्धाण्डशकलान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । केशामध्ये दीर्घमायुर्जिजीविषुर्नाधितिष्ठेदिति यमि ज्ञायम् ॥ ७८ ॥

न सवसेच्च पतितर्न चाण्डालैर्न पुल्कसं । न सूर्यैर्नावलिमैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभि ॥ ७९ ॥

[न कृतघ्नैरनुद्युक्तेर्न महापातकान्वितैः । न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन]

(१) मेधातिथि । ननुच नाधार्मिकजनान्वृतेनोपसृष्टेऽस्यजैरिति चोक्तमेवैतत् । नैतिहूम तत्रनिवास प्रतिषिद्धः
इहतुसवास । यत्रप्राप्तेतदसतिनतनवस्तव्य गृहस्थित्येति । तत्रोक्तसवासस्तुतै सहस्यव्यवहारोदानग्रहणादिभिर्मैत्रीकरण-
तद्ग्रहसप्तपेचवासापि एकत छायेपजीवनमिच्छादि । आवृत्तग्रहणाच्चतत्रबाहुभ्यामगच्छते । यस्मिन्प्राप्तेभूयासस्तेतथासमी-
पेपिनवस्तव्यमितितस्यार्थइहवबाहुभ्यापि समीपवासादिप्रतिषिध्यतः येषविवेक । पुल्कसानिषादाश्चूदायाजाताअ-
मेदप्रभृतयोम्लेच्छाअन्यावसायितीति निषादास्त्रियाचण्डालाज्जातोवक्ष्यते । निषादस्त्रीचण्डालादित्यादि । अवलिमामदोद्धता
धनादिनागविता ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । संवसेदेकगृहे अवलिमैर्गवितैः । अत्यै केवतायै । अत्यावसायिभि सत्तमाग-
पायै ॥ ७९ ॥

(३) कुहूक । पतितादिभिर्धामा तरवासिभिर्पि सह न सवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतोना
धार्मिके वसद्ग्रामे यतोभेद । निषादाश्चूदायाजात पुल्कस । वक्ष्यतिचा जातोनिषादाश्चूदायाजा यामवतिपुल्कसइति ।
अवलिमधनादिमदगवितै । अयाअत्यजारजकादय । अत्यावसायिनीनिषादाश्चूदायाजाचण्डालाज्जाता वक्ष्यति च
निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्यावसायिनम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । यामवासनिषेधस्योक्तत्वादेकसमैकवृक्षद्रायादौ न वसेदित्यर्थः । पुल्कसैः निपादाच्छूद्रायां-
जातैः । अवलिप्तैः । पनादिगवितैः । अन्यैरजकादिभिः । अन्त्यावसायिभिः निपाद्यांचण्डालाज्जातैः सह वार्ताकलहदि-
संभावनयाअधर्मोत्पत्तेरितिभावः ॥ ७९ ॥

(५) नुन्दनः । पुल्कसःशूद्रेण क्षत्रियायांजातः । अन्त्यादर्शनस्पर्शनायोग्याः प्रतिलोमजाः । अन्त्यावसायिनः
श्वपाकादयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितैः सह न संविशेत् । चाण्डालैः ब्राह्मण्यांशद्राज्जाताः चाण्डालास्तेः सह न संविशेत् । अ-
न्यैः कैवर्तादिभिः । अन्त्यावसायिभिः सूतमागधादिभिः । एतैर्जातिभेदैः सह न संवसेत् अन्यभेदाः । रजकशर्मकारश्च
नटोबुरुडएवच । कैवर्तमेवभिक्षाभ्यसमैतेअन्यजाःसृष्टाः । अस्यार्थः । बुरुडःशूद्राकारः इति जातिसंज्ञा ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिदद्यान्मोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ॥ न चांस्योपदिशेद्धर्मं न चांस्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥] +

(१) भेदातिथिः । शूद्रस्वरक्षाद्विषये हिताहितापदेशां कर्तव्यः । शूद्रस्यमन्त्रवर्तनं कर्तव्यमिति यावत् ।
वृत्त्यर्थश्चायनिषेधः । सौहार्दादिनानुनदोषः । भवति हि शूद्राः कुलमित्राणि मैत्र्याचावर्षहितमुपदिश्यते । अनुज्ञाताः
च सर्ववर्णं ब्राह्मणस्य मैत्री मैत्रोब्राह्मणउच्यते । ये तु व्याचक्षतेऽपृच्छतोन्मूयादित्युपन्यस्य युक्तंशास्त्रान्तरसि-
द्धत्वात् । नापृष्टः कस्यचिद्भूयादिति तदयुक्तम् । तत्र हि स्वाभ्यायविषयस्वरवर्णगतमन्यत्वमसंगतंवाकुर्वतोविनाशितं
त्वयेत्यादावपृष्टेन भवत्कल्प्यम् । यथाचामी नाभ्याप्यादित्यस्मिन्सद्वदुक्तंनपृष्टेभूयादिति । अशिष्यस्यापृच्छतो-
दित्स्वरव्यक्षरंवापदेतोमर्कचिद्वक्तव्यमिति तस्यार्थः । नोच्छिष्टमिति उच्छिष्टाब्दोऽयंभुजिनिमित्तेऽप्राशस्त्येवर्ततेकृतमूत्रपु-
रीभोप्यनाचान्तउच्छिष्टउच्यते । यथा वक्ष्यामीन स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः । बाहुद्वयेनोच्छिष्टमयोगोभुजिसंलग्नेनभुजानस्य
सन्तरास्यसंस्पर्शेन बहिरन्तःस्थितस्योच्छिष्टत्वेभवति । तथा च श्मश्रूणि गताभ्यास्पमितिश्मश्रुभ्योऽन्यदास्यानुमवि-
ष्टमुच्छिष्टकरोतीति ज्ञापयति । अतश्च भोक्तुर्भुज्यमानस्य पात्रादेरधिकरणस्यचोच्छिष्टव्यवहारः । कपिचायेउपयुक्ते-
तरवचनोऽपि । हविर्होच्छिष्टंक्षिणेति । तत्र समाचारान्नात्रगृहीतमुच्छिष्टपुरुषसंघर्षमीपद्रुक्तमुच्छिष्टमुच्यते । यदपि-
विशदमोदनादिपात्रद्वयमस्पृष्टमपि भोक्ता तदपि संप्रयोगात्समाचारतःपरिह्रियते । तत्रोच्छिष्टमपि दातव्यम् । नोच्छिष्टमिति-
विधिप्रतिषेधावेकविषयावृत्ताश्रुतशूद्रव्यवस्थया हविःशेषभेदेन वा विकल्पेते । अथवास्यास्त्रीस्थमतिव्यादिभुक्तशिष्टं
तन् शूद्रायदातव्यम् । तत्रोच्यते । जीर्णवसनसाहचर्याद्यैतदेवप्रतिपत्तयुक्तम् । उपयुक्तेतरवचनत्वाच्चशिषेरूपसर्गस्य तद-
र्थानुगुण्येन वर्तनाद्विहोच्छिष्टंक्षिणेतित्वमयोगोपविरुद्धएव । तयोःस्पृश्योरविरोधोभविष्यति । यद्यपि रुद्राऽऽच-
मनाहीःप्रायोऽत्र वचने दृश्यन्ते । यत्तु वैश्यवच्छौचकल्पश्चेतितद्वासंशुद्रविषयम् । युक्तोऽग्नितमेव मतीयतइति दर्श-
यिष्यामः । नहविष्कृतम् हविषे कृतंहविरर्थकल्पितंब्रह्मवचनःसमासस्तादर्थ्येनोपकल्पितमतिप्रतिपाद्यम् । दण्डाप्रतिक्रिया
यत्र हविर्गन्धोऽस्ति तत्सर्वमतिप्रियते । तेन हविरर्थितया संकल्पितस्य हविषः भवृत्तस्य हविःशेषस्याभुक्तोऽग्नित-
स्य हविषः प्रतिषेधः सिद्धोभवेत् । तथाच कृतमिति करोतिः क्रियासामान्यवचनःप्रयुक्तहविरर्थयत्कृतंसंकल्पितं-
चनन्तेनोच्छिष्टस्यापि यावत्प्राकृतेन संकल्पेन हविष्कृतमपदेशेन यथावत्सर्वविश्वस्य प्रतिषेधोविज्ञायते । अन्यैस्तु-

हविर्मिश्रं हविष्कृतमिति व्याख्यातम् । संसृष्टप्रतिषेधाच्च केवलस्यापि प्रतिषेधः । विप्रसंसृष्टप्रतिषेधेर्विप्रस्येवेत्युक्तम् । कथं-
 पुनः संसृष्टप्रतिषेधे केवलप्रतिषेधः । केवलप्रतिषेधेनाश्वानः कदाचित्संसृष्टप्रतिषेधः शक्यतेवक्तुम् । यत्वं संसृष्टावपि
 पृथक्केन प्रतिभासेते यत्र वा चक्षुषः प्रतिभासमाने रूपे रसादिना तत्त्वयोगो भवति तत्रापि भवत्येव तदाश्रयो व्यवहारः ।
 यथासुरादिसंपृक्तासु सुषकपिण्डीचन्तांहेतेऽपि सुरादिरूपे रसे तत्त्वम्यादास्त्येवसुरांपानप्रायश्चित्तम् । ननु चैवमप्यद्रव-
 रूपत्वात्पिण्डीभिरेकतापन्न्यायाः सुरापानपानोपपत्तिः । नैपदोषः । शायिकेणौचित्यानुवादेनपानमुपादीयते । अभ्यवहा-
 रएवतुनिषिध्यते । यथाचभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमेतत् । भक्षणवाभ्यवहारमात्रंतस्यविशेषाः पानखादनचर्वाणादयः । गन्धस्य
 पुनरनाश्रयस्याप्युपलब्धेनंततोद्भ्यससद्भावावगमः दूरस्थेऽपि कर्पूरादौ गन्धउपलभ्यते । सूक्ष्मद्रव्यावयवावगमकल्पनायां
 द्रव्यस्य परिमाणवयवः स्यात् । यन्नतु संसृष्टयोरैकीभावो न चान्यस्तत्त्वत्ययो न नेत्रकेवलाश्रयौ विधित्वेति धौप्रवर्तितुमर्हतः ।
 यथाक्षीरपातव्यमितिसमिभितयोः क्षीरोदकयोः पीतयोर्नक्षीरभवतिनोदकं द्रव्यान्तरत्वात् । अन्यद्वि तत्र रूपमप्यश्च रसा-
 सद्धानादितत्त्वत्ययहेतुरस्तीति द्रव्यान्तरतत्त्वत् । यथेवंमद्योदके सहपीते यदि भवेतां तदा मद्यपानमायश्चित्तं प्राप्नोति । द्रव्या
 न्तरत्वात् । नैपदोषः अभिभवतिरसान्तरागिमयंति करसवत् । तनोरसमप्यभिज्ञानाद्भवत्येवतत्त्वायश्चित्तम् । यत्र तु बहुदकं-
 त्वलपमद्यादि तत्र संसर्गप्रायश्चित्तमपि निषुण्णमेकादशेनिरूपयिष्यामः । तस्मात्केवलाश्रय प्रतिषेध आरुन्धेदपिसंसर्ग-
 यथामाधानभोक्तव्यादिति आश्रयि न युज्यन्ते । संसर्गाश्रयस्तु केनहेतुनाऽसंसृष्टेवंत । गङ्गायमुनयोः संगमाच्चलमानये-
 त्युक्ते न केवलायागङ्गाया आनयति न यमुनायाः । अस्माचारएवेति चेत्समाचारएवोदाहृतव्यः । न चास्योपदिशेदमम । ननु
 च न श्रद्धायेत्यविशेषेण दृष्टादृष्टविषयमतिदानप्रतिषेधादमोपदेशनिषेधोऽपिसिद्धएव । सत्यम् पुनर्वचनं शेषार्थम् । ततः श्रम-
 भित्तोपदेशोऽनुज्ञातो भवति । शरणगतपरित्यग्येत्यवचैतदंशयिष्यामः । अन्येतुपार्वणश्राद्धपाकयज्ञादिवित्तिकर्तव्यतान-
 शिष्येत् पाचकत्वादिरूपेणेत्याहुः । अत्र चोदयति यदि धर्मोपदेशः श्रद्धस्य निषिध्यते कुतस्तर्हि धर्मवित्त्वम् । अ-
 विदुषश्च नानुष्ठानसंभवस्तत् श्रद्धानुष्ठानकधर्मशास्त्रानर्थक्यम् । अचोचमेतत् । अतिक्रान्तनिषेधस्य लिप्सया ब्राह्मणस्य-
 चोपदेष्टव्यसंभवात् । नहि ब्रह्महत्या सर्वत्रदानचोदनाप्रतिषेधेपुङ्के संभवति लिप्सा प्रयोक्त्री न चास्ति वचनमब्रूयादित-
 देभ्यश्चेति ब्रूयुपायमासीत्तत्त्वप्रकृतं सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याहृत्युपायाम्यथाविधि । प्रब्रूयादितरेभ्यश्चेति । यस्तुवांति-
 श्रद्धस्तस्यावश्यमुपदेशः कर्तव्यः । अविदुषा विधिप्रतिषेधाधिकृतक्रमात्संवासीनिषिद्धः प्रमूर्खानां विद्वद्भिर्नैवेति । यनु
 व्याचक्षते धर्मशास्त्रोपदेशस्तदर्थव्याख्यानवानेन निषिध्यते शास्त्रद्वयेन न वास्योपदिशेदिति एकेन शास्त्राभ्ययनपरेणा-
 र्थव्याख्यानम् । अग्रथकस्तूपदेशो न केनचिन्निषिद्धः तेषामेवंवदतांतस्यशास्त्रविचारइति सिद्धत्वात्पुनरुक्तम् । इदं तु
 बहुयुक्तं व्याकरणादौ धर्माविबोधार्थशास्त्रे धर्मशब्दः । तद्वि न धर्मशास्त्रमतीन्द्रियार्थमिति प्रतिषेधानुपदेशाद्ववतितु धर्मशा-
 स्त्रावबोधार्थम् । शक्नोति हि वैयाकरणः पदार्थानुसारेण गहनवाक्यार्थमुच्येतुम् । धर्मशास्त्रत्वाच्च तस्य शास्त्रद्वयने-
 नागतत्वात्पृथगुच्यते । युक्तमेतत् यदि कश्चिन् ब्रूयात्पदानेऽनधिकृतस्य कुतोद्देशे प्राप्तिरिति । वेददृष्टिशास्त्रे च भा-
 ने न चतत्र श्रद्धस्याधिकारः । न चास्यव्रतमादिशेत् व्रतशब्देन कृद्वाप्युच्यन्ते एतेर्वैरिति प्रयोगदर्शनात् । तात्पर्यमुदय-
 कामस्यनोपदिशेत् । प्रार्थयित्वा र्थं तान्विष्यत एवोपदेशः । सातकव्रतानां शक्तिरेव नास्ति असातकत्वात् । एवमाविवादी
 नामप्यभ्ययनाभावादभ्ययनंचोपनयनाभावादुपनयनंचतद्विधौ जातित्रयश्रवणात् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । मतिदण्डनोतिशास्त्रादिविपर्या । उच्छिष्टभाण्डत्यक्तं । अहविष्कृतं पत आरुण्यद्वतः
 हविस्तुपुरोडाशादिहविःशेष । धर्मधर्मापनव्रतश्रयश्चित्तम् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राय भर्तिदृष्टार्थोपदेशं दद्यात् धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं न दद्यात् दासगोचरतोच्छिष्टमन्नदानमित्यभिप्रेत्यभाष्यमाणात्वादोषः । द्विजोच्छिष्टं च भोजनमिति भोक्तुर्विधितुरच्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथासंभवत्तद्विषयः । हविष्कृतमिति पर्यैकदेशोद्भूतः सहविः शेषो न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः व्रतचारस्य प्रायश्चित्तरूपसाक्षान्नोपदेशो न किन्तु ब्राह्मणमभ्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहार्द्विराः तथा शूद्रसमासाद्य सदाधर्मपुरःसरम् । अन्तर्गत् ब्राह्मणकृत्वा मायश्चित्तसमादिशेत् ॥ मायश्चित्तमितिसकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । भर्ति दृष्टार्थबुद्धिः । हविष्कृत-द्रुतावशिष्टं । व्रतं प्रायश्चित्तं । १ तत्राह्मणमन्तरावधि हविष्कृतं पदिशेत् । श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमपतद्वत्पुनः । अन्यथातेषां धर्माधननुष्ठानापत्तिः । अस्य शूद्रस्य साक्षादिति शेषः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । भर्तिरेणाविज्ञातमुपायम् । भोजनपात्रस्य मुच्छिष्टमन्नं न तु खाल्यादिदिशतम् । हविष्कृतं हविष्ट्वेन कल्पितमृत्विग्भिर्भक्षितशिशुपुरोडाशदिकम् । धर्मश्रौतस्मार्तादिकम् । व्रतं लातकदस्तादि न भर्तिदद्यादित्येव सिद्धे धर्मोपदेशेदिति पुनर्निषेधो दोषातिशयप्रकाशनार्थः ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राय भर्ति सन्मति नीतिशालादि विषयां न दद्यात् । उच्छिष्टं अतिशेः भुक्तोच्छिष्टं हविष्कृतं देवनिमित्तं पुरोडाशादि शूद्राय न । च पुनः अस्य शूद्रस्य व्रतं प्रायश्चित्तमापदि ॥ ८० ॥

योऽस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादः । तेनैव सहति । उपयोर्दोषमाह । शृण्वतः श्रावयतश्चमन्त्राय वगाहते तन्प्राप्नोतीति यावत् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमो नरकं सह तेनैव गच्छति, यदि शूद्रोऽपि पापान्तरेण तल्लोकगामी । अन्यथा तदुपदेष्टव्यं याति ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मज्ञेति यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताऽप्येतमोगहनं नरकं विधाति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु ह्ययोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षे इदममाह यदिति । असंवृतं नाम तमो नरकतेन शूद्रेण सह मज्जते इत्यवयवः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र निन्दार्थवादमाह यदिति । अस्य शूद्रस्य । तेन शूद्रेण ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्य शूद्रस्य धर्मसमाचष्टे यः व्रतं दिशति स असंवृतं नाम तमः नरकं तेनैव सह मज्जति ॥ ८१ ॥

न संहृतार्या पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ न स्पृशेच्चैनदुच्छिष्टेन च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । रुहताभ्यां सन्निविष्टाभ्यामिदं तत्तत्संस्पृष्टाभ्यां युगपद्वाभ्यां प्रतिषेधः । पाणिभ्यामिति बाहू संहती निषेधति । आत्मन इति न परस्य । अतश्चान्येन संहृताभ्यां कण्डूयतो न दोषः । शिरोग्रहणात्पृष्ठादावदोषः । न स्पृशेच्चैव शिरः रोहतेनात्मनोऽप्यहस्तेन वाऽवयवेनेतिकेचित् । तत्र पाणिभ्यामिति प्रकृतत्वात् । न च स्नायाच्छिरसा विना । नित्यं नैमित्तिकयोः स्नानयोरप्यविधिः । ननु त्वित्यस्य लौकिके स्नाने कुत एतत् । स्नानविधिनैकवाक्यत्वात् । विहितस्नानापेक्षा मृत्यासत्त्वात् युक्तिमल्लोके तु विधेरभावादप्राप्तिः । स्नातिश्चायसर्वास्त्वभिधानिसल्लिख्योपूयादिप्रक्षालने वर्तते शिरोवर्जितं च तत्र चण्डालादिप्रशने शिरोवर्जितमपि यच्छ्रावसं कर्तव्यं । न च स्नायाद्विना ततः अस्ति च लौकिकमशिरस्कमपि स्नानयेन्न शिरः स्नानं शिरः स्नातस्तु तेनेति ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सहताभ्यासयुक्ताभ्या एतच्छिर । तत शिरसोविना शिरोवर्जितागैर्न स्नायादित्यर्थः । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मिणामित्यन्यत्रोक्तं ॥ तेनायसशिर स्नानशक्तविषयोनिषेधः ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुम । सन्निष्ठाभ्यापाणिभ्यामन कण्डूयेदामन शिर । उच्छिष्टं त्वशिरोन स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जन व्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् इष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्तयात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायानिषेधः अशक्तस्येतु । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मिणामिति जायातिना विहितमव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चेनेति एतच्छिर । तत शिरस शिरोवर्जं न स्नायात् शक्तस्यापनिषेधः । न त्वशक्तस्य । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ कर्मिणा । आर्द्रेण वाससा वापिर्देहिकमार्जनविदुरिति याज्ञवल्क्योक्तं ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । आत्मग्रहणात्परस्यापनिषेधः शिरोग्रहणादवयवातराणाम् । एतच्छिर । असहताभ्यामप्युच्छिष्टेन स्पृशेत् । तत शिरसोविनान च स स्नायात् । नित्यनैमित्तिकयो कमणोरदृष्टार्थस्नानविषयमेतत् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छिष्टं सन् एतत् शिर न स्पृशेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥
केशग्रहान्महाराश्व शिरस्येतान्विधर्जयेत् ॥ शिर स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेघातिथि । आमन परस्यवेयविशेषेणकेचिदच्छित्ति । अयेत्वामनइतिप्रकृतमभिसम्बर्षति । त्रौ धनिमित्तश्चापनिषेधः । सुरतसभागे तु कामिना केशग्रह सननिषिध्यत । शिर स्नानक्षालितमनैनेतिराजदत्तादेरा कृतिगणत्वात्परनिपातः । शिर स्नातइतिबाहुल्येनसमासः । नाङ्गमाभीयम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केशग्रहान्महाराश्व शिरसि केशग्रहणमहाराश्व शिरसि स्वयमपि शिर स्नात सन्नाङ्गं मयदपि तैलेन न स्पृशेत् । न प्रक्षेपेत् । एतच्च तद्विषय एव न रात्राविति शिष्टाचारात् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुम । कापेन केशग्रहप्रहारी शिरसि वजयत् । कापनिमित्तवाच्चाामन परस्य च प्रतिषेधः । अतएव सुरतसमये कामिनाकेशग्रहस्यानिषेधः । अशिरस्कस्नातश्चतैलेन न किञ्चिदप्यङ्ग स्पृशेत् । अथवा तैलेनैत काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते तैलेन शिर स्नात तैलेन पुन किञ्चिदप्यङ्गं स्पृशेत् अतोरात्रौ शिष्टानामतैलशिर स्नातानातैलेन पादाभ्यक्षमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । केशग्रहानिति शिरस्येवकेशग्रदमु कटपन्मिल्लपर भुङ्क्षन्ति शिर । अत सुरतसमयेकामिनी केशग्रहदेशग्रहे न दोषः । शिर स्नातस्तुशिरसितैलत्वा नायेष्वङ्गेपुतदद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु इतशिरस्नानस्तैलभ्यक्ता न स्यात् । तैलस्नाने स्नानशब्दस्य भाक्तत्वात् । युगपत्सवाङ्गीजलसम्बन्धस्य तत्वात्स्पर्शस्य करणापेक्षावाचः । दाक्षिणात्यानामातुलकापापरिणयवत् रात्रौ गौडीयानापादाभ्यङ्गोदशाचारः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । शिर स्नात इतकेशवापन ॥ ८३ ॥
न राज्ञ प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित ॥ सुनाचकध्वजवता वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेघातिथि । उत्तराजतोधनमिवच्छेदिति । राजशब्दश्चायक्षत्रियजातावक्षत्रियोऽपिजनपदेऽप्येव दृष्टयोगा ब्राह्मणानाराज्यमिति । तत्र प्रतिग्रहविधौ तन्निषेधेचजनपदेऽप्येववचनोपुहतेयेनाह अराज यप्रसूतितइति । जनपदेऽप्येवैहि सर्ववर्णसंभवि लिप्सया । अताविशम्प्यते । राजयाक्षत्रियाधस्यप्रसूतिरूपचिन्तास्ति । तस्माद्वाज्ञानपदेऽप्येवराज

गृहीयान् । क्षत्रियावपि सुष्पादुच्छास्त्रवर्तिनोवदयमाणेन प्रतिपेयेन । सूनापशुमारणसंज्ञकपूर्वकेणमांसकृमेणयोजीव-
तिसूनावान् । खलिकदित्योके प्रतिज्ञः । भवजी मद्यपण्यस्तत्क्रयविक्रयजीवी । वेशः पण्यवृत्तिस्तयायोजीवतिस्त्री-
वापुमान्वा ॥ ८४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोजनपदपालकस्य अराजन्यमसूतेतिवादि । सूनेतिदशमहापणिवधस्थानसूना
तत्त्ववर्तकः सूनावान् । तिलगुण्योडकभक्षवान् शौण्डिक सुराभ्वजवत्तया भ्वजवान् वेशेनाहोपस्कारेण जीवन्वेश्याजनः ।
एषामपि न यासमापद्यति ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञोभननप्रतिगृहीयान् राजतोषनमन्विच्छे-
दित्युक्ततस्यापविरोपडक्त । सूनाचक्रभ्वजवतामिति सूनावतांचक्रवतांचभ्वजवतांच । सूना पणिवधस्थानतद्यस्यास्तीति
ससूनावानपशुमाणापरपूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रवाञ्जीववधविक्रयजीवी तैलिकः । भ्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः ।
वेशः पण्यस्त्रियावृत्तिस्तयायोजीवति स्त्रीपुमान्वा सवेशवान् । एतेषाच न प्रतिगृहीयान् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोषनमन्विच्छेदिति सीदत्कुट्टम्बस्य राजप्रतिपहस्योक्तत्वात् मजापालनकर्तारितज्जातो
राजपदभाजमिति मीमासास्तथके स्थापित अतोतज्जातेऽतिप्रहोनिपिद्धइतिसार्थादमाहनेतिअष्टभिः । सूना स्वयनिहत्य
मांसविक्रयः । चक्रतिलादिपेण । भ्वजोमद्यपेणहता । वेशः सभोगार्थस्त्रीपुसयोर्भूतिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । राजतोषनमन्विच्छेदिति यदुक्ततत्र नियममाह नेति । राज्ञोऽन्तर्यराजन्यः क्षत्रियइतियावत् । त-
स्यालसूतिरित्यस्यराजन्यमसूतिः । अराजन्यमसूतितोऽराजन्यमसूते । पद्ययैतसिद्धेष्टयः । तस्यद्रव्यमप्रतिगृहीयान् ।
सूनाचक्रभ्वजवताम् सूना हिंसातद्वाऽसूनावान् चक्रतैल्युक्तं तद्वाभक्षवान् । सुरायाज्यादिकं सुराभ्वजस्तद्वाभ्वजवान्
सुराकारीत्यर्थः । वेशोवेश्याकर्म ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजन्यमसूतितं न राजवशोद्भवः तस्य अक्षत्रवशमसूतितः राज्ञः कक्षाशब्दः प्रतिपह न
गृहीयान् । सूना हिंसकः । चक्री तैलिकः । भ्वजी मद्यकर्ता । एतेषां वेशेनैवजीवतांप्रतिपह न च गृहीयान् ॥ ८४ ॥

देशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमोभ्वजः ॥ दशभ्वजसमोवेशो दशवेशसमोऽनृपः ॥ ८५ ॥

(१) मेघातिथिः । उत्तरस्योत्तरस्य दोषगुणत्वज्ञापनार्थमेतत् । आपद्युपायोवदयते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासमं तावत्पापयुक्तं । सूनादिपदानि तद्वल्लक्षकानि वेश्यान्तु स्वपदेनैवोपात्ता
नत्रापि वेशइति पठन्ति । नृपोऽराजन्यमसूतिस्तत्प्रमाणत्वात् । एवराजैत्यत्रापि ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासमोऽनृपइतिपठति । मेघातिथिपशुतयः शब्दोदशवेशसमोऽनृपइतिपठति ।
सूनादिशब्दैस्तद्दानुपलक्ष्यते । दशसूनावन्तु यावान्दोषस्तावानेकलक्षभक्षवति तैलिके । यावान्दशशु तैलिकेषु दोषः तावा-
नेकभ्वजवति शौण्डिके । यावान्दशशु भ्वजवन्तु दोषस्तावानेकत्र वंशवति । यावान्दशशु वंशवन्तु दोषस्तावानेकत्र रा-
जनि उत्तरोत्तरनिन्दाचेयपूर्वदानृसमवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योष्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवनन्दः । एतेषासौनिकादिचतुर्णामपि प्रतिप्रहोने कार्यं दशवत्त्वेऽप्येतेषांनाराजन्यनृपतुल्यतेत्याह वयोति ।
सूनायादोषायाभिज्ञानार्थसंस्कारिकरणसूत्रोद्घृष्टेभ्योभाषामित्युक्तं । तद्दशगुणभक्षिणि तद्दशगुणशौण्डिके तद्दशगुणोवेश्यायां ।

(८५) दशभ्वजसमोवेशोदशवेशसमोऽनृपः - दशभ्वजसमा वेश्यादश वेश्यासमोऽनृपः । (ज, झ, ट, ठ, ड, ढ)

तदशुणो नृप इति आपदि पूर्वपूर्वास्त्रिभुवरोत्तरस्य धनमाहमिति तात्पर्यं उत्तरोत्तरस्य दोषाधिक्यात् । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासम इति पठति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दन । एतेपातातरम्यमाह दशेति । नृप अराजन्मप्रसूतिरिति विभक्तिपरिणमन्यानुषङ्गते । राजनिन्दा-योऽशस्त्रनादीनामुपन्यासइतिकेचित् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्र । चक्री तैलिक दशस्त्रनासम ॥ ८५ ॥

दशस्त्रनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः ॥ तेन तुल्यः स्मृतो राजा धोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

(१) मेघातिथि । स्त्रनया चरति सौनिक । वाहयति स्वार्थसाधने व्यापादयति । धोर भीषणीयनरकादिहेतु वात् अवयुत्ववादेत्तराजप्रतिग्रहेनिन्दा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । दशस्त्रनासहस्राणीत्युक्तार्थसङ्क्षेपः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लुक । स्त्रनया चरतीति सौनिक एव सकलनया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्य राजा मन्वादिभि स्मृत । तस्मान्नस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानक क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्द । स्त्रनया चरति सौनिक एव सकलनया यानि स्त्रनादशसहस्राणि वाहयति स्वार्थे व्यापादयति यत्सौनिक तेन तुल्यो राजा अराजन्मस्तस्य प्रतिग्रहो धोरो भीषणः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दन । वाहयति भवतयति राजा अराजन्मप्रसूतिरित्येव ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्र । दशेति । दश स्त्रनासहस्राणि य वाहयति तेन तुल्य स्मृतो राजा सौनिक । स्त्रना प्राणिहिंसा अराजन्मप्रसूतिराज्ञ प्रतिग्रहो धोरः ॥ ८६ ॥

यो राज्ञः प्रतिग्रहं प्राति तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ स पर्यायेण याती मान्नरक्रानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथि । तुल्य आदानशील सामन्तकादिभ्यः श्रुतशीलचक्रियैर्यादि । उच्छास्त्रवर्ती शास्त्रमतिक्रम्य ध्वजहरति । असद्वृद्धपरस्त्रीहरणादिना पर्यायेणैकत्र फलमनुभूयाम्यत्र गच्छति । नरकशब्दो निरतिशयबहुलवचनः । केवलं तु लब्धवशात्पत्या वादेशविशेषवचनः । एकविंशतिसंख्याऽर्थवादः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । राज्ञो राजयजातीभिः स्यापि तुल्यस्य वा शास्त्रविरुद्धाचरणशीलस्य वा योगृह्णाति तस्य वक्ष्यमाणोद्गोऽ । पर्यायेण क्रमेण ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लुक । यो राज्ञः रूपस्य शास्त्रोच्छ्रद्धनेन प्रवर्त्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति सत्रमेणैतावक्ष्यमाणैकविंशतिनरकान् गच्छति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्द । उक्तदूषणमाह यो राज्ञ इत्यनुवादमात्रं धोरनरकसम्बन्धाय । तुल्यस्य परधनगर्धिन रूपस्यैवार्थः । एकविंशतिनरकक्षणमार्कण्डेयपुराणोक्तज्ञेयम् । याति भोगाय गच्छतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दन । राजन्मप्रसूतेरपि तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनो धनप्रतिग्रहे दोषमाह यइति । इमा वक्ष्यमाणान् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्र । एतादृशस्य राज्ञः य प्रतिग्रहं कृत्वाति स पर्यायेण क्रमेण इमान् एकविंशतिनरकान् याति ॥ ८७ ॥

तामिस्त्रमन्थतामिस्त्रमहारीरवरौ ॥ नरक कालसूत्रच महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नरकमितिकालसूत्रविशेषणम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लुकः । पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानि मानिकविधितिमियुक्तमिदानीं तानेव नामतो निर्दिशति तावन्मिति विभिः । एतेषां नरकाणां स्वरूपमार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरिणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

(५०) नन्दनः । नरकानाह तामिस्रमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकाणां नामान्याह तामिस्रमिति विभिः ॥ ८८ ॥

संजीवनं महौवीर्यं तपनं संप्रतापनम् ॥ संहारं च सकाकोलं कुडमलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्खः सृजिषं च पन्थानं शाल्मलीनदीम् ॥ असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पन्थानसदा वर्त्मवहनेन अभहेतु नदीवैतरणी । लोहदारकं यत्र तमलोहोपरि गम्यते । तामिस्रादयोऽप्यसंज्ञानरकभेदाः ॥ ९० ॥

एतद्विद्वान्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाक्षिणः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिपह्नियेष विधेरुपसहारणः । राज्ञः प्रतिपह्नो विविधदुःखनरकादिहेतुरिति जानन्तो विद्वांसो ब्राह्मणान् राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । प्रेत्य भवन्तरे । श्रेयः कल्याणम् । येकाक्षन्ति कामयन्ते । प्रेत्येति तु ह्यवन्तमिति रूपकशब्दात्तरम् । ब्रह्मवेदस्तवदग्निं पठन्ति । विद्ब्रह्मण ब्रह्मवादिपह्णयदुःखातिशयदर्शनार्थम् । तेषां चातीव प्रतिप ह्यदोषः । वक्ष्यति तस्मादपि विद्वान्बिभीषादिति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसो वेदार्थज्ञाः ब्रह्मवादिनो वेदाभ्येतारः राज्ञो राजमानस्य दुःखस्यैव विदोषा-
शङ्कया ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लुकः । प्रतिपह्नो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणार्थमश्रावपुराणादिविदो वेदाभ्यापिनो जन्मान्तरे श्रेयः कामयन्ते न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः विदुषो हि प्रतिपह्नेनातीव दोषः । यतो वक्ष्यति तस्मादविद्वान्बिभीषादिति । तेषामपि वि-
विदो राजन प्रतिपह्ण मधुराम्भवाय फलवद्दिदर्शयितुं विद्ब्रह्मण ब्रह्मवादिपह्णय ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदुक्तं नरकसाधनत्वं । विद्वांसो धर्मशास्त्रपुराणादिविदः । ब्रह्मवादिनो वेदार्थनिपुणा अपि प्रेत्य श्रेयोभिकाक्षिणः अराजन्त्यप्यसन्ते राज्ञो न प्रतिगृह्णन्त्यर्थम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तं नियमयति एतदिति । एतद्विधितिनरकपतनम् । राज्ञः सत्रियस्याक्षत्रियस्य च दुःखस्यो-
च्छास्त्रवर्तनः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेद वदन्ति ते ब्रह्मवादिनः एतत् नरकस्वरूपं विदस्तः जानन्तः । राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति । की-
दृशा ब्राह्मणाः प्रथम परलोके श्रेयोभिकाक्षिणः ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्तं धुष्येत धर्मार्थी चानुचिन्तयेत् ॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदत्स्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रियाणां रात्रिस्तस्याः पश्चिमोभासो मुहूर्तस्तत्र निद्रां त्यजेत् । विबुधश्च सस्मिन्काले धर्मार्थ-
व्यनुचिन्तयेत् । यस्मिन् अश्वर्मासेत्यमाने वा दशः शरीरक्लेशो भवति तमपि चिन्तयेत् । स्वल्पश्रेद्धर्मो महात्मा कायक्लेशजनयति

(८९) कुडमलप्रतिमूर्तिकम् = कुडमलप्रतिमूर्तिकम् (क, ख, ग, घ, च, ण, अ, इ)

संज्ञातम् = सधातम् (ल, न, व, य, र, श)

योधमन्तरविरोधी तंपरिहरेत् । अर्थोऽपि सेवादिरितिक्षेशकर । सोऽपि वर्ज्य । सर्वतएवात्मानगोपायेदिति । अनिश्चित्य न किंचित्कुर्यात् । न च मनोराग्यादिविकल्पात्कर्तव्यम् । स्वभावो ह्यपुरुषाणामसति बाह्ये व्यापारे मनसोविकल्पा परद्रव्याभिलाषादिरुधा समुद्भवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमिदपुरुषार्थम् । तस्यावेत्यासाध्यसाधनभावेन चिन्त्योवेदस्य तत्त्वार्थम् । रहस्यमात्मज्ञानचिन्तयेद्देवतान्तिविधिनाऽभ्यस्येत् । अथवा कर्मकाण्डेऽपियोवेदस्तस्यार्थस्तनिरुपयेत् । अयविधिरयमर्थेदं कर्मैव रूपमियमवेदेतेदद्वयमयमत्राधिकारीयमितिकर्तव्यतेत्यादित्वबुद्ध्यानिश्चिन्यात् । व्याख्यातृणामतभेदाद्धेतुनिरुपयेदस्य सभ्यज्ञानमस्यभ्रान्तिरिति ॥ ९२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । ब्राह्मोमुहूर्तउप काल । धर्मार्थो धर्मार्थसाधने अनुचिन्तयेद्ब्रह्मोपाहाभ्याविविच्य निर्धारयेत् । एतद्भागिणः कार्यमुक्त । विरक्तस्यचाह कायक्षेत्रानिति तन्मूलास्तथा वेदस्य तत्त्वतात्पर्यविषयमर्थब्रह्म ॥ ९२ ॥

(२) कुड्मूक । ब्राह्मोमुहूर्तोरारत्रे पश्चिमोयाम ब्राह्मी भारती तत्त्वबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचन । तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइति ब्रुवता तत्र बोधोऽभ्यनुज्ञात । गोविन्दराजस्तु रात्रे पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेत्याह । धर्मार्थो च परस्परविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थार्जनहेतून्कायक्षेत्राननिरुपयेत् । यदि महाकायक्षेत्रोऽल्पो च धर्मार्थो वा तदा तंपरिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मात्मकनिश्चिन्यात्तस्मिन् समये बुद्धिमकाशात् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्द । स्नातकस्य कृत्यप्रतिजानीतेब्राह्मेति रात्रे पश्चिमोयामोब्राह्ममुहूर्तं ब्राह्मी भारती तत्त्वबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचन तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौवेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइति ब्रुवता तत्र बोधोऽभ्यनुज्ञात । गोविन्दराजस्तुरारत्रे पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेति तन्मूलान् धर्मार्थार्थयहेतून् । तत्रापि स्वल्पफलवद्ब्रह्मासाध्यजेदित्यर्थ । वेदतत्त्वार्थं ब्रह्म चिन्तयेदिति भावः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दन । अथसप्तपत्नीनित्यकर्तव्यमाह ब्राह्मइति । ब्राह्मोमुहूर्तं रात्रे पश्चिमोयाम ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्र । तन्मूलान्धर्मार्थमूलान् कायक्षेत्रान् चिन्तयेत् । तवाथमेव चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशीच समाहितः ॥ पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथि । अनन्तरप्रभातायांशयनरात्रौ जहात् । आवश्यकमूत्रविद्व्याग । मायेणतस्यावेत्यापुदुषस्तकुर्वीत । तत्र आवश्यकस्यागच्छत्येत मुखवन्तधावनादिश्च संख्याकृतशौचं एकालिक्षेत्त्यादिविधिनाऽऽवात् । समाहितोविकल्पान्तरतिरस्कारेण संध्यातिष्ठेत् । जपन्सावित्रीं भगवतिसवितरि भगोदभ्याचिर । अर्कदर्शनावधि कालउक्त संध्यासमय । ततोऽप्यधिककालजपेदाधु कामहर्षैवमर्थमययागुक्त सान्ध्योविधिरन्तर्हित । अपरायसंध्यात्वेकालेभस्तमयसमयादारभ्यतारकोदयादूर्ध्वमपि ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आवश्यकमूत्रत्यागादि । जपस्तिष्ठेदितिऽपेदित्यर्थ । त्वकाले स्वीये अपरासायन्तनी चिरमितिपूर्वसंध्यातोधिकजपकरणमुक्त । एतच्चासीनेनेति ब्रह्मचारिकरण उक्तमेव ॥ ९३ ॥

(३) कुड्मूक । ततउप काले शय्यायाउत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीतोत्सर्गकृत्वाअब्रूतवक्ष्यमाणशौचोऽनन्यमना पूर्वासंध्याचिरागपत्रीजपकुर्वन्तर्ताकदर्शनात् । अयविधिभात संध्यायामुक्त । उदयादूर्ध्वमपिभेदापुरादिकामदतिविधानार्थोपमारम्भ । अपरामपि संध्यात्वेकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्सासीत ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्थाय शय्यातः । विष्णुशोत्सर्गादिकमाचरेदित्यावश्यकम् ॥ - कृतशौचः एकालिन्नेत्यादि-
ना । समाहितआचान्तःपूर्वांमास्योदयाजपंस्तिष्ठेत् । अपरां सामन्तर्त्तां स्वकालेः तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीतिति-
चिरं सम्पगृक्षविभावनादित्यत्रोक्तम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । स्वकालेऽर्धरतिमितास्करेः । चिरमासीतेत्यभ्याहार्यम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्थाय आवश्यकं मूत्रपुरीषादि कृत्वा । कृतशौचः पूर्वोक्तभ्यां गायत्री जपन् स्वकाले
सूयोदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपरां सायंकाले चिरं तिष्ठेत् । नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपंस्तिष्ठेत् । आतारकोदयात् ॥ ९३ ॥

ऋषयोदीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदर्धोऽयं पुनर्विधिस्तद्दर्शयति । आयुरादिकलाभोदीर्घकालसंभ्याजपंकुर्यात् । सत्यपि नि-
त्यत्वे वैष्णवद्विणात्कलमिदं अनभिक्तस्य गोपितस्यैतत्संभवति । अन्यस्य त्वाग्रहोत्रकालोपरोधोदीर्घसंभ्याविधिसंपादनात् ।
दीर्घसंभ्यागुणतज्ज्येते । संभ्यासहचरितेज्जापविधौ संभ्याशब्दोवर्तते । दीर्घसंभ्यामिति बहुव्रीहिः । ऋषिग्रहणमर्थ-
वादः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवामुयुरवामुवन् । यशः परैस्त्वगुणानां ज्ञानं कीर्तिस्तेषां परैः कीर्तनम् ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । आयुरादिकलाभिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह ऋषय इति । संभ्याशब्दोऽत्र संभ्यानुदयजपादिवः
यस्मादप्योदीर्घसंभ्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुर्जीवन्तः प्रज्ञायशोऽर्जुनां च कीर्तिमभ्ययनादिसंपन्नं यशश्च मनुयुः तस्मादायुरादिकला-
भिरसंभ्यामुपासीत ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह ऋषय इति । दीर्घसंभ्यात्संभ्याशब्दोऽनुष्ठितजपसहस्रापरः सहस्रपर-
मामित्युक्तः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । संभ्योपासनं यथोसति ऋषय इति । दानधर्मकृतास्त्यति यशः । त्यागकृताकीर्तिः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रज्ञादिसर्वं अवापुः ॥ ९४ ॥

आवर्ण्या मौष्ठपद्यां वाप्सुपाकृत्य यथाविधिं युक्तं छन्दोऽस्य धीयति मासां चिप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथिः । अवर्णयुक्तां पौर्णमासीं आवर्णी । एवं मौष्ठपदी । तत्रौपाकृत्योपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा यथावि-
धमधीयति । प्राक्कलान्त्यादिप्रागुक्तोविधिः स्मर्यते । युक्तस्तत्परः । छन्दोऽस्येवेदान् । छन्दः शब्दोऽस्येवेदवचनोऽन्यथा-
दिवचनस्तेन ब्राह्मणदीनस्य धीयानस्यैव परमविधिः । उभयत्रापि चायं युक्त एव मन्त्रस्याविशेषात् । अयं विकल्पोऽप्यवस्थितः ।
छन्दोगाः मौष्ठपद्यामुपाकुर्वन्ति बहुधा अध्वर्यवः आवर्ण्याम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आवर्णस्य पौर्णमासावर्णी । आद्रपदस्य मौष्ठपदी उपाकृत्य वेदमारभ्य यथाविधिं गृहो-
क्तविधिना युक्तः सर्वदा युक्तः । अभ्यापयेदिति वाच्ये अधीयीतिति अभ्येतुर्ब्रह्मचारिणोऽप्ययमेवाभ्ययनकाल इति दर्श-
यितुमुक्तम् । अध्ययनपदेन वाच्याप्यापनमपि गृह्यते न त्वप्यापनपदेनाभ्ययनमिति स्नातकप्रकरणे त्वस्याभिधाने ।
उपाकर्मास्तर्होमयोराचार्यस्योपासने करणार्थम् । अर्धपञ्चमान् पञ्चमस्यापेन सहितान्शतुरोमासान् । आवर्ण्यांचेत् ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । आवर्णस्य पौर्णमास्यां आद्रपदस्य वा स्वगृहोऽनुष्ठारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धं शतुरोमासा-
न्ब्राह्मणउपुक्तोवेदानधीयति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्द । आवण्या भाद्रपदपूर्णिमास्यावा स्वगृहानुसारेण उपाकर्म कृत्वा छदासिमन्त्रमाह्वाना-
दीनि छन्दश्चरन्त्यात्र वेदवचनत्वात् सार्धंचतुरोमासानधीयीत ॥ ९५ ॥

(५) मन्दन । इदानीमुपाकरणविधिमाह आवण्यामिति । अवणेनयुक्तापूर्णिमासीत्तावणी । तथापौष्टपदनक्षत्रयु-
क्तौष्ठपदी । अथछन्दासिमन्त्रान्गायत्रीजगत्यादिरूपान् उभयवर्षपञ्चमान् ॥ व्यवस्थितविषयोऽयविकल्प ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्र । द्वाभ्यामाह आवण्यामिति । यथाविधि स्वगृहोक्तविधिना उपाकृत्य वेदमारभ्य उपाकरणसंज्ञ-
कर्म कृत्वा आवण्या पौष्टपद्यावा छन्दोगा पौष्टपद्याबद्ध्या अभ्यर्च्य आवण्या कुर्यु विप्र-अर्धपञ्चमीमासोमे येषासार्धंचतु-
ष्टयानित्यर्थ अपधीयत पठेत् ॥ ९५ ॥

पुण्ये तु छन्दसा कुर्याद्विहितस्तर्जनं द्विजः ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथि । अर्धपञ्चमेषु मासेषु गतेषु यः पुण्योन्नततत्रोत्सर्जनकर्तव्यम् । उत्सर्गात्तकर्म गृहकारे
राम्नातम् । बहिरिन्पनावृतेदेशे । अनयोःपाकर्मोत्सर्गयोर्गृहान्तररुद्रातव्यम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तिथ्ये पौषमासे पुण्यर्क्षे भाद्रपद्याचेन्माघस्य शुक्लत्रयदिशुक्ल शुक्ल पक्ष । प्रथमेहनि
मतिपदि एवचदर्शान्तोमासोमनोरपेक्षितइतिगम्यते । उत्सर्जननिरन्तरवेदाभ्ययनन्यागार्थकर्म ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूक । नत पक्षाधिकेषु चतुर्षुमासेषु पुण्यस्तत्र । घामादह्निर्वा । स्वगृहानुसारेणोत्सगाख्यकर्म कुर्यात् ।
अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेहनि पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्लेषु विवि ग्रौष्टपद्यायेनोपाकर्म न कृततद्विषय ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र मासे यः पुण्यो नक्षत्रतत्र स्वगृहानुसारेण घामादहर्निगत्वा उत्सर्गाख्यकर्म कुर्यात्
शुक्लपक्षस्येति शेषः । प्रथमेहनि मतिपदि ॥ ९६ ॥

(५) मन्दन । बहिर्घामाच्छन्दसामुपाहतानामुत्सर्जनमुत्सर्जनाख्यकर्म । प्रथमेऽहनि प्रथमातिथौ । पुण्येऽध्व-
र्युणा भावेच्छन्दोगानाम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्र । बहिर् घामादह्नि । अर्धपञ्चमेषु गतेषु पुण्ये नक्षत्रे पूर्णिमाया छन्दसा वेदाना उत्सर्जनं व-
दसमार्गं द्विज कुर्यात् ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्यैवमुत्सर्गछन्दसांवहिः ॥ विरमेत्पक्षिणीं रानि तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथि । उत्सर्गकृत्वा द्वेअहनीरात्रिरियन्तनाधीयीततदहर्निशद्वितीयचाहरेव न रात्रिरित्येतावत्काल-
विरमेन्नाधीयीत । उभयतोर्ह पक्षोरानि पक्षिणी । तद्वा यस्मिन्ह युगसं कृतस्तदहर्निशैवचरात्रि । अनध्याये द्वितीय
स्मिन्हयध्यतव्यम् । आये तु पक्षे द्वितीयमहरनध्यायोरात्रौ त्वध्ययनमुच्यते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आगामिवर्तमानाहर्द्युक्तार्थानिपक्षिणीयमर ॥ पक्षिणीरात्रिमुत्तरदिवसास्तपर्यन्त विर-
मदर्धपानात् । तदेकमहर्निशयस्मिन्हनि उत्सर्गकृतं तिथ्यमाघो सर्गयो क्रमादध्ययनपक्षद्वयान्वय ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूक । एवमुक्तशास्त्रानुसारेण घामादह्निच्छन्दसामुत्सर्गाख्यकर्म कृत्वा पक्षिणीरानिविरमन्नाधीयीत । द्वे
दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्यारात्रे सा पक्षिणी रात्रि । अस्मिन्पक्षे नूतसगाहो रात्रि द्वितीयदिने चान्हि नाभ्ये

तत्पक्षितीयरात्रौ त्वभ्येतव्यम् । अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनभ्यायकुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामप्रत्ययमहोरात्रानभ्याय-
विधि ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विरमेत् नाधीयीत पक्षिणी अहर्द्वयपुतरात्रि । तथाचामर । आगामिवर्तमानहर्षुक्तायां-
निधि पक्षिणीति । यद्वा यस्मिन्नहनि उत्सर्गः कृतस्तदहस्तारात्रि च विरमेदित्यनुषज्यते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । आगामिवर्तमानाहर्षुक्तायां निधि पक्षिणीत्यमरः । विरमेद्देहाभ्ययनात् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाशास्त्रं यथाविधि छन्दासां वेदानां उत्सर्गबहिः कृत्वा पक्षिणीं पक्षि विरमेत् ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोऽस्मादुत्सर्गकर्मण कृतादूर्ध्वपरतः । शुक्लपक्षेषु छन्दासि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मका-वेदा-
स्पठेत् । अङ्गानि शिक्षयेत्सूत्राकारणादीनि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्दासि वेदान् ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्सर्गानभ्ययनादूर्ध्वमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदशुक्लपक्षेषु संपत पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गादीनि शि-
क्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लेषु द्वितीयादित्रयोदश्यान्ताह शुक्लपक्षतिथिषु वेदावेदाङ्गानि तिवेदाङ्गानि शिक्षाकल्पोभ्या-
करणनिरुक्तछन्दोग्योनिपमिति पठ् । तदुक्तं छन्द पादौ वेदस्य हस्तौ कल्पोपपद्यते । न्येतिषामयनचक्षुर्निरुक्तं त्रयोमु-
च्यते । शिक्षामाणतु वेदस्य मुखव्याकरणस्मृतम् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अत ऊर्ध्वमुत्सर्गादूर्ध्वम् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत ऊर्ध्वं उत्सर्गान्तरः । शुक्लेषु पक्षेषु छन्दासि पठेत् वेदाङ्गानि कृष्णपक्षेषु पठेत् शिक्षा-
कल्पादीनि ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ॥ न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र वर्णस्वराभिष्यन्तिः श्रुत्या न भवति तदविस्पष्टम् । तच्च द्रुतायावृत्तौ प्रायेण भवति ।
निशान्ते पश्चिमरात्रिभागे । सुप्तोऽप्यथोपधाधीयीते पुन आभ्येतदा न शक्येत न निशान्ते । परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य
शयीततु एवमुक्तः पाठः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रसन्निधौ न च जनानां बहूनासन्निधौ निशान्ते ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तोऽपि न स्वपेदि-
त्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रयो वर्णाद्यभिष्यन्तिः श्रुत्य शूद्रसन्निधौ च नाधीयीत । तथा रात्रे पश्चिमे यामे सुप्तोऽप्यथोपधाधीत्य
पुन स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति निशान्ते पश्चिमे यामे ब्रह्माधीत्य अन्ते आन्तं पुनर्न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माधीत्यपरिश्रान्तं परिश्रान्तात्माऽपि ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रजनसमूहसन्निधौ नाधीयीत । अविस्पष्टं वेदं नाधीयीत निशान्ते निशाशान्ते ब्रह्म वेदं
अधीत्य पठित्वा परिश्रान्तं सन्न पुन न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥ ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव द्विजोयुक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथि । छन्दासि गायत्र्यादीन्यभिप्रेतानि तै रक्तयुक्तब्रह्मवर्षां , अनकार्थत्वात्करोतेरपमत्रार्थो-
व्याख्यायते । यथागोमयान्कवितिसहारेषु कुर्यादित्युक्तं एवमत्र युजेरर्थे वर्तते । ब्रह्मचर्यच्छन्दश्च ब्रह्मच्छन्दासि ताभ्या
युक्तब्रह्मछन्दस्कृतम् । यजुषि गायत्र्यादियुक्तान्यमन्त्रा । एकस्मिन्नेवावस्थानके पठन्ति । न यथाबाहुच्येऽन्दांग्ये
च विभागैकस्मिन्पथे मन्त्रान्यत्र ब्राह्मणम् । एवमकारभेदाद्देवानामेव युक्तमिति पूर्व व्याख्यातवन्तः । यथोदितेन पूर्वो-
विधिरनापद्युपसंहियते । आपदि अभ्यापकस्यासन्निधानबहुदेवताविभागमपेक्षमाणस्य तत्रागुणवत् । सहविस्तृत्य-
स्यात् । तस्मान्नापद्यविभागो नादरणीयः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ब्रह्म ब्राह्मण तत्र वेदव्यापिशेषेऽप्यपत्कालएकदेशमात्राध्ययने कर्तव्ये छन्दस्कृतमेव
विधिना गुरुकुलवासादिपूर्वकपठेत् । न नु ब्राह्मणभाग । मन्त्राणां साक्षात्कर्माद्वतयान्तरङ्गत्वात् । यथा विधिपूर्वतानामेव
च विनियोगार्हत्वात् । ब्राह्मणतूपदेशमात्रार्थत्वाद्द्विहरद्वयम् । अतो नियमेनाधीतादप्यर्थमिति पतिविरोधः । अनापदितुष्टस्य
स्यवेदस्य नियमेनाभ्येतव्यत्वात् । ब्रह्मछन्दस्कृतयुक्तं उद्युक्तो नियमेनैव पठेदित्यर्थः । यदप्यनध्ययनादिकमध्ये तु ब्रह्मचा-
रिण प्रकरणे वक्तुं युक्तं । कथंचित्सन्ध्यादिवत्सातकव्रतस्वमप्याविष्कर्तुमशस्येति पुनरुच्यते । तथापि गृह्यनत्वादस्यार्थ-
स्य ब्रह्मचारिणश्चात्युपपन्नत्वात्सातकएव ज्ञातुमेतच्छ्रुतीति दर्शयितुमत्रैवोक्तं । मन्त्राणां चादिकत्वस्यापि तत्कालएव
वेद्यमित्याशयेन तत्रोक्तम् ॥ १०० ॥

(३) कुड्मक । यथा कविधिना नित्यं छन्दस्कृतगायत्र्यादिछन्दोयुक्तमन्त्रमात्रपठेत् मन्त्राणामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् ।
अनापदि सम्यक्करणायै सति ब्रह्म ब्राह्मणमन्त्रजातं यथोक्तविधिना युक्तं संहिज पठेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मात्र वेदः । इतगायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रजातं । अनापदि धारणासक्तौ ॥ १०० ॥

(५) नन्दन । उपसहरति यथेति । यथोदितेन विधिनाऽर्धपञ्चमासास्पृशेदित्युक्तेन विधिना । छन्दस्कृतगायत्र्या-
दिछन्दोनुगतं मन्त्रभागम् । नित्यमापद्यनापदि च । अनापदि ब्राह्मणभागछन्दस्कृतं चोभयपठेत् । एतदुपाकृत्याध्ययन-
सातकानामेति प्रकरणसामर्थ्याद्दिक्षेयं ब्रह्मचारिणमित्यभिधानाच्च ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्र । छन्दस्कृतं मन्त्रभागं पठेत् ब्रह्मब्राह्मणछन्दस्कृतमन्त्रभागसहितं पठेत् ब्राह्मछन्दस्कृतं ब्रा-
ह्मणभागं पठेत् ब्रह्मछन्दसौ ताभ्यामुक्तं अनापदि युक्तं नियमवान् द्विजः ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ॥ अव्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व-

कम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथि । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अव्यापनं च कुर्वाणः अव्यापनमग्रहणमनधीय-
तोऽग्रहणार्थमभ्यासार्थं च । नित्यम् नोत्सगादेवमश्रुति कितर्हर्धपञ्चमेव पिमासि पूषाकमण मश्रुति । शिष्याणाम् अनुवादः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधीयानो गुरोः । त्वतो वा पठन् ॥ १०१ ॥

(३) कुड्मक । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानसर्वथा यथोक्तविधिनाऽधीयान शिष्याभ्यापनं च कुर्वाणो गुरुवर्जयेत् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् । नित्यं ब्रह्मचर्याश्रमेऽपीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ अनभ्यायानाह इमानिति । इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् अनभ्यायान् । द्विजः । विसर्जयेत् कीदृशः विधिपूर्वकं शिष्याणामभ्यापनं कुर्वणः ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवे ऽनिले राज्ञौ दिवा पांसुसमूहने ॥ एतौ वर्षास्त्वनभ्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । ज्ञेगेन वाति वायौ वाष्पस्तरसंघर्षाद्वातिः श्रूयते यत्र सकर्णश्रवोवायुः । कर्णाभ्यां श्रूयते यः सकर्णश्रवः । साधनं कृतं तस्मात् । अवस्थाविशेषो परलक्षणार्थकं कर्णग्रहणम् । श्रूयते कर्णाभ्यामेव । तेन यदेवावायुशब्दः श्रूयते । तदनाभ्येतध्यम् । पांसुसमूहति पांसुसमाहरति पांसुसमूहने । पांसुर्धूलिः । उपलक्षणं चेत्तत् । तथाभूतस्य वायोर्वा यतस्तत् शब्दे देवे यदि वायुरीदृशो वाति तावत्कालेऽनभ्यायः । अभ्यायज्ञा अभ्यापनविधिज्ञाः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञौ श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि दिवा च पांसुसमूहनसमर्थवेगवति वायौ वाष्पनभ्यायः स च वक्ष्यमाणा ऽकालिकरूपः । एतावेतावैव ननु वक्ष्यमाणानि विद्युत्स्तनितादीनि । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुक् । राज्ञौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रवद्वयुक्तम् तेनातिशब्दवति वायौ वातीत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपरलोत्सारणसमर्थं वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनभ्यायो तात्कालिकावभ्यापनविधिज्ञाभुवनः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायाविति केचित् । कर्णाच्छब्दश्चावपति ध्यावर्तयतीति प्रतिकूलं महावायाविति राज्ञौ नाधीयीत । तथादिवापि पांसुसमूहने पांसुसमूहयति वर्तुलीकुर्वति वायौ चन धीष्मादिषु तत्र वायुवृत्तपांसूनां सातत्यात् । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनविधिज्ञाः । मन्त्रादय इति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कर्णश्रवे संशब्दे । पांसुसमूहने पांसुसमुत्थापने ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा पांसुसमूहने पांसुत्कर्षे । राज्ञौ अनिले कर्णश्रवे श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि काले वर्षासु एतौ अनभ्यायो । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संज्ञवे ॥ आकालिकमनभ्यायमेतेषु अनुरं ब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्युत्तद्वि । स्तनितं गर्जितम् । इन्द्रनिर्देशाद्युगपदेतेषु समुच्चितेऽनभ्यायः । महोल्का द्विवः पततां ग्योतिषां भारतासां संज्ञवेऽमुत्र च पतनम् । आकालिकशब्दो निमित्तकालादारभ्याग्येधुर्वावत्सप्तकालः सप्तच्यते । मनुष्यदर्शनीयकपूर्णार्थं विकल्पार्थमन्ये ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युदादिवयस्य सन्ध्याकालादन्यदासंज्ञवे मिलितानां त्रयाणामुत्पत्तौ तथा महोल्कानां संज्ञवे विद्युदाद्यन्यतरेण सह युगपत्वाते आकालिकं यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरे तत्कालोत्पत्तिपर्यन्तम् । एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकाल एव ॥ १०३ ॥

(३) कुङ्कुक् । विद्युर्जनितावर्षेषु इन्द्रनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चील्कानां संज्ञवैव हस्तः पाते सति । आकालिकमिति निमित्तकालादारभ्याग्येधुर्वावत्सप्तकालस्तावत्पर्यन्तमनभ्यायमेतेषु अनुरवोचत् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंप्रैमिन्निकमनभ्यायमाह । विद्युदिति द्वाभ्यां इन्द्रनिर्देशाद्युगपत्सप्तपत्तेषु विद्युदादिषु आकालिक निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावत्कालवर्षावपि ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । वर्षास्त्वित्यनुष्यते । विद्युदादिप्रादुर्भावकालादारभ्यनाडिकाशिरकाल । तत्र भवमाकालिकमन
भ्यायविधात् । येयमुक्ताविद्युदादिप्रवृत्ति सासन्ध्ययोर्भेदाकालिकानभ्यायनिमित्तभवति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतेषु आकालिक काल मर्यादीकृत्येत्याकालिक तावत्कालपर्यन्त अनभ्याय ॥ १०३ ॥
एतास्त्वभ्युदितान्विद्युद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ॥ तदा विद्यादनभ्यायमनृतौ चाभदर्शने ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथि । नायमनभ्यायोयस्याकरस्याचन वेलायामुपजतिचेतेषु किंवाहि प्रादुष्कृताग्निषु सन्ध्याकालइत्य
र्थ । तदा समययोजहूपानियमत प्रादुष्कियन्ते । प्रादु शब्द प्राकाश्ये । अनृतौऋतुवर्षास्ताम्योयशरदादि । तत्रवा
भदर्शने प्रादुष्कृताग्निचित्यपेक्ष्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यत्कालिकोनभ्यायस्त तदैव दिद्याधानेतानविद्युदादीन्त्रीन् सङ्गतानमहोल्काअसं
युता । प्रादुष्कृताग्निषु उद्भूताग्निहोत्रेषु कालेष्वभ्युदितानुत्पन्नान् विद्यादुपलभेत । तथानृतौ वर्षातोतृतावभदर्शने वृष्टिहेतुमे-
षदर्शने आकालिकोनभ्याय सोपि प्रादुष्कृताग्निकालएव ॥ १०४ ॥

(३) कुङ्कुम । एताविद्युदादीन्पदाहोमार्थप्रकटीकृताग्निर्कालेषु सन्ध्याक्षणेषुपुण्यपदुत्पन्नाज्जानीयात् । तदानभ्या
यवर्षासु कुर्यान् सर्वरा तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निर्कालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनभ्यायोन् वर्षासु ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्द । एताविद्युदादीन्सन्ध्याकालेष्वेव विजानीयापदातदापरेदुरपि तावत्कालपर्यन्तमनभ्यायनकु
र्यान् यदाकदाविद्युदादीनासमुच्चयइत्याह एतानिति । प्रादुष्कृताग्निषु प्रादुष्कृत प्रकटीकृतोहोमार्थमग्निर्गेषु सन्ध्याकाले
चित्यर्थ । अनृतौ वर्षास्योपचाभदर्शनेच ॥ १०४ ॥

(५) नन्दन । अन्यदा चैनेत्याह एतास्त्विति प्रादुष्कृताग्निषु वित्तेष्वग्निषु सन्धयोरितियावत् । एताविद्युदा-
दीयदाप्रादुष्कृतान्विद्युदात्त्येसदाऽऽकालिकमनभ्यायविधात् । अनृतौवर्षातुत्पतिकेचतौ । अभसप्रव आकालिकमन
भ्यायविधात् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्र । एताननभ्यायान् अभ्युदितसंज्ञान् यदा प्रादुष्कृताग्निषु उद्भूताग्निहोत्रकालेषु प्रजागरिताग्निषु
तदा अनभ्यायविधात् । अनृतौ अकाले अभदर्शने अनभ्यायम् ॥ १०४ ॥

निर्धाते भूमिचलने ज्योतिषा चोपसर्जने ॥ एतानाकालिकान्विद्यादनभ्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथि । निर्धातआन्तरिक्षउत्पातध्वनि । ज्योतिषाचन्द्रादित्यगुरुमश्वतीनाउपसर्जनपरिवेषणमितरेत
र्पीडनच । ऋतावपि अपिप्रहणवर्षासु किल नोत्पातागण्यन्तइत्यभिप्रायेण ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उपसर्जनउपसर्जनहेतौ विकारे युद्धच्छिद्रादौ एताननिर्धातादीन् ऋतौ वर्षास्त्वपि एतस्या
प्रादुष्कृतैस्त्वग्निषु वाक्स्मात्तरोपात्तत्वात् ॥ १०५ ॥

(३) कुङ्कुम । अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानाचोपसर्गसत्यनभ्यायानिमानाकालिकाज्जा
नीयात् । आकालिकशब्दार्थाव्याकृतएव । ऋतावपिवर्षासु किलभूकम्पादयोन् दोषावहाइत्यभिप्रायेणर्तावपी युक्तम् ।
अपिशब्दादयत्रापि ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्द । किंचान्यदित्याह निर्धातइति विधि । निधाते अनभ्रगर्जिते । उपसर्जनेस्तर्षाद्युपरगे । एतान्
निर्धातादीन् आकालिकान् तेषाकालानियमात् । इदमपि निर्धातादिघटितमाकालिकऋतावपिवर्षास्त्वपि । ऋतावपी
त्यनुवादमात्रम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दन । उपसर्जनउपप्लवे । वैवर्ण्यपलनादाविशान्दादन्तृतावर्षाति गम्यते ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्र । ज्योतिषा च द्वादित्यगुरुष्वृत्तीनां उपसर्जने उपसर्गहेतुभूते ग्रहमुद्ये । परिवेषणे अन्धो-यषी जनेन ॥ १०५ ॥

प्रादुर्भूतेष्वग्निषु तु विद्युस्तन्निव स्वेन ॥ सज्योतिः स्यादनध्याय शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथि । तिसृतिपाते पूर्वैणाकालिकमुक्तम् । अनेनह्ययो । सन्निपातेऽपिसज्योतिरुच्यते । स्तनितव तन्नि त्वनश्चासौस्तनितनि त्वन । विद्युच्चस्तनितनि त्वनश्चविद्युस्तनितनिरननम् । समाहारहृद् । तस्मिन् सन्ध्यायामुपवा ते द्वये सज्योतिरनध्याय । सूर्यो ज्योति दिवा । नक्तमग्निर्ज्योति । प्रातः सन्ध्यायामुपनेदिदेवानध्यायोरात्रौ तु नास्ति । एवमग्निमसन्ध्यायारात्रावनध्यायोऽनप्रातःपच्यनदोष । विद्युस्तनितवर्षाणां त्रयाणां प्रवृत्तानां विद्युस्तनितयोर्विभज्य निर्द- शो भवति । वर्षा शेषस्तस्मिन्स्त्रुतीये दृश्यमाने पूर्वोक्त-आकालिकोऽनध्याय । अस्तिद्वतरज्योतिर्दोषादि तदपेक्षयोक्तय आदिवातयारात्रावपि । शेषमिति पाठः । शेषद्वयमानमहरनध्यायहेतुर्भवतीति । अथकस्मान्नैवमुक्तं शेष-आकालिकरुदृत मिति विचित्रा-लोकानाकृतिर्मनो ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रादुर्भूताग्निर्वाते च विद्युस्तस्मिन् स्तनितनि त्वने वृष्टिशून्यं सज्योतिर्यदि प्रातस्तदायाव द्वादित्यदशन । यदि सायतदा यावन्नक्षत्रस्थिति शेष प्रागुक्तं वक्ष्यमाणे चानध्यायनिमित्ते सति यथा दिवा आकालिका दिनियतोऽनध्यायस्तथा रात्रावपि निमित्तपाते यास । एतच्च दिवसस्य वाध्ययनमुख्यकाल-वात् रात्रौ निमित्तपातेऽपि ना- ध्यायनशङ्कानिरासार्थमुक्तं शेषमिति कचित्पाठः । तत्राभ्यवक्ष्याम ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूक । होमार्थमकशितेष्वग्निषु सन्ध्यायामदा विद्युद्भजितश्चाविव भवतीत्यनु वर्षातदा सज्योतिरनध्याय स्यात् नाकालिकं तत्र यदि प्रातः सन्ध्यायाविद्युद्भजितशब्दो तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायोऽनध्यायमेव यदि सा यमसन्ध्यामात्रौ स्यातातदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायोऽनध्यायमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेणैव त्रयाणां पूर्वोक्ताना- शेष वर्षा-प्रेतियेज्जते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्रप्रेत्यर्थ ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्द । सन्ध्यायाविद्युच्छब्दयोरेव सन्निपातो निमित्तांतरमि-या ह्युद्भूतिरिति । सज्योतिः । यदि प्रातः सन्ध्यायाविद्युस्तनितशब्दो तदा यावत्सूर्यास्तर्हति तावदनध्यायः । शेष सामंतदा रात्रौ यथा दिवा सज्योतिस्तथेत्यर्थे ॥ १०६ ॥

(५) नन्दन । प्रादुर्भूतेष्वग्निषु सन्ध्याकालीनित्यर्थः । विद्युस्तनितनि त्वने रात्रौ तथा दिवा च सज्योतिर्नक्षत्र सूर्यसहितराश्वक्रोः शेषमनध्याय स्यात् । सन्ध्याकालाभ्यामुत्तरमेघांतराधानाभावेऽपि यथा-अनध्याय स्यादित्युक्तं स- ष्योतिरिति । विद्युस्तनितनितवर्षेणैव यादि-एकोक्तस्तनितशब्दोऽनध्याय-दशार्जितविषय । अग्नि-एकोक्तस्तनितवर्षण महागर्जित विषयमित्यनुवृत्तिः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्र । सज्योतिः आवाक्याप्यतः अनध्याय स्यात् । प्रातरनध्याय यथा दिवा तथा रात्रौ सायसन्ध्यामारभ्य रात्रावनध्याय । शेषताकाश्रिक ॥ १०६ ॥

नित्यानध्यायएव स्याद्दामेषु नगरेषु च ॥ धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथि । निपुणधर्मयैकामयन्तेते ग्रामनगरयोर्नार्थीरन् । धर्मशब्दश्च त्वगादी धर्मपले वर्तते । यद्विवा-
धर्मणानुबोधो धर्मस्य नैपुण्यतेन सुपरिपूर्णो विध्यर्थो नुष्ठितो भवति । अतश्चाशक्तस्यानुज्ञानमवति । पूतिगन्ध कुत्सितगन्ध-
स्तस्मिन्नासिकापथगच्छत्यनध्याय । सर्वश सर्वस्मिन्शवगन्धेऽपि ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । व्रतपारणमात्रेण विद्यामसमाप्यैव य सास्यति सधर्मनैपुण्यकाम । विद्यानिरपेक्षब्रह्मचा-
रिधर्ममात्रानुरोधकत्वात् । यस्तु विद्यासमाप्यैव व्रतमसमाप्यैव सास्यति सविद्यानैपुण्यकाम । तत्राद्यस्य ग्रामादिमध्य-
ध्यायोनित्यमत्राध्ययनसम्भवेऽपि यस्तु द्वितीयस्तस्य न तत्रानध्याय तपरित्यागे तस्य विद्याधिगमनियमानिष्यते ।
नगरेषु चैतिखेटखर्वदादिसप्रहाराश्वकार । पूतिगन्धेत्पलभ्यमाने सर्वश सर्वेषां विद्यानैपुण्यकामानामपीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

(३) कुड्मूक । नैपुण्यविषयो धर्मातिशयाधिगम्यमाननगरयो सर्वदानध्याय स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्शवि-
गन्धमाने धर्मनैपुण्यकामप्रत्यय विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति ये शिष्या के-
चिद्वृत्तीवेदाध्ययनज-मादौ च वस्ते धर्मनैपुण्यकामा केचित्प्रथमाभ्येतारो विद्यातिशयमात्राधिगमने विद्यानैपुण्य-
कामा ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्द । अध्यापनहि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माङ्गबोधनार्थं धर्माध्वेदरक्षार्थं च तत्रोद्यमुपनीतमा-
हृत्य द्वितीयमुपकुर्वाणस्य विद्यानिपुण्यकामानामन्त्याध्यायोन विद्यतइति उक्ते कामवेदाङ्गानीति ध्यायाच्चतृतीयास्तातक-
स्य । चतुर्थतु त्रयाणामेव ब्राह्मणोद्भूतति निन्दाश्रवणात् त्वाध्याये चैव नित्यकइति चतुर्थ धर्मकामानां विशेषमाह नि-
ध्यायइति त्रिभि । ग्रामनगरयो पूतिगन्धेवानध्याय एवमग्रामेकचोधीत इत्यादिप्रयोगात् फलाधिनामेतेषु नाभ्यय-
नमित्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दन । धर्मनैपुण्यकामानां नित्यनेनात्राभ्ययनेदोषमात्रसूचित ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्र । धर्मनैपुण्यकामानां धर्मादस्वगादी धर्मकाले च नैपुण्य कामयन्ते तेषां धर्मनैपुण्यकामानां
निपुणधर्मज्ञात्वा तत्र स्थितानां ग्रामेषु च पुन नगरेषु नित्यमनध्यायएव स्यात् । एतद्व्रतस्मात्कविषयम् ॥ १०५ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ॥ अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथि । अन्तर्गत शवो यस्मिन्ग्राममभ्येतितायावन् निर्दहत । वृषलस्य नात्र श्वेदवृषलस्तस्य प्रागे-
व निषिद्धत्वात् । नशुद्धजनसन्निधाविति किं हि तत्प्राधिकेणाधर्मणा धार्मिकवृत्त्यते । तेन य पापाचारस्तस्मिन्धा-
नाश्च तेन निषेधः । रुद्यमाने रुदनशब्दे सति । भावमात्रेरुद्यमानशब्दः । समवायोजनस्य यत्र बहुजनाकार्यायमक-
नसघटिता भवति तदश्वे देशे नाध्ययम् । अथवा जनस्य समवाये रुद्यमाने रुदतीत्यर्थः । बहुषु रुदतु प्रतिषेधः । अ-
न्यदसकृत्यात्मनेपदम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अन्तःस्थितेन तत्स्थानगते भूयुपरि भागसंयुक्ते ग्रामे गतपदग्राममध्ये निवातस्य नानध्या-
यहेतुव्येतेतदर्थम् । एतद्येषां ग्रामे अध्ययनाभिस्तद्विषयम् । वृषलस्याचारशून्यस्य न शूद्रमात्रस्य शूद्रसन्निधौ पुरा निषेधोने-
स्तस्मिन्निधौ श्रवणयोग्यदेशे रुद्यमाने जनै रोदनश्रवणइत्यर्थः । समवाये बहुतरसपाद्यमेल्के ॥ १०८ ॥

(१०५) सर्वदा = सर्वश (मे) ०

(१०८) रुद्यमाने = रुध्यमाने (नन्दन) ०

(३) कुल्लूक । अन्तर्गत शवोयस्मिन्पामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधानं तु शूद्र तस्य न शूद्रजनसन्निधाविति निषेधात् । रुचमाने रोदनध्वनौ । भावे लकार । कार्यन्तरार्थं बहुजनमेलके सत्यमभ्यास ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्द । अन्तर्गतशवे अन्तर्गतत्वेन ज्ञात शवोयस्मिन् वृषलोऽधार्मिकः न शूद्रजनसन्निधाविति निषेधोक्ते । रुचमान इति भावसाधनरोदने सति क्रियमाणे वा । जनानां समवाये निमित्तान्तरवशाज्जनानामेलनसमवायस्तस्मिन् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दन । अन्तर्गतशवेऽन्तर्गुणशवयुक्ते । पूर्वोक्तपामानभ्याये सिद्धे पुनरन्तर्गतशवे घाम इति निषेधो दोषातिशयव्यापनार्थः । वृषलस्याधर्मिण्यस्य । रुच्यमाने राजपुरुषलुण्टाकादिभिर्पामे समवाये समर्द्धं ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्त शवे घामे अनभ्यास स्यात् च पुन वृषलस्य धर्मलक्ष्यस्य सन्निधौ अनभ्यास । च पुन जनस्य समवाये रुचमाने अनभ्यास ॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विष्णुस्य विसर्जने ॥ उच्छिष्टः श्राद्धभुङ्क्तेव मनसापि न चिन्तयेत्

॥ १०९ ॥

(१) मेघानिधि । चतुर्मुहूर्तानां धर्मात्रां तैव महातिशया अथमादर्धरात्रादौ मुहूर्तानुत्तरादौ उदके नदीतडागादिस्थ । अन्तर्जले जपस्त्वनभ्यासरूपत्वाद्घर्मणोर्नादिति निषिध्यते । उदयइत्यग्रे पठति । प्रथमोदयकाले सूर्यस्यानभ्यास । उच्छिष्टोऽपि जपस्य धनैराज्ञातमनोयात्रत् । कृतमूत्रपुराणोऽपि श्रागाचमनादुच्छिष्टउच्यते एव । आचमनार्हमप्ययमात्रवचनइत्यग्रे । तेन कृतिनीवीवनादिरपि गृह्यते । मनसापि नाप्यत्राभ्यासे मनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञायते । किंतीह दोषगौरवान्नामैते पानिप्रितानाम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उदके जलमध्ये मध्यरात्रे रात्रेर्मध्यमदृष्टदशकमध्ये विष्णुमे विद्यायाम्ने वा विषय विसर्जने त्यागे चकारादेतस्मि उच्छिष्टमक्षणात् श्राद्धभुक्तदन्तभुक् । अत्र मनसा चिन्तनस्य निषेधात् अन्यत्र मानसो श्चरणे दोषाभावो गम्यते ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूक । उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायाच चतुर्मुहूर्तमिति गौतमस्मरणात् । गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यमदृष्टदशकमभ्यासवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्यभोजनादिना चोच्छिष्टो निमज्जनासमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रयावन्मनसापि वेदनं चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्द । निषेधादर्थपुन श्राद्धभुग्ग्रहणं न चिन्तयेद्देवमिति शेषः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दन । पूर्वोक्तेऽनभ्यास इत्यनुबन्धते । चिन्तयेदित्यत्र ब्रह्मेति परस्मादपकल्प्यते । मनसस्त्यत्र वचनान्तरमर्थमनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञातमिति गम्यते ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोऽद्विष्टस्य केतनम् ॥ न्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

(१) मेघानिधि । एकउद्दिश्यते पर्लिस्तदेकोऽद्विष्टनवश्राद्धम् । तत्र निकेतननिमज्जनाप्रतिगृह्यब्रह्मीकृत्य न्यहमनभ्यास आमन्त्रणात्पृथुति एव राजाचन्द्रमास्तस्य सत्तराहुप्रत्यष्टतस्रवण चशब्दात्सूर्यस्य च । अथवा जनपदेश्वरस्य राजसूतकपुरजन्मोत्सवः । राहो सूतकचन्द्रस्य योरुपराग ग्रहणमिति पसिद्धम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकोऽद्विष्टनिकेतनयेत श्राद्धामन्त्रणप्रतिगृह्य तदा मन्त्रणादि न्यहं ब्रह्म इत्यस्य राहो सकाशात् । सूतके प्रसवेराहुल्लयापि भूतस्य पुनरुद्भव राहो भेति चकारो भिन्नक्रमो राज्ञश्चेत्यर्थः । तेन यदितरराहुसूतक

स्य सूर्यग्रहाभिधानस्य सद्वहार्थ । न तु राक्षसूतकद्वयत्र नृपमरणद्वयुच्यते तन्मरणे श्रोत्रिये त्वह कृत्स्मित्वाशेष
स्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११० ॥

(३) कुहूक । एकएवोद्दिश्यते यत्र आदे तदेकोद्दिष्टनवआदतत्केतननिमग्नघण्टगृहीत्वा निमग्नणादारभ्य क्षमि
यस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतेक । राहोश्च सूतकचन्द्रसूर्योपराग तत्र त्रिरात्रविदनाधीयीत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्द । कात्सङ्गव्याख्यमाह प्रतिगृहेति । केतन निमग्नण । नवआदमन्त्रेकोद्दिष्ट । राज्ञ सूतकेष्टमा
धुत्पत्तौराज्ञोराहोश्चसूतके चकारात्समुच्चयइतिकेचित् ॥ ११० ॥

(५) नन्दन । विद्वानविद्वानभ्येकोद्दिष्टस्य नवआदस्य केत्यते निमग्नयते ऽनेनेति केतनद्रव्यमतिगृह्यजस्य
न कीर्तयेत् । राज्ञ सूतके पुत्रजन्मनिराहो सूतकेयहणमुक्तौ च ब्रह्म ग्यहनकीर्तयेदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । एकोद्दिष्टस्य केतन नवआदनिमग्नणमतिगृह्य जस्य न कीर्तयेत् । अनभ्याय
स्यात् ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति ॥ विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेघातिथि । एकमनुदिश्यआमआदतस्ययाबच्छ्रद्धेतोगन्धलेपौतिष्ठतस्तावदनभ्याय । पूर्वलादिधो
विभ्यन्तरम् । द्वितीयस्मिन्नहनि कृतलानोऽपनीततद्गन्धोऽध्ययनार्ह । उपरक्षणचैतदस्तोरपि गन्धलेपयोर्विदुक्तमन्-
न जीर्णतावनाधीयीत । विदुषइति तस्यैव आदभोजनाधिकारमनुवदति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टगन्धोलेपश्च तत्र दत्तस्यचन्द्रगदेस्तिष्ठति तत्रग्यहादूर्ध्वमपि विदुष
इतिज्ञानेन काममभिप्रैति अकामेत्वदोषइत्यर्थ ॥ १११ ॥

(३) कुहूक । यावदेकस्यानुदिष्टस्यउच्छिष्टस्य ऋकुकुमादेर्गन्धोलेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदोदेहे तिष्ठति ताव
ग्यहोरात्राण्यध्वमपि वेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । निमित्तांतरमाह यावदिति । एकस्मादनुदिष्टस्योच्छिष्टस्यैकानुदिष्टस्य । तावत्त्र्यहादूर्ध्व
मपि वेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टस्य स्नेहस्तैलादिक । गन्धश्चन्दनादिक । विदुष विदुषोपि ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । तावद्ब्रह्म वेद न कीर्तयेत् अनभ्याय स्यात् ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ नाधीयीतामिदं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

(१) मेघातिथि । प्रसारितपाद पादारोपितपादोवा खट्वासनादौ वा सहतपाद । अवसक्थिकावस्त्रादिना
जान्त्वोभ्यस्यचवन्ध । आमिपमासम् । सूतकपहणशावाशौचादेरपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रौढपादासनारूढपाद । अवसक्थिकापर्यङ्कबन्धनम् । आमिपजगध्वजदिने सूतकाना-
द्य सूतकित्तवन्धनम् । एतन्नामभ्ययनमयायश्चित्तकरणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुहूक । शय्यायापतिताङ्गआसनारूढपाद कृतावसक्थिकोवा मासजग्ध्वा जननमरणाशौचिनाचान्मुक्तौ
नाधीयीत ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पञ्चकमभ्ययनविरोधीत्याह शयानइति पृष्ठजानुद्दयव्यापीबन्धः । आवसक्तिः । सू-
तकपदं दृतकोपलक्षकअशुचित्वाविशेषात् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । पादस्योपरिनिहितः पादोयस्यसमीपपादः । वस्त्रादिनारुतपादबन्धोऽवसक्तियः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवसक्तिर्भक्तं कृत्वा न ब्राह्मणः अधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्योरेव चोभयोः ॥ अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

(१) मेघानिधिः । नीहारोदिङ्गोहो धूमिकेत्यनर्थान्तरम् । बाणपरंजोवृताद्वयेन दिशः क्रियन्ते । बाणशब्दः शर-
निर्घोषः । दन्त्योष्ठमन्त्रेणैव व्याचक्षते च वीणावाणइति महाव्रतेहि प्रयोगोद्भूयते । शततल्लीकोभवति वीणावितल्ली-
ति च । चतुर्दशीतुभयोरपि पक्षयोः । अष्टकाश्च सर्वाअष्टम्यं । स्पृष्ट्यन्तरसमाचाराभ्याम् । अन्येत्वष्टमीवित्येवार्थः
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीहारे सर्वतोभूमिकावृते । बाणशब्दे बाणमोक्षशिक्षादिशाद्युत्पन्ने अमावास्यादिशब्दा-
स्तन्तिथिकालमात्रपरः । तत्र शुक्लकृष्णप्रतिपदोरपि दशपूर्णमासमेलकत्वाच्चन्द्रस्यामावास्यापौर्णमासी पदाभ्यामहणम् ।
अष्टकाष्टमी ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । नीहारे धूलिकायाम् बाणशब्दे शरम्बनौ । बाणीवीणाविशेषइत्यस्येव प्रातः सायसन्ध्ययोरमावास्या-
चतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकास्तत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिशिरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च नीतिः । नीहारे स्यापिनि । बाणशब्दे शरादिवनौबाणीवीणेति वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अष्टकाष्टमीषु । अत्र नाधीयीतेत्यनुबन्धः ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह बाणशब्दे वशशब्दे अनभ्यायः अष्टकाश्चतस्रः ॥ ११३ ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशीम् । ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

(१) मेघानिधिः । पूर्वस्यार्थवादो नित्यार्थः । तेन यत्र नित्यत्वज्ञापकं किञ्चित्सविकल्पतेऽनभ्यायः । बह्व्य-
ति च शब्देवर्जयेन्नित्यमिति । ताः परिवर्जयेत् अभ्ययनक्रियातः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या तत्र पाठेन ब्रह्म वेदं गन्ति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषदोषमाह अमावास्याति । यस्मादमावास्या गुरुहन्ति शिष्यहन्ति चतुर्दशी वेदचाष्टमीपौर्ण-
मास्यौ विस्मरयतस्तस्मात्ता अभ्ययनाभ्यापनयो परित्यजेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । तिथौ निषेधति अमेति । अष्टकासु चतसृषु तत्ररुद्धेति यिसनिषेधं बलत्वेन न तिथिपरता
अतोऽमाष्टकासु नाधीयीतेत्यनुषज्यते । तत्रार्थवादमाह अष्टेति । ब्रह्मात्र वेदस्तदधीतनश्यतीति भावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदवीर्यहन्ति ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदहन्ति विस्मरणं प्रापयति ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ॥ श्वखरोष्ट्रे च रुं वति पङ्क्तिं च न पठेद्भिजः ॥ ११५ ॥

(१) मेघानिधिः । गोमायुः शृगालः तस्यविरुतशब्दकरणं वृक्षरोगाणां पङ्क्तिचरित्यतः नाशदकुर्वतामनभ्यायः ।
एकैकस्यमानजातीयपङ्क्तिः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । गोमायु सुगाल । पङ्क्तौ खस्तरादिपङ्क्तिमन्ये केचिदपाङ्क्त्यपङ्क्तावित्याहुः । केचित्सु पङ्क्तीभूय नाभ्येत्यपमित्यस्यार्थमित्याहुः ॥ ११५ ॥

(३) कुट्टुक । भूलोवर्षे दिशादहे सपाठकुक्कुरगर्दभोष्ट्रेषु च खत्सु पङ्क्तौ चोपविश्य प्रष्टतत्वात्सुगालश्वखगदीनामेव ब्राह्मणोन पठेत् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्द ! किंचपासुवर्षे रजसापूर्णै पूर्वपासुसमहनइतिचक्रवातोक्ते । दिशादहे दिग्दाहइति मसिद्धे । गोमायुर्दिशेगोमायो शृगालविशेषस्य विरुद्धरत्नौ । स्वाभाविकविरुद्धारावेवरादानातेषापङ्क्तौ प्रविशश्चजनसमूहे निषेधस्योक्तत्वात् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दन । ब्रह्मेतिशेष । ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेपि वा ॥ वसित्वा मैथुन वास आद्विक प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथि । अन्त शब्द सामान्यवचन श्मशानसमीपे ग्रामसमीपेच । गाब्रजेगावोयनचरितुब्रजतिगाष्टीवा गोब्रज । स्त्रीसमयोगकाले यत्मावृतवासस्तदेव ग्राह्यं नाधीयीत । मैथुनशब्द साहचर्यात्कालप्रवृत्ते ज्ञासति वतते । आद्विकआद्विनिमित्तशुक्लान्ताद्यर्माप गृहीत्वा नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्मशानान्ते श्मशानमापे ग्रामान्ते ग्रामस्यान्ते समीपे तत्र विष्टावशुचित्पेसभवान् । गोब्रजे गवामध्ये । मैथुनवासोयत्परिधाय मैथुनकृतम् । एतेषु यावन्निमित्तानुवृत्त्यनभ्यायइत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । आद्विकप्रेतआद्विक्यतिरिक्तआद्विसर्वान्यन्यदक्षिणादि प्रतिगृह्य तद्दिनेऽनभ्याय ॥ ११६ ॥

(३) कुट्टुक । श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे गोष्ठे च मैथुनसमयधृतवास परिधाय आर्ज्यच सिद्धान्तादिप्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्द । श्मशानान्तइत्याहअ तपदसमीप्ये । मैथुनसमये धृतवस्त्रमैथुनवास । आद्विक सिद्धान्तादिकमेकोद्दिष्टातिरिक्तम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दन । श्मशानान्ते श्मशानसमीपे । गोब्रजे घोषे मैथुनमैथुनसवन्धि । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्र । मैथुनवास मैथुनसवन्धिवास वस्त्र परिधाय । आद्विक वस्तु प्रतिगृह्य अनभ्याय स्यात् ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदिवःप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिक भवेत् । तदालभ्याप्यनभ्याय पाण्यास्योहि

द्विज स्मृत ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथि । आद्विनिमित्तदीयमानभक्तादिआद्विकप्रतिप्रसिद्धतन्निवृत्त्ययमिदमुच्यते । न केवलम्रीहितपुद्गलादिप्रतिग्रहपवआद्वेऽनभ्यायहतु । यावद यदपिप्राणि वा गवादि तथाऽप्राणिवासोयुगादि तदभ्यास्य प्रतिग्रहकालहस्तेन स्पर्ष्ट्वा नाधीयीत यतस्तदेवतस्यभोजनम् । प्राणिरेवास्यमस्येतिपाण्यास्य । आद्वेभोजनतन्निमित्तच द्रव्यग्रहणतुल्यमितिदर्शयति ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणि पश्वादि । अप्राण्यन्नादि । आदिकं आदिसंबन्धि । आलभ्य प्रतिग्रहार्थं स्पृष्ट्वापि । एतेनापि सापान्यतउत्सृज्य प्रतिपादनमात्रं आदिकद्रव्यस्य कृतं । तद्ग्रहणेऽपि तद्दिनेऽनध्यायइत्युक्तम् । पाण्यास्य-
इति यथा भुक्ता दुप्यति तथा हस्तेन गृहीत्वापि । यथास्यस्य मुखेऽग्नितस्थया पाणावपीति तयोः साम्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कूकः । आदिकमन्नादिभुक्ता तावदनध्यायोभवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वाद्यपि वा वस्त्रमात्यादि
प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायोभवति यस्मात्प्राणिरेवास्मस्येतिपाण्यास्योहि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाहनाणीति । प्राणिगवाश्वादिअप्राणिहिरण्यवस्त्रादिकतत्प्रतिग्रहकाले आलभ्यस्पृष्ट्वा
स्थितस्थानध्यायः तत्र हेतु-पाण्यास्यः तेनास्य दुष्टत्वाद्देशोच्चारणमुक्तम् एकाहमितिशेषः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । आदिकं । प्रतिगृह्येत्वेत्यपञ्चयति प्राणिनेति । आलभ्यदत्तपाणिना स्पृष्ट्वा । प्रतिग्रहपञ्चमोज-
नमित्युक्तं पाण्यास्योहीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणी पश्वादिः । अप्राणि वस्त्रादि यार्कचित् आदिकं यदेव तत् आदिकं आलभ्य प्रा-
प्य अनध्यायः । प्राणिरेव आस्यस्य सः पाण्यास्यः द्विजः । अग्निवास्यतः ॥ ११७ ॥

चौररूपभृते ग्रामे संभ्रमे आग्निकारिते ॥ आकालिकमनध्यायं वियात्सर्वाद्भृतेषु च ॥ ११८ ॥

(१) मेघातिथिः । उपभुतउपभुतः यत्र बहवश्चौराग्रामेघातार्थपतन्ति तत्र नाभ्येयम् । संभ्रमे यत्राग्निना
संभ्रमोभयंजन्यते गृहदाहादिगृहक्षौनादग्निर्गृहेषु गृहादावाकालिकोऽनध्यायः । प्रवृत्तिकालादारभ्य यावदग्नेषुः स एव का-
लः । अग्नेषु पाण्डुतेषूप्रातेषु दिव्यभौमोऽन्तरिक्षेषु शिलाभूवादिषु विवाऽदर्शनादिषु ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपभृते आकुञ्चिते । अग्निकारितेऽग्निदाहशङ्कया । संभ्रमे भये एषु आदिकप्रतिग्रहादिषु
पञ्चाकालिक यावद्दिनान्तरायातकालप्राप्तिः । सर्वाद्भृतेषु तन्मूलोत्पत्तनाद्युत्पातेषु दण्डलोपताडनाद्युत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कूकः । चौररूपभृते ग्रामे गृहादिदाहादिपते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भृतेषूप्रातेष्वाकालिकमनध्याय-
नानीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचचौराद्यादि त्रिष्वप्याकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेषुस्तावत्कालपर्यन्तम् । सर्वाद्भृते-
षूप्रातेषुः ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वाद्भृतेषु दिव्यान्तरिक्षभौमेषूप्रातेषु ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकालिक दिनान्तरे तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः स्यात् ॥ १८ ॥

उपाकर्मणि चोत्तमं त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥ अष्टकामु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

(१) मेघातिथिः । उत्तमं पक्षिण्यहोरात्रं च पूर्वमुक्तम् । अनेन त्रिरात्रेण विकल्प्यते । उपाकर्मण्यपूर्वाविधिः । अष्ट-
काऽर्धमादहायप्रातर्मन्त्रपक्षिण्यहोरात्रमभ्युदयोवा । यद्यपि सर्वास्वर्गमीचहोरात्रमुक्ततयापि नित्याचार्योपमान्त्रभोग्य-
त्वात् । विकल्पश्च सर्वप्राणिभक्षणैरुक्तार्थत्वापेक्षः । अन्तर्वन्तासु अहोरात्रमन्त्रनुष्यते पक्षवः । तेषां यत्र पूर्वोन्वितति-
पराय प्रवर्तते तत्रानध्यायः । रात्रियहण्युपपक्षगार्थम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरात्रक्षेपणमिति मुख्यः कल्पः । तावदिलम्बेनाभ्ययनविरोधसंभवे भोगसंगिरित्येव-
क्षि-

(११९) क्षेपणम्=क्षपणम् (छ, घ, भ, न, र य)

णीमहोरात्रचेतिपक्षद्वयमुक्तम् । अष्टकासु अष्टकाशब्दतिथिषु हेमन्तशिथिरुष्णपक्षाष्टमीनवमीषु । आश्वकणतदनभो-
जनयोरभावेन्यहोरात्रम् । अष्टमीषु पागनप्ययनमुक्तमेव इदं नवम्यापप्यन्वष्टकातिथावहोरात्रानभ्ययनार्थम् । तथा-
रूपकालिकततिथिसम्बन्धेन्यष्टकामयोग्याहोरात्रेरुत्सप्तवानभ्यायइत्येतदर्थमष्टकापदम् । ऋत्वन्तासु हेमन्तादीनां-
षण्णामृतूनामन्यायाः षट्त्रायस्तासु । एतच्चान्द्रमासकृतत्वं तत्रात्रिषु दशरात्रिवादेवानभ्ययनसिद्धौ वचनसौरमासद्वय-
कृतत्वं तदिनेऽनभ्ययनसिद्धयर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । उपाकर्मणि चोत्सर्गे विरात्रमभ्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनभ्यायावुक्तौ । तत्रा-
यं धर्मनैपुण्यकाममिति विरात्रोपदेशः । तथाग्रहायण्याऊर्ध्वरुष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनभ्यायः । दिवाका-
लमात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चैत्यनेन यावदष्टम्येवानभ्यायइतराष्टमीपूक्तद्वयपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-
भ्यायः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्यते । क्षणत्यागोऽभ्ययनस्य । उत्सर्गे पक्षिण्यादेरुत्सत्वावुत्पाकर्मणि उत्सर्गद्व-
कालाक्षायामाहवित्रात्रमित्यपूर्वविधिः धर्मकामानामुभयत्र विरात्रमिति वा । पक्षिण्यासह विकल्प इति मेधातिथिः । निमि-
शकालमाह अष्टकास्त्विति । अष्टकाश्वत्सोऽन तु सर्वाष्टम्यः । ऋत्वन्तासु प्रतिपत्तु तिसृष्वेव आद्याः प्रतिपदस्ति सोवा-
दिहारीतोक्तेः । एतासु समाहोरात्रमनभ्यायः एकवाक्यनिर्दिष्टानामभावास्पदीनामपि तथा ॥ ११९ ॥

(५) चन्दनः । विरात्रक्षपणविरात्रमनभ्यायः । प्रथमयोगे विरात्रमन्यत्रपक्षिण्यहर्वा पूर्वाक्तद्वयस्य । अष्टकाः
आश्वकालवेन विहिताश्वत्सस्ति सोवापसिद्धास्तासु अहोरात्रक्षपणमिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विरात्रक्षपणं अनभ्यायः स्मृतः ऋत्वन्तासु रात्रिषु ऋतुसन्धिगतासु । आश्विकं शुक्ला तस्य-
तिप्रहदिने अनभ्यायः । द्वितीया माघमासस्य ज्येष्ठश्रावणश्रौतस्था । मार्गस्य चैत्राश्विनयोर्ऋतुसन्धिः तदुच्यते ॥ ११९ ॥
नाधीयीताश्वमारूढोन दक्षं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थोन यानृगः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । इरिणं बहिर्धामजटवृणवर्जितो देश ऊपरपर्यायः । यानृगस्त्रीशकदशिविकादि तेन गच्छतो निषेधः
॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न खरं नोष्ट्रमिति तद्युक्तयानपरं साक्षात्तदारोहस्य निषिद्धत्वात् । इरिणमूपरैर्भूः । यान-
मुक्तेभ्योऽन्यत्र दीलारथादि तद्वतः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तुरगसदृकरिनोकाखरोष्ट्राहस्तयोपरदेशस्यः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । अश्वचारूढो नाधीयीतेत्याह नेति । नेरिणस्थोनोपरस्थः । यानमत्र शकटादि परिशेषात् ॥ १२० ॥

(५) चन्दनः । इरिणमूपरस्थस्य । यानमुक्ताश्वदिव्यतिरिक्तम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्वदिमारूढः नाधीयीत इरिणस्यः ऊपरभूमिस्यः सन्वेद नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्घरे ॥ न शुकमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । विवादः क्रोशपूर्वको व्याक्रोशः । कलहोदण्डादिनेतरेतरताडनम् । सेना हस्त्यश्वरथपादातम् ।
सङ्घरः सङ्ग्रामः । असङ्घरेऽपि सेनास्यस्य निषेधः । शुकमात्रयावदार्द्रपाणिरितिसंस्थान्तरम् । अजीर्णपूर्वेद्युर्भुक्तमपरेद्युरप-
रिणतमुच्यते । वमनप्रसिद्धम् । शुककटद्वारेऽस्त्यन्यजीर्णे तदहरपरेद्युर्वा ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादे ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे । कलहेऽप्योन्यापेक्षशब्दश्रवणे । सेनायामध्ये । सङ्घेयुद्धमध्ये । भुक्तमात्रे यावदाद्रपाणिः । अजीर्णजीर्णात्कालेऽप्यनस्यार्जितो शुक्तके जीर्णेष्वनार्जितादिनाम्नोदरे ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । विवादे वाक्कलेह कलहेदण्डादण्ड्यादौ सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां सङ्घेयुद्धे भोजनानन्तरं च भावराद्रहस्तो यावदाद्रिषणिरिद्विषसिद्धस्त्रणान् तथाऽजीर्णोऽने वमनच क्त्वाऽम्बोदरे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विवादाद्यस्तु नाधीयीतेत्यनुपपन्नतस्याह भेति । विवादे वाक्कले । कलहे दण्डादिजे । सङ्घेयुद्धे । वमित्रा उदीर्य च भुक्तान् । शुक्तके अम्बोदरे ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । वाग्युद्धविवादः । अग्न्युद्धकलहः । शस्त्रयुद्धसङ्घः । समवायेजनस्यचेतिसिद्धेजनसमर्द्धेति वातिशयमकाशनाथसेनाग्रहणम् । सेनायामित्येव सिद्धेयुद्धे द्वयोरपियुद्धसम्भवेदिति सङ्घग्रहणम् । शुक्तकेऽशूक्तस्यानस्य सातयामस्य गन्धरसाविभावे । नाधीयीतेत्यनुवर्तते ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वमित्रा छर्दकृत्वा नाधीयीत ॥ १२१ ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ॥ रुधिरं च स्फुटे गात्राच्छ्लेष्णे च परिक्षते ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिग्रहणशिशोपलक्षणार्थम् । अनित्यागमन शिष्टातिथिस्तस्मिन्गृहआगतोऽसावभ्येत्यमर्षमहस्तिनानुज्ञातोऽधीयीत । तथा च स्मृत्यन्तरं शिष्टेष्टगृहमागतइति । मारुते वायो वाति वेगेन । ननु कर्णश्रवणस्याप्युक्तमेव । सत्यम् ततोऽधिकतरे ततोवर्षाभ्योन्यच वाति प्रतिषेधः । अथवाति परिशुष्यति वातस्यशोषणार्थवान् । मारुतग्रहणचवातमात्रोपलक्षणार्थम् । अभ्ययनश्रमेण धातुपुक्षीयमाणेष्वप्यनध्यायः । मारुते तर्द्धभावे विधायिन्यभ्येतरीतिभिलसंक्थे ध्यायिष्यत्तत्तम्यौ । रुधिरं जलैकादिना परिसुतेऽथवा शस्त्रेणचपरिक्षते शरीररुधिरं रुते । गात्रादिवान्येनैकत्राक्षयत्वा ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिमन्यार्हितमभ्यागतं । अतिवायति गृहादिभद्रफारिणि श्चोतिवाति वर्षाभ्योऽप्यापि । शस्त्रेणक्षते । तथा गण्डादावपि रुधिरं रुते यावत्क्षिरामता तावदनध्यायकालः ॥ १२२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभ्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति मारुते चात्यर्थं वाति रुधिरं च गच्छत्युक्ते रुधिरमावदिनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रममन्यर्थं वाति मारुतस्यन्वयः । रुधिरदर्शनाभावोपि शस्त्रेण परिक्षति । एतच्चतुर्विधं नाधीयीतेत्यनुपपन्नते ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । परिक्षते गात्रदतिशेयः । नाधीयीतयेव ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिगीन अनुज्ञाप्य अपीयीत । च पुनः शस्त्रेण परिक्षते अशुद्धे शुक्ले ॥ १२२ ॥

सामंभ्यनारण्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥ वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । फणेषुजुष सामभ्यनौ श्रूयमाणे नाधीयीत । फणेष्वनुर्वेदनाक्षणयोरप्रतिषेधः । पञ्चविंशेऽप्युपमाणकृत्वागुनयोरप्यन्यप्रतिषेधः । वेदस्यान्तोपय वेदः समाप्तिमुपेतितमन्त्रान्तोत्राक्षणात्तस्य । आरण्यकोनामवेदकदेशस्तमपीत्याद्योपमोनाभ्येत्यः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सामध्वनौ श्रूयमाणे । वेदस्यान्तपङ्क्त्ययमधीत्य सर्ववेदानध्याय । आरण्यकमरण्येऽ-
ध्येतव्य वेदभागमधीत्यायतोऽन्यत्राध्येतव्येऽनध्याय ॥ १२३ ॥

(३) कुडूक । सामध्वनौ च श्रूयमाणेऽग्न्यजुषी कदाचिदध्ययनं कुर्यात् । वेदं च समाप्य आरण्यकाख्यं च वेदे
कदेशमधीत्य तदहोरात्रे वदान्तरनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्द । सामध्वनौ श्रूयमाणे सति । अधीत्य चान्त अभ्यासमाप्य । आरण्यकमधीत्यन्या
न्तरनाध्येतव्यमिति शेष ॥ १२३ ॥

(५) नन्दन । सामध्वनौ सामगाने । सामाधीत्यतनक्षणएवग्यजुषीनाधीयीत । कदाचनधापयति । अभ्यायका
रेऽपि वेदस्यान्तमुपनिषदमारण्यकमाश्वकेतुकचाधीत्य तत्र क्षणएवग्यजुषीनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्र । सामध्वनौ सति ऋग्यजुषी नाधीयीत च पुन वेदस्य अत अधीय च पुन आरण्यक अ-
धीत्यआरण्यकाध्यायअधीत्य अनध्याय ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदोद्वेदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुष ॥ सामवेदः स्वतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथि । सामगीतध्वनावृण्वजुष्यनध्यायः । तत्रायमर्थवादः । देवादेवताअस्यैवदेवत्वोदेवता-
स्तुतिपरइत्यर्थः । ऋच प्रायेण स्तुतिप्रधाना । अतउक्तदेवदेवइति । मनुष्याणां कर्मप्रधानत्वाद्यजुर्वेदः च कर्मणाया-
हुल्योपदेशादेतैनासाध्येनयजुर्वेदोमानुषइत्युच्यते । मानुषशब्दोऽनुप्यजातिवचनः । अभेदाभासाद्यजुर्वेदोमानुषइत्युक्तम् ।
पित्र्य पितृभ्योहित । पितरावा देवताअस्येति यथाकथंचिपितृशब्दसंबन्धेन श्रूयते । त्रयोलाकारैतावात्रयएवाविष्टातार
दिवादेवताभूमेमनुष्याअंतरिक्षस्य पितर एवत्रयोवेदा । ह्योर्देवमनुष्यसंबन्धोक्तत्वा पारिशेष्यात्पित्र्य सामवेदः । तस्याशु-
चिर्ध्वनिः । नात्रतदीयस्यध्वनेरशुचित्वपरमार्थतोविज्ञेयम् । किंतहि यथाऽशुचित्तिनिधाने नाध्येतव्यम् । एतत्सन्निधान-
तिसामान्यमशुचिबालम्बनम् । अयथाध्ययनविधौ प्रकरणासाग्रीग्रीयमानऋग्यजुषप्रतिपेधोनयज्ञप्रयोगे ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सामध्वनावित्युक्तस्यास्योपादनमृग्वेदेवदेवत्वइति । देवाअधिष्ठात्री देवता अस्येति
देवदेवत्व । तस्मात्पितृसर्वाधिना देवसर्वाधिनापेक्षया अशुचिः वरुदकमोदेषु दृष्टवान् ॥ १२४ ॥

(३) कुडूक । सामगानश्रुतावृण्वजुषीरनध्यायउक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदेदिवएव देवताअदेत्येतिदेवदेवत्व ।
यजुर्वेदोमानुषोमानुपदेवताकत्वात्प्रायेण मानुषकर्मोपदेशाद्विमानुष । सामवेदः पितृदेवताकत्वात् पित्र्य पितृकर्मकत्वाज्जलोप-
स्पर्शनस्मरति । तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनि नवशुचिरेव । अतस्तस्मिन्मृग्यमाणऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्द । सामध्वनेरशुचिबमाह ऋगिति । देवदेवताअस्यति देवदेवत्व । अशुचिरिति अशुचिरिव
पितृपक्षपातिवातनस्वशुचिरेव वेदध्वनेरशुचिवाभावात् वचनान् पितृदेवताकत्वाच्चऋग्यजुषीनाध्येतव्यइतिभावः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दन । सामध्वनावृण्वजुषीरनध्यायेऽर्थवादमाह ऋग्वेदइति । पितृकर्मानुष्ठानोऽपामुपस्पर्शनस्मरणम् ।
आदकतृप्रतिघीरोरध्ययननिषेधाच्चपित्र्यस्याशुचित्वमुपपन्नम् । सामवेदस्यापि पितृस्मरणं तस्मात्तस्य ध्वनेरशुचिः । तेन
सामाधीय त क्षणमेवग्यजुषीनाधीयीतेति ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तोविद्वांसस्यीनिष्कर्षमन्वहम् ॥ क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चलोक्याभिशातृसंबन्धित्वमृग्वेदोदवैदव्यद्व्यादिविदन्तोविद्वांसः ॥ प्राज्ञास्त्वानिष्कर्ष-
सारभूतपूर्वमभ्यस्य प्रणवव्याहृतिसावित्रारूपमुक्तेन क्रमेण पश्चाद्देवमधीयते पठन्ति । तेन त्रयोलोकस्तिरोदेवताएतच्चि-
काभ्ययनेन परिगृहीताभवन्ति । उक्तोऽप्ययमर्थोद्वितीयेऽध्यायेपुनरुच्यते । यथाऽनध्यायेषु पठ्यते । तथा त्रयीनिष्क-
र्षं प्रागनधीति ॥ १२५ ॥

(२) शर्घ्वेत्तनाराधणः । त्रयीनिष्कर्षं त्रय्यास्तत्वेदत्रयउत्तरापेक्षया पूर्वस्य श्रेष्ठताम् । ऋगादिषुयत्पूर्वं तद-
भ्यस्यक्रमशः उत्तरोत्तरक्रमेण पश्चाद्देवतदन्तरेवेदम् । एवंच यजुर्वेदोयसामवेदीयविधिना संस्मृतेनापिऋग्वेदाभ्ययनपूर्-
र्वकं ऋग्यजुषामभ्ययनपूर्वकं स्ववेदाभ्ययनंकार्यामित्यत्रापेक्षितम् । एतन्मानेकशाखाभ्ययनपक्षेएकशाखाभ्ययनपक्षे-
तु स्वशाखाभ्ययनमात्रमिति ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(३) छुल्लूकः । एवेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वंजानन्तः शास्त्रास्वरूपीनिष्कर्षसारोद्धृतंप्रणवव्याहृतिसावि-
त्र्यात्मकंमणवध्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्देवाभ्ययनंकर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायन-
करणेऽभिहितः यथैते यथोक्तानध्यायाएवंमणवध्याहृतिसावित्रीष्वपिगतास्तनभ्यायइतिदर्शयितुंशिष्यस्याध्यापनमेवक-
र्तव्यमितिस्नानात्कव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्वदन्माह एतदिति । त्रय्यानिष्कर्षसारभूतंबीजभूतंवा प्रणवव्याहृतिसावित्रीः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंचसति कथमभ्येत्यमित्यपेक्षायामाह एतमिति । एतत्रयीनिष्कर्षवैदवानुषंगिष्यात्मकंपृथक्-
भावं विदित्वा विद्वांसः पूर्ववेदविदः पूर्वमादावुवेदमभ्यस्याधीत्य पश्चात्क्रमशोऽन्वहमधीयते । एकस्मिन्दिनभूयोऽधीत्य-
परिगम्यजुषपरिगम्यसामाभ्यधीयतेत्यर्थः । विद्वद्भिः कृतमन्यैरपिकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयी वेदत्रयी निष्कर्षअन्वेषणंमत्पुहंकुर्यात् एतद्विद्वांसः विदन्तः जानन्तः पश्चात् अनन्तर
वेदत्वकीयं अधीते ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलारवुजिः ॥ अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरागमनेऽध्याप्याध्यापकयोर्मध्येनाधीयानानांवा । अहर्निशमहोरात्रम् । गौतमे तु भ्यहस्तु-
पञ्चासीद्विपवासाश्चोक्तः । १ मशानाभ्ययने च एतदेव । अत्रविकल्पोविज्ञेयः ॥ १२६ ॥

(२) शर्घ्वेत्तनाराधणः । पशुः छागः । अन्तराध्यापकाभ्येवोः ॥ १२६ ॥

(३) छुल्लूकः । पशुगंवादिमण्डूकबिडालकुक्कुरसर्पनकुलभूषकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं
जानीयात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किं पश्वादिभिःसप्तभिरन्तरागमनेष्वनध्यायहस्याह पठित्वि । पशुगंवादिः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पशुगंवेदनात्र ध्याम्याभारण्याश्च पशवउच्यन्ते । पशुना यजेतेत्यत्रापि नित्यवस्तुपादानाच्छागपवे-
त्यपरे ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुः छागः । गुरुशिष्ययोः पश्वादीनामन्तरागमने अहर्निशं अनध्यायः ॥ १२६ ॥

द्वायेव पर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः ॥ स्वाध्यायभूर्मं चाशुद्धामात्मानं चाशुचि द्विजः ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यमपह्णानुपूर्वज्ञानध्यायानांविक्लवः । तत्रापि येषान्नित्यत्वमात्रंनित्यमर्थात्तमेव । यत्र नि-
त्यमपह्णमर्षारोषापश्याभमावास्यागुरुहन्तीति भूमेभाशुद्धिरिगमगलिद्वादिकमिध्यादिसंसर्गः । आत्मनश्चपक्षमेव-

क्षयते । यद्यप्यभ्ययनविधिप्रकरणेतावनभ्यायो तथापि नैत्यके भवतः । नस्तद्विचरिष्यति तत्राचब्राह्मणं तस्य-
चा एतस्ययज्ञस्य द्वावनभ्यायौयदात्माशुचिर्यदेशइति ब्रह्मयज्ञश्च नित्योजपः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणोद्भावेववर्जयेत् नित्यनित्यकर्तव्ये ब्रह्मयज्ञे । अतएव श्रुतौ तस्यवाएतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्यद्वावनभ्यायौयदात्माशुचिर्यदेशइत्युक्तम् । अत्र नाधीयतेतिनिषेधे अभ्यापनमपि निषिद्धं तत्रापि वेदोच्चा-
रणरूपाभ्ययनसंभवात् ॥ १२७ ॥

(३) कुट्टुकः । संगतिविद्यानेपुण्यकर्मप्रतिपूर्वोक्तानभ्यायविकल्पार्थमाह द्वावेवेति । त्वाभ्यायभूमिचोच्छिष्टाद्यमे-
भ्योपहृता । आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानभ्यायौ नित्यं पश्यतो वर्जयेत् ननु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नि-
त्यग्रहणमनुवादोवा नित्यत्वरूपापकोवाऽस्ति तानपि नित्यं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेनभूम्यात्माशुद्धिस्पतिरिक्तेषु निषिद्धेषु नित्याभ्ययनकर्तव्यमिति प्रदर्श-
नार्थं द्वावेवेति । वेदरक्षाहेतुत्वात्तस्य वेदोपकरणेचैव त्वाभ्यामेचैव नैत्यकइत्युक्तत्वात् । अष्टकाह स्वहोतात्रमिति यद्य-
प्यत्रत्वाभ्यायविचार-प्रकरणात्सातकस्यतथापि अधीयानइति लिङ्गात्प्रथमाभ्यायनेप्यङ्गमतः प्राथमिकाभ्यायनमपि मू-
क्तसर्ववर्जनपुरःसरमितिभावः । इत्यनभ्यायप्रकरणम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः नित्यमापद्यपि । अनेनान्येषामनभ्यायनिमित्तानामापद्यनुज्ञासूचिता ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः द्वावेव विवर्जयेत् । अशुद्धां भूमिं । च पुनः आत्मानमशुचिम् ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातकोद्विजः ॥ १२८ ॥

[पष्ठयष्टम्यौ त्वामावास्या मुभयत्र चतुर्दशीम् ॥ वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ ११]

(१) मेघातिथिः । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मचारिधर्ममैशुननिवृत्तिरतिदिश्यते न पुनर्भिक्षाचरणादिव । अप्युतावितिस-
म्प्राप्तेदेवप्रथमं तद्वदमागच्छति । अन्ये तु मधुमांसनिवृत्तिमपीच्छन्त्येतेष्वहस्तु । तत्र स्मृत्यन्तरमुदाहार्यम् । पष्ठयष्टमीम-
मावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् । वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैलेमांसि भगे क्षुरे ॥ अग्रेत्वाहुर्ब्रह्मचारीतिविशिष्टाभिमणोनामधेयमे-
तत् । अत आश्रमान्तरवर्तिनिगृहस्थादौ प्रयुज्यमानेवेदग्रहणार्थमलक्षणयाऽतिदेशार्थो भवति । ब्रह्मचारी भवेत् परश-
व्दोहि परत्र प्रयुज्यमानोवत्पर्यगमयति । सर्वेषु ब्रह्मचारिधर्मेषु शास्त्रेऽप्येवमभ्यस्य चरणादयः । आसमावर्तनात्कुर्यादि-
तिवचनात् । गृहस्थः शेषभुगितिचप्रत्यक्षे विनिवर्तन्ते । केवलमधुमांसमैशुनश्रुतिपेक्षमात्रमतिदिश्यतइति । मसिद्धस्तु
ब्रह्मचारिभ्योऽप्यैशुननिवृत्तावेवेति यावद्विक्रियते ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मचारीमैशुनरहितः ॥ १२८ ॥

(३) कुट्टुकः । अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातकोद्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत् । पर्ववर्जनेज्येनानित्यनेनैव निषेधसि-
द्धौ सातकव्रतलोपप्राप्यभित्तिमिहपुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अमावास्यामित्यत्र काटकर्म तेनैतेषु स्त्रियश्रुतावपि न गच्छेत् पर्ववर्जनेज्येनानित्यादिना
निषेधस्य प्राप्तत्वेपि स्नातकव्रतलोपायैपुनर्ग्रहण । कृताविति लिङ्गात् ब्रह्मचारीति पदमैशुननिवृत्तिमात्रपरम् ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अयस्नातकस्यव्रतान्तराण्याह अमेति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोद्विजः अमावास्यादिषु नित्यकृतावपि ब्रह्मचारी भवेत् ॥ १२८ ॥

[रामचन्द्रः । पृथीति तैले तैलाभ्यामे मांसभक्षणे भगे सुरते क्षुरे स्मृश्राद्धिक्रियायां वर्जयेत् ॥ ११]

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ॥ न वासोभिः सहाजसंभाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यस्य स्नानस्य भुक्तवत् प्राप्ताभावान्नायप्रतिषेधः । स्पृष्ट्यन्तरे हि स्नानमहायज्ञा शेषभोजनमित्यर्थक्रमश्च्युतः । न चण्डालस्पर्शनादिनिमित्तकस्यापि नाशचिक्षणमपितिष्ठेदिति विरोधान् । अतश्चावलक्षणस्य धर्माद्यपनोदहेतीत्यप्रतिषेधः । आतुरोऽप्याधिगृहीतः तस्य सर्वप्रकारस्नानप्रतिषेधोऽशुचित्वेऽपि सर्वतएवास्मान्नोपायेदिति । का तर्हि तस्य शुद्धिर्मर्जनमन्त्रव्योक्षणवस्त्रत्यागएवमादिकर्तव्यमहानिशा मुन्युत्त-उभयतोऽर्धरात्रिकः । ये तु महतीं निशा यस्मिन्काष्ठे हेमन्तादाविति व्याचक्षते तेषामाघकालगुणयोः प्रातःस्नानविधिविरोधादपत्याख्यानम् । नापि हैमन्तिकीपु रात्रिषु निषेधइति प्रमाणमस्ति द्वितीयस्य निशाशब्दस्याभावान् । वासोभिरतिसामर्थ्यलक्षणे शीतादौ वाससा बहुन्वे सति प्रतिषेधः । एकेन विहितमेव न नम्र स्नायादिति द्वाभ्यामनियमो बहुनामप्रतिषेधः । जलाशयो जलाधारोऽविज्ञातः । गाधागाधतया प्राहादिभयेन च । अजससर्वदेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आतुरो रोगी । महानिशा तु विज्ञेयामभ्यममहरद्वयमिति स्मृतिः । न वासोभिर्बहुभिः सह सचैकस्नानादभ्यमम । नाजसुपुन पुनरेकस्मिन् दिने निमित्तान्तरपातविना । अविज्ञाते विशेषतोऽन्यजाद्यस्नानत्वादिनाऽज्ञाते ॥ १२९ ॥

(३) कुहूक् । नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमपसत्तेऽण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य भूतर्तमपि शक्तिविषयेनाप्यनस्यादित्यापस्तम्बरणान्निषेधमुद्योग्यत्वाद्यदच्छान्तिमिदं भोजनानन्तरनिषिध्यते तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं कुर्यात् किन्तु यथासामर्थ्ये अग्निरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् । आर्देण वाससा वा स्यामार्जनं वैदिकविदुरित्यादिजामालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा महर्मेनिशातुविज्ञेया भध्यस्थमहरद्वयम् । तस्मिन् स्नानं कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादत इति देवत्वचनान्तं न स्नायात् । बहुवासाश्चिन्त्य न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽन्यनिषिद्धम् । प्राहायान्तागाधरूपतयाचविशेषेणाज्ञाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । महानिशीति महानिशा तु सा ज्ञेया भध्यममहरद्वयम् । तस्यास्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादत इति शरीरतोक्तेः ॥ भूतर्तमपि शक्तिविषयेनामयत स्यादित्यापस्तम्बरणान् । चण्डालादिस्पर्शेऽन्यस्नानमिति यादृष्टिकस्नानविषयो निषेधः । वासोभिर्बहुभिः सह कपिजलाधिकरणन्यायेन त्रिविवक्षितम् । अविज्ञाते नक्राद्याक्रान्ते गामाद्ये ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । न स्नानमाचरेत् भुक्तेति दृष्टार्थस्नानस्य प्रतिषेधः । आतुर इत्याद्यदृष्टार्थस्नानस्य च । अन्तर्वासउत्तरवासोवर्त्तिषदिति त्रीणि वासातिपार्याणि । तेषु बहिरुत्तरवाससोराष्टवननिषेधो बहुवचनपदहणादभ्यन्तेऽपहतयोराष्टवनानुज्ञापः ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निमित्तविना वासोभिः सह स्नानं न समाचरेत् । अविज्ञाते अन्यजादिना स्नानितत्वा ज्ञाते ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरोराज्ञः स्नानकाचार्योस्तथा ॥ नाक्रामेत्क्रामतश्चायां बभूणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मतिरुतयोऽन्ने देवतास्नाताऽयासमवात् । गुरु पिता । आचार्य उपाधेता । भेदोपादानमार्तिदक्षिणोर्वनिकृत्यम् । तेन प्रातुर्दिषु नायविधिरिति । केचित्समाचारविरोधान्नैतद्युक्तम् । गोमयीवर्दवद्देवो विज्ञेय इति

वदन्ति । बभूव कपिलोवर्ण । तद्वृणयुक्तद्रव्यबन्धन गौ कपिला सोमलताया । उभयोर्विभुशब्देन वेदे प्रयोगदर्शनात् ।
कामतत्त्वयुद्धिपूर्वमदोष ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवताना देवतार्चनायाम् । बभूव कपिलस्य प्राणिनश्चायाम् । दीक्षितस्य दीक्षाकाले ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूक । देवतानापापाणादिमयीना गुरो पित्रादेर्दृष्टे स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुत्वेभ्यश्चाचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देश । बभूव कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्यावश्यस्नानात्पूर्वमिच्छया ज्ञायानाक्रमेत् चशब्दाच्चाज्ञाज्ञ-
हीनामपि । कामतत्त्वमिधानादयुद्धिपूर्वके न दोष ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्द । किंच देवतानामिति । आभ्रमणतदुपर्युपवेशनउल्लङ्घनचङ्क्रमणअबुद्धिपूर्वे न दोष नापि
स्पर्शे बभूव कपिलस्य दीक्षितस्यरुतयज्ञस्य ॥ १३० ॥

(५) मन्दन । देवतानादेवताप्रतिमानाम् । स्नातकोब्राह्मण । आचार्यउपनेता । बभूव कपिलागौ ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्र । देवतादीना छाया कामत नाक्रमेत् बभूव गवा कपिला छायायाम् । च पुन दीक्षितस्य
ज्ञायानाक्रमेत् ॥ १३० ॥

मध्यदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्ध भुक्ता च सामिपम् ॥ सन्ध्योरुक्तयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

(१) मेघातिथि । मध्याह्नेऽर्धरात्रे महानिशायासमासच श्राद्धभुक्त्वानसेवेत विरन तत्रासीत् । यदिकथञ्चिद्भ्राता-
दिगच्छतो नान्तरेण चतुष्पथमार्गांतरमस्ति तदा तावन्मात्रसम्बन्धो न निषिध्यते । केचित्तु चकारमेव याजयन्ति श्राद्ध-
कृत्वासामिपवान्यदपि भोजनम् । अस्मिन् सन्धे समाचारोऽन्वेष्य । नान्यथाध्यवहित सम्बन्धोऽभ्यर्त्ते ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्राद्धभुक्ता तथा मिपभुक्तापि । मध्यन्दिनार्धरात्रयो । सन्ध्योश्च । न सेवेत विर-
न तत्र तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूक । दिवारात्रे च सपूर्णे ग्रहरहये समासच श्राद्धभुक्ता श्रात सायसन्ध्योश्च विरचतुष्पथनाधि-
तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्द । सामिपमामिपमित्यसकृन्निषेधाच्छ्राद्धे तद्दानश्रक्षणचावश्यकम् ॥ १३१ ॥

(५) मन्दन । सामिपश्राद्धभुक्तामध्यन्दिनादिपुत्रं चतुष्पथनसेवेत ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्र । चतुष्पथ मध्यदिने मध्याह्नकाले न सेवेत ॥ १३१ ॥

उद्धर्तनमपस्त्रानं विष्मभूरे रक्तमेव च ॥ श्लेष्मनिश्चयूतवांस्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत ॥ १३२ ॥

(१) मेघातिथि । उद्धर्तनमभ्यङ्गमलापकर्मणिषादि । अपस्त्रानमुपयुक्तमुदकम् । निश्चयूतमश्लेष्मरूपमपि युक्तं
त्यक्तताम्बूलवीटिकादि । अधिष्ठानतदुपरिस्थानम् । कामत अज्ञानपूर्वमदोष ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उद्धर्तनगात्रोद्धर्तनमलम् । अपस्त्रानमृत्निमित्तकस्तानजल शृतज्ञानायादीनाम् । नाधितिष्ठे-
त्तुपरि तेषां तिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्धर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि । अपस्नानं स्नानोदकं भूचपुरीषे हृदि रच श्लेष्माणं निक्षूय तमश्लेष्मरूपमपि चर्वितं परित्यक्त्वरूपताम्बूलादि वातं भुक्तेर्ग्रीष्मभक्ष्यादि एतानि कामवोनाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानंतदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धर्तनं गानान्ति सारितमलं । अपस्नानं स्नानोदकं । निक्षूयतं मुखनिःसृतं । कफं नाधितिष्ठेत्तदुपरीतिशेषः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । उद्धर्तनं शरीरत्यक्तमलं । अपस्नानं घृतस्नानजलम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धर्तनादिषु कामतः नाधितिष्ठेत् उद्धर्तनं अभ्यङ्गमलापकर्षणं विष्णुमूत्रे च रक्तमेव श्लेष्मनिष्ठं तवान्ताति एतेषु स्थानेषु क्रामतः नाधितिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत् सहायं चैव वैरिणः ॥ अधार्मिकं तत्स्करं च परस्यैव च योपितम् ॥ १३३ ॥

(४) मेधातिथिः । वैरी शत्रुस्तस्य सदैव उपायनप्रेषणान्येकत्र स्थानासने गृहमानादिकथामवृत्तिरित्येवमादि न कार्यम् । अपार्मिकः पातकी यश्च कुम्भृत्या वर्तते । तत्स्करश्चौरः । अरुपादेव च भेदोपादानादधार्मिको न सर्वः किं तद्विषयाभ्याख्यातम् । परस्य योपितम् । योपि हृणाल्पत्येव किं सर्वरुद्धापिवैरकरणत्वाद्भयोरुद्वेदोपनिमित्तैश्च मतिषेधः साहचर्यात् । उत्तरत्र च दारमहणमदृष्टदोषातिशयदर्शनार्थम् । पुनरेव वक्तव्यं योपितमितिसामान्यनिर्देशे दारशब्दार्थवादाद्विशेषावगतिः । नायमस्यार्थवादो मिल्ममेवेतद्वाक्यम् ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आरिं सेवेत् पिरं तत्समीपे तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । शत्रुतन्मात्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारान् मनसेवेत् । चौरस्याधार्मिकत्वेऽन्यत्थन्तगाहितत्वात्पृथग्निर्देशः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैरिणः सहायमित्यन्वयो तस्मिन्निवर्जयेत् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । योपितोदारान् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य योपितं न सेवेत् ॥ १३३ ॥

न हीदृशमानायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीर्णकारभोजनादि सुवर्णापहरणादिवेदशमानायुष्यमायुष्यसंयकरयादृशं परदारगमनम् । अदृष्टेन दृष्टेन च दोषः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनायुष्यं । लोके न हल्लोके ॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मादीदृशमानायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति यादृशं परदारगमनम् तस्मादेतन्न कंसंयमम् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु परस्त्रीगमनमन्यर्थनिराकर्तव्यमित्याह न ह्यस्ति । सेवनं संभोगः ॥ १३४ ॥

(५) रामचन्द्रः । परदारोपसेवनं यादृशं अनायुष्यकरं ततो न्यतरम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ॥ नावमन्येत वै भूष्णुः रुशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमानजनादरोगौत्सवाभावस्तिरस्कारस्य । रुशानपि तदात्वे धीर्तिकर्तुमसमर्थानपि ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नावमन्येताभिर्होपादिनाऽवमतान्कुर्यात् भूष्णुर्भूतिशीलइतिभूतिकामिताऽभिप्रेता ॥ १३५ ॥

(३) कुहूकः । वृद्धयर्थे भूपात् । भूष्णुःवर्धिष्णुर्धनगवादिना वर्धनशीलः सत्रियसर्पबहुश्रुतंच ब्राह्मणनावजानीयात् । कथानपितत्काले मतीकराक्षमान् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सत्रियमिति ह्याभ्यां । बहुश्रुतविद्वांसं । भूष्णुरायुरादिना वर्धनशीलः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । सत्रियमभिषिक्तम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूष्णुः वर्धिष्णुः सत्रियादिकं नावमन्येत न तिरस्कुर्यात् ॥ १३५ ॥

एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् । तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमन्तारपुरुषम् त्रयमवमानितम् सत्रियः सर्पोऽष्टमया शक्यः ब्राह्मणोऽपहोमैरष्टेन च दोषेण तस्मादेतन्नयमित्युपसंहारः । विधाय दोषदर्शनं पुनरुपसंहाराद्यन्तेन परिहारार्थः । यस्मात्तिशयाच्च प्रामथ्येन गौरवमप्यनुमीयते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मादित्युक्तेऽपसंहारोपाधिक्यज्ञापनार्थः ॥ १३६ ॥

(३) कुहूकः । एतन्नयमवमानितसदवमन्तारविनाशयति । सत्रियसर्पोऽष्टशक्त्या ब्राह्मणस्याभिषारादिना दहेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरितन्नयसर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्काले अनपकारित्वेऽपि उदकेऽनयार्थवहमित्याह एतदिति । त्रयसत्रियादि । अवमानितसत्पुरुषमवमन्तारदष्टाष्टादश्यादिवृत्ति ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति एतदिति ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्रियः ब्राह्मणः सर्पः एतन्नयमवमानित तिरस्कृतं निर्दहति ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ आनृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । असमृद्धिर्धनायसंपत्तिः कस्यादिना धनार्जनावसरे । तत्र नात्माऽवमन्तव्योऽनुर्भोगोऽहमकृतपुण्योनामिन्नवसरे धनमयालम्बकृतोऽन्यदा प्राप्स्यामीति नावसादोभावनीयः । आनृत्योः श्रियमन्विच्छेत आनृत्यादुच्छ्वासादभार्जनकामीन त्यक्तव्यः । न नैनांश्रियं दुर्लभामन्येत । अवश्यमसंपद्यतेमद्यवसायइतिगृहदोःस्थित्याद्यपरिगण्य तदर्थे प्रवर्तितव्यम् । अस्ति कस्यचित्तुभाषितम् । हीनाः पुरुषकौरेण गणयन्ति गृहस्थितिम् । सत्त्वोद्यमसमर्थानां नासाध्यव्यवसायिनाम् ॥ अनेन चैतदर्थयति नाहदुर्गतः क्लेशप्राप्यपनआधानादौ नाधिक्रिये ततोऽग्निहोत्रहोमक्लेशादुत्तीर्णोऽस्मीति यस्यबुद्धिः सन सम्यग्मन्यतइति । अतस्तदर्थप्रयतेत ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वाभिः पित्रादिक्रमागताभिः । अन्विच्छेत प्रयत्नेनानुसंदध्यात् ॥ १३७ ॥

(३) कुहूकः । प्रथमधनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमितिनात्मानमवजानीयात् । किंतु मरणपर्यन्तं श्रितिक्षयं मुद्यमकुर्यात् न त्रिमादुर्लभांबुध्येत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवमाननसङ्केनाह नेति । पूर्वसंपन्नः संप्रतं तत्तदधनः कृतोद्यमस्तदराज्या मन्दभाग्योऽहमि-

त्यात्माननावजानीयादिति । उक्तनिषेधातिरुमिणस्वावमानेनावसम्प्रत्याह आभृत्योरिति । एना श्रियपुरुषकारस्या-
साभ्यत्वाभावात् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्र । एना श्रिय दुर्लभानमयेत् नासाभ्यव्यवसायिन पूर्वोपरसमृद्धिभि पित्रादिक्रमादागतभि
॥ १३० ॥

सत्यं ब्रूयादियं ब्रूयान् ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ श्रियं च नाहृतं ब्रूयादेष्टधर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथि । अथपयुक्तवचन सत्येतिष्यन्ति । यथादृष्टश्रुतचसत्यप्रियब्रूयात् । द्वितीयोऽप्यविधि । औ-
दासीदिगुणानुकयनपरस्यादृष्टेनापि केनचिदवसरेण । तथा पुत्रजन्मादि ब्राह्मणपुत्रस्तेजानहस्यसत्यपि स्वप्रयोजने यदि
सत्यतद्भव्य । यदितस्य तन्नविदितसत्यप्रियमप्रियवास्ति । मियदर्शितब्राह्मणपुत्रद्वयोदि । अमिययथाब्राह्मण कन्या-
तै गर्भिणी तदसत्यन ब्रूयात्सत्यमपि कन्यागर्भग्रहणमप्रियत्वादमकाश्यम् । सत्यागतौतूष्णीमासितध्यम् । ननुगर्भिण्यागर्भि-
णाति वक्तव्यमप्रियत्वादतआहमियचनानृतब्रूयादिति । एवच यस्यमथम साक्षात्कारस्तेन तत्रतूष्णीमासितुन छभ्यते । एवस
नातनोधर्म । सनातनो नित्योवेदस्तेन विरितित्वाद्धर्मोऽपि सनातनः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सत्यं ब्रूयात् मियं ब्रूयादिति समुचितवाक्यमिति स्फुटयितुम् न ब्रूयादिति व्यतिरेको-
पदर्शनम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लुक । यथादृष्टश्रुततत्त्वब्रूयात् तथा श्रीतिसाधनब्रूयात् पुत्रस्तेजातदिति । यथादृष्टश्रुतमन्यदियपुत्रस्तेष्टत
हत्यादि न वेदेत् मियमपि मिथ्या न वदेत् । एववेदमूलतया नित्योधर्म ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्द । किंचसत्यमिति । विप्रक्षत्रियवैश्वद्या न । भोभोक्षत्रियदायाद न क्षत्रियाधमेति । क्षत्रिय-
ब्राह्मणन ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रियमपि अनृत न ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

भद्रभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ॥ शुष्कवैर विषादं च न कुर्यात्केनचित्तह ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथि । अत्र प्रथमस्य भद्रशब्दस्यनञ्येपध्याचक्षते । यदभद्रवद्भद्रमिति ब्रूयात् । इतिकरण भद्रश-
मार्थ । कन्यागणभद्ररुसिद्धभेधहत्यादप सिद्धा शब्दा भयोक्त्या । पूर्वपदस्यापि प्रदर्शनार्थत्वेऽपि चकुप्ताम्पूर्व-
प्राज्ञर यादिवचनछभ्यते । अथवाभद्रमि मेमपवशब्दपवमादिषु वक्तव्य । शुष्कवैरअसत्येर्भादिभयोजनआहोपुरुषक्रिवा
कयनपदं पम् । एवराजाधिकरगेविवादशुष्कर्मवेत्यादिसंपद्यते । केनचिदसमर्थेनापि ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भद्रवस्तुतोपच्येभन भद्रमित्येववा भद्रमपि । शुष्कवैरनिर्निमित्तद्वेप विवादविहृदवाद्-
म् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लुक । प्रथमभद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयभद्रशब्दपर्यापपर अभद्रपदभद्रशब्दपर्यापपरमशस्तादिराध्वेन
भद्रयात् । तथापापस्तम् । नाभद्रमभद्रया पुण्यमशस्तमिति ब्रूयात्भद्रमित्येवेति भद्रपदमेव सा तत्र योग्य । शुष्क
निष्प्रयोजनवैरविवादन केनचित्तह कुर्यात् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्द । किंचभद्रमिति । भद्रभद्रमिति वीप्ता । शुष्कवैरभितक्रुडरहितवैरम् ॥ १३९ ॥

(५) मन्दन । शुभाशुभे त्वं सर्वं भद्रभद्रमिति ब्रूयात् । भद्रमिति ब्रूयादिति वावत् । भद्रमित्येव वा वदेत् । सत्त-
द्भद्रमित्येव वा ब्रूयात् । शुष्कनिरर्थकम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभद्रमपि वस्तु भद्रं भद्रमिति ज्ञात्वा शुक्लवैरं निष्प्रयोजनं वैरं न कुर्यात् ॥ ११९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ॥ नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैकोन वृषलैः सह ॥ १२० ॥

(१) मेघातिथिः । अतिकल्यशब्दश्चाहर्मुखे वर्तते । उप-काले न गन्तव्यम् । अतिसायपश्चिमसंध्यासमयेऽज्ञाने-
न पुरुषेण सह न गच्छेत् । असहायश्च वृषलैः शूद्रैश्च सह ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिकल्यमुदयसमये न गच्छेत् पन्थानं । स्थिते वर्तमाने । न वृषलैरेव सह ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । उप-समये प्रदोषे च दिवा सपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशतेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न गच्छेत् ।
नैक-मप्येताभ्यामत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्वातन्त्र्यतलोपमायश्चित्तगौरवारथः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । षष्ठेताम्वर्जयेदित्याह नेति । अतिकल्यं उपसिस्थितेऽस्य इति शेषः । अज्ञातेन कुलशतीलादिना
वृषलैर्वैष्टितो नैको विम १२०

(५) नन्दनः । अज्ञातेनाविदितत्वाभावेन ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिकल्यं प्रातः अज्ञातेन पुरुषेण समं नाधिगच्छेत् । प्रत्युपोहमुखं कल्यमित्यमरः । अति-
सायं काले अतिमध्यदिने स्थिते तथा वृषलैः सह न गच्छेत् ॥ १२० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विधाहीनाम्नयोधिकान् ॥ रूपद्रव्यविहीनाश्च जातिहीनाश्च
नाक्षिपेत् ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । हीनाङ्गा काणकुष्ठिकुण्डलादयः । अतिरिक्तमधिकं अङ्गेषां ग्लोपयादयः । विधाहीनामूर्खाः ।
वयोतिगा अत्यन्तवृद्धाः । रूपहीनाऽऽसंस्थानाश्चिप्टकेकरादयः । द्विविणहीनाः द्विरिद्रा द्विविणधनतेन हीनावृजिताः । जा-
त्याहीनानि कुण्डलादयः कुण्डगोलकाद्यास्तान्नाक्षिपेत् । आक्षेपः कुत्सा एतेषां पुनः शब्देराह्वानमेव कुत्सा ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयोतिगानतिवृद्धान् । द्विविणधनं । जातिर्विशिष्टकुलजन्म नाऽऽक्षिपेद्विनाङ्गत्वाद्यन्तर्मा-
नैनाक्षेपनं कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । हीनाङ्गाधिकाङ्गशूलवृद्धकुरुषार्थहीनजातीनकाणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । सज्जपादरतिवा अङ्गहीनान्पट्माधिक्षिपेदित्याह हीनाङ्गाविति ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । द्वयधनम् । जातिराभिजात्यर्थः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हीनाङ्गार्हाश्च न क्षिपेत् न तिरस्कुर्यात् ॥ १२१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ॥ न चापि पश्येदशुचिः सुस्थोऽप्योतिगणा-
न्दि वि ॥ १२२ ॥

(१) मेघातिथिः । उच्छिष्टो भुक्तवाननापान्त-क्षतमूत्रपुरीषम् । अशुचिमात्रमिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । तं पापोच्छि-
ष्टस्य गवादिस्पर्शः प्रतिषिध्यतेऽशुचिशब्देन । प्रार्थ्यश्च तं वक्ष्यति पाणिपंहणमतत्त्वम् । अन्येनाप्येन २३ शोने-

(१२१) वयोऽधिकान्-वयोऽतिगान् (मं०)

व्यते । वस्त्रायन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणनं पश्येत् । स्वस्थो नातुरः । दिवातिवचनाद्भूमी ज्योतिषोऽग्रे चाम-
निषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पाणिना न स्पृशेदिति यात्रान्तरेण स्पर्शो तादृशदोषाभावात् । उच्छिष्टइत्यशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । कृतभोजन-कृतमूत्रपुरीषादिव्याकृतशौचाचमनोब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् । न-
चाशुचिः सन्नानातुरो दिविस्थोऽसूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । स्वयमुच्छिष्टो विप्रः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
सुस्थो अशुचिः सन् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशौच्याशौचयुक्तः । तस्य सावधानः । अत्र दिवातिविशेषणाम्बलानुक्ता तदर्थ-
मिति गम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्म । न स्पृशेदिति । अशुचिः सज्योतिर्गणनं पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृक्षितानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अविरोधनत्वेऽपि प्राणाश्चक्षुरादय एव मूर्धन्या उच्यन्ते । प्राणशब्दश्चक्षुरादित्यनयो वेदे प्राण-
समवोचनपदि द्रव्यते । गात्राणि असजानुपादादीनि । पाणितलेनापो गृहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतान्गोब्राह्मणान् स्पर्श्या ज्योतिर्गणच दृष्ट्वपि । अग्निप्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानि समहस्ततलेन सर्वगात्रेणाभिच स्पृशेदिति तस्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।
॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । एतान्गवादीनां शुचिः सन् स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीतोऽभिरग्निप्राणाश्चक्षुरादीनां स्पर्श्याणि शिरः-
स्कन्धमानुपादानां च स्पृशेत् । अत्रकरणे चैव प्रायश्चित्ताभिधानलाघवात् । तत्रप्रकरणे गवादिप्रहणमपि कर्तव्य-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाश्चेतत्राहस्पृष्ट्वेति । प्राणान्चक्षुरादीन्द्रियाणि जलपूर्वमुपस्पृशेदिति । नाभिचपाणितले-
न करमेव ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृष्ट्वेति । एतानि गोब्राह्मणान् स्पर्श्या पाणिना ज्योतिर्गणां चक्षुषा स्पृष्ट्वा अग्नि-सह-
पाणितलेन प्राणाश्चक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गात्राण्यवयवांश्च नाभिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विशादीन् अशुचिः सन् स्पृष्ट्वा अग्निप्राणां प्राणैन्द्रियादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नाभिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदिति मित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिमित्तकण्डूयनादिनिमित्तविना । स्वानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

स्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेत्प्रकृतेन स्पर्शनं । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्येत्वाहुः आख्याता-
न्तरनिर्देशादर्शनमतिविध्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनानुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा ऽनिमित्ततत्त्वाचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । स्थानि
इन्द्रियस्थानानि नाभ्यूर्ध्वस्थान्यपि न स्पृशेत् । रहस्यान्युपस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेपि ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कः । अनानुरः सन् स्थानि खानीन्द्रियछिद्राणिरोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्गमिन्तं स्पृ-
शेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्तः । आचमनादिनिमित्तविज्ञा । रहस्यानि कक्षोपस्थगतानिविवर्जयेन्नस्पृशेत्
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अनानुरः श्रोत्रादिषु पीडा रहितः । स्थानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शनदतिशेषः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थानि स्थानि । छिद्राणि अनिमित्ततः न स्पृशेत् । सरहस्यानिगुहस्थानि यानि रोमाणि
स्थानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिमङ्गलम् । तदर्थमाचारोमङ्गलाचारोगोरोचनातिलकशुभफलादिस्पर्-
शेन पुकोनित्यतस्तेवापरः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेवं । सत्यम् । अष्टस्यायस्यानेनोच्यते । दृष्ट्युद्धयाहि
क्रियमाणस्य, ध्यमिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थपुनरुच्यते यथाप्रस्थानकाले संनिहिते पुनः कथं
द्वयादौ वन्दनं शुक्लनिवसनदर्शनं दक्षिणतः कपिजलवासितं कलिते वृक्षे दक्षिणतएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलार्थमा-
दरणीयं विपरीतविपरीतवर्जनीयम् । जितेन्द्रियो विषयेष्वलसः । पुरुषार्थतयैतदसंयुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमु-
च्यते । अपेक्षयापि होमसंभवाजुहुयादमिति याह । अतन्द्रितइत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनागहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो निपतेन्द्रि-
यः । जपेत्गायत्र्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कः । अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलं तद्देतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः
स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतोजितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपविहितहोमचनित्यं कुर्वाणः । अतन्द्रितोऽलसः । अथा-
चारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचमङ्गलेति । मङ्गल्यं स्वर्णदूवादि । प्रयतात्मा शुचिः । जपेद्गायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । नैमित्तिकानाचारानाह । मङ्गलेति । मङ्गलानि शुभार्थचन्दनरत्नपञ्चगव्यानिरोचनां । नियतं संप-
त्तौ मङ्गलानि प्रचक्षते । आचारोप्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्याद्वस्त्रालंकारयुक्तः स्याद्वायवर्जजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः शकृताशुभनिमित्तकौ देवोपद्रवोप्याभिर्धननाशइत्येवमादिः । स एवमापाराणां-
माह्वयकान्निवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्तं भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिदेवोपद्रवानिर्गमिष्यते । अतो-

व्यते । वस्त्राद्यन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणनं पश्येत् । स्वस्थो नातुरः । दिवीतिवचनाद्भूमौ ज्योतिषोऽग्रे चाभ-
तिषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पाणिना न स्पृशेदिति ग्रान्तरेण स्पृशेत् तादृशदोषाभावार्थः । उच्छिष्टइत्यशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुड्मूकः । रुतभोजन-रुतमूत्रपुरीषादिश्राकृतशौचाचमनोब्राह्मणोहस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् । न-
पाशुचिः सन्नानातुरो दिविस्थान्मूर्धन्यचन्द्रयहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । स्वयमुच्छिष्टो विष्णुः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
सुह्यो अशुचिः सन् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशोभ्याशौचयुक्तः । स्वस्थः सावधानः । अत्र दिवीतिविशेषणाज्जलनुज्ञातदर्श-
नमिति गम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । न स्पृशेदिति । अशुचिः सज्योतिर्गणनं पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) मेघातिथिः । अविशेषवचनेऽपि प्राणांश्चक्षुरादयस्त्वमूर्धन्या उच्यन्ते । प्राणशब्दश्चक्षुरादिवचनो वेदे प्राण-
समवोपनिषदि द्रव्यते । गात्राणि असजानुपादादीनि । पाणितलेनाभोगृहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एतान्गोब्राह्मणान्नाम्न स्पृष्ट्वा ज्योतिर्गणनं स्पृष्ट्वपि । अद्भिः प्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानि समहस्ततलेन सर्वगात्रेणाभिच स्पृशेदिति तस्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः
॥ १४३ ॥

(३) कुड्मूकः । एतांगवादीन्शुचिः सस्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरः-
स्कन्धजानुपादानाभिच स्पृशेत् । अपकरणे चेदभायश्चित्ताभिपानंलाघवार्थम् । तत्रप्रकरणे गवादिप्रहणमपि कर्तव्य-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्येत्तत्राहस्पृष्टेति । प्राणान्चक्षुरादीन्द्रियाणि जलपूर्वमुपस्पृशेदिति । नाभिचपाणितले-
न करणेन ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृष्टेति । एतानि गोब्राह्मणान्छान्पाणिना ज्योतिर्गणांश्चक्षुषा स्पृष्ट्वा अद्भिः सह-
पाणितलेन प्राणांश्चक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गात्राण्यवयवांश्च नाभिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विशादीन् अशुचिः सन् स्पृष्ट्वा अद्भिः प्राणान्प्राणैन्द्रियादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नाभिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेघातिथिः । अनिमित्तकण्डूयनादिनिमित्तविना । खानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

• एतान्-शान् (अ)

स्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेत्कृतेन स्पर्शेन । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्धेत्वाहुः आख्याता-
न्तरनिर्देशादर्शनप्रतिषिध्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अनानुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा अनिमित्तत आचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । खानि
इन्द्रियस्थानानि नाभ्युर्ध्वस्यान्यपि न स्पृशेत् । रहस्यान्युपस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेपि ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुकः । अनानुरः सन् खानि खानीन्द्रियछिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निमित्तं न स्पृ-
शेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्ततः । आचमनादिनिमित्तविना । रहस्यानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेन्न स्पृशेत्
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अनानुरः श्रोत्रादिषु पीडा रहितः । खानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शनइति शेषः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । खानि खानि । छिद्राणि अनिमित्ततः न स्पृशेत् । सरहस्यानि गुप्तस्थानि यानि रोमाणि
तानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिर्मङ्गलम् । तदर्थमाचारो मङ्गलाचारो गौरीचनान्तिलकशुभकलादिस्पर्-
शेन युक्तो नित्यतस्तेषां परः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेव । सत्यम् । अदृष्टस्यार्थस्यानेनोच्यते । दृष्टमुद्रादि
क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थपुनरुच्यते यथायस्थानकाले सनिहिते पुनः कथं
इत्यादौ बन्धनशुद्धनिसनदर्शनदर्शितः कपिअलवासितं फलिते वृक्षे दर्शितएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलार्थमा-
दरणीयविपरीतविपरीतवर्जनीयम् । जितेन्द्रियो विषयेष्वलोलसः । पुरुषार्थतयैतदसकृदुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमु-
च्यते । अपरेत्यन्नापि होमसंभवा जुहुयादमिति स्यात् । अतन्द्रितइत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनामहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो नित्येन्द्रि-
यः । जपेत्तृणायुष्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुकः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तदेतुर्वेन गौरीचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तं
स्यात् । यास्त्यस्य तस्यैवोद्देशे जितेन्द्रियश्च भवेत् । गगन्यादिजपं विदितहोमचरित्यङ्कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अथ
चारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचमद्वेति । मङ्गल्यं स्वर्णद्वयादि । मयतात्मा शुचिः । जपेद्रायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । नैमित्तिकानाचारानाह । मङ्गलेति । मङ्गलानि शुवर्णचन्दनरत्नपञ्चगव्यानि रोचनां । नियतुसर्प
सौमद्रमङ्गलानि प्रचक्षते ॥ आचारो व्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्यादलालंकारयुक्त स्याद्रायत्रीजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातोन वियते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः मारुताशुभनिमित्तकोद्वेगोपद्रवोप्याधिर्जननाशदृष्टवियोगादिः । स एवमाचाराणां
माद्व्यकालिवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्तं भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिदत्रोपद्रवानिष्टमित्यर्थः । अतो-

नित्यग्रहणमनुवादः । अथापि कश्चिदनर्थास्तथापि नित्यएवायंविधिः । एवंचोभयार्थतातस्य नित्याधिकारवृत्तिः । विनिपातनिवृत्तिश्च ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनिपातइहलोकपरलोके च ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अतआहमद्वयंचारयुक्तानामिति । मद्वयचारभ्यांयुक्तानानित्यंशुचीनांजपहोमरतानांदैवमानुषोपद्रवो न जायते ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामनुष्ठानेअर्थवादमाह मद्वलेति । विनिपातोदैवमानुषोपद्रवः जपादिफलरहित्यंवा । मद्वयचारयुक्तानामित्याद्यनुवादः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्वलेति । मद्वयचारयुक्तादीनांविनिपातोभ्याभ्यादीभिः चरणदिरनिष्ठमामिर्नविद्यते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्निवृत्तिः ॥ तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽस्य उच्यते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेच्चजुहुयाच्चैवेत्युक्तम् । तत्र तावज्जपस्य साधनमाह वेदमेवजपेदिति । अवशिष्टोऽर्थवादः । यथाकालंयस्मिन्मिन्काले वीक्ष्यामानम्ययीभावः । यदैव सैहिकी चेष्टा नातिपद्यते । सदैव जपेत् । अन्यान्यप्रिहोनादिकर्माणि नियतकालानि । जपस्यतुष्टुचिन्विमेवकालः । अयंमुल्लूधर्मः । उपधर्मोऽधर्मस्यसर्वापेउपधर्मः । सर्वापमधानस्तत्पुष्टयोनाम्ययीभावः । उपमानानिसामान्यवचनैरिति यथा । धर्मान्तरनिन्दा वेदजपस्तुत्यर्थं न तन्निवेधानार्थं ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदमेव यथाकालंस्वाभ्यायकाले जपेत् वेदजपमेव कुर्यात् । ननु तद्दिशिधि कर्मान्तरमिति । अन्युदयसाधन नियतेनास्य स्नातकस्य उपधर्मोऽल्पधर्मः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यकृत्यावसरे भेषोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकवेदमेवानलसोजपेत् । यस्मात्तन्ब्राह्मणस्य श्रेष्ठधर्ममन्वादयोवदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपष्टष्टोधर्मांमुनिभिर्दध्यते । उक्तस्यैव वेदस्यास्तादे, पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षहेतुत्ववदितुपुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तवेदजपं उपधर्मः । अपल्लूधर्मः त्रिधर्मोवा ॥ १४७ ॥

(५) नन्दतः । जपेच्छैत्युक्तम् किञ्चनमित्यपेक्षायामाह वेदमिति । तवेदजपम् । अन्योऽवेदजपः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपरधर्मोऽहुः । अन्योऽधर्मोऽपधर्म उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ॥ अद्रोहेण च भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अद्रोहोऽहिंसा । भूतानिरयावरजङ्गमानि । जातिस्मरणफलान्येतानि कर्माणि चत्वारि यावज्जीवमनुस्यमानानि भवन्ति । जातिर्जन्मान्तरम् । पूर्वभवोपौर्विकी ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषच वेदाभ्यासः शौचादिभिर्यमेस्तपश्श्रुतिभिर्नियमैश्च सहितपुत्राभ्युदयहेतुरित्याह वेदाभ्यासेनेति । तपसाश्रयायामादिना शौचादिक यमस्य तपश्च नियमस्वीपलक्षणम् । जातिजन्म ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभि पूर्वभवस्य जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासादिचतुष्टयंजातिस्मरतेरपि हेतुरित्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । योयंवेदजपः सशौचसत्यतपोऽहिंसायुक्तभेत्परमोधर्मो भवति नाभ्यमेत्याह चदेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानामद्रोहेणैव पौर्विकीर्जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चेष्टकलाभिः सर्वममीहते जन्मान्तरानुस्मरणमिदं सुखयेन फलत्वेन वेदाभ्यासादिचेतु-
ष्टयस्य वर्ण्यते । तत आह पौर्विकीर्जातिस्मरन्पुनस्तदभ्यासे वर्तते । तस्माच्चानेकजन्माभ्यासादनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सु-
खम् । अजस्रमपुनरावृत्तिं अश्रुतेत्यामोति । अनन्तशब्देन सुखविशेषो लक्ष्यते असाधना परिश्रमात्मानस्तस्याजस्रपदेन
शाश्वतं प्रतिपाद्यते तादृशं सुखं भाष्यते न चैतत्क्षीयते । समानार्थावयवपुनरुक्तौ यथावृत्तकंवहतः पुरीषमिति । वृत्तकमुदक-
पुरीषं च तत्रैकोरुदोऽपरः क्रियाशब्दः । पुरीषं पूरणसमर्थं वृत्तकमुदकम् ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजस्रं सर्वदा ब्रह्मणो वेदस्याभ्यासेन आनन्दमनन्तकालस्थायि ॥ १४९ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततः किमत आह पौर्विकीमिति । पूर्वजातिस्मरन् जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् ।
बहूनि जन्मानि स्मरन्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरज्य ब्रह्मैवाजस्रमभ्यसति श्रवणमननभ्यासैः
साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशिपरमानन्दविभवं लक्षणमोक्षसुखं यावतीति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वजातिस्मरन्तौ कस्यादित्यत्राह पौर्विकीमिति । वेदाभ्यासेनैवमनं जातिस्मरता जातेति रुद्धा-
ब्रह्मैवाभ्यस्यते ततोऽनन्तमविनाशि मोक्षरूपम् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । जातिस्मरणेन किमयोजनमित्यपेक्षायामाह पौर्विकीमिति । ब्रह्मवेदमनन्तरं सुखमुक्तिम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव वेदमेव । पुनरभ्यसते ब्रह्माभ्यासेन अजस्रं निरन्तरं आनन्दमनन्तकालं अश्नुते ॥ १४९ ॥

सावित्र्यान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यं शः ॥ पितृंश्चैवाष्टकास्यचैन्नित्यमन्वष्टका-

सुच ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानां होमानां स्वरूपमुच्यते । सावित्र्याः सविर्देवताकाः । पर्वसु च पौर्णमास्यामावास्या
योः कर्तव्याः शान्त्यर्थं होमा अनिष्टनिवृत्तिप्रयोगेनाः द्रव्यं चावागम्यमेवानुपात्तद्रव्यविशेषेण सर्वहोमेषु द्रव्यते । सर्वहोमेवाप्त-
पञ्चायगृह्यतैयत्तभुवायामाग्न्यमिति । पर्वतिथि च सप्तमी द्वितीयाथै दृष्टव्या । अधिकरणमग्निर्होमस्य न कर्मक्षेत्रं । हो-
मस्यानि पठ्यन्ते लाज्यामांससक्तुदधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि । एते च होमा अपूर्वाः । यावती च समाचारादितिकर्तव्यता
सा माग्द्वारता । अष्टका ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमित्सपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः । केषांचिद्देवमन्त्रशिखिरयोश्चतुर्णां मपरपक्षाणां मिति-
चतस्रम् । तत्र पितृनर्चयेच्छ्राद्धेन । पितृशब्दः पूर्वममोतिपित्रादिवचनः । अन्वष्टकास्ता एव नवम्यः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः सावित्र्यान् सावित्रीमन्त्रनिष्पाद्यान् । शान्तिहोमान् पापशान्त्यर्थं होमान् । पर्वस्वमावास्या-
पौर्णमास्योः । नित्यशः सर्वदा अष्टकासु हेमन्तशिखिरारुण्याष्टमीषु । अन्वष्टकासु तन्वमीषु ॥ १५० ॥

(३) कुङ्कुमः । सावित्रीदेवताकान् होमानानिष्टनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान् पौर्णमास्यामावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् । तथा-
आग्रहायण्या ऊर्ध्वारुण्याष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितरुण्यनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकाग-
तोऽपि नित्यं जेतु ॥ १५० ॥

(१५०) सावित्र्यान् सावित्र्या (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । सावित्रान् सवितृदेवताकान् । शान्त्यर्थं होमान् शान्तिहोमान् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्याय स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादाग्न्यद्रव्यकान् । सर्वस्वैवापृत्यज्ञायशृङ्गतेयतमुवायामाज्यमिति । अतस्तेषां हतसमर्पणमात्रमनेन । पर्वस्विति दशादिकालविधिस्तेषां अष्टकान्वष्टकास्तु च पितृश्राद्धेदित्यन्वयः । आप्रहायग्याऊर्ध्वचतसृष्टकास्तु अष्टकालयेन कर्मणा अन्वष्टकास्तु अन्वष्टकाख्येन च ॥ १५० ॥

(५) नन्दर्नः । जुहुयाच्चेत्युक्तम् तत्केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह सावित्र्येति । सावित्र्या आज्येन शान्तिहोमान् कु-
र्यात् । अष्टकास्तु हेमन्ताद्यष्टमीषु । अन्वष्टकास्तु नवमीषु ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सावित्रान्सवितृदेवताकान् गायत्र्यादिमन्त्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् । अष्टकास्तु हेमन्तशिथिर-
कृष्णनवमीषु अन्वष्टकास्तु पितृनर्चयेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पांदावसेचनम् ॥ उच्छिष्टान्ननिपेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पादाववसिध्येते येनोदकादिना तत्पादावसेचनंतदूरात्क्षिपेत् । अथवा पादप्रक्षालनमेव दूरात्कुर्यात् । निपेकः परिपेकः । तैलादिकृतस्नानोदकमपिशक्यते निपेकशब्देनाभिधातुम् । उपयुक्तोपहृत्य त्याज्यः स्यादुद्गतो निक्षेप उच्यते । तदि निपेकशब्देन प्रसिद्धतरम् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टान्नस्य निपेकं त्यागम् ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याग्यधिकं भुवइति विष्णुपुराणवचनादेवं विधादमिगृहस्य । दूरात्पूजपुरी-
षपादप्रक्षालनसंकोच्छिष्टान्नानि । निपिच्यतइति निपेकं रेतः श्रौत्यजेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूरादिति । निपेकं रेतः समाचरेदूरे कुर्यात् ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टान्नं निपेकं रेतः दूरं देवं समाचरेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ॥ पूर्वाह्णं च कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अथवादिषु पञ्चङ्गसंस्तवे मैत्रपायुरितिश्रूयते । तदिहाप्यभेदोपचाराच्चित्रपायुस्तत्र भवशी-
यमैत्रम् । प्रसाधनकेशरचनामुपलेपनादि । अथवा विशेषणविशेष्येपदेमैत्रं प्रसाधनम् । अकृतशरुतापि मातः पायुप्रक्षाल-
नकर्तव्यम् । यथाहि हुमस्य लालास्रावादेव संश्रितत्वात्पायुप्रसाधनं विहितम् । एवमेतदपि त्रिनैव वा निमित्तेन मुखस्य
जघनयोरङ्गयोः प्रक्षालनमवश्यं कर्तव्यम् । अन्येत्वाह्णमित्रकार्यमैत्रं तत्सर्वकार्येभ्योऽपि पूर्वकर्तव्यम् । तत्रा-
प्यश्वेः क्षणमप्यवस्थाभावात्स्वकार्यपेक्षया पूर्ववद्वष्टव्यम् । तदाच पूर्वाह्णशब्दः कार्यान्तरेभ्यः पूर्वतामात्रोपलक्ष-
णार्थो न पुनरपराह्णवित्पैमार्थः । अथवामित्रादित्यस्तदुपस्थानमैत्रम् । नचायमेव विद्वतादिगुणसंपन्नसाध्यते । प्रजाया-
याहेते गुणाः प्रार्थ्यन्ते । तदुक्तम् । तथा गवा किंकियते या न धेनुर्नर्गभिणी । कोऽर्थः पुत्रेण जतिन योन विद्वान्न
भार्मिकः ॥ असम्यगपि मभृत्यदसप्तसनेरप्यलक्षणोत्कण्ठोपरितिलकादिदारिद्र्यादिदोर्भाग्यसूचकं तदप्याचारो हन्ति ।
तेन सप्तमं आचारपरत्वेन नश्यति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्रं विशेषसर्गं मित्रं देवततथा प्रसाधनं त्वान् । वक्ष्यति च मित्रमुत्सर्गइति । प्रसाधनपदेनै-
व पञ्चभूजनस्य प्रामत्वात् । अञ्जनं तेषामप्यङ्गम् । पूर्वाह्णं च सप्तवे अंसं भवेत्यस्येति ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रदेवताकत्वान्मैत्र पायुस्तद्भवत्वान्मैत्रपुरीषोत्सर्गम् । तथादिहप्रसाधनभातःस्नानदन्तधावनान्न-
नदेवार्चनादि पूर्वाह्णैव कुर्यात् । पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागविह विवक्षितो । पदार्थमात्रविधिपूर्वत्वाच्चास्य
पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरदन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चैतांस्माराणोदयभारम्य कुर्यादित्याह मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वात् मैत्रःपुयुःतदुद्भवत्वा-
न्मैत्रं पुरीषोत्सर्ग । प्रसाधनं केशानां । पूर्वाह्णशब्देन जहल्लक्षणया रात्रिशेषोपास्यतेनानुदितहोमनिर्वाहः । अत्र पाठक्रमबा-
धित्वा अर्थाच्चेति न्यायेन दन्तधावनमादौ बोद्धव्यम् । उदिते पथिनीनाथे यःकुर्यादित्तथावनम् । सनिर्द्द्विजः कथ-
मूयान्पूजयामि जनार्दनमिति निन्दास्मरणात् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । मैत्रमुच्चारः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अंजनं प्रसाधनं केशानां कर्मपूर्वाह्णैव कुर्वीत ॥ १५२ ॥

देवताम्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानि । धार्मिकद्विजांश्च नमस्कारार्थम् । ईश्वरं च रक्षार्थं नित्यमभिगच्छेत् । गुरुस्तु
पर्वसु नमस्कारार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । पापाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणाश्चक्षार्थराजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु
गुप्तमिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवतानि पापाणादिप्रतिमाः । धार्मिकान् धर्मोपदेष्टृन् । पर्वसुमादिषु ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । देवतानि देवताप्रतिमाः । ईश्वरं राक्षानमन्यवामधुम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईश्वरं ग्रामाधिपं योगक्षेमार्थगच्छेत् । अलम्बलाभोयोगः छम्बस्य परिपालनं क्षेमं कुर्वीत ।
गुरुत्वात्तान् ॥ १५३ ॥

अभिवादेयेद्दृष्ट्वांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ॥ कृताञ्जलिरुपासीत गच्छंतः पृथतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बृहद्गान् विद्यादिबृहद्गान् । पृथतोऽन्वियात् न स्वपतः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहागतांगुरुनभिवादेयेत्तेषां स्वीयमासनमुपवेश्य दद्यात् । वन्द्याञ्जलिं गुरुसमीपमासीत ।
गच्छंतश्च पृथतोऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादनाद्याचारः कलाभिधानाश्च पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सभ्रमेणासनंदयादिति भावः । उपासीत आसीनानिति शेषः । गच्छंतस्तस्य पृथतः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं स्वकीयं आसनं दद्यात् ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं त्वेषु कर्मसु ॥ धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्मृत्युदितं सदाचारश्च धर्ममूलधर्मसाधनं त्वेषु स्ववर्णाश्रमकर्मसु नियमसंबन्ध त-
त्कर्मनिगुणसेवेत ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदस्मृतिन्यासस्यगुप्तं त्वेषु कर्मस्वययनादिबद्धत्वेन संबन्धधर्मस्य हेतुमाधुनाभाचारमनलमः
सन्नितातसेवेतिसांमान्यनाचारानुष्ठानोपदेशः कलकयनाय ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । निबद्ध कर्माद्वत्वेन । सदाचारं तद्भाभिः पूयते विप्रद्वयादिना आचमनाद्यनुष्ठानं । धर्ममूल
अद्वारपात्रादिधारणलक्षणशिरोव्रतादिष्वर्हन्तुः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दन । स्त्रेषु कर्मसु निबद्धाणि कर्माणि वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कुर्वन्धर्ममूलधर्मस्य मूलम् । धर्ममूलत्वचा-
चारमभवोधर्मः श्रुत्युक्तं स्मार्तैवेत्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५५ ॥

आचारास्तु भते स्थायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ॥ आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हृत्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । आचाराद्धर्माचरणात् अलक्षणमलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

(२) कुल्लूकः । आचाराद्देवतमायुर्लभते अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः प्रभूतचधनम् । अशुभफलस-
त्कच देहस्य मलक्षणमाचारो निष्फल्यति आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारानुष्ठानं स्तौति आचारादिति । आचारः स्मार्ताचारमादि । अक्षय्य पुत्रपौत्रादि ।
अलक्षण निन्दितगेगपरदारादिसेवनम् ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलक्षणं अलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ॥ दुराचारोऽपि सततं व्याधितोऽप्यायुरेव च ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुराचारो दुष्टाचरणशीलः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्नादुराचारः पुरुषो लोके गृहीत स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदा-
चारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रक्षेवाद् दुराचार इति ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुराचारः अश्रद्धानः ॥ १५७ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्तरः ॥ श्रद्धानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षण एतज्जन्मशुभसूचक कुल्लूकादि । सदाचारः समीचीनाचारः तत्राचारि श्रद्धानः ।
अनसूय परगुणमहन् ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सदाचारवान् श्रद्धान्वितः सदाचारवान् शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । सदाचारः सतामाचारि श्रद्धानः ॥ १५८ ॥

यद्यपरवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ॥ यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेन यत्नतः ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परमाश्रयेन स्वपरहितादि क्रियते तत्परवशं वर्जयेत्तन्नुपहृतिमाध्यमादिव्यादि । तद्विप-
यकमेव भूमादि स्वीक्रियते । यत्स्वात्मनोऽवश्यस्वल्पपापनमात्रपापरोपकार-स्वरूपोऽपि तत्स्वयमेव कुर्यात् । न चानेन पर-
वशमपि दोषितस्य निषिध्यते । स्पृष्ट्या श्रुतिवाधितुमन्याम्यन्तान् उन्नेच विषये सावकाशवार्हतेति नित्यकर्मासंपत्तौ
सुशुचोपयोगिनिषेधेऽसति वर्जयेत् यथाशेषायाः नराभावे । किन्तु विषये तदास्य इति सत्यांशस्याचिन्दनमात्रमासतो-
परिणमवितत्यपि येवमस्य तात्पर्यम् ॥ १५९ ॥

(६) नन्दनः । एवर्वर्जनीयकार्यचयतत्क्षणउत्तम इदानीत्क्षणान्तरमाह यत्कर्मैति । सतामपमुपदेशोनासताम्
॥ १६१ ॥

मनु०

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य यत्कर्म कुर्वतः अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् तत्कर्म कुर्वीत कुर्यात् ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ॥ न हि स्याद्वाङ्मनान् ग्राह्य सर्वोऽथैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान्पातकिनोऽपि सर्वग्रहणमविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा निषिद्धापुनर्वचनमाचार्यादीनां भ्रातृतापि नामपि निषेधाभिहितं केचित् । यस्तु गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादिरर्थवादोऽस्यैव मतिसवः । उपाध्यायस्याहं भाग्यं प्रतिपेधः पर्युदासोऽयं संकल्पविधानार्थो नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति वा । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति संकल्पप्रतिपेधश्चेति । अथवा दुरुक्तभाषणं हिंसावाग्भिस्तैस्त्वेजघानतामिति योगदर्शनात् । अथवा मतिः कूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यमुपनीयाध्यापकम् । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं च । गुरुमुपनयनकारिणमनन्तरं च । तपस्विनस्तपःशालः । न हि स्यात् प्रतिकूलतेषां नाचरेत् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लुकः । आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं गुरुमल्पं वा बह्वं वा यस्यैत्युक्तं । आचार्यादीन् न हि स्यात् प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु । सामान्येन हिंसा निषेधादाततामिनोऽप्येतान् हिंसादिति व्याख्यातवांस्तदयुक्तम् । गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतान्ष्टौ कदाचिदपि न पीडयेदित्याह आचार्येति । आचार्यमुपनेता । प्रवक्तारमध्यापकं । गुरुं हितोपदेशारम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । न हि स्यात् प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यं उपनेतारं । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं । पितरं । मातरं । गुरुं । ब्राह्मणान् ग्राह्य । सर्वोऽथैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् एतान् आचार्यादीन् न हि स्यात् । न साक्षाद्वननेनापि तु वचनेनापि दुःखं नाप्तादयेत् । प्रतिकूलाचरणं हननेन कार्यम् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दाम् च देवतानां च कुत्सनम् ॥ द्वेषं शर्मणं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदप्रमाणकानामभिनानिभ्याम्वाभ्यवसायस्य नास्तिक्यशब्देन प्रतिपादनम् । निन्दां पुनहन्ती । वेदो गोन्यप्यार्हो नाप्यस्य मस्तीति भावदोषेण न पूर्वपक्षमङ्गत्वात् । अप्यादयो देवतास्तां सांक्रान्तं निन्दैव यथा शर्मणं देवेन हन्ताः शमदिति देवमवर्जितं वक्तारः । द्वेषो भावस्य दिहेतुकाऽपीति । स्तम्भोऽहंकारादनप्रता । मानोऽहंकारात्माभिमानः पण्डितोऽहमादयोऽहमिति । अमर्षः क्रोधस्तेक्ष्ण्यं पार्श्वं द्वेषपूर्वकः क्रोधः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्तिक्यं परलोकनारितोपपादनम् । द्वेषोऽपि क्रोधात् । स्तम्भो विनयाभावः । आत्मशुक्लप्रत्ययमानम् । द्वेषहेतुरात्मगुणविशेषः क्रोधः । तैक्ष्ण्यं हिंसाप्रस्ता ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लुकः । नास्ति परलोक इति बुद्धिवैदस्य देवतानां च निन्दां मांसस्य र्धमानुत्साहाभिमानकोपक्रोधाणि त्यजेत् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नारितव्यायष्टवजैनमनीव तत्पहेतुरित्याह नेति । कुत्सनं भिग्न्यादितिरस्करणं । मानं पूजार्थात् । तैक्ष्ण्यं श्रौषम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्चयः । वेदनिन्दावेदामाप्स्यनिर्णयव्यवहारः । देवताकुत्सनं देवतान्तिक-
पवादः । द्वेषोमानसो विकारः । दम्भः परसत्कारेऽनुद्यमः । अलभ्यतामपि प्रभुत्वं मानः । क्रोधो महि विकारः । तैश्च यत्र-
ता ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः वेदविदाम्भित्वाभ्यवसायश्च अन्यत्वसिद्धं तैश्च हिंसाभिरिति इत्यादि वर्ज-
येत् ॥ १६३ ॥
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्वेनैव निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्टार्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । येन दम्यते स दण्डः करलगुडशिफारज्जुविदलादिस्तं परस्य क्रुद्धः सन्नोद्यच्छेन्नोत्क्षिपेत् । महारार्थ-
तिर्यगपि न निपातयेत् । निपातनं वेगेन तदङ्गसंयोगः । पुत्रशिष्यावनुताडयेच्छिफावेणुदलचपेयमिथ्याष्टमे वक्ष्यति न दण्डे-
न नौ च न क्रोधेन तर्हि शिष्टार्थं मनुशासनाथं बाल्याद्यदि चापलमाचरतः । तथा । पृष्टतस्तु शरीरस्येति पञ्चाङ्ग्यौ । शिष्य-
महर्षदासीदासस्त्रयापि मदर्शनार्थम् । समानकार्यत्वात् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डं ताडनार्थलगुडादि । नोद्यच्छेन्न ध्यापारयेत् न निपातयेत् ताडनफलं निष्पादयेत् ।
शिष्टार्थं शिक्षार्थं नतु द्वेषमात्रेण शिष्यपदं शासनीयपरम् । तथाच भार्यादिशामिरित्येके ॥ १६४ ॥

(३) कुङ्कुः । परस्य हननार्थक्रुद्धः स दण्डादि नोत्क्षिपेन्नैव परगात्रे निपातयेत् पुत्रशिष्ये भार्यादासादेरप्यत्र कृताप-
राधनिताननुशासनाथं रक्त्वा वेणुदलेन वेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोपयच्छेत्परस्य हननार्थादद्यात् । न पुनं दण्डनिपातयेत् शिष्यार्थं शिष्टिरनुशासनतदर्थम्
॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । पुनं दण्डनिपातयेत् । परस्योपरीतिशेषः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्मैति । परस्य अन्यस्य दण्डनदद्यच्छेत् न कुर्वात् । क्रुद्धः स न पुत्रान् शिष्यान् अ-
न्यत्र पृषदण्डननिपातयेत् । शिक्षार्थं निश्चयेन तौ पुत्र शिष्यौ ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ॥ शतं वर्षाणि तामिस्ते नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वविषये ताडने निषिद्धे ब्राह्मणे तत्क्रियायादोपातिर्यदर्शनार्थपञ्चम्योक्ती ।
अवगुर्यैव उच्यते दण्डादि वधकाम्यया ताडनेच्छया विनैव निपातेन शतवर्षाणि नरके पच्यते परिवर्तते तत्फल-
मुपपन्ने ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वधकाम्यया ताडनार्थतया ॥ १६५ ॥

(३) कुङ्कुः । द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थदण्डादिकमुच्यते नतु निपात्य वर्षशतं तामिस्ते नरके परि-
वर्तते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यहोकरब्राह्मणताडनमित्याह ब्राह्मणयेति । अवगुर्यं वधकाम्यया दण्डमुच्यते । पुन-
श्चर्पकदापि न कुर्वात् द्विजातिश्चातुर्वर्ण्यम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । दण्डोद्यमेन ब्राह्मणविषये शेषविशेषमाह ब्राह्मणयेति । अवगुर्यं दण्डमुच्यते ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिवधकाम्यया ब्राह्मणान् अवगुर्यैव दण्डित्वाप्येव ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥ एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । संरम्भः क्रोधावेशाननुकर्मणा बुद्धिपूर्वकम् । एकविंशतिमाजातीः जातिर्जन्म । आकारोऽनर्थकः-
प्रलम्बतइतिवत् । तृणेनापि ताडने दीर्घकालीनरकानुभवः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरम्भात्क्रोधात् ननु कर्मणा । आजातीर्जन्मान्येकविंशति पापयोनिषु श्वादियु । एत-
च्चतामिसदुःखमनुभूय पैश्यात् ॥ १६६ ॥

(३) कुङ्कुः । तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुङ्कुरादियोनिषु
जायते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । संरम्भात्क्रोधात् । आजातीः जन्मानि । पापयोनिषु शूकरादियु ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह ताडयित्वेति । आजाते राजननात् । जायतेः सकर्मत्व-
प्राप्तिपातनात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

अयुष्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगद्वतः ॥ दुःखं सुमहदामोति श्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । असृगोहितम् । तद्वद्वतोद्वाद्योत्पादयति ब्राह्मणस्य सृगमहारादिनाऽयुष्यमानस्य न तद्वदोपा-
चार्यवत्क्षेत्रेण धर्मेण युयुत्सोः सुमहदुःखं नरकादि श्रेत्याप्राज्ञतया नरः । अप्राज्ञतया नरः । अप्राज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान्-
कथमेव कुर्यात् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुष्यमानस्येति युष्यमानस्य क्षतकरणे दोषाल्पता दर्शिता । अतएव तद्वदपि शय-
श्चित्ताल्पत्वमुच्येत । सामान्योक्तदुःखपरिमाणमिधानं । शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) कुङ्कुः । अयुष्यमानस्य ब्राह्मणस्याद्वे शास्त्रेण भिन्नतया शोणितमुत्पाद्य परलोकं महदुःखमाप्नोति ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । असृगं । अद्वतोद्वादात् । युद्धे तु न दोषः ननु दृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह श्रेत्येति । अ-
प्राज्ञतया अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(५) रामचन्द्रः । अयुष्यमानस्य शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः ब्राह्मणस्य अन्ततः मध्यतः असृक् उत्पाद्य श्रेत्यापरा-
जितया नरः सुमहदुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसुसंगृह्णाति महीतलात् ॥ यावतोऽव्दानमुद्राच्यैः शोणितोत्पादको यते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ईश्वरहारे पूर्वकलम् । अधिकं तु पांसुवोरजांसि धूल्यवयवास्तावतोत्पादपरिमाणान्मृच्छति सं-
हति । ब्राह्मणाश्च्युतभूमिर्पातलोहिततावतोऽव्दान्तावन्ति वर्षाण्यमुत्र परलोकं यतेऽवश्याल्यैः शोणितस्योत्पादक-
मृता ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं यकोति । अमुत्र नरके । अयते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) कुङ्कुः । स्वर्गादिह ब्राह्मणा इति निर्गतहर्षिर्भूमिर्पातितयावतो धूलिषण्डान्निष्ठीकरोति तावत्संख्यानि वर्षा-
णि परलोके शोणितोत्पादकः मृता अन्यैः श्वश्रूणादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

• एकविंशतिमाजातीः = एकविंशतिमाजातिः (नन्दनः)

भिकापचपि चौर्यैर्लोकोद्भारिभिर्नसमृद्धादृश्यन्ते तथापि तेषामाशु विपर्ययोदृश्यते धननाशदि । अतो न धर्मादि-
चलेनसुखद्वन्वाद्यष्टमर्थं दक्षितवान् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । धर्मं धर्मं क्रियमाणेसीदन्वसीदन्पि । अधार्मिकाणामधर्महेतुर्हि सादिकाणि पापाना-
मृतप्रायश्चित्तया तज्जन्मपापवता आशु परलोके परलोकगमनमात्रेण विपर्ययदुःखम् ॥ १७१ ॥

(३) कुट्टुक । शीघ्रविहितमनुतिष्ठन्मनाद्यभावेनावसीदन्पि कदाचिन्नाधर्मं बुद्धिकुर्मन् । यस्मादधर्मव्यवहारि-
णोयव्यपाततोभनादिसपद्मानिनेषि दृश्यते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मवैरादिव्यवहारिणापापिनातज्जनितदुरित
शास्त्रिणाशीमभनादिविपर्ययोपि दृश्यते । तपश्चन्नाधर्मं धियवथादितिगिष्यहिवायदृष्टमर्थं दक्षितवान् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चेति । धर्मेण सीदन्पि मनोऽधर्मे न निवेशयेदित्यन्वयः ॥ १७१ ॥

(५) मन्दन । न केवलमधर्मप्रकोलोकोपक्रोशभयाहर्षणीय किन्तु मत्प्रक्षतोऽनर्थबहुत्वादपीत्याह नेति । मनु-
रदु खेन परिणामसूत्रेण भेदज्ञेनेव सेच्यमानेनधर्मं शास्त्रव्यवहाररूपेणात्मसक्तोचारुयेनसीदन्पि तद्विपरीतरूपेविषमि-
श्रेमधुनीवाधर्ममनोननिवेशयेत् । अरहेतुहृत्तरार्थेनोत् । अधार्मिकाणामधर्मानुष्ठानरहिताया पापानापापकारिणाचोरादी
नामाशुसद्योविपर्ययमनर्थराजदण्डादिकप्रशम्यन्ति । न हि पापानापापचरणानन्तरमेवानर्थदपलभ्यते ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्र । धर्मेण धर्मशास्त्रमयादिषा सीदन्पि नर मन अधर्मे न निवेशयेत् । अधार्मिकाणाआशु
विपर्ययपश्यन् । यद्यपि चौर्यैर्लोकोपादिना धनसमृद्धि तथापि तस्यां सद्यदेरपिआशुविनाशः ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितोलोके सद्य फलति गौरिव ॥ शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्भूलानि हन्ति ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथि । इदानींशास्त्रार्थमाह । अनियतकालत्वाद्वैदिकानाशुभाशुभफलानाकर्मणामिवमुच्यते । नाधर्म-
भरितोऽनुष्ठित सद्य फलति फलददाति । वेदेहि केवलकर्मणाविहितप्रतिपिद्धानासुखदुःखफलत्वभुक्तम् कालविशेषस्तु
नावगमित । वृक्षव्यपापोहि कतंयत्तावगमपरविधिं कर्मफलसम्पन्नोपमात्रे पर्यवस्यति नकारविशेषमाक्षिपति ।
पञ्चताकर्मणानिपानानु मृत कतंयत्ताप्रतिपिद्धारिहोऽपि नैव नरकादिदुःखनिवृत्तिकामस्याधिकारः किन्तु शास्त्रम-
तिवेषसामर्थ्यात् । सनु प्रतिपद्योदुःखफलत्वप्रतिपिद्धानुष्ठानस्य बोधयति । निपुणवत्तदुच्यमानमतिप्रयविस्तरमाक्षिपती
त्युपरच्यते । गौरिव साधर्म्यवैषम्यामयदृष्टात् । यथा गौ पृथिवीर्युग्मबीजान तदैवानेकसदस्यशास्त्रिणीभवति किन्तु
हिरण्यकमपेक्षते तादृशवैदिककर्मणिसाधर्म्यम् । वैषम्येणापि यथागौ पशुवंशे दोषास्यासद्य फलति नैवधर्म्यामौ ।
अधर्मप्रदणधर्मस्यापिपञ्चदानप्रतिकालनियमप्रदर्शनायम् । आवर्त्यमान कालेनोपसीपमान कर्तुं प्रतिपिद्धानुष्ठानभूला-
निरन्तति चिन्तति । भूकर्मनेन सर्वेण सर्वविनाशप्रदपश्यते । यथाभूच्छेदादृक्षादिश्यावराणामपुनर्भवस्तद्वधर्मका-
रिणाम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । सद्यस्तक्षणदेव यथागौर्दुग्धफलति म तथा अधर्म आवर्त्यमान पुन पुन क्रियमाण
मृगनिगारस्य साधनानि कषाणि हन्ति छिनन्ति तच्छेदानंतरातु स्वपशुं प्रकरोती यपि द्रष्टव्यम् ॥ १७२ ॥

(३) कुट्टुक । शास्त्रेणापिमतकापरिषाक्तवात्युभासुभकर्मणानामोऽनुतिष्ठतस्तकालप्य फलति गौरिविह-
मपिपक्ष साधर्म्यदृष्टात् । यथार्थमश्वकोनमाया तदैव पशुरप्येवमश्वगौरिरित्येकसद्वर्तितान भवति किन्तु नियमक-
पात्रसमपमासाद्य पशुधर्मैवधर्म्यदृष्टान यथा गौ पशुवंशे दोषास्यासद्य फलति नैवधर्म्यं किन्तु श्रेयसाप्तमान कर्णे-
नपुनर्भवन्धर्मकर्तुं प्रतिपिच्छिनन्तिपुच्छेदेन सर्वनाशादृश्यतेतद्वधर्मकारिणोऽपि ॥ १७२ ॥

(८) राघवानन्द । विपर्ययविवृणोति नेति । त्रितोऽनुष्ठित । गौ पृथिवी सा यथाविलम्बेनसस्यवती । व्य-
तिरेके वा धेनुवि दृष्टान्त आवर्त्यमानोभ्यस्यमान मूलानि देहधनादीनिरुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

(९) नन्दन । तदिष्टविरुद्धमिदमुक्तमिवाशङ्क्यपरिहरति नेति । गौरिवैतिवैधर्म्यदृष्टान्त । लोकेऽस्मिन्लोके । क-
र्तुर्मूलानि कर्तुरपेक्षितार्थमूलानि गृहक्षेत्रादीनि । तस्मात्कालान्तरेऽपि फलोपलम्भान्दष्टविरोधइत्यभिप्राय ॥ १७२ ॥

(९) रामचन्द्र । चरित अधर्म सद्य गौरिव न फलतिसाधर्म्येण दृष्टान्त । पृथिवी साधर्म्यं पशुवैधर्म्येणै-
आवर्तमानस्तु प्रवर्तमान अधर्मकर्तुर्मूलानिभोगसाधनानि रुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नमृषु ॥ नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथि । इदमप्युक्तयदयदृतस्यकर्मणोऽन्यगामिता फलस्योच्यते । कर्तुं फलदानिवैदिकानि कर्माणि ।
नवैश्वानरस्यायोस्ति श्रवणाभावात् । नहि पुत्राद्यर्थतात्रंशुता । सत्यम् । पुत्रे पीड्यमानेपीडितस्पर्षितुराधकतरदु ख-
भवति अतः कर्तुर्विदु खम् । पुत्रस्यापि स्वहतात्पौर्वेदिककर्मणस्तत्फलमित्यविरुद्धम् । एवमनृषोऽपि द्रष्टव्यम् । नमा-
र पौत्रा । इतोऽधर्मइतिसहितायास्तुल्यत्वाद्धर्माधर्मौ ह्यवप्युपात्तौ ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अस्मिन्नेव तावद्भोगादिदु खजनयतिकथंचिदुत्कटधर्मप्रतिरोधेन साक्षादु खजननाशक्तौ
पुत्रपौत्रादिद्वारेण रोगाद्युत्पादनद्वारापि दु खजनयतीत्यर्थ ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूक । यदि स्वयकर्तुर्वेदधनादिनाशफलन जनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्पौत्रेषु जनयति ननु निष्फलएव
भवति । ननुअप्यकृतस्य कर्मण कथमन्यत्र फलजनकत्वं उच्यते । पुत्रादिनाशस्य पितु ङ्गैराहेतुत्वात् । शास्त्रीयत्वाच्चा-
स्यार्थस्य नाविश्वास ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्द । कर्तव्यधर्मस्यमानमपि इत पुत्रादिषु फलतीत्याह यदीति अवश्यमेव भोक्तव्यकृतकर्म शुभा-
शुभमितिसंस्मरणान्नात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन फलति चेत्पुत्रपौत्रादिरूपशरीराभावपि फलति । वाचनिकातिरिक्त-
फलस्याप्यत्रासम्भवाद । न चेत्तद्वचनमन्यर्थार्थवादेनाप्युपपत्ते अतएव मियेषुस्वेषु सुकृतममियेषु तु दुष्कृतमित्याद्यपि
स्तुतिवादीहानौतृपापनमित्यादिसूत्रेनिराद्विद्धि ॥ १७३ ॥

(५) नन्दन । यदातु कर्तारप्रबलधर्मसहितमधर्म साक्षात्पीडयितुं शक्नोति तदा सन्तानपीडाद्वारेणापि तपीडय-
तीत्याह यदीति । अधर्म इतआत्मनि कर्तरि यदि न फलति तत पुत्रेषु फलति न चेत्पुत्रेषु ततो नमृषु पौत्रेषु फलतीति ।
पुत्रादनर्थकरणस्य कर्तृफलत्वं कर्तुस्तथाभिमानात् तत्पीडया पीडोपलम्भाच्चेति ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्र । यदि आत्मनि पाप अधर्म न फलति तदा पुत्रेषु फलेय यदि पुत्रेषु न तर्हि नमृषु फलेदिति ।
कर्तुं कृतकर्म निष्फल नभवति ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततोऽद्वाराणि पश्यति ॥ ततः सपत्न्यान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथि । अधर्मण प्रभुद्वोद्वादिनैपते वृद्धिलभते तावत्तस्मिन्नेव काले ततोऽधनयामवाप्य ततोभ-
द्राणि बहुभूत्यगवाश्ववादिसप्तसिद्धिगणानि पश्यत्यनुभवति । तत सपत्न्यान्रीन्द्रिद्राजयति परिभवति । तर्हि धर्मं स्थि-
तांकुतश्चन कुसतिहीनालभन्ते । अतस्तेषांदास्तिचशब्दस्यैवपरिभवः । समूलचक्रियत्कालमेवभूत्वा सपुत्रज्ञातिध-
नमाश्रयावाउच्छिद्यन्ते । तस्मादधर्मो न हतस्य ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अयमर्थापि क्रियमाणेनोपलक्षितो वनारिभिर्वर्धतएव तावद्यावदुत्क्रयोधमौस्ति । तदस्तरं च भद्राणि सुखानि पश्यति । ततः शत्रून्भिभवति ततस्तेन फलदानोपक्षीणेन धर्मेण भोगमूलेन सह नश्यति ॥ १७४ ॥

(३) कुट्टुकः । अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततोयामधनादिना वर्धते । ततोभद्राणि बहुभृत्यगवम्बादीनि लभते । ततः शत्रून्स्वस्मादपकृष्टाञ्जयति पश्चात्कथयता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रभुद्रोहादिना अधर्मेण तावदर्थे पुत्रपौत्रादिना । भद्राणि गवाश्वादीनि पश्यति च लभतइति । इदमत्राकूतं चित्रायागादिरिवेहामुत्रानियतफलतया कदाचिदपि कुत्रचित्फलनिन्दाभाविअथवा सर्वधर्मस्य ज्ञानमेव फलमसिद्धम् । धर्मास्तु खं ज्ञानं चेति श्रुतेः । मात्नकर्मफलमुद्भूतान् ऐहिकमन्यते ॥ १७४ ॥

(५) मन्दनः । मन्वधर्मकुर्वन्कश्चित्क्षेमोदश्यते तेनाभ्युदयहेतुत्वमस्य धर्मस्याभ्युपगन्तुं शक्यते ततः कथं तस्यैकात्म्येन नश्येत् हेतुत्वमित्याशङ्क्य परिहरति अधर्मेणेति । १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावत्तदधर्मेण अधर्माचरणेन पूर्वपुण्येन एव वर्धते । यावदुत्क्रयोधर्मः ततः तस्माद्भद्राणि पश्यति । च पुनः सपन्नान् जयति । धर्मसर्वस्य दानं ततः धर्मक्षयत्तत्समूलं सपुत्रज्ञातिधनबाणधवादिहृत्तर्मासहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्माय हतेषु शौचे चैवारमेस्तदा ॥ शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहुदरसंयतः ॥ १७५ ॥

(१) श्रेयातिथिः । सत्यं यथा दृष्टार्थवादित्वा । धर्मः श्रुतिविषयौ विधिप्रतिषेधौ । सत्यस्य तादृष्येऽपि भेदेन निर्देशोऽतिशयार्थः । अनृतपुरुषाणां स्वभावभूतम् अतोयत्नेन पुनः पुनः प्रतिपिश्यते । आर्यावृत्तसंदाचारः । आर्याः शिष्टास्तेषां वृत्तप्राचरितं तत्रारमेत् । रतिः परितोषः । एतेष्वर्थेषु परितोषोऽनेन विधीयते । अन्धानस्येवमाचारान्दृष्ट्वा मनःप्रसादं कुर्यात् । शिष्याश्च भार्यपुत्रदासच्छात्राधर्मेणानुशासनीयाः । पृष्ठतः शरीरस्येत्यादिधर्माः । वाग्बाहुदरसंयतः सत्यसत्तिचर्मयोजने । अयमुद्भाषितावाक्यसमयः । बाह्योः समयो बाहुबलाश्रयणेन कस्यचिदस्य पीडनम् । उदरस्य संयमोऽनौदरिकता औदरिकताभोजनविशेषो भोग्यविशेषो भोग्यपारपश्ये बाहुल्येन भोजनम् । उक्तोऽर्थः पुनरुच्यते बहुकुत्सोऽपि पश्यवदित्यमितिसर्वत्र पीनरुक्थपरिहारः ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मधर्मसाधन सत्यस्य शौचस्य च धर्मवैपि अन्वर्हिततया पृथगुक्तिः । आर्याः आराधूपापेभ्यो गताः । तेषां वृत्तमाचारो धर्मभोगहेतुरपि तत्रैव शौचं वासाभ्यन्तरं । आरमेत सर्वदा रतः स्यात् । धर्मेण धर्मोपदेशेन वागदिसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः पश्यावचनादिः बाहुसंयमोऽर्हसादिः उदरसंयमः अनन्दीयाभक्षणानि ॥ १७५ ॥

(३) कुट्टुकः । सत्यधर्मसदाचारगौचेषु सर्वद्वारतिकुर्यात् शिष्यांश्चानुशासनीयान् भार्यपुत्रदासच्छात्रान् च बाह्येणुदरेन वेति पराणशमयनं उक्तानामप्यभिपानादादार्थवाग्बाहुदरसंयतश्च स्यात् वाक्संयमः सत्यभाषिता । बाहुसंयमो बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् उदरसंयमो यथा लब्धमात्रं भोजनम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । मात्नजपुण्यफलमुद्भूतानोपि वा लोकप्रतीत्या अधर्मेण वर्धत इत्येवमूचं धर्मक्षये समूलेन रूपतीत्याह सत्येत्यादि । सत्यं यथाश्रुतस्य यथादृश्यभाषणं । धर्माभिलषदुराजाजनकत्वे सति विधिबोध्यः । आपर्णात्तसदाचारः । वाक्संयमः सत्यं त्रूपादिनिःलोकीकः । बाहुसंयमो पाणिपादचपलइत्यादिना वक्ष्यते । उदरसंयमो भोजनानि भोजनमित्यामुक्तः । संयतस्तेनानिपह्युक्तः ॥ १७५ ॥

(५) मन्दनः । एवं दृष्टविरुद्धत्वेनाप्यधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् इदानीं प्रतान्तराप्येवाह सत्येति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं यथार्थभाषणं । धर्मः श्रुतिस्मृत्यभिहितः । आर्यवृत्तं सहजाचरणं । तेषु सदा रमेतं च पुनः शोचि अन्तर्वासिषौचे सदारमेत । वाग्बाहूदरसंयतः नियतगात्रः । वाक्मौनं व्ययलिपरहितं । बाह्वोः संयमः बाहुबलाश्रयः । उदरं बहुभोजितभवेत् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविकृष्टमेव ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः । कश्चित्तुल्यतामयमाऽनर्थकामपरिहारेण यथा धर्मः संयते तद्विरोधी ज्योतिष्टोमादिः । ससर्गविरोधी दीक्षणादिदानेन कामविरोधी दीक्षितस्य ब्रह्मचर्यविधानात् । एवमर्थकामावधि धर्मपरिहारेण न सेव्येत् । तत्र नाहंस्याद्भूतानीति यत्र कामोहंसायाधैरानुबन्धाधः कश्चिद्वस्तुमिष्यते तत्र संविषयप्रतिषेधाय यत्र तु कस्यचिद्विषयार्थकामावाप्येते तत्र नास्ति हि सादोष इति भवते तत्क्रान्तिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । परित्यज्ये परिहरेत्तादृशार्थकामौ यत्र धर्मविरोधः । एवं सर्वतो धर्मस्य बलीयस्त्वमुक्त्वा कस्मिंश्चिद्विषये तस्यापि परिहृत्यतामाह धर्मं चाप्यसुखोदकम् । उदकं उत्तरकालः सोऽसुखो यस्य । यथा सर्वत्वं दानं वा ददाति धर्मकोर्यमहापुण्य इति यथानदीतीरेष्वेकान्तेष्वपि शकृतजना बहवः पश्यन्ति तत्र स्नानं भवतीत्यर्थं स्नानं धर्माजनसमक्षतापेक्षा तु साधुवादाय यथाच तीर्थं काकेभ्यो दानं भवति दानं धर्मो दानत्वं मसिभ्युत्पादनार्थं त्वानिभ्यो निन्द्यते । अथ वा यद्गृहं तया लोकः संक्रोशति यथा गोरवभ्यस्ते यधो मांसस्य भक्षणं च तद्विग्रहिततरपश्वन्तरेभ्यो लोके । दृष्टमूलश्रममहिषपशवन्त्यतिषेधः । विहितोऽयमर्थव्यवैपथ्यात् शकृतजना अजानानाधार्मिकत्वं यद्गृहः प्रख्यापयेद्युरतेषां बहुल्यतः प्रसिद्ध्या शिष्टा अपि यानां सिद्धमूलमनवगच्छन्तः परिवर्जयेद्युस्तदुक्तं धार्मिके सति राजनीति एतदुक्तपूर्वैर्ध्याख्याताभिर्यनुमतम् । नहि मत्स्यसंश्रुतिविहितस्य स्मृत्या बाधोऽप्ययः । इदं तु यत्तरमुदाहरणम् निर्णयधर्मः स्मृत्या विहितलोकसंकुष्टत्वान्न क्रियते । तथा यः काश्चिदनाथतर्कैर्लक्षितं कारुण्यादिभिरिति तत्र यदि लोकसंक्रोश आशङ्क्यते स्त्रीत्वेनैवास्मा एषा रोषते सर्वलोककुष्टधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिणौ । असुखोदकं कामाधर्मस्तदधिकमभ्यवसायाविनाशकं यथा वात रोगिण उपवासादितोक्षणावप्रतानुष्ठानमित्यादि । लोकविकृष्टलोकनिन्दितं । कलिपुगेहुराग्रहादि ॥ १७६ ॥

(३) कुट्टुकः । यावर्थकामौ धर्मविरोधिणौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौपादिनाथोपपादनं दीक्षादिने यजमानस्य पशुपगमः उदकं उत्तरकालस्तत्राग्राख्येय धर्मं तद्धर्मज्ञो परित्यज्ये यथा पुत्रादिवर्गोप्ययुक्तस्य सर्वत्वं दानं लोकविकृष्टं यत्र लोकानां विक्रोश यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परीति । धर्मवर्जितौ । धर्मविरोधिणौ । असुखोदकं आयत्पामनुतापजननं येनादिपुत्राद्यर्थपरत्वादनांवा । लोकविकृष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः । यथा कलौ मध्यमाष्टकासु गोवधादि ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मं सर्वत्वं दान उत्तरकाले असुखोदकं । च पुनः लोकसंक्रुष्टधर्मं लोकनिन्दितं परित्यजेत् ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽश्नुः ॥ न स्याद्वाक्पलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिपादाभ्यां चपलः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । चापलं च हस्तेनानुपयुज्यमानस्यापि वस्तुनोपदृष्ट्यापसारणे । परद्रोहोक्षणाचिचसंदर्शनादि नेत्रचापलम् । परद्रोहार्थकर्मवृद्धिश्च नकर्तव्या ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पाणिपादनेत्रवाक्चापलानि व्याहृत्य करणोत्पन्नकुतूहलत्वात्संयद्धभाषाः । अनुज्वलं भूमिः । परद्रोहार्थयत्कर्म तद्धीस्तत्परः ॥ १७७ ॥

(३) कुरुकः । प्राण्यादिचापल्यजेत् अनुष्युक्तवस्तुप्रादानादि पाणिचापलं निष्प्रयोजनं भ्रमणादि पादचापलं । परस्त्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलं बहुगर्हवादिता वाक्चापलं । अनुजुः कुटिलो न स्यात् परद्रोहोहिंसा तदर्थचेष्टाधिपयं न कुर्यात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अनुजुः कजुभिन्नः कुटिलो न स्यात् । परद्रोहकर्मणि धियोनिषेधोभ्यासस्तस्य निनिन्दितत्वसूचनायः । इदमत्राकृतं शतरुत्वं पथ्यरोचयन्तेष्वब्रूदादितिन्यायेन निषिद्धाचरणस्य क्रायिकादिभेदेनानेकत्वात्तस्य दृष्टफलतया च तदभ्यासस्य प्रबलत्वाच्छतया निषेधोपि निवर्तयितुमशक्यत्वान्नैतेषु पुनरुक्तिरिति ॥ १५७ ॥

(५) मन्दनः । पाणिपादचपलः पाणिभ्यां पादाभ्यां च कर्तव्यकरणे चागम्यागमने च निरतः । एतेनोत्तरमपि चापल्यारूपात्मक ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिपादचपलो न भवेत् । अनियुक्तचरस्तु न ग्रहणाय । नेत्रे चले परस्त्रीषु । परद्रोहार्थं कर्म न कुर्यात् 'अनुजुः न स्यात् किंतु कजुरेव स्यात् ॥ १५७ ॥

येनास्य पितरोयाता येन याताः पितामहाः ॥ तेन यायास्तताः मार्गं तेन गच्छन्निरिष्यते ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । यो धर्मः पित्रादिभिरनुष्ठितो यैश्च सह श्रूतिर्भाविता यैः सह कन्याविवाहादिकृता यैश्च शास्त्राधीनाः स एव पन्था आश्रयणीयः । तथा कुर्वन् निष्यति न बाध्यते लोके न निष्यते । अन्ये त्वविदुषधर्मैर्व्वर्हिंसादिषु भन्त्युपायोपराजपदहृद्बन्धैश्चादीनामग्निहोत्रादयस्तु स्वप्रत्ययापेक्षा एव । अत्र चोदयन्ति । यदि निर्मूलः पित्रादिभिरनुष्ठितोऽयं कथतस्याधर्मत्वम् अयास्ति मूलतत्पुत्रस्यापि भविष्यति किंपित्रादिग्रहणेन तदेतत्परित्तमविदुषां मूलमज्ञानानामुपदेशोऽयमिति । अन्येतु यत्र निपुणतोऽपि निरुप्यमाणे सदेहो न निवर्तत उभयया वाक्यार्थमतिपत्तिस्तत्र पित्राद्याचारितः पन्था आश्रयणीय इत्याहुः एतदपि चिरमम् । नहि नित्यसंदिग्धनाम प्रमाणमस्ति । अवश्यं सैकार्गनिष्ठेन वाक्येन भवितव्यम् । विकल्पितेषु वापदार्थेषु पित्राद्याचारितं कर्मानुचरणीयम् यतोऽप्यवाचरितवन्तः । सतामार्गमिति यदिपित्रपितामहादिभिः कैश्चित्कर्माचिदधर्मआचरितपूर्वः स न आश्रयणीय इति सतामार्गमित्याह ॥ १५८ ॥

(२) सार्यज्ञनारायणः । येनास्येति यत्र श्रुत्यर्थे अयमर्थोऽर्थदेति संदेहे व्याख्याश्रुतिरतिपत्त्या विषयमेतत् । अतएव सतामार्गसदाचारविषये यायादित्युक्तम् । निरिष्यते न हि स्यते ॥ १५८ ॥

(३) कुरुकः । बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठितेष्व शास्त्रार्थानुष्ठानात्पत्तेन गच्छन्निरिष्यते माधर्म्येन हि स्यते ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुशास्त्रानभिज्ञस्य शास्त्रवर्मानुसारिण्वमाह येनेति । सतामार्गं सद्विवाचरितं पन्थानं । तेन पित्रादिरुत्तमपदानामनुष्ठाप्यपरिणयनादिपुनातिषष्टः । निरिष्यति अधर्मेण न हि स्यते ॥ १५८ ॥

(५) मन्दनः । न निष्यति न हि स्यते ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन धर्ममार्गेणास्य पितरोयाताः येन धर्ममार्गेण पितामहाः याताः । अस्यार्थे धर्मापि पित्रादिभि रज्ञा यैः तेषु पितृपितामहादिभिः कृताः शोनिगताः ज्ञानाचरितेन मार्गेण गच्छन् निरिष्यति न नश्यति । तेन सतामार्गमाश्रयेदित्यर्थः ॥ १५८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मानुलातिथिसंश्रितैः ॥ बालवृद्धानुरैर्वैद्यातिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । नसमाचरेदित्येकैकेनसंबन्धते । संश्रिताआश्रयागताउपजीविनः । वैद्याविद्वांसोभिक्षजा-
ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनोवैवासाः । बान्धवामातृपक्षामातृष्वसीयप्रभृतयः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रितैरनुगतैः । आतुरोत्र व्याधितः । रुग्णाश्वान्भावादिना । वैद्यैर्विद्याध्रिः । ज्ञातयः
सपिण्डाः । संबन्धिनः आगन्तुसंबन्धाः स्यालाद्याः । बान्धवाः आत्ममातृपितृवान्धवाः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋत्विगितिबचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्विकल्हनं कुर्यात् । शास्त्रादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता-
अनुजीविनः ज्ञातयःपितृपक्षाः संबन्धिनोजामातृस्यालकादयः बान्धवामातृपक्षाः । जामयोभगिनीस्तुपाद्याः ॥ १७९ ॥
॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । साधेवादष्टत्विगादिभिर्विवादपरिहारमाह ऋत्विगितिसर्माभिः । संश्रितैः शरण्यैः अनुजीवि-
भिर्वा । संबन्धिनः श्वशुराद्याः । बान्धवामातृलेयाद्याः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । वैद्यैर्विद्वद्भिः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विभिराह ऋत्विजइति । ऋत्विगादिभिः सविवादनं कुर्यात् । वेदविद्भिः भिषजैर्वै । ज्ञातिसंब-
न्धिवान्धवैःसह विवादनं कुर्यात् । ज्ञातयःपितृपक्षायाः । संबन्धिनःवैवासाः । बान्धवाः मातृपक्षायाः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यांजामीभिर्भात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । जामयोभगिन्यः स्ववासिनश्च । विवादोविरोधःप्रतिकूलचरणंवाकलहश्च तैर्नकुर्यात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामी स्वसा । विवादविरुद्धभाषणम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । यामयोभ्रातृपत्नीभगिनीस्तुपाद्याः । दुहिता कन्या ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । जामिभिर्मगिनीभिः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । जामिभिः भगिनीभिः ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्सत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमागृह्णी ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्विवादैः क्रियमाणैर्यः पापयोगोभवत्यकर्तुंस्तेन न संबन्धः । सर्वपापे प्रमुच्यतइत्युच्य-
ते । एतैश्चजितैरुपेक्षितैःसमया सर्वाल्लोकाअप्यति स्वीकरोतीत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जितोविवादे तेरथिसिद्धः सहमानः एतान्जित्वा जयतीतिप्रकृतिपारः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैःऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्यज्ञातपापैःप्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान्वक्ष्यमा-
णान् सर्वलोकान्गृहस्थोजयति ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादान् विवादविषयोभूतान् । एतैर्जितोवशीरुतः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः ऋत्विगादिदासान् । विवादरहितैः उपेक्षितैः इमान् लोकान् जयति स्वीकरोति ॥ १८१ ॥

आचार्यब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः॥ अतिथिस्त्विन्द्रलोके शोदेवलोकस्य चत्विजः॥ १८२॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यब्रह्मलोकस्थः प्रभुस्तस्मिन्परितुष्टे ब्रह्मलोकः प्राप्यते । अतो गुणतो ब्रह्मलोकेश इत्युच्यते । प्राजापत्यलोके पिता प्रभुः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जेतव्यलोकान्दर्शयति आचार्य इति । आचार्यपदवैद्यानामुपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

(३) कुट्टूकः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गोणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः अतिथिस्त्विन्द्रलोके देवलोकस्य चत्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वबोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वलोकजयविबुधोति आचार्य इति । आचार्यदत्तविद्यया ब्रह्मलोकाद्यापत्तेः । पितृभक्तस्य प्राजापत्यत्व । दातारो नो भवदन्तामिति मन्त्रलिङ्गात् । अतिथेरिति पुण्यदत्त्वेनेन्द्रत्वावामिहेतुत्वाद्विजोयज्ञद्वारा देवत्वहेतुत्वादित्याद्युहनीयम् ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्योदक्षादीनां लोकः ॥ १८२ ॥

(६) रार्मचन्द्रः । पूजिता आचार्यादयो ब्रह्मलोकादीन् प्रापयन्ति ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥ संबन्धिनां संपालोके पृथिव्यामातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अप्सरसां लोके लोकस्य वैश्वदेवस्य विश्वेदेवानां लोकस्य संबन्धिपदज्ञातो नाममुपलक्षणम् ॥ १८३ ॥

(२) कुट्टूकः । अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति वैश्वदेवल्लोके बान्धवाः वरुणलोके संबन्धिनः भूलोके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः यामय इति वाक्यचिन्ताः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । जामयः भगिन्यः विवासिन्त्यः ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेयां बालवृद्धकृशानुराः ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वकाया तनुरात्मीयमेव शरीरम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशमन्तरिक्षलोकः । कृशोऽभोजनादिना । समः पित्रा प्राजापत्यलोकेशः । स्वका तनुः स्वकात्म्यलोकेशः ॥ १८४ ॥

(३) कुट्टूकः । कृशः शयनः संश्रितो विवक्षितः बालवृद्धसंश्रितानुराजन्तरिक्षे प्रभवन्ति । भ्राता च ज्येष्ठः पित्र तु यस्मिन्प्राप्तो प्राजापत्यलोकप्रभुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेवातः कर्ममात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशेशा अन्तरिक्षलोकहेतवः । कृशः संश्रितः भ्राता प्राजापत्येशः पित्रा समत्वात् । स्वका तनुः अर्धप्राणभक्षणमनःस्पर्शनीयम् आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ॥ १८४ ॥

छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता रूपणं परम् ॥ तस्मादनेरधि क्षिप्तः सहेतां सञ्चरः सदा ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । योश्चत्यर्ग स आत्मीयाच्छाया यथा छाया नित्यानुगतान कोपविषयपदं भूत्यत्र गौऽपि ।

१८३ जामयो-यामयो (मे०)

दुहिता रुपणमनुकम्पा दया । एनैः पूर्वोक्तैरभिक्षितः परुषवचनेरारुष्टः कोपितः सहेतुः क्षमेत । असम्बरोऽविद्यमानज्वरज्वराभावेन च चित्तस्यासंक्षोभो लक्ष्यते । ज्वरितस्य हि चित्तसंक्षोभो भवति तद्वत्क्रुद्धस्य । अथवा पागान्तरं । असम्बरः । संतापः सम्बरः सोऽनेनाप्रतिपिष्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । त्वच्छायानुल्लसः । एतेन यत्र स्वयंगच्छति तत्र यथा छाया तथा दासवर्गोपीति त्वलोकेशतेवोक्ता । रुपणरुपाविषयः । तेन परकरुणया यो लोको जीयते स दुहित्रासह्यविवादेनेत्यर्थः । असम्बरोऽमानसार्थमभिवेशानपि शून्यः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादाहो दुहिता च पररुपापाग्रंतत्मादेतैरभिक्षितः संतापः सहेतुः ननु विवदेत ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । छाया त्वदासवर्गः स्वच्छायावदव्यभिचारित्वात् । दुहिता रुपण रुपापाग्रम् । असम्बर उदकः संतापरहितः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो दासवर्गः सः त्वा त्वकीया छाया अनुगता भवति । दुहिता पररुपास्थानंतत्मात्कारणादेतैराचार्यादिभिः अधिकमस्तिरस्तः असम्बरः क्लेशरहितः सन् सहेतुः ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गत्र वर्जयेत् ॥ प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । परत्माददृष्टः प्रयुक्ताद्यदृश्यते सप्रतिग्रहः । तत्र समर्थः शक्तोऽपि प्रसङ्गपुनः प्रवृत्तिं वर्जयेत् । श्रुताध्ययनशौलसंपत्तिर्द्वयविधिविज्ञताचसामर्थ्यम् । तस्मादविद्वान् विभीषादित्यत्रोक्तमन्तेतुत्तरार्थपुनरुद्धते ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रसङ्गं पुनः पुनः करणम् । ब्राह्मवेदाध्ययनकृतम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तित्यजेत् । यस्मात्प्रतिग्रहेणाऽऽप्त्येवाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रामाण्यफलत्वकथनार्थवचनम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण जीवन्प्रतिग्रहं कुर्यादित्याह प्रतीतिः । समर्थो विद्यातपोभिः । प्रसङ्गं प्रसक्तिः । ब्राह्म वेदाध्ययनजम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहविधिश्रोविद्यादियुक्तप्रतिग्रहसमर्थः । अयावदर्थो पुनः पुनः प्रवृत्तिः प्रसङ्गः । ब्राह्मतेजः ब्राह्मशक्तिः । समर्थोऽपीतिवचनादर्शस्य दोषातिशयः सूचितः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहं ग्रहंतुं समर्थोऽपि तत्र प्रसङ्गवर्जयेत् । प्रतिग्रहस्वीकरेणाशु ब्राह्मतेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ॥ ब्राह्मः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तदर्थयति । अविज्ञायकामोपभोगाद्यर्थनप्रतिग्रहः कर्तव्यः । एतदुक्तमभवत् । आत्मनः कुटुम्बस्थित्यै नित्यकर्मसंपत्त्यै च प्रतिग्रहः कर्तव्यो नान्यथा अवसोदन्नपिक्षुधा । अर्पितगृह्यध्वपयसादंगच्छति । अवसादः शरीरस्यानभिबुद्धिः । अथवा द्रव्याणां विधिधर्म्यप्रतिग्रह इत्येवं सर्ववन्धः क्रियते । कोऽसौ धर्म्यो विधिः । धर्मप्रयोजनविज्ञायप्रतिग्रहमन्त्रद्रव्याणां च देवताप्रत्येहिरप्यं रुद्राय गामित्यादिः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्म्यविधिं द्रव्यदेवताज्ञानमन्त्रपाठादिकम् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिग्रहीतुर्धर्मउक्तः । इदानीं दातुं स्थिते । अपिशब्दान्तात्सर्वदेयनिवार्यते । यत्र वारि न कल्पे-
चिदीयते तदपि नैश्वर्यदातव्यकृतोन्यद्रव्यदीयते । अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधोऽयम् । वारिणस्तु सर्वार्थदा-

निषेध । ननु च बैदालव्रतिकाग्राह्यात्रेणापि नार्चयेदित्युक्तमेव । सत्यम् तत्रार्चा निषिद्धा इत्यु दानतश्च धनस्य नान्यस्य । एवमिदं प्रतिषेधोऽर्थवान्भवति । तथाचोत्तरं वक्ष्यति विधिर्नाप्यजितधनमिति । अतः पापण्ड्यादिभ्यः सावज्ञ-मन्त्रदानतन्निषिध्यते । अत्र कश्चिदाह यद्येवद्विदीति श्रुतथाप्यनधीयानइत्यपि दृष्टव्यम् तथाहि केवलत्वेदाध्यायिभ्यो-दानमुत्तमम् । नच दाम्भिकेभ्यः काम्ययुत्तमम् । सद्वदप्यस्य पुनर्वेदाध्यायिमात्राय विचारहिताय दानमुत्तमं श्रोत्रि-यायैव देयानीति चेत्तद्वर्हन्तमायेत्यप्राप्तिकत्वाद्भविष्यया विना वाक्यान्तराणि च विदुषः दक्षिणेत्यादीन् ऐकप्रकारगतानि सन्त्येव । अतस्तत्पर्यालोचनयैभ्यः विशेषणचष्टया देयमिति गम्यते । अतः श्रोत्रार्थपरित्यागे न किञ्चिद्कारणपर्यायोप-स्य तु साम्यमयुक्तमिति । वचनगम्येऽर्थं का नामायुक्तता । विदालव्रतेन चरति बैदालव्रतिक । बकानाव्रततदस्या-स्तीति बकव्रतिक । अधिकरणविवक्षायास्तममौ । सप्रदानविवक्षायानुर्थी युक्ता ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वार्षपि प्रतिग्रह रूपेण न देयम् । कुरुष्यात् देयमित्यर्थ ॥ १९२ ॥

(३) कुडूक । प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाऽपुना दातुराह नवार्यपीति । वायसादिभ्योयद्दीयते तदपि वैद्याल्लतिके-
भ्याधर्मज्ञान इत्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषिध्यते नतु क्षारिदानमेव पापिण्डिनौकर्मरथानियनेन वैद्याल्ल-
तिकायाऽतिथित्वेन सत्त्वतार्थदानादि निषिद्धम् । इहनु धनदाननिषिद्धयते । अतएव विधिनाभ्यर्जितधनमतिवक्ष्यति ।
नावेदविदीति वेदाभानभिज्ञे एतच्च विद्वत्सभवे नावेदविदीतिनिषिध्यते ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्द । निन्दार्थवादसहितदानपात्रनिन्दति नवार्थपीतिनवभि । अवेदविदि वेदानभिज्ञे ॥ ११२ ॥

(८) नन्दन । दातृप्रतिग्रहीतृप्रसङ्गाद्दातारमत्याह नेति । वैशाल्यकवृत्तिकौवद्व्यपत्ति । धर्मवित्प्रतिपेयशास्त्रज्ञ
॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्र । वार्यपि जलमपि अवेदविदि ॥ १९२ ॥

निष्पद्येतेषु दत्तहि त्रिभिर्नाप्यार्जितं धनम् ॥ दातुर्भवत्यनर्थयि पराशदातरेव च ॥ १९३ ॥

(१) भयतिथि । धनप्रहणादनदानं निषिध्यतइत्युक्तमभवति । विधिनाप्यर्जितसत्प्रतिग्रहद्वयादिना शास्त्राभ्यनुज्ञातेन प्रकारेण दातुरादातश्च तादृशदानपररोभयोरनर्थम्य ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अनथाय । दोषाय ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लुक । एतेषु त्रिव्यपि वेदात्प्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनदत्तदातु प्रतिपहीतुश्च पार्लोके नश्यहेतुत्वा
दनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्द । त्रिषु वेदाङ्गत्रिकादिषु । विधिनोपार्जित न्यायोपार्जितमपि अनर्थाय नरकाय ॥ १९३ ॥

(५) सन्दन । न कवलमेतेभ्योदानेन दृष्टे घनहानिरदृष्टे फल्हानिश्चयभवत् किंतु प्रतिविद्धाचरणाय पापमप्य
स्तीति व्यक्तमुक्तमनशायेति । आदात् प्रत्यग्रहीत ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतषु त्रिषु वेदात्प्रवृत्तिविकृत्यैवैदमित्यु दत्तं धानु आदातु उभयो अनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ॥ तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दानृपतीच्छकौ ॥ ११४ ॥

॥ ११ ॥ (१) भेवातिथि । औपलआश्मन । जहसतरणाय नावादि श्वस्तेन यस्तस्मिन् तरितुमवर्ते । सोऽधस्ताज्जलस्य प्रतीच्छेदार्थोयेत । एवमज्ञौ दातुमतीच्छौ । प्रतीच्छेदक प्रतीच्छाकरोतीति जिघ्रक्षत्वा बुद्धकर्तव्य । प्रतीक्षकइतिपाठो न । तत्र सन् तादामोतेष्वुक्त् । अर्थस्तुमयोरेकव्य ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दानुरङ्गत्व पात्राङ्गानात् दानपलाङ्गानाच्च ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कूक । यथा पापानमयगोडुपादिना जले तरस्तैर्नैव सहायोगच्छत्येवंदानप्रतिग्रहास्त्रानभिज्ञौ दानृपाहकी नरकगच्छत । अतपास्त्वनधीयानइतिप्रतिग्रहीतृपापा येन निन्दोक्ता ! इहनु दानृपापा येनेत्युपनरुक्ति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्द । औपलेनात्मनिर्मितेन । प्रतीच्छकोधनप्रति लुप्तोपहृता ॥ १९४ ॥

(५) नन्दन । उक्तेभ्यं दृष्टान्तप्रपञ्चयति यथेति । अज्ञौअपानदानेदोषप्रविदुष प्रतिग्रहदोषाज्ञानतौ । प्रतीच्छक प्रतिग्राहक ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्र । यथा औपलेन इवेन पापानइवेन उदक तरन् निमज्जति तथा अज्ञौ । दानृप्रतीच्छकौ दानृपहृतातौ अपस्तान्निमज्जत ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदाबुध्यच्छादिकोलोकदम्भक ॥ वैडालव्रतिकोक्षेयोर्हित सर्वाभिसन्धक ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वजद्वोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालनाम तद्व्रतम् ॥ १९५ ॥]

(१) मेघातिथि । उपचारेणैतौ शब्दौ प्रयुज्येते । अनेकंलिश्रोपचारहेतौ सपवसभवति । यन्निमित्तप्रयोगस्तदवधारणप्रतिषेधविषयप्रकल्पार्थम् । धर्मोध्वजमिवव्याघ्रोदराकृतिगणत्वात्समास । कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थइति । तत सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय । ख्यात्यर्थमेव धर्मकरोति न शास्त्रपत्रया सपवमुच्यते । यस्तत्रैव धर्मकरोति यत्र जना पश्यन्ति त्वपुरुषैश्च खयापयन्ति धार्मिकत्वप्रसिद्ध्याप्रतिग्रहादिलक्ष्यइति दुष्टोपभ्रतसरीरुपणम् । लोकदम्भोक्तिव्यपत्ति लोकदम्भक । छजना चरति छात्रिक । छज्य ध्यान । प्रकाशधार्मिकोदरहृतिविक्षिप्तमहर्ष्यप्रकाश्यमकाशयति । धार्मिकोऽयमेतस्ययत्नसमक्षकभित्तनाम्यथ यातीति । केन चिद्दिवस्य कथितइत्येते यावद्यतएव गोप्यतस्यैवमुखाज्जात मितिपरद्वेह । सर्वपाचाभिसंधानाक्षेपक परगुणान सहते । ईदृशोवैडालव्रतिकोक्षेय । अभिसंधक अभिसंधतइति । आतश्रोपसर्गइति । तत स्वार्थे क । सर्वपाभिसंधकइतिषष्ठीसमास । केचिद्वश्लोकपठन्ति । यस्यधर्मध्वजो नित्यं सुरध्वजद्वोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालनाम तद्व्रतमिति ॥ एषएवार्थं संक्षेपेण कथ्यते । एकैकगुणसम्बन्धे वैडालव्रतिकोक्षेय । अलादिवश्लोकदिवमनुमीयते प्रच्छन्नानि च पापानीतिविशेषाववणान्तसर्वपाचापापत्वाद्बुभयभा चार्येण शिष्या पाठिता । केचिदिप्रश्लोकमभ्यापिता केचित्पूर्वम् । उभयच प्रमाणम् । तेन यद्यपिअद्वैत कुञ्जरी पीनस्कंधाधृष्टुवक्षदेवदत्तइतिसमुदितानालक्षणत्वप्रतीयते तथापीह प्रत्येकमेतानि लक्षणानि ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । धर्मध्वजी धर्मप्रकाशनशील । सदाअतिधनत्वेपि लुब्ध । लोकानादम्भकोहितोपन ग्रहणेन हिंशोवधादिहसारति । सर्वाभिसंधक सर्वेषु पित्रादिष्वपि श्लोभकाराभिसंधिर्नैवोपकर्ता ॥ १९५ ॥

(३) कुङ्कूक । योबहुजनसमक्षप्रमत्तचरति ततपरतश्च लोकं खयापयति तस्य धर्मोध्वजच हिमवेतिधर्मध्वजी । लुब्ध परधनाभिलाषुक । छजना व्याजेन चरतीति छात्रिक । लोकदम्भकानिक्षेपापहारादिना जनवञ्चक । हिंस परहिंसाशील । सर्वाभिसंधक परगुणासहनतया सर्वाक्षेपक । विडालव्रतेन चरतीतिवैडालव्रतिक विडालोहि प्रायण मृषिकादिहिंसावृत्तितया ध्याननिष्ठव विनीत सन्वतिष्ठतइत्युपचारादिद्वारप्रतशब्द ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र द्वाभ्यामुक्तवैडालव्रतव्रतितोर्लक्षणमाह धर्मेति । धर्मध्वजो बहुजनपु धर्मैव ध्वजवत्प्र

काश्यतया यस्यसः । छात्रिकः सर्वत्र छत्रना व्यवहरति सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । बैडालवृत्तिकमाह धर्मेति । धर्मध्वनीधर्मलिङ्गधारी । छात्रिको व्याजवृत्तिः । दाम्भिको विशिष्टवेपेण स्वदोषतिरस्कारी । अभिसन्धको वञ्चकः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मध्वजी धर्मस्थापकः पुरुषेभ्यः ख्यापयन् । छात्रिकः कृतव्याज. प्रकाशं धार्मिकः रहसि निक्षिप्तमपि अपहर्ति । रुच्यः रुपणः प्रसिद्धः । प्रतिग्रहादिलभ्य इत्येतादृशो बैडालवृत्तिकसंज्ञः । हिंसः हिंसाशुचिः । सर्वाभिसन्धिकः परगुणासहनतया सर्वेषु निन्दाकरः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथिः । वक्रव्रतलक्षणमधोनिरीक्षणम् अथवा नीचदृष्टिः नीचोदीनः सर्वदैवव्यापारपतिकर्थात्कुतश्चन लभतेऽधमादपि गृह्णाति । निष्कृतिर्निधुरता तया चरति तत्प्रधानो नैष्ठिकोऽसम्भ्रमापी । अलीकविनीतः श्रयति-प्रश्रयनप्रताकार्ये तु व्याघातकः बिडालोऽलीकनिद्रां करोत्यामिषलिघृक्षन् । एवं सोपाधेर्धर्मचरणो बैडालवृत्तिकदण्डकः । तथैव वक्रव्रतचरोपि । वक्राहिमत्स्यानृगृह्णन्तो जलचरं स्त्रवज्ञां दर्शयन्ति । अथ च मत्स्यग्रहणबुद्धय एव । व्रतानि शीलित-कर्मच्यते । प्रदर्शितपदानामपौनरुक्तम् । अथापि स्याल्लक्षणत्वादोषः । अविज्ञातहि लक्षणं भवति । पीनः पुण्याभिधानेन-सुप्रहोऽर्थो भवति । कः पुनः । बैडालवृत्तिकवक्रव्रतको यो भेदः । उच्यते । अयं स्वार्थसाधनपरो नाभ्यस्य कार्यविहन्ति पूर्वस्तु-मात्स्यत्वात् स्वार्थसिद्धावसत्यामपि परस्य नाशयति ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोदृष्टिरुपेयभयान्मुखा निरीक्षकः । नैष्ठिकश्छत्रवृत्तिः । शठो वक्रमतिः । मिथ्या-विनीतो वाचोदेहे न च विनयं कुर्वन् मनसा विपरीतः । वक्रव्रतधरो वक्रवृत्तिः ॥ १९६ ॥

(३) कुड्मूकः । अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमथ एव निरीक्षते । निष्कृतिर्निधुरता तया चरति निमैष्ठ-तिक स्वार्थसाधनतत्परः पदार्थखण्डनेन । शठो वक्रः मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । वक्रव्रतचरतीत्यवक्रव्रतचरः । वक्रो हि प्रायेण मीनहननश्चितया मिथ्याविनीतः सन्नेव शीलो भवतीति गौणो वक्रव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । निजविनयख्यापनाय सततमधोदृष्टिः निरुत्था । निधुरतया चरति नैष्ठिकः निधुरो निराकृ-तिः । शठो वञ्चकः । मिथ्याविनीतः । घनाद्यर्थमिथ्याविनयी ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । अधोदृष्टिः परलोकान्वेक्षकः । वैरुतिको गृह्णैरुपायैः परानर्थकारी । शठो नृशसः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधोदृष्टिः उपरोधभयान्मुखा निरीक्षकः । नैष्ठिकः छत्रवृत्तिः । स्वार्थसाधनतत्परः स्वकार्य-साधकः । शठः वक्रमतिः ॥ १९६ ॥

ये वक्रव्रतिनो विप्राये च मार्जारलिङ्गिनः ॥ ते पतन्त्यन्धतामिमे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

(१) मेघातिथिः । तृणन्देय व्याख्यातः श्लोकः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां हि विप्राणां हिंसा लयप्रधानतयेतद्विधमतिदुर्दृष्ट्यर्थः ॥ १९७ ॥

(३) कुड्मूकः । ये वक्रव्रतबिडालव्रतचरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणा अन्धतामिसनामि नरकेष-तन्ति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन भकादिवृत्त्या पापकर्मणा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्धतामिक्षेऽन्धतामिक्षाख्ये नरके ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पापं कृत्वा व्रतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । धर्मस्यापदेशेन धर्ममपदिश्यलोके ख्यापयति धर्मार्थमहंसेन करोमि न मे प्रायश्चित्तनिमित्तमस्तीति परमार्थतस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव करोति एवं कर्तव्यम् । पापं प्रच्छाद्यापगृह्य तेन व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्यात् । प्रकटप्रायश्चित्तकर्तव्यमन्यत्र गृहस्यात् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मध्वजित्वं केवलमपि द्रुष्टमित्याह न धर्मस्येति । अपदेशेन धर्मसाधयितुमेतत्करोमीति व्यपदेशेन व्रतं चाग्रापणादिप्रायश्चित्तं न चरेत् । पापं कृतं प्रच्छाद्य निन्दुतं कृत्वा तदपगमार्थं कुर्वन्पि । व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्राद्यज्ञानादम्भनं विप्रलम्भनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

(३) कुम्भूकः । प्रापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तन्नेदंप्रायश्चित्तं किन्तु धर्मार्थमहमनुतिष्ठामीति स्त्रीशूद्रमूर्खादिजनवीहणकुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । पापनुत्यै व्रतमनुतिष्ठतो धर्मकरोमीति ख्यापनशीलस्य न शुद्धिः किन्तु दम्भमात्रमित्याह न धर्मस्येति । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रौ दम्भयति दम्भेन व्यामोहयतीति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । धर्मध्वजित्वादीनां हान्तान्तमाह नेति । पापं कृत्वा तत्प्रायश्चित्तरूपं व्रतं धर्मप्राप्तेन न कुर्यात् । पापं प्रच्छाद्य व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्वन् । स्त्रीशूद्रमृहणमविद्वदुपलक्षणम् । दम्भनं वञ्चनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य अपदेशेन ध्याजेन व्रतं चरेत् । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रयोर्वचनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेद्दशाविप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ छन्दनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । इह पदार्थत्वाभावेनान्योद्देशेनापि कृतं यत्फलततो भवत्येव । तथाहि गुरुनियोगे प्रवृत्तो धर्मोद्देशेन गुरुवचनं करोमीति न कामहेतोः । अर्थं स्वाभाष्यान्तु कर्मप्रतिजनयति । एवं कश्चिन्मन्यते अतानि पापापनोदार्थानि तानि परोद्देशेनापि क्रियमाणानि न स्वभावजहति । एवमेतन्मया प्रायश्चित्तमुभयार्थं भविष्यत्तिलोके तपस्वीति ख्यातो भविष्यामि पापं चापनोत्यस्येति । तस्यैव बुद्धिमतो विवृण्वत्यर्थमिदमारभ्यते । तदेतद्व्रतं छन्दनाचरितमनुतिष्ठेत् रक्षांसि गच्छति निष्फलं भवति न पापमपनुदतीत्यर्थः । न केवलकार्याकरणं भवति यावदीदृशो विप्राव्रतचारिणो गर्हन्ते निन्दन्ते ब्रह्मवादिभिः वेदप्रमाणैः शिष्टैः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रेत्य पारलौकिककर्मणि । इहैव लौकिककर्मणि । तच्च व्रतं धर्मध्वजिनाम् ॥ १९९ ॥

(३) कुम्भूकः । प्रेत्येह इति श्लोकद्वयम् । प्रथममुद्योगम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतादृशा अतीव पापिष्ठा इत्याह प्रेत्येति । तत्फलं रक्षोगामीति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह । प्रेत्येति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईदृशा विप्रा गर्हन्ते । छन्दनाचारितं व्रतं रक्षांसि प्रतिगच्छति निष्फलं भवति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी. लिङ्गिवेपेण यो वृत्तिमुपजीवति ॥ स लिङ्गिनां हरत्येन स्तिर्यग्यो नौ च जायते ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्याश्रमलिङ्गधारणं यथा ब्रह्मचारिणो मेखलादिधारणं गृहस्थस्य वैणवदण्डकुण्डलकर्मण्डलादि

वानप्रस्थस्य चर्मचोरजटादि परिव्राजकस्य कपायवसनदण्डादि । एतेन वेपेगानाश्रमी योभिक्षाहितोर्लोके चरति वृत्तिमुपजीवतिसलिङ्गिनामेन पापहरति । तिर्यग्योनौ तिरश्चाश्वशृगालादीनायोनौ जायते । नचात्रैतदाशङ्कनीयलिङ्गिना-
यत्पापतन्त्रेभ्योऽपसृत्य तस्मिन् सचरतीत्यसभाव्यम् । अकर्तव्यतापरलिङ्गधारणात्प्रतीयते । अश्रुतेऽपि प्रतिपेधे निन्दा-
भवादादेव तदवगति ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । अलिङ्गी तत्तदीक्षितस्नातकादिलिङ्गानर्ह । वृत्तिप्रतिग्रहादिना धनोत्पत्तिम् ॥ २०० ॥

(३) कुङ्कुम् । अन्नलक्षारी योब्राह्मणोब्रह्मचर्यादिलिङ्गमेखलाजिनदण्डादिवेपोपलक्षितस्तद्वत्स्या भिक्षाश्रमण दि-
ना जीवति सन्नलक्षार्यादीनायत्पापतदात्मन्यारहरति कुङ्कुरादितिर्यग्योनौचोत्पद्यते । तस्मादेतन् कर्तव्यमितिनिषेध
कल्प्यते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्द । किंचस्वयमलिङ्गीलिङ्गिनासन्त्यास्यादीनाम् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्र । य अलिङ्गाअनाश्रमी भूवा लिङ्गिवेपेणआश्रमिवेपेण वृत्तिउपजीवतिस लिङ्गिना आश्रमिणा
एन पाप हरति आनुप्यतर्पयति स्वयतिर्यग्योनौ शृगालयोनौ । प्रजायते ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥ निपानकर्तुं स्नात्वा तु दुष्कृताशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य तत पिण्डान्कामस्नायाच्च पञ्चत्रा ॥ उदपानात्स्वययाहाद्वहि स्नात्वा न दुप्यति
॥ १ ॥ *]

(१) मेवातिथि । निषिक्त्यस्मिन्नतोवेतिनिपानजलाशय । सच वापीकूपतडागादि तस्मिन्परकीये परेणयदा-
मार्थकृतसवार्थनोत्सृष्टतत्र न कदाचि स्नायात् । नित्यचण्डालादिस्पर्शने च नैमित्तिकधर्मत्वेदापनोदार्थचसर्वस्नानप्रतिषि-
ध्यते । अत्र पतिक्रमे दोषमाह । निपानस्य ये कर्ता तस्य यत्किंचिदुत्ततस्य केनचिदशेन लिप्यते सबध्यते । नि-
वार्थवादोऽयमितिपेध ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । जलनिपीयते येषु निपानेषु पुष्करिण्यादिषु परकोटेषु परेण स्नातेषु सर्वाथमनुत्सृष्टेषु ।
अशेन चतुर्थेन ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुम् । निपानजलाधार परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदस्नायात्तस्मात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुंर्यपापै-
तस्याशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपसत्रप्यते अलङ्घनमन्वाद्यसम्भवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादो प्राक्प्रदानात्पञ्चपिण्डा-
नुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्य । पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नाथा परवारिषु । उद्धृत्य चतुर पिण्डा पारक्ये स्नान
माचरेत् ॥ स्नात्वा च तपयेद्देवात्पितृभूवे विशेषत ॥ २०१ ॥

(४) रघवानन्द । तत्र । नियनैमित्तिककाम्यक्रियाङ्गमलक्षणम् । क्रियास्नानतथा षष्ठ्योदास्नानप्रकीर्तितम् ॥
अस्नात पुनरानर्होजप्याग्रहवनादिषु । प्रातस्नानतदर्थतु नियस्नानप्रकीर्तितम् ॥ नित्यस्नानग्रहवेगुप्यशम । का-
म्यदेवताचार्यार्थ । क्रियाङ्गअपूर्वनद्यादिषु स्नानक्रियास्नानं । तत्रापि । तीर्थे प्राप्पानुभागेण स्नानतीर्थसमाचरेत् । -
स्नानजफलमामोति तीर्थयात्रापरन चेति शङ्कोक्ति । स्नानाधिकरणविधिनियेधावाहपरैतिग्रिभि । परकीयवतर्हति
राध्यत्वे सति तदनु सृष्ट्वकूपतडागादिवदन्तेमुत्तरीयुत्तरलिङ्गान् । अशेन चतुर्थोशेन तुरीयभागितवक्ष्यमाणत्वात् ।

पञ्चपिण्डानुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणीति ॥ वाचनिकसर्वसत्त्वोद्देशेनोत्सृष्टत्वात् । अतएवाह । यदात्मार्थकृतसर्वार्थने
त्सृष्टमिति मेधातिथि ॥ २०१ ॥

(५) नन्दन । अवाशशब्दश्चतुर्थभागवचन उत्तरत्र तुरीयग्रहणात् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्र । स्नानविधिमाह परकीयेति । परकीयनिषानेषु कदाचन न स्नायात् । स्नात्वा निषानकतुं दु-
ष्कृताशेन लिप्यते । कूपसमीपनिबद्धपशुपानाय निषानसङ्गम ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ॥ अदत्तान्युपभुञ्जान एनस स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथि । यानादीनि परकीयान्यदत्तान्युपभुञ्जान एनसस्तदीयस्य तुरीयभाक् चतुर्थभागमायुयात् । अत्रक-
थिदाह । अदत्तानातिवन्नान्सर्वार्थतयाप्युपकल्पितानि नोपयोग्यानि तदप्युक्त । परकीयाधिकारात् । न च तानि परकीया-
नि । त्यक्तहि तत्सम्भक् । तुरीयग्रहणमविवक्षितमिति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एव परयानाद्युपभोगेऽपि दोष इत्याह यानसम्येति । अस्य परस्य ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूक । अस्पृष्टमिषकृत पुन परामृश्यते । परस्य यानादी यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी
भवति । अदत्तानांति परस्यानुमन्यभावश्च विवक्षितस्तेन सर्वार्थोत्सृष्टमृकूपादावुपयोगार्थमस्नानादौ न विरोध ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्द । मनुरप्याह । पानेत्यादि अदत्तान्यनुत्सृष्टानीति स्वखात सागरोपमश्रुते खातकुटुम्बेति ।
विश्वस्याधिकारोवाचनिक ॥ २०२ ॥

(५) नन्दन । अस्य परस्य । तुरीयभाक् तुरीयाशभाक् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्र । यानादीनि अदत्तानि भुञ्जान । अस्य एतेषामभो एनस । तुरीयभाक् चतुर्थाशभाक्
स्यात् ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सर सु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथि । सर्वानद्यो देवखाता अतस्तासामुभयभास भवादिवखातग्रहणवाच्यत्वेन तल्लिङ्गपठितव्यम् । त
डागादीनि हि देवखातानि मनुष्यखाता अपि सति । न च देवै र्विष्यते । केवल महत्त्व त्पयमाणकर्तृकत्वेन लक्ष्यते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवखातेषु पुष्करादपुतडागेषु । अन्येन खातेषु उत्सृष्टेषु गर्तेषु नद्यादिकृतहृदेषु । प्रसव
णेषु निक्षरेषु ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूक । नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्वितितडागविशेषणम् । देवसर्वाधवेन प्रसिद्धेषु
सरसु गर्तेषु अष्टधनु सहस्रान्यधूनगतिषु तदुक्तच्छन्दोगपरिशिष्टे । धनु सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासान विद्यते । न तानदी
शब्दवहागतास्ता परिकीर्तिता । चतुर्हस्तप्रमाणधनु । प्रसवणेषु निक्षरेषु चानेनैव परकीयनिषानव्यावृत्तिस्त्वदौ
यपृथग्वचनतदात्मायोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थतदपि नद्याद्यसभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच देवखातेषु तत्कृतत्वेन प्रसिद्धेषु सर सुसमतात्समेतुतयकेषु विष्यदित्येतेषु । अष्टधनुस
हस्रान्यधूनगतिषु । तदुक्तच्छन्दोगपरिशिष्टे । धनु सहस्राण्यष्टौ गतिर्यासान विद्यते । न तानदीशब्दवहागतास्ता परिकीर्तिता
धनुर्हस्तचतुष्टयम् । प्रसवणेषु निक्षरेषु अत्रपञ्चपिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषः । अदत्तेऽत्यजकृतेऽपि न दोष । अन्यजनेकृते

कूपे सेतौ वाण्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ जानुदघ्नमदूष्यस्यादधःस्थमशुचिस्मृतम् ।
एतेन परकीयवारिनिषेधोऽर्थवाद इति मेधातिथिमतम् । यानादिपञ्चकमासद्विकजलाशये दर्शितत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्यैरस्नातो जलाशये देवस्नातः । मनुष्यैः स्नातस्तद्भागः ऋषिसेवितं सरः । गतान्न्दः । प्रसवण-
निर्सरः ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ॥ यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥

[आनुशस्यं क्षमा सत्यमाहिंसा दम्भमस्पृहा ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमादर्शाः ॥ १ ॥]

[अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ॥ अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ २ ॥^{५५}]

[शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिषहौ ॥ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमादशाः ॥ ३ ॥^{५६}]

[अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ ४ ॥^{५७}]

(१) मेधातिथिः । प्रतिपदरूपायमा ब्राह्मणेन हृत्यः सुरा न पेयेत्यादयः । अनुष्ठेयरूपानियमाः । वेदमेव जपे-
नित्यमित्यादयः । न नित्यं नियमान् नाने न नियमानाम्सेवोच्यते किंतु यमानानियमेष्वनित्यत्वम् । तथा चाह
यमान्पतत्यकुर्वाणः । ब्रह्महादिर्यमलोपे सति । पतितत्वात्संभ्योपासनादिभिरापि क्रियते ननु तथा नियमलोपे ।
तथात्र शिष्टस्मरणम् । पतति नियमवान् यमेष्वस्तकोन तु यमवानियमास्तोऽवसेदिति । न नियमानसमीक्ष्य बुद्ध्या यम-
बहुलेष्वतिसदधीत बुद्धिम् । येषामपि पारिभाषिकायमनियमाः ॥ अहिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता । अस्तेयमपि पञ्चेते
यमाश्चैव व्रतानि च ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाचारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ तेषामपि गुरुलाघव-
मनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । अतो नानेन यमानां सेवोच्यते नापि नियमानामसेवा उभयेष्वतैः शास्त्रैर्विहितत्वात् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । यमानित्यकर्माणि । नियमान् कामाननियतानि काम्यकर्माणि नित्यनसेवेतेति । किंतु
कामनोदय एव । केवलान्कृत्स्नानि भजन् । अहिंसासत्यास्तेयापरिमहेन्द्रियनिषहादयः शरीरमात्रापेक्षानियतकर्तव्या-
यमाः । तप स्वाध्यायादयो धिकाधनापेक्षा नियमा अत्रेत्येके ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् । ननु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् ।
यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यदया क्षान्तिर्ध्यानसत्यमकल्पता । अहिंसास्तेयमाधु-
र्यं दमश्चेति यमा स्मृताः ॥ स्नानमौनोपवासो ज्ञानाध्यायोपस्थनिषहाः । नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधप्रमादता ॥ यम-
नियमत्वपूर्णः सप्तस्तस्मान्नादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् । नियमाननुतिष्ठन्पि यमानुष्ठानरहितं पतती-
त्ययममस्तुत्यर्थमारभति मेधातिथियोगो विन्दराजौ । हिंसादितिषेधार्थकायमा । वेदमेव जपेनित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा-
नियमादिति व्याचक्षते । अहिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता । अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चैव परिकीर्त्तिताः । अक्रोधो गुरु-
शुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चेते नियमाः स्मृताः ॥ २०४ ॥

* (क, ख, ग, घ, च, द, ड, ङ, त, थ, छ, र.)

५५ (ख, ड, द, त)

५६ (क, ख, घ, च, द, ड, ङ, त, थ, छ)

५७ (ख, ड, ण, त.)

(४) राघवानन्दः । सातकस्यापि नित्यमयमस्वावश्यकत्वमाह्वयमानिति । अत्र ॥ ब्रह्मचर्यदयाशान्तिभ्यांनसत्य-
मवक्रता । अहिंसास्तेयमाधुर्येदमभेतियमादश ॥ स्नानभौनोपवासोभ्यास्वाभ्यायोपस्थनिग्रहा । नियमोगुरुशुश्रूषा शौचा
क्रोधाप्रमादितेति याज्ञवल्क्योक्तनियमग्रहदतिकेचित् । य स्वशास्त्रपरित्यज्येति म्यायात् । अत्रैवोक्तहिंसानिषेधको
प्रायसाभ्या वेदमेवजपेनित्यमित्यादिरूपनियमायासादिति तु मेधातिथिगोविन्दराजमतम् । यमानानित्यत्वे पततीत्येव
हेतु ॥ २०४ ॥

(५) नन्दन । व्रतान्तरमाह यमानिति । अत्र व्यास । अहिंसासत्यवचनब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति
पञ्चैते यमाभैव व्रतानिच ॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अग्रमादभ्यनियमा पञ्चैवोपव्रतानिचेति ॥ उभये
प्रायमेवादार कर्तव्यइत्युक्तं ननित्यनियमानुबधदति । उक्तमर्थमुपपादयत्युत्तरार्धेन । केवलान्यमहीनात् । पतति दोषयु
क्तोभवतीतिपावत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमानित्यकर्पाणि सततसंवेतं अनुतिष्ठेत् ॥ २०४ ॥

[रामचन्द्रः । यमनियममाह चतुर्धं । प्रसाद ईश्वरप्रसन्नता (१)]

[व्रतसातकव्रतादि । उपवासोमासोपवासादि (१)]

नाश्रोत्रियतते यज्ञे धामयाजिकृते तथा ॥ स्त्रिया स्त्रीवेन चै हुते भुञ्जीत ब्राह्मण क्वचित् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वेण श्लोकेन व्रताधिकारोविच्छिन्नः । इदानीमतिषेधमकरणमारभ्यते । तत्रभोजनमेव
तावद्विशतत्वाद्यन्तुवचित्त्राप्तनिषिध्यते । अश्रोत्रियोऽनधीयानस्तेन ततेमारब्धे यज्ञफलविगिर्वाऽश्रोत्रियैस्तते न भुञ्जी
तब्राह्मण धामयाजीधामयाजकस्तेन यत्र हूपते यत्र च स्त्री होमकरोति । छान्दोग्ये हि स्त्रीणागृहस्थतिकारैरग्रिहोत्रहो-
उक्तोऽतस्तपस्य प्रतिषेधति । अथवा यत्र यज्ञेस्त्रीप्रधानभर्तादारिद्र्यादिदोषैरुपहृत स्त्रीचासौदायिकन धनेन ज्ञातिबलेन
च दारिद्र्यात्ताम्रमतिषेधः । स्त्रीबोनपुसकम् ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अश्रोत्रियैर्धर्मतोऽनधीतवेदैर्नस्त्विगिर्वास्तादृशा यजमानेन तते मारब्धे यज्ञे मक्रान्ते दर्श
पूर्णमासौदासावेवाधामयोमीयवाहोमान तरमपि यज्ञनिमित्तभाजने न भुञ्जीत । धामयाजीबहुना क्रोशतामुपदेशः । स्त्रिया
हुते हाविते स्त्रीमात्रयजमानकव्रताविहोमे निमित्ते । एवञ्छ्रीवेन हुतइत्यत्रापि । स्त्रिया शृद्धेणवेति क्वचित्पाठः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूक । अनधीतवेदेनोपक्राते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणोन भुञ्जीत तथा बहू-
नाभाजकनर्त्विजा स्त्रिया नपुसकेन च यत्र यज्ञे हुयते तत्र कदाचित्नुभुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वश्लोके व्रताधिकारोविच्छिन्नइदानीमतिषेधोपिप्रकियते नाश्रोत्रियइतित्रयोदशभिः । एतैर्हु-
ते यज्ञादिकृतेन ब्राह्मणाभुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(५) नन्दन । अश्रोत्रियततेऽनधीतवेदबहुते । श्रोत्रियततेऽपि धामयान्यादिहुते । धामयाजी बहुनायाजकः ।
क्वचित्कर्मण्यमुदयश्राद्धादावपि ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्रोत्रिययज्ञे तते विस्तृते ब्राह्मण कर्त्तव्यभुञ्जीत । धामयाजिना पुरोहितेन । स्त्रीप्रधानस्त्रि-
या हुते होमे तत्र न भुञ्जीत स्त्रीवेन हुते होमे तत्र न भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुहुयमी हविः ॥ प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम् । अश्लीकमप्याध्यसाधूनाम् । यत्रहेतुर्हविर्जुहतिपक्वकुर्वति देवानांप्रतीपप्रतिकूलतत्त्वादीदृशेयज्ञेयमनपरिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । आश्लील पापकर्म । जुहति हवयन्तिवा । अमीअश्रोत्रियाद्या । प्रतीप विपरीत अनिष्टमिति यावत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लुक । पूर्वोक्ताबहुयाजकार्दयोयत्र होमकुर्वन्ति तत्कर्म शिक्षानामश्लीकमश्रीकंश्रीमं रेफस्य स्थानेत्कार । देवानांप्रतिकूल तत्त्वादित्येवमन कारयेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्द । तद्वक्षणेदोषमाह । अश्रीकं श्रीप्रसाधूनामप्याध्यमिति वा । अमी अश्रोत्रियादय । प्रतीप प्रतिकूलअप्रक्षयमित्यर्थ ॥ २०६ ॥

(५) नन्दन । तत्र कारणमाह अश्रीकमिति । अमीयत्र यज्ञे कर्मणि वा जुहति तत्रैतद्भोजनसाधूनामश्रीकमम इत्यप्रतीपप्रतिकूलम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्र । अमीचत्वारअश्रोत्रियादय हविर्यत्र जुहति तन्नाश्लीलदेवानांप्रतीपविपरीतभवति ॥ २०६ ॥ मत्तुकुद्धातुराणां च न जुज्जीत कदाचन ॥ केशकीटावपन्नश्च पदार्स्पृष्टश्च कामतः ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथि । पावन्मदादियोगपतेपातावदभोग्यता । अयेबाहुल्यमयन्ते । बाहुल्येन य क्षीवीभवति मयशौण्डित्यनन्य भोक्तव्यम् । एवमेवमपधानस्य श्वश्रुकोपनस्य च प्रायण चातुरस्य रोगमयःपाथे । केशकीटैरवपन्नसंसर्गेणदूषितम् । क्रीटाश्च केचि सृतादूषयति न जीवन्तोयथामाक्षिकागृहगाधम् । अन्ये तु जीवन्तएव । क्रीटमहण क्षुद्रजन्तूनास्त्रिपतद्धानामपिप्रदर्शनार्थम् । केशमहणनखरोम्णादूषिकादीनामलानासमाचारात् । पादेनबुद्धिपूर्वकामकारिण स्पृष्टम् । प्रमादतस्तुनदोष ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । मत्तोमपादिना कुद्धीभोक्तारप्रति । आतुरीरोगी । केशक्रीटाभ्यामवपन्न मिश्रम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लुक । क्षीयकुद्ध्याधिगतानामन तथा केशक्रीटसंसर्गदुष्ट पादेन चेच्छात सस्पृष्टमनन भुज्जीत ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्द । किंचमनेतितान्छील्यपर । कामतर्हति गुर्वाबनुक्षया भुज्जानोपि दृक्षेपेण शोधयिवा भुज्जीतेति भावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दन । मत्तुकुद्धातुराणामन्यमित्येष । कामतर्हतिविशेषणादकामत पादस्पृष्टमनुज्ञातगम्यते ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्र । मत्तानां कुद्धानां रोगिणा एतेषां च पुन केशक्रीटादिभि सह अवपन्न पक्व । कामत पदार्स्पृष्टमन न भुज्जीत । कदाचन ॥ २०७ ॥

भूणमावेक्षितं चैव सस्पृष्टं चाप्युदक्षयया ॥ पतत्रिणावलीढं च शुना सस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथि । भूणहा ब्रह्मप्रस्तेनावेक्षितंनिपुणतोदष्टम् । प्रदर्शनचैतदयेषामपि । पातकिना स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नानविधानादेवसिद्ध । उदक्षया रजस्रस्ता तथा स्पृष्टस्य प्रतिषेधोनावेक्षितस्य । ननु च तत्स्पर्शानोऽपि याव

एतेन शुना सस्पृष्टव्याख्यातम् । अतउक्तपतिनानामेवाप्येषाप्रदर्शनार्थम् ॥ तदत्रयुक्तपतितसूक्तिकेत्यादीनाम् । उदक्या ग्रहणसूक्तिकामानिदर्शनार्थम् । पत्रिणा पत्रवी पक्षी सचक्रव्यादोष्ट्रमवायसादि सभाचारान्तु हसादि ॥ २०८ ॥ ८१

(२) सर्वज्ञनारायण । भ्रूणहपदमहापातकिपरम् । पतितेक्षितमिति याज्ञवल्क्येनोक्तत्वात् । सस्पृष्टचापीति च कारादृष्टम् । पत्रविणा अनिदितेनापि पक्षिणा अवलीढ चक्रास्पृष्टम् । सस्पृष्टमेवचति अवलीढचेत्यपीति ॥ २०८ ॥

(३) कुङ्कुक । भ्रूणप्रेत्युपलक्षणाद्वेभ्यादिपतितविक्षितरजत्वत्वा च स्पृष्ट पक्षिणा च काकादिना-स्वादित कुङ्कुरेण च स्पृष्टमन्नं भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्द । किंचैतत्पतुष्टिकरपर्यन्तानि द्विष्टिमकारायनानि न भुञ्जीते, याह भ्रूणमेत्यादि । उदक्या राजत्वत्वा । पत्रिणा काकादिना अवलीढ भक्षितम् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दन । अन्नं भुञ्जीतेत्यनुवर्तते ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्र । भ्रूणप्रावेक्षितदृष्ट पत्रविणा अवलीढम् ॥ २०८ ॥

गवां चान्ममुपाधात घृष्टान् च विशेषतः ॥ गणान् गणिकान् च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथि । घृष्टान्यदुद्गुह्यदीयतऽनामस्त्रिताय कस्मैचिदर्थिनेमऽसन्नभक्त्यादि विशेषादुद्देशेन यद्वाग्यस्मै प्रतिश्रुत्याग्यस्मै दीयते । भतिपत्तिज्ञाने स्यधातु पठ्यते तदभावे यापितस्मरति यज्ञविवाहादिष्वनामस्त्रितभोजनम् । अर्थं च गणसंघातस्तस्माद्भातृणां त्वविभक्तनान् । गणव्यपदेशः । भातृणां विभक्तनानामेकोधर्म भवतइति वचनदेवैश्च धर्मस्तेषामातिव्यादिभिर्नैवति नवमेदापीतम् । ज्येष्ठेन तु गृह्णीयात्पितृव्यधनमशेषतइति । तस्यच ग्रहणमवश्यकर्तव्येभ्यश्चि कारइति दर्शयति साधारणस्यापि । अयस्यात मध्यगतस्य प्रतिषेधः । गणिकावेश्या । जुगुप्सितनिर्दिष्टम् । विदुषा वेदार्थविदा भक्ष्यमपि विसर्खत्यादि ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उद्गृष्टान्कोभुद्गुह्यदुद्गुह्य दत्तम् । गवा अन्नमुपपाद्य गव्यमुपादाय विमुक्तम् । गणान् मनेकेषामाम्लमेकवपकम् । गणिका वेश्या । विदुषां तद्दोषज्ञाना जुगुप्सितत्वमदृष्टोपमपि ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुक । पदन्नगवाधात घृष्टान्कोभोत्तेत्युद्गृष्टान्नसत्रादौ यदीयते । विशेषतइति भूरीदोषतया गायत्रितगै-रवार्थम् । गणान् शठब्राह्मणसंघान् । गणिकावेश्यातस्यान्नं शास्त्रविदा चयदुष्टमिति निर्दिष्टम् तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्द । घृष्टान् कोभोक्तास्तीत्याद्युद्गुह्ययदीयते । गणान् मठब्राह्मणसंघातान् । गणिकान् गणिका वेश्या । विदुषा अलौकिकादिज्ञानजुगुप्सित निर्दिष्टम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दन । घृष्टदुद्गुह्य व्यापितम् । विदुषा जुगुप्सितनिषेधात्साभावैऽपि वर्जनीयम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्र । कैश्चिदर्थिने क कोभोत्तेति दुद्गुह्यतदन्नतद्गृष्टान्नसत्रादौ अनिमज्जितभोक्तृत्वं ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्न तस्मोवार्धुपिकस्य च ॥ दीक्षितस्य कर्दर्यस्य बद्धस्य निगदस्य च ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथि । गायनोयोगीतन जीवति । अयस्य वषरान्तकादिगानविहितमेव । कर्दर्य कृपण । बद्धनिगड पौर्वाश्रय । एकोवाङ्माषावबद्ध अपरोरब्बायसनिर्गुह्येच्छित । विशदस्यचेय ये पठति । कष्टत्रिंशदमाचक्षते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्तेनोऽप्यस्तेयवृत्ति । गायनागानवृत्ति । एव तद्वत् काशदितक्षणवृत्ते । वाधुर्पि कस्य धनवधनेन जीवति । दीक्षितस्य अधीषोमीयवषायागा शास्त्र । कर्दर्यस्य क्षणस्य । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगडस्य निगडबद्धस्य ॥ २१० ॥

(३) कुडूकः । चौराण्यनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्ध्युपजीविनश्चान्नं भुञ्जीत । तथा यज्ञे दीक्षितस्य प्रागभीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य निगडस्येति तृतीयार्थेपथी । निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनोर्विनाप्यप्योनिगडे निगडितस्य दत्तायो निगडस्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । जात्या तक्षणः । वार्षिकस्य वृद्धिमात्रोपजीविनः । यज्ञे दीक्षितस्य प्रागभीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य । आत्मनो धर्मकृत्यं च । पुत्रदाराश्च यज्ञयन्त्रिण्योद्युक्तलक्षणस्य वा । बद्धस्य दण्डाद्यर्थमवबद्धस्य । निगडस्य निगडे बद्धस्य । शरैः शतितपत्रवत् ॥ २१० ॥

(५) बन्दनः । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगडस्य निगडवतो निगडितस्येति यावत् । निगडेनेति साधु पाठः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दीक्षितस्य असंस्मृताभिषोमीयपथोः । कदर्यस्य बद्धस्य वासमात्रेण विरुद्धस्य निगडादिना ॥ २१० ॥

अभिशास्तस्य पण्डस्य पुंश्चल्यादां भिन्नकस्य च ॥ शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । पुष्कली यस्य कस्पचिन्मैथुनसंवाग्धेन चरते । मनु च गणिकान्नमतिपिच्छमेव नैतदेवम् । अस्या गणिकास्या पुंश्चलीगणिका वेद्यावेशेन जीवति पुंश्चलीत्वमिन्द्रियचपला दाम्भिको वैद्यालभ्यतिकादिः सोऽपि धर्मवर्णः । प्रापिभित्तविशेषार्थं शूद्रोच्छिष्टमतिपिच्छते सर्वस्यैवोच्छिष्टभोजनप्रतिषेधात् । अन्ये तु शूद्रोच्छिष्टस्थालीस्थभोज्यान् शूद्रभुक्तिरिष्टमुच्छिष्टमुप्यत इत्याहुः । पाभ्यन्तरं तु उच्छिष्टमगुरोस्तथेति । उच्छिष्टमुप्यते यत्परस्य स्पर्शनादशूद्रभुक्तोऽस्ति तस्य । आत्मीये सप्तभुक्तोऽस्ति तस्यैकपासाशनमेव इत्याहुः । न चैव शिष्टान्तिसमाचोरोपसक्तदन्तभुक्ता पुनराचम्य पात्रान्तरे शूद्रोच्छिष्टमुप्यते । तथा नाद्यादन्तम् । तथान्तरेऽप्युप्यानादिक्रियान्तरस्य प्रतिषेधः । अत आशुभेः मागायमनात्पश्चात्स्पर्शोद्बोधः । सह भोजनं तु सत्यपि परस्य स्पर्शोऽप्यर्थान्तरत्वान्नोच्छिष्टभोजनम् । अत्र पित्रा पुत्रादिभिः पिष्टसह भुज्यते । तथा चापस्तम्बादयो दिशपहणात्पसंज्ञानुपनीतेन सह भोजनं निन्दितम् । नोपनीतेन । आस्मिन्नुपक्षे विजातीयैः सह भोजनप्रतिषेधः । उप्यप्यानान्तरमाश्रयणीयम् । भुक्तोऽस्ति तु धात्वर्थयोगादुच्छिष्टमप्यदीयमपि ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिशस्तस्य दीपवनया शूद्रित्वस्य । पण्डस्य स्त्रीवस्य । पुंश्चल्याः त्वपित्यभिषारिण्याः । शूद्रपनम्भमन्त्रां कालवशाद्गतम् । पर्युषितं स्वाभाविकरसगन्धादिविपरिवर्तनकालपर्यन्तस्थितम् । एवं च शूद्रस्य पूमक्षपण्णदीपातिशयदर्शनार्थं निगडस्येति वत् । तथा शूद्रस्य यदन्ततदपक्षम् । उच्छिष्टपसर्वेषाम् ॥ २११ ॥

(३) कुडूकः । महापातकित्वेन संजातलोकविश्रोधस्य नपुंसकस्य । नपुंसकस्याप्यभिषारिण्या अगणिकाया अपि दाम्भिकरूपछन्ना धर्मपारिणी वैद्यालभ्यतिकादेरन्नं भुञ्जीत । शूद्रपत्न्या मावतो मथुरदप्यादिसंप्रकं वशेनोदकादीनां चान्द्रादिमावगतम् । पर्युषितं राभ्यन्तरित शूद्रस्यान्नं भुञ्जीतेति संवाग्धः । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टान्मविशेषान्कस्यापि न भुञ्जीत । शूद्रोच्छिष्टं विहितयादोऽप्यम् । गोविन्दराजस्तु शूद्रस्योच्छिष्टं तदुक्तार्थादपि स्थालीस्थमपि न भुञ्जीत ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकित्वेनाभिषस्तस्य संजातलोकविश्रोधस्य । पण्डस्य नपुंसकस्य । पुंश्चल्याः वेद्याभिषारिण्याभिषारिण्याः । शूद्रस्य स्वाभाविकमधुरदप्यादिसवयाहा यदास्ती भवति तदपि वर्ज्यम् । पर्युषितं राभ्यन्तरित भिन्नरसश्चास्मोपित्तपतितम् । शूद्रोच्छिष्टं शूद्रपत्न्या अशुनेतुरोपेतैः शूद्रभुक्तावशिष्टस्थालीस्थमपि । प्रसपयान्तिदरणादी यद्युत्पादितिरपि सपामभिनगौरवार्थः ॥ २११ ॥

(५) नन्दन । कालातिक्रमेणरसान्तरमामंशुक्तम् । पर्युषितमेकाहास्तरितम् । शूद्रस्योच्छिष्टश्रादेणभुक्तान्नस्थाल्या
दिस्थम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्र । योऽभिश्नस्तस्तस्य कल्ङ्कवत् पुष्पली परपुरुषरता । स्वयमेव अथवा कालपरिवासेन
अमृतंभवति तत्रशुक्त । राभ्य तरित पर्युषितम् ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनं ॥ उपान्नसूतिकांश्च पर्याचान्नमनिर्दशम्
॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथि । स्मृत्यन्तरे विशेष श्रूयते । शल्यान्तर्लक्षजीविनः । मृगयुर्गृगध्याथ । आस्त्रिकार्थमांसविव्र
यार्थवा योऽग्रग्राह्यति । क्रूराननृजमुपकृति दुष्पसादच्छिष्टभोजीनिषिद्धोच्छिष्टभोजी । उपोजातिविशेष । रानेयेत
स्यवेदे प्रयोगोदश्यते । उपोमभ्यमशीरि वेति वचनस्याप्य प्रतिषेधोऽस्तिदोषप्रदर्शनप्रकरणेचनश्रूयते । रानान्तरेजआ
दसह्यर्थवावाच्य प्रतिषेध । सूतिकांश्चिकित्सकमुद्दिश्य यत्कृततत्कुलीनैरपि तदनाद्यमनिर्दशदशाहानि यावत् । तेन यय
पि क्षत्रियादीनादशाहादूर्ध्वमाशौचतयापि दशाहानि न भोज्यम् । पात्रांतरसूतिकांश्चिकित्सकमिति । सूतकशब्देन च तद्वत् पु
षालक्ष्यते । येषां कुले सूतकतेदशाहं भोज्यानादिति । यस्मिन्पक्षे सर्वपादशाहसूतकाशौचतत्रायपतिषेध । यदातुमाता
पित्रौ सूतकमातुर्वेतिपक्षस्तदायावदाशौचनभोज्यम् । अनिर्दशग्रहणमाशौचनिवृत्त्युपलक्ष्यार्थम् । तेन क्षत्रियादीनामप्य
यावदाशौचकालं सतावत्कालमभोज्यान् । सूतकालमनिर्दशमितिपठित्वे बुत्तानुरोधत्पर्याया तपदेनव्यवधानम् । अ
न्यैस्तुल्यतत्त्वमनिर्दशग्रहणप्यारध्यातम् । सूतकशब्देनाशौचकालोच्यते । अनिर्दशगवादीनामप्यपर्यायांतरशौचचमन
व्यपत्तमर्थभुक्ते केनचित्कारणेन यथाचामति तदापुनर्भुक्तोद्विग्नतनाशितप्यम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । चिकित्सकस्य भिषग्भुक्ते । मृगयोर्गृगवधजीविनः । क्रूरस्य हिंसाएवे । उच्छिष्टभो
जिन उच्छिष्टभोजनशालस्य । उपः क्षत्रियात् शूद्राया जातः । सूतिकांश्चिकित्सकभोजनार्थपक्रमलम् । पर्यायांत
तपक्षिभोजिना यथाचमनंरुतम् । अनिर्दश सूतकिना सूतकमध्ये दनम् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूक । चिकित्सकीजीविनः । मृगयोर्मांसविक्रयार्थमृगयादिपशूहन्तु । क्रूरस्यानृजमुपकृते । निषिद्धोच्छिष्टभो
जिस्तन् भुज्जीत । उपोदोहणकर्मा तस्यान्तम् । गोवि दराजोमज्जार्थमृगरोजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्राया क्षत्रियोपन्न
मभ्यपात्र । भेदोत्तेयांश्चवल्कीयेनोद्योराजेतिवावदत् । आभ्यर्च्यमिदमेतस्यस्वकीयवद्विभूषणम् ॥ सूतिकांश्चिकित्सकमुद्दिश्य
यत्कृतियतेतदन्नतत्कुल्लूकैरपि न भोज्यम् । एकपङ्क्तिस्थानयानवमभ्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनत्रियत
तपर्यायांतम् । अनिर्दशसूतिकांश्चिकित्सकवक्ष्यमाणत्वान्न भुज्जीत ॥ २१२ ॥

(४) राष्ट्रवानन्द । किंचिचिकित्सकस्य भिषजः । मृगयोर्ध्यायस्यजातितकर्मतोवा । उच्छिष्टभोजिन निषिद्धो-
च्छिष्टभोजिनो न तु गुवांपुच्छिष्टभोजिन ताच्छील्यार्थवा । उपान्नंउपोजातिविशेषोदार्शनकर्मावा । सूतिकांश्चिकित्सकमु
द्दिश्य यत्कृतियतेतदन्न तत्कुल्लूकैरपि न भोज्यम् । एकपङ्क्तिस्थानवर्त्तमानमभ्यस्मिन्मुन्यमाने तत्रैतत्त्रयस्येनाप्याचमन
क्रियते तत्पर्यायांतम् । अनिर्दशं सूतकापाशौचांतर्गतम् ॥ २१२ ॥

(५) मन्दन । उपोदोह्येन शूद्रायाजातः । पर्यायांतनविदानपरस्परयागमवधम् । अनिर्दशसूतिकांश्चिकित्सकव
॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूरस्य हिंसाहवेः । उपानं सन्ध्यातुष्टायामुत्पन्नउग्रसंज्ञस्तस्यानं । यद्वा वाकाय-
न्यापारेणोद्देजकउग्रः । पद्मिभोजने यत्र एकेनाचमनं कृतं तत्पर्याचान्त । अनिर्दशं अनतिक्रान्तदशाहं अनिर्ग-
ताशीचम् ॥ २१२ ॥

अर्नाचितं दद्यामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतितान् मवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्वाहस्य यदवज्ञया दीयते तदेनां प्रितमनुसुद्धादेः । ब्रथामांसं देवाद्यर्चनशिष्टं यन्नं भव-
त्यात्मार्ययस्साधितम् । अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । द्विपञ्चवः । नगरीनगरस्ताम्यराजापि । अवक्षुतमु-
परिप्लितं क्षवयुः कृतः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अर्नाचितं सभानेनादत्तम् । ब्रथामांसं पशुबन्धव्यतिरेकेण मांसम् । अवीरायाः पुत्रपतिही-
नायाः । द्विपतः शत्रोः । नगरी नगरवान् नगराधिपतिस्तद्वन्म । पतितः कृतपापी कृतप्रायश्चित् । अवक्षुतं यदुपरिक्षुतं
कृतम् ॥ २१३ ॥

(३) क्रूरकः । अर्वाहस्य यदवज्ञया दीयते । ब्रथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्नं कृतं । अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः ।
शत्रुनगरपतिनाम उपरि कृतक्षुतं चान्नं भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्येन ब्रह्मया दत्तमर्णितम् । ब्रथामांसं देवपित्राद्युद्देशहितम् । अवीरायाः पतिपुत्ररहिताया-
योषितोरुपयौवनशालिन्या अर्नामिति शेषः । नगर्यन्नं नगरस्थस्यान्नं । कर्मतो नाति तो वा पतितस्यान्नं । अवक्षुतं यदुप-
रिक्षुतकृतम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अर्नाचितं ब्रह्मया दत्तम् । ब्रथामांसं आत्मार्यसंस्कृतमांसम् । अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः नगर्य-
न्नं देशसम्बन्धेनायमन्नस्य निषेधः । यस्मै परिक्षुतं तदवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरहर्षं देवज्ञया दत्तं तदर्नाचितम् । अविहितफलसाधनमांसतद्वथामांसम् । च पुनः अवी-
राया योषितः अवीरा पतिपुत्ररहिता । द्विपतः अन्नं । नगराधिपतेस्तस्य राज्ञोन्न । पतितान्नं महापातकिनोन्नम् ।
अवक्षुतपस्याज्ञातस्य उपरिक्षुतं तदवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

पिशुना नृतिनाश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥ शैलूपतुन्वाया न्नं कृतं प्रस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिशुनो यो विश्वम्पथकथितं भिननिपरिच्छिद्रवादीयश्च परोक्षम् । अन्तरी कृतकोटसाक्ष्यः । ऋतु-
संज्ञस्तं कर्वा वित्रीणति त्रुफलमदीयतवास्वर्वातमन्त्रेण ददाति यद्यपि परमार्थतः श्रुतो विजयो नास्ति तथापि यस्मै विवि-
पयान्नं विप्रलम्भेन वा प्रवृत्तस्तस्य प्रतिषेधः । शैलूपो नटः आर्यापण्यइत्यपरे । तुन्वायः सौचिकः । कृतम् कृतमुप-
कारयोनाशयति । अन्त्युतोपकर्तुं परकरी वर्तते न च राक्तः सत्यरूपकरोऽपि ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पिशुनः परमुणासहन् । ऋतुविक्रयिकः परगतफलमुद्दिश्य क्रतुकारी । शैलूपो नटवृत्तिः ।
तुन्वायः सूचीसीवनवृत्तिः ॥ २१४ ॥

(३) क्रूरकः । पिशुनः परोक्षे परापवादनापणपरः अन्तर्गत्यतिरायेना नृतवादीकूटसाक्ष्यादिः । क्रतुविक्रयिकः

मदीयभागस्य फलतव भवत्वित्यभिधाय योधनशृङ्गाति । शैलूषोनटः । तुलवायःसौधिकः । कृतप्रोयः कृतोपकारस्याप-
कारि प्रवर्तते तस्यान्वन् भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विरुद्धमर्थकथयतीति पिशुनः । अन्तर्ती कूटसाक्षी । मन्त्रतुफलतवैवेतिवदन्मन्त्रशृङ्गातियः
सक्रतुविक्रयीतस्य । शैलूषोनटः भार्यापण्यः । सौधिकस्तन्नुवायः कर्मतोन्नतितोवा । कृतोपकारिणि अपकारी कृतप्रः
॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । परेभ्योभार्यादन्ता योजीवति सशैलूषः । नन्दत्येके ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः सूचकः । अन्तर्तीपरिउद्वादी । च पुनः क्रतुविक्रयी यागेविक्रयी यागफलविक्र-
यी । शैलूषोनटवृत्तिः । तुलवायः सौधिकः च पुनः कृतप्रस्य अन्वमेव ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रद्गावतारकस्य च ॥ सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मारोऽयस्कारः । निषादोदशमेवक्ष्यते । रद्गावतरकोनटगायनकेभ्योऽप्योमल्लादिः । अथ-
वाप्रतिरद्गमुपतिष्ठते कुनूहली । वेणुवादिचजीवितः । शस्त्रविक्रयी कृतस्य रद्गादेरकृतस्य वायसीविभेता ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मारोलोहकारवृत्तिः । निषादोजालवृत्तिः । रद्गावतारकोवाद्यादिमदर्शनवृत्तिः । वेणो-
वेणुपिटकादिकरणवृत्तिः । शस्त्रं खड्गादि ॥ २१५ ॥

(३) कुनूहः । कर्मारस्य लोहकारस्य निषादस्य दशमाभ्यायोक्तस्य । नटगायनस्यतिरिक्तस्य रद्गावतरणजीवि-
नः सुवर्णकारस्य वेणोभेदेन योजीवति गुरुद्वयविविश्वरूपः । शस्त्रलोहं तद्विक्रयिणश्चान्वन् भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मारोऽयस्कारः । रद्गावतारकोदशमेवक्ष्यमाणः । वेणः वाद्योपजीवी । बह्वः लोहादिनिर्मि-
तशस्त्रविक्रयी ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मारोऽयस्कारः । वैदेहकादम्बश्यामुत्पन्नोवेनः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मारस्य लोहकारस्य । च पुनः रद्गावतरकस्य वाद्योपजीविनः । वेण्यस्य वेणुछेदनजी-
विनः वेणुवादनजीविनोवा ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ॥ रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । आखेटकाद्यर्थयेशुनोविश्रति ते श्ववन्तः । शौण्डिकामघस्यसन्निस्तत्पण्यजीविनोवा ।
चैलवस्त्रतन्निर्णेजः मशालयति । कारुकनामधेयमेतत् । रजकोवाससानीलादिरागकारकः । नृशंसोन्मन्मन्याच्छसति
स्तौत योलोके बन्द्येतिप्रसिद्धः । अथवा निर्दयोनृशंसः । उपपतिर्जारोभार्यायागृहेजारोवर्तते ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्ववतां श्वपोषकाणाम् । शौण्डिकानां मघस्यपायकाणाम् । चैलनिर्णेजकस्य वस्त्रा-
नवृत्ते । रजकस्य वस्त्ररज्जनवृत्तुः । नृशंसस्य वृत्त्यर्थनरस्तोत्रवृत्तुः । यस्य गृहे भार्यायानुपपति ॥ २१६ ॥

(३) कुनूहः । आखेटकाद्यर्थयेशुनः पोषकाणां । मघविक्रयिणां वस्त्रपावकस्य कुसुम्भादिना वस्त्रागृहत् निर्द-
यस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जारस्य यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गृहे नापात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्ववतां शुनः पोषकाणां । चैलनिर्णेजकस्य वृत्त्यर्थमग्निवस्त्रांश्वरस्य । रजकस्य
वस्त्रागृहत् । नृशंसस्य निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहेनस्याप्यन्वगायात् । सततदुष्टभार्यायात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । श्ववतांश्वपोषकारिणाम् । शौण्डिकानांसुराविक्रयिणाम् । चैलनिर्णैजकस्यवस्त्रशोधकस्य । रज्ज-
कस्य वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य । नृशंसस्य निर्दयस्य । यस्य गृह उपपत्तिर्जायते तस्य चान्नं भुज्जीतेति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वपचां श्वपोषकाणां । श्ववतांवेति पाठः । श्ववतां सारमेयवतां मृगयार्थम् । शौण्डिकानां
मयकतृणां । च पुनः चैलनिर्णैजकस्य वस्त्रप्रक्षालकस्य । रज्जकस्य वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य । नृशंसस्य वृत्त्यर्थं नर-
स्तुतिकर्तुः । च पुनः यस्य गृहे उपपत्तिर्जायते ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥ अनिर्दशं च भेदान्मनुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोऽविदितभार्याजारः । अयं तु विदित्वा क्षमते न भार्याया निग्रहं करोति । नापितस्य अवि-
दितान्यगृहजारस्य भोज्यान्नं नैव । स्त्रीजिताः । एषां भार्यायै गृहे कर्त्रीर्हर्त्री च स्वयं परिजनस्य च नेशस्तेन सहैव तद्वशावर्तिनः ।
भेदान्मरणाशौचेतत्कुलीनामभोज्यान्नाः । अनिर्दशं ग्रहणं कालोपलक्षणार्थम् । यदा अनिर्दशं ग्रहणपूर्ववत्तन्माशौचसम-
न्विनामविशेषेणान्नं प्रतिपेक्षितदिह भेदान्कृतं यस्याप्याशौचं नास्ति मुह्यद्वाग्धवादेः कारुण्याच्चतुर्थी आदादिप्रवृत्तस्य यद-
न्ततन् भोज्यम् । दशाहिकनावमिकं चतुर्थी आदमष्टमीत्यादिरामायणे वर्णितमन्यैरपि गृहकारैः । अनुष्टिकरयस्मिन् भुज्यमाने
पित्ततुष्टिर्न भवेत् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मृष्यन्ति न तान् भुज्यन्तीत्यर्थः । भेदान् शवान्मननिर्दशमनिर्गताशौचम् । अनुष्टिकरं स-
विधिकृतस्य ॥ २१७ ॥

(३) कुहूकः । गृहद्वयमुपगम्यते गेहे ज्ञातं भार्याजारं स हन्ते तेषामन्नं भुज्जीत । तेन गृहान्निःसारितायाजार-
सहनपदोपः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां । अनिर्गताशौचं सूतकान् । अनुष्टिकरमेव च न भुज्जीत ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । मृष्यन्ति ज्ञात्वा उपपत्तिं तत्करदति कृत्वा अथवा गृहस्त्वात्स्वभेदेन व्यवस्था । अनिर्दशं
सूतकान् दशाहायन्तरे दत्त । अनुष्टिकरं तथैव प्रयच्छति यथा तोषो न जायते तस्यान्म ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । यैः भार्यायां वर्तमानमुपपत्तिं मृष्यन्ति सहन्ते तेषां चान्नम् । सर्वशः सर्वावस्थायाम् । भेदान् शवां-
शौचवतामन्नम् । अनुष्टिकरमन्नः सन्तोषकरम् ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये उपपत्तिर्जायते मृष्यन्ति न त्यजन्ति विदित्वा दमतः । अनिर्दशं अनिर्गताशौचं । च पुनः
भेदान् एकादशाहस्यान्नम् । च पुनः अनुष्टिकरमेव ॥ २१७ ॥

राजान् तेज आदत्ते शूद्रान् ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान् यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । अयेदानीमतिक्रमकण्ठं दर्शयति । राजान् भोजिनस्तेनोपाशः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । सुवर्णका-
रादयः यथाऽशिल्पविशेषजीविनां वाचकाः । ये सुवर्णजीविकार्थं दृष्टयन्ति सुवर्णकारादप्यन्ते । एवं रजकादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।
चर्मावकर्तुं छिन्दति चर्मावकर्तिनः । तेन कर्मणा ये जीवन्ति तेषामेवाह्वयः । इह येषां पूर्वज प्रतिपेक्षो नास्ति केवलं दोषः
भूयते तेषां तत्त्व प्रतिपेक्षोऽभ्युपेयः ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यदा शूद्रादीनां प्रक्रान्तानामप्रक्रान्तस्य च राज्ञोऽन्नाद्यने दण्डफलमाहराजान्मिति ।
तेन ततोऽत्र ब्रह्मवर्चसं वेदयत्यत्र चर्मावकर्तिनश्चर्मकारदत्तेः ॥ २१८ ॥

(३) कुहूकः । राजान् तेनोपाशयति इतएव दोषदर्शनात्तदनपक्षानिषेधकस्यते । एवमुत्तरादि पूर्वमनि-

विदस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । नाद्याच्छूद्रस्य पकान्मितिनिषेधस्यति तदतिक्रमणफलकमनमिदम् । शूद्र-
स्य पकान्मभ्ययनादिनिमित्तेजोनाशयति । सुवर्णकारस्यान्मामयुः । चर्मकारान्त्व्यातिनाशयति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषु फलवादेन निषेधोन्मुख्यावर्तयति राजेतिचतुर्भिः । अत्र येषां राजादीनामनभक्षणनि-
षेधोक्तस्तेषामपि फलवादेन निषेधः कल्पनीयः । तेजःप्रागल्भ्यं सौन्दर्यवा । ब्रह्मवर्चसं वृत्तत्वाभ्यामजतेजः । चर्मावक-
र्तितं चर्मकारस्य यथाआदत्तइत्यनुषङ्गः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अनुक्तोपादानं निन्दातिशयार्थम् । अनुक्तोपादानं वर्ज्यार्थम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां अन्नभक्षणे दोषमाह । राजानं तेजः तपोबलं आदत्ते ॥ २१८ ॥

कारुकान् प्रजाहन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणान् गणिकान् च लोकेभ्यः परिक्रन्ति ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । कारुकाः सूपकारानातिपरिहृतकर्माणः । एषपतेषां शिल्पिभ्योभेदः । प्रजामाविघातोऽनुत्प-
त्तिः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकः सूपकारादिवृत्तिः । बलं देहबलं । लोकेभ्यः स्वर्गात्परिक्रन्ति छिनत्ति ततः
पातयतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(३) कुड्डुकः । कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजामपत्यनिहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोमलीवर्दस्यामेन वृध-
द्विंशः । निर्णेजकस्यान्बलहन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तराजितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुकः शिल्पी । निर्णेजको वृद्धभावकः । लोकेभ्यस्तन्ममनि तद्रक्षणार्थं पुण्यसाध्यस्वर्गा-
दिभ्यः तत्फलनभवतीत्यर्थोऽन्यथानवस्थितिः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । कारुकान् चर्मकारान्म । लोकेभ्यः स्वर्गादिभ्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकान्सूपकारान्प्रजाहन्ति । अस्तोपकरमेव । च पुनः लोकेभ्यः स्वर्गादि । लोकेभ्यः
परिक्रन्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान् पुंश्चल्यांस्तन्मिन्द्रियम् ॥ विषा बाधुपिकस्यान् शत्रुविक्रयिणो-
लम् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । पूयतुल्यचिकित्सकस्यान्भोजनम् । इन्द्रियं शुक्रम । मलंगात्रमलम् ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियं शुक्रम । मलंगात्रमलम् ॥ २२० ॥

(३) कुड्डुकः । चिकित्सकस्यान्पूयं पूयभक्षणसमदोषम् । एवंपुमल्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रम । बाधुपिकस्यान्पु-
त्रम् । लोहविक्रयिणोऽन्विषाव्यतिरिक्तं लेप्तादि । गोविन्दराजस्तु । चिकित्सकान् भक्षणेन तथा विषायांजातौ जा-
यते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियं तन्मिन्द्रियतः । इन्द्रियं पुंस्त्वनिरुन्तीति वा । मलं विषा । चिकित्सकस्यादावेन
तथाविषायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुग्भवति गोविन्दराजः । पूयादिभक्षणमायमित्याद्यं वेदितुं स्वम् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पूयं पूयवदभक्ष्यमित्यर्थः । एवमुत्तराणि । इन्द्रियतः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूयतुल्य । पुंश्चल्यामन्न इन्द्रियं गुह्येन्द्रियसमं शुक्रसंवा बाधुपिकस्य परनिन्दकः । आत्म-
भक्षो मत्स्यान् विषासमम् ॥ २२० ॥

यएतेन्ये त्वभोज्यान्ता. क्रमशः परिकीर्तता ॥ तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्तं
मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृत ब्राह्मणस्यान्तं क्षत्रियान्तं पयः स्मृतं । वैश्यान्ममन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥१॥]

(१) मेघातिथिः । प्रतिपदिर्दिष्टेभ्योऽन्येभ्योभोज्यान्ताअस्मिन्प्रकरणे पठितारतेषां यदन्तत्त्वगस्थिरोमादि । य
स्तदीयायास्त्वचोभुक्तयादोष स एवांनस्यापि ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यएतेक्रमशः कीर्तता येचाप्येष्टृत्य तरसिद्धा । अत्र पूयत्वाद्यभिधानं तद्वक्षणे कृ-
तमायश्चित्तायम् । तथाच वक्ष्यमाणमायश्चित्तेन तस्य विकल्पः ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूक । प्रतिपदिर्दिष्टेभ्योऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्ताअस्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्तत्त्वगस्थिरोमाणि
यास्तदीयास्त्वचो कोकशस्य रोम्णाच भुक्तानादोषोऽपि स एव तदन्तस्यापि भुक्तस्य बीद्धस्य ॥ २२१ ॥

(४) रामचन्द्र । एते अन्ये त्वभोज्यान्ता । मया शृणुणावा मनुनावा पश्चात्तरम् ॥ २२१ ॥

भुक्ताःतोऽन्यतमस्यान्ममस्या क्षपणं व्यहम् ॥ मत्या भुक्ताचरेत्कुल्लूकं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

(१) मेघातिथिः । व्यहक्षपणमभोजनम् । अमत्यापुद्धिपूर्वम् । यदिपूर्वं तु कच्छेचरेत् । तच्छकृच्छृत्यन्तरैकवा-
क्यत्वात्तनुरुद्धम् । तत्ररेतोविण्मूत्रमाशनेतमुरुद्धमाभ्यातम् । भयापानेपयोऽतमुदकवायु प्रतिग्रहहृतातिरुद्धः । ततो-
ऽस्यसत्कारइति । अपकरणेच प्रायश्चित्तवचनदोषातिशयदर्शनार्थम् । अयतमस्येतिपथीनिर्देशात्परिग्रहदुष्टएवेदंप्रायश्चित्तं
मन्यते न कालत्वभावसर्गदुष्टे । शुक्तपर्वुपितादोऽचतुर्विधमभोज्यम् । कालदुष्टशुक्तपर्वुपितादि । ससर्गदुष्टमद्यानुगता-
दि । त्वभावदुष्टलघुनादि । परिग्रहदुष्टप्रकृताभोज्यान्तानायम् । अगोच्यते । सत्प्रम्य चतुर्विधमभोज्यमेवति । पथीनिर्दे-
शोऽप्यस्ति । किंतु यदिशुक्तादनेदमायश्चित्तस्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमनर्थकमेवापद्यते । पञ्चमे हि तयो प्र-
तिपेधोनास्ति तस्मादिह प्रायश्चित्तार्थमेवैवमादीनामुपादानम् । तत्रतर्हि किमर्थतत्रैववक्ष्याम । यद्यपिगर्हितानाद्ययोर्ज-
पिध अभोज्यानातुभुक्तान्मितिच तत्सर्वमेकादशेविभागतोनिर्णयते ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अतएवपुनर्ये क्षपणमुपवासेन रुद्धं प्राणापत्यम् । अवय सृष्ट्य तरदर्शनेन गुरुत्वलघुत्वा
वधारणेन ययोक्तप्रायश्चित्तद्वययथायथैर्द्वैगुण्यवैगुण्यादिना व्यवस्थाप्यम् । रेतोविण्मूत्रं नरस्य ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूक । एषामभ्येऽन्यतमसर्वभान्नज्ञानतोभुक्ता व्यहमुपवासः । ज्ञानतस्तु कच्छुद्धम् । एवरेतोविण्मू-
त्रमभोजनेऽपि एतच्चायतममर्थतिपथीनिर्देशात्प्राप्तदिसचिन् परिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न ससर्गदुष्टस्य कशकी-
यवपन्नादे । नाऽपिकाण्डदुष्टस्य पर्वुपितान्नादे नाऽपि निमित्तदुष्टस्य घृष्टादे । एकप्रकरणोपदेशेऽप्यास्मात्तकवङ्गाप-
नार्थम् । प्रायश्चित्तपेतेष्वकादशे वक्ष्यति । यदितु सर्वैस्त्वप्रायश्चित्तस्यात्तदा भुक्तातो यतमस्यान्नुष्टमि यम्यथास्यत् ।
न त्वयतमस्य तु भुक्तेति ॥ संमादेकप्रकरणाच्च मेघातिथिरस्येति । प्रायश्चित्तमिदमुक्तं शुक्तादो नदहन्तरम् ॥ अपक-
रणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानेऽप्यवार्थतत्र क्रियमाणं मत्तादिपट्टणमपि कृतव्यस्यात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव प्रायश्चित्तभेदमाह भुकेति । भुक्तातोऽन्यतमस्य अमत्या अज्ञानेन क्षपणमुपोषण ।
 कृच्छ्रवक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दन । एषामन्यतमस्य । अमत्या अज्ञानेन । क्षपणमभोजन तुल्यमायश्चित्तत्वात् । तदुक्तं रेतोविम्बमूत्रमेवे-
 ति । अत्रयकरणे प्रायश्चित्तोपदेशो निन्दातिशयार्थः ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमस्यान् अनुक्तस्यान् अमत्या अज्ञानेन भुक्ता इत्यहं विदितपर्यन्तं क्षपणं अन्नप-
 रित्यागं उपोषणमपि यथं मत्या ज्ञानेन चेत् भुक्ता कृच्छ्रसङ्गत्वं चरेत् कुर्यात् । अ पुनः, रेतोविम्बमूत्रमेव मत्या भु-
 क्ता कृच्छ्रचरेत् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ॥ आददीताममेवास्माददत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

[चन्द्रसूर्यपक्षे नाद्यादद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेहनि ॥ १ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । विशेषेण शूद्रान्नमतिपिद्धतस्येदानीं विशिष्टविषयतोऽप्यते । अश्राद्धिनः क पुनः शूद्रान्नमति-
 पिद्धम् शूद्रस्योच्छिष्टमेव चेत्त्यत्र । ननु च तत्र शूद्रस्योच्छिष्टमतिपिद्धनाम्यदन्नम् । नेति ब्रूम । एवतत्र सङ्गम् । शूद्रस्या-
 न्ननाद्याच्छूद्रमन्यस्यापि । यत्तु प्राग्व्याख्याततत्पूर्वेषां दर्शनमित्यस्माभिरपि सवर्णितम् । अश्राद्धिनः श्राद्धशब्देन पाक-
 यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता रक्ष्यते तत्तत्क्रियाननुष्ठायिनः । सच्छूद्रादप्यस्य यस्य कर्मफललाभात् । अश्राद्धिन-
 इति वा पाठः । अश्राद्धवानित्यर्थः । तथा चोत्तरश्लोके अद्याया प्राधान्यमेवाह । आमशुष्कभान्यतन्मुलादित्येकरात्रिक-
 मेकस्मिन्नहनि पर्याप्तमवहु ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्राद्धिनः श्राद्धरहितस्य एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् । एवं श्राद्धिनः पायसादिपक्वा-
 नमपि बहुदिवसवृत्तियोग्यमाहमिति लभ्यते । केचित्तु श्राद्धकर्मशीलेन श्राद्धीत्याहुः । तत्रापि श्राद्धास्तु तिरसगतिरिति हे-
 यमेवेतत् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषेण शूद्रान्नमतिपिद्धतस्येदानीं विशिष्टविषयतोऽप्यते अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञाभ्यस्य
 शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पक्वान्नं भुङ्कति कित्वन्मात्राभावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचितमांसेमेवात्मनोऽद्विद्यात्तनुपक-
 णम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रोच्छिष्टमतिपिद्धमिति चेदस्य दन्मश्रीयात्तत्राह नाद्यादिति । अश्राद्धिनः श्राद्धं पञ्चयज्ञ
 तत्स्यस्य अवृत्तौ अन्मात्राभावे सति तेनाश्राद्धिनो घृतपषादिकयासम् । तदुक्तं ॥ कच्छपकं स्नेहपकं पायसादभिसक्तम् ।
 एतानि शूद्रान्नभुजो भोग्यानि मनुस्मृत्योदिति ॥ २२३ ॥

(५) नन्दन । अश्राद्धिनः श्राद्धहीनस्य । अश्राद्धिन इति विशेषणच्छूद्रायुक्तस्य पक्वान्नमनुष्ठानमिति श्रम्यते ।
 आमस्याभ्युज्ञानात्पूर्वोक्तेषु मन्त्रशूद्रादिष्ववचनात्पक्षमयोर्भुयोरेपि वर्जनीयत्वम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वान् शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वान्नमायात् । अश्राद्धिनः श्राद्धहीनस्य शूद्रानित्यश्राद्धरहितस्य वा ।
 अस्मात् शूद्रान् ज ममेव आमन्नं अवृत्तौ भोजनाभावे एकरात्रिकं एकदिनपर्याप्तम् ॥ २२३ ॥

[रामचन्द्रः । धन्द्रेति । चन्द्रसूर्ययोः मुक्तयोः स्नात्वा अद्यात् । अमुक्तयोः परेहनि अद्यात्]

श्रोत्रियस्य कर्दयस्य वदान्यस्य च वार्धुपेः । भीमांसित्वोभयं देवाः सममकल्पयन् ॥ १२४ ॥

(१) भेधातिथिः । योब्राह्मणः सर्वगुणोपेतः श्रोत्रियग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । श्रोत्रियोविद्वान्विहितधर्मात्मानपरः । किन्तु कर्दयः रूपगोमित्रज्ञातिमतिथिर्माथिनंनाभिर्दतिन कस्मै किञ्चिदपि दातुमीहते इतरोवाधुभिर्दुष्टकर्मा बृद्धिजीवो । अथ वदान्यउदारः अद्धधानोग्रहागतेपुपरितुन्यतिअद्धया भोजनादिना पूजयति । तयोर्नन्देवाः समंतुल्यमकल्पयन्व्यवस्थापितवन्तः यदिनामैकोगुणवान्साधुचरणस्तथापि कर्मदोषादशस्तएवंभीमासित्वा विचार्य देवैर्व्यवस्था कृतानुल्यमेतदिति ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियस्येति भोग्यान्लोपलक्षणम् कर्दयस्य रूपणस्यवार्धुपेरिति अभोग्यान्लोपलक्षणम् वदान्यस्यदानशीलस्य । सममकल्पयन् क्रमानुद्घोरेकैकगुणैकैकदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुड्मूकः । एकोऽधीतवेदः रूपणम् परोदाता बृद्धिजीवो च तयोर्भयोरपि गुणदोषवत्त्वविचार्य देवास्तुल्यमन्मनयोरितिनिर्गमितवन्तः उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राधवानन्दः । वार्धुपिकस्यान्शुभ्यर्थमितिहासमाह श्रोत्रियस्येतिहास्यां । भीमांसित्वा विचार्य ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । बलाबलपरीक्षारूपपुराकल्पोपन्यासद्वारेण अद्वापशसांमसद्वादाह श्रोत्रियस्येति । श्रोत्रियशब्दः श्रेष्ठस्योपलक्षणम् । कर्दयशब्दः अद्वाहीनस्य । वदान्यशब्दः अद्वापुक्तस्य वार्धुपिकशब्दोऽधर्मस्य ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्दयस्य कर्दयरूपस्य च श्रोत्रियस्य च पुनः वार्धुपेर्वदान्यस्य उदारस्य एतदुभयदिवो भीमांसित्वा विचारयित्वा उभयोरान् सममकल्पयन् व्यवस्थापितवतः ॥ २२४ ॥

तान् प्रजापतिराहृत्य माकृष्ट्वं विषमं समम् ॥ अद्वापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

(१) भेधातिथिः । देवान्प्रजापतिरागत्याचष्ट माकृष्ट्वमेवम् विषमसमीकरणमन्याप्यम् । क. पुनरनयोरेधिकइतिदेवा ऊचुः । पुन. प्रजापतिराह वदान्यस्य अद्वावतोयदन्तपूतपवित्रश्रद्धया वार्धुपेः । इतरयदन्तश्रोत्रियस्य तत्कर्मगोपहतमशस्तम् । देवमजापतिसवादीर्घवादः । अश्रद्धाभानस्यगुणवतोऽपि न भोक्तव्यमादरेण श्रद्धस्यापि भोक्तव्यम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृष्ट्वं कुरुष्वम् । विकरणलोपश्छान्दसः । वैषम्ये हेतुः अद्वापूतमिति । अद्वापूतं दान-अद्वापूतम् । इहाप्यवत्त्व अद्वापूतवत्त्वात् । तेन आदिनः श्रद्धस्यापि पायसादिवकान् भोग्यानिमनुरब्रवीदिति । अद्वापूतं दान-त्यन्तरे । क. वृषकशूलरूपपायसदधिसत्तवः । एतानि श्रद्धाप्रसादाणि भोग्यानिमनुरब्रवीदिति ॥ २२५ ॥

(३) कुड्मूकः । तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्मासमकुरुत । विषमसमीकरणमनुचितक पुनरनयोरेवैषम्यव्यवस्थापितसंपादोचत । दानशीलवार्धुपिकस्यापि अद्वापूतपवित्रंभवति रूपणान्पुनरश्रद्धया हतदूषितमधमं प्रागुभयमतिथेऽपि अद्वापूतविद्वाधुपिकान्विशुद्धिदोषनपरमिदम् ॥ २२५ ॥

(४) राधवानन्दः । तान्देवानेत्य् प्रजापतिराह । विषमयतत्संपाकुरुमाकुरुतेति । विषमेमवाहअद्वापूतमिति ज्ञानपूतमिति यावद्वेतरत् कर्दयान् हतदुष्टम् ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । विषममुभयोरान्सममाकृष्ट्वमिति प्रजापतिराह । उत्तरार्धेन वैषम्यमुपपादयति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्देवान्प्रति प्रजापतिरित्याह विषममन् सममाकुरुष्वं वदान्यस्य अद्वापूतमन्मासं अश्रद्धापादत इतरत् श्रोत्रियस्यान् हत नष्टभवति ॥ २२५ ॥

(५) नन्दन । यतएवमत सर्वधर्मा अदयाकतंव्याइत्याह अदयेति । इष्टदेवम् । पूर्तिपिण्यम् रत्नागतैर्विहितोपा-
याजितै ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्र । अदया इष्टयागादि पूर्वकूपादि नित्यकुर्यात् । इष्टापूर्ते अद्याहते अदया हते रत्नागतैर्धने
त्वकर्मोपाजितैर्धने शुनशौर्यकन्यादिनामासौ अक्षये भवत । श्रुतशौर्यतप कयायाग्यगिष्टान्वयागत । धनसमविध
शुद्धमुदयोपस्य तद्विधः । श्रुत अध्ययन । शौर्य क्षात्रधर्मेण स्वधम् ॥ २२६ ॥

दानधर्मनिषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ॥ परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतोहि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १ ॥]

[सचय कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समतत । धर्मार्थनोपयुक्ते च न तं तत्स्करमर्चयेत् ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथि । दानधर्मश्चतुर्धागादि । समाहारद्वयः । अथवादानचतुर्धर्मश्चासाविति । धर्मपक्षेण प्रीत्या
विना नियमभावमाह । भावे तुष्टेन प्रसन्नेन चित्तेन पात्रमासाद्य अतादिदानम् । एवपौर्तिकपरिवर्तिकम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । दानधर्मदानरूपधर्मसाधनम् । ऐष्टिकयागदक्षिणारूपम् । पौर्तिक पूर्वसगतम् । परितुष्टेन
नोपरोधेन ॥ २२७ ॥

(३) कुड्मूक । दानारूपधर्मैष्टिकपौर्तिकम् तर्वादिकपरिवर्तिकम् सर्वदा विद्यातपोयुक्तब्राह्मणमासाद्य परितो-
षाख्येनान्त करणयुक्तयथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च दानेति दानधर्म दान यथाशक्तिअभिष्योद् यविभाग तद्रूपधर्मम् ऐष्टिक इष्टित्वरूप ।
पौर्तिकपूर्वस्वरूपवाचादि । योग्यपात्रमिति भावेन भावनाश्रयेणमनसा प्रसन्नेन ॥ २२७ ॥

(५) नन्दन । इष्टे भवमैष्टिकम् । परितुष्टेन भावेन अद्यायुक्तेनन्ददयेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्र । साधेनाह दानेति । नित्य ऐष्टिकपौर्तिक- कुर्यात् । प्रतिपदेष्टिपूर्तास्वपद पौर्तिक पात्र आसाद्य
प्राप्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

यार्किचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ॥ उत्पत्स्यते हि तत्पात्र यत्तारयति सर्वत ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथि । यार्किचित्स्वरूपमपि याचितेनाभ्यार्थितेन दातव्यम् । पात्रापात्रसद्वेहेअसतिनिश्चयेकिञ्चिदात-
य नातिबहु । वचनाच्च सदहेनदातव्यम् । उत्पत्स्यते कदाचि पात्रमसाधिव्यतिक्तिभूतयत्पात्रतारयति रक्षति सर्वतो
नरकपातहतो रावस्मादेनस । यदुक्तवेदतत्वायविदुषेब्राह्मणायति तत्रायसदहाश्रयइन्द्र यविषयोऽपवाद ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अनसूयया अद्वेषेण । सवते पात्रात् बहुषु दीयमानेषु हि तादृक्पात्र मिश्रतीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुड्मूक । याचितेन परगुणमसरेणान्मपि यथाशक्ति दातव्ययत्नात्सवदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशपा-
त्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रापि दानम् यथेपुरीहरोति यदितितयाच श्रुति हिंयादेयभियादेयअदयादेय अअदयादेयं

इति याचितेन याश्चाविषयेणापि ह्रियस्मात्सर्वदा दानशीलस्य तादृशप्राप्तमुत्पत्त्यतेऽगामिष्यति । वाधुषिकमपि सर्व-
स्मादोपाचारयतीत्याहसर्वतइति ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । अनसूयया श्रद्धया । अत्रहेतुरुत्तार्येनोक्तः । उत्पत्त्यतेसेत्स्यति । सर्वतोदु स्वादितिशेषः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किंचिदपि दातव्यं । हिं निश्चयेन यत्पात्रउत्पत्त्यते समिलति तत्पात्रं सर्वतः पापाचार-
यति उद्धरति ॥ २२८ ॥

वारिदस्त्वमिमामोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्वक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूमिः क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनम् । तच्चोद्वेगस्यारोगस्पर्च भवति तेन बहुधनत्वमरोगताश्च फल-
मुक्तं भवति । अक्षय्यं सुखम् । अविशेषितत्वान्नोपकरणसुखप्रतीयते । अक्षय्ययावज्जीविकमित्यर्थः । अन्नदः सकलबोद्धनादि
सिद्धमन्त्रमामचतण्डुलादि । दीपस्य दानं चतुष्पथे ब्राह्मणसमायांच ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भूमिं पिपासादुःखाभावात् ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । जलद क्षुत्पिपासविगमात् भूमिम् । अन्नदोऽप्यन्तसुख । तिलप्रदश्चित्तात्पत्त्यादीनि । दीपदो वि-
प्रवेशपादो निर्दोषचक्षुःप्राप्नोति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गाद्विषयभेदेन तत्फलभेदमाह वारिदइति चतुर्भिः । भूमिं क्षुत्पिपासाद्यपीडनं । तेन बहु-
धनत्वाराग्येइति मेधातिथिः । अक्षय्यं यावज्जीवप्राप्नोत्येव सर्वत्रानुपन्नः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । इत्यविशेषोपात्तविशेषमाह वारिदइति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिलप्रदः प्रजां सतीति इष्टां आमोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ गृहदोऽध्याणि, वेश्मानि रूप्यदोरूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । भूमेरापि पत्यगामोति । हिरण्यं हवर्णम् । रूप्यदोऽतर्पकप्रभते ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भूमिं भूमिपतित्वम् ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । भूमिदो भूमेरापि पत्य सुवर्णदं चिरजीवित्वं गृहदः भेषानि वेश्मानि । रूप्यदः सकलजननयनमनोहर-
रूपं भते ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । रूप्यं रजतम् ॥ २३० ॥

(५) रामचन्द्रः । भूमिदः भूमिं आमोति राज्यं आमोति । गृहदः अध्याणि भेषानि वेश्मानि प्राप्नोति ॥ २३० ॥

वासोदश्वन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ अनहुदः अग्र्यं पुष्टां गोदोऽग्निरस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । चन्द्रद्वलोक्यते सर्वस्य प्रियदर्शनो भवति । इतिहासदर्शने चन्द्रलोको नाम त्वगंस्थानविशेषस्त-
मामोति । अश्विनामश्ववता सालोक्यबन्धुश्वतां प्राप्नोति । दर्शने पुनरश्विनोर्लोकं प्राप्नोति । अनङ्गान्पुष्टवः शक्यवह-
नसमर्थस्तददत्तः पुष्टा महती श्रीगोत्राविधनधान्यादिसंपद्भवति । अग्र्यादित्यस्तस्य विष्टपस्थानमामोति । महतिजा सर्व-

(२३०) भूमिमामोति=सर्वभामोति (५)

(२३१) अश्विसालोक्यमश्वदः=सर्वसालोक्यम् (अ)

स्योपरिभवति । स्वर्गां वा । अथ विष्टपं स्पृष्ट्यन्तरेऽनसौ विशेषाश्रयः फलविशेषः श्रूयते । हेमश्चक्रीरूप्यपुरासुशीलावरुसंवृता । सकांस्पपात्रा दातव्याक्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ सुदक्षिणेति पाठेऽन्यदपि सुवर्णादित् तत्र दातव्यम् । शोभनार्थं वा सुशब्दप्रतिव्ययः । सागौः शोभनादक्षिणादीनाम् । कांस्योपदोहेति पाठान्तरम् । कांस्येनामपरिमाणविशेषः । तत्रोपद्रुहते बहुक्षीरेत्यर्थः । लाडलभूषिता भूमिमुखपसंछन्नां कृत्वेत्यादिस्पृष्ट्यन्तरदष्टौ विधिः फलविशेषार्थनाश्रयणीयः । तथा । कपिला चेतारयति भूय आसमभाम्बुलान् । वत्सवत्या । कपिलायादानएतत्फलेरोममुल्यानि युगानि उभयतो मुखो दीयमानां रोम-तुल्यानि वर्षसहस्राणि स्वर्गः प्राप्न्यते तारयति पापान्मोचयति । भारते सर्वफलदोदानमुत्तमम् । वार्यादीन्यपि स्वर्गफला-निश्रूयन्ते । भूमिपश्वनवस्त्राभस्तिरुसापिष्यतिश्रयान् । नैवेशिकत्वापुर्णदात्वा स्वर्गमहीयते । नैवेशिकवैशम् ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ स्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्रह्मदश्वद्दसमानलोकप्राप्नोति । चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्वलोकघोटकदः । बलीवर्दस्य दातुं मयुराश्रय स्त्रीगवीपदः सूर्यलोकप्राप्नोति ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तावत्पर्यन्त ऐहिकामुष्मिकफल । तदुत्तरपामामुष्मिकमेव । अनदुत्त बलीवर्दः । पुष्टिमहती ऐश्वर्यप्रमुख महती श्रीयुक्तस्यापि नियम्यत्वष्टेः । अथ स्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोदः गवांदाता अथ स्य विष्टपं सूर्यलोकम् भास्कराहस्करब्रह्मदत्यमरः ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥ धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्यमीश्वरत्वप्रमुखम् । सुखित्वंसौख्यम् । धान्यानि त्रीहिमापमुद्रादीनि । तित्गर्नाफलांतरमुक्तम् । ब्रह्म वेदः सद्दार्ति योऽध्यापयति । ध्यापयति च । ब्रह्मसार्ष्टिता अर्पणपृष्टिः । समाकृष्टिर्त्य अती-सार्ष्टिः । छात्रस्वात्वात्मानस्यसभावः । फपिगतौ । अर्पणं वा सार्ष्टिः । तद्दवासाष्टिता । उभयथापि ब्रह्मणः समानग-तिवमेतत्तुल्यत्वमित्युक्तमवति ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मदेवेदाध्यापकः ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सहसार्ष्टितां समानायुधत्वं तुल्याकारतामिति-यावत् । फष्टिशब्दश्चायुषपर्यायः ॥ २३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । रयादियानस्य शम्भ्यायाश्च दाता भार्या । अभयप्रदः प्राणिनामर्हिसकः प्रमुखम् । धान्यदोमीहियव-मापमुद्रादिसत्त्वानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं । ब्रह्मदेवस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः सार्ष्टितां समानगतितां-तत्तुल्यताप्राप्नोति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भार्याप्रदः । अभयप्रदोऽर्हिसकः । ब्रह्मदेवेदः । ब्रह्मसार्ष्टितां ब्रह्मसमानगतिं तत्तुल्यता-प्राप्नोतीत्यनुषङ्गते । फपिगतिः । फर्षगतिः समाना फष्टिः सार्ष्टिः ॥ २३२ ॥

(५) नन्दमः । ब्रह्मदेवेदः ब्रह्मसार्ष्टितां परमात्मसायुज्यम् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदः वेदस्याध्यापकः ब्रह्मसाम्यं तादात्म्यं प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ वार्यन्त्यगोमहीवासस्तिलकाश्चनसार्ष्टिताम् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादः । दीयन्त इति दानानि देयद्रव्याणि । दानकियेव वा दानम् । ब्रह्मदान-वेदाभ्यपनव्याख्यानं । वार्यादीनां सर्वदानोत्तमत्वाद्ब्रह्मणम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीयतइति दान । वार्यादीनि यानि यानि दानानि तेषादानानामध्ये ब्रह्मवेदस्तद्वृ-
पम् ॥ २३३ ॥

(३) कुड्मूकः । उदकान्मयेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनासर्वेषामेव यानि दानानि तेषामध्यान्वेददानविशिष्यते
प्रष्टष्टफलदभवति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्याद्यष्टादशदानानामध्ये वेददानश्रेष्ठमित्याहसर्वेषामिति । वारीत्यादि दिक्प्रदर्शन । अष्टाद-
शाना सर्वदायेनगृहीत उभयनाकसाधनत्वाद्देदस्य ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां वार्यादीनाप्रदानानाप्रदेयानामध्य ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदान वेदाध्ययन विशिष्यते ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥ तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भावशब्दोऽयचित्तधर्मे वर्तते । यादरोन भावेन प्रसन्नेनचित्तेनश्रद्धयाऽऽदरेणददाति तदशो-
नैव लभते । अथाऽश्रद्धयाऽवज्ञयाक्लिष्टपरिभूय ददाति सोऽपि तथैव प्राप्नोति । यद्यपि न द्रव्यजात्यभिप्रायः । किंत-
हिफलपतदुच्यते । तातामीतितत्तद्रव्यसाध्याप्राप्नोति । जात्यभिप्राये स्नातुराद्यौषधवत् । औषधपत्र लभ्यतेतत्तद्वाच्या त-
स्यानुपयोगीतिसोऽस्याक्षिपेत् । तथायादशसुखासायस्य मीतिस्तार्क्ष्याचैव प्राप्नोति । अतश्चसर्ववैद्यौषधदानअरोगित्वमुत्तु-
वति । अथवाद्दमेत्यादिति या फलकामना सभाव यत्फलमभिसंपाद्य यद्यद्द्रव्यददाति तत्तत्प्राप्नोति । तेनैव भावेन तथै-
वेच्छया पदैवेच्छतितदैवलभतइत्युक्तंभवति । सर्वफलत्वसर्वद्रव्याणापदक्षितंभवति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येनयेन भावेन सात्त्विकराजसादिना तेन भावेन तद्वत्भावयोग्येन देवादिदेहेन प्रतिपू-
जितस्तत्तल्लोके ॥ २३४ ॥

(३) कुड्मूकः । अवधारणे तु शब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसम्पिक् स्वर्गमेत्यादितिप्रमुखमौक्षाभि-
प्रायेण निष्कामोयद्यद्दानददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितं संप्राप्नोति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धयैव देयमित्युपसहरन्विपर्यये दोषमाह येनेतिह्रास्या । भावेन सात्त्विकादिना ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । न केवलवार्यादिप्रदाने तुल्यदेलाभः । किंतु सर्वस्याभ्यभिहितस्त्वेत्याह येनेति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ गच्छत स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूजापूर्वकदातव्यतादृशमेवचप्रतिगृहीतव्यनावज्ञयादातव्यमितिभ्रूलोकस्यतात्पर्यम् । अर्चितमि-
लिक्रियाविशेषणम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्चितयथाभवति तथा यदीयते पात्रपूजापूर्वकमित्यर्थः । अत्र दातुरर्चितानर्चितदान-
यो स्वर्गनरको प्रतिगृहीतस्तु अर्चितमप्यमयायासमितिनियमे फलम् । अनर्चितमह्णेनु दोषोस्त्येव ॥ २३५ ॥

(३) कुड्मूकः । श्रोत्रापूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिगृहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तप्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गगच्छतो-
ऽनर्चितदानप्रतिगृह्णे नरकः । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मयागृहीतव्यनान्ययेतिनियमात्फलभाजनं विरुद्धः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भावमेव व्यनक्ति यदिति । अर्चितादिद्वयद्रव्यविशेषणक्रियाविशेषणचनेन सत्कृत्य दत्तसत्का-
रपुरस्सरंभावोति । तदुक्तं । दातव्यमितिद्वानदीयतेनुपकारिणे । देये काले च पात्रेच तद्दानसात्त्विकसंस्तम् । यत्पुण्य-

पकारार्थफलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रियंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्यत-
मवज्ञाततत्तामसमुदाहृतमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्चितद्रव्यमितिशेषः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्चित विधिना विध्युक्तप्रकरणे संकल्पितं गृह्णाति ददाति च ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिह्या च नानृतम् ॥ नार्तोप्यपवदेद्विभ्रान्नदत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपसाऽनुष्ठितेन विस्मयं कुर्यादिति तीव्रतपोमयारुतं मुदुश्चरमित्येव मनसि न कर्तव्यम् । इहा-
यागं कृत्वाऽनृतन वदेत् । अविशेषेण प्रतिपिद्धस्यापि पुरुषार्थतया पुनः प्रतिषेधो यागाद्वत्त्वज्ञापनार्थः । प्रतिषेधातिशये हि
ष्योतिशोमादेशद्वह्नन्ता भवति । आर्तः पीडितोऽपि ब्राह्मणैर्न तानपवदेन्न निन्देत् । दत्त्वादिद्वयं कस्यचिदप्रतः प-
रिकीर्तयेदित्यमयादत्तम् ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न विस्मयेत अभिमानं कुर्यात् । इहा सोमयागं कृत्वा नानृतं वदेत् । आर्तोप्यतिपीडितो-
पि अपवदेत् निन्देत् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथमयेदुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं कुर्यात् । यागं च कृत्वा नास्-
त्यपवदेत् कृतेपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे ऋत्विज्योपनिषेधः ब्राह्मणैः पीडितोपि न तान् निन्दयेत् । गवादिकं च दत्त्वा
भयेददत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्मयादिचतुष्टयकर्तव्यतां सार्थवादनियेपति न विस्मयेति द्वाभ्यां । विस्मयेत कथमयेद-
दुष्करं कृततप इति । यद्वा । अहंतपस्वीति गर्वी न स्यात् । ग्रीहिभिर्यागकरोमीति सकल्प्य यवैर्न कुर्यात् नानृतं वदेदिति
श्रुतेरयमर्थो निर्णीतः । नानिष्टा वाहृमयेति न ब्रूयात् । त्वरसवोयज्वाऽनृतवादी न स्यात् । आर्तः विप्रैः परिपीडितोपि
तान् निन्देत् रोगातीनां ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । बहुभ्यः कीर्तनस्य वाच्यं परिकीर्तनम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपसा न विस्मयेदभिमानं न कुर्यात् । इहा यागं कृत्वा अनृतं वृषां न वदेत् । आर्तो ब्राह्मणैः
पीडितोपि विहाय विदितः । नापवदेत् अपवादं न कुर्यात् न वदेत् विभ्रान्नदत्त्वा दानं कीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥ आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम् । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सवति निष्फलो भवति यदर्थकृत-
तन संपद्यते । एवं सर्वम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति तादृशफलशून्यो भवति ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योग्यम् । विमनिन्दया
चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । कृते किं स्यात्तत्राह यदिति । क्षरति फलमस्तत्त्वे नश्यति तथ्यतुष्टयमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(५) रामचन्द्रः । यज्ञोऽनृतेन क्षरति नश्यति निष्फलो भवति ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ॥ परलोकेसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । महति दाने महति च तपसि महति च यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ यद्यसमर्थस्तदा नोदासीनेन भवितव्यम् । किंतिहि शनैः शनैः स्वल्पेन दानेन स्वल्पेन तपसा यथाशक्तिपरोपकारेण जपहोमाम्यास्मार्तार्थाधर्मं सूचेतव्यो-
यथाश्रुतेधातपुत्तिकाः पिपीलिकाः सचिन्वन्ते । परलोकेसहायार्थमिति धर्मफलानुवादः । सर्वभूतान्यपीडयन् यात्रया ध-
र्मार्थयाभूतानां पीडा न कर्तव्या ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वल्मीकं शृङ्गपत्रम् । वल्मीकाशृङ्गकरकीटः । पुत्रिकेतिकचित्पाठः । सहायः सहगामी । भू-
तान्यपीडयन्निति हिंसाधर्मेषु नात्यन्तं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वप्राणिनां पीडापरिहरन्परलोकेसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिका पिपी-
लिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्माहान्तपुत्तिकाकूटसचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यावश्यकर्तव्यतामाह धर्ममिति पङ्क्तिः । पुत्तिकाः स्वपूर्वेण भूमिमाद्रीकृत्य सच्छिद्रद्रवत्पुञ्ज-
सचिन्वन्ति यथा पिपीलिकाविशेषास्ताः । वल्मीकं प्रोसद्व । तत्किमर्थं तत्राहरेति । अपीडयन् वैधेतरहिंसामकुषाणं आहित-
नसर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्तिका- कृमय पिपीलिकाः । वल्मीकमिव सचिनुयात् ॥ २३८ ॥

नामुच हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥ न पुत्रदारान ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानुवादोऽयम् । अमुत्र जन्मान्तरे सहायार्थं नरकादिषु बाहुद्वाराणां धर्मं कस्यचित्सुखद्वारा-
भ्यन्तरे शक्तिरस्ति । केवल एव जीवतां धर्मम् । कृतं रत्नमुद्धरति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मस्तिष्ठतिकेवलः कृत्स्नः ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुमः । परमात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं पितृभ्रातृपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन् । किंतु धर्मपूर्वकोद्दितीय-
भावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिभ्योपि महोपकारकधर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुत्र परलोके । अतो न धर्मतुल्यः कश्चित् । पुत्राश्च दाराश्च तत्पुत्रद्वारा ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुत्र परलोके सहायार्थं पित्रादयो न तिष्ठन्ति केवलः एकः धर्मः साहाय्यार्थमिति ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ॥ एकोऽनुशुङ्के सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जन्तुः प्राण्येक एव जायते न सुकृतादप्यवादिना सहेक एव प्रलीयते न सुकृतो वाग्धवाः
सहमरणमनुभवन्ति । यदिनामभ्यासोऽन्यथा भक्तोजनस्तन्मरणकालात्मानहत्यात्तथापि पृथगेवासां मरणक्रिया ।
अनयानगर्भेक्यमचिवदनुभवन्ति एवं सुकृतदुष्कृतेऽपि पृथगेवानुभवन्ति । ननु च नपुत्रद्वारास्तिपुत्र्यावता पुत्रः शब्दा
दिक्रियया पितुरुपकरोत्येव श्रुतस्येव भार्यापि । सत्यम् । धार्मिकस्यैव तादृशः पुत्रो भवतीति तत्परमेतत् । यथाजीवतः
कस्यचिद्वस्तप्राहिकया कश्चित्सहायो भवत्येव श्रुतस्य पुत्रो धर्मद्वारेणैवोपकरोति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसूयते जायते । प्रलीयते भिषयते ॥ २४० ॥

(३) कुङ्कुमः । एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एक एव च भिषयते । सुकृतफलमपि स्वार्थिकं च दुरि-
तफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह तस्मान्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मं त्यजेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । एकोऽसहायौ । प्रमीयतेभियते । श्रुतभोगेऽपि सहायोनास्ति किदुष्कृतभोगइत्याह एकइति ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ॥ विमुखावाग्धवायानि धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । सह गच्छति । इदमत्यक्षसिद्धप्रसङ्गयानार्थमुच्यते । श्वरस्य शरीरक्षित्वावुत्सृज्य काष्ठमिव निष्प्रयोजनविमुखावाग्धवाः प्रतिगच्छन्ति । धर्मस्तु केवलस्तंपुरुषमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्ठसमं दाहपक्षे । लोष्ठसमं भूमिपापणपक्षे ॥ २४१ ॥

(३) कुहूकः । श्वशरीरमनःप्राणादित्यक्तकाष्ठलोष्ठवदचेतनं भूमी, त्यक्त्वा पराङ्मुख्यावाग्धवायानि न श्वजीवमनुयान्ति । धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षितौ प्रक्षेपाधारे । यान्ति स्वगृहंमति । तत्रापि विमुखाः अहो कष्टवर्तते ॥ २४१ ॥

(५) रामचन्द्रः । तं मृतं धर्मः अनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ॥ धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दुस्तरतमः कष्टेण यत्कीर्तते तमोदुःखतदपि धर्मेण सहायेन सुतरं भवति । नहि तादृशो तमसि मज्जतीत्यर्थः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शनैरिति मात्यन्तमात्मानमवसादयेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

(३) कुहूकः । यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरतमो नरकादिदुःखतरति तस्माद्धर्मसहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वौत्सुक्यमाह तस्मादिति । तमः नरकं अविद्यां । अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्त्वा ॥ १४२ ॥

(५) रामचन्द्रः । तमः नरकं तरति ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ॥ परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः प्रधानव्यसात्तौ धर्मप्रधानो धर्मपरायणो यथाविहितकर्मनुष्ठाप्य । तपसा हतकिल्बिषकथं चित्तमादकृतव्यतिक्रमं तपसा प्रायश्चित्तेन हतकिल्बिषः शास्त्रव्यतिक्रमे जातो सौदोषस्ताम्रिभस्तत्प्रायश्चित्तेन नष्टे परलोकं नयति भास्वन्तं परलोकदेवस्थानं स्वर्गादि नयति प्रापयति कः प्रकृतत्वाद्धर्मएव । शरीरिणं पुरुषेण शरीरिणशरीरी । नयः शब्दोऽप्येवंपुरुषाणां प्राप्नोति कशरीरेवेवंतरस्य । किंतु हि स्वमेव शरीरब्रह्मविभुत्वमनेनोच्यते ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा चाग्नायणादिना । नयति धर्मः स्वशरीरिणं आकाशवत्कचिद्व्यतिहतदेहम् ॥ २४३ ॥

(३) कुहूकः । धर्मपुरुषदेवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितोरुपप्रायश्चित्तेन हतपापदीमिमन्तं प्रकृतो धर्मएव शरीरब्रह्मस्वर्गादिरूपं परलोकं नयति । स्वर्गस्तेत्याद्युपनिषत्सु स्वशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः स्वशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि त्रिंशदशरीरावच्छिन्नो जीवएव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नधर्मएव चैत्परलोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्मपुरुषो नुच्छति ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अहो धर्मस्यासाध्यं नास्तीत्याह धर्ममिति । धर्मप्रधानं फलप्रधानं परलोकं परब्रह्मैव लोकं आत्मा येषां नो यमैर्मायां लोकइति श्रुतेः । स्वशरीरिणं आकाशाशरीरं ब्रह्मभूतं आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगात् । नयति प्रापयति धर्मएव परंपरयेति शेषः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशं पुरुषं स्वशरीरिणं आकाशवदप्रतिहतगतिम् ॥ २४३ ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह ॥ निनीपुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षावीप्सा । कश्चिज्जात्योत्कृष्टः कश्चिद्विद्यया कश्चिच्छीलितया च संबन्धिभेदाद्यः कश्चित्संबन्धः केनचिदुत्तमेन योग्यः । उत्तमैरुत्तमैर्जात्यादिभिर्कृष्टैः कन्यादानादिलक्षणान्संबन्धानां स्फुर्यान्निनीपुर्नेतुमापयितुमिच्छुः कुलमुत्कर्षयैद्वयमधमानधमांस्यजेत् । उत्तमैश्च विधानादधमानानां त्यागे सिद्धउत्तमासां मध्यमानुज्ञानार्थं त्यागवचनम् । अधमानिकृष्टाः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संबन्धानुविवाहयाजनमैश्याञ्च ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लुकः । कुलमुत्कर्षनेतुमिच्छन्विधाचारजन्मादिभिर्कृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादिसंबन्धानाचरेत् । अकृष्टास्तु संबन्धांस्यजेत् । उत्तमविधानदेवाधमपरित्यागे सिद्धे यत्पुनरुत्तमस्य जेत्युत्तमिधानतदुत्तमासंभवे तत्तुल्यमनुज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलस्थोन्मूर्खोपायमाह उत्तमैरिति द्वाभ्याम् । वेदाचारनिष्ठैः संबन्धान्ब्राह्मणान् । यानां निनीपुः प्रापयितुमिच्छुः । वीप्सात्र जात्युत्कर्षविद्योत्कर्षधर्मोत्कर्षाद्यपेक्षया । त्यजेदित्यन्यत्यागस्यार्थिकत्वेऽप्युत्तम लाभेऽधमोऽपि प्रापइत्यर्थम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैर्कुलैः सह संबन्धां कुर्वन् आचरेत्कुलं उत्कर्षं निनीपुः प्रापयिषुः अधमांस्यजेत् ॥ २४४ ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तमान् गच्छन्तैः सह संबन्धं कुर्वन् ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । ब्राह्मणग्रहणक्षत्रियवैश्ययोः परिप्रदर्शनायम् । प्रत्यवायेन विपरीताचरणेन हीनैः सह संबन्धिनः प्रातिलोभ्येन शूद्रतां गच्छति । जातेरनप्राप्यस्तां तुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रत्यवायेन प्रतिक्लृप्तगमनेनाधर्म्यसंबन्धेनेति यावत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लुकः । उत्तमान् गच्छन्तैः सह संबन्धं कुर्वन् ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मानुष्ठानेन ब्राह्मणो ब्रह्मबन्धुः श्रेष्ठतामेति । हीनानवरान् । हीनस्त्रीपाखण्डादिगमनप्रत्यवायेन जातेनावरसंबन्धेनः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दः । प्रत्यवायेनोक्तविपर्ययेण क्रियायाम् । शूद्रतां शूद्रसमताम् ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैः सह संबन्धां कुर्वन् ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । एवमप्येवैश्ययोः परिप्रत्यवायेन प्रतिक्लृप्ताचरणेन शूद्रतां ब्राह्मणपति । स्वधर्मेण श्रेष्ठतां पति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ॥ अहिंसोदमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथा व्रतः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्तव्येषु दृढनिश्चयोदढकारी । यत्करोति तदवश्यमापयति न पुनः कार्यमारभ्यासमाप्य निवर्तते नानवस्थितइत्यर्थः । तदुक्तप्रारम्भस्योन्तगमनम् । मृदुरनिष्टुः क्रूराचारैस्तेनादिभिर्नसंबन्धः । तेः सह संबन्धनं कुर्वन् यथा दमदानाभ्यां स्वर्गं जयेत्प्राप्नुयात् । तथा व्रतः एतद्व्रतनियमं धारयन् । दमस्य धृमगुणादानादाप्तोद्वेहसहिष्णुर्द्वेष्टः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दृढकारी यद्धर्मसाधनं कर्तुं प्रवृत्तस्ततो निविरतः स्मृत्स्मृदुवाक् दान्तः श्लेशसहः । असवसनः सहावसनमदानाभ्यामिति दमशब्देन तपःश्लेशसहत्वाभिधायिना तपोलक्ष्यते । त्रैतैर्निषिद्धानाचरणनियमैः कचित्तथावत-
इति पाठस्तत्र तादृक् गृहीतनि यम इत्यर्थः ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रारब्धकर्मसाधयिता दृढकारी ऋदुरनिदुरः । दमस्य पृथगुपादानाद्यान्तस्मिन् नीता तपादिद्वन्द्वसहिष्णु-
गृहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गपरिहरणपरिहंसानिवृत्तः । तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमारूपेण च दानेन स्वर्गप्राप्ते-
ति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । कैचदृढकारीति । प्रारब्धकर्मसमापयिता । क्रूराचारैः क्रूरआचारो विमर्हितादिव्येषां तथा-
व्रतः उत्तमाधननिष्ठः । जयेत् शत्रुमाया । केन दमदानाभ्यां दमोवासेन्द्रियनियमः । दानेन प्रसिद्धम् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमुच्चयमाह दृष्टेति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूराचारैः पुरुषैः स्तेनादिभिः असंवसन् वसेत् । दमः इन्द्रियनियमः । समाहितः । तथाव्रत-
इति पाठः ॥ २४६ ॥

एधोदकैर्मूलफलमन्त्रमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाजयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । एध इत्यनकाशः । अन्नं पकं मानवा । अभ्युद्यतमभिमुखमुपनीतम् । एतत्सर्वतः प्रतिगृहीतव्यं-
पतिताभिस्तपश्चण्डालादिभित्तोपमवर्जं शुद्धादभ्युद्यत्मात्रेण तपाकर्मणः तपसु मासिकं अभयदक्षिणेन दद्यात्तार्थमेतत् । प्रतिगृहीत-
परकीयस्य द्रव्यस्य तदिच्छया स्वीकारेण चान्तरूपता । न ह्यत्र कस्यचित्त्व्याप्त्यनिवर्तते न च कस्यचित्पुजायते । अतः
स्तुत्यादक्षिणाशब्दयोगः । यथाचण्डालादिभ्योऽभ्यर्च्ये कान्तारे वा रक्षा चौरादिभ्योऽपि क्रियमाणा नदीपायैव मेतदे-
धादिशुद्धमार्गेण दीयात् । अनापदि चार्थाविधिः । आपदितु चण्डालादिभ्योऽपि वक्ष्यति । अभ्युद्यतशब्दश्चान्तेनैव सह सं-
वध्यते मत्स्यासत्या नैषादिभिः । अतएषादिपुण्याच्चातिरुद्धा । धार्मिकेभ्योऽपि दत्तातिथ्यः कर्तव्यस्तु परिग्रह इत्यर्थः धार्मिकेभ्यो-
दिनेभ्यः शुद्धाच्चागतम् । इत्येते च द्रव्यविशेषोपमाश्च । तदर्थमिदम् ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्राभयदक्षिणाख्यातिरिक्तेष्वभ्युद्यतमिति सर्वत्र सवध्यते । अभ्युद्यतमभ्युद्य-
सर्वतोऽतिपासाविसादपि प्रतिगृह्णीयात् प्रतिगृहीतवृत्तौ ननु तन्निवृत्तेऽपि याचित्वा ग्रहणेन दीय । अभयत्परि-
णामम् ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लूकः । काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चाभ्युद्यतमर्थाचितोपनीतम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतिर्यस्तथा-
द्विषदिति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटादिवर्जं सर्वतः शुद्धादिभ्योपि प्रतिगृह्णीयात् । आममेवाददीतास्मादित्युक्तत्वादात्मनैव
शुद्धात्पतियास अभयं चान्त्राणात्मकगीतिहेतुत्वाद्दक्षिणातुल्यचण्डालादिभ्योपि ह्योक्त्यात् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्याभावे कथं दानमिति चेन्न वेदशासित्वासां सर्ववादासर्वतोपासामाह पृथेति चतुर्भिः । अभ्यु-
द्यतं अर्थाचितोपपन्नं । एषादिषण्णाविशेषणं । अन्यत्र कुलटापण्डपतिर्यस्तथाद्विषदिति पाज्ञवल्क्यवचनात्तदर्थेभ्यः ।
शुद्धादिभ्योपि गृह्णीयात् । अभयं स्वात्मत्राणं तदेव दक्षिणा गीतिहेतुत्वात् ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अयानापचपि प्रतिपास्याह एधदति । अभयदक्षिणामभयवानम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राहवस्तुयाह गृधेति गृधः सुगन्धं कर्शुरादिकं । यदभ्युद्यत अभ्युद्यदन्तम् । च पुनः
उदकादिकं सर्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ २४७ ॥

आदत्ताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ॥ मेने प्रजापतिर्ग्राहामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

(१) मेघान्तिथिः । एषादतिरेकेण यदभ्युद्यतस्याप्यनेन विशेषेण ग्राह्यतोच्यते । भिक्षाशब्दश्च मशंसायामभ्युद्यतौ भिक्षैव विवक्षिता यद्यप्यसिद्धान्ताल्पतावचनः । भिक्षां किल स्वल्पत्वान्तातीव दोषावहा । ब्रह्मचारिणश्च सार्ववर्णिकी विहिता । एवमभ्युद्यतनेन विशेषेण सतुल्यं दृष्टम् । भिक्षाशब्दस्यैव विधायकविषयप्रयोगः । तथाहि महाभारते । गत्वा ह्यभौर्भार्गवकर्मशास्त्रां पायौ पृथ्वाभ्युद्यतमहानुभावौ । तौ याज्ञसेनौ परमप्रतीतौ भिक्षेद्यथाविदयतानराध्याविति । आदत्तोपदत्ता तदशमानोता यत्र प्रतिग्राहीस्थितः । अभ्युद्यताऽप्यस्यापिता वचनेनेद्वितेन वा गृह्यतामिति निवेदिता । पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदिताऽयाचिता प्रतिग्रहीता । स्वयंपरमुखेन वा दात्रा पूर्वोक्तमिदमेद्व्यमस्ति तत्प्रसादमाश्रित्य गृह्यतामिति केवलमतर्कितोपपादिता तत्कालएव दाताभिप्रायां सादर्श्याभिक्षां प्रजापतिर्हरिष्यगर्भमेनेमन्यतेस्म । किमिति दुष्कृतकर्मणोऽपि सकाशाद्वाहति । दुष्कृतपापकर्मण्यस्यासौ दुष्कृतकर्मा ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षां आदत्तांस्वंगृहं अभ्युद्यताभ्यन्तोपदत्तां पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदितां दास्यामीत्यनिवेदिताम् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । आदत्तांसंप्रदानदेशमानोताम् अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्यापिताम् । अमप्रचोदितां प्रतिग्रहीतास्वयमभ्युद्यतेन वा पूर्वमयाचितां दात्राच तुभ्यमिदं ददामीति पूर्वमकथितां हरिष्यादिभिक्षां । ननु सिद्धान्तरूपां अल्पमभ्युद्यतचेत्युक्तत्वात्पापकारिणोपि पतितादिवर्ज्यांसाहतिविरश्चिरमभ्यत ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदत्तां संप्रदानदेशमानोतां अभ्युद्यतां आभिमुख्येन स्यापितां अमप्रचोदितां प्रतिग्रहीता स्वयमभ्युद्यतेन वाऽयाचितां दात्रा तुभ्यं ददामीति पूर्वमकथितां च गोहरिष्यादिरूपां ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमभ्युद्यतमन्यप्रतिपासमेव किंतु भोग्यमपीत्याह आदत्तेति । आदत्तां दात्रा प्रतिग्रहीत्रैदातुमानोताम् । उद्यतादियत्वेनोक्तिमात्रम् । भिक्षामन्त्रम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आनीतां अभ्युद्यतां अभ्यर्च्य गार्ह्यं दत्तां भिक्षां नोदितां ग्राह्यां प्रजापतिः मेने अपि दुष्कृतकर्मणः सकाशात् ॥ २४८ ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥ न च हव्यं बह्व्यग्रियं स्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तृश्च बार्धुपैः । पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १॥]

[न विद्यमानमेवैव प्रतिपासं विजानता ॥ विकल्प्याविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ २॥]

(१) मेघान्तिथिः । अथाग्रहणानिन्दार्थवादः । अभयोयत्रैतामवधीरयति तस्य पितर आदत्ताश्रितं न प्रतीच्यतीति । अग्रिश्च देवेभ्यो हव्यं वहति पित्र्यादैवाच्चकर्मणो न फलं लभ्यत इत्यर्थः । अत्र कमिदाह अनुपपुन्यमानमपि दातुं न

१ (क, ख, ग, घ, ङ, ङ, ड, ढ, ण, त, य, छ.) । (ड, ङ.) चिह्नितपुस्तकयोः स एव श्लोको वर्तते परतु तन्मध्ये - केचन शब्दाभिन्ना सन्ति अर्थस्तु एक एव ।

पहार्थमवश्यमोदशप्रहीतव्य तत्त्वयुक्तम् । निर्दोषताऽस्यायाचितप्रतिग्रहस्योच्यते । प्रतिग्रहस्योदशप्रमं प्रतिषिद्धस्यचमति-
प्रसवोभवति । लौकिक्याचार्यतया मामि-प्रतिषिद्धा सैवप्रतिप्रसूयते ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चदशवर्षाणि पित्र्यं दैवेषु तस्य वृथा भवति यस्तामवमन्यतेमतिक्षिपतीति नि-
न्दार्थवादः । पूर्वविधिविशेषोदोषानां दृढीकरणार्थः ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तिरोपकल्पितंश्राद्धेषु कथ्यं पञ्चदशवर्षाणि, पितरोन भुञ्जते । नच यज्ञेषु तेन वसंपुरोडाशादि-
हव्यमग्निर्वहति देवान्पापयति यस्तांभिक्षां स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । ईदृशीपरित्यजनहृद्यकथयो-फलनयामोतीत्याह नेति । अभ्यवमन्यते न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । तस्यदीयमानांभिक्षामभ्यवमन्यते, मत्यालयाति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः एतादृशीभिक्षां ज्वमन्यते तस्य पुरुषस्य पितरः नाश्रित अग्निः हव्यं वहति न
स्वीकरोतीत्युच्यते । भिक्षाशब्दः प्रशंसायांभ्युक्तेन भिक्षैव भिक्षैव चेद्वल्लचारिणः सार्ववार्णिकी अभिहिता तस्मादर्थविरोधे
भिक्षाशब्दः अपरत्रच ॥ २४९ ॥

[(६) रामचन्द्रः । पित्रित्तकेति । चिकित्सकदिभिः उद्यतांभिक्षावर्जयेत् ॥ १ ॥]

[(६) रामचन्द्रः । नविद्येति । गन्धादिव्यतिरेकेण यदप्यद्रव्यतस्याप्यनेन विरोधेन न प्राप्तव्यम् ॥ २ ॥]

शय्यांगृहाङ्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ॥ धानासत्यान्पयोमांसं शाकं चैव न
निर्नुदेत् ॥ २५० ॥

(१) मेघातिथिः । शय्यादीन्यनास्तान्यपि न निर्णुदेन् प्रत्याचक्षीत यदि गृहेऽवस्थितानि द्रव्याणि कश्चिद्रूप-
तैचैदिदमाहुराभ्येत्यवृण्यतां तदान् प्रत्याचख्येयानि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पयोदुग्धं न निर्णुदेन्परिहरेत् । एतत्सर्वप्रतिप्राप्तद्रव्यादागतं प्रयोजनाभावादिप्रतिषे-
धानेन न त्याज्यं त्यागेतु दोषदन्त्यर्थः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धागन्धवन्ति कर्पूरादीनि । पानाश्चैववतश्चुलान् । पयः क्षीरं । पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन
गवादीनामपत्याल्लानमुक्तं शय्यादीनि त्वयाचितानास्तान्यपि क्षामा, स्वगृहस्थितास्तान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याच-
क्षीत ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुवांशीनांषोडश नैताम्परित्यजेदित्याह शय्यामिति । मणीन् मरकतादीन् । धानाश्चैवधान-
एतान्निर्णुदेत् न त्यजेत् । गुवाद्युपजीवनार्थसर्वमादियम् ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यद्रव्यमुद्यतं प्रतिप्राप्तमाह शय्यामिति । निर्णुदेन्निराकुप्यतु । निर्णुदेदिति वचनादात्तुमभ्युद्यत-
मितिगम्यते ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । आस्ताण्याह शय्यामिति । शय्यागृहादीन्निर्नुदेत् न त्यजेदित्यर्थः ॥ २५० ॥

गुरुभृत्पाश्वोज्जिहीर्षन्नाचिप्यन् देवतांतिथीन् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

(१) मेघातिथिः । गुरुवर्षेदेवतिथौर्बह्वः । श्रय्यायाश्रिताः स्मृत्यन्तरे तु संख्याताः । श्रद्धौ तु मातापितरौ भा-

(२५०) मणीन्दधि=फलन्दधि (अ. स. उ.)

यां साध्वी सुतः शिशुः । तानुद्धर्तुमिच्छुः क्षुधावसनान्देवतातिथ्याभार्चिष्यन्त्यकर्मसंपत्त्यर्थं सर्वतः प्रतिगृहीया-
त्साधुभ्योऽसाधुभ्यश्च । नतु तृप्येत्स्वयमतः श्रमिन्क्षुनिवृत्तिरुपभोगश्च तन्न कुर्यात् । गुवादिप्रयोजनमेवतद्गृहीत्यन्यत्वात्मा-
शमः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुन् मातृपित्राचार्योपाध्यायादीन् । उज्जिहीर्षन्वृत्त्या नश्यतउत्तरिष्यन् । देवताअ-
तिथ्याभार्चिष्यन्निति भाक्संकल्पिकत्वे सत्यर्चनस्य सर्वबोनिन्दितादपि । तृप्येदुपयुजीत तस्यांशेन ॥ २५१ ॥

(३) कुडूकः । मातापित्रादिगुरुभृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसनानुद्धर्तुमिच्छन्प्रतितादिवर्जसर्वतःशुद्धेरेसाधु-
भ्यश्च प्रतिगृहीयात् । नतु तेन धनेन स्वयंवर्त्तते ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतः कुलदादिभ्योऽपि शतिगृहीयादित्याह गुरुनिति । गुरुनुपदेष्टुन् श्रयानान्प्रितान् भार्या-
दीश्रोज्जिहीर्षन् क्षुधाधिष्यउद्धर्तुमिच्छन् अदृष्टार्थमर्चिष्यन् न तु तृप्येततद्धर्तव्यमोगाय नादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । एवंद्रव्यविशेषतः सर्वात्माप्रतिपहउक्तः इदानीमुपयोगविशेषतोऽन्याह गुरुनिति । गुरवः पित्रादयः ।
भृत्यापुत्रदारादयः । उद्धरिष्यन्नापदइतिशेषः । तत स्वयं तृप्येत्तेनप्रतिगृहीतेन द्रव्येण त्वशरीरं पोषयेत् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभृत्यश्च उज्जिहीर्षन्वृत्त्या नश्यतः उद्धरिष्यन्सर्वतः प्रतिगृहीयात् ततःप्रतिपहात्स्वयं
तृप्येत् ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ॥ आत्मनोदन्तिमन्विच्छन् गृहीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । कथतस्मात्मायापयितव्योऽतआह । अभ्यतीतेष्वतीतेषुविना वा तैर्जीवन्तोऽपि यदि पृथग्भस-
न्ति । गुरुपहृणंत्वंतर्षाचश्रयानामपि प्रदर्शनाथर्थ । आत्मनोदन्तिजीवनंमतीच्छन्नर्थयमानः साधुभ्योधार्मिकेभ्यःप्रतिगृहीया-
त् । जातेरानुपादाच्छूद्रादपिधार्मिकादस्ति प्रतिपहः । तदुक्तं नाद्याच्छूद्रस्येत्यादि ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यतीतेषु वृत्तेषु विनातैस्तेषु जीवत्वपि । वृत्तिजीवंतं साधुतः प्रतिपासतएव ॥ २५२ ॥

(३) कुडूकः । मातापित्रादिषु वृत्तेषु तैर्वा जीवद्विरपि त्वयोगावस्थितैर्विना गृहागरे वसन्मात्मनोदन्तिमन्विच्छ-
न्सर्वदा साधुभ्योगृहीयादेव ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुवाद्युपरते तु न तथा कुर्यादित्याह गुरुष्विति । पितृमात्राचार्येष्वभ्यतीतेषु प्रब्रज्यामरणमहा-
पातकाद्यैरसंबद्धेषु ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्यसाधुभ्यएव प्रतिगृहीयान्साधुभ्यइत्याह गुरुष्विति । तैर्विनागुरुभिर्विना त्वप्रतिगृही-
तन्दव्यतिरिक्तेषु गुरुष्वित्यर्थः । सदाआपद्यपि ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुषु अभ्यतीतेषु नष्टेषु सन्तु तैर्गुवादिभिर्विना गृहे वसन्साधुतः सकाशात् आत्मनो वृत्ति-
मन्विच्छन् सदा गृहीयात् ॥ २५२ ॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालोदासनापितौ ॥ एतं शूद्रेषु भोज्यान्नायंश्चात्मानं

निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्धसौरी आर्धिकः कुडुम्बीभूमिकर्षकइतिप्रउच्यते । गोपालदासी संबन्धिन्यौ योपस्यगाः पा-

लयति स तस्य भोग्यान् । यथात्माननिवेदयेत् । अहंत्वच्छरणः त्वयि विश्रब्धो वत्स्यामो त्वेवं य आत्मानमर्पयति सोऽपि भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधिकोर्धभागेन तस्य भूमौ कृषिं कुर्वन् । कुलमित्रं कुलपरंपरमित्रं संततिः । गोपालः स्त्रीयगवांपालकः । दासो गर्भदासः । नापितो पिशुण्डनादिकर्मकारी । आत्माननिवेदयेत्तवाहमिति । भोग्यान् आप्या कन्दुपक्कं शूलपक्कपायसदापिसक्तवः स्तुत्यन्तरोक्तो भोग्याः ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । आर्द्धिकः कृषिकः संवन्धिषाब्दाभैते यो यस्य कृषिकरोति स तस्य भोग्यान् । एवं त्वकुलस्य मित्रं यो यस्य गोपालो यो यस्य दासो यो यस्य नापितकर्म करोति यो यस्मिन् आत्माननिवेदयति दुर्गतिरहंत्वदीयसेवा कुर्वन्निति च स्वत्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वार्थशूद्रेभ्यो यदि शूद्रो याजता एभ्यः पद्मं एवेत्याह आर्द्धिक इति । आर्द्धिकः कर्षकः । कुलमित्रं कुलपरपरया मित्रतांगतः । दासः क्रीतः । य आत्मानमतिदुर्गतिरहंत्वदीयसेवामैव कुर्वन् स्वत्समीपे वत्स्यामीति निवेदयेत्तस्मादपि ग्राह्यम् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रेभ्यो च कानिचिद्भोग्यान् आह आर्द्धिक इति । परस्य क्षेत्रधनादिकमाभित्य कृषिवाणिज्यादिना धनमुत्पाद्य तदर्थं क्षेत्रादिस्वामिते दत्त्वा योऽर्थेन जीवति स आर्द्धिकः । यथात्माननिवेदयेत् आत्मनिवेदकानामन्तवशः कर्मफलः सोऽपि भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोग्यान् आह आर्द्धिक इति । आर्द्धिकः स्वकृषिकलमाग्री । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतः । दासः गर्भदासः । नापितः एते शूद्रेषु भोग्यान् । यः पुरुषः आत्माननिवेदयति प्रयच्छति बाधनं कायकर्मभिः । गृहस्थाश्रमप्रकरणम् ॥ २५३ ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ॥ यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनिवेदनमेव व्यक्तीकरोति । अस्य शूद्रस्य यादृश आत्मा भवेत्तत्कुलीनोपदेशोऽपि चित्तलपयश्चिकीर्षितः । अनेन कार्येण स्वामहमाभितोषमर्णं अग्न्येन वा प्रमोजनेन राजकुलरक्षादिना । यथावोपचरेच्छि-
त्येनानेन त्वासेवे पादवन्दनादिगृहकृत्यकरत्वे सर्वस्मिन् निवेदित आत्माननिवेदितो भवति । अन्ये तु आत्मावैपुत्रनामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दमभ्यगताः यस्य शूद्रस्य कामतः प्रवृत्तादुहिता विवाहस्य तत्सपानेन भोग्यान्तोष्यत इत्याहुः तदयुक्तम् । न तावदयमात्मशब्दोदुहितरि विस्पष्टप्रयुक्तः । पुत्रशब्दोऽपि पुंस्येव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशोर्नाकपि-
त्ययोजनम् । एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्यादुहितरचयति । अन्ये त्वार्थकादिप्रहणशूद्रोपलक्षणावर्णयन्ति । तेन पारशवस्य श्वशुरस्य च भोग्यान्ता सिद्धा भवति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनिवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मनिवेदो जनितः कुलतः धर्मतः । चिकीर्षितं तदीयकर्म । यथायावद्वहति तत्र भेन निवेदयेन्मां परिगृह्णाणेति ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथात्मनिवेदनशूद्रेण कर्तव्यतदाह यादृश इति । अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्पादश आत्मा-
स्वरूपव्याप्त्य कर्मकर्तृनीप्सितयथाचानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । निवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मा कुलशीलादिः । तथा चोपचरेत् कृषिं करिष्यामि गृहादिपरिचर्यावेति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यात्मनिवेदनमकार्षेत्तद्वाहं यादृशइति । अस्थः शूद्रस्य । आत्मायादृशः कुलीनोऽकुलीनो दक्षोऽदक्षोऽपि वा भवेत् । यादृशमस्यचिकीर्षितमात्मनोरक्षणादिप्रयोजनं दृष्टमदृष्टवा । पुनस्त्वामिनं यथोपचरं देहोदकाहरणादिना यथा सेवेत तथाऽऽत्माननिवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनिवेदनमिच्छाहं, यादृशेति । अस्य शूद्रस्य यादृशः, यज्जातिविशिष्टः, कुरुतः, कर्मतः आत्मा मनः । आत्मा पुत्रोवा यस्य भवेत् यादृशचिकीर्षित । तदीयं कर्म वाञ्छितं यथा एतद्विज उपचरेत् तथात्माननिवेदयेत् ॥ २५४ ॥

योग्यथासन्तमात्मानं मन्यथा सन्तु जापते ॥ सपापकृन्तमोलोके स्तेनआत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यथाभूतमधार्मिकसन्तसन्तुशिष्टेष्वन्यथाभापते धार्मिकोऽहमिति । अन्येन वा प्रयोजनेन चाश्रितोऽप्यर्थयति ससर्वपापपकृतमधिकतमः पापकृन्तु । स्तेनश्चौरः । आत्मापहारकोऽन्यश्चौरोद्व्यमपहरत्ययमुनरात्मानमेवेतिनिन्दाशयः ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्तु जातिमपहृते तस्यदोषमाह योग्ययेति । आत्मापहारकः स्वजातिरात्ममयपहवकर्ता अतस्तेन, अतः पापकृन्तमः ॥ २५५ ॥

(३) कुड्मूकः । यद्वतिसामान्यनिर्देशात्पकृतशूद्रोद्व्योपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुपुत्रकथयति सलोक्येतिशयेन पापकारीचौरः । यस्मादात्मापहारकः । अप्युःस्तेनोद्व्यमन्तरमपहरत्ययुः, सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोअन्यथाभाषणान्नाधिकपापमस्तीति मिथ्योक्तौ सार्कशदोषमाह यद्वति द्वाभ्यां । अन्यथासन्तकुलादिभिः । सत्त्वितिविशेषणाद्वाजदण्डादौ मिथ्यापि कुर्मोत् । आत्मापहारकः । तदुक्तम् । कितेन न कृतपापचरेणात्मापहारिणा । योग्यथासन्तमात्मानमन्यथा मतिपथतइति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनिवेदने शूद्रेण यथार्थमेव वक्तव्यं नान्यथेत्याहं यद्वति ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अन्यथासन्तमात्मानं स्वयसन्तु साधुष्वन्यथा भापते स, स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

वाच्यर्थानियताः सर्वे बाह्यभूलावाग्विनिश्चिताः ॥ तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं ससर्वस्तेयकृन्तरः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धाच्चिशब्देऽर्थानियताउच्यन्ते । वाद्विषयवक्तुः स्वाभिप्रायमकाशानस्य तदधीनत्वात्सम्बन्धलाउच्यन्ते । वाचोविनिश्चिताः संभूताः श्रोतुरपि प्रतिपत्तेस्तुच्यन्त्वाद्वाग्विनिश्चिताउच्यन्ते । न वाचपौमदस्यधाशङ्कापरिहारे प्रयतितधर्मः । अनुवादत्वादस्ययथाकथंचिद्वस्तुपरिहरत्वात् । तावाचयधोरयति मुष्णात्पयमुष्काऽप्यदनुतिष्ठत्यन्येनाभिप्रायेण सगच्छतेऽन्यच्चदर्शयति ससर्वस्तेयकृन्तु । भास्तितद्रथ्यंयुवेणादियत्तेन नापहतमवतीतिनिश्चार्थवादोऽनृतवचनस्य ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाचि नियताअविनाशता । सर्वेषांशब्दानुविद्धतयैव प्रतीते । बाह्यभूलावाचं सूक्ष्मशब्दरक्षणा जनिता । वाग्विनिश्चिताः । वाक्सहकृतेः स्वकारणैर्जगत्या । वागधीनत्वात्सर्वव्यवहारगाम् । स्तेनयेमिथ्यामिषानेनान्यरुत्ताकृत्वोपादयात् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वैश्याः शब्देषु नियतावाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषामतिपत्तौ शब्देभ्यएवप्रतीयन्ते । प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्देभ्यएवावगम्य चानुशीयन्तइतिवाग्विनिर्गताइत्युच्यन्ते । अतएव वेदशब्देभ्यएवादावितिब्रह्म-
णोपि सृष्टिवेदशब्दमूलैवोक्तम् । अतोयस्तावाचंस्तेनयेत्त्वार्थव्यभिचारिणोवाचयति सनरः सर्वार्थस्तेष्वेकं ब्रूवति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वाचीति । वागर्थयोर्मित्यसंबन्धात्तन्विना तेऽस्तत्प्रयोगायोगाद्वाङ्मूलाः । तदधीनत्वं वस्तु-
भिप्रायादेः तेष्वर्थवाग्विनिःसृताः परबुद्धौ संक्रान्ताभवन्ति । अतस्तांयस्तेनयेत्सर्वस्तेनएवेति भावः ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । पापकृत्तमत्वेवोपपादयति वाच्यमिति । वाचि शब्दे सर्वैश्यानि नियताः अमिधेयतयासंबन्धाः । वा-
ङ्मूलावाकूपरिणामभूताः । वाग्विनिःसृताः वाचां प्रतिपादिताः । एते हेतुभिः सर्वावावाङ्मूला इत्यर्थः । तासि सर्वाभ्यर्थावा-
चयः स्तेनयेत्तत्त्ववचनंतिरस्कृत्यानर्थद्वयान्सर्वस्तेयकृत्सर्वार्थचोरः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्विनिःसृतावाग्विनिःसृतामुत्तानिर्गताः वाचःवाच्यार्थाः । वाच्यार्थाश्च सर्वैश्याश्च वाच्य-
ार्थाः । वाङ्मूलाः वचनमूलाः नियताः तथार्थाश्च वाच्यार्थाः स एव मुखान्तिः सरतीति भावः । तु पुनः यः पुरुषः तांवाचंस्ते-
नयेत् विपरीतं वेदेन अन्यदुक्त्वा अन्यदनुतिष्ठति स सर्वस्तेयकृच्चौर्यकृत् ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानांगत्वानृण्ययथाविधि ॥ पुत्रे सर्वे समासज्य-वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । गृहस्थस्यैव वेदमकाराण्तरमुच्यते । महर्षीणां मानृण्येत्वाभ्यायेन पितृणां पत्योत्पादनेन देवानां-
यज्ञैर्यथोक्तं विभिर्कणैर्कणवानिति मत्वा कृत्वैतन्नयं पुत्रे मामव्यहारे सर्वगृहकुटुम्बव्यवहारं समासज्यं सन्त्यस्य वसेत् गृहप-
माध्यस्थ्येनास्थितस्त्यक्ताहंकारहंभेधनमिदं मे पुत्रदारमिदं मे दासीदामिति स्वबुद्धिस्त्यज्यासीत् । नाहं कस्यचिन्म कस्मि-
न्ममेति त्यक्तस्त्वृणतामाप्यस्थ्यम् । अयं वसन्त्यासः कामानि च दद्यान् च कर्मणान्सर्वेषामुत्तरदर्शयिष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महर्षीणामभ्ययनेन पितृणां शुद्धसत्तागोत्पादनेन देवानां यज्ञेन माध्यस्थ्यं भवत्योदासीन्य-
मास्थितो वेदसन्मासिको भूत्वेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोपमुच्यते । महर्षीणां स्त्वाभ्यायेन पितृणां पुत्रीत्पादनेन देवतानां यज्ञै-
श्चाशास्त्रमानृण्यंगत्वा योग्यपुत्रेः सर्वकुटुम्बचिन्ताभारमारोप्या माध्यस्थ्यमाश्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तमनो ब्रह्मसुबुद्ध्या
सर्वत्र समदर्शनो गृहपव ब्रूते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वोऽभिसाधारणं भक्ष्याभक्ष्यवर्तुं गृहस्थस्य हितमुपदिशन् कृतकृत्यतामाह महर्षीति चतुर्भिः ।
आनृण्यमुक्तेन वेदाभ्ययनेन ऋषीणां । पुत्रीत्पादनेन आद्वेने पितृणां । यज्ञेन देवानामिति समासज्यत्वं ब्रह्मास्त्वयस्त्वं
लोकदत्त्यादिसमाप्यमाध्यस्थ्यमुदासीनताम् ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रवतो गृहस्थस्याग्रमान्तरासमर्थस्योत्तरे वयसि कर्तव्यमाह महर्षीति । माध्यस्थ्यं शोकहर्षादिरा-
हित्यम् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । माध्यस्थ्यं प्रवृत्त्योदासीन्य आस्थितो वसेत् । वेदाभ्ययनेन सुतोत्पादनेन यज्ञैः आनृण्यंगत्वा-
वनमविशेदित्यर्थः ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ॥ एकाकी चिन्तयानोहि परं श्रेयोधिगच्छति ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथि । इते सर्वकर्मसंन्यासइदस्य विशेषतः कर्तव्यम् । एकाक्यसहाय. सन्नविद्यमानसमायणोऽना-
कुले चिन्तयेन्नित्यं रहसि चिन्तयेद्ध्यायेद्धितमात्मन्युपनिषत्सु या ब्रह्मोपासना विहितास्ताश्चम्यसेत् । तच्चिन्तया तद-
भ्यासे परश्रेयोमोक्षारव्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विविक्ते शृद्धस्थाने । आत्मनोहित आत्मनोहितसाधनम् । श्रेयोब्रह्म ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लुक । काम्यकर्मणोपनार्जनस्य च कृतसंन्यास. षडभ्याये वक्ष्यमाण पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी नि-
र्जनदेशात्मात्महितजीवस्य ब्रह्मभाववेदान्तोक्तसर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ध्यायब्रह्मसाक्षात्कारेण परश्रेयोमोक्षरक्षण-
प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्द । तत् किञ्चिद्वाह एकाकीति । आत्मनोहित यत्त्वाहिततममभ्यसति श्रुतेहितमोक्ष तदुपायमि-
त्यर्थ ॥ २५८ ॥

(५) नन्दन । एकाकीइन्द्रियमन. प्रश्रुतिबाहसहायनिरपेक्ष । चिन्तयान परमात्मानमितिशेष । परश्रेय मोक्ष-
म् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्र । एकाकी चिन्तयेदित्यर्थ । आत्मनोहित हितरूप । ऐश्वर्यं चिन्तयेद्यदितिरित्यर्थ ॥ २५८ ॥

एयोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥ स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकर शुभः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथि । अभ्यायार्थोपसंहार एषावृत्तिर्विप्रस्य गृहस्थोक्ता । शाश्वती नित्या । अनित्याह्मापदिवक्ष्यते ।
विप्रमहणाब्राह्मणस्यैव स्नातकव्रतानाकल्पोविधि । सत्त्वंनामात्मगुणस्तस्यवृद्धिकर. शुभ प्रशस्त । प्रशस्तैषा ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृत्तिर्जीवनोपाय । स्नातकव्रतस्य कल्प प्रकार । सच प्रकाश ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लुक । अयमभ्यायार्थोपसंहार । एषावृत्तादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदि-
त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्चसत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणप्रशस्तउक्त ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्द । विप्रस्येतिश्रुतेरुक्तस्नातकव्रतकल्पोब्राह्मणस्यैवासाधारण ॥ २५९ ॥

(५) नन्दन । विप्रस्य वृत्तिरद्वैतैव भूतानामित्यादिनोक्ता । स्नातकव्रतकल्पश्चवेदोदितएककर्मइत्यादिनोक्त-
॥ २५९ ॥

अनेन विप्रोदत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ॥ व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुभोक्तायांसंहितायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथि । सर्वस्यास्य फलकथनमेतत् । अनेनविप्रोवर्तयन्वर्तमानोवेदशास्त्रविद्यपेतकल्मष प्रतिषेधाप-
राधपापकल्मषतपपेतव्यपनीतप्रायश्चित्तैः । तेनैतदुक्तमवति विहितकरणत्वंतिषिद्धस्यानासेवनात्कथंचित्छतस्य प्राय-
श्चित्तैर्निष्क्रीतत्वात् । ब्रह्मलोके महीयते स्थानविशेषेपेहिमानप्राप्नोति । दर्शनान्तरब्रह्मरूप संपद्यतइतिसिद्धम् ॥ २६० ॥

॥ इति भट्टवीरस्वामिसूतोभट्टमेधातिथिविरचिते मनुष्यान्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृत्तेनाचरणेन । विप्रदत्तितस्य श्रान्ध्यादुक्तम् । वेद श्रुतिः शास्त्रधर्मशास्त्रम् । अत्र-
स्नातकव्रतमध्ये केषांचिदन्यत्रोक्तानामपि पुनरभिधानं स्नातकव्रतलोपनिमित्तैकाहस्यहभोजनप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमिति
दृष्टव्यम् ॥ २६० ॥

ध्याद्वत्तमनुतात्पर्यप्रतिहतकुनिबन्धदार्थतव्याख्याम् । नारायणस्यसूक्तं सर्वज्ञस्यानुसंधत्ते ॥ १ ॥

• • ॥ इति सर्वज्ञनारायणस्तौ मन्वर्थविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

(३) कुक्षूक । सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदं । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्ब्राह्मणोवर्तमानो नित्यकर्मानुशा-
नाक्षीपपाप सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोक तस्मिन्लोकानोमहिमानसर्वोत्कर्षप्रामोति ॥ २६० ॥

इति कुक्षूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्याचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्द । अनेन ऋमेण भोक्षोपायचिन्तनपर्यन्तेन वृत्तेन कृतेनानुष्ठितेन व्यपेतकलमप-विगतनिषेका-
पराधजकलमर्षपापयस्य स । महीयते पूज्यतया व्यवतिष्ठतिइतिभाव ॥ २६० ॥

॥ इति श्रीराघवानन्दविरचिताया मन्वर्थचन्द्रिकाया चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५) नन्दम् । अनेनोक्तेन चरितेन । वर्तयन्देह्यात्रायापयन् । व्यपेतकलमप-विमुक्तपुण्यपाप- । ब्रह्मलोकै प-
रब्रह्मसाक्षात्कारे सति । महीयतेआभ्यासमकैरितिशेषः ॥ इति श्रीनन्दनविरचितेभानवध्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायप्रारम्भः ॥

श्रुत्वैतानृपयोधमान् स्नातकस्य यथोदितान् ॥ इदमूर्चमहात्मानमनलप्रभव भृगुम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारिगृहस्थयोरभ्यासत्रयेयेपर्याविहितास्ताञ्छुत्वा ऋपयोर्मरीच्यादयोभृगुमाचार्यमिदं-
वक्ष्यमाणं वस्त्वब्रुवन् पृष्टवन्तः । ननु चात्र स्नातकस्येति श्रूयते तत्र ब्रह्मचारिग्रहणं किमर्थम् । उच्यते । वृत्तसंकीर्तनमे-
तत् । ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ता एव । महात्मानमनलप्रभवमिति च भृगुविशेषणम् । अनलादग्रे प्रभवत्पत्तिस्तस्य । ननु
प्रथमेऽध्याये अहंप्रजासिसृक्षुरित्यत्र मनोरपत्वं भृगुरक्तः । सत्यमर्थवादः । अमुत्र अग्रे सकाशाद्गोर्जम्पश्रुतं तदर्थेने-
नैवमुक्तम् । तथाच नामनिर्वचनम् । श्रृष्टाद्वैतसः प्रथममुद्दीप्यत तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । उप-
चारतो वैतदुच्यते । तेजस्वितासामान्यादग्रेऽपि प्रसवद्विति । न चान्नाभिनिवृष्ट्यं कतर-पक्षो युक्त इति । अनिदं परत्वादस्य
शास्त्रस्य सर्वपापप्रक्षप्रतिवचनसदभोवक्ष्यमाणस्यानलदोषस्य गौरवज्ञापनार्थपरिग्रहदुष्टादन्तराभावदुष्टगुरुतरमिति ।
संबन्धितोपात्तरूपदोषोक्तवानन्तरद्वत्वात् । ननुच पूर्ववद्भृतरंप्रत्यभिज्ञं श्रूयते अमस्यांक्षपणं प्यहमिति इदं तु शेषे प्रपवसेद-
हरितितत्कथमस्य गुरुतरत्वमुच्यते । लघुनायपेक्षमेतत् । तेषु हि मत्या जग्ध्वापतेदिति पतितमायभिज्ञं भवति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ भक्ष्याभक्ष्यविवेकं प्रस्तौति श्रुत्वैतानिति । अनलप्रभवमिति द्वितीयसृष्टौ तस्यानल-
रूपाद्ब्रह्मशुक्रादुद्भूतत्वात् यथा यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवदित्येतेरेव ब्राह्मणे ॥ १ ॥

(३) कुट्टकः । ऋपयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्मान् श्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् । यद्यपि
प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये भृगुनारदमेव चेति भृगुसृष्टिरपि मनुतपवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते ।
तथाच श्रुतिः तस्य यद्वैतसः प्रथमदेदोप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । अतएव श्रृष्टाद्वैतसत्पत्न-
त्वाद्भृगुः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्तव्यमाणां वृत्तं कीर्तयति श्रुत्विति । ओतुणामेधावित्वेवक्तुः शास्त्रकथने श्रद्धास्यादिति सूच-
नार्थमभ्यासत्रयेण ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्विहिताधर्मान् मरीच्यादयोऽनुवदन्ति श्रुत्वेत्यादिना । अनलप्रभवं भृगुमिति तदुक्त्या-
त्तिपर्वणि ॥ सुकेन्द्रेण सौतस्मिन्नुपमादुरासुख्यः प्रभो ॥ पुरुषावपुषा युक्ताः स्तैः स्तैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ भृगुत्वेन भृगुः पूर्वमद्गारेभ्यो-
द्विराभवदित्यादि ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । मनुपुत्रस्यैव शृगोर्वरुणयज्ञेऽनलप्रभवत्वं पुराणं श्रूयते । तस्यानपूर्वापरविरोधः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमाह श्रुत्विति काचित्पतिव्रतादृष्टा ब्रह्मणः शुक्रमपतत् ब्रह्मातदातच्छु-
क्रमधिकुण्डेऽक्षिपत् तदभिकुण्डाज्जातो भृगुः । अनलप्रभवं भृगुमृषयददमृगुः द्वितीयसृष्टावनलरूपत्वात् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनभ्यासेनेति । एतेनैते श्रुतिनिष्ठाः स्नातकधर्माः सर्वथा नातिक्रमणीया इति श्रुतम् । अनभ्यासेनानभ्ययनेनापीतानां च त्यागेन । आचारस्य च शिक्षापरित्यक्तस्य मद्ब्रह्मात्मन्नादेः । आलस्यान् । अलसतया श्रियमाणेन कर्मसु शक्तया दानुपसहारात् । अन्वदोषाद्बुद्ध्यन्तारात् । तत्र केचित्संसर्गबुद्ध्यन्तरोपायान्मत्तियादिना पूर्वाभ्यासे उक्ताः ॥ ४ ॥

(३) कुङ्कुमः वेदानामनभ्यासात्प्रीत्याचारपरित्यागात् । सामर्थ्यं सत्प्रवश्यकर्तव्यकरणानुसाहलक्षणादात्तस्यात् ।
अर्दनीयदोषाच्च मृत्युर्विधान् हन्तुमिच्छति । एतेषामपमोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तानाह अनभ्यासेनेति । अनधीतेन अधीतविस्मरणेन च । आलस्यात्तत्पूर्वस्वधर्मानुष्ठा-
नात् ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अन्नदोषाद्भक्ष्यदोषात् । अन्नदोषस्यैवाकालमृत्युहेतुत्वमत्रप्रतिपाद्यम् । वेदानभ्यासादीनामुपन्या
सोदष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नदोषाद्भक्ष्याभक्ष्यान्नदोषान्मृत्युर्विधासिधांसति ॥ ४ ॥ .

लशुनगृज्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ॥ अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च ॥ ५ ॥

(१) मेघातिथिः । लशुनादयः पदार्थालोके प्रसिद्धा एव । कवकशब्दोजातिशब्दः । इ चिन्कयाकुरितिप्रसिद्धेश्चै-
ष्यते । छत्राकानि कवकान्येव तथाहि कवकशब्देन प्रतिपिद्धं छत्राकशब्देन प्रायश्चित्तवक्ष्यति छत्राकविद्वद्वाहचेति ।
नच छत्राकनाम पदार्थान्तरप्रसिद्धम् । नचाक्षरवर्णसामान्येन योयच्छत्राकारस्ततश्छत्राकमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथास-
ति स्तवर्चलादीनांसमाचारविरोधी प्रतिषेधः प्राप्नोति । तस्माद्यान्येव कवकानि तान्येव छत्राकाणि । तथाच निरुक्तकारः
शुण्यमहिछत्रकमवति न्यत् क्षुध्यतइति । तेन पादप्रहारेण यान्येतानि भूमावकटायामनुपूर्वजायांचसितवर्णानि जायन्ते
तानि च कवकानि । वक्ष्यतिच भौमान्निकवकानीति । दर्शितचपदाशुण्णमिवेति । पादप्रहारेण यानि क्षुध्यन्ते । यतोयानि
इशादुल्माज्यापन्ते तेषांपदाकाराणामप्रतिषेधः । कुकुण्डानि कवकानि वैचके व्याख्यातानि । एतच्च व्याख्यानं न गवा-
दिशब्दवत् । कवकशब्दालोके च प्रयुज्यते अतोस्य समाचाराद्वैकदिशास्त्वार्थनिश्चयः । प्रदर्शितश्चासौ लशुनादीनात् सं-
मानवर्णगन्धापि विष्णुना प्रतिपिद्धः । पाराशरिकायस्तु शब्देनैव निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थोक्तः चान्द्रायणमिति । ते-
न स्वतककर्णिकारादीनांप्रतिषेधः । अभ्येध्यप्रभवान्भ्येध्यजातानि च ससर्गजातानि । अन्येत्वाहुर्गुल्वास्तूकवत्केवलमे-
भ्यमभवान्पुक्तः प्रतिषेधः ततश्च यान्यधिकपुष्पार्थधान्यशाकादीन्भ्येध्यक्षेत्रजातानि संसृज्यन्ते तानि न दुष्प्यन्तीति ।
तदयुक्तं । अस्तिहि तत्र पुनः श्रुतेनवृत्तौसर्वस्याभ्यमक्ष्यत्वाद्विहापिच । यद्यभ्येध्यसंसर्गमन्तरेण न किंचिद्वस्तूपद्यते
तेन स्यादपि यतस्तु किंचिन्मेष्याज्याये किंचित्सृष्टशालतौषपतिषेधः । केवलेभ्येध्यप्रभवे न ससृष्टेऽवतिष्ठते मांसस्य
तत्पिपि शुक्रशोणितानेभ्यमभवत्वे नायमप्रतिषेधः । पृथक्प्रकरणारम्भात्तस्य ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुनाऽवशिष्टान्नजातिदुष्टान्नदोषानाह लशुनमिति । श्वेतकन्दोबृहत्पत्रोलशुन । गृज्जनं
शुद्धपत्रः । छीचिलिङ्गता छान्दसी १ पलाण्डूरक्तकन्द कवक छत्राक । अभ्येध्यप्रभवाणि विष्टदिपुजातानिकन्दारीनि ॥ ५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमन्नदोषमाह लशुनमिति । लशुनगृज्जनपलाण्डून्कल्यानि त्रीणिस्मृत्क-
न्दशाकानि । कवकश्छत्राकमभ्येध्यप्रभवानि विष्टदिजातानि तण्डुलीयादीनि । द्विजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्वि-
जातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिप्रहर्णशुद्धपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नदोषादित्याद्युक्ततत्रादौ दुष्टान्नान्याह लशुनमित्येकादशभि । लशुनादीनि त्रीणि स्मृ-
त्कन्दशाकानि तत्रापि लशुन शुद्धमूल गृज्जन रक्तमूलक पलाण्डुं रक्तवर्तुलमूल । कवकं छत्राक भूमिज वार्क्षपूजच । अ-
भ्येध्य मूत्रपुरीषादि तज्जातानि ॥ ५ ॥

दथाकसरसंयावं पायसांपूपमेव च ॥ अनुपाकृतमांसानि देवान्मानि हवींषि च ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र कसरसंयावमिति समाहारेद्बन्धः । तिलैः सह सिद्ध ओदनः कसरशब्देनोच्यते । सयावो भोज्यविशेषः सर्पिर्गुडतिलादिकृतः पुरेषु प्रसिद्धः । येतु यौतिसिन्धुअर्थात्वाद्यानि मिश्रीकृत्यान्मानि साध्यन्ते मुद्रमकुक्षक-
दिभिस्तानि संयावशब्देनोच्यन्तइति तेषांकसरग्रहणमनर्थकम् । सोपि हनेन प्रकरेण सयावएव । वृथाशब्दः सर्वत्रानुप-
प्यते । यदात्मार्यक्रियते न देवविषयित्वव्यर्थतदाकसरादीनामुपदेशइति । तदुक्तम् । नहिगृहस्थाः केनार्थतः पठन्ति ह-
विषइवा ज्ञापात्रमुति तादर्थ्येनोदेशः । अत्रहि कस्य पाकःस्यात् । किंताहि अनुद्विष्टविशेषस्यसामान्यतः कृतस्यान्त्यस्य
पञ्चयज्ञानुष्ठानविहितम् । तत्राकृतवैश्वदेवस्य भोजने विहितातिक्रमोऽनपुनः प्रतिषेधः समस्ति तथाहि द्वेमायश्चिने भवतः
विहितातिक्रमात्पतिपिण्डसेवनाच्च । कसरादयस्तु देवताविशेषवास्तुयज्ञादिविषयमनुदिश्य कृताकृतत्वादाह्निकविषयोपि
श्रुतिषिष्यन्ते । यच्चापि नात्मार्यपचेदितितन् सोप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । कृताक्रमस्य भोजनप्राप्तनुवादान् पुनः प्रतिषेधः ।
तथासति द्विमूलकल्पनाप्रायश्चित्तस्यादित्युक्तम् । न चान्यार्यत्वेनापि कृतस्यात्मार्यता पाकस्य निषेद्धाशङ्क्यते । मध्य-
मानार्योहिपाकस्तस्य तद्वारिका नशब्दा आत्मार्यता निषेद्धं तेनैव वृत्तिविधानात् नहि कृत्यादिशिष्टभोजनगृहस्थस्य
शेषसत्कारो न चात्र सकल्पः श्रुत्येनैव मध्यपच्यतामिति पाककाले सकल्पमात्रनिषिध्यते । आत्मार्यचोत्तरकालम्
विचार्येत्युच्यते । मिथ्यासकल्पदोषश्च स्यात् । देवतामृतया सकल्पितस्यात्मार्यतयायोगइति । तस्माद्यमनुवादोपपत्तये
नात्मार्यमेवोपयोज्यमाग्नियथैवैश्वदेविकादिति । तथाच प्रकान्भोजनेऽपि विधिमेतत्परमिति । यदन्नः पुरोराजस्तदन्ना
स्तस्य देवताइति । नच बुभुक्षमाणस्यैवाधिकारोऽहंस्थमतिपत्तिनिमित्तत्वात् । तेन यदहर्नभुञ्जीत तदहर्प्यकुर्वन्भार्यवै-
ति । एतदुक्तमवति । त्वार्थवा पचतु परार्थवा पाक्षीदिति सर्वथा कृतवैश्वदेवताविक्रमणव्रताऽपि न प्रवर्तन्तेइति नित्य-
तामनुवदति । यच्चापि पठति ॥ वैदिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूत्रपनुचयंइ-
ति ॥ अनेनापि नित्यतैवोच्यते । नहि वैदिके वैश्वदेवसम्भवः । नच स्मार्तवचने प्रमाणमस्ति । पायसांपूपमिति
पयसा सिद्धओदनः पायसोन इध्यादियथोविकारः । अपूपा पुरोडाशाः । देवान्मानि समाचारममाणाकानि । हवींषि
श्रुतिविहितानिहोतव्यानि प्राग्ग्रहहोमाद्यतोहवि शेषस्य भक्ष्यतांवक्ष्यति । अनुपाकृतस्य अयज्ञोद्भूतस्य पशोर्मांसानि
उपाकरणं पशोः सस्कारविशेष सपशुयागेषु विहितः । एतेन च यज्ञोपयुक्तशेषभक्ष्यता मांसस्य लक्ष्यते । वृथाशब्दा-
धिकारिण्यनुपाकृतप्रहणमतिध्यादिशिष्टस्यापि गौध्वजमांसस्य प्रतिषेधार्थं गौध्वजमांसमेव वानुपाकृतशब्देन विवक्षितम् ।
गौध्वजंस्त्यैव तत्रालम्भश्चोदितो यतः । शिष्टप्रोक्तम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृथा विषेभ्योदेवेभ्यश्चादत्वा । कसरस्तिलमुद्रमांससहसिद्धओदनः सयावोगुडक्षीरघृतादि-
साधित पयविशेषस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । अनुपाकृतानि पशुबन्धाद्भूतमन्त्रवद्भस्पर्शरूपसत्स्करेणासकृतानि । एतत्पू-
वाध्यायस्थवृथामसिपदव्याख्यानम् । तथाच आन्दावापि मांसभक्षणे दोषइतिगम्यते । देवान्मानि देवेभ्योनिवेदितान्मा-
नि । हवींषि हविः शेषाः । ऋत्विग्यजमानव्यतिरिक्तानामभक्ष्याः ॥ ७ ॥

(३) कुम्भकः । देवतायपुद्देशेनात्मार्ययत्पच्यते तद्वचाकसरस्तिलेन सह सिद्धओदनः । तथाच उद्दोगपरिशिष्टम्
तिलतण्डुलसपक कसरः सोमिधीयते । सयावोघृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पाय-

सः । अपूपः पिटकः एतान्मुपापकान्विवर्जयेत् । पशुयागादौ मन्त्रवद्भूतेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतदहितः पशुरुपाकृतस्तस्यमांसानि देवान्मानिर्नैवेद्यार्थमन्मानि प्राप्नुविदन्त । हवींषि च पुरोडाशादीनि होमाभ्यां व्रजयेत् । अनुपाकृतमांसानि त्वेतद्दिशेन निषेधदंशानादनचित्तव्यामांसमिति सामान्यनिषेधो बलीवद्व्यायेनानुपाकृतमांसतराद्याद्यनुदेः परमांसभक्षणे पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । रुसरस्ति लेन सह सिद्धोदनः । संघावः घृतक्षीरगुडगोभूमचूर्णसिद्धः । एतच्चतुष्टयं देवलैः तेभ्यो दत्तैव भोग्यम् । अनुपाकृतमांसानि पशुयागादौ मन्त्रेण पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतदहितपशोर्मांसानि । देवान्मानि देवपूजार्थं संचितानि । हवींषि होमार्थं पित्रर्गवा संचितानि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्यमुपादानं व्यात्वम् । तिलमिश्रोदनं रुसरः । संघावपिटविकारोऽपूपः । उपाकृतं पशविरिष्टम् । देवेषामिकमन्दं देवानाम् । हविस्तु देवतायै निषेदयिष्यमाणं स्थापितद्रव्यम् । विवर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्याकृतः रुसरः देवतायुद्देशमन्तरेण साधितः रुसरः तिलमुद्रतद्गुडमिश्रितान्नासिद्धः रुसरसंज्ञः । संघावः गुडक्षीरघृतादिगोभूमचूर्णविकारः । पायसं अपूपमेव अनुपाकृतमांसानि यज्ञे संस्कृतस्य पशोर्मांसानि । देवान्मानि देवतोद्देशेन संकल्पितानि हविर्हवनीयद्रव्यं कर्त्तव्यकृयजमानव्यतिरिक्तानाम् ॥ ७ ॥

अनिर्देशायागोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ॥ आर्विकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यञ्जक्ष्माणि तद्विकाराशने बुधः ॥ समरात्रव्रतं कुर्यात्पयलेन समाहितः ॥ ९]

(१) मेघातिथिः । यदीहानिर्देशाद्गोः क्षीरमिति पाठः । दृष्टादीनामपि दायाहादिकः प्रतिषेध आशङ्क्यते । अनिर्देशाप्रहणानुवृत्त्या तत्र समाचार आत्यन्तिकं प्रतिषेधार्थ आश्रयणीयः । अनिर्देशापादितं तु स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्क्यं नास्ति नहि तद्विज्ञानात्तरानिर्देशाया उष्ट्रमित्यादिभिः समन्धोपपत्तिरुत्तराय । अपुनः क्षीरप्रहणात्समाचारस्य उष्ट्रैकशफाविकानिर्देशा गव्यक्षीराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते । सन्धिनीविवत्सयोस्तु क्षीरमेव । अनिर्देशाच्च गौरुच्यते यस्याः प्रसूतासादृशाहान्यनतिक्रान्तानि । सन्धिनी याउभयोः ग्रामदोहा कथंचिदप्यतरामिन्दुसते । सायमप्युपधासायन्दुसते । सातु स्वल्पक्षीरत्वादिकल्पितेन काले सासोसंधिनी कश्चिदाह । या घृतत्वत्सा परकीयवत्स संपार्श्वदुसते सा सन्धिनी । विवत्सातु या सत्येववत्से त्रिनाकृतवत्सा वत्सप्रसवणमनुपेक्ष्य मकुष्टकयवशालिनुपादिना भोजनविशेषेण दुसात् । विवत्साया इति तेनैव वत्सप्रहणे नावत्सापेनुरानीयतां पितवद्गौरितिलक्षणे गोप्रहणमप्यमहिष्योरपि विषेधार्थं । नपुनरनिर्देशाया इत्यत्र अतश्च गोप्रहणं तत्राया उपलक्षणार्थम् । तत्राच्च गौतमः । गोश्चक्षीरमनिर्देशार्थः । सततं जगामहिष्यो भेत्याह । पयोप्रहणं संधिनीक्षीरमिति समासान्तवर्तिनः क्षीरपदस्य नातिमुकरः संबन्धायतः ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अनिर्देशाया इति प्रयुक्तान्तराद्गोपाधिक्यमदर्शनायम् । गोरित्यजगामहिष्योत्पुलक्षणम् । उष्ट्रैकशफाविकपदेऽष्टादिपर्यायमुच्यते । सन्धिनी वृषाक्रान्ता गौः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूताया अनिर्देशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पयक्षीरपशूपलक्षणार्थं तेनाजगामहिष्योरपि दृशाहमप्ये प्रतिषेधः । तथाच यमः अनिर्देशाद्गोक्षीरमानं माहिषमेव च । तयोष्ट्रमेव । अश्वाद्येकसुरसन्धिः । मेघमेव । सन्धिनी याक्रान्तमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः । सन्धिनी वृषस्यतीतस्याः पयोऽपि पिबेत् क्रान्तमत्तद्वति । वि-

वत्सापामृतवत्सायाः । असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वज्रयेत् । येनधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गर्विलब्धायां पुनर्गोघृ-
णोरेव नत्वजामहिष्योरिति स्थापनार्थम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ऐकशफं एकशफागर्दभाश्वादयस्तेषामिदं दुग्धादि । आविकं अविमेषस्तस्येदं । सन्धिनी-
क्रतुमती ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशायाः अनिर्गतदशाहायाः । एकशफाः अश्वादयः । सन्धिनी गर्भिणी ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनतिक्रान्तदशाहमस्या अनिर्दशया गोः क्षीरं । औष्ट्रपयः ऐकशफं वडवादीनां पयः । अवेः
आविकं पयः । सन्धिनीक्षीरं वृषेण सन्धीयते या सासन्धिनी । वृत्तवत्सायाः पयः ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ॥ स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यागोहस्तिमर्कदादयः पुंसां क्षीराभावः सर्वेषां मृगाणामिति जातिमात्रविवक्षायां शुद्धि-
निर्देशमाभ्यास्य स्त्रीभिः संबन्धः मृगक्षीरं कुक्षुदाण्डमितिवत् दाशितचैतत्पुंभावविधौ महाभाष्यकारेण । माहिषविना पयो-
पेक्षया न पुंसकनिर्देशः । स्त्री मानुषी । यद्यपि स्त्री गोः सोमक्रयणीत्यादौ सालादिमत्स्यार्थप्रयोगदर्शनं तथापि जात्यन्तरस्या-
वृत्तत्वात् प्रसिद्धतरत्वात् तत्र प्रयोगः स्यात् । स्त्रियोपधुरमिच्छन्ति स्त्रियोरन्वमनुत्तममिति नार्यकं प्रतीयते । एवकारमज-
नादिमतिपेधे व्याचक्षते । न केवलं स्त्रीक्षीरभक्षणे वर्ज्यंकितहंसायास्त्वयैवं विधातुं क्रियातु । एतत् स्त्र्यन्तरसमाचारसापे-
क्ष एव शब्दः । सूचको युक्तेन त्वस्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरण्यानां मृगव्यतिरिक्तानामप्यारण्याजानाम् । तथा मृगाणां मृगजातीनां गवयादीनां
संबन्धि पयः । स्त्रीक्षीरं मानुषीक्षीरम् । अत्र क्षीरप्रक्रमे पुनः क्षीरग्रहणमस्याः क्षीरमेवाभक्ष्यं न तु घृतादीति दर्शयितुमिति-
केचित् । शुक्तस्य पुनरत्राध्याये निषेधोदध्यादिप्रतिप्रसवार्थः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगशब्दोऽत्र माहिषपशुं दासात्पशुमात्रपरः माहिषक्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यमभवनशृणां हस्त्यादी-
नां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभावतो मधुररसानियानि कालवशेनोदकाद्विनाशमाप्तीभवन्ति तानि शुक्त-
शब्दवाच्यानि । शुक्तपशुपित्तचैवेति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । माहिषं दुग्धादि विनारण्यानां । स्त्रीक्षीरं स्वभावाया अन्यस्त्रियोवा । एतानि त्रीणि वर्ज्या-
न्येव ॥ ९ ॥

(५) चन्द्रः । सर्वासां मृगाणां ब्रह्मिणी विनेति पाठः । कालातिपत्त्या तदसविज्ञाय रसान्तरगतं शुक्तम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीक्षीरं द्विस्तनीनाम् ॥ ९ ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥ यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वशुक्तेषु प्रतिपिडेषु केवुपि दयमर्थे वादः । शुक्तान्युच्यन्ते यानि ग्रामस्तरसावस्था-
निकालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वास्तुतामापद्यन्ते । यस्याम्रातर्कादीनि मधुराणि चिरकालं अतिरसत्वाच्छुक्तानि भवन्ति
निष्पीडितो मधुररसः कालतो मृत्तामेतीत्यादिना एव विधानं तु यानि तु स्वभावतो मृत्तानि दाहिमामलकजम्बीरादीनि तानि
नैव शुक्तानि यानि च ग्रामकालोत्पत्त्यादीनि । न ह्यग्रामोत्पत्त्यायां शुक्तशब्देऽत्र न केवलानि पाकतः शुक्तानि प्रतिपि-
द्यन्ते । द्रव्यान्तरेषु पुष्पमूलकादिभिर्मयोजितान्यत्र ज्ञाप्यन्ते । तथाच गौतमः । शुक्तं केवलमदधि । अभिपूयन्ते अभिप-
यन्ते । ससृज्यं परिवसनम् । यद्यैव काल एव तर्ह्यमृताहेतुः । सत्यम् । एतामपि द्रव्याणि वृत्तीयाच करणे सहयोगे वा ।

पुष्पादिभिर्हृदकेन सह अभिषूयन्ते सन्धीयन्ते । केचित्वाङ्गः यत्र पुष्पमूलान्यमूर्ताजनयन्ति । यानि दाडिमामलकादीनि शुक्तानि तानि भक्ष्याणि यानि द्राक्षादिभिर्धुरैरभिषूयन्ते सन्धीयन्ते तानि न भक्ष्यन्ते । अभिषवोमुच्यते शुक्तताजननं यानि पुष्पादिभिः शुक्तीक्रियन्ते न च द्राक्षादीनि शुक्ततापादकानि किर्ताहिकेवलएव कांतः । एतच्च सन्ध्यक् । अथ-
व्यार्थत्वान्हि सोममभिषुणोतीति शुक्तकरोतीति प्रतीतिः । किर्ताहि एव प्राग्व्याख्यातोर्थः । दधिसंभवं उदश्वन्मस्तु-
किलाष्टकूर्चकौदि ॥ १० ॥

(९) सर्वज्ञानाराधणः । दधिसंभवं तक्रनवनीतादि । यानि काञ्जिकादीनि अभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते । शुभैरनि-
यिद्धैः ॥ १० ॥

(१०) कुट्टुकः । शुकैषु मध्ये दधिमक्ष्यं दधिसंभवं च सर्वतक्रादि । यानि तु पुष्पमूलफलेहृदकेन संधीयन्ते तानि-
भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य प्रतिषेधः । तथा च बृहस्पतिः ॥ कन्दमूलफ-
लेः पुष्पैः शस्तेः शुक्तान् वर्जयेत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यतद्विकारकृतं ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । दधिसंभवं दधुपदानकं दधिमिश्रं च तेनाभिक्षादिग्रहः । शुभैरिति विशेषणानियिद्धैरैरभि-
षूयन्ते रसगन्धादीनि तान्यपि भक्ष्याणीत्यन्वयः ॥ कन्दमूलफलेः पुष्पैः शस्तेः पुत्तुवस्तुपत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं
तद्विकारकृतं ॥ इति बृहस्पतिः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । शुकैषु वस्तुषु कानिचित्प्रतिषेधस्तु दधीति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यमाह दधीति । पुष्पमूलफलेः शुभैरसैरान्यभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते तानि भक्ष्यानि ॥ १० ॥

क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् तथा घामनिवासिनः ॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफाट्टिह्रिं च विवर्ज-
येत् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्याद आममांसभक्षकाः कङ्कगृहादयः । अभक्ष्यवत्केवलमाममांसभक्षकागृह्यन्ते । तत्रोभय-
रक्तामपरादयः । घामनिवासिनः अक्रव्यादा अपि । एकशफा अश्वाश्वतरगर्भादयः । अनिर्दिष्टास्तु नाभक्ष्यत्वेनो-
क्तास्ते न भक्ष्यादिति । ये तुक्ता स्तेनैव भक्ष्या ये त्वौष्ट्रवृषभभक्षगोवानरगर्भा-प्रजाकामस्तेषां च मांसानां भीयादिति ।
ननु च श्रुतिवत् तत्र भक्ष्यावाप्तिः प्रत्युत निर्दिष्टग्रहणे सति श्रुतौ योदितानामन्यत्र भक्ष्यतां शङ्का अनिर्दिष्टान्वर्जयेन्न
निर्दिष्टानिति वाक्यान्वयमितिः । न च स्मृतौ केचिद्भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः येन तद्यतिरिक्तविषयमनिर्दिष्टग्रहणव्याख्यायेत ।
अतः श्रुतौ ये निर्दिष्टास्ते न भक्ष्या इति श्रमोति । उच्यते । औषाराविरोधौ सरस्यर्थः । अनिर्दिष्टग्रहणमनुवादः ।
टिट्टिमः शकुनिरेव टिट्टितियोवायते । प्रायेण शब्दानुकरणनिमित्तं शकुनीनां नामधेयमिति तत्प्रस्तुतं कनिरुत्कारेण
काकइति शब्दानुवृत्तिस्तदिदं शकुनिषु बहुलमिति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । क्रव्यं मांसं तन्मात्रादः क्रव्यादः । घामनिवासिनो घाममात्रचरान् । अनिर्दिष्टान् भक्ष्य-
त्वेनानुक्तान् । तयैकशफानस्वादीन् ॥ ११ ॥

(३) कुट्टुकः । आममांसये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तां सर्वान् गृहादीन् भक्षिणो वर्जयेत् । तथा घामनिवासिनश्च
पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिद्वैकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथा औष्ट्रवृषभभक्ष्यत्वेन तस्य च मांसमश्रीयादिति ।

* शस्तेः शुक्तान्वर्जयेत् = शस्तेः पुत्तुवस्तुपत् (अ)

केचिच्चानिर्दिष्टासभादयस्तेषामासंभोजयेत् । येपि यज्ञाद्वत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञएव मांसभक्षणं सर्वदा । दृष्टिभा-
स्यं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानेकोनविंशतोनायादित्याह । क्रव्यादानाम मांसभोजिनः । शकुनीन् पक्षिणः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादीन् । अनिर्दिष्टेति विशेषणान् त्वार्ह्वाडवमात्रभेदेति तन्मांसं भक्षयामिति । एकशफानिति पक्षि-
विशेषणम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ भक्ष्येष्वभक्ष्यानाह क्रव्यादानिति । क्रव्यं मांसं तदतिभक्षयतीति क्रव्यान् गृधादयः क्रव्यादः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादयः । अनिर्दिष्टाननुपदिष्टान् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह क्रव्यादानिति । क्रव्यं मांसं तदक्षयन्ति ये क्रव्यादास्तान् गृधादीन् । तथा सर्वान्याम-
निवासिनः पारावतमभृतीन् निर्दिष्टाननिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनाकथितानेकशफादीन् । दृष्टिभः शब्दानुकारी एतादृशान्वर्जयेत्
॥ ११ ॥

कलविङ्गं छुवं हंसं चक्रावहं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुवालं च दास्यूहं शुक्रसारिके ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । कलविङ्गो ग्रामचटकरो निगमेभूक्तः ग्रामवासित्वात्तस्य सिद्धे प्रतिषेधे पुनः प्रतिषेधः स्त्रियाश्च-
ट्काया अभ्यनुज्ञानार्थः । पुंशब्दोऽयं वृषभवत् । अग्रे त्वारण्यस्य निवृत्त्यर्थमन्यन्ते । तेहि वर्षाद् वनवासिनो भवन्ति ।
बाहुल्यव्यपदेशाच्च ग्रामचट्का उच्यन्ते । यथा महिषा आरण्याः । छुवं हंसं चक्राकानां भक्ष्यमाणजालपादप्रतिषेधात्सिद्धे
प्रतिषेधे नित्यार्थप्रहणम् । अत आख्यादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते । ग्रामकुक्कुटं । ग्रामप्रहणादारण्याभ्यनुज्ञानम् । कुतः
पुनरारण्यस्याभक्ष्यतायाह । स्थूलन्तरेहि कुकुटो विकिराणामिति पठ्यते अतश्चाविशेषेणाभक्ष्यतायामा वचनेन तस्य सा-
मान्यप्रतिषेधस्य विशिष्टविषयताप्रज्ञायते । ननु विकल्पः कल्पाद्भवत्यनेन शास्त्रेणास्याभ्यनुज्ञानाच्छास्त्रान्तरेण चाविशेषण-
तस्यापि प्रतिषेधात् । नार्थविकल्पस्य विषयः विरोधेहि तुल्यबलानां विकल्पो न चात्र विरोधोस्ति । न ह्यनयोः स्थूलो शास्त्र-
भेदोऽपि । सामान्यस्य विशेषउपसंहर्तुमन्यत्वात् । शास्त्रान्तरतस्तृतीयस्याप्येकशास्त्रस्य दर्शितत्वात् । यथेवं जालपादप्रतिषे-
धस्यापि हंसादिविशेषवोपसंहारोऽयुक्तो नाविशेषेण काकजालपादानां सर्वेषां प्रतिषेधो भवेदेव यथोदेषोऽयं ग्राम्याः स्यात् भि-
न्नकर्तृकत्ववोरुपेयत्वेन सामान्यस्य न किंचित्प्रयोजनम् । हंसादिविशेषमात्रपर्यवसाने भिन्नकर्तृकश्च पौरुषेयत्वे सति सा-
मान्यदर्शनो विशेषविषयप्रज्ञानप्रभवति विशेषदर्शिनोपि सामान्यविषयः उभयोश्च मूलकल्पनापामेकस्य सामान्यवेदन-
वचनमूलकल्प्यते । अन्यस्य विशेषवचनं तयोश्च वैदिकयोर्भिन्नशास्त्राधीतयोरसति शास्त्रभेदे एकवाक्यतैव न्याय्या । न
च वेदे पर्यनुयोगोस्ति । किं सामान्येन यदि विशेषनिश्चिता तस्य कर्तृभावत्वात् । श्रुतादितत्र प्रतिपत्तिरैकवशब्दशक्तिस-
माश्रिता । न प्रयोजनवशेनार्थान्तरकल्पनं । रज्जुवालादयः शाकुनिकेभ्य उपलब्धव्याः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कलविङ्गो वन्यो ग्राम्यश्चेति वन्यनिषेधार्थपृथग्द्वेषः । छुवां जलकाकः । चक्रावहश्चक्र-
वाकः । रज्जुवाली जलचरपक्षिभेदः ॥ १२ ॥

(३) कुक्कुटः । कलविङ्गं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेन निषेधः इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यार्थजातिराद्येन निषे-
धः । छुवाख्यं पक्षिणं तथा हंसं चक्रवाकं ग्रामकुक्कुटं सारसरज्जुवालदास्यूहं शुक्रसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । भक्ष्यमाणजाल-
पारनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ प्रमाद्विषयोऽन्येण मापदि जालपादानां विकल्पार्थः स च व्यवस्थितो विज्ञेयः ॥

आपदिभक्ष्यान्वनापदि इच्छाविकल्पस्यरागतएव प्रप्ते । धामकुक्षुदेतु धामग्रहणमारण्यकुक्षुदाभ्यन्तज्ञानार्थं न त्वेवघति-
रिक्तधामवासिद्विकल्पाश्रयम् । आपदर्थं गतंप्रयोजनभवति । वाक्यान्तरगतदिशेषावधारणपरन्वक्ष्याम्याम्यत्वात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । कलविङ्गे धामचटकः । धामभासित्वात्तस्य प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमष्टकासु स्त्रीणामारण्या-
नांचानुप्रत्यर्थम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दुपः । कलविङ्गे धामचटकः । झुवोहसविशेषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कलविङ्गे धामचटक । झुवजलकुक्षुटं । हंसं चक्रवाकं धामकुक्षुटं सारसं रज्जुदाहलकुक्षुटं
दाह्युह । दाह्युह, कालकण्टकइत्यमरः । एतादृशांश्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयटिनस्वविकिरान् ॥ निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौमं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतुद्य प्रत्त्यय चञ्चवा ये भक्षयन्ति । रत्नभाष्येष्वर्थापक्षिणां । प्रतुदाः शतपद्मादयः । जाल-
पादाः आल्यादयः । तेषाविकल्पउक्तोननुच यच्च विकल्पउच्यते तत्रोक्ततः भवति । साधारणतिपिच्छेवपि स्थितैव लौकिकहि
भक्षणं तत्सत्येवार्थित्वे न शास्त्रीय येन नियमतः स्यात् । तच्च विकल्पितस्य प्रतिषेधस्य न किञ्चित्प्रयोजनपरमामः ।
उच्यते । इतोत्तरमेतत् । यत्राबुद्धिपूर्वप्रयोगाच्छब्ददेवाथविगतिः । पौर्हयः स्वयमर्थः समाहितचेतसा प्रयत्नवता शत-
साहस्रिकसंक्षेपमुपायार्थेण प्रणीतोयत्राशङ्क्यमनर्थकंप्रयोक्तुं अत आचार्याभिधानलक्ष्मीयते नूनं जालपादे प्रति
षेधत्वमिति येन तद्विशेषहंसत्वशब्देन निषेधयति । यत्प्रतदपिस्मरणमेव अयमेवयेनजालपादस्त्वितिप्रमादपाठः स्यात्
उक्तचेतदिद्वितेन चेष्टितेन महतावासूत्रप्रणयनेनाचार्याणामभिधानायालक्ष्यन्ते विशेषमात्रानुमीयते । अत्रापदिनभक्ष्ये
दितिवक्ष्यति सामान्यप्रतिषेधउभयोरर्थवत्वाय । यत्रमांसविक्रयार्थाः पशवोहन्त्यन्ते सासूना आपणोमांसस्येत्येकं । वल्लू-
र मांससशोष्य चिरस्यापित । नखैर्विकीर्यं भक्षयन्ति ते नखविकिराः । मयूरबलाकादयः । आपरिस्तिपि वचनात्तु
तेषांपाक्षिकी भक्ष्यतामपरिस्ति सहि पठति कुक्षुदोविकिराणामिति नचास्य मानवरस्य वचनस्य कुक्षुदोपसंहारः शक्योव-
क्तुं कुक्षुदनामग्रहणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । प्रतुदान् चञ्चवाप्रतुदरूपीभक्षयतः । जालपादानुक्तहंसादिष्वतिरिक्तानपि तेषां पृथग्ब-
चनदोषाधिक्यार्थम् । नखविकिरान् नखैर्भूमिविकीर्यं शमीतुत्पाद्य भक्षयतः । निमज्जतेनिमज्जन्निमज्ज्य मत्स्यादान्
मत्स्यान्भक्षयत । सूना अनेकप्राणिप्राणवियोजनस्थानं ततोऽगृहीतसौमं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

(३) कुक्षुक् । प्रतुद्य चञ्चवा ये भक्षयन्ति तान्दावाद्यादीन् । जालपादानिति जालाकारपादान् शरारिप्रेक्षुतीन् ।
कीयल्याद्यपक्षिणं नखविकिरान् नखैर्दिकीर्यं ये भक्षयन्ति तान्मन्मन्ज्ञाताण्यकुक्षुदिव्यतिरिक्तानुरयेनादीन् । तथा
निमज्ज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मदुग्धृतीन् । सूना मारणस्थानं तत्र स्थितयस्मांसं भक्षयन्ति । वल्लूरं शुष्कमांसं एतानि
वर्जयेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतुदान् दावाद्यादीन् । जालपादान् शरारिप्रेक्षुतीन् । हंसचक्रवाकयोर्जालपादत्वेपि पृथग्-
ग्रहणमतिनिन्द्यार्थम् । नखविकिरान् कुक्षुदाद्यतिरिक्तत्वे सति नखैर्विकीर्यं ये भक्षयन्ति तान् । मत्स्यादान् मद्दुग्धृतीन् ।
सौमं वधस्थलस्थितमज्जातमांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

* आपदर्थंप्रयोजनंभवति=स्वपदानुगतप्रयोजनसंप्रवेसति (अ)

(५) नन्दनः कोयटिष्टिभक्तः । नखोर्वकीर्य ये भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । निमज्जन्तो मत्स्यादाजलव्याघ्रादयः । सौनसूनास्थानम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकमित्यमरः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतुदयद्वं कुर्वाणां स्तिस्तिरादीन् । जालपादांश्च जालाकारपादांश्च । नपेर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् खविष्किरान् स्येनादीन् । तथा निमज्जतः मत्स्यादीन्पक्षिणः । सूनास्थानं मांससौन । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

वकं चैव वलाकां च काकोलं खजरीटकम् ॥ मत्स्यादान् विद्वराह्नांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । वकमलाकाकाकोलोदीनां मत्स्यादग्रहणमित्येव प्रतिषेधे तदन्वयेषां विकृतार्थं पुनर्वचनम् । मत्स्यादा अपक्षिणोपि मत्स्यादग्रहणादभक्ष्या विज्ञेयाः नक्रादयः त्रियानिमित्तत्वाच्च मत्स्यादशब्दस्य । काकोलश्च स्येनादेशान्तर-
मसिद्धेर्यथाह्नीकेष्वेवमुच्यत इति प्रसिद्धम् । विद्वराहमतिषेधाच्चारण्याभ्यनुज्ञायाममतिषेधश्च पूर्वसूत्रे मकरणाच्छकुनि विशेष-
णार्थो विज्ञेयः । एवहि चेह विद्वराहग्रहणमर्थवद्भवति ग्रामवासी शूकरो विद्वराहः । ननु च यदितत्र प्रकरणादग्रामवासिनः
पक्षिणोऽग्रहन्ते । इहापि मत्स्यादापक्षिण एव गृहीतुं न्याय्याः । नैव नचात्र शकुनीनां प्रकरणमस्ति विद्वराहमत्स्यानापि त्रि-
पक्षिणामपि निर्देशार्थम् । सर्वशः सर्वशः । उत्सर्गायं अस्यापवादवक्ष्यामः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वलाका विसकण्ठी । काकोलोद्गोणकाकः । तेन काकमात्रेण पक्षिणः । मत्स्यादान् मत्स्य-
पक्षिणो वन्यान्पिबराहान् तथा विद्वराहान् विषाभक्षकान् । मत्स्यानेव च सर्वशः सर्वं मत्स्यानभक्ष्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लुकः । वकमलाकाद्गोणकाकप्रज्ञानस्तथा मत्स्यादान्पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्रादीन्विद्वराह्नांश्च । विद्वति-
विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्याश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । काकोलेद्गोणकाकं । खजरीटकं खज्जनइति प्रसिद्धम् । मत्स्यादान् नक्रादीन् । वकमलाकाद्यो-
मत्स्यादन्वयेन प्रतिषिद्धत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमेवाविकल्पार्थमिति मेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । वलाका वकविशेषः । काकोलोद्गोणकाकः । मत्स्यादान्नक्रादयः । मत्स्यादन्विषेधे सामान्यतः सिद्धे-
ऽपि विशेषणकेषां चिदुपादानदीपातिशयसूचनार्थम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रोणकाको काकोलः । विद्वराहं ग्रामशूकरः । सर्वशः मत्स्यानेव वर्जयेत् ॥ १४ ॥

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसादउच्यते ॥ मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्ज-

येत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य मत्स्यमतिषेधविधेरर्थवादो यस्य । मत्सं बन्धितमांसं योऽश्नाति स तन्मांसमतिषेधन्याशङ्क-
क्रियया व्यपदिश्यते । यथा सर्पादोषकुलोमांजरीमूषकादइत्यादि । यस्तु मत्स्यादः स सर्वमांसाशी भवति । गोमांसादह-
त्यपि व्यपदेष्टुं युक्तः । अतो निन्दातिशयान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदुपपादयति यो यस्येति । यस्य मांसं छागदेः योनरोऽश्नाति स तन्मांसादइत्येवोच्यते
लोकैः । यस्तु मत्स्यादः स सर्वमांसादइति । मत्स्यानां सर्वमांसाशित्वेन तदर्थेन सर्वमांसाग्रहणोपात्तः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लुकः । मत्स्यभक्षणार्थं न्दामाह यो यस्येति । यो यदीयमांसादिति स तन्मांसादएव परं व्यपदिश्यते यथा
मांजरीमूषिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान् छादेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यस्य सर्वमांसभक्षणयोग्यत्वात्तद्रक्षकस्यापि सर्वमांसादत्वमित्याह इति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो यस्य जीवस्य मांसमश्नाति सतत्पासादवच्यते मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठीनरोहितौ मत्स्यजातिविशेषौ तयोर्हव्यकव्यनियोगेन आद्यादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायते । नात्राहिकं भोजने । राजीवासिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यथाभ्यनुवृत्तिर्भोजने । राजीवाः । पद्मपर्णाः केचिद्विध्यन्ते । अपरेस्तु राजयोरेपायेषां सन्ति । सिंहतुण्डाः सिंहकृत्तिमुद्राः । सशल्काः शकटिनः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रविशेषमाह पाठीनेति । पाठीनोववालः । आद्यावदन्तर्हौ । हव्यकव्ययोः आदरूपदे-
वपिच्यभागयौनियुक्तौ । नियोगे सति तेन आदौ पाठीनरोहितयो राजीवादीनां च भक्ष्यमाणानां च भक्षणे न मत्स्यभक्ष-
णदोषः । ततोभ्यन्तुभक्षणे मत्स्याभ्यं कामतो जन्ध्वा सोपवाससूयहं वसेदिति स्मृत्यन्तरोक्तमायभिक्षमित्यर्थः । एतेनैतएव
मत्स्याः आद्येपाद्व्यपिदक्षितम् । नियुक्तैरितिकेचित्पाठः । राजीवो राजयोवाद्यो भक्ष्यः । सिंहतुण्डाः सिंहसदृशवक्रा-
मत्स्यभेदा महुद्राद्यो भक्षका अपि । सशल्कनलज्जङ्घमुक्तान् रोहितादिभ्योऽन्यानपि सर्वान् । सर्वत्र चान्न नियुक्तादित्य-
नुवर्तते पूर्वमत्स्यान्नेव च सर्वश इति सर्वमत्स्यानां रागशामभक्षणनिषेधात् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोर्नि-
युक्ताविति स मत्स्यभक्षणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणार्थं तेन प्राणान्ययावावदोषः । तथा राजीवाख्यातं सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च
सर्वांश्च भक्ष्यमाणलक्षणोपेतान् प्राणान् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पाठीनरोहितादेव पञ्चादिकर्मणि नियुक्तावेवाहनीयौ नारवपदा
राजीवासिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यथाऽपि भक्षणीया इत्याचक्षतुः । न तन्नोहरे । पाठीनरोहितौ आद्ये-
नियुक्तौ आद्यभोक्त्रेभ्यः भक्षणीयो ननु आद्यकर्त्रापि राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यथाऽपि भक्ष्या इत्यस्यामप्राणत्वान्न ।
मुन्यन्तरेभ्य रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वादेनाभिधानान्न । तथा च शाङ्गः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ।
पाठीनरोहितौ चाऽपि भक्ष्या मत्स्येभ्यु कीर्तिताः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ भक्ष्याः पञ्चनलाः श्वाविश्रोषाः कच्छपश्लयकाः ।
शशश्च मत्स्येवपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ तथा पाठीनराजीवराशल्काश्च द्विजातिभिः ॥ हारीतः सशल्कामत्स्याभ्यामन्यथाऽपि
पञ्चाभक्ष्येन । एवं च । भोक्त्रोपाद्यौ न कर्षाणि आद्ये पाठीनरोहितौ । राजीवाद्यास्तथा नैति व्याख्या न मुनिसंमता
॥ १६ ॥

(४) रायवानन्दः । उभेपु मसि सवमाह पाठीनेति पादि । हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ विनियुक्तौ सत्तावाद्यौ भक्ष्यौ ।
राजीवादिभ्यश्चैव योजनम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु राजीवादयोऽन्यथापि भोक्तव्या इत्याहुतुः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च
सशल्काश्च तथैव च ॥ पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येभ्यु कीर्तिताः इति शङ्खसूचनान्न । तत्र सहस्रसंज्ञः पाठीनः राजीवः
शकुलः सिंहतुण्डः सिंहसदृश मुखसदृश सप्राणिभेदः । सशल्काः सवल्काः । रोहितराजीवयोः सशल्कत्वापि पुनर्ग्रहणम-
न्यादर्थम् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापवादमाह पाठीनेति । पाठीनश्च कृत्तयो मत्स्यविशेषः । आद्यौ भक्ष्यौ । सर्वावस्थान् भक्ष्या-
विनियुक्तौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोरिति । राजीवान् पद्मपर्णान् । सिंहतुण्डान् सिंहमुखान् । सशल्केर्वैलङ्कितैर्वर्तन्त इति सशल्काः ।
एतानां राजीवो मत्स्यविशेषानायादिनिशेषः । सर्वो हव्यकव्ययोरानियुक्तनपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाठीनरोहितौ मत्स्यानाह पाठीनेति । पाठीनरोहितौ रोहितसंज्ञादोहितवर्णाः । हव्यकव्ययोः कायै

आयौ भक्ष्यौ । राजीवान् पयवर्णान् सिंहतुण्डांश्च सिंहमुखाचम्प्यान् सशल्कान् शल्कैः सह वर्तन्ते सशल्कास्तान् भक्षयेत् ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

(१) मेघातिथिः । एकचराः सर्पाँलूकादयः एकाकिनश्चरन्ति । अज्ञातान्मातृजो जातिविशेषतश्च । मृगद्विजान् मृगाः पक्षिणश्च न भक्ष्याः । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् ये प्रतिपिच्छास्ते तादृश्ये असति भक्ष्यतांभामाः समुद्दिष्टा इव भवन्ति । नतु भक्ष्याणां समुद्देशोस्ति । परिहर्तव्यतया विशेषतोऽविज्ञातान् भक्ष्यपक्षपतितान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टा इत्येवमुच्यन्ते । पञ्चनखाश्च वानरशृगालादयः । सर्वं ग्रहणं पादपूरणार्थम् ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एकचरान् संघचारिजातीयाणां देवादिकाकिनश्चरतः भक्ष्येषु समुद्दिष्टान् गणितानपि । अज्ञातांश्चामसिद्धा मृगद्विजान् द्विजाः पक्षिणः । सर्वान् पञ्चनखान् वक्ष्यमाणेष्वतिरिक्तान् ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । यएकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान् तथा यअभिपुत्तरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्तेतान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानितिसामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्ता भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टाश्च तथा सर्वान्पञ्चनखान्वा नरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति नेति । एकचरान् सर्पादीन् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् समुद्दिश्यमानान् एव चरान् तन्त्रानिनि वा न भक्षयेत् । मृगाश्च द्विजाः पक्षिणश्च तान् अज्ञातान् जातितो नामतश्च पञ्चनखान्वा नरादींश्च न भक्षयेदित्यनुपद्व । स्वाविषादीन्पञ्चनखान्पञ्च वर्जयित्वाऽन्यान् भक्षयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । एकचरान् सर्पादीन् । अज्ञातान्मनुष्यानांमतो जातितश्च । भक्ष्येषु सामान्यतोऽभक्ष्यतया न ज्ञातेष्वपि समुद्दिष्टान्विशेषतः । शास्त्रान्तरेण भक्ष्यतया निर्दिष्टान्भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकचरान् भक्षयेत् । अज्ञाताश्च मृगद्विजान् जातितोये अज्ञातामृगाः पक्षिणश्च तान्भक्षयेत् । सर्वान्पञ्चनखान्भक्ष्येषु समुद्दिष्टानपि नभक्षयेत् ॥ १७ ॥

स्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वामृगानुष्टांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । पञ्चनखानांमध्याच्छ्रुवित्कादयोभक्ष्याः । स्थूल्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः । तथाच वसिष्ठः । एते तु विवदन्त इति । उष्ट्रवर्जिता एकतोदतो गोप्यजमृगाभक्ष्याः । ननुच स्वाविषाशूनां पञ्चनखानां भक्ष्यत्ववचनादभ्ये-
षमभक्ष्यतासिद्धेः सर्वान्पञ्चनखानिति प्रतिषेधवचनमत्रार्थम् । नपेधापि सर्वशब्देन प्रतिषेधे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति । भक्ष्य-
विरोधनिर्देशेन तदभ्येपाया अभक्ष्यताप्रतिपत्तिः सामानुमानिकीप्रतिपत्तिः । गौरवहितयाख्याय ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वावित् कण्टकी प्राणिभेदः यः । खानस्वगात्रकण्टकोर्ध्वभ्यति । शल्यकंस्तत्सदृशोपरः । एकतोदतः एकदन्तपट्टियुक्तान् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । अथप्रतिपक्षमाह स्वाविषमिति । स्वाविषसोधाख्यप्राणिभेदः शल्यकं तत्सदृशं स्थूलोमानयम् । तथा गोधागण्डकच्छपशशां पञ्चनखेषु भक्ष्यामन्वादयः प्राहुः । तथा उष्ट्रवर्जितानेकदन्तपट्टियुक्तेषु ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चनखानामध्ये पञ्चानामेव हव्यकव्यार्थत्वम् । तत्र स्वाविधः शुनोविष्यतीति हन्तुरः ।

शल्पकं शल्यानिकण्डकाकाराणि रोमाणि सन्ति यस्यत । गोधा एकलासाकारा । देवान्पितॄन्सम्यच्यं खादन्मांसं दु-
प्यतीर्युक्तेः । अनुष्टुप् उष्मिन्नात् । एकतोदतः एकपङ्क्तिद्वयस्युक्तान्गवादीन् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चनखेष्वपि केषांपि द्रक्ष्यमतिप्रसूतिं श्वाविषमिति । राक्षकः गृहणी । गोधा एकलासानुका-
रिणी । खड्गः पिच्येप्रशरतोष्ट्रगविशेषः । अनुष्टुप्पुनर्वाजितान् । एकतोदतोऽजमश्वतीन् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वाविषं सेषाख्यं । गोधा एकलासानुकारिणी । खड्गवृन्मशशारत्था भक्षयानाह । अनुष्टुप्
उद्ध्यतिरित्त्तान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विद्वराहं च लघुनं पामकुक्कुटम् ॥ पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । छत्राकं कंवकानि । विद्वराहः यामश्वरः । त्वतस्त्रविहारः एतान्भक्षयित्वा पतितोभवेत्
पतितमायत्तिं कुर्मात् । वक्ष्यति च । गर्हितान्माघयोर्जपिषः सुराधानसमानि पद ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जग्ध्वा एकैकं मत्स्यकमेव स्थूल्यन्तरे निषेधात् । पतितं द्विजातिकर्मभ्योर्हानिः पतनमिति-
गौतमीयमतिस्यक्तं भवति । तेन प्रायश्चित्तचरणान्माक् संध्यादानवैकिकारुक्तः । एवमत्रयत्रायद्वेषे पातोक्तिस्तत्र
द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । कवकपामस्तकरलघुनादीनामन्यतममुद्धिपूर्वकं गुरुयायभिक्षोपदेशादस्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिः
पतति । ततश्च पतितमायत्तिं कुर्मात् । गर्हितान्माघयोर्जपिषः सुराधानसमानि पदिति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्ताभेदेन छत्राकादियहणम् । मत्स्या ज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा पतेदत् । पतितेऽद्येव
प्रायश्चित्तं कुर्मादिति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिपिडेवपिकेषां विद्वर्जनीयतामन्वाह छत्राकमिति । छत्राकद्विविधं भूर्जवृक्षजयेति ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्षणे मत्स्यवाममाह छत्राकमिति । मत्स्या ज्ञात्वा जग्ध्वा भक्षयित्वा द्विजः पतति पतितोभवेत् ।
पुनर्द्विजादिपहणमायत्तितातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अमत्येतानि पदं जग्ध्वा रुच्छं सान्नपनं चरेत् ॥ यतिषां द्वायमं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

(१) मेघातिथिः । अमत्या अनुद्धिपूर्वपटजग्ध्वापण्णामन्यतममपि भक्षणस्य अविषेधव्यतिमित्तया साहित्यस्या-
विवक्षा । शेषेषु अभक्ष्येषु भक्षणे लोहितवर्क्षनिर्घासिषु एकमहोरात्रमनुज्जीत । अहं शब्दोरात्रावपि दृष्टयोगः ।
अहंभक्ष्यं कृष्णमहर्जुनयेति । येषु वाचं प्रकरणे प्रतिपदेषु भाषाभक्षाधिकारे प्रतिपदभाषाभक्ष्यमन्यद्वयते क्रव्यादशुक्ल-
रत्यादि तत्र तदेव द्रष्टव्यं प्रतिपदविवक्षितत्वात् । अस्य चोपवासस्याऽन्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यतिरिच्छा तदभावोऽस्ति । पदं पण्णामध्ये यतिचिदेकम् । अत्रत्वमस्या भक्षणोवि-
हितयत्कामानां कामात्तद्विगुणमिति वचनात् । मत्स्यभक्षणमायत्तिं द्विगुणमूलम् । सान्नपनं घृतसाध्यं वक्तृमात्रप्रवेशे । सम्प-
रमक्षणे तु यतिषां द्वायमम् । शेषेषु अमत्येष्वभक्ष्यमभक्षकान्दादिव्यमन्याभक्षितेषु । मत्स्या गृहोपवासः । एतच्च तन्मध्य-
पतितालम्पयवामहेतुभक्षणे पेषूपधानमत्यभक्षणादौ स्थूल्यन्तरे प्रायश्चित्तोपवस्यविधानम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । एतान् छत्राकादीनि पदं मुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिवेषभक्षणस्यानितित्वेन साहित्यस्या-
विवक्षितत्वात् । एकादशाभ्यापवत्पण्णामाह पदं सप्तभक्ष्यार्थं सान्नपनं यतिषां द्वायमं वाचरेत् । एतदतिरिक्तेषु लोहित-

वृक्षनिर्यासादिषु मृत्येकं भक्षणं दाहोरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादराधः । शेषेषूपवसेदहरि-
तिगणवार्थं तत्र हि क्रियमाणे व्योहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । शेषेषु छत्राकादिषु वर्जितेष्वमेध्यप्रभवादिष्वनखात्तेषूपवासमात्रम् । कामतो भक्षणे
शायमितम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि छत्राकादीनि पञ्चमत्याऽज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा कृच्छं कृच्छसंज्ञं व्रतं चरेत् ।
यदीनां चान्द्रायणतश्चरेत् । शेषेषु छत्राकादिव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु भुक्तेषु सत्सु अहः उपवसेत् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । भोज्यशुद्धग्रहभोजिनो ब्राह्मणस्येदमुच्यते । यस्य शुद्धस्य गृहे यानि ब्राह्मणानामभोज्याभ्य-
नानि संभवन्ति नदूरत परिस्थित्यन्ते तादृशस्य गृहे यो ब्राह्मणोऽनभुङ्क्ते तस्य प्रतिपिद्वान्भोजनानां ह्युपाया जापत्य कृच्छ-
रणमुपदिश्यते । अवैशेषनोदनायां प्राजापत्यं कृच्छ्रपतीयत इति वक्ष्यामः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं भोज्यादोषशङ्काया-
गाह । दोषो यदि भुङ्क्ते तस्य शुद्ध्यर्थं । ननु च ईदृशस्य शुद्धिवक्ष्यति अदृष्टमग्निनिर्णयकमिति तस्य विपर्ययतत्रैव दर्श-
यिष्यामः । ज्ञातस्य तु दोषस्य विशेषतः वैशेषिकमायश्चित्तकर्तव्यम् । यस्य यदि हितं प्रतिपदम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरस्येति पद्या तन्मध्य इति विवक्षितम् । 'कृच्छ्रं प्राजापत्यं द्विजोत्तमो विप्रः । अपि-
शब्देन शक्तस्याधिककरणमुक्तम् । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं अज्ञायमानदुष्टसर्गभुक्तान् दोषनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञातस्य तु विशेष-
मात्रं यथोक्ततदेव ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजोत्तमपदद्विजातिपरं त्रयाणां प्रकृतत्वात् एतदुक्तं द्विजानामित्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्य-
एकमपि कृच्छ्रं प्रथमात्मना प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेष-
तोयत्र यदि हितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकर्तव्यम् । अदृष्टमग्निनिर्णयकं यच्च
वाचा प्रशस्यत इति ॥ तद्वन्मध्यशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामज्ञानतो भक्षणे त्वाहं समिति । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमिदं कृच्छ्रमात्रमिति शेषः । विशेषतः
विशेषाकारेण छत्राकादीनामुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमेकं कृच्छ्रं संवत्सरस्य संवत्सरपर्यन्तं चरेद्विजोत्तमः । ज्ञातस्य ज्ञानपूर्वभक्ष-
णस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्तामृगपक्षिणः ॥ शृत्यानांचैव वृक्षमृगस्योहाचरत्पुरा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्यप्रसंगेन हि सामान्यनुज्ञायते । अत्यर्थं कुप्यीडायां शृत्यादेर्भोजनान्तरासंभवे भक्ष्यमृगपक्षि-
वधकर्तव्यः । शृत्याः प्राग्व्याख्याता । अगस्त्यस्तमाष्टतवानित्यगस्त्यग्रहणमर्थसार्थम् । यज्ञार्थमित्याद्यर्थं लोक-
ार्थवादपूव । तत्र हि वधः मृत्यक्षश्रुतिविहितत्वदिव प्रसिद्धः । प्रशस्ता ये भक्ष्यतयाऽनुज्ञाताः । एष्वप्यर्थउत्तरं लोके
विस्तारतः कर्माव्यादतया कथ्यते ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र मासेषु भक्ष्याणि कानिचिदुक्तानि मासोत्पादने च प्राणिनो हत्वा हतानां मांस-

भवन्तीति वसन्तायकपिञ्चलनालभेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञार्थतेषांपुरोडाशादित्याह बभूवुरिति । ऋषीणां यज्ञेषु ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिः
तथा क्षेत्रं तयोः सर्वेषु यागेषु भृगाणांपक्ष्यादीनांपुरोडाशादयंबभूवुरिति पुराणेषु श्रूयतइतिशेषः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । भृगपक्षिणां मांसानीतिशेषः । ब्रह्मक्षत्रसेवेषु ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांच यज्ञेषु ॥ २३ ॥

(३) रामचन्द्रः । भक्ष्याणांभृगपक्षिणामगस्त्येन श्रोक्षितानामांसैः पुरोडाशाबभूवुः । ब्रह्मक्षत्रसेवेषु ब्राह्मणक्षत्रियै
र्मलित्वा रुतेषु । तद्यथा ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्कर्मिभूतैः सत्रभवति तत्रतरसाःपुरोडाशांभवन्तीति श्रुता-
न्तः । तरसामांसमयाः । तत्प्रकारश्च सस्थिते गृहपतिर्भृगयामेतीत्यादिनोक्तः । ब्राह्मणस्य भृगयायकाराज्ञानात्क्षत्रियस्यब्रा-
ह्मणमिलितस्याधिकारः ॥ २३ ॥

यार्कचिन्त्सेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमर्गाहृतम् ॥ तत्पर्युपितमप्याद्यंहविःशेषंच यद्भवेत् ॥२४॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्ययार्कचिन्त्सेहसंयुक्तं । भोज्यमोदनादि । भुक्तिभुज्येरिकार्थत्वेपि पृथगुपादानाद्विषयभेदो-
त्पत्तेरङ्गर्हितं 'शुक्ततामनापन्नं तत्पर्युपितमप्याद्यम् । रात्र्यन्तरे पर्युपितमुच्यते । पूर्वेषु सिद्धमप्यपरेषुः पर्युपितंभव-
त् । स्नेहसंयुक्तमिति एवंसदिह्यते कियत्स्नेहसंयुक्तसत्पर्युपितंरसमिश्राकादितत्पर्युपितमशितंध्यम् । उक्तशुक्तस्यापि
पर्युपितस्यभक्षणम् । कालेस्नेहसंयोगःकर्तव्यः । भक्ष्यापूपाद्यपि पर्युपितंभोजनकाले स्नेहेन सयोज्यंभक्षयितव्यमिति ।
प्रतःसदिस्र यावता यत्स्नेहयुक्तानांभक्ष्यतोच्यते तत्पर्युपितमाद्यमिति । उद्दिश्यमानंस्नेहसंयुक्तमिदमिति पुनर्विधेयार्थं न-
हेतच्छब्दसंबन्धोऽस्य श्रुतायत्पर्युपितस्नेहासंयुक्तमाद्यमिति । उच्यते । हविःशेषाणांपर्युपितानामस्नेहसंयुक्तानांतिपावचनमन-
र्हम् । नच तेषांस्नेहसंयुक्तानांपरिवासःसभवति । एवंच तेषांवचनमर्थवद्भवति यदि भोजनकाले तेषांस्नेहसंयोगोनापेक्ष्यते ।
अतस्तेषांतावद्भोजनकालएव स्नेहसंयोगनिरपेक्षतया वचनस्यार्थवत्त्वम् । यद्येवंतथापि न सदेहोऽश्वत्वाद्द्विषोपपदस्य विधे-
यार्थता स्नेहसंयुक्ताशब्दस्यन्यास्या । उच्यते एतावदत्रसंदेहबीजं यथाश्रुतसंबन्धस्यवध्यैस्त्वात्किं हविःशेषपदमनुवा-
त्तैस्तु उतानर्थनकत्वंमात्रापदितयःपर्युपितं तेन स्नेहसंबन्धः क्रियताम् । तत्रानर्थक्याद्यवहितकल्पना ज्यायसी । समा-
चारान्निर्णयः । सर्पिस्तैलवसामज्जानःस्नेहाः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पर्युपितेविशेषमाह यार्कचिदिति । यार्कचिन्त्सेहसंयुक्तं येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतो-
ऽप्यभिनवेकदेशस्नेहसंबन्धादपि हविः शेषस्य पर्युपितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात् । एवहि हविशोभिधारणादवश्यंस्नेहेनै-
कदेशसंबन्धोऽप्यभिस्तन्नास्तीतिरस्यपृथग्भक्ष्यान्वयमुच्यते । भक्ष्यैलद्रुकादि । भोज्यमोदनादि ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींपर्युपितप्रतिप्रसवार्थमाह यार्कचिदिति । यार्कचिन्त्सरविशदमप्यवहार्यं मोदकादि भोज्य-
शयसादि अर्गाहृतमुपघातान्तरहिततत्पर्युपितरात्र्यन्तरितमपि घृततैलद्रुकादिसंयुक्तंरुत्वा भक्षणीयम् । ननु यागेव
यत्स्नेहसंयुक्तंतत्पर्युपितंभक्षणीयमितिप्राप्त्येवं तथाच सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यभावाद्यार्कचिन्त्सेहसंयुक्त-
मित्यनेनैव भक्षणे सिद्धे हविःशेषच यद्भवेदित्यनर्थकस्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाटपवाभिधारणमुपदिश्यते । तथाच
यमः । मसुरमापसंयुक्तं तथा पर्युपितंचयत् । तनु प्रक्षालितंरुत्वा भुज्जीत सभिधारितम् ॥ हविःशेषेषु चरुपुरोडाशादि पर्यु-
पितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानि पर्युपिताप्यप्यदनीयानीत्याह यदितिहास्यां । आद्यं भक्षणीयं अस्तिभक्ष्यंभोज्यंस्ने-
हसंयुक्तंरुत्वा । तथाच यमः । मसुरमापसंयुक्तं तथा पर्युपितंचयत् । तद्य प्रक्षालितंरुत्वा भुज्जीताग्याभिधारितमिति ॥२४॥

मनु०

अगर्हितमनिषिद्धयार्कचिद्रक्ष्यमपूपा-
(५) नन्दनः । पर्युपितमभक्ष्यमित्युक्तं तस्यापवादं श्लोकरक्षयेनाह यदिति । अगर्हितमनिषिद्धयार्कचिद्रक्ष्यमपूपा-
दि । भोज्यमन्नादि । तदुभयस्नेहसयुक्तं घृतादिना समुक्तं चेत्पर्युपितमप्याद्यपदनीयम् । सेहयुक्तं हविः शेषयुक्तं द्रव्यदनीय-
म् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं ओदनादि तत्पर्युपितमप्याद्यभक्ष्यम् । यत् हविः शेष तदाद्यं भक्ष्यं भवेत् ।
॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्याज्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । चिरस्थितं द्विरात्रायन्तरित अपिशब्दादाक्तमित्यत्रापिसंबन्धयितव्यम् । स्नेहाक्तमपि यवगो-
धूमजं सक्तूपपादि । पयसो विक्रिया विकारादधिभक्षितादयः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिरस्थितं पर्युपितमस्नेहाक्तमप्याद्यं भोज्यं यवगोधूमयोर्विकारजातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेकरात्रयन्तरिता अपि यवगोधूमद्वयविकाराः स्नेहस्योपगृहिता अपि द्विजातिभर्भ-
क्षणीयाः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पयसश्चैव विक्रियाः पर्युपिता भक्ष्या इत्यन्वयः । अगर्हितं चेद्रक्ष्यमिति स्वतो गर्हितस्नेहस्यु-
क्तमपि न भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अस्नेहाक्तमसंयुक्तं घृतादिभिः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः अस्नेहाक्तयवगोधूमजचिरस्थितमपि आद्यं भक्ष्यं भवति । च पुनः कुल्लूकस्य
विक्रियाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ॥ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिभक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवच्छिनत्ति । तदेतदनन्तरमनुश्रुतान्तप्रकरणमेतद्विजातीनां न
शृद्धानाम् । इत्युत्तरतु यद्रक्ष्यते तच्छृद्धानामपीति प्रकरणव्यवच्छेदप्रयोजनम् । अतश्च मांसभक्षणे प्रकारो वक्ष्यते ।
यश्च तद्वर्जनेन फलं तच्छृद्दस्यापि भवतीत्यन्यथा अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्यधिकाराद्भुना दिव्यं शूद्रस्य मांसभक्षणेऽपि
कामचारः स्यात् । यथेव देवाद्यर्चने शिष्टस्य मांसस्य भक्ष्यता वक्ष्यते । देवाभ्यर्चनाश्चर्यित्वा खादन्मांसं न दुष्यतीति
देवाद्यर्चनमेभ्येन मांसेन । येष द्विजातीनां प्रतिपिद्धाष्टगशक्तस्तेऽमेभ्यः । अतश्च तेषामांसेन देवाद्यर्चनासंभवादतच्छेप
य भक्ष्यत्वादप्येति प्रकरणभेदायथा ब्राह्मणादीनां भृगुपक्षिणः प्रतिपिद्धास्ते शूद्रस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतिपिद्धा भवन्ति ।
तत्र प्रकरणभेदेन केनचिदुच्यते । लघुनादिप्रतिषेधः शूद्रस्य न भवति । अस्तित्वात्प्रकरणभेदेन प्रयोजनलघुनादिप्रतिषेधे
नाना । इति मांसेषु देवाद्यर्चने गृहस्थस्याधिकारादगृहस्थस्य शूद्रस्य यथाकाम्यम् । नमुच पाकयज्ञे शूद्र
स्याधिकारतः स्थितस्य भोजनगृहस्थानां च विहितम् । नच लघुनादिभिः पाकयज्ञाः क्रियन्ते । ततश्च नापि शूद्रस्य
यथाकाम्यम् । लघुनादयो भक्ष्या स्युः । कोदोषः । द्विजातिग्रहणमनर्थकम् । परिहृतमेतदगृहस्थस्य प्रीणितस्य वा कामचारः
नच गृहस्थेन यदद्भुततल भोक्तव्यं शेषभुग्भवेदित्यस्यायमर्थः । अरुतवैश्वदेवक्रियेण न भोक्तव्यम् । तत्र यस्यैव यागसाध
नता द्रव्यस्य तदेव मेध्यहोतव्यम् । अन्येतु भोजनकाले कुतश्चिदाहृत्यमभ्यगेहेवानुभुजते तच्च हुतशेषमपि न प्रति-
षिद्धं मांसेतु पुनर्वचना नित्यम् । न कदाचिदेवानुभुक्तं भोज्यमिति । यदि चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्तदा यद्रक्ष्यति

परस्तात् शुद्धविधौ चतुर्णामपि वर्णानामिति तदनर्थकम् । तत्रैव तस्य प्रयोजनवक्ष्यामः । अथ श्वमांसाद्यपि शुद्धस्य भक्ष्यं प्राप्नोति द्विजातिग्रहणात्पूर्वम् । किन्वेकादशे विद्वराहखरोष्ट्राणामित्यादिभ्योऽत्रयनिर्दिष्टा शुद्धस्यापि न भक्ष्या-
तिज्ञापकं दर्शयिष्यामः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इह खलु मांसेषु सर्ववर्णाविशेषेण भक्ष्याभक्ष्यविवेको दर्शितः तत्र द्विजातीनां त्रयाणां याद-
शेन नियमेन भक्ष्यमांसानामपि भक्षणं तत्कथयितुमवतारयति एतदुक्तमिति । द्विजातीनां त्रयोणां सामान्यानुक्तम् । भ-
क्षणे वर्जने च विधिं प्रकारं द्विजातीनामेव ॥ २६ ॥

(३) कुक्षूकः । एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् । अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणवर्जने च विधाननिर्देशवक्ष्यामि ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । अशेषतः शेष प्रायश्चित्तसोपि परिशिष्टो विद्यते न यत्र तेन प्रायश्चित्तसहितं भक्ष्यमुक्तमिति
सूचीकटाहत्यायेन प्रायश्चित्ताभिधानमेकादशोक्तम् । द्विजस्यैवान्न प्रायश्चित्तमुक्तं न तु खट्वाणामिति मेधातिथिः । तत्र-
शूद्राणामांसभक्षणे दोष एव नास्तीति जग्ध्वा मांसमित्युपक्रम्योपसंहारोऽसकृद्विज्ञेति तन्नोक्तैः । स्थानभ्रष्टापुते भवन्ती-
ति भावः । प्रतिज्ञान्तरमाह मांसस्येति । भक्षणवर्जने यथा भक्षितस्य यथा वा नेति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । विधिं प्रकारम् ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्टमांसं लक्षणया प्रोक्षितमुच्यते । ननु प्रोक्षितशब्दो योगिकलक्षणे-
चनित्यस्य धातोः प्रक्षालनक्रियानिमित्तकः तथाच प्रोक्षणीरासादय धूर्तप्रोक्षणीयमिति प्रोक्षणीभिरुद्धेजितारथ इति तत्रैव
क्रियायोगात्प्रपुज्यते । यथासेचनसाधनं तत्र कुतो वैदिकसंस्कारनिमित्तकानां त्वसंयन्धे पशुलक्षणाद्वारेण मांसं प्रवर्तते ।
मुल्यच शब्दार्थमतिक्रम्य किमिति लक्षणाश्रीयते अतः प्रक्षालितमुदकादिना मांसं क्रियादिना युक्तम् । सत्या यद्यत्र वाक्या-
न्तरागम्यवादाश्चेति निर्देशं भुञ्जाने स्युः अनुपाकृतमांसानि असंस्कृतांश्च व्यञ्जैरिति । अतस्तत्पयलोचनपायमेवा-
र्थेति व्रते । यद्येव तत एव सिद्धत्वात्किमनेन केचिदाहुः अनुवादो यम् । मांसं च भक्षणस्य विधिस्तावदयं न भवति
क्षुत्पतिघातार्थेनोत्प्लवसा प्रवृत्त्युपपत्तेः । सहि विधिरुच्यते । य. पुरुषस्य दृष्टेन प्रयोजनेन प्रवृत्तावस्त्याप्रवृत्त्यवबोधको-
यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । शास्त्रमेवान्न प्रमाणं । तत्रास्मिन् ह्येतद्विमतमभिनिवर्तते अरुते वा यमनय आपतये-
वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते तत्र शारुमेव गृह्यते । यत्र तु नायमन्यतो वगतः केवलमगमैकगोचरैः सति विधिरिति चो-
च्यते । इहतु भोजने कृते पुष्टिरुपजायते यदुःखं तन्निवर्तते इति । बाळा अपि रतनपायिनो नोपदिष्टमवयति । नियमोपि भ-
वति तद्रूपानवधारणान्न । यदि तावत्प्रोक्षितं भक्षयेदेवेति नियमस्तदा काष्ठविशेषावच्छेदाभावादाहारविहारकाष्ठाज-
प्यवसिदिपुरनवरतमश्वत्थे वासीत अशकदश्वार्थ उद्दिष्टस्याव यशोच मन्त्राद्भोजीति । यदहरेव प्रत्यवेपार्धितं महाभाष्य-
कारेण विधिविशेष एव च नियम उक्तः । असंभवति च विधौ कुतो नियमः न चान्येन प्रोक्षितमन्येन लभ्येत तेषादय-
मर्थः । अथ प्रोक्षितमेवेति अप्रोक्षितनेति परिसंख्या । नहि प्रोक्षिताप्रोक्षितोभयभक्षणस्य त्यागादस्य नाया निवृत्तौ युगप-
धोऽप्येव प्रवृत्त्या परिसंख्यालक्षणस्य विद्वद्भिरागतम् । तथाप्यनुपाकृतमांसानां येष सिद्धम् । अन्ये तस्य पक्षस्यैव
दोषमुपपादयन्ते । विशेषेण सर्वप्रोक्षितमपि पेष. शकुनीनामपि पेष. प्राप्नोति । भव येषामेव प्रोक्षणविहिततेषां
पतिविधानाद्यभावादिनिविशेषपरिमहेष्टमाणमस्ति तदयुक्तमन्यते एवं सति भेदेन शकुनीनां पतिपेषानुक्रमेण गमक-

मापदिमाणस्य कल्पितम् । अतःसर्वभेतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादोपनिषदि श्रूयते । सहोवाच किमेत्वंभविष्य-
सीति । यदिदंकिंचित् आश्वम्यआकीटपतङ्गेभ्य इति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरेषामंतमुत्थापयति प्राणस्यान्मिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोऽकल्पयदतस्तस्य
भोजनं भोग्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुः । ग्रीणान्यथे मांसभक्षणांनुवादमाह प्राणस्यान्मिति । प्राणितीति प्राणोजीवः शरीरांतर्गतोभोक्ता
तस्यादनीयसर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किंतदाह जङ्गमं पशूवादि स्यावरं ग्रीहियवादि सर्वतस्य भोजनं तस्मात्प्राणधार-
णार्थजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८ ॥

४) राघवानन्दः । अत्रार्थे भूतार्थवादमाह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । मृणानामेव चान्ययहस्यस्यार्थवादंलोकत्रयेणाह प्राणेति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्यान्मित्सारस्य यज्ञायेति पर्यन्तंचार्वाकपूर्वपक्षोनिह्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुत्पि-
पासे इति श्रुतिः । मजापतिरिदं सर्वमन्मप्राणस्याकरूपयत् । सर्वस्थावरंजङ्गमंप्राणस्य भोजनस्पृतम् ॥ २८ ॥

चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचैव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनश्च्येननकुलादयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्नम् ।
एव दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुष्टृपतादयोधृगाः । अहस्ताःसर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिषादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानांजीवितनिरपेक्षाणांभीरवः म्रियजीविताः । अल्पसत्त्वाअल्पत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहवादीनां भीरवोऽष्टगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुः । प्राणस्यान्मिदं सर्वमित्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जङ्गमानांहरिणादीनां अजङ्गमास्तृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोहरिणादयः । सहस्तानामनुप्यादीनामहस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनां भीरवोहस्त्या
दयोऽदनीयाएतादृश्याविधातुरेव सृष्टे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यांस्वहस्तयति चराणामित्यादिना । चराणांजङ्गमानां अचराः रथावराः।
शूराणां सिंहवादीनां भीरवोहस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्य भोजनमिदमेतद्विज्ञोति चराणामिति । चराणांमनुप्यादीनामचमृक्षौषध्यादि । दंष्ट्रिणां-
व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोष्टगादयः । सहस्तानां मृगनकुलादीनां अहस्ता सर्पादयः । शूराणांशक्ति मत्तचराणांभीरवोऽशक्ताअन्नम-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्ययोगीधूमादयः चराणांप्राणिनामन्नम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणोष्टगादयः अन्नं-
भोग्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानामनुप्याणामन्नम् । शूराणां सिंहवादीनां भीरवोऽष्टगादयः अन्नम् ॥ २९ ॥

नात्ता दुप्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोहन्त्यहन्त्यपि ॥ धात्रैव सृष्टास्माद्याश्च प्राणिनोऽत्तारएव च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाभक्षयिता । आद्यान्याणिनः अनुशक्यान् प्रतिदिवसंभक्षयन्तदुप्यति धात्रैव प्रजापतिना
अत्तारआर्घाउभयेपि सृष्टास्तत्साम्याण्यपेक्षामवश्यमक्षणीयमिति त्रिष्टोकी विधेरर्थवादः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अहन्महन्माहारबुद्ध्याऽदन्मपि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कुः । भक्षयिताभक्षणाहर्न्माणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यन्मादिधात्रैव भक्षणाहर्भक्ष-
यितारश्च निर्मिताइति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अत्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणाहर्न् । आद्यान्सृष्टेर्ब्रह्मरुतत्वेन स्वाभाविक-
त्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोषइति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्महनि आद्यान् भक्षयन् प्राणिनः अत्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः
प्राणिनः च पुनः अत्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येवैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोम्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डमाशिघ्रादि जग्धिरशनं । एषदेवोविधिर्देवैरेतद्विहितम् । अन्यथातु मां-
साशी यतः शरीरपुष्पार्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराक्षसोविधिःपिशाचानामांसभक्षणेऽप्यतिरितिनिन्दा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वमतमाह यज्ञायेति । यज्ञाय यज्ञाद्दशेपप्रतिपत्तिसिद्धये । जग्धिर्भक्षणं देवोविधिः देव-
नार्थप्रवृत्तत्वात् । अतोम्यथा उपास्तमांसस्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवापेक्ष्यते । यक्षराक्षःपि-
शाचानामर्थमांससुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्प्यदेवानामभक्ता हविरिति । देवानांहविर्देवतार्थमुपात्तमांसहविरभक्तान्यमांसं
भक्षयमित्यर्थः । अत्रच वचने ब्राह्मणेनेतिवचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यभक्षया दोषभूयस्त्वप्रतीयेत । एवं
च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणंयज्ञएव कार्यं तत्रान्यल्पः प्रत्यवायोनतु प्रत्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ मोक्षिताभ्युक्षितमांसं
तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमितिज्ञेयविपरीते तु लिप्यतइत्युक्तमाश्लेषितं पशुवन्पार्थ । अमुक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्म-
णानाकाम्ययेति व्याख्यातमेव । अत्रच मोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं मोक्षितापेक्षयाधिकपापहेतुर्वेपि वृथामांसाशनापेक्षयाऽ-
ल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसानित्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा मोक्षितंभ-
क्षयेदित्यादिनाम्येषामपि प्रकाराणांभक्षणाम्यनुज्ञानच न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यत्तु पुराणादिषु पितृ-
कल्पे समानाद्विजानांभक्षणोद्देशेन गाहत्वा श्राद्धकरणेन च जन्मान्तरे जातिस्मरत्त्वमुक्तम् तत्र माषान्भाग्यसहितश्राद्ध-
मभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणात्त्वेनेकतिर्यग्योनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवयत्पार्थपक्रममपि पितृकार्या-
दि कृत्वा भुज्येत तद्ब्राह्मणानामतिगोहर्तं क्षत्रियादीनानु न तादृग्दोषकरदेवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वपांगहित-
मिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुः । अथ मोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायेति । यज्ञसंपत्त्यर्थतदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदे-
वमनुशानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकरणे पुनरात्मार्थमेव पशुव्यापाद्य तन्मांसभक्षणेण प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुदानमित्युच्यते
यज्ञायमांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्विना रागतोभक्षणे दोषमाह अतइति अन्यथा
उक्तविधिंविना । राक्षसआसुरोन्नरकायैव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमात्रमित्येषदेवोविधिः । अतः अन्यथा अ-
भिधाना प्रवृत्तिःमांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तथाया मोक्षितंभक्षयेन्मांसतथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयवि-
परीते तु लिप्यतइति महाभारतवचनेन । यज्ञाद्दशेपप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं रल्पप्रत्यवापहेतुः ॥ ३१ ॥

यनियम । अतश्चेदशेनियमिते मासमश्वनात्महा सपद्यते । आत्मवधश्च सर्वतएवात्मानगोपायेत्तस्मादुह्ननपुरायुष एव का
मात्रेयादलोक्यते तद्भवतीत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्रार्थवादश्चैतदौपवानेतिज्ञापित । तथाहि मन्त्र । असूर्यानाम ते लोकाअधेन
तमसा वृता । तास्ते त्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महन्नेजनाइति ब्रह्मचारिणोपि प्राणात्यये भक्षणमिष्यते । तस्यैवात्याद्य-
वस्थानिमित्तावचनिकप्रायश्चित्तमभिव्यतितीति । ब्रह्मचारीतु योश्चोयात्मधुमासकदाचनेति । क्षुधातु प्राणात्ययाशङ्काया-
प्रतिषिद्धमासाशनमपीतिव्यासः । जानातीतिदर्शनेनैकाहिकचेप्यते । एतावता कान्तार अतीवव्याधौ तु न शक्यमेतत् ज्ञा-
तु मवश्यमपिनेनानेन जीवतीति । तद्यत् प्रतिषिद्ध्याम्यकुक्कुटादिमासभक्षणमिष्यते । भोक्षणदेवाभ्यर्चनसहितस्य तु प्रकृत-
त्वादस्त्यनुज्ञान । व्याधेश्च न केवलमुत्पन्नस्य निवृत्त्यर्थयावत्क्षक्षस्यातुरदुर्बलादीनासर्वकालमासाशन नियमतइ-
ष्यते । स्त्रीमद्यनित्या क्षयिण अमव्याभ्याचर्कशिता । नित्यमासरसाहाराआतुराश्चापिदुर्बलाः ॥ अप्रोक्षितस्यापि छागमा-
सस्य देवताद्यर्चनतु तैरवश्यकर्तव्यम् । असभवेतु कार्त्तिकदिहनि न दोषः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रोक्षितमुपाहृत भक्षयेत् यजमान । तथा बहूनाब्राह्मणाना यत्र मासभक्षणे सतोऽस्तत्र
ब्राह्मणाना काम्यया इच्छया भक्षयेत् । यथाविधि वरणादिना नियुक्त ऋत्विक् आर्द्धाच्च । प्राणानामत्यये तदभक्षणे म-
रणनिश्चये । अत्रच भक्षयेदिति न विधोष्यते किंतु रागप्राप्तभक्षणमनूष परिसंख्यायते । यथा मन्वर्थानुवादी बृहस्पति ॥
रिंगा नियुक्तोविधिना हुत विप्रवृत्तस्तथा । मासमद्याच्यतुद्धेषा परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥ अतोऽन्यथा तु योश्चोयाद्विधिहित्वा
पिशाचकृत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणमिति ॥ अतएवात्र परिसंख्यादोषोपि न दोषाय स्मृत्यैव सृष्टेस्तथा
व्याख्यातत्वात् ॥ २७ ॥

(३) कुङ्कुम् । प्रोक्षितभक्षयेदिति परिसंख्या वा स्यात् नियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यावे प्रोक्षितादयन्न भ-
क्षणीयमितिवाक्यार्थः स्यात् । सचानुपाहृतमासान्तीयनैव नियेधात्यामस्तस्मान्मन्त्रवृत्तभोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहु-
तपशुमासभक्षणमिदंयज्ञाच्च विधीयते । अतएवासत्त्वतामशून्मन्त्रैरित्यस्यानुवादवक्ष्यति । ब्राह्मणानाच यदा कामना भ-
वति तदावश्यमासभोक्तव्यमिति तदापि नियमतएकवारभक्षयेत्सत्त्वब्राह्मणकाम्ययेतिमवचनात् । तथा आदे मधुपर्कच-
समासोमधुपर्कद्वितीयसूत्रवचनात् । नियुक्तेन नियमात्मासभक्षणीयमिति । अतएव नियुक्तस्तु यथाग्यापमित्यतिप्रमदोप-
वक्ष्यति । प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्ते व्याधिहेतुके वा नियमतोमासभक्षयेत् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्द । प्रोक्षितमग्नीषोमीयादिपदवशिष्टम् । यथाविधिनिवृत्त आर्द्धादौ । अथये मासैकनिवर्त्यो
गैरितिचतुष्टये नियमविधि ॥ २७ ॥

(५) नन्दन । अभक्ष्यमपि मासगोक्षयैव भक्षयेत् । काम्यया आर्थनथा । यथाविधिनिवृत्तोदेवपितृयर्जोम-
न्त्रित । प्राणानामत्यय क्षुधादिपीडायाम् । एवंचतुर्था मासमक्षणे विधिरुक् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्र । मासभक्षयेत्प्रोक्षितादयन्न भक्षयेदित्यन्यनिषेधपरम् । च पुन नियुक्त सन्ननिमन्त्रित सम्ब्रा-
ह्मणानाकाम्यया भक्षयेत् । च पुन प्राणानामत्यये नाशे उपस्थिते मासभक्षयेत् औपधार्मिकमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वप्रजापतिरकल्पयत् ॥ स्यावरं जडमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथि । प्राण कौक्षोवायु जीवबीजभूत पञ्चवृत्तस्थोदानादिकस्यशरीरस्थित्यर्थः । इदमर्जजगन्-
जपतिरेकत्वेनाकल्पयत् । इदमितिसामान्यतो निर्दिश्य विशेषेण निर्दिशति स्यावरजडमिति । यतोऽहेतो सर्वप्राणस्य
भाजनम् । तिर्यक्पक्षिमनुष्यसरीसृपावस्थाहेतुमद्देवनिर्दिशत् । द्वितीयपक्षपहणमपुनरुक्तम् । यत् प्रजापतिना सर्वं

मापदिप्राणस्य कल्पितम् । अतःसर्वमेतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादीपनिषदि श्रूयते । सहेवाच किमेत्वंभविष्य-
तीति । यदिदंकिंचित् आश्वस्यआकीर्णतद्वैभ्यदिति ॥ २८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरेषामंतमुत्थापयति प्राणस्यान्मिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोकल्पयदतस्तस्य
भोजनं भोग्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुः । ग्रीणान्यये मांसभक्षणानुवादमाह प्राणस्यान्मिति । शण्तितीति प्राणीजीवः शरीरान्तर्गतोभोक्ता
तस्यादानीयंसर्वमिदंब्रह्मा कल्पितवान् । किंतदाह जङ्गमं पशूवादि स्थावरं ग्रीह्यवादि सर्वतस्य भोजनं तस्माप्राणपार-
णार्थजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८॥

४) राघवानन्दः । अचार्थे भूतार्थवादमाह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । ग्रीणानामेव व्याप्यइत्यस्याप्यर्थादंश्लोकत्रयेणाह प्राण्येति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्यान्मित्यारभ्य यज्ञायेति पर्यन्तंचार्वाकपूर्वपक्षोनिरूप्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुत्पि-
पासे इति श्रुतिः । प्रजापतिरिदंसर्वमन्नंप्राणस्याकल्पयत् । सर्वैस्थावरंजङ्गमंप्राणस्य भोजनमस्मृतम् ॥ २८ ॥

चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचिव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेघातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनःस्येननकुलादयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्नम् ।
एव दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुपृथतादयोभृगाः । अहस्ताःसर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिपादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानांजीवितनिरपेक्षाणांभीरवः प्रियजीविताः । अल्पसत्त्वाअन्नत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहादीनां भीरवोभृगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुः । प्राणस्यान्मिदंसर्वमन्त्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जङ्गमानांहरिणादीनां अजङ्गमासमृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोहरिणादयः । सहस्तानांमनुष्यादीनामहस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनां भीरवोहस्त्या
दयोऽदनीयाएतादृश्याविधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यांस्वहरतयति चराणामित्यादिना । चराणांजङ्गमानां अचराः रथावराः।
शूराणां सिंहादीनां भीरवोहस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्यभोजनमित्येतद्विबुधोति चराणामिति । चराणांमनुष्यादीनामचरवृक्षोभक्ष्यादि । दंष्ट्रिणां-
व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोभृगादयः । सहस्तानां भृगनकुलादीनां अहस्ता सर्पादयः । शूराणांशक्तिमत्तराणांभीरवोऽशक्ताअन्नम-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्याभोभूमादयः चराणांप्राणिनामन्नम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणोभृगादयः अन्नं-
भोग्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानांमनुष्याणामन्नम् । शूराणां सिंहादीनां भीरवोभृगादयः अन्नम् ॥ २९ ॥

नात्ता दुप्यत्पदनायान् प्राणिनोहृन्त्यहृन्त्यपि ॥ धात्रैव सृष्टासायाश्च प्राणिनोऽन्तारएव च ॥ ३० ॥

(१) मेघातिथिः । अन्नाभक्षयिता । आद्यान्प्राणिनः अंशुशक्यान् पतिदिवसंभक्षयन्नुप्यति धात्रैव प्रजापतिना
अन्तारआर्षाडभयेपि सृष्टास्तस्याणात्ययेमांसमवस्यंभक्षणापिमिति विश्लोकी विधेरस्यापवादः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अहन्यहन्त्याहारब्रुव्याऽनृपि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कः । भक्षयिताभक्षणाहन्त्याणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यन्मादिधात्रैव भक्षणाह्मभक्ष-
वितारश्च निर्मिता इति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अत्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणाहन् । आद्यात्सृष्टेर्ब्रह्मकृतत्वेन त्वाभाविक-
त्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोष इति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि आद्यान् भक्ष्यान् प्राणिनः अत्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः
प्राणिनः च पुनः अत्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येवैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डप्राशिञ्चादि जग्धिरशनं । एषदेवोविधिर्देवैरेतद्विहितम् । अन्यथातु मां-
सस्य यतः शरीरपुष्पर्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराक्षसोविधिः पिशाचानामांसभक्षणे स्थितिरिति निन्दा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वमतमाह यज्ञायैति । यज्ञाय यज्ञाद्भूतपतिपत्तिसिद्धये । जग्धिर्भक्षणं देवोविधिः देव-
गर्भप्रवृत्तत्वात् । अतोऽन्यथा उपाकृतमांसव्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवाप्ये वक्ष्यति ॥ यक्षराक्षःपि-
शाचानाममर्चमांससहारासवम् । तन्नाल्लणेन नातप्यदेवानामभता हविरिति ॥ देवानाहविर्देवतार्थमुपात्तमांसहविरभताऽन्यमांसं
भक्ष्यमित्यर्थः । अत्रच वक्ष्यते ब्राह्मणेनैतिवचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यभक्षया दीपभूयस्त्वप्रतीयते । एवं
च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणेयज्ञएव कार्यं तत्रान्यल्पः प्रत्यवायोऽनु प्रत्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ शोक्षिताभ्युक्षितमांसं
तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यतद्विमुक्तम् ॥ शोक्षितं पशुवन्धार्थं । अभ्युक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्म-
णानां काम्ययेति व्याख्यातव्यम् । अत्रच शोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं शोक्षितापेक्षया अधिकपापहेतुत्वेपि ब्रूयामांसाशनापेक्षयाऽ-
ल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसानीत्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा शोक्षितं भ-
क्षयेदित्यादिनाऽन्येषामपि प्रकाराणां भक्षणाभ्यनुज्ञानं च न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यत्तु पुराणादिषु पितृ-
कल्पे समानाद्भिजानां भक्षणादेशेन गां हत्वा श्राद्धकरणेन च जन्मान्तरे जात्रिस्परत्वमुक्तम् तत्र प्राचीनभाग्यसहितश्राद्ध-
प्रभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणस्यैकतिर्भूयोनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएव यत्पार्थक्यमपि पितृकार्या-
दि कृत्वा भुज्यते तद्ब्राह्मणानामतिगर्हितं क्षत्रियादीनां तु न तादृशदोषकरदेवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वेषां गर्हित-
मिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कः । अथ शोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायैति । यज्ञसंपत्त्यर्थतद्वद्भूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदै-
वमनुष्ठानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकरणे पुनरात्मार्थमेव पशुव्यापायं तन्मांसभक्षणेऽपि प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरा
पेक्षया मांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्दिना रागतो भक्षणे दोषमाह अतर्हि । अन्यथा
उक्तविधिना । राक्षसआहुरोरकार्यैव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमात्रमित्येवैवोविधिः । अतः अन्यथा अ-
विधिना प्रवृत्तिः मांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तद्यथा शोक्षितं भक्ष्येऽन्मांसतथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेय-
मिति तु लिप्यतद्वि महाभारतवचनेन । यज्ञाद्भूतपतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं त्वल्पप्रत्यवायमेव ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ॥ देवान्पितृश्वार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगपक्षिमांसविषयमिदं शास्त्रम् । रुरुपृषतादीनां शशकपिञ्जलादीनामांसं देवानां पितॄणां चार्चनं कृत्वा खादतेन दोषः । यथा गृहे वैश्वदेवाद्यर्थकृते सविधानं विनापिवैश्वदेवेनोदनादिभोजनमस्ति न तथा मांसस्याप्यवमर्थमेतत्पुनर्वचनं देवान्पितृश्वार्चयित्वेति । अन्यथा गृहस्थस्य पूर्वमेव भोजनमेवंरूपदेवेभ्य इति । तेन शब्देनोद्दिश्य शुचौ देशे मांसस्य भक्षणः । यदिवा अग्नये वायवे सूर्यायजातवेदस इति देवार्चनं कर्तव्यम् । फलेर्वावर्तयन्मग्नौ जुहुयादाहुतयः कृत्वा अग्निमतोन्यत्र न भवन्ति । नचाग्नौ होमेन विना बलिहरणं कर्तव्यम् । कर्मान्तरस्य प्रयोगान्तरस्य च प्रतिपादितत्वात् । आस्तांतावदेतत् । अन्ये तु श्राद्धं च पितॄणामर्चनमाहुः । दृष्टं च श्राद्धेऽर्चनप्रयोगः । पितृश्वैवाष्टकान्वदन्ति ततश्च सर्वसृष्टिकारोऽश्राद्धमेव विहितं न पुनरग्न्या काचिदेव क्रिया । कर्गपुनर्मौसस्य क्रयसंभवः यावता आपणभूमे मांसक्रियमाणसौ न मापद्यते । अग्नौ च्यते । सौनिकैरहतस्य स्वययृतस्य पशोर्मौसमभक्ष्यमनारोग्यकरत्वात् । उच्यते व्याघशकुनिकादिभिराहृतं केप्यते न च ते सौनिका इति प्रसिद्धास्तेष्वं विक्रयार्थं श्राव्यद्विगृह्यहर्णात् भवति तदा संभवति क्रयः न हि तस्मै नमुच्यते । स्वयं वाप्युत्पाद्य ब्राह्मणो याज्याक्षत्रियो मृगया कर्मणा ॥ ३२ ॥

(२) शर्वज्ञानारायणः । तत्र क्षत्रियादीन्पत्यन्पिद्धमांसं भक्षणप्रकारमाह क्रीत्वेति । स्वयमुत्पाद्य मृगयादिन हत्वा । परोपकृतं लब्धं । स्वयमुत्पादनसाहचर्याच्च क्षत्रादिपरमेवैतत् ब्राह्मणस्य यज्ञोद्देशं विना पशुर्हिंसायाः पूर्वमेव निषेधात् ॥ ३२ ॥

(३) कुडूकः । क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तमांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षणं पापमामोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं न दुष्यतीत्यभिधानात् । वर्षे वर्षेऽथ मधेनेत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधानात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपकृतं दत्तम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दमः । पूर्वविधावृत्तिहितत्वात् ब्रह्मणत्वाच्च धर्मस्य प्राणापेक्षमांसभक्षणे न दोष इत्याह नास्तेति पञ्चभिः । यज्ञाभजनिधरेपदेवो विधिः । इतरमपि विधिमाह क्रीत्वेति । अर्चयित्वा मासेन । मांसं देवपितृभ्यो दत्तम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रीत्वा स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना परोपकृतमेव च परेणान्येनोपकृतमाभीतमांसं देवान्पितॄन्वर्चयित्वा खादन् दुष्यति । एतत्क्षत्रियविषयम् ॥ ३२ ॥

नाद्यादिविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ॥ जग्ध्वा क्षविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तदेवाद्यर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तान्तरयज्ञक्षणयोगविधिरस्तेन नाभीयात् । मांसं । उक्तानुवादोऽयं आपदि प्राणायामे देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । ननु चैतदपि निमित्ततयोक्तमेव ततश्चार्चिधरेवायनाविधिः सत्यं प्रोक्षितसचन्द्रादौप्यजस्यैव तत्र स्निधानमाशङ्क्यां शादिविषयेऽभ्यनुज्ञानार्थमापदीत्युच्यते । किंतु हि विध्यर्थानुष्ठानपरं विधिज्ञ उच्यते तथा लौकिकानुष्ठानेपि जानातिरुपचारात् नमुच्यते । एतत्तज्जानातीति अनुष्ठानपरे प्रयुज्यते अवफलकथायां जग्ध्वा अशास्त्रीयेण निमित्तेन जेतोऽतस्तेन प्राणिभिरवशोद्यते येन विषयेण यो येषां मांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति ।

(३३) परोपकृतं = परोपकृतं (ज, झ, ञ, ट)

एतावन्नात्रपरमेतत् । अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमभ्रान्ति लोकानचछागादयोमांसाशिनः । अथवा तत्कृतेनापायेनकृ-
म्याद्भिरप्यधमानस्तैरद्यतइत्युच्यते ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतब्राह्मणविषयमुपसंहरति नाद्यादिति । अविधिना उपाकरणव्यतिरेकेण । विधिक्षो-
भांसाशनविधिज्ञः द्विजोब्राह्मणः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसभक्षणानुष्ठानंदोषज्ञोद्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनविधानंविना न मांसभक्षयेत् । यस्मा
द्विधानेन योमांसंसादति सधृतःसम्यक्मांसतेन भक्षितवैः प्राणिभिः परलोकं स्वरक्षणाक्षमःखाद्यतइति सर्वलोकानुवा-
दः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनापदि रोगाद्यसंपत्तौ । तैर्भक्षितैः अवशोरक्षणाक्षमः प्रेत्य धृतः अत्ताद्यते ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । योऽयमांसभक्षणेपोढाविऽधिरुक्तस्तद्विपर्ययेण भक्षणे दीपमाह नाद्यादिति ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः पशुभिः द्विजः ब्राह्मणः अद्यते भक्ष्यते अवशः परार्थीनक्षतः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनोन्मृगहन्तुर्धनार्थिनः ॥ यादृशं भवति प्रेत्य यथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धार्थः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आहारबुद्ध्या तु भक्षणमतिनिन्दितंनश्येत्याह नतादृशमिति । धनार्थिनइतिवदंस्तस्य
मांसविक्रमजीविनस्तदेकवृत्तितया नातिशयितदोषतेति च दर्शयति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । शृगवधजीविनोव्याधादर्धननिमित्तशृगाणांहन्तुर्न तथाविधपापं भवति यादृशमदेवपितृशेषभूतपा-
सानि खादतःपरलोकं भवतीति पूर्वानुवादएव ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोकरवर्ततइत्याह नेति । एनोद्भूतः । शृगहन्ता देहयात्राद्यर्थंभवतं अयंतु भोगार्थमित्य-
न्ति विशेषः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रूयादविधिना ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनार्थिनः केनः शृगहर्तुं तादृशं एनः पापं न भवति ब्रूयामांसानि खादतः प्रेत्य यादृशमेनो-
भवति ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं योमांसं नास्ति मानवः ॥ सप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकैर्विशतिम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्मानि अवश्यं प्राणात्ययसंभवे देवार्चनंयोनिकरोति अथच मांसमभ्रान्ति सदुप्यत्येव ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्थवैज्यशब्दभोजनादौ मृवृत्तोमांसभक्षणदीपदर्शनात्ततोनिवर्ततत्कालमांसाभक्षण
स्येवातिदोषहेतुत्वात् । अतआदावेव याजनादेर्निवर्ततेत्याह नियुक्तस्त्विति । यथान्यायं वरणादिना ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । शब्दे मधुपर्के च यथाशास्त्रनियुक्तं सन्धोमनुष्योमांसं खादति सधृतःसन्नेकैर्विशतिजन्मानि
पशुमर्वाति । यथा विधिनियुक्तस्त्वित्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदं ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि नियुक्तइत्युक्तं तत्रार्थवादमाह नीति । नियुक्तः शब्दादौ । संभवान् जन्मानि
उपरतब्रह्मभारणविना ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । देवे नियमे च नियुक्तस्य मांसापक्षगे दोषमाह नियुक्तइति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिप्रसवमाह नियुक्तइति यथाग्याय विधिना नियुक्तः आर्वाग्यादा निमज्जितः भानवः ब्राह्मणः मांसान्ति न भक्षयति सः ग्रेय्य भवे जन्मनि एकविंशतिपर्यन्तपशुतांयाति । एतद्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विषः कदाचन ॥ मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । गोक्षणादयः पशुबन्धेमन्त्रवन्तः संस्कारातिहितास्ते येषां क्रियन्ते पशूना वैदिकयागशेषाणां मांसमद्यात् । सीतायज्ञादिषु च सत्यपि सामयाचारिकयागशेषत्वे मन्त्रसंस्काराभावादभक्ष्यता । शाश्वतं शाश्वतो निन्दो वैदिकइत्यर्थः । आस्थित आश्रितः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नाद्याद्विधिनेति परमागुक्ततम विधिश्चाद्यर्थे निरुक्त्या तदेव स्पष्टयति असंस्कृतानिति । मन्त्रोपाकरणनियोजनशोक्षणादिमन्त्रैः । एतेनोपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतस्यैव पशोर्मांसविषेण भक्ष्यम् । सत्त्वान्ब्रह्मकायां पशुकल्पे मधुपर्के सीमे हविर्षज्ञविशेषे चास्तीति तत्रैव मांसायनविषेण कार्यम् । तदपि पूर्वमुनिभिः स्तुतत्वात्क्रियते न तु सर्वथा दोषाभावादिनि दर्शयितुं शाश्वतविधिमास्थित इत्युक्तम् । शाश्वतं विधिं मन्त्रसिद्धिपूर्वकीणां । आस्थितं आश्रितः । एवंचतुर्दशविषेण कर्तव्यमिति पार्वणप्रकरणोक्तमपि सान्ध्यादिपरमेव ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितमन्त्रवन्तो गोक्षणादिसंस्कारादुत्पापशून्यविधिः कदाचिन्नाश्रीयात् । शाश्वतं दवाहानादितया नियमपशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्रीयादिति । शोक्षितं भक्षयेन्मांसमिदं तस्यानुवादाभ्यन्तेन ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिनियमप्रकारो नियमयति असंस्कृतानिति । शाश्वतं शास्त्रोक्तम् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । सममपि विधिमाह असंस्कृतानिति । असंस्कृतान्याजुषैरुपाकरणपर्याप्तिप्रकरणादिप्रयुक्तैर्मन्त्रैस्तु क्तात् । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् । अभक्षणाहानिपि पशून्मन्त्रैः संस्कृतान्कृत्वाऽद्यादिति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रैः उपाकरणप्रयोजनशोक्षणादिभिः असंस्कृतान्पशून् । विप्रत्युपलक्षणमात्रं अन्योपि कथयनमाद्यात् न भक्षयेत् । मन्त्रैः संस्कृतान्पशून्चात् । शाश्वतविधिमास्थितः शाश्वतमित्यनेन मुनिस्त्वमुक्तम् । तेनाप्ये कतमिति तेन तु सर्वथा दोषाभावः ॥ ३६ ॥

कुर्याद्द्विपशुं स द्वे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ॥ नत्वेव तु दद्याद्द्विपशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । येषोपाबुद्धिः स्यात्सीतायज्ञसंक्रियामन्त्राण्युक्तयागादिषु समाचारमग्रेषु पशुदण्डफलकामरूपस्याग्न्यः दद्याद्द्विपशुवधोपाचितकेन तिरिक्तापवती सत्यसपत्तिरिति तन्निषेधार्थमाह । स द्वे प्रस्तावतुष्टवपसद्वे घृतपशुकुर्याद्द्विपशुमेव कुर्वीत । पशुना यष्ट्ये तत्स्थाने घृतेन यजेत देवताः । तद्धि सामान्येन यागद्रव्यम् अथवा पिष्टपशुं पिष्टमयपशुमिति तत्कृत्वा देवताम्युपहरेत्पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा । कथमप्यथा पशुदण्डः । उच्यते । शिन्ति न च देवताराधनाभ्यर्चनैर्वैदिकानि कर्माणि गुणत्वेन देवताश्रुतेः । अन्यव्यतिरेकमूलतां चावेच्छन्ति । दश्यते पशुवधोपाचितकेन फलसपत्तिरिति मन्यमानाः । अतो न वेदमूलतां अन्यव्यतिरेकावपि आन्तिभावप्रसङ्गमिचारात् । अतोऽयं लोकोन्मयभाभागानुवादेन सौहार्दाचार्येण प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु सर्वथा त्यन्तोत्क्रागता पशुभक्षणे भवति तदापि प्रकारेण तदाकाक्षा निवर्तनीया ननु पशुहिंसा युक्त्याह कुर्यादिति । घृतपशुधृतविकारः पशुमांसतुल्यरूपत्वात्पशुः । एवं पिष्टपशुः । संगेऽप्यन्तेऽप्या । भूताद्यभिभवः संग इति तु केचित् तत् न लोकप्रसिद्धमिति हेयमेव ॥ ३७ ॥

(३) क्लृप्तकः । सङ्घासक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयी पिष्टमयी वा पशुमतिकर्तित्वा खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशविनैव पशुकदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतपशु घृतमयी पशुप्रतिकृति । संगे पशुवक्षिपस्क्तौ आसक्त्या भोजने रागप्रसक्तौ वा आवश्यकस्मोक्तैकर्मणि वा न तु वैदिकैकर्मणि घृतपश्वादेकादशावदानवाधापत्तेः । तुस्माद्यज्ञेवधोऽवध इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । हिंसामविधिना न कुर्यादित्याह कुर्यादिति । सङ्घे संगत उत्सवादिनिमित्ते ज्ञात्वा दिसमवायदति यावद्घृतपशुमुपाकुर्यात् । पशुस्थाने प्रभूतघृतपिष्टमपूपादिकंच दद्यादिति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । घृतपशुं सङ्घे आसक्तौ कुर्यात् । पिष्टपशुं तथा कुर्यात् । वृथा पशुहन्तुकदाचन नेच्छेत् ॥ ३७ ॥ यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कत्वोह मारणम् ॥ वृथापशुघ्नः शमोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तावतीर्जमना मावृत्तौ शरणं गमोति । वृथापशुघ्नः श्रुतिस्मृत्योर्योऽदितः पशुधन्यः करोति । तस्य प्रकरणान्महानवम्यादिषु औक्तिकैर्विक्रियते । पशुघ्न इति कमत्यपेक्षान्वसंख्यम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावत्कत्वस्तावत्संख्यावारान् । वृथा उपकरणान्मत्यत्र पशुघ्नः ॥ ३८ ॥

(३) क्लृप्तकः । देवताद्युद्देशमन्तरेणात्माभ्यर्थः पशुहन्ति सवृथापशुघ्नो घृतः संख्यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतजन्मनि जन्मनि मारणं गमोति तस्माद्व्यापशुं हन्यात् । तावत्कत्व इति वक्तव्यत्वात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वस्तुष्टमस्यैव । इह हशब्द आगमप्रसिद्धसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेदण्डमाह यावन्तीति । अत्र हशब्दः प्रसिद्धार्थोतीति ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । तावत्कत्वः स्तावतो वारान् । हशब्दोऽनुकम्पयाम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथापशुघ्नः पुरुषः इह लोके अधर्माचारं कृत्वा यावन्ति पशुरोमाणि अष्टकोटिरोमाणि तावन्ति पशुमांसमित्यसंगमोति जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा । यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमनन्तरोक्तो दोषः । श्रुतिस्मृतिचोदिते वधे यज्ञाद्भूते या भूतिरतिन्विष्टस्यैवमेव । स्वयंभुवा मजापतिना पशवः सृष्टा उत्पादिताः । स्वयमेवेत्यर्थवादः । अस्य जगतो विवस्वस्य यज्ञो ज्योतिर्गमादिः । भूत्यै भूतिविभवः पुष्टिः रफीतिः तस्मात्तत्र योवपः सोऽवधो विज्ञेयः । हिंसाजन्मस्य पापस्य निवृत्तेरवमुच्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र यज्ञार्थं हनने कथं तादृशोपाभाव इत्याशङ्कामपनयति यज्ञार्थमिति । लोकस्य भूत्यै जन्मने आहुत्या सूर्याप्यायनवृत्तिर्गोपपरंपरया शुक्रोत्पत्तौ प्रादुर्भावात् । एतेनैकपशुहिंसयाऽनेकमाणि निरताराणां दशदोषाभाव उक्तः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिर्यञ्चः तिर्यग्योनय यज्ञार्थनिर्धनश्रमाः उच्छ्रिताः उत्कृष्टजातीः उत्कृष्टजातिव प्रामुष्यति ॥ ४० ॥

(३) छद्मकः । एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशुहस्तसन्नाम्नानपशुबोचपांगतिस्वर्गाद्युपभोगप्रोषणविलक्षणदेहदेशादि-
संबन्धमापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् । नन्वन्यायिकारिष्वेकमेष कथमनधिकृतस्य पश्वादेरुपम-
गतिमात्रिकस्य उच्यते । शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यायस्य चित्रधिकारिकापांजातेऽथवावधिकारिणोऽपि पुत्रस्य पदमात्रम-

दिहापि पश्चाद्विगतफलसंभवाद्यजमानेषु कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलकामयिष्यति अतएवात्मानं च पशुचे-
वेत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह एवंचित् । आत्मनस्त्वर्गकामोपजेत वाक्यस्यैवेतमाद्यभेदेति श्रुतेः । पशुभ्येति
यज्ञार्थेति धनं गमादित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्वर्थेऽपि मधुपर्कादिषु पशून् हिंसन्सद्विज्जन् आत्मानं पशुभ्योऽन्तर्गतं गमयति मापयति ॥ ४२ ॥

गृहे गुराक्षरण्ये च निवसन्नात्मवान् द्विजः ॥ न वेदविहितां हिंसामापयपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेघातिथिः । न च गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणोऽरण्ये चतस्रस्यतांस्या कार्पाक्षेऽस्ति । अवकीर्णनौ ब्रह्म-
चारिणः स्यादपि वानमस्थस्य तु नैवास्ति । ब्रह्मचारिणोऽप्यालोपेक्षणं नैव ष्यते । अतोऽयं विधिरितश्चाद्धे गृहस्थसु वा-
दएव । यदि चार्थं विधिः स्यादरण्ये आपयनीतिकमालम्बनमेतत्स्यात् । न च वानमस्थस्य सामिकस्यापि पशुयोगोऽस्ति
पुरोडाशाभ्यर्चनैवेत्यत्र दर्शयिष्यामहेति केचित् । उपाध्यायस्त्वाह युक्तं ब्रह्मचारिणो वानमस्थस्य च पराजितो वा स्यात्पेया-
दिनात्मन्यगोपि विहितस्तस्य नास्ति जीवितार्थाहेति स्फुटतरं तत्रैव निरूपयिष्यते । ननु चापचयं प्रतिषेध उच्यते ।
तत्कृतस्तत्रैवानुज्ञानं स्यादुक्तमप्येते । सत्यम् । अन्यथा न किंचिदनेन कृतं स्यात् । अर्थपादार्थमिति चेदर्थवादस्याप्यात्म-
नमस्त्वेषणीयम् । अतो नापचयं प्रतिषेधो विधिश्चापचयविरुद्धः । बहुभेदादापदात्मनीयस्यापचयमिति सामिकमर्थमिति चेत्
भोजनं भविष्यतीति बुद्ध्यामहतिनिमित्तम् । यथा खेपाद्युद्धिर्धुनैवानश्वन् जीवामि यदानीमभिसृजामस्ततश्चतुश्च-
तयायी तदापचयुक्ता । एव सर्वतएवात्मानगोपायेदिति श्रुतिरनुगृहीता भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गृहे गार्हस्थ्ये । गुरौ ब्रह्मचर्ये । अरण्ये वनस्थत्वमित्युक्तयोः । एतेन यथा ब्रह्म-
चार्यादीनां हिंसा दोषस्तदग्रेव गृहिणोपीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे वानमस्थाश्रमे च यथास्तात्मा द्विजो निवसन्नापयपि नाशस्त्रोयां हिंसां स-
माचरेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहस्थादि त्रयमाश्रमत्रयसंग्राहकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोः स्वतो मांसाभोजनं वै विगृह्य-
हिंसासंभवात् ॥ ४३ ॥

(५) मन्दनः । गृहे गृहाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्याश्रमे । अरण्ये वानमस्थाश्रमे ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवान् यजमानं द्विजः । अवेदविहितां हिंसामेव समाचरेत् । गृहे गृहस्थाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्या-
श्रमे । अरण्ये वानमस्थाश्रमे । ब्रह्मचारिवनमस्थाश्रमोऽप्यगृहस्थापि हिंसायां दोषः ॥ ४३ ॥

या वेदविहितां हिंसां नियताऽस्मिंश्चराचरे ॥ अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्वर्धनौ ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदविहितोयः शान्तिवपुः सोऽस्मिन्नगति चराचरेऽस्यावरजस्रमे नियतो नित्योऽनादिः । यस्तु
तद्भाविः सोऽन्यथ्यतिरेकस्यान्यादादानीतः अतो वैदिकीनां हिंसामेव विद्यात् अमुञ्च श्रयवायाभावात् । अहिंसेति कार्य-
त उच्यते न स्वरुपतः । ननु च सैव हिंसारूपाभेदात्कर्मकार्याभेदः । उच्यते । वेदाद्धर्मो हिनिर्वर्धनौ धर्मस्यापमंस्य च यत्कण-
यनंतद्देशदेवगोहृदयेषाणामप्रामाण्यम् । वेदस्य स्वतएवाभ्युदयहेतुत्वकचित्ज्ञापयति । स्वरूपाभेदोऽपि नास्ति । क्रमवर्धपुरु-
षार्थत्वेन भेदादापचयेन मन्वतोः । लौकिकयामांशयोर्द्विषाणस्य चागन्तव्यः वैदिकयामांशु राक्षिण चोदितमिदं क्रमवर्धनमिति ।
निर्वर्धनं निरोपेण भातः प्रकाशतापतद्विषयावत् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नियता सवैरनुष्ठीयमाना । अहिंसामेव ता तामेवाहिंसा अहिंसासाम्याभिधानेएवकार
स्यानुपयोगात् । निर्बभौ प्रकाशगत ॥ ४४ ॥

(३) कुड्मूक । कथतर्हितुल्येहिंसात्वेवैदिकीदक्षोदपशुहिंसानाधमयित्यत आह यावेदविहितेति । या श्रुतिविहि-
ता कर्मविशेषोपदेशकालादिनियताऽस्मिन्नगति स्थावरजङ्गमात्मन्यहिंसामेव ताजानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुह-
ननमधर्म माणिहननत्वात् ब्राह्मणहननवत् इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्या-
प्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ यस्मादन्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेव नि शेषेण प्रकाशतागत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्द । किंच वेदविहिता हिंसा न हिंसेत्याह येतित्रिभि । हिंसातोऽधर्मोयथावेदप्रमाणकस्तथा
यज्ञे हिंसातोऽधर्मस्तत्प्रमाणक इति भावः । कर्म ब्रह्मोद्भवविद्भीति स्पृते ॥ ४४ ॥

(५) नन्दन । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ न प्रमाणान्तरात् । तेनवेदविहितहिंसा हिंसात्वेन वक्तुनयुक्त्यभिप्राय
॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्मिन्नधारे या वेदविहिता हिंसा विभ्युत्कार्हिंसा ताहिंसामहिंसामेव विद्याजानीयात् ।
धर्मोवेदान्निर्बभौ नितरावभौ प्रकाशतद्व्यर्थ ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया । सजीवश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथि । अकागेनप्रतिपेधार्थीय प्रलिष्टोदप्रव्य । अहिंसकानां शतपेधासर्पव्याघ्रादीनाममति
पेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अहिंसका यनपकारीणीत्प्रपकारिवधे दीपाल्पतोक्ता । आत्मसुखेच्छया आत्ममावहु
कार्थ मान्येपावध्यस्य चोपकाराय ॥ ४५ ॥

(३) कुड्मूक । योऽनुपधातकान्प्राणिनीहरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति सइहलोके परलोके च न सुखेन वर्ध
ते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्द । अहिंसकानि मृगमीनादीनि । न क्वचिदिहामुत्र पूर्वकृताहिंसादुरदृष्टवशादिहापि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दन । अहिंसकानीति विशेषणाद्याघ्रादिहिंसायादीपमान सचितम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्र । यान्यहिंसकानि भूतानि तानि यज्जात्मसुखेच्छया हिनस्ति सजीवस्स मृतसज्ञ जीवन्मृतकद्वय
य । क्वचिकस्मिन्नलोके सुखेनैधते न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ४५ ॥

योऽन्यनवधक्लेशान् प्राणिना न चिकीर्षति । ससर्वस्य हितप्रेम्णुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथि । बन्धनवधाएव क्लेशा । अथवा विचारानादय तान्योन कर्तुमिच्छति विचारानमेव येन नरत
तद्विषयेच्छेद यस्य निवृत्ता न केवलपीडान करीति यावद्विर्त्तेनेप्सितुमिच्छति सर्वस्य समुल्लसत्य तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नचिकीर्ष येतादृक्संकल्पोत्पादनेन ॥ ४६ ॥

(३) कुड्मूक । योऽय धनमारणक्लेशादी प्राणिनाकर्तुनेच्छति ससर्वहितगामीचतुरन तसुखप्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । अहिंसकस्य गुणानाह यद्विद्वद्भ्या । बन्धनवधाभ्याप क्लेशस्त । अयतं कल्पस्यापि
॥ ४६ ॥

यज्यायति यत्कुरुते धृतिं वध्नाति मय्य च ॥ तद्वामोत्ययत्नेन योहिनिस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चिन्तयति शुल्कमहंगादि यत्रच रतिमभिलाषं च भ्रातृभिमित्यवस्तुनि तदयत्नेन स्वल्पेनैव काठेनावामोति । यत् कुरुते कर्मणा तत्कर्मनिष्पत्तिसमन्तरमेवाविधेन भागोति ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्यायति चिन्तयति । रतिमिच्छाम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । अन्यच्च यदध्यायतीति । यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदंमस्ति यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति यच्च परमार्थभ्यानादौ धृतिं वध्नाति तत्सर्वमिच्छेन लभते । यजपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न भ्यापादयति ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं किंतु सत्यसंकल्पः स्यादित्याह यदध्यायतीत्यादि । अमतिवर्द्धतस्य कर्म फलतो तिभावः । रतिविजिगीषा तेन वाचिककर्म लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ॥ न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य हिंसामतिषेपलोकसंघातस्य मांसभक्षणशेषतर्दशयति । यावत्प्राणिनो हतास्तावत् मांसं नोत्पद्यते हिंसाप्रातिशयेन दुःखावहा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् । ननु चेत् स्वयं धृतानां भक्षयेव मांसं किमिदमुच्यते नाकृत्विति । अर्थवादोय । स्वयं धृतानां मांसं रोगहेतुत्वाद्यासमेव न सदा त्वा मांसं भक्ष्यते न च रोगहेतोर्दानमस्ति । उत्पद्य तदिति मांसस्य हिंसानिषिक्तत्वात्कर्ममुपदेशमानकर्मकं भक्षयेवाविशुद्धम् । अथवोत्पद्यतइति । न च स्वर्ग्यइति न स्वर्गा-
नुत्पत्तिहेतुमात्रमभिमतमपि नरकादिदुःखहेतुनाम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एव मपक्षेन मांसभक्षणे तर्दक्षणादोषो हिंसादोषश्चेति दधीतश्च तत्र स्वयं हिंसामकृत्वा क्रीतस्य लब्धस्य वा मांसस्य भक्षणेऽपि हिंसादोषोस्तीत्याह नाकृत्विति । क्रीतसंघादो साक्षादहननेऽपि केनूयहीनुरेतेन हननादस्ति हिंसादोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसायुगोपावधिभाष्ये पुन प्रकृतमांसभक्षणमाह नाकृत्विति । प्राणिहिंसाव्य-
तिरेकेण न कर्त्तव्यमांसमुत्पद्यते प्राणिवयम् न स्वर्गोन्मितं नरकहेतुरेव यस्मात्स्मादविधिना मांसं भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिमहत्सस्यैव मांसत्वमित्याह नेति । मांसमविधिसंपादितं वर्जयेत् न भक्षयेत् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि मांसभक्षणवर्जनमेवोपक्रम्याह नाकृत्विति । स्वर्ग्यः स्वर्ग्यं हितः ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अशुचिरुच्यते कुक्षौ गर्भवृद्धिः शुक्रशोणितान्मांवाऽशुचिभ्यामभवः । तथाच वधवन्धौ शरी-
रवतां तत्कृतौ एतत्सर्वमसमीक्ष्य निपुणबुद्ध्या तत्त्वतो निरूप्य निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणात्सर्वस्या मतिषिद्धस्यापि किंपुनः
मतिषिद्धस्य । अर्थवादोयम् । न पुनस्तत्त्वतः अशुच्येव मांसक्षेयं नहि तदशुचित्वविभिर्परवाक्यम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्पत्तिं शुक्रशोणितयमवतया कुत्सिताम् । वधवन्धौ परलोकविरुद्धौ ॥ ४९ ॥

(४७) तद्वामोति-तदेवा (क, ख, ण) = तस्य । (घ)

धृतिं-रतिं (द, ड, ड, य)

(३) कुहूकः । शुक्रशोणितपरिणामात्मिकांसमुत्पत्तिधृणाकर्षविज्ञाय प्राणिनांवधवधौचक्रकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तते किमुताविहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसभक्षितारधिगस्त्वित्याह सपिति । समुत्पत्तिं शुक्रप्रोणितपरिणामत्वानुगुप्तिरनेह्य ।
मेषविशेषस्य बन्धनं कृत्वा मांसं गृह्यते न भ्रियते स इत्यपि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । समुत्पत्तिर्मातापित्रोः शोणितसुक्राभ्यां विष्मूत्रादिभिर्दूषिते कुक्षौ संभवः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति योमांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥ सलोके प्रियतांयाति व्याधिभिश्च न पीड्यते
॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विधिर्देवार्चनं तद्वित्या योन भक्षयति किंतिह विधिना भक्षयति सलोकस्य मिपतामोति मिष सर्वस्य भवति । व्याधिभिश्च कृशदुर्गलदेमांसमश्रतोव्याधिरुपजायते तेनापि विधिर्नैवाशितव्यम् । तथाभक्ष्य ग्याधिभिर्नैवाशयते । अन्यथा अश्रन्त्वपिमांसं पीडयतएव व्याधिभिः । पिशाचवदितिपिशाचास्तियग्जातिविशेषा स्ते विधिमनैष्वपमांसमश्रन्ति ततोऽन्योपि तथा भक्षयन्पिशाचसदृशोभवतीति निन्द्यते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वमांसस्याभक्ष्यत्वेनोक्तस्यापि पिशाचवदिति विधिहानौ दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(३) कुक्षूकः । उक्तविधिव्यतिरेकेण योन मांसभक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नैति व्यतिरेके दृष्टान्तः । सलोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न व्याप्यते । तस्मादवैधमांसभक्षणाद्यापयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । मांसाभक्षिणमलंकरोति नेति । पिशाचवदिति ध्यतिरेकेणदृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पिशाचवद्विधिहित्वेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ॥ संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥५१॥

(१) मेघान्तिथिः । अन्यैर्हृन्मयान्त्वमयोजनतोयधन्धुनोपोदते साध्वयहन्ताकरोतीत्यनुमता विपत्तिता ह-
तस्याद्द्विविभागकारः । उपहन्तापरिवेषकः । सादकइत्येतत्सर्वेषातकाः । अपातकेषु सादनसंस्कारविक्रयविक्रंषु
घातकत्वेभ्यारोपिते निन्द्य न पुनस्तत्त्वतएते घातकाएव लौकिकी हि वपक्रिया माणत्यागकया तद्व्यकर्ता घातकः
सृष्टितौगम्यते । त्वतंत्रःकर्तेति विशेषास्तादिना यःप्राणविद्योजनमाणिनां करोति सत्त्वोपपत्ते क्रयविक्रयाद्याभ
क्रियास्ततोभ्या एव । ननुधेयमपि सृष्टिरेव । एते अनुमन्त्रमश्रुतयोघातकाइति नेदंशब्दार्थसंशये प्रमाणम् । कित-
हि धर्माधर्मयोरभिपुक्ततरोहि तत्र भवाप्याणितिः सत्त्वादयम लोकप्रसिद्धैः पदार्थैर्व्यवहरन्ति न शब्दानां संय-
पविर्धमरन्ति प्रयोक्तारोहेते न स्मर्तारः । ननुष तमाचार्यमथक्षतरइत्यदि-स्मरन्त्येते । सत्यं । न तत्र शास्त्रसृष्टिर्विरो-
धः । मष तेषांवाक्यानामप्यमयोजनमस्ति । इदं तु गौणेनापि मयोजनेनार्थवादतयाप्युपपत्तेर्न घातकत्वंव्यपमयता-
तुं । येप्याद्भुतक्षकभ्येन विद्यते वषकोपि न विद्यतइति महानमपुनएव वषः मयोजकम कर्ता स्वयं । ततोपुन-
मेव घातकत्वमतोघातकमार्थाभ्यन्तमेव सादकस्य युक्तमिति ब्रूमः । इयमप्यापमिन्नहतांनारसासादकरप जम्भामां-
मथस्यंयेति । यदि मयोजकत्वेन कर्तृवमुक्तं तदपि नैवास्ति । इदं हि तस्य लक्षणं । मेरगाभ्येप्लानांमां तु य रतप्र-
रप पोदकः सकर्ता सएव हेतुश्च मृषयोपर इति । वषकोहि जीवन्मपुनएव मयर्तते मांसविक्रयेन जीविष्यामीति
ननु सादकेन विनियुज्यते । अथ तत्समर्थारणमयोजकत्वम् । योपक्रियांकर्तुंमप्यवसिन्नस्वचानुसूयेन यः संश्लिप-

सुः समयोजक इति । एतदप्यत्र नैवास्ति साधनोपनिधानं त्रसतः पशोरस्वतन्त्रीकरणं स्वद्वेषनयनमित्येव संविधानशब्द-
वाच्यं युक्तम् । तेन विना क्रिया न निष्पद्यते । अथ यदर्थः क्रियारम्भः समयोजकश्चेति चेन्मात्रमवकाशमप्यप्यतीत्यप्यप-
नेहेतुकमुत्संज्ञामतिलम्भेन सप्ययनमप्यापयति । नचासौ किंचिदुद्दिश्य हनने भवतते । येनास्य तदर्थनिरूपणाय भ-
क्षणेऽनर्था भवन्तिः स्यात् । सर्वदमे स्वभूत्यै यतन्ते न केनकश्चित्परोनुपहीतव्य इति मुहूर्तमप्यवतिष्ठतदप्यपि पूर्णकामः
अथ स्वार्थमवृत्तस्य भक्षयितारमन्तरेण भवतिरनार्थिका तस्मिन्सु सति फलवती फलं च मयोजकम् तच्च खादका-
धीनमिति पारंपर्येण खादकमयोजक इति । एवंतर्हि योद्धिपाद्भूयते सहन्तुः मयोजकः स्यात्ततश्च हन्यमान एव ह-
न्ता संपद्यते । नहि द्वेषेण विना हन्त्वोपपत्तिरिति । तथा ब्रह्महत्यायामपि सर्वसंदद्यात्पातकसमयोजकं नहि प्रति-
प्राहयितारमन्तरेण प्रतिपहोपपत्तिस्ततश्च प्रतिप्राही न केवलं मृत्यवेयादपि दातापि । रूपवती च स्त्री स्मरशरदसं-
मानन्दयेन रागिणा दर्शितस्पृहातिशयेन शीघ्ररक्षन्ती मृत्यवेयात् तस्मान्नेदमयोजकलक्षणम् । तौहि वधकखादको स्वा-
शंभृत्तौ नष्टाभ्वदधरथववितरेतरोपकारमनुभवतौ न पुनरन्यतरमयोजकसृष्टिविशङ्कया च शूद्रविदूक्षत्रविगामित्यध
भलेके निपुणमेतन्निर्णीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रीत्वा लब्ध्वा वा भक्षयितुरपि हिंसादोषद्वयुक्तं तदुपपादयन् भक्षणीचित्तव्यापारात्तर-
करणेऽपि हिंसायादोष इति दर्शयति अनुमन्तेति । अनुमन्ता यदनुमत्या विना न वधः । विशिष्टता मांसविभागकर्ता ।
निहन्ता प्राणव्यापादकः । क्रयविक्रयीति क्रयाय परार्थश्रेता विक्रेता परनिर्हृत्पशोर्मांसक्रीत्वा तद्विक्रयणकारी । सं-
स्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षकः । एतेष्वप्यारौर्विना अदेशाभावाद्घातकोपि न घातयतीत्येतैर्पि
हिंसाकाङ्क्षार्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुड्मूकः । यदनुमतिप्यतिरेकेण हननं कर्तुं शक्यते सोऽनुमन्ता । विशिष्टता अङ्गानि यः कर्तृमादिना पृथ-
क्पृथक् करोति । क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेताविक्रेता च । संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षयिता । गोवि-
न्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह तदयुक्तं । हननेन तथा हन्ता धनेन न्यायकस्तथा । विक्रयी तु
धनादानात्संस्कृततत्त्ववर्तनादिति समवचनेन पृथक्निर्देशात् । घातकत्ववचनचैदमशास्त्रीयपशुवधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त-
व्याहृत्येवपरविधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक्क्रमायश्चिददर्शनात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतादृशपापमस्ति यदहौ दूषयतीत्याह अनुमन्तेति । सम्यक्कृतमित्यनुमन्यते यः सोऽनुमन्ता ।
पश्वङ्गानि कर्तृमादिना यः पृथक्पृथक् करोति स विशिष्टता संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः ॥ ५१ ॥

(५) मन्दनः । खादके हि सत्यनुमन्तादयो भवन्ति । तेन वधमकुर्वतोऽपि खादकस्यातो दोषो भूयान्भवति । तस्मा-
न्म खादकः स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुमन्ता यदनुमत्या हतः । विशिष्टता अवयवमांसविभागकर्ता ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ अनभ्यर्च्य पितृन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । अधिकपुष्ट्यर्थयोमांसमश्नाति तस्येयमिन्द्रा नतु रोगोत्पत्तिमया शङ्कया यत आह यो वर्धयितु-
मिच्छतीति तस्याप्यनभ्यर्च्यपितृदेवान् । नतु रोगहेतोस्त्वर्चनमकुर्वतोपि कथंचिदसम्बन्धो दोषः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनभ्यर्च्य पितृन् देवानिति पितृनवष्टकायां देवान्पशुबन्धादौ ॥ ५२ ॥

(३) कुड्मूकः । स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनविना यो वृद्धिनेतुमिच्छति तस्मादपरोनापुण्यवर्तास्तीत्यवि-
धिमांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वेति । अपुण्यकृत्पातकी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्तस्मात्पूरुषात् अपुण्यकृत् पापकर्ता नास्ति ॥ ५२ ॥

वर्षे त्र्येष्वश्वमेधेन योजयेत् शतंसमाः ॥ मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥
[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति । सतपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विचर्जयेत् ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । देवाद्यर्चनशिष्टस्य शशादिमांसस्य भक्षणमनुकूलं । ततो निवर्तमानोऽश्वमेधफलमश्नुते अश्वमे-
धस्य फलं सर्वाङ्गकामानर्थसर्वाविजितिरित्यादि । न चात्र बोधनोपमं कथं महाप्रयासेन बहुधनव्ययेन च तुल्यफलता
मांसनिवृत्तेः स्मरान् । यतएवैषि संयमोतिदुष्करः । किंच लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादित्ययं न्यायोन्मत्त एव ।
शतः फलविधौ न दोषः वयंतु ब्रूमः । अर्थवादएवायं यतो वर्षे शतसमाहितवार्यवात्पक्षेऽनुष्ठेयम् । नहि मतिवर्षमश्वमे-
धस्य विधेयत्वमभवत् । नापि वर्षे शतं तावत् कालस्याधिकारिणो जीवनाद्यसंभवात् । पुण्यं च फलञ्च पुण्यफलम् । समा
हारद्वन्द्वः । पञ्चीसमासेषसामर्थ्यम् ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुना यस्य वर्णस्य यादृशमांसभक्षणं निषिद्धं तदकरणे फलमाह वर्षे वर्षे इति । शतंसमा
इति यावदायुः प्रतिवर्षमश्वमेधफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्भायित्येतद्व्युत्पितुमाह वर्षे वर्षे इति । यो वर्षरातया-
व्यतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फलत्वं यदि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसवर्जनादधिकं पुण्यं न स भाष्यमित्याह वर्षे इति । तयोर्मांसभक्षकाश्च मेधयाजिनोऽपि विधा-
करणात्समम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ॥ न तत्फलमवामोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । मेधैर्देवाहैः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नान्यकृष्टाद्यजनितानि । अयमर्थवाद एव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमूलाशनैः तन्मात्रभक्षणैः । मुन्यन्नानां नीवारादिमुन्यन्नानां भोजनैर्भक्षणैः ॥ ५४ ॥

(३) कुड्मूकः । पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानपस्थभोग्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवामोति यच्छास्त्रानिय-
मिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । फलमूलाशनैरनयोरेव भोजनैः मेधैर्देवयोग्यैः मेधोयज्ञैस्तत्तुल्यफलैः । न भक्षयामोति स-
त्पूर्वकमांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्व्यहम् ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । नामधेयनिर्वचनमर्थवादः । मांसभक्षयिता सहितसर्वंगम् सामान्यापेक्षं योग्येनार्थेन मतिरा-
कांक्षीकरोति यस्य मांसमस्तीति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टफलमाह मांसभक्षयितेति । अमुजन्मान्तरे ॥ ५५ ॥

(३) कुरुकूकः । इहलोकं यस्य मांसमहमशामि परलोके मां सभक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति । इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैषमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसपदव्युत्पत्तिमाह मांसेति । सपशुमांसस्य भक्षकममुत्र परलोके भक्षयिता यस्य पशोर्मांसमहिमाह्वीति ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणस्य वर्जनीयतामांसशब्दनिर्वचनेनाप्याह मांसइति । भक्षयिता भक्षयिष्यति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मांसमहिमाह्वि अमुत्र परलोके मां सभक्षयिता भक्षयिष्यति । एतन्मांसस्य मांसत्वं मनीषिणः प्रवदन्ति ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणस्यान्मित्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोर्थवादसंघातएव द्वित्राः श्लोकाविपर्ययाः । न मांसभक्षणे दोषो यथा क्रोधात्पयं चान्युत्पाद्येति तथा यमपि श्लोकः । निवृत्तिस्तु महाफलेत्येतदत्र श्रूयते । बहुभिर्निन्दार्थाकरैरीदृशः संस्कारो जातो यन् किञ्चिन्मांसमशितव्यम् । भूतानां बुद्ध्यर्थमाह न मांसभक्षणे दोषइति । देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निमित्तेषु मायुक्तेषु न दोषः किञ्चिदशितुमिच्छन्ति । निवृत्तिर्न भक्षयामीति संकल्पपूर्विका महाफला । फलविशेषाश्रुतेः स्वर्गः फलमिति मीमांसकाः । एवं मद्ये क्षत्रियादीनां मैथुने तु सर्ववर्णानां दिवोदक्यापर्वकालादयम् । अल्पत्वेन भवतिरेषा शास्त्रोया भूतानां शरीरस्थितिहेतुर्था भवतिः तथा चार्थवैदल्यम् । आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्रायेति त्रयं मतम् । मादकं च स्त्रियश्चैव क्षुपस्तम्भनमायुषइति । यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितुं तस्य निवृत्तिर्महाफला । प्रदर्शनार्थमेतदपि प्रामाण्येन विषयपाणामन्यासां निवृत्तीनामेवमेव । यत्र विधानं पुरुषस्य श्रवतमानस्य मीत्यतिशयोक्त्यपि मयोजनमनियं गृह्यते यतो निवृत्तिः फलाय यथा मध्वशनसं पन्नभोजनं राद्वैपरीधानमित्येवमादि तथा च शिष्टसमाचारः व्यासश्च भगवानेवमेवाह । ये सुसंस्कृतोऽपि शिष्टमतिपिडां यथा हसितकण्डूयनादयस्ततो निवृत्तिर्मया ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमुपसंहरति न मांसभक्षणइति । अनुपादत्तमांसभक्षणे आद्यादिविषयि अदोषो नास्ति किन्तु दोषो रूपेवेति व्यतिरेकनिषेधमुखेनाख्ययप्रदर्शनमवधारणार्थम् तेन सर्वेष्वेव मांसभक्षणे पुत्र सर्वेषां दोषो रस्तीत्येवेत्यर्थः । यथा येषां क्षत्रियादीनां मद्यमनिषिद्धं येषां ब्राह्मणानां निषिद्धं तेषां सर्वेषां मद्यपात्रेनादोषो ज्ञेयः गुरुलघुत्वाभ्यां निषेधानिषेधौ तथा पर्ववर्जब्रजे चैनामित्यनृतुमैथुने विहितेति न दोषः यतः भवतिरेषा भूतानां रागवशात्सर्वसाधारणा भवतिर्न वैधी । पाठीनरीहितावाद्यावित्यादि विधानामपि परिसङ्ख्यादिपरत्वेन मांसभक्षणविधित्वाभावात्सामान्यतया मांसमद्यमैथुनानां हि साम्यमपरागहेतुत्वात्तेषां निषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मांसादेः सामान्यतो निषिद्धत्वात् लघुनां दारिव ततो निवृत्तिर्नामुदयहेतुः स्यादत आह निवृत्तिस्तु महाफलेति । एतादृशमेवैतत् यत्सामान्यतो निषिद्धत्वेति ततो निवृत्तिर्महाफलेति । एतच्च वेदेकसमपि गम्यत्वान्न विपरीतदृष्टान्तमात्रेणाप्यया संभावयितुं शक्यमिति तात्पर्यम् । एष एव मनुवचनार्थो यमेन स्फुटीरतः यदाह ॥ सर्वेषामेव मांसानां महान् दोषस्तु भक्षणे । निवर्तने महत्पुण्यमिति शब्दः पितामहः ॥ तथा बृहस्पतिः मद्यं मांसं मैथुनं च भूतानां लज्जं स्पृष्टम् । तदेव विधिना पुर्वस्वर्गप्राप्नोति मानवः ॥ अभूमांसपुतोऽद्यो भक्ष्याणां शृगपुत्रिणाम् । पुराणेष्वपि यक्षेण ब्रह्मज्ञानसर्वेषु च ॥ सीतापण्यातया मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदात्तम् । क्रतौ च मैथुनं भक्ष्यं पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः ॥ रत्नं प्राप्नोति नैव तु प्रत्यवायेन युज्यते । यमेन सर्वेषां मित्युक्तवान् । तथा पमां दीवज्जम् भारतेत्युक्तम् । भक्षणस्य महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यतइति ॥ तथा बृहस्पतिना मां-

समधाच्चतुर्दश परिसंख्येत्युक्त्वा रोगार्तौम्यार्थितोवापि योमांसनात्यक्तोदुः । फलं प्राप्नोत्यथत्वेन सोऽश्वमेधशतस्य चेत्युक्तम् ॥ अतोविहितादपि भक्षणान्निवृत्तिर्नहाफलेति गम्यते । तथा तद्भक्षणे दोषोऽप्यस्ति उक्तं च महाभारते अल्पदोषमिह ज्ञेयमिति । अतएव देवान्पितृभ्यश्चार्चयित्वा खादन् मांसं दुष्यतीति । अत्रापि न तादृक्संपूर्णदोषभागभवतीत्यर्थः । यत्तु मांसभक्षणे दोषो नास्तीत्येतत्परतयैच्छ्लोकाख्याख्याननिबन्धातरेषु कृतं तत्कथमप्यसंगतत्वात् प्रवृत्तिरेषा भूतानामित्याद्यनन्दयाच्च नोवाप्येतेन दुष्यते कामधेनुदीपिकायांचैतद्बहुविचारितमिति नेह भूयःप्रतिपाद्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धं भक्षणं न कश्चिद्दोषोऽयमात्राणिनां भक्षणं पानं मेषुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः वर्जनं पुनर्न हाफलं । अविहिताप्रतिषिद्धमथ मेषुनानिबृत्तिर्न हाफलकथनार्थं यमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितमांसभक्षणे न दोषोऽप्यपि तथापि ततोपि निवृत्तिः कार्येत्याह न मांसेति । अमीषां मीयं पशुमालभेतेति तस्मात्सं सुरापरांश्च शृङ्गातीति वाजपेयादौ मध्यं ऋतौ भार्यामुपेयादिति मेषुनंचविधिमांसं तन्निवृत्तिर्मध्ये श्वभोक्तव्यं न पातव्यं न गन्तव्यमिति निःशेषेण निवृत्तिर्नियमस्ततः फललाभसंभवात् । इत्यभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणेऽनुज्ञातमांसभक्षणे । मध्ये मदकरद्रव्ये । अविहिताप्रतिषिद्धे ताम्बूलादौ मेषुने चाविहिताप्रतिषिद्धेऽनृतौ त्वदारगमने ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसभक्षणे दोषो न यज्ञादौ पुरोडाशमात्रे । न मध्ये मद्यपाने दोषः सौत्रामण्यां सुरापरांश्च शृङ्गातीति श्रुतेः । रागवशात्सर्वसाधारणप्रवृत्तिर्नैतत्स्वाप्तुष्यं । आमाणं तु पानं पानात्पतितो भवेदिति वचनात् । मेषुने न दोषो विवाहादिनात्वेव व्यवायः कार्योऽन्येस्त्रीषु । भूतानां मनुष्याणां एषा प्रवृत्तिर्ज्ञेया निवृत्तिस्तर्हि महाफलेत्यत्र किमुक्तव्यम् । इति मांसप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्णामपि विवर्णसामान्यविहिताधर्माः शुद्धस्य नेदशं यत्नमन्तरेण भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । प्रेतैश्च जीवतां शुद्धिः । सुप्ते पतिसमासः । प्रापणं चामेतवन्निमित्ता शुद्धिरिव विशेषस्य । अतश्च यद्यपि शुद्धिवचनं प्रतिज्ञायते तथाप्यशुद्धिसापक्षत्वाच्चुद्धेः । शास्त्रमत्ययकारकत्वाद्बभूवोरपि ज्ञातापि प्रथममशुद्धिरुच्यते ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ देहद्रव्याशौचं प्रक्रमते प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिः प्रेतनिमित्ता शुद्धिः शोधनं कारादि चतुर्णामिति ब्राह्मणादीनां प्रेतशुद्ध्यान्वितम् ॥ ५७ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानामेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिर्ब्राह्मणादिभ्यो या यस्येति । द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिर्भविष्यामि ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अशौचं प्रतिजानीते प्रेति । अपिना नानासंकरजातिग्रहः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अयमप्रकरणात्तरमारभते प्रेतेति । प्रेतशब्दोऽत्र जातरस्यामुपपत्तणार्थम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ प्रेतशुद्धिमाह प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिं देहद्रव्याशौचं । चतुर्णामपि वर्णानां । अनुपूर्वशः

ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण ॥ ५७ ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ अशुद्धावाग्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधाविधिः । अनुजातोदन्तजातादाहृतइतिस्मरन्ति । तथाविभागेनोद्देशमात्रमिदं यतस्तदपेक्षयाशौचकालभेदोभविष्यति । तद्यथा स्मृत्यन्तरे आदन्तजन्मनः तथा बाले देशान्तरस्थेचैत्यादिना सद्यःशौचंयुतम् । बालभजातदन्तोविज्ञेयः । एवंच नृणामकृतचूडानामित्येतदेकरात्रिकमाशौचंदन्तजातेऽप्यवस्थाप्यते । एवमेते स्मृतिविषयव्यवस्थायामाविरोधिन्यौ बालविषये भवतः । नैशिकीच शुद्धिराचूडाकरणात् यतोनिवृत्तमुण्डकानात्रिरात्रवक्ष्यति । तच्च त्रिरात्रागुपनप्रमात्परतः शुद्धयेद्विमहत्यादि । येतु दशाहशालमाशौचमित्येतान्पक्षान्वयोविभागेन वर्णयन्ति स्मृत्यन्तरात्समाचाराच्चभ्युक्तमेव संवध्ययन्ति दशाहमुपनीतस्य अनुपनीतस्य चतुरहं कृतमुण्डस्य च्यहं जातदन्तस्यैकाहमुपजातस्य सप्तशौचिकादयस्तुविकल्पाः एवंभ्यश्चतुरहयोः कृतचूडस्य तेषामन्ते स्मृत्यन्तरपक्षिदोवृत्तस्याध्यायापेक्षो विकल्पःप्रतिपादितःस्याच्चतुरात्र दर्शयिष्यामः । सर्वव्यापारनिवृत्त्या घृतउच्यते । संपूर्वस्य तिष्ठतेऽप्यारोपरमदर्शनात् । बाण्यवाः सपिण्डाःसमानोदकाः । सूतकेच पुत्रजन्मादौ तथोच्यते अशुद्धावाग्धवाः सर्वइत्येतेनास्य संबन्धः । कश्चुनरत्र यथोभेदमतिप्रतिपादयत् कृतमुण्डइति संस्कारसंबन्धोऽप्युच्यते । कृतोपनयनेष्वेवच श्रुतमेव । अतएव कृतचूडः क्रियन्तकालमुच्यतइति नैव श्रूयते । उच्यते । दन्तजातानुसाहचर्याकृतमुण्डःकाललक्षणार्थोविज्ञायते सच कालोत्र प्रथम वृत्तियज्ञेष्वपि पद्यापि प्रथमे वर्षे वैकल्पिकमुण्डीकरणंतस्मिन्तमयआदन्तजन्मनः सद्यइत्येतद्वादिर्भवति । तदप्ययुक्तं क्रियानवधिः कृतमुण्डइति पशुशब्दात्कृतमुण्डेचेतिरुतोपनयेचेतिरुच्यते । संस्कारान्तरमामौ व्यपदेशान्तरमवृत्तेः । एवं चैतयास्मृत्या एकावक्यता भविष्यत्यादन्तजन्मनः सद्यइत्यत्रापि निरात्रमात्रतादेशादिति । अत्रादेशमहर्णकालोपलक्षणार्थमेव नच ब्राह्मणस्यानित्योदमवर्षे एवंक्षत्रियवैश्ययोर्मध्यम कालः तदा शूद्रस्य न कश्चित्कालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वपामितिबचनानादतश्चाष्टमाद्वर्षादूर्ध्वचतुर्णांमपिपूर्णांसांशौचंशूद्रस्यापि तस्य कालस्य सद्भावात् । यार्धमस्तु पक्षे एकादशे वर्षे क्षत्रियवैश्ययोर्बचनमनलक्ष्यते तदा शूद्रस्य नकश्चित्कालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वाक्रियान् । शैशवस्य निवृत्तेश्च । स्मृत्यन्तरे मागष्टमाच्छिशुः शोक्तः अन्यैस्तु आपोऽष्टमाह्वेद्यालइति । येपि षोडशाहस्य निवृत्तिमाहुस्तेपामप्यष्टमादूर्ध्वमासिभवेव शुद्धिः । एवंवच्यते । ऊर्ध्वतुल्यपदभ्योवर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी । अन्येष्वपि तिसप्तदशवर्षस्य मासइति । ननु वक्ष्यमाणेष्वप्येव वाक्येभ्यप्यवयोभेदस्यवस्था भव्यते किमनेन दन्तजातइत्युद्देशेनसर्वं सुभाववोपायम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दन्तजाते जातदन्ते । अनुजाते जातदन्तादनुपश्माज्जाते अजातदन्तइत्यर्थः । कृतचौल्लेखेति शकारादुपनीतेषु संस्थितेषुते सर्वे बाण्यवाः सपिण्डसमानोदकाः । सूतके बाण्यवस्य जन्मनि । तथोच्यतइत्यशुद्धाः सर्वेबाण्यवाइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(३) कुतूहकः । तत्रशुद्धेरशुद्धिसापेक्षात्तन्निर्लपणार्थमाह दन्तजातइति । दन्तजाते जातदन्तइत्यर्थः । बाहिता इतिस्मृत्यनेन जातशूद्रस्य परिनिपातः । अनुजाते जातदन्तावन्तरे कृतचूडाकरणे च शकारात्कृतोपनयनेषु संस्थिते गृन्तेति बाण्यवाःसपिण्डाःसमानोदकाश्चाशुद्धादोभवन्ति प्रसवे च तमेवाशुद्धाभवन्तीत्युच्यते । यथोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमागारोपकालभेदादिमुखावोपनार्यम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवाचमन्दः । तत्र जातकाषाणीचशुद्धोराह दन्तेऽप्यहर्विचरत्या । दन्तजाते उत्पन्नदन्ते । अनुजाते पूर्वस्य-

पतनान्तरं पश्चाद्भावित्यनुत्पन्नदन्ते आदन्तजन्मनः । कृतचूडेत्यत्र चकार उपनयनोपलक्षकः । संस्थिते धृते । सूतकं जन्म ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । आशौचनिमित्ताभ्याह दन्तेति । दतजान्ते जातदन्ते पाण्मासाधिकइतियावत् । अनुजाते पुनर्जात उपनीतइतियावत् । मासाष्टवर्षइत्यर्थः । कृतचौले प्राप्तवृतीयवर्षइतियावत् । संस्थिते धृते । बान्धवाः सपिण्डाः सर्वे सन्निकृष्टासन्निकृष्टाश्च अवस्थाविशेषोपन्यासोऽशुद्धिवैषम्यात् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दन्तजाते जातदन्ते । सर्वे बान्धवाः अशुद्धा भवन्ति । च पुनः अनुजातः अनुपश्चाज्जातोऽनुजातः परस्य विशेषणं दन्तोत्पत्तिकालपर्यन्तमित्यर्थः । च पुनः कृतचूडे अनुपनीते चकाराहुः उपनीतेऽपि संस्थिते धृते सतिसर्वे बान्धवाः अशुद्धा भवन्ति । तथा सूतके जननाशौचे बान्धवाः अशुद्धाः । योगीश्वरः आदन्ताजननास्तस्य आचूडानौ शिकीरमृता । त्रिरात्रमाव्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ अर्वाक्संचयनादस्थां व्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सपिण्ड्यलक्षणं वक्ष्यते । अर्वाक्संचयनादिति चतुरहोपलक्षणं वक्ष्यति । आहिताग्नेः संचयनं चतुर्होमिति वचनमस्ति । अयं च विकल्पो वृत्तस्वाभ्यायापेक्षो वृत्तपेक्षो वा । तथा च स्मृत्यन्तरम् । एकाहा ब्राह्मणः शुद्धो यस्तु ब्रह्माग्नि संयुतः । व्यहमेकलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दैनैः । तत्र त्रिवेदस्याग्निमत एकाहः । द्विवेदस्य तु द्व्यहं । निर्गुणस्य दशाहम् । गौतमेन पठितं सद्यः शौचं तच्च विशेष एव ब्राह्मणस्य स्वाभ्याया निवृत्त्यर्थं तत्र क्रियागतराणि उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्तं भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाभ्यायमनिवर्तत इत्याद्याः क्रियानिवर्तन्ते । केवलं बहुवेदस्यागुण्यमानं प्रणश्यतीति स्वाभ्यायोऽनिवर्तते । तथा वृत्त्यपेक्षो युक्तो विकल्पः । पट्कर्मजो विरो दशाहः त्रिभिर्यदस्य चतुरहोऽभ्यामेक इत्यस्य द्व्यहः । दशाहिक आशौचे प्रतिग्रहादावेनधिकारत्वात्प्रणयान्नैव दुर्लभा येन वर्णासि चत्वारि चत्वारि भाषाचकालाः अतो यथावयोपस्थासंख्येन संबन्धः तेषां दन्तजाते दशाहः प्राप्नोति उपनीते तु धृते एकाह एव तत्र स्मृत्यन्तरं समाचारविरोधः । अथ विरोधपरिहारार्थं प्रतिश्लेषेन संबन्धः क्रियते । उपनीते दशाहः कृतमुण्डे चतुरहः व्यहो दन्तजाते एकाहो नुजातइति । अत्रापि निवृत्तचौडकानां त्रिरात्रादिति विरोधेन विकल्पो युक्तः । तत्राद्येन त्रिरात्रस्यानुविधानात् । चतुरहस्य वृत्तिभेदेन संचयभेदेन विषयत्वसिद्धेः स्मृत्यन्तरेणैव मेकवाक्यता भवति एकाहादित्यनेन । अन्यथा वयोभेदेन विकल्पे व्याख्यायमाने वृत्तस्वाभ्यायापेक्षो मानवे शास्त्रे केन विकल्पो लभ्यते । अतो गौतमवचनादस्य भाष्यहिकेन प्रतिग्रहेण विनापि वृत्तिरस्ति कुसूलधान्यादिस्तस्य बहुस्वाभ्यायस्य स्वाभ्यायाध्ययनमात्रे सद्यः शुद्धिः । ये हि व्यहोदयाः कल्पास्तत्रापि व्यहोदिकादीनां तावन्मात्र एव विशुद्धिर्बुध्यते प्रतिग्रहेऽनैव गौतमदर्शनेन । अन्यथा ब्राह्मणस्य स्वाभ्यायिन इत्येवावश्यं न स्वाभ्याया निवृत्त्यर्थमिति । अतो यच्च विशेषेणैकाहाच्छुद्धिरित्यादि श्रुतं तथापि निषेधनक्रियाविषयविक्षेपम् । येन नित्यवद्ब्राह्मणस्य दशाहमाह शुद्धे हि शोदशाहेनेति । न सत्यपुनर्वचने प्रयोजनमस्ति तस्माद्विकल्पोऽयं युक्तेन मार्गेण व्याख्येयः । यत्र पुनर्बालदौ सद्यः शौचं निवृत्तमुण्डकादौ त्रिरात्रं तत्र विकल्पाभावात्सर्वक्रियासु शुचित्वम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशाहमिति गुणरहितब्राह्मणविषयम् । सपिण्डेषु धृतेषु । अर्वाक्संचयनादिति विमानां चतुरहं संचयनस्य प्राथिकत्वाच्चतुरहोपलक्षणं एतदेकशास्त्रीयमध्वमात्रमपीतवतो दशाहस्थाने । व्यहः संपूर्णैकवाक्यत्वम् । एकाहो वेदश्रौताभिमतः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । समपुरुषपर्यन्तसपिण्डतावक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते शुभ्येद्भिरो दशाहेनेति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाकिसंचयनादस्नामिति चतुरहोपलक्षणम् । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् । अहमेकाहं वा अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयंचाग्निवेदादिगुणापेक्षोप्यवस्थितविकल्पः । यथाह दक्षः एकाहाच्छुभ्यते विशेषोऽग्निवेदसमन्वितः । होनेहीनं भवेच्चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ औताग्रिमतो मन्त्रब्राह्मणान्मकल्लूकशाखाभ्याधिन एकाहाशौचम् । तत्र औताग्रिवेदाभ्ययनगुणयोरेकगुणरहितोहीनस्तस्य अहः । उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्ताग्रिमास्तस्य चतुरहः । सकलगुणरहितस्य दशाहः । तदाह पराशरः निर्गुणो दशभिर्दनेरिति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । शवनिमित्तं शर्वं श्रुतोमनुष्यशवः । सकलगुणरहितस्य तु दशाहतथाह पराशरः । निर्गुणो दशभिर्दनेः । अनाहिताग्नेः संचयनचतुर्थ्यामिति स्मृतेऽश्रुतार्थं दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनाच्चतुरहोपलक्षणमिदम् । आशब्दोऽहश्चैव व्यवहिताभेति समः पूर्वः तेन हीनतरस्याचतुरहमाशौचमिति भावः । अर्वाकिसंचयनादिति मेधातिथिः । अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । तथोक्तम् । एकाहाच्छुभ्यते विशेषोऽग्निवेदसमन्वितः । होने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ एवं च साग्रिशाखायुक्तो विम । त्वशाखाभ्यामग्निहीनोहीनस्तस्य अहः । स्मार्ताग्रिमात्रेण हीनतरस्तस्य चतुरहः । उक्तसकलगुणहीनस्य दशाहमिति चतुर्णां व्यवस्थितविकल्प इति । उक्तपट्कर्मा दशाहेन शुभ्यति तथा त्रिभिर्जीवी चतुर्भिः । द्वाभ्यां जीवी अहः । एकेन जीव्येकाहेनेति मेधातिथिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । दशाहमनिर्गुणेषु सपिण्डेषु बान्धवेषु । अस्माभासंचयनाद्वेति चतुरहोपलक्षणं चतुर्थेऽह्नि संचयनमिति वचनात् । चतुरहंगुणवन्ति त्वन्वर्थः । अहंगुणवन्तरेषु । एकाहमग्निहोत्रनित्यत्वाभ्यापवत्सु । स्मृत्यन्तरानुरोधादेव व्याख्यानाम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आशौचनिमित्तकालनियममाह दशाहमिति । शवमाशौचदशाहपर्यन्तसपिण्डेषु विधीयते गुणरहितब्राह्मणविषयम् । अस्थिसंचयनादर्वाक्यह वेदैकदेशाभ्येनृविषयम् । एकाहवा साद्वसमप्रशास्त्राभ्येनृपरम् । तदशासद्वसमब्राह्मणानां मेघ चतुर्थेऽह्नि भवत्यतो दिनचतुर्थ्यमेकशास्त्रामन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने । अहः संपूर्णकालाभ्येतुः । एकाहो वेदश्रौताग्रिमतः ॥ ५९ ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ समानोदकभावस्तु जन्मनाभ्योरवेदने ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अव्ययसंज्ञाविज्ञानाद्वाध्वपह्णानुवृत्तेश्चाव्ययजाः समपुरुषावधयः सपिण्डाडध्यन्ते । येऽप्यभ्रास्य पिता दयात्तेऽप्य पुत्र इति जीवत्वपूर्वपिपादे विधानात् पट् तावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति । यद्यपि पितृभ्यो दीयते आत्मना समगजतः पितामहमपितामहस्याः पूर्वमव्ययजातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते । पूर्वं पट् सपिण्डाः । अपरे पुत्रादयः पश्चैव यत एकस्याः सपिण्डान्त्रियायाः सह भावाः सपिण्डानुपदेशोलभ्यन्ते । पुत्रादेरपि सह भावः पीजादिना क्रियमाणोऽयम् तेन येऽप्यो दीयते येष सह संपदानवान् भविष्यति सर्वे ते सपिण्डा न्यपदिश्यन्ते । यतो न तत्र पिण्डदानमभ्युपलक्षणत्वाच्छ्रद्धवत्त्वयोमागत्यमिति । तेन यावदुक्तस्यानृप्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदव्ययजाये यावत्सप्तमास्ते सपिण्डा एव तस्य सन्तः पीजादिसन्तः इत्यर्थः । यत एव भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा पितामहोऽप्येवमेकस्तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदव्ययजत्वे चोपलक्षणे जतेरनाश्रयणाद्विजातीयत्वादि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनां सपिण्डा भवन्ति । अत एव तज्जननायाशौचे ब्राह्मणस्य दशाह एव तेषां तु स्वकाल एव द्वादशाहादिः ।

• हीनं मे=हीनतरे (अ)

अत मर्वस्यविजातीयनिमित्तेविजातीयसपिण्डनिमित्तेवाजन्मादौ स्वकालएवशुद्धिः । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया त्रिपुदसं
पिण्डं तथा च शङ्कः । यथेकजातावहव-पृथक्क्षेत्रा-पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्रा-पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥
पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयास्तुस्त्रीचिवित्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्राः समानजातीयाअप्यनेकमातृकाभवन्ति तदर्थमुभ-
योहपादानम् । एकपिण्डाः सपिण्डाभवन्ति किंतु पृथक्क्षेत्राः स्वजातिनिमित्तएव तेषां शुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
दे-सूतकादौ दशाहः । ब्राह्मणसूतके तेषां द्वादशाहस्य । तथाचान्योपि विशेष-पिण्डस्त्रिपुदसवर्तते त्रिपुदस एव भवति
पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवदप्यपुरुषस्य सपिण्डं एकजाताः पृथक्क्षेत्रादित्यादिविशेषणोपादाना-
दसमानजातीयापेक्षं त्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येन शक्यते मतिपादयितुम् । एष एवायौ जनया स्थित्या स्पष्टीक्रियते । क्षत्रविद्वद्-
द्वायादा ये स्युर्विमस्यन्नाम्भवाः । तेषामाशौचे विमस्य दशाहाच्छुद्धिरित्यते ॥ षड्भस्त्रिभिरथैकेनेत्यादि च ॥ स्त्रीणां तु त्रि-
जातीयानां भर्तृकालेन जीवति भर्तरि शुद्धिः । आह च । सूतौ घृते तु दासतां पत्नीनां चानुलोमतः । स्वामितुल्यं भवेच्छौ-
चं घृते स्वामिनि पैतृकम् ॥ अन्ये पठन्ति असवणां सुतानामिति मथमपादं यद्यपमतिपाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणां पित्र्य-
है व्यवस्थितानां तत्परतन्त्राणां पितृजात्यपेक्षया दशाहादिवेव शुद्धिकालः । दासाश्च चैतनिकागृहस्ते ये तु गर्भदासास्ते-
षां चिध्यन्तर्न्यूयते । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासतथैव च । राजानो राजशृत्याश्च सद्यः शौचाः मर्क्याः तितादिति ॥ स्पर्श-
नैषेवमेतेषां शुचिर्त्वं विज्ञेयं न पुनर्दानभोजनादिक्रियास्तु यत कर्मनिमित्ता एते शब्दा अतः किंविपर्यये शुद्धिः, किं सर्वा-क्रियाः
श्रुतिसमावेतकाभिदेवाभ्यनुज्ञायन्ते । यतो राज्ञश्च कार्याविघातार्थमत्याकांक्षायां पान्येव कर्माणि तान्येव हृदयमागच्छ-
न्ति । तथैव च समाचारः । ननु च नात्र स्पर्शमतिषेधः श्रुतोधावता स्मृत्यन्तो पठ्यते । अस्मिन्संययनादूर्ध्वमद्वयसंशो वि-
धीयते । तथा अन्यच्च त्रिभस्त्रिभिराहोभिर्ब्राह्मण-स्थूयतामियात् । एकादशेन शुद्धिं स्यान्मृतके सूतके तथा । राज्ञः षष्ठे स-
ममे वा स्पर्शो द्वादशाहेनान् शुद्धिः । वेश्यस्य स्पर्शनमष्टमे नवमे वा पक्षेणान् शुद्धिः । शूद्रस्य स्पर्शनमेकादशे द्वादशे वा
मांसान् शुद्धिः । हारीतस्तथा वाक्यान्तरमपि । स्पर्शक्रमेण वर्णानां त्रिचतु पञ्चपैर्दिने । भोग्यान् दशभिर्विम शेपाहि त्रिप-
ह्नरैः । एते च विकल्पाः । प्रयोजनापेक्षया गुणवदगुणापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषां तावद्ब्राह्मणस्य भक्तदासां च-
तुरैरहोभिः स्पर्शनं दूषयति । गर्भदासास्तु सद्यः । एवमितरेषामपि वर्णानां यदेतस्यः शौचतत्र सर्ववस्त्रानवासा च ।
स्थूयस्य शुद्धिर्पायस्य विहितेति ज्ञापयिष्यते । कस्यानामपि त्रिपार्षेयी सपिण्डता । सपुत्राणां तु स्त्रीणां त्रिपुदसविज्ञायत-
तिवसिष्ठः । आशौचएवैतत् । विवाहे तु विधिर्दशितः । स्थितमेतत् । सममपुरुषो मयोदा पट्पृष्ठा-सपिण्डा इति । सममे आमं
विनिवर्तते । समानोदकभावः समानोदक्यपदेशः जन्मनाम्नोरवेदेन जन्मवायमस्मत्कुले जातः नाम अनुष्मादिद नाम-
कात्पितृपितामहादिरुभयोरवेदेन । निवृत्तिरतश्चान्यतरज्ञानेन्यनिष्टोदकत्रेयम् । अवतीर्य नदीमप्यहो जलाशयनाभिद-
मपुनोदक्षिणाभिमुखः सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकं कृत्वा न वक्षमाणाः भ्रत्या ब्रजेयुरिति ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सममे स्वविहाय स्वापेक्षया त्वष्टमे निवर्तते । अवच सममे पुरुषदत्तिसामान्याभिधानस्य
स्वापेक्षया र्वाचीनेषु पट्सु पराचीनेष्वपि पट्सु तेषामपि च सन्ततो ममसद्भ्यावच्छिन्नायां सपिण्डतानुवर्तते । तत्रैतदुक्तमा-
शौचमिति तात्पर्यम् । सममे देयजिष्ठेऽपि पिण्डभोजितया त्रयाणालेपभागितया च त्रयाणां समानपिण्डसंस्थात्तापिण्ड-
मितुमन्त्यपुराणादिपुष्पलक्षणमात्रमुक्तम् । जन्मत्वा र्वाचीनपराचीनचारामभ्युत्पत्तिः । नामामुकराभेति । एतयोहमयो-
निदने ज्ञानाभावे निवर्तते । एतत्संज्ञाकरणमाशौचविध्यम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डलक्षणमाह । यंपुरुषप्रतियोगिनंरुत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहममृतीन्पट्पुरुषानति-
क्रम्य सममे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धिनिबन्धनाचेयंसपिण्डता । त-
थाहि पितृपितामहमपितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिण्डदानंमपितामहस्य पित्रादयस्त्रयःपिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सममस्यपिण्ड-
संबन्धोनास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चेति पट्पुरुषाःसपिण्डाःसोऽपि तेषांसपिण्डः पिण्डदानृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात् । अतः
सामपौरुषीयंसपिण्डता । तदुक्तंमत्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थायाःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसममस्तेषांसापिण्ड्यं-
मामपौरुषम् ॥ सगोत्रत्वे चेयंसपिण्डता । अतएव शङ्खलिप्तितौ सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपौरुषी । तेन माता-
महादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकत्वपुनरस्मत्कुलेऽमुकनामाभूदितिजन्मनामीभयापरिज्ञानेनिवर्त-
ते ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । सपिण्डेतिव्युक्तंसप्रतियोगिकतल्लक्षणमाह सपिण्डतेति । तदुक्तं मात्स्ये ॥ लेपभाजश्चतुर्था-
याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदः सममस्तेषांसापिण्ड्यंसामपौरुषम् ॥ पिण्डभागिनःप्रपितामहाह्ताउत्तरे त्रयोलेपभुजइ-
ति पट् सपिण्डता तु सर्वेषांगोत्रतःसामपौरुषीति शङ्खोक्तेःअतोमातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता गोत्रभेदात्
अस्मत्कुलेऽमुकनामाजातआसीत्तावत्पर्यन्तंसमानोदकभावःतदवेदने तदज्ञाने समानोदकता निवर्ततइत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । सपिण्डानाह सपिण्डतेति । पित्रादिपु पूर्वेषु पट्सु पुत्रादिष्वपरेषु सप्तसु सपिण्डता वर्तते सममादौ
निवर्तते । पुरुषपहणंश्रीद्वारसंबन्धिनिवृत्त्यर्थम् । उत्तरार्धेविनिवर्ततइत्यनुपपत्तीयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सममे स्वंविहाय स्वापेक्षयावष्टमेनिवर्तते सममे पुरुषइति सामान्याभिधानात्स्वापेक्षायावाचीनेषु
पट्सुतेषामपि च सततो जन्मान्मोरोवेदनेऽज्ञाने समानोदकभावःसमानोदकसंज्ञो भवति । शवस्पर्शं विगृह्यन्ति गृह्यादु-
दकदायिनइत्यादिवाक्यैः ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ जननेप्येवमेवस्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहोयज्ञः स्याध्यायश्च निवर्तते ॥ १॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदं दशाहादि एवमेव दशाहचतुरह्येकाहाशौचं गुणापेक्षया व्यवस्थितं सपिण्डानाम् ।
निपुणं सर्वप्रकारान्नादिविषयामपि । शावाशौचितिगुणापेक्षया भर्तुश्चतुरहाद्याशौचापकर्षात्पक्ष्याअप्याशौचापकर्षः ।
मृतकेतु नाशौचं सतकेपुंसः संसर्गत्वेन गच्छति । रजस्तत्राशुचिज्ञेयतच्च पुंसि न विद्यतइत्यद्विरोचनात् रजः प्रवृत्तिनि-
मित्तकंसत्याशौचंपुंसपुंसशौचापकर्षेपिरुत्यादशाहमेव तथाचान्नादावप्याशौचशङ्काभाभूदित्येतदर्थंनिपुणामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । उभयत्र सतके मृतके च दशारानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । दशाहपहणं ब्राह्मणस्य
माध्याह्न्यत् तदाशौचेऽपि च दशाहस्याप्युल्लेखनात् । कुलस्य तत्कुलस्यान्नं न भुज्यतेत्यर्थः । दानप्रतिग्रहादयश्चाशौचभिः
क्रियमाणाः । होम एतान् ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । यथेदं दशाहादिष्वंशवर्निमित्तमाशौचं कर्मानहंस्वल्क्षणंसपिण्डेषु दशाहंशावमाशौचमित्यनेन विधीय

(११) निपुणं-निपुणं (क, र, ण, च, ज, झ, ढ, द.)

(१२) (क, र, द, त.)

ते । मसवेऽपि सन्मृशुद्धिमिच्छतांसपिण्डानां दशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सूतकनिर्दिशति यथेदमिति । एवंवृत्तिभेदेऽपि दशाहायुर्न्येयम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवस्यात् पूर्ववदेवस्यात् । दशाहं निर्गुणेषु चतुरहं गुणवत्सु च्यहं गुणवत्तरेष्वेकाहं गुणवत्तमेभित्यर्थः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेदं आशौचं शावाशौचं दशाहपर्यन्तं सपिण्डेषु विधीयते जननेऽपि एव दशाहं स्यात् । निपुणां यथोदितां शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[रामचन्द्रः । उभयत्रेति । उभयत्र शावाशौचे जननाशौचे च दशाहं तत्कुलस्यान्तं भुञ्जते न भुञ्जीत । दानमतिप्रहौवर्ज्यौ यज्ञवर्जयेत् यज्ञाहुतं तत्र हावयेन् तु हापयेत् । स्वाभ्यायोवेदाभ्ययनं न भवेत् ।]

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैः पिणः ॥ त्रेताधर्मापरो धार्थमरण्यस्यैतदुच्यते ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेषामिति । सपिण्डानां सर्वेषामस्मिन् संचयनात्वाक्शावमाशौचमश्नाच्चमस्पृश्यताहेतुस्पृश्यन्तरोक्तम् । सूतकतुमसवनिमित्तमाशौचं मातापित्रोरेव । सूतकं यावद्दशरात्रमश्नाच्चमस्पृश्यं शुचिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिर्देशेन तुल्यतायां मामायां विशेषमाह सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानम् । जनननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति तत्राप्ययं विशेषः जनननिमित्तमस्पृश्यत्वमातुरेव दशरात्रं पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्तीकृतः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैल्लु विधीयते । माता शुभे दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानं जन्मनिमित्तमस्पृश्यत्वमातापित्रोरेव स्यात् तत्रैव विशेषान्तरमाह सूतकं मातुः सूतकनिमित्तमस्पृश्यता दशरात्रं पिता तु शतः स्पृश्यो भवति तथाच संवर्तः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैल्लु विधीयते । माता शुभे दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुरिति ॥ तस्मात्सद्विषयः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्धन इत्यपि संगतम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । मातापित्रोरेव सूतकं न सपिण्डानाम् । उत्तरार्धेन पक्षान्तरमाह सूतकं मातुरेवेति । उपस्पृश्य पिता शुचिरित्युत्तरार्धेनोपादयति ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डानां शावमाशौचं सूतकं जनननिमित्तं स्पृश्यत्वमाशौचमातापित्रोरेव न सपिण्डानां उपस्पृश्यत्वं सूतकं मातुरेव च उपस्पृश्यत्वात् पिता शुचिः स्यात् ॥ ६२ ॥

[रामचन्द्रः । सत्रेति । सत्रकर्म बहुकर्म कृत्ययज्ञकर्म तथा त्रेताधर्मः । उपलक्षणं तृतीयो धर्मो यस्येति त्रेताधर्मः वानप्रस्थः अरण्यवासी वानप्रस्थस्य एतद्विहितं च्यते ।]

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुभ्यति ॥ वैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघञ्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेवस्यान्मातापित्रोस्तुसूतकम् ॥ सूतकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपिताशुचिः ॥ १९ ॥]

{ मेधातिथि । एवमेतत्तपिष्ठांनांजनने यथैव दशाहादयः कल्पा षट्कर्मादिवृत्त्यपेक्षया स्वाध्यायात्पितृत्वापेक्षायां व्यतिरिक्ततादृशेण तथैव जननेपिशोचमात्रमतिदिश्यते कालानवच्छिन्नम् । सामर्थ्याश्चागृह्यमाणविशेषतया तत्तत्पञ्चसकलजाम् । कालावच्छिन्नातिदेशे तु एकेनैव मुख्यत्वाद्दशाहेन सम्बन्धः स्वाध्यायादिवृत्त्यपेक्षायास्तथा दशाहाद्यपेक्षया एकाहेनशेषमेवेष निराकाक्षोऽतत्त्वादन्यैरुपहादिभिर्नसम्बन्धः स्यात् । तत्रेयस्मृतिरविशेषेण कृतिस्त्वाध्यापेक्षया व्यत्ययस्यापामृतसूतकयोर्विदपती जनने गुणाद्यनपेक्षया जातिमात्रे स्वाध्यापमानाविरुध्येत समाचारस्य बाधितः स्यात् । नन्वेवस्त्रीणामपि व्यतिरेकाद्दशम कल्पा स्मृतिकानामामुवन्ति समाचारवरोधिनः । अत्रोच्यते । यद्यप्येककल्पस्यात्तदेव व्यवस्थितपद्मांशकल्पः । तथाहि तुशब्दउपपन्नवरोभवति । सूतकशब्दश्च नाशौचै वतंते । एक्षणया सूतकस्य धर्मयोच्यते । एक्षणयासाहचर्यादस्त्वयतेव लक्ष्यितुं युक्तम् । यदिच सर्वमाशौचमभिनेतस्यादाशौचमहणमैवाकरिष्यत् अशौचमातुरेपेति । अतश्चस्मृत्यन्तरे त्रिपञ्चमस्मृत्यन्तरेत्तथा इह तदभावस्तयोर्विकल्पः । सूतकमातुरेव । मातापित्रोर्मातुरेवेतिपितृर्विकल्पः । उपस्पृश्यत्वात् शुचिर्भवतीति उपक्रममात्रमिदवक्ष्यमाणेन श्लोकेन पितुरपिब्रह्मेव ॥ ६३ ॥]

(१) मेधातिथि । संहतुकम्यहमुपदिशन्नुपस्पृश्यनशुद्धिपूर्वकामनुमन्यते । किमर्थमुच्यतइतिचेष्टः । तरुणविधिः तपार्थवादादर्थं नविधेयतया जतिरुपवाग्वाङ्मुहुयादितिवत् । निरस्यतुशुक्रं मेथुनधर्मेण समयुज्य शुक्रोत्सर्गादनन्तर उपस्पृश्य स्नात्वा शुचिर्भवति । अतोवैजिकादभिसंबन्धात् । बौध्नितिचित्तोवैजिकः । अभिसम्बन्धः अपत्योत्पत्तिः अतस्तत्र कथनानुरूपान्मानुवर्तते । अधमाशौचं व्यहं यादृशं च शुरुनिरसनेन । कृतस्नानस्याशुचित्वं न तादृशमेव भवेत् । अपि तु व्यहं पूर्वशौक्याप्यहशेषतयाऽनूयते । अतएवोपस्पृश्येति स्नानमुच्यते । स्नानमेथुनिन स्मृतमिति वचनात्पामनं पुनरेतु जाते तदहस्पृश्यतेवति केचित् । तथाच शङ्क्याह । कुमारमसवे नाङ्ग्यामडित्वायागुडितलहिरण्यवस्त्रमावरणयोगो ध्यायममितिप्रेक्ष्यदीपस्तदहस्त्विके ॥ तस्मात्सदिवस पूज्य पितृणां प्रीतिवर्धनं । स्मरणार्थैव पूर्वैतत्तदहर्न मनुष्यतीति ॥ तथा- आदमन्धके कुर्वन्तीति च । अत्रेव प्रित सर्वशुभ्रिणाऽप्यहम् । तत्रैते स्थूनी पूर्ववत्तिसदसज्ञावापेक्षया विकल्पेते ॥ ६३ ॥

(२) शर्यन्तनारायण । निरस्य स्वस्त्रीपतिरितिसंक्षिप्तं उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धेहेतुमात्रम् । अ- यभिन्नं वक्ष्यते । एतच्च स्नानं यथोक्तं षट्कर्माशौचकल्पा कर्तव्यम् । उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धेहेतुमात्रम् । अ- यमरणार्थोर्वासवध्यायश्चरमधमाशौचमनुरुन्ध्यात् । वैजिकादितिदशाहाशौचादिति । स्वस्त्रीपतिरितिसंक्षिप्तं जनितानामस- संस्पर्शनिनात्पर्येणोक्तम् ॥ ६३ ॥

(३) छुद्रुक । स्नानमैथुनिन स्मृतमिति मेथुने स्नानार्थास्त्विति । तेन मेथुन- या पुमाञ्छुद्रुमाभवति । अकामतरतु रत्नमादौ रेतःपाते प्रववेदेतत्सर्वसंहत्यापस्तम्भोऽपि कामतरेतः स्नाने स्ना- श्चि । अतश्चापिस्नानकामतोऽपि स्नानं सित्त्वा ब्रह्मचारीत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरस्या । अतोस्नानविनाऽपि गृहस्थस्य- ध्यायमपिर्मात्रेण चरमधमाशौचमभवति । तथाच विष्णु । परपूर्वभाषां तु निराश्रमः । रेतःप्राप्तिनाऽतु सम्बन्धे परपूर्वभाषां नाश्रमे मत्तद्वानुगुणनयोक्तम् । पर रेतःगतमात्रेण स्नानेनशेष यो पतो निराश्रमुचितम् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नानमैश्वर्यनिःस्पृतमित्युक्तकालमैश्वर्ये स्नानविधास्यति तद्यते तु कामतोरेतःस्कन्दे स्नान-
ख्ये तु न स्नानगृहस्थस्यसूत्रवदितिवदनयार्त्तिकवद्विधौ निरस्यत्विति । निरस्य मैश्वर्येन योनावृत्तौ नियोग्योपस्पृश्य-
स्नात्वा अन्यत्रमूत्रवद्वेतत्सर्गद्व्यापस्तम्बोक्तः । परभार्यायामपत्योत्पत्तौ व्यहमाशौचंस्मादित्याह बैजिकादिति ।
सपिण्डतादिसंबन्धासत्त्वेन बीजरेतः संबन्धे हेतुर्वत्रापत्योत्पत्तौ तस्मादघमशौचमनुरहंभ्यात्कुंयन्तित्रयाच विष्णुः । पर-
पूर्वां भार्यां च त्रिरात्रैरेतःपाते तुमूत्रवदिति ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । शुक्रंनिरस्य गर्भाधानं कृत्वेतियावत् । उपस्पृश्य स्नात्वा । पुमान्पिता शुचिःस्याच्छुध्यति । ग-
र्भाधानं कृत्वा तदानीमेव स्नातस्यापि जननाशौचसंबन्धो न भवतीत्यर्थः । सूतिका मस्पृशतोऽयं पक्ष उक्तः । स्पृशतस्तु गुणव-
त्तमस्याऽपि दशरात्रमेवैतदित्यवगन्तव्यम् । स्पृश्यन्तरानुरोधात्पक्षांतरमाह बैजिकादिति अघमाशौचम् । अनुरहंभ्या-
त्कुंयन्ति ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुमान् शुक्रंनिरस्य योनौ पातयित्वा उपस्पृश्य स्नात्वा शुध्यति ऋतुशक्तिवात् । बैजिका-
दिति स्वस्तीव्यतिरिक्तलिपु जनितानां प्रजननमरणयोर्बाजसंबन्धात् अपहं त्रिदिनपर्यन्तं अघं आशौचं अनुरहंभात् ।
इति दशाहाशौचाभावार्थे योजमात्रसंबन्धः । नतु स्वभार्याद्वारासंबन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

अग्रा चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ॥ शवस्पृशो विशुध्यन्ति व्यहदुदकदायिनः ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । त्रयस्त्रिरात्रानवाहानि एकेन च । अग्रा एकयाच रात्र्या अहोरात्रः एवं दशाहो व्रतानुरोधा-
देवमुपदिष्टः । शवस्पृशः शवस्य स्नानार्त्तिकारदिकारिणः । अन्येषां स्नानमात्रवक्ष्यति तन्मार्पाकांश्च । तथाच मकटी-
करिष्यति भेताहोरेः सममित्यत्र एतच्च समानोदकानां मूल्येन वा निर्हरतां । अनाथनिर्हरणे तु स्पृश्यन्तरे ॥ नतेपामशुभं-
किंचिन्नाशौचं शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ यत्तु अग्रापिण्डं द्विजमिति तत्रैव वक्ष्यामः । उदकदा-
यिनः समानोदकाः तेषां पृथक्पिण्डेषु संस्थित इति सद्यः शौचमपि वक्ष्यते । तत्र विकल्पः । सपिण्डेष्वेतदस्मादध्यायाद्य-
पेक्षम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्रेकेन रात्र्या अहोरात्रेणेत्यर्थः । त्रिरात्रैस्त्रिभिर्नवरात्रेणैवेवं दशभिर्दैनैः । शवस्पृशो ध-
माभिसंधिनाराशवस्पृशो वहनादिकर्तारो विशुद्ध्यन्ति । एतदाशौचमुक्तम् । प्रायश्चित्तं तु स्पृश्यन्तरात्तम् । उदकदायिनः
समानोदकाः । समानोदकमरणे व्यहच्छुध्यन्ति ॥ ६४ ॥

(३) कुट्टकः । एकेनाग्रेकेन च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिर्नवरात्रेणैवेवं दशभिर्दैनैः । शवस्पृशो ध-
माभिसंधिनाराशवस्पृशो वहनादिकर्तारो विशुद्ध्यन्ति । एतदाशौचमुक्तम् । प्रायश्चित्तं तु स्पृश्यन्तरात्तम् । उदकदायिनः
समानोदकाः । समानोदकमरणे व्यहच्छुध्यन्ति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रावेति । स्नात्वाप्यगुणयोगिनोऽसपिण्डास्ते शवस्पृश्यः शवस्य स्नानार्त्तिकारिणोऽग्राप-
काहोरात्रेण हीनतराश्च त्रिरात्रैः निर्गुणाश्च दशरात्रेण शुध्येयुरिति । उदकदायिनः समानोदकाः पृथगादिति । दशरात्रेर्धनप-

किंतु विशुध्यतीति मरुते पुनः साध्वीतिवचनादनिवृत्ते रजसि वैदिककर्माधिकारानुप्रवेशो नरित न पुनः स्पर्शादिनिषे-
हणपूर्वकशवस्पृशोऽल्पशौचयोग्या अपि शुद्धयेयुरिति गोविन्दः । त्रिरात्रैः त्रिभिरिति नवाहोभिः रात्र्या चेत्येकं तथाच दश-
रात्रयः तैः शुद्धयेयुरिति मेधातिथिः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । रजन्मोऽहैवैकेनेत्यहोरात्रस्य निर्देशः । त्रिरात्रैरेव त्रिभिरिति नवरात्रस्य संहृत्य दशभिरहो-
रात्रैरिति यावत् । उक्तिवैषिष्यमिदम् । शवस्पृशश्चेद्रुणवत्तमा अपि सपिण्डादशाहैव शुध्यन्तीति । उदकदायिनः समानो-
दकाः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेनाह्ना रात्र्याचैकया एवमेकं दिनं त्रिरात्रैः तिसृभीरात्रिभिरिति गुणितैः एवं नवभिः एवं दशदिनपर्यं-
न्तशवस्पृशः शौचयेन शववाहकाः विशुध्यन्ति उदकदायिनः सपिण्डाः प्यहाच्छुध्यन्ति ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ॥ प्रेतहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृमेधः चरमेष्टिः अन्धेतु सर्वं कर्मैवलक्ष्यत इति त्राहुः । तत्कुर्वन् शिष्यो दशरात्रेण शुध्यति ।
ब्रह्मचारिणोऽप्ययं विधिरस्तेष्वेव । भेताहारैः समः भेतं हरन्ति निर्घोषयन्ति यथा तेषां दशाहपूर्वशिष्यस्यापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य सपिण्डपुत्राद्यभावे पितृमेधं त्वयकुर्वन् दशाहमाशौचं कुर्यात् । ईदृशे चा-
सपिण्डशिष्यकर्मके संस्कारे ये भेतहाराः भेतवाहकास्तेष्वेव भनाद्यभिसंधिशून्यत्वेपि तावदाशौचिन इति भेतहारैः
सममित्यनेनोक्तम् ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरोराचार्यदेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्योऽहं कृत्वा भेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यो दशरात्रेण शु-
द्धो भवति ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरोरिति । यद्यसपिण्डस्य प्रेतस्य मृतस्य पितृमेधमन्योऽहं कृत्वा शिष्यः भेतहारैः स-
पिण्डैः । सम तुल्यः अतो दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । शिष्योऽसपिण्डोऽपि भेताहारैः प्रेतान् भोजिभिः सपिण्डैरिति यावत् । एवं वदता गुणवत्तमानामपि
भेताहाराणां दशाहमेवाशौचमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्यः प्रेतस्य गुरोः पितृक्रियां समाचरेत् प्रेताहारैः प्रेतवाहकैः समं मिलित्वा ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ॥ रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भस्त्रावे गर्भमासरात्रीस्त्रिया एव शुद्धियुक्ता इह वाक्ये तस्याः अतत्वात् । सपिण्डानां तु स्त्रिय-
न्तरसमाचारावन्वेषणीयो । वसिष्ठेन तु सपिण्डानां प्यहः समास्नातः । ऊनद्विर्धे भेते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमशौ-
चम् । सावस्तु गर्भस्य मासत्रयादूर्ध्वमादशमास्यासात् । केचित्तु माद्रवमादित्याहुः । अमामकालस्य पातः सावड-
च्यते । न पुनर्द्रव्यरूपस्येव । तथा गौतमेन गर्भविस्संने गर्भमाससमारात्रीरिति पठितम् । सममास्याश्च जीवन्ति । अतः
सममे मासे पूर्णमाशौचं एतनु जीवतो जातस्य युक्तमन्यथा तु गर्भमाससमा इत्येव । इह रजस्वलायारजस्युपरते स्नानेन
शुद्धिरास्नातास्तृत्यन्तरे प्यहादूर्ध्वं तत्रैवं व्यवस्था । भाक्ष्यहाद्वानि वृत्तावपि नास्ति शुद्धिरूर्ध्वमनुपरतेपि भवति ।

(६५) समाचरेत् = समाचरेत् (स, च)

(६५) भेतहारैः = भेताहारैः (नन्दनः)

धः । उक्तमाद्याश्रितसोनिन्दिताइति । रजस्वला स्त्री रजस्युपरते स्नानेन साध्वी भवति शुद्धा कर्मयोग्येत्येवंपदयोजना । स्त्रीग्रहणं वर्णमात्रत्रयार्थम् । पूर्वतु श्लोकाब्राह्मणविषयाव्याख्यातास्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्त्रीग्रहणम् । उत्तरत्रापि यत्र विशेषपमाणां नास्ति तत्रापि वर्णभेदविषयतयैव यथा नृणामकृतमुण्डानामिति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणामिति ब्राह्मणवचनात् षण्मासमध्यएव सावः तत्र मासतुल्याभिः सावसंबन्धमाससमसङ्ख्याभिः स्त्री शुद्ध्यति । शुचिकर्त्रीकाङ्क्षया स्त्रीपदस्योच्चारार्थं रजस्यान्वयात् । अतएव सपिण्डान्तराणांस्यः शौचम् । रात्रिभिरिति बहुवचनाच्चाद्यद्वितीयमासस्योरपि सावे विरात्राशौचम् । तत्र तु मासतुल्याभिरितिनान्वीयते अयोग्यत्वात् । रजस्वला तु स्त्री रजस्युपरते साता सती धर्मकार्येषु शुभ्यतियदि सा साध्वी भवति मनसापि पतिन व्यभिचरति आन्यथात्वागामिरजःपर्यन्तमेव तस्याआशौचमित्यर्थः । रजस्युपरतइति वचनादनुपरते रजसि चतुर्थेऽह्नि स्नातापि न धर्मकृत्ये शुभ्यतीत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

(३) कुड्डूकः । अत्र रात्रिभिरिति विषयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वान्तीयमासात्पशुति गर्भसावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्येऽस्त्री विशुध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे । षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदामाससमैस्तासादिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥ मैधातिथिगोविन्दराजादयस्त्वादपुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासादवाङ्गर्भसावे मासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशेति । मधमद्वितीयमासीयगर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः । गर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीरोजो विशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां तत्र सद्यः शौचम् । यथाह सुमन्तुः गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसंलवणे सद्यः शौचं वा । भवति । गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषय सद्यः शौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति ध्ववस्थितनविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थं कल्पनयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽह्नि कृतस्नाने नैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किं च रात्रिभिरिति । मासद्वयाभ्यन्तरे त्रिरात्रं बहुवचनवशात् तृतीयमासपशुति षण्मासपर्यन्तमासतुल्याहोरात्रैः स्त्री शुध्यति अत ऊर्ध्वं स्वजातिक्रमेण । सप्तमे मासे जीवेन सयुको भवतीति गर्भोपनिषद्भुतेर्जीवावेशात्पुण्याशौचम् । अतः षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासादिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं त्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यतइत्यादित्यपुराणेऽङ्गः । तथा गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसावे सद्यः शौचं वा भवतीति सुमन्तुः । गर्भमासतुल्येति सर्ववर्णस्त्रीसाधारणम् । सद्यइति पितृसपिण्डानामिति शेषः सपिण्डानां तु त्रिरात्रं ब्रूते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति वसिष्ठोक्तः । ऋतु त्याभाविकइत्यत्राशुद्धिरुक्तं न शुद्धिस्तत्राहरजसि उपरते निवृत्ते स्नानेन मेथुनयोग्या साधीति विशेषणम् पञ्चमेऽह्नि तासामदृष्टार्थाशुद्धिः । शुद्धाभृतुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽह्नि शुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । मधमद्वितीययोर्मासस्योरातवं तृतीयादिपुचतुर्ध्वगर्भसावः सप्तमादिषु मासेषु मसवइति शसिद्धम् तत्र तृतीये मासे गर्भसावे तिस्रो रात्रय आशौचं चतुर्थे च तस्य पञ्चमे पञ्च षष्ठेऽष्टे च तस्य रजस्वला शौचमुच्यते । रजस्युपरते त्रिरात्रेऽतीतइत्यर्थः । स्नानेन विशुध्यतीत्यनुवर्तते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भमासतुल्याभिः रात्रिभिरिति बहुवचनात् मधमद्वितीयमासस्योरपि सावे त्रिरात्रं त्रिरात्रमाशौचं अन्येषां तु सद्यः पुनरजसि उपरते निवृत्ते पुनरजोऽग्ने स्नानेन साध्वी शुद्धा भवति । असाध्वी चेद्व्यन्तरपर्यन्तमशुद्धा स्यात् ॥ ६६ ॥

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

[प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः । त्रिरात्रात् भवेच्छुद्धिः कन्यास्वक्रोविधीयते ॥ १ ॥]

[अदन्तजन्मनःसद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावृता देशात्दशरात्रमतः परम् ॥ २ ॥]

[परपूर्वांस्तु भार्यास्तु पुत्रेषु प्रकृतेषु च । मातामहे त्रिरात्रं एकाहं त्वसपिण्डतः ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । इमाः पञ्चैः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृलक्षणाः केचिद्वाचसते । अकृतचूडएकाहेन शुभ्यति । तत्राद्यं यौवस्यापेक्षोपिविकल्पइत्येकीयमतमुक्तम् । तस्यैव श्लोकस्य व्यवस्थावाक्ये इमे अन्यत्वाच्चाहारेण संबन्धलक्षणा आहुः । अकृतमुण्डानां मृतानां ये सपिण्डास्तत्रोक्तस्पर्शः । समाचाराभिमतः । स्मृत्यन्तरे सद्यः शौचमन्याभ्यां विषयस्तत्रैव दर्शितः । आदन्तजन्मनः सद्यः आचूडानैशिकी निवृत्तचूडकानां त्रिरात्रमिति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अकृतचूडानां मरणे नैशिकी निशायापिनी एकाहोरात्रमशुद्धिरित्यर्थः । अत्र चादन्तनात्मरूपेण प्रागाद्योक्तमात्रस्योक्तत्वादेकाहापरकर्मणः । सद्यः शौचमेवाशौचतश्च स्नानपर्यन्ताशौचम् । निवृत्तचूडकानां प्रागुपनयनामरणे त्रिरात्रं ऊनद्विवार्षिकमिति येषु वक्ष्यमाणत्वात् कृतचूडापदपूर्णाद्विषयतेः तत्पलक्षणम् ॥ ६७ ॥

(३) कुक्षुक्कः । अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालात् त्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

(४) राघयानन्दः । किंच नृणामिति नैशिकी एकाहोरात्रनिर्वर्त्यायदाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदन्तजनानां सद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावृता दशरात्रमतः परमिति सर्वमेतदुचितकालपरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अकृतचूडानां ममाप्तवृत्तीयवर्षाणां पञ्चमासादूर्ध्वमरणे स्नातीनां शुद्धिर्नैशिकी । आशौचमेकरात्रं निवृत्तचूडकानां त्रामृतवृत्तीयवर्षाणां सप्तमवर्षात्पञ्चमरात्रे त्रिरात्रमाशौचम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृणां बालानां अकृतचूडानैशिकी स्मृता निवृत्तचूडकानां आवृता देशात् त्रिरात्रमावृता त्रिरात्राच्च शुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वाग्धवावहिः ॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थितं च यनादृते ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊनं अक्षरकृतस्य द्वे वर्षे यस्य धातस्य उच्यते ऊनद्विवार्षिकं प्रेतमेतद्व्याघवाहियामेति निदध्युर्भूमौ निरातार्यांस्थापयेयुः । स्मृत्यन्तरे नियमेन दत्तपठ्यते । अलंकृत्य प्रेतालंकारी । ऊनद्विवर्षेण श्रूयमाणो अलंकारः समाचारात्कृतोपनयनादावपि विज्ञेयः । शुचौ यत्रास्थीनि भूयदेशे न सन्ति अस्थिसचयराहितत्वेन या शुद्धा तत्र निराय स्थाय्यः । स्मृत्याने किलास्थीनि संघितानि भवन्ति । अतएव तेन वचनेन ततोऽन्यत्र विधानमुच्यते । न पुनस्तादृशस्यास्थिसंयमो कर्तव्य इत्येव वाक्यार्थः । अग्निसंस्काराभावादेव तदग्नयेः ॥ ६८ ॥

१ सम-नर (अ) १ निदिशति=भिदधानि (अ)

(६७) त्रिशुद्धि-मशुद्धि ॥ (क, ग, गण)

१ (क)

(६) रामचन्द्रः । अस्य ऊन द्विवर्षस्य अप्रतिस्कारोऽन कर्तव्यः । उदकक्रिया जलप्रक्रिया न कर्तव्या ।
अरण्ये काष्ठवदमन्त्रपूर्वकतप्याभ्यहविदिनपर्यन्तं आशीर्षं क्षपेरन् क्षपेयुः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥ जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाश्रिवापि कृते सति ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । आत्रिवर्षस्येति आनृतीयाद्द्वार्षातिपथः न पुनश्चतुर्वर्षादौ एवमर्षमेवादिशब्दकेचित्प्रसिद्धं ।
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या त्रिवर्षादेरिति । समाचारभवेमेव । जातदन्तस्य वा कुर्युः उदकक्रियासाहचर्यादप्रतिस्कारोऽप्यनु-
ज्ञायते । ननु च विकल्पे कामचारः तत्र कः प्रसासाभ्यथितक्षयकरमनुष्ठानपक्षमाश्रयेन व्ययस्तदनुपदेशः । उच्यते ।
सर्वविक्षणोपधिप्रारम्भिकारः । मेतोपकारार्थमेतत्क्रियते न नैमित्तिकत्वात् । न च कर्तव्यमिति न्यायेनोक्तम् । तत्रात्राचकन-
व्यतामतिपेधोऽस्तीति ह्यभिधीयते । मेतोपकारार्थत्वमस्तीत्यप्यनुज्ञानेन ज्ञायते । तत्राकरणे नास्ति विधितत्त्वम् । मे-
तोपकारस्वतन्त्रानाद्भवतीति विधित्तिपेधयोर्नासमञ्जस्यम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नात्रिवर्षस्येति अत्रोन्नतद्विवर्षस्योदकक्रियानिषिद्धामनूय प्रेताभ्युदयार्थमेव सा पुनर्न
विधीयते । अत्रिवर्षः अप्रविष्टतृतीयवर्षः । जातदन्तस्य वा कुर्युरिति स्त्रीविषयम् । तेन द्विषां जातदन्तापांश्चतापां तदभ्यु-
दयार्थिवे उदककार्यम् । अनिर्दिष्टविशेषवाच्यं नृपसकलित्वेनाभिधानं शब्दविशेषणतयाचेति । नास्ति वापीति पुत्रविषयं तस्य
जन्ममेषातिशयितोपकारकारित्वान् । नामन्यतिरेकेणोदकदानानुपपत्तेर्नामकरणानन्तरप्रेताभ्युदयार्थमुदकदा-
कारः ॥

(३) छुडूकः । अग्रामनृतीयवर्षस्य पित्रादिसप्तविंशद्वेदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धानुसंगार्थम् ते ।
जातदन्तस्य वा उदकदानकर्तव्यम् । नामकरणे वा कृते उदकक्रिया साहचर्यादप्रतिस्कारोऽप्यनुज्ञायाच । मेतपिच्छाद्वा-
दिकच । यद्यन्यकरणसंभवे करणं क्लेशावह । तथापि करणाकुरणयोराज्ञानाद्जातदन्तकृतनाम्नोऽकरणे मेतोपकारो भव-
त्यकरणे मत्प्रवायाभावइत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रामनृतीयवर्षस्य जातदन्तस्य कृतनाम्न उदकक्रियास्ति । तथाचाप्रतिस्कारमेतश्चादे उप-
लक्षिते तेषां करणाकरणयोराज्ञानात्वाकरणे मेतोपकारोऽकरणे न प्रत्यवायदति भावः । तत्रोदकक्रिया अपनःशोमुच्य-
न्मयेनेन मन्त्रेण । एवमातामहाचार्यमेतानामुदकक्रिया ॥ कामोदकसत्प्रसास्यस्त्रीपश्वशुर्त्विजम् इत्याज्ञावत्क्यो-
क्तं ॥ ७० ॥

(५) नन्दः । त्यागपक्षः किमुदकक्रिया कार्या न्वेति चोदनायामाह नात्रिवर्षस्येति । उत्तार्पणोदकक्रियाका-
र्येति प्रसूते कुर्युर्दकक्रियामिति विधित्तिविपरिणाम ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिवर्षस्य अपरिपूर्णत्रिवर्षस्य बान्धवैरुदकक्रिया न कर्तव्या । जातदन्तस्य स्त्री-
शवस्य ॥ ७० ॥

सन्नह्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं श्रुतम् ॥ जन्मन्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्नह्यचारी समानचरणोऽतएकोदकाऽप्यासप्तविंशेभ्यः परिगृह्यन्ते तेषामितरेतरजन्मनि स्त-
के त्रिरात्रम् । सद्यःशौचमपि स्थूलन्तरादुदकदापि नातिफलितद्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्नह्यचारिणि ह्यभ्ययनसमकालस्वरूपोपनीताभ्यापिते । एकोदकाः समानो-
दकाः ॥ ७१ ॥

(३) कुम्भकः । सहाभ्यायिनि धृते एकरात्रगाशौचकतव्यम् । समानोदकानांपुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । च्यहानुदकदायिनइति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचसेति । सत्रस्रचारिणि सहाभ्यायिनि अतीतिधृते क्षपणमशौचस्य निवृत्तिः । सपिण्डानां दशाहत्वेपि समानोदकानांस्तके तन्यूनतामाहजन्मनीति च्यहादुदकदायिनइति मरणोक्तत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणासहचरतीति सत्रस्रचारी संवेदाध्यायी सहाध्यायी अतीति धृत एकाह आशौचं क्षपण-स्वतम जन्मभ्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिः ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु च्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ॥ यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु स्तके स्तकेषु च । मातामहे त्रिरात्रस्यादेकाहंतु सपिण्डने ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । असंस्कृतायावाद्यत्रेण गतिगृहीतानच विवाहितास्तासांमरणे बान्धवाः पतिपक्षात्त्रिरात्रेण सनाभयस्तु सपिण्डाः स्वपितृपक्षायथोक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामितिजातेरधिकारात्त्रिरात्रेण । अन्धेदृक् सोदर्याद-
त्रिरात्रेणेति तेषांचाभिप्रायः अथवर्षायाः कन्यायादानविहित अदत्तायाश्च निवृत्तचौडकस्यपदेशाभावात्पुसद्वीपनीतस्य तदा-
नीकल्पान्तरस्यानाम्नादशाहएव युक्तः । अन्यैस्तु पठितम् । अहस्वदत्तकन्यासुबालेषुच विशोधनमिति । तत्र व्याख्या-
तारः पञ्चादशाब्ददेशीयापि यासदत्ता कन्या निष्ठेत्तदहरेवाशौचम् । यतोमुख्यमाप्तानमतिक्रम्य कालक्षणे ममाणाभा-
वात् । तत्रोच्यते । बालेषुचितिकोर्यार्थोयावताउक्तमेव योगविभागे आदन्तजन्मनःसप्तइति नपेतेतद्विधितुयुक्तसामान्य-
रूपत्वादस्य तस्यच विशेष्यवस्थापनरूपत्वादतोयमेकह-प्रथमगतेपि आबुद्धदेव ध्यवतिष्ठते । सामान्यस्य विशेषांपक्ष-
त्वात्तस्मादनापंप्रवायमर्धश्लोकः गतिपद्यते स्पर्शविषयतया नैयम् । स्पर्शमतिपेक्षोहि श्रुतकर्मोर्बालस्यपि पुत्र्याम-
तदर्थमेतदुक्तस्यात् अहस्वदत्तकन्यासुबालेषुचविशोधनमिति । एवच विषयसमस्याभिताभवति साच युक्ताकारकविभ-
क्तिवात् । इतरथा अभ्यास्य भावलक्षणा समी व्याख्यायेत बालेषु धृतेषु जीवतांशुद्धिरिति नच तदुत्पत्तिनादाशौ-
चमेतैतन्निश्चयतीति विषयात्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमौपरिवृत्तत्वात् भूमौ परिवृत्तस्य च स्पर्शनसम्भवात् । आवेश-
योक्तौ कुतोविशेषगतिपत्तिरितिचेत् तस्याचमनकल्पोविद्यतइत्येत-सनिधौ तादृशस्येवस्पर्शस्यमतीयमानत्वात् । तथाच
रजस्वलास्पृष्टिर्बालस्य पुत्र-निर्नेच्छन्ति । अथास्य विशेषेणस्यात् । तथा गीतमेव तदुक्तत्वास्मृतौयुक्तमेवाधातुमे-
तस्य तस्मात्कुत्वाधानकालक्षणा ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । असंस्कृतानां अपरिणीतानां वाग्दत्तानां । बान्धवाः पतिपक्षाः । यथोक्तेन ग्रहेण कल्पेन प्रकरणे वाग्दत्तानामेव स्त्रीणां सनाभयोज्ञातयः ॥ ७२ ॥

(३) कुम्भकः । स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानांमरणे बान्धवाः भ्रातृदयस्त्र्यहेन शुध्यन्ति । वाग्दानविना भ-
पक्षेनैव बान्धवाभावात् । आश्रुतमपि वाग्दानान्तपर्यन्तबौद्धव्यम् । सनाभय पितृपक्षावाग्दत्तानां विवाहादवांक्षरणे यथो-
क्त कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वाधोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तु चूडान्तघ्न कन्य-
सयः शौचं भवेत्तत्र सर्वेषुपि नित्यशः । ततोवाग्दानपर्यन्तयावदेकाहमेव हि । अतः परमबुद्ध्यान्त्रिरात्रमिति

(६) रामचन्द्र । सन्नयिवान्धवैरित्युभयत्र तन्निमित्ताशौचमध्ये अवधे आशौचशेषेनैवशुद्धिः ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीती तु स्पृष्टैवापविशुध्यति ॥ ७६ ॥

(१) मेघातिथि । यस्य य कृतआशौचकालोदशाहादिस्तस्यतदूर्ध्वत्रिरात्र । यस्य तु ग्रहैकाहादिस्तस्य ततः उर्ध्वसंवासास स्नागमात्रमेव । तथाचोत्तरत्रयद्वयति । सत्साहाद्यादि । संवत्सरे अतीति अतिक्रान्ते स्पृष्टैवाप स्नात्वा शुभेदित्यर्थः । हस्तेन च स्नानेनैत्यादिवचनात्सर्वान्द्रव्यार्थान् मतीयते तच्च स्नानमेव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अतिक्रान्ते दशाहद्वितितु दशाहपदोपलक्षक । अतिक्रान्ते शृणुयादित्यनुपङ्ग । एवम्यतीतइत्यत्रापि । स्पृष्ट्वाप स्नात्वा । एतदशाहाशौचिनासपिण्डनाम । समानोदकादीनाम्नाशौचमध्ये अवधे । आशौचशेषेणैवेति विगतत्वित्यत्र सिद्धम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुक । नाशौचमसवस्यास्ति ध्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥ इतिदेवत्वचनान्तरणविषयवचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचोऽतिक्रान्तेत्रिरात्रमशुद्धोभवति संवत्सरे पुनरतीति स्नात्वेव विशुध्यति । एतच्चाविशेषणार्थमध्यानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । दशाहादुत्तीर्णे न्वाह अतीति ॥ नाशौचमसवस्यास्ति ध्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवत्वचनान्तरणविषयत्वमिदम् । सपिण्डमरणेदशाहोत्तरत्रिरात्रवर्षान्तरतुस्नान । दशाहादुत्तीर्णसंवत्सराभ्यन्तरेसमानोदकान्स्नानम् एतच्चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । दशाहेऽतिक्रान्तेसंवत्सरादवर्षात्त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अत्रापिदशाहग्रहणमेकाहादीनामुपलक्षणम् । अप स्पृष्टैवस्नात्वेव ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । दशाहादिग्रामशौचस्यापवादमाह अतिक्रान्तइति । दशाहे अतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । ध्यतीति संवत्सरे अप स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । तथा देवत्व ॥ नाशुद्धिप्रसवाशौचे ध्यतीतेषु दिनेष्वपि । मोषिते कालशेषस्यादशेषे ग्रहमेवतु ॥ सर्वेषां संवत्सरे पूर्णे प्रेते द्वादकशुचि ॥ सर्वेषां द्विजानां तत्राह ॥ मासत्रये त्रिरात्रस्यापमासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादवर्षागूर्ध्वस्नानेन शुध्यति ॥ पितरो चेन्मृतौस्याता दूरस्थापि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमासस्य दशाहसूक्तोर्भवेत् ॥ ७६ ॥

निर्दश ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासाजलमाश्रुत्य शुद्धोभवति मानवः ॥ ७७ ॥

(१) मेघातिथि । समानोदकानामपविधिरुग्रहैकाहपक्षेच सपिण्डनामपि । सवासावासा सहित । जलमाश्रुत्य स्नात्वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऊर्ध्वत्वाहनिर्दशमिति । निर्दशमतीततदाशौचकालः । ज्ञाति समानोदकः । पुत्रस्य स्वपुत्रस्य जन्म निर्दशमेव । शुद्धोऽपगतशौच । एवमन्येषामपि त्रिरात्रपक्षिण्यायाशौचिनामूहम् । ज्ञातिपदस्यासपिण्डोपलक्षणाश्रितत्वात् । एवदशाहद्वयतिरिक्ताशौचनिमित्तस्य तन्मध्ये अवधे शेषेण शुद्धिरुर्ध्वतु अवधे स्नानमात्रमिति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लुक । दशाहाशौचप्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य ग्रहशौचस्यापत्त्वात्तद्व्यासशौचविषयम् । निर्गतदशाहसपिण्डमरणश्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सचैवस्नात्वा स्पृष्टोभवति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तीर्णसपिण्डमरणे पुत्रजन्मनि च स्नानमात्रमिति मेधातिथिः । मानवदति विशेष-
णानिर्देशमिति स्वत्वजात्युचिताशौचपरशुद्धः स्पृश्यः । कर्मोधिकारिता तु ज्यहोत्तरमतिकुल्लङ्घकः ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । निर्देशज्ञातिमरणसंवत्सरादवर्गोपश्रुत्वा । ज्येष्ठपूर्वोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य विकल्पः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवः समानोदकः ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ॥ समासाजलमाश्रुत्य सुयएव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । बालेदन्तजाते सूनौ देशान्तरस्थे पृथक्पिण्डे । च सन्निधौ स्थित्येतद्विधायिनि पदानि । पृथक्पि-
ण्डः समानोदकदत्तयावत् । तस्मिन्नेदं देशान्तरस्थे संस्थिते सद्यः शुद्धिः । सन्निधौ स्थित्यानुदकदायिनइत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र बालमरणे विशेषमाह बालेति । यदि सपिण्डे देशान्तरस्थो बालोऽकृतबालोऽभियते
यदि बाबालएव पृथक्पिण्डः समानोदकमातुलतुल्यस्यालानिः सवन्धी भियते तदा सचैल्लानमात्रमित्यर्थः । बालपद-
स्योभयत्रान्वयार्थचकारद्वयम् ।

इह च दशाहमक्रमेण तदतिक्रमे संवत्सरमात्रे अवगते तच्च भाग्यहाशौचविधानान्तदनुसरणमुणोत्कर्षाद्विदितचतु-
रहायाशौचान्तश्रवणेपि तच्च भागेनाशौचव्यवस्थायासा तेषां दशाहाशौचस्थानपतितत्वात् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लङ्घकः । बालेऽजातदन्ते श्रुते जातदन्ते नृणामकृतपूर्वज्ञानमित्येकाहोरात्राभिप्रायादेशान्तरस्थे च स-
पिण्डे श्रुतइत्येकाहशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनरूपहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र
त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेव सचैल्लानत्वा सद्योविशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । जातदन्तबाले देशान्तरस्थे देशान्तरस्थेऽपि सद्यः शौचमित्याह बालेति । पृथक्पिण्डे सपि-
ण्डातिरिक्ते समानोदके । सन्निधौ तु ज्यहादुदकदायिनइत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । बालेऽजातदन्ते । ग्रामपश्यासद्व्यर्थः । संस्थितेश्रुते । सपिण्डः सद्यः पुनस्तानेन शुध्यति । देशान्-
तरस्थे च सपिण्डे, पृथक्पिण्डे समानोदके च संस्थिते दशाहादुर्व्यश्रुत्वा सद्यः शुभ्येतानेन ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालेऽजातदन्ते । अकृतचूडे देशान्तरस्थे च पुनः पृथक्पिण्डेऽस्य सपिण्डे समानोदकमातुलत-
तुल्यशालकादौ ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्भरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयाचत्तस्यादनिर्देशम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दशाहग्रहणमाशौचकालोपलक्षणार्थम् । यस्य यथाशौचकालस्तस्मिन्निवृत्ते यदि-
पुनरन्यदाशौचनिमित्तमुत्पद्यते तदा पूर्वश्लोकेनैव शुद्धिर्नवन्तरानिपतितं यन्तदीयादह-मश्रुतिदशाहादिगणना कर्तव्या ।
तथाच ग्रीतमः । तच्चेदन्तःपुनरापत्तेस्तच्छ्लेषेण शुध्यैयुरिति । मरणजन्मनी इति समाप्ते यवमन्तरेण क्रमाश्रितपक्षे-
न्तरेणाप्युपनिषातनग्रासो समाचारात्समानजातीयएवेति द्रष्टव्यम् । पुनः शब्दश्च समानजातीयापेक्षया समर्थतरो भवति ।
विमग्रहणमप्याशौचिनामुपलक्षणार्थं स्थित्यन्तरेण विहितं रात्रिशेषे द्वाभ्यामप्राप्ते तिसृष्वपि । एतस्य ब्राह्मणस्य भेद-
स्पर्शं दशात्रमाशौचमिति । प्रकृत्य नचेदन्तरा भियते जायेत वा शिष्टैरेव दिवसे शुद्धयेतेतीव्रस्थितिः समानजाती-
यासमानजातीयभेदेनानुमन्यते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तर्दशाहे पुनर्मरणमेकं दशाहाशौचमध्ये तादृक्प्रणयनन्तरं पुनर्जननं तु तादृज्जनने जननान्तरं तद्यदि पूर्वाशौचदशमदिनात्प्राक्पतेत्तदा यावत्पूर्वाशौचमनिर्दशमनतीतं तावदेवाशुचिः । पुनर्मरणं पुनर्जन्मचपुनर्मरणजन्मनी । अत्रापिदशाहपदसंपूर्णशौचोपलक्षणं तेन क्षत्रियादीनामपिस्वशावाशौचमादायैवमेव व्यवस्था । किंचात्र सर्वत्र विष्ण्वादिस्मृतिदर्शनात्पूर्वाशौचशेषदिनआशौचान्तरप्राते दशाहोर्ध्वमपि दिनद्वयमाशौचं तद्विषयीयाष्टमयामेत्वाशौचान्तरप्राते ' दिनत्रयमिति श्रपञ्चितं चैतच्छुद्धिदीपिकायाम् विस्तरभयान्नात्र छिह्यते ॥ ७९ ॥

(३) कुट्टुकः । दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणजनने जननस्यापुनःशब्दात्सजातीयवागमात् तदातावत्कालमेव विमादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचनापगतस्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशाहादिमध्ये यदि मरणजननं तदा पूर्वाशौचनिवृत्तावनयोर्निवृत्तिरित्याह अन्तर्दशाहेति । तत्पूर्वाशौचं अनिर्दशयावत्तावद्द्विप्रोऽशुचिः स्यादित्यन्वयः । विप्रपदचातुर्वर्ण्यपरम् ॥ अन्तराजन्ममरणे शेषाहोर्ध्वमप्यशुच्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । तत्पूर्वाशौचम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्दशाहाद्याशौचमातो तदपवादमाह अन्तरिति । अन्तर्दशाहिमरणजन्मनीमरणे स्यातांचैत् यावदनिर्दशस्यातावद्द्विप्रोऽशुचिः स्यात् । जनने मरणे जाते पूर्वाशौचावशिष्टैर्होर्ध्वमनिर्विशुध्यति । उशान्नाअप्याह ॥ स्वल्पांशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचमवेद्यदि । न पूर्वेणैव शुद्धिः स्यात्सकालेनेव शुध्यति ॥ तथा अद्विराअप्याह ॥ सूतके घृतकंचेत्स्यात्सूतके त्वय सूतकम् । तत्रापिभृत्य घृतकशौचं कुर्यान् सूतकं ॥ पश्वंशमन्तपि ॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकतु यदाभवेत् । शवेन शुध्यते सूतिर्नसूतिः शावशौचिनी ॥ यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा घृतिर्भवेत् । शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रिकमिति ॥ अपवादमाह ॥ मातर्यमेममीतायामशुद्धोऽग्नयेते पिता । पितुःशेषेण शुद्धिः स्यात्मातुर्मातृकपक्षिणी ॥ कौरिकः ॥ पितुर्दशाहमध्ये तु मातुर्मे मरणयदि । न तिलोदकादिकंकर्म दाहमन्त्राहुतिविना ॥ पितृकर्म समाप्याथ मायाशौचं पक्षिणीम् । मातुःक्रियांततः कुर्यात्तिलज्ज्यादिकंच यत् । पितुराशौचंसमाप्य सपिण्डीकरणान्ते कृत्वा पश्चात्मातुः पक्षिणीं पक्षिणीमध्ये सर्वाः क्रियाः कार्याः । अथवा ॥ आर्घंहिषोदशश्राद्धंसपिण्डीकरणान्ते हि । मातुः ततः कुर्यात्पितुः पुनः षोडशं सपिण्डनम् । अग्रेकस्मिन्दिने चाथ सपिण्डीकरणे तयोरिति ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

(१) भेषातिथिः । आषाढं उपनेता तस्मिन्नेति स्थिते त्रिरात्रं शिष्यस्य तस्याषाढस्य पुत्रे पत्न्यांच संस्थितायामहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आषाढं उपनीयाप्यापके ॥ ८० ॥

(३) कुट्टुकः । आषाढे श्वे सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदति । तत्पुत्रपत्न्योश्च घृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमपारा ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आषाढं उपनेतरि । ज्ञातिभिन्ने त्रिरात्रं प्यायाशौचं शिष्यस्येत्याहुः ॥ ८० ॥

(५) रामचन्द्रः । आषाढे संस्थिते श्वे त्रिरात्रमाशौचं । आषाढपुत्रे आषाढं पत्न्यांचा श्वे दिवारात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवत् ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यांस्त्रिंश्वान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदशास्त्राभ्यामी श्रोत्रियः । उपसंपन्नः मैत्र्या मयोजनेन वा केन वित्संगतः शीलेन युक्तो वा । पूर्वतु सत्रहचारिष्यैकाहमशुहोतवेदे दृष्टम् । अभिधानकोशे तु उपसंपन्नोऽष्टतयः । बहुकालत्वादासौ चरस्य पूर्वैव व्याख्याज्यायसी । अन्ये तु श्रोत्रिये मातुले त्रिरात्रमित्येव संब्रजन्ति पक्षिणीं रात्रिमिति शिष्यादिभिः । बाधवाः शालकपातृत्वसेपादयः । यदा तु मातुले पक्षिणीमितिसंबन्धस्तदा मातुलबान्धवत्वादेव सिद्धा पक्षिणी पुनर्वचननित्यार्थं तेनान्येषु बान्धवेषु यथाकामम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंपन्ने प्रातिविरये श्रोत्रिये श्रुते । पक्षिणीं पक्षाविव दिनद्वयेनोभयतोयुक्तां रात्रिम् । शिष्ये श्रुते आचार्यस्य पक्षिणी । आगामिवर्तमानाहर्गुक्त्यानिशि पक्षिणीति मालाकारः । एवमृत्विजि याज्यस्य तथा बान्धवेष्वाम्बन्धुषु मातुलपितृवृत्तमातृवृत्तसुतेषु ॥ ८१ ॥

(३) कुतूहकः । वेदशास्त्राभ्यामिति उपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन् श्रुते त्रिरात्रेण शुद्धीभवति । मातुलभक्तित्वं शिष्यादिषु पक्षिणीं रात्रिं व्याप्याशौचं द्वे अहनी पूर्वाचरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रोत्रिय इति । उपसंपन्ने मैत्रादिना समीपवर्तिनि त्वशास्त्राभ्यामिति वा । पक्षिणीं पक्षाविवहनी यस्यादिवसद्वयसदृशिनी रात्रिस्तां बान्धवेषु पितृवृत्तसमीपादिषु ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंपन्नः त्वगृहवासी । संस्थित इत्यनुपङ्गः । बान्धवा मित्राणि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रिये प्रातिवेशे त्वगृहपार्श्ववर्तिनि साहचर्याभ्येतरे उपसंपन्ने श्रुते त्रिरात्रमशुचिः । मातुले पक्षिणीं रात्रिं पुनः शिष्यांस्त्रिंश्वान्धवेषु पितृवृत्तादिपुत्रादिषु पक्षिणीम् ॥ ८१ ॥

मेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । राजशब्दोऽयमभिषेकादिगुणयोगिनि वर्णमन्त्रे लक्षणया वर्तते यत आह । यस्य स्याद्विषये स्थितः । जातिविशेषावच्छिन्नविषयेऽश्वरवचनत्वे लक्षणा न च शब्दार्थः । सज्योतिः सह ज्योतिषा वर्तते दिवा मेते दिवौ रात्रौ तु तन्नास्ति । एवरात्रौ रात्रिरेव नाहः इदमेव ज्ञापकमन्यत्र रात्रिग्रहणे हर्षहणेऽप्यहोरात्रमतिपक्षेः । यथा रात्रिभिर्मासतुल्यामिच्छामहेकाहमिति । अन्हाद्यैकेनेत्यत्र तु रात्रिग्रहणपादपूरणार्थं रात्रावग्रहणोक्तिः । एवमपि होत्रब्राह्मणे अभिनायै तेजसातिर्जोत्सर्ग्यादित्येन तेजसा भवति । अश्रोत्रियेऽप्येव शास्त्राभिनि अगूशने इत्यस्य हः । रात्रौ भवत्येव उत्पन्नेऽपि रात्रौ निमित्ते कथमुनः श्रोत्रिये नूचाने एव हि स्मर्यते अग्रे त्वाद्देधीतीति सत्यं श्रवत्कान्यनूचान इत्येते । तेनैव कथं चिदङ्गादिष्वन्यायां न्यः श्रवति तस्मिन् नयमहर्षविधिः । उपसन्ने वा उपसन्ने च गुरो पूज्यत्वेन मुख्ये आचार्ये वा विषयतरेषां वा न केचित्तु अश्रोत्रिये त्वित्यत्र नमसंब्रजन्ति इह नम्रः अश्लेषेण योग्येषामुपाध्यायस्तस्य च न कश्चित्तरेन विधिमाचक्षते ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजन्ये सत्रिये त्वनिवासदेशाधिपतौ श्रुते सज्योतिः सूर्यनक्षत्रयोरेत्यतरेण येनोप-

८२ यस्य स्याद्विषये स्थितः = यस्य यद्विषये स्थितिः (ख)

= यस्य स्याद्विषये स्थितिः (घ, च,) । (ख) चिन्हितपुस्तके टीकायामपि एवमेव ।

एक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योतिरवस्थानपर्यन्तम् अश्रोत्रिये उपसन्नइति व्यवहितेनावय तेन श्रोत्रिये मातिवैष्ये
श्रुते एकरात्रमित्यर्थः । अनूचाने साङ्ख्यवेदाभ्येति गुरो वेदाध्यव्याख्यातरी ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य देशे ब्राह्मणादि स्थित तस्मिन् राजनि कृतानि पक्के क्षत्रिये श्रुते सज्योतिराशौचस्याह । सह
ज्योतिषा वततइति सज्योति । यदि दिवा तदा यावत्सूर्यन्योतिस्तावदाशौचः । यदि रात्रौ श्रुतस्तदा यावत्ताराकाज्योति
स्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्वहे श्रुते कृत्स्नदिनमात्राशौचः । नतु रात्रावपि । रात्रौ श्रुते
रात्राववे यवग-तत्पम् । साङ्ख्यवेदाभ्यायिनि स्वरूपवा बहु वा यस्येत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजादिनयमरणे आशौचमाह भेतइति । विषये देशेइति लिङ्गात्मजापालनकर्तरी चातुर्वर्ण्येन
ज्योतिर्मरणावधि यावत्सूर्योपक्षयवा पर्युक्तावदाशौचः अश्रोत्रिये सपन्ने कृत्स्नमित्यहोरात्रम् । अनूचाने साङ्ख्यवेदा
भ्यायिनि गुरो वेदातिरिक्ते अल्पवा बहुवायस्य श्रुतस्योपकरोति यद्युत्तरक्षणे ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । यस्य राज्ञो विषये देशे स्थितिस्तस्मिन् राजनि भेते तस्य सज्योतिर्यज्येति सहितमाशौचम् । दिवा च
ज्योति शब्द सूर्यवचन नक्त्येन क्षत्रवचन । अश्रोत्रिय उपसन्ने श्रोत्रियेऽगुरावनुपसन्नेऽनूचाने चैकाहम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजनि भेते सति सज्योति सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेण येनोपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योति
रवस्थानपर्यन्तः । यस्य स्याद्विषये स्थिति यस्य विषये देशे स्थिति । अश्रोत्रिये श्रुतेऽह एतस्मिन् । समग्र अनूचाने सा
ङ्ख्यवेदाभ्येति तथा गुरो वेदशास्त्रार्थव्याख्यातरी श्रुते अह कृत्स्न आशौचम् ॥ ८२ ॥

शुष्येद्विभोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुष्यति ॥ ८३ ॥
[क्षत्रविद्शूद्रवायादास्युष्येद्विप्रस्य बान्धवा । तेषाम् तैश्च विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ १॥]
राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु धन्धुषु । स्वमेव शौचं कुर्वीत । विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ २ ॥
विप्रः शुष्येदशाहेन जन्महानी स्वयोनिषु । पद्भिस्त्रिभिरेकैकेन क्षत्रविद्शूद्रयोनिषु ॥ ३ ॥
सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिता । तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्व तु शौचं विद्शूद्रयोनिषु ॥ ४ ॥]

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादीनामागुक्तवृत्ताद्येक्षक्यहचतुरहादिकल्पव्यावृत्त्यर्थमिति स्वयोनिषु ॥ ४ ॥
एव । अत्र विदवाक्यकेन क्षत्रियादीनां द्वादशाहेन नियतकालमात्रमिदं कल्पान्तरव्यावृत्तिमिदम् । ब्राह्मणे दशाहस्तनूत
मिमरकालस्य भाषकस्तस्मिन्तत्र दशाहोयमाशौचकालस्तदुपलक्षणायां विज्ञायमाने । इत्येवमेव
पलक्षणाभेदा सपि चातुर्वर्ण्यधिकारे यस्यैव दशाहउक्तस्तस्यैवतरेकल्पाइति । स्थूलं ते । ननुच सत्यप्यात्मस्तज्यो
पकाशद्ब्राह्मणस्यत्याग्याभ्यायेयादि । तेषां सृष्टयन्तरे यानि कल्पा तस्योपपन्नानि । तन्तरे च ब्राह्मणविवर्तयैवोक्तम् ।
यकात् कश्चिद्विषयकारणाह । शुष्येद्विभोदशाहेनेति अत्रार्ह्यहणविवक्षितं तेन दश श्रुतगवैकल्पते । एकादशे आशौ
चमिति मन्त्रादि युक्तं । अत्रिचायास्यत पौर्वाहिकजागरणादिनाशौचउपपन्नं तर्हि । अप्यारात्रौ नास्त्याशौचः । तत
यामायास्वपि रात्रिपुनस्त्याशौचम् । अथ दशाहप्रावमिति एतस्मात्तत्र भविष्यति । अत्राविन भविष्यति । तदयुक्तं अहविवक्षा
शब्दोऽयमहोरात्रवचनइति पदव्यतिथम् । तथाच पूर्वश्लोके ऽह कृत्स्नमिति रात्रिनिवृत्त्यर्थं समग्रदशायां किमपि तस्मादह

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्याने क्षत्रियादिषु विशेषाभिधानार्थं विप्रसवन्धेन विहितदशाहमनूय विशेषमाह
 शुन्धेदिप्रदति ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुक. । उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्याध्यायादिरहितब्राह्मणोद्देशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियोद्देशाहाहेन वैश्य पञ्चदशाहेन । शूद्रोपासेन तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । सप्रति क्षत्रियादित्रयस्याशौचमाह शुभ्येदिति । दशाहेन निर्गुणविप्रशुभ्येत् । इति द्वादशाह-
दिना शुभ्येपुस्तिप्रत्ययः । नेतेषु गुणवद्गुणवत्वापेक्षा ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन. । अथशावाशौचयोर्वर्णविशेषात्कारविशेषमाह शुभ्येदिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्णाशौचमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥८४॥

(१) मेधातिथिः । यस्मैपाबुद्धिः । यत्तत्कारुण्यहादय कस्यास्तुल्यदशाहेन विकल्प्यन्ते । न वृत्तादिष्ववस्थयेति तन्तश्चरतरकालमन्यस्यसमवे किमित्येकाहपक्षनित्यत्वाध्यायाद्देशकरप्रतिपत्त्ये । दशाहमपाश्रयामि । निष्कर्षस्तु मा-
सिष्यद्वितितमति सौहार्देन सा व्यवस्था स्पष्टीक्रियते । नैते तुल्यापि तु व्यवस्थिता एव । व्यवस्था च प्राग्दर्शिता ।
अन्यथा यस्याशौचकालो विहितस्तस्य तत कालावधिकस्य कुतोबुद्धिप्राप्तिः । येनैवमर्थवत्स्याद्विस्तृष्टार्थवे कोदोषः ।
अन्येत्वाहुरतीतेष्वप्यहं तु यावत्सनादि किमियमप्यतातावनैव बुद्धिः विप्र शुच्यत्यपश्यत्पादि वक्ष्यतितत्राशुचित्वाद्गुणानेन
दुष्प्राप्तीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते तत्रैवमुच्यते न वर्षयेन्मानीतिष्वहं मुद्यासाशौचेदित्यन्वित-व्यम् । येनैव शब्दादि-
शमस्याहोपा रात्रिस्तस्यामाशौचं न भवतीति ते न सम्यग्द्व्यन्यतइत्युक्तम् । तथाच गीतम् । आशौचमभ्यवाशौचा-
न्तरउत्पन्ने तच्छेषेण शुद्धिरित्युक्ता एकस्यारात्रौ शेषायां तथैव शुद्धिमभ्यमानआह रात्रिशेषे द्वाभ्यामिति । प्रत्यहेत्यामिषु
क्रियाः अशुचित्वेस्सर्वश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निपुया क्रिया सायहोमाद्यास्तान् प्रत्यहेन
प्रत्यस्येष्टा प्रोच्यते हस्ताननुष्ठान । नच स्वयंकुर्याद्यतआह नच तत्कर्मकुर्वाणस्तन्मभ्योपीति । सनाभ्योपिनाशुचिस्मो-
क्तिपुनरप्यस्तस्मैरुच्यमाणानिनिवर्तैरनैवानवर्जं शालाग्रौचैकइत्युक्ता आह अन्येतानि कुर्युरिति । नच यदभ्याधान-
होममात्रमेवक्रियं शुनश्रयसाङ्गयोगस्तत्रैव कर्तुंनरस्य सभाव्याधानहोमस्यतु द्रव्यत्यागरूपत्वात्स्वयककर्तृत्व । ई-
तोहोममैवदेवदेवैतदेवकसाद्यानिवर्तन्ते । अभ्येषातु जपसभ्योपासनादीनिनिवृत्तिर्नर्दाशिता तानिचनित्यानि अतोअन्यै-
षामेवाभ्यनुष्ठानं सृष्ट्यन्ते प्रीतिपद होमस्वाभ्यासौ निवर्तन्ते । अतोऽनित्यकल्पमिदं नैव व्यवस्था । काण्ड-
मैव कर्तव्यमशुचित्वाधिकारापगमात् । ननुच नित्येष्वपि नैवाशुचैरधिकारः । नचशौचमङ्गयदि विगुणनित्यमनुधीते न-
काम्यमित्युच्यते कस्माद्वचनाद्भवति । मैव । इहयदीप मानतस्यान्येतानि कुर्युरितिपरकर्तृकत्वमभ्यनुष्ठायते तर्था-
विगुणत्वानित्येषूपधीते न काम्येषुवैवदेवे तु विवदन्तेसृष्ट्यन्तरचोदाहरति । होमंतत्र न कुर्वीतशुष्कभाष्यफलैरपि ।
पञ्चयविधानतु न कुर्वाणस्त्युजन्मनो । अतःसम्यग्द्व्यहोमौ दर्शपूर्णमासौ सावत्सरिकभाष्ययुज्यादिकर्तव्यम् । उपाकरण-
नक्षत्र श्रयमेव न पश्चिमास्याश्रयम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानराघण । नवर्षेदिति । नि कर्मतासुखाभिसिधना गुणवत्तया चतुरहाद्याश्चौचाहौन दशाहादिपरित्य
हकुर्यादित्यर्थ । प्रत्युद्दिष्टप्रता कुर्यात् । अग्निषु श्रौतेषु होमादि क्रियानित्या । तच्छ्रौताभिसम्बन्धि कर्मसनाभ्यसपिण्डो
न्योपि य साग्नि सोपित्वतोहोमोसम्भवऽस्याग्निषु होमकुर्यावोनामुचि किम्मत त्वयमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

नारस्युत्थास्थिसन्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति ॥ आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्यवा ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । नरोमनुष्यस्तप्तेदं नारं सन्नेहं मांसमन्नादिष्वम् । गोरालभनं स्पर्शः । अर्कदर्शनं गवालभ्यो विकल्पेते ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्नेहमदग्धमशुष्कं च निःस्नेहं दग्धं शुष्कं वा । आचम्यैवेत्याचमनं कृत्वा, गोस्पर्शनं सूर्येक्षणयोः सत्यतरत्नकार्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुड्मकः । मानुषास्थि स्नेहसंप्लुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । स्नेहस्य न्युपुनः स्पृष्ट्वाऽऽद्यं गोस्पर्शकविक्षणयोः सत्यतरत्नवाविशुद्धो भवति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । नारं नरस्येव । गोस्पर्शं रवेरीक्षणं वा ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराज्जातं नारं सन्नेहमस्थि स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुध्यति द्विजात्यस्त्यविषयं शुद्धस्यास्थिस्पर्शने त्रिरात्रमाशौचम् । निःस्नेहं शुष्कं अस्थि स्पृष्ट्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य गामालभ्य स्पृष्ट्वा अर्कमीक्ष्य वा शुद्धो भवेत् ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्याद्वा शतं वा त्रिंशत् मापनात् ॥ समामे तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथिः । आदेशादिष्टं शतं वा त्रिंशत् मापनात् तस्य ब्रह्मचर्याश्रमस्य सतीत्ये सपिण्डाः प्रतीयन्ते तेषामयमनिष्टोदकदानप्रतिषेधः । श्राक्पभीतानां तु विहितमन्वाहिककुर्याद्वैवपितृतर्पणमिति । आश्रतस्यैति धातुमावर्तनादित्यर्थः । न पुनरांतराहिकसाहसिकादित्यर्थः । शतचरणसमामेः समावृत्तः सप्तर्वेपामिकैकस्फोदकं कृत्वा कस्मिन्नहनि त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् । मातुस्तूदकदानवतिनोपीप्यते न च व्रतलोपः । स्पृष्ट्वन्तरमुदाहरति । अपराधचारादिष्टो नोदक इति ॥ ८८ ॥

हन्ते । यत्त्वस्माभिरुक्तं तत्सुखोपायमाहं नातिमहतीत्युत्पत्तिर्येषामुच्यते इयदेववत्तरसारं द्रव्यतीसाविद्यानुगानोपयोगिनी यदधिकमाहोपुरुषिकामात्रतदर्थवादः । तत्र सर्ववादाद्विशेषावगतिर्भवति यत्राकांक्षाविषयेरनिवृत्तिरिति यथोक्तमुपदर्शयतीति । बहुषु भोजनसाधनेषु सार्पिस्तेलतृणादिषु सत्सु केनेत्यनवसाये घृतेनेति गम्यते यथातु रात्रिन्वनुष्ठानाश्वगणदाकांक्षायापत्तिरन्तीत्यर्थवादः । अतः प्रतिष्ठाकामस्यैतिगम्यते । इह पुनर्जातिगणदातिपरिसमाप्तत्वात्पदार्थस्य निवृत्तकांक्षेति । स्तुतिमात्रापेक्षार्थवादः । अथत्विद्वदर्थेनमात्रतयोपपत्त्यते देवानामभ्रता हविर्हितस्माच्छ्रेयःसंपन्नपापीयानन्वेतीतिवत्तदपिपुंसमतिपिद्वत्वात्पाक्षिकेनानुवादेन सात्त्विकमिति निर्दिष्टम् । स्त्रीणामपि देवान्शेषपमाख्यादिप्राधान्यस्यैव वेदोदाहरण इशंपूर्णमङ्गलाविषु वैश्वदेविकमासीतेति । नचश्राद्धस्य कर्तुःसुरापाययेदितिचौदनया तासांभानमनुमीयते । ब्रह्महत्यादाविष । नैवमतिप्रवृत्तस्माज्जातिमावस्यप्रतिषेधित्वेयवत्त्वस्याविप्रतिपत्तौ निर्णयः ॥ ९० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पापण्ड्यं बोधादिदर्शनं तच्छिञ्चवा आभितानां पुंसस्त्रीणां चकामतस्मन्स्तीनां सर्वगं धमिचारिणीनामपि । गर्भदुर्गां गर्भानुत्पत्त्यर्थकतौषधीनां । भर्तृदुर्गां भर्तृवाङ्मनादिकारिणीनां । सुरापीनामिति ब्राह्मणीविषयेनाप्यदव्यप्यनातीत्यास्य महापातकमुपलक्ष्यते । ब्रह्मासकजातानामित्यादौ पुल्लिङ्गमत्र च स्त्रीलिङ्गं योषितामितिपद पाविष्यतितार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदवासरकपटमौज्जादिभ्रतचर्षा पापण्डतदनुतिष्ठन्तीनां स्वच्छन्दमिकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातमभर्तृवधकारिणीनां हिजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौष्वदेहिकनिवर्तनं हि पूर्वेण संन्यतम् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अशस्त्रीयव्यपनादिना पाणस्य स्थापितार्चनीनां कान्तः काममात्रोपशमनार्थं कुल्लूकानां योषितां सुरापीनां हिजातिस्त्रीणां ॥ ९० ॥

(५) मध्वः । पापण्ड्यवेदबोधाहं । कामचारोध्यमिचारः । निवर्ततोदकक्रियेत्यनुपहः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ॥ निर्हृत्य तु व्रती व्रतान् व्रतेन विमुच्यते ॥ ९१ ॥

(१) मैत्राणिधिः । स्वप्नरात्र्याचार्यमैत्रिशेषणमयते । गुरोर्गुरो ॥ निहितस्यतिदेशालदाचार्येपि भार्गवतिषेधः । अन्येतु स्वराध्यदापववपनध्याचक्षते । अत्रतु पितरमातरमिति तदव्यक्तं नित्याभ्यन्तमिषानमिति । गुरुत्वं वाप्यनुवापं न्यनेन यजकः । श्रुतिनिर्हृतीतिवतिषो गीगान्स्तीति श्रुतसामग्र्याहयति । अन्धानिर्हृत्यानेन विमुच्यत इति पदार्थः सिद्धिः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यमुपनायकः । उपध्याय वेदाध्यापकः । गुरु वेदाध्यापकप्राप्तारः । निर्हृत्य निर्हृणश्राद्धदितेपादवा । एतन्वाच्यमिह कर्तव्यमिति । अर्थाद्व्यतिष्ठन्तीति तस्याचार्यादिभ्योऽप्यस्य निर्हृणादिकरये अतस्त्वोपेतभाच पुनः सत्कारः ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तलक्षणाचार्यादिपञ्चकप्रत्युदकादिकब्रह्मचारी न ब्रतलोपीत्यादित्याह आचार्यमिति । आदिष्टीत्यस्य प्रतिपत्तवः तेषामुपुत्राद्यभावे ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । स्वमुपाध्यायमिति वचनादुरोरुपाध्याये प्रतिषेधः । ब्रतीब्रह्मचारी । निवर्त्य पितृमेघकर्मणासंस्कृत्य । एभ्योऽन्यानिवर्त्य ब्रतेन विमुच्यतेऽत्यभिप्रायः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रती ब्रह्मचारी आचार्यादीन् निवर्त्य दग्ध्वा ब्रतेन न विमुच्यते ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥ पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । पुरद्वारेणेति पुरग्रहणग्रामादीनामनुपलक्षणात् । यत्रानेकद्वारसंभवस्तत्रानुनियमः । योयत्रैष्टेतस्यायमुपदेशः । अमङ्गल्यत्वाच्च शूद्रादारभ्यक्रमेणोपदिष्टम् । अतश्च यथायोगमिति वैश्वक्षत्रियब्राह्मणाः पश्चिमादिभिर्धर्मासंख्यसंबन्धनीयाः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यथायोगं यथार्हं वैश्वक्षत्रियविप्रक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अमाङ्गल्यत्वाद्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रघृतदक्षिणपुरद्वारेण निर्हरेत् । द्विजातीषु नर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्वक्षत्रियक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शावाशौचप्रसंगेनाह दक्षिणेनेति । यथोपयोगमपकृष्टवैश्यादिक्रमेण । पूर्वेषां विप्रमित्वैव संभवद्विषयत्वात् । पुरादप्यत्रानियमः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणं यथायोगं यथाक्रमं हारयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दक्षिणेन पुरद्वारेण घृतं शूद्रं निर्वहेत् निष्क्रामयेत् । यथायोगं यथाक्रमं द्विजन्मानः द्विजातमः तथैव पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणमिति ॥ ९२ ॥

न राज्ञामधदोपोस्ति ब्रतिनानां च सत्रिणाम् ॥ ऐन्द्रस्थानमुपासीनाब्रह्मभूताहि ते सदा ॥ ९३ ॥

(१) मेघातिथिः । राजशब्दोऽपि क्षत्रियजातौ वर्तते । तथापीह ऐन्द्रस्थानमुपासीनादितिकारणस्योपादानाजनपदेऽवरवचनोलक्षणया विज्ञायते । उत्तरश्लोके निपुणवक्ष्यामः । ब्रतिनोब्रतचारिणः पान्द्रायणादिस्थाश्च । सत्रिणोग्रामयनिका अन्यस्मिन्वा यज्ञे दीक्षिताः । तथाच गौतमः । ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणामिति । अगार्गवाद् । ऐन्द्रस्थानं भाषित्यपदं प्रज्ञैश्वर्यमुपासीनाः कुर्वाणाराजानो ब्रह्मत्वप्राप्ताः । ब्रतिनः सत्रिणश्च । अधदोपमाशौचं । अग्नयेतु सततदानप्रवृत्ताः सत्रिणोऽगम्यन्ते । मुख्ययानुवृत्त्या क्रतुविरोधे वर्तते ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । न राज्ञां राजकर्मणि न ब्रतिनां ब्रते न सत्रिणां सत्रेति स्थूल्यन्तरेभिधानात् । राजब्रह्मचारियजमानानां व्यवहारदर्शनाद्यसाधारणराजकार्याभ्ययनसंध्योपासनादिब्रह्मचारिण्ययागतद्वयमन्त्रपाठादिपञ्चमानकृत्येष्वेवाशौचाभावः । अधदोपमाशौचरुतमधिकारित्वम् । सत्रं यज्ञं तद्वृत्तां यजमानानामित्यर्थः । ऐन्द्रस्थानं परलोकमुपासीना अकाङ्क्षमाणा एतकर्मकुर्वन्तः ब्रह्मभूता ब्रह्मवस्तुभूताः । ब्रह्मभूता इति पाठे ब्रह्मवस्तु इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावाशौचोदोषो नास्ति यतो राजानो ऐन्द्रस्थानं गम्यान्निषेकाख्यभाषित्यकारणमात्राः । ब्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिब्रतचारिणश्च । सत्रिणो ग्रामयनादिपञ्चमवृत्ताः । यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव तिष्ठायाः । आशौचाभावश्चार्थकर्मविरोधे । तदाह विष्णुः । आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न ब्रतिनानां ब्रते न सत्रिणां सत्रे राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयमपि प्रतिप्रसवः नराज्ञामिति । प्रकरणादपदमाशौचपरं द्विमाशौचराहित्यं कर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नदतिनवते न सचिर्णासन्नहति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । अस्रभूताः असेव तन्कर्मतु निष्पादाः आरूपत्वेन औताहोपवदावश्यकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥

(५) मन्दनः । राज्ञामपि सचिर्णिषाणां । अतिनामरन्ध्रवेदपारायणरन्ध्रद्विनाम् । सचिर्णां रन्ध्रभयज्ञानाम् । उत्तरार्धेन हेतुहेतुः । ऐन्द्रस्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवा एतर्ह्यौद्रोयो यजत इति । अस्रभूताः मन्त्ररूपिण इत्यर्थः । हियस्यात् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघहोषः आपौचवोषः नास्ति । अतिनां पूर्वसंकल्पितत्रये दीपो नास्ति स्नातकमत्रादिकांशका । सचिर्णां सचकर्मणि दीपो नास्ति । अघहोषः आपौचरुतमनधिकारित्वम् । ऐन्द्रस्थानं परलोकं उपासीनाः आकाङ्क्षमाणाः एतत्कर्म कुर्वन्तीनामस्रभूताः अस्रवच्छुद्धाः हि निम्नये । न तेषां शौचाभावाः ॥ ९३ ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्रकारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेघातिथिः । महानाम्ना यस्य स्थानस्य तन्माहात्म्यं यस्मिन्स्थाने स्थितस्य पुंसः अजानां परिरक्षा । महान्मन्त्रैर्बुधये तच्चमलैश्चर्य । यदाह आसनं चात्रकारणमिति । तदुक्तं । नात्र चातिमार्वाकितुः मजापात्रनाधिकारः । आसनस्योदीर्घं आसनशष्पादिवचनः अपितु सत्पदं मासवती यत्कर्तव्यतदाह अतश्चक्षुष्योपपद्यित्वा पात्रोत्तममन्त्रं स्थानमाशौचाभावरूपपूर्वोपाध्यातः अजानां परिरक्षार्थमिति । न सर्वेषु सर्वशौचविशुद्धिः किन्तुहि मजापात्रनविरूपि यदाशौचधारणेतन्निवर्तते । यथा दुर्भिक्षादौ एकयोगादन्दानेन अजाभरणं । तथादिस्वपन्तरिक्षमौघे पूपातिषु शान्तिः । एकलाराधनैः कर्तव्येन राज्ञा अथवा अनेषु द्विजातीनां परमैश्वर्यस्यत्वेन अथमेन्पादावप्यरित भवतुर्वैतद्विपि मयो जनम् ॥ ९४ ॥

(२) शौचं तृतीयायः । अतममन्त्रैरेव विधीयते राक्षस इति । यत्र स्थितस्य महानाम्नामवति तस्य वहादरं नादिरिमानं भारान्मित्रं तत्र स्थानेनापि भगवति तदा तत्राद्ये माशौचाभावः किन्तु मजापक्षोद्देशेन करणस्याह मजा मिति । आसननगरस्थानं अत्र सद्यः शौचकारणम् ॥ ९४ ॥

(३) छुहृष्टः । मरामनन्देरेवार्थान्मराम्नामपराधस्य सर्वापि पश्यन्मरणं पश्यन्नेवमाशौचपुण्यराज्यमाहादयति तत्तन्वर्तमानस्य सद्यः शौचमुपदिशते । ननु राज्यमप्युत्तरस्य क्षत्रियजातेरापि । अत्र जातिविवक्षितस्यनेन अष्टोकेन काण्डम् । तथास्तानि पाणामपि तत्कार्यं करिष्यामिनेऽप्युपादानमिति शिष्टम् । अतएव सोमकार्यकारिणः सद्यः शौचं सोमस्य पतद्विषममौपासीनां तत्तदधिकरणेषु निरणामि ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राक्षस इति । माहात्म्यं मरामन्त्रं मन्त्रैरेव तेन राज्यस्य सद्यः शौचं तद्विषममौपासीनां तत्तदधिकरणेषु निरणामि ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । महात्माद्भस्तस्येदं माहात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्येत्येषः । अथ सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते महात्मिके स्थाने । धनार्थितया व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः ॥ ९४ ॥

हिम्बाह्वहृतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथिः । हिम्बोबहुजनसकुल-अशस्त्रकल्होवा । आहवः सभामोयुद्धं तत्र हृतानांसद्यःशौचम् । विद्यु-
दग्निः एतद्याख्यात । पार्थिवः पृथिव्यार्दश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यक्षश्चित् । ब्राह्मणार्थे गवार्थे च शुद्धादन्यन्नापि जलाग्निद-
ग्निहृतस्य । यस्य चेच्छति पार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुतस्तथतोराज्ञापरिपालनप्राशौचनिवृत्तिस्तथ कुतो-
न्यस्याविशेषेण तदिच्छयाविनिवृत्तिः स्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिम्बाह्वहृतानां ये बान्धवास्तेषांसद्यःशौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । अथच कानि
विष्मरणाभ्यतिनिवृत्तत्वेनाशौचाभावकारणानि कानिचिदतिशस्तत्वेनेति विवेचनीयम् । हिम्बाहवोऽराजकं युद्धं । विद्युता
हृतानां पार्थिवैः भुद्रापराधेन हृतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्तं द्विषियकरणस्य । गोब्राह्मणस्येति गवां
ब्राह्मणस्य वा पाणरक्षार्थं हृतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेष्वाशौचाभावराजेच्छति ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । हिम्बाहवो नृपतिरहितयुद्धं तत्र हृतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वधार्हेऽपराधे हेतु गोब्राह्मण
रक्षणार्थं विनापि युद्धजलाग्निव्याघ्रादिभिर्हृतानां यस्य पुरोहितादे-स्वकार्यविधातार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि
सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हिम्बेति । हिम्बाहवो नृपतिरहितयुद्धं तत्र हृतानां युद्धविना हृतानामपि गोविमार्थज-
लाग्निव्याघ्राद्यैश्च हृतानां पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादे-स्वकार्यपरिपालनार्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः
शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । हिम्बोवाः । महाजनसंमर्दइतिकेचित् । विद्युता अशस्या । गोब्राह्मणहेतोर्हृतानां । अत्रापि स-
द्यःशौचमित्यनुपपद्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिम्बाह्वहृतानां हिम्बाहवोराजकं युद्धं अशस्त्रकल्हः तत्र हृतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेन च
हृतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थं विपन्नानां शृतानां सवन्निनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वदि-
च्छति सद्यः शुद्धः तस्यापि कारस्थलेष्वैरहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां विन्ताप्पत्योर्धमस्य च ॥ अटानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) मेघातिथिः । वपुस्तेजोऽंशः । वित्तपतिर्वैश्वणः । अपापतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयोऽर्थवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानां लोकरक्षकाणाम् । वपुस्तेजोऽंशः । सोमउत्तरस्यार्धपतिः । अर्क-
स्त्वैश्यान्प्रादुर्भूतित्वात्तस्य । वित्तपतिः कुबेरौ नैर्ऋत्याः । कालपतित्वात् । अपतिर्वरुणः । अन्येषां लोकपालानां
विशः प्रसिद्धाः । राजघर्षेण येन वपुःपादयिष्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । चन्द्राग्निस्तस्यैवायुःशक्रयमानावित्तस्यार्धं पत्योः कुबेरवरुणयोरैवमष्टानां लोकपालानां संनिधरेहं
राजा पारमति ॥ ९६ ॥

(९५) हिम्बाहव=हिम्बाहव (न०)

(४) राघवानन्दः । अपमपि प्रतिपसवः नराज्ञामिति । प्रकरणादघपदमाद्यौचपरं इदमाशौचराहित्यकर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नम्रतिनाम्ने न सन्निपांसन्नहति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । ब्रह्मभूताः ब्रह्मेव तत्कर्मसु निष्पाया आरब्धत्वेन श्रौताहोमवदावश्यकत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दः । राज्ञामभिषिक्तस्त्रियाणाम् । त्रतिनांभारम्भवेदपारायणरुच्छादीनाम् । त्रिणांभारम्भयज्ञानाम् । उत्तरार्धेन हेतुदर्शने । ऐन्द्रस्थानमुपासीना, देवतायजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवाप्तर्हन्द्वाभ्योयजतइति । ब्रह्मभूताधर्मत्वरूपिणइत्यर्थः । हियत्वात् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघदोष आशौचदोषः नास्ति । त्रतिनां पूर्वसंकल्पितव्रते दोषोनास्ति स्वात्मकतादिकाभावात् । त्रिणां सत्रकर्मणि दोषोनास्ति । अघदोषः आशौचकृतमनधिकारित्वम् । ऐन्द्रस्थानं परलोक उपासीना आकाङ्क्षमाणा, एतत्कर्म कुर्वन्तोब्रह्मभूताः ब्रह्मवच्छ्रुत्वा हि निश्चये । न तेषांशौचाभावः ॥ ९३ ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सदाः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्रकारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेघानिधिः । महानात्मा यस्य स्थानस्य तन्माहात्मकं परिरक्षामे स्थितस्य पुंसः प्रजानां परिरक्षा । पशुमृतदेवपुष्पयते तत्तदर्थमैश्वर्यं । यदाह आसनचात्रकारणमिति । तल्लोकः । पात्रं जातिमात्रेणैव प्रजापालनाधिकारः । आसनशब्दोपीह नासनशब्दादिवचनं अपितु तत्पदमात्रमवतोयत्कृतम्यवदाह अतश्चक्षुर्विद्योः पशुद्विजपालत्वेन समर्थतया तस्याशौचाभावपक्षपूर्वोक्त्यातः प्रजानां परिरक्षार्थमिति । न सर्वेण सर्वशौचनिवृत्तिः किंताह प्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणतन्निवर्तते । यथा बुध्निशोरी स्वकीयादभदानेन प्रजाभरण । तथादिव्यन्तरिक्षाभौमेयूपातेषु शान्तिः । अकलात्सम्भवे, कर्तव्येन राज्ञा अथवा जनेषु द्विजातीनामशेषशमसत्वेन शयमेज्यादावप्यस्ति नमस्कृतवत्तदपि मन्यो जनम् ॥ ९४ ॥

(२) शर्वज्ञानारायणः । उत्तमर्थमेकदेशेन विवृणोति राज्ञ इति । यच्चरिथतरस्य महानात्माभवति तद्व्यवहारदर्शनाद्विज्ञानमाहात्मिकतत्र स्थानेन त्रिणां भनायितया तत्करणे आशौचाभावः किन्तु मजारक्षोदेशेन करणव्याह प्रजानामिति । आसनमवस्थानं अत्र सद्यः शौचकारणम् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लुकः । महानमनइदस्थानमाहात्मिकराज्यपदादयस्तर्वाविषयत्पक्षेण महात्मैवराचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिशते । यत् राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्रं जातिरविवक्षितेन्येन लोकनेन दर्शितं । यतोऽप्यभिहितरूपेण बुध्निशब्दानेनोपसंगेण शान्तिहोमादिना मजारक्षारक्ष्यराज्यासनेष्ववस्थानमाशौचाभावे पराजितस्य ब्रीहियमिन्विततयाश्रुतमप्यवघातदित्येकार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्पठतो यवे विरक्तौ च नीवारारिषु सद्यःपतइतिकर्ममीमांसाया तत्तदधिकरणेषु निरणामि ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राज्ञ इति । माहात्मिके माहात्म्यं प्रतीत्यर्थं तेन राज्यरक्षाव्यवहारदर्शनाद्विज्ञानमाहात्मिके सर्वविषयमासने इतच्चानुसंग्यं राजसाधारणम् अवघातवत्कृतविविक्तसाधारणनियमविधित्वात् ॥ ९६ ॥

(९४) • र्थमासन=• र्थमासन (ज, झ)

(५) नन्दनः । महात्माद्भस्त्रस्थेदं माहात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्येतिशेषः । अत्र सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते महात्मिके स्थाने । यनायितया । व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्यस्याभावः ॥ ९४ ॥

डिम्बाह्वहृतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । डिम्बोबहुजनसकुलः अशस्त्रकच्छोवा । आहवः सयामोयुद्धः तत्र हतानांसद्यःशौचम् । विद्युदशनिःपतद्याख्यात । पार्थिवः पृथिव्याईश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यः कश्चित् । ब्राह्मणार्थगवार्थं च युद्धादन्यत्रापि जलामिदं प्रिहृतस्य । यस्यचेच्छतिपार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुतःपतयतोरान्नापरिपालनत्वाशौचनिवृत्तिस्तत्र कुतोऽन्यस्याविशेषेण तदिच्छयाविनिवृत्तिः स्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । डिम्बाह्वहृतानां ये ग्राम्यवास्तेपांसद्यःशौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । अत्रच कानि चिन्मरणाभ्यतिनिन्दितत्वेनाशौचाभावकारणानिकानिचिदतिशस्तत्वेनेतिविवेचनीयम् । डिम्बाह्वोऽराजकंयुद्धं । विद्युता हतानां पार्थिवैः क्षुद्रापरश्वेन हतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्ततद्विषयकरणेष्व । गोब्राह्मणस्येति गर्वा ब्राह्मणस्य वा प्राणरक्षार्थं हतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेत्वाशौचाभावाज्ज्ञेयं ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । डिम्बाह्वोनृपतिरहितयुद्धं तत्र हतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वषाहं अपरार्थे हते गोब्राह्मण रक्षणार्थंविनापि युद्धजलामिदमादिभिहतानां यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यविधातार्थनृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच डिम्बेति । डिम्बाह्वोनृपतिरहितयुद्धेन हतानां युद्धविना हतानामपिगोविमार्भज-
त्यादिव्याघ्रमैत्र्यं हतानां । पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनायर्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । डिम्बोवातः । महाजनसमर्पदइतिकेचित् । विद्युताअशस्या । गोब्राह्मणहेतोर्हतानां च । अत्रापि स-
द्यःशौचमित्यनुषज्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । डिम्बाह्वहृतानां डिम्बाह्वोराजकंयुद्धं अशस्त्रकच्छः तत्र हतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेनच हतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थविपन्नानां वृत्तानां संवर्धनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमि-
च्छति सद्यः शुद्धः स्वस्वाधिकारस्थलेपौरोहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाग्र्यकानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्धमस्य च ॥ अटानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) मेधातिथिः । वपुस्तेजोशः । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अपांपतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयोर्थवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानां लोकरक्षणाय । वपुस्तेजोशः । सोमवत्तरस्याअधिपतिः । अर्क-
स्त्वैशान्यारद्रमूर्तित्वात्तस्य । वित्तपतिः कुबेरैर्नैऋत्याः । काटपतित्वात् । अप्ततिर्वरुणः । अन्येषां तु लोकपालानां दिशः प्रतिष्ठाः । राजधर्मेषु चैतदुपपादयिष्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । चन्द्राभिमुख्यंवायुशक्यमानां वित्तस्यापांच पत्योः कुबैरवरुणयोरैवमष्टानां लोकपालानांसंनिधेर्हं राजा पारयति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाशौचसंकोचेतद्वाक्यतस्तत्संकोचेचार्थवादमाह सोमेतिद्वभ्यां । विज्ञाप्यत्योः कुबेर-
वरुणयोः वपुस्तेजस्तत्कर्मणि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामाशौचमावच्छेदकद्वयेनोपपादयति सोमेति । वित्तपतिर्वैश्वर्यः । अस्पतिर्वरुणः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतोराज्ञामाशौचाभावइत्येषायामाह सोमेति । सोमादीनामशानां लोकपालानां वपुर्नृपोधारयते ।
विज्ञाप्यत्योः कुबेरवरुणयोः ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ॥ शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् -
॥ ९७ ॥

(१) मेघातिथिः । एतैर्लोकेशैरधिष्ठितो राजा नास्यशौचाशौचं । यतो मर्त्यानां मनुष्याणामाभ्यामधिकारः । तयो-
श्च प्रभवाप्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेश्यः सकाशान्मर्त्यानां ननु लोकेशानामेव ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्याशौचमाधारणं लोकेशकर्मणि । शौचाशौचं हि मिलितं मर्त्यानामेव न देवानां
तेषां शौचमात्रत्वात् । लोकेशप्रभवोऽस्यमतो नास्याशौचमित्यर्थः । लोकेशप्रभवोऽस्य यद्वित्तपतिरुक्त्वित्पादस्तत्र लोकेश
प्रभवे नृपे शौचाशौचयोरेष्ययोऽस्य पनयोऽतो यस्य शौचमाशौचं वाऽपनेतुमिच्छति तस्य तदपनयो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(३) कुत्रूकः । ततः किमत आह लोकेशेति । यतो लोकेशां शास्त्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते यस्मान्म-
नुष्याणां यच्चौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनवि-
नाशाक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः एकीयाशौचमिति पूर्वोक्त्यशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकेशाधिष्ठितः सैव सौमाद्यैर्लोकपालैरधिष्ठितः त्वशिना नृगृहीतः । लोकेशप्रभवात्यर्थं
लोकेशेभ्यः प्रभवतितद्वाक्यत आशौचं भवति पुनस्तेभ्योत्ययः अभावोऽपि तद्वाक्यादेव यस्य शौचाशौचं विशेषः अस्यापि
लोकेशत्वादेवमेव परकीयाशौचसंकोचे हेतुर्मुक्तः । लोकेशप्रभवाप्ययावतिकृत्विष्पादस्तदा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेश-
ेभ्यः सकाशान्मर्त्यानां ननु लोकेशानामिति मेघातिथिः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अयं राजा लोकेशप्रभवो देवइत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा लोकेशाधिष्ठितः तस्मात्कारणादस्य राज्ञः आशौचं विद्यते । अयं राजा लोकेशेभ्यः ।
प्रभवो यस्य स लोकेशप्रभावः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराह्वये शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

(१) मेघातिथिः । येन शस्यते हन्यते तच्छस्त्रम् । अतः पाषाणत्मुदादिनापि हतस्य यज्ञस्तथा नृपत्यतेनायु-
धैरेव राजादिभिः । आह्वयते यत्रेतरेतरस्पर्धमाना युद्धाय स आह्वयः सधामः सधर्मः अपराद्भुत्स्वत् प्रजोर्थं मधुप्रयु-
क्तस्य सधः संतिष्ठते समागममिति । यज्ञोऽप्योतिष्ठो मादितस्तपुष्येन युज्यते इति यावदाशौचमपि सद्य एव । अत्र केचित् क्षत्र-
धर्महतस्येत्येन सद्य इत्यासंयमन्ति । ततश्च यः सधामभूमी शृत तस्यैवायविधिर्ननु योऽन्येद्युस्ततोऽन्यत्र गतस्तदेतदि-
धार्थम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यते शस्येति कृत्वासादिघातध्वजच्छेदः । आह्वये नृपतिकर्तृकं युद्धे सधर्मणापरा-
द्भुत्स्वत्वादिना हतस्य यज्ञः । पितृपत्नीः शिशवश्च यनदग्नाहविष्वादिस्मृतः सद्यः संतिष्ठते समापनीयस्तदाशौचं च
सधर्मायम् ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्यतेः शस्त्रैः खड्गादिभिर्नतु ऋगुडपापाणादिभिरपरान्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंघामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाभिमेवेति तत्पुण्येन युज्यतइत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाभिमेति इयशास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उद्यदस्त्राद्यपराङ्मुखयुद्धहतस्य क्षत्रियादेर्ज्योतिष्टोमादियज्ञः समाभिगच्छति आशौचचैत्याह उद्यतेरिति । अस्त्रैरस्यतेषात्यतेयैर्लुण्ठ्याद्यैरपि आहवे सग्रामे । ज्योतिष्टोमादिपुण्येन युज्यतइति मेधातिथिः । प्रकरणात्पुत्राद्याशौचाभावपरवा ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । संतिष्ठते समाभिमेति । युद्धस्य यज्ञत्वसंस्तवः परधर्मत्वप्रतिपादनार्थः । तथाशौचमपि सद्यः संतिष्ठते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आहवे सग्रामे उद्यतेः शस्त्रैः कूटशस्त्रैः व्यवच्छेदरूपैः सत्रधर्महतस्य च सद्यःशौचं यज्ञः पितृयज्ञः सद्यःसंतिष्ठते भवति । तथा अशौचं सद्यः अशौचशौचाभावः । इति स्थितिः मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुभ्यत्यपःस्पृष्टा क्षत्रियोवाहनायुधम् ॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशाहादीनांकल्पानां परिपूर्णआशौचकालइदमपरं कर्तव्यम् । अपःस्पृष्टेति स्नानमुपदिश्यतइति स्नानात्कृतात्म । कृतक्रियइति क्षत्रियादिभिरभिसम्भ्यते । क्रियाच स्नानमेव अन्यस्याश्रुतत्वात् । स्नानत्वावहनादीनि शोभ्यते । अन्येतु श्राद्धक्रियामाहुः । श्राद्धादिकृत्वा सर्वेष्वेव विशुध्यति । तत्रापि ब्राह्मणउदमंहस्तेन स्पृष्टा क्षत्रियात्तुर्वाहनादिभिः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकादशेऽङ्गि प्रातःकृष्णार्थं स्नात्वा जलस्पर्शसङ्गात्स्वादिस्पर्शप्रतोदरस्यग्न्यतरस्पर्शं तत्संस्तुत्यैः क्रमाच्छुद्धिरित्यर्थः । कृतक्रियोतीतदशाहइत्येकादशत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अशौचान्ते कृतश्राद्धादिहस्त्योब्राह्मणोऽपः स्पृष्टेति जलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धोभतु संवत्सरे ध्यतीति तु स्पृष्टैरङ्गिर्विशुध्यतीति वक्तुं स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्टैरस्य च सद्यश्चरितत्वात् । अदस्याग्न्याग्न्यत्वात्क्षत्रियोहस्त्यादिवाहनखड्गाद्यस्त्रांच वैश्योबलीवर्दीदितोदरेहोपताय योक्तवा शूद्रोयष्टिं वंशदण्डः ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतश्राद्धादिब्राह्मणादिभिरुपयमाशौचान्तेऽवादिचतुर्णां स्पर्शनैव शुभ्येदित्युत्तराद्रमाह विप्रः प्रतोदं सुक्ष्मलोहामण्डं । रश्मीन् योचरब्जं । कृतक्रियः कृतोभ्वेदेहिकाक्रिया येन सविमादिः । इतिदीहकठुदः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियः समापितसमस्ताशौचक्रियइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतकान्ते कृतक्रियः कृतसमश्रुवपनादि तैत्तेन पिण्याकेन सह कृतस्नानः विप्रः अपःस्पृष्टा कृतापमनः शुभ्यति । एवकृतशौचोक्षत्रियः वाहनायुधंस्पृष्टा शुभ्यति । एवंकृतशौचोवैश्यः प्रतोदंरश्मीन्वा स्पृष्टा शुभ्यति । एवंशूद्रः कृतशौचोयष्टिंस्पृष्टाशुभ्यति ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ॥ असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोत्तरवस्तुपसंहारोपपत्त्युपगम्यताम्योर्वीत्तरावधम्योको ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सपिण्डेषु मृतेषु तन्मरणनिमित्तकाशौचे सति शौच । असपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं प्रेतवह-
नादिनिमित्ताशौचशुद्धिम् ॥ १०० ॥ ।

(३) कुलूक । भोद्विजश्रेष्ठाएतच्छौचसपिण्डेषु प्रेतषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं शृणुत ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्द । वर्तिष्यमाणशुल्भ्यर्थवृत्तमुपसहरति एतदितिनिभि ॥ १०० ॥ ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

(१) मेघातिथि । बन्धुवदिति पर्येण न मूल्येन । मातुरामांश्च आमघहणप्रत्यासन्नबान्धवमातुलादिप्रहणार्थ-
म् । अस्माच्चानुमीयते असपिण्डं असमानोदकोन सर्वसपिण्डादन्य ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । निर्हृत्य दाहाद्वनिर्हरणान्यतम दाहवा कृत्वा । बन्धुवत् धनमगृहीत्वा घ्यहमात्रेण
तद्गृह्वासे न चैतस्मिन्त्येकाहे वक्ष्यमाणत्वात् । मातुश्च बान्धवान् चकारात्पितृभ्रासगोत्रबन्धून् तथा आमातागन्तुना
सबन्धेन मामा ह्यात्मादीन् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इच्छया न घनादिना । ज्ञातिं सपिण्डादिसंबन्धिनम् । अज्ञातिमसंबन्धिनम् घृतप्राशनं नान्त्वान्तरनिवर्तकम् । विशुद्ध्यति अनुगमदोषात् ॥ १०३ ॥

(३) कुम्भूकः । ज्ञातिमज्ञातिवा घृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैल्लानंच कृत्वा ततोऽग्न्यष्टपृष्ठा पश्चाद्दूतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञातिमिवाज्ञातिमनुगम्य बुद्धिपूर्वं अनुगमननिमित्तस्योपाधिकस्याशौचस्य सानादित्रयंगम-
श्रितं नाधिकाशौचे मानमस्तीति, भावः । अनुगमननिमित्ताद्वाशौचात् अग्न्यादित्रयेण सर्वे शुभ्येयुः शुद्धेः कर्तृणि देहि-
नामिति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञातिपक्षेऽक्तमाशौचमस्त्येव ॥ १०३ ॥

(५) गन्धनः । अनुगम्यनीयमानेन शवेन सहगत्वा ॥ १०३ ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ॥ अस्वर्ग्या साहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४

तायां निपमार्थो विधिरिति चेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येति चेत् युक्तमेतत् विभागकाल एव यः कश्चिदधिकमंशं भ्रातृभिरनुज्ञातमाददीत सप्रत्यवेयान्सत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्तांशः । न च स्वत्वं ज्ञाप्येत ग्रहणविधौ हि स्वत्वापत्तिरुपात्ता । तस्य यदन्यत्तदस्वमिति विज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिश्रमेणापि परिग्रहे स्यादेव स्वाभ्यं अतश्च चौर्यादिनापीष्यते न तदा इदमस्य स्वमिदमेति परिग्रहादते निश्चीयते तस्माद्विधिनियमपरिसंख्यानामसंभवादियत्यंशेऽयं स्वाभीयत्यंशेऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेच्छिद् भजेरनिति । ग्रामकालतायां हरेयुरित्यादिपु लौकिकप्रवृत्त्यनुवादो यथा क्षुधितो भुञ्जीत योगक्षेमार्थं भीष्मरमभिरगच्छेदिति । गौतमश्च स्पष्टमेवाह । रिकथक्रयेत्यादि । तस्मादृष्टादिरुह्यतेः शुद्ध्यशुद्धिवचनस्य संस्कारविधितैव शिष्यते । विधिभूतत्वाद्विधिशिष्टैव । अतः शुभ्यशुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाच्या । उच्यते । उत्प्रेतवर्हि वसाशुक्रमिति । गृहपण्यतत्र स्पृष्ट्यन्तरदर्शनेन प्रदर्शनार्थं । श्वमाज्जरस्रोष्ट्रकपिकाकविद्वाराह्याम्यकुक्कुटास्तु शृगालकृष्यादधृगशकुन्तनखिनकुलानां वासोदिव्रह्मण्यं । शैवमांसानां शुद्धिवचनांश्चाशुद्धानां भूत्राद्युपहातानामयं संस्कारः कर्तव्योऽन पुनरेवमेव प्रयुज्यमानानाम् । न हि सुवर्णादयो भावाः स्वरुपेणाशुद्धायेन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथवा दृष्टांश्च दृष्टमयोगाश्रयः संस्कारो विधीयते । प्रादुर्त्तेनैव भोजने तत्र शुद्धिवचनं विरुध्यते । ये तु पात्राणां भोजनारम्भसंमार्जनप्रक्षालनेति समाचारतः न पुनरेत्याः शुद्धिरुच्यते । यदप्यन्यदस्पर्शं पुरुषस्य पतितचाण्डालादि तथा क्षुद्रानां पलाण्डुसुराणां सादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र कस्मिन्नुपघाते का शुद्धिरिति स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेपणीयौ । उत्तश्च विशेषो हारीतापस्तम्बपराशरमुनिभिः । तानि तु वचनाम्यात्माभिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । ऐप्रकविशेषप्रसंगाच्चन्द्रगोपतत्त्वकारवत् ॥ १११ ॥

(१) स्रर्द्धज्ञानाराधणः । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्ममयस्य अस्तरमयस्य । भलनेति भस्मवद्वोरन्यतरेणाद्रिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(२) कुड्मूकः । तैजसानां सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन घृसिकया च मग्नाः दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवास्तरं शुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिमुच्छिष्टघृतादिर्लोभां विषयम् । तत्र शुद्धस्मनोर्गन्धक्षयैककार्त्तत्वाद्विकल्पः । आपंस्तु भयन्न समुचीयन्ते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह तैजसानामिति । पञ्चत्रिंशता तैजसानां ताभ्रकटाहारीनां मणीनां मरकतादीनां अश्ममयस्य पात्रादेः उच्छिष्टघृतादिसलेपान्तेषां भस्मादित्रिभिरेव शुद्धिरुक्तेष्वन्यत्र ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानां जेहविकाराणां मणीनां रत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्द्वौष्यामेकेन वा मध्यामेण शुद्धिर्भोक्त ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्याश्ममयस्य द्यदुपलदीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां शुद्धस्मवारीणां शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं ग्राण्डमद्भिरेव विशुद्धमिति ॥ अजमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्फुटमा ॥ ११२ ॥

(१) मेघातिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपयोरयं विधिः । अन्येषां तु ताभादीनां यमोच्छिष्टस्पर्शपादनदिष्टादिभिः क्षीरवा पानीयवा पीततत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिर्हृच्छिष्टैः संलिप्तमप्यन्यवयववारतत्र वक्ष्यति तस्मात्तयोः स्वयोन्यैवेति लेपग्रापकर्षणवचनाच्च योलेपो येनैवापकटुशक्यते तत्र तदेवोपादेयम् मरुवारीणी एव । तमाच हारीतः गोधूमकुड्मकसपयवमुद्रमसूरचूर्णैरित्यादिपठति । श्वचाण्डालोद्वेकादिरप्यर्चुनिर्लेपयो-

(२) यथैषोर्भेदादाकारवत्त्वादर्थस्य विषयाकारेण च परिणामासिद्धिर्निर्विकारत्वनिश्चयाद्बुद्धिशुद्धिः पूर्ववच्चविधावेदा-
(३) व । तस्याश्चेतुत्वं यथैषांस्तेजसा वह्निरितिवदिति । एवशुद्ध-भूतोब्रह्मलोकमवामोतीत्येषा सा चतुर्विधांशुद्धिः ।

हा तत्परमहृदयः परपुरुषार्थहेतवस्तज्जननादिविषयमितिश्रुताः ॥ १०९ ॥

॥ १०९ ॥ (२) सर्वज्ञानारायणः । अद्भिः स्नानेन शुद्ध्यन्ति कर्माधिकारलभन्ते । मनः शुद्ध्यति मनसा यत्पापं लततस्त-
भिधानेन नश्यति । विद्या वैश्वानराद्युपासना तपोऽनाशकं भूतात्मा स्थूलः सूक्ष्मश्चदेहः शुद्धिः क्षेत्रज्ञर-
अयत्नेन ॥ १०९ ॥

इति (३) कुम्भूकः । त्वेदाद्युपहृतान्यद्वा नि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितसत्याभि-
मानेन शुद्ध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति ।
बुद्धिः परमात्मरूपेणावतिष्ठति । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहृता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

अ- (४) राघवानन्दः । किञ्चाद्भिरिति । गात्राणिकरचरणादीनि । मनः निषिद्धचिन्ताद्यशुद्धसत्त्वेन सत्याभिधा-
मेव । सर्वदा प्रसन्नमनाव्यवहरे न मिथ्याभाषेतेति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा सचित्कीदेहः स्थूलो ह्मिष्यभिमानात् शुद्ध्य-
ते विद्याआत्मानात्मविवेकधीः तपश्चाद्रायाणां विपर्ययज्ञानोपहृता बुद्धिर्यथार्थज्ञानेन । वस्तुतस्तु " विद्या सगुणोपास-
ना तपोनित्यैर्नैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्म ताभ्यां विशुद्धो भूतात्मा ब्रह्मसाक्षात्कारार्हः । ज्ञानेन बुद्धिर्जीवोपाधिर्नन्त-करण-
शुद्ध्यति । तत्त्वपदार्थद्वयनिश्चयवती तदुपहितचैतन्यस्य ब्रह्ममात्रत्वे तस्यापि तन्मात्रताशुद्धिरात्मनिकी नाभ्या ।
तपसा कर्मपहन्ति विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वैभयसह अविद्यया शृत्युतीर्त्वा विद्याया हृतमभ्युदयति श्रुतेः एव च सगुणब्र-
ह्मविदोपि न आद्यादि । नाशौचं च तस्याचश्रुतिः यद्यस्मिच्छव्यं कुर्वन्ति यदुच न तेऽपि चमति स भवतीति अस्यार्थः यत्र ब्रह्म-
क्षेत्र्यैर्विद्यास्मिन्पुरुषे यद्विद्यायं कुर्वन्ति शवसन्निपिहाह्माद्यादिकर्म कुर्वन्ति यदुच न यदिवान उभयाया अपि रादिमा-
त्रं ब्रह्मलोकपञ्चमीत्यनेनाप्यविद्युपस्तदकरणे प्रेतत्वमस्तीति भावः । इति प्रेतशुद्धिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । गात्राणि शरीरमितियावत् । रजस्तमोर्दूषितमनः सत्त्वेन सत्त्वगुणेन शुद्ध्यति । विद्यातपोभ्यां ज्ञान-
ाभ्यामाभ्याम् । भूतात्मा चेतः । बुद्धिरभ्यवसायनिमित्तमन्त-करणम् । ज्ञानेन शास्त्रार्थज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणि अद्भानि हस्तपादादीनि अद्भिः प्रक्षालनेन शुद्ध्यन्ति । मनः सत्यापारेण शुद्ध्यति ।
भूतात्मा विद्यातपोभ्यां शुद्ध्यति । तद्यथा भूतशब्देन तद्विकारभूतोदेहेन्द्रियसंघोऽक्षयते तत्र स्यूतेऽहंरुशोऽहमित्येव तदभि-
मानित्वेन योगमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविधेः शुद्धिर्निमित्ते । तपः ब्रह्मजिज्ञासुभ्येति पञ्चकोशव्यतिरेकमतिपा-
तिर्नैकाकार्यं । विद्याशब्देन योपनिषदस्थूलमनण्वक्ष्णमसंगोऽसममात्मैत्यात्मपदार्थनिरूपकवाक्यज्ञानं विद्या वैशा-
॥ १०९ ॥ सना वा तपः अनशनादि । भूतात्मा जीवात्मा । बुद्धिः सूक्ष्मदेहः । ज्ञानेन आत्मज्ञानेन शुद्ध्यति शरीरादिभ्य-
(५) रायविपर्ययरूपत्वेन स्वरूपज्ञानविशेषणम् ॥ १०९ ॥

(६) एष शौचस्य वः शोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ॥ नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत
शुद्धिर्निर्णयम् ॥ ११० ॥

(७) मेघातिथिः । नानाविधानां द्रव्याणां बह्विकाराणां तेजसातिपद्वक्त्रकठिनप्यस्तसहस्रकार्यद्रव्यादिभेदैर्द्रव्याणा-
द्बोऽभिहितं तन्पूर्वरयाः शुद्धेर्भेदेनेनाह । तत्र बुद्ध्यात्मनः प्रपानता शुद्धिः । द्रव्याणां तु तत्संपरिग्रहात् । इह तु विपरी-
१) मेघातिथिः । ॥ ११० ॥

मनु०

(२) सर्वज्ञानाराधणः । शरीरस्य बाह्यद्रव्यविषयस्येत्यपि । द्रव्याणां बाह्यानां नानाविधानां प्रकारविशेषोपा-
धिभिनानातिस्तदुपाधिभेदनित्यतायाऽन्यदेः ॥ ११० ॥

(३) कुक्षुकः । अथशरीरसंनिधिनः शीतस्य शुष्माकंसंनिधयउक्तः । इदानींनानाप्रकारद्रव्याणांयेन यच्छुभ्यति
तस्य निर्णयंशुणुत ॥ ११० ॥

(४) राधवानन्दः । ताम्रपुसंहारद्रव्यशुद्धिप्रतिजानीते ऋवेति । शरीरस्य देहद्रव्यसंनिधिनः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । नानाविधानां पात्राणांतथा द्रव्याणांशुद्धेर्निर्णयंशुणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्थारमयस्य च ॥ अस्मन्नाद्भिर्ज्ञेया चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तैजसांशुच्यन्तेत्याश्विनसंयोगाद्द्वीमवन्ति रजतसुवर्णतापायसप्रसृतादीनि । मणयः स्फु-
टिककलाः अश्वापापाणः सङ्क्रिारः पात्रममयम् । सर्वेऽप्येति पादपुरणार्थः । पर्वतप्राव्यान्दीर्घस्थस्यचैत्यालम्बनम् । भरमण-
ककार्त्वात्ताम्रद्रवमनी विकल्प्येते । आपः समुद्धीयन्ते । किंपुनरत्र कार्यलेपमन्थापमार्जनं । उक्तं लेपगन्थापकर्षणे शौच-
ममेध्यस्य । हृद्वापि पात्रत्वात्तैजस्येष्वाकादिति तत्ररूपतोऽपारम्भसमार्गद्वयमनोऽन्तेर्हान्नित्यकार्यमेवेत्युच्यते । अशुचिः शुचि-
त्वापादनमन्थापापनयेन संप्रवहारायोरप्यता । यद्येवमशुद्धिर्वाच्या इदमनेन संवृत्तमनुपीति । ननु लौकिकाः पदार्थास्तत्र-
लोकाएव ज्ञास्यन्ते । नैकस्मात्प्रमाणेनोक्तञ्चाज्यते । यजुगुप्तिस्तत्प्रवपुरीषयोपितस्तसंगेण तादृशलोकेऽनुचीत्याह । यद्यो-
ग्मरपशनादिक्रियास्तु तदशुचि । कार्यं च तस्यायोग्यतेत्येवञ्चास्मादेव विवेकव्ययम् । किंच परद्रव्यादौ योन रत्नज्ज्ञाते सशु-
चिरुच्यते । अतोऽनया पदार्थमस्मिन्मेह किंचिदस्तिभ्यति अपहृतमनुचीति सिद्धेऽपिदमनेनापहृतमिति । अन्तरेण
शास्त्रविशेषः सिध्यति कथं पुनः शास्त्रापदार्थविशेषावसायोपायवता कर्तव्यतापरत्वेन शास्त्रसंपादनपदार्थप्रसिद्धौ पाणि-
निवत् । वेदमूलत्वात्पुण्यगाममन्त्रादिरुच्यतीनामुच्यते । अन्तेन द्रव्येण यदुद्धतेन न स्पष्टहृतव्यमित्यसंशये विध्युन्मानम् ।
घातसंज्ञैषा व्यवहारप्रतिषेधः स्रष्टपघातहेतुरित्यवगमोऽनविरुध्यते । एवंशुद्धावपि यदुपहृतद्रव्येतेन यथाविहितैकतप्रका-
रनादिक्रियेणव्यवहर्तव्यमितिशक्यतेविधिप्रसूताप्रतिपत्तुम् । न च शुद्धिः कर्तव्येतिविध्यर्थः तथा शत्रुकुर्वन्त्यर्थ-
यात् । किंतु दृष्टार्थं व्यवहारेयेन कैचिन्पात्रेण शुचिनायनवा कर्तव्येतिवित्वात्प्राप्ते नियमः शास्त्रीयः । इत्यंभूतेन व्यवहर्तव्यं
सम्पादित्वे नान्निधयभूतेन । ननुच नियमपक्षेऽमुदार्थानोपकारः अन्यस्य तु कामसंगः । यथाकुसाधुवचिन्तायांवाच-
कत्वाविशेषेण नियमः पुण्यपापमोदिति । सत्यं । यद्यशुद्धे पात्रस्य प्रतिषेधोऽन्यः स्यात् । प्रतिषेधे तु सति कुतोऽशुद्ध-
द्रव्या व्यवहारः । शुद्धिदिविस्तु श्रुतिप्रसवामात्रम् । श्रुतिप्रसवे कुतोऽप्युदयः केवलप्रतिषेधातिक्रमोऽनवति । भवतु
पदार्थाधिगमपर्यंतं स्थितिरियं साध्वसाधुविवेकवत्त्वव्यवस्थितव्ययतुकार्थमूलत्वं नानाविधाक्यानामिति । केनेतदुक्तं यद-
मादर्यमूलत्वेन श्रवयतेवगन्तु तत्र तदेवाभ्युपगम्यते । अष्टकासोक्त्यर्थेन तादृशमेव वाक्यमूलकमिदार्थमेव पदार्थ-
व्यवस्थामाभिप्रेद्यमता व्यवहारमूलेति न कदाचिन्कतिः । इदं न कथंचिद्व्यवहारमूलंभवति वेदिकमन्त्रसाध्याया-
शुद्धौ का व्यवहारमूलता शक्या विधिशानर्थकस्यात् । ननुच पाणिनेरपि विधिरस्ति साधुविधिपितृव्येनासाधुभिरिति
नैषा पाणिनेः सृतिः । साक्षेतावतिपर्यवसिता साधुस्यमयनेति इतनुपमसंस्कारिणा यद्यन्यस्त । 'अभिपानसाराचै-
ज्जिगुणतोऽवगतव्ययम् । ननु तादृशतावतिविधिः श्रूयते । दायादाएवपरिभवेत् । यतुरीशानदरेऽप्येवः व्येष्टव्यं तु शुभ-
मादिति । किंचिन्मयएव जिज्ञासोपैषादी लयति । पदार्थाविधिप्राविशेयोपैषादयः सर्वत्र भवन्तानप्रतिपत्तिरिति चेत् ।

तायानियमार्थविधिरिति चेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येति चेत् यु-
क्तमेतत् विभागकाल एव यः कश्चिदधिकमश्वान्तरि भ्रानुज्ञातमाददीत समस्तवैद्यान्सत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्तांशः । नच
स्वत्वज्ञाप्येतद्ग्रहणविधौ हि स्वत्वापत्तिरुपात्ता । तस्य यदन्यत्तदस्मिन्निविज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिक्रमेणापि परिग्रहे
स्यादेव स्वाम्य अतश्च चौर्थादिनापीप्यते न तदा इदमस्य स्वमिदनेति परियहास्यते निश्चोयते तस्माद्विधिनियमपरिसंख्या-
नामसंभवादित्यर्थोऽयं स्वामीयत्यर्थोऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेच्छि भजेरन्ति । प्रागकालतायां
हरेयुरित्यादिषु लौकिकमवृत्त्यनुवादोयथा क्षुधितोभुञ्जीत योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति । गौतमस्य स्पष्टमेवाह ।
रिक्थकयेत्यादि । तस्माददृष्टादिरुच्यते-शुभ्यशुद्धिवचनस्य संस्कारविधितैव शिष्यते । विधिमूलत्वाद्विधिश्चित् । अतः
शुभ्यशुद्धीउभेऽपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाच्या । उच्यते । उत्तैवतर्हि वसाशुक्रमिति । नृहृदयं यत्र स्मृत्यन्तरद-
र्शनेन प्रदर्शनार्थः । श्वमाजार्खरोष्ट्रकृषिकाकविडुराह्याम्यकुकुडासुशगालकप्यादष्टगणकुन्तनखिनकुलानां वसादि-
ग्रहणं च । रोममांसानां शुद्धिवचनाश्चाशुद्धानां मूत्राद्युपहातानामयसंस्कार-कर्तव्योऽन पुनरेवमेव प्रयुज्यमानानाम् । नहि
सुवर्णादयो भावा-स्वरूपेणाशुद्धायेन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथवा दृष्टांशोऽष्टप्रयोगाश्रय-संस्कारो विधीयते । प्रादुर्ले-
नेव भोजने तत्र शुद्धिवचनविरुध्यते । येतु पात्राणां भोजनारम्भसमाज्जनप्रक्षालनैरेव समाचारतः न पुनरेत्या शुद्धि स्मृत्यते ।
यदप्यन्यदस्त्वर्थं पुरुषस्य पतितचाण्डालादि तथा लशुनापलाण्डसुराभांसादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र करिम्बानुप-
घाते का शुद्धिरिति स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयो । उक्तश्च विशेषोऽहारीतापस्तम्बपराशरमुनिभिः । तानितु वचनाभ्यासा-
भिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । लेखकविशेषप्रसंगाच्च द्रगोपतत्त्वकारवत् ॥ १११ ॥

(३) सर्वज्ञानारायणः । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्वमयस्य भरतमयस्य । भरतनेति
भरतपुत्रोऽस्य तैरेणाद्रिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(३) कुडूकः । तैजसानां सुवर्णादीनामरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भरतना जलेन धुत्तिकया च मन्वा-
दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरशुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिदमुच्छिष्टपृष्ठादिभिर्निषेधः । तत्र दृढत्वान्नोर्गन्धक्षयैकका-
यत्वादिकल्पः । आपस्तुमयत्र समुन्वीयते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह तैजसानामिति । पञ्चविंशता तैजसानां ताभ्यकटाहारीनां मणीनां मरकतादीनां
अश्वमयस्य पात्रादेः उच्छिष्टपृष्ठादिसलेपानातेषां भस्मादिभिर्निषेधः शुद्धिरुक्त्यन्वयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानालोहविकाराणां मणीनां रत्नादीनां भस्मादिभिर्निषेधोऽप्यामेकेन वा यथायोगशुद्धि रीत्या
॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्या-
श्वमयस्य द्युपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां दृढत्ववारेणा शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धति ॥ अन्नमश्वमयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

(१) भेदातिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपयोरप्यतिथिः । अन्येषां तु ताम्रादीनां योऽच्छिष्टपरा-
धावनदिष्टादिभिः क्षीरवा पानीयत्रा पीततत्र न भवति लेपः । यत्र मांसपृतसोरादिभिर्निष्ठेष्टे संलिप्यन्त्यवयवारतत्र
वक्ष्यति ताम्रादीनां-स्वमीयैवेति लेपगन्धपाकपणवचनाच्च योलेपोऽनेनैवापक्रुशक्यते तत्र तदेवोपादेयं भरतवारिणी-
एव । तथाच हारीतः गोधूमपकुटककसापयत्रपुत्रमसूरबूर्णीत्यादिपरति । स्वपाण्डालोदक्यादिरूपैर्निर्लेपयो-

(५) नन्दनः । आग्नेयहिरेतो गंगाजलसंयोगात्सुवर्णरजतचाभवदितिहासपुराणेषु स्मर्यते तेनोक्तमग्नेश्रपांचसंयोगादेमरूप्यंचनिर्वभिविति । बलवत्तरशब्देनान्यस्तोपहतहेमरूप्यमिदमित्तिगम्यते ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हेमं हेमविकारं रौप्यं रौप्यविकारं जलाग्निसंयोगान्निर्बभौ त्वयोन्मैव जलाग्निसंयोगेनैव निर्णेकः शुद्धिगुणवत्तरः उत्कृष्टः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यैरत्यापां त्रपुणः सीसकस्य च ॥ शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथार्हं यस्ययदहति येन यस्य मलमपकुण्ठशक्यतइत्यर्थः । अतएव स्मृत्यन्तरोक्तमपि सम्भ्यते बाहनीपासपुसीसकविकारागोमयंतुपैरिति । यथा गवामातानि कांस्यानि शुद्धोच्छिष्टानि यानि च । शुभ्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति । अतएव क्षारभेदाच्च काज्जिकदाडिमादियोजिताः सिद्धाभवन्ति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रैत्यं पैतलं । त्रपुरङ्गं । अत्रैरत्यानामितिविकारमुक्ता त्रपुणइति मरुत्यभिधानात्तत्त्वकृतिविकारयोस्तुल्यंशौचमित्युक्तम् । यथार्हं येन यस्य मलापगमः । क्षारसहितेन वारिणा ताम्रैरैत्यव्यतिरिक्तानामदयोस्तु अम्लोदकेनअम्लरसेन वारिणावेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अयोलीहं रीतिः पित्तलं तद्वत्पात्ररैत्यं त्रपुरङ्गम् एषांभस्माम्लोदकैः शोधनकर्तव्यं यथार्हयस्येयदहति ॥ अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यंशुभ्यति भलना । अम्लैस्ताम्रं रैत्यंच पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽयं बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताम्रादिपण्णांशुद्धिमाह ताभेति । अयोलीहं रीतिः पित्तलं तदुद्वरैत्यं त्रपुरङ्गं यथार्हं यस्य यदहति ॥ अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यंशुभ्यति भलना । आम्लोदकैस्ताम्ररैत्येच पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । मद्योपहतत्वेऽरूपोपहतत्वे च वारिणैव अत्यन्तोपहतत्वेभलक्षारादिनाशुद्धिः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । क्षारैर्भस्मोषोवा । अम्लोदकंविश्राफलादिरसः । गन्धवर्णादिदूषितविषयमेतत् । कुतः यथार्हमिति लोकादृष्टिसामर्थ्यानुसारोपदेशात् । इह रूप्यस्य पुनर्हणमम्लोदकार्थम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रैत्यं पैतलं । त्रपुणः रङ्गस्य च पुनः सीसकस्य पावस्य ताम्रादिः क्षाराम्लोदकेन शुद्धिः ॥ ११४ ॥

द्रवाणांचैव सर्वेषांशुद्धिरुत्पवनंस्मृतं ॥ प्रोक्षणंसंहतानांच दारवाणांच तक्षणम् ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षारणधर्माणोद्वाः । घृततेजोदधित्वश्रुतयस्तेषांश्वकाकायुच्छिष्टानांस्थमानात्रपरिमाणानामुत्पवनं कस्यचिदद्रवस्यापनयनपूर्वभागस्थितस्य । स्मृत्यन्तरेत्वेवमाप्नातम् ॥ कुशापाभ्यांषवमानः सुवर्जनइत्यनुवाकेन । अन्येतुग्रावनमुत्पवनमाहुरन्त्यसमानजातीयं तावदासिच्यते यावत्पूर्णं भाण्डे कांश्चिन्मात्रावसवन्ति । साक्षादुपघातएतत् अल्पानर्तायागएव । भाण्डोपघातेतु पात्रान्तरनयनमुच्छिष्टस्पर्शं तु तैलसांपी उदकंवाधायजपेदित्युक्तम् । तत्रार्थापात्रोत्क्षेपः । नहि तैलस्य उदके क्षिप्तस्य पात्ररहितस्योपयोगः सभवति साहचर्यात् घृतस्यापि । एतच्चोत्पवनंद्रवाणाम् । मद्यामेध्यसंसर्गकृतौ गन्धवर्णौ नश्येते तयोस्तु सत्योस्त्यागएव सर्वचेतद्वैधायनस्मृतौ परिगृहीतम् । पकानां त्रव्याणां पुनः पाकोपि श-

(११४) रैत्यानां=रौप्यानां (क, ख, नन्दनश्च)

इत्थिनाम्नातः । सर्वेषां येभ्यमेभ्यामद्यादयस्तेषामभ्यैषैव शूद्रादीन्प्रति शुद्धिः । अत्रतूत्पवनंज्ञानमेव । यथा वसिष्ठेनोक्तं । भूमिष्ठानांतूदकवत् । संहताः कठिनाः शान्तघृतं आमिक्षागुडपर्वत्कादयस्तेषांयःप्रदेशउपहतस्तमपनीयशेषस्य शुद्धिः । उक्त-
चशङ्खेन शुष्काणामुद्भूतदोषाणामिति । अथवासमुदायादवयविनः संहताःशयनासनसरणादयःसजातीयवजातीयद्रव्यसं-
घातात्मकाः । उद्भूतदोषाणामितिसर्वत्र द्रष्टव्यम् । शवशुष्कमेभ्यसंसर्गेषु यःप्रदेशोवृत्तसंसर्गस्तस्य प्रक्षालनमवाशिष्टस्य-
प्रोक्षणम् । दारवाणां केवलदारुतानां वृशोफलकादीनांकाष्ठमयानांच शवचण्डालपुरीषसंसर्गे तक्षणम् । अन्येतु पुरीषसं-
सर्गेष्वेच्छन्ति । तक्षणेनगन्धलेपाद्यपनेतव्यम् । अवशिष्टस्य घृहारिभ्यांप्रक्षालनंप्रोक्षणवा । श्वाद्युपघाते तु प्रक्षालनमे-
व । पुरीषवत्खट्वाशम्यादीनांच दारुचर्मसूत्रघटितानांसंहतत्वेन शुद्धिः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्पवनं वस्त्रेण पावनं कठिने चोपघाते संहतानामेकत्र रूपूतानामनेकेषांपटवर्मादीनाम् ।
दारवाणां तक्षण मलाद्युपघाते ॥ ११५ ॥

(३) कुङ्कुमः । द्रवाणांघृततेलानांकाकक्रीडाद्युपहतानांबौधायनादिवचनात्मकमृतिमात्रममाणानांप्रदेशममाणकुशपत्र-
ह्याभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानांच शम्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षण । दारवाणांचान्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । द्रवाणां काकाद्युपहतघृतादीनां उत्पवन प्रथमात्रपरिमाणानांप्रदेशपरिभ्रितकुश-
पत्रहृषाणाम्यामुत्पवनेनशुद्धिरिति बौधायनोक्तेः । संहतानांसूत्रादिसंयुक्तानां उच्छिष्टाद्युपघाते तद्देशप्रक्षाल्य प्रोक्षण
उत्पर्वशंतु प्रोक्षणमात्र । दारवाणांदारुनिर्मितानां तक्षण छेदं अवयंवस्य ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । संहतानाम् अथुयकृत्यसमवायरूपाणां शयनादीनाम् । तथा चाङ्गिरसः ॥ शयनासनयानानिरोम-
न्धानि यानि च । वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षतेइति ॥ उत्पवनंत्वल्पोपघाते तक्षणमन्यन्तोपघाते ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांद्रवाणां द्रवभूतानांघृतादीनां अस्य प्रमाणाधिकस्य काकाद्योपहतस्य अमेभ्यसंस्पर्शस्य
सर्वद्रव्यस्य उत्पवन सजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरयावन्निःसरणं शुद्धिः संहतानांसूत्रपटवर्मादीनांबहूनांधाम्यवा-
ससामोक्षण शुद्धिः । दारवाणां काष्ठपात्राणां अमेभ्यस्त्रिषानां तक्षणं शुद्धिः ॥ ११५ ॥

मार्जनंयज्ञपात्राणांपाणिना यज्ञकर्मणि ॥ चमसानांपहाणांच शुद्धिःप्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

(१) मेघातिथिः । श्लोकद्वयश्रुतिसिद्धार्थानुवादेन दृष्टान्ततया नेयम् । महचमसादीनांयज्ञपात्राणामयोगान्तरे प्रमु-
ज्यमानानां पूर्वप्रयोगलगाज्यहविर्लेपादिससर्गपरिहारार्थमुष्णेन वारिणा लेपाद्यपकर्षःकर्तव्यः । ततोयथाश्रुति कृत्विषा-
जिना कृचिदर्थैः कृचिद्विषापवित्रेण समार्गःकर्तव्यः । इयंप्रायोगिकीशुद्धिःउच्छिष्टाद्युपघातेतुल्यैकिकपात्रवत् । न सोमेनो-
च्छिष्टाभवन्तीतिविशेषश्रुतेरन्यत्रोपघाते सामान्यशुद्धिरस्तीति ज्ञापते । महचमसस्वयायाज्ञिकैर्म्यआकारविशेषेणावसात-
व्याः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शम्यारुष्णाजिनादियज्ञपात्राणां मल्लेपोपघाते यज्ञमये मार्जनम् । चमसानां महा-
णांच कृत्विगादिभिस्तद्रतशेषपाने क्षालनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(३) कुङ्कुमः । चमसानांपहाणांचान्येषांयज्ञपात्राणांपूर्वपाणिना मार्जनंकार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शु-
द्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जनं चमसातिरिक्तयज्ञपात्राणां चमसानां पहाणांच यज्ञकर्मणि कर्तव्ये पूर्वपाणिना
संस्तर्य प्रक्षालनमप्यदा मार्जनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(५) मन्दनः । यज्ञकर्मणीतिविशेषणात्कामान्तरेण जातिनिमित्तैवशुद्धिर्दृष्टव्या ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञपात्राणां सुकुसुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणं पाणिना कुशसहितेन कर्मादितया मार्जनं प्रक्षालनं कर्तव्यम् । चमसानां जलपात्राणां घृहाणां सोमपात्राणां षोडशीप्रभृतीनां जलप्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥

चरुणां सुकुसुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥ स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोत्खलस्य च ॥ ११७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । चरुणामित्यादि सल्लेपयज्ञभाण्डपरम् । स्फ्यादीनां प्रोक्षणं मलोपघाते ॥ ११७ ॥

(३) कुट्टूकः । स्नेहाक्तानां चरुसुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः स्नेहाद्युत्तमानां जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णेनेतीति विशेषादप्यत्र शीतोदचरुणां चर्वयंपात्रस्य स्फ्यः खट्वाकारकाष्ठम् ॥ ११७ ॥

(५) मन्दनः । सुकुसुवाणां पात्राण्यसृक्तानामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । अत्र यज्ञकर्मणीत्यनुवर्तते ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरुणां चरुस्थाली सुकुसुवौ प्रसिद्धौ सस्नेहानि पात्राणि एतानि लेपयित्वा जलेन उष्णेन वारिणा शुध्यन्ति । स्फ्यः वज्रः यज्ञाङ्गकाष्ठखट्वः प्रसिद्धः शकटानां रथानां उष्णेन वारिणा मुसलोत्खलस्य च ॥ ११७ ॥

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ॥ प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

[ज्यहृकतरौ चानां तु वायसी शुद्धिरिष्यते । पर्युक्षणार्धूपनाद्वा मलिनानामतिधावनात् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । बहुत्वधान्यानां श्रोणाधिकव्यये स्मर्यते । अन्ये तु पुरुषापेक्षया देशकालपेक्षया च वर्णयन्ति । कस्यचिदुर्गतस्य कुड्वार्धमपि बहु भवति । तथा कस्यापि ददस्यायां विधितको शौचबहुतामेति । यथा ह्यौ धान्यः । देशकालन्यायमानद्रव्यव्ययमयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां तु ज्ञात्वा शुद्धिप्रयोजयेत् । एवं वासस्यपि केचिदाहुस्त्रिभुजं बहू-नियमपि त्रिभुजं तु बहुत्वं यतोल्पानामिति बहुवचनभुतमतस्त्रिपर्यन्तात्पल्पानि । अङ्गिरित्युपलक्षणम् । तेन यस्व-वाससो येनैव दीपसंसर्गोऽप्यपैति तदपि द्रष्टव्यम् । तच्च शास्त्रार्थितम् । प्रोक्षणसंबन्धोऽप्यहणनियमार्थः । उदकेनैव प्रोक्षणं कर्तव्यं । एतेनैव च भेदेन द्विपाठः । एतच्च महत्युपघाते शवपुरीषाणां दारिद्र्यं अथवा त्वल्पानामिति प्रोक्षणमेव । यदि पर्यवस्यतीति लेपादिवास्तवतापैति तदा तस्मान्नछेदन्मुसगोत्रेति गौतमेनोक्तम् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहूनां श्रोणाधिकधान्यानाम् । तत्समभिव्याहाराच्च वाससामपि तावदुत्सव्योऽप्ये बहुत्वे प्रोक्षणम् । अल्पानां धान्यवाससामेव । अत्र सर्वत्राङ्गिरितिपद द्रव्यान्तरेण गोमूत्रादिना क्षालनादि निवृत्त्यर्थम् ॥ ११८ ॥

(३) कुट्टूकः । बहूनां धान्यानां वस्त्राणां चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहायां य-कत्वमिति ध्यायक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्भन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुरुषमाहातिरिक्त्वेन बहुत्व तद्युक्तानां धान्यानां चाङ्गिः प्रोक्षणं उत्तानहस्तेन जलक्षेपः । तिरश्चाम्युक्षणमोक्तं न्यञ्जता बोक्षणमतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतमिति गौतमीयवचनात् । तथा वाससां च पुत्राणां धान्यानां धान्यवाससामङ्गिप्रक्षालनम् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । पाण्यानांबहुत्वंशेषाधिकत्वम् । वाससां बहुत्वंशधिकत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहूनां पाण्यावासां द्रोणाधिकपाण्यानां रक्षितानां भोक्षणेनैव शुद्धिः पाण्ड्यादिस्पृष्टत्वात् ॥ ११८ ॥

• चैलवच्चर्मणाशुद्धिर्बैदलानां तथैव च ॥ शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरित्येते ॥ ११९ ॥

(१) मेघान्तिथिः । चर्मणां चर्मणांस्पृश्यानां ननु भव्यगालादिसमन्वितानां स्वभावाशुचीनां उपानाकवचो-
दीनामपि तद्विराणाणामेवैव विधिः । अत्र हिप्रकरणे प्रकृत्यापि विवृतमृष्टते । विरुण्यापि प्रकृतिः । तगाच्च दार-
वाणामित्यत्र दारुणाणामप्येव शुद्धिः । वसिष्ठेन हि दारवाणां शुद्धिमभिप्रायं दार्वरिषभूष्यामीत्युक्तम् । यद्विष विरुण्या
प्रकृतिर्न गृह्येत तदनुक्तशुद्धिविधानेन दारुणां कथमतिदेशकियेत । नष्टेस्तु विकारग्रहणं तदुपपन्नमायुक्तमेव । तै-
दलानि वाक्षन्तगादीनि । स्मृत्यन्तरे पक्षपविषयमचामरगुणवैजवालयवल्कलानां पेत्यादिनेनैव शुद्धिर्विहिता । तत्र मयूर-
विषक्षास्तनिवृत्ताश्च शुष्पपिच्छिकादयोग्यसन्ते । पविषद्वर्गस्तेषां दर्भमयानां च वाससां । गृण्यत्वेन ताक्षण्यायुक्त्यन्ते ।
गृणराजविकृतालनिमित्तं कथ्यते । तत्रैकदेशात्समुदायमतिपतिर्दत्तगान्धादिवदेव दत्ते । बालगवाश्वगानां न मनुष्याणां
निर्वाच्युत्तानामस्पृश्यत्वात् । सर्वविषयद्रव्यान्तरेषु घाते शुद्धिश्च्यते न स्वभावोपहती चेत्पाण्यपेरेकत्वात्तदुद्धेः शाकवि-
षाण्यवद्भवचनम् । यथा पाण्यानामवघातादिसंस्कारान्तरहितानां धान्यावस्थानामेव भोक्षणमसूत्रेण शुद्धिहेतुतद्व्या-
काशीनामपि । तेनापकानामवविधिः पकानां तु सत्यपि शाकादिशब्दवाच्यत्वे शुद्ध्यन्तरम् । शूणीयम् । यथोक्तम् ।
हवर्णवारिणा पात्रकन्वाल्यावेत्यादि । आकरादादतानां शाकादीनामुपश्लिष्यत्वात् । शरणपर्याप्तिकरणे विरो-
धतो हारीतेनास्मृते । उपा शिष्वांशपाण्यानामुद्गमं गदहनपेयगादि । एतच्च पाण्ड्यानां शुद्धिहेतुर्नैव तदुक्तम् आकरा-
शुष्यत्तर्जितम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चैलवद्बहुत्वे भोक्षणमल्पत्वे क्षात्तम् । वैदलानां वैजवरादिविदलत्तानां शाकादी-
नामपि । चैलवदित्यनेनान्वयसमवेत्ताण्यप्यतिवचनं धान्यानामत्यल्पानां बहुमद्येषघाते त्यागरति स्मृत्यन्तरादि-
स्याभ्यस्त्य शाकादावपि भावस्यम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्पृश्यपशुचर्मणां वा विदलनिर्मितानां च बहुवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानां च धान्यव-
च्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

(४) राघवागच्छः । किंच चैलवद्बहुत्वे भोक्षणं अल्पत्वे क्षात्तमवैदलानां वा शब्दादिनिर्मितानाम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । चैलवत् वासोवत् । वैदलानां वैजवरादिनिर्मितानाम् । शाकमूलफलानामप्यक्षानाम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मणां शुद्धिः चैलवत्सवत् शुष्के चर्मणां वल्कवदिति वचनात् । चर्म अनादिचर्मविकारछन्-
नामादीनामुपलक्षणम् । वैदलानां वैजवरादीनां पाण्यवभोक्षणेन शुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोह्यैः कुसपानामरिष्टकैः ॥ श्रीफलैरशुपटानां क्षौमाणां गौरसर्पैः ॥ १२० ॥

(१) मेघान्तिथिः । उपा कश्चनधृत् । अरिष्टकादयः पश्विद्यास्त्रेहादिसेवे सन्पुत्तनैतत्पाण्ड्याणां पूर्णसमिधेन
लेपनीच्छेदनादि कर्तव्यम् । कौशेयं पश्विशेयः । एवमशुपटमाविकमूणमित्यस्य ह्यतिसेवोत्तरादित्येनां मिषानां तन्नि-
र्वायमाणानामनेकपुरुषस्य शरीरस्य पर्यर्द्धेनान्यान्वाभिनुपघातेनासिस्त्वये तेषां केवलयोग्यो भोक्षणवक्ष्यते । याम्यो-
दितेषां पक्वयोग्येति दिश्यते । क्षौमग्रहणं शाणादीनामपि प्रदर्शनायम् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपैरुपरशृङ्गिर्जलेनचेत्यर्थात् । कुतपानां नेपालकम्बलानां अरिष्टकैर्विम्बसदृशोः । अंशूनां नाडीवादिवल्कलजातीनां सूत्राणां । पट्टानां कौशेयविशेषाणां च । क्षौमाणां मतसीत्वम्बजितानाम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । रुमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य मेषादिलोममभवस्य कम्बलदेहस्यैः क्षारशृत्तिकाभिः कुतपानां नेपाल-कम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलेः क्षौमाणां दुकूलानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेः तसर्पपद्मक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । पट्टसूत्रातिरिक्तरुमिजः कौशेयः । आविकोमेषलोमजः । ऊर्ध्वः क्षारशृत्तिकादिभिः । स्याद्वृषः क्षारशृत्तिकेत्युक्तं । अरिष्टकैररिष्टफलचूर्णैः । कुतपोनेपालदेशज.कम्बलः । अंशुपट्टः पट्टशाटी । क्षुमा वल्कलसूत्रं तजानाम् ॥ १२० ॥

(५) मन्दनः । कौशेयम् रुमिकोशमभवम् । आविकमूर्णमियम् । ऊर्ध्वशृत्तिकाविशेषः क्षारवान् । पर्वतसं-यत्ताभ्यांगरोमनिर्मितकम्बलविशेषः कुतपः । अरिष्टः फेनकः । ओफलबिल्वफलम् । अंशुपट्टो वल्कलविशेषः । अतस्ती-क्ष्णोपनिर्मितक्षौमम् । मल्लगन्धाविदूषितानामियं शुद्धिः न स्पर्शमात्रोपहतानाम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कौशेयं रुमिकोशोत्थमित्यमरः । कौशेयं कोशमभवं । आविक ऊर्णमियं । ऊर्ध्वस्याक्षारशृत्ति-त्नमेधः । क्षारशृत्तिकासहितोदकेन प्रक्षालनं शुद्धिः । कुतपं नेपालकम्बलं अरिष्टफलसहितोदकैः । अशुपट्टं वल्कलं तन्तुकृत-शागः । तैर्बिल्वफलोदकैः । क्षौमाणां अतसीवल्कलजानां अतसीसूत्रनिर्मितक्षौमं गौरसर्पसहितोदकैः शुध्यति ॥ १२० ॥

(७) चन्द्रशङ्कराणामस्थिदन्तमयस्य च ॥ शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्थिशृङ्गदन्ताः स्पृश्यानां गोमेषहस्त्यादीनां नन्वगर्दभादीनाम् । गोमूत्रोदकयोर्विकल्पः । गौ-सर्पफलस्तु समुचीयते ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमवद्गौरसर्पपक्षकसहितजलेः शङ्खशृङ्गाणां सलेपबहुपधातेः । अस्थिमयस्य हस्त्या-दन्तमयस्य क्षौमवदेव गोमूत्रोदकाभ्यामोक्षणेन ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यापञ्चस्थिभवस्य गज्जादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्वेतसर्पफलकेन गो-मूत्रजलोपरम्यतरयुक्तेन शालविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षौमवदिति गौरसर्पपातिदेशः । पुनः शङ्खग्रहणमन्यन्तोपहत्यर्थम् । शङ्खं कृष्णसारदेः । अ-थ गोमेषयोः । दन्तो गजवराहयोर्ननु गर्दभादेरिति मेषातिथिः । विजानता अत्यन्तोपहतानुपहतमेदविदा ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । गौरसर्पपाणामतिदेशः । गोमूत्रेणोदकेन वेति शोध्यमलविशेषोऽर्थविकल्पः ॥ १२१ ॥

(६) मेधातिथिः । व्रीषादिकाण्डंस्तृतरादिप्रयोजनं पलायम् । तृणानि कुशशाद्वलादीनि । ननु च दारवाणामित्यत्र कृतिप्रकृतेर्पाहिकेत्युक्तं किमर्थं काष्ठग्रहणं । नियमार्थं । प्रोक्षगमेव तेन यावन्न महानुपघातस्तावद्धारुणि तत्पन्ते ।

धारुदिस्पृशेत् क्षौमसूत्र्यां शुभास्तेरित्यनेनैव शुद्धिः । तद्विकाराणां तु दुर्घादोनां प्रक्षालनतत्क्षणेत्त्वलोपधातेऽन्नाद्युपयोगि-कर्तव्ये । मार्जनं शोधनं ग्रहस्य पूर्वापकाराद्यपनयनम् । उपाजनं सुधागोमयादिभिर्भूमिविलेपनम् । एतच्च शवचण्डा-

लोदक्यादिभिर्भित्तिस्पर्शोऽप्यपिनिर्द्ध्यम् । अथ्यामौ तु तावन्मात्रस्यैव । उभैश्चवोपघाते तु भित्तिक्षणं सूर्यरश्म्यनुपवे-
शोऽपिज्वालाभिर्मननम् । क्वचित्पुनर्नवीकरणमित्यादिपठितसंमार्जनम् । शृम्भयानुपुनःपाकः । पर्यग्निकरणमुल्लिखपुरु-
पसंस्पर्शोदौ द्रष्टव्यम् । पुनःपाकस्तु मद्यभाण्डादिसंस्पर्शं द्रष्टव्यः साक्षात्स्पर्शो न्यागएव । यथोक्तम् ॥ मयैर्मूर्तपुरीषैर्वा
धेवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टनैव शुष्येत पुनःपाकेन शृम्भयमिति ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तृणानि काष्ठानि बहूनि पलालस्य नृणस्त्वेपि पृथग्ग्रहणं तल्लघ्नधान्यानामपि तावन्मात्रेण
शुद्धिरित्येतदर्थम् । मार्जनम् संमार्जन्या बृहद्भागकाष्ठभागयोः । उपाज्जनं सजातीयेन लेपोभूमिकुड्यभागयोः । पुनः
पाकेन चाण्डालादिमद्यादिस्पर्शोऽप्यतिरिक्तलेपोपघाते शृम्भय स्थाल्यादि ॥ १२२ ॥

(३) कुड्मूकः । तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शोऽपिनिर्द्ध्यते न शुष्यति । तृणपलालसाहचर्यादिनिर्द्ध्यते । दिका-
ष्टविषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निर्मितहारमयगृहमात्रविषयम् । गृहमुदक्यानिवासादिदूषितं मार्जनगोमया मसलेप-
नेन शृम्भयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शोऽपिनिर्द्ध्यते पुनः पाकेन शुष्यति । १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तृणकाष्ठानि शुष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । मार्जनं संमार्जन्या ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनं । उपाज्जनमुपलेपनम् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पलालं सस्यलघ्नधान्यं वेरम् मार्जनगोमयादिलिम्पनेः । शृम्भयं पुनःपाकेन शुष्यति ॥ १२२ ॥

मयैर्मूर्तैः पुरीषैर्वा धेवनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टनैव शुष्येत पुनःपाकेन शृम्भयम् ॥ १२२ ॥

(३) कुड्मूकः । मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टशृम्भयपात्रपुनः पाकेनापि न शुष्यति । धीवनेऽलेष्मा पूयशोणितविकारः शोणितेषु ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यादिपङ्क्तिः स्पृष्टशृम्भयपुनःपाकेपि न शुष्यतीत्याह मयैरिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्यादिस्पर्शोऽपिनिर्द्ध्यते पुनःपाकेन न शुष्यति ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाज्जनेन सेकेनोच्छेदनेन च ॥ गवां च परिवासेन भूमिः शुष्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधानिधिः । सेको गोमूत्रेणोदकेन वा क्षीरेणापि क्वचिदुक्तः । उच्छेदनेन शालादिना लेखाकरणं आवापनं
च । आवापनं च भूमेरिति गौतमनिर्देशादेव । पञ्चभिरिति पुनर्वचनमभिधातापेक्षया व्यस्तसप्तमयोगदर्शनार्थम् । तत्र
संमार्जनशूर्यं शोधनमुपाज्जनत्वाकाररहिताया केवलमपि मूत्रपुरीषादिष्वेव । उच्छेदनेन संमार्जनसंकेतनीयपुच्छिनोदकैश्च ।
गवां परिवासेन । एकाहमात्रगोक्षीकरणम् । एतच्च श्पशान्मुवःसर्वकर्तव्यम् । आवपनं तु यत्र पूर्वमस्ति पञ्चपात्रिकाद्यस्तित्तु-
द्धृत्युद्गदामन्यासां प्रक्षेपो यत्र चान्ताहृतमेवनादिकालान्तरेणाशुद्ध्यमानसद्भावमित्यादिवत्तत्रापि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सेकेन जलस्य । उच्छेदनेन कुड्मालादिनोद्धारणेन । परिवासेन सर्वतोऽप्याभ्य-
पञ्चभिरुपघातात्पवहुत्वापेक्षया व्यस्तैः समस्तैश्च ॥ १२४ ॥

(३) कुड्मूकः । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन स्नात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहो-
राननिवासेन पञ्चभिरैकेकगोभूमिः शुष्यति । एषांचोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयवि-
कल्पावगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समार्जनेनेति । संमार्जनं संमार्जन्या अज्जनं गोमयेन सेको जलेन उच्छिदनेन स्नात्वा
पुनर्मूर्तुराज गवामहोरात्रवासेन पञ्चभिरिति । एषांचोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयवि-
कल्पावगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । मार्जनेनाञ्जनेनचाशुचित्वतारतम्यवशेन समस्तेर्ध्वस्तेर्वा शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह संमार्जनेति । संमार्जनादिना पञ्चपा पञ्चप्रकारेण भूमिः शुध्यति । पाहुणादीनां शिरोत्सारणं मार्जनं उपाञ्जनेन गोमयादिलेपेन । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः । उल्लेखनेन तक्षणेन भूमिः शुध्यति । गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यां शुध्यति । गृहस्य पृथगपहणं संमार्जनलेपनयोः प्रतिदिवसे निमित्तम् ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवां घातमवधूतमवधुतम् ॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र जग्धिपदाद्विद्वादनविषयतास्य श्लोकस्य प्रतीयते । पक्षिभिस्तु शुकादिभिस्तैश्च सूर्येयदन्मलच्छिद्यैकतम नतु काककङ्कशृगमादिभिस्तत्र हि महत्प्रमायभित्तं पतत्रिणावलीढमितितदेतदुक्तम् । प्रकृतशुद्धे भोग्यायभित्तम् । तथाच तत्तुल्यप्रमायभित्तस्य गवाघातस्य नैव शुद्धिः । भवेदग्न्यायः । तथापि स्थूत्यन्तरसमाचारावन्वेति । एवं हि शिष्टादशरात्राधिककाकादिक्लेशादोपहृतावन्मात्रमपनीयावशिष्टांशोपमिवोपयुक्ते अवर्जितस्त्यजति । त्राण्यवस्थाविशेषोपेक्ष्यः । स्थूत्यन्तरे तु कृष्णशकुनिनीपहनमपि निषिद्धम् । अवधूतं मुखस्वासेनावकम्पितं वाससा वा । त्योपरि रजोपन्नयनार्थमुत्क्षेपणादि क्रियते आकाशदेशात् । अवधूतं पस्थोपरि क्षुततदेव । केशाप्रनुष्णाणां च्युताः । दाः क्षुद्रजन्तवः कृमयः । तेकेचिद्गृहत्वेदान्मात्रजास्ते जीवन्तो मांसिकावन्तोपधत्ति घृतानां तेषामन्तर्गतेषु शुद्धिरित्यम् । चमेध्यसंसर्गाजास्ते विद्भोजिनश्च तेषां जीवतामपि । गौतमीयम् । नित्यमभोज्यं केशकीटवपन्नमिति । बहुधाप्यौ गवैश्च पागः । महाराशावशुचिकोटसर्गैरपि स्वल्पे तन्मात्रापन्नयनमवशिष्टस्य शुद्धिः । काञ्चनरजतदर्भमणीनां वारिसंहितानां च स्थूत्यन्तरे केयाद्यवपन्नेहितः । अवज्वलनमपि क्वचिन् । ये तु भूमेरिमां शुद्धिमाहुस्तैः स्थूत्यन्तरसमाचारो वाक्यार्थः शक्यः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पकान् फलादिविषये आह पक्षिजग्धमिति । पक्षिस्त्वशां च दासः । अवधूतं वस्त्राद्वत्पादिवातेन । अवधूतं यदुपरि क्षुतं कृतं । केशैः । कीटैश्च धृतेश्च तत्क्षेपणवर्तितैः । घृतादशमोदनमन्मृत्क्षेपेणावधूतं च्युतं च मृत्क्षेपेण स्थूत्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यपक्षिनिर्गतं काककृमादिभिः कश्चिद्भागो यस्य भक्षितः गवा यस्य प्राणं कृतं पदाचावधूतं तत्क्षुतं कृतं केशाकीटदूषितं जग्धशब्दाद्विद्वादनमल्पमृत्क्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पक्षीति । अवधूतं पादेन धूयितं । अवधूतं यदुपरि क्षुतं कृतं केशकीटोपपन्नं च घृतादिभिरुपपन्नं च्युतं च मृत्क्षेपेण स्थूत्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । पकान् शुद्धिमाह । पक्षिजग्धमिति । अवधूतं संमार्जनरजःकुक्ष्यपक्षपादादिदूषितम् । अवाधूतं येन यस्योपरि क्षवशुः कृतस्तदवधूतम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षिजग्धमन्मृत्क्षेपेण गवाघातं गीनश्वासोपहतमन्मृत्क्षेपेण अवधूतं अवधूतान् यस्योपरि क्षुतं कृतं केशकीटदूषितं घृतादशमन्मृत्क्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

मावन्नापैत्यमेध्राक्ताह्नधोलेपश्च तत्क्षुतः ॥ तावन्मृद्धारिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यमस्थूत्यं तच्च यद्यस्य यदभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुर्गन्धा ग्राहणस्य गुरा मयशुद्धस्य दूषकम् । प्राघोमाद्वर्षाभ्यभोग्यानि न च तान्यस्थूत्यानि गुरामवादीनि तु स्थूयैषिणमिति विद्वांसि ग्राहणस्य । तस्मात्

स्यैव स्पर्शः प्रतिबिम्बः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति । अतो नानयनियमो यदभोज्यतदस्त्वृथं यत्स्वस्त्वृथं तदभोज्यमिति । आत्कलिम् उपदिग्धं तावदित्याशुचित्विविधानं शृद्धारि सति प्रयोजने प्रयोजनं च गन्धलेपापनयनं शुष्कमेभ्यः संसर्गे चिरवृत्तसंसर्गे वा कालेनापि तयोर्गन्धलेपयो सरुदेव मृद्धारिभ्यामार्जनम् । ननु शृद्धादिनां शुध्यर्थमादानं दृष्टार्थं तत्रैव शुध्यत्यपगतलेप इति किमनेन यावन्नापैतीति उच्यते । एका लिङ्ग इत्यादौ सख्यातिक्रमार्थम् । उक्त्या संख्यया अशक्ये पुरीषादिलेपापनये अनादित्याश्रुतसंख्याधिकक्षाप्याश्रयणीया । सख्यावचनं तु ततो ग्यूनतया प्यपीनते लेपे संख्यापूरयितव्येऽर्थेऽवमर्थम् । शृद्धारिग्रहणशुद्धिसाधनोपलक्षणार्थवर्णयन्ति । अतश्च यद्यप्यशुद्धिहेतुभूतवारिणाक्षालितमपि क्षीरादिना संभ्राष्टव्यमप्यया न पश्यता अपैति अपगच्छति निवर्तत इति । यावत्तत्त्वस्तेनामेभ्येन हतः । अतश्च कस्तूरिकादिवस्त्राङ्गधोनापैति नैव दुष्येत । कुकुमाद्यनुलिमस्य यः प्रदेशोऽमेभ्येन संसृज्येत तत्र कुकुमाद्यप्यपमार्जितव्यम् । अमेभ्यः संसृष्टं हि तत्र तत्रापि गन्धलेपग्रहणतः । यदि गात्ररुढः कुकुमवर्णो निघृष्यमाणो न शक्येत तापक्रुद्धं स्यादिव शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यावन्नापैतीत्युक्तानुक्तशुद्धिकषकालद्रवद्वयेतरद्रव्यस्य देहगतलेपतदुपघातविषया शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कः । विष्ठादिलिप्ताद्रव्याद्यावत्संयन्पिनौ गन्धलेपो तिष्ठतस्तावद्रव्यमुद्धृत्य शृद्धारिमक्षिप्यमहीतव्यम् । यत्र वसामजादौ घृदा शुद्धिस्तत्र श्रुतसहितजलग्रहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किष । अमेभ्यां काद्रव्यात् । तत्त्वतोऽमेभ्यः कृतः । आदेयमासमन्तादेयं कर्तव्याह शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(५) मन्दनः । तत्त्वतोऽमेभ्यः कृतः । शृद्धाङ्गगन्धलेपक्षयकराणां द्रव्याणामुपलक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमेभ्याः अमेभ्याः शरीरजामलाः । वसाशुजादयः ऐतैर्वसादिभिः अक्तः लिप्तः संहृतो न लेपो यावन्नापैति तावत्शृद्धारि देयं स्यात् घृदा तोयेन शुद्धिः कर्तव्या सर्वाशु द्रव्यजातिषु ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणि शुद्धानि देवपदंस्तुतिः । ब्राह्मणग्रहणमपि समाचारात्सर्ववर्णार्थम् । यदनारक्षमेश्वरश्चन्द्रमरुदृष्वकाकादिसंसर्गनचसद्भावमात्रेण तदुपघाताशङ्का निष्प्रमादिका कर्तव्या । एवं महान्तु सद्भादिभिरुक्तयौ चैवैवहरिद्रुपाक्यं द्रव्यमदृष्टपरिभोक्तुं दुष्यति न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या उत्तरकाले तत्प्राग्विपघाते न दोषः । तस्यासमयैतानि चेत्यादिविरुध्यते । एवतावद्यत्र दोषसम्बन्धो न केन चित्त्वमाणेनावगम्यते तच्छुद्धं निष्प्रहृन्मनदृष्टम् । अन्यददृष्टमप्यद्भिर्निर्णिक्तव्यम् । तथैव विधमेव वाचा प्रशंसनीयम् । शुद्धमेतदस्ति त्वतिशया वाचयितव्याः ब्राह्मणवचनाच्छुद्धिर्भवतीत्याहुः । प्रशस्यत इति लङ्यविधौ दृष्टव्यः । येत्वाहुर्दृष्टोपघातयत्तत्त्वव्यवहारां साक्षाच्छुद्धौ क्रियमाणायामदृष्टायां शिष्टाश्रेदाहुः कृतमस्य शौचमिति तात्पर्ये तन्व्यमिति वाक्यशस्त्रस्याभ्यस्तदयुक्तं । आमवचनस्य सर्वत्रैवाप्रामाण्यस्यानद्वौकृतत्वान्पौनरुच्यपसङ्गः । अन्ये त्वद्भिर्निर्णिक्तमिति दृष्टान्ततया व्याख्यानयन्ति । अदृष्टवाक्यशस्त्रे विधीयते । यथाद्भिर्निर्णिक्तं शुद्धमेव न दृष्टं वाक्यशस्त्रविधीयते । ननु च यद्यदृष्टोपघातयत्तत्त्वव्यवहारां साक्षाच्छुद्धौ क्रियमाणेति भव्यविषयं तत्स्वृष्यविषयाशुद्धिरिय गुरुलघुतमावापदनापद्वेदेन वा व्यवस्था ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अदृष्टस्तु उपधातेसत्यप्यज्ञातोपधात एतच्च पञ्चादप्यज्ञाने ज्ञानेतुयथोक्तमायश्चिन्तनं कार्यम् । भक्ष्यादप्यतमभक्षणेन सवत्सरस्यैकमपी युक्तत्वात्कृत्वाज्ञणेन कर्तव्यमेव । अद्रिर्निर्णिक्त क्षालितमल्पदोषस्ते । वाचा मशस्यते ब्राह्मणे शुद्धमस्त्वित्युच्यते । वाचेति मनसा तादृशशसयायामपि दोषानपगमवत्क एतदप्यल्पोपधाते । ब्राह्मणानामित्युक्तत्वादन्येषाद्रव्यस्य यथोक्तमेव शोधनम् । तदभावे चाज्ञानेऽपि पूर्णैव दोष ॥ १२५ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । केनापि प्रकारेणादृष्टोपधातहेतुसंसर्गमदृष्ट सजातोपधातशङ्कायाञ्जलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः । यद्यन्मीमांस्यस्यात्तद्विद्विद्वत्प्राञ्छदुद्धभवति । उपधातशङ्कायामेव पवित्रमवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्राणि पवित्राणि देवा ब्राह्मणानाकल्पितवन्त ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च जीणीति । ब्राह्मणानामित्यन्येषामपि । अदृष्टकेनापि मानेनानिर्णीतसदिग्धश्च निर्णिक्तक्षालितयन्मीमांस्यस्यात्तद्विद्विद्वत्प्राञ्छदुद्धव्यतीति हारीतोक्ते । वच्चा विप्रस्यैव ॥ १२७ ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वद्रव्यसाधारणाभ्युद्विहेतूनाह जीणिदेवाति । ब्राह्मणग्रहणमप्येषामप्युपलक्षणम् । अदृष्टमज्ञातोपधातम् । अल्पदोषशङ्काविषयोऽयम्लोक ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्र । स्पृष्टास्पृष्टमदृष्टमस्तु अद्रिर्निर्णिक्त प्रक्षालित शुद्धिसन्देहे यद्वाचा शुद्धमवतीति ब्राह्मणवचनेन प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

आपःशुद्धाभूमिगतवैतृष्य यासु गोर्भवेत् ॥ अव्याप्ताश्चेदभ्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

(१) मेधाधिति । भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थं तेन प्रणालिकागताऽपि शुचयएव । स्वभावशुचयोहापोभूमिगताऽपि श्रुताः । किन्तु भूमेरभ्यद्रव्यसंसर्गात्किञ्चिदशुचित्वं तत्र गतानसर्गतोऽशुचित्वमामो यावतीनाच शुद्धिस्तदर्थमिदं वै तृष्ययासुगोर्भवेदिति । वैतृष्यमपिपासाविच्छेद परिमाणोपलक्षणार्थचेतत् । तत्र चिरन्तनैव्याख्यात लिङ्गदर्शनेन यद्यपि नो सास्त्रान्मसिद्धावेति । यत्र गो सास्त्रादिमज्जति तृष्णाच विच्छिद्यते तावत्य । यास्तु मेध्यभूमिगतास्ता स्वल्पाऽपि शुद्धा । कथमुनरमेध्यवाभिरवसेया गन्धवर्णरसान्विता । अमेध्येनेति तृतीयास्तपश्चया विपरिणम्यते । अमेध्यसन्निधिभिर्गन्धादिभिर्षण्विता सयुक्ताभवन्ति । ततोऽव्याप्ताऽव्यन्ते । एवञ्च कृत्वा पातनीयतडायादिषु यथेकलिङ्गदेशेऽमेध्यदृश्यते त्रदेशान्तरेगन्धादिशून्यशुत्पद्यदेव ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भूमिगता ननु शिलाकाशादिस्था तासादिनाम्नरावस्थानेनाशुद्धत्वात् गोरेकस्या पाने वैतृष्य जटेष्ठाविगम । अव्याप्ता अवेष्टिता सर्वतोबाहिर्गन्धादयोयत्र देश जलस्थ यादृशास्तेरन्विता ॥ १२८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । यत्परिमाणात्तच्छुगो पिपासाविच्छेदोभवति ताआपोगन्धवर्णरसान्वित्य सत्य यद्यमेध्यलिङ्गमानं भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगताविशुद्धा स्युः । भूमिगताऽतिविशुद्धभूमिसम्बन्धदर्शनाय न त्वत्तरिज्ञगतानानि वृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्द । आपदति स्वाभाविकगन्धादियुक्ता अमेध्यमूत्रादिनाऽनुपहृता यावत्योगोर्वैतृष्यकारिण्य अन्याम् । उद्धताश्चापि शुष्प्यन्निशुद्धै पात्रै समुद्धता । एकरात्रोपिपासापूरुष्याज्या शुद्धाऽपि स्वयमित्यतोन्तरिज्ञगता अपि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । भूमिगतादितिविशेषणात् वर्षाधारावस्थानां शुद्धिर्गम्यते । अमेध्येनाशुद्धेन द्रव्येणाध्यामा अस्-
वदाः । गन्धवर्णरसागिताः चेदित्यत्रापि संबध्यते ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिस्थाआपोयामुगोर्वैतृष्यं भवेत् चाण्डालादिभिरसंस्पृष्टाभ्येत् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥ ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः
॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनः सूदरजकतस्तुवायादयस्तेषां हस्तो नित्यं शुद्धः । अतश्च जननमरणाशौचयोस्त-
त्स्पृश्यतास्ति नतु पुरीषादिलेपे दृश्यमाने शुद्धता विज्ञेया । यदुक्तं सद्यःशौचाः प्रकीर्तितादितितदेवेदम् । अथ चापौनर-
त्त्यमनुशास्त्रेऽस्यानुपदेशात् । विषयान्तरमप्यस्ति । अनाचान्तास्तनुवायावयन्ति तन्तूनां स्तम्भविश्लेषणार्थं यत्पिष्टमण्डा-
दि दीप्यते तद्भाजनं च यत्र तत्र भूमौ निधीयते तावती याऽशुद्धिः सानेन निवर्त्यते । नतु स्वभावाशुचीनां स्पर्शस्तैस्तत्स्प-
शुद्धता विज्ञेया नहि तेषां तत्कार्कर्मविहितम् । एवं चैषैवोपपत्तिरिति म्हेच्छेच्छानामपि नाशुचित्वं । तच्च शङ्खवचना-
त्वोक्षणाभ्युक्षणे । तत्रहि पठितं । कारुहस्त-शुचिस्तथा करद्रव्याणीति । पण्यं व्यवहाराय यद्द्रव्यं रूपकैर्विक्रीयतेऽभ्ये-
नवा द्रव्येण भीम्ये तत्पण्यं तच्च प्रसारितमापणभूमौ शुचि अनेकक्रेतुसंस्पर्शान्मौच तेषनादिरहितायां स्थापनाद्युपधा-
तस्तेन नाशुचि । पुनः पुनर्दृश्यमानोपघातम् । प्रसारितयहणादृष्टवस्थितस्य शुद्धौ स्थितेपि पण्येन शुद्धिः सिद्धान्तानां तु
सक्तुपूषादीनां स्पर्शपि शुचिविऽभक्ष्यता शङ्खवचनादेव आपणीयाप्यभक्ष्याणीति । ब्रह्मचारिगतमलादेव लाह्ययान्पूर्व-
कारुशुद्धिरीदृशोपघाते विज्ञायते । भिक्षमाणस्य रम्याक्रमणमशुचिदर्शनक्षवशुनिधीवनमनेकहस्तसंपातोभिक्षायाऽस्याद्यु-
पघातः संभाव्यते ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । शुद्धः संभाव्यमानोपघातया न दुष्टः किंतु निश्चितोपघातयैव । पण्यं विक्रय प्रसारित-
मापणे नतु तद्दृष्टमथ । ब्रह्मचारिपदे भिक्षावृत्तिपरं तद्वत् भैक्ष्यं रम्याक्रमणकादसंभावितदोषेणादुष्टम् ॥ १२९ ॥

(३) क्लृप्तकः । कारोर्मालाकारोर्देवब्राह्मणार्थेऽपि मान्यादिमयने द्रव्यमयोजनायपेक्षया शुद्धिविशेषाकारिणोऽपि
स्वभार्गदेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वध्यागरे शुद्धः । नत्वाशौचं कारुणां कार्कर्मणीतिवचनात् ।
तथा यद्विक्रैतत्पण्यवीथिकायां प्रसारितनापणनीयमन्त्रभीयादिति शङ्खवचनात् । सिद्धान्तव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतुकरस्पर्श-
ऽपि शुद्धमेव तथाच ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रम्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्थात् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुहस्त इति कारुमालाकारादिः । तद्वद्वस्तस्य शुद्धमिति । न त्वशौचं कारुणां कार्कर्मणीति
वचनात् । जननाद्यशौचाभावः । प्रसारितवीथिकायां विक्रयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अशुद्धचपवादमाह नित्यमिति । नित्यमाशौचेऽपि । कारवोरजकादयः । हस्तपूहणाद्वान्तरस्पृ-
ष्टानामशुचित्वम् । पण्येयप्रसारितं तच्चाण्डालादिस्पृष्टमपि शुद्धम् । अशुद्धेद्रव्याक्रमणाद्युपघातेऽपि ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं च
नित्यमनापयपि मेध्यम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुहस्तः कनरवोरजकेष्वेधधावकस्य कारायाः तेषां हस्तः शुचिः शुचित्वतस्तस्याभ्ये कर्मणि व-
स्त्रधानादौ सूतकादिसमवेपि पण्यपण्याहविक्रयं वस्त्रादि तदशुद्धं । भिक्षाणां समूहे भैक्षं ब्रह्मचारिगतं ग्राम रम्याक्रमणा-
दिनापि न दुष्यति ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शुकुनिः फलपातने ॥ प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मेधतयाशुचित्वमाह । सर्वस्त्रीणामास्य शुचिः परितुंबनादौ स्त्रियश्च रतिससर्गइति स्पृष्ट्यन्तरम् । रतिसंबन्धिनीष्वेव न मातृभगिन्यादिषु । अवजछिष्टप्रतिषेधोपन मन्त्रव्यायोपित-सत्यपि रतिसंबन्धिनेनाश्रीयाद्धार्यया सार्धमिति वचनान् भुज्येतेतिसिद्धं चतुर्थाध्याये । नित्यग्रहणान्सयोगवेलायामेव किंतिहिं तदर्थार्थामन्त्रब्रूवन्ती । शुकुनिः फलपातने पक्षिमाव्रवचनेपि शुकुनिशब्दः काककड्कादीनां विदुर्भुजानेव्यते । समाचारात्पातनग्रहणादृक्षस्थस्य फलस्यायविधिः । प्रसवे दुःसमानायागोर्वत्सः पयःप्रक्षरणार्थं स्तनेषु संश्लिष्यते । अथवोच्यते । गावो मेध्यामुखास्तद्विवचनादशुचित्वे ग्रामे तन्निवृत्त्यर्थं वचनमतरतदीयास्यसस्पृश्यस्य । ननु श्वा शुचिः धृमंतु यदास्वेटकादौ गृह्णाति हन्तुं तदाशुचिः । ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आस्यं रतिकाले चुम्बनादौ । फलस्य पातने पातनार्थं च श्वा वृन्ताघाते ननु फलघातेपि । प्रसवे प्रसवार्थस्तनोच्छिष्टतायां । मृगग्रहणे दन्तैरुच्छिष्टीकृत्य जीवन्तोपग्रहणे ॥ १३० ॥

(३) कुङ्कुकः । सर्वदा स्त्रीणामुत्तं शुचि । तथा काकादिपक्षिणांचञ्चूषधातपतितफलशुचि वृत्समुत्तं दीहसमये क्षीरप्रक्षरणेशुचि । श्वाच यदा मृगादीन् हन्तुमृगहति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमास्यमिति । चुम्बनादौ आस्पृश्यापक्षक्षणम् । सोम शौचद्वौ स्त्रीणांगन्धार्थश्च शुभांगिरम् । पावकः सर्वमेध्यात्वमेध्यावे योपित संदेति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुकुनिः फलपातने च श्वाघातेन काकादीनां पतितफलशुचिः । प्रसवे दुःसमानायागोर्वत्सः । श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । कार्यविशेषापेक्षया शुचीत्याह नित्यमिति । नित्यग्रहणं सर्ववर्णस्त्रीणां विशेषणार्थम् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां आस्यं मुख सभोगकाले चुम्बनाविविधये शुचि ॥ १३० ॥

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥ क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिःश्वरः । जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ १३१ ॥]

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्वाग्रहणइति मृगवधे श्वाशुचिरित्येतावदेव विवक्षितं इह तु तेन गृहीतो न्यैवावदण्डादिघातेनेति विशेषः । उत्तरार्धश्लोकार्थो विधीयते । क्रव्याद्विः श्वेनलम्बूकमभूतिभिः चण्डालाद्यैः । आदिग्रहणं श्वापदादीनामबाधाय । दस्यवो निपादव्यापादयः प्राणिवधजीविनः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वभिर्हृतस्य दन्ताघातादिना मृतस्य । क्रव्याद्विः प्रायैः । चण्डालाद्यैर्हत्वा स्पृष्टस्य न तत्स्पृशदोषः ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुकः । कुङ्कुरैर्हृतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुरब्रवीत् तच्छाब्दाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् । अन्ये श्वामांसादिभिर्व्याघ्रश्वेनादिभिश्च याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हृतस्य ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोपलक्षणं क्रव्यादादीनामित्याह श्वभिरिति । दस्युर्जातिविशेषः वक्ष्यमाणः ॥ १३१ ॥

(५) रामचन्द्रः । क्रव्याद्विः व्याघ्रादिभिः एतैर्हृतमांसशुचि ॥ १३१ ॥

[रामचन्द्रः । शुचिरिति । पन्थाः संचरणे सोमसूयौ शुचिः शुचिः । बहिःश्वरः वायुः ।]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ॥ यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाध्युताः ।

॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथि । स्रग्धोयमिन्द्रियवचन । तेन कर्मेन्द्रियाणिपादयोर्ग्रहणे यान्यधस्तान्यमेध्यानिबहुवचनएत-
दुक्त ऊर्ध्वनाभेरित्यनेन विरोधात् । तत्रनाभेरूर्ध्वमेध्यातरत्नमुक्तम् । प्रकर्षश्च । यद्यधस्तान्येध्यात्वमवति ततउपपद्यते ।
नहि भवति शुक्ल कृष्णतरदीति । न चायमिन्द्रियवचन किंतिहिन्द्रियोयम् । तदुक्त समशीर्षण्या प्राणादिति । अधोक्षिण्डे
स्त्रीपुंसोपस्थभेदादुक्तवचन । एवमन्यन्तरास्पर्शेपि हस्तादे शुद्धता । यदितद्गतमेध्यासम्बन्धोनभवति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पानि चक्षुरादिरभ्याणि । यान्यधः पायुलिङ्गमिति अतस्तत्सस्पर्शं प्रायश्चित्ताधिक्य-
मित्यर्थ । बहुवचनस्यत्यभेदस्या । देहान् यत्रदेहदेशेभ्योऽप्यादिमलानानिःपादस्थान तस्मादुत्पातनपवामेध्या । तत्र-
स्थास्तु तेनैवादेन स्पृश्यमानान दोषाय अङ्गान्तरेणाकर्षे देहाद्युत्प्रेरण्यावश्यकत्वात् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुम् । पानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छादणि तानि सवाणि पञ्चिवाणि भवन्ति अतस्तेपास्पर्शने नाशीचम् ।
पानि नाभेरपस्तामशुचीनि भवन्ति अधोऽङ्गेषु च बहुवचनव्यक्तियुक्ततापक्षया वक्ष्यमाणान्ध वसादयोदेहमलदेहा-
निःसृताअशुद्धाभवन्ति ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच ऊर्ध्वमिति खानि इन्द्रियाणि देहात् स्वस्थगानात् व्युत्पातभ्रष्टमलाविषमूत्रवृषिकादय-
ः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दन । खानिचक्षुरादीनीन्द्रियाणि । मलावक्ष्यति । मलादेहव्युत्पातभेदमेध्यानिदेहस्था । अमेध्यानास्पृ-
शौनकर्तव्यइतिभाव ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्र । देहव्युत्पातमला अमेध्या ॥ १३२ ॥

मक्षिका विमुपमच्छाया गौरश्च सूर्यरश्मयः ॥ रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथि । तथा वृषिकादुष्टेन पुनश्चासस्पर्शनाय स्वेदजानाम् । गोपहणमसौहकस्य । अन्धपहणहस्त्य-
भतराणाम् । सूर्यग्रहणज्योतिषाम् । विमुपउदबिम्ब स्पर्शमात्रानुभवेनयाअस्पर्शमानरूपविशेषा छाया चण्डालादीना ।
भूषण्डालादिसृष्टा पश्यामाकर्म्यमाणाशुद्धा । अयस्यास्तु समार्जनादिविहितम् । एते मक्षिकादयः पुरीषादिसृष्टशान्तोन
ब्रूयन्ति ॥ अजाश्वमुखतोमेध्यावेमेध्यामुखास्ते ॥ मार्जारनकुले स्फुरयो गुमाश्च घृषपक्षिणइति स्मृत्यन्तरे ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मक्षिका जीवनकाळेऽन्वाधाक्रमणे । विमुपोल्पजलकणादच्छिद्यभूताअपि न स्नान
पर्यन्तशीर्ष्यदोषहेतव यदा आचामयतोये तीयविम्ब पादाशुपस्पर्शति तत्परमेतत् । छाया वृषादे । सूर्यरश्मयो
गवाम्बौ रजोभूमिर्वायुरग्निश्चण्डालादिसृष्टशीर्ष स्वेन स्पर्शने कर्तव्ये मेध्यानीत्यर्थ । अनाकरस्थोपम्लोकइतिकेचित्
॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुम् । मक्षिकाअमेध्यास्पर्शादयोऽपि विमुपोमुखनि सृताअल्पाजलकणा छायापतितदेहान्स्पर्शस्यापि
गवादीनि चाग्रिपर्यं तानि चण्डालादिसृष्टानि स्पर्शं शुचीनि चानीयात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच । एतानिमेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विमुपोमुखनि सृताविन्दव अनवच्छिन्नजलधाराया ।
मक्षिकास्तत्तपारादित्युक्ते । छाया वृषादे । सृष्टा चण्डालादिभिः । एवगवादिनाम् । अन्यच्च ॥ अजाश्वमुखतोमेध्यागवो
(१३२) यधस्तानिन्यधस्तादमेध्यानि (क, ग, घ, च, ङ)

मेध्यामुखादते । मार्जारनकुलैःस्पृष्टयो शुभाश्व-शृगपक्षिणइति स्मृत्यन्तरात् । भार्जारनिषेधाचारस्तुकमण्येव ॥१३३

(५) नन्दनः । उपहृतात्यपि कानि मेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विमुषोविन्दकः । छाया वृक्षादिच्छाया । चण्डा-
खादिस्पृष्टानामपि मक्षिकादीनांस्पर्शानुपपन्नइत्यर्थः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि मक्षिकादीनि चाण्डालस्पर्शकृतानि स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् विमुषः अल्पजलकणाल-
च्छिद्रभूताः । छाया वृक्षादेः गोः अश्वः भूः भूमिः ॥ १३३ ॥

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमृद्वायादियमर्थवत् ॥ दैहिकानां मलानां च शुद्धिपुद्वादाश्वपि ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । देहाश्चैव मलाच्युताइत्यशुद्धतायामिदमुच्यते । विष्मूत्रे उत्सृज्येते येन सविष्मूत्रोत्सर्गः पा-
श्चादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्वायादियमर्थवत् अनादित्यसत्स्यायावतीभिर्गन्धलेपावपसर्पतस्तावतीपोषदश्च गृह्णीयात् । देहेभवा-
दैहिकामलाअशुचित्वापादकाः । तदर्थं त्वपि शुद्धिपुद्वाहारिणी उभे अप्यर्थवती आदेये । स्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ आददीत-
मृदोऽपश्च पटुं पूर्वेषु शुद्ध्ये वसादिषु । उत्तरेषु तु पट्वद्भिर्केवलमिस्तुशुध्यति । विशुद्धेषु श्लेष्मादिषु स्मृत्यन्तरे पठित
सहविसृजननातिक्रमश्लेष्माचक्षते तेषामेवसत्यप्युत्तरपटुकृतयानपृदआदातव्याएव ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्सर्गोत्सृष्टशेषः । मृद्वातीत्यविवक्षितः शब्दक्रमोवारिणः प्रथममादियत्वात् । अर्थवत्
प्रयोजनवत्तया पावतागन्धलेपक्षयः । दैहिकानां वसाशुक्रमित्यादिना वक्ष्यमाणानां द्वादशानां तैज्ज्वादशवशात् शुद्धिपु
सत्र पूर्वमलपटुके मृद्वाहिणी उत्तरपटुके तु वारिमात्र बोधायनवचनात् अत्रोत्तरपटुकेपि शुद्धिपानलेपबाहुल्यापेक्षयेति
भास्म ॥ १३४ ॥

(३) कुहूकः । विष्मूत्रमुत्सृज्यते येन सविष्मूत्रोत्सर्गः पाश्चादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्वायादियमर्थवत्प्रयोज-
नवत्पावता गन्धलेपक्षयोभवति । तथा शारीराणावसादिमलानासमन्धिषु द्वादशत्वपि गन्धलेपक्षयार्थमृद्वाहिः भास्म ।
सत्र स्मृत्यन्तरापूर्वपटुके मृज्जलप्रहणम् । उत्तरपटुके जलमात्रप्रहणम् । तदाह बोधायनः ॥ आददीत मृदोऽपश्च पटुं पूर्वेषु
शुद्ध्ये । उत्तरेषु च पट्वद्भिर्केवलमिर्विशुध्यति । ततश्च द्वादशत्वपीति मानवमृद्वाहिरयहणवचन व्यवस्थयाशुद्वाहिणो-
ग्रहणे सति न विरुध्यते । गोविन्दराजस्तु मनुबोधायनवचनसदर्शनादुत्तरपटुकेऽपि विकल्पमाह । सच व्यवस्थितोदैव-
विआद्यदृष्टकर्मप्रवृत्तेउत्तरेष्वपि मृदमाद्यनान्यपदा ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विष्मूत्रेति । अर्थवत् । यावतागन्धलेपक्षयोभवेत्तावदुपादेयमित्यर्थः । गन्धलेपक्षय
करशोच कुर्यादिति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुद्धिपु शोधनकर्तव्याह तदुक्तं ॥ आददीत मृदोऽपश्च पटुं पूर्वेषु शुद्ध्ये । उत्तरेषु
पट्वद्भिर्केवलमिर्विशुध्यतीति बोधायनोक्तैर्यवस्था । अतो गोविन्दराजोक्तविकल्पोऽनयसरः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । विष्मूत्रयोरुत्सर्गे तल्लेपाद्यभावेऽपि शुद्ध्यर्थमृद्वायादियम् । अर्थवत्प्रयोजनवत् गन्धलेपक्षयकरमि-
तियावत् । दैहिकानांमलानां द्वादशशुद्धिपुद्वादाश्वमलानांशुद्धिपु । अत्रापिमृद्वायादियमित्यनुपदः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विष्मूत्रोत्सर्गे तयो शुद्ध्यर्थमृद्वाहिः अर्थवत् प्रयोजनवत् । गन्धादिदूरीकरमित्यर्थः ॥ १३४ ॥
वसाशुक्रमसृज्यजामूत्रविदूषाणकर्णविट् ॥ श्लेष्माशुदूषिकास्वेदोद्वादाश्वैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि द्वादशमलानि दर्शितानि नृपहर्षपञ्चनखानां प्रदर्शनार्थं । श्वशृगालादीनां त्वस्पृ-
त्वादेव सिद्धम् । विष्मूत्रे तु सर्वस्याजाविकगवाश्वेऽन्येष्वन्व ॥ १३५ ॥

णकरशौचं संसर्गजलेपक्षपाथम् । अन्नसङ्ख्याऽदृष्टायां अधिकेनन्यूनेनवा गन्धलेपक्षयस्यावश्यंभावित्वात् ॥ गन्धलेपक्षयं
कर शौचं कुर्यादतन्द्रितदति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकांतिष्ठे विभक्तिविपरिणामः । एकस्मिन्वामेकरे । उभयोः करयोः संहतयोः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपुरीषशौचाय घृष्टपरिमाणमाह एकेति । शुद्धिमभीप्सता पुंसां मृदादातव्याः । उभयोर्हस्तयोः ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणं स्याद्द्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(१) मेघातिथिः । शौचविधिराश्रमविशेषेण अनाश्रमिणस्तु मृद्वार्यदेयमर्थवदित्येतदेव शूद्रस्यापि गार्हस्थ्येऽधिकारोक्त्येवेत्येषा संख्या ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विगुणमित्यादि संख्यातोऽन स्मृत्यन्तरसिद्धपरिमाणतः अत्र तस्याएव मन्त्रमात्रमकृताथत्वाच्चसर्वनाम्नां वारचयगृहीताधिकानां तु मानापेक्षायामन्यमानस्य मन्त्रव्यर्थापस्य पट्टणम् ॥ ३७ ॥

(३) कुड्मूकः । एका तिष्ठइत्यादियच्छौचमुक्तंतद्गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिणाद्विगुणं वानप्रस्थानां त्रिगुणं यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र व्यवस्थितिमाह एतदिति । यतीनां त्रिदण्डिनां आश्रमसमभिप्रायारालौकवृद्धिनां नोच्छिद्योनाशुचिर्वेत् अस्याश्रमस्थइत्यादिश्रुतेः । तत्रच ॥ यच्छौचं दिवसेषीकृतं तदर्थं निशितसंभ्ययोः । तदर्थमातुरेकाले पथि शूद्रवदाचरोदिति पठन्ति । तेन शूद्रे सङ्ख्यानेष्टा किंतु गन्धलेपक्षयमात्रम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ॥ वेदमध्येप्यमाणश्च अन्नमश्वंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मूत्रोत्सर्गदेशामूत्रादिसंस्पर्शान् कृत्वा शौचमित्वा यमोक्तेन विधिना आपान्तः खानि ईन्द्रियाणि उपस्पृशेत् । वेदमध्येप्यमाणश्च द्वितीयाध्यायविधौ भाग्यनिकार्यत्वात्करोति । कृत्वा उत्सृज्येति प्रतीयते । उत्सृज्य मूत्रपुरीषचपायूपस्थं स्नायित्वा आचाभेदेदमध्येप्यमाणश्च त्वाध्यायविधौ र्धर्मतयोक्तमध्येप्यमाणत्वाचातदिति । इदं त्वध्यापयतोऽन्यतोऽन्यथा वेदमुदाहरन्त उच्यन्ते । लौकिकानि क्रियाभ्यां राणि कृत्वा नानाभाषातोऽवेदाक्षराण्युच्चारयेत् । अन्नमश्वम् ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचान्तदति विजलं पीत्वा द्विः प्रकृत्यादिति वक्ष्यमाणमाचमनं कृत्वेत्यर्थः । खानि आस्यप्राणचक्षुश्रोत्रनाभिर्हृदयजलरश्मिणां स्पर्शेदिति साहचर्याचमनं दधीतम् । वेदमध्येप्यमाणोऽध्यापयित्वा त्वमध्येप्यमाणो वा । अश्वमश्वनादौ । अत्र कृत्वा मूत्रपुरीषेत्यत्रायातिशयमात्रोपलक्षणम् । अध्येप्यमाणोऽन्नमश्वानित्यन्तर्गतसोऽध्यकर्माश्रमोपलक्षणम् । तेनाभास्यत्पनिवृत्त्यर्थं यतसाध्यकर्मारम्भयोग्यतार्थवाचमने कार्ये । गृहस्थानामिन्द्रियादिरक्षणं सहितमाचमनमिति दाशेतम् ॥ १३८ ॥

(३) कुड्मूकः । मूत्रपुरीषं कृत्वा एतयमोक्तशौचस्तिराचातदिति द्विः प्रकृत्यादिति त्रीणि ध्यापयानि च स्पृशेदेदाध्यापयनं चिकीर्षन् नान्वाऽश्वम् । यत्तु द्वितीयाध्याये अध्येप्यमाणत्वाचातान्तिविधेः श्रुतेः श्रीयादाचम्येत्युपममुक्तं तद्गृहस्थाथम् । इदं तु पुरुषार्थशौचाप्युपलक्षितम् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्वेति वेदमध्येप्यमाणदिति द्वितीयाध्याप्योक्ताचमनमर्थमप्युक्तम् ॥ १३८ ॥

तैर्वपनमुण्डनमासिककर्तव्यं तृतीयांशे षष्ठो । अथवा ब्राह्मणाश्रितास्तत्परतन्त्राब्राह्मणैः कार्यम् । अनेकार्थत्वात्करोते-
रूपदेष्टव्यमितिप्रतिपत्तिः । वैश्यवत् शौचकल्पविशेषा । सूतकादावाचमनेव । द्विजोच्छिष्टं भोजन एतत्प्राप्त्या-
ख्यातम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । न्यायवर्तिनास्वर्णधर्माऽऽपुनानाशूद्राणां मासिकमासिमासिमुण्डनं कार्यम् । भोजनञ्च
द्विजोच्छिष्टं द्विजपाकभाण्डावशिष्टं एवविधवृत्तवताशूद्राणांवैश्यवच्छौचकल्पमाशौचादिशुद्धिं तेन पञ्चदशाहान्ते सूतक-
वृत्तकशुद्धिः । आचमनञ्च वैश्यवदेवतत्र अद्रिः शश्विताभिरित्यादि पाह्यम् ॥ १४० ॥

(३) कुड्डूक । शूद्राणांकार्यमतिकृत्यानाकर्तारिवेति कर्तरि षष्ठी । यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशुद्धयुक्ते शूद्रैर्मा-
सिमासि मुण्डनकार्यं वैश्यवच्च वृत्तसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठानव्यं द्विजोच्छिष्टं भोजन भुज्यतइतिभोजन कार्यमिति
॥ १४० ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च शूद्राणामपि । इत्याना कर्तरीति तृतीयांशे षष्ठी । वपनमुण्डनस्य मासिकमिति ।
प्रासंगिक । नोच्छिष्टं हविष्कृतमिति सेवकेतराणामतिषेधः ॥ १४० ॥

(५) नन्दन । न्यायवर्तिनाशूद्राणामितरेभ्यःविशेषप्रसङ्गादाह शूद्राणामिति । मासिक मासिमासिककार्यं प्रतिमा-
संवपनकार्यमितिवा । शौचाचमनादिकल्पः ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्र । शूद्रधर्ममाह शूद्राणामिति । न्यायवर्तिना शूद्राणां मासिक माससवधि आह कार्यम् । न्या-
यवर्तिना शूद्राणां वपनं कौर कार्यम् । वैश्यवच्छौचकल्पः पञ्चदशदिनपर्यन्तः । द्विजपाकभाण्डावशिष्टं द्विजोच्छिष्टं
भोजनं द्विजैर्दत्तं कार्यम् । शूद्रस्तु द्विजसेवयेति वाक्येन ॥ १४० ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याविप्रुपोद्दे पतन्ति याः ॥ न शमश्रूणि गतान्यास्य नदनान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्व मुखतोमेध्यां गावोमेध्याश्चपृष्ठतः ॥ ब्राह्मणाः पादतोमेध्याः स्त्रियोमेध्याश्च सर्वतः ॥ १॥

गौरमेध्या मुखेप्रोक्ता अजा मेध्या तत स्मृता ॥ गोः पुरीषश्च मूत्रञ्च मेध्यमित्यब्रवीन्मनु ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । निशीष्योक्तानृतानिचैतिनिधीवनआचमनविधानादनाथा तस्याशुद्धिताः स्नापिताः । विमुषामपि
मुखानिष्क्रमणनिधीवनमेव । अतोविमुषाभ्येष्मनिरसनरूपनिधीवनाश्चमननामाविदमाह । मुखेभवाःमुखनिगतावामुष्या-
विमुषइत्यनुच्छिष्टकृत्वति नचेददे निपतन्तीति । मनुश्च विमुष शुद्धादप्युक्तमुषाविमुषइत्यवउक्तः । दैहिकमलभ्यतिरेकेणा-
प्यत्र । इदमेवज्ञापकं न सर्वोविषयः सर्वशितः । शमश्रूणि दादिकालोमानि । आस्यगतानि प्रविष्टानि नोच्छिष्टकृत्वतीत्यनु-
पदम् । अतश्चायत्पूगफल्गदि जनयत्येव । तथा द तातरधिष्ठितस्य । स्मृत्यन्तरे विशेषः । दन्तभित्तेषु दतवदप्यनु-
जिह्वाविमर्शनात् । शक्च्युतेरित्येके । व्युतेष्वासावर्वाद्यान्गिरनैवतश्चुचिरित्युतेष्वजिह्वेयातिवायात् जिह्वासं-
स्पर्शो शुचित्वनिषेधात् ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । मुख्या मुखजा विमुषाश्चसन्निद्वोतिशूद्राणांस्रद्वयेषु पतितोअपिनोच्छिष्टतजनयति-

(१४१) विमुषोद्दे पततिता = विमुषोद्दे नयति या (स, ण, य)

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

[अन्तौ तु नृदा शौच कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १५॥]

(१) मेघातिथि । वमनविरेचने प्रसिद्धे । अथितमन्त्रयेन मुखेनोद्ग्रीर्णसवान्त पुरुष । यस्मिन्चारवेगाअष्टसख्या-
याऊर्ध्वजाताहरीतक्षयादिभक्षणेन व्याधिनावा सविरिक्त । तौ स्नानप्रथमकुर्यात् । ततोन्तेघृतप्राशनकृत्वैतदन्यदन्नम-
द्याताम् । नचानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्ति । प्रायश्चित्तेषुदध्यशुद्धिरिय भस्मोदकमार्जनवद्वृतप्राशन । आचमे-
देव भुक्काल । अन्नभुक्ता तदहरेव यदि वमनविरेचने स्याता तदाचमनमेव केवल न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
स्वतन्त्रध्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनान्तरप्राशनविहिततस्यैवायमपवाद । मैथुनिन स्त्रियाकृतशुक्लेत्सर्गा स्नाने
न शुष्यति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वातोवमनकृत्वा विरिक्त कोष्ठमल्पमत्तिसार्थ स्नान घृतप्राशनच कामत अकामत स्ना-
नमात्रम् । आचामेदेव नतु तदुच्छिष्टतापगमेपिस्नायात् । मैथुनिन ऋतुकालेमैथुनकरणे अन्तौ तु मैथुने आचमनमात्रं
स्मृत्यन्तरे उक्तम् ॥ १४४ ॥

(३) कुष्ठक । कृतवमनसजातविरिक्त स्नात्वा घृतप्राशनकुर्यात् दशविरेकान्त्रविरिक्तइतिगोविन्दराज । यदि भु-
क्त्वाअनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनच कृत्वा स्नायात् । इदं वृत्तमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वान्तइति वान्त कृतवमन विरिक्त सजातविरिक्त । भुक्तान्नसद्योवमने त्वाचमन-
मित्याचामेदिति गोविन्दराज । मैथुनिन ऋतुमया सह अयम् मूत्रवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाध्यवहितमैथुनिनोवा
॥ १४४ ॥

(५) नन्दन । वमनविरेचनयो समुच्चितयो स्नात्वाघृतप्राशनीयात् । अन्नभुक्त्वा तदानीमेव वान्तोविरिक्तश्चेदा-
चामेदेव नतु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्र । विरिक्तकृतविरिक्त कृतपुरीष मैथुनिन मैथुनकर्तुं ऋतावपि गमनेन शुष्यति यज्ञादिकार्या-

(२) सर्वज्ञनारायण । भुत्वा क्षुतहत्वा निषीव्य सश्लेष्मवक्ररसनिरस्य प्रयतोपि सन्नेकेनाचमनेनापरमप्याचामेदिति द्विराचमनमुत्तम । अध्येष्यमाण इयध्ययनार्थमायत्यहेतुतया द्विराचमनविहितम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कूक । निद्राक्षुब्धजनश्लेष्मनिरसनशुषावादजलपानादि कृत्वा अध्येष्यमानचिकीषु शुचिरप्याचामेत् । यत्तु भुक्ताचोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्त्वाचा तद्वेति द्वितीयाध्यापोक्ततद्वाङ्मतेन । इहेतु भुक्ताचमनविधान-पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानगृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेषाम् पुनराचामेदित्याह सुमेति । आचमन द्विविधं ग्रायश्चित्तार्थं कर्माङ्कआचान्तेन कर्तव्यमिति गोभिलस्मरणात् प्रथमोपी यनेन कर्माचर्यमाचान्त एतेषु जातेष्व्याचामेदित्यथ । सत्रयमनुत्तरश्लोपसर्पणाचर्यम् । प्रयतोप्यध्येष्यमाणआचम्याधीधीतेति मेधातिथिः । तत्राप्यध्येष्यमाणस्याचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य पूर्वाङ्कत्वमासेतेनाचात पुनराचामेदित्यपि व्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दन । पुनरध्येष्यमाणघहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एषशौचविधिः कृत्स्नोद्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तोऽत्र सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्रुत्यनवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनम् । शौचविधिशब्दसाभ्यामशब्देऽपि द्रव्यशुद्धिसन्निधानाद्गोचरीवर्द्धवदितरविशेषपर सप्तमते । स्त्रीणाधर्मांस्तथाधारणस्त्रीकर्तृकाएव । यस्तु साधारणयोगादि सहह नोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । शौचविधि देहस्यसर्ववर्णानां या स्त्रियस्तासां धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) कुङ्कूक । एषवर्णानां जननमरणार्थं दशरुणादिरशौचविधिः समपोद्रव्याणां तैजसादीनां बिलादीनाञ्च जलादिनां शुद्धिविधिर्गुण्णामुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयधर्मश्च्युतः ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञातरमेव इति त्रयोदशमि । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकं धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दन । शौचविधि शरीरमलशोधनविधिः ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा शूद्रया वापि योपिता ॥ न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वातन्त्र्यस्त्रीषु कस्याचिदवस्थायान्नास्तीत्युपदेशार्थः । वयोविभागवचनं यस्मात्स्यापारतन्त्र्यतत्परदर्शनार्थमविवक्षितत्वरूपम् । तथापीति ॥ न सपिण्डेषु वा सगृह पितृपक्षे श्रमुक्षिया । पक्षद्वयावसानेन राजा भर्ता-स्त्रियामतः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । योपिता स्वातन्त्र्येण भर्ताचननुज्ञया किंचिदनुमानमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) कुङ्कूक । बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चिदुद्धमपि कार्यं भर्ताचननुपत न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दन । गृहेष्वपीत्यर्थमास्त्यानुवादो न विशेषः सर्वेषु गृहेष्वेव स्वातन्त्र्यस्येहत्वात् । किंचिदपीत्यवयवम् ॥ १४७ ॥

(१४७) गृहेष्वपि-गृहेष्वपि (छ, र, च, न, न)

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव मुक्त्वान्न स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥
[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४५ ॥]^४

(१) मेघातिथि । वमनविरचने प्रसिद्धे । अशितमन्त्रयेन मुखेनोद्गीर्णसवान्त पुरुष । यस्मिन् चारवेगा अष्टसंख्या-
या ऊर्ध्वजाताहरीतंधयादिप्रक्षणेन व्याधिनावा स विरिक्तः । तौ स्नानप्रथमं कुर्यात् । ततोन्ते घृतप्राशनं हृत्वेतदप्यदन्नम-
द्यात्मा । न चानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्तिः । शायश्चित्तेषु द्वयस्युद्धिरिय भलोदकमार्जनवद्घृतप्राशनं । आचमे-
देव भुक्त्वा । अन्नभुक्ता तदहरेव यदि वमनविरचने स्यात् तदाचमनमेव केवलं न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
त्वत्तद्व्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनान्तरमाचनविहिततस्यैवायमपवादः । मैथुनिनः स्त्रिया हृतशुभ्रोत्सर्गः स्नाने
न शृण्यति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वान्तो वमनं कृत्वा विरिक्तः काष्ठमलमतिसार्य स्नानं घृतप्राशनञ्च कामत अकामत स्ना-
नमात्रम् । आचामेदेव न तु तद्वच्चिच्छेतापगमेपि स्यात् । मैथुनिनः ऋतुकाले मैथुनकरणे अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं-
स्मृत्यन्तरे उक्तम् ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुम । हृतवमनसंजातविरिक्तं स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात् दशविरिक्तान् विरिक्त इति गोविन्दराजः । यदि भु-
क्त्वा अनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनञ्च कृत्वा स्यात् । इदं त्वमुभयोर्विषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च वा तदिति वान्तः हृतवमनः विरिक्तः संजातविरिक्तः । भुक्तान्नसद्यो वमने त्वाचमन-
मित्याचामेदिति गोविन्दराजः । मैथुनिनः ऋतुमया सह अन्यत्र भूषवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाद्यवहितमैथुनिनीवा
॥ १४४ ॥

(५) नन्दन । वमनविरचनयोः समुच्चितयोः स्नात्वा घृतप्राशनीयात् । अन्नभुक्त्वा तदानीमेव वान्तो विरिक्तश्चेद्वा
चामेदेव न तु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । झुत्वा झुतंरुत्वा निधीष्य सञ्छेप्सवक्त्ररसनिरस्य प्रयतोपिसन्नेकेनाचमनेनापरमस्या-
चामेदितद्विराचमनमुक्तम् । अभ्येष्ट्यमाणइत्यध्ययनार्थप्राप्यत्यहेतुतया, द्विराचमनविहितम् ॥ १४५ ॥

(३) कृच्छ्रकः । निद्रासुप्त्रोजनञ्छेप्सनिरसनमृषावादनजल्पानादि कृत्वाऽध्ययनचिकीर्षु शुचिरप्याचामेत् । यत्तु
भुक्वाचोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अभ्येष्ट्यमाणस्वाचान्तइति द्वितीयाध्यायोक्ततद्वत्तात्वेन । इहेतुं भुक्वाचमनविधान-
पुरुषार्थमध्ययनाद्वतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेपटम् पुनराचामेदित्याह शुभेति । आचमन द्विविधं प्रायश्चित्तार्थं कर्माङ्गव्याधान्तेन
कर्तव्यमिति गोभिलस्मरणात् प्रयतोपीत्यनेन कर्माङ्गमाचान्त एतेषु जातेष्वचामेदित्यर्थः । अत्रयमनुत्तरय्योपसर्प-
णाचम्यम् । प्रयतोप्यध्येष्ट्यमाणआचम्याधीयीतेति मेधातिथिः । तत्राप्यध्येष्ट्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य
पूर्वाङ्गत्वप्राप्तेरेतेनाचान्तःपुनराचामेदित्यपिप्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पुनरध्येष्ट्यमाणपहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एवमौचविधिः कृत्स्नोद्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तौचः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमपादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्चतुर्थेन वक्ष्यमाणसंक्षेपवचनम् । शौचविधिश्च सा-
मान्यशब्देऽपि द्रव्यशुद्धिसनिधानाद्बोलीवर्द्धवदितरविशेषपरः संपद्यते । स्त्रीणां धर्मा असाधारणस्त्रीकर्तृका एव । परंतु सा-
धारणोपागादिः सद्गृहोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचविधिः देहस्यसर्ववर्णानां याः स्त्रियस्तासां धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) कृच्छ्रकः । एववर्णानां जननमरणानां दशरुत्रादिरशौचविधिः समपोद्रव्याणांतैजसादीनां चित्तादीनां च जलादि-
नां शुद्धिर्विधिर्युक्तामुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयधर्मश्चणुत ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । मतिज्ञान्तरमेवइति त्रयोदशमि । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृक धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । शौचविधिः शरीरमलशोधनविधिः ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा यद्व्या वापि योपिता ॥ न त्यातच्छ्रेण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि

॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्यातव्यं स्त्रीषु कृत्याचिदवस्थायां नास्तीत्युपदेशार्थः । ययोर्विश्रागवचनं तु यथाह्यः परद्रव्य-
तत्प्रदर्शनार्थमर्वाविक्षतस्वरूपम् । तस्याचोक्तं । तत्सपिण्डेषु वा सत्सु पितृपुत्रे प्रभुस्त्रियाः । पदद्वयावसानेन राजा भर्ता-
स्त्रियामतः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योपिता त्यातत्वेण भर्त्रायननुज्ञया किञ्चिदणुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) कृच्छ्रकः । बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चित्सदृशमपि कार्यं भर्त्रायननुमतं न त्यातव्येण नर्त-
व्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गृहेष्वपीत्यर्थमात्रस्यानुवादीनविशेषणं सर्वेषु गृहेष्वत्यातव्यमेष्टव्यात् । किञ्चिदपीत्यवय-
वः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीधर्मानाह बाळयेति । न स्वातन्त्र्य स्त्रियाः कचिदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ॥ पुत्राणां भर्तरि भेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाल्यइत्यादि पित्रादिगृहवासकालोपलक्षणम् ॥ १४८ ॥

(३) कुटूहः । किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवनेभर्तुः भर्तरि भेते पुत्राणां ॥ तदभावे तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृ-
पक्षः मनुः स्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियामतः । इतिनारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन् स्व-
तन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वातन्त्र्याभावव्यनक्ति बाल्यइति । पाणिग्राहस्य भर्तुः पुत्राणामिति बहुवचनसपिण्डादिय
हणार्थं सर्वत्र तिष्ठेद्देशे इत्यनुपप्यते पितारसतीत्युक्तपोषकाभावविषयम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्राहस्य भर्तुः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिग्राहस्यभर्तुर्वश्यावने तिष्ठेत् । भर्तरि भेते पुत्राणां वशे तिष्ठेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ॥ एषां हि विरहेण स्त्री गर्हे कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्सपिण्डेष्वित्यादिना चासत्स्वामिनि कर्तव्यं । अन्यवस्थानवचनीयताहेतुः कथितो गर्हे-
कुर्यादिति । एषा हि विरहेण निवसन्ती गच्छन्तीवा ग्रामान्तरमित्यभ्याहार्यम् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्हेकुर्यात् व्यभिचारेण उभे कुले पितुर्भर्तुश्च ॥ १४९ ॥

(३) कुटूहः । पित्रा पत्या पुत्रैर्वा आत्मनोविरहंकुर्यात् । यत्नदेवावियोगेन स्त्रीबन्धकीर्मावगतापि पतिसिमुकुले
निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंप्रान्त्य पित्रेपि । विरहं वियोगं विरहेद्विरहमाह तेषामिति गर्हे गहांयोग्ये ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । उभे कुले पितृभर्तृकुले ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्रादीनामेवाविरहेण स्त्री उभेकुले गर्हे कुर्यात् ॥ १४९ ॥

सदा प्रवृत्त्या भाव्यंगृहकार्येषु दक्षया ॥ सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । आभीक्षणवचनः सदाशब्दो नित्यशब्दवत् । नित्यग्रहसितयेदितिसत्यप्यन्यत्र । क्रोधशोकवेगे भ-
र्तुर्दस्तेमुत्प्रेसादपितनर्भवननादिग्राहपददर्शनीयः । कुमार्यां भर्तृमत्याभायमुपदेशः । गृहकार्येषु दक्षया । अर्थसंग्रहव्य-
ययो धर्मकार्येस्नानादीचअर्थस्य सगृहे चेनामित्यादिना गृहकार्यमुक्तम् । तत्र दक्षया चतुरया भवितव्यम् । अत्र सस्का-
रादिरीर्मान्विषयम् । सुसंस्कृतोपस्करया उपस्कर गृहोपयोगिभाण्डघटिकादि तत्सुसंस्कृतसुसंस्कृतोभावत्कर्तव्यम् ।
व्यये च मित्रज्ञात्यतिव्ययभोजनार्थं धने अमुक्तहस्तया उदारया न भवितव्यम् । न बहुव्ययितव्यमित्यर्थः । सुसंस्कृतान्यु-
पस्कराणि यस्याइति बहुव्रीहिः । एवंमुक्तोपस्करा इतिविषयः । पद्मान्वसमासः । रुद्धया उदारवचनोमुक्तहस्त-
शब्दः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्करोगृहोपकरणतत्सुसंस्कृतं निर्णक्तकार्यम् । अमुक्तहस्तया सयतहस्तया ॥ १५० ॥

(१४८) पितुर्वशे-पितुर्भवे (ग)

(३) कुड्मूकः । सर्वदा भर्तारि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकयाहृदियहभाण्डया व्यमेचाबहुमदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्याःकृत्यमाह संदेति । प्रवृष्टया प्रवृष्टवदनया सुसंस्कृतोपस्करया सुषु संस्कृतानि कुण्डकयाद्वपात्राणि यया तथा तथा अमुक्तो हस्तौ बहुव्यये कर्तव्ये यस्याः साऽमुकहस्ता तथा ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । उपस्कोरगृहोपकरणवर्गोऽधरशरावपानभोजनभाजनमुसलोत्खलादि ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्यये द्वयस्य आयव्यये अमुकहस्तया संयतहस्तया व्ययपराद्गुल्या भाव्यमित्यर्थः ॥ १५० ॥
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ॥ तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेघालिपिः । भ्रातावानुमतेपितुः यथैव पित्रानुज्ञातस्य भ्रातुर्दातृत्वमेवपितुर्निरपेक्षस्यापि दातृत्वश्रुतौ भार्यायाऽनुमतेतसि दानं बोद्धव्यम् । सर्वत्र सहाधिकाराद्गुभयोश्च दुहितरि स्वाभ्याम् । असति पितरि मात्राणि देधेति नवमे दर्शितम् । मात्रापिबोधपत्यन्तन्निमित्तं च स्वाभ्यामिति युक्ता इतरेतरापेक्षा । शुश्रूषेत आराधयेत् । संस्थितं च घृतं च न लङ्घयेत् लङ्घनमतिक्रमणं स्वातन्त्र्येणासीतेश्चर्यः । यथा जीवति भर्तारि तत्परवती एवंघृतेपि तदैव तत्परतन्त्र-
या भवितव्यम् । यतश्चाह प्रदानंस्वामिकारकम् । यदैवपित्रा दत्ता तदैव पितुःस्वाम्यनिवर्तते । यस्मैदाप्येते तस्योत्पत्ते-
अतश्च न विवाहकालपूर्वदानमागपि विवाहाद्वरणकालेऽस्तिदानंकिमर्थस्तर्हि विवाहः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातावेतिदानाधिकार्यन्तरोपलक्षणम् । अनुमतेपितुरितिप्राप्तिकत्वात् । तंसंस्थितं घृतं च न लङ्घयेत् व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मै पितेनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्रातावा तंजीवन्तंपरिचरन्घृतं च नातिक्रमेद्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यलण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्यादिति । न लङ्घयेत् घृतं च नातिक्रमेव व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिवि-
हितपारलौकिकलण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । संस्थितं च न लङ्घयेत् । घृते पत्यौ पुरुषान्तरंभुज्जेदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितं घृतं तत्कर्म न लङ्घयेत् न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थंस्वस्वयनंयज्ञश्चासांप्रजापतेः ॥ प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाभ्यकारणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेघालिपिः । अभिलषितार्थनिष्पत्तिर्मात्रं तत्साधनंतदर्थप्रयुज्यते । तत्र प्रजापतेर्मात्रंश्रुतिक्रियाविशेषणत्वा-
न्पुंसकम् । स्वस्तिर्हयते प्राप्यते येन तत्त्वस्वयनं । यदस्य मियंवस्तुविद्यते तन्न वश्यतोत्यर्थः । आतांक्षीणां । तेषु-
विवाहेषु । यज्ञःप्रजापतेः । प्रजापतेर्देवतायाः क्रियते प्रजापतेनत्वदेताम्यदिति विवाहे आभ्यहोमाः । केपांश्चिदाभ्राताः ।
उपलक्षणंचैतदस्यासामपिदेवताणांप्रषवरूपार्यम्णाम् । तथाहि । तत्र मन्त्रवर्णाः पूरणंनुदेवंवरुणंनुदेवमित्यादयोदेवतान्तरम-
काशनपराः । प्रदानदेवासत्यपि विवाहे स्वाभ्यमुत्पद्यतइत्येतदत्रज्ञाप्यते । विवाहपञ्चास्तु मङ्गलार्थंइत्याद्यविवक्षितम् ।
दारकरणं हि विवाहइतिप्रसंगे । सत्यपि स्वाभ्ये नैवान्तरेण विवाहंभार्याभवतीति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र केनाभ्यधिकारिणा यदि न दत्ता बलादोपादिना ब्राह्मणेन स्त्री संस्क्रियते तदा-
पि विप्रस्य तत्रस्वाभ्यमवस्थीति प्रसंगाद्व्यतिषेधमङ्गलार्थमिति । मत्पुण्याहवाचनादि स्वस्वयनं तन्न स्वाभ्यकारकं मङ्ग-
लार्थत्वेनान्यार्थत्वात्प्रमनवेतत्पमितिश्रुतेः कस्यायामभ्यक्षितत्वेप्रजापतिदेवतत्वात्कस्याविवाहे योहोमरूपोपज्ञः सप्त-

जापतेर्यज्ञो भवति सोऽपि मङ्गलार्थं सपथर्यप्रयुज्यते ननु तत एव किंतु सत्त्वधिकारिषु तैर्दानमसत्त्वं स्वधवा स्वस्य दान-
विप्रस्य स्वाभ्यकारकमतोयस्मै दत्ता तमेव नव्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुड्मूकः । यदासात्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूप यथासाप्रजापतियाग प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको-
विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसपत्त्यर्थकर्म । यत्पुनः प्रथमप्रदानवाग्दानात्मकतदेव भर्तुं स्वाभ्यजनकं ततश्च वाग्दा-
नादारभ्य स्त्रीभर्तृपरंतत्ता तस्मात्तत्त्वमेतत्तत्तः पूर्वोक्तं शेषः । यत्तु नवमं वक्ष्यते । तेषानिष्टा तु विज्ञेया विद्महि सममेपदेति
तद्द्वार्यात्वसस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मङ्गलेति । पूषणनु देव वरुणनु देवमित्यादिमन्त्रवाचनादिपुर सरप्रजापत्युद्देशेनाज्यहो-
मात्मकोविवाहेषु क्रियते योयज्ञ तन्मङ्गलार्थमभीष्टसपत्त्यर्थं त्वस्ति मङ्गलमीयतेऽनेनेति त्वस्त्ययनं यथास्यात्मदानं
वाग्दानतद्गत्तु स्वाभ्यकारणविवाहविना न स्वाभ्यमात्रेण भायत्वमिति भावः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । कदाय भर्ता भवतीति चेत्प्रदानात्प्रयुज्येवेत्याह । मङ्गलार्थमिति । त्वस्त्ययनवैवाहिकमन्त्रक्रियारू-
पम् । प्रजापतयज्ञं प्रजापत्योहोमश्चयस्त्रयमासानीणाविवाहेषु मङ्गलार्थप्रयुज्यत नत्वामित्वार्थम् । स्वाभ्यकारणत्वाभिव-
कारकप्रदानमेव प्रदानात्प्रयुज्यतेति तेषामिष्टात्प्रयुक्तमिति भावः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वस्त्ययनं त्वस्तिवाचनं आसायज्ञं विवाहहोमं प्रजापते कन्यायाभिधेवताया स्वाभ्य-
कारकं त्वामित्वकारकम् ॥ १५२ ॥

अनुतादनुकाले च मन्त्रसस्कारकल्पति ॥ सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

(१) मेघान्तिथिः । सर्वत्रैवाप्रतिषिद्धवर्जमिति अनुतावपि सुखस्य दाता । मन्त्रसस्कारोविवाहविधिस्तस्य कर्ता
मन्त्रसस्कारकः । परलोके च पत्यासह धर्मधिकाराच्च तत्कलावामि परलोकसुखस्य दातेत्युच्यते ॥ १५३ ॥

(२) रावर्जज्ञानरायणः । योदानानन्तरं मन्त्रतः पाणिग्रहणादिसस्कारकल्पति साऽनृतौ मैथुनेनेह सुखस्य नृतौ
च प्रजोत्पादनद्वारा परलोके सुखस्य दाता । उपपत्तिस्त्विहैव सुखस्य दातेति न भतारव्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

(३) कुड्मूकः । यत् मन्त्रसस्कारोविवाहस्तत्कर्ता भर्ता बुधेयास्तर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमवचनादनु-
कालेऽन्यदा च नियमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्ते परलोकस्य सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतौ मन्त्रसस्कारोविवाहस्तस्य कर्ता भूतावपि गर्भधेहिस्तिनीवालीत्यादिमन्त्रेण यः स
स्कारस्तस्यापि कर्ता अतः भूतावुपगच्छेदिति शेषः । उभयत्रगच्छेद्वा । कृताहुषेयास्तर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमव-
चनात् । अत्रापि तद्वतोरितिकाम्ययेत्युक्तं पतिविनोभयत्र गृह्याहतिरित्याह सुखस्येति ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अनुतादनुकाले च सर्वदेवार्थः ॥ १५३ ॥

विशीलः कामदत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ॥ उपचर्य स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥
[दानप्रभृति यानु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ॥ भर्तृलोकं न त्यजति यथैव चारुन्धती तथा ॥ १॥]*

(१) मेघान्तिथिः । एतादिसन्तोविशीलः । कामप्रधानवृत्तमस्येति कामवृत्तः । गुणैर्वा परिवर्जितः । श्रुतधनादिगुण-
विहीनः । उपचार्य आराधनीयः ॥ १५४ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । विशालेनिहुरः । कामवृत्तः अयतिनियतरूपान्तरसक्तः । गुणैर्विधादिभिः ॥ १५४ ॥
- (३) कुङ्कुमः । तस्मात्तुविशीलइति । सदाचारशून्यः रूपान्तरानुरक्तो वा विधादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्यां विधा देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥
- (४) राघवानन्दः । किंच विशीलइति । कामवृत्तः निवृत्तकामः परदाररतो वा । उपचर्यः सेव्यः ॥ १५४ ॥
- (५) नन्दनः । देवदेवतेव । दानात्मश्रुतिसततमापचपिसमाहिताभर्तृलोकानामोतीत्युत्तरवत्सबन्धः ॥ १५४ ॥
- (६) रामचन्द्रः । विशील शीतरहितः निहुरइत्यर्थः । कामवृत्तः अन्यस्त्रीसक्तः गुणैः विधादिभिः शरिवर्जितः ॥ १५४ ॥
- [(८) रामचन्द्रः । दानेति । दानप्रश्रुति कन्यादानप्रश्रुति ॥]
- नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥ पतिशुश्रूषते येन तेन स्वर्गो महीयते ॥ १५५ ॥
- [पत्यौ जीवति यातु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ १ ॥]
- (१) मेघातिथिः । भर्त्राविना कृतानायज्ञाधिकारो न स्त्रीत्येतदसक्यमिति पादित तेन व्रतोपवासावपि । कुर्वती तदनुज्ञां गृह्णीयात् । व्रत मद्यमांसादिनिवृत्तिसकल्पः नतु कुलाणि । तत्र जपहोमयोरङ्गत्वात्तदभावाच्च स्त्रियाः । न च वक्तुयुक्तं । जपेहोमविकले कुलानुष्ठानमस्याभविष्यति नहि स्वेच्छपाद्व्यामोयुक्तः सर्वाङ्गसकल्पस्य कर्मणोऽप्युदयसाधनत्वेनावगतत्वात् । नहि पुरुषशक्तिभेदापेक्षया ज्ञानामुपचयापचयौ भवतः । सन्ति च सर्वाङ्गीपसहारेण सवर्णास्त्रैर्वर्णिकाः मयोगमनुशतुम् । अतो न स्त्रीष्वद्रव्याभ्युदयकामस्य कल्लेऽधिकारः श्रयश्चित्तेषु विशेषवक्ष्यामः । उच्यते उपवासः आहारत्रिलेदपकरात्रद्विरात्रादिषु । शुश्रूषते परिचरति ॥ १५५ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् भर्त्रा विना । न यज्ञः तथा व्रत चान्द्रायणादि । उपोषणं देवताभिर्यज्ञमनुपवासः । पृथक् स्वातन्त्र्येण पत्यौ जीवति नास्ति । येन कर्मणा पतिशुश्रूषते सेवते तेन कर्मणा ॥ १५५ ॥
- (३) कुङ्कुमः । यस्माच्च नास्ति स्त्रीणामिति । यथा भर्तुः कस्याभित्पत्न्यारजोभोगादिना अनुपस्थितावपि पत्न्यन्तरेण यज्ञमिच्छतिः तथा न स्त्रीणां भर्त्राविना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तुपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥
- (४) राघवानन्दः । किंच नास्ति । न व्रतमुपोषितमुपवासः भर्तुराज्ञाविना यतोपवासात् नस्तः । येन कर्मणा दिना ॥ १५५ ॥
- (५) नन्दनः । पतिशुश्रूषाविना । स्त्रीणां यज्ञो नास्ति । शुश्रूषेव यज्ञ स्त्रीणामित्यर्थः । तेन शुश्रूषणेन यज्ञमिति धितेयमभिप्रायः ॥ १५५ ॥
- पाणिग्रहाहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ॥ पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरोत्किंचिदभिप्रेक्ष्य ॥ १५६ ॥
- (१) मेघातिथिः । पत्युर्लोकः पत्या सह धर्मानुष्ठानेन योजितः स्वर्गादिः स पतिलोकस्तं मभीप्सन्ती मां मुक्तामा-

माचरेकिंचिदपियपुरुषसर्गादिशास्त्रमितिपदम् । नहि मृतस्य किमियमपिचाशक्यमवसातु । नच जीवतोवाप्यितदेव
मृतस्य भवान्तरोपपन्नानातु प्रीतिभेदात् तस्मात्पत्यतिपिदस्मात्तद्व्यतदेवापि नन्नाचरेत् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मृतस्यापि तदपि यच्चीवनकाले न जियम् ॥ १५६ ॥

(३) कुड्कुक् । पत्यासह धर्मापरणेन योजित स्वर्गादित्येकस्तमिच्छन्ती स्यान्ती स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा शतु-
र्न किंचिदपियमजयेत् । मृतस्यापिपत्यभिचारेण विहितश्चाद्विषण्डनेनच ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्द । तदेवाह माचरेत्किंचिदपियमिति अविनय आद्यापयावम् ॥ १५६ ॥

काम तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ नतु नामापि गृहीयात्पत्यौ भेते परस्यतु ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथि । तदेवसविशेषदर्शयति । पुंस्त्वीणामपि प्रतिपिदज्ञात्मात्मागोपदस्यद्विरसापतमनुधियेरन्विरयु-
क्त तदपि नित्यब्रह्म कर्तव्ये फलस्तुतिस्तर्थास्तफल्कामायाश्चाधिकारेभ्येननुत्पत्ता । तमेव श्पेनेन हिंसाद्रूतानी-
त्यधिकारस्यातिप्रवृत्तरेक्षान्यतया सत्यामपि प्रवृत्तौ न परमत्वमेवमिहाप्यतिप्रवृत्तफलाभिलाषाया सत्यपि प्रतिषेधे तद-
तिक्रमेण मरणे मन्वसुपपत्तेर्नाशस्वीयत्वमतीत्येव पतिमनुभरणेपि क्षमा प्रतिषेध । किंच तस्मादुह्नपुरासुष मेषादिति-
मत्यक्षश्रुतिविरोधोयस्यद्विरेष्याशक्यते कल्पयितुम् । यथा वेदमधीत्य स्वायतिरप्यभ्ययनान्तरमकृताधीयवोपस्य
लान्तरमरणमतीवृत्तिकायाअनपन्यायाअसीति भर्तृपनासौ दापिकेच कर्तनादिव च केनचित्पापेन जीवन्त्याजीवित-
स्यातिमित्रत्वात्तुपेक्षयास्यात्स्नान्तिपिदत्वादापदि सर्वाभिचाराणांविश्वामित्रज्ञावनीमित्यादिभानुज्ञातत्वाच्चभिचा-
रोपजीविताग्रामाविदमुच्यते काममस्याभवस्थायाभारिरक्षपयेत् क्षयनेत्युष्पमूलफलैर्यथोपादृष्टतिविधीत । नतु नामापि
गृहीयात्पतिमन्त्रमध्यैत्यस्य वतु । नरे वृते ममजिते ह्रीनेऽथर्पातिते पतौ । पञ्चस्वापसु ग्राणीपतिरन्व्योविधीयतइति ।
तत्र पालनात्पतिमन्यामश्वेत सैरन्ध्रकर्मादिनात्यवृत्त्यर्थं नवमेघ निपुणनिर्णयेत । योपेतभर्तृकायाश्च सविधि । काम-
शब्दप्रयोगोऽहचिससूचनार्थम् । देहक्षपणमप्यकार्यमिदत्वन्यदकार्यतरमदयेन पुरुषेण समयोग ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यद्यस्याजीवनोपायमविधायैव भर्ता मृतस्तदापि जीवन्वोचितपयाधयेन स्पभिचरेदित्य-
र्थम् । न नामापि गृहीयात् वचसापि तवाहमिति श्रूयात् ॥ १५७ ॥

(३) कुड्कुक् । वृत्तिसमवेऽपिपुष्पमूलफलेष्विद्वैत देहक्षपयेदवाहरेण क्षीणकुपोर्व । नच भर्तरि वृते स्पभि-
चारविधया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्द । किंच काममिति । तद्देहक्षपयेदित्यन्वय । नामापि स्पभिचारविधया अवधार्कितनकेति-
रित्यत्र नामग्रहणस्यापि मैथुनाद्वत्वीके ॥ १५७ ॥

(५) नन्दन । आपद्यपि नान्यभजेदित्याह काममिति । शुभैरतिपिदैकदल्यातिपुष्पमूलफलैर्देहक्षपयेद्यापयेत्
॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्र । परस्य अन्यस्य नामापि न गृहीयात् किंपुन अत्यल्पशीलाचरणादि ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ॥ योधर्मैकपत्नीनां काक्षन्ति तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथि । एषवाग्योविस्पष्टीक्रियते । आमरणाद्ब्रह्मचारिण्यासीत अस्यायापदि न स्पभिचारेणात्मान-

जीवमेव । क्षान्ता तत्कृतं दुःखमवधीरयन्ती न ब्रह्मचर्यं धुतुपसृष्टेन चित्तं कच्छेत्तेन सख्येव । एकः । पतिर्यासां ता एकस्य वा पत्न्यः एकपत्न्यस्तासां सा वित्री भूतीनां यो धर्मो यस्य कलं वरदानाभिशापादिषु शक्ता तं क्रांक्षन्ती कामयमाना ब्रह्मचर्यं न जहात् । अस्यामत्रस्थायां मूलकलाशिन्या यदि भवति मरणं ततो न दोषः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आमरणान् स्वस्य । क्षान्ता क्लेशसहा । नियता भोजनादिसमभवती । ब्रह्मचारिणी अनुपन्नापत्यवत्यपि त्यक्तमैथुना नतु पत्युत्पन्नमैवोपकारकुल्या पुत्रोत्पत्त्यर्थं पुरुषान्तरगच्छेदित्यर्थः । यो धर्म एकपत्नोनामेकपतिनियमे यो लभ्यः । अनुत्तम प्रजोत्पादनलभ्यादमार्च्छेयं धर्मम् ॥ १५८ ॥

(३) कुट्टुकः । एवं च सति आसीतेति । क्षामयुक्ता नियमवत्येकभर्तृकानां यो धर्मः प्रकृतमस्तमिच्छन्ती मधुमांस-मैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशास्त्रिणी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं परपुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षान्ता उद्विक्तकामापि क्षमाशीला । नियता नियमवती पुंवार्ताविरहिता ब्रह्मचारिणी । ताम्बूलविषवास्त्रोपायतीनामूर्ध्वरेतसाम् । ग्रन्थेकमांसतुल्यस्याहमिति तत्तु सुरासमम् इत्युक्तमधुमांसताम्बूलादिनिषेधपरा । एकपत्नीनामेकभर्तृकानां यो धर्मस्तं अनुत्तमं न विद्यते उत्तमो धर्मो यस्मात् सोऽनुत्तमस्तम् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्ता दुःखसहिष्णुः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकपत्नीनां पतिव्रतानां पतिधर्मपरायणानां यो धर्मः तं धर्मं अनुत्तमं कांक्षन्ती ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणापि जीविकायां परपुरुषसंगो निषिद्धोऽनेन पुत्रार्थमर्वाचनं निषिध्यते । एकैक श्रूय-ते । नापुत्रस्य लोकोत्तीति लङ्घ्यं तत्राविबक्षितमतः पुत्रार्थं मसद्बद्धमुच्यते । बहूनि सहस्राणि कुमारैश्च ब्रह्मचारिणोऽकृतदाराभैक्षिकास्तेषामनेकानि सहस्राणि दिवंगतानि त्वर्गमायुवन्ति । निधोगस्तु नवमे चतुर्विंशत्यो विहितोनात्मत-म्रतया पुत्रार्थिन्याः । अकृत्वा कुलसंततिं कुलवृत्त्यर्थं संततिस्तामकृत्वा पुत्रानजनयित्वेत्यर्थः । अनेकानीति नञ्स-मासस्योत्तरपदार्थाभावाद्येन बहुवचनं निश्चयम् । सत्यप्येकत्वमिति त्रैलोक्यादिसंख्यावचनं दुर्लभम् । तथा ह्यर्थस्य धर्मावेशेन प-रित्यक्तत्वगतिकत्वेनाप्यादिततद्रूपोपेत्यतिदीर्घसंख्याविशेषानाच्छेदो मथा गोदीर्घमाहति । उक्तं च 'धूमिकाकारेण अनेक-त्वादिति सिध्यतीति । एकवचनप्रयोगादि सिद्धिर्दाशितवान् असहायवचनोवायमनेकशब्दः । असहायानि गतानि भार्या-सहायभूतापदानासीदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एतदेव पंचयतिबहूनिहीति । कौमारदारभ्य ब्रह्मचारिणाम् । कुलस्य तत्कुलजस्य संहति परंपराम् ॥ १५९ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्मान् अनेकानीति । नाल्यतएव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालवित्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणिकुलवृद्धयर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऊर्ध्वरेतसंयेलोकास्ते लोका अस्याहत्याह अनेकेति ज्ञायाम् । अकृत्वा कुलसंततिं विरक्तने-शिकानां दाराकरणे न दोष इति ध्वनितं ताम्बूलवादेनावर्जयति ते यथास्वर्गलोकं गच्छन्ति ब्रह्मचर्येण विन्दत इति श्रुतेः । तथेयमपीत्यन्वयः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । मृतभर्तृका पुत्रहीनापि ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीति निर्दशने भर्तृकाद्वयेनाह अनेकानीति । कुमार-ब्रह्मचारिणां कौमारस्य भृत्यामरणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १५९ ॥

---(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनेकेति । कौमारब्रह्मचारिणां विप्राणामनेकानि सहस्राणि ; अकृत्वा ; कुलसन्त-
तिदिवंगतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तार साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥ स्वर्गगच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोभूय उच्यते प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । साध्वी मनसाप्यन्यमिचारिणी । अतः पुत्रेण विनाप्युत्तमलोकलाभान् प्रजाधर्ममपि
व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुडूकः । साध्वीचारा स्त्री मृते भर्तार्यक्तपुरुषान्तरमैशुना पुत्रहिताऽपि स्वर्गगच्छति यथा ते सनकेवालु
विन्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गगताः ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृश्याः पुत्रेणालम्ब्याह अपुत्रापीति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । साध्वी स्त्री मृते भर्तारब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता अपुत्रापि स्वर्गगच्छति यथा ते ब्रह्मचारिणः स्वर्गगताः
॥ १६० ॥

अपरत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ॥ सहनिन्दामवामोति पतिलोकाच्च ह्रियते ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रोमेजायतामित्यभिलाषः सोऽपत्यलोकमस्ततोहितीया भर्तारमतिक्रम्य वर्ततेऽन्येन संप्रयुज्येत
सा इहलोकं निदां गृही प्राप्नोति स्वर्गं च न प्राप्नोति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतिवर्तते ध्यामिचरति । पतिलोकान् पतितुथूलालम्ब्यलोकान् ॥ १६१ ॥

(३) कुडूकः । पुत्रोमे जायतां तेन स्वर्गप्राप्त्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरतीत्यर्थः
सह लोकगृहीप्राप्नोति परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरिते दण्डमाह अपत्येति । गुर्वनुज्ञाविनेति शेषः स्वर्गलोकवत् शोषयति लोकान्
॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिपहे शेषमाह अपत्येति ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रस्य लोभाया स्त्री भर्तारमतिवर्तते अतिक्रम्याप्यगच्छति सानिन्दामवामोति ॥ १६१ ॥
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिपहे । न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येन भर्ता यादत्पादिता प्रजा सा नैव तस्याः प्रजा । अन्यदरेषु च या पुंसोत्पादिता सापि
तस्य न भवति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येन भर्तारन्येनोत्पन्नादिता न प्रजास्ति स्त्रियाः । न चान्यस्य परिपहे भाषायां मु-
त्पन्ना प्रजा पुरुषस्यास्तीति प्रसंगादुक्तम् । न चैकस्यादन्वोपि भर्ता भवति येन तदुत्पन्ना प्रजापि नान्योत्पन्नेत्याह न द्वितीय-
इति ॥ १६२ ॥

(३) कुडूकः । शत्रेव हेतुमाह नान्योत्पन्नेति । यस्माद्धर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्राया न-
भवति न चाप्यन्यमुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतच्चानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकमस्तिद्वेः

(१६१) पति-पर (मेधा०)

द्वितीयोपि भर्त्ते तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्यासाङ्ग्याह नेति । लोके गर्हणसिद्धावपि साध्वाचाराणां कचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्त्तोपदिश्यते एवञ्च सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिपिदध्य ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्द । साध्वीति विशेषणान्तास्यानिपुक्ता कुतोऽस्या साध्वीत्वतन्नेहेतुर्नाग्येति । नाप्यन्यस्य परिग्रहे अन्यस्य परिग्रहे न वर्तते अन्योत्पादितपरिग्रहीता न भवतीति भर्ता गर्भस्थेति शेष ॥ १६२ ॥

(५) नन्दन । अपत्यहेतो स्त्रीणामप्यपरिग्रहवर्जने हेतुमाह नान्योत्पन्नेति । अन्योत्पन्ना प्रजेह स्त्रीषु नास्ति स्त्रीणामन्योत्पन्ना प्रजा कार्याय न कल्पतइत्यर्थः । अप्यपरिग्रहेऽस्यस्याभार्यायामन्योत्पन्नामजानास्त्युत्पादकस्य प्रजाकार्याय न कल्पतइत्यर्थः । अस्योपन्यासोदष्टान्तार्थः । कचिच्छास्त्रे साध्वीनाद्वितीयोभर्ता नोपदिश्यते । आन्यामपि हेतुन्यामप्रजासापि स्त्रियाऽन्यपरिग्रहो न कर्तव्यइति ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्यात्पन्ना परपुरुषोत्पन्ना स्त्रीणामजा न भवेत् युक्ता न भवेदियर्थः । च पुनः अन्यपरिग्रहेऽपि न प्रजायुक्ता भवेत् ॥ १६२ ॥

पतिहित्वाऽपकृष्टं त्वमुत्कृष्टं निषेवते ॥ निन्द्यैव सा भवेत्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलनिन्दामेव येन ॥ व्यभिचारात्तुभर्तुस्त्री लोके श्रामोति निन्द्यता । शृगालयोनिप्रामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ अतोनातिचरैर्दत्तारिष्टादृष्टलोभेन स्त्रीपतिपसहार्थलोकाकजवश्च स्त्रीधर्माद्विगतोभयान्न व्याख्यानादर कृत एतावन्नोपदेशार्थः यथापुंसो यथासह पुनः प्रवृत्तिकर्म नेह सत्स्थितच न तद्व्येदित्यनेन न्यायेन पुनः सहप्रवृत्तिरिति । तथा स्वर्गच्छस्यपुत्रापीत्यनेनापत्यजननमापदि प्रतिपिच्यते नियोगस्मृत्या तु तत्पुनरन्यतुङ्गास्यते । तदेतदप्योत्पादनमुक्तप्रतिपिद्वत्वादिकल्प्यते । अनयोस्तुस्मृत्योक्तमा स्मृतिर्ज्यायसीति न शक्यकर्तुमिति शमावधारण येनैकत्रापत्यमन्यत्रास्या समय उभयोरपि वस्तुनिर्वहति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नच यस्मै दत्ता तस्यापकृष्टकुलत्वे उत्कृष्टकुलभर्त्राश्रयणकार्यमि याह पतिमिति । वर्तमानभर्तुं परोन्य पूर्वोभर्ता यस्या सा परपूर्वा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूक । अपकृष्टक्षत्रियादिकत्वकोयपतित्वकोत्कृष्टब्राह्मणादिकयाऽऽश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्य पूर्वोभर्तास्याअभूदिति लोकेरुच्यते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च पतिमिति । स्वपतिपनादिहीनतयामिकृष्टमपि । परापूर्वा परभर्त्तरपूर्वात्किं कारणेन स्या सा ॥ १६३ ॥

(५) नन्दन । अपकृष्टोऽपिसाध्यापतिर्नहातव्यइत्याह पतिमिति ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्र । या स्त्री स्वपतिप्रकृष्ट पुस्त्वरहित हित्वा उत्कृष्टमन्य निषेवते सा परपूर्वेत्युच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारात्तुभर्तुस्त्री लोके श्रामोति निन्द्यताम् ॥ शृगालयोनिप्रामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । तत्रपरपूर्वात्वे दोषमाह व्यभिचारादिति । लोके परलोके ॥ १६४ ॥

(२) कुल्लूक । व्यभिचारफलमाह व्यभिचारेति । परपुरुषोपभोगेन स्त्रीहेतुके गर्हणीयताभवे वृत्ताच शृगालो भवति कुशादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भर्तृव्यभिचारादुल्लङ्घनान्न पापरागेः कुष्ठस्त्रिधादिभिः ॥ १६४ ॥ १७

(६) रामचन्द्रः । भर्तु सकाशात् ॥ १६४ ॥

पतिर्या नाऽभिन्नरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साञ्चीति चोच्यते १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभिचरति न व्यभिचरति । मनः सयमोमनसः परपुरुषस्यास्मरणम् । वाक्सयमः तस्य स्वभर्तृगुणातिशयानभिधानम् । देहसंयमः तदसंस्पर्शः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लुकः । मनोवाग्देहसयतेतिविशेषणोपादानाधामनोवाग्देहैरेव भर्तारं व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहस्यापारत्वाद्भर्तृसहाजिताल्लोकमामोति इह च शिष्टे साञ्चीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिनव्यभिचरेदिति विधानाभांदाहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्तायाश्चप्यनुवादः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचयथोक्तविधानास्यात्तस्याऽभयत्र सुखमित्याह पतिमिति ॥ १६५ ॥

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥ इहाप्यांकीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिलोकपरत्रयेति परत्र यः पतिलोकः पतिपरिचर्यालभ्योलोकस्तमामोति ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लुकः । अनेन स्त्रीधर्ममकारणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसयता स्त्रील्लोके मरुटाकीर्तिपरत्र पत्यासहाजितं च स्वर्गादिलोकमामोतीति प्रकरणार्थोपसहारः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनेनेति । नारीवृत्तेन नार्युक्तशैलेन । अप्यां शेषं परत्रश्रुतौ पतिलोकमामोतीत्यवयवम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन वृत्तेन भर्तृशुश्रूषणेन ॥ १६६ ॥

एवंवृत्तांसवर्णास्त्रीद्विजातिः पूर्वमारिणीम् ॥ दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यायग्रामानुवादः श्लोकः । एवतस्याः साञ्चीत्वायुक्तएवाग्निहोत्रिणः सस्कारः नवाग्रयोहवाग्नेयव्यापनीतायां पार्यन्तइति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एववृत्ता साञ्ची सवर्णा पूर्वमारिणी स्वस्मात्पूर्वश्रुतां दाहयेन्नस्याः पुत्रेण कर्त्ता । अग्निहोत्रेण तृपेन यज्ञपात्रैस्तद्गन्त्रोचितैः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लुकः । द्विजाति समानवर्णां यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वश्रुतां श्रौतस्मार्ताभिर्भियंक्तपात्रैश्च दाहधर्मज्ञोदाहयेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वमारिणीं पूर्व श्रुताम् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिणीं स्त्रीं अप्रपुत्यापनपात्रसवर्णां श्रुतां यज्ञपात्रै सह अग्निहोत्रस्याग्निना दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ॥ पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्पुनरधिकारार्थमुदाह्रियते । इदमप्यन्याससहाधिकारमित्यस्य । यदात्वयंयोजनेधर्मकानुशयेन तदाप्यसहायभावाद्दानवस्थपारिवान्येवाधिकारस्यापतिषेधः । तथाच श्रुतिः । जरसाहवाप्तत्वादिमुप्यनइति । अर्धलोपेन वा । अपरेत्याहुः । अत्र यदेतिरूपमिष्यते । एतेन यावज्जीवहोमीयश्रुतेरविरोधः सिद्धो भविष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यकर्मण्यौष्वदेहिकेकर्मणि । पुनराधानमेव चेत्याहिताग्निर्नानिस्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १६८ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्ववृत्ताया अन्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीं समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रो वा पुन-
विवाहं कुर्यात् । स्मात्तमींश्च्यौताग्नीन्वाध्यात् ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि दिवः इति स्मृतिमाश्रित्याह पुनर्दार्कियमिति । त्वरसा-
भ्यन्तरसत्वे आधानमात्रमश्लेषायां विद्यमानायां नाश्रित्यागः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिण्यै अरणिपात्रसंबन्धिभ्यै भाषायाँ अन्तकर्मणि अग्नीन् यज्ञादीन् इत्वा पुनः दार्कि-
यां कुर्यात् । च पुनः आधानं अग्न्याधानमपि कुर्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यपञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोगृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां शौचविधिः पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारश्लोकः । पञ्चयज्ञग्रहणं च सर्वगतिभ्यर्थमिति ॥ १६९ ॥

इति श्रीमद्वीरखामिसूक्तोर्मदेधातिथित्वामिनः कृतौ मनुभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन विधिना स्नातकव्रतादिनियमेन सहितः न हापयेत् त्यजेत् । द्वितीयमिति द्विती-
भागे, पुनराधानपुत्रोत्पत्तिपक्षानां च संभवे असंभवे त्वधिकमपि कालं गृहे वसेत् गार्हस्थ्याश्रमे वर्तेत । ब्राह्मणश्रौतपथा-
वुक्तम् ॥ १६९ ॥

इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ भक्ष्याभक्ष्यमेतदुद्दिष्टव्यशुद्धिधर्मो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीनाराय-
वृद्धनिर्मितावीक्ष्य भारतीम् । धर्मस्य निर्णयं ब्रूत पदवाक्यह्युनिमित्तम् ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुड्मूकः । अनेन वृत्तीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहंपञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृतदारपरिग्रहेऽ-
व यथोक्तविधिना गृहस्थविहितांश्च मानिनुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मस्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथग्विदेशः ॥ १६९ ॥

कुड्मूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । गार्हस्थ्याश्रमकृत्यमुपसंहरति अनेनेति ॥ १६९ ॥

राघवानन्दविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रपञ्चितं गृहस्थाश्रमाचारविधियुपसंहरति । अनेनेति । अत्र पुनः पञ्चयज्ञग्रहणेतोषां मान्य-
पत्त्यर्थमिति ॥ १६९ ॥ इति श्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति श्रीरामचन्द्रविरचितायां चन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पष्ठोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

एवंगृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विजः ॥ वने वसेत्तु नियतोयथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतः परं वक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् । वन्यमूलफलानां च विधिपहणमोक्षणे ॥ १ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । गृहोपलक्षितआश्रमोगृहाश्रमः गृहादाराः तत्र स्थित्वा तमनुष्ठाय वने वसेदिति विधिः । स्थित्वेति क्लामत्ययेन पौर्वकाल्यगार्हस्थ्यस्य वनवासादर्थयति । क्रमेणाश्रमः कर्तव्यः कृतगार्हस्थ्यो वनवासेऽधिक्रियते । समुच्चयपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम् । अंश्याऽविदुतब्रह्मचर्यादपि वनवासे विधत्तेत्येतदपि वक्ष्यते । विजितेन्द्रियः पक्कपाय, क्षीणरागइत्यर्थः । एवंविधवचनवादिर्निपदानि वृत्तपूरणार्थानि तानि शक्तवत्तत्रत्याख्यातानि । एतावद्विधीयते । गार्हस्थ्य-
कृत-वनवासआश्रयितव्यः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तौ वनस्थयतिर्भर्मा वक्तव्यौ तत्र वनस्थधर्मतावत्प्रक्रमते एवंगृहाश्रमदति । यथावद्वक्ष्यमाणविधिना वने वसेत् नियतस्तपःस्वाभ्यासादिनियमाख्ययोगाद्भुक्तः । विजितेन्द्रियो ब्रह्मचर्यरूपस्य-
वान् । तेनैकदेशेन हिंसास्तेषां परिग्रहस्त्यान्यपि यमान्तराणि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितोद्विजातिः कृतसमावर्तनउक्तमकारेण यथाशास्त्रंगृहाश्रममनुष्ठाय नियतः
तानि श्रयोपयाविधानं वक्ष्यमाणधर्मेण यथाहंविशेषेण जितेन्द्रियः परिपक्कपायइत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमिति गृहीन्मूला वनी भवेदिति श्रुतिसंगतिः । स्नातकः उक्तस्नातकधर्मवान् ॥ न गृहगृहमि-
मेतद्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ गृहं च गृहिणीश्च मरणसदृशविदुः ॥ तयोपलक्षितमाश्रमस्थित्वा तदुचितधर्मसंपाद्य ॥ १ ॥
इति । [रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी गृहस्थयोः धर्माः प्रतिपादिता अतः अधुना वानप्रस्थधर्माणां ह्येतदति । वैखानसाश्रमे वै-
नसक्तपिप्रयुक्तआश्रमे । च पुनः वन्यमूलफलादीनां विधिम् ॥]

गृहस्थस्तु यदा परयेद्बलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यंतदारण्यंसमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्यक्तविषयोपभोगधर्मोऽधिक्रियतइति तदेव दर्शयति । बली त्वत्कौशिल्यं । पलितकेश-
धुस्यम् । अपत्यस्यापत्यं पुत्रस्य पुत्रवत्याहुः सत्यपि दुहितुरपत्ये दौहित्रे कन्यायां पुत्रस्यापि जातायां नैव विधिमिच्छ-
शिष्टाः । अन्येतु शिरः पालित्यं पौत्रोत्पत्तिं वयोविशेषलक्षणार्थमाहुः । यस्य कथंचित्पात्रित्यं न भवेत्सोपि -

(५) नन्दन । [वैखानसाश्रमवानप्रस्थाश्रमविषयम् । वन्यानामूलफलानामुपादानपरित्यागेच कालविधिः ।]
द्विविधो वानप्रस्थः गृहस्थसमोभिक्षुसमश्नति । तयोर्गृहस्थसमस्तपधर्मास्तावदाह अग्निहोत्रमिति । गृहगृहेविद्यमानम् ।
अग्निपरिच्छदमरणिपात्रशक्यादिकम् । निःसृत्य भविष्य ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्निहोत्रं वैतानार्थं गृह आवसथ्याग्निं च पुनः । अग्निपरिच्छदकृष्णाजिनादि । ग्रामान्नि सृत्या-
रण्यनिवसेजितेन्द्रिय सन् ॥ ४ ॥

मुन्यनैर्विविधैर्मधैः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्विषं पेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथि । एतानेव ये गृहस्थविहिता निर्वपेदनुतिष्ठेत् विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकप्रणार्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मुन्यनैरुष्टपच्यैः । विविधैस्तत्कालोपपन्नैः मेधोयज्ञस्तदर्थेर्मध्ययज्ञियैः शाकादिनापि
मेधेनैव । एतानेव गृहस्थकार्यान् चतुरोमहायज्ञान् ब्रह्मयज्ञस्तु नान्यसाध्यः ॥ ५ ॥

(३) कुहूक । मुन्यनैर्नारारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वारण्याद्देवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्ता-
न्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्द । किंच । मुन्यनैरिति । मुन्यनैर्नाराराद्यैः यद्वन् पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवता इतिस्मृतिमा-
श्रित्याहएतानेवेति । महायज्ञान् वैश्वदेवादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

(५) नन्दन । अनैर्नारारादिभिः । एताम्पूर्वाभ्यायोक्तान् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्र । मुन्यनैः अष्टकक्षेत्रोद्भूतैर्नारारेणुश्यामाकशाकादिभिः एताम्पञ्चमहायज्ञान्विधिपूर्वकनिर्व-
पेदेव ॥ ५ ॥

वसीत चर्मचीरं वा सायंस्नानाद्यन्तरे तथा ॥ जटाश्वविभृद्यान्वित्यंश्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथि । चर्म गोमृगादीनाम् । चीर वस्त्रखण्डः । सायं दिवसावसानसमयः । अग्रेचान्द्रमथमोदये । एवं-
सामस्नानविधानाद्वात्रौ भोजनमभ्यासं भुजे स्नानप्रतिपेधात् । तदयुक्तमित्यन्त्ये यत् सातकव्रतमतः स्नानमाचरेद्भुत्केति ।
महाभारते तु पुरुषमात्रधर्मतया स्मर्यते । त्रैकालिकमप्यस्य स्नानभविष्यति वैकल्पिकम् । जटाश्मश्रुलोमनखानि न कर्त-
येत् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । चीर वृणवल्कलादिरुतवासः । अग्रे प्रातः । विध्यात् नञ्छिन्धात् ॥ ६ ॥

(३) कुहूक । मृगादिचर्म वृक्षवल्कलावाच्छादयेत् । हारीतेन तु वल्कलाश्ली चर्मचीरकुशमुज्जकलकासाह-
तिविदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम् । सायमात सायात् जटाश्मश्रुलोमनखानि नित्यंधारयेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्द । चीर खण्डितवस्त्र एतदुपलक्षकवल्कलादेः । तदुक्तहारीतेन वल्कलाणां चीरचर्मकुशमुज्जकल-
कासादिति । अग्रे प्रातः । जटाश्च कृत्रिमाजटविभावा ॥ ६ ॥

(५) नन्दन । चीरकुशमयतन्तुस्यूतवस्त्रम् । अग्रे उपसि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र । चर्म कृष्णाजिनादि । चीर वल्कलकृतम् । अग्रे प्रातः समये ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिभिक्षां च शक्तितः ॥ अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्यनैरित्युक्तं तानि च नीवारादीनि वन्यानि धान्यानि तथा शाकादीनि वन्यामेव । अन्नशब्दोवाङ्मूलेन धान्यविकारे भक्तस्तुपिष्टादौ श्रूयन्ते ततः शाकारीनां संपत्तिं मुख्यत्वेनैव पृथगुपादानम् । मुनयस्तापसास्तेषामन्नाग्निं मुख्यानि । अग्नौ पाकपर्याप्तं हायज्ञानिवैषेत् । यदा कालपक्षफलाशी तदा न निर्वपेदित्याशङ्कामाह यद्भक्षः स्यात् यदेव भक्षयेत्तदेव पिष्टादि यथासामर्थ्यं दद्यात् । बलिं अनर्पितो न ह्मन्त्येन्द्रपुरोहित्यादि महिहितम् । अग्नौ त्वलिनक्षे होमो नारित तदयुक्तं बलिशब्दस्य चैन्यामात्रवचनत्वादभावनाद्यौ च मुख्यमेतत् अथाप्ययं पक्षः स्याद्यदेव भक्षयेत्तदेव । अग्नौ च पक्षेनाग्नौ होमः कर्तव्यस्तथापि तावन्मात्रमयोजनं शाकादिवक्ष्यति त्वयं कालपक्ष भोक्ष्यते । सर्वथा कालपक्षाशिनोऽप्यस्ति वैश्वदेवोऽग्नौ च । अवादिभिर्ह्मन्त्येवम् । अद्भिर्मूलफलैः भिक्षायां नीवारादीनां चर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बलिपदं महीयक्षोपलक्षणम् । भिक्षां भिक्षमाणेभ्यः । अन्नाभावेऽमूलदिरूपाभिः भिक्षाभिः भैक्ष्यभूताभिः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लुकः । यद्भक्षी ततो यथाशक्ति बलिभिक्षां च दद्यात् । बलिमिति वैश्वदेवमित्यश्वमेधोपलक्षणम् पुनरेव महीयक्षान्तिविविहितत्वात् । आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिनि । भक्ष्यं स्वनियममात्रशाकादि । बलिं वैश्वदेवम् । आश्रमागतार्चनमावश्यकमित्याह अद्भिर्भित्ति । अद्भिर्जलैः अतो न नीवारादिभिर्भक्षितैः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । बलिं वैश्वदेवाञ्जलभूतबलिम् । आश्रमागतानतिथीनिति शेषः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततो यथाशक्ति दद्यात् बलिपदं महीयक्षोपलक्षणम् । च पुनः शक्तितो भिक्षां दद्यात् ॥ ७ ॥

त्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दो नो भैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमना दाता सर्वभूतानुक्रम्यकः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । आश्रमबुद्ध्या स्वाध्यायादीनां निवृत्तिमाशङ्कमान आश्रमान्तरत्वादस्यानिवृत्त्यर्थमाह । नित्ययुक्तः न पयागार्हस्थ्ये तत्रहि गृह्येष्टार्था अपि ध्यापाराः सन्ति तेऽनुष्ठीयमानैषु नास्ति स्वाध्यायः । दातोऽन्ययुक्तः मदवहितः । भैत्र मित्रकर्म प्रधानः प्रियहितभाषी । सन्निहितस्य चित्तानुसृततापरस्माद्विहितः नासम्यक्ताया करणिकबहुपराधीनोऽपि भूयात् । दाता अपां मूलभिक्षाणां च । अनादाता पश्यौषधार्थमाश्रमांतरादागतं याचेत् । सर्वभूतानुक्रम्यकः अनुक्रम्या कारुण्यं सत्यपि कारुणिकत्वे न परार्थमप्ययाचेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाध्याये जपारो । दातोऽजितमना । भैत्रो भैत्रीपरः । सर्वत्र समाहितः । आत्मविषयनिहितचित्तः । दाता नित्यं सततदायशीलः । अनादाता अपत्युपलब्धिशीलः आदातृत्वशून्यः । सर्वभूतानुक्रम्यकः सर्वभूतदुःखमहरणेच्छवान् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लुकः । वेदाध्यासे नित्ययुक्तः स्यात् शीतानपादिह्मन्तसिंहिणुः सर्वोपकारकः संयतमना । सततं दाता प्रतिपत्तिवृत्तः सर्वभूतेषु रूपावाप्तयेत् ॥ ८ ॥

(७) यद्भक्ष्यं स्यात् = यद्भक्षः स्यात् । (मेधा०)

आश्रमागतान् = अश्रमागतम् (")

(४) राघवानन्दः । किंच स्वाध्यायइति । तदिस्मरणे ब्रह्मोज्जेतेति वनुर्णामाश्रमाणांप्रत्यवायसाधारण्यात् । अनादाता अग्रतिग्रहः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वोपकारकः ॥ ८ ॥

(६) नन्दनः । मित्रभावोमित्रौ तद्वाच्यैवः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्र. । दान्तः जितेन्द्रियः स्यादिति सर्वत्र समन्ध. । भैत्र भैत्रोपर. । समाहित. । नियतचित्त. । नित्यं
दातादानपर. ॥ ८ ॥

वेदानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कन्दयन्पूर्वं पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । वितानो विहारस्तत्र भवैतानिकम् ॥ वैताम्रिविषयं कर्म श्रौत तज्जुहुयात्कुर्वाणः । अग्निहोत्रा-
ब्ध्ये वाग्वदौ होमसाधनद्रव्ये वर्तते न कर्मनामपेयम् । ततश्च तज्जुहुयादाहवनीयेऽग्निहोत्रादिभिर्जुहोतीत्यर्थः ।
उपपन्नः प्रथमपक्षेऽग्निहोत्राब्ध्ये जुहोतिनाऽभिन्यायः । मनु च पुत्रेषु भार्यानिष्कस्येति पक्षात्तरमुक्तं तत्र कथं तथा विना
श्रौतेष्वधिकारः प्रोचितस्य यथेति चेत् यथा श्रोतितो वा यजमानः सविधानादिना दूरस्थोऽप्यधिक्रियते सविधाने एव भवति
कर्ता तद्ब्रूयत्यपि वनप्रतिष्ठामानमनुज्ञास्यति न सहाधिकारो विरोध्यत इति तदपि वार्तम् । देवाभ्यानुज्ञा प्रतिबलात्कथ-
ञ्चित्प्रवासोपपत्तेः युक्तमीदृशमनुष्ठानं न स्पष्टाय । सत्यांशकौ बहूनि चाङ्गानि परितुल्येरन् । दर्शपूर्णमासयो वेदोक्तिं
वितरितीत्यादिपर्णावाचयेदित्युक्तं तद्धीयेत अधोऽप्येत सहप्रस्थानपक्षे विधिरय भविष्यतीत्येतदपि न विशेषस्याऽभुत-
त्वात् विनिक्षेपपक्षे प्राचीना प्रतिपत्त्यन्तरमनाम्नातं किञ्चतस्त्वपक्षे पीदविरूप्यते ॥ वास्तन्तारादेर्मध्ये मुन्यन्ते, त्ययमात्तते ।
पुरोडाशाभिरुच्चैर्विधिष्वन्निर्वपेत्पृथग्गिति ॥ आरण्य्यानि मुन्यन्ति नीधारादीर्यभिमतानि धर्म्यस्य परिच्छदस्य त्यागवि-
धानात् । ग्रीष्मादिभिश्च वेदे पुरोडाशाविहितास्ते च घ्राण्या, न च स्मृतिश्रुतिषु उत्पन्नान्यायेन ग्रीष्माद्यान्विधिष्वप्येवमा-
केन च निधेयनारण्येनामेन प्रयोगः परिसमाप्येत निक्षेपे । ते च भार्ययादुरुपाहाः । कथयाव जीवश्रुतौ सत्यामघ्नोनात्या-
गोभार्पाभावा तस्मादाश्रमात्परविधानवैतानिकाणां कर्मणामनुष्ठानं सवेत् । कर्तव्योऽत्र यत्न कैचिदाहुः, वैतानि-
काशब्दः स्मार्तैरेव कर्मसु स्तुत्या प्रयुक्तं न च स्मार्तेषु बीसादित्तयमभासमिति तत्र साङ्गायते ॥ यदन्तः पुरोराजस्त-
दन्तास्तस्य देवता इति । अतश्च मुन्यन्नेरनुष्ठानमविरुद्धं भवेद्ग्रीष्मादिशास्त्रविरोधः, परित्ततः स्यात् । सहाधिकारस्तत्रापि विद्यते
तत्पक्षः, परिहारः, उभयोः स्मार्तत्वादस्यामवस्थायां बाधिम्यते यत्न श्रौतवचनं ऋष्यासह यष्ट्यामिति तद्धीतिवैव अथवा
नैवार्यविधिर्गृहस्थाग्रे क्तिर्हि आवर्णि केनाग्रियापायेति गोतमेन पठितं इहापि वक्ष्यति बैलानसमते स्थित इति तस्माद्वा
विरहितानि कर्मान्तरापेक्षैतानि । दर्शपूर्णमासादयस्तु शब्दा भक्त्या तत्र प्रयुक्ता अतस्तत्र तदाधानमभार्यदैवैः । गार्हस्थ्यो-
पादाना प्रतिपत्तिरुक्ता अधीन्यात्मनि वैतानानिति । यत्न याव जीवश्रुतौ सत्यां कथमशोनात्याग इति एतच्चानुराश्रयानु-
क्रमणप्रकरणे निरूपयिष्यते । अन्ये पुनराहुः होमोप्राप्त्या नामानां प्रतिपत्तिद्वारेण देवतायर्थ उपयोगः, ननु च यजमानप-
ञ्चमाङ्गभक्षणानीति तत्रापि विद्यते भक्ष सत्यं सत् शास्त्रीयोन लौकिक लौकिकस्य च प्रतिषेधः, सत्यज्येति प्राप्तमेव-
ञ्च तस्य तदर्थान् विरुध्यते यथा वक्ष्यति ग्रामादाहृत्य वा श्रीयादिति तदेव सत् मुन्यन्नेरिति विधानात्, तदेवं श्रावणि-
ञ्च तस्य तदर्थान् विरुध्यते यथा वक्ष्यति ग्रामादाहृत्य वा श्रीयादिति तदेव सत् मुन्यन्नेरिति विधानात्, तदेवं श्रावणि-
केनाग्रियापायेत्यादि सर्वमुपपन्नम् । तथास्य हि होमसभापायेति पठ्यते न तु सत्यज्येति । समारोपणमपि सुमूर्तस्तदनपतो-
वक्ष्यते प्रथमप्रवासेन नुरागादिशब्दानां अवगिकामिविषयमेव कर्थांचिदुपपत्तिः, श्रतभार्यस्य तदापान्वाचनिक भविष्य-
ति यदावा ब्रह्मचर्यादेव वनवाससमिच्छेत्तदा श्रावणिकापानं तस्मादाह्निमि सहाग्निर्बनप्रस्थानसभार्यस्य । तत्र यथा-

विधि ब्रीह्यादिना श्रौतकर्मनुष्ठानम् । ब्रीह्यादीनामपि मुन्यन्तता कथंचिदुपपाद्या ब्रीह्यिवावपि पवित्रम् । भार्यानिक्षेप-
श्रानाहिताद्ये कथंचित्स्मार्तंऽप्यो यतिरुभयो स्मार्तत्वात् । यस्यचंद्रभायैजाते एकयाचाग्रमोनीतास्तस्य द्वितीयाभार्यानि-
क्षिप्येतिवचनम् । अस्कन्दयन् स्कन्दन विध्यतिक्रम यथाविहितस्यानुष्ठानस्यासपादन एतच्च पादपूरण योगइत्येतदपि
योगतश्चैकन्दयन् युक्त्याऽविनाशयन् । युक्तिर्विधिरेव ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैतानिक विततेष्वपि कार्यमग्निहोत्रहोम । दश पर्वदशास्त्य पर्वदृत्यमस्कन्दयन्पात-
यन् । योगतउयोगत ॥ ९ ॥

(३) कुड्मूक । गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणामिकुण्डयोर्विहारोर्वितानतत्र भववैतानिकमग्निहोम-
याशाल्मनुतिष्ठेत् । दशपौर्णमास्य पर्वेतिश्रौतस्मार्तदशपौर्णमासौयोगतः त्वकालेऽस्कन्दयन्परित्यजन् । भार्यानिक्षेपपक्षे-
च रजस्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचित विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

(४) राधवानन्दः । वैतानिक गार्हपत्यकुण्डस्थिताग्नेराहवनीयदक्षिणामिकुण्डयोर्विहारोर्वितान तत्र भववैता-
निकमग्निहोत्र यथाशाल्मनुतिष्ठेत् । अस्कन्दयन्परित्यजेत्यप्यपर्वपर्वस्यचिद दशास्त्यकर्म एवपौर्णमासाख्य योगतः श्रौत-
स्मार्तदशादि काले ॥ ९ ॥

(५) नन्दन । वैतानिकमित्यनुवादः । योगतः श्रामित श्रामकालइतिवायत् । अस्कन्दयन्नतिनामन् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा वैतानिक अग्निप्रयसाध्य । च पुनः आग्निहोत्र यावदन्नादिकहोमद्रव्यसाध्य । दशश्रा-
द्धास्कन्दयन्नुत्पयन् । च पुनः योगतः पौर्णमासपर्वस्कन्दयन् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्ट्यामयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥ तुरायणं च क्रमशोदाक्षस्यायनमेवच ॥ १० ॥

(१) मेवातिथिः । दशैष्टिश्च आयहणचेति समाहारद्वन्द्वः । चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणा श्रौतकर्मविशेषवचना
नित्याएवतुरायणदय केवाचित् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्षेष्टयोऽग्निर्वाअकामयतेत्यादितैत्तिरीयेकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयाआज्ञाताः तुरायण सबत्सर
सवनविषादधीरित्यादिनापस्तम्बेनोक्तः । दक्षस्यायन दाक्षायणयज्ञेन त्वर्गकामोयजेतेतैत्तिरीयआज्ञातम् । अत्र
यद्यपि वन्यैरेवाकृष्टपच्यैर्नारादिभि पुरोडाशादि तथापि दशांर्ध्वतविना दाक्षायणादीनांक्षीरविनाऽसिद्धैर्गवामपि
परिपह ॥ १० ॥

(३) कुड्मूक । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आग्रयणनवसस्पेष्टिः ऋक्षेष्ट्यामयणचेतिसमाहारद्वन्द्वः तथाचातुर्मास्यतुरायण-
दाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् सर्वमेतच्छ्रौतदशपौर्णमासादिकर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते
नन्वस्यानुष्ठेयधाम्यव्रीह्यादिनाभ्यन्वादेशाच्च नचसृष्टि श्रौताद्वबाधनेष्ट्याहुस्तदसव वसन्तशारदैरित्युत्तरऽश्लेके मु-
न्यन्मैर्नारादिभिर्वाअनप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविषेर्वाधनस्यान्याम्यत्वात् । गौविन्दराजस्तु व्रीह्यादिभि-
रेवकर्गचिदरप्यजातेरैतानिर्वर्तयिष्यतइत्याह ॥ १० ॥

(१०) ऋक्षेष्ट्यामयणच=दशैष्ट्याग्रहण (मे०)

(१०) दाक्षस्यायनमेवच=दक्षिणायनमेवच (क, य,)

=दक्षस्यायनमेवच (ख, ग, घ, च, ङ, त,)

(४) राघवानन्द । ऋक्षेष्टिनक्षेत्रेष्टि । आमहायण नवसस्येष्टि । चातुर्भास्य वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेष्टि
युनात्तरेतिचतुष्कम् । अथ तुरायणमित्याश्वलायनोक्ते । केषांचित् औतकर्मविशेषास्तुरायणादय । पश्वभावादयनाद्यु-
पपत्ते । एते यागभेदाव्रीक्षभावेष्टि कार्या नीवारादे सत्त्वादावरयके मुख्याख्यामे प्रतिनिधेरावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

(५) नन्दन । ऋक्षेष्टिनक्षेत्रेष्टि । आययणमिति जातावेकवचनम् । श्यामाकवीहियवाययणानि । चातुर्मा
स्यानि वैश्वदेवादीनि । तुरायणसवत्सरसाध्यक्रतुविशेष । दाक्षायणदर्शेष्टिविरुति । ऋमश चत्र तत्रेकाले ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्र । ऋक्षेषु रुचिकादिषु आययणेच पुन उत्तरायण सवत्सरेष्टिविशेष इक्षस्यायन तैत्तिरीय
शाखायादाक्षायणसप्तम् ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यन्यै स्वयमास्ततैः ॥ पुरोडाशांश्चतुश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथि । यदा मुन्यनैरिति न पूर्वेषु सवर्ष्यते तदा नास्ति चोय वैतानिकानि कथमोसादिचोदितानि
क्रियेरन् । अत्र चतुराशाश्वैखानसशास्त्रोक्ताएव वेदितव्या । वस ते जायन्ते पच्यन्तेवा वासन्तानि । एवशारदैर्मध्यै
रित्यनुवाद । स्वयमास्ततै प्रतिग्रहादीनि वृत्तिकमाणि निषिध्यन्ते । स्मार्तानामुक्तानाकर्मणामनुष्ठानार्थपुनर्हत्यादि नाप
हरणम् । विधिवत्पृथगितिपूरणे ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । शारदपदवार्पिकस्यामाकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

(३) कुड्मूक । वसन्तोद्भवै शारदुद्भवैर्मध्यैर्यागाद्भूतेर्भुन्यन्तेनीवारादिभि स्वयमानीते पुरोडाशाश्चतुष्पथाशास्त्रतत्त
यागादिसिद्धयेसपादयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्द । अतआह वासन्तैति । वासन्तशारदैस्तगोद्भूतै मेध्यै यागाहे ॥ ११ ॥

(५) नन्दन । पृथक्नवे सस्ये प्राप्ते पुरोणस्य त्यागेनेत्यर्थ ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्र । वासन्तादिशारदेवार्पिकस्यामाकाद्युपलक्षके ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तुतद्धत्वा वन्य मेध्यतर हवि ॥ शेषमात्मनि युञ्जीत लवणंच स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथि । पर्वसु यदेवताभ्योदत्ततच्छिष्टमेवभक्षयेन्नाशकमूलक्यादि । शेषमात्मनि युञ्जीत आत्मनि
मित्रमुपयोजयेत् । आत्मार्थ शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थ । स्वयंकृतच लवणसै-प्रवादिनिषेवेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवताभ्योहुस्वामयणेष्टी मेध्यतर श्याम्पापेक्षशापि मेध्यत्वात् । स्वयंकृत लवण इक्षा-
दिशारदतम् ॥ १२ ॥

(३) कुड्मूक । तद्गोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेनयागार्हहविर्देवताभ्यउपकल्प्यशेषान्मुपमुञ्जीत आत्मना
च कृतलवणमूपरलवणाद्युपमुञ्जीत ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्द । किषायद्वित्याह देवेति । देवताभ्योये सोमयमाभ्यामित्याद्युक्तान्य युञ्जीत । स्वयंकृतच-
तृणच युञ्जीतेत्यर्थ ॥ १२ ॥

(५) नन्दन । आत्मनिवेदनयोजनम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । च पुन स्वयंकृत लवण इक्षादिशारदतं युञ्जीतयुञ्जीत ॥ १२ ॥

• शेषान्=शेषमात्मार्थ (अ)

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ॥ मेध्यदक्षोद्भवान्यथास्नेहांश्च फलसंभवार ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथि । स्थलजानि उदकजानि अद्यान् तथा पुष्पमूलफलानि च ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । स्थलजानि वास्तुकादीनि औदकानि हिमोत्पिकादीनि शाकानि फलसंभवान् वन्य-
फलजान् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूक । स्थलजलोद्भवशाकान्यरण्यवृक्षोद्भवानि पुष्पमूलफलानीदृद्यादिफलोद्भवाश्च स्नेहानद्यान् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्द । किंच स्थज्जेति । स्नेहाघृतस्थानीयान् इदृवीफलादिभ्यः सप्तवीधेषाम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दन । मेधोयज्ञाहं ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्र । स्थलज वास्तुकादि उदकशाकानि मोचकादीनि च पुन फलसंभवाश्च स्नेहान् अयादक्ष-
यन् ॥ ११ ॥

वर्जयेन्मधु मांस च भौमानि कवकानि च ॥ भूस्तृण शिपुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथि । भौमानि कवकानि कवकशब्द माग्न्याख्यात उत्राकपथ्याप । तानिच कवकानि भूमौ जा-
यन्ते वृक्षकोटरादावपि असौविशेषणार्थं भौमपद्वहणम् । सप्ताचारविरोधोऽगृहस्थपथ्येषु चाविशेषण कवकानामतिविषेध । वा-
नस्पत्यस्य च नियमातिशयोक्त तस्मादौमानीतिस्वतन्त्रपद तत्र गोजिह्मिकानामकश्चित्पदार्थोऽनेन चराणामसिद्धस्तद्वि-
षयोऽल्पम् । ननु यत्किंचिद्विजानात्मात्रस्य । कवकानामतिपिद्वत्वात्पुन प्रतिषेधो भूस्तृणादीनात् तत्समप्रायश्चित्तार्थः ।
भूस्तृणशिपुकशब्दौ शाकविरोधवचनौ वाहीकेषु प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । मधुमांसमिति व्रतचारिवर्जनीयोपलक्षणम् । भौमानि भूमिजानि । कवकानि उत्रा-
कानि । चकारात्काष्ठजानि । भूस्तृण शाकभेद । शिपु सौभाजन । श्लेष्मातकोऽबहुवार । एतेन गृहस्थानामपि
याग्यभक्ष्यत्वेनोक्तानि तानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूक । मांसिकमांस भौमानीतिपदवर्णनार्थम् भौमादीनि कवकानि उत्राकान् भूस्तृणमालवदेशोऽसिद्धशाक-
शिपुकवाहीकपुमसिद्धशाकश्लेष्मातकफलानिवजयत् । गोविद्वरानस्तु भौमानि कवकानीत्यप्यप्यवच्छेदकविशेषणमि-
च्छन् भौमानाकवकानानिवेध बाक्षानात्पु वक्षणमाह तदयुक्तम् मनुमेवपक्षमिहजातेरेव कवकमात्रनिषेधोऽह्नवस्थगोचरत-
या नियमातिशयस्त्वापितत्वात् । यमस्तु भूमिजवृक्षजंवापि उत्राकभक्षयन्ति । नलप्रास्ताविकजानोपाह्नसवादिपुगर्हितान्
इति विशेषणवृक्षजस्यापि निषेधमाह । मेधानि स्थितु । भौमानीतिस्वतन्त्रपदवद्गोजिह्मिकानाम कश्चित्पदार्थोऽनेन चराणा-
मसिद्धस्तद्विषयनिषेधमाह तदपि बहुवचनविधानकोशादिव्यमसिद्धनयद्विषयमिह कवकमनाद्विजातिविशेषपदार्थमके निषेधे
स यपि पुननिषेधो भूस्तृणादीनातिषेधेऽपि च सप्ताचार्यभिक्षविधानार्थः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्द । किंच वर्जयेदिति । कवकादीनापुनर्ग्रहणं भूस्तृणादितुल्यप्रायश्चित्तार्थम् । भौमानीतिविशेष-
णोत्रिह्मिकाकाराणीति मेधातिथि । भूस्तृण मालवदेशोऽसिद्धशाक । शिपुक बाह्यीके प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

(५) नन्दन । भौमानि कवकानि भूमिजानि उत्राकाणि । वृक्षकोटरजातानाकवकानामप्यभक्ष्यत्वे भौमानाम-
दण्डजनार्थविशेषणनिषेधम् । भूस्तृणनृणजातिविशेष । शिपुकसौभाजनकद्वयम् ॥ १४ ॥

* हो हि (अ)

(६) रात्रचन्द्र । कवकानि छत्राकाणि शिथुक सौभाजनं भूस्तृण श्लेष्मातकफलानि च वर्जयेत् । मालामृणक-
भूस्तृणैश्च ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्तं पूर्वसंचितम् ॥ जीर्णानि चैव वासासि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथि । षण्मासनिचयसमानिचयपक्षयोराम्बयुजे त्याग ननुमुन्यन्ततावेदेव सवेय यत्कर्मपर्याप्तं तत्र
नैवाधिकमस्ति कस्यत्याग उच्यते न शक्या तुल्यमहीतुमर्जनकाले अतोयत्किंचिदवशिष्टमस्ति तस्याम्बयुजे त्याग ।
जीर्णानि चैव वासासि अजीर्णानानास्ति त्याग ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पूर्वसंचितं पूर्ववर्षे शरदि वसन्तेवा परिगृहीतम् । वासास्यजिनानि चीराणिवा जीर्णा-
नीति यदिजीर्णानि तदैवाश्वयुजेमासित्याग्यानीत्यर्थ । शाकेति शाकादीन्यस्याहारार्थशोधयित्वा स्थापितान्याश्वयुजे
त्याग्यानीत्यर्थ ॥ १५ ॥

(३) कुड्मूक । सवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराचनं जीर्णानि च वासासि शाकमूलफलानिचाश्विने मासि
त्यजेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्द । वक्ष्यमाणसमानिचयस्य त्यागकालमाह त्यजेदिति । आश्वयुजे नीवारादे शमिकाले ।
वासासीति विशेषणान् चमैणात्याग । संचितशाकादिवितयमपि त्यजेदित्यन्वय ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्रीयादुत्कृष्टमपि, केनचित् ॥ न ग्रामजाताभ्यामर्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथि । आरण्यस्यापि फालकृष्टस्य प्रतिषेधः । ग्रामजाताभ्यामर्तोऽपि सत्यन्यग्रामप्राहारमि-
त्यनेन प्रतिषेध । पुष्पफलानाक्रियते नोपयोग - ग्राम्याणादेवताभ्यर्चनादौ पुष्पफलानामिषेध । अर्तोऽपि अग्रासभवे-
ऽप्यवश्यकर्तव्यत्वादिवताचर्चनस्य प्रतिनिधिपक्षेऽपि नोपादेयमित्यर्थ । अपिशब्दोभ्यन्तक्रमादृष्टव्य । पुष्पाण्यपिनोपादे-
यानि किंपुनर्धान्यानि ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । फालकृष्टानि-वनवान्यापि । न ग्रामजाताभ्यामर्तोऽपि । अर्तोऽपि फलानीति
ब्रीह्यादेरन्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(३) कुड्मूक । अरण्येऽपिफालकृष्टमदेशे-आतत्त्वामिनोपेक्षितमपि ब्रीह्यादि प्राचात् । तथाग्रामजाताभ्यामर्तोऽपि
भूभागिऽपि कृतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच नेति । उत्कृष्ट वानप्रस्थाद्युद्देशेनत्यक्त । पुष्पाणीति मेधातिथि । फलानि नारिकेल-
दीनि ॥ १६ ॥

(५) मन्दन । वन्यमपिग्राम्यहलकर्मणोत्पादितनारलीयात् । केनचिदुत्कृष्टपूर्वपरिगृहीतपञ्चदशद्वारेणत्यक्तम्
॥ १६ ॥

(६) रात्रचन्द्र । फालकृष्ट कृत्तिकृष्ट केन चिदुत्कृष्टमपि नाश्रीयात् ॥ १६ ॥
अग्निपकाशानोवा स्यात्कालपक्षभुगेव वा । अस्मकुटोभवेद्वापि दन्तोल्बलिकोपिवा ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथि । अग्निना भक्षं शाकौदनादि तदशनैरस्य सोऽग्निपकाशन । काले त्वयमेव त्यक्तं तदेव मुञ्जी

त नार्द्रफलं अथवा धान्यानामेव गीवारादीनां निष्पिप्येदभक्षणम् । अश्वभिः पाषाणैः कुट्टमित्वा पितरुपकृत्वा भुञ्जत । यद्वा यद्दूषणवृत्तकादिभिर्बहिस्तुषकपाटकतदभिरपनीय कवाटमन्तः फलभक्षयेत् । दन्तालूल्वलम् अस्य दन्तोलूखलिक दन्तैस्तुषकवागमपनीय भक्षयेत् । असत्यपि सस्कारे सनकर्तव्यं यदिवा पूर्ववदशनविशेषोपरक्षणं तादृशमश्रीयाद्यदस्य दन्ताएव उलूल्वकार्यमवघातसपादयन्ति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कालपक्ष परिणामपक्ष । अश्वकुट्टोऽश्मयश्मना तुषमोक्षकृत्वाऽश्नन् । दन्तोलूखलिकः त्वदन्तैरेव तुषमोक्षकृत्वा भुञ्जान् । अवचान्यतरस्यैव परिग्रहं कार्यं, तत्राप्युत्तरीतरस्य श्रेष्ठत्वमितिक्रमोक्तिः फलम् ॥ १७ ॥

(३) कुडूकः । अग्निपक्षवन्मनकालपक्षवा फलादियद्दानोलूल्वलमुसलाभ्यां किनुपाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्वं मेवाद्यादा दन्ताएवोलूल्वलस्थानानि यस्य तथाविधोवा भवेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । वानप्रस्थस्य नियमविरोधानाह अग्नीति ह्याभ्या । दन्तोलूल्वलिक दन्ताएव उलूल्वलाभक्ष्यसाधनानि यस्यस्य । अग्निपक्षादिचतुष्टयभक्षणमकारनियमः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । फलान्पशना निष्पीड्य योभक्षयति न दन्तादिना सोऽश्मकुट्टकः । दन्तैरेवमुसलोलूल्वलकार्यमस्य दन्तोलूल्वलिकः । प्राधान्यादुलूल्वलस्यैवग्रहणम् । सनुपान्प्रवहारोत्पत्त्यर्थः । अनेन त्रतेन परिग्रहपरादुलूल्वत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

“सद्यः प्रक्षालकोवा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ॥ पण्मासनिचयोवा स्यात्समानिचयएव वा ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्पूर्वमेषानमुक्ततदैकाहिकभोजनपर्याममेवाभयेत् । मासोपयोगीवा सचयोमासपर्याम सचयोमाससचय सोऽस्यास्तीति नूक्तकर्तव्यं, यदिवा माससचयकदति बहुवीहिसमासोच कर्तव्यं मासपर्यामसचयोस्येति ण्वमुत्तरयोगि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अथ सञ्चयेविशेषमाह सद्यः प्रक्षालकदिति । सद्यएव सचयभाग्दशकालयतीति प्रक्षालनेन तदव्यभिचरिता रितता लक्ष्यते । समानिचयः सवत्सराधान्माससञ्चयकारी सवत्सरोर्ध्वकालार्थसंचयस्तु नास्त्याश्वमुजे त्यागस्योक्तत्वात् । पक्षचतुष्टयतु पूर्वपूर्वप्राशस्त्यार्थमुक्तम् ॥ १८ ॥

(३) कुडूकः । एकहमाज्जीवनीचितमासवृत्तुपचितवा षण्माससवत्सराजिहसमर्थवा नीवारादिकसचिनुयात् । यथापूर्वनियमातिशय मासवृत्तियोग्यसचयोमाससचय सोऽस्यास्तीति अत इति नूतनविति नूतनग्रन्थे षण्माससचयिकदितिरुपम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । सद्यः प्रक्षालिकादिचतुष्टय सचयनियमः । नियमभेदे भाग्यभिच्छी स्यात् । सद्यः प्रक्षालिकादिचतुष्टयनिर्वाहकसचितमत्तः । निचयः सचयस्तेन षण्मासव्यपि सचयोयस्य पूर्वसमाब्देव्याप्यनिचयोयस्येति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिदिनमनसपाद्यातिशयेपमुक्ताश्वस्तनिकोहस्तप्रक्षालन्य करोतिसचयः प्रक्षालकः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सद्यः प्रक्षालकोवास्यात् तदहं पर्यामकस्यात् सञ्चयपरहितइत्यर्थः । च पुनः समानिचयएववा वर्षपर्यामानोवा । हापनोस्ती शरत्समाहृत्यमरः । वर्षपर्यामानसचयइत्यर्थः ॥ १८ ॥

नक्तचान्संमश्रीयाद्वा वादस्य शक्तिः ॥ चतुर्थकालिकोवा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । द्विर्भोजनस्य पुरुषार्थतया विहितत्वादन्तरस्मिन्कासे निर्गतिरिधीयते । यथायथा वयोया-

ति तत्रातथाभोजनकालं ज्ञात्वा । चतुर्थमष्टमावधितयाऽऽश्रयेत् । त्रीण्यहोरात्राण्यतीत्यु चतुर्थेहनि सायंभुजानोष्टमकालि-
कोभवति । भोजनस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयश्चतुर्थकालसंबन्धप्रतीयते ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नक्तमेव दिवैववा भोजनं तत्र शक्तिः शक्तौ सत्यां नक्तमेव यदातु दिवा तदा । नित्यमा-
स्त्य सद्यःप्रक्षालकवृत्तौ स्थित्वैव भोजनमित्यर्थः । चतुर्थकालिकोवेत्याद्यपि शक्तावेकस्मिन्दिने दिवा नक्तंवा भुक्त्वा द्वि-
तोयदिनेऽभुक्त्वा तृतीये दिवा नक्तंवा भोजनमिति चतुर्थकालभोजनम् । सामान्यतोहि सायंभातःकालयोर्भोजनकालत्वा-
त्प्राप्त्यहं द्वौ कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युक्तम् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथासामर्थ्यमन्ममास्त्य प्रदोषेभुजीत । अहस्येव वा चतुर्थकालाशनेवास्यात् ॥ सायंभातमनुष्या-
णामशर्तदेवनिर्मितमिति विहितम् । तत्रैकस्मिन्लहृद्युपोष्यापरेद्युःसायंभुजीत । अष्टमकालिकोवाभवेन्निरात्रमुपोष्यचतुर्थ-
स्याहो रात्रौभुजीत ॥ १९ ॥

धीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकाशिकः ॥ आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशोवर्धयस्तपः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथि । पञ्चभिरात्मानतापयेत् चतसृषु दिक्षु अधी सन्निधाप्यमध्येतिष्ठेदुपरिष्ठादादित्यतापसेवेत् । प्रा
वृष्यभ्राण्येवावकाशाऽऽश्रयोयस्मिन्देशे देवोवर्षति तत्रदेशमाश्रयेद्वर्षनिवारणार्थं छत्रवस्त्रादि न शृङ्गीयात् । हेमन्ते शो
तोपलक्षणार्थे । एतेन शिशिरिष्येणैव विधिः । आर्द्रवासस्त्व क्रमशः क्रमेण ॥ २३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । जप्तावपि तीव्रतपःप्रकारानाह धीष्मदिति । चतुर्दिक्स्थवर्हिषतष्टयेन सूर्येण चेति प-
ञ्चभिस्तापनात्पञ्चतपा । अभावकाशकोमेघपेक्षकोऽनावृतदेशश्च इत्यर्थः । धीष्मादिपदानि चतुर्मासतुंपराणि ॥ २३ ॥

(३) कुट्टुक । आत्मतपोविबुद्ध्यर्थं धीष्मे चतुर्दिग्वर्षितैरग्निभिरूर्ध्वं चादित्यतेजसात्मानतापयेत् वर्षात्पभाव
कासमाश्रयेत् यत्र देशे देवोवर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्त्विष्टेदित्यर्थः हेमन्ते चार्द्रवासाभवेत् । ऋतुत्रयसवस्सरावर्त्य
माससावत्सरिकएव नियमः ॥ २३ ॥

(३) कुक्षुकः । श्रौतानधीनैस्त्वानेसशास्त्रविधानेन भक्षणानादिनात्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहसूत्रयोपया वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिमौनव्रतचारीफलमूलाग्रनएवस्यात् नीवाराद्यपिनाभोयात् एतच्चोर्ध्वपण्मासेभ्योऽप्युप-
रि अनग्निरनिकेतनइतिवसिष्ठवचनात् पण्मासोपर्यनमित्वमनिकेतत्वच ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यपरितुष्यन्तविरक्तप्रत्याह । अग्नीनित्यष्टभिः । अग्नीन् भरमात्मकान् पीत्वा भेक्ष्यमा-
हरेदिति तृतीयेनान्वयः । ऊर्ध्वपण्मासेभ्योऽनग्निरनिकेतइति वसिष्ठोक्तेः पण्मासवानमस्य कृत्वा यथाविधि वैश्वानसया-
स्त्रविधानेन ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवगृहस्थसमस्य वानप्रस्थस्य धर्माउक्ताः अथ भिक्षुकस्य धर्मानाह अग्नीनिति । अनग्निं त्यक्त-
पश्चादग्निः । मुनिमौनी ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैतानानधीनात्मनि समारोप्य अनग्निं पाकादिरहितः अनिकेतं स्यात् गृहरहितः स्यात् ॥ २५ ॥

अप्रयत्नःसुरवार्येषु ब्रह्मचारी धराशयः ॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुखप्रयोजनेषु वस्तुषु यत्ननं कुर्यात् आतपपीडितं छायांनोपसर्पेत् शीतादितोनाग्निसमिंशी-
तं यदि तु दैवोपपादितादित्यतापादिना शीतादिदुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यत्रैव तद्गुहापनोदः क्रियते न निषिध्यते वर्षादिका-
लादन्यत्रैतद्विधीयते तत्र प्रतिपन्नस्य घर्मस्य विधानात् । अथवा व्याधितरयोषधमयज्जोनिवार्यते व्याधिनिवृत्तिरपिमु-
स्रमुच्यते अतस्तन्निवृत्त्यर्थयन्नकुर्यात् । पराशयः केवलैस्तृणैराच्छादिते स्थण्डिले शर्यात शरणेष्वश्रयेषु गृहवृक्षमूलादि-
षु नमकारमात्मीयाभिविवेशः न कुर्यात् । वृक्षमूलानि निकेतनं गृहस्थानीयं कुर्यात् तदसंभवे शिलातल्लगुहादयोपि वि-
हिता ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूक । फलमूलासभवेचवानप्रस्थेभ्योब्राह्मणेभ्य माणधानधारणोचितभैक्षमाहरेत् तदभावेचान्येभ्योवन-
वासिभ्योगृहस्थेभ्योद्विजेभ्य ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्द । यात्रिक माणधारणोचित । गृहमेधिवित्पनेन वने ये गृहस्थाः स्युस्तेभ्योपि ॥ २७ ॥

(५) नन्दन । तापसेषु वानप्रस्थेषु । तदलाभेगृहमेधेषु ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्र । यात्रिकयात्रामात्र यावत्माणधारणतावद्भैक्ष आहरेत् आचरेत् । च पुन अन्येषु गृहमेधेषु
वनवासिषु भैक्ष्यआचरेत् ॥ २७ ॥

ग्रामादात्त्य वाश्रीयादष्टौ घासान्वने वसन् ॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथि । असंभवेतु । घासपहणान्मूलफलभक्षैव ग्राम्यान्नाशनमन्यासभवेऽनेनानुज्ञातम् । गृहीत्वा
पत्रपुटेनैव पाणिना भोजनरहितेन शकलेन शरावाद्येकदेशस्रण्डेन ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ग्रामादात्त्येतिविधिना तन्मात्रार्थप्रामंभविशेत् । पुटेन पर्णपुटेन । पाणिनेतिदक्षिणपा-
णिना । वनप्रतिभैक्ष्यानयनविधानादष्टौघासानितिपुच्छकलाहरणपक्षयोरेवान्वितम् । शकलेन स्थालीकर्परेण ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूक । तस्यान्यसभवे ग्रामादानीय ग्रामस्यानन्यार्थोपासानुपार्णशरावादिस्रण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा
वानप्रस्थोभुज्जीत ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्द । तदलाभे मकारान्तरमाह ग्रामादिति । तादृशस्यभिक्षापात्रमपि नास्तीत्याह । पुटेनेति । प-
त्रस्यानियतत्वादञ्जलिमात्रा पाणिपात्रमिति श्रुतेः । शकलेन अर्पेण पाणिना ॥ २८ ॥

(५) नन्दन । तदलाभे किंकर्तव्यमित्येवभिक्षायामाह ग्रामादिति । पुटेन पत्रपुटेन पात्रेण । शकलेन भिन्नभाण्ड-
स्रण्डेन ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्र । पाणिना दक्षिणेन प्रतिगृह्य अष्टौ घासानश्रीयात् । शकलेन शरावस्रण्डेनवा ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथि । एतादीक्षा नियमानन्याश्चाऽन्तर्गतस्थानचक्षुनिमीलनादिक सेवेत । श्रुतीरौपनिषदी रहस्या-
धिकारपठितानि वेदवाक्यानि अधीयीत चिन्तयेद्भावेभ्यश्चाऽऽत्मसंसिद्धये ब्रह्मण्यस्यार्थायाउपासनाउक्ता । विविधाइत्य-
नुवाद ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अन्याः स्मृत्यन्तराकाशासोपवासाद्या दीक्षा नियमानुपनिषण्णायोऽप्यतदनुपनिष-
द्रहस्य तादृगर्थोऽपनिषदी श्रुती सेवेतेत्यनुषङ्ग । आत्मन संसिद्धिविवेक ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूक । वानप्रस्थएतादीक्षाएतानिनियमानन्याश्चवानप्रस्थशास्त्रोक्तानन्यसेत् । औपनिषदीश्चश्रुती उपनिष-
द्विब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानिविविधान्यस्यात्मनोब्रह्मसिद्धये धन्यतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्द । किंच एताश्चेति । दीक्षाशब्दोनियमवचन । औपनिषदी रहस्याधिकारपठिता परीक्ष्य लो-
कात्कर्मचिन्तान्नास्रणोनिर्वेदमायवित्प्रादिका । आत्मसंसिद्धये मोक्षाप साहेवात्मनोवास्तवी मुदि ॥ २९ ॥

(५) नन्दन । एताश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दीक्षानियमान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्र । युष्म एतानिति । एतापूर्वोक्ताऽत्रतान् । च पुन अन्यान्यभासोपवासव्रतादीन् विप्रवने वं-
न् सेवेत । च पुन दीक्षावानप्रस्थदीक्षा सेवेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥ विद्यातपोविद्वद्भ्यश्च शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेणोक्ताग्र्याश्च सेवेत । शाक्यपाशुपतादिदीक्षादिसेवनमपि भामंतन्निषेधति ऋषिभिर्महाभारते सतप्यवेनेवाच्यैः सेवितावर्ण्यते । ब्राह्मणैश्च गृहस्थैश्च । सेविताः तदुक्तमुत्तरेषाचैतदविरोधीति । विद्या आत्मैकत्वविज्ञानं तत्पुरुषितसेवनेन ब्रह्मनयेन ब्रह्मिकुर्यात् । शरीरस्य च शुद्धये आहारनियमदीक्षाः सेवेत ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधनम् । ताम्रविद्या वैश्वानराद्युपासना तपः स्वाध्यायस्तयोर्ब्रह्मार्थं तथा तासामेव पवित्राणाम्पेन शरीरस्य शुद्धिः पापक्षयस्तदर्थं च ऋष्यादिभिः सेविताः श्रुतीः सेवेतेत्यन्वयः । ऋषिभिर्ज्ञानपरैर्यतिभिः ब्राह्मणैस्तथागृहस्थैरेव ब्राह्मणैर्गृहस्थत्वेपि सेविताः । अतोद्वयोर्मध्यवर्तिनोऽवनवाप्तिनोऽतिप्रशस्ता एव ताद्व्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यत्तादेताः ऋषिभिर्ब्रह्मसर्वेषामपि परित्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोगैर्विद्वद्भ्यश्च मुनिभिः पञ्चतयः सेवितास्तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तास्तौति ऋषिभिरिति । ब्राह्मणैर्ब्रह्मतत्त्वदर्शयिभिः सेविता अभ्यस्यमानाः । शरीरस्य च शुद्धये त्रिदशरीरं यत्पापतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं स्थूलदेहे यत्पापतपोनाशाय ॥ ३० ॥

(५) बन्दनम् । सेविता इति दीक्षाणां च श्रुतीनां च विशेषणम् । विद्या ज्ञानम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । य पुनः ब्राह्मणैः ब्रह्मचारिभिः य पुनः गृहस्थैः वानप्रस्थैः सेविता धर्माविद्यातपोविद्वद्भ्यश्च य पुनः शरीरस्य शुद्धये सेवेतेति सर्वत्र सन्धः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय ब्रजेदिशमजिह्वगः ॥ आनिपाताच्छरीरस्य युक्तोच्चार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राच्याददीच्याश्च दिशोरन्तरालमपराजितादिकुलोकेऽवैशान्तिरुच्यते दिशमास्थाय चैतत्तिनिपापैषामपागत्येति ततस्तामेव ब्रजेन अजिह्वगः अकुटिलगामी श्वभ्रन्दसोतासि न परिहरेत् । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तोच्चार्यनिलाशनः । प्राच्याददीच्याश्च गमनविधिरस्य । यावन्मपतति तावद्वायुमक्षोन्मूत्रमक्षश्च रंथात् । युक्तयोगशालैरत्मानमुच्चैः तदेतन्महाभरयानमुच्यते ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधनम् । अथ तपसा त्रिजलस्याप्रत्यवायवृत्त्युपकारमाह अपराजितामिति । अपराजितैश्चानो आरथाभोदिभ्यः अजिह्वगोऽधिकण्टकजलादीनावर्त्मनि दर्शने तत्परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वन् । युक्तोनियतचित्तवृत्तिं । वार्यनिलाशनस्तदंशतपराशनः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अचिकित्सितध्याध्यायशुद्धयेऽपराजितामैशानां दिशमाश्रित्याकुटिलगतिमुक्तोद्योगनिधोजलनिलाशनमाशरीरनिपाताद्व्येन । मर्यादयानात्प्रसासे विहितचेदं प्रणम्य तेन न पुरायुषस्व कामो प्रेषादितिश्रुत्यापि न विरोधः यत् कामिप्रपद्ययोगाद्वैधमरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपराशान्तरमाह अपराजितामिति । ऐशानां दिशमाश्रित्याजिह्वगोऽकुटिलगतिः युक्तोद्योगः शान्तिभिनमहाभरयानः शरीरस्यानिपाताद्व्येन विधेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(५) बन्दनम् । मकारान्तरमाह अपराजितामिति । अपराजितां प्रागुदीचीम् । अजिह्वगरुणुगतिः । शरीरस्यानिपाताद्व्येनिरस्यम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपराजिता ईश्वरी आख्याय अजिह्वयः सन्नेजेत् । कौटशोवानपस्थः शरीरस्यानिपातात् । युक्तः नियतचित्तः । पुनः कौटशः वार्यानिष्ठाशनः वार्यापारोवा अनिष्ठापारोवा ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुम् ॥ वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानि तपांसि महास्थानंचानन्तरोक्तं महर्षिचर्या आसामन्यतमया नदीपवेशेन भृगुप-
तनेनाग्निप्रवेशेनाहारनिवृत्त्यावा शरीरन्यजेत् । अस्य च फल वीतशोकमयस्य ब्रह्मलोकमाप्तिः । नरकादिदुःखानुभव-
शोकः मय नरकगमिण्यामीति तदस्य द्येति । अव्यवधानेनैवाधारादिक्रमेण ब्रह्मलोकमाप्नोति इहस्थानविशेषो ब्रह्मलोकः ।
स्वर्गादिपिनरितशयस्तत्र महीयते पूज्यमान आस्ते ननु ब्रह्मणः स्वाराज्यमाप्नोति लोकग्रहणात् । चतुर्थेऽह्ना अमे वीक्ष्य दृश्य-
ति न केवलमकर्मलतो मोक्ष इत्याहुः । ननु चाप्युक्तं विविधाभौपनिषदीरात्मसंतिद्वयेऽनुतीरिति आत्मसंतिद्विभ्य आत्मोपा-
सनया तद्वाचापत्तिः न ह्यन्यः संतिद्विशब्दस्याथ उपपद्यते औपनिषदीषु श्रुतिषु तद्वाप्ययोगिनामात्मानं ब्रह्मसंस्थो भूतत्वं
मेतीति च । अथ सायुज्यं गच्छतीत्यादि अथोच्यते अन्या अपि तपःसिद्धयः भूयन्ते यस्तपति पितृलोकवासी भवतीत्यादिसं-
कल्पिता योपपादिता सा हितासां लोकश्च पुरुषस्य भविष्यति न पुनर्भक्षति तदयुक्तं विशेषाभावात् । यथैव परिमित-
साक्षात्प्राप्तानां त्वधिक्रियते एवमभूतत्वमात्रावपि । न च चिच्छ्रूयते परित्राजकेनैवोपासनाय हेतुविषयाणि कर्तव्यानि । ननु च
त्रयोधर्मस्त्वभाइत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनदानमित्यनेन गृहस्थधर्मा उक्तास्तपपूर्वेत्यनेन वानप्रस्थो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
त्यनेन नैषिको ब्रह्मसंस्थ इत्यनेन परित्राजक । एतेषां यथाशास्त्रं पुण्यलोकोऽुक्तः । पारिशेष्यादेतच्च तिरस्काराभूतत्वम् । नै-
व ब्रह्मणि सतिष्ठते । प्रयतते तत्परस्य ब्रह्मसंस्थस्य योगिकत्वादस्य शब्दस्य । ननु च यदि सर्वेषां अधिकारस्तदैतत्वेदेव
वक्तव्यं ब्रह्मसंस्थो भूतत्वमेतीति । नैव आभमाणां त्वविधेयाव्यवगतफलसंपत्त्याणिः पुण्यत्वेका भवन्तीति ब्रह्मसंस्थस्य-
तदाभमावस्थितस्यैवाभूतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणविधीयते । ननु चाहैतत्पुण्यं ब्रह्मसंस्थो भूतत्वम् । सच निवृत्तकर्मस्य । आश्रमाश्र-
मबुत्तमार्गाख्या । क्रियाकारकफलभेदानुष्ठानात्मका । तत्राहैतांस्त्विज्ञाने समानभेदाभ्यानि च गृहस्थाधिप्रोक्तकर्मादी-
नीति परस्परविरोधः । अवोच्यते । समानमेतत् पारित्राज्येपि यमनियमानामिहत्वात्तेषु भेदाभ्या । अथाप्युच्येत कर्म-
संन्यासिनो निवृत्तिमार्गावस्थापिनो नैव केचिच्छास्त्रार्थविषय सन्ति । नायशास्त्रार्थ अहंकारममकारत्याग एव संन्यासो-
द्वध्यते नाशेषशास्त्रार्थत्यागः तस्यापि क्षुधापुपहतस्य भिक्षादौ प्रवर्तमानस्यास्यैव क्रियाकारकसम्बन्धः । तत्र लौकिके-
-दृष्टार्थभेदे प्रवर्तमानस्य अहैतांस्त्विज्ञानभावनमविरुद्धं । शास्त्रेयं त्वविशेषादौ विरोधादिति कोपुक्तकार्यवदेव । अ-
थोच्यते क्षुधापुपहतस्याप्यहैतत्यागो विरोधिना भोजनेन तावत्काल एव । यथाप्यतमसि चलितस्य गच्छत कण्टकप्रदे-
शे पादग्यास सवितरि पुनरुदिते लब्धप्रकाशस्य पुनर्न्याम्यमेवाभ्यस्य कण्टके वस्थानम् । तथा क्षुधापुपघाते विच्छि-
न्नात्मविज्ञानस्य क्षणमालोकस्थानीयायाऽनुनिवृत्तौ पुनरुदसंस्कारवशादेवावस्थानमिति । तच्चाप्येऽप्यविरुद्धम् । गृहस्थ-
स्यापि पुनरादादितयोपासनमविरुद्धं बहुव्यापारः । तत्रस्तु भेदात्मन्यतागतस्य कुतोऽहैतसंस्कारोपपत्तिः । उक्तं च गृह-
स्थधर्मत्वेकाकीचित्तयेदिति । तथा पुत्रे सर्वसमासं ज्येति । ननु च तस्मादुहनेन पुत्रापुत्र स्वः कामोभेदादिति श्रुतिस्त्व कुतो-
दानमस्यस्य शरीरत्यागं महिसाश्रुतिर्वानप्रस्थादस्य ब्रह्मज्ञानया स्मृत्या विषयउत्तरापायितुं शक्यते । यत्कीयसी हि श्रुति सा च
रक्षत्यनुरोधेन न सकोचमर्हति । उच्यते बरसा विषीर्णस्यानिहसदर्थनादिना वा विदिते भत्यासने मृत्यो मुपूतोन

न्नामिकोवापदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । यदि चेतस्था ब्रह्मचर्यादेव ब्रजेद्दनाद्वा गृहद्वेष्ट्यादि श्रुतिशतैश्च सन्यासस्य विहितत्वात् । अप्येवमिदं ब्रह्मलोकेषु सन्यासाद्ब्रह्म स्थानमिति श्रवणात् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । अथसन्यासाश्रमप्रवृत्तौति वनेष्विति । विद्वत्स्य चरित्वा ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्र । अथ सन्यासाश्रमप्रकरणे वनेष्विति । एवमायुषस्तृतीयभागनीत्वा चतुर्थमायुषोभागं कृत्वा सगान्तर्वास्त्यक्त्वा परिव्रजेत् सन्त्यजेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमोजितेन्द्रियः ॥ भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथि । समुच्चयपक्षमुपोदलयति । आश्रमादाश्रममिति । गृहस्थाश्रमाद्दानप्रस्थाश्रमगत्वा हुतहोमउभयोरन्याश्रमयोर्द्वयं जितेन्द्रियस्तदा परिव्रजेत् प्रेत्य वर्धते इत्यादि विभूत्यतिशयेन । भिक्षावलिदानेन परिश्रान्तः । द्विराश्रमधर्मानुवाचोपमः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अत्र वनवासानन्तरपरिव्रज्याभिधानेन गृहस्थस्य परिव्रज्याधिकारोनास्तीति प्रसज्जिताशङ्कानिराचष्टे आश्रमादिति । मकैवल्यब्रह्मचर्यं वर्तमानस्य तादृशवैराग्यादि तस्य चर्णत्रयापाकरणसम्भवात्तमाश्रमस्यैव गृहस्थाश्रममनमवश्यं ननु गृहस्थस्य ऋणापाकरणमाश्रमात्तरसाध्यमतोस्य विरागस्थानन्तरमेव परिव्रज्यसम्भवीति तात्पर्यम् । हुतहोमइति यज्ञैकदेशाभिधानेन यज्ञत्वाद्यायापत्यैर्ऋणत्रयापाकरणमुक्तम् । जितेन्द्रियोभ्युत्थापितवैराग्य तेन जितेन्द्रियोहमिति यदि गृहस्थोमन्यते तदा तदेव परिव्रजेदन्त्यथा वनवासेन जितेन्द्रियतामाश्नेत्यर्थः । भिक्षादानवलिदानाभ्याकर्मफलपौलक्ष्यते तेन आन्तस्तत्करणसमर्थः । एतेन तच्छ्रुतौ तत्कर्मवैवात्मा जिज्ञास्यइति दर्शितम् । प्रेत्य वर्धते लिङ्गदेहावच्छिन्नस्तदवच्छेदस्यासौद्रव्यविभूतलभते ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूक । पूर्वपूर्वाश्रमाहुत्तरोत्तराश्रमगत्वा ब्रह्मचर्याद्गृहस्थाश्रमतोवानप्रस्थाश्रममनुषायेत्यर्थः । यथाशक्तिगताश्रमहुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षावलिदानचिरसेवयाश्रान्तः परिव्रज्याश्रममनुतिष्ठपरलोके मोक्षलाभाद्ब्रह्मभूतवर्द्धतिशयः प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्द । आश्रमाद्दानप्रस्थान्तादाश्रमतेष्वन्तर्गतब्रह्मचर्याद्यश्रमतेषु हुतहोमोबहुधा श्रौतलौकिकादिषु येन स अत परन्तु होष्यतीत्यर्थः । भिक्षावलिपरिश्रान्तः ब्रह्मचर्यं भिक्षया गार्हस्थ्यं वानप्रस्थयोर्धेहिदानेन परिश्रान्तः भिक्षारूपवैरिभित्तत्वाद्वाश्रान्तः व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यमस्तीति श्रुते । तथाविधपुत्रेभ्यः सुखी स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दन । इयमेवाश्रमप्रतिष्ठिता नाभ्येत्याह आश्रमादिति । हुतहोम कृतसमिदाधानाग्निहोमहोम । भिक्षावलिपरिश्रान्तः भिक्षाहरणवैश्वदेववलिहरणाभ्याक्षीणदेहः । आभ्याविशेषणाभ्यामाश्रमचयविहितकर्म लक्ष्यते । आश्रमादाश्रमगत्वा ब्रह्मचर्याश्रमाद्गार्हस्थ्यं ततोवानप्रस्थाश्रमगत्वा ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्र । भिक्षावलिपरिश्रान्तः भिक्षावलिभ्यारहितः सचयगृहितः हुतहोमः । भिक्षासूत्रपरित्यागे कृतहोम एतादृशं प्रव्रजेत् प्रेत्य परलोके वर्धते मोक्षप्राप्नोति । लिङ्गदेहाद्यनवच्छिन्नविभूतमोक्षत्वपवयसत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानोव्रजत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथि । अपाकरणम् ऋणसंशुद्धिः । मनोमोक्षे निवेशयेत् । मोक्षशब्देन प्रव्रज्याश्रमोत्पद्यते । तत्र आधानेन मोक्षैकफललोच्यते । न तथाऽन्येष्वश्रमेषु अतोमोक्षः परिव्रज्याश्रमे ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उक्तमर्थस्फुटयति ऋणानीति । मोक्षे मोक्षसाधने चतुर्याश्रमे । अधोव्रजति प्रत्यवा-
योत्पत्त्या पूर्वाश्रमेऽप्यनधिकृतोभवति । नचैव ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदनादृहाहेतिश्रुत्याविरोध तस्याः पूर्वजन्माभ्यासवशा-
दित्यात्यन्तिकवैराग्यप्रभुरुपविषयत्वात् । तदाहदेवच यस्यैतानि सुगुणानि जिह्वोपरस्योदरगिर । सन्त्यसेदकतोद्गरोनास-
णोब्रह्मचर्यवानिति ॥ यस्तुनान्यन्तवीतराग समन्दाधिकारः । तद्विषयाणिच अनपाकृतर्णत्रयसंन्यासनिषेधकमन्वादिवच-
नानि यथा भारते ॥ कषायप्रापयित्वा च श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु । प्रव्रजेथ परस्थानयनं गत्वा न शोचतीति ॥ यस्तुत्क-
रागस्तद्विषयमेकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति ऐकाग्रस्य गार्हस्थ्यरूपैकाग्रमित्वमेव रागिणायुक्त-
मित्याचार्या । रागिणामधिकृत्य गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षतः श्रुतौ विधानादित्यर्थ ॥ २५ ॥

(३) लुप्तकः । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितोब्राह्मणउत्तरश्रौकामधेयानि शीघ्र्यानि सशोभ्य मोक्षे मोक्षा-
न्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनोनिर्बोजयेत् । तान्युपानि त्वसंशोभ्य मोक्षचतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकव्रजति ॥ २५ ॥

(४) राघवान्मन्ड । किंच वेदाभ्ययनपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानैर्ऋषिपुत्रिदिवानाश्रान्त्यपाकृत्यशोधयित्वा मोक्षे सं-
न्यासे मोक्षसाधनत्वान्मनोनिवेशयेदित्यविरक्तशिक्षणान्हा ऋणानीति । तदकरणे दोषमाह अनपाकृत्येति । अधोन्नरकव-
जेदेव ॥ २५ ॥

(५) मन्दम । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्येकत्वा धानप्रस्थमकृत्वापित्तस्यास कर्तव्योनाभ्यशेभ्याह ऋणानीति । ऋणानि
शीघ्रपभ्ययनमजननयजनारुपानि । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासाश्रमे । अनपाकृत्य ऋणानीत्येव ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शीणि ऋणानि अपाकृत्य परित्यज्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । देवर्षिपित्राणि यज्ञेन देवदृष्टं
वेदाभ्ययनेनार्थं पुत्रोत्पादनेन पशुक एतद्व्ययमपाकृत्य परित्यज्य परिरक्षेत् । तुपुन शीणि ऋणानि अनपाकृत्य अनपा-
कृत्य मोक्षं स्वमान अधोव्रजति पतति ॥ २५ ॥

अपीत्य विधिवद्वेदानुष्ठांश्चोत्पाद्यधर्मतः ॥ इहा च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथि । कानि पुनस्तानिऋणान्यतआह त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया चितृभ्यः
त्वाभ्यायेनापिप्यदिति श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरियम् । ननुच गृही भूत्वा प्रव्रजेदथवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति जा-
घालश्रुतिरुच्यते । उत्पत्तिमात्रमाश्रित्योक्तमुदाहरति तत्रेदं विरुध्यते अनुत्पाद्य तथा प्रजामिति । यद्येषाश्रुतिरस्ति
किताहं इदमुच्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति प्रव्रजेदिति । ननु प्रव्रजितेनेमानि कर्माणि कर्तव्याभ्यनयावेतिकर्तव्य
तमेत्येतन्नस्ति गृहस्थस्य त्वप्रिहोवादीनि साहकृत्यपाण्याभ्रातानीत्येतदभिप्रायमेतत् । येत्वेताश्रुतिमदृष्टान्माताएव ने-
हिकादयस्तेच गृहस्थाश्रमेण प्रत्यक्षश्रुतिविधानेन बाध्यन्ते । येच ह्रीगायनधिकृतविषयतया स्थतिवाक्यानामर्थवत्ता-
वगमन्ति तेषामभिप्रायन विषय । यदि तावदान्यापेक्षणविशुक्रममाद्यद्वाशक्तौ श्रौतेषु नाधिक्रियते यतस्तथा विधा-
दयुक्तं संपादयितुसमर्थस्तमप्यधिकारश्रुतीनामर्थवन्त्ये जति न तदसमर्थमपि कुर्वतीति । यद्येव त्मानैवपिनैहिकस्य
गुर्वयमुदकुम्भाधारणमैक्षपरिचरणम् पारिव्राजोपि न द्वितीयापि रात्रिप्रायमेवसेदिति कुतः पञ्चमयो स्मार्तकर्मजमा-
धिकार उपनयनचैषामस्ति लिङ्गं ततएषाविवाहार्थनयद्यथातुदवरीति । यद्यन्युपनयनमादित्यदर्शनमभिन्नदक्षिणप-
रीयेतिच विहितं यतोनानुपनीतस्यविवाहसम्भवेवाभ्यगवाह । अतोमावच्छेदय गुरुश्रुत्यणविगुणमपि ब्रह्मचर्यमेव-
मस्ति । ह्रीवरप तु प्रकृतेऽनुपनेयैवैव सच पतितश्च न हृदिदधिकृतं तस्मादनधिकृतविषयपरिवाग्यनैहिकताचेति

नमन' परितोपमादधाति । सत्य उदितहोमेन तावद्भविष्यति समुच्चयपक्षमाश्रित्य । अनपाकृत्येति निन्दावचन न पुन प्रतिषेधश्च अथवा यदाऽऽकृतदारपरिग्रहस्य मन्त्रग्यायामधिकारद्वयमेतन्नेयम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ऋणत्रयापाकरणत्वरूपमाह अधीत्येति । धर्मतोयशक्तकन्याविवाहादनुगमनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुः । तान्येवऋणानि दर्शयति अधीत्येति । जायमानो ब्राह्मणसिन्धिर्यैः ऋणवाजायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाभ्यायेनऋषिभ्य इति श्रूयते । अतोयथाशास्त्रवेदान्तीयत्वं पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथासामर्थ्यन्योतिष्ठोमादियज्ञाभ्यानुष्ठाय मोक्षान्तरद्वे चतुर्थाश्रमे मनोनिर्वाहयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्द । ऋणानीत्युक्तविवृणोति अधीत्येति । धर्मतोषर्मेण ब्राह्मादिना विवाहेन परिनिवेशयेदन्तःकृत्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दन । उक्तमेवार्थमादरार्थं श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्र । मोक्षे मोक्षसाधने सन्यासे मनो निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजतमधः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथि । यज्ञैराहिताग्निमित्यै पशुसोमैः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अख्यव्यतिरेकमाह अनधीत्येति । मोक्षगार्हस्थ्ये तिष्ठन्नेव स्वाभ्याये यज्ञादिपुष्पार्चनायापाकरणमुज्ज्याऽपवर्तमानो ब्रह्मचर्याभ्यासो मोक्षस्य भिन्नाऽदनुगमनादिगार्हस्थ्यनियतधर्मैः स्योनिवृत्त माणामामादियोगाह्वान्यनुतिष्ठन्तिमर्थः ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुः । वेदाभ्ययनपठत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञाभ्यानुष्ठाय मोक्षमिच्छन् रक्षजति ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्द । विपक्षेत्वाह अनधीत्येति । उक्तानननुष्ठायो ब्रजतीत्यन्वयः । अर्थवादात्मकश्लोकद्वयम् ॥ ३७ ॥

(५) रामचन्द्र । द्विज न सन्निधादिः तथाच श्रुति ब्राह्मणमब्रजतीति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यानिरूप्येऽसर्ववेदसर्वाक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मण प्रब्रजेद्ब्रूहात् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथि । प्राजापत्याऽप्यर्चुवेदे विहिता तस्यां च सर्वत्वदानविहित तां कृत्वाऽऽत्मन्यग्नयः समारोप्यते । समारोपणेपि विधित्तत्वावगन्तव्यं । सावेदसर्वाक्षिणाऽस्यास्तीत्यन्यपदार्थः । वेदोपनतत्सर्वेदेयम् । इदमर्थं विहितं स्वाधिकोवा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वान् । अन्येतु पुरुषमेष प्राजापत्याभिरिमाहुः । तत्र ब्रह्मणो ब्राह्मणमालभत इति प्रथमं पशु-
र्ब्रह्मा च प्रजापति मुखेन व्यपदेशप्रवृत्ते प्राजापत्यं पुरुषमेष सर्वत्वदानमभिस्मारोपणं प्रब्रज्याच तत्रैव विहिता ।
एवहि तत्र श्रुतिः अथात्मन्यग्नीन्समारोप्य तन्मारोपणेनादित्योपस्थानादपेक्षमाणैरग्नयमभिर्यायान्तेव देवमनुष्येभ्यः स्थिरो भवतीति । सेत्वात्मन्यग्नीन्समारोप्य प्रब्रज्याच्यपदिष्टा अयाह एतएव आत्मनो यज्ञाद्व्यतस्तस्मिन्मरणान्तस्थे दत्ता
आत्मन्येव समारोपिता भवन्ति । अतो भार्यामरणपक्षे ब्रह्मण्यः नावस्था पुनर्दास्येति तत्र किंतु तस्या पूर्वमरणे भाग्ये
दत्त्वाग्नीन्त्यक्रमणीति परिमितमिति वक्तव्यमिति पौरुषेयोऽयमर्थः न वेदोयेनोक्तमुपात्तमेव हीति परिहारः स्यात् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्राजापत्याः प्रजापतिदेवतपुरोडाशहविष्का वेदइति धननाम सर्ववेदोदक्षिणा यत्र सातया

सर्वसदक्षिणामित्यर्थः । सर्ववेदेषु सर्ववेदसु । पुराणांच सविभजनीयत्वादवशिष्टं स्वोयोगाग सर्वोदेयइति यासम् । स-
मारोप्य यातेअपेक्षयातनूरीतिमन्त्रेण । ब्राह्मणइतिपदस्यानन्यपरत्वात्क्षत्रियादीनां पारिव्राज्यमस्तीतिगम्यते अतए-
व श्रुतिरपि ब्राह्मणप्रव्रजन्तीति । प्रकथेण व्रजेदपुनरावर्तनाय ॥ ३८ ॥

(३) कुड्मुकः । यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तसर्वसदक्षिणापजापतिदेवताकार्मिर्दत्तत्वा तदुक्तविधिनैवात्मन्यग्रो-
त्समारोप्य गृहादित्यभिधानाहानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्याश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चानुराश्रमस्य समुच्चयो-
र्दंनि दार्शत श्रुतिसिद्धाश्रमकद्विचतुराश्रमाणासमुच्चयाविकल्पिता । तथाजावालश्रुति ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेद्वही-
भूत्वा वनीभवेद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् इतरथा ब्रह्मचर्योदेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनद्वा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रव्रजनप्रकारमाह भेति । प्राजापत्या प्रजापतिदेवताका यजुर्वेदविहिता सर्ववेदसदक्षिणा
सर्वसदक्षिणा । अग्नीन् औतान् स्मार्तय । गृहादित्याश्रमत्रयोंपलक्षक कुदीयकादिमन्यासिचतुष्टयसाधारण तथैकदण्डिना-
तु शिखापक्षोपवीतवेदानात्याग सशिक्षवपनरुत्वा बहिःसूत्रत्यजेदिति श्रुते । सत्यावृतेसुखदुःखेवेदानिमचलोकममुच-
लौकपरित्यज्यात्मानमन्यच्छेदित्यापस्तम्बोक्तेः । ॐ भू सावित्रींषविशामीत्युपक्रम्य ॐ भूमिव त्वरोंषक्षोपवीतजुहोमीत्या-
दिशौनकेन प्रतवात् ॥ ३८ ॥

(५) मन्दनः । प्रव्रज्याप्रकारमाह भाजेति । सर्ववेदसर्वस्वेषु ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्या प्रजापतिदेवतसङ्गा ईष्टं निरूप्य कृत्वा सर्ववेदसदक्षिणा सर्वं वेदोपन दक्षिणा
यस्यास्ता सर्ववेदसमेव सर्ववेदसु सर्वसदक्षिणा आत्मानि अग्नीन् वेदानाग्नीन् भुङ्क्षुर्विधानेन समारोप्य ब्राह्मणएव
गृहात्प्रव्रजेत् न तु क्षत्रियादि ॥ ३८ ॥

योऽदत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमयालोकप्रभवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । गार्हस्थ्यनिन्दया चतुर्थाश्रमप्रशस्ता । यक्षेहि परावीह्यन्ते । प्ररोहपर्मकाभेतनाइतिदर्शने
दृणौषधीना छेदद्वयेत तद्गतमयः । तद्गृहात्प्रव्रजितस्य समारोपिताग्नेर्नास्तीत्युक्तम् अभयसर्वभूतेभ्योदत्त्वेति अनेनाशु-
ष्काणादृणपलायानामनुपादानमाह । तेजोमयानित्यप्रकाशाउदयास्तमयो यत्रादित्यस्य न विभाष्येते यथोक्तमतऊर्ध्व-
मादित्योनैवोदेति नवास्तमेतीत्युपनिषत्स्वत्वेनमाहुर्वर्चासि ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । गृहादिति ग्रामस्थितादरण्यास्थितादित्यर्थः । तेजोमयालोकप्रवृत्त्येकगतस्तदेकदेशा ।
सत्यासाब्रह्मण स्मरानगितपुराणेष्वभिधानात् । ब्रह्मवादिनोब्रह्मविषयजीतज्ञानवतः । तेनात्मन्यसाक्षा कृतेऽपि सत्यास-
मात्राब्रह्मलोकमगच्छता ॥ ३९ ॥

(३) कुड्मुकः । य सर्वेभ्योऽप्युत्तराद्येभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयदत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मपतिपाद-
कोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्यालोकहितहिरण्यगर्भादिर्लोकस्तत्तेजसेव प्रकाशामर्बत तानामोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशे सभासे योदत्त्वेति फलवादः । अभय दत्त्वैत्यन्वयः । नस्याहब्रह्मास्मात् ब्रह्मवा-
दिनस्तेजोमया स्वप्रकाशालोका ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । गृहनिष्क्रमणात्पूर्वमेव सर्वभूतेभ्योऽभयदातव्यमिति याह योदत्त्वेति ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्मोत्यथेतभयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथि । एषएवार्थ । पुनरुक्त । देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानिकशरीरतस्य पततीत्यर्थ ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतत्पञ्चयति यस्मादिति । देहाद्विमुक्तस्य धृतस्य भयनास्ति नित्याभयत्वाद्ब्रह्मलोक-
स्य ॥ ४० ॥

(३) कुहूक । यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपिभयभूताना न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्यवर्तमानदेहनाशो कस्माद्-
पिभयनभवति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्द । येषानोयमात्मायलोकहति श्रुते किमुवाच्यपरत्र तेजोमयालोकादतीहैवजीवमुक्त सर्वथाह य-
स्मादिति । द्विजात् कृतसंन्यासात् । कुतश्चन यमाज्ञाजादेश्च नविभेतिकुतश्चनेति श्रुते ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । अभयमदानस्य फलान्तरमाह यस्मादिति । न केवलमिदमभयदानसंन्यासिपव धर्म, किन्तु
सर्वस्यापीतिसूचितम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्र । यस्माद्विजादभूतानामण्वपिभय न उत्पद्यते नजायते तस्य द्विजस्य देहाद्विमुक्तस्य कुतश्चन
कस्मिन्नपि लोके भयनास्ति ॥ ४० ॥

आगारादभिनिष्क्रान्त पवित्रोपचितोमुनिः । समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परित्यजेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथि । पवित्रे मन्त्रजपैर्दमकमण्डलुदण्डाजिनेरुपचितोमुक्त । अथवापावनै रक्षते । मुनिरपि-
चिद्वादि । समुपोदेषु केनचित्कामेषु स्फुटणीयेषु घृष्टभोजनादिषु यद्व्युत्पादितं तादृशव्येषु सन्निहितेषु पुषादिशुवासमुपारय
तेषु निरपेक्षो भवेत् । नैतांश्चरसिन्धेन चक्षुषा पश्येन्नाकर्णयेन्नेतैस्सहासीत् ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पवित्रोपचित पवित्रैस्तपोजपादिभिर्गार्हस्थ्यकारणैरे उपचित उत्तमतानीत । मुनि
मनननिरत । समुपोदेषु सम्यग्भुक्तेषु तथाच भोगाश्च दीभूतायावृणाया निरपेक्षस्तादृगिच्छाशून्य । यत्तु न जातु का-
म कामानामुपभोगेन शाम्यतीति ॥ तस्योपभोगमात्रेण न शाम्यतीतितात्पर्यम् । धर्मपरिभ्राजकधर्मभाषेर्नि यमनिक-
चित्पाठ ॥ ४१ ॥

(३) कुहूक । गृहान्निर्गत पवित्रैर्दण्डकमण्डलवादियुक्तोमुनिर्मानो समुपोदेषु कामेषु केनचित्सम्यग्भुक्तमीपंश-
चितेषु स्नाह्नादिषु विगतस्फुट परित्रजेत् । मेधातिथिस्तु पवित्रैर्मन्त्रजपैरेयवा पावनै रक्ष्येत्सुतइतिव्यापष्टे ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्द । पवित्रेण ज्ञानेनोपनिषदावोपचितोमुक्त । समुपोदेषु सम्यक्तया श्रितजनकत्वेनोपरिचरतेषु दा-
रानादिषु निरपेक्ष विगतस्फुट ॥ ४१ ॥

(५) नन्दन । गृहनिष्क्रमणकाले कर्तव्यमाह आगेति । समुपोदेषु गृहसंचितेषु भोगेषु परित्रजत्परित्रिम ।
एतच्छिष्यकमण्डलुदेरप्युपनिषदं उपचितग्रहणम् । मुनिर्मिन्नादीननामन्त्रयन्मगारादपि निष्क्रान्त परित्यजेत्सर्वधर्म-
पित्वागच्छेत् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्र । आगाराद्वादाभिनिष्क्रान्त पवित्रोपचितोमुनिः संपूर्णं समुपोदेषु कामेषु सम्पन्नमुदनेषु
कामेषु मुनि परित्यजेत् ॥ ४१ ॥

एकएव चरेन्नित्यंसिद्धार्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न हीयते ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तआह । एकारामांशेन विधीयते । एकएवेत्येन पूर्ववस्तु परित्यागउच्यते । असहायवानिति धृत्यादेः पूर्वस्यापि परिग्रहो न कर्तव्यः संविद्रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य सर्वसमता पूर्वमवति । अन्यथा एषएव भृत्यादिरितिकस्य तत्रैवं बुद्धिः स्यादयमसौ योनायमिति । एषएव संगोऽवधिहेतुमन्थात्वेन संपश्यते यदा न जहाति न कचिरपुत्रादिस्तेनत्यक्तो भवति । अतो न हीयते न विपुज्यते पुत्रादिभिस्तद्धिमोदुःखनासादयति । इतरथा संगात्पुनस्त्यागे महदुःखं न तस्य कश्चिन्मयति सनकस्यपिदिति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सिद्ध्यर्थं शपनार्थं । एकएवेत्यसहकारिणांमेलकेनिषिद्धे असहायवानिति तद्धर्मानुगुणतयाऽपि द्वितीयस्य ग्रहणनिवर्तयितुमुक्तम् । एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धिमेकस्यासहायस्य पश्यन् हेयस्य द्वितीयस्याग्रहणान्क्रियत्यजति न च त्यज्यतेऽनेनेनियोगदुःखाभावउक्तः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एकस्य सर्वसत्त्वविरहिणोमोक्षावगमिर्भवतीतिजानन्नेकएव सर्वदापि मोक्षार्थंशरेण । एकएवेत्येन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागउच्यते । असहायवान् इत्युत्तरस्यापि । एकाकीपदि चरति सार्कचिन्त्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्चसर्वत्रनिर्माणः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ॥ ४३ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किंचैकद्वि । सिद्धिमिति सिद्ध्यर्थमोक्षार्थं त्यक्तव्याभाववैकाकिनस्त्यागान् दुःखं त्यक्तुं प्रयासाच्च न हीयते ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । अधिभिष्क्रान्तस्य धर्मानाह एकएवेति । एकस्यसिद्धिपश्यन्सहायस्य सिद्धिर्भवतीति जानन्सिद्धिर्नजहाति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव एकाकीसन्मीक्षार्थं संचरेत् ॥ ४६ ॥

अनभिरनिकेतः स्याद्द्वाममन्त्रार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशंकुसुकोमुनिर्भावसमाहितः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोतानामधीनपूर्वमभावउक्तोऽनेन गार्हस्थ्यस्योच्यते । अथवा पाकप्रतिषेधोपमपचयस्य वैष्णवस्य शीतारिद्रितिसमयोजनस्य । निकेतोऽगृहं । पापमेकांशत्रिमन्त्रार्थमाश्रयेत् । कृतप्रयोजनोरप्ये शेषकालं । एषा वैकरात्रिप्रतिषेधौतमनोका तत्र यदि समयापानतदन्वार्थंएववशः । अथदूरतस्तदेकरात्रिबसेत् । द्वितीयापारण्ये सभावयेत् । उपेक्षकः अचेतनेष्वपि भावेषु कम्पदस्वादेषु न तन्निजायतकुप्यते । अथवा शरीरस्य व्याधिपतिकारणं कुर्मात् । अप्येतदशङ्कदतिपातित अस्थिरः शङ्कुसुकः तन्निषेधेनचित्तवृत्तिर्भयमुपदिशति । मुनिःसप्तवर्गमिन्द्रियः । भावेनचित्तेन समाहितः मनसा विकल्पान्वजयेत् । भावेनैव समाहितो न बाह्यमयेण ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाभिः पाकसाधनायार्थमप्यपरिहीता निकेतोऽगृहं तत्परिग्रहशून्योऽनिकेतः उपेक्षकः पापस्यापि भोगसाधनस्याऽभोक्षा अस्तवधिकः प्राणयात्रार्थमपिपनसंप्रदमकुर्वन् । कचिदशङ्कुसुकद्वितीयादस्तत्रागतस्वापवर्गसाधनेषु स्थिरमतिरिष्यर्थं । भावसमाहितोमनसा सदा समाधिचरः ॥ ४८ ॥

(४९) शंकुसुकोऽसपथिको (क, ख, ग, द, ड, ङ, त, ल, य

=शंकुसुको (ग, य)

(३) कुक्षूकः । अनश्विलौकिकाशिसंयोगरहितः शास्त्रीयाशिसमारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतो गृहशुभ उपेक्ष-
कः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः । अशकुसुकः स्थिरमतिः असंचयिक इत्यप्येवमिति मुनिर्ब्रह्ममननात्मनस्य
पूर्वोक्तत्वात् भावेन ब्रह्मणि समाहितः तदेकतानमना अरण्ये च दिवा रात्रौ वसन् भिक्षार्थमेव धामप्रविशेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनभिप्रति । अनिकेतः निकेतआमन्त्रणं तदहितः सन्ध्याममाविशेत् । उपेक्षकः शरी-
रस्य व्याध्याद्युत्पत्तौ प्रतीकाररहितः । कचिदसकुसुक इति पाठस्तदात्वसंशयः । भावसमाहितः भावेन ब्रह्मणि समाहितः
॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अमश्विल्युक्तवचनाभिः । भावसमन्वितो विधेयान्तःकरणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेक्षकः आमे भोगसाधन उपेक्षाशीलः । असंचयिकः प्राणयात्रार्थं अगृहीतमनः ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षाभोजनप्राप्तकपालम् । निकेतो वृक्षमूलानि । कुचेलं स्थूलजीर्णवस्त्रखण्डम् । समता शत्रो-
मित्रे उभयरूपरहिते त्यात्मनि च । मुक्तस्य लक्षणं अविलम्बाप्यतो मोक्षस्योच्यते न पुनरियतेव मुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालं स्थाल्यादिखण्डो भिक्षार्थम् । वृक्षमूलं निवासार्थम् । कुचेलं जीर्णकपटचर्मो-
परिधानार्थम् । असहायता एककिता । समता भौमोपवृत्तिः शत्रावपि मुक्तस्य संगान्निर्गतस्य लक्षणं चिन्तम् । एतेन
त्रिदंष्ट्रेण यतिर्भेति लक्षणानीति स्तुत्यन्तरोक्तं लक्षणमनावश्यकमिति दाशितम् । मन्दाधिकारसंन्यासपरत्वात्त्येति
॥ ४४ ॥

(३) कुक्षूकः । कपालमित्यादिवृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं वा सार्थं वृक्षमूलानि स्थूलजीर्णवस्त्रकोर्पातकन्यासवर्त्रं ब्र-
ह्मकुक्ष्या शत्रुमित्राभावः । एतमुक्तिसाधनत्वात् मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । भावसमाहितं लक्षयति कपालमिति । कपाले भिक्षापात्रं । वृक्षमूलानां तन्मनेन सर्वदानैकवृक्षा-
शयः । समता निर्बेरता । मुक्तस्यात्मनि हस्यजीवमुक्तस्य वा ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कपालं भिक्षार्थमजप्राप्तम् । वृक्षमूलानि वृक्षमूलनिवास इति यावत् । कुचेलं जीर्णमलिनवस्त्रधारि-
त्वम् । मुक्तस्य संन्यासिनः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कपालं स्थान्यादिरूपदसमता मेघीवृत्तिः मुक्तस्येतद्वक्षणं अतिवैराग्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नाजिनन्देन मरणं नाजिनन्देन जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं श्रुतकोयथा ॥ ४५ ॥

[येन्यान्हैमन्तिकान्यासान्नाष्टीभिर्क्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्येकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यं हि वजेन्मार्गं नाट्टां भूमिमाक्रमेत् । परिभूताभिरद्रिस्तु कार्यं कुर्वति नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यां वाचमहिंसां च वदेदपकारिणीम् । कल्कापेतामपरुषामनृशंसामर्षशुनाम् ॥ ३ ॥] +

+ (१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००) । (१) विहित पुस्तके प्रथमी द्वौ स्तः (त) विहिते प्रथम एव । (२)
विहितपुस्तके द्वितीयमलोकस्य पूर्वार्धे (नाट्टाय) इत्येव (नाट्टाय) इति पाठोऽप्येव ।

(१) मेधातिथि । अनेनाज्ञेयिताभिहिता न मरणकामयेत । नाप्यतिशयलाभार्थीजीवित कालमेव प्रतीक्षेत य-
द्यदा भविष्यति तत्तदेवास्त्विति चिन्तयेत् । यथा भूतकीर्तिर्वैश्वर्त्यं गृहीत्वा कालपरिपालयति । आहरेत्तस्य मया कर्त-
व्यमिति नान्तरा विच्छेदे भूम्पलाभ । एवमसारक्षयाच्छरीरपते मोक्षोभवत्येतेन विधिना न खेच्छादृतेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अमिनन्देतायसेत् । काल स्वतः सिद्धजीवनकालप्रतीक्षेतानुपालयेत् । निर्देशमाज्ञा ।
निर्वेशमितिपठे निर्वेश भूति भूतिशोधनावाधिमितियावत् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूक । मरणजीवनच द्वयमपि न कामयेत्किन्तु स्वकर्माधीनमरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दि-यतइति
निर्देशोभूतिस्तत्परिशोधनकालमिवभूतक ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्द । जीव-मुक्तश्चेत्येतदेहस्थित्या तत्राह नेति । श्रुतक श्रुतिमुपजीव्यकर्मकर्ता सपथाका-
लयेउपरतव्यापार स्यादेवकालप्रारब्धम् ॥ ४५ ॥

[राघवानन्द । श्रौण्येति । तेषुभासेषुलुप्तजनानविशेषतः सचरण इतरेषुतेषामाहुर्लप्यमिति भावः ॥ १ ॥]

(५) नन्दन । निर्देश भूतिम् । श्रुतकसादृश्यताभिमानकर्मफलनैरपेक्ष्यमुक्तम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्र । निर्देशोभूति ॥ ४५ ॥

[रामचन्द्र । यैष्मालिति । वषाह चतुर्भासेषु एकत्र एकस्मिन्भासे सवसेत् ॥ १ ॥]

[रामचन्द्र । असूर्यं सूर्यदर्शनमार्गं न गच्छेत् रात्रौ न गच्छेदित्यर्थ ॥ २ ॥]

[रामचन्द्र । सत्यामिति । कस्यापि अपकारिणीवाचनं वदेत् । कल्काविता सपापानं वदेत् । कल्कोऽम्बो-
शमलेनसो इत्यमर । च पुन पद्यावाचनं वदेत् । चकार समुच्चयार्थं च पुन हिंसावाचनं वदेत् । च पुन नृशस्त्राभि-
धानं वदेत् । तथा पशुभ्यावाचनं वदेत् । असत्यावाचनं वदेत् ॥ ३ ॥]

दृष्टिपूत न्यसेत्पाद वस्त्रपूत जलं पिबेत् ॥ सत्यपूता वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथि । चक्षुषा मार्गनिरूप्य यस्मिन्पदेषु प्राणिनः पीडनं गच्छन्ति तत्र पादनिदध्यात् । सत्यावाचवदे-
दितिसिद्धे पुतपहणसत्यशब्दस्योपरक्षणादर्शयति । तेनापविद्धं भवति । मनसा पूतोमन-पूत सदा स्यात्परद्व्याभि-
ध्यानादि न क्षुयात् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दृष्टिपूत दृष्ट्या पवित्रत्वेन पदनिधानस्थानयदाज्ञातभवतितदेत्यर्थं क्रियाविशेषणचे-
तत् । वस्त्रपूत वस्त्रेणोत्पुयापनीतञ्जुजातम् । सत्यपूता सत्यार्थत्वेन शुद्धा । मनःपूत मनसा समीचीनत्वेन ज्ञातम् ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूक । केशास्यादिपरिहारार्थदृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्वादिवारणार्थं वस्त्रशो-
धितजलपिबेत् । सत्यपविनावाचवदेत् । ततश्च मोनेन, सर सत्यस्य, विकल्प प्रतिषिद्धसकल्पशून्यमनसा सदा
पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच । दृष्टीति । भूतानामनुकम्पायै दृष्टिपूतमित्यादिचतुष्टयम् । अयासादपि यद्गते तद-
व्यापानितिरिक्तनास्तीतिमनःपूतता । परद्व्याभिरुपिता वा प्रतिषिद्धसकल्पशून्यता वा योगान्निरुद्धतावा ॥ ४६ ॥

अतिवादास्तितीक्षेत नावमम्येत कंचन ॥ न चेम देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथि । शास्त्रप्रतिक्रम्य यः कश्चिद्वदति सोऽतिवादः अप्रियाश्रयः । तितिक्षेत क्षमेत न च मनसा

कुभ्येदित्येतोवक्ष्यत्याकुष्टः कुशलं वदेति । अनेन 'मनसः क्षोभोविन्विष्यते न कुशलशब्दाभिधानं विधीयते । तद्वहि
मिध्यावादी स्यादन्यद्दृश्येऽन्यतु वाचा वदन्नावमन्येतेति । अवज्ञानं कस्यचित्कुर्वान् गुणादिपूजनं नतिक्रमेत् । नच-
मंदं यदि कश्चित्महरेच्छरीरे तेन सह वैरकुर्वान् । किमनेन मे शरीरेण नष्टेनानष्टेन वा तेजोमयमे शरीरमवत्विति ध्या-
येत् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अतिवादानतिक्रमवादानिष्टभाषणानि तितिक्षेत क्षमेत् । 'इमं देहमात्रित्य एतदेहसंघ-
नोन्साहेनात्मानत्वाश्रित्य दुःखसाधनैरधर्माद्यैः योगविघ्नकारिभिश्चराक्षसाद्यैर्वैरविरोधीत्यनेन दर्शितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिक्रमवादान्परोक्षसहेतु न कंचित्परिमयेत् । नेमदेहमस्मिन्वाध्यायतन्मात्रित्य तदर्थके-
नचित्सह वैरकुर्वान् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचातिवादानन्येनोक्तसहेतेत्याह अतिवादानिति । देहनिमित्ततद्रक्षार्थम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इमं देहं विनम्वरमितियावत् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिवादं अनिष्टभाषणं तितिक्षेत सहेत् ॥ ४७ ॥

कुभ्यंतं न प्रतिकुभ्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् ॥ समद्वारावकीर्णी च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

(१) भेदातिथिः । समद्वाराणि चधर्माथो धर्मकामावर्थकामौकामार्थोकामधर्मोऽर्थधर्मोऽन्वयगति अत्राऽवकी-
र्णाविक्षिप्तामेतद्विषयान् 'वाचवदेदन्तूतां भेदाश्रयवदेतेषाभेदस्य सर्वस्यासत्यत्वादनृतमित्युक्तम् । किंतु मोक्षाश्रयमे-
व वदेत् । अथवा सम शीर्षण्याः माणास्ते वाचोद्वाराणि अथवा पडिन्द्रियाणि बुद्धिः समी एतैर्गृहीतव्यमेषुवाक्प्रवर्तते
समविभक्त्यदित्यर्थे ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । समस्त द्वारेषु करणेषु चक्षुस्त्वक्श्रोत्रमाणरसनामनोर्हकारेषु अवकीर्णां विक्षिप्तां वाचं
तद्विषयेषु विक्षिप्तत्वात् । एतेनचक्षुरादिगृहीतेषु विषयेषु वाचमुच्चारयन्तानृतं वदेदित्यर्थः । बुद्धेस्त्वक्प्रवसापम्पापारापाह-
काराद्वैव विवक्षयास्तेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सजातक्रोपाय कलौषित्यतिक्रोषं न कुर्वान् । निन्दितभ्रात्र्येन वाचंमद्रावेदन् ननुनिवेत् ।
समद्वारावकीर्णमितिवचक्षुरादिपञ्चबहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् । वेदान्तदर्शनं एतैर्गृहीतेषु तेषु वाचमनृते-
रेतानि समद्वाराणीत्युच्यन्ते । एतैरवकीर्णां निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत् किन्तुमसमात्रविषयां वदेत् । ननु मनसैव
ब्रह्मोपास्मते । ब्रह्मविषयवाच्यारण्यमपि मनोऽस्याधारः तत्कर्मसमद्वारावकीर्णत्वविरोधेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यप्यवधानं
वदेदितिलभ्यते । उच्यते । अतएवानृतमित्यतिविशेषयतिल । अनृतमसत्यविचारशीलितयावत्तद्विषया वागप्यनृतोच्यते ।
तेनविनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशिव्रह्मविषयां प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् । मोक्षद्वाराज्जन्तु धर्मो-
र्थकामो धर्मार्थावर्थकामो धर्मार्थकामादित्येतानि समवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि ते चवकीर्णाविक्षिप्तां शीर्षणभेदस्या-
सत्त्वात्तद्विषयमसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अन्ये तु समप्रवृत्त्यां वाग्विषयत्वात्समद्वाराणि तेषां भेदादिनागिवाग्या-
सत्पनया तद्विषयां वाचमसत्त्वां वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्द । आकृष्ट परेण तर्माकोष्टार । समभिष्वत्तु ओ तत्त्वग्नित्वाप्राणमनोबुद्धिभिरिन्द्रियैरवकीर्णत-
त्तियविषयिणीअतएवानुतामनृतविषयत्वात्तेर्गृहातेर्यै वाक्प्रवतते यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुते । फलतः
मनृता वाणी तद्भिन्नरूपा अनलम् सर्वेन्द्रियक्षाभकारिणीतावाचन वदेदिति । सत्यस्य सत्यामन्यादिसत्यब्रह्म तद्विषय-
णावाचकुर्यादिति मौनकुर्यादिति तात्पर्यार्थं ओमित्येव ध्यायत्ययात्मानमयावाचोविमुञ्चयेत्यादिश्रुते ॥ ४८ ॥

(५) नन्दन । बोध्यैववसाय प्रथम आहकारिकोभिमानाद्वितीय मानसकल्पस्तृतीय पञ्चेन्द्रियनवृत्तिरुपमा-
लोचनपञ्चकपञ्चइत्यष्टौवाचोद्वाराणिनिर्गमनमार्गावाचोनिमित्तानीति यावत् । अष्टद्वारावकीर्णावाहमन्याध्यवसायसहि-
तत्वात् । अहकारादिसमह्वावकीर्णावाक्सत्याध्यवसायरहित वात् । तानवदेत् स्वयमनध्यवसितम् । परस्मै न वदेदि-
त्यर्थं । प्रमोथं कामोधर्माधोधर्मकामावर्धकामोधर्माथं कामाभेतिथे केचित्समहाराण्याहुस्तेपापदे-त्यर्थं । मोक्षाभि-
तामव वाचवन्देनान्वितामिति । अपरे समहाराणि समविभक्त्यद्विध्याचक्षते । चक्षुषी नानाके ओदे आर्यचै-
वम्ये ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्र । आकृष्ट कुशलशुभवदेत समहारावकीर्णा चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसानामनोहकारेषु विवक्षिता
तद्विषयाधीना वाचमनृतान वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद्विह ॥ ४९ ॥

(१) भेदातिथि । आत्मतत्त्वप्रतिबोधापादनपरमेकायत्वव्यात्म तद्वतिस्तदर्थचिन्तापरआसीत । निरपेक्षइत्युक्ता
नुवादविषयाभेधोधर्मभेदोनुष्ठानार्थं । निरामिषानि स्पृह । मासमामिषम् । तेनस्पृहालक्षयित्वा प्रतिषेधस्तत्रातिशयवती
माणिनास्पृहा । अन्यत्रागुक्तमेव ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञपारायण । अध्यामरतिरात्मविषये छदरति । सुखार्थी नित्यसुखार्थी ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूक । आत्मानब्रह्मापिक्त्यपि रतिरस्य सोऽध्यात्मरति सर्वदा ब्रह्मभ्यानपर आसीनइति स्वस्तिवा-
दियोगामनयि निरपेक्षोदण्डकमण्डवादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्य निरामिष आमिषविषया तदभिन्नापरहित आत्मना-
बेहनेन सहायेन मोक्षसुखार्थाह ससारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाध्यात्मरति आत्मानमधिकृत्यप्रवर्ततेऽध्यात्मतस्य ध्यानतद्वाचकशब्दोवा । आत्मा
वा रे द्रष्टव्योऽत एवमन्योन्यनिर्दिध्यासितव्यइति तत्रैव रति श्रद्धामस्यसतया । निरामिष आमिषविषय मनोमत्स्याकर्ष-
कवान्त हेतु आत्मनैवदेहन परमात्मना वा शरीरसुखार्थी मोक्षसुखान्वेषी वा ॥ शारीरिकवैलकर्म पुर्वन्मांमोति किल्बि-
षमित्युक्त ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि विषयात्मनोऽहकारोबुद्धिरव्यक्तजीव परमात्मा चेतिसिद्धिंशतिरध्या-
त्मम् । एकपदचरेन्द्रमिषयानसहायत्वस्य प्रतिपादितत्वादासीनोऽध्यात्मरतिस्स्यात् विचरश्च परमात्मपर स्यादि-
त्यर्थं ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । निरामिषो निष्प्रतिग्रह ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्विषया ॥ नानुशासनवादाभ्यां शिक्षा लिप्सेन कर्हिचित् ॥ ५० ॥

(१) भेदातिथि । उत्पत्तिदिप्यातरिक्षभोमाउपरागयहोदयकेतूदयदिग्दाहावतिचन्द्रादयस्तत्फलन कथ-
येद्भिन्नलिप्साया । निमित्तगृहादौ स्थित्यादि । नक्षत्रविद्यावर्तकालिकार्कगणयायात्रानक्षत्रभिन्त्यादि । अद्वविद्या ह-

स्तेष्वप्यदिलक्षणम् । अनुशासनं राज्ञस्तत्त्वकृतीनां एवं कुर्वन्तुं एतेन सन्धिनेन विमर्शदंष्ट्रया किमिति । एत-
मिदं किन् करोषीति वादोऽभिमानहेतुकः शास्त्रार्थविमर्शितौ साधनद्वयग्राह्यपन्थासः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पातउल्कापातादिरशुभसूचकः निमित्तमुल्कादिवेष्टितं शुभसूचकं ताभ्यां तत्सूचनी
योपदेशेन । नक्षत्रविद्या नक्षत्रगुणदोषज्ञानं अङ्गविद्या व्याकरणादिवेदाङ्गज्ञानं । अनुशासनं वेदाभ्यापनादि वादो वि-
ह्वकथारुत्वाजयः ॥ ५० ॥

(३) कुक्षुकः । भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेनाद्याश्वनीहस्तरेखादेरीदंशफलमिति नक्षत्राङ्गविषया
ईदृशो नोतिमार्गद्वयं वर्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन् भिक्षाल्लघुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृशस्य भिक्षोरुपाधेनिराह नेति । नचोत्पातनिमित्ताभ्यां उत्पातोभूतकम्पचक्षुरादि-
स्कन्दो निमित्तं तयोः फलकथनेन नक्षत्रविद्या ग्रहसंचारादिनिर्णयः अङ्गविद्या व्याकरणादि ताभ्याम् । मानुशासनवादा-
भ्यामनुशासनमुपदेशः । वारं उल्लवितकर्त्तव्यः ताभ्यामपि न भिक्षो लिप्सेत कर्हिचिदत्यन्तकष्टदशापामपीत्यन्वयः
॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । उत्पातोऽद्भुतम् । निमित्तं वायसस्वरादिः । नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रम् । अङ्गविद्या सामुद्रिकम् ।
विकित्सावा । अनुशासनं शिष्यपरिग्रहः । वादस्तर्कः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । नक्षत्राङ्गविषया ज्योतिर्विषया, ग्रहद्वया अनुशासनवादाभ्यां वेदाभ्यापनकामवर्तिता-
भ्यां न भिक्षालिप्सेत ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्वा न्येरागारमुपसंभजेत् ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । आकीर्णं मन्त्रं बहवो न लभ्यन्ते संघटितास्तन्नेदं भिक्षार्थवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसैः ब्रतस्थैः अन्यार्थं वने श्रद्धिः प्रायेवार्थवैरे । ब्राह्मणैः तदर्थैर्भिक्षार्थमिदं ।
तथान्यैः पापण्ड्यादिभिः पूर्वोक्तम्यतिरिक्तं भिक्षुकैः आकीर्णं ध्यायं नोपसंभजेत् तेषामेवोपरोपमया ॥ ५१ ॥

(३) कुक्षुकः । वानप्रस्थैरन्येर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः पक्षिभिः कुक्षुरैर्वा ध्यायं गृहभिक्षार्थं न वयिशेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सोऽपि श्वादिभिराकीर्णगृहभिक्षार्थं न गच्छेदित्याह नेति । तापसैर्विरक्तवानप्रस्थैः ब्राह्मणैः
ब्रह्मनिष्ठैः भिक्षुकैः सन्धासिभिः अन्यैः चतुर्वर्ण्यसाधारणदुःखितैः आश्रमागारभिक्षार्थं सन्धासौ नोपसंभजेदित्यन्वयः
॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तापसादिभिराकीर्णं आगारं गृहं नोपसंभजेत् । वयोभिः पक्षिभिः शुकैर्वा अन्येर्वा भिक्षा-
दिभिः आकीर्णम् ॥ ५१ ॥

कृमिकेशनरवश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥ विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । पात्राणि वक्ष्यति । दण्डाक्षयं विदण्डो हि सः । कुसुम्भः कमण्डलुः य महारजनम् । उत्तर-
लोकापरमार्थः प्राग्वहितएव ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीचकेशादिमोक्षिमांसि क्षौरादिकर्मणा । कश्चित् कृमिकेशनरवश्मश्रुमुनिनाशरंजयप्रभृ-

छिन्नामात्रपरम् । छेदमथ सुरेणैव केशानां स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पात्री भिक्षापात्रवान् । दण्डी एकेनत्रिभिर्वा । कुसुम्भ
कमण्डलु । नित्यविचरेन्नैकत्र तिष्ठत् ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । कुम्भकेशानामभ्यासपात्राणां दण्डीकुसुम्भ कमण्डलुस्तद्युक्तं सर्वपाणिनीः पीडयत्सर्वदा परि-
श्रमेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्द । ऋतुसन्धिषु वापयेदिति श्रुतिमाश्रित्याह कृमेति । कुम्भानि छिन्नानि केशादीनि परय स ।
कुसुम्भ कमण्डलुश्चैव स च मृदाविकार मृत्पात्राणां पात्राणां पात्राणां चैति श्रुते । भिक्षापात्रं त्रिदण्डिनामेव नैकद-
ण्डिनाम् पाणिपात्रमुदरपात्रवेति श्रुते ॥ ५२ ॥

(५) मन्दन । कुम्भरुत्तुममिति पात्रम् । केशाभ्यासपट्टादयोरुपपन्नानि येष । पात्रं भाजनतद्वा पात्री । कुसुम्भ-
वान्कुसुम्भकर ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्र । कुसुम्भ कमण्डलु तद्वान् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्गणानि च ॥ तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

(१) सर्वज्ञानारायण । अतैजसानि सुवर्णपट्टाणि पात्राणि भिक्षापात्रजलपत्र निर्गणान्युद्धाणि ।
अद्विरस्मान्नेन चमसानामिव निर्लेपत्वे लेपसंभवे तु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्यइति पाह्यम् ॥ ५३ ॥

(२) कुङ्कुम्भ । सौवर्णादिवाजितानि निर्गणानि भिक्षाभिक्षापात्राणि भवेयुः । तथायम् ॥ सुवर्णरूपपात्रे-
पुताषकास्पायसपुष । गृह्णन्ति भिक्षानधर्मोस्ति गृहीत्वा नरकवज्रे ॥ तेषां यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिं यज्ञे चमसाना-
मिव ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच अतैजसानीति । निर्गणानि निर्गुणाणि । तैजसेषु ॥ सुवर्णरूपपात्रेषु तात्रकास्या-
यस्य च । भिक्षादां न धर्मोस्ति गृहीत्वा नरकवज्रेदिति यमवचनात् । तैजसपात्रास्वीरिति । तत्र भक्षणे न दोषः ।
मानमानभज मुनिरिति स्मरणात् । अद्विरिति । गोवालच्छेददाहानास्नातकादिपात्रे श्रामानि निवृत्त्यर्थं चमसानां द्रव्याणां च
शुद्धिं प्रक्षालनेन चैत्युक्ते ॥ ५३ ॥

(५) मन्दन । अतैजसा यलोहमयानि । शौचभोजनकृते ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्य यते अतैजसानि अथातुकानि तेषां पात्राणां अग्नि शौचं प्रक्षालनं स्मृतम् ॥ ५३ ॥

अलावु दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(१) सर्वज्ञानारायण । वैदलं वशादिवदलकृतं । यतिपात्राणि भिक्षार्थजलार्थे च ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । ता ये वदर्थयति अलावुमित्यादि । अलावुदारुशुक्तिकावशादिलब्धनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि
स्वाम्यभुवोमनुरवदत् । वैदलतरुवृक्षनिर्मितमिति गोविंदराज ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्द । अतैजसानि लघुर्न विबुधोति अलावुमिति । वैदलं वशावर्त्मकं विशिष्टपत्रनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(५) मन्दन । वैदलवेषुदलनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्र । वैदलवैष्णवम् ॥ ५४ ॥

एककालंचरेद्वैक्ष न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ जैक्षे प्रसक्तोहि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथि । भैक्षकार्यस्य भोजनस्यैककालता विधीयते न पुनर्भक्षचरणस्यैव । द्विर्भोजनप्रतिषेधोऽपि सहितस्तत्र सवर्चरत्वा द्वितीयस्मिन्काले शेषयित्वा न युज्यते तदर्थोभोजनप्रतिषेध । अतएवाह न प्रसज्जेतु विस्तरइति । द्वितीयभोजनाभितया हि विस्तर शोभोति । एकारामस्य न श्रुत्यार्थेन भैक्षविस्तरइति हेतुमुबन्सह द्रोजनेपि सी-
हिन्यतिषेधति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । विस्तरे विस्तारे भिक्षाबहुत्वे न प्रसज्येतैककालचरन्पि । प्रसक्तिनिषेधाद्देवादभिषा-
सौ दोषाभाव । विषयेषु ह्ययादियु आकाङ्क्षायाश्रवकाशाल्येन प्रसारत् ॥ ५५ ॥

(३) कुड्मूक । एकवारमाणधारणार्थं भैक्षचरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् यतो बहुतरभिक्षाभक्षग्रस्त-
चोयति प्रधानधातुब्रह्मया रूपादिविषयेष्वपि प्रसज्यते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्द । भिक्षाकालस्य नियममाह एकेति । बहुभिक्षणे बहुवारभिक्षणे च दोषमाह भैक्षइति । विषयेषु
स्त्रीभोगाद्यनर्थेषु ॥ ५५ ॥

(५) नन्दन । विस्तरे भिक्षाबहुत्वे ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्र । विस्तरे भिक्षाविस्तरे न प्रसज्येत न ससक्तो भवेत् ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यहारे भुक्तवज्जने ॥ वृत्ते शरावसंपाते भिक्षा नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथि । भुक्तवन्तो जनायस्मिन्काले सभुक्तवज्जने । एवविधूमादयोपि । शरावाणां संपातउच्छिष्टानां
भूमौत्याग संपदाऽतीतो भवति । सर्वेष्वेतेन प्रथमे पाककाले भिक्षादानावसरो निवृत्तोपदा भवति तदा भिक्षितव्यमित्याह
विधूमइत्यादिना द्वितीयपाकप्रवृत्तिमाह । सन्नमुसलाऽवचष्ट्वान्वित्वा स्थापिता ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । विधूमइति न पाककालइत्यर्थः । सन्नमुसलइति न पाकार्थमनन्विपादन काले । व्यहारे
न पाकनिष्पत्यनन्तरकालएव । भुक्तवज्जने न भुज्जानेषु । वृत्ते शरावसंपाते भुक्तवत्स्यपि जनेषु न भिक्षुकैषोभित्वा
यादीयमानायां शरावसङ्कटशब्दे वर्तमानइत्यर्थः । एतेन तत्तदुत्तरकालप्रतीक्षणासंभवे तत्तदप्यवहितपूर्वकालभैक्षपरण
नियमउक्तः । मुख्यभिक्षाकालप्रतीक्षायाचार्यपितालाभि पर्युपितमप्यादीतीतिगम्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुड्मूक । विगतपाकधूमनिवृत्तावहननमुसले निर्वाणपाकाद्वारे गृहस्थपर्यंतं भुक्तवज्जनेन सृष्टशरावेषु स्थ-
तेषु सर्वदा यतिभिक्षाचरेत् । एतच्च दिनशेषमूर्तवयंरूपसाया होपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्क्य । अयमनभरेद्वैक्ष
सायाहेनाभिसंपित ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्द । एककालेपि शरावादिनिवर्तयन्माह विधूमेत्यादि । गतपावधूमे सन्नमुसले निवृत्तावघातधूम-
व्यहारे पाकाद्वारनिवृत्तौ भुक्तवज्जने गृहस्थस्यापि भोजननिवृत्तौ वृत्ते शरावसंपाते परिक्षेपणनिवृत्तौ । एतेषां पर्यंतं म-
दाययोरननुगमात् पटकारैकभोजनेतत्पर्यंतं तदाह याज्ञवल्क्य ॥ अयमनभरेद्वैक्षसायाहेनाभिसंपितइति । इदमर्थ-
याचितपरतत्त्वमाधुकरअसकृमतात्कात्किंपपलमिति त्रिविधं । असकृमकरपात्रमिति श्रित्यर्थः । अयापिनां दिव्यध-
शक्यणीतमयाचितमिति । आकृषणीतनिर्मज्जितं अत्र तु दानुर्नुरोपाकारानियमोऽयाचितपितया ॥ ५६ ॥

(५) नन्दन । भक्षणे कालनियममाह विधूमइति । विधूमवादि विशेषणपरारब्धत्वात् गत्येते ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यविना नमोक्षेति वैराग्योपायमाह अवेति पञ्चभिः । अवेक्षेत शास्त्राद्योपपत्तिभिः । कर्मदोषेति कर्म पुण्यापुण्यं दोषोरागादिः तदुद्भवागतीर्जन्मानि । निरये असिपत्रादिनरके यातना असह्यदुःखं यमक्षये यमपुर्णम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । यातनानरकपतनात्पूर्वमेवानुभवितव्यः पीडाविशेषः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वक्ष्यमाणगतागतीरवेक्षेत । यमक्षये यमलोकं ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ॥ जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अवेक्षेतिति क्रियापदसंभवात् द्वितीया । प्रियाः पुत्रादयो चान्धवास्तैर्वियोगोपासकाले मृतैः । अप्रियैः शत्रुसंग्रहगमनादिभिः संयोगः । जरया चतुर्थं वयस्य वयसा विशेषो जरा तया अभिवनं शरीराकारेनाशः । अशक्तिः इन्द्रियवैकल्याकास्रवासादि व्याधिबाहुल्यं सर्वेषामकाम्यता उपहास्यतेत्यादिज्वराभिभवः । व्याधिभिः प्रागपि जरसा उपपीडनं केपांचित् । अथ महती मृश्या एवस्थितस्यापि भवति एवेतीह सयममतीकारानिच्छतोऽप्युत्पद्यते ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । इहपुत्रादिवियोगमनिर्वाहसकादियोगं जराभिभवनं व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचित्तयेत् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचात्र विप्रयोगं वियोगं प्रियैः पुत्रादिभिरिहामुखाऽप्रियैः । शात्रवादिभिः ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अवेक्षेतित्यनुवर्तते ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ससारस्वरूपमाह विप्रयोगमिति चतुर्थिः । जरया चाभिभवनं जरया बलीपल्लिाद्यभिभवत्तुः पविपर्ययं अवेक्षेत पर्येत् । व्याधिभिः उपपीडनं अवेक्षेत । प्रियैः पुत्रादिभिः अप्रियैः चौरव्याघ्रादिभिः ॥ ६२ ॥

देहादुक्तमणं चास्मात्पुनर्गमै च संभवम् ॥ योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणानामुक्तमणमन्तर्विच्छेदः दुःसहा च प्राणपीडा । गर्भे संभवः । तत्र नानाविधदुःखं इन्द्रियाणामनुद्देष्टव्यमाहुः भयतः कुक्षिरथस्य मानसवीधिनाऽऽहारेण अतिशीतोष्णेन हीनातिमात्रेण चोक्ता पीडा । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीः सरणानि प्राप्तास्तियज्येतत्कमिकीट्यतश्चान्धवाः क्षेत्रज्ञस्य । ननु च विभुरन्तरामेव सति नित्यस्य तस्य सकल जगद्व्यापिनः कुत उत्क्रमणं कथं योनिसरणं संभवोपि गर्भे नित्यस्यानुपपन्नः उच्यते अस्ति केपांचिदर्शनं यथापमन्तः शरीरमंगुष्ठमात्रं पुनरुत्तिष्ठति तस्याव्रमनोबुध्यहेकारात्मकः सभावत्संसारमेति धर्मेतस्य चोपचितस्य नैतन्मशक्तिः गर्भो भवति । अतस्तदीयधर्मा अन्तरात्मन उपचरन्ति । अथवा तस्य भावाद्ये प्राणादयस्तैर्बुद्ध्यात्मसुसमुत्क्रान्तीषु च्यते । एवं संभवो हि दृश्यः पुनश्चेताद्वादेशो वदामः किं बहुना ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमणमात्मनः । योनिर्जातिः । सृतीः संसरणानि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मादिहादस्य जीवात्मन उक्तमणमतया च भर्माभिर्महारागपतितस्य ज्ञेयमादिदोषनिवृद्धकण्ठस्य महती वेदनां गर्भोऽप्यतिदुःखबहुलां श्वश्र्वात्मादिकृष्टजाति योनिकोटिसहस्रसंभवनानि त्वकर्मबन्धान्यनुचित्तयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मात् स्पृष्टदेहात् । सृतीर्नानानि अन्तरात्मनः लिङ्गदेहस्य अवेक्षेतित्यनुपपन्नः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । सृतिः संसृतिः । अन्तरात्मनो जीवस्य ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । असादिहात्र प्राणभाण्डात्र । क्रमणं निष्क्रमण अवक्षेते । अस्यन्तरात्मनः जीवस्य सृती-
गती-जन्मानि योनिकोटिहस्तेषु अवक्षेते तद्यथा स्वयूकरस्त्रोरागाधनेकजातिषु जन्मानि पश्येदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःस्वयोगं शरीरिणाम् ॥ धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मात्प्रभव उत्पत्तिः । दुःस्वेन योयोगः पीडानुभव । धर्मउत्कलक्षणीय पदार्थस्तत सुप्रे-
नाक्षयेन सयोगः । एतदप्यन्यपारिव्राज्यच मुख्योधर्मइत्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थप्रभवं धर्मरूपादर्थादर्थ्यमानादनुशीयमानात्प्रभूत तत्र प्रवृत्तंरूपात् सुखसंयोगोत्तरा-
दौ तथानिवृत्ताधर्मादक्षयसुखसंयोगमिति विवेकः ॥ ६४ ॥

(३) कुम्भूकः । शरीरवताजीवात्मनामधर्महेतुकदुःखसम्बन्धधर्महेतुकोऽर्थोन्नतसाक्षात्कारस्तत्प्रभवमोक्षलक्षणमक्ष-
यन्नसुखसंयोगचिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थप्रभवमिति धर्मप्रभवोऽर्थः ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवमोक्षलक्षणं अस्यसुखस्य मुरयत्वा-
क्षयत्वानुपपत्तेः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । धर्मानुष्ठानज्ञानमेवप्रधानं न लिङ्गमित्याह अधर्ममिति ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मप्रभव अधर्मस्य उत्पन्न अवक्षेत् । धर्मार्थयोः प्रभवअवक्षेते ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत् योगेन परमात्मनः ॥ देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगश्चित्तवृत्तिरर्थैर्यथा पतञ्जलिना दर्शित तेनात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सूक्ष्मतामन्वेक्षेत् शरी-
रादौ प्राणादीनामात्मयुद्धिःकर्तव्या । किंतिह योगेन ज्ञानातिशयेन सर्वैश्वर्यतेभ्योऽतर्कहस्तत्वेभ्योऽर्थातिरिक्तो-
द्धम्यइत्येवपरमेतत् । ननु स्थूलदिविकल्पाआत्मनस्सन्ति । यथा चोत्तमेषु देवादिशरीरेष्वस्योपपत्तिः । शरीराधिष्ठा-
तृता फलोपभोगः सर्वगतस्यापि सतः एवमधमेषु तिर्यक्मेतदिशाचादिषु । एकत्वपक्षे परमात्मविभूतयएव क्षेत्र-
ज्ञादिति । अतःपरमात्मनोगतीरन्वेक्षेतेत्युक्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगेन ध्यानेन । सूक्ष्मतामतिर्यक्त्याधिगम्यतामवेक्षेत् सदा चिन्तयेत् तेनहीनाभ्यासमभ्ये-
विच्छिनत्ति । उपपत्तिमुत्पत्तिम् ॥ ६५ ॥

(३) कुम्भूकः । योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षायां सर्वाङ्गतामिद्वेन सूक्ष्म-
तानिरवयवतांरत्यागादुत्कृष्टापहरेषु देवपश्यादिशरीरेषु जीवानांशुभाशुभफलोपभोगार्थमुत्पत्तिपिपिधानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सूक्ष्मतामिति । योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन । परमात्मनः सूक्ष्मतानिरवयवतयासङ्गतौ ।
उत्पत्तिं घटाकाशवदभ्यासवशात्तत्पतीति । उत्तमेषु देवादिषु अधमेषु पश्यादिषु उत्तमापमेषु नृत्तपि ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सप्तरूपरूपापेक्षानन्तरिककार्यमित्यतआह सूक्ष्मतामिति । योगेन योगाभ्यासेन परमात्मनः
सूक्ष्मतादुर्ग्रहतामवेक्षेत् ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥ समः सर्वेषु भूतेषु नलिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

(६६) दूषितोऽपि=दूषितोऽपि (क, ग, घ, च)

=गृहस्थोऽपि (स)

(६) रामचन्द्र । शरावसपतिवृत्ते निवृत्ते प्रसन्नित्यर्थः । एतादृशे कालेयतिभिक्षाचरेत् ॥ ५६ ॥

अलाभे न विपादी स्याद्वाभे चैव न हर्षयेत् ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथि । ईदृशे काले कुतश्चिन् लभ्यते तदा विषादश्चित्तपरिवर्धनं प्रसीतव्यः । तत्राभलाभयोर्हर्षवि-
पादौ न घासौ भाणयात्रिको पाणधारणार्थं मात्रा परिमाणभैक्षस्य । अनेनैतद्वर्जयति भैक्षसमवे प्राणयात्रा मूलफलमू-
लेदकादिभिरन्यन्यपरिश्रुतौ कर्तव्या मात्रा पावदण्डादि तत्र सङ्गः प्रयत्नेनोपाजनम् । ततोविनिर्गतेनिवृत्त अकाम-
इति यावत् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्राणयात्रिकमात्र प्राणस्थित्यर्थमात्रप्रवृत्तः । मात्रा परिच्छेदकम्वलादि तत्र सङ्गाद्विनि-
र्गतोवहिर्भूतः ॥ ५७ ॥

(३) कुङ्कूक । भिक्षादेरलाभे न विपीदेत् लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरं स्यात् ।
दण्डकमण्डलुमात्रास्वीदीदमशोभनं न्यजामीदरुचिरगृह्णामीत्यादिमसङ्गं कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्द । तस्मिन्समयेऽपि लाभालाभयोरीदासीन्यमाह अलाभइति । लाभः मामिरपि । न हर्षयेन्न
मोदयेत् । एवमिति । प्राणयात्रिकमात्रस्यात्र प्राणस्य यात्राव्यवहारसामर्थ्यावाप्त्यानेतत्प्राणयात्रिकात्वावगमात्स्वीकृतयेन
स । मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः मात्रातु दण्डकमण्डलादि तेष्वपि इदमशोभनं न्यजामि इदं शोभनं गृह्णामीत्यभिनिवेशरहितः
इद्वान्तीतोवा ॥ ५७ ॥

(५) मन्दन । उदरपूरणविधिः । मात्रा तत्र सङ्कोमात्रासङ्गः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्र । अलाभे भिक्षालाभे न विपादी स्यात् । प्राणयात्रिकएव स्यात् । यावदनेन प्राणानामात्रानिर्वा-
हस्याप्तावदेव प्रासनाधिकमित्यर्थः । मात्रासङ्गात् मात्रा परिच्छेदः दण्डकमण्डलुकम्वलादि । शब्दस्पर्शरूपरस-
ग धावा तत्साल विनिर्गत विरहित भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिमुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथि । अभ्यर्च्ययददाति सोऽभिपूजितलाभः तज्जुगुप्सेतेति निरेहहेतुः अतश्चानिर्दिष्टनसमाचरेत्
सर्वशः सर्वकालएकमन्यहस्तादशभैक्षं न गृह्णीयात् । उत्तरेऽर्थवाङ् । नहिमुक्तस्य बन्धसंभवः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अभिपूजिताः ससमानालाभाः । जुगुप्सेतेति त्यजेदित्यर्थः । बध्यते अभिपूजितदातारि-
प्रत्युपकाराभिसिन्धना ॥ ५८ ॥

(३) कुङ्कूक । पूजापूर्वकभिक्षालाभसर्वकालनिर्देशस्वीकृत्यादित्यर्थः यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे दानगोचर-
लेहममवादिभिरासनमुक्तिरपि यतिजन्मबन्धास्त्रभते ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्द । पूजापूर्वकभैक्षप्रसन्निरतीवानर्थमेत्याह अभीति । अजुगुप्सितेत्वाह । मुक्तोऽपि जीवमु-
क्तोऽपि बध्यते । गर्वासक्तिरन्यमिति शेषः ॥ ५८ ॥

(५) मन्दन । मुक्तोऽसक्तः ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्र । अभि सर्वतः पूजितान् रूपान् जुगुप्सेत ॥ ५८ ॥

। अल्पानां भ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । रहो निर्जनदेशस्तत्र स्थानासने कर्तव्ये एकारामतायाः फलमिन्द्रियजयोऽनेन प्रदश्यते । अथवा निष्कृतहृत्तानेनोच्यते । यत्र बह्वोजनसंघाताः स्त्रीपुंसात्मकाविचित्रा भरणारक्ष्येति न तत्र क्षणमपि तिष्ठेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रहप्रकान्ते यत्स्थानं तत्रासनेन ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । आहारलाभेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थमाह अल्पानां भ्यवहारेणेति । तथाच गीता । विविक्तसेवी लभ्यासी यतश्चा-
कायमानस इत्यादि ॥ विषयैर्क्रियमाणानिन्द्रियाण्याकृष्यमाणानि विषयेभ्यो निवर्तयेदित्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पानां नाम भ्यवहारेण च रहःस्थानासनेन विषयैः शब्दादिभिः क्रियमाणानिन्द्रियाणि निव-
र्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । निरोधः स्वविषयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः । अमृतत्वाय कल्पते अमृतत्वस्य समर्थो योगो भवतीत्यर्थः । ६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियाणां निरोधेन य ऊतो रागद्वेषक्षयस्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् इन्द्रियाणामित्यादि । इन्द्रियाणां निग्रहणं रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयो-
ग्यो भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कारणमन्येन समुच्छिद्य तत्र फलमाह इन्द्रियेति । एतस्मिन्निष्ठत्वस्य मोक्षाय कल्पते
समर्थः स्यात् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां निरोधो नियमः ॥ ६० ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ॥ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मज्ञानमेतदपीति दर्शयति । परमार्थभावनाप्रसंख्यानसंख्यानमिदमुच्यते दुःस्वप्नक-
संसारस्वरूपनिरूपणम् । कथन्नामार्थं प्रमत्तयाभेक्षचर्यादिशरीरकेशास्तु सुतत्त्वजनेनोपायप्रदार्पणविषयव्यागदुःखहेतु-
परीगमस्य विरोधतः स्वच्छन्दतश्चाविगुणमनुष्ठास्यति । मनुष्याणां गतिर्दुःखबहुला कर्मदोषेभ्यः श्रुतिप्रज्ञासेवनेभ्यो हि मास्तेन-
यपारदार्यपारुष्यापैशुन्यानिष्ठसकल्पादयः समुद्भवन्ति इहैव जीवत्येके दारिद्र्यादिपरिभवाद् । रिक्तापादयोरातप्याः पश्येय-
भोगाः । अमुत्र निरये नरके पतनं मूत्रपुरीषाद्यभ्यस्येन रुषिकीटादिजन्म यमगृहे च यातनाः कुम्भीपाकादयः दमपार-
मवैक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गतीर्द्व्याचष्टे निरयदिति । निरये नरके यातनास्तौ मूत्रपुरीषादिभ्यः ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं इन्द्रियनियमोपायविषयैरागम्या संसारतत्त्वविषयमुपदिशति अवर्तयेत्येवमिति । विहिता-
कारणनिन्दितप्रणयरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पञ्चादिदहेणामिनरकेषु पतनयमलोकं नरकस्थस्य नियतिनिर्दिष्टगच्छेद-
नादिभवास्तौ भवेदनाः श्रुतिपुराणादिज्ञानाभिनतयेत् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथि । भूति कुसुमकटकाद्याभरणे धर्मपरिव्राजकस्ययद्विहितमात्मोपासनादि तद्यत्नश्चेत् । यस्मिन्नाश्रमेयोविहितस्तत्तरेत् । नरिदृष्टादित्तिधारणमात्राप्रतिमाभ्यामभ्येत् अपि तु सम सर्वेषु भूतेषु स्यात् । रागद्वेषलोभाभ्यव्यवत् परिहरेदिति तात्पर्यम् । न लिङ्गस्यामे न भूषणाम्भ्यनुज्ञानम् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भूतिोपि स्यादिना गृहस्थोपेत्यर्थः । धर्मयोगधर्म यत्र तत्रेति वानमहभक्तचर्माश्रमस्थोपि । सम सर्वेषु भूतेषु च । लिङ्ग परिव्राजकलिङ्गदण्डकरादि । धर्मस्य योगधर्मस्य कारणम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लुक । यस्मिन्कार्त्तमभिदाश्रमे शिवस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्म-
बुद्ध्या समदृष्टि सत्त्वधर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादित्तिधारणमात्रधमकारणं किंतु विरतिानुशानम् । एतच्च धर्मप्राप्त्यर्थो-
पनायोक्तं नतु लिङ्गवर्तित्यार्थम् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूषितोपीति । आश्रमलिङ्गरहितेन दूषितोऽष्टः । अग्निशस्त्रोवा रुपादिना । सम-
स्तुल्योवृषकेष्वपि धर्मेषांश्रमधर्मचरेष्वपि यत्र सुधीयकबहूदकहसपरपहसेषु ब्रह्मचर्याद्याभ्येषु वा । त्वरधर्मनत्यजेदिति ।
यद्वा रुपादिसमदोषयुक्तोपि धर्ममधिशान्तया सर्वधारणाद्ब्रह्म तच्चरेत्स्वायेत् । शतपत्राह । समदृष्टिं ब्रह्मेव सर्वभूतेषु
धारकतया वर्तमानवाह । नाहमस्म्यधिकारिणि धुष्यात्तत्पक्षाश्रमाश्रमभ्राष्ट्रभिक्षाश्रमाश्च वाचयेत् । तद्योक्तं । यदि
देवास्तमादेन योगी कुर्माद्ब्रह्मरहितः । योगेनैव हरेदहोनामार्त्तचित्तमाचरेत् ॥ उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु मरुत् ॥
अविश्व रजनीपादब्रह्मभ्यानाधोहीतोति । कुसुमकटकमुकुटाद्यैर्भूषितवति मेधातिथि तयासति । समदृष्ट्यादि न वाह
॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु भूतेषु सम सर्वेषु भूतेषु लिङ्ग आश्रमलिङ्ग स्वरूप धर्मकरणेन भवेत् ॥ ६९ ॥

फलकतद्वदक्षस्य यद्यप्यनुप्रसादकम् ॥ न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथि । क्लृप्तमुक्तकतकवृक्षफले निक्षिप्ते प्रसीदति स्वच्छ शुद्धरूपतामापनते । किंतु न तस्य फल-
स्य वानग्रहणेन तस्मिन्पीडयति अपित्वनुशानमपेक्षते एवलिङ्गधारणफलनामस्थानीय न तावन्मात्रासिद्धिर्वापदेका-
राप्तोपासनसम्बन्धनादिर्भोजानुश्रितः । पूर्वोपाश्रमादिव ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथैव सन्ध्यासौविप्रस्तविनाम्यपेक्षिनसिद्धेरतयाह फलमिति । यथा कतकमानयेति
कतकनामग्रहणे मयोजनेन कृते यदि प्रयोज्येन तदानीय पिष्ट्वा दीयते ततो जलप्रसीदति तथात्र लिङ्गधारण नामग्रह-
णस्थानीय प्रधानसाधनतु कतकावयवग्रहणैरुपस्थापीय कर्मफल सन्ध्यासपुर्वेति प्रधानाभ्यागे न लिङ्गधारणमात्रप्रयोजकः ।
तथा यद्यपि जलस्य कलुषितस्य विक्षिप्तस्य चित्तस्य व्याक्षेपप्रज्ञाद्वरुहेतुतया सन्ध्यासस्य तद्वद्वतयाच लिङ्गधारण
स्यास्त्येवोपयोगीयथा कतकसन्तिलिप्त तदाहरणार्थं नामग्रहणस्य तत्प्रक्षेपस्य च जाग्रत्सादने नतु सर्वत्र गार्हस्थ्ये
वतमानस्यापि शुद्धाश्रयतया चित्ते व्याक्षेपशून्ये जलद्वय त्वत् प्रसन्ने कतकप्रक्षेपस्य सन्ध्यासतोल्लिङ्गधारणयोरनुमयी-
गादिर्याशयेनानुपसादादिपदोपसदानेनोदाहरणवद्वतमित्यन्तव्यम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यद्यपि कतकवृक्षस्य फलकलुषजस्य चित्तजनकतयापि तन्मा-
चारणवशान् प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवलिङ्गधारणमात्रधर्मकारणोक्तिर्विहितानुशानम् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मचरणविनाऽऽश्रमाभिमानोऽभ्यव्यवत् फलमिति । कतकफलवृक्षफलपापसि क्षिप्ते

कर्दमन्नाशयति । त्वयच नश्यति न तु तत्फलनामेत्यभिप्राय लिङ्गधारणाय भयोजकमव्याजेन धर्मानुष्ठानमेव परलोकहेतु
रिति ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । अत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । यथा कतकतरुफलमलनिर्हरणेन जलप्रसादयति एवधर्मोऽनादिकर्म
मलनिर्हरणेनात्मानप्रसादयति । यथा कतकफलनामग्रहणादेव न वारिप्रसीदति तथा धमलिङ्गधारणादेवात्मा न प्रसीदती
त्यभिप्राय ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । तत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । तस्य फलस्य नामग्रहणादेव वारि न प्रसीदतिन निर्मलभवति तथा-
श्रमधारणाद्धर्मन भवतीत्यर्थ ॥ ६७ ॥

सरक्षणार्थं जन्तूना रात्रावहनि वा सदा ॥ शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य बहुधा चरेत् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथि । यदुक्तदृष्टिपूतपादन्यसेदिति तस्यभयोजनप्रदर्शनलोकोपयोगम् । शरीरस्यात्ययेपि शरीरपी
डायामपि सत्या रात्रावहनि वा नृणास्तरणे शयनार्थमास्तीर्णैपि शरीरनिषङ्गोऽनवेक्ष्यादृष्टा कर्तव्योऽस्मिन्त्यतिश्रमे
प्रायश्चित्तम् । अथवा अल्पा सूक्ष्मा केचन क्षुद्रजन्तव सर्वशरीरावयवसवत्तन्मात्रेणैव नश्यति तदर्थमिदम् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सरक्षणार्थं चरणाभिघातेन हिंसापानिबृत्त्यर्थं शरीरस्यात्ययेऽप्यत्रेति अस्य त्वशरी
रस्यात्यये पीडायामपीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूक । शरीरस्यापि पीडायामसूक्ष्मपि पीत्कादिशरणरक्षाधरात्री दिवसे वा सदा भूमिनिरीक्ष्य पर्यटनम् ।
पूर्वकेशादिपरिहारार्थदृष्टिपूतयसे पादमित्युक्तम् इदमुहिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्ति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । दृष्टिपूतमित्यस्यानुवादः समिति । त्वशरीरस्यात्यये पीडाप्रसक्तौ तस्यापीडायामपि भूतपी-
डानकार्यतिभाव ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । अत्ययेऽप्यत्र दौर्बल्ये सत्यपि ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । शरीरस्यात्यये शरीरपीडायामपि जन्तूनासरक्षणार्थं समीक्ष्य बहुधा चरेत् । कचित्सद्भिज्जति
पाठ ॥ ६८ ॥

अह्ना रात्र्या च याजन्तून्निहन्स्सज्ज्ञानतोयति ॥ तेषां क्त्वा विशुद्धयर्थं प्राणायामान्
पञ्चाचरेत् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथि । जन्तून् क्षुद्रजन्तूनि तद्व्य तेषां हिंसायापपापतद्विशुद्ध्यर्थमिति सच प ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अह्ना रात्र्याचेति विग्रह एकैककालीनहिंसादोषोपशमार्थं त्रिभिः प्राणायामकरणार्थं षट्प्रा
णायामान् । प्रणवव्यावृत्तिसहितगायत्र्या त्रिरायतभागेन पाठदेक प्राणायाम इति त्रयेण । यथा वसिष्ठ ॥ सव्यावृत्तिस
प्रणवागायत्रीशिरसा सह । त्रि पदेऽप्यतप्राणा प्राणायाम सउच्यते इति ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूक । अवग्रहमित्यह्ना अह्नेति । यतिर्याजज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपाप
नाशार्थेऽस्वात् षट्प्राणायामा कुर्यात् । प्राणायामश्च सव्यावृत्तिसपणवगायत्रीशिरसा सह । त्रि पदेऽप्यतप्राणा प्रा
णायाम सउच्यते इति वसिष्ठोक्त्याऽत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । योदत्वेति भूताभयदस्याज्ञानरुते किंस्थात्तत्राह अद्वेति ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तेषां जन्तूनाम् । शुद्धचर्यहिंसादोषप्राप्यश्रितार्थम् ॥ ६९ ॥

प्राणायामाब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ॥ व्याहृतिप्रणवैर्युक्ताविज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

(१) भेदातिथिः । ब्राह्मणशब्देन जातिर्भेदात्तामाह । न परिमाजकस्यैव विधिरयम् । त्रयोऽपि त्रिभ्य ऊर्ध्वकलाधिक्यं त्रयस्त्ववर्षकतैव्याः । व्याहृतयः ओंकारपूर्विका इत्यत्र यादृक्ताः मणवर्षांकारस्तैर्युक्ताः । प्राणायामकाल एतद्व्याप्त-
व्यम् । एते विविधाः कुम्भकरेचकपूरकाख्याः । तत्र च मुख्यस्य नासिक्यस्य च वायोर्बहिर्निष्क्रमणनिरोधेन कुम्भ-
कपूरकाख्याः अनुकूलसतोर्बहिर्नैस्तयैर्वा वायोरुत्सर्गेण रेचको भवति । अवधिर्द्वितीयाभ्यामे निर्दिशतः । यदिव तपसा
पुनर्वाप्ता कालेन न पीडोपजायते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पट्प्राणायामाशक्तवाह प्राणायामादिति । व्याहृतिप्रणवैरित्येकदेशोक्त्यावतिष्ठोक्तप्राणा-
यामोपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशेन यत्तेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः समभिध्या-
तृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ता विधिवदित्यनेन साविध्या शिरसा च युक्ताः पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मण-
स्य श्रेष्ठतपोज्ञातव्यम् । पूरकान्तिरुत्सर्गस्थान्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ॥ नासकोत्कृष्ट उच्छ्वासात्प्रातः पूरक
उच्यते । कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥ त्रयोऽपीत्यपि शब्देन त्रयोऽवर्षकतैव्याः अधिककरणेर्त्वाधिकपाप-
क्षयः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामलक्षणांक्षायां सार्धवादतल्लक्षणमाह प्राणेति । व्याहृतीति गायत्र्युपलक्षणं तृया-
चवसिष्ठः । सव्याहृतिप्रणवां गायत्री शिरसा सह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ ब्राह्मणस्येति प्रकरणात्सं-
भ्यासिनः तत्रापि त्रिदण्डिनो व्याहृत्यादिविभिः एकदण्डिनस्तु मणवेनैव तदुक्त योगियाज्ञवल्क्येन ॥ ओंकारेण तु
कर्तव्यः प्राणायामो यथोदित इति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायाम इति । ब्राह्मणस्य द्विजस्य ॥ सव्याहृतिप्रणवां गायत्री शिरसा
सह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इत्युक्तविधिमनुवदति विधिवदिति ॥ ७० ॥

दक्षन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ॥ तथेन्द्रियाणां दक्षन्ते दोषाः प्राणस्य निघहात् ॥ ७१ ॥

(१) भेदातिथिः । धातवस्तुवर्णादयः तेषां प्रापमानानां तुवर्णमेवावशिष्यते तथेन्द्रियाणां विषयदर्शने यौ मीति-
परितापो आयेते तयोर्मत्पापवत्स्यदाहः प्राणनिरोधत्वात् । शीतिपरितापोत्पत्तिर्मुमुक्षोर्नानिष्ठा सातु शरीरिणः त्यक्तसगस्या-
पि यादृच्छिकशब्दाद्युपनतौ कसाचिन्मात्रया वस्तुसापथ्येन नियतेन्द्रियस्याप्युपजायते अतस्तदोपनिबृच्यार्थाः प्राणा-
यामाः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां लोहादीनां इन्द्रियाणां दोषाः स्वस्वविषयाभिपदाः ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा भूषायामग्निना ध्यायमानानां मलद्रव्याणि दक्षन्ते एवमनसोरागा-
द्यश्वभुरादेभ्य विषमप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानादक्षन्ते ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामेन पापक्षये दृष्टान्तमाह दक्षन्तदिति । ध्यायमानानां वह्निनेति शेषः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । प्राणस्य निग्रहत्वाणायामात्र ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा दोषाः विषयाभिषङ्गाः प्राणस्य वार्यानिग्रहादुत्पन्ते ॥ ७२ ॥

प्राणायामैर्देहदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणायामैरित्येतत्पूर्वश्लोकेन दर्शितम् । अपरेत्वाहुः । दोषाराण्यदयस्तान्दहेत् । कथप्राणा-
यामैर्दग्धुमेते शक्यन्ते युक्तपापस्यतैर्दाहः । अदृष्टाचतस्योत्पत्तिः शाल्लक्षणं तथानिवृत्तिरपि । रागादयस्तु प्रपञ्चतेषां ते-
षां प्राणायामानां निवर्त्य निवर्तकभावः मत्स्यज्ञादिवेद्यवयुक्तो भवितुं शास्त्रोक्तः । यद्विशालमेव देहिमेन शान्तिनिवर्तयेदिति कि-
प्रमाणि भवेत् । तस्माद्वागादिनिमित्तमशुभाचरणदोषाद्वेनोच्यते । तस्य कार्यदाहोदाहः स्वरूपतो हि त्वरत एव कर्मणां
क्षणिकत्वात् । एष एव च दाहो न त्वन्त्यस्येव भलीभावः एव च पूर्वश्लोकार्थो नुवादाः । धारणाभिश्च ननु च किल्बिषपा-
पदोषश्चेत्त्रेतावद्द्रव्यम् प्राणायामैर्धारणाभिश्च दोषान्दहेत् किं किल्बिषमित्यनेन किल्बिषमिति वास्तु किं दोषग्रहणेन
उच्यते दोषग्रहणमवश्यकर्तव्यमिति शिष्टस्य पापस्य प्राणायामैर्दाहोपधा विज्ञाप्येत न सर्वस्येति । दोषाश्च हेन हि रागादय उ-
च्यन्ते अतस्तन्निमित्त एव पाप उपाचारोपयोक्तः । एवं तर्हि तदेव क्रियतां किं किल्बिषमित्यनेन पादपूर्णाभिमित्यदोषः ।
तत्रोत्पन्नस्य पापस्य प्राणायामाद्दहन उच्यते । धारणास्तु दोषानुत्पत्तिमेव कुर्वन्ति काः पुनरेता धारणाः शमयमा-
दिभिर्नियमाद्विषयदर्शनाभिलाषेण प्रकल्प्यमाणमनोपार्यन्ते तत्रैव स्थाने नियम्यते । ताश्च विषयगतदोषभावना अस्थिर-
णमित्याद्याः कान्तिरावण्यता रुच्यसंस्थानशौर्यादयः स्त्रीषु दृश्यमाना अभिप्रायहेतवः ते च सविकल्पमत्यक्षाप्राज्ञाः ।
विकल्पाश्च मनोधाराः अतो विकल्पान्तरैर्मूत्रपुरीषपूर्णमिति तस्मिन् विषयगतदोषभावे कटककर्पाद्विषयानामा-
धिक्रमणिनोत्पद्यन्तः परिहर्तव्यमभिलषन्ति यावन्तेषां मुखलेशश्चान्तिः सा क्षणमद्विनी तदा सेवेन घोरा दीर्घकालाश्च
यमयातना इत्यादिभिः शक्यन्ते निरोद्धुम् । एतदेव तत्पसंस्थानमुच्यते । एवं भोजनादिष्वपि भावयितव्यम् । यदेतच्छर्कराधृ-
तपूरहैषद्वीनपायसादि तच्च भैक्षकन्द्यादिभिः सममेतच्छरीरधारणतया विशेषाभावात्करयचित्प्रकृतेभिर्धात्रेक्षणलवमा-
त्रवर्तमानस्य विशेषीयस्त्वतिशेषतया प्रतिभासेत गन्धर्वनगरप्रभृद्योऽक्षणि कावभासदिति । एवमन्यत्रापि स्वशरीरोपाभावा-
यितव्य इत्येवमुपदिशति । अथेत्वाहुः । कौटिल्यस्य धर्मो मुखनासिकासचचारिणः शरीरैकदेशान्तर्दद्यात्काशादभ्यासवशातो
धारणधारणा । ननु च प्राणायामेभ्य एतासां धारणानां को भेदः बाहुल्यलयादावपि यथेच्छं व्याख्यातयादिभ्यामसहितधारणा
प्राणायामैरेव चेतनाधिक्रियन्त इति विशेषः । अन्येतु मैत्रीमुदिताकरुणा उपेक्षा एता धारणा इति मन्यन्ते । मैत्री वा मुदो-
पेक्षा सर्वपाणिष्ववस्थिता । ब्रम्हलोकनयन्त्यायुः ध्यातारं धारणास्तिवमाः । तत्र मैत्री द्वेषाभावो न तु त्वत्स्नेहस्तस्य
बन्धात्मकत्वात् । रूपाकरुणा चित्तधर्मः दुःखितजनदर्शनेन कथमयमस्मादुःखादुःखित्येतेति समुद्रणकामना । न
त्वहिंसा नुपहृद्दीनारम्भ इत्युक्तं अत एवेदमुच्यते चित्तधर्मो यमस्य सितव्यः । मुदिता शोकव्यावृत्तिव्याध्यादिनिमित्ते-
दुःखे नरकादिभयजेवा न तु हर्षः तस्य रागहेतुत्वात् । उपेक्षा विषयानुयाहकेषु उपधाते च । मत्स्यदेव । मनसो वात-
द्दृष्ट्या काशे ब्रह्मचिन्ता परतया निश्चलता धारणा । मत्स्याहारेण संसर्गमिन्द्रियाणां विषये स्तह सत्त्वं परतत्र प्रवृत्तिः सस-
र्गस्तन्देहप्रत्याहारः ततो हरणमिन्द्रियाणां प्रतिबन्धकणवा । आभ्यर्थरूपेण न कटकदो रूपावस्ती सदृशेन वा रथगमित्ये-
व क्षुधो अन्यत्र वा दृष्टिपनेया । एवं सर्वेन्द्रियेषु । एव च समाधानयोगिनोऽपि तिवद्ध भवति । ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ।
गुणान्स्त्वरजस्तमांसि तेजानीश्वराः परतच्चाचेतनापीनमूर्तयः पुरुषस्यानतस्य सुखादिरहितस्य योगिमानो ह सुख्यर-

दुःखीति निर्गुणस्य गुणिताभिमानस्तस्य गुणपुरुषविवेकभ्यानेन दृश्यः । चिद्रूपः पुरुषो निर्गुणो गुणमयी प्रकृतिरित्येवं गुणपुरुषविवेकः कर्तव्यः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धारणाभिः साकारोकाराभिश्चिद्विषयैश्च तन्निवेशनैः क्लिष्टं योगप्रतिबन्धकपापं । प्रत्याहारेण विषयेभ्यो मनसः आकर्षणं संसर्गान् विषयेण सह ज्ञानस्य सबन्धान् । भ्यानेन निराकारानुचिन्तनेनानैश्वरान् शुद्धविषयज्ञानस्थैरूपैश्चैव विरोधिनो गुणान् रजस्तमोविकारान् तन्मादीन् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामे रागादिदोषान् दहेत् । अपेक्षितदेशे परब्रह्मादौ यन्मनसो धारणायां धारणा तया पापेभ्यो ज्ञेयः । प्रत्याहारेण विषयेभ्यश्चिद्रूपानां विषयसंपर्कान् दहेत् । ब्रह्मभ्यानेनेति तस्यैव मत्तोऽति संज्ञातीयप्रत्ययवाहुरूपेणानीश्वरान् गुणान्भीष्टान् परमात्मनो ये गुणाः भवन्ति त्रीन् भूतानां भासा इत्येव तान् विचारयेत् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामप्रसङ्गेन प्रत्याहारविधीष्याह प्राणैति । धारणा पदस्य क्रमभेदे पृथिव्यादिचिन्तनं । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति । क्लिष्टविषयशो भ्यानाभ्यासां पादपूरणार्थमिति मेधातिथिः । प्रत्याहारेणेति प्रत्याहारो विषयेभ्यश्चिद्रूपानां विषयसंपर्कान् । तथा च पतञ्जलि सूत्रम् । त्वं विषयासे प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार इति । संसर्गान् विषयसंपर्कान् मीतिपरितापान् । भ्यानेनेश्वरस्य अनौश्वरान् ईश्वरानां अतत्कामक्रोधादीन् ॥ ७२ ॥

(५) जन्दनः । अथ योगाद्वानि प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायामैरिति । दहेत्पञ्चेन्द्रियादीन् । इन्द्रियमात्रमनोबुद्ध्यात्मनामैकभावस्थापनं धारणा । कष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यानयनार्थं प्रयोजनप्रत्याहार इति देवकः । चिद्रूपानां विषयैः संबन्धः संसर्गः । अनौश्वरान्माकृतान् । गुणां स्वरजस्तमोऽस्ति । एवं योगोक्तः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणायामैः दोषान् भासिन्द्रियजान् दहेत् । धारणाभिः चित्तस्य अवस्थापकाभिः क्लिष्टं योगप्रतिबन्धकं दहेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्यो मनसः आकर्षणं संसर्गान् विषयान् दहेत् । भ्यानेन निराकारानुचिन्तनेन अनौश्वरान् ऐश्वर्यमतिबन्धकान् शुद्धविषयज्ञानस्वरूपैश्चैव विरोधिनो गुणान् तन्मादीन् दहेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्रतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सकथकर्तव्यो भ्यानेन किंपुनर्भ्यस्यमत आह । अन्तरात्मान्तर्धामि पुरुषस्तस्य गतिः स्वरूपं यथावद्विज्ञेयं शुद्धदुःखाभिमानोऽनौ केवलं मनुष्यजन्मनि किं हि उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु तिर्यक्प्रेतपितृशाचादिष्वहंममेति प्रत्ययोऽविद्यारुतो निवर्त्यः । अथवा कथमर्थविबुधैरुत्तरिक्षाज्ज्यायानादिबोध्यमानैर्महोत्तरेभ्यः सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वस्पर्श इदमभ्यस्यतो विजिघत्सो विविषासोः । एवमिदं सुखे दुःखे शरीरस्य शरीरे च सर्वभोगतया सीहनाभाहोर्कर्मणां महात्म्यं यदयं सर्वोत्तमः स्वतन्त्रः परतन्त्रीक्रियते कर्मनिर्धेयः कस्मिन्प्रेतदुःखादिस्थानीयानि भूतकद्वकर्मणि प्रतिपालयिष्ये यथा भूतक कश्चित्स्वामिर्निबन्धेनाराधयितुं प्रविष्टः सन्त्यमन्यते यावदुराधर्षं नोद्वेष्टशीलं भर्तृनामः पुरुषभाषी नैनं मूयः परिचरिष्यामि । यन्मयास्यां कश्चित्स्थूत्यादि शरीरं ते देवाय कर्मकरणेन शोधयामि एवं व्यायानासीत् । कृतानां कर्मणां फलोपभोगेनान्तर्धामि अस्यानिचनकारस्यापीत्येवमादिभ्येयम् । तथा किमेते क्षेत्रज्ञा परमात्मनो विभूतय उत स्वतन्त्राः नैव पराव्याप्य कश्चिदस्तीति वेदान्तनिषेवणादिना निश्चित्य भ्यातव्यम् । अन्ये पुनराहुः ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगं तेनांतरात्मनः गतिं संपश्येन्निरूप्योप्यासीत् गतिं ध्यानेन योगेन च । अथवा ध्यानार्थो योगः

चित्तस्थैर्यैतत्कृत्वाऽऽत्मनो गतिं संपश्येत्तु पासनाभिरनघोऽत्रादिगुणविशिष्टवेदान्ताभिहितरूपनिष्कल्मषमभिमुखीकुर्वान् । अ-
'कृता असंस्कृताः शास्त्रेणाऽऽत्मानो यैस्ते न शक्यं ज्ञातम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चावचेष्वनेकविधेषु भूतेषु गतिर्गामि अस्य स्वीयस्यान्तरात्मनः । ध्यानयोगेन ध्याना-
भ्यासेन सम्यक्प्रपश्येत् । अकृतात्मभिरसंस्कृतमनोभिः ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य जीवस्योत्कृष्टा पुरुषदेवपश्वादिषु जन्मगामिभूतानामभिः "शास्त्रैरसंस्कृततः करणैर्दुर्ज्ञेयां
ध्यानाभ्यासेन सम्यक्प्रकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्भाते यगतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवे-
दिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोद्यते । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु । देवमनुष्यतियं भुगतिर्दुर्ज्ञेयां अप्यकृतात्मभिरजिते-
न्द्रियैः अन्तरात्मनो जीवस्य ध्यानयोगेन । एकैवायमुपायः परमः अथवा एकैव भूतभूतानामभूते भूतेष्ववस्थित इति चित्ताभ्या-
सेन अहो कर्मफलमाहात्म्यं यदेव कर्मणानां स्वरोपि ईश्वरः क्रियतेऽथ वा गतिर्मैकान्य उत्कृष्टाणां संपादितवता यो निष्कां दिसहस्रेषु-
सृतीर्विभीचयतीति किमु वक्तव्यमित्यत्र चिन्तनस्य तात्पर्यं । तथा च तत्तत्र तत्तत्र प्रत्येकतानां ध्यानमिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथ तत्सद्भावात्सांख्यमाह उच्चावचेति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतेषु शरीरेष्वन्तरात्मनोऽन्तः-
पुरुषस्य ज्ञानपञ्चाविशतितत्त्वज्ञानं तस्य योगेनाभ्यासेन संप्रपश्येत्सम्यक्प्रपश्येत् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्चावचेषु ब्रह्मादिकीदृशं यन्तेषु अस्यान्तरात्मनः गतिं व्याप्तिं ध्यानयोगेन संप्रपश्येत् ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्निर्निबध्यते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आन्तरस्य विधेः फलमाह । सम्यग्दर्शनमन्तरोक्तमात्मनो यथाार्थज्ञानतेन संपन्नः कृतसाक्षा-
त्कारः कर्मभिर्निबध्यते । संसारानुवर्तते कृतानां कर्मणां भोगेन क्षयादव्येषामकरणात् । न पुनरनेन केवलज्ञाना-
न्मोक्षोऽस्तीति भवति । दर्शनेनाऽऽध्यात्मिकेन वेदान्तोपदिष्टेन यो विरहितः केवलकर्मकारां संसारमेति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानी कर्मभिर्धर्मभिर्महत्पूज्यत्वेन निर्बध्यते न फलानुभवेन संबद्धः क्रियते । दर्शनेन स-
म्यग्गात्मदर्शनेन ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तत्र अतत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवाक्यं कर्मभिर्निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न भवन्ति पूर्वाजि-
तपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशान् । तद्यथा इषोका तूलमशीशोते प्रदूयेत एव हास्यते सर्वेषाम्पान् प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मज्ञेयौ भवती-
ति श्रुत्या । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरेति अविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते । उत्तरकाले सर्वै-
वात्मापेकमणि कृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च भुक्तिः पुष्करपलाशआगोन म्लिष्यन्त एवमेव विद्यापकर्म न म्लिष्यन्त इ-
ति । देहान्मभक्तपापपुण्यसंबन्धः परनश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां तदधिगम उत्तरपूर्वाद्यधोरेऽप्येव विनाशो तद्यप्यदर्शा-
दिति सूत्रेण वादाराधनेन निरणाधि । ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव जन्ममरणप्रबन्धफलमेति ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तदेव दर्शनं स्तीति सम्यगिति । दर्शनेन ज्ञानेन संपन्नस्यैव सर्वपापविरहात् ॥ मिथ्यते त-
दयमन्थि म्लिष्यन्ते सर्वशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ सर्वेषाम्पानोतेति निर्वाते इत्यादि श्रुतेः । तद-
संपत्तौ दोषमाह दर्शनेनेति ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्पश्यतेः फलमाह सम्यगिति । कर्मभिर्न निबध्यते संसारमुक्तो भवति । दर्शनेन सम्यग्दर्शनेन ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् ईश्वरस्य दर्शनेन संपन्नः संयुक्तः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रिग्रामसङ्घैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ॥ तपसश्चरणैश्चोपैः साधयन्तीह तपदम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं तु ज्ञानकर्मणोः सम्बन्धान्मोक्षदित्यलोकदृष्टं ज्ञापकम् । पूर्वेण ज्ञानमुक्तमनेन कर्माप्युच्यते । कानि पुनर्वैदिकानि कर्माणि येषां फलं तत्पदं प्राप्नोतीत्युच्यते । यानि तावत्काम्यानि तेषां स्वविधिवाक्यैश्च तमेव स्वर्गादिकलम् । तद्व्यतिरेकेण कलान्तरकल्पनायामतिप्रसङ्गः । संकीर्णफलतात्पर्यमर्थकरयान् । तावता च वाक्यार्थस्य समाप्तौ विध्यनपेक्षिततत्पदमालक्षणफलेन कथं संबन्धः । श्रुतेनैवाव्यभिचारेण विध्यर्थसंपन्नं विधिर्नपेक्षते अत्रोच्यते अस्त्वेषां वाक्यान्तरं यज्ञेन तदामोतीति रहस्याधिकारे । तत्तत्र संयोगपृथक्कात्पल्लवयुक्तं अतश्च सर्वेषामेव काम्यानामविच्छिन्नफलयोगिता परमपदनाम्यर्था च न विरोक्ष्यते । तत्र यागद्वयेन प्रयोगभेदेन स्वर्गापवर्गा भवतः न च तत्र यज्ञविशेषः श्रुतोयेन नित्यानामेतत्फलस्थानं काम्यानाम् । अथोच्यते नित्येष्वश्रुतत्वात्फलवच्छेदस्याविरोधानुद्दिश्यता युक्ता न काम्येषु तावदेव यज्ञेनेत्यस्य सर्वविषयत्वात्तादितिवैतत् किमत्र फलश्रवणेन कर्तव्यतानिष्ठानि च वैदिकानि वाक्यानि । साधकतत्पत्त्याऽन्तरेण वैदिक फलपदयावज्जीवादिपदेन गमितेति तत्रापि फलसम्बन्धोऽपेक्षितः फलकाम्यमोक्षिकत्वात्नैकाधर्म्ययायात् । अतोयज्ञेनेति वाक्यममतिद्वयमिति विषये सर्वयज्ञशब्दाच्च नित्यकाम्यं च गोचरयति । न चैतत्फलकाम्यानां अपवर्गकामस्य श्रुतत्वात् । एतदभिप्रायमेवोक्तं काम्यानामपवर्गस्तेति । महाभारतेऽपि माकर्मफलहेतुर्भूमितिसंगोस्त्वकर्मणाति ॥ अतश्च भेदाहपरिवेष्टितान् करणस्य कृष्णाविद्यावतीऽन्तिमुक्ताहकारममकारस्याभिहितपरिमितफलप्राप्तिः । इतरस्य त्वनाभिधायकत्वविशेषोदितत्वात्कर्तव्यमिति बुद्ध्या वर्तमानस्यापरिमितनिरतिशयान्तररूपब्रह्मावाप्तिः । न चैतच्छ्रोतृनीय एव समस्ततत्तत्तद्वैवाच्यताया तेषां सर्वेषामनुष्ठानस्याशक्यत्वादनाश्रयोपदेशतास्यादिति । यतो दर्शनसंपत्त्यैवात्रानुष्ठानमिति रिति । सर्वेषां ऋतवीदशीनसंपादनीयाः तत्राद्योक्तं ज्ञानेनैवापरे विधायजन्तदिति । अथवा ब्राह्मणानेति त्वयच्छेदनिर्देशः स्वर्गकाम-पुत्रकाम इति । अतो ज्ञानाद्विभेदपहवातितान्तरात्मानोदृष्टफललाभेनासाधयेनैव प्रधाने पुरुषार्थे प्रवर्तन्ते । यथा बाल-पुष्ट्यर्थे औषधेन शिखरेण वाधिष्यत इत्यस्यैव शिखापुष्ट्या प्रवर्तन्त इति केषिच । अपरं मतं नित्याभ्यस्य कर्माणां भिन्नातिताम्यात्तदमाप्तिं प्राप्नुयादिति प्रतिपद्यते । अतस्तेन श्रुतमनाश्रितमिति प्रतिपद्ये उक्तं वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति । यद्यपि तानि नमोक्षाभ्यंतया बोधितानि इमे रत्यन्तशरीरात्पहेतुम् । तस्य ब्रह्मणः पदस्थानं ब्रह्मलोकसाधयन्ति स्वीकुर्वन्ति । अथवा तद्वैपद्यदशस्तस्याधिकारः सर्वेश्वरत्वत्वात्तत्पदद्वयमाभिरितियावत् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियासौ रीन्द्रियार्थेषु रागहान्या वैदिकैः कर्मभिर्नित्यनैमित्तिकैः । तपसश्चाद्रायणादेश्वरैः प्रतिबन्धकपापक्षयार्थैः । तत्परं ब्रह्म साधयन्ति जानन्ति ॥ ७५ ॥

(३) लुक् । निषिद्धाहसावर्जनेति द्रव्याणां च विषयसंगपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः काम्यकर्मणां च पहेतुत्वात् उक्तं काम्यानामपवर्गस्तेति तपसश्च यथासंभवमुपवासश्चैव चाद्रायणादेरनुष्ठानैरिहलोकं तत्पदब्रह्मत्यन्तिकलपत्क्षणमनुवन्ति पूर्वस्थलकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्द । सम्यग्दर्शनस्य सर्वसाध्यत्वस्वीकुर्वन्मास्युपायमाह अहिंसयेति । तत्पदं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मणो-
साध्यत्वात् ॥ ७५ ॥

(५) नन्दन । न केवलसाध्ययोगविवेकस्यासिन् परमगतिमास्युपायं किंतु पूर्वार्थमवृत्तानि कर्मण्यपीत्याह
अहिंसयेति । अहिंसयेन्द्रियासङ्घैरिति ब्रह्मचर्यधर्मादङ्कयते । वैदिकभैवकर्मभिरिति गृहस्थधर्मः । तपसश्चरणैश्चेति वान-
मस्थधर्मः । इन्द्रियाणां विषये सङ्घ इन्द्रियासङ्घः । वैदिककर्मणि होत्रहोमस्पातकव्रतादिकम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्र । अहिंसा इन्द्रियाणामसंगै वैदिके कर्मणि अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैरुच्यैस्तपश्चरणैः तत्पदं ब्रह्म-
साध्यमन्तोहं जानन्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥ चर्मावनद्धं दुग्न्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । वैराग्यजननमेतत् । तिष्ठन्तु तावत् रुमिकीटपतङ्गादिशरीराणि जलौकोभूमिस्वेदजादीनां
अन्यदिदमानुषशरीरस्प्रुहणीयत्वेनाभिधेयम् । यत्राश्विनीनित्यभितामनुष्यास्तस्मै मूत्रपुरीषक्रीडगृहकमिव तदिदानीं कुटौ-
गृहकेन निरुपयति । अस्थीनिस्थूणा इव तैश्चक्षुष्य स्नायुना बद्धं मांसशोणितान्मांसादेहचर्मणा अवनद्धतत उपरि अथवा
आच्छादितं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः । ओदनस्य पूर्ण इति वत्पथी ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्नायुभिर्युतं मिश्रितं बद्धमिति यावत् चर्मणा वनद्धं बहिःच्छादितं । भूतमयमावासाभूतां-
वासमिति श्लेषेण भूताख्यमेतानां वासस्तुल्यतादर्शयन् अस्थिस्थूणत्वादिकमपि युक्तमिति कथयति अतएव दुग्न्धित्या-
विविशेषणं पूर्णं मूत्रपुरीषयो मूत्रेण पुरीषेण चान्तर्ध्याप्तमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूक । इदानीं मोक्षान्तररूपोपायसंस्तारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन अस्थीत्यादिरेत्यादिव ।
अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तमस्थिस्थूणं स्नायुरज्जुभिराबद्धमासहभिराद्युपतिमचर्माच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमतएव दुग्-
न्धिः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । तदर्थं पुनर्वैराग्योपायमाह अस्थीति । नाविरक्तस्य ज्ञानेधिकारोऽयं निर्वेदमायदिति । अतः
अस्थीनि स्थूलसूक्ष्माणि स्थूणास्तम्भो यस्य भूतावासमिमं त्यजेदिति द्वितीयेनान्वयः । स्नायुयुतस्नायव शिरा ताभिरेव
बद्धमन्तरे बहिःश्चर्मावनद्धं पूर्णं मूत्रपुरीषयोस्ताभ्यां पूर्णमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । साध्ययोगो ह भयो साधारणधर्माश्च भिः श्लोकैराह अस्थीति । अस्थिस्थूणमिति श्लोकद्वय-
मिकान्वयम् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । शरीरस्य स्वरूपमाह युग्मेन अस्थीति । मूत्रपुरीषयोः पूर्णं सवन्धे पथी ॥ ७६ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जराचक्षरमे वयसि शरीरापचयहेतुर्वस्थाविशेषः । आतुरनित्यगृहीतं रोगैः । रज-
वलं स्पृह्यालुं सर्वपदार्थेषु तदसत्पत्याच महदुल्लं सर्वस्मिन्सोऽपेक्षीकारमनिवर्त्य सर्वगतत्वान्नस्य अतस्त्वमताशरीरेण
र्तव्यम् ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आतुरं दुःखवत् रजस्वलं रजोगुणेन दूषितम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूक । जरोपताभ्यामाक्रान्तविषय्याधीनामाश्रयमातुरं क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरमाघेन रजोगुण-

युक्तविनम्रस्वभावश्च आवासो गृहपृथिव्यादिभूतानि तेषामावासदेहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितस्य जेतुं । यथा पुनर्देहसंयोजनं भवेत्तथा कुर्यात् गृहसाम्यमेवोक्तमस्योक्त्यादिना ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्द । आतुरक्षुत्पिपासाशीतादियुक्तं । रजस्वल मायेण रजोगुणयुक्तपापजनकत्वात् त्यजेत् । अनात्मतायाजीनीयात् आयुष क्षये स्वतएव नष्टत्वात् जीवापेतवाचकिकेदन्निषते न जीवदतिश्रुतेः । इमं देहजीवतस्य युक्तमशक्यत्वात् ॥ ७७ ॥

(५) मन्दन । रजस्वलरजोगुणबहुलभूतावासशरीरगृहस्य जेतुं अस्मिन् देहान्तानुपूर्व्यात् यथा गृहे तिष्ठन् गृहीश्वरसंयोजनं भवत्येव देहे तिष्ठन् देहसंयोजनं स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्र । रजस्वल मलिन भूतावासं पञ्चमहाभूतानामावासस्थानं एतादृशशरीरज्ञानेन त्यजेत् ॥ ७७ ॥ नदीकूल यथा वक्षोवक्ष वा शकुनिर्यथा ॥ तथा त्यजन्निम देहं कच्छ्राद्वाहाद्दिमुच्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तावदयकुटोरूपकोदेहस्तस्य दृष्टान्तो नदीकूलवृक्ष इति न स्वेच्छया प्रमत्तेशादिना भिन्नस्य किन्तु नृणां तत्र न कर्तव्यम् । अनुदिष्टोऽपूर्व आपातस्तदा भविष्यतिकर्मक्षयात् वृक्षस्यैव कूलस्थस्य न प्रयुक्तनाभिनन्देत्तरणमिति यस्तु स पश्योतिर्वशीरुतपाणसचारी मोहविकारनिवृत्तमनास्तेन पूर्वमुत्तरमणकर्तव्यं यथा शकुनिर्वृक्षे त्यजति पाह इव पाह दु खहेतुत्वसाम्यात् तदाह कच्छ्रात् भूमिर्पुर्विकस्यापि यावच्छरीरवस्तुसाम्योद्भवत्वेव कच्छ्रपूर्वविवर्तिमत्तावेतदुच्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण नदीकूलमिति उत्पन्ने ज्ञानेऽपि यदि देहारम्भककर्मणि भोग्यानि भवन्ति तदा कर्मक्षयक्रमेण कालान्तरे देहत्यागस्तमपेक्ष्य नदीकूलयथावक्ष इत्युक्तं न च भिद्यता वृक्षस्य ऋषादेव पातात् । यदा तु तादृशकर्मार्वाणामस्ति तदा सद्यो देहत्यागो भोग्यकर्मभावात् तमपेक्ष्य वृक्षो वा शकुनिरित्युक्तं तत्क्षणदेव तस्य वृक्षविभागात् कच्छ्रात् पाहान् दु खान् पाहान् पाहसदृशात् भयहृती ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूक । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागस्तमपेक्षोऽपि आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशान् । तत्र देहस्य तु देहिभ्यमाह । य कमाधीनदेहपातमवेक्षते स नदीकूलयथावक्ष इत्युक्तं तत्पातमज्ञानान्न नदीरेयेण पात्यते तथा देहस्य जन्म यन्मज्ञानकर्मकया द्रोमादि वृत्त्याधीनमृत्पु सपथा पक्षी वृक्षस्येच्छया त्यजति तथा देहमिदमजन्तसारकक्षाहादिव जलचराणि भेदाद्दिमुच्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । अवश्यमुक्तिर्यास्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह नदीति । नदीवेगेन यथा शिथिलहृत्पथवा वृक्षं कच्छ्ररूपं क्वाहन्तसारान् नदीनिविष्टस्य नाजीर्यद्वाहोर्वाद्यनुभवः ॥ ७८ ॥

(५) मन्दन । उक्तमिवार्मुदाहरणार्थं दृष्टाताम्यापपञ्चयति नदीति । नदीकूलस्यो यथावक्षो नदीकूलमात्मानमप्यते यथा वृक्षस्य शकुनिवृक्षमात्मानमप्यते । एवमहस्योदेहदेहमात्मानमप्यत इत्यभिप्रायः । कच्छ्राद्वाहात्ससारान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । तथा इमं पुरोवातिनदेहं त्यजन् दु खपाहान् पाहसदृशकच्छ्राद्दिमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्तेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ विरज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । भोतिपरिपाकृतचित्तसंज्ञो भोर्भूयोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहृतस्य पक्वचित्तमप्यकरोति यन्मम सुकृतविशेषस्तस्येदं कृतं निष्कृतं अहंमतां मम हेतुव्यापि यः न चाप्येव शब्देति कर्तुं यममायमप्य-

करोति तन्ममैव दुष्टतपीडाकरमित्येवंविष्टस्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत् अतोऽस्य न प्रियकारिणि रागोनामियकारि-
णि द्वेषो जायते । एवंकुर्वाणः सनातनशाश्वतब्रह्माभ्येति अभिमुखमामोति अचिरादपश्येन न व्यवधीयते । शाश्वतपह-
णादनादृति प्रतीयते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियेषु स्नेष्विति एतेन ब्रह्मविदपुतादृशी शक्तियुक्तं कर्माण्यपीच्छन् स चारयत्यतस्तस्यापि वि-
प्रियनकार्यमित्यव्रतात्पर्यं ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन ब्रह्माभ्येति ॥ ७९ ॥

(३) कुटूहक । ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुखतमप्रियेष्वहितकारिषु दुष्टतनिक्रिय ध्यानयोगेन नि-
त्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाच श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपपत्तिं सुहृदः साधुकृत्यद्विषत् पापकृत्यमिति । अप-
राश्रुतिः ततस्तेषु सुहृतदुष्कृतेष्विधुने तस्य प्रियाज्ञातयः सुहृतमुपपद्यन् प्रियादुष्टतमिति । एवमादीन् चैव वाक्या-
मुदाहृत्य सुहृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनप्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायाम् । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशा-
च्छब्दस्तु त्पुण्यायनवत्तदुक्तमित्यादिसूत्रैर्वादरायणेन निरणादि । ननु परकीयसुहृत्तदुष्टतयोः कथपरत्रसंक्रान्ति ।
उच्यते । धर्माधर्मव्यपस्थायाशारूमेव प्रमाणम् सक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणकएव । अतः शास्त्रान्तरमणयोग्यावे-
तोऽसिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान् प्रतिपक्षानुमानोदय शुचिरशिरःकपालप्रणयद्वत्वात् शब्दादिवदितवत् । मेधातिथि-
गोविन्दराजौ तु स्नेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुहृतम् तत्रकारणत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि केनचि-
तकृतेष्व्वात्मीयमेव प्राज्जम्भाजितदुष्टतकारणत्वेन प्रकल्प्योद्भूत्य तत्सपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यब्रह्मा-
भ्येति ब्रह्मत्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षते । तन्न विसृज्येति क्रियायाः सुहृतदुष्टतमिति कर्मद्वययोगेन तत्सपादयितारा-
वित्पश्रुतकर्मोपाहारात्कर्मद्वयेचश्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रियाऽप्याहारात् । किंच ध्यासव्याख्यात-
वेदार्थमेवमस्यामनुसृष्टे । मन्थे न कल्पितगर्वदोषोऽपि निविचक्षणैः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सुहृदः साधुकृत्यद्विषत् पापकृत्यमित्यादिश्रुतिमाश्रित्य विद्वत्सत्कारनिष्ठा विधानार्थस्तुति-
माह प्रियेष्विति । प्रियेषु स्नेषु ज्ञातषु अप्रियेषु द्विषत्सु च ध्यानेन निदिध्यासनेन युज्यते जन्यत इति ध्यानयोगो ब्रह्म-
साक्षात्कारस्तेन ततस्तत् पश्यध्यायमान इति श्रुतेर्ध्यानसाध्या ब्रह्मपीरिति कृतसंक्षात्कारस्य ज्ञानेन पुण्यापुण्ययोर्दा-
होद्व्यागामित्वस्य न्यापविरोधादानीतूपायनमित्यादिभ्यां निर्णयत्वाच्च स्तुतिमात्रम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दन । पुरातनयोश्च पुण्यपापयोस्त्यागोपायमाह प्रियेष्विति । प्रियेषु मित्रेषु ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति-
त्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्र । स्नेषु प्रियेषु पुत्रेषु बन्धुषु वा सुहृत्सुस अप्रियेषु शत्रुषु दुष्कृते ध्यानयोगेन विसृज्य सनातन-
ब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ॥ तदा सुखमवामोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथि । चित्तपर्मोपदेशोऽयं न स्पृहा कार्याभिप्रेतवस्तूपदानपरिहारेण निःस्पृहत्वं अपि तु तत्कारण-
त्यागेन भावभित्तपर्मोवात्मनोवाभिलाषलक्षणाः सर्वभावेषु पदार्थवचनोद्दितीयोभावशब्दः । सर्वपहणेन वाप्यकृतमेवेत्यपि
पानभोजनादिषु शरीरस्थितहेतुत्वमिच्छां निषिध्यते न पुनरिच्छा । सा ह्यस्य भाविनीवस्तु सामर्थ्यजा बुभुक्षा पिपासा
च भिला वेच्छा स्पृहातो रागानुबन्धिनी द्रव्यनिष्ठा स्पृहा इच्छातु भोजनादौ भुक्तीताहारपरिणापसमनन्तरस्वयं
उमजायते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यदा भावेन मनसा सर्वभावेषु सर्वपदार्थेषु नि स्पृहो भवति । इत्थं जीवन्मुक्तिं काले ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूक । यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेहलोकसतोपशम्यसुखपरलो-
के नमोऽसुखमविनाशि मामोति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्द । सुखप्राप्तिप्रकारमाह यदा भावेनेति । ससारदोषभावनया परमात्मभावनया वा भावेषु विषया-
दिषु । तदुक्तम् ॥ रसवर्जसौम्यं परदृष्ट्वा निवर्तत इति ॥ ८० ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वसङ्ख्यागमाह यदेति भावेनान्त करणेन । सर्वभावेषु सर्वविषयेषु । इह सुखविषयार्जनप्रय-
त्नदुःखाभाव । शाश्वतसुखं परंपरम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वभावेषु विषयेषु उपरोधेषु भावेन मनसा यदा नि स्पृहो भवति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सद्वाञ्छने शनैः ॥ सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सगस्त्यच्चासर्वान् । गवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्यक्षिनायतनादिषु ममदमिति बुद्धिं सग ।
तस्यागद्वेकारामताया परिग्रहं यद्द्वेष्टेन च एवमग्रममुपाश्रित्यैनमप्यानयेन । ततोऽनेन विधिना पूर्वोक्तेन क्रियाकलापेन
बाह्याभ्यासिकेनानुष्ठितेन ब्रह्मणि चित्तप्रेषवतिष्ठते कर्माणि वक्ष्यति । सर्वद्वन्द्वे शुभाशुभकर्माणि सुखदुःखैर्विनिर्मुक्तो-
भवति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सगान् विषयरागान् । द्वन्द्वमभ्यासपिपासे शोकमोहौ जरामृत्युश्च द्वे द्विसमुदायरत्वा ब्रह्म-
ण्येवावतिष्ठते ब्रह्मभवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूक । पुनः कलमक्षौत्रादिषु ममत्वरूपान्त्रयेण सद्वासर्वास्त्यक्त्वा द्वे द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथो-
क्तेन ज्ञानकर्मीनुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकलममामोति ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मण्यवसानप्रकारमाह अनेनेति । शनैः शनैरित्ययमभिप्रायः आवौ कमग्रमस्त्रिदण्डीरूपा-
न्त एकदण्डौ ततोऽद्वन्द्वेति अतएवाह ब्रह्मास्तीति ब्रह्मणावस्थानम् । तयाचमुक्तिः दण्डान्त्रिकाधीनविस्तृतेन्द्रितोत्पु-
न्य वैषण्वदण्डकौपीनपरिग्रहेन तथा न दण्डं न त्रिंशान् न कमण्डलुयक्षौपवीतचरति परमहंस तथात्म्येवावतिष्ठत इति
॥ ८१ ॥

(५) नन्दन । अनेन विधिनोक्तेन चातुराश्रम्यकर्मणा शनैः शनैर्गुह्येव वा सातककृतेस्तपश्श्रमयाचेत्यर्थः । चतुर्था-
श्रमे सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वा सगान् शनैः शनैः त्यक्त्वा सर्वद्वन्द्वं क्षुत्पिपासे शोकमोहौ एतादृशैर्विनिर्मुक्तः । ब्रह्मण्यव-
तिष्ठते ब्रह्मस्वरूपमामोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिक सर्वमेवेतद्यदेतदभिराधितम् ॥ न सन्ध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्याने सति भवति ध्यानिक ध्याने क्रियमाणे लभ्यते कियदेतदनंतरमभिराधितमुक्तमाभि-
मुख्येन तात्पर्येण प्रतिपादितम् । इदं तदुक्तं तयोस्तयो मियाभिमुखे तुल्यत्वात् पुरुषस्य यदभिराधितं तत्तत्परस्यैव पीडा-
हेतुत्वमभिराधितपुरुषसर्पणदग्धत्वं । यथागाऽभिदग्धोपिद्वेष्टि एवं पुरुषमप्यभिराधिरणमये न प्रतिपेदा स्यात् । एतच्च

ध्याने सति भवति । एकाग्र्ये चित्ते भवति सर्वकालमेतद्बुद्धयेनाभ्यासितव्यम् । यथा सुखदुःखे । इमेकर्मण फलं न राजा सुखस्य भामादेर्दाता अपितु मदीयायासेन प्रथमोपसर्पणलाभः । पूर्वकृतपुण्य कर्म दातुं न राजा । एव दण्डोर्द्वेजयित्वा-
कर्मणि भामुद्देजयन्ति न राजा नापि शस्त्रेण्य कश्चिन् । एतत्सर्वदा ध्यातव्यं चिन्तयितव्यं यदपि सत्सारवैराग्यजनना-
योक्तृमर्त्यस्थूणमित्याद्यपि नित्यभावनीयं न ह्यनध्यात्मवित् । अध्यात्मचित्तमत्रोच्यते । यदेतदभिरुद्धितं भवेति त्रि-
श्विनीति नाम्यासेन भावयति । अन्यक्रियार्थदेषु परितुष्टपरिव्राजकस्य या भैक्षचर्या क्रिया 'यामैकरात्रावासादिभ्यः
तत्फलमेवाक्षायत्युभये । यावदस्तिस्थूणादिभावनया भावेनैव निरभिलाषता सर्वत्र मोक्षपत्त्या यावच्च कर्मसु फलप्राप्तेन
रागद्वेषप्रहाणनं कृतमित्यर्थः । तच्च नित्ययदा एवचित्तयुज्यते तदा भवति नाकस्मादिति अथवा ब्रह्मण्येवावतिष्ठति ।
एतस्य यदेतदभिरुद्धितमिति परामर्शनम् । ब्रह्मण्यावस्थानध्यानिकं ननु क्रियानुष्ठानमात्रस्य किञ्चिदध्ययमित्यतश्चाह
न ह्यनध्यात्मविदिति । आत्मानमपि कृत्य योमथोवेदान्तादि सोध्याम नवेद । अथवाऽऽत्मन्यपि योनिर्बुजस्तदध्यात्मम् । य
थापमात्मा वेहेन्द्रियमनोबुद्धिभाषादिपतिरिच्छं नैपानाशेनक्षयति । कर्ताक्षर्माणामोक्षः । तत्फलानां भेदप्रहाकृतस्य सर्व-
मेतद्भवति । यदा त्वयमपहतपाप्मा नरोपैर्नकार्यैश्चर्यतएकत्वादेवैव सर्वमिदं ततोऽन्यथातिरिक्तमस्ति । प्रभासमान
पृथक्त्वः । हरिसवर्णसौदकादिकाउपनिषदोऽयं वेदध्यानेनैकाग्रया सततया मत्या न दाढ्यमुत्पादयति सन यथोक्तं
क्रियाफलभते । अत आत्मा वेदान्ताभिहितस्वरूपो नित्यमाहारविहारकालवर्जयित्वा ध्येयइति श्लोकार्थः । अथवा
यद्यपि मन्त्रज्याधिकारस्तथापि गृहस्थस्थापि क्रियाफलवहेन निर्देशं यदिक्रियाप्रधानं । अतएतदुक्तं भवति यद्यप्यदिहो-
त्रादानि कर्माणि कुर्वते गृहस्थारहस्यविद्याविदश्च न भवन्ति याविद्या कर्मसूपविशदङ्गीयाअथवा यावतीदङ्गीयमव्ययं
इत्यादिना तेन निपुणा कर्मकाण्डज्ञाअपि न तत् परिपूर्णफलचिरकालभाविलभन्ते । एषोर्भोवाजसनेयके छान्दोग्येच श्रु-
तिद्वये निर्दिशत । योवा एतदक्षरगार्ग्यविदित्वा यजेते जुहोति तपस्तप्यते बहून्पि वर्षसहस्राणां तदेतद्भवतीति । तथा
पदेव विद्यया करोति श्रद्धया परिपदा तदेव वीर्यवत्तर भवति । छन्दोगोक्त्यस्तु यथोक्तमध्यात्मोपदिष्टाविद्याविदि वा
करोति तस्यैव फलातिशय उक्तच तद्यस्थविदुर्गर्भेण्ये श्रद्धातपइत्युपासत इति यमभिर्भवतीत्यादिविज्ञानताकर्म
कारिणामर्चारादिभागणं ब्रह्मलोकप्राप्तिमेषाश्रुतिराह ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यदेतदभिरुद्धितमुक्तपूर्वाभ्यासेषु कर्मकाण्डफलं तदपि सर्वं ध्यानिक ध्यानजनम् ।
मनध्यात्मविदात्मविषयज्ञानशून्यं । क्रियाफलं संपूर्णं तथाच श्रुति योवाएतदक्षरगार्ग्यविदित्वाऽऽलिङ्गो जुरोति
यजेते तपस्तप्यते बहूनिर्वापसहस्राण्येवदेदारयतइत्येतीति ॥ ८२ ॥

(३) छद्मक । यदेतदित्यन्त-सन्निधानात्पूर्वश्लोकोदितपरामृश्यते । यदेतदुक्तपुरादिभमवत्यागोमानापमाना-
दिद्वानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवेतदध्यानिकमात्मन परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति । यदात्मानपरमात्मेति जानाति
तदा सर्वसत्त्वान् विशिष्यते । तस्यनकुञ्चचित्तमत्वमानापमानादिकवा भवति तथाविधज्ञानात् प्रमात्मत्वच जायत
ध्यानिकविशेषात् । ध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह न ह्यनध्यात्मविदिति । यस्मादात्मानजीवमपि कुरु यदुक्तं
स्यपरमात्मत्वतथोन जानाति न ध्यायति समष्टतध्यानक्रियाफलमत्वत्यागमानापमानादिद्वानिमोक्षं न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । ननुविद्यमाने जगति कथं ब्रह्मण्येवावस्थानं तत्राह ध्यानिकमिति । अभिरुद्धितं शब्दोच्य
शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्याविकल्पः । तथा वाचारम्भणविकारोनामधेयवृत्तिकैवेव सत्यमतं सर्वज्ञगत्यानिकं साक
ल्पिकं अतः संकल्पाद्यधिष्ठाननित्यात्मेति ज्ञाने कर्मफलप्राप्तिरीत्याह नहीति । अथयोहवात्माश्लोकात्त्वर्णकमदृष्टामेति स-
त्यं

वमविदितो न भुनक्ति श्रुते । उक्तं च नाविदित्वाऽऽत्मन परलोकसम्बन्धं कर्तुं विक्रियत इति । अतएव मेधातिथि ध्या-
निक ध्याने क्रियमाणे रुध्यते किंतु यदेतदनन्तरमभिराद्यिततात्पर्येणोक्तब्रह्मण्यवस्थानतद्विदो न क्रियाफलमपीत्याह न-
हाति । अथैतमेवात्मानवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसेति ॥ सर्वकर्माणि त्पार्थज्ञानेपरिसमाप्त्यते
इति श्रुतिस्मृतिभ्यासर्वकर्मणामा मविधोपयोगिनिदिभ्यासने पर्यवसानार्थमाह अनभ्यात्मविदिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । एवमप्रतिपादितमभ्यामज्ञानस्तौति ध्यानिकमिति । यदेतदभिराद्यितचातुराश्रम्यकर्म एतत्सर्वभ्यान-
कर्मभ्यामज्ञानसाध्यमित्यर्थः । हिशब्दोहेत्वर्थः । कश्चिदाश्रमातिशेषः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्र । एतत्सर्वध्यानिक ध्यानीय यदेतदभिराद्यित कथित । अनभ्यात्मविकश्चित्प्रियाफलनो-
पाश्रुतः ॥ ८३ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथि । एवमात्मज्ञानार्थभ्येवेविहितेवेदजपे भाते तत्साधनतयातस्तविधत्ते । जपमात्रमस्याभ्यनुज्ञा-
यते न पुनर्गृहस्थादिवक्त्रभ्यासार्थमभ्यसनम् । यज्ञेऽधियज्ञ विधायकर्मब्राह्मणमाधिदैविकमधिदैव भवेदेवतामकाशकम-
न्तारस्तेषामेव विशेषआध्यात्मिकमिति । अहमनुरभवमहमवमहहृद्देभिरित्यादि ॥ वेदान्तइति यदभिहित तदपि कर्मज्ञान-
समुच्चय ब्रह्मत्वाद्दर्शयति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । ध्यानादितस्य यत्कार्यतदाह अधियज्ञमिति । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य प्रदत्तभाग ।
ब्रह्म वेद । आधिदैविक । देवताश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तमन्त्रभाग । आध्यात्मिक आत्मविषयमुपनिषद्भाग । वेदान्ताभिहित
वेदान्तेषु जप्यत्वेनोक्तमौकाररूपब्रह्म इदवेदान्ताभिहितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुक । पूर्वब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम् इदानीतद्वत्तया वेदजपविधत्ते । तथाचश्रुति तमेतवेदानुवच-
नेन ब्राह्मणाविविदिषन्तीति विद्यावृत्तया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तब्रह्मवेदतया देवताम-
धिकृत्य प्रवृत्ततया जीवमधिकृत्य तथावेदान्तेषु सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मेत्यादिब्रह्मप्रतिपादकसर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाह अधीति । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तकर्मकाण्डेऽप्येवोर्जेत्वेत्यादि । ब्रह्म वेद
जपेत् आधिदैविक देवताईश्वरादितद्विषयक सहस्रशीर्षादिसकर्षणकाण्ड । आध्यात्मिक तत्त्वमसि सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मे-
त्यादि वेदान्ताभिहित वेदा तपदवाच्यं जपेदित्यनुबन्धते ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । यतएवतस्माद्देवस्य य कश्चित्देश सन्ध्यासिनोऽध्यात्मज्ञानसहितोजमव्यदित्याह अधीति ।
अधियज्ञयज्ञमधिकृत्य यमवृत्तवेदब्राह्मणभागमाधिदैविकब्रह्मादिदेवानधिकृत्य प्रवृत्तमन्त्रभागमाध्यात्मिकब्रह्मोपनिषद्भागवे-
दान्ताभिहितं ब्रह्मपणवजपेत् । अध्यात्मज्ञानसहितमिति भावः । सञ्चब्दआध्यात्मिकप्रणवजपयोरादरातिशयसू-
चकः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य ब्रह्म जपेत् यज्ञप्रतिपादकवेदभाग च पुन आधिदैविक देवतामधिक-
ृत्य तत्स्वरूपप्रतिपादक मन्त्रभाग च पुन अध्यात्मिक आत्मस्वरूपप्रतिपादक एतन्न जपेत् । च पुन यदेवान्ताभिहित
वदा तनकथितमौकारसततजपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानांमिदमेव विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वेदाख्यं ब्रह्मचष्टे सोऽपि ब्रह्मैव । तथाचोक्तं ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति इति । अध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानेन निष्णातता । पूर्वस्य विधेरयमर्थवादः । अज्ञानमतदर्थविदां जपादिष्वनधिकारेण तथाच भगवता व्यासेन सिद्धिर्जापकनां दर्शिता । अथवा अज्ञानात्माज्ञाः शास्त्रादनवगतात्मतत्वात्मत्वात् । अपि तदुपासना पराअलब्धचिन्तस्यैर्यास्तेषां वेदशरणत्वेन कर्मानुष्ठानेन वा वृत्त्या च विद्यया नरकेषु कीटपतङ्गादिषोऽपि पुं चानुपपत्तेः इदमेव विजानतां कथपुनर्विदुषां शरणमतआह । इदमन्विच्छतां त्वमं एतावदेते कर्मकाण्डज्ञा आत्मन्यलब्धमनःमतिष्ठावा तेषां कर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिकलभ्यते । इतरे त्यक्तसङ्गमिक्षणीयरागादि-
‘वैदज्ञा आत्मतत्त्वोपासनापरास्तेषां मानन्त्यमपुनरावृत्तिरिति सर्वेषां वेदेषु शरणं नान्यः पन्था अस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मशरणं रक्षकं । अज्ञानां ध्यानोचितज्ञानशून्यानां । विजानतां तादृक्ज्ञानवतां । आनन्त्यं मोक्षम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सुतरां विजानतां तदर्थमभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वसाध्ये वेदस्यैव साधनत्वमाह इदमिति । इदं वेदरूपं अज्ञानां वेदार्थानभिज्ञानां पाठमात्रेण ऋचोधीते इत्यादिकल्हेतुत्वावगमात् । विजानतां कर्मकतव्यतया विदुषां तदुपायभूतम् । इदमेव स्वर्गमिच्छतां यागाद्यनुष्ठानात्मापिर्वासाधनं यागादिबोधहेतुत्वात् । आनन्त्यं मोक्षमिच्छतां मुमुक्षूणां तदुपायतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति तदुक्तमत्रैव । ब्राह्मणेष्वा च विद्वांसो विद्वत्सु कृतमुत्पद्यः । कृतमुदिषु कर्तारः कर्तुं ब्रह्मवेदिन इति । उपवीतं वा तत्त्वधानत्वादिति न्यायाद्वा सर्वसाधनस्तुत्या आत्मध्यानं विपत्ते इदमिति निवीतं मनुष्याणां माचीनावीतपितृणामुपवीतं देवानामित्युपवीतमेव निवीतं विपदाभ्यां श्रूयते उपव्ययते देवकृष्णमेव तत्कुरुत इत्युपवीतस्य साधान्यवत इति न्यायार्थः । अथवा अज्ञानानित्यादिपदचतुष्टयेन ब्रह्मचर्यादिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आध्यात्मिकज्ञानमेव प्रकरान्तरेण स्तौति इदमिति । इदमध्यात्मज्ञानम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमाध्यात्मिकादिवयमज्ञानां पुंसां शरणम् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रमेण योगेनानुष्ठानं आत्मज्ञानकर्मणोऽसमुच्चयेऽक्रमउत्तरेण क्रमपाकरणकवेत्यर्थः । विधूय पाप्मानमश्वद्वरोमाभ्यां सितयैवात्मविद्यया । यथोक्तं यथापुष्करपलाशआपोऽनिलमप्यन्येवमेतद्विदि पापं कर्म न श्लिष्यतीति । परंब्रह्माधिगच्छति तद्वर्षसंपद्यते । निवृत्तभेदग्रहद्वितीयाश्रमफलविधिः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रमयोगेन क्रमत्रयापाकरणपूर्वकम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति सद्दृष्टोक्ते पापविमूक्य परंब्रह्म प्राप्नोति । ब्रह्मासाक्षात्कारेणोपाधिशरीराशाब्रह्मभूयैक्यंगच्छति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतथाह अनेनेति ब्रह्मचर्यसमाप्त्य गृहीभवेत्, गृहीभूत्वा वनीभवेत् वनीभूत्वा प्रज्जे-
दिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एवंमतिपादितस्य यस्याश्रमस्य फलमाह अनेनेति अनेनोक्तेन यस्याश्रमधर्मकर्मानुष्ठानेन चातुरा-
श्रम्यक्रमपरोक्षेनेति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह शरीरं विधूय परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

एषधर्मोऽनुशिष्टोऽवोद्यतीनां नियतात्मनाम् ॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्य संन्यासः त्यागः स एषामस्तीति वेदसंन्यासिकः । वेदशब्देन यागहोमादिः कर्मणस्या-
ग्रउच्यते न पुनर्जपत्यागः । आत्मचिन्तनं तु विहितमेव केवलं अतः स्वाध्यायः शरीरकृशाभाभ्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासो-
दप्य निषिध्यन्ते । यानि स्वात्मैकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपादिककर्माणि तेषामनिषेधः । तदेतत्त्वस्थानएव दर्शयि-
ष्यामः । आद्येनार्धेन प्रब्रज्याश्रमोपसंहारः उत्तरेण वेदसंन्यासिकस्य कर्मोपदेशप्रतिज्ञा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतीनां यमवर्ता । नियतात्मनां नियमवर्ता । पक्षकषायाणां परित्राजकानामिति यावत् ।
वेदसंन्यासिकानां अपक्षकषायाणां यस्यानवृत्तावकाशनां गृहस्थानां मोक्षहेतौ वेदाभ्यासश्चात्मानं संन्यस्तानां ।
कर्मयोगं कर्तव्यमुच्यमम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लुकः । एषः पतीनां नियतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणोपमोक्षोद्युष्माकमुक्तः इदा-
नीयतिविशेषाणां कुटीचराणां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणवक्ष्यमाणपुत्रैश्च यैर्मुखं वसेदिति कर्मसंबन्धः श्रुतः । भा-
स्ते चतुर्धा भिखवत्कः ॥ चतुर्धा भिखवस्तु स्युः कुटीचरबहूदको । इह परमहंसश्चोद्योयः पश्चात्स उत्तमदिति ॥ कुटीचरस्या-
यं पुत्रं भिक्षाचरणरूपसाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसं-
पादितवैदिककर्मणो वेदसंन्यासिकमाह । तत्र यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरप्येष्टो विनियोगश्चतुर्धाश्रमाश्रमणे चात्मनि स-
मारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभयाभिविष्येव विप्रवासीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थवेदसंन्यासिकमुच्यते । एवमेवाहिता-
ग्नीनां त्यागमग्नौ तु पेतवान् वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः गृहस्थनिराश्रमम् । तस्य चातुराश्रम्यविषयोक्तिः कथं मनोः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिधर्ममुपसंहरति एषदिति । यतीनां त्रयाणां बहूदकहंसपरमहंसभेदेन । वेदसंन्यासिकानां
कुटीरपकानां वेदाग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनां न तु तजपत्यागिनामिति मेधातिथिः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । एवंमतिपादितस्य संन्यास उपपद्यते नैव्यस्येत्याह एषदिति । एतच्छब्देनापक्षकषाभित्तपिपुक्तकर्मवि-
वक्षितम् । तस्य त्यागो वेदसंन्यासस्तद्वा वेदसंन्यासिकः । नहि वेदस्य शब्दरारिरूपस्य संन्यास उपपद्यते । वेदसंन्या-
सिकानां ब्रह्मत्वेन नियतो वेदसंन्यास इत्यतः कर्मयोगवक्ष्यमाणं दर्शयमाणं परोक्षम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रैदित्वाः नियतात्मनां नियमवर्ता पक्षकषायाणां यतीनां एषधर्मोऽनुशिष्टः कथितः । वेदसंन्या-
सिकानां अपक्षकषायाणां मोक्षहेतौ वेदसंन्यासरतात्मनां कर्मयोगनिबोधत ॥ ८६ ॥

प्रत्यचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रज्जाश्रमवारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु न संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञायाः श्रमोपपद्यते केचिदाहुर्न संन्यास आश्र-
मश्चरमपेक्षान्तां वेद्येति दर्शयितुम् । सप्त काला गृहस्थेनैव भवितुः गृहे हि वास्तव्यम् । अग्रेस्तु प्रब्रज्याणां संन्यासगाताः-

क्रियते वेदश्रुत्या ध्यानादित्यभिसंबन्धः सत्योपचैतास्त्रिविधाने गृहस्थस्य
 पाद्यते । तत्र वक्तव्यं कथमाद्यैः श्रुतराणां श्रुतत्वात् श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृतिर्विस्मृत्यते ।
 येः संबन्धान्तरसंभवः । अथोच्यते गृहीभूत्वावनीभवेत् वनीभूत्वापन्नजैदिति जावालश्रुतिमपेक्ष्य
 स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृतएव । किंच नैषाश्रुतिविधानो न सेतव्यश्रुतं पूर्ववने वा परिहर्तव्यानीमानि वनस्थेनैक
 णिकर्तव्यानीमानि प्रव्रजितेनेति । यथाऽऽधानात्प्रश्रुत्याचरमेहितवैगृहस्थकर्म
 गृहीभूत्वेत्यादि तस्मात्पूर्वापरिवरुद्धगार्हस्थ्यवेदमूलभाषमाणानां चोपदेशश्च । अत्रोच्यते सत्यमाधानात्प्रश्रुतिः
 प्रत्यक्षश्रुतानि कृतदारपरिग्रहस्य तत्र विवाहे प्रयुक्तिरूपणात्कर्म श्रुतिभिः प्रयुज्यते अग्निहोत्रादिभिः
 श्रुतेरथापत्योत्पत्तिविधिना उत दृष्टेन पुरुषार्थेन अनुरागः स्त्रीमात्रं प्रयुक्ते न विवाहं येन विनायन्निष्पद्यते तत्तस्य
 मिति न्यायः । राणिणां च स्त्रीभावेण गृहकर्मनिर्वृत्तिः किमिति विवाहमपेक्षेरन् सत्यं यदि यथावन्तरे
 ऽस्मान् । समानेपि सर्वत्र वेदाधिगमे शास्त्रतो गम्यागम्यविवेकः । अतश्च धीरप्रकटीकृतं न विवाहमन्तरेण
 तियुक्तेरेव वेदस्य प्रयोजकायाः यद्येवं सर्वस्य न प्रयोजकानि सन्ति सर्वेषां तिसृस्तत्पर्यन्तिवृत्तौ किंतेन निर-
 योस्ति विवाहप्रयोजकः सोऽस्तु आश्रमान्तराणि प्रत्यक्षविधाने गार्हस्थ्यस्य
 विनातु केन संगच्छते । उच्यते यावदुक्तसर्वेषामर्थसिद्धिरिति सत्यं एकेन प्रयुक्तावस्थस्य प्रसंगादुपकारसिद्धौ न पृथक्
 प्रयोक्तृत्वकल्पना यथाव्रीहः पुरुषार्थेन जीवनेन प्रयुक्ताः कर्मस्तु विनियुज्यन्ते । न कर्मणि धनार्जनं प्रयुज्यते यथा वाङ्मया
 सत्यपि वेदस्यानधिकारे न प्रयुज्यते स्वाध्यायविधिनैव तसिद्धेः । एवमिह कामतः प्रवृत्तिसिद्धेर्न कर्मश्रुतयः प्रयोक्तव्याः
 तेनाकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधय उपपत्त्यन्ते अतश्च यो ब्रह्मचर्यमप्युक्त्यपरिपक्वकपायस्स न विवक्षते तत्तस्मिन्
 यत्वाभावान्नाधिकरिष्यते । अतश्च श्रौतेष्वनधिकाराज्ञादशस्याश्रमान्तरतः परस्मै । अन्ये मन्यन्ते नार्यधनतुल्यो विवा-
 हः यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति सवै जीवेऽनन्तः एवं न क्षियमन्तरेण जीवनाभावदत्तपदं न दृष्टमिति
 प्रयोजनसंभवतोऽतिथमाधिकाराभ्योपि मुक्तो विवाहः अवश्यं चेत्तदेव विज्ञेयमधिकारोत्पत्त्यर्थे यत्नः कर्तव्य इति । इतरथा
 हि कृतोऽसर्गस्याधुचित्वादधिकारापनये जननादि शुद्धकालावस्थे च सपादयतीन नित्यकर्मार्तिक्रमः स्यात् । ततश्च
 केनायैः कृतादि शुद्धयवधिक्लेशमादध्यात् तदपि विहितमेवेति चेत् एवतावन्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विभक्तस्य । अथोच्यते
 न कस्य पुनर्विधेरप्यप्यारोपदपि कृतत्वसंपत्त्यर्थं पशुकृतः स्यामिति पुरुषेण यत्नः कर्तव्य इत्युपदिशति । एतावदपि
 विवादविषयस्ते मस्याग्राह्यस्तद्विषयकं न व्यतीतांगमयान्ति न त्वमग्निसुप्तार्त्तप्रयुज्यते । अत्रयोषिः कामधेयुः किंसा भवतः
 तानेन तदधिकारसिन्धुर्माभीषन्ते । तथाहि तेषु ज्ञातेष्वहितानि ज्ञेयावजीवश्रुतयः । भाषावतसाधानेऽधिकारः
 धिवाधिकारिणमत्मानं कर्तुमश्रुतापरे नार्यामप्युपपद्यते अतो न कस्यापि विधेरप्यो विहितोपदिनाग्रहोऽपि विधिका-
 रजनप्रतिषेधः न च विवाहविधिरेवम् ॥ यथाप्यवगमयति नित्याग्निहोत्रादिश्रुतित्वसंस्कारकर्मत्वादधिकाराववगाभावा-
 त् अत्र पूर्ववदन्ति । ऋणवयापाकरणं ॥ इति नार्यामात्राणां विधिर्कर्मण्यवगमयति ॥ एषा श्रुतिजनि-
 तविधिरिति । न चात्र जन्माद्वितीयमुपयनाख्यं मूलं संप्रति तत्तत्स्तिर्यक् समानधर्मत्वात् । आपानेज्यमपि सति यावता

अमस्यैव श्रेष्ठमुक्तं भवति नीनेतानिति । इदमपरैश्चकारणयद्व्येपामाश्रमाणां भरण । तदुक्तं ज्ञानेनानेन
ति ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदेव प्रकृतमाह सर्वेपामिति । वेदेशुतितः शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्थस्य धर्माणामेव
हुल्येन विधानदर्शनादितरधर्माणांतुक्तचिदेव विधानाद्वत्त्वान्तर्यं गार्हस्थ्यधर्म एव श्रुतेरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेत्वन्त-
राह सवीनिति । नीनाश्रमान् विभर्ति पुण्याति तस्माद्गृहस्थाश्रमे परोपकारबाहुल्यात्तस्य च सत्त्वगुडित्वाद्वृत्त्येव
तः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्चर्यैस्तुल्येवासंवेदयति तदर्थगृहस्थोत्कर्षमाह सर्वेपामिति । सर्वपा-
तेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा य-
था ब्रह्मचारिवानमस्यतीतसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः यथोक्तं यस्माच्च योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेन निजाने-
चान्वहमिति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेपामिति । विधानमाचरन्तेऽप्यस्त्रीनेतान् विभर्तीति कृत्वा श्रेष्ठः । वानप्रस्थस्यापि
गृहस्थकालीनविद्यायुपजीवित्वान् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । तथापि वेदसंन्यासिकस्य गृहस्थाश्रमश्रेष्ठतर इत्याह सर्वेपामिति । वेदस्य स्मृत्या प्रत्यक्षेण
विधानतः वेदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्थमधिकृत्य विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स गृहस्थः नीनेतानाश्रमान् विभर्ति ॥ ८९ ॥

प्रथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् ॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो दृष्टान्तेन दृढीक्रियते । नद्यो गङ्गादयो मिथ्या दयो नदाः केनचिदाधारसन्निवेशभेदेन
रसभेदेन च नदीनद्योर्निर्देशभेदः एकत्वं विधानतु रुद्ध्या लिङ्गभेदे भाषादारशब्दवत् । सन्स्थितिराश्रम समुद्रोपस्थासर्वजला-
श्रय एव गृहस्थः सर्वधर्माधिकृतवान् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हेत्वन्तरमाह यथेति । सन्स्थितिमवस्थानं ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तस्य च
गृहस्थाश्रयणनियतत्वात् अतो विश्वस्याश्रयणीयत्वादपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते एव गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधी-
नजीवनत्वाद्गृहस्थसमपिऽवस्थितिं लभन्ते ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । सन्स्थितिं गृहस्थसमीपेति कुल्लूकः । सन्स्थितिं घृति प्राप्य गृहस्थेष्वेव या-
न्ति जायन्त इति वार्थः । गृहस्थे सति सम्पत्कृत्वातिवा तत्र गृहस्थप्रभवा इत्युक्तं । गृहस्थसर्वधर्मेन्द्रियवृत्त्यर्थमभवाद्द-
तिमेधातिथिः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । सन्स्थितिम् प्रतिष्ठाप्य ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्स्थितिं एकत्र स्थितिम् ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणोपन्यासार्थं श्लोकः । दशलक्षणानि यस्येति बहुव्रीहिः । लक्षणस्वरूप । सेवि-